PÁZMÁNY
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar

Tanulmányok 51.

„AD IMAGINEM ET SIMILITUDINEM NOSTRAM”

Emberkép a jogban

Szerkesztette:
Erdődy János – Komáromi László

PÁZMÁNY PRESS

„Ad imaginem et similitudinem nostram”
Emberkép a jogban

Szerkesztette:
Erdődy János és Komáromi László

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 51.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

„AD IMAGINEM ET SIMILITUDINEM NOSTRAM”

Emberkép a jogban

Szerkesztette:
Erdődy János – Komáromi László

PÁZMÁNY PRESS
Budapest
2024

© Szerzők, 2024
© PPKE JÁK, 2024

ISSN 2061-7240
ISBN 978-963-308-517-2 (online, pdf)

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Komáromi László dékán

Teljes előkészítés, tördelés: Szakaliné Szeder Andrea

A kötet csak elektronikus formában (pdf) jelent meg.

TARTALOM

ELŐSZÓ 11

I. ALAPOZÓ DISZCIPLÍNÁK

Andrási Dorottya
Humanitas Romana. Hagyománytisztelet, közösségiség és erkölcsiség
Cicero *De legibus*ában 17

Berkes Lilla
A kolonializmus korszaka. A gyarmatok és azok lakossága feletti uralom
elméleti megalapozása 31

El Beheiri Nadja
Natura humanae condicionis: az ember helyzete az ókori forrásokban.
Elemzés módszertani meglátások nyomán 47

Erdődy János
„[...] metuont credere omnes [...]” . A minorok és szerződéseik a római jogban 65

Frivaldszky János
Miként lehetetleníti el a korrupció bűne a jó kormányzást? A demokratikus
jogállamból hibrid rezsimmé válás morálfilozófiai elemzése 73

H. Szilágyi István
Az emberek képe a jogról. Az egyéni jogtudat szociológiai vázlata 95

Komáromi László
A demokratikus berendezkedés emberképe 109

Könczöl Miklós
Erényes rendszerek erényes érvei? 121

Kuminetz Géza
Megfontolások a krisztusi emberképről és a keresztény jogfogalomról.
Emberkép a jogban – jog az emberképben 129

Radványi Anna
Honestas vs. utilitas. Egy gabonakereskedő dilemmája 159

Szabó István
Az emberkép szerepe az államfői kegyelmezési jogban..... 169

Szabó Péter
A sajátjogú egyháztagság ('rítus') mint a személy jogilag jelentős tulajdonsága. Elvek és szabályozások rövid foglalata történeti távlatban..... 181

Szigeti Magdolna
Emberkép a német jogfilozófiai értekezések, a német Alaptörvény és a német Szövetségi Alkotmánybíróság értelmezésének tükrében 207

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.
Emberkép a latin egyház kánonjogi forrásainak tükrében. A teológiai tanítás és az egyházfegyelmi norma egysége 217

Tattay Szilárd
Örök? Törvény? A *lex aeterna* helye Francisco Suárez jogfilozófiai szintézisében..229

Tussay Ákos
Emberkép és természetjog tarentumi Arkhütasz gondolati rendszerében 243

Varga Csaba
Emberkép a jogban?.....253

Varga Zs. András
Értelmes-e a jog emberképét keresni? 271

Völgyesi Levente
Az épített környezet jogvédelmének emberképe 281

II. BIOETIKA ÉS KÖRNYEZETJOG

Bándi Gyula
A jövő nemzedékek képe.....301

Csapó Orsolya
Emberkép a magánjogban. A felelős környezethasználó 313

Nyéky Kálmán
Mérföldkövek az ember klónozásánál, az ember méltóságának elsőbbsége..... 331

Szabó Marcel
A „jelen” és a „jövő”: a nemzedékek fogalmi elhatárolásának kérdései a természeti erőforrások elosztása apropóján 343

Zakariás Kinga
Döntések az élet kezdetén és végén – az élethez való jog oldaláról nézve 353

III. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Artner Péter
A jogok védelme a kánoni büntetőeljárásban 375

Békés Ádám – Gépész Tamás
A kiberbűnözés egyes elméleti dilemmái 393

Belovics Ervin
A szexuális kényszerítés és a szexuális erőszak elhatárolásának dogmatikai problémái 409

Bérces Viktor
Emberkép a büntetőeljárásban a terhelt jogállása jogalkotói és jogalkalmazói szempontból. Hazai megoldások és nemzetközi elvárások 425

IV. GAZDASÁGI SZAKJOGOK

Gyulavári Tamás
Munkaviszony, önfoglalkoztatás és bizonytalan foglalkoztatási formák a magyar munkajogban 449

Hős Nikolett
A munkavállaló fogalma a digitális korban 463

Kártyás Gábor
Van-e neme a munkavállalónak? 481

Szilágyi Pál Béla
A fogyasztó, mint a demokrácia őre 499

Tóth Tihamér
Emberkép az antitröszt jogban? 509

Ujházi Lóránd
A közszolgálati jog és munkajog elkülönítésének általános szempontjai az egyházi intézmények alkalmazottainak a tükrében 525

V. KÖZGAZDASÁGTAN ÉS PÉNZÜGYEK

Békés Balázs
Az államok adózási eszköztára a magánszemélyek csalogatására, megtartására és elengedésére 539

Halász Zsolt
A magyar adójog emberképe 551

Katona Klára
Állampolgári jogok és kötelezettségek vállalati kiterjesztésének elemzése 573

Mányó-Váróczi Violetta
Az emberi erőforrás a számviteli jogban 587

Schlett András
Kulturális beállítódások és egyensúlyvesztés a technológiai fejlődés korában 597

Szabó Ildikó
A megbízható és a kockázatos adózó emberképe az adóigazgatási eljárásban 613

Szalai Ákos
A joggazdaságtan emberképe, avagy *homo oeconomicus*ként viselkedik-e Othello? 637

VI. KÖZJOG

Balogh-Békesi Nóra
Tisztességesség, mint emberi magatartás, s mint állami kötelezettség. A tisztességes eljáráshoz kapcsolódó egyes követelmények 655

Csink Lóránt
Az Alaptörvény nemzetfogalmából kiolvasható ember- és társadalomkép 669

Gerencsér Balázs Szabolcs
A közigazgatás a közönségért van – ebben mindenki egyetért? 677

Hajas Barnabás
A gyülekezési jog emberképe 689

Kurunczi Gábor
Elitizmus vagy integritásvédelem? A választójog általánosságának történeti fejlődése és „kiteljesedése”, valamint a választójog korlátozásának szerepe a 21. században 707

Patyi Gergely
Emberkép az iskolai telefonhasználat szabályozásában 725

Schanda Balázs
Az Alaptörvény emberképe 733

Varga Ádám
A gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való joga
az Alkotmánybíróság gyakorlatában 747

VII. MAGÁNJOG

Gyulai-Schmidt Andrea
A fogyasztó európai és magyar jogrendszerbeli fogalmának változása
a rendszerváltozástól napjainkig 771

Harsági Viktória
Társult perek a tendenciózusan gyengébb felek szolgálatában? 789

Horváth E. Írisz
A felek akaratautonómiája és felelőssége a kis értékű követelések
perbeli érvényesítése során 805

Kovács Helga – Koltay András
A nyilvános viták védelme és a felelős újságírás normái.
Az Index.hu v. Hungary-ítélet elemzése 823

Landi Balázs
Urnák a padláson, kegye(let)t(e)len szokások. Van-e „halott ember”-képe
a polgári jognak – az eltemetéssel összefüggésben? 859

Molnár Sarolta
A Ptk. családjogi könyvének emberképe 871

Navratyil Zoltán
Apaképek a Polgári Törvénykönyv világában 887

Papp János Tamás
A platformszabályozás emberképe. Az egyéni autonómia és a társadalmi
felelősség megjelenése a DSA rendeletben 901

Pogácsás Anett
Az alkotó ember védelme. Átalakulóban a szerzői jog emberképe? 913

Suri Noémi
Gondolatok a magyar bírósági illetékfizetési és költségkedvezményi rendszer megújításához az osztrák és a német szabályozási modell figyelembevételével.....923

Szilágyi Ferenc
A természetes személy magánjoga európai perspektívából. Ember, személy és dolog a magánjog rendszerében Christian von Bar kutatása alapján 937

VIII. NEMZETKÖZI ÉS UNIÓS JOG

Ádány Tamás Vince
A semmiből jött hős. Az egyén szerepének változásai a modern nemzetközi jogban 959

Csehi Zoltán
Gondolatok a tárgyalóteremben 977

Gyeney Laura
Az önmagáért felelős polgár koncepciója, mint az uniós polgárság sajátos értelmezése az Európai Bíróság gyakorlatában 987

Kovács Péter
Az emberkép a Nemzetközi Büntetőbíróság joggyakorlatában 1003

Láncos Petra Lea
Az Erasmus-program emberképe.....1013

Raffai Katalin
A gyermek legfőbb érdeke elvének érvényesülése a magyar nemzetközi magánjogban..... 1023

Sabjanics István
Nemzetközi jog és közigazgatási jog az emberért – avagy az exklávék és kondomíniumok sajátos esete 1033

Szabó Sarolta
A határokon átnyúló jóhírnévsérelem joghatósági szabályának kihívásai és az Európai Unió Bíróságának gyakorlata..... 1041

Tahyné Kovács Ágnes
A mesterséges intelligencia manipulatív alkalmazásainak egyes etikai kérdései és leképeződése az Európai Unió jogi szabályozásában. A kognitív szabadság megsértésének első jogszabályi kereteiről 1061

ELŐSZÓ

Ismert Digesta-eset, tanítjuk-tanuljuk, amikor egy nagykorú üzletember megbíz egy *minor*t, egy 25 év alatti serdültet azzal, hogy a nevében és a pénzéből kössön meg egy konkrét jogügyletet. Az ügyletkötés során a *minor*t becsapja a szerződő partnere. A nagykorú üzletember a *praetor*hoz fordul, és kéri az eredeti állapot visszaállítását. A *praetor* elutasítja a kérelmező igényét.

Nem mindenki szokta érteni a *praetor*i döntés mögött meghúzódó felfogást. A legtöbben azzal érvelnek, hogy már a *lex Laetoria* alapján is nyílott arra lehetőség, hogy *actio popularis*ként *poenalis* igényt lehessen érvényesíteni azzal szemben, aki becsapott egy *minor*t. Ehhez társult – folytatják – a *praetor* által az *edictum*ban előirányzott jogsegélyek rendszere. Ha a becsapott, és ezáltal károsodott *minor* az ügylet teljesítése után jött rá arra, hogy őt valójában rászedték, *in integrum restitutió*t kérhetett. Ha pedig ezt még a teljesítés előtt észlelte, és nem volt hajlandó fizetni, aminek következtében a csalárd módon szerződő partnere perelte a teljesítésre, akkor a *praetor*tól *exceptio* felvételét kérhette a formulába.

Zlinszky János két szinten magyarázta ennek az esetnek a tanulságait. Az első a dogmatikai szint. Mivel *de internis non iudicat praetor*, ezért az *edictum* világos előfeltételeket támasztott, amelyeket a *praetor* az egyes konkrét kérelmezők esetében ellenőrzőlista módjára tudott számon kérni. A kérelmezőnek valóban *minor*nak, tehát 25 év alattinak kellett lennie, az ügyleti partnernek be kellett csapnia a *minor*t, és ennek eredményeként a *minor*t kár kellett, hogy érje. János bácsi itt különös gonddal hívta fel a figyelmet a csalárd magatartás és az ennek eredményeként a becsapott *minor*nál bekövetkező kár között fennálló ok-okozati összefüggésre. Ezáltal mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy itt a *minor*t nem érte kár: ha a nagykorú üzletember nevében és pénzéből került sor az ügyletkötésre, akkor a kockázat az utóbbinál volt. Hozzátehetjük, hogy a károsult *minor* javára kidolgozott különös védelem mögött ott rejlett egy józan emberkép, amely az általános percepcióra épült: az ifjúkorral természetes

módon együtt jár bizonyos tapasztalatlanság, amellyel a másik ügyleti fél vissza tud élni. S ez olykor ténylegesen be is következik. Ilyen az emberi, társadalmi valóság, az esetenként megnyilvánuló, gyarló emberi természet. A visszaéléssel szemben pedig a *minor*t védeni kell.

A magyarázat második szintje a nagykorú üzletemberhez kötődött. Amikor megbízta a *minor*t, tudnia kellett, hogy milyen kockázatokat rejthet ez a felkérés. „*[I]us civile vigilantibus scriptum [...]*" (Scaev. D. 42, 8, 24 [lib. sing. quaest. publ. tract.]). A felnőtt római polgártól elvárható, hogy ha mást küld maga helyett üzletet kötni, akkor kellő körültekintéssel válassza ki a képviselőjét. Ha nem így jár el, akkor ne kérjen extra jogvédelmet a *minor* képviselőnek járó kedvezmény mögé bújva. Ez is az emberképről szól, de egy normatív tartalmú emberképről. Aki az üzleti élet mezejére lép, legyen éber! Ennek hiányában ne számítson a jogrend védelmére.

Az ilyen, és ehhez hasonló elvek, tételmondatok, regulák a római jogászok munkáiban lelhetők fel. Ezért is érdekes a római jog: ott az az emberkép, ami a primer forrásokból kirajzolódik, leginkább a jogászok által körvonalazott emberkép. A *lex*ek, *senatus consultum*ok, császári rendeletek alapján kirajzolódó emberkép még önmagában töredékes. A *praetor* (és hasonlóan akár az *aedilis*) *edictum*ában pedig csak nagyon közvetetten látszódik törekvés egy emberkép kialakítására: a védelemben, előnyben részesített magatartások leírása persze ebbe az irányba mutat, de a maga idejében alapvetően nem volt normatív ereje – *praetor ius facere non potest*. Tehát kevésbé a jogalkotó, sokkal inkább a jogot alkalmazó, alakító professzionális réteg látott egy ideált, egy mércét a normák mögött.

Ez ma talán éppen fordítva van: erősebben érvényesül a jogalkotó szeme előtt lebegő ember képe; a jogalkalmazó kicsit háttérbe szorul mint *viva vox iuris civilis*.

Az angolszász rendszerek alaptétele, hogy a jog megvan, azt pusztán meg kell találni *(to find the law)*, a bíró feladata pedig az, hogy a feledékeny peres felek emlékezetébe idézze, mi is a jog. Itt is, s a kontinentális rendszerekben is az emberkép végül emberek által elképzelt, megalkotott kép lesz: milyennek látjuk mi, jogászok, jogalkotók, jogalkalmazók azt az embert, aki a szabály címzettje. Milyennek látjuk a maga valóságában, s milyen ideálképpel rendelkezünk róla. Így gondoljuk el, alkotjuk és alkalmazzuk a jogot. *Id ipsius proprium est* – mondta Gaius a *ius civile*ről szólva: az a nép sajátja. Nem csupán akként, hogy azt tehet a joggal, amit akar, hanem akként is, hogy felelős érte. A jog a kultúránk része, tehát amilyen embert látunk a már létező vagy a megalkotandó szabályozások mögött, akár az ember valóságáról szóló percepciónk, akár az

emberre, emberi magatartásokra hatni akaró normatív megközelítésünk alapján, amilyen emberkép jegyében alkalmazzuk a szabályokat, azzal minduntalan újra értelmezzük a saját kultúránkat is. Ahogyan Lábady Tamás sokszor idézte József Attilától: „ez a mi munkánk; és nem is kevés".

Jelen kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara oktatóinak, kutatóinak írásait tartalmazza. Aránylag nagy terjedelme ellenére is inkább csak ízelítőt kínál abból, hogy ki-ki a saját szakterületén miként keresi, bontja ki, s gondolataival egyúttal alkotja is azt az emberképet, amely alapját képezi mind a jogalkotó, mind a jogalkalmazó munkának, s amely referenciapontként szolgál a jog kritikus, tudományos vizsgálatához.

Erdődy János – Komáromi László

I. Alapozó diszciplínák

HUMANITAS ROMANA

Hagyománytisztelet, közösségiség és erkölcsiség Cicero De legibusában

Andrási Dorottya*

Marcus Tullius Cicerónak az európai és egyetemes művelődéstörténetben, jogbölcseletben és irodalomtudományban betöltött jelentőségéről és hatásáról könyvtárnyi irodalom szól. Korabeli hatásának és későbbi népszerűségének titka elsősorban a személyiségében és munkásságában szerencsésen ötvöződő elméleti felkészültségnek, valamint annak sokrétű és változatos gyakorlati alkalmazásában rejlik. A politikai életben hatásos szónoki tevékenysége (*ius in praxi)* pl. elképzelhetetlen lett volna alapos elméleti felkészültség *(ars oratoria)* nélkül. Munkamódszerére jellemző volt, hogy a görög elődökhöz hasonlóan egy gyakorlati munkával párhuzamosan egy nagyobb elméleti összefoglalást is készített. Cicero jogbölcseleti, államelméleti munkáiban is ezt a módszert követte: a *De re publica* mellett ott a közel egy időben keletkezett, a római viszonyokat bemutató *De legibus.* Mindkét mű dialógus: az eszményi állam leírását tartalmazó korábbi *De re publica,* mind pedig a hasonlóan platóni, illetve a középső-sztoa, elsősorban Panaitiosz tanaiból építkező, sajátosan eklektikus későbbi *De legibus.* Ha a datálási bizonytalanságokat is figyelembe vesszük, a *De legibus* feltehetően a Kr.e. 51-es polgárháborús események és a szerzőnek a római köztársasági eszményekben való csalódottsága miatt maradhatott befejezetlen.[1] A két munka eszmeiségét tekintve Platón Államához *(Politeia)*

* Egyetemi docens, Római Jogi Tanszék.ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0291-115X

1 A *De legibus* keletkezésének pontos meghatározása a szakirodalomban máig vitatott kérdés. A De *re publicá*ban az ifjabb *Scipio Africanus* személyén keresztül bemutatott eszményi állammodellhez viszonyítva a *De legibus* mindenképpen később keletkezett, és a köztársaság-kori eszményekből való kiábrándulást tükrözi a második triumvirátus felbomlását követő Kr. e. 53-52-es év polgárháborús eseményeinek következtében. Keyes a *De legibus* angol fordításához írt bevezetőjében a mű keletkezéstörténete tekintetében hangsúlyozza, hogy vagy Kr.

és a Törvényekhez *(Nomoi)* hasonlóan szorosan összekapcsolódik, mégis két önálló munka, egymás kiegészítése, *pandan*ja, a görög filozófia és államelmélet eredményeinek római viszonyokra való alkalmazása mind a közjogi berendezkedés elmélete, mind pedig a tényleges jogi keretek meghatározása terén. Mindazok a gondolatok az állam szervezésével és közösséget összetartó erők gyakorlati működésével kapcsolatban, amelyek a történeti mezbe öltöztetett *De re publicá*ból szükségszerűen kimaradtak, a jelenkort idéző *De legibus*-ban kaptak, kaphattak helyet. Számos kérdést felvet ugyanakkor a *De legibus* befejezetlensége.[2] A *De legibus* bevezető részében a törvények természetjogi alapokon nyugvó szellemiségét fejti ki a szerző. (I. könyv). Ezután Róma vallási törvényhozásának és normarendszerének bemutatása következik (II. könyv). A harmadik könyvben pedig az államszervezet gyakorlati megvalósulását jelentő, a tényleges kormányzati munkát végző magisztrátusokra vonatkozó jogi szabályozás, a „cicerói alkotmány" leírása kapott helyet.[3] A *De legibus*ban ábrázolt

e. 52-re, vagy a kilikiai proconsulság utánra, Kr. e. 49-48 közé tehető a megmaradt *corpus* keletkezése, amin a szerző Kr.e 43-ig bekövetkezett haláláig dolgozott. *De legibus* datálására vonatkozó irodalomból: Clinton Walker Keyes (ed.): *De legibus.* (Loeb Classsical library XVI.) London, Harvard University Press, 2006. 289–293.; hasonlóképpen Albrecht Kr. 52-re teszi a mű keletkezését ld. Michael von Albrecht: *A római irodalom története I.,* ford. Tar Ibolya. Budapest, Balassi, 2003. 399.; Vö. Manfred Fuhrmann: *Cicero, Eine Biographie,* München–Zürich, Artemis, 1990. 164–165.; Alberto Grilli nem fogadja el a fenti datálást, hivatkozva a *De re publica* és a *De legibus* szemléleti különbözőségeire és az ennek ellentmondó, túl közeli feltételezett keletkezésre, illetve a *De re publica* Kr.e. 52-ben történt publikálására. Ld. Alberto Grilli: Cicero és egy alkotmány reménye. In: Havas László (szerk.): *Cicero öröksége (Hereditas Ciceroniana). Tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából.* Debrecen, 1995. 61–70. A magyar szakirodalomban Havas László a *De legibus* keletkezését Kr. e. 53–51. közé teszi. Ld. *Cicero jogbölcselete és a globalizáció korának erkölcsisége: az Emberi Jogok egyetemes nyilatkozatának gyökereinél*. In: M. T. Cicero: *A törvények*. Ford. Simon Attila. (Debreceni Egyetem Állam és Jogtudományi Karának Kiadványai VII.) Budapest, Debreceni Egyetem Állam és Jogtudományi Kara – Gondolat, 2008. 94–95.; illetve hasonlóképpen Adamik Tamás: *A római irodalom (A kezdetektől a nyugat-római birodalom bukásáig)*. Pozsony, Kalligram, 2009. 185–203.

2 Macrobius tudósít a *De legibus* ötödik könyvének meglétéről: *„Nonnulis magistratibus in oppido in genus umbraculi concessum, et Cicero in quinto de legibus: visne igitur (quoniam sol paulum a meridie iam devexus videtur, nequdum satis ab his nivellis arboribus omnis hic locus pacatur) descendatur ad Lirim, eaque quae restant in illis alnorum umbraculis persequamur?"* (*Saturnalia,* VI. 4. 8.) Keyes szerint a *De legibus* hat vagy egyesek szerint elképzelhető, hogy nyolc könyvből állhatott. Erre vonatkozóan: ld. Keyes i. m. 291.; vö. Fuhrmann i. m. 160–165.; Havas i. m. 95–96. A harmadik könyv végén felvetett gondolatból: a *De legibus,* III. 20. 47. szöveghelye alapján tudunk következtetni, hogy a *De legibus* negyedik könyve feltehetőleg az igazságszolgáltatásról (*De iudiciis*) szólhatott: „[…] a most fölvetett kérdés nem igazít el abban, hogy miről kellene még ezután beszélned? […] Gondolom, a bírósági eljárásokról, kedves Pomponiusom; ugyanis ez a kérdés összefügg az állami tisztségekkel" (ford. Simon Attila).

3 A *De legibus* közjogi modelljére vonatkozóan ld. pl. Grilli i. m. 61–70.; Vö. Keyes i. m. 289–293.

alkotmányos modell a korábbiakban eszményinek tartott államberendezéstől némileg eltérő képet mutat és lassú formálódást jelez annyiban, hogy míg a *De re publicá*ban az egyeduralom és a demokratikus intézmények, azaz a zsarnokság és a *res publica* fogalma összeegyezhetetlen fogalmak, a *De legibus*ban már a polgárháborús helyzetben fellépő *moderator rei publicae* fellépése jelentheti a válságból kivezető szükségszerű közjogi megoldást.[4] Érdekessége a munkának, hogy hiányzik a mű bevezetőjében kitűzött, a mű voltaképpeni eredeti célkitűzésének tekinthető római *ius civile,* azaz civiljog sajátosságainak bővebb leírása és magyarázata.[5] Feltehetően éppen a munka torzó volta az oka, hogy a cicerói életmű politikaelméleti megközelítésével foglalkozó kutatók érdeklődésének homlokterében inkább a *De re publica* és kevésbé a *De legibus* elemzése áll.[6]

[4] A zsarnoksággá fajuló egyeduralom képe a *De re publicá*ban valójában a köztársasági államformával azonosított államiság kereteinek felszámolását jelenti és összeegyezhetetlen a jól működő állam fogalmával (*De re publica,* III. 31.43.): „Ahol tehát tyrannus van, ott nem egy romlott államról van szó, miként azt már tegnap mondottam, hanem, miként azt most már a megfontolás mondatja velünk, egyáltalán nem is létezik semmiféle állam." (M. T. Cicero: *Az állam*. Ford. Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. Vö. Grilli i. m. 67–68.)Ezzel szemben Cicero a *De legibus*ban már óvatosabban fogalmaz a római királyság korának megszűnése után a consuli hatalom bevezetésének értékelésekor az államot irányító egyszemélyi vezető, a főhivatalnok megítélésével kapcsolatban: *„Quaesitum igitur ab illis est, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent, quod exactis regibus intellego placuisse nostris maioribus. sed quoniam regale civitatis genus probatum quondam postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit."* (*De legibus,* III. 7.15.: „Nos hát,azt a kérdést vizsgálták, hogy helyes-e, ha van az államban egy főhivatalnok,akinek az összes többi engedelmeskedik. De mivel a királyságot mint államformát, melyet korábban jónak ítéltek, később is inkább a királynak mint személynek, s nem annyira magának a királyságnak mint államformának a hibái miatt vetették-el, ezért úgy tűnik fel, hogy csupán a király megnevezés vált ki ellenkezést, ám maga az államforma lényege megmarad akkor, ha egyetlen főhivatalnok parancsol az összes többinek." ford. Simon Attila.)

[5] A civiljoggal való foglalatosság nehézségeiről, a közéleti feladatok miatti elmélyülési lehetőség hiányáról így vall Cicero: *„Intellego equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribuetur vacuum tempus et liberum; neque enim occupata opera neque inpedito animo re tanta suscipi potest; utrumque opus est, et cura vacare et negotio."* (*De legibus,* I. 3.8.) A szerző végül vállalja a civiljog kifejtését a feladat jelentősége miatt: „*In longum sermonem me vocas, Attice; quem tamen, nisi Qiuntus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam."* (*De legibus*, I. 4.13.) A *De legibus,* I. 4.14. alapján azonban várható, hogy ez a kifejtés természetjogi jellegű lesz.

[6] Vö. Hamza Gábor megállapítását: „Marcus Tullius Cicero államelméletét a koncepcionálisan trilógiát alkotó *De Oratore*, a *De re publica* és a *De officiis* elemzése alapján tárhatjuk fel." Ld. Hamza i. m. 9.

1. A természetjogi alapelvek szerepe a közösség- és államszervezésben

A *De legibus* első könyvében a szerző több oldalról megvilágítva a törvények szellemiségének természetjogi megalapozottságát, a természetes értelem, a *naturalis ratio* vezérlő elvét hangsúlyozza a *De re publicá*ban kifejtett gondolatokhoz hasonlóan:

> *„lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. eadem ratio cum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est."* (*De legibus* I. 6.18.)

A *De re publicá*ban hasonlóképpen ezek a gondolatok jelennek meg Scipio Africanus tolmácsolásában. Az állam alapjait szabályozó természetjogi normák az emberek közötti természetes társulás, a *naturalis congregatio* talaján jöttek létre, írja Cicero, és a közösség megállapodásán, a *iusris consensus*on, valamint a közös előnyön *(communio utilitatis)* alapulnak. (*De re publica,* I. 25.39 – I. 26.40.)[7]

Cicero természeti szükségszerűségként, a „közös előny", érdekében létrejött intézményként írja le az államot, amely a legmagasabb rendű közösségi önszerveződés kifejeződése. A társulási igény generális törvényszerűség, a házasság talaján létrejövő családi élet és a *res publica* pedig a közösségiség gyakorlati és autonóm, ugyanakkor egymásra épülő, de különböző színtereiként jelennek meg. A gondolatmenet hátterében a jól működő állam modellje áll, amely nélkül nem lehet jól élni s maga a mindennapi életvitel: a házasságok, s gyerekek nevelése sem működik megfelelő szervezettség nélkül:

> *„Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratio est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis penatium deoum Larumque familiam sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur. nec bene vivi sine bona re publica posset nec esse quicquam civitate bene constituta beatius. quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta."*[8]

---

[7] A szakirodalomban sokat hivatkozott és elemzett rész a *De re publicá*ból. Vö. *De re publica,* I. 25.39 – I. 26.40., ford. Hamza i. m. 28.

[8] A *De re publica,* V. 4.7. alapján a *'jó* állam' valójában az állam jól működő irányítását, a vallási és jogi normák összhangján alapuló kormányzását jelenti Ciceránál: „Az élet és a gyakorlati életvitel számára a joggal összhangban kötött házasságok, a törvényes gyermekek, a házi és családi istenek sérthetetlen elhelyezése révén olyan rendet teremtettek, hogy valamennyien a

A fentiekben vázolt egyes közösségalkotó szintek közül a szerző a *De legibus*ban elsősorban az államszervezési alapelvek természetével és működésével foglalkozik, az első könyv ezért logikailag és tartalmilag szoros kapcsolatot mutat a *De re publica* platóni idea-tanra és a középső-sztoa filozófusai közül elsősorban az aktív közéleti tevékenységet valló, már említett Panaitioszra épülő gondolatmenetével. A római civiljogot a platóni államfelfogás talaján tárgyaló munka célkitűzése hármas a *De legibus,* I. 5.17. alapján: egyrészt (1) a filozófia segítségével az emberi természetből levezetve a jog természetének, a jogi alapelveknek a meghatározása, (vö. *De legibus,* I. 10.28.) másrészt (2) a polgári közösségek jogát *(ius civitatis)* alkotó törvények részletezése, harmadrészt pedig (3) a jogszabályokban testet öltött törvények és rendeletek vizsgálata. Cicero az első könyvben munkája mögöttes célját is meghatározza: az embereknek a jóra, azaz a helyes és erényes cselekvésre való tanítása révén az állam megerősítése és a jogrendszer megszilárdítása. (*De legibus,* I. 13.37.*)* [9]

Az alábbiakban tekintsük át, hogy a szerző a *De legibus*ban kitűzött célokat tekintve milyen jelentősebb következtetésekre jut. (1) A jog természete és az alapelvek meghatározása terén kiindulási pont az emberi természet törvénytisztelő jellege, amely a természetben fellelhető isteni értelem leképeződését, képmását mutatja, és amely az ember helyes cselekedeteiben ölt testet. A jogi szabályozás, azaz az írott törvény feladata az erkölcsi szabályokkal és a szokásjoggal együtt ebben az értelemben az ember számára helyes gyakorlati cselekvés iránymutatásának a kijelölése.[10] (Id. *De legibus,* I. 6.20., I. 8.25.) Az emberek számára adott törvények a sztoikus gondolkodás gondviselés-felfogásából adódóan azonban különös jelentőséggel bírnak a közösség életére elsősorban a vallási szabályok kialakítása terén. (ld. *De legibus,* I. 7.23–24.) Az isteni bölcsesség birtokában ugyanis Cicero gondolatmenete alapján képesek vagyunk megfelelően, azaz helyesen élni, ezt a bölcsességet azonban az istenség megismerése és a vallási törvények által lehet megszerezni. A polgárok közössége a

közös és a saját előnyöket élvezik, továbbá, hogy a jó állam nélkül nem lehet jól élni és hogy semmi sem lehessen szerencsésebb dolog a jól felépített államnál." (ford. Hamza Gábor).

9 Ld. *De legibus,* 1. 13.37.: *„sed iter huius sermonis quod sit vides: ad res publicas firmandas et ad stabiliendas urbes sanandosque populos omnis nostra pergit oratio."* Az erény törvényként való megjelenése az ember életében a jogi és az erkölcsi norma azonosításán alapszik. Vö. *De legibus,* I. 21.56.

10 Cicero a *De legibus,* II. 5.12-ben a törvény, *lex* szó jelentését adja, itt a helyes és igazságos kiválasztását jelenti. (A szó a *lego 3*: *kiválaszt*, *olvas* jelentésű igéből származik.)

világmindenség leképeződését mutatja, ezért a munkában logikailag Róma vallási szabályainak ismertetése következik, ami egyúttal a mű központi része is.[11]

2. A jogi és a vallási normák összhangja a *De legibus* második könyvében

A mű második könyvében – tekintettel a vallás és jog különlegesen szoros összefonódására a hagyományos római gondolkodásban és a Ciceróra jellemző sajátos filozófiai eklekticizmusban egyaránt – az államot irányító normarendszerek között a jogelméleti jellegű alapvetés után a jelentősebb római vallási szabályok leírása kapott helyet.[12] A könyv bevezető gondolatai a hazához és az ősökhöz való ragaszkodás és tisztelet, a *mos maiorum* erkölcsi parancsából és a személyes érintettség összefonódásából indulnak ki:

> *„[...] quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es; movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia".* (*De legibus,* II. 1.3.4., vö.: *De legibus,* II.2.4.)[13]

Noha a dialogikus forma igényel egyfajta ráhangolódást a tárgyra, mégis a második könyv bevezető beszélgetése ezzel a tudatos hangulatfestéssel indul, amelyben az erkölcsi parancs követésében jelentős szerepet töltenek be a résztt-

[11] Cicero fiának, *Atticus*nak írt filozófiai végrendeletében, a Kr.e. 44-ben közzétett *De officiis*ben fejti ki a közéleti cselekvés etikai oldalát, az erkölcsi megítélés témakörét elsősorban a középsősztoa filozófusainak hatása alatt. ld. Albrecht i. m. 401–412.

[12] Az állam egy racionális vallásfelfogás és vallásgyakorlás, valamint megfelelő erkölcsi alapok nélkül nem kormányozható, a ciceróí életműben ezért szükségszerűen kerül előtérbe az államelméleti munkák megírását követően a vallási témák kifejtése. A vallási és erkölcsfilozófiai témák iránti érdeklődése Cicerónak élete utolsó időszakában került különösképpen előtérbe, ebből a szempontból a *De legibus*nak Róma vallási normarendszerét összefoglaló fejezete átmenetet képez pl. a Kr. e. 44-ben keletkezett *De divinatione*hoz. (ld. Albrecht i. m. 391., 399–401.) A *De legibus* második könyvében a római társadalom vallási normarendszerének ismertetése kerül sorra, amely államelméletének leginkább eredeti római oldala.

[13] „Sőt az igazat megvallva, egyszeriben magam is jobban megkedveltem ezt a hajlékot s ezt az egész földet, ahol megszülettél és megfogantál. Magam sem tudom hogyan, de megindul a lelkünk azokon a helyeken, ahol érezzük szeretteink nyomát, vagy azokét, akiket csodálunk." *De legibus,* II. 2.5. (ford. Simon Attila).

vevőket a tájhoz és a szülőföldhöz, azaz a természet által kapott szűkebb hazához kapcsoló érzelmi szálak. [14]

A jogi norma mibenléte, természete és az alapvető jogi elvek meghatározása után a mű célkitűzéseinek megfelelően Cicero hangsúlyozza a közösségben élő embert irányító normarendszerek közül a polgári jog (civiljog) és a természetjog kettősségét, amelyek az isteni eredetük miatt egyaránt a természetből erednek. (ld. *De legibus,* II. 2. 4–5., 9–11.) [15] A civiljogi szabályok kötelező ereje és a természetjogi normák erkölcsi alapon történő betartása közötti esetleges ellentmondást, és annak feloldását a szerző az engedelmesség elvének alkalmazásában látja. Az engedelmesség parancsa nemcsak itt, hanem többször is visszatérő *kulcsgondolata a műnek és* egyúttal kapcsolódik a második könyvben ezután következő vallási normák szabályainak betartásához is.[16]

A közösséget szabályozó normarendszerek összekapcsolódása és teljessége a cicerói szöveg alapján a következőképpen bomlik ki: a civiljogi, azaz alapvetően *jogi norma és a természetből eredő erkölcsi norma* tovább bővül szoros egységet alkotva a szülők iránti tisztelet, a *mos maiorum* gondolatával, amely általános erkölcsi és egyúttal vallási parancsként az isteni értelem révén kapcsolódik az összes törvény ősforrásának tekinthető, az istenektől eredő észszerűség, a *ratio és a jog (ius)* gondolatához:

> *„sed vero intellegi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatium, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei. neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habet, [...] erat enim ratio profecta a rerum natura et ad*

[14] A cicerói dialógus helye a *De legibus,* I.15. és I.28. alapján sztoikus hangulatú árnyas vidéki szülőhely, a *locus amoneus*, ahol az *utilitas* és a *delectatio* összekapcsolódik. ld. Emanuelle Narducci: *Modelli etici e societá*. (Biblioteca di materiali e discussoni per l'analisi dei testi classici 7.) Pisa, Giardini, 1989. 69–71. Cicero egyébként a dialogikus formát mindvégig az egyes fogalmak elkülönítésére és a logikai összefüggések érzékeltetésére használja, hogy különféle nézőpontokból mutassa be ugyanazt a problémát.

[15] *De legibus,* II.2.5.: „az összes vidéki város lakójának is két hazája van! Az egyik a természet, a másik pedig a polgárjog révén jutott neki osztályrészül […] Elsősorban mégis azt kell szeretetünkkel övezni, amelytől az állam és az egész polgári közösség a nevét kapta; érte föl kell áldoznunk életünket, testestül-lelkestül neki kell átadnunk magunkat, oltárára kell helyeznünk és mintegy neki kell szentelnünk mindenünket." (ford. Simon Attila).

[16] Cicero életművében központi jelentőségű az *erkölcsi jó* és a *helyes cselekvés* gondolatának összekapcsolása, a két fogalom egymáshoz való viszonyának a meghatározása. A *De officiis* e köré a gondolat köré épül, ld. pl. *De officiis,* I. 3.10-ben a szabályok feloldásának hátterében az erkölcsi jó fogalmának kifejtését. Vö. Albrecht i. m. 412.

recte faciendum inpellens et a delicto avocans, quae non tum, cum orta est; orta autem est simul cum mente divina."(*De legibus,* II. 4.9–10.) [17]

Cicerónál így megjelenik a szülőknek és hazának való engedelmesség gondolata, a vallási és erkölcsi norma összefonódása, amely szinte kozmikus méretű nemzeti érdekké válik.[18] Ennek a gondolatnak egy későbbi leképeződése a *Digestá*ban olvasható Pomponius-hely, amely tömör megfogalmazásban jól tükrözi a cicerói hagyomány normaalkotó jelentőségét (D. 1.1.2. *Pomponius)*: *„veluti erga deum religio: ut parentibus et patriae pareamus".*

Ezután a szerző a jogászi érvelés és a *varietas* jegyében körkörös formai és tartalmi szerkesztés formájában ismét visszakanyarodik az első könyvben korábban kifejtett, az egész közösség számára fontos jogfogalom, a jogi keretek hangsúlyozásához:

„divina mens summa lex, item, cum in homine est perfecta.. in mente sapientis; [...] constat profecto ad salutatem civium civitatiumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qiu primum eius modi scita sanxerint populis ostendisse ea se scripturos atque laturos,quibus illi adscitis susceptisque honeste beateque viverent;quaeque ita conposita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent." (*De legibus,* II. 5.5.11.)

A közösségi életre való erkölcsi és vallási nevelésben és a civiljog szabályainak betartásában Cicero szerint a természetjogi felfogás elmélyítése és a helyesnek a helytelentől való megkülönböztetése a cél.[19] A második könyv hátralévő

[17] „Ez a hatalom nemcsak régibb, mint a népek és a polgári közösségek, hanem egyenesen azzal az istenséggel egykorú, aki az eget és a földet fenntartja és kormányozza. Mert az isteni értelem nem létezhet észszerűség nélkül, és az isteni gondolkodásnak hatalmában áll az, hogy törvényben határozza meg a helyest és a helytelent […] végeredményben nem akkor válik törvénnyé, amikor írásba foglalják, hanem akkor, amikor megszületik. Megszületése pedig egyszerre történt az isteni értelemmel. […] az igazi és legelső törvény." (*De legibus,* II. 4.9–10., ford. Simon Attila) Vö. *De officiis,* I. 4.11.

[18] Hamza Gábor hangsúlyozza ezt a kozmikus-méretű cicerói univerzalizmust, de annak nemzeti jellege nélkül: „Cicero számára az ideális állam- a fenti koncepcióból is következően- nem csupán egy organikus egységet alkotó és rendek alapján tagolódó, lényegében autarkiára épülő kisállam(polisz), hanem valamennyi embert magában foglaló, kozmikus méretű jogi közösség. […] Tagadhatatlan, hogy Cicero organikus-biologikus szemléletben fogant állambölcselete szintetizáló jellegű." Ld. M. T. Cicero: *Az állam*. Ford. Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. 30.

[19] Cicerónál az elválasztás képessége gyakran visszatér, mint a jogos és jogtalan megkülönböztetésének és a természetjogi norma követésének alapja: „*[...] ergo est lex iustorum iniustorumque*

részében ezért a római vallási normák körében elsősorban a szertartások előírásainak az ismertetésével foglalkozik. (*De legibus,* II. 9.19 – 9.22.) A szerző jelzi, hogy a teljesség igénye nélkül írja le a betartandó isteni törvényeket. A vallási törvények tárgyalása az értekezés második könyvében logikus következménye a világban uralkodó rend isteni eredetének, hiszen a civiljog szabályainak betartása a vallási szabályok tiszteletben tartását, azaz azonosítását is jelenti.[20] A vallási szabályok betartásában jelentős szerepet kap a sajátosan római, formalista jellegű tiszteletre épülő tradíció-teremtés, összekapcsolódva a korábban már említett engedelmesség gondolatával:

> *„[...] Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur.[...]a patribus deos ita placet coli, si huic legi ipsi patres." (De legibus,* II. 10.26.*)*[21]

A római vallási élet elemzésében a római közösségi-államszervezeti gondolkodás lényegét adó ősi és családi szertartások leírása következik, valamint az alapvető római erények tisztelete.[22] A római vallási élet fenntartásában a *De legibus* II. 13.32. alapján jelentős szerepet kap a jövő isteni értelmezésének tudománya a *divinatio* is, sajátosan eklektikus-cicerói jelentésben a világban uralkodó értelem-

distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad (quam) leges hominum diriguntur" (*De legibus,* II. 5.13.)

20 Az isteni törvények természetjogi jellegéről ld.: *„Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos;eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et impiorum habere rationem"* („a polgárokban már a kezdet kezdetén ki kell alakítanunk azt a meggyőződést, hogy az istenek a világmindenség urai és kormányzói, hogy mindaz, ami történik, az ő ítéletük és isteni akaratuk szerint történik") (*De legibus,* II. 7.15.). Vö. *De legibus,* II. 7.18.

21 Az isten bíróként *(iudex)*, illetve az archaikus eljárásjogból ismert kezesként vagy védőként *(vindex)* való azonosítása, megjelölése az emberi viszonyokban a cicerói szövegben sokatmondó, a *Tizenkéttáblás törvény*ig visszavezethető hagyományra utal. Az archaikus jogi nyelv kezese a törvény I–III. táblájában mögöttes felelősség elve alapján helytállást vállal az adósért és annak tartozásáért: ld. „ni *iudicatum facit aut quis endo e din iure vindicit, secum ducito*." III. 3. tábla szövegrészlete, valamint I. 3. in: Zlinszky János (ford., szerk.): *A tizenkéttáblás törvény töredékei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.,10. ; ill. uo. 6. Vö. Zlinszky János: Állam és jog az ősi Rómában. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 53.

22 Köves-Zulauf a római vallási élet összefüggő rendszerének a leírásában kiemeli, hogy a római értékek, és az értékeket megtestesítő istenvilág közösséghez tartozás talaján szerveződik. Ezt a közösségi jelleget tükrözi az ősi ünnepek sorrendjének aprólékos elrendezése, a papi rendek működése és a vallásos élet minden mozzanata. Vö.: Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe.* Budapest, Telosz, 1995. Témánkra vonatkozóan különösen: 78–80., 123–146., ill. az egyes papi rendek eredetéről ld. 210–228. és 232–239.

ként és isteni *providentia*ként értelmezve.[23] Ezután a beavatási szertartások elemzése és a közösség papjainak tevékenysége következik. A vallási normákat megszegőkre váró, a civiljogi szankciórendszerrel azonos vallási szankciórendszer ismertetése a második könyv 16-ik szakaszától kerül sorra: *„poena vero violatae religionis iustam recusationem habet"* azaz: „a vallás törvényeinek megsértéséért járó büntetés ellen nem lehet jogszerű kifogással élni." (*De legibus,* II. 16.41.)[24]

A könyvet a vallási szertartásokra vonatkozó részben a folyamatosan elvégzendő szertartások leírása (*De legibus,* II. 18.45.) és a halottakra és a halottkultuszra vonatkozó szabályozás ismertetése zárja. A vallási élet szabályozásához tartozik e körben a pontifexek hatáskörének rögzítése és a hétköznapi vallásgyakorlás tisztán gyakorlati kérdései, mint pl. az egyes szertartások, különböző fogadalmak, az ünnepnapok és a temetkezési előírások részletezése, amelyben a szokások és rítusok megőrzésének és továbbadásának van szerepe.[25] Jelentős szabályozandó terület volt a római vallási élet körében a szertartások kötelezettségéhez kapcsolódóan a vallási kötelmek köre, elsősorban a szertartások végzésével járó jelentős *anyagi* terhek megosztása miatt. (*De legibus,* II. 20.50 – 22.54.) A vallási szabályokkal összefüggésben szerepet kap a *Tizenkéttáblás törvény* interpretatiója, és különösképpen a tizedik táblából a sírhelyekre vonatkozó szabályozás értelmezése. A halottkultusz körében Cicero sírhelyekkel és a halotti napokkal (*De legibus,* II. 22.55–56.), valamint a temetkezési szokásokkal foglalkozik. (*De legibus,* II. 23.58.) Ehhez a témakörhöz tartozik a temetési költségek szabályozása (*De legibus,* II. 23.59.) és halottsiratás mérséklésének ősi előírása (*De legibus,* II. 25.69.).[26] A második könyv zárása-

[23] A jövő isteni értelmezésének a tudománya, a *divinatio* Cicerónál pogány értelemben az isteni gondviselés, a *providentia* tanával kapcsolódik össze, de a két fogalom összekapcsolása Lactantiusnál a Kr. u. 3-4. század fordulóján keresztény értelemben él tovább. Lactantius maga is utal arra, hogy Cicero a *De re publicá*ban és a *De legibus*ban: „e hatalmas területeket felölelő anyagot szűk keretek közé szorította, és csak felületesen érintette a legfőbb pontokat." (*Divinae Institutiones, I., II*., ford. Adamik Tamás), Köves-Zulauf kiemeli a *prodigium*ok különös szerepét a római vallási életben (i. m. 203.) Cicero kora ebben az értelemben átmenetet képezett a császárkor elejének vallási megújulásához, az augustusi reformok bevezetéséhez és az ősi római papi rendek megváltozott szerepéhez. Uo. 207., 245.

[24] Ford. Simon Attila.

[25] Köves-Zulauf a római vallás összefüggő rendszerének az ismertetésekor kiemeli a *pontifex*eknek az államvallás centralizálására irányuló törekvéseit, egyfajta *'technikai menedzser'* szerepüket a római vallási életben. (ld. uő. i. m. 95–97.) A köztársasági államformára való áttérés ugyanis együtt járt a vallási élet terén a *pontifex*ek hatalmának lassú megszilárdulásával. (Uő. i. m. 243–244.)

[26] Zlinszky János a *Tizenkéttáblás törvény*ről írt monográfiájában részletesen elemzi a törvény általános jelentőségét ld. Zlinszky i. m. 181–182., illetve a tizedik táblának a halottkultuszra vonatkozó szabályozását ld. uo. 69–70.

ként a szerző a logikai-tartalmi periódus formájában visszatér a civiljognak és a természetjog szabályainak kifejtett összhangjára, harmóniájára, mintegy az ismétlés retorikai funkciója révén is erősítve mondanivalóját: *„Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari maiorumque sapientia admodum delector”.* (*De legibus,* II. 25.61.)[27]

3. Az állami tisztségviselőkre vonatkozó cicerói szabályozás: a cicerói „alkotmány” és alkotóelemei a *De legibus* töredékesen maradt harmadik könyvében

A harmadik könyvben a szerző az első könyvben kitűzött célok közül a harmadik témával, a törvények gyakorlati, jogszabály *(lex)* formájában történő megjelenésével foglalkozik. A könyv az államszervezés körében a platóni modellből kiindulva, de azt saját koncepciójába beeépítve a római *magistratusok* és az általuk alkotott jogszabályok elemzésével foglalkozik. (*De legibus,* II. 27.69.) Az állami tisztségviselők Cicero felfogásában „beszélő” törvények, azaz a törvények érvényre juttatását és végrehajtását végzik, a gyakorlati kormányzati munkát valósítják meg.

> *„Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribitque recta et utilia et coniuncta cum legibus. ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vere dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum.”* (*De legibus,* III. 1.2.) [28]

Cicero vizsgálja egyrészt a törvények betartása az állam jóléte közötti összefüggésrendszert, másrészt az állam működése és a vezető tisztségviselők hatáskörei, illetve magatartása közötti kapcsolatot, amely egyúttal a kiegyensúlyozott állammodell, az *omnis rei publicae moderatio* vagy *temperatio rei publicae* megvalósulását is jelenti:

[27] „Jogrendszerünk összhangban van a természettel és elődeink bölcsessége is nagy gyönyörűséggel tölt el.” (ford. Simon Attila).

[28] „Látjátok tehát, hogy a tisztségviselőnek az a feladata, hogy vezessen, és előírja azt, ami hasznos, és ami a törvényekkel összhangban áll. Ahogyan ugyanis a törvények vezetik a tisztségviselőket, ugyanúgy a népet a tisztségviselők vezetik, és valóban azt mondhatjuk, hogy a tisztségviselő nem más, mint beszélő törvény, a törvény pedig nem más, mint néma tisztségviselő.” (*De legibus,* III. 1.2., ford. Simon Attila.)

> *„magistratibus igitur opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis rei publicae moderatio continetur”*. (*De legibus,* III.2.5.)

A *magistratusok* tevékenységét szabályozó normák valójában vegyes: jogi és erkölcsi alapokra épülő normarendszert alkotnak és a hatalomgyakorlás módját, azaz a kormányformát is meghatározzák.

> *„haec est enim, quam (Scipio laudat in illis libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali descriptione magistratuum. nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam, et ex eorum conpositione, quod cuiusque rei publicae genus sit, intellegi. quae res cum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui, sane non multum, quod putarem novandum in legibus.”*[29] (*De legibus,* III. 5.12.)

A tisztségviselők tevékenységében a *De officiis*ben kifejtett elvekhez hasonlóan jelentős szerepet kap a korábban már említett engedelmesség és a nevelés, illetve a fegyelmezés révén elért erkölcsi kötelességteljesítés gondolata.[30] Cicero véleménye szerint – a *De re publicá*ban leírtakhoz hasonlóan – a tisztségviselők itt is bölcs és lelkiismeretes példaadásukkal járulnak hozzá a kiegyensúlyozott állam működéséhez. (*De legibus,* III. 12.30.). Az ‘egészséges működésű államra’ leselkedő veszélyek között a szerző a korrupciót és az önmérséklet hiányát tartja a legnagyobb bűnnek. (*De legibus,* III.14.32., III.16.35., III.18.40.).

A befejezetlenül maradt munka utolsó előtti fordulatában Cicerónál megjelenik az államszervezet kiépítésében a törvények felett álló szervezet, a modern értelemben vett alkotmánybíráskodás, mint az állam törvényes működése feletti kontroll megjelenésének szükségszerűsége: „Az utolsóként előadott törvények nálunk ugyan nem használatosak, az állam szempontjából azonban szükségesek. Nálunk nincs a törvények felügyeletére rendelt hivatal, ezért az számít törvénynek, amit hivatalszolgáink akként akarnak kihirdetni.” (*De legibus,*

[29] „[…] ugyanis az a kiegyensúlyozott államforma, melyet Scipio a már említett könyvekben magasztal, és a legmegfelelőbbnek ítél. Márpedig ezt nem lehet másként megvalósítani, mint az állami tisztségek éppen ilyen hatáskörök szerinti megosztásával. Tudjátok ugyanis, hogy az államot a tisztségek és az őket betöltő vezetők tartják fenn, és az állami tisztségek rendszere alapján lehet azt is megérteni, hogy valamely államban milyen kormányzati forma valósul meg.” *(De legibus,* III. 5.12.*,* ford. Simon Attila).

[30] Vö. M.T. Cicero: *De officiis.,* I. 3.8. és I. 4.11.

III. 20.46.)[31] Az ez után következő, az egyes állami tisztségekre és a civiljogra vonatkozó, annak tényleges kifejtését tartalmazó szövegrész azonban hiányzik, itt a munka megszakad. (*De legibus,* III. 20. 48.)

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a *De legibus*ban részletezett normarendszerek Cicero szerint nemcsak a közösséget, a korabeli római államot, hanem az egyes ember jólétét is szolgálják, ezáltal is formálva a polgárok személyiségét és alkalmazkodóképességét. A mű torzó volta ellenére is koherens része a cicerói életműnek, amelynek fókuszában a tevékeny és közösségért élő ember képe áll.

[31] Ford. Simon Attila.

A KOLONIALIZMUS KORSZAKA

A gyarmatok és azok lakossága feletti uralom elméleti megalapozása

Berkes Lilla*

1. Bevezetés

A felfedezések kora (15–17. század) rendkívül nagy jelentőségű időszak az újkori világtörténelemben, mely során az európai államok ismeretlen földrészeket fedeztek fel, ismertek meg új társadalmakat és alkottak új képet a világról. Minden kontinensre kiterjedően bővítették uralmukat, fejlődésnek indult a világkereskedelem, a gyarmatok javai révén pedig jelentős gazdagodás következett be a hódító államokban. Amerika felfedezése, illetve a Föld megkerülése olyan jelentőségű esemény volt a világtörténelemben, mely megteremtette a modern világ politikai és gazdasági alapjait.[1] Nehéz nem lenyűgözve tekinteni erre a teljesítményre. Ugyanakkor a felfedezések együtt jártak a kolonializmus módszerével is, amely révén az európai államok sokszor kegyetlen eszközökkel szereztek uralmat a felfedezett területek felett és amely visszafordíthatatlan károkat okozott az őslakosok körében.

A kolonializmus fogalma olyan folyamatok, politikák és ideológiák együttesét jelenti, amelynek célja gyarmatok létrehozása, meghódítása, kormányzása, illetve gazdasági kiaknázása. A nyugati gyarmatosítás korában, de korábban is, a gyarmatosítás nemcsak a más népek feletti uralkodást jelentette, hanem a saját lakosság kolóniákra telepítését is.[2]

* Egyetemi docens, Közigazgatási Jogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8068-5852

1 David Arnold: *The Age of Discovery, 1400-1600*. Routledge, 2013 1–5.

2 Thomas Benjamin: Preface. In: Thomas Benjamin (ed): *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*. Thomson Gale, 2007. XV.

A gyarmatosítás volumenét jól mutatja, hogy 1500 környékén az európai hatalmak még csak a világ 7%-át uralták, ez az arány 1775-re 35%-ra növekedett. Kialakulásának kiindulópontja az volt, hogy az európai uralkodók az 1500-as évekre konszolidálták politikai hatalmukat, egyrészt a pápával és a császárral, másrészt pedig a belső hatalmasságokkal szemben. E folyamat során létrejött egy olyan államtípus, amely egyszerre világnézetileg elkötelezett és abszolút, amelyben az uralkodó tart kezében minden hatalmat.[3] Az így konszolidálódott államok gazdasági érdekei – a gazdagságra és profitra való törekvés, a nemesfémek iránti egyre növekvő kereslet, a kereskedelmi előnyök megvalósítása annak érdekében, hogy a más európai hatalmakkal való intenzív versenyben előnyre tudjanak szert tenni – pedig kulcsfontosságú impulzusnak bizonyultak a tengerentúli expanzióra. Ekként a területi hódítások és a kapitalizmus fejlődése összekapcsolódott.[4]

Gyarmatosításra a 16. századot megelőzően is volt példa, elég csak a Római Birodalomra, Dzsingisz Kánra, vagy az Azték Birodalomra gondolni, azonban a korai hódítások és a modernkori gyarmatosítás között jelentős eltérések mutathatók ki, melyek általános felfogás szerint a kapitalizmusban gyökereznek. Míg az elődök pusztán megsarcolták az elfoglalt területeket, a modern kolonializmus átalakította a gazdaságukat és létrehozta a személyek és természetes erőforrások áramlását a kolóniák és az azokat uraló államok között.[5] Az 1500-as évektől kezdődően a kapitalizmus, amely korábban csak kisebb befolyással bírt a gazdaságra és a társadalomra, elkezdett terjeszkedni az újonnan létrehozott világkereskedelmi rendszerben, új határokat lépett át a termelés területén, és a társadalom egésze számára fontos tényezővé vált, különösen Hollandiában és Angliában. Ettől az időszaktól kezdődően Nyugat-Európa a kapitalizmus történetének vezető régiójává vált.[6]

A kolonializmus mint a birodalmi kormányzás elve és egyben a kapitalista terjeszkedés hatékony stratégiája, ezért kifejezetten egy nyugat-európai, modern találmány, amely a 15. századot követően jelent meg. Egyszerre tekinthető gyakorlatnak és világnézetnek is: gyakorlatként magában foglalja egy társadalom feletti uralmat egy másik társadalom telepesei által, világnézetként pedig egy globális geopolitikai, gazdasági és kulturális doktrína, amely a nyugat-európai kapitalizmus világméretű terjeszkedésében gyökerezik. A kolonializmus

[3] Bernardino Bravo Lira: Vom Recht zu den Staaten: Universalismus und Pluralismus in der Weltordnung. *Rechtstheorie,* Vol. 25. (1994) 322.

[4] Jürgen Kocka: *Capitalism. A Short History.* Princeton University Press, 2016. 54–56.

[5] Ania Loomba: *Colonialism/Postcolonialism*. London–New York, Routledge, 2000. 2–4.

[6] Kocka i. m. 54–56.

részét képezi más társadalmak, a világ régióinak és e régiók erőforrásainak tartós, erőszakos kisajátítása, konkrét ideológiával alátámasztva. Az uralom a politikai-gazdasági, társadalmi-intézményi és reprezentációs-szimbolikus elemek kombinációjából állt. A kolonializmus módszerei közé tartozott – többek között – a felfedezők érintkezése az őslakosokkal, majd azok erőszakos leigázása, nyugat-európaiak letelepedése, olyan termelő vállalkozások (ültetvények, bányák, nyersanyag-kitermelés stb.) beindítása, amelyekben az őslakosokat munkaerőként használták fel, gyarmati jog bevezetése, gyarmati igazgatás és specifikus adóztatás kialakítása a fosztogató és fegyelmező jellegű apparátusok működtetéséhez, a gyarmati elit, a tömegoktatási rendszer és a közkultúra kialakítása, amelyek előmozdították a nyugati civilizáció elismerését és az ahhoz való igazodást, illetve ezekkel együtt az „európai felsőbbrendűség" és a gyarmati viszonyok elfogadtatása.[7]

2. A meghódított területek nem keresztény lakosságának jogai

A gyarmatosítás egyik központi kérdése az őslakosok megítélése volt: a gyarmatosítók, illetve az európai közvélemény ész nélküli lényeknek tartotta az indiánokat, ami befolyásolta helyzetük és jogaik megítélését is. A gyarmatosítók célja a meghódított területek kizsákmányolása volt, amely elképesztő kegyetlenséggel járt együtt, amelynek elfedésére a gyarmatosítók a hittérítést használták fel indokként. Noha közkeletű felfogás e kegyetlenkedés és az egyház, illetve a hittérítés összekapcsolása, valójában e gyakorlatok számos alkalommal vezettek az egyházzal való ütközéshez.[8]

1494-re, illetve azt követően a kánonjog, illetve az ekkor kialakuló, az Egyház, Portugália és Spanyolország által meghatározott nemzetközi közjog négy ponton nyugodott a gyarmatosításokkal összefüggésben.

Elsőként emelendő ki, hogy az Egyház rendelkezett azzal a hatalommal, hogy a keresztény uralkodók számára címet és szuverenitást biztosítson az őslakosok felett.[9] Második elem, hogy a gyarmatosítás az Egyház hittérítő tevékenységé-

[7] József Böröcz – Mahua Sarkar: Colonialism. In: Helmut K. Anheier – Mark Juergensmeyer – Victor Faessel (szerk.): *Encyclopedia of Global Studies.* Thousand Oaks, CA, Sage, 2012. 229–234.

[8] Bartusz-Dobosi László: Az indiánok lelkéről. *Egyháztörténeti Szemle,* 2003/1.

[9] Tim Alan Garrison: *The Legal Ideology of Removal. The Southern Judiciary and the Sovereignty of Native American Nations.* The University of Georgia Press, 2009. 61.

nek a világ minden területére való kiterjesztését támogatta. Harmadik elemként jelenik meg, hogy Portugália és Spanyolország a pápai bullák[10] felhatalmazásának hála kizárólagos jogokat vindikált magának a világ meghódítására. Széles körben elterjedt nézet, hogy ez a felhatalmazás politikai jellegű volt, vagyis annak birtokában került sor a hódításra, azonban a felhatalmazás nem a területszerzésre és kizsákmányolásra, hanem valójában a hittérítésre vonatkozott,[11] VI. Sándor bullái ugyanis is a gyarmatosítás alapvető és elsődleges okaként az indiánok megtérítését jelölték meg. Az álláspont hátterében jellemzően az áll, hogy a szerzők nem veszik figyelembe a kapcsolódó egyházi dokumentumokat és teológiai álláspontokat, így elmosódik a gyarmatosítás területszerző és hittérítő oldala közötti különbség (ténylegesen ellentét). Márpedig a hittérítő tevékenység eredményességét a bennszülött papság hiánya mellett leginkább a gyarmatosítók kegyetlenkedései akadályozták.[12] Negyedik elemként pedig a földterület feletti tulajdon létrejöttéhez önmagában elégségesnek tekintették az adott terület Portugália vagy Spanyolország által való felfedezését, illetve a földterületen való valamely szimbolikus aktus gyakorlását.[13]

A meghódított területek nem keresztény lakosságának politikai jogaival, illetve tulajdonukkal és ahhoz kapcsolódóan a földterület feletti tulajdonnal kapcsolatban már az újkori gyarmatosítások idejét megelőzően is folyt vita. Legalább a keresztes hadjáratok, majd az amerikai területek meghódítása óta küzdöttek a politikai teoretikusok azzal a nehézséggel, hogy összeegyeztessék az igazságosságról és a természetjogról alkotott elképzeléseket a nem európai népek feletti európai szuverenitás gyakorlásával.[14]

---

10 1494. június 7-én Tordesillas városában II. Ferdinánd aragóniai király, I. Izabella kasztíliai királynő és II. János portugál király megállapodást kötött, amely új demarkációs vonalat jelölt ki a két királyság között, az Északi-sarktól a Déli-sarkig, illetve a Zöld-foki szigetektől 964,6 tengeri mérföldre nyugatra. Az ettől nyugatra eső területek a spanyolok, a keletre esők pedig a portugálok érdekszférájába kerültek. A szerződés, amely gyakorlatilag felosztotta az ismert világot a két nagyhatalom között, kizárva a többi európai hatalmat a felfedezésekből, a spanyol származású VI. Sándor pápa bulláin („adományozási bullák"; Eximiae devotionis, Inter caetera, Dudum Siquidem) alapult.

11 Monostori Tibor: A Las Casas és Sepúlveda közötti vita előzményei (1493–1551). *Kút,* 2007/3. 24.

12 Szántó Konrád: *Egyháztörténelem.* Budapest, Jel 2014. 180.

13 A négy elem megfogalmazására ld. Robert J. Miller: The International Law of Colonialism: A Comparative Analysis. *Lewis & Clark Law Review,* Vol 15. , No. 4. (2011) 860.

14 Margaret Kohn – Kavita Reddy: „Colonialism". In: Edward N. Zalta (szerk.),: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* Fall 2017. Edition, https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/colonialism/

2.1. IV. Ince pápa tomista megközelítése

Két fő álláspont létezett, amiből ki lehetett indulni. A IV. Ince pápa nevéhez fűződő álláspont szerint a nem-keresztények megtarthatják jogaikat, amennyiben betartják a természeti törvényeket.[15] Ince pápa 1245-ös kommentárja szerint a kereszténeknek jogában áll behatolni olyan területekre, amelyeket hitetlenek birtokolnak, annak érdekében, hogy megvédjék a kereszténységet vagy visszaszerezzék a keresztény területeket. Emellett ugyanakkor azt is megállapította, hogy a természeti törvények a hitetlenek számára is biztosítják a tulajdont és az önkormányzáshoz való jogot és ezt a kereszténeknek el kell ismerniük.[16] IV. Ince elmélete értelmében csak akkor lehet erőszakot alkalmazni, ha a hitetlenek megsértik a – mindenkire kötelező – természeti törvényeket. Ekként a hitetlenek legitim uralommal rendelkeznek önmaguk és vagyonuk felett, azonban ez a hatalom megszűnik, ha képtelennek bizonyulnak önmaguk kormányzására a minden észszerű ember által felismert elvek szerint.[17]

IV. Ince pápa szerint tehát a nem-keresztények (hitetlenek) ellen nem lehetett háborút folytatni, és nem lehetett őket megfosztani a tulajdonuktól pusztán azért, mert nem hisznek. Álláspontjának kialakítására nagy hatást gyakorolt a tomizmus, melyre alapítottan érvelt amellett, hogy a nem hívők legitim uralommal rendelkeztek önmaguk és tulajdonuk felett. Ez az uralom azonban megszűnt, ha bebizonyosodott, hogy képtelenek önmagukat olyan elvek szerint kormányozni, amelyeket minden józan ember elismer. A spanyol gyarmatosítók ebbe kapaszkodva arra a következtetésre jutottak, hogy az amerikai őslakosok szokásai – a meztelenségtől kezdve a munkaképtelenségen át az állítólagos kannibalizmusig – egyértelműen bizonyították, hogy képtelenek elismerni a természetjogot, és ez alapján formáltak maguk számára jogot az indiánok rab-

15 Edward Keene: *Beyond the Anarchical Society. Grotius, Colonialism and Order in World Politics.* Cambridge University Press 2004 56.

16 Miller i. m. 855–856.

17 Kohn–Reddy i. m. Az őslakosok észszerűségével kapcsolatos kérdés jelentőségét az adja, hogy a természetes ész meglétének hiányában az őslakosokra úgy tekintettek, hogy azok nem rendelkeznek ugyanazokkal a jogokkal, mint a hódítóik. Ha nem tekinthetőek embernek, könnyebb tagadni az emberi minőséggel együttjáró tulajdonságokat: a névadásra, tulajdonra és az önkormányzásra való képességet. A kolonizáció legitimizálását megkönnyítette az őslakosok jogainak ilyen módon történő gyengítése. Tracy Lindberg: The Doctrine of Discovery in Canada. In: Robert J. Miller – Jacinta Ruru – Larissa Behrend – Tracy Lindberg: *Discovering Indigenous Lands. The Doctrine of Discovery in the English Colonies.* Oxford University Press, 2010. 100.

szolgasorba taszítására, ami szerintük az egyetlen módja volt annak, hogy megtanítsák őket a civilizációra és bevezessék őket a kereszténységbe.[18]

2.2. III. Pál pápa és a Sublimis Deus

A Ferdinánd által a meghódított gyarmatok számára kiadott 1512. évi burgosi törvények rögzítették, hogy az indiánok szabadok és észszerű lények, akiket meg kell tanítani a hitre, illetve joguk van a tulajdonhoz. III. Pál pápa 1537-ben kiadott *Sublimis Deus* kezdetű bullájában megerősítette ezt az álláspontot, kijelentve, hogy az indiánokat nem szabad megfosztani szabadságuktól és tulajdonuktól *(sua libertate ac serum suarum dominio privatos seu privandos non esse)*, mivel ők is emberek és képesek a hit és az üdvösség befogadására. Rabszolgaság helyett prédikációval és jó példával kell őket ösztönözni a keresztény életre. A bulla a világ összes keresztény hívőjéhez szólt, ezáltal egyetemes a jelentősége. Az emberiség közös ellenségének nevezte azokat, akik rabszolgasorba taszították az indiánokat annak ürügyén, hogy azokból hiányzik a hit, a gyakorlatot pedig soha korábban nem tapasztalt gyakorlatnak minősítette.[19] E felfogás eredménye volt továbbá az *encomienda* rendszere, amelynek értelmében a telepesek csak használták az őslakosok földjét és munkaerejét, amiért cserébe gondoskodtak róluk, noha ez a rendszer leginkább csak elméletben működött.[20]

2.3. Hostiensis: a hitetlenek bűnösök

A pápai hivatal álláspontjával szemben azonban egyes középkori kánonjogászok (pl. IV. Ince tanítványa, Hostiensis) teljes egészében tagadták a nem-keresztények jogainak fennállását, pusztán amiatt, mert nem vették fel a keresztséget. Hostiensis – bár eredeti álláspontja szerint a hitetlenekre nem terjed ki a pápai hatalom és szuverenitásuk nem veszélyeztethető – arra az álláspontra jutott, hogy Krisztus születésével minden *„honor, principatus, dominium, et iurisdictio”* a kereszténykre szállt.[21] A hitetlenek, pusztán abból az okból,

[18] Kohn–Reddy i. m.

[19] Joel S. Panzer: The Popes and Slavery. *churchinhistory.org,* 2008. https://tinyurl.com/2b76ujnz

[20] Gárdonyi Máté: *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe.* Budapest, Jel, 2012. 253.

[21] Ken Pennington: Henricus de Segusio (Cardinal Hostiensis). 14–16. https://tinyurl.com/4u894hjw

hogy nem keresztények, bűnösök, így amikor Krisztus megjelent, a hitetlenek automatikusan elvesztették jogukat a tulajdonra és az uralomra. Mivel Péter és utódai Krisztus lelkipásztorai voltak, hatalmukban áll megfosztani a hitetleneket földjeiktől és hivataluktól. A pápának joga van közvetlenül beavatkozni a hitetlen társadalmak ügyeibe, mert a hitetlen uralkodók bitorolják azokat a földeket és hatalmat, amelyek most már jogszerűen a keresztényeket illetik.[22] Alapvetően a hostiensisi elvek felhasználásán nyugodott a spanyol gyarmati uralom.[23]

2.4. Vitoria: minden emberi lény észszerű

A spanyol hódítás kegyetlen valóságával szembesülő dominikánus szerzetesek révén a 16. század elejére azonban megjelent egy gyökeresen eltérő, kritikus álláspont is. Bartolomé de las Casas annak szentelte az életét, hogy kritizálja a spanyol uralmat és ezáltal javítson az őslakosokkal szembeni bánásmódon. Elsőként azonban Francisco de Vitoria volt az, aki már 1539-ben e kérdésről tartott előadást a tanítványainak.[24]

Vitoria amellett érvelt, hogy a keresztség felvételének hiánya még önmagában nem elég ahhoz, hogy valakinek ne legyenek jogai. Álláspontja szerint az amerikai őslakosok lehetnek jogok alanyai, és semmilyen bizonyíték sincs, ami alátámasztaná, hogy az őslakosok észszerű gondolkodásra képtelenek lennének, ami szintén megalapozhatta volna a jogaiktól való megfosztást.[25] Hasonlóképpen elutasította a felfedezés és foglalás *(occupatio)* jogcímét is, álláspontja szerint a bennszülöttek jogszerű hatalommal rendelkeznek területeiken.[26]

Vitoria kiindulópontja tehát az volt, hogy minden emberi lény észszerű, és ebből az észszerűségből természetes jogok fakadnak mindenki számára. Emellett kétségbe vonta a keresztény uralkodók és a pápa jogát az őslakosok természeti törvények megsértése miatti megbüntetésére is. Álláspontja szerint a pápának arra sincs joga, hogy háborút folytasson a keresztények ellen vagy elvegye a

[22] James Muldoon: *Popes, Lawyers, and Infidels The Church and the Non-Christian World, 1250–1550.* University of Pennsylvania Press, 2015. 15–17.

[23] Hans S. Pawlisch: *Sir John Davies and the Conquest of Ireland.* Cambridge University Press, 1985. 9.; Nasser Hussain: *The Jurisprudence of Emergency. Colonialism and the Rule of Law.* The University of Michigan Press, 2003. 24.

[24] Richard Waswo: The Formation of Natural Law to Justify Colonialism, 1539–1689. *New Literary History,* Vol. 27., No. 4., Literature, Media, and the Law (Autumn, 1996) 744.

[25] Keene i. m. 56.

[26] Monostori i. m. 34.

tulajdonukat pusztán amiatt, mert csalók vagy tolvajok, ráadásul a hitetlenek felett még kisebb a hatalma, hiszen kívül esnek a keresztény közösségen, ami a pápai hatalom területe. Összességében azonban mégsem vonta teljes mértékben kétségbe a tengerentúli területek feletti spanyol uralmat, ugyanis elismerte az erőszak alkalmazásának lehetőségét, amennyiben az őslakos közösségek megsértették a népek jogát, vagyis azon elveket, amelyek a természetes észből fakadnak és ezért univerzálisan kötelezők.[27]

Az indiánok elleni háború Vitoria ebbéli rendszerében azért lehet igazságos, mert a társadalmak közötti érintkezést lehetővé kell tenni, az evangélium hirdetése mindig jogos, védelmezni kell a megtért barbárokat, a pápának jogában állhat keresztény fejedelmet kinevezni, a barbár fejedelmek zsarnoksága ellen be kell avatkozni, maguk az indiánok is önként behódoltak, a szövetségesek megsegítése is indokolttá teheti a háborút, illetve indokolt lehet a barbárok feletti gyámkodás. A népek jogának megsértése abban áll, hogy ha az indiánok elzárkóznak a kapcsolatfelvételtől, az ellene hat a természetjognak, mint az emberek egyetemes közössége eszméjének, amiből az idegen föld felkeresésének, illetve az ott-tartózkodás, továbbá a kereskedés joga fakad.[28]

2.5. De las Casas: egy az egész emberiség

Bartolomé de las Casas IV. Ince azon gondolatából indult ki, hogy minden emberi társadalomban biztosított a jog arra, hogy megválasszák a saját vezetőiket, melyhez a *quod omnes tangit debet ab omnibus* (ami kiterjed mindenkire, azt mindenkinek jóvá kell hagynia) jogi doktrínáját párosította. Ebből levezetve tagadta a pápa azon jogát, hogy megfossza a hitetlen uralkodót a hatalmától és lecserélje egy spanyol uralkodóra.[29] A rabszolgaság és a kényszermunka eltörlését szorgalmazta arra hivatkozással, hogy azok akadályozzák a hittérítő munkát, illetve, mivel az indiánok nem voltak hozzászokva a kemény, kétkezi munkához, ezért az tönkreteszi őket, megtöri az indián társadalmi struktúrát, ami pedig békétlenséget szül. Kimondta, hogy a rabszolgatartó és kegyetlenkedő spanyoloknak bűneik alól nem adható feloldozás.[30]

[27] Kohn–Reddy i. m.

[28] Monostori i. m. 34.

[29] Muldoon i. m. 151.

[30] Monostori i. m. 35–36.

De las Casas nagyívű vitát (az ún. valladolidi viták, az európai történelemben az első olyan morális, politikai, teológiai vita, amely az őslakosok jogairól szólt) folytatott a kor nagy teológusával, a spanyol ellenreformáció emblematikus alakjával, Sepúlvedával, V. Károly király, a kor legnagyobb hatalmú uralkodója előtt. Sepúlveda amellett érvelt, hogy az emberiség két csoportra osztható, azokra, akik uralkodnak és azokra, akik felett uralkodnak. Az indiánok elleni háborúk pedig igazságosak voltak, mivel szükséges előfeltételei voltak azok megtérítésének. Álláspontja szerint az igazságos háborúk lehetővé teszik a legyőzöttek rabszolgasorba taszítását a győztesek által, és mindazt, ami ezzel jár. Az indiánok nyilvánvalóan „alsóbbrendűek" voltak a spanyolokhoz képest, ugyanúgy, ahogy a gyermekek a felnőttekhez, a nők a férfiakhoz, sőt, majdnem úgy, mint a majmok az emberekhez képest. Tapasztalatok alapján ezeket az indiánokat nem lehetett visszavezetni a keresztény hitre pusztán evangelizálással, ezért indokolt velük szemben erőszakot alkalmazni, bár Sepúlveda maga is elítélte az erőszak alkalmazása közben elkövetett „túlkapásokat". Vele ellentétben de las Casas a világot az amerikai őslakosok oldaláról szemlélte és ragaszkodott elveihez, amelyek közé tartozott a szuverenitás és a tulajdon teljes visszaszolgáltatása az indiánoknak. Amellett érvelt, hogy Krisztus az indiánokért is adta az életét, és ha Pál és Péter apostolok békében és barátságban vitték az evangéliumot a pogányokhoz, akkor miért kellene az indiánokkal másként bánni? Az általa felvetett kérdések túlmutatnak a hódítás igazságosságának és az amerikai indiánok természetének alapvető kérdésein. Maga a spanyolok Indiák feletti szuverenitáshoz való jogát kérdőjelezték meg. Ha ugyanis nem vívtak igazságos háborút az amerikai indiánok ellen, akkor a szuverenitásra vonatkozó igények pusztán bitorlásnak minősültek, és nem volt jogos jogcímük a területre.[31]

Az Egyház végül úgy döntött, hogy a gyarmatokon zajló missziós munkát komolyabb felügyelet alá helyezi: 1622-ben XV. Gergely létrehozta a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* központi hivatalát, amely az egész világon irányította a hittérítést, és így a térítő munka elvált a gyarmatosítástól.[32]

[31] Lawrence A. Clayton: *Bartolomé de las Casas and the Conquest of the Americas.* Wiley–Blackwell, 2010. 128–135.; Julia Suárez-Krabbe: Faj, társadalmi harcok és „emberi" jogok. *Eszmélet,* 28. évf., 109. sz. (2016. tavasz) 47–48.

[32] Szántó Konrád: *A Katolikus Egyház története.* II. kötet. Budapest, Ecclesia Szövetkezet, 1984. 194.

3. A terület feletti tulajdonjog és uralom megalapozása

A tordesillasi szerződés (illetve a pápai bullák) valóban kényszerhelyzetbe hozta a többi, tengeri felfedezésekre pályázó hatalmat: amennyiben elfogadják az abban foglalt területi felosztást, azzal elzárták volna magukat a felfedezőutaktól *(zárt tenger doktrínája)*, viszont ha mégis területeket foglalnak el, a területek feletti konfliktus felmerülése esetén valamilyen módon kétségbe kellett vonniuk a spanyolok és portugálok hatalmának jogalapját, mivel pedig a pápai hatalom támogatásával nem bírtak, szükségük volt olyan indokokra, amelyek észszerű alapját képezhették az észak-amerikai területek feletti uralmuknak. Ezen elméletek azonban már a reformáció megjelenése és a kialakuló szekularizáció hatására egyre inkább mellőzték a vallási érveket.[33] Mivel a terület feletti tulajdon kérdése szorosan összekapcsolódott az uralom fennállásának kérdésével, ezért a hivatkozási alapok jellemzően a terület hovatartozására, annak tulajdonjogi vonatkozására koncentráltak.

3.1. Grotius és az occupatio

A korszak egyik leghíresebb jogásza, Hugo Grotius *Mare Liberum és De Jure Pradae* című műve egyik céljának lehet tekinteni a Kelet-Indiai Társaság támogatását annak alátámasztása révén, hogy a hollandoknak legalább annyi joguk van a Kelet-Indiákon kereskedni mint a portugáloknak és a spanyoloknak. Grotius különbséget tett mobilis és immobilis dolgok között, míg az elmozdítható dolgok felett azok fizikai megszerzésével lehet tulajdont szerezni, addig az elmozdíthatatlanok (pl. ingatlan) felett ilyen módon nem lehet tulajdont szerezni, szükséges azok valamilyen elhatárolása (pl. bekerítés vagy építkezés) is. Mivel azonban a tenger nem lehatárolható és építeni sem lehet rá, ezért mindenki számára szabadon igénybe vehető, vagyis egyetlen államnak sincs joga megtiltani másoknak, hogy a tengeren hajózzanak és kereskedjenek.[34] Szabad volt az út tehát az Újvilág felé.

---

[33] Lorenzo Cotula: Land, Property and Sovereignty in International Law. *Cardozo Journal of International & Comparative Law,* Vol. 25. (2017) 229.

[34] Barbara Arneil: *John Locke and America. The Defense of English Colonialism.* Oxford, Clarendon Press, 1996. 47–48. Más nézetek szerint ez a felfogás radikális kiterjesztése Grotius eredeti álláspontjának, és egyáltalán nem egyértelmű, hogy feltétel nélkül támogatta volna a tengerentúli területek feletti tulajdonszerzést és az európai államok uralmát. Mindez nem változtat ugyanakkor azon a tényen, hogy idővel szoros kapcsolat jött létre a grotiusi elméletek és a kolonializmus gyakorlata között. Keene i. m. 60.

Grotius tiszta természetjogi elmélete az őslakosok jogaival kapcsolatban ugyan közel állt IV. Ince pápáéhoz annyiban, hogy elismerte az őslakosok jogait, azonban más szempontokat vett figyelembe. Nála a kérdés nem az volt, hogy az őslakosok rendelkeznek-e tulajdonjoggal, illetve a jogaik gyakorlásához szükséges belátással, vagy erkölccsel, hanem hogy ténylegesen megszerezték, gyakorolták-e a jogukat. Grotius amellett is érvelt, hogy a tulajdon megszerzése más uralkodó uralma alatt is megvalósulhat, két elemre bontotta ugyanis az *occupatio* fogalmát, amely így egyrészt a szuverén közjogi jogosítványainak (vagyis az impériumnak), másrészt a tulajdonos magánjogi jogosultságainak alapja.[35]

3.2. Pufendorf és a megállapodás szükségessége

Samuel von Pufendorf álláspontja ezzel szemben kritikus. Az amerikai őslakosokra nemzetek tagjaiként tekintett, nem pedig a természeti állapotban élő személyekre, mint Grotius (vagy éppen Locke). Álláspontja szerint ezekkel a személyekkel ugyanolyan tisztelettel kell bánni, mint az európai államok lakóival.

Nem osztotta Grotius szabad tengerekkel kapcsolatos nézetét, hanem levezette, hogy az őslakosok megtámadhatnak mindenkit, aki a területükre lép, hacsak nem egy vihar sodorta oda őket, vagy ártalmatlan vendégek. Elmélete szerint a földterületek eredetileg senkinek a tulajdonában sem álltak, azt az ember kapta Istentől, hogy használja. A használat és a tulajdon megszerzése ezért nála kettéválik, a tulajdon megszerzéséhez a közösségen belüli megállapodás szükséges, a puszta használat nem elégséges, hiszen annak lehetősége adott mindenki számára. Ebből következik egyben az is, hogy ha felfedeznek valamely gazdátlan területet, ami nem áll senki magántulajdonában, az nem tekinthető automatikusan szabadon elfoglalhatónak, hanem a közösség tulajdonában lévő területnek tekintendő.[36]

3.3. Locke és a tulajdon művelése

Lockenál a tulajdon megelőzi a használatot. Elsődlegesen minden dolog minden ember számára közös, de amint bárki hozzáadja a munkáját az adott dologhoz,

[35] Keene i. m. 55–56., 102.

[36] Arneil i. m. 54–60.; Georg Cavallar: Vitoria, Grotius, Pufendorf, Wolff and Vattel. Accomplices of European Colonialism and Exploitation or True Cosmopolitans. *Journal of the History of International Law,* Vol. 10. (2008) 198–200.

azzal a saját tulajdonává teszi azt.[37] A tulajdon forrása Isten, ő adta a földet az embernek, azonban ahhoz, hogy a dolog feletti magántulajdon megteremtődjön, nincs szükség konszenzusra, hiszen lehetetlen mindenki egyetértését megszerezni. A tulajdon bennünk van és a testünk és a kezünk munkája hozzánk tartozik, ezért amit megmunkálunk, az a miénk.[38] Más szavakkal: a tulajdon a dolgok megmunkálásával – vagyis az előzetesen tulajdonolt munka és a tulajdonos nélküli dolgok keveredésével – keletkezik.[39]

Ellentétben Pufendorffal és Grotiusszal, nála a tulajdon megszerzésének nem feltétele a másokkal való konszenzus. Elméletének újdonsága, hogy a tulajdon nem annak megszerzésével és tényleges birtoklásával, hanem munka révén keletkezik, ami lehet a gyümölcs leszedése, az állat leölése, míg földterület esetében annak megművelése, vagyis agrárcélú hasznosítással. Az őslakosok területei feletti tulajdon megszerzésének alapja így nála az, hogy az őslakosok nem határolták le a földterületeket és nem művelték meg azt.[40]

3.4. Felfedezési doktrínák – a „legalitás patinája”

Az észak-amerikai hódítások elméleti megalapozásához a tordesillasi szerződésben nem részes hatalmak jelentős részben a *terra nullius* doktrínáját használták fel.[41] A *terra nullius* egy lakosság nélküli terület, amely nem volt elfoglalva vagy amelyet korábban nem ismertek el valamely politikai entitáshoz tartozó területnek. Ugyan az elfoglalt területeken éltek őslakosok, így elhagyatottnak nehezen voltak tekinthetők, de összességében nem ez a tényező volt döntő, hanem az, hogy az adott terület nem tartozott még elismerten egy hatalomhoz sem. Ennek érdekében azt kellett kijelenteni, hogy az eredeti lakosság nem rendelkezett politikai jogokkal, vagy olyan jogcímmel, amit el kellett volna ismernie a gyarmatosítóknak.[42]

---

37 William Archibald Dunning: *History of Political Theories from Luther to Montesquieu.* Macmillan, 1905. 347.

38 William Uzgalis: John Locke. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Spring 2019. Edition. https://plato.stanforid.edu/archives/spr2019/entries/locke/

39 Adam Mossoff: Locke's Labor Lost. *University of Chicago Law School Roundtable,* Vol. 9., No. 1., (2002) 157. https://tinyurl.com/2nvkuu47

40 Arneil i. m. 61–64.

41 Gerald Taiaiake Alfred: Colonialism and State Dependency. *Journal de la santé autochtone,* Novembre 2009. 45.

42 Michael Asch: From Terra Nullius to Affirmation: Reconciling Aboriginal Rights with the Canadian Constitution. *Canadian Journal of Law and Society / Revue Canadienne Droit et Société,* Vol. 17, no. 2. 2002. 24.

A második gyakran felhívott elv az *első felfedezés elmélete*, amely többször visszaköszön például az észak-amerikai gyarmatokkal kapcsolatos francia és brit vitákban. A harmadik elv szerint pedig a terület elfoglalását és posszesszióját, vagyis tényleges birtoklását tekintették a tulajdonjog és így az uralom alapjának.[43] Erre hivatkozott I. Erzsébet, majd I. Jakab is, amikor azt követelték, hogy a spanyolok és portugálok ténylegesen birtokoljanak egy területet, ha meg akarják akadályozni Anglia felfedezésekkel kapcsolatos követeléseit.[44]

Robert J. Miller az amerikai gyarmatokhoz kapcsolódó *felfedezési doktrína* – amely a „legalitás patinájával" próbálta bevonni hódításokat[45] – tíz elemét, hivatkozási alapját különbözteti meg:

- első felfedezés: az első európai állam, amely felfedezi a területet, tulajdont és szuverén jogokat nyer el a terület felett. Nem jár együtt a tényleges birtoklással, ezért többször kétségbe vonják mint a jogok alapját.
- tényleges elfoglalás és birtoklás: az első felfedezést tényleges tulajdonná teszi a fizikai birtoklás, mely általában úgy valósult meg, hogy valamely épületet létesítettek. Az elfoglalást követő észszerű időn belül kellett megvalósulnia.
- elsőbbségi jogok (elővásárlási jog): a felfedező államnak kizárólagos joga van földvásárlásra az őslakosoktól, ami kizárja más államok vagy személyek földszerzését.
- indián tulajdon: az első felfedezést követően az őslakosok elvesztették a tulajdonnal kapcsolatos jogaikat és tulajdonosi minőségüket és csak használhatják a földet. Ha mégis adásvételre kerül sor, csak az elővásárlási joggal rendelkező állammal állapodhattak meg.
- korlátolt törzsi szuverén és kereskedelmi jogok: az első felfedezést követően az őslakosok elvesztették szuverén jogaikat a kereskedelemre vagy éppen a diplomáciai kapcsolatokra, csak azzal a kormányzattal lehettek kapcsolatban, amelyik elsőként felfedezte őket.
- szomszédos területek: az európaiak igénye létesítményeikkel, településeikkel, illetve ténylegesen birtokolt földterületeikkel szomszédos, illetve azt körülvevő területekre. Ez akkor nyert jelentőséget, amikor az egyes államok egymáshoz közel eső területeket birtokoltak. Ebben a helyzetben mindegyik állam fenntartotta a jogát a szomszédos gaz-

[43] Miller (2011) i. m. 852–853., 860., 71. lábjegyzet.

[44] Uo. 862.

[45] Robert J. Miller: The Doctrine of Discovery. In: Miller et al. (szerk.) i. m. 6.

dátlan területeknek a két létesítmény közötti távolság közepéig. Az elv magában foglalta azt is, hogy a folyó torkolatának felfedezése megalapozta mindazon terület feletti igényt, amin a folyó keresztülfolyt.
– *terra nullius*: más néven *vacuum domicilium*. Ha a területet elhagyatott volt, nem használta senki, vagy nem európaiak foglalták el, de nem úgy használták, mint amit elfogad az európai jogrendszer (nem megfelelő használat), akkor területszerzés tárgya lehetett.
– kereszténység: a nem-keresztények nem rendelkeznek azonos jogokkal, szuverenitással és önrendelkezéssel mint a keresztények.
– civilizáció: Isten arra utasította őket, hogy elvigyék a civilizált viselkedést, az oktatást, és a vallást az őslakos népeknek, illetve gyámkodjanak felettük.
– hódítás: katonai győzelem. Sajátossága, hogy az Európán belüli hódításokkal ellentétben – ahol a legyőzöttek nem vesztették el a tulajdonukat, hanem lassanként beolvadtak a győztes állam kultúrájába – itt tulajdonelvonás is megvalósul.[46]

A felfedezés doktrínája, amely az európai hódítások alapját képezi, tehát több elemből állt, amelyből az európai hatalmak gyakorlatilag érdekeiknek megfelelően válogattak. A Kanadát felfedező John Cabot útjára az angolok mint első felfedezésre hivatkoztak, míg az 1640-es években az első felfedezés, elfoglalás és birtoklás elvére. A franciák ugyanakkor kétségbe vonták az angol első felfedezést arra hivatkozva, hogy valójában ők fedezték fel és birtokolták elsőként a vitatott területeket. Hollandia a tényleges elfoglalást és birtoklást tekintette jogalapnak és mivel Anglia nem birtokolta azt a földterületet, ahol a hollandok letelepedtek, ezért álláspontjuk szerint arra kiterjedhettek a követeléseik. Az angolok viszont az első felfedezésből fakadó elsőbbségi jogaikra hivatkoztak, melyek kizárják, hogy a hollandok földet vegyenek az indiánoktól vagy kereskedjenek velük.[47]

Francia részről XIII. Lajos 1627-ben vitatta meg és foglalta össze az Újvilágban Franciaország által felfedezett földekkel kapcsolatos kérdéseket. Ez, illetve az új-franciaországi jezsuita-tevékenységek részletes beszámolói azt mutatják, hogy a nem-keresztények által lakott terület esetében az első felfedezésre és tényleges birtoklásra alapították a franciák a jogaikat. Franciaország és

[46] Robert J. Miller: *Native America, Discovered and Conquered. Thomas Jefferson, Lewis & Clark, and Manifest Destiny.* Praeger Publishers, 2006. 4–5.

[47] Miller (2011) i. m. 863–864., 869., 875., 877., 904., 906–907., 920–921.

Anglia nem tudták rendezni a területi vitáikat, ami így 1756–1763-ben az indián háborúba (a hétéves háború részeként) torkollott.[48]

Az európai hatalmak tehát megteremtették a meghódított területek feletti uralmukat, az őslakosok jogait el nem ismerve, vagy legalábbis sajátosan értelmezve, de egyenlő partnerként semmiképpen sem tekintve rájuk.

4. Összefoglaló

A Katolikus Egyház társadalmi tanítása ma már magától értetődően rögzíti az ember, minden ember méltóságát és e méltóságban való egyenlőségét.

> „Mivel az Isten képmása, az emberi egyénnek van személyi méltósága, ezért nem valami, hanem valaki. Képes arra, hogy megismerje és birtokolja önmagát, hogy szabadon átadja magát és közösségre lépjen más személyekkel; arra nyert meghívást – a kegyelem révén –, hogy szövetségre lépjen saját Teremtőjével, és hogy megadja Neki a hit és a szeretet válaszát, s ezt senki más nem képes megadni helyette. […] Az Egyház társadalmi tanítása […] mindenekelőtt az emberi személy legfontosabb és elidegeníthetetlen összetevőire épül, hogy így ragadja meg misztériumának és méltóságának lényeges metszeteit. A múltban különféle redukcionista elgondolások léteztek az emberi személyről; közülük nem egy drámai erővel jelen van a modern történelem színpadán is. Ezek vagy ideológiai jellegűek, vagy egyszerűen az emberiségre, az emberi életre, az emberi sorsra vonatkozó közhelyes gondolatok, képzetek lecsapódásai, amelyeket az kapcsol össze, hogy valamennyi igyekszik elhomályosítani az emberről alkotott képet, úgy, hogy annak egyetlen karakterisztikumát emeli ki, az összes többit pedig mellőzi.”[49]

A gyarmatosítás időszakában ezek a gondolatok még nem rögzültek a maihoz hasonló teljes bizonyossággal, ennek megfelelően számos vita bontakozott a gyarmatosítás jogszerűségével, a tulajdonszerzés alapjával, az őslakosok, mint a meghódított területek eredeti tulajdonosai, lakossága jogaival és helyzetével kapcsolatban. E viták a korszak szülöttei és az akkori felfogást tükrözik vissza,

[48] Miller (2011) i. m. 17.

[49] Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma. 2004. 108., 124. https://tinyurl.com/35em8t9a

melyben voltak hangok, amelyek nehezményezték, hogy a világi hatalmak a hittérítési tevékenységet kihasználva igázták le az őslakosokat, de voltak olyan hangok is, melyek gyakorlatilag olyan, alacsonyabbrendű lényként fogták fel őket, akik észszerűség hiányában nem képesek befogadni Krisztus tanítását, ekként a felettük való uralom indokolt és igazságos, akár erőszak útján is. A társadalmi igazságosságról és egyenlőségről alkotott kép kialakulása több száz évet vett igénybe, mára azonban a felfogás az uralom helyett a segítségnyújtás irányába mutat, elutasítva egyszersmind a neokolonializmust,[50] illetve hangsúlyozza az őslakos közösségek és kulturális hagyományaik iránti figyelem szükségességét.[51]

Hasonlóképpen, a modern politikai és jogi gondolkodás is az egyenlőség, a kulturális jogok és identitás védelme talaján állnak, melyben ugyanakkor az őslakos közösségek igényei még ma is kihívás elé állítják az érintett országokat (ld. pl. a földigények kérdése) és nem sikerült leküzdeni az e közösségek tagjait érő diszkriminációt és kirekesztést sem.

[50] XXIII. János pápa: Mater et magistra kezdetű enciklikája a szociális kérdés időszerű alakulásáról a keresztény tanítás fényében. Róma, 1961. Fordította: Dér Katalin. 171–172. pont. https://tarsadalomformalas.kife.hu/xxiii-janos-papa-mater-et-magistra/ ; VI. Pál pápa: az Evangélium hirdetése (Evangelii nuntiandi) - kezdetű apostoli buzdítása a katolikus egyház püspökeihez, papjaihoz és híveihez az evangelizációról a mai világban, 1975. december 8. 30. pont. https://katolikus.hu/dokumentumtar/evangelii-nuntiandi Evangelii Nuntiandi (1975), 30., II. János Pál pápa Sollicitudo rei socialis kezdetű enciklikája a Populorum progressio kezdetű enciklika huszadik évfordulójára. Róma, 1987. december 30. 21–22. pont. https://www.katolikus.hu/dokumentumtar/sollicitudo-rei-socialis

[51] Ferenc pápa: Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról. Róma, 2015. jún. 18., 146. pont. https://katolikus.hu/dokumentumtar/laudato-si

NATURA HUMANAE CONDICIONIS: AZ EMBER HELYZETE AZ ÓKORI FORRÁSOKBAN

Elemzés módszertani meglátások nyomán

El Beheiri Nadja*

1. Bevezetés

A 2023 októberében elhunyt Wolfgang Waldstein egy 1976-ban megjelent tanulmányában azt elemezte, hogy a római jogászok milyen tételekre alapozhatták döntéseiket. Az elmúlt évszázad második felében számos szerző vizsgálta a római jogászok által alkalmazott módszert, és igyekezett beazonosítani azokat az alapelveket, amelyekre az ókori *iurisconsulti* támaszkodtak döntéseik megfogalmazásakor. Max Kaser meglátását követve, Waldstein azt az álláspontot képviselte, hogy a római jogászok a döntéseik alapjául szolgáló kritériumokat elsősorban közvetlen megismerés, azaz intuíció révén nyerték. Az így megfogalmazott tételek a pozitív jogon túl helyezkednek el.[1] E tekintetben az osztrák professzor a „vorpositive Ordnungselemente" azaz a pozitív jogot megelőző rendező elemek kifejezést fémjelezte.[2] Waldstein arra irányuló törekvését, hogy feltárja a római jogászok által döntéseik alapjául szolgáló tételeket Hans Kelsen azon elméletével szemben fogalmazta meg, amely szerint a sein („van") soha nem vezethet le egy sollen-t („lennie kell").

Mivel az intuíció közvetlenül a megismerés tárgyából indul ki, Kelsen jogfelfogásával szemben a realista fenomenológia eltérő pólust képvisel. Kelsen kései éveiben határozattan azt az álláspontot képviselte, hogy a jogi norma

+ Egyetemi Tanár, Római Jogi Tanszék.

1 Max Kaser intuícióra vonatkozó nézeteire vonatkozóan vö. Max Kaser: *Zur Methode der römischen Rechtsfindung.* (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.

2 Wolfgang Waldstein: *Vorpositive Ordnungselemente im römischen Recht*. Salzburg, Pustet, 1967.

mindig csak egy törvényhozó akaratából származhat. Az osztrák római jogász sem állítja, hogy a normatív tételek a puszta létből levezethetők. Waldstein azt hangsúlyozza, hogy az ókori jogászok felismerték a pozitív jogot megelőző valóságban a normatív, azaz kötelező erővel rendelkező tételeket.[3] A valóságot Waldstein a *natura* és ahhoz kapcsolódó fogalmak révén ragadja meg. A fogalom a pusztán fizikai-tényszerű adottságoktól kiindulva a teleológiai és normatív tételekig terjed.

Waldstein az ókori forrásanyag elemzése során a realista fenomenológia által kidolgozott módszert alkalmazza. Az említett metódus az osztrák professzor munkájában különösen két ponton érhető tetten. Egyrészt az ókori források értelmezésével Waldstein a fenomenológiai iskola módszerét követi. Az iskola alapítója, Edmund Husserl szellemében a római jogász igyekszik az ókori jogászok véleményei mögött rejlő logikai lépéseket minél pontosabban és elfogulatlanul feltárni és leírni. A professzor által alkalmazott módszer egy példával szemléltethető. Az *„Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen”* c. tanulmányában Waldstein fejtegetéseit az in *„rerum natura esse”* fogalom elemzésével indítja.[4] Elsőként részletes elemzést szentel az *operae* kifejezésnek.[5] Az elemzés kiindulópontjaként két fragmentum szolgál. Az első szövegben egy felszabadított rabszolga által nyújtandó munkavégzéssel kapcsolatban Ulpianus azt a megfogalmazást használja, hogy *operae* in *rerum natura non sunt* [38, 1, 9 pr. Ulp. 34 ad Sab.] míg a második, Paulustól származó *operae libertorum*ra vonatkozó szöveghely azt fejtegeti, hogy az *operae* emberi cselekedetnek minősülnek, és csak esedékességük pillanatától léteznek *(in rerum natura sunt).*

Paulus az *operae*t egy rabszolganőtől születendő gyermek helyzetével hasonlítja össze. Waldstein a két fragmentumot együtt elemezi. A kijelentést, miszerint *opera in rerum natura non est* Waldstein úgy értelmezi, hogy a szabad ember vagy rabszolga által nyújtandó munkavégzés nem létezik a szó általános

[3] Wolfgang Waldstein: *Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen*. In: Hildegard Temporini (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: (ANRW). Principat. 2.* Bd. 15. Berlin–New York, W. de Gruyter, 1976. 46.

[4] A rerum naturával kapcsolatban Erdődy János végzett mélyre ható vizsgálatot: János Erdődy: *In rerum natura esse videtur. Egy klasszikus római jogi toposz margójára*. Budapest, Pázmány Press, 2018.

[5] A későbbiekben kulcsszerepet fog játszani Waldstein tudományos életművében ez a téma: a felszabadított rabszolga felszabadítójának végzett munkája. 1986-ban jelenik meg Wolfgang Waldstein a témát mélyreható monografikus feldolgozása. Egy Michael J. Rainernak 1987. december 17-én kelt levelében Waldstein arról számol be, hogy 1978-ban született meg a döntés, miszerint a témával foglalkozni fog. Figyelemre méltó tehát, hogy már 1976-ban a módszertani megközelítés leírásával Waldstein első helyen említi az *operae libertorum* kérdéskörét.

értelmében *(haben zunächst nicht eine gewöhnliche Existenz)*. Az *operae* emberi cselekményekből állnak, melyek esedékességük előtt nem léteznek. Létezésük továbbá attól függ, hogy a nyújtandó munkavégzés megfelel-e a jogügyletben (*stipulatió*ban) kikötött szolgáltatásnak. Az *operae* esedékességük pillanatában kezdenek el létezni. Waldstein kiemeli, hogy a párhuzam a rabszolganőtől születendő gyermekkel a valóságban meggyökerezettségre utal. A jogi elemek (esedékesség, az ígért és a nyújtott szolgáltatás azonossága) és az emberi cselekvések együttesen eredményezik az *operae* sajátos mivoltát. A római jogász továbbá hangsúlyozza, hogy bár a munkavégzés mint olyan nem létezik fizikai értelemben véve, létezése nem kevésbé reális, mint a fizikai dolgoké.[6]

Az imént leírt eljárás tipikus fenomenológiai megközelítés. A szerző apró, jól átgondolt lépésekben közelít a szöveghez, és igyekszik a szóban forgó valóság lényegét kihámozni. Az egyes, egy adott valóságot jellemző tulajdonságok fenntartásának folyamata során a jogintézmény, esetünkben az *operae* jelenik meg a gondolkodó előtt, aki intuíció révén megragadja azt.

Ha azt vizsgáljuk, hogy Waldstein hogyan alkalmazta a fenomenológiai módszert a római jog kutatásában, elsőként megállapíthatjuk, hogy az ókori szövegek megfelelő tárgyát képezik az ilyen jellegű elemzésnek. A módszer elősegíti a szövegre való összpontosítást és a jelentésrétegek feltárását is. Waldstein igen sok helyen a szövegek előítéletektől mentes *(unvoreingenommenen)* elemzéséről beszél.[7]

A fenomenológiai, a naturalista és empirista megközelítéssel szemben Husserl újból a realista szemlélethez tér vissza. Alternatív módszert kínál a kor domináns naturalista és empirista felfogásával szemben. Mindkét perspektíva a valóság szűkítését eredményezi. Többek között ezt hangsúlyozza a római jogász a már említett *Entscheidungsgrundlagen der römischen Juristen* c. munkájában. A naturalista felfogás azt eredményezi, hogy a megismerő alany pusztán a térben és időben létező dolgokat tekint reálisnak. Az *operae*re vonatkozó felvázolt példa megdönti ezt a nézőpontot. Annak ellenére, hogy a felek közötti megállapodás szerinti munkavégzés fizikai értelemben nem létezik, mégis *in rerum natura* est, tehát a valóságban jelen van. Bár térben nem léteznek, az *operae* időben mégis fennállnak.

Az a tény, hogy a római jogászok az *„in rerum natura”* kifejezést a valóságra használták azt jelzi, hogy az ókori gondolkodók a *„natura”* szót tágabb

6 Waldstein (1976) i. m. 32–34.

7 E tekintetben egy korai példa idézhető habilitációs dolgozatából. Wolfgang Waldstein: *Untersuchungen zum römischen Begnadigungsrecht: abolitio, indulgentia, venia*. Innsbruck, Wagner, 1964. 39.

értelemben alkalmazták.[8] Az empirizmussal szemben Waldstein foglal állást, amikor a Kelsen téziseivel vitatkozva azt fejtegeti, hogy az emberi tudatban az ellentmondás tétele közvetlenül, „minden előzetes tapasztalat nélkül" létezik.[9] A *natura* (természet) tág értelmezése, valamint az emberi értelemben meglévő észlelési formák, amelyek meghatározzák a megismerést, alapvetően alakítják Waldstein ismeretelméleti meggyőződését. A fenomenológiai módszer a jelenségek leírására szolgál, de nem vezet azok minősítéséhez. Más szóval, a fenomenológiai metódus eszköz a római jogászok gondolatainak a feltárásához. A feltárt gondolatokat majd bármely más eszmerendszer alapján lehet értékelni.

2. The Human Condition: Hannah Arendt felvetése

Tanulmányomban a Waldstein által felsorolt *Entscheidungsgrundlagen*-ből csak egyet szeretnék górcső alá venni. A *natura humanae condicionis* fordulatból kiindulva szeretném megvizsgálni, hogy vajon milyen emberképből indultak ki az ókori romai jogászok, amikor véleményeikben az ember természetére hivatkoztak. Rendezési kritériumként Hannah Arendt gondolatait használom. A német-amerikai politikai teoretikus 1958-ban jelentette meg *The Human Condition* című könyvét, amelyet saját maga fordított német nyelvre. A német fordítás 1960-ban jelent meg *Vita activa oder vom tätigen Leben* címen.[10] Arendt Martin Heidegger tanítványaként kezdte pályafutását.

Heidegger maga Husserl tanítványai közé tartozik. A nagy filozófus az ember viszonyát a világhoz nem elsősorban a gondolkodás révén határozta meg; inkább az emberi cselekvést helyezte középpontba a világban. Ebben Arendt is követte mesterét, néhány ponton azonban letért a tanár által megfogalmazott útról. Az egyik ilyen tétel a jelen tanulmány szempontjából is jelentőséggel bír.

Heidegger az egzisztenciát a halál szemszögéből vizsgálta, miközben Arendt a születésre helyezte a hangsúlyt. A német–amerikai szerző ezzel kapcsolatban a *Natalität* fogalmát fémjelezte.[11] Az ember születése minden esetben újat hoz, és a cselekvés lehetőségét hordozza magában. Arendt elmélete arra az alapfeltevésre épül, hogy az ember sajátos mivolta a gondolkodásban és a cselekvésben válik megragadhatóvá.

---

8 A *natura* nyelvi elemzésével kapcsolatban vö. Erdődy i. m. 64–74.

9 Waldstein, (1976) i. m. 20–29.

10 Hannah Arendt: *Vita activa oder vom tätigen Leben.* 4. Aufl. München–Zürich, Piper, 1985.

11 Arendt i. m. 15.

A *Vita Activa* című munkájában háromféle cselekvési formát különböztet meg. Az első a munkálkodás, ami az ember létfenntartására irányul. Ezeket a feladatokat Arendt szerint rabszolgák és háziállatok végzik. A második az előállítás. Ez a terület az elsőhöz képest már tartós dolgok létrehozására irányul. Ezek a dolgok már közösségépítő szereppel is bírnak. Példaként az asztal említhető; az emberek összegyűlhetnek körülötte és tanácskozhatnak, ezáltal megerősítve a közösség összetartozását. A harmadik a cselekvés. Ez a legmagasabb rendű tevékenység, ami a politikai élet színterén bontakozik ki. A cselekvés az emberek közötti közvetlen interakciót jelenti, és a szabadsághoz kapcsolódik; új kezdetet, változásokat eredményezhet. Azáltal, hogy az egyének közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, identitásukat és egyediségüket fejezik ki.[12] Arendt az ókori római népet a leginkább politikai tételekben gondolkodó népnek tartotta. Ezért az általa kidolgozott elmélet alkalmasnak tűnik a római társadalmat meghatározó viszonyok megragadásához.

Ez a gondolatmenet, ami a születéstől a politikai tevékenységhez mint az aktívitás csúcspontjához vezet, első ránézésre megfelelő módon adja vissza a római tapasztalatot. Arendt megközelítése azonban filozófiai oldalról kritikára talált. A kritika arra irányult, hogy Arendt kiveszi a munkát és az előállítást mint cselekvési formát azon tevékenységek köréből, amelyek révén az ember valódi kiteljesedését elérheti.

A perui szerző, Maria Pia Chirinos így fogalmaz a (fizikai) munkával kapcsolatosan:

> „A munka mint antropológiai kategória, azaz mint az ember saját funkciója, képes feltárni az ember sajátosságait: elméleti és gyakorlati racionális képességét, a valóság átalakítására való képességét; így a munka az erények elsajátításának és a kultúra létrehozásának eszköze."[13]

Hannah Arendt megközelítése szuggesztív és sok esetben előremutató, hiszen több tétellel felülmúlja például a marxista elméletet is. Tanulmányomban azonban szeretném bemutatni, hogy a realista megközelítés a forrásokhoz való viszonyulás tekintetében világosan jelzi, hogy tézisei nem tükrözik maradéktalanul a római valóságot.

---

12 Arendt i. m. 76–139.

13 Maria Pia Chirinos: Il lavoro come categoria antropologica. *Iustum Aequum Salutare,* 2008IV (2008/4. 15–18.

3. *Natura humanae condicionis*

3.1. A *condicio* szó jelentéstartalma

Hans Peter Balmer a *condicio humana* fordulatot európai kulcsszónak tekinti. Jelentéstartalma rendkívül tág. A kifejezés az embernek a társadalomban betöltött szerepét, illetve természetes korlátait és határait jelöli. A szerző kifejti, hogy a *condicio* terminus eredetileg a *condīco* szóból ered: valamiben megegyezni, valamivel kapcsolatban egyetértésre jutni, valamit meghatározni, megállapítani. Ezeket a jelentéseket a későbbi *conditio* szótól meg kell különböztetni mint olyat, ami a keresztény teremtés gondolatát hordozza magában, és ami legkorábban Tertullianusnál figyelhető meg.[14] A Finály szótár egyik jelentésmezője a külső helyzetet, viszonyt, körülményt, állapotot említ.[15]

3.2. *Condicio humana* a születéssel kapcsolatban

Öröklési joggal kapcsolatos esetre vonatkozik az a fragmentum, amelyben a *condicio humanae naturae* kifejezés teljes egészében, minden elemével együtt megjelenik. A szöveghely Ulpianus tollából származik, és azt a kérdést tárgyalja, hogy miképpen kell eljárni, ha egy örökhagyó meghal, és egy várandós feleséget, valamint egy élő *filius familias*t házon belüli örökös minőségben hagy maga után.

> D. 29, 2, 30, 6 [Ulp. 8 ad Sab.]
> *Suum heredem certum est ex asse heredem esse, etsi putat esse praegnatem mulierem, quae non est praegnas. quid si unum in utero habeat, an ex parte dimidia sit heres, sive institutum postumum proponas sive intestatum patrem decessisse? quod et Sextum Pomponium opinatum Tertullianus libro quarto quaestionum refert: putasse enim, sicuti cum vacuo utero suus ex asse heres est, ita et cum unum gerit nec per naturam humanae condicionis alium partum formare potest (quod quidem post certum tempus conceptionis eveniet), ex parte dimidia et ignorantem fore heredem, non ex quarta, ut Iulianus putat.*

[14] Hans Peter Balmer: *Condicio humana – Conditio humana*. (Stark vermehrte Neubearbeitung.) 2020. https://tinyurl.com/4n88fp58

[15] A Finály szótárban ezeket a fordítási verziókat találjuk: együtt megbeszél, valami felett megegyezik, közösen meghatároz, megállít.

A mondat feltételes szerkezetet alkot, és hipotetikus helyzeteket vázol fel. A jogász először azt a kérdést veti fel, hogy mi történne abban az esetben, ha a *filius familias* nem tudna az asszony várandósságáról. Ebben az esetben a *filius familias,* szubjektív meggyőződése ellenére, egyedüli örökös lesz. Ulpianus tehát az objektív tényállást a szubjektív elképzeléssel szemben részesíti előnyben.

Egyes római jogászok úgy vélekedtek, hogy azt is figyelembe kell venni, hogy egy terhességből ikrek, sőt hármasikrek is születhetnek. Ulpianus ezzel szemben nem a ritkán, hanem az általában előforduló eseteket tartja mérvadónak. A remekjogász azonban egy új szempontot tesz hozzá az elemzéshez. Azt kérdezi, hogy egy meglévő terhesség esetében a nő foganhat-e újra gyermeket. Ezt a felvetést Ulpianus elveti a *natura humanae condicionis*ra hivatkozva. Érvelésében a *iurisconsultus* következetesen az objektív tételekre helyezi a hangsúlyt, így tehát azt látjuk, hogy a vizsgálat tárgyát képező fordulat az objektív valóságot jelöli, ami a jogi megoldások számára tájékozódási pontként szolgál. Tartalmi szempontból pedig azt látjuk, hogy egy új ember születése változást eredményez a jog által meghatározott társadalmi viszonyokban.

Kiemelendő, hogy a módosulás a születendő gyermek javára történik. A Digestában találunk számos olyan esetet, amikor egy gyermek születése szülői számára előnyt jelent. Az, hogy a születés puszta ténye már jogkövetkezményeket eredményez, jól látszik egy *Tryphonianus* által megfogalmazott szöveghelyen.

A jogász arról számol be, hogy egy végrendeletben egy Arescusa nevű rabszolganőt azzal a feltétellel szabadítottak fel, hogy három gyereket szül. A rabszolganő egy gyermeknek adott életet, majd egy másik terhességből három gyerek született. A jogász azt a kérdést tette fel, hogy a három közül vajon egy már szabad emberként született-e, és ha igen, melyik volt az.

A *naturá*ra hivatkozva megállapítja, hogy egy tolófájással csak egy gyerek születhet, így a harmadik gyerek születésével a rabszolganő már szabad ember lett, és ebből kifolyólag a negyedik gyerek is szabad emberként született.[16]

Ebben az esetben is az emberi természet egy joghatás kiváltásának alapjául szolgált. Ez esetben különösön érdekes az indokolás. Tryphonianus a gyermek születését egy harmadik személy részéről történő feltétel teljesítésével hasonlítja össze. Egy feltétel teljesítése jogi aktus, ami cselekvőképes alany részéről történhet. Ulpianus Arescusa esetével kapcsolatban határozattan állítja: *quaestio ergo facti potius est, non iuris*.[17] A közös elem a Tryphonianus által végzett

[16] D. 1, 5, 15 pr. [Tryph. 10 disp.] […] *nec enim natura permisit simul uno impetu duos infantes de utero matris excedere, ut ordine incerto nascentium non appareat, uter in servitute libertateve nascatur.*

[17] Vö. D. 1, 5, 16 pr. [Ulp. 6 disp.].

hasonlatban magában az aktusban merül ki. A gyermek születése a tények világában helyezkedik el, egy összeg kifizetése egy jogi aktust képez. Mindkét aktus a feltétel teljesítésére irányul.

Egy feltételt ténybeli és jogi aktusokkal egyaránt lehet teljesíteni. Mindkét esetben maga az aktus megléte és nem annak minősítése áll az előtérben. A születéssel kapcsolatban az ókori római jogászok még azt a kérdést tették fel, hogy egy nem életképes gyermek ugyanazon joghatások beállításához vezet-e, mint egy életképtelen gyermek. Ulpianus a problémát a Lex Julia és Papiával kapcsolatosan tárgyalja, és a Palingenesia a fragmentumot a *testamenti factio* összefüggésében említi.

> D. 50, 16, 135 pr. [Ulp. 4 ad leg. Iul. et Pap.]
> *Quaeret aliquis si portentosum vel monstrosum vel debilem mulier ediderit vel qualem visu vel vagitu novum, non humanae figurae, sed alterius, magis animalis quam hominis, partum, an, quia enixa est, prodesse ei debeat? et magis est, ut haec quoque parentibus prosint: nec enim est quod eis imputetur, quae qualiter potuerunt, statutis obtemperaverunt, neque id quod fataliter accessit, matri damnum iniungere debet.*

A szöveghely azokra az esetekre vonatkozik, amikor a gyermek szokatlan kinézetű, vagy a hangok, amelyeket kiad, nem megfelelőek, sőt, amikor az újszülött nem is hasonlít emberre. A jogász úgy dönt, hogy ezek a helyzetek nem ártanak a szülőknek, hiszen ők mindent megtettek, ami tőlük telt, úgyhogy az, ami *fataliter accessit,* ne okozzon hátrányt nekik. Az utolsó mondatrészben az anya külön említésre kerül. Úgy tűnik, hogy a jogász ebben a mondatrészben arra a szabályra utal, miszerint egy szabad nő három gyermek születése, egy felszabadított rabszolganő négy gyermek születésével elnyerte a teljes cselekvőképességet. Ulpianus kijelentése tehát arra utal, hogy a nő a gyermekek születéséből fakadó kedvezményekben akkor is részesül, ha életképtelen gyermeket születik. Jelen összefüggésben a fragmentum jól szemlélteti, hogy a jogász nem a természetből vezeti le a döntéseket, hanem a természetből kiindulva fogalmazza meg álláspontját. A *natura*ból fakadó tételt beazonosítva a jogász egyéb megfontolásokból más döntést is hozhat.[18]

[18] A fent említett forráshelyen említett döntéshez képest ellentétes véleményt fogalmaz Paul. sent. 4.9.3–4: *Mulier si monstruosum aliquid aut prodigiosum enixa sit, nihil proficit: non sunt enim liberi, qui contra formam humani generis converso more procreantur. Partum, qui*

3.3. A betegség és az ember természete a forrásokban

Hannah Arendt a betegséget az ember „fizikai szükségszerűségnek" való alávetettségének tekintette, amitől az ember igyekezett megszabadulni. Ezt az elméletben megfogalmazott hozzáállást a gyakorlatban is magáévá tette. Betegségeitől igyekezett elmenekülni, és minél kevesebb figyelmet szentelni nekik. A betegség természetes adottságként jelent meg. Az ilyen felfogás az embert a természettel szemben helyezi el. Az ember igyekszik hatalmába ejteni a világot, de időnként rádöbben arra, hogy mégis ki van szolgáltatva neki – a betegség egy ilyen alkalom. Ennek láttára a modern ember egyre jobban próbál uralkodni a természet fölött, a technikai lehetőségek soha nem látott méreteket öltenek – állapítja meg az írónő már 1958-ban. Arendt a most is nagy aktualitással rendelkező fejtegetéseiben sajátos szempontra hívja fel a figyelmet. A természettudomány olyan haladásra tesz szert, amelyet az ember egyre kevésbé tud a nyelv révén megragadni, ily módon politikai diszkurzus tárgyává tenni.

A római jog ehhez képest a betegséggel szemben egy sokkal pragmatikusabb hozzáállást tanúsított. Arendt nézetével ellentétben a természet nem „ellenségként" jelenik meg, hanem egyfajta rendként, amelyhez az ember képes alkalmazkodni és arra ráhangolódni.

A XII táblás törvény óta különböző helyzetekben tekintették a betegséget. Így például súlyos betegség esetén *(morbus sonticus)* a bíró vagy a felek részéről a tárgyalás napját el kellett halasztani.[19] A *iurisconsulti* a betegséget *habitus contra corporis naturam*-ként értelmezik, ami megakadályozza, hogy a testet a természetes céljainak megfelelően használjuk. Ulpianus a természettől kapott egészségnek teleologikus jelentőséget tulajdonít. Ez az értelmezés hiányzik például Gelliusnál.

D. 21, 1, 1, 7 [Ulp. 1 ad ed. aedil. curul.]

membrorum humanorum officia duplicavit, quia hoc ratione aliquatenus videtur effectum, matri prodesse placuit.

[19] XII Táblás törvény 2,2.

> *Sed sciendum est morbum apud Sabinum sic definitum esse habitum cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius ad id facit deteriorem, cuius causa natura nobis eius corporis sanitatem dedit*: […].[20]

A szöveghely abban az Ulpianus kommentárban található, amit az *aedilis curulis* által kiadott ediktumhoz írt. Így elsősorban a rabszolga munkaerejére vonatkozik. Sabinusra hivatkozva, Ulpianus a betegséget *corporis contra natura*m habitusként definiálja. A habitus szó egy *permanens affectio*ra, egy állandó állapotra utal. A betegség tehát egy állandó természetellenes állapot.

A fragmentum a testi adottságokra korlátozza a betegség fogalmát, amelyeket a római jogászok a *morbus vitiumve* fordulattal jelöltek. A *contra naturam* megfogalmazással kapcsolatban az *actio de pauperies* juthat eszünkbe, ami állatok által okozott kár esetében volt indítható, amennyiben az állat *contra naturam* cselekedett.

A *natura* mindkét esetben rendezett, szabályos, rendben lévő állapotra utal. Eszünkbe juthat, hogy a jogászok a *contra naturam* fordulatot az állatkárokkal kapcsolatban is használják. Ulpianus azt rögzíti, hogy az állatkárokkal kapcsolatos kereset olyan esetekben volt indítható, amikor az állat *contra naturam,* azaz természetével ellentétes módon reagált.[21] A *contra naturam* kifejezés tehát az ember esetében a betegséget jelöli, az állatoknál a nem megfelelő viselkedési formákat. A kifejezés mindkét esetben fizikai tényezőkre vonatkozik. Így mondhatjuk, hogy a *natura* fogalma egyaránt mérceként szolgál az ember és az állatok világa számára, és ellentétet képez a *natura* fogalmával, ami *omnia animalia* tanítómesterként szolgál.

Az állatok esetében a *contra naturam* kifejezés negatív jellemvonásokat hordoz; a jogászok példaként említenek olyan lovat, ami rúg, olyan szarvast, ami a szarvával döf, vagy egy túl vad öszvért.[22]

Az ember esetében a *contra naturam* a testi betegségekre vonatkozik. A példák azt mutatják, hogy az emberek és állatok közös természete a fizikai valóságra korlátozódik. Figyelemre méltó az is, hogy – annak ellenére, hogy a fent idézett Ulpianus forráshely közvetlenül a rabszolgákra vonatkozik – érve-

---

[20] Vö. a párhuzamos kijelentést Gelliusnál (IV,2,3) Labeóra hivatkozva: *„Labeonem refert, quid esset »morbus«, hisce verbis definisse: »Morbus est habitus cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius facit deteriorem.«*"

[21] Vö. ezzel kapcsolatban Nadja El Beheiri: Actio de pauperie: el caso del oso escapado. Un análisis en clave fenomenológica. *Revista de Estudios Históricos-Jurídicos,* XLIII. (2021) 39–55.

[22] Vö. D. 9, 1, 1, 4 [Ulp. 18 ad ed.].

lésében a jogász mégis úgy fogalmaz, hogy a természet adta nekünk *(nobis)* a testi egészséget. A rabszolgára vonatkozó megállapítást tehát kiterjeszti minden emberre.

Az, hogy a rómaiak a *natura* nyelvét megérteni képesnek érezték magukat, abból a megállapításból látszik, hogy a gyógyszer tekintetében különbséget kell tenni jó és rossz *venenum* között, annak függvényében, hogy ez a természetet milyen; jó avagy rossz irányba változtatta meg.[23]

4. A *condicio humana* a munkával kapcsolatban

Leginkább talán ebben a fejezetben térünk el Hannah Arendt elméletétől. Mint említettük, Arendt azt az álláspontot képviselte, hogy az ember a munkálkodás és előállítás terén nem végzett igazán emberi tevékenységet.

Az ókori görög filozófiából kiindulva Arendt úgy gondolta, hogy a létfenntartáshoz szükséges tevékenységeket rabszolgák, nők és állatok *animal laboran*ként végezték. Az előállítás során az ember mesterséges dolgokat hoz létre, amelyek ellenállnak a természet erőinek, és nem csak egyszerűen szétbomlanak az élet folyamataiban. A politikai tevékenység volt az egyetlen terület, ahol az ember, ahogy Arendt hangsúlyozza, a materiális világtól függetlenül lép fel. Ebben a hármas felosztásban érződik az a dualizmus természet és ember között, amit a betegségről szóló gondolatokkal kapcsolatban már említettünk, és amelyek a munkáról szóló felfogást is meghatározzák. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy az ókori római jogászok miként értékelték azokat a tevékenységeket, amelyeket Hannah Arendt az ember szempontjából kevésbé reprezentatívnak tartott. Ezeket a munkákat Rómában sokszor rabszolgák végezték, ezért megvizsgáljuk azt is, hogy az általuk végzett munka milyen szempontból határozta meg beilleszkedésüket a római, markánsan hierarchikus társadalomba.

[23] D. 50, 16, 236 pr. [Gai. 4 ad l. XII tab.] *Qui „venenum" dicit, adicere debet, utrum malum an bonum: nam et medicamenta venena sunt, quia eo nomine omne continetur, quod adhibitum naturam eius, cui adhibitum esset, mutat. cum id quod nos venenum appellamus, Graeci* φάρμακον *dicunt, apud illos quoque tam medicamenta quam quae nocent, hoc nomine continentur: unde adiectione alterius nomine distinctio fit. admonet nos summus apud eos poetarum Homerus: nam sic ait:* φάρμακα, πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα, πολλὰ δὲ λυγρά.

5. A rabszolga kiindulópont a társadalomban

Egy klasszikus kori jogász, Aelius Marcianus a rabszolgák helyzetét összefoglalva megállapítja, hogy csak egyféle rájuk vonatkozó *condici*ót ismerünk, miközben a szabad emberek közül néhányan szabadon születtek, másokat viszont felszabadítottak.[24]

A contextus azt mutatja, hogy a jogász e megállapítással jogállásukra gondol. Társadalmi helyzetük tekintetében azonban nagy különbségeket találunk. Ezt jól mutatja egy szöveghely, amelyben Ulpianus azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy lehet-e *iniuriá*t, azaz személyiségsértést elkövetni egy rabszolgával szemben; pontosabban, hogy a *praetor* ad-e *actio iniuriarum*ot abban az esetben, ha valaki tettével vagy szavaival egy rabszolgát megsértett:

> D. 47, 10, 15, 44 [Ulp. 77 ad ed.]
> *Itaque praetor non ex omni causa iniuriarum iudicium servi nomine promittit: nam si leviter percussus sit vel maledictum ei leviter, non dabit actionem: at si infamatus sit vel facto aliquo vel carmine scripto puto causae cognitionem praetoris porrigendam et ad servi qualitatem: etenim multum interest, qualis servus sit, bonae frugi, ordinarius, dispensator, an vero vulgaris vel mediastinus an qualisqualis. [...]*

Válasza során Ulpianus két kritériumot említ. A sérelem peresíthetősége egyrészt a sértés mértékétől függött. Amennyiben ez nem volt jelentős, a *praetor* nem adott keresetet. A perindítási lehetőség másrészt attól függött, hogy milyen rabszolgáról volt szó. Ulpianus a következő csoportokat említi: *bonae frugi* (egy tiszteséges rabszolga), *servus ordinarius,* azaz a vezető rabszolga, a *dispensator*t, azaz pénzügyekkel foglalkozó *servus*t, vagy a *vulgaris* vagy *mediastinus* csoportját. Utolsó helyen a jogász, a *qualisqualis,* az akármilyen rabszolgáról beszél. Az első és az utolsó helyen áll egy általános minősítés; az ív tehát a *bonus frugi,* a tisztességes rabszolgától az akármilyen rabszolgáig terjed. A két kifejezés két végletet jelöl; a kettő között konkrét foglalkozásokat sorolnak fel. A felsorolásban a nem fizikai munka a kétkezi munkához képest jobb helyet foglal el. A fizikai munkát végző rabszolgával kapcsolatban találunk néhány fragmentumot.

[24] D. 1, 5, 5 pr. [Marcian. 1 inst.]: *Et servorum quidem una est condicio: liberorum autem hominum quidam ingenui sunt, quidam libertini.*

D. 32, 65, 3 [Marcian. 7 inst.]
Ornatricibus legatis Celsus scribsit eas, quae duos tantum menses apud magistrum fuerunt, legato non cedere, alii et has cedere, ne necesse sit nullam cedere, cum omnes adhuc discere possint et omne artificium incrementum recipit: quod magis optinere debet, quia humanae naturae congruum est.

Egy örökhagyó a *legatum*ban általánosan fogalmazott, így fodrásznőket juttatott különös jogutódlásba. Kérdésként merült fel, hogy az *ornatrices* kifejezés azokra a fodrásznőkre is vonatkozott-e, akik a szakmát csak néhány hónap óta tanulják.

Marcianus arról számol be, hogy Celsus ellenezte ezt a megoldást. Mások azonban azt a véleményt képviselték, hogy a hagyomány rájuk is vonatkozott. Ebben az összefüggésben érdemes kiemelni, hogy Marcianus maga is a másodikként említett véleményt támogatja, azzal érvelve, hogy minden fodrásznő tanulhat még, és minden szakmai tevékenység folyamatos fejlődés előtt áll. Marcianus álláspontját azzal indokolja, hogy ez összhangban áll az emberi természettel. A folyamatos fejlődés és az emberi természet együttes említése arra utal, hogy a jogász a fodrászati tevékenységet sajátos emberi cselekvésként értelmezi, ami nem csupán technikai művelet. A jogász olyan tevékenységet lát benne, amely az azt végző alany fejlődéséhez is hozzájárul. Egy másik eset az, amikor a jogászok egy *legatum* értelmezésével kapcsolatos vita esetén a rabszolga emberi természetére hivatkoznak, ez Valens tollából származik. A Hadrianus császár idejében élő jogász egy hitbizományról szóló értekezés szerzője volt. Más esetekből tudjuk, hogy ebben az időben a hitbizomány értelmezése gyakran napirenden volt.

D. 32, 12 pr. [Valens 1 fideicomm.]
»*Stichus liber esto: et ut eum heres artificium doceat, unde se tueri possit, peto*«. *Pegasus inutile fideicommissum esse ait, quia genus artificii adiectum non esset: sed praetor aut arbiter ex voluntate defuncti et aetate et condicione et natura ingenioque eius, cui relictum erit, statuet, quod potissimum artificium heres docere eum sumptibus suis debeat.*

Egy örökhagyó a végrendeletében felszabadított egy rabszolgát, majd hitbizományként kérte az örököstől, hogy saját költségén taníttasson be neki egy olyan mesterséget, amelyből később meg tud majd élni.

A rendelkezésben látjuk a végrendeleti aktus, és a hitbizomány közötti különbséget. A felszabadítás parancs minőséggel bír. A rabszolga a végrendelet hatályba lépésével, azaz az örökhagyó halálával szabaddá válik. Fontos továbbá, hogy a *libertus* ún. *libertus orcinus*sá válik, vagyis olyan felszabadított rabszolga, aki felszabadítójának nem tartozik *operae*vel, azaz munkavégzéssel.[25] A rendelkezés indoka az volt, hogy a felszabadítónak a túlvilágon már nincs szüksége mások által nyújtott szolgáltatásokra. A felszabadítás tényével szemben a taníttatásra vonatkozó tétel *fideicommissum*nak minősült, tehát kérés volt az örökhagyó részéről az örökös irányába. Valen és kortársa, Celsus idejében Hadrianus császár olyan intézkedéseket hozott, amelyek érvényesíthetővé tették a *fideicommissum*ot, illetve a hitbizomány révén felszabadított rabszolgák számára egyéb védelmet is biztosított.[26]

Pegasus a hitbizományban foglalt rendelkezést határozatlannak, ebből következően érvénytelennek tartotta. Véleménye szerint az örökhagyónak pontosan meg kellett volna határoznia a mesterség típusát. Valens ehhez képest más álláspontot képviselt. A jogász úgy vélekedett, hogy egy *praetor*nak vagy *arbiter*nek a mesterséget úgy kell meghatároznia, hogy az örökhagyó akaratát és a rabszolga korát, természetét és adottságait figyelembe veszi. Az érvelés összhangban van azokkal a szempontokkal, amelyeket Ulpianus az *artifices* – a mesteremberek – jellemzésével kapcsolatban felsorol.

> D. 46, 3, 31 pr. [Ulp. 7 disp.]
> *Inter artifices longa differentia est et ingenii et naturae et doctrinae et institutionis. [...]*

Ulpianus ebben a mondatban három tételt említ. Az első helyen áll az *ingenus et natura* kifejezés, amely a fent bemutatott esetben is előfordul. Az *ingenium* szó a rabszolga értelmi képességeire vonatkozik, és így a találékonyság, a kreativitás, az új technikai problémamegoldás megtalálásának képességét jelöli. A

[25] Hadrianus császár idejében azt a rabszolgát is mentesítették a munkavégzés kötelezettsége alól, akit az örökös kötelezettségből felszabadított.

[26] Vö. Rolf Knütel: Rechtsfragen zu den Freilassungsfideikommissen. In: Thomas Finkenauer (szerk.): *Sklaverei und Freilassung im römischen Recht.* Berlin–Heidelberg–New York, Springer, 2006. 131–151. A fideicommissum védelmével kapcsolatban vö. Ulrike Babusiaux: Zum Rechtsschutz von Fideikommissen im Prinzipat. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung,* Vol. 136. (2019) 140–213. Vö. ezzel kapcsolatban továbbá a következő Valenstől származó fragmentumot: D. 38, 1, 47 pr. [Valens 6 fideicomm.]: *Campanus scribit non debere praetorem pati donum munus operas imponi ei, qui ex fideicommissi causa manumittatur. sed si, cum sciret posse se id recusare, obligari se passus sit, non inhibendam operarum petitionem, quia donasse videtur.*

natura kifejezéssel a tehetséget, ügyességet, szakértelemet, tehát a gyakorlati szférához kapcsolódó tulajdonságokat jelölik. Az *institutio et doctrina* fordulat a szerzett képességekre vonatkozik.[27] A felsorolt képességek jól mutatják, hogy a kétkezi munka a rabszolgával kapcsolatban olyan tulajdonságokra hívja fel a figyelmet, amelyek messze túlmutatnak a pusztán technikai tevékenységen. Főképp a találékonyság és a kreativitás olyan jellemvonásokat jelölnek, amelyek egy ember kultúráját és sajátos képességeit jelölik. A római jogi fragmentumok tehát azt mutatják, hogy Arendt fizikai munkával kapcsolatos álláspontja reduktívnak nevezhető.

6. A *dignitas* szó ókori jelentése a rabszolgaságra vonatkozó fragmentumok alapján

A modern emberi jogi nyilatkozatokban és alkotmányokban az emberi méltóság kiemelt szerepet tölt be.[28]

Az emberi méltóságot a *dignitas* terminus jelöli. A szó a hierarchikus felépítésű római társadalomban mélyen gyökerezik. Cicero az igazságról szóló definícióval kapcsolatban a *dignitas*t mérceként kezeli. A De inventione c. munkájában a következőképpen határozza a meg a fogalmat: *iustitia est habitus animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem*.[29] Ez a fogalom-meghatározás az ulpianusi definícióhoz képest két sajátos jellemzőt mutat. Miközben Ulpianus az állandó és örökös akaratra helyezi a hangsúlyt,[30] Cicero a mondatot a *communis utilitas* és a *dignitas* tétellel egészíti ki. Érdemes megjegyezni, hogy Cicero ebben a kijelentésben két olyan gondolati elemet fogalmaz meg, amelyek később az Egyház társadalmi gondolkodásának alapelveivé

[27] Vö. Maria Antonietta Ligios: Le schiave *ornatrices* in D. 32.65.3 (Marcian 7. inst.): considerazioni su lavoro artigianale e valori etici nella riflessione giurisprudenziale classica. In: Isabella Piro (szerk.): *Scritti per Alessandro Corbino 4*. Triacase, Libellula Edizioni, 2016. 310–312. A tételt, hogy nem minden *artifex* egyforma, Ulpianus a következő fragmentumban is kifejezésre juttatja: D. 40, 4, 13, 1 [Ulp. 5 disp.]: *Idem quaeri potest et si fabris duobus vel pictoribus, si membrum depinxissent vel si fabricassent navem, quid adscriptum sit: nam voluntatis erit quaestio, num alteri alterius facti condicionem iunxerit: quae res efficit, ut, quod alter cessat, alteri quoque, qui facere paratus est, condicio deficiat. quod si ex his, quae scripsit vel dixit, ostenditur contentus esse testator vel alterum facere, res erit expedita: nam alter faciendo aut et sibi et socio proderit aut sibi tantum, prout voluisse testatorem apparuerit.*

[28] Zakariás Kinga: Az emberi méltósághoz való jog. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia* (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter, Jakab András). Budapest, 2017.

[29] Cicero, De inventione 2,160.

[30] D. 1, 1, 10 pr. [Ulp. 1 reg.]: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*.

váltak. Mindkét fogalom jelentése azonban a keresztény tanítás nyomán megváltozott. A *communis utilitas* Rómában a *res publica* javát tartotta elsődleges célnak. Az ilyen felfogáshoz társuló veszélyeket az ókori szerzők a természetjoghoz kapcsolódva küszöbölték ki.[31]

A kereszténység befolyására az Isten és emberek közötti barátság nyújtott más alapot a közjó értelmezésének.[32] Azonban a következő sorokban figyelmünket inkább a *dignitas* fogalmára kívánjuk összpontosítani.
A Digestában egy híres fragmentum szól a rabszolga *dignitás*áról:

> D. 21, 1, 44 pr. [Paul. 2 ad ed. aedil. curul.]:
> *Iustissime aediles noluerunt hominem ei rei quae minoris esset accedere, ne qua fraus aut edicto aut iure civili fieret: ut ait Pedius, propter dignitatem hominum: alioquin eandem rationem fuisse et in ceteris rebus: ridiculum namque esse tunicae fundum accedere. ceterum hominis venditioni quidvis adicere licet: nam et plerumque plus in peculio est quam in servo, et nonnumquam vicarius qui accedit pluris est quam is servus qui venit.*

Ebben a töredékben Paulus dicséretben részesíti az *aedilis*ek által megfogalmazott szabályt: azt, hogy a rabszolgát egy adásvétellel kapcsolatban nem lehet alkatrésznek tekinteni. Az indokolás elsősorban arra szolgál, hogy megakadályozza a *praetori edictum* kijátszását. Másodsorban azonban a jogász a szabályozást az ember méltóságával *(propter dignitatem hominum)* indokolja. A rabszolga *dignitas*a ebben az összefüggésben az előző fejezetnél említett tulajdonságokból tevődik össze. Ez a kapcsolat talán még világosabban kerül kifejezésre akkor, amikor a jogászok azt kérdezik, hogy a felszabadított rabszolga esetében milyen szolgáltatásokat lehet érvényesíteni. A kérdésre azt válaszolják, hogy csak olyan szolgáltatások kérhetőek, amelyeket *sine turpitudine praestari possunt et sine periculo vitae*.[33] Így például egy *meretrix*re nem érvényesíthetők a szakmájából fakadó szolgáltatások.

A következő fragmentumban a jogászok a *dignitas* fogalmát a felszabadított rabszolgával kapcsolatban említik. Amennyiben egy felszabadított rabszol-

---

31 Cic. rep. 1, 39: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.*

32 M. Schlag: Chistianity and the principle of dignity. In: R. Doming – J. Witte (szerk.): *Christianity and Global Law.* Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. 214–230.

33 D. 38, 1, 38 pr. [Call. 3 ed. monit.].

ga valamilyen mesterséget űz, köteles a felszabadított számára a mesterséggel kapcsolatos *operae*t szolgáltatni, még akkor is, ha az *libertinus, és* a szakmát csak felszabadítása után tanulta meg. Ha pedig valamilyen okból kifolyólag abbahagyja mesterségének gyakorlását, akkor olyan feladatokat kell ellátnia, amelyek nem sértik *dignitás*át, például *patronusá*val lakhat, elkísérheti őt külföldre, vagy annak ügyeit intézheti.[34] Ez a forráshely is azt mutatja, hogy a *dignitas* fogalma a munkavégzéssel áll összefüggésben, sőt, a *dignitas* egyenesen a szakmai tevékenység keretében szerzett járatosság eredménye.

Ehhez képest a keresztény gondolkodók más értelmezést adtak a fogalomnak. Figyelemre méltó, hogy az első keresztény teológusok a római terminushoz folyamodtak, hiszen a fogalom nem fordul elő a bibliában. A választás oka az lehetett, hogy a fogalom már mélyen gyökeret vert az antik társadalomban, így egyszerűbb volt egy meglévő kifejezés jelentését módosítani, mint egy teljesen új fogalmat bevezetni.

7. Összefoglalás

Milyen tanúságokat vonhatunk le az ebben a tanulmányban végzett elemzésekből? A szöveghelyek értelmezését Waldstein nyomán a fenomenológiai módszer alkalmazásával és Hannah Arendt politikai elméletének összehasonlításával végeztük. Megállapítottuk, hogy az ember születésével belép a társadalomba, és ezzel együtt változásokat eredményez embertársai jogállásában. A római jogászok szemében a természet alapvetően rendezett volt, és üzenetet hordozott magában (a természet tanított). A rabszolga helyzetének elemzése azt mutatja, hogy a munka, a fizikai munka is meghatározta az ember helyzetét a társadalomban.

[34] D. 38, 1, 38, 1 [Call. 3 ed. monit.]: *Si tamen libertus artificium exerceat, eius quoque operas patrono praestare debebit, etsi post manumissionem id didicerit. quod si artificium exercere desierit, tales operas edere debebit, quae non contra dignitatem eius fuerint, veluti ut cum patrono moretur, peregre proficiscatur, negotium eius exerceat.* A szöveggel kapcsolatos értelmezéssel vö. Wolfgang Waldstein: *Operae libertorum: Untersuchungen zur Dienstpflicht freigelassener Sklaven*. F. Steiner, 1986. 84–86.

„[…] METUONT CREDERE OMNES […]”

A minorok és szerződéseik a római jogban

Erődy János*

1. A *minor*okkal kötött szerződések szabályozása

Az életkor szabályozása a modern kontinentális magánjog egyik sarkalatos pontja.[1] A különféle szabályozások gyökerei római jogi előképekre vezethetők vissza. A jogilag releváns nyilatkozatok megtétele körében a rómaiak is komoly jelentőséget tulajdonítottak a nyilatkozattevő életkorának. A serdületlenség és serdültség hagyományosnak mondott kategóriái mellett azonban érdekes színfoltja a rómaiak jogi megoldásainak a *pupillus*[2] elnevezéssel illetett serdületlen önjogú által kötött ügyletek szabályozása. Egy másik, hasonlóan érdekes kategória a *minor*ok csoportja volt. A latin *minores* elnevezés nem egy kiforrott jogi terminus, hanem a beszélt nyelvben használt rövidített kifejezés írott megjelenési formája, amely a forrásokban már főnevesült változatban jelenik meg. A kifejezés a *minores XXV (=viginti quinque) annis*, azaz a ‘25 évesnél fiatalabb’ fordulat rövidítése. A *minor*ok által kötött ügyletek kapcsán a Digesta 4. könyvének 4. titulusa bőségesen tartalmaz *responsum*okat a különféle felmerült problémákra. Ennek a titulusnak az egyik alapvetése az *in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire* (Pomp. apud

* Egyetemi docens, Római Jogi Tanszék. ORCID: http://orcid.org/0000-0002-2313-7902

1 Egyezően ld. Andreas Wacke: Zum Rechtsschutz Minderjähriger gegen Geschäftliche Übervorteilungen. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis,* Vol. 48. (1980). 203., a modern jogi példákhoz pedig 1. sz. lábjegyzet.

2 Vö. pl. Gai. 2, 81–82; Pomp. D. 50, 16, 239 pr. (1 enchid.); Siro Solazzi: Infirmitas aetatis e infirmitas sexus. *Archivio Giuridico,* CIV. (1930) 15., és 2. sz. lábjegyzet, ugyanígy 20., és 5. sz. lábjegyzet; Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, American Philosophical Society, 1953. s. h. v.; valamint Wacke i. m. 203., különösen 3. sz. lábjegyzet, irodalommal.

Ulp. D. 4, 4, 16, 4 [11 ad ed.]) maximában[3] ölt testet; ehhez képest a *minor*ok esetében a *circumventio,* illetve az átverés, tágabban pedig bármilyen csalárd magatartás ettől eltérő, ennél szigorúbb megítélés alá esett.[4]

2. A *minor*ok „többletvédelme"

Ez a szigorúbb megítélés a római jog történetében két lépcsőben valósult meg. Az első lépcső a Kr. e. 200 körülre datált *lex Laetoria* (*Plaetoria*?) volt, amely büntetőkereset indításának lehetőségét vetítette előre azzal szemben, aki becsapott egy *minor*t. Az *actio* minden bizonnyal *actio popularis* volt (más vélemények szerint *iudicium publicum*ról beszélhetünk ebben az esetben). A védelem második lépése a *praetor*i *edictum*ban biztosított peren kívüli jogsegélyek voltak.[5] Abban az esetben, ha a *minor* tudomást szerzett a csalárdság tényéről, és ezért nem volt hajlandó az ügyletből adódó kötelezettségét teljesíteni, ezért pedig az ügyleti partnere perelte a teljesítésre, akkor a *praetor exceptió*t adott. Amennyiben pedig a *minor* már a teljesítést követően szerzett tudomást arról, hogy őt becsapták, akkor a *praetor*tól *in integrum restitutió*t kérhetett.

---

3 Ehhez ld. legújabban Anna Radványi: Circumvenio im römischen Kaufvertrag. *Pázmány Law Review,* Vol. IV. (2016) 375–384.; Radványi Anna: *Naturaliter licere contrahentibus se circumvenire. Az Ulp.–Pomp. D. 4, 4, 16, 4 értelmezése.* Doktori értekezés. Budapest, PPKE JÁK, 2024. egészében, különösen pedig 28–30.

4 Ehhez áttekintő jelleggel, és az egyes *responsum*ok kapcsán részletesen is ld. pl. Francesco Musumeci: L'interpretazione dell'editto sui minori di 25 anni secondo Orfilio e Labeone. In: Silvio Romano (szerk.): *Nozione, formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al Professor Filippo Gallo.* II. Napoli, Jovene Editore, 1997. 39–58.; Francesco Musumeci: « Quod cum minore... gestum esse dicetur ». Formulazione edittale e sua concreta attuazione in età imperiale. *Revue Historique de Droit Français et Étranger,* Vol. LXXXIV., No. 4. (2006) 513–531.; Francesco Musumeci: *Protezione pretoria dei minori di 25 anni e ius controversum in età imperiale.* Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, Università di Catania. Torino, Giappichelli, 2013.

5 A kérdéshez ld. leginkább Félix Senn: *Leges perfectae minus quam perfectae et imperfectae.* A. Rousseau, 1902.; Max Kaser: Über Verbotsgesetze und verbotswidrige Geschäfte im römischen Recht. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Wien, Verl. d. Österr. Akad. d. Wiss., 1977. A témához még ld. legújabban Michele Giagnorio: Brevi note in tema di azioni popolari. *Teori e storia del diritto privato,* Vol. V. (2012). 1–87.; Andrew Riggsby: Public and Private Criminal Law. In: Paul J. Du Plessis – Clifford Ando – Kaius Tuori (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society.* Oxford, Oxford University Press, 2016. 310–321.; Michele Giagnorio: Alcune riflessioni sul rapporto tra il carattere popolare dell'azione e la legittimazione attiva. *Iura and Legal Systems,* Vol. VII., No. 2. (2020) 36–74.

3. *Minor*okkal kötött ügyeletek a papiruszokon

A *minor*ok ügyletei a korai császárkor egyiptomi papiruszaiban is megjelennek. Ezek a dokumentumok jellemzően nem a *minor*okkal foglalkoznak, mégis megjelenik bennük a 25 év alatti serdültek védelme.

A szakirodalomban uralkodó álláspont szerint[6] a *minor*ok ügyleteivel összefügg papirusz szövegek az alábbiak:

a) BGU II 611 (41–54);
b) P. Oxy. XVII 2111 (135 körül);
c) BGU II 378 (147. április 15–24 között);
d) BGU VII 1574 (177 februárja vagy márciusa);
e) P. Oxy. VII 1020 = P. Oxy. LXIV 4435 (III. század eleje);
f) P. Oxy. X 1274 (III. század vége).

Ezeket a ránk maradt papiruszokat többféle szempont szerint is csoportosíthatjuk. Elsőként azt szükséges tisztázni, hogy a fentebb látható hét papirusz igazából hat: a P. Oxy. VII 1020 és a P. Oxy. LXIV 4435 lényegében azonosak; az utóbbi

[6] Ld. pl. Paul M. Meyer: Papyrus Cattaoui. II. Kommentar. *Archiv für Papyrusforschung,* Vol. III. (1906); Paul M. Meyer: Zum Drusilla-Prozess. *Archiv für Papyrusforschung,* Vol. III. (1906); Paul M. Meyer: Papyrus Cattaoui. I. The Text. *Archiv für Papyrusforschung,* Vol. III. (1906); Bernand P. Grenfell – Arthur S. Hunt: *The Oxyrhynchus Papyri*. Part VII. London, The Egypt Exploration Fund, 1910.; Bernand P. Grenfell – Arthur S. Hunt: *The Oxyrhynchus Papyri.* Part X. London, The Egypt Exploration Fund, 1914.; Arthur S. Hunt: *The Oxyrhynchus Papyri*. Part XVII. London, Egypt Exploration Society, 1927.; Rafał Taubenschlag: *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri. 332 BC - 640 AD.* 2nd ed. Warszawa, Państwowe Wyd. Naukowe, 1955.; Herwig Maehler: Neue Dokumente zum Drusilla-Prozess. In: Deborah S. Samuel (szerk.): *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology*. Toronto, A. M. Hakkert Ltd., 1970.; Herbert C. Youtie: ὑπογραφεύς. The Social Impact of Illiteracy in Graeco-Roman Egypt. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik,* Vol. XVII. (1975); J. E. G. Whitehorne: The Date of P. Mich. Shelton 623. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik,* Vol. XXVI. (1977); Bärbel Kramer – Dieter Hagedorn: *Kölner Papyri*. Band 2. Wiesbaden, Springer Verlag, 1978.; Hans Julius Wolff: *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemaeer und des Prinzipats. Bd. 2. Organisation und Kontrolle des privaten Rechtsverkehrs*. Handbuch der Altertumswissenschaft. Abteilung 10: Rechtsgeschichte des Altertums. München, C.H. Beck, 1978.; Naphtali Lewis: Ἀφῆλιξ Before and After the Constitutio Antonini. *The Bulletin of the American Society of Papyrologists,* Vol. XVI., No. 1-2. (1979); Eric W. Handley – Ute Wartenberg: *The Oxyrhynchus Papyri*. Vol. LXIV. London, Egypt Exploration Society, 1997.; Paul Schubert: P.Gen. I 74 et le procès de Drusilla. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik,* Vol. CXXX. (2000); Fabian Reiter: P.Osl. inv. 1470 und die Webersteuer für Minderjährige in Oxyrhynchos. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete,* Vol. XLVIII. (2002) 128–131. A hazai szakirodalomban ld. János Erdődy: Protected by Lex Laetoria: Two Papyri of Roman Egypt and Their Effect on Roman Law. *Journal on European History of Law,* Vol. 13. (2022) 99–106.; János Erdődy: Quod cum minore gestum esse dicetur, animadvertam. Bemerkungen zu den minores, denen im Rahmen der lex Laetoria Schutz gewährt wird. *Pázmány Law Review,* Vol. VII., No. 1. (2022) 87–97.

pontosan megismétli az előbbi szövegét is. A hat papirusz között egyetlen latin nyelven íródott dokumentumot találunk (BGU II 611); ez Claudius császár egy, a *senatus* előtt elmondott beszédének átiratát tartalmazza. A többi szöveg görög nyelvű. A görög szövegek közül a P. Oxy. LXIV 4435 szintén átirat; Alexander Severus és Caracalla egy *gnómon*jának szövegét tartalmazza, amelyben megjelenik a *lex Laetoriá*ra utalás. A görög nyelvű papiruszok jellegzetesen hatóság előtti kérelmek, eljárások leiratai. A közös ezekben a dokumentumokban, hogy jellemzően a kérelmező arra hivatkozik, hogy a *lex Laetoria* által biztosított védelem kiterjed rá. Ennek egyes esetekben (P. Oxy. X 1274) csak formális jelentősége van, máskor azonban (BGU II 378) látjuk, hogy a kölcsönszerződés hitelezője erőszakkal kényszerítette az adóst a tartozáselismerő nyilatkozat megtételére, és a hatóság előtt is csalárd módon kezdeményezte a végrehajtási eljárás megindítását.[7] Megint más esetben látszik (P. Oxy. XVII 2111), hogy a *lex Laetoriá*ra sikeresen hivatkozott egy kérelmező az adószedők eljárása ellenében.[8]

Jól mutatják ezek a dokumentumok a hatóság képviselőinek törekvését, hogy a provinciai lakosok ügyeiben is megjelentessék a római jog intézményeit, szabályait. Ezekhez az intézményekhez a préklasszikus kor folyamán kiforrott gyakorlat társult, amelyek kiszámíthatóságot jelentettek a provinciai jogéletben. Ezek az intézmények és a hozzájuk társuló praxis ugyanakkor a helyi igényekhez igazodó gyakorlat kialakításának alapjául is szolgáltak.

4. A *minor*okkal kötött ügyletek negatív megítélésének irodalmi bizonyítékai

Egyet lehet érteni azzal az állásponttal, hogy az életkoruknál fogva tapasztalatlan, megfontolatlan egyének alappal tarthatnak igényt a jogrend fokozott védelmére. A szabályozás hosszútávú reflexhatásai miatt a hazai irodalomban Benedek Ferenc, az egykori kiváló pécsi professzor megfogalmazása nyomán mégis többletvédelemként gondolunk a *lex Laetoria* és az ebből táplálkozó *praetor*i *edictum* által biztosított jogsegélyekre. Ezek a társadalmi reflexhatásokról azonban nem a jogi, hanem az irodalmi források tudósítanak.

Az irodalmi források közül leginkább Plautus komédiáit szokták a leggyakrabban idézni, azonban elsődlegesen a *lex Laetoria* keltezésének meghatározása

7 Ezekhez ld. legújabban Erdődy (2022) i. m. 101–103.

8 A szöveghez kapcsolódó értelmezésekhez ld. Hunt i. m. 195.; Manfred Hässler: *Die Bedeutung der Kyria-Klausel in den Papyrusurkunden*. Berliner Juristische Abhandlungen III. Berlin, Duncker & Humblot, 1960. 109.; Youtie i. m. 206.

körében. A datáláshoz a szekundér szerzők Plautus születésének és halálozásának dátumaiból (Kr. e. 254–184.) szoktak kiindulni.[9]

A Plautus-komédiák azonban más szempontból is hasznos információkkal szolgálhatnak. Segítségükkel betekintést nyerhetünk a köztársaságkor derekán szokásban volt szerződési gyakorlat egy szegmentumába. E tekintetben két Plautus-komédiára, a *Rudens*re és a *Pseudolus*ra szoktak gyakran hivatkozni.[10]

*A Rudens*ben *az* utolsó felvonás harmadik jelenete betekintést nyújt abba, hogy a *lex Laetoria* szabályai hogyan jelenhettek meg a mindennapi életben. Ezen a ponton csak a vonatkozó mondatot idézzük, amely a következő:

> Plaut. Rudens 1380
> Labrax: *Cedo quicum habeam iudicem, ni dolo malo instipulatus sis nive etiamdum haud siem quinque et viginti annos natus.*

Di Salvo és Wacke egyaránt alaposan elemzik a szöveget.[11] Gripus, Daemones rabszolgája azt kéri a pénzkölcsönző Labraxtól, hogy fizesse ki neki annyi *talentum*ot, amennyit neki ígértek jutalmul, amiért megtalálta és visszaadta Labrax ládáját. A Labrax-tól idézett kijelentés éppen a *lex Laetoria* szempontjából jelentős. Labrax minden megtesz annak érdekében, hogy saját magát 25 év alattinak állítsa be, valamint arra hivatkozik, hogy Grippus csalárd magatartást tanúsítva *(dolo malo)* járt el a szerződés megkötésekor. A szöveg ugyanakkor láthatóan nem említi a *lex Laetoriá*t. Vagyis a *minor*ok védelmének említésére csupán közvetett módon következtethetünk. A 25 éves életkorra és a szerződéskötéskori csalárdságra utalás[12] más elsődleges forrásokkal összhangban elegendő annak megállapításához, hogy Labrax ebben a szövegrészletben a *lex Laetoriá*ra utal. Amint arra Wacke helyesen hívja fel a figyelmet, Larbrax egy *senex*, vagyis a szövegben egy perparódiát láthatunk.[13]

---

9 Vö. leginkább Emilio Costa: Della data della lex Plaetoria de circumscriptione adulescentium. *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano „Vittorio Scialoja”,* Vol. II. (1888). 72–77.; ld. még Clément Bur: *La citoyenneté dégradée. Recherches sur l'infamie à Rome de 312 avant J.-C. à 96 après J.-C.* Paris, Université Paris 1 – Panthéon Sorbonne, 2013. 514.

10 Plautus más komédiáit is részletesen elemzi a Settimio Di Salvo: *Lex Laetoria. Minore età e crisi sociale tra il III e il II a. C.* Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Camerino. Napoli, Jovene Editore, 1979. passim.

11 Vö. Di Salvo i. m. 28–30.; Wacke i. m. 208–210.

12 Ld. még Di Salvo i. m. 31–32.; a további jogi következményekről ld. uo. 33.; valamint Bur i. m. 515., irodalommal.

13 Vö. Wacke i. m. 208.

Azt biztosan megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy a szövegben a Labrax által kiemelt tényezők a szabályozásnak azok a sarokpontjai, amelyek a *lex Laetoria* kapcsán a mindennapokban az átlagemberek számára is ismertek voltak. Ezt a felfogást támasztják alá a Kr. u. I. és II. század papirusz szövegei is, amelyek szintén egy előre kialakított, a dokumentumokban többé-kevésbé azonos tartalmú megfogalmazásban megjelenő fordulattal utaltak a *minor*ok védelmére.

A *Pseudolus*ban található részlet még figyelemre méltóbb a helyzet miatt, amelyet leír.

> Plaut. Pseud. 303–305
> Calidorus: *Perii, annorum lex me perdit quinavicenaria. metuont credere omnes.*
> Ballio: *Eadem est mihi lex: metuo credere.*

Calidorus, egy *adulescens*, szerelmes Phoeniciumba, a pénzkölcsönző Ballio rabszolganőjébe, aki húsz *minae*-t követel azért, hogy eladja a lányt Calidorusnak. Mivel az ifjú nem tudja megszerezni a pénzt, az uzsorás többféle eszközt is javasol a pénz megszerzésére, aminek a végén Calidorus arra panaszkodik, hogy a *quinavicenaria* nevű törvény megakadályozza, hogy felvegye a pénzt, mert senki sem mer neki hitelezni. Ez utóbbi elnevezés minden kétséget kizáróan a *lex Laetoria* köznapi megnevezése, vagyis a szövegben szereplő fordulat egyértelmű utalás a *minor*ok törvényi védelmére.[14]

A mélyreható vizsgálat mellett Di Salvo ezt a szöveget használja fel a *lex Laetoria* keltezésének meghatározására is, azt állítva, hogy ez a törvény viszonylag új jogszabály lehetett e komédia idején.[15] E komédiákat tágabb társadalmi kontextusba helyezve azonban érdemes megemlíteni a *lex Laetoria* tényleges tartalmára vonatkozó utalásokat. Ezek olyan nyomok, amelyek annak mindennapi alkalmazására utalnak. Emellett a társadalmi „lökéshullámokat" is érdekes itt látni. A római társadalomtörténet egy adott pontján bizonyos fokú gyanakvást eredményezett, a társadalomban a fiatalokkal szembeni bizalmatlanságot keltve. Alapos okunk van feltételezni, hogy ez a jelenség vezethetett a *praetor*i *edictum*ban kidolgozott differenciált gyakorlathoz is. Ennek alapján a *minor*ok számára többféle jogsegély állt rendelkezésre arra az esetre, ha becsapták volna őket. Nem lehet egyetérteni Wacke felvetésével, amely szerint a jogérzet és az erkölcs fejletlensége szülte volna a *lex Laetoria* és a *praetor*ok

[14] Erről lásd *Oxford Latin Dictionary.* Oxford, Clarendon Press, 1968. s. h. v.

[15] Vö. Di Salvo i. m. 36–39., és különösen 37.

által kimunkált szabályokat.[16] Épp ellenkezőleg: az ősi jog kapcsán gyakori jellemzőként emlegetett merevség meglátásunk szerint arra utal, amit a *ius civile vigilantibus scriptum* fordulattal szokás jellemezi.[17] A civiljogot éber embereknek írták: az ősi jog ügyleti- és performái egyértelműek, világosan voltak mind céljuk, mind hatásaik tekintetében. Ha valaki nem tanúsított kellő figyelmet, utóbb erre a mulasztására nem hivatkozhatott.

5. Összegzés

Érdekes lehet ezen a ponton az emberkép, amit ezek a papirusz szövegek, jogászi *responsum*ok és a maguk idején közkedvelt vígjátékok tükröznek. Önmagukban mind-mind hiányos, ezáltal torz képet közvetítenek a *minor*okkal összefüggő társadalmi és jogi valóságról. Együttesen szemlélve ezeket a forrásokat, egy komplex képet kapunk. A szabályozás feltehető kiindulópontja a – rómaiakra egyébként nem egy alkalommal jellemző – természeti-társadalmi megfigyelésen alapuló rendelkezések bevezetése.[18] A természeti-társadalmi megfigyelés lényege, hogy hiába lesz valaki alkalmas a fegyverforgatásra, hiába éri el valaki a serdültség közösség által elfogadott, és a jog által szentesített korhatárát, még nem biztos, hogy csalhatatlan magabiztossággal tud részt venni a mindennapi ügyleti forgalomban. Az ebből adódó vitás eseteket a jogalkotó azért is igyekszik egyfajta „előre meneküléssel” rendezni, mert ha csak esetről esetre utólagosan tehetők szóvá ezek az ügyletek, akkor a bizonyítási nehézségekből adódóan hosszú várólista alakulna ki. A törvényi szabályozás és a *praetor*ok gyakorlata egyaránt a fiatal életkorból adódó döntéshozatali mintákat és a könnyebb befolyásolhatóságot tartják szem előtt akkor, amikor a *minor*okat többletvédelemben részesítik. Ezeknek a mintáknak a hátterében pedig az áll, hogy 25 éves kor alatt nem feltétlenül rendelkezik valaki kellő élettapasztalattal. Ebből az aspektusból szemlélve viszont a *minor*ok számára biztosított védelem nem többletvédelem, hanem pontosan a nekik helyzetüknél fogva kijáró, őket megillető védelem. Szép összhangot mutat ez a szabályozás és hozzá társuló gyakorlat az Ulpianusnak tulajdonított paranccsal: *ius suum cuique tribuens* – mindenkinek megadni az őt megillető jogot.

16 Vö. Wacke i. m. 209.

17 Ld. Scaev. D. 42, 8, 24 (1 quaest. publ. tract.)

18 Ehhez hasonló megfigyeléssel találkozunk a fogantatási vélelem esetében (természeti megfigyelés), az apasági vélelem kapcsán (társadalmi megfigyelés), valamint ehhez hasonlóan az élethosszig tartó női gyámság (társadalmi megfigyelés, hagyomány) esetköréhez kötődően is.

MIKÉNT LEHETETLENÍTI EL A KORRUPCIÓ BŰNE A JÓ KORMÁNYZÁST?

A demokratikus jogállamból hibrid rezsimmé válás morálfilozófiai elemzése

Frivaldszky János*

A kormányzati korrupció a politikai kormányzás lényegét adó közjó-szolgálat fogalmi ellentéte, s mint ilyen a kormányzást magát teszi értelem- és célfosztottá. A kormányzás ugyanis definíciójából adódóan csakis a közjóra irányultan történhet, vagyis a korrupt kormányzat nem kormányoz, hanem saját maga javára gyakorol visszaélésszerűen közhatalmat. A helyes, vagyis az igazságosságra törekvő, illetve az alapirányultságát tekintve igazságtalan, azaz a korrupt kormányzat között éppen az a lényegi különbség, hogy az előbbi a közjót, az utóbbi pedig a hatalomgyakorlók saját magánérdekét tartja szem előtt.[1]

Ebben a tanulmányban egy hipotetikus gondolati utat járunk be. Egy képzeletbeli kortárs, egyszer már jogállamiként és demokratikusként működő kormányzat feltételezett hibrid rezsimmé[2] torzulásának belső logikáját követjük végig. Ez – az iménti fogalmi distinkciót alapul véve – nem csak rossz kormányzásúvá, hanem jogi és morális értelemben kifejezetten korrupttá válik. Igyekszünk ennek egy lehetséges elfajzási vonulatát követni, tudva, hogy a degenerálódás folyamatának és magának a korrupciónak is számos intézményesült

* Egyetemi tanár, Jogbölcseleti Tanszék.

1 Frivaldszky János: Aquinói Szent Tamás a helyes államról és kormányzásról. *Díké – A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport folyóirata,* 2023/2. 172–190.; Frivaldszky János: *Jó kormányzás és a közjó. Politikai és jogfilozófiai szemszögből.* Budapest, Pázmány Press, 2016. https://journals.lib.pte.hu/index.php/dike/article/view/7509/7039

2 Amiként a diktatúrából a demokráciába és jogállamba való átmenet esetén, úgy ezen állapotokból hibrid rezsimmé történő degradálódás alkalmával is a rendszer tartalmi kritériumok szerinti értékelését szükséges elvégezni. Vö. Leonardo Morlino: Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? *European Political Science Review,* Vol. 1., No. 2. (2009) 280. https://tinyurl.com/3krjp95f

sajátos verziója létezik; tulajdonképpen annyi, amennyi a helyi, illetve nemzeti szociológiai és történelmileg kialakult körülmény, a társadalmi reláció- és politikai viszonyrendszer, valamint az akkoriban domináns nemzeti karakterbeli és politikai kulturális adottság stb. A hibrid rezsimek különböző tipológiája is ennek megfelelően változik.[3] A felvázolt hipotetikus pervertálódás a tartalmilag demokratikus, nyilvánosság által ellenőrzött, közjóra irányuló jogállamtól a hibrid rezsim felé elmozdulást követi végig, amelyben tehát már az autokratikus (önkényuralmi) elemek is megjelennek.[4] A végállomás a – klasszikus terminológia szerinti – rossz kormányzás három elemének együttes és egyidejű jelenléte autoriter ismérvekkel bíró korrupt vezetővel, – gondolatkisérletünk szerint – az általa a közvagyonból nepotizmus révén létrehozott oligarchiával[5] és az őt hatalmon tartó alacsony igényszintű tömegekkel, amelyeket a felelőtlen karizmatikus vezető „opálos" kormányzati döntési mechanizmusok révén manipulál saját hatalmának megtartására.[6] Ez az Aquinói Szent Tamás által leírt rossz államkormányzás három verziójának egyvelege. Egy ilyen uralkodási és

[3] Vö. Mariam Mufti: What Do We Know about Hybrid Regimes after Two Decades of Scholarship? *Politics and Governance,* Vol. 6., No. 2. (2018) 115–116. https://tinyurl.com/4wfa588e; Muntasser Majeed Hameed: Hybrid Regimes: An Overview. *IPRI Journal,* Vol. XXII., No. 1. (2022) 1–23. https://tinyurl.com/yc2dr5e4; Ryszard Ficek: Hybrid Regimes and Political (Dis)Order. *Historia i Polityka,* 2023/November, 49–70. https://tinyurl.com/mrxyh83y

[4] Általában a korábbi diktatórikus rezsimek demokratikus-jogállami átmenetét szokták vizsgálni a hibrid rezsimek összehasonlító analízise kapcsán, azonban manapság már az is elemzésre kerül, hogy egy ilyen félúton megállt átalakulás miként reked meg egy ponton és válik olyan rezsimmé, amelyben az autokratikus kormányzási jegyek az állami korrupcióval társulnak, vagyis középtávon egy másfajta autoriter vagy hibrid rezsim alakul ki a korábbiból való kikerülés után. A jogállamiságnak azonban manapság a természetjogellenes libertariánus „emberi jogok" is részei, amelyet egy tradicionálisabb társadalom – üdvözlendő módon – nem fogadhat el. Ez azonban azzal szokott járni, hogy ennek ára a kormányzati korrupciónak a demokratikus hagyományaiban gyenge és több szempontból is alulfejlett társadalommal való elfogadtatása.

[5] A politikai rendszer „oligarchiásodását" nem pusztán antidemokratikus gazdasági-politikai hatalomkoncentrációnak tekintjük, ami a köztársaság rendszerszintű deformációja, hanem kifejezetten erős korrupciós értelemben, azaz a kormányzókhoz közel álló, általuk jogellenesen kiválasztott és közjóellenesen patronált privilegizált kör magánérdekű hatalmaként használom. Az előbbi értelemhez ld. Camila Vergara: *Systemic Corruption. Constitutional Ideas for an Anti-oligarchic Republic*. Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2020.

[6] Alina Rocha Menocal – Verena Fritz – Lise Rakner: Hybrid regimes and the challenges of deepening and sustaining democracyin developing countries. *South African Journal of International Affairs,* Vol. 15., No. 1. (2008) 33. https://tinyurl.com/y79fw7vy; A vezető személyére épített hibrid rezsim (*'personalistic-hybrid regime'*) jobban hajlik a korrupcióra, mint az egy párt uralmára, illetve a katonai hatalomra épülő, s azon rendszer kevésbé korrupt, amelyben a vezető úgy véli, hogy hosszabb ideig maradhat hatalmon. Eric Chang – Miriam A. Golden: Sources of Corruption in Authoritarian Regimes. *Social Science Quarterly,* Vol. 91., No. 1. (2010) 1. https://n9.cl/5it0m

hatalomgyakorlási mód korunkban nemcsak elképzelhető, hanem empirikusan meg is figyelhető, mégpedig az utóbbi időszakban Európa fejlődő, illetve relatíve lemaradó országaiban is. Minket azonban most inkább maga az elkorcsosulás folyamata, annak belső logikája érdekel, s ennek igyekszünk most röviden utána járni, mindezért nem a megvalósult intézményi módozatok analitikus és/vagy összehasonlító szociológiai-politológiai elemzésének szenteljük a figyelmünket, vagyis nem konkrét országokat elemzünk, írunk le.[7]

A gondolatmenetünk során jobbára a hatalomgyakorlók lelkületéből kiindulva azok motivációit igyekszünk követni, azt vizsgálva, hogy milyen cselekvési mód fakad azokból. A kiindulópont tehát a kormányzati hatalmat gyakorló akaratának erkölcsi minősége, hiszen végül is azon fordul meg a korrupció megjelenése; tehát, hogy mit követ döntéseikor a kormányzati hatalom letéteményese: saját magánérdekét vagy a közjót. E döntést tehát nem racionális megfontolásként, hanem erkölcsi kérdésként tekintjük,[8] hiszen a politikai közösség vagyonának magáncélra fordítása, továbbá a megvesztegethetőség és a korrumpálás révén való befolyásszerzés morális értelemben súlyos bűn,[9] jogi értelemben pedig bizonyos pönalizált formái bűncselekményt valósítanak meg. A demokratikus jogállamból korrupt hibrid rezsimmé válás erkölcsileg bűnös döntések sorozatának következménye, különösen, hogy a már intézményesedett helyes kormányzati mód kerül ilyenkor megtagadásra. A morális megközelítésrendszert azért alkalmazzuk tehát, mert úgy véljük, hogy semelyik intézményrendszer

[7] A korrupt kormányzás ténylegesen megvalósult mintáinak elemzése számos tanulsággal szolgálhat, így ez a kutató munka nem kerülhető meg a rossz kormányzás mélyebb olvasatú természetrajzának és többrétű okainak megértéséhez. Mindezek feltárásához többféle politikatudományi elemzési módra (intézménykritika, politikai szimbólumok és narratívák értelemzése, politikai pszichológiai stb.), szociológiai analízisekre (szervezet- és viselkedésszociológia, szociálpszichológia stb.), eszmetörténeti vizsgálódásra (pl. a politikai korrupció történeti formaváltozásai mögött meglevő ideológiák), valamint ezek perspektíváinak együttes alkalmazására van szükség. Esettanulmányként, egyfajta mélyfúrásként egészen speciális korrupt kormányzati módok is segítségünkre lehetnek, így például az olasz maffia típusú szervezett bűnözés politikába ágyazódásának története, vagy akár a 2007-2008-as pénzügyi-gazdasági világválságot okozó központi, illetve kereskedelmi bankok korrupt rendszerének megértése is, illetve az abból való kilábalás stratégiája is nagyon tanulságos, ideértve a teljes szemléletváltást igénylő integritás-központú jó kormányzásra irányulás folyamatának feltárását is. Frivaldszky János: *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól. Emberi méltóság, szabad vasárnap, uzsora, pénzügyi világválság.* Budapest, Pázmány Press, 2015. 127–191.

[8] Vö. Agata C. Amato Mangiameli: La corruzione Spunti di riflessione. *L'Ircocervo,* 2020/2.

[9] A korrupció annak intenciója és következményei miatt mindig és minden tekintetben bűnös cselekedet. Alfred Sebahene: Justice and Corruption. In: Brendan N. Wolfe et al. (szerk.): *St Andrews Encyclopaedia of Theology.* 2024. 18. https://tinyurl.com/4xta86ya Az egyházon belül Isten lelke elleni „halálos bűn" a korrupciós lelkület révén való befolyásszerzésre törekvés, ahogy azt Ananiás és Szafira története mutatja. ApCsel 5,1–11. https://szentiras.hu/SZIT/ApCsel5

nem képes önmagában a közjóra irányultságot biztosítani, hanem csakis az emberi akarat, aminek erkölcsileg értékelhető minősége a közjóra irányultság (s ezen belül a törvényesség és az osztó igazságosság követése), illetve ellenkező előjellel a korrupció.[10] A közjó szolgálata ugyanis emberi erény, amiképpen az igazságosság is az.[11] Ezek a szeretet legalapvetőbb erényéből forrásoznak, amiképpen az igazság feltárása iránti vágy, az emberi felelős szabadságának megélésére való törekvés és a közösség javának védelme és annak előmozdítása is.[12] Ennek megfelelően, s ezekkel ellentétesen a magánérdek kapzsi érvényesítése is morális megítélés tárgyát képező elhatározás kérdése, vagyis ez esetben a kormányzati döntéshozó akaratának romlottsága, bűne nyilvánul meg a korrupciója által megfertőzött intézményeken keresztül, vagy akár azokat félretolva direkt módon is.[13]

Két tézisünk van: az egyik, hogy a politikai és kormányzati korrupció leghatékonyabb ellenszere annak bűnként elítélése és az arra való – ebből fakadó – személyes nemet mondás. A másik, hogy bár ez önmagában nem változtatja meg magát a rendszert – különösen, hogy magukat erkölcsösnek, illetve vallásosnak tartó emberek is a hibrid rezsimekben bár elméletben elítélik a korrupciót, a gyakorlatban sokszor mégsem tesznek ellene, mert ezt rendszerszintű problémának tekintik, ami ellen szerintük nem lehet egyénileg tenni[14] –, ez annak felszámolhatóságának a legbiztosabb kiindulópontja és útja.

A korrupció nem „csak egy probléma", hiszen annak káros hatása magától a jó kormányzás minőségétől fosztja meg a választókat, különösen, ha az sajátos

[10] A korrupció fogalmát tehát morális, politikai és jogfilozófiai, valamint szociológiai értelmében használjuk, s nem pedig annak büntetőjogi tartalma szerint. A fogalmi kritériumait érintő bizonytalanság nézetünk szerint nem nehezíti meg annak egyértelmű tartalmi megállapíthatóságát, amennyiben az az egész kormányzatot áthatja. Vö. Jonathan Rose: The Meaning of Corruption: Testing the Coherence and Adequacy of Corruption Definitions. *Public Integrity,* Vol. 20., No. 3. (2018) 220–233. https://tinyurl.com/3mamtr58

[11] Elvileg lehet valaki cselekvésében úgy jogszerű, hogy közben nem társul ahhoz erényes, igazságos lelkület. A jog közszolgálati alkalmazójára és főleg annak kormányzati-állami alkotójára azonban ez nem érvényes. A törvényességnek tehát mindig a szubsztantív közjóra és az osztó igazságosságra kell törekednie, minthogy a közjóra irányultság a törvény fogalmi, azaz lényegi eleme.

[12] *Katolikus Egyház Társadalmi Tanításának Kompendiuma*, 197–208.

[13] Vö. *Katolikus Egyház Társadalmi Tanításának Kompendiuma,* 411.

[14] Heather Marquette: 'Finding god' or 'moral disengagement' in the fight against corruption in developing countries? Evidence from India and Nigeria. *Public Administration and Development,* February 2012. https://tinyurl.com/yrwbd77z

„problémamegoldásként" normalizálódik.[15] Az erényes politikai döntéshozatalt kormányzati intézmények léte és működése önmagában nem képes garantálni, legfeljebb csak kedvezőbb, vagy előnytelenebb körülményeket teremtenek a számára. A morálisan helyes cselekvés szükségessége következésképpen nem kerülhető meg a kormányzat rendszerében, amennyiben azt közjóra való irányításként, s nem pedig puszta „machiavellista" közhatalomgyakorlásként értjük. Éppen ezért egy kormányzati rendszer alkotmányjogi vizsgálata vajmi kevés információval szolgálhat arra vonatkozóan, hogy milyen tartalmilag működésében, azaz, hogy például éppen korrupt-e az adott politikai rendszer. A közjó szolgálata legelemibb, negatív logikai szerkezetű definíciójában a hatalomgyakorló magánérdekével szemben kerül meghatározásra, ami jól mutatja azt, hogy e kettő a valóságban ütközhet. Éppen ezért nem megkerülhető a morális döntés szituációjának, vagyis a kormányzati hatalmat birtokló, döntési pozícióban levő személy lelki irányultsága vizsgálatának szükségessége. A legtöbbször azonban, amikor ilyen érdekösszeütközés a valóságban ténylegesen előfordul, ott nagy valószínűséggel eredendően is rosszul értelmezte a kormányzat a helyzetét és a szerepét, minthogy vélhetően a hatalomgyakorló, aki elvileg a köz szolgálatára kapott felhatalmazást, a gyakorolt hatalmat és az annak eszközét képező anyagi javakat saját magáéinak, politikai tábora magánjavaiként tekintette. Ez jelentős tényező, hiszen a kormányzó hatalma nem saját magánhatalma, az ország vagyona pedig kiváltképpen nem a sajátja, hanem a politikai közösség alanyáé, a szuveréné, a népé.[16] Sajátjának tekinteni azt, ami az őt felhatalmazó közösségé, valamint nem a nemzet javára, hanem saját magánérdekű céljára fordítani a nemzet vagyonát, nyilvánvaló visszaélés a kormányzati felhatalmazottsággal. Ilyen esetben teljesen elkorcsosult a kormányzati cél, pervertálódott a hatalomgyakorlás és korrupttá válik a kormányzat. Természetesen a magántárgy ellopásától különbözik abban a közvagyon magáncélúvá tétele, hogy ez utóbbi esetben a nyilvánosság számára igazolást szükséges adni arra vonatkozóan, hogy miért került magánkezekbe a közvagyon. Ez esetben a kormányzat igazolási narratívákat kénytelen gyártani, hiszen azt meg szükséges indokolnia, amennyiben az általa megvalósított korrupció a választópolgárok számára nyilvánvaló módon tör-

[15] Vö. Heather Marquette – Caryn Peiffer: Collective Action and Systemic Corruption. Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Warsaw, 29 March-2 April 2015. https://tinyurl.com/yt5jde33

[16] A (végeredményben) adókból összeálló költségvetés minden fillérje a kormányzati felhatalmazást adó polgárok tulajdona. Vö. Frivaldszky János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei.* Budapest, Szent István Társulat, 2016. 312–317. Az állam tulajdona a politikai közösségé és nem a kormányzóké. A kormányzati korrupció a politikai közösség vagyonát tulajdonítja el.

ténik. A kormányzati érintettek először is annak jogellenességét szokták vitatni. Erre alkalmas a procedurális szemlélet, amely eleve nem tekinti a materiális igazságosságot. Márpedig a közjó eleve ilyen természetű. Egy ilyen indokolásban az eljárás alaki megfelelősége lehet az igazolási alap, amelynek megléte esetén akkor sem tekintik az eljárás eredményét igazságtalannak, amennyiben az az időközben kiépült nepotista rendszert táplálja, vagyis a legfőbb kormányzati vezető rokonait és barátait favorizálja. Tudvalevő, hogy minden csak az eljárásszerűségre fókuszáló rendszer kijátszható, ha nem tekintik e proceduralitás materiális igazságossági célját. Márpedig egy bármilyen nepotista berendezkedés – a fogalmából fakadóan – nyilvánvalóan kormányzati korrupció eredménye. Az eljárásszerűség követelménye érvényesítésének csakis akkor van értelme, ha a procedúrák intézményesítésével a szabályozási rendszer az igazságosságot, az erőforrásokkal való bölcs gazdálkodást és ezért a közjót célozza meg. Egyéb esetben annak önmagában nincsen értelme, sőt, akár az a kormányzati mutyizás melegágya is lehet. A tapasztalat is azt mutatja, hogy akár egy – a jó kormányzás elősegítésére létrejött – közbeszerzési rendszer is, ha visszaélnek vele, képes a közpénzügyi morális erózió legfőbb gócpontja lenni. A közjó csakis akkor tud érvényesülni, ha a kormányzati intézményrendszer szereplőinek cselekvése a tartalmi igazságosságra tart.

A procedurális formális legitimáció mellett tartalmi érvekre is hivatkozhatnak a nemzeti javak magánérdekű allokációjában érintett kormányzati szereplők, például arra, hogy – egy bal-jobb ideológiai spektrumban – ők képviselik az ellenzékkel szemben a nemzet javát, magát a nemzeti erőket, így a kormányzat által – áttételesen, vagyis a narratíva szerint nem jogszerűtlenül – létrehozott (voltaképpen családi-baráti-haveri) oligarchia[17] létében és működésében a nemzet érdekét testesíti meg. Márpedig a nemzet érdeke magasabb rendű az osztó igazságosság elvénél, különösen tekintve a veszélyt, ha ez a nemzet (tulajdonképpen a kormányzat) az ellenségeként tekintett ellenzéki erőket is javakban részesítené, akik pedig nemzetellenes tevékenységükkel e javaikat is a nemzet, vagyis a politikai közösség ellen fordítanák – legalábbis a kormányzat narratívájában. Egy ilyen igazolási mód a politika logikáját a barát-ellenség dichotómia mentén látja csak értelmezhetőnek, ami alapvetően téves, nemzeti közjóellenes gondolkodásmód.[18]

---

[17] Az oligarch(i)ák, klánok és a korrupció kapcsolatához ld. *Knowledge tools for academics and professionals. UNODC, Module Series on Anti-Corruption, Module 3. Corruption and Comparative Politics*. Vienna, 15. https://tinyurl.com/38969wd6

[18] Vö. Frivaldszky János: Lehet-e politikai egy világot átfogó közösség? In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban I–II.* Budapest, Ludovika, 2022. 1. k. 489–500.

Idővel a kormányzati korrupció kedvezményezettjei a közpénzekből hatalmas magánvagyonokat halmozhatnak fel, ekképpen ilyen erőforrásokra támaszkodva képesek a piaci viszonyok között is meghatározó szereplők lenni, sőt a piacot magát deformálni. Ilyen esetben már egy tisztességes közbeszerzési rendszer sem tud érvényesülni, hiszen nincsen közjót eredményezni képes valódi megmérettetés a szereplők között, hiszen erőpozíciójuk, vagy a nekik kedvezés miatt többnyire a nepotizmus patronáltjai – akiknek eltunyult cégei nem is lennének egy valódi piacon versenyképesek – fogják az állami megrendeléseket „megnyerni", ami még tovább erősíti őket. Egy ilyen mechanizmus, kifejlődése esetén, akár a teljes piaci folyamatokat is deformálhatja, különösen – tegyük fel – egy kisebb nemzetgazdaságban.

Egy gazdasági-politikai oligarchia, amire egy nem demokratikus kormányzat támaszkodik, vagy eredeti saját vagyona eredményeképpen szerezte meg a gazdaságkormányzati hatalmat, vagy a legfőbb kormányzati hatalmat gyakorló rendelkezései révén a közvagyonból – a közjó követelményével ellentétesen – gazdagodott meg. Akármelyikről is legyen szó, az oligarchikus kormányzást Aquinói Szent Tamás a rossz kormányformák között szerepeltette. Az utóbbi esetben a magánoligarchiát létrehozó kormányzati igazolás vagy arra tesz kísérletet, hogy a közvagyon magánvagyonná válását ne tudatos kormányzati tevékenység eredményének minősítse (amit egy kicsit is műveltebb választói réteggel nehéz elhitetni), vagy pedig azt nem vitatva, az ilyen vagyonallokációt úgy állítja be, hogy azt a választók ne tekintsék a közjóval ellentétesnek, hanem, hogy éppen annak védelme indokolja – narratívájukban – az ilyen jellegű „nemzeti hátországot" kiépítő kormányzati döntéseket. Az előbbi esetben a társadalmi alrendszerek sajátlagos logikája jöhet segítségre, miszerint mind a gazdasági, mind a politikai rendszernek megvannak a maga eljárásai, s ami gazdasági kérdés, vagy ilyen szempontú döntés eredménye, ez eleve nem lehet politikailag, azaz kormányzati döntések által meghatározott. Ez azonban nyilván nem felel meg a valóságnak, amennyiben a nepotizmus[19] nyilvánvaló jelensége észlelhető. Az utóbbi esetben az érvelés pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy bár a kormányzati hatalmat gyakorló rokoni és baráti köre a kedvezményezett az állami erőforrások elosztásakor, ez egyszersmind nemzeti érdek is. Ám erről már szóltunk. Ezen érv átlátszó gyengesége abban áll, hogy miért éppen a kormányzati hatalmat gyakorlók rokonai és barátai jelentenék a leginkább alkalmas bázist

[19] A 'nepotizmus' érdem nélkül kiválasztottakkal személyes kapcsolatokon nyugvó patronázsrendszer kiépítése: „[…] nepotism (bestowal of patronage by reason of prescriptive relationship rather than merit) […]" Petria Magdalena Theron – George Lotter: Corruption: how should Christians respond? *Acta Theologica,* Vol. 32., No. 1. (July 2012) 98.

a „nemzeti” gazdasági patronázs-bázis kiépítése szempontjából? Még az sem lehet indok, hogy bennük bízik meg leginkább a kormányzat, hiszen a nepotizmus kifejezetten rokoni és haveri relációkon nyugszik, s nem pedig politikai értékalapokon. Egy minimálisan is elfogulatlanabb megítélés szerint alapvetően kétséges, hogy miért lennének a legfőbb politikai hatalmat gyakorlók közeli hozzátartozói és barátai az adott politikai táborhoz vagy az azáltal „fémjelzett nemzethez” jobban tartozók, mint más tisztességes szándékú és bizonyítottan érdemes nemzettársak, különösen, ha még ők történetesen a kormányzattal azonos politikai táborhoz is tartoznak. A ‘nemzet’ fogalmát ehhez szűkebben kell meghúzni, mégpedig úgy, hogy vannak igazi nemzetfiak, és olyanok, akik bár a nemzethez tartoznak állampolgári értelemben, ők mégis idegenek a politikai gondolkodásuk vagy „nemzetietlen” lelkületük miatt. Ezért ők mivel nem a nemzettestet táplálják, ekképpen – mint már láthattuk – a nemzeti közjó, s praktikusan a kormányzat potenciális ellenségei. A „igazi” nemzethez csak a többiek tartoznak, de a legszűkebb és a kedvezményezetti értelemben csak azok lesznek a saját politikai tábor tagjai, akik az adott kormányzatot lojálisan, vagy akár szervilisen támogatják. Ez utóbbi attitűd megléte fogja eldönteni, hogy kik tartoznak a kiterjesztett patronázs-rendszer szűkebb-tágabb köréhez. Egy ponton majd minden közfunkcióhoz meg kell a kormányzat tagjaihoz való személyi lojalitás kritériumának felelni. Egy ily módon szerveződő – feltételezett – kormányzat rokoni, baráti és támogatói körén belül lesz értelmezhető már bármiféle elosztás és komolyabb közfunkció betöltése. Nem rátermettség, érdemesség, de még csak nem is elvszerű osztó igazságosság alapján, hiszen a rokoni, baráti s támogatói nexusokban nem formális igazságossági elvek, hanem szimpátiák, érzelmek és szívességek alapján, vagyis önkényesen kerülnek a javak és a pozíciók szétosztásra. Ez szembefordíthatja egymással a kivételezetti körhöz tartozókat, különösen gazdasági ínség idején, ami a fejlődő, vagy alacsonyabb szinten stagnáló fejletlenebb gazdaságú országokra gyakorta jellemző. Az elosztási szempontok, szubjektívek lévén, változhatnak, mégpedig leginkább a kormányzati vezető személyéhez fűződő személyes lojalitás alapján, ami szükségképpen egyre nagyobb szolgalelkűséget eredményez a kegyeltekben és az esetleges újonnan csatlakozókban. Egy ponton a vagyongyarapítás – különösen annak volumene miatt – kifelé már semmilyen módon sem lesz megindokolható, hiszen az a kormányzathoz közel állók személyi körét szinte kizárólagosan gazdagítja egyre több és több vagyoni elemet juttatva számukra a nemzetgazdaságból. Ennek következtében a legalapvetőbb állampolgári szükségletekkel összefüggő egész állami szektorok lesznek krónikusan alulfinanszírozottak, köztük különösen a közegészségügy és az oktatás, de akár a tömegközleke-

dés is. Ezen a ponton már nem lehet sem a közjóval, sem a nemzeti oligarchia létrehozatalával érvelni, mert a „nemzeti" nem fémjelzi a juttatásokban részesülőket, s az állam pedig nem tudja már alapvető közfunkcióit sem ellátni, márpedig ez a nemzet, a politikai közösség szempontjából való létének elsődleges indoka. Az állam ekkor elszakad a közjó követelményétől, s annak szolgálata helyett a degenerálódott állapotú kormányzat azt „foglyul ejti". Ez akkor teljesedik ki, ha az állami intézményeket a kormányzati korrupció fenntartása és palástolása szolgálatába állítják. Mindazonáltal nem törvényszerű, hogy egy elfajult kormányzat a teljes államberendezkedést magánérdekű céljai alá tudja rendelni, hiszen az alkotmányos intézményrendszer egy-egy még függetlenként megmaradt eleme ideig-óráig ellenállhat, illetve a kritikus tényfeltáró sajtó ezt a folyamatot valamelyest lassítani, fékezni tudja. Amennyiben a társadalom morális közítélete ezek tevékenységét nem támogatja, akkor publikus hatásuk elhalványul, s pandant-szerepük elenyészik.

Ekkor a „klubon belüliség" részrehajló helyzetbehozása egyre teljesebben, sőt kizárólagos módon fog megnyilvánulni a teljes államigazgatási szervezetrendszer humán- és közpolitikájában. E ponton jószerivel már csak az kerül állami (kormányzati) támogatásra, ami a hatalmon levők közvetlen, vagy legalábbis indirekt érdeke.

A közvagyonból meggazdagodottakat állami forrásokból a későbbiekben is dotálni lesz szükséges ahhoz, hogy a kormányzat saját támogató és visszajuttató rendszere megmaradjon, amely együtt jár azzal, hogy az állami megrendeléseken a piacon jól teljesítők továbbra sem kaphatnak megbízásokat, hiszen azokat a patronált klientúra tagjai fogják „elnyerni". Mindennek nyilvánvalóan a választók, tehát a közjó érvényesülése látja leginkább a kárát, hiszen jócskán túlárazott[20] állami megbízások tartják életben a kormányzat személyes függésen nyugvó patronázs-rendszerét. A kormányzat által kedvezményezett baráti-ismerősi kör olyannyira megerősödhet, hogy már a pályáztatási versenyeken is csak ők lesznek képesek indulni, különösen, ha tendenciózusan rájuk vannak kiírva az állami tenderek. Ilyen esetben már összehangoltan árazhatják túl az ajánlatokat. Amennyiben olyan állami nagy üzemeltető cégek jönnek létre, amelyek kifejezetten a nepotista rendszer kedvezményezetteit bízzák meg a közszolgáltatásokkal, úgy már kezdenek kialakulni az állam gazdasági „foglyul ejtésének" közintézményei. A kormányzat által irányított állami gazdálkodást felügyelő szervek ezt jó eséllyel nem fogják megakadályozni, s ekkor

[20] Vö. Marco Arnone – Eleni Iliopulos: *The Cost of Corruption: Economic, Institutional and Social Effects.* Milano, Vita e Pensiero, 2007.

már intézményesülni[21] tud a kormányzati személyes kapcsolatok kiszolgálásán alapuló állami gazdaságirányítás. Amikor pedig a kormányzati klientúra, vagy az ő védelmükben cselekvő kormányzati személyek által elkövetett, kifejezetten bűncselekményeket megvalósító tettek ellen sem lépnek fel velük szemben a bűnüldöző szervek, akkor a jogellenesség torzult szisztémája állami „normatív" szintre lép. E ponton már nincsen a kormányzati hatalomnak immunrendszere a közjót sértő további gazdasági jogtalanságokkal szemben. Ám ez nem is célja, hiszen a nepotizmus tendenciózusan a kormányzat személyi függéseken alapuló gazdasági hátországának kiépítését célozza. A nyilvánosság semlegesítése fontos e tekintetben, hogy a választók ne tekintsék a hatalmat gyakorlók személyes gazdagodását közjóval ellentétesnek. Csakhogy a mindenki számára nyilvánvaló kormányzati korrupció államosítása a jogszerűséget, a törvényességet magát járatja le, s ezért az az állampolgárok gazdasági bűnözése előtt is megnyithatja az utat, hiszen eltűnnek az egyébként természetes erkölcsi gátak, ha meg lehet indokolni kormányzati szinten az egyértelműen jogszerűtlent és igazságtalant.

Érthető okokból nagy múltú demokratikus jogállami rendszerekben a fentiek nem fordulhatnak elő, még ha a korrupció valamilyen formában mindenhol jelen van. Ezért fontos a hibrid rezsimek felé való eltolódás egyes lépéseinek nagy jelentőséget tulajdonítani, mert a „csúszós lejtő" effektusról lehet szó végpontként egészen az állam és a társadalom foglyul ejtéséig.

A fent tárgyalt abnormális kormányzati rendszerek akkor képesek zavartalanul működni, ha a rossz kormányzás harmadik formájával ötvöződnek, vagyis, ha az egyszemélyi kormányzati vezetés által kiépített egyre autokratikusabb stílusjegyeket hordozó hatalomgyakorlást, az azt személyes lojalitás alapján támogató oligarchián kívül még a kormányzat által populista módon manipulált plebsz is erősíti.[22] Ez a demokrácia és az autokrácia közötti, s ezért hibrid rezsim, a három kormányzati elemet (autoriter vezetőt és az oligarchiáját, valamint a plebszt) tartalmazó korrupt „vegyes" kormányzat formájában. A populizmus itt a „plebsz" felfogását jelöli és célozza, vagyis olyan izolált egyének tömegét érdemes az ilyen kormányzat részéről megteremteni, amelynek alacsonyan tartott és akár alantas igényeit is számukra tetszetős módon lehet kielégíteni. Például állami tulajdonlású bulvár szennylapok és portálok tartalmain keresz-

[21] Armin W. Schulz: Institutional Corruption. The Teleological and Nonnormative Account. *Journal of Ethics and Social Philosophy,* Vol. 25., No. 3. (2023) 464–494.

[22] Vö. Jonathan Mendilow – Éric Phélippeau (szerk.): *Populism and Corruption. The Other Side of the Coin.* Cheltenham–Northampton, Edward Elgar, 2021. Ld. különösen a kötetben: Jonathan Mendilow: Introduction to Populism and Corruption. 1–35.

tül, illetve össznépi látványos, szórakoztató, vagy akár katartikus hatást is adó nemzeti vagy lokális rendezvényekkel, amelyek kivitelezői szintén a kormányzati kegyelt cégei. Az első körös cél az, hogy e tömegek úgy érezzék, hogy ők vannak a középpontban és értük folyik a kormányzás, vagyis ők a főszereplők. Amennyiben ez részükről nem elvárás, akkor a puszta szórakoztatással is célt lehet érni, vagy esetleg a plebsz nemzeti önérzetét növelendő külföldi kardcsörtetéssel és grandiózus nemzetközi álmanőverekkel lehet a kormányzatuk külföldön potens voltát előttük demonstrálni, amelynek keblet dagasztó érzésében a nép is részeltetik. Ez a választóknak való hízelgés kormányzati retorikáját is igényli, ideértve akár azt is, hogy a kormányzat formálisan kikérje a véleményüket nagy jelentőségűnek beállított szavazásokon, amire a plebsz válasza borítékolható, hiszen nekik kedvező témákról, intézkedéstervezetekről van azokon szó. Az igazán fontos kérdésekhez viszont – folytatva a hipotetikus esetünk természetrajzának leírását – a kormányzat nem enged hozzászólást. Erre annál inkább lehet mód, minél inkább szabad kezet kap a választásokon egy kormány, vagyis, ha az alkotmány nem írja elő kormányprogram parlamenti megszavazását a kormány megalakulásakor. A kormány ilyen esetben a parlament ellenőrzését félretolva eseti jelleggel megtámogattathatja politikai preferenciáit, programjait az imént leírt néppel a plebsznek eleve tetsző témakörökben. Ekkor természetesen olyan közpolitikai ötleteket kell szerepeltetni a megszavazandó kérdéssorokban, amelyek a kormányzat populista támogatottságát erősítik. Ekképpen az autokrata rezsim vezetése úgy nyomja el a népet, hogy az észre sem veszi, vagy legalábbis nem elégedetlenkedik, mert az alacsony szintű igényeit az ő közreműködése nyomán és megelégedésére kielégítik, miközben a kormányzat az egyéb ügykörökben a saját magánjavára kormányoz. Ez utóbbit is a nép, a nemzet javára valóként beállítva.

A véleményformáló értelmiséget pedig vagy meg kell nyerni ideológiailag, illetve – az ideológiai saját táborhoz tartozókként – pozíciókat juttatva nekik, vagy pedig teljesen új, immáron lojális olyan fiatal értelmiségi réteget szükséges kinevelni, amely a rendszert fogja kiszolgálni, mert számos módon kötődik hozzá. Ez már nem fogja kritizálni az államivá lett korrupciót, hiszen e működésmódok már magához a hatékony állam- és társadalomkormányzáshoz tartozván – az akkori meglátás mellett – nem is lehetségesek másként.[23]

Mindennek a legszegényebbek látják a leginkább a kárát, hiszen az elpazarolt állami források miatt a közszektor – mint írtuk – szükségképpen és véglegesen

[23] Akárcsak az olasz maffia működése a 1960-as években és a 1970-es évek elején. Egyrészt nemlétezőnek, pusztán szóbeszédnek, másrészt természetesnek és jótékonynak tekintették annak létét.

leépül, s például az egészségügy területén a magánszféra kell, hogy állandó érvénnyel „kiegészítse" az egyre inkább és immáron tartósan forráshiányos közegészségügyet. A szegények ezt nyilván nem tudják megfizetni, s erre nincs is reményük. Ezért egyre jobban ketté osztódik a társadalom: a még megmaradt középosztályra, amelyet a kormányzat igyekszik magától, pontosabban az állami intézményrendszertől függő helyzetben tartani és a szegények menthetetlenül leszakadó, egyre szélesedő rétegére. Aki szegénynek születik – ezen hipotetikus modellben –, vagy azzá lesz, az végképp az is marad, hacsak nem tűnik ki a rendszer iránti hűségével, ami által akár kegyelt pozícióba is juthat.

Mivel a közjavak magánzsebükbe vándorlását nem tekinti bűnnek a kormányzat és annak klientúrája, ezért az össztársadalmi legitimációjuk fenntartása végett az erkölcsi kérdések és szempontok iránt érzéketlenné szükséges tenni az értelmiséget, de a plebsszé váló népet is, ami nem kis feladat. Első körben a közjó fogalmát a közérdekével váltják fel (amelyből így eltűnik a „jó" szubsztantív eleme), azt pedig a – nemzet javával, vagy magával az igazi nemzettel azonosított – politikai táboruk magánjavaként szükséges értelmezniük. Ezen értelmezés elfogadtatásával egyszersmind az igazságosság és a közjó értékeinek elhagyását is el kell érniük a lakosságnál, akik már így nem képeznek politikai közösséget. Ekképpen válik a közjó követelményének érvényesülése a kormányzók magánjavának a nép által jobb híján elfogadott, de legalábbis megtűrt gyarapodásává. Ezért a közvagyon elorzását nemzetépítésnek, de legalábbis pragmatikusságnak, gyakorlati észszerűségnek szükséges feltüntetni, vagyis semmiképpen sem elvtelenségnek. Ekkor megtette a társadalom a kormányzás erkölcsmentesítésének első lépését. Ám az ember erkölcsi lényként egy és osztthatatlan. Aki amorális a közügyekben, hűtlen a közpénzügyekben, az könnyen lehet erkölcstelen a magánéletében is.

Amikor pedig egy másik hibrid rezsimmel vagy esetleg korrupt autokrata kormányzattal működik együtt e kormányzat, akkor azon kollaborációt is az instrumentális „hidegfejű" racionalitás megkívánta lépések foganatosításának fogják beállítani, avagy olyan érvekkel támasztják azt alá, miszerint a nemzet, az állam érdeke az elsődleges, következésképpen az ilyen politikai és a gazdasági nemzetközi együttműködés eseteiben az „(erkölcsi) semlegesség" a vezérelv.[24] Ami odahaza nem bűn, azt más országban sem tekintik annak. Ekképpen

[24] Olaszország „szent" nemzeti egoizmusa az első világháború első évében még nemzetközi botránynak számított, manapság a hibrid rezsimek már minden további nélkül élnek ezzel. Természetesen minden ország és nagyhatalom csak a saját érdekét nézte a háború kirobbanásakor, de legalább ezt tagadták, miközben maguk hangzatos eszmékre és értékekre hivatkoztak. Az álságos magatartásuk mutatta azt, hogy szerintük is az elvekhez kellett volna magukat

kezd kialakulni a hibrid rezsimek és esetleg egyes autokrata kormányzatok közötti nemzetközi együttműködés a gazdasági opportunizmus, vagy talán inkább a „hasonló hasonlót vonz" hatalomfetisizáló szemléletazonosságuk talaján. Az ebben immanens ellenségképző politikai retorika eszkalációja nagy eséllyel a militarizációt mozdíthatja elő, s ezzel a nemzetközi háborús veszély szintjét emeli meg. Ezt szintén nemes eszmékkel próbálják majd meg kifelé legitimálni, úgy, hogy a vallott (nacionalista) ideológiát vagy a kormányzattal összefonódott vallást teszik kormányzati vallásként hatalom- és erőközpontúvá.

A korrupció állami intézményesülése, vagyis a 'bűn struktúráinak' institucionalizálódása után a köz javainak immáron szervezett és módszeres eltulajdonítása és kormányzati politikusi, illetve a patronáltak magánzsebeibe jutása nem tűnik sem bűncselekménynek, sem illegálisnak, sőt, az inkább ideológiájuk és machiavellista módon felfogott vallásuk támaszát adja. E ponton törvényszerűen egyre többen érzik úgy, hogy idomulniuk kell a degenerálódott rendszerhez,[25] egyrészt az érvényesülésük miatt, másrészt pedig mivel a korrupció intézményesülése legitimációt ad a mindent átható etikátlanságnak, ezért nincsen többé indok nem csatlakozni a többségi erőhöz és annak magatartási mintáihoz, hiszen ezek már nem tűnnek erkölcsteleneknek. Amúgy sem lehet érvényesülni ezen a rendszeren kívül, hiszen egy ilyen társadalomban, ahol nem az érdem és a munka számít, hanem a kormányzati hatalom által megteremtett törzsi lojalitás, ott nem is fogják azokat támogatni, de megvédeni sem, akik becsületes tevékenységükkel vívnának ki elismerést, s nem kívánnak az immáron többséget képező árral sodródni.

Ezzel szemben fontos újólag tudatosítani, hogy a korrupció intézményesültsége nem hatálytalanítja a személyes bűn erkölcsileg terhelő felelősségét, legfeljebb az nehezebben lesz érzékelhető, tetten érhető, s a konkrétan felelős személy beazonosítható. Amikor a bírvágy romlottsága áthatja az állami intézményes struktúrákat, olyan nehezen megingatható formát ölt, amely ellen szinte már lehetetlen küzdeni. Azonban a személyes bűn felelőssége alól nem mentesíti azt, aki a korrupció intézményesültségére hivatkozva nem tekinti azt morálisan elítélendőnek, mondván, hogy az immáron konszolidálódott, etikailag semlegesítődött, minthogy legalizálttá lett. Mint láthattuk: egy intézmény

tartaniuk. Frivaldszky János: *Kit terhel a felelősség az első világháborúért? Politikusok, diplomaták és keresztény véleményformálók narratívái.* Budapest, Gondolat, 2024.

[25] A rendszerszintű korrupció kiépülésének s fennmaradásának elméleti modellekkel való magyarázatához. Ld. Markus Pohlmann: Systemic Corruption – How to Analyze and Measure It. In: Maria Eugenia Trombini – Elizangela Valarini – Vanessa Elias de Oliveira – Markus Pohlmann (szerk.): *The Fight against Systemic Corruption. Lessons from* Brazil (2013–2022). Wiesbaden, Springer, 2024. 9–36. https://tinyurl.com/3w8sw26r

önmagában sohasem etikus, minthogy csakis emberi cselekvés lehet morális megítélés tárgya, ekképpen az erkölcstelen célú intézmény sem mentesíti az abban cselekvőt tetteinek morális megítélése, s annak súlya alól. Amikor az anyagiakhoz való kormányzati viszonyulás degenerációja már szervesül az állami intézményrendszerbe, akkor már a közszolgálat sem képes a közjóra orientáltan működni, hiszen a törvényeket, a jogi eljárásokat és a közpolitikákat is áthatja a közjóellenesség. Legfeljebb a kormányzat ellenzékével szemben alkalmazzák a szigorú törvényességet. Csakhogy, kizárólag az minősülhet voltaképpeni törvénynek, ami mindenki tekintetében a közjóra irányul és ilyen értelemben ésszerű, azaz igazságos rendet törekszik létrehozni. Ami ennek az ellenkezője, vagyis ami ellentétes a természeti törvénnyel, az Aquinói Szent Tamás szerint nem törvény, hanem annak megrontása, korrupciója.[26] Ezt tudván, egy korrupt rezsim igyekszik vegyíteni a jogszabályokba, s a közpolitikai döntéseibe a közjót – valóságosan vagy látszólag előmozdító – és a kormányzók magánjavát gyarapító elemeket, hogy ne lehessen ezeket irányultságaikban szétválasztani.[27]

A fenti folyamatokban egyre több a torzítás, a hazugság és a tények elfedése. Ezt narratívák vannak hivatva palástolni.[28] A korrupció állandó társjelzője az etikai, s különösen a morálteológiai szakirodalomban a képmutatás bűne.[29]

---

26 Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*, I-II. q. 95. a. 2.

27 Előfordulhat, hogy a legszebben hangzó nevű, a legnemesebb eszmékre utaló – sokszor történelmi nagyságok, vagy, keresztény népeknél, akár szentek nevét is hordozó – kormányzati programok fedhetik a legnagyobb korrupciót, nyilván azon szándékkal, hogy a kormányzottak ne is sejtsék, fel ne tételezzék, hogy a szépen csengő terv, program, vagy projekt mögött masszív korrupciós tevékenység (is) folyik: felzárkóztatás, szociális támogatás, humanitárius segítségnyújtás, kisebbségvédelem, fogyasztóvédelem, környezet- és teremtésvédelem stb. Nagyhatású, látványos eszközökkel nagyobbnak lehet e morálisan fertőzött tevékenység össztársadalmi eredményességét és jelentőségét felmutatni, mint az valójában. Ennek egyik eszköze lehet az, hogy az anyagi ráfordítást nem vagy alig igénylő indikátorelemek horderejét felnagyítják, egy másik pedig az, hogy többes közreműködésű tevékenységnek tüntetik fel – a hozzájárulás mértéket elhallgatva – azt, amit egy másik, a programban közreműködő szervezet tulajdonképpen másik forrásból valósít meg. Ez a kívülállók számára nem tűnhet fel. Az eredményességkommunikáció torzítása szintén hozzájárulhat a tevékenység sikeresnek történő beállításához.

28 Vö. Yann Allard-Tremblay: Political Corruption as Deformities of Truth. *Les ateliers de l'éthique.The Ethics Forum,* 2014/1. 28–49. https://tinyurl.com/28ytpczw

29 Ld. az újonnan létrehozott Teljes Emberi Fejlődés Szolgálata Dikasztériuma *(Dicastero per il Servizio dello Sviluppo Umano integrale)* első prefektusának, a ghánai Turkson bíborosnak interjúkötetét, amelyhez az előszót Ferenc pápa írta: Peter K. A. Turkson con Vittorio V. Alberti: *Corrosione. Combattere la corruzione nella Chiesa e nelle Società*. Milano, Rizzoli, 2017. A katolikus kutatók a korrupció súlyos bűnének elítélését saját kultúrájuk politikai rendszerei tekintetében is elvégzik. Pl. John Appiah: Bribery and Corruption in Matthew 28:11-15: A Lesson for the Church in Africa. *E-Journal of Humanities, Arts and Social Sciences (EHASS),* Vol. 4., No. 2. (2023) 102–117. https://tinyurl.com/4cbyem7p

Éppen azért, mert az eltorzult, közjót romboló valóságot elfedendő egyre több hamis, sőt hazug állításra és színlelt tevékenységre van szükség. A költött narratívák azonban csak egy-egy adott kritika kivédésére vagy saját állítás alátámasztására szolgálnak. E magyarázat-elemek azonban nincsenek egymással szinkronban, hiszen a valóságot felfedni nyilvánvalóan nem akarják, míg a narrációkkal kreált „valóság" úgy jön létre, hogy egyes helyzetekben kívánnak kívülről elfogadható érveket találni. Ezek azonban, mivel csak az adott helyzetükre lettek megalkotva, összességükben nem képeznek koherens egészet, amire könnyen fény derülhet, már akár egy rátermetteb szakpolitikus vagy újságíró tényszembesítése után is. Ezt újabb tényferdítésekkel és retorikai csavarintásokkal szükséges korrigálni a nyilvános diskurzusban. Ezeket azonban elég könnyű elfeledni, amennyiben azonnal feltett kérdésre adott feleletekre kényszerül a kormányzati politikus. A folyamatos hazudozások egyre jobban elferdítik az adott politikus jellemét, s a végén már ő sem tudja, hogy mikor mit állított. Ezért szinte napi parancs-szerű központi kommunikációra van szükség a kormányzat legfelsőbb szintjén. Ez teljesen kiszolgáltatottá teszi a teljes kormányzati apparátust, hiszen sohasem lehet tudni, hogy abban a pillanatban mi a „hivatalos" kormányzati közlésparancs kifelé. Folytonosan mindenki veszélyben van ilyenkor, még azok is, akik teljes lojalitást mutatnak, hiszen sohasem tudhatják, hogy mikor mondanak olyat, amelyet a ferdítésekben, csúsztatásokban és megtévesztésekben egyre inkább elmerülő kormányzat nem tekint az adott időpontban kommunikáció-stratégiailag helyesnek. A kormányzat első számú, illetve egyszemélyű vezetőjétől való egzisztenciális függés teljes kiszolgáltatottsággá változik, hiszen – mint láttuk – bármikor bárki mondhat olyat, vagy tehet olyat, ami szembemegy az éppen aktuálisan képviselt kormányzati narratívával. Helyzetekre szabott hazugságspirálokba kerülhet tehát ilyenkor a kormányzati kommunikáció, amelyek akár egymásnak ellent is mondhatnak. Mindezt elkerülendő a kormányzati tevékenység számukra – egyre bővülő – kellemetlen tényeit jobb eldugni, eltűntetni, s immáron nem csak a korrupcióval szorosan összefüggőeket, hanem szinte minden kormányzati közérdekű adatot és tevékenységet, hiszen azok mind kompromitálóak lehetnek a kormányzat számára.[30] A legbiztosabb út a jogszabályok pártatlan semlegessége mögé bújt-

[30] A nepotizmus kedvezményezetti körére vonatkozó tulajdonosi adatokat szokták ilyenkor a legnagyobb gondossággal elérhetetlenné tenni, amelynek legbiztosabb útja az állami titkosítás, vagy olyan magánjogi entitásokba kiszervezni a kedvezményezetti kör tulajdonosi szerkezetére vonatkozó információkat, amelyek eleve titkosak. Amennyiben ez nem lehetséges, akkor olyan rendkívüli mód bonyolult vagyonjogi műveletekbe szoktak kezdeni, amelyekben a vagyonmozgást nagyon nehéz utánkövetni, kinyomozni. Amennyiben gazdasági szakújság-

tatni a bűnös részrehajlást. Az ilyen jogi szabályozó eszközök azonban nem minősülnek tulajdonképpen törvénynek, a már elmondottak miatt, hiszen eleve nem a közjóra, az ésszerű igazságos viszonyok létrehozására irányulnak. A legitimációt, azaz a társadalmi támogatottságot azonban bírniuk kell, ezért a lakosság számára is kell a törvények révén juttatni. Egy ilyen logikában „patikamérlegen" ki van mérve, hogy mennyi többletkorrupciót mennyi a társadalom által üdvözlendő valós vagy csak színlelt társadalmi jóval kell ellensúlyozni.[31] Ehhez folyamatosan tesztelni szükséges a közvéleményt, a lakossági preferenciákat, s ha kell, veszélyérzetet kell kelteni, amely bajtól a kormányzat „tudja megmenteni" a lakosságot.[32]

A parlament általi rendes jogalkotás a fentiek megvalósításához túlságosan is átlátható és lassú. Ezért a legoptimálisabbak azon helyzetek, amelyekben valamiféle kivételes állapotot lehet kihirdetni, szélesre tárva a kormányzati rendeleti jogalkotás előtt az utat.

A korrupció miatt egyre szűkülő államkassza egy idő után nemigen teszi lehetővé a lakosság számára kedélyjavító programok indítását vagy azok fenntartását. Ezért egyre inkább olcsó, anyagi eszközöket nem igénylő grandiózus szimbolikus politizálással lehet azokat pótolni. A kebleket dagasztó agresszívebb nacionalizmus, de főleg az ellenségképzés, amellyel szemben a kormány „védi meg" őket, jól megfelelhet erre a célra. Ezen útról azonban nem nagyon lehet visszafordulni. Az ellenségképet ugyanis folyton táplálni kell, s azokkal szembeni újabb és újabb „csatanyeréseket" is fel kell tudni mutatni. Mindezek révén a figyelem a megrekedt gazdasági és belpolitikai (korrupt) viszonyokról áttevődik a hatalmi nagyzás vezérelte nemzetközi politizálás irányába. Egy ponton érdemes lesz nagy nemzetközi stratégiákat gyártani, ami azonban, a politikai emberkép miatt, előbb-utóbb konfliktusokat fog szülni a külviszonyokban. Ez érthető módon az egoista nacionalizmus indukálta fegyverkezéshez fog vezetni.[33] Akkor

írók ezt mégis megtennék és sikerrel járnának, a nyilvánosság számára az a többszörös közvetítettség miatt nagyon nehezen érthető lesz, s így annak jó eséllyel nem is lesz botrányjellege.

[31] A hibrid rezsimek belső legitimációjának autokratikus és „demokratikus" elemeinek elemzéséhez ld. Honorata Mazepus – Wouter Veenendaal – Anthea McCarthy-Jones – Juan Manuel Trak Vásquez: A comparative study of legitimation strategies in hybridregimes. *Policy Studies,* Vol. 37., No. 4. (2016) 350–369. https://tinyurl.com/8fd8hpb4

[32] Vö. David Abadi – Jan Willem van Prooijen – André Krouwel – Agneta H. Fischer: Anti-establishment sentiments: realistic and symbolic threat appraisals predict populist attitudes and conspiracy mentality. *Cognition and Emotion,* Vol. 38., No. 8. (2024) https://tinyurl.com/4xwu3hfz

[33] Szükség lesz tehát a fegyvergyártás kormányzatközeli körökhöz kötésére oly módon, hogy azon ágazatokba a nepotista patronázs kedvezményezettjei bevásárolják magukat. Innentől kezdve az állami fegyvergyártások megrendelése biztosított.

lehet azonban újabb és újabb fegyvereket gyártani, ha háború van kilátásban, mert akkor fogynak a fegyverek és a lőszerek, ha azokat a hadviselő felek be is tudják vetni. Ekkor már csak az a kérdés, hogy miként lehetséges a fejlesztendő katonai potenciált egy esetleges potenciális háborús agresszor, vagy akár már egy meglévő ilyen szövetséges háborúja támogatásának szolgálatába állítani. Ehhez mindenképpen a harmadik, de legalábbis a fejlődő (azaz az elmaradott) világ diktatúrái, katonai huntái felé szükséges nyitni. Mindezt természetesen a hazai és a nemzetközi diplomáciai kormányzati kommunikációban békefenntartásnak, a humanitárius fejlesztés katonai biztosításának[34] és általában a „békepártiság" cselekményeként szükséges feltüntetni, minthogy a nemzetközi közvéleményben ez az elvárás. Ezen elmaradott országokban zajló katonai akciók valódi céljait feltétlenül titkosan kell kezelni, hiszen e „missziók" valós okainak lelepleződése a nyugati világban hitel- és arcvesztéssel járhat. Ez a (még meglevő) nemzetközi támogatás további csökkenését eredményezheti, amire egy hanyatló gazdaságú, korrupcióban elmerülőben levő országnak szüksége lehet. Ekkor is feltüntetheti magát azonban a kormányzat a nemzetközi szinten képviselt hazai (nemzeti) nemes ügyért harcolónak. A kormányzati korrupciót és az állami külügyi vezetés vállalhatatlan diktatúrákkal való együttműködését ért nemzetközi kritikát a hazát és annak polgárait ért támadásának érdemes beállítani, ami így beeindíthatja a hazafiakban az önvédelmi reflexet és akár az agresszió pszichés mechanizmusait is.

A közerkölcsében lezüllött kormányzat, hasonló hasonlót vonz elve alapján, – a gondolatkísérletet folytatva – meg fogja találni a külföldi pervertálódott kormányzatokkal, de akár más harmadik világbeli kétes oligarchia-csoportokkal is a bújtatott együttműködés formáit. Mindez jelentős többlet-nemzetbiztonsági kockázatoknak teszi ki a kormányzatot és a polgárokat, oly tekintetben is, hogy a korrupt kormányzatot immáron külföldi erők is valamivel fogva tarthatják, zsarolhatják. A korrupt államgépezet működtetőjeként egyrészt a kormányzat tartja sakkban a vele elégedetlenkedő ellenzékieket,[35] de a rendszeren belülieket is, másrészt őt magát is revolverezhetik kriminális külföldi erők, akik tudnak a kormányzat bűnös külhoni üzelmeiről, de az akár egyenesen azok együttműködő lekötelezettjévé is válhat. Ennek eredményeképpen a többirányú megfélem-

[34] Vö. Frivaldszky János: A humanitárius segítségnyújtás és a nemzetközi fejlesztés nem legitimálhatja a háborúzás politikáját és hozhat létre újabb elnyomó viszonyokat. *Máltai Tanulmányok,* 2024/2. 24–37. https://tinyurl.com/4c9y43ad

[35] A megfélemlítés eszköze lehet a rendszerrel szemben kritikus újságírók, politikusok vegzálása, esetleg konspiratív eszközökkel való ellehetetlenítése. Ez olyannyira jogellenes, hogy ilyen események előfordulása már az autokráciák kiépülése felé mutat.

lítés és a bűnök elhallgatásának összkormányzati vastörvénye a korrupt rezsim lényegi szociológiai ismérveivé válnak.

Eljutottunk egy pontra, ahol joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért éri meg ennyi etikátlan cselekedetet bevállalnia egy kormányzati tagnak, vagy a legfőbb államirányítási vezetőnek, de különösen az alsóbb szinten levő együttműködőknek? A válasz etikai és pszichés dimenzióban mozog, miközben a szervezetszociológiai szempontok sem mellékesek. Morális szinten az indok csak az lehet, hogy az ilyen politikust sohasem vagy már nem a közjó szolgálatának eszméje motiválja. Azt felülírta benne a magánérdek, amit a kapzsiság, a dicsőség- és hatalomvágy, a kevélység, a személyiségtorzító nagyravágyás, az agresszió kiélésének vágya, továbbá a jellemtelenség körébe tartozó képmutatás és a nárcizmus mozgathat, miközben nagyképűen még hivalkodhat is, hogy ő milyen jó vezető ('triumfalizmus').[36] A fő probléma az, hogy mindez jellemtorzulást okoz, s a hedonista, mennyiségi alapú nemtelen vágyak kielégíthetetlenségének törvénye alapján újabb és újabb bűnök elkövetésére indítja a korrumpálódott kormányzati vezetőket, vagyis a lejtőn nincsen megállás. Amennyiben magatartásukkal a pózolt etikusság, sőt akár a buzgó vallásosság látszatát is keltenék, akkor a farizeusság is jellemezheti őket. Ez – személyiségjegyként, de akár adott esetben klinikai diagnózisként is értett – nárcizmussal társulhat, amelynek egyik ismérve a valóságmanipuláció, amire a romlottságuk fedezésére van szükségük. Továbbá, ha a demonstrált vallásosságuk abban is manifesztálódik, hogy – korrupciós pénzügyi machinációk révén – összefonódnak a helyi nemzeti egyházakkal, akkor elkerülhetetlen azok elzüllése is.[37] Ilyen esetben az egyházak nem képesek az erkölcsi és anyagi elkorcsosulás elleni küzdelemben részt venni, hiszen ők maguk is érintettek abban, ezért először a korrupciót belül kell legyőzniük, megszakítva a külső politikai entitásokkal való bűnös kapcsolatukat.[38]

Eddig akadálytalannak feltételeztük a korrupcióban egyre inkább elmerülő kormányzat torzulási folyamatát. Amennyiben viszont az hatalomgyakorlásában alkotmányosan részben megosztott, s különösen, ha a viszonylagosan

[36] Turkson i. m. 55., 83.

[37] Vö. Turkson i. m.

[38] A keresztények különösen nem lehetnek a korrupció közömbös szemlélői, s főként nem annak takargató leplezői, s még kevésbé bűnrészesei. A korrupciót határozottan el kell ítélniük és bátran fel kell tárniuk. Theron–Lotter i. m. 112. A korrupcióhoz való viszonyulást a vallásosaknál nehezíti az, hogy ők, a templomba járók, általában azt kevésbé érzékelik, feltételezik. Rodrigo de Oliveira Leite – Rodrigo Dias – Layla Mendes: Morality and Perception of Corruption. *Latin American Business Review,* Vol. 22., No. 6. (2020) 16. https://tinyurl.com/mus8dzeu

önálló állami hatalom gyakorlója a kinevezésekor eredetileg élvezte e legfőbb kormányzati hatalom gyakorlójának személyes bizalmát, ám aztán mégis ambíciója és lehetősége okán szembefordul vele, akkor ráadásul a belső hatalmi marakodás is jellemezni fogja a korrupttá váló kormányzatot. Ilyen esetben az egyes kormányzati erőkhöz személyesen tartozó oligarchia-csoportok hatalmi marakodásának színhelyévé válhat az állam, ami kizárja e fejlődő országban a fejlesztő állammá válás lehetőségét.[39] Ez magát a kormányzás egységességét is lebéníthatja, ami talán az utolsó megmaradt pozitív eleme a kormányzási tevékenység fogalmának. Ekkor már alig beszélhetünk kormányzásról, hanem csak hatalompolitikai döntésekről, vagy inkább már csak sodródásról, retorziókról, bosszú motiválta cselekvésekről, illetőleg azok megakadályozási törekvéseiről.

A társadalom vonatkozásában pedig elmondható, hogy az igazán tehetségesek nem lesznek motiváltak abban, hogy bármiben is kitűnjenek munkájukkal és szorgalmukkal. Az eredmény ugyanis borítékolható: nem a rátermettség és az eredmény alapján, hanem lojalitás-elvűen lesznek szétosztva az állami ösztönzők és támogatások. Amennyiben még pressziót is éreznének az átlagosból kimagasló teljesítményt nyújtók, hogy álljanak be az elkorcsosult kormányzat szolgálatába, vagy esetleg adják el a munkájukkal és tehetségükkel létrehozott művüket, cégüket a kormányzati holdudvar embereinek, annyiban már a társadalmat is foglyul ejtette a pervertálódott kormányzat. Ezek természetesen csak gondolatkisérletek, azonban semmi sem cáfolja ezek lehetséges megvalósulását a fenti devolúciós folyamat eredményeképpen. E ponton már nem lesz érdemes felsőoktatásban, szakképzésben egészen kiemelkedő teljesítményt nyújtani, de még igazán jó vállalkozást sem létrehozni, hiszen ezeknek e rendszerben nem lehet kifutása.

Mivel minden ember egyetlen lelkülettel bír, minthogy annak milyensége, irányultsága nem megosztható, ezért az illető vagy hallgat a lelkiismerete szavára, vagy pedig nem, s ezáltal erkölcstelenné vagy gonosszá lesz. Nem kizárható, hogy egyes prominens politikusok vagy azok patronáltjai korrupciós gazdasági bűnei – az elzüllött lelkület okán – magánerkölcsieket vonnak magukkal, például a szexuális visszaélések területén. Amennyiben a közérzület ezekről tudomást szerezvén hangsúlyosan negatívan ítéli meg azokat, annyiban a közjó elleni bűnök terén is van némi esély arra, hogy azok ekkor már nega-

[39] A fejlesztő állammá válás alapvető feltételei között szerepel a kormányzati magánoligarchiát nem építő kormányzat, a korrupciómentes, fejlesztés mellett elkötelezett, öntudatos és szakmailag hozzáértő bürokrácia, a nemzeti ügyet támogató elit és az össztársadalmi szolidaritás egy szintje. Csáki György (szerk.): *A látható kéz. A fejlesztő állam a globalizációban*. Budapest, Napvilág, 2009.

tívabb megítélés alá fognak esni. Amennyiben azonban a felszínre került szexuális bűnök nem találkoznak a társadalom erős erkölcsi rosszallásával, akkor e lelepleződéseknek nem lesz hatása a korrupció alakulására. Ekkor azonban még inkább meggyökeresedik mind a kormányzat, mind a társadalom szintjén a korrupció valósága, hiszen ekkor már semmit nem tekintenek súlyos bűnnek.

Aki elnézi a súlyos erkölcstelenséget a magánélet területén, az nem valószínű, hogy felháborodik, ha az a közpénzügyek terén történik. A kérdés az, hogy van-e szándék a közjó érvényesülésének biztosítására, mert ha nem, akkor a korrupció valóságos üldözése fel sem merülhet. Bűnüldöző szándék nélkül minden csak látszattevékenység, ámítás lesz, s ekkor ezzel csak lejáratják magát a bűntetőjog alkalmazását. Addig nem létezhet például integritásvédelem sem, amíg a korrupció bűnét, annak minden következményével nem üldözik elkötelezetten. Ezért mindenekelőtt a nyomozati szervek, s különösen az ügyészség tevékenységét érdemes alapos vizsgálat alá vonni, hogy az valóban elkötelezett-e a bűnüldözés mellett, különös tekintettel a kormányzati szereplők korrupciós bűneire. Amennyiben a legfelsőbb ügyészségi vezetés a korrupttá vált kormányzattól függ, úgy érthető módon nem tudja feladatát ellátni. Amikor pedig – *ad absurdum* – az ügyészségi legmagasabb vezetők fedeznék a kormányzati korrupciót, az teljes mértékben ellehetetlenítené az állami pénzügyigazdasági visszaélések üldözését. Ekkor az ügyészségtől és a kormányzattól független társadalmi szervezetek hívhatják fel a figyelmet a korrupt kormányzat által foglyul ejtett állam valóságára.

Remélhetőleg ilyen szintre egyik egykoron volt jogállam sem jut el, ámbár ennek teoretikus és gyakorlati lehetősége nem zárható ki.

A korrupt állam számára kényelmetlenné válnak azon személyek és nem állami szervezetek, civiltársadalmi fórumok, ideértve a tisztességes tényfeltáró médiát is, amelyek leleplezik és kritizálják a ténykedéseiket. Ezért kezdik a közéleti tisztaságra törekvőket a közszférából kiszorítani, akár állásukból való eltávolításuk révén is. Ennek közéleti diskurzusban való indokolásának egyik lehetősége, hogy azokat mind a politikai (kormányzati) ellenzékhez tartozóknak titulálják, vagyis az általuk megtestesített „nemzet" ellenségeiként kezelendőknek tekintik, olykor akár „hazaárulóknak" is. Ilyen minőségükben már lehet őket személyükben is támadni, becsületükben is megpróbálni ellehetetleníteni, különösen, ha a masszív saját kormányzati lejárató propaganda eszközrendszeréhez fordulnak. Ez a félig leplezett, de erősen érezhető kormányzati-állami féldiktatórikus elnyomás eszközrendszerét élesíti, annak nyomasztó, már-már az autokrata rezsimekre hajazó légkörével. Egy feltételezett kormányzati támogatással működő bulvármédia stílusához egy ilyen színvonaltalan lejárató

kampány problémátlanul illeszkedik. Ez a nép plebsz-jellegét tovább erősítené a korrupt kormányzatot támogató populáris zsigeri indulatok és érzések szándékolt táplálásával. Ezzel párhuzamosan a jóérzésű választók egyre nagyobb tömegei kezdenének viszolyogni a kormányzati hatalmi eszközök durva, mármár ordenáré jellegétől, hiszen egy ilyen pocskondiázó stílus meghonosítása a közönséges beszédmód elterjesztését és azzal élő ünnepelt véleményvezéreket kíván. A többség azonban plebsszé torzulva vélhetően idomulni fog ezen alpári kifejezésmódhoz, ami roncsolja a jóízlést és a humánus politikai kultúrát.

A közjó diametrálisan ellenirányúvá válása, végletes aberrációja végkifejletében fullasztó, a rossz lelkület nyomasztó és lélekölő hatását fejti ki szinte mindenhol, ahova elér, s ez már ekkor a teljes társadalmat bomlasztja, a családokat is megosztva. Van, aki a túlélés és érvényesülés miatt beadja a derekát és csatlakozik a rendszerhez, mások pedig, akár egyugyanazon családon belül, megpróbálják erkölcsi és elvi tisztaságukat megőrizni. Ott, ahol megjelenik a korrodált lelkiismeret, tönkreteszi az ember és annak szűkebb és tágabb közösségeinek legsajátabb immanens törekvéseit és erényeit. Mindent, ami tiszta és nemes elpusztít, szétnyirbálva az emberközi kapcsolatokat is. A bizalmatlanságot, a szégyent, a hiteltelenséget, a farizeusságot, s egyre inkább a szégyentelenséget, az álnokságot és a hamisságot, a hazugság narratív spiráljait hintve el mindenhova. Ennek eredményeképpen a korrupció által áthatott kormányzattal érintkezve az egykor volt, vagy esetleg a még csak ki sem alakult polgári társadalom belső eresztékeiben erodálódván nem tud e rezsim pandantja, egy lehetséges megtisztulási folyamat elvi és gyakorlati kiindulópontja, forrása lenni. A korrupció ugyanis még azt a kevés jót is megmérgezi, ami még intakt volt tőle, amennyiben azzal érintkezésbe kerül.[40] Amennyiben például korrupciós forrásból finanszíroznának egy amúgy önmagában vett jótékony ügyet, azt is megfertőzi a tisztátalan pénz és az ahhoz tapadó deformált lelkület. Mert mindenhol emberek hajtják végre a cselekvéseket, legyenek azok tervek, programok vagy csak projektek. Ahol a lelkület korrupt volt, ott a kis jó sem tud maradéktalanul helyesen érvényesülni, hiszen bár a ráfordított összeg e része jó célt szolgál, ám a projekt egésze jórészt korrupciós szándékból jött létre. E felállásnál minden kormányzati cselekvés potenciális korrupciós lehetőség a számukra. Minél ártatlanabbnak, tiszta célúnak tűnik egy-egy kormányzati közpolitikai program, annál inkább lehet azt gátlástalanul bűnös magáncélokra használni, hiszen kisebb a lelepleződés veszélye.

[40] Turkson i. m. 140.

Mindez – újólag hangsúlyozzuk – csak egy gondolatkísérlet kifejletének leírása, ám a gyakorlatban minden további nélkül létezhet egy ilyen kormányzat. A döntő pont a lelkület tisztasága a közjó őszinte keresésével, vagy éppen ellenkezőleg, annak romlott jellege. Ahol megjelenik és elfogadott a korrupció, ott nincsen tiszta lelkület, tehát nincsenek a tulajdonképpeni értelmében vett jólelkű kezdeményezések sem. Korrupt pénzügyi forrásokból lehetetlen valóban jó célokat eredményesen szolgálni, mert az alapszándék közjóellenes és bűnpártoló. Ilyen esetekben az egyházaknak és a karitatív szervezeteknek különösen gondot kell arra fordítaniuk, hogy nehogy elfogadjanak korrupt kormányzati forrásokat, illetve, hogy az ezeket folyósító állami, kormányzati szervekkel nehogy együttműködjenek. Amennyiben ez mégis előfordulna, ott esetükben eltűnik azon erkölcsi cél, amire létrejöttek és amelyet szolgálniuk kellene. Hiába próbálnák azt mindenféle minőségbiztosítási és egyéb mutatókkal – hamis látszatot keltve – igazolni. A korrupt kormányzatnak azonban érdeke, hogy velük együttműködést tudjon felmutatni, mert az egyrészt legitimálja a kormányzatot, másrészt azokon keresztül könnyebben tudja nepotista rendszerének folyamatos táplálását biztosítani. Ezzel rátelepszik az egyházakra, amelyek ha nem tudtak a degenerálódás fertőzésétől mentesek maradni – például forráshiányos voltuk, vagy akár mohóságuk okán is –, s ha utólag sem képesek szabadulni attól, akkor a kormányzat nem fog tágítani attól, hogy azokat magának alávetve, az etikai-vallásos nimbuszukból a maga számára előnyt kovácsoljon, s a bűnös üzelmeket ezáltal is palástolja. Ezért folyamatos nyomást gyakorolhat rájuk, hogy immár egyre inkább megvesztegethető – és ezért megzsarolható – voltuk ellenére is hangoztassák e szervezetek az erkölcs és a hit fontosságának hirdetését, amelyet e retorika szerint a kormányzati politika is képvisel. Ezzel a velük egyre inkább összefonódott korrupt kormányzás kifelé való igazolását eszközlik. E – feltételezett végstádiumban – a korrupt kormányzati-állami vezetés kifejezetten uralkodik a megfertőződött vallásos szervezetek belviszonyai felett. Ez végérvényesen ellehetetlenítené az egyházak saját belső céljainak megvalósulását is.

Mivel minden a lelkületen múlik, ezért a jó hír az, hogy a becstelenségtől való elfordulás is alapvető lelki morális döntés következménye, amellyel az „eredendő bűnre" nemet mindig nemet lehet mondani, amelyből a korrupció is ered.[41] Ezért ez igencsak bátor elhatározással, de bármikor megtehető.[42]

[41] Vö. Jânia M. Saldanha – James Cavallaro – Alessia Magliacane: La corruzione come un 'male originario'. La distruzione dei principi democratici per perversione. *L'Altro Diritto,* 2019/3. 62–84. https://www.pacinieditore.it/wp-content/uploads/2024/07/4-Saldanha-et-al.pdf

[42] Turkson i. m. 145.

AZ EMBEREK KÉPE A JOGRÓL

Az egyéni jogtudat szociológiai vázlata

H. Szilágyi István*

1. Bevezetés

Kissé zavarba jöttem, mikor a jelen kötetbe való részvételre szóló megtisztelő felhívást olvastam. A felkérés szerint ugyanis az „Emberkép a jogban" témájában és munkacímmel kérték a közreműködést a kötet szerkesztői, hozzátéve ehhez azonban, hogy mindenki a saját szakterületének távlatából igyekezzék megragadni a problémát. A zavarba ejtő ellentmondás abban rejlik, hogy a jelen szerző szakterülete a jogszociológia, amely viszont alapvetően nem a jog, illetve a jogászok szemléletének belső megértésére törekszik, hanem éppen ellenkezőleg, a jognak társadalomban ténylegesen betöltött funkciónak vizsgálatával foglalkozik. A jogszociológia a jogot tehát nem „belülről", hanem „kívülről", a társadalom szemszögéből vizsgálja, nem feledve persze, hogy a jog társadalmi jelenségének megértéséhez, mindkét aspektus ismeretére szükség van, hiszen ezek nyilvánvalóan kölcsönhatásban állnak egymással.[1] Röviden: a szakterülethez való kötődés magyarázza az eredeti témamegjelöléshez képesti szemléletváltást a címben.

Az alcím megértéshez tekintetbe kell venni, hogy a jogszociológián belül a jelen szerző kutatási területe immár több mint egy évtizede a magyar lakosság jogtudatának vizsgálata.[2] A 2012-től induló, egymásra épülő kutatási

---

* Egyetemi tanár, Jogbölcseleti Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0347-0764

1 H. Szilágyi István: Társadalmi-jogi kutatások. In: H. Szilágyi István (szerk.): *Társadalmi-jogi kutatások.* Budapest, Szent István Társulat, 2012. 6–25.

2 A kutatások eredményeinek bemutatására ld. H. Szilágyi István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1867–2017.* Budapest, Pázmány Press, 2018.; H. Szilágyi István – Kelemen László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018.* Budapest, HVG-ORAC, 2019.; István H. Szilágyi – László Kelemen – Sam Gilchrist Hall: *Changing Legal and*

projekteken belül is elsősorban a jogtudat kutatásának elméleti és módszertani problémáinak feltárására és tisztázására törekedett.[3] Ennek során szembesült a jogtudat, a társadalmi jogtudat, az egyéni jogtudat, a jogi kultúra és az azokat összekapcsoló társadalmi hatásmezők fogalmi elemzésének dilemmáival.

A jelen tanulmány fókuszába – az eredeti témamegjelöléshez igazodva, mely az „emberkép" fogalmát *singularis*-ban említi – az egyes emberek jogról alkotott képét befolyásoló lélektani és társaslélektani mozzanatok bemutatását helyezi. A gondolatmenet tehát a jogtudat fogalmának tisztázását követően a társadalmi jogtudat és az egyéni jogtudat megkülönböztetésén keresztül jut el az utóbbi részletesebb elemzéséhez. Ezt követően rávilágít az egyéni jogtudatot a társadalmi jogtudathoz kapcsoló hatásmezők összefüggésére, illetve az egyéni jogtudat, a társadalmi jogtudat és a jogi kultúra dinamikus kölcsönhatására.

2. Jogtudat és jogi kultúra

A jogtudat és a jogi kultúra fogalma nem csak analitikusan, hanem eszmetörténetileg is szorosan összefonódik. Mindkét koncepció gyökere a XIX. századba nyúlik vissza.[4] A jog kulturális jelenségként való értelmezése a XIX. századra nyúlik vissza a történeti jogi iskola angol és német irányzatának kibontakozásáig. A XX. század fordulójától kezdve azonban ez a megközelítés fokozatosan háttérbe szorult az európai jogtudományban, és folyamatosságát leginkább az Egyesült Államokban formálódó kulturális antropológiában őrizte meg. A jogi kultúra fogalma a magyar elméleti jogtudományban, amely a szocializmus korszakában az ideológiai elszigetelődés jegyében egyébként is el volt zárva

Civic Culture in an Illiberal Democracy. A Social Psyhological Survey of the Hungarian Legal System. (Trans.: Tamás Juhász) Abingdon, Routledge, 2022.

3 H. Szilágyi István: A jogtudat-kutatások elméleti problématérképe. In: H. Szilágyi (szerk., 2018) i. m. 97–122.; H Szilágyi István: A kutatás elméleti háttere. In: H. Szilágyi–Kelemen (2019) i. m. 14–54.; H. Szilágyi István: Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére. *MTA Law Working,* 2020/12. 24. https://tinyurl.com/bdec2fea; István H. Szilágyi: Embarrassing Stories. Legal Storytelling and Sociology of Law. *Intersections. East European Journal of Society and Politics,* Vol. 7., No. 1. (2021) 78–96.; H. Szilágyi István: Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat? *Acta Humana,* 2021/3. 89–115.; István H. Szilágyi: Social Legal Consciousness or Legal Culture? *Public Governance, Administration and Finances Law Review,* Vol. 7., No. 2. (2022) 5–39.

4 A két fogalom történeti kapcsolatáról ld. H. Szilágyi István: Jogi kultúra. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* Budapest, ORAC – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete, (Jogszociológia rovat, rovatszerkesztő: Bencze Mátyás) 2023. 1–27. http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura [a továbbiakban: H. Szilágyi (2023a)]

a nemzetközi fejleményektől, csupán a rendszerváltást közvetlenül megelőző években bukkant fel elsőként a jogtörténetben, majd az összehasonlító jogtudomány területén.

Az európai jogtudományban jogtudat fogalma szintén a XIX-XX. század fordulóján jelent meg. Joseph Kohler a jog univerzális jellege – történelmi és földrajzi korlátok nélkül minden társadalomban való fellelhetősége – mellett érvelve hangsúlyozta, hogy a jog egyetemes lelki alapja a minden emberben működő jogérzet *(Recthsgefühl).* Ezt a pszichológiai mozzanatot tette szociológiai jogelmélete alapjául Leon Petrazsickij, aki úgy vélte, hogy a jog az érzelmekből és lelki impulzusokból felépülő „jogi élményekből" keletkezik. A Petrazsickij tanítványi köréhez tartozó Adam Podgóreczki ezt az elképzelést operacionalizálta az 1960-as évek közepén az általa kezdeményezett és szervezett *KOL*-kutatások számára. Az ebbe bekapcsolódó, akkoriban intézményesülő magyar jogszociológia egyik első kutatási témája volt a jogismeret vizsgálata, az 1970-es évektől kezdve pedig egy napjainkig töretlen hagyománya alakult ki a jogtudat vizsgálatának.[5]

Napjainkban mind a nemzetközi, mind a hazai jogszociológiában a jogi kultúra koncepciója szorosan összekapcsolódott a jogtudat fogalmával, ami szükségessé tette a két fogalom mélyrehatóbb elemzését. Az általunk javasolt meghatározás szerint a jogi kultúra a joggal kapcsolatos értékek, normák, szimbólumok, narratívák és a társadalmi gyakorlatok sajátos mintázatainak szövedéke. A jogi kultúrán belül továbbá el kell választanunk továbbá a „laikus" és a „professzionális" jogi kultúra terrénumát.[6]

Ezzel összefüggésben a jogtudat fogalmát úgy határozhatjuk meg, hogy az a jogi kultúrára, illetve a jogra irányuló egyéni és csoportos lélektani mozzanatok – ismeretek, vélemények, beállítódások, előítéletek, ösztönimpulzusok, készségek és képességek – tapasztalati módon vizsgálható összessége.

[5] H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt. *Iustum Aequum Salutare,* 2021/1. 27–62.; H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően. I. *Iustum Aequum Salutare,* 2021/4. 41–71.; H. Szilágyi István: Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően II. *Iustum Aequum Salutare,* 2022/1. 45–73.

[6] Vö. H. Szilágyi (2023a) i. m. 4.3. pont.

3. Egyéni és társadalmi jogtudat

A jogtudat egyéni és társadalmi szintjének megkülönböztetését – az uralkodó marxista társadalomtudomány, s közelebbről a marxista jogelmélet fogalmi kereteire tekintettel – az 1970-es években dolgozta ki a magyar jogszociológia,[7] ami részben magyarázza, hogy az egyénivel szembeállított „társadalmi" bizonyos fokig meghatározatlan maradt. Ennek oka az volt, hogy bár a kutatók számára világos volt, hogy a társadalmi rétegződésnek nagy jelentősége van a szocialista társadalom viszonyai között is, de a politikai ideológia szintjén vágyott „osztálynélküli társadalom" képzete, valamint a hagyományos közösségek lerombolásának, illetve a spontán csoportképződés akadályozásának tényleges politikai gyakorlata egyaránt abba az irányba hatott, hogy a „társadalmi" szint fogalmát az „össztársadalmi", vagyis állami szinttel azonosítsák. Az egyéni és társadalmi szint elválasztása tehát egyúttal kimondatlanul azt a képet sugallta, hogy az egyén minden további közvetítő csoport közbejötte nélkül, közvetlenül kapcsolódik a társadalmat képviselő államhoz.[8] Az egyénnek a társadalomhoz mint legátfogóbb csoporthoz való kapcsolata efféle felfogásának túlzottan leegyszerűsítő voltával valójában már akkor tisztában voltak a kutatók.

A jogtudat társadalmi szintjével kapcsolatban látnunk kell, hogy a jogtudat társadalmi szinten másképpen kapcsolódik a (politikai) közösséget mint egészet képviselő intézményi réteghez – amit szokásosan az állammal vagy a kormányzattal azonosítunk –, mint az egyéni jogtudat az egyénhez mint társadalmi és pszicho-fizikai realitáshoz. Szemben az egyénnek a saját jogtudatához való kapcsolatával, az állam egyáltalán nem kizárólagos hordozója és alakítója a társadalmi jogtudatnak. Míg az egyén viselkedéséből elvileg rekonstruálható az egyén jogtudata, addig az állami szervek „tevékenységéből" nem következtethetünk a társadalom jogtudatára minden vonatkozásban, mivel ez utóbbi sokkal

[7] Sajó András: Jogi nézetek az egyéni tudatban. *Állam- és Jogtudomány* 1976/3.; Adam Podgórecki: Public Opinion on Law. In: Adam Podgórecki – Wolfgang Kaupen – Jan van Houtte – Paul Vinke – Berl Kutchinsky: *Knowledge and Opinion about Law*, London, Martin Robertson 1973.; Adam Podgórecki: Legal Consciousness as a Research Problem. *International Yearbook in Law and Sociology,* 1977. 85–97. Valójában a „szocialista jogszociológia" csupán Magyarországon és Lengyelországban létezett, mert a többi szocialista országban a jogszociológia nem tudott intézményesülni ezidőtájt. Ld. Balázs Fekete – István H. Szilágyi: Knowledge and Opinion about Law (KOL) Research in Hungary. *Acta Juridica Hungarica. Hungarian Journal of Legal Studies,* 2017/3. 326–358.

[8] H. Szilágyi István: A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. In: Pénzes Ferenc – Rácz Sándor – Tóth-Matolcsi László (szerk.): *A szabadság felelőssége. Írások a 65. éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére.* Debrecen, DUP, 2011, 324–337.

tágabb jelenségkört foglal magában és sokkal komplexebb összefüggésben van az államként azonosított intézményi réteggel.

A jogtudat fogalmában tehát összekapcsoltuk a jogra és általában a jogi kultúrára irányuló egyéni és társaslélektani mozzanatokat, amelyek a társadalmi nevelés, az egyén és a társadalom közötti kétirányú kommunikáció, a jogalkalmazás és az egyéni jogilag releváns és jogi cselekvések hatásának eredményeként szerveződnek. E hatásmezők mindegyikében az egyén és a társadalom egészét reprezentáló intézményi réteg közzé számos strukturális elem – a társadalmi rétegződés egységei, a szocietális és professzionális csoportok hálózatai, valamint a legkülönfélébb fél-autonóm társadalmi mező – ékelődik, amelyek e hatásokat közvetítik és alakítják.[9]

3. Az egyéni jogtudat szerkezete

Az egyéni jogtudat vizsgálatára vonatkozóan történetileg elsőként a jogtudat és a jogismeret kategóriáinak elválasztása alakult ki az 1960–'70-es évek jogtudat-kutatásaiban.[10] A további elemzés során ezt a distinkciót összekapcsoljuk az egyéni psziché szerkezetét leíró hagyományos lélektani fogalmakkal.

A jogtudat és a jogismeret fogalmi relációjában az előbbi az átfogóbb kategória, a jogismeret tehát a jogtudat egyik alkotóeleme, amely az egyéni lélek kognitív (tudatos, racionális, értelmi) szférájához kapcsolható. A jogtudat bizonyos fokig reziduális kategória is, mert minden egyéb lélektani mozzanatot magában foglal, amit a jogismeret nem fed le: így elsősorban az érzelmi és az akarati elemeket, melyek a lélek affektív (tudatalatti, emocionális), illetve reaktív részéhez tartoznak. A következőkben tehát áttekintjük a jogtudattal kapcsolatos értelmi (a), érzelmi (b) és akarati (c) mozzanatokat, végül megvizsgáljuk a jogtudat szerkezetének (d) problémáit.

---

9 Vö.: H. Szilágyi István: Jogtudat. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* Budapest, ORAC – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete, (Jogszociológia rovat, rovatszerkesztő: Bencze Mátyás) 2023. 1–18. http://ijoten.hu/szocikk/jogi-kultura [a továbbiakban: 2023b], 2.3, 2.4. pontok.

10 Kulcsár Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.; Podgórecki et al (1973) i. m.; Berl Kutchinsky: „A jogtudat": a jogismeret és a jogra vonatkozó vélemény kutatásának áttekintése. In: Sajó András (szerk.): *Jog és szociológia.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 401–430.

Ad (a). A jogismeret fogalmát itt bizonyosan tágabban kell értelmeznünk a pozitív jog szabályainak ismereténél, hiszen a „jogértés" és a „jog eszközként való használatának képessége" is feltételezi a dogmatikai réteg valamelyes ismeretét. A *KOL*-kutatások[11] kezdetén már megfogalmazódott az a kiindulópont, hogy önmagában a jogismeret nem szükséges és nem is elégséges feltétele a jogkövetésnek, bár nyilvánvalóan elengedhetetlen a jogismeret eleme a jogi kompetenciának.[12] Az empirikus vizsgálatok feltárták, hogy a laikusok jogismerete általában alacsony szintű[13] – mindenképpen jóval alacsonyabb annál, hogy a jogászok által hirdetett *ignorantia iuris non excusat* elvét ne csupán a jogi felelősséget megalapozó fikciónak tekintsük –, és jogterületenként változó. A büntető jog szabályai általában a leginkább ismertek, míg a közigazgatási és a polgári jog szabályai lényegesen kevésbé. S ugyanígy: az anyagi jogi rendelkezésekkel inkább tisztában vannak a laikusok, mint az eljárási szabályokkal. A jogismeretet leginkább befolyásoló társadalmi tényezők a műveltség (iskolázottság) és a jogi tapasztalatok mennyisége – míg például a kor, a nem, a jövedelem vagy a „média-fogyasztás" különbségei nem, vagy csak csekély mértékben.[14]

Ugyanakkor a jogismeret nem fedi le a kognitív szféra joggal kapcsolatba hozható összes elemét, hiszen kézenfekvően ide tartoznak az előítéletek és beállítódások döntési esetről esetre racionálisan nem ellenőrzött sémái is, amelyek azonban a jogi vagy jogilag releváns cselekvések vezérelveivé válhatnak. Természetesen ezek vizsgálata is a *KOL*-kutatások szerves részét képezi.

Végezetül felvethető az az egészen általános kérdés is, hogy egyáltalán az értelem, a tudatos és ésszerű megfontolás mennyire tekinthető az egyéni cselekvést meghatározó tényezőnek. Mint tudjuk, a modern jogi doktrína emberképe – melyet a jelen kötet tanulmányai nyilván részleteiben is kibontanak – éppen ezen az előfeltevésen nyugszik, és az állampolgárra úgy tekint mint aki

[11] A *KOL* betűszó az Adam Podgóreczki és társai művének címére – *Knowledge ans Opinion about Law* – utal, és a könyv megjelenését követően a jogtudat-kutatások megnevezésére szolgál a nemzetközi szakirodalomban. Podgórecki et al (1973) i. m.

[12] Kutchinsky (1979) i. m.

[13] Vilhelm Aubert: Researches in the Sociology of Law. *American Behavioral Scientist,* Vol. 7., No. 4. (1963) 16–20.; Donald J. Black: The Mobilization of Law. *Journal of Legal Studies,* Vol. 2., No. 1. (1973) 125–149.; Mariana Valverde: *Law's Dream of a Common Knowledge.* Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2003.

[14] Ezeket a megállapításokat a hazai jogismeret-kutatások is megerősítették. Vö. Kulcsár (1967) i. m.; Görgy Gajduschek – Balázs Fekete: Changes in the knowledge about the law in Hungary in the past half century. *Sociologija,* Vol. 57., No. 4. (2015); Gajduschek György – Fekete Balázs: A jogismeret változása az elmúlt közel fél évszázadban. In: H. Szilágyi (szerk., 2018.) i. m. 173–220.; Miklós Hollán – Tímea Venczel: Age Limits of Criminal Responsibility for Property Offences: A New Empirical Research on Legal Consciousness in Hungary. *Hungarian Journal of Legal Studies,* Vol. 60., No. 4. (2019) 381–398.

képes megismerni a jogi szabályokat, cselekvéseit ehhez igazítani, és általában racionálisan kalkulálni cselekvéseinek következményeit. A legközelebb ehhez a felfogáshoz talán a racionális döntések elméletének szemlélete áll, míg a társadalom-lélektani megközelítés azt hangsúlyozza, hogy az emberek sokkal gyakrabban követik a jogot, mint az a racionális mérlegelés alapján „megérné" számukra.[15]

Ad (b). A joghoz való érzelmi viszonyulás problémakörében elsőként az a kérdés merül fel, hogy vajon létezik-e az emberi lélekben az igazságérzet, vagy egy sajátos jogérzet. A hagyományos jogfelfogás igenlően válaszolja meg a kérdést, és például a XIX. század végén Joseph Kohler – a német etnológiai jogtudomány egyik alapítómestere – számára még evidensnek látszott, hogy a „jogérzet" (*Rechtsgefühl*) az emberi lélek feltétlen alkateleme.[16] Ezt az elképzelést azonban háttérbe szorította a múlt század második felében a lélektanban az ösztönredukció elméletén alapuló felfogás, amely az emberi lélek sajátosságát a specializálatlanságban vélte felfedezni, s amely tagadta, hogy létezne az igazságérzetnek megfeleltethető ösztönimpulzus.[17] Konrad Lorenz 1970-as években folytatott kutatásai fényében azonban ez a probléma újra gondolható.[18]

Ezt követően érdemes megvizsgálni, hogy vajon a jog viszonylatában hogyan jelennek meg, és hogyan értelmezhetők az olyan érzések, mint a „tisztelet", a „hűség", a „bizalom" vagy éppen a „félelem", a „szorongás". Az elmúlt évtizedben az e problémakörrel foglalkozó elméleti-szociológiai kutatások egyre inkább támaszkodnak az idegélettan (*neuroscience*) újabb eredményeire. Sőt, lassanként egy önálló interdiszciplináris kutatási terület (*law and emotions*) is

[15] Tom R. Tyler: *Why people obey the law?* New Haven–London, Yale University Press, 1990.; Gajduschek György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? In: Boda Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet, 2016. 113–135.

[16] Josef Kohler: *Das Recht als Kulturerscheinung.* Würzburg, 1885.; Rüdiger Schott: Main Trends in German Ethnological Jurisprudence. *Journal of Legal Pluralism,* Vol. 14., No. 20. (1982) 37–68.

[17] Peter L. Berger – Hansfried Kellner. Arnold Gehlen and the Theory of Institutions. 32 *Social Research,* Vol. 32., No. 1. (1965) 110–115.; Helmut Schelsky: A jogszociológia antropológiai és perszonális-funkcionális megközelítése. In: Sajó (szerk., 1979) i. m. 155–174.; Arnold Gehlen: *Man. His Nature and Place in the World* [1943] (Trans: C. McMillan – K. Pillemer). New York, Columbia University Press, 1987.

[18] Konrad Lorenz: *The Civilized Man's Eight Deadly Sins.* New York, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1974.; H Szilágyi István: A jog lélektani alapjai. In: H. Szilágyi István (szerk.): *Társadalmi jogi kutatások.* Budapest, Szent István Társulat, 2012.102–107.

formálódni látszik a nemzetközi kutatásokban.[19] Nagyon tanulságosak ebben a vonatkozásban Sajó András kutatásai, melyek azt tanulmányozták, hogy az egyéni morális érzelmekből a jogi és politikai intézményrendszerrel való kölcsönhatásban hogyan alakulnak ki a jogi (alkotmányos) „közérzületek" (*public sentiments*).[20]

Ad (c). A hagyományos jogfelfogás hajlamos volt a jogkövetés elmaradását, illetve a jogsértő magatartást az „akarat hibájával" magyarázni. Az akarat lélektani elemének vizsgálatakor felmerülő egyik fontos kérdés az „erő" problémája. A jog egyéni célok elérésének eszközeként való használatának képessége – a jogi kompetencia – a jogismeret elemén kívül magába foglalja a konfliktusvállalásra való készséget is. Ezt az összefüggést látszanak alátámasztani az 1970-es években folytatott hazai jogtudat-kutatások némely eredményei is. A kutatók PFT-tesztek (PFT=*Personal Frustration Tolerance*) segítségével vizsgálták, hogy az egyéni frusztrációtűrő képesség hogyan függ össze a deviáns viselkedések toleranciájának mértékével. Az eredmények azt mutatták, hogy a frusztrációt jobban tűrő személyek rendre intoleránsabbaknak bizonyultak (hajlamosabbak voltak fellépni a deviáns viselkedésekkel szemben).[21] A hétköznapi tapasztalatok arra a problémára is felhívják a figyelmet, hogy a konfliktusvállalási készség, illetve az akaraterő a kor előre haladtával is változik: az idősebb emberek inkább kerülik a konfliktusokat, és lassanként „megpuhul" az akaratuk. Érdekes adalékul szolgál az „akaratgyengeség" problémájának vizsgálatához a racionális döntések elméletének egyik fejleménye, amely azt elemezi, hogy a racionális előrelátás segítségével hogyan orvosolható e lélektani nehézség („Odüsszeusz-probléma").[22]

Ez utóbbi gondolat átvezet bennünket ahhoz az általánosabban megfogalmazható kérdéshez, hogy vajon az érzelmek és az értelem hogyan hatnak az intenció alakulására. Úgy tűnik, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a hazai

---

19 Ennek áttekintésére ld. Fekete Balázs: Jog és érzelmek: veszedelmes viszonyok? In: Fekete Balázs – Fleck Zoltán: *Tanulmányok a kortárs jogelméletről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 249–284.

20 András Sajó: *Constitutional Sentiments.* New Haven, Yale University, 2010.

21 Sajó András – Székelyi Mária – Major Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról.* Budapest, MTA ÁJTI, 1977. A PFT-tesztek hazai kriminológiai kutatásokban való alkalmazására tett kísérletekről ld. Münnich Iván – Vág András: A férfi bűnelkövetők gyermekkora és a P.F.T. teszt. *Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok 26.* 1989. 369–426.

22 Jon Elster: Myopia and Foresight. In: Jon Elster: *Explaining Social Behaviour: More Nuts and Bolts for the Social Sciences.* Cambridge, Cambridge University Press, 2015. 99–113.

jogtudat-kutatásokban egyelőre várat magára az e területen folyó természettudományos kutatások eredményeinek szintetizálása.

Meg kell említenünk továbbá, hogy a tapasztalati jogtudat-kutatások során a kutatók számos olyan koncepciót dolgoztak ki, melyek az egyéni lélektan hagyományos fogalmai – a személyiség kognitív, reaktív és emocionális aspektusainak megkülönböztetése – helyett, ezek valamilyen kombinációjára épültek, amelyekkel igyekeztek finomítani az egyéni jogtudat összetevőinek feltárását. A jogi nevelés folyamatának tanulmányozásakor a jogismeret fogalmához kötve alkalmazták a „jogértés" fogalmát, melyben keveredenek a jogra vonatkozó kifejezett ismeretek tudatos elemei, az igazságérzet érzelmi, ösztönös impulzusaival.[23] A joghoz való viszonyban az értékek szerepének vizsgálatában önálló lelki mozzanatként emelik ki az értékelés képességét. Ez az evaluatív mozzanat a kognitív és az emocionális tudati elemek sajátos összekapcsolódására utal.[24]

Nagyon gyakran használt fogalmak az „attitűd" és az „előítélet" is, melyeket szintén a kognitív, az emocionális és a reaktív elemek kombinációjaként határoz meg a szociálpszichológia.[25] A „joghasználat képessége", melyet a jogtudat önálló összetevőjeként – a jogismeret és a joghoz való viszony mellett – emelnek ki, a jogismereten túl értékelő és akarati mozzanatokat is implikál.[26] A jogosultság-tudat elemzésekor annak három összetevéjét különítették el: a „jogi éberség", a „jog azonosításának képessége", valamint a „jogi mobilizáció" mozzanatait.[27] E fogalmak közül az első a „jogértés", a második a „jogismeret", míg a harmadik a „jog használatának képességével" rokonítható.

---

23 Váriné Szilágyi Ibolya: *Jogtudatról – alulnézetben*. Budapest, l'Harmattan, 2010.

24 Gajduschek György: Empirikus jogtudat-kutatás Magyarországon 1990 után. In: H. Szilágyi (szerk., 2018.) i. m. 63–94.

25 Gordon W. Allport: Attitudes. In: Carl Murchison (szerk.): *A Handbook of Social Psychology.* Worcester, MA, Clark University Press, 1935. 789–844.; Neil Vildmar: Generic Prejudice and the Presumption of Guilt in Sex Abuse Trials. *Law and Human Behavior,* Vol. 21., No. 1. (1997) 5–25.; Dennis R. Fox: Psycholegal Scholarship's Contribution to False Consciousness about Injustice. *Law and Human Behavior,* Vol. 23., No. 1. (1999) 9–30.; W. Michael Reisman: *Law in Brief Encounters*. New Haven–London, Yale University Press, 1999.; Virginia Sapiro: Gender Equality in the Public Mind. *Women & Politics,* Vol. 22., No. 1. (2001) 1–36.; Michelle D. St. Amand: Impact of Information about Sentencing Decisions on Public Attitudes toward the Criminal Justice System. *Law and Human Behavior,* Vol. 25., No. 5. (2001) 515–528.

26 Vinnai Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: Bencze Mátyás – Vinnai Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 122–142.

27 Sajó András: *A jogosultság-tudat vizsgálata.* (Kutatási összefoglaló). Budapest, MTA ÁJTI, 1988.; Fekete Balázs: Jogi kultúra és jogosultságkultúra. Egy lehetséges fogalmi háló vázlata. *Miskolci Jogi Szemle,* 2020/1. 88–93.

Ad (d) A kutatók már a *KOL*-kutatások első hullámát követően arra a következtetésre jutottak, hogy az egyéni tudatban nem alakul ki a jogra vonatkozóan egy egységes, többé-kevésbé koherens nézet- és motívumrendszer.[28] A későbbi nemzetközi és hazai empirikus kutatások[29] egyöntetűen igazolták ezt a hipotézist.

Az egyéni jogtudat tehát töredékes, a jogra vonatkozó ismeretek, értékelések, érzelmi beállítódások tele vannak belső ellentmondásokkal, ezért nem képeznek egy egységes tudati dimenziót, így a joghoz való viszonyulás erősen a társadalmi kontextushoz kötődik.

További kérdéseket vet fel azonban e fragmentáltság és inkoherencia mértéke és megítélése. Amennyiben a lélektan hagyományos szemléletéből tekintünk e kérdésre, akkor a belsőleg összehangolt személyiség feleltethető meg a „normalitás" állapotának, s így az összhang hiánya a lelki egészséget fenyegető tényezőként jelenik meg: az egymásnak ellentmondó értékelések és érzelmek egyidejű jelenléte kettős mércék kialakulásához, képmutatáshoz, súlyosabb esetben tudathasadáshoz vagy pszichózishoz vezethetnek.[30] S megfordítva: a hipokrízis hosszabb távon nem csupán az erkölcsi érzelmeket, hanem az értelmi képességeket is sorvasztja.[31]

Másfelől, a posztmodern „kritikai" elméletek, épp ellenkezőleg, általában az egyéni tudat – s azon belül az egyéni jogtudat – töredezettségét és ellentmondásosságát tekintik „normális" állapotnak, nem feltétlenül számot vetve ennek az állásfoglalásnak pszichológiai, etikai és erkölcsi következményeivel.[32]

---

28 Sajó (1976) i. m.

29 Berkics Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról. In: Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem.* Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 141–159.; Berkics Mihály: Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: Hunyady–Berkics (szerk., 2013) 337–364.; Gajduschek (2016) i. m.

30 A „fridzsider szocializmus" korszakának erkölcsi romboló hatását például már az 1970-es évek közepén regisztrálták a kutatók: „Láttuk, hogy a hatóságok döntését többnyire igazságosnak tekintik még azok is, akiknek érdekeit a döntések sértik; az érdeksérelem inkább tehetetlen panaszkodást vált ki. Az igazságosság koncepciója e tapasztalatok fényében még az egyes személyek tudatában is kettéválik: egyfelől, ha a döntést jogszerűnek – és ami ennek előfeltétele: tényszerűnek (igaznak) – érzik, *törvényességénél* fogva elfogadják, ami nem zárja ki azt, hogy *méltányossági* megfontolásokat hangoztatva ne kívánnának más megoldást. Az igazságosság szintetizáló különöse helyett e megosztott tudatokban a törvényesség társadalmi általánosa és a privát érdek moralitásának egyedi partikularitása él együtt – méghozzá a jelek szerint meglehetősen békésen." [Kiemelés az eredetiben.] Sajó–Székelyi–Major (1977) i. m. 40.

31 Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Budapest, Magvető, 1986. 603–605.

32 Fleck Zoltán: A jogtudatkutatás emberképe. In: Fleck Zoltán – Kis Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív értelmezése.* Budapest, ELTE Eötvös, 2017. 28–31.

Figyelemmel kell lennünk arra is, hogy az egyéni jogtudat szerkezetének töredezettsége csoport vagy társadalmi szinten összegződve, szociológiailag leírható és mérhető mintázatokat hoz létre. E mintázatok vizsgálata pedig a társadalmi jogtudat, a jogi kultúra, illetve a társadalom-történeti és jogtörténeti kutatások irányába nyitja meg az egyéni jogtudat elemzési horizontját.[33]

4. Az egyéni jogtudat, a társadalmi jogtudat és a jogi kultúra dinamikus összefüggése

Látnunk kell, hogy a jogtudat formálódása többszintű, több rétegű szerkezetben zajlik, amelyek folytonos kölcsönhatásban állnak egymással. Az egyéni jogtudat, amely a jogra vonatkozó ismeretek, akarati és érzelmi elemek szövedéke az individuum lélektani törvényei szerint szerveződik. Ettől csak viszonylagosan elválasztható az egyéni jogtudat megnyilvánulásait a fentiekben jelzett – a társadalmi nevelés, a kommunikáció, a jogalkalmazás és az egyéni jogi cselekvések – hatásnyalábjaiban összegző társadalmi jogtudat, amely azonban a társas érintkezés sajátos belső dinamikája szerint működik. A társadalmi jogtudat viszont elválaszthatatlanul összekapcsolódik a jogi kultúrával, amely a tömegérzelmeknél, a közvéleménynél, a közhangulattól tartósabb, tárgyiasult szellemi tartalmakat, formákat rögzít, de ami maga is ki van téve a változásoknak. E változásokat pedig éppen a társadalmi jogtudat változásai idézik elő, amenynyiben képesek bizonyos intenzitást elérni, illetve a társadalmi szerkezetet is módosítani.

Ehhez a meglátáshoz kapcsolódik egy másik következtetés is. Nevezetesen, hogy mind az egyéni, mind a társadalmi jogtudat, mind pedig a jogi kultúra belső tagolódásában igazodik az egyént a társadalom egészéhez kapcsoló strukturális elemek rendszeréhez, vagyis a társadalmi struktúrához. A jogtudat vizsgálata tehát elválaszthatatlan a jogi intézményrendszer, a „jogi infrastuktúra”[34] és a társadalmi kontroll versengő formáit működtető formális vagy informális

[33] Erre legutóbb az 1980-as évek közepén Sajó tett kísérletet. Sajó András: *Látszat és valóság a jogban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

[34] Erhadt Blankenburg: The Infrastucture for Avoiding Civil Litigation. Comparing Cultures of Legal Behaviour in the Netherlands and Germany. *Law & Society Review,* 1994/4. 789–809.; Erhardt Blankenburg: Civil Litigation Rates as Indicators for Legal Cultures. In: David Nelken (ed.): *Comparing Legal Cultures*. Dartmouth, Aldershot, 1997. 41–68.

társadalmi szerveződések, fél-autonóm társadalmi mezők[35] vizsgálatától. vizsgálatától.[36]

5. Összefoglalás

Gondolatmenetünk fókuszába a jogszociológia, és közelebbről a jogtudatkutatás sajátos szemléleti távlatába helyezve az egyéni pszichében a jogról kialakuló képet befolyásoló elemek vizsgálatát helyeztük. Ez azonban megkövetelte a jog egyén szintjén jelentkező reprezentációját magába foglaló jelenségek és azokat megragadni igyekvő fogalmak bemutatását.

Így elsőként vázoltuk a jogtudat és a jogi kultúra eszmetörténeti és analitikai viszonyát, majd a jogtudat fogalmán belül elkülönítettük a társadalmi és az egyéni szintet, utalva az azokat összekapcsoló hatásnyalábokra: a jogi szocializáció, a társadalmi kommunikáció és a jogalkalmazás, valamint – az egyéntől a társadalom irányába mozogva – az egyéni kommunikáció, a jogilag releváns és a jogi cselekvések mezeire.

Ezt követően tértünk rá az egyéni psziché elemeinek elemzésére, sorba véve, hogy a jog mentális reprezentációját miként befolyásolja az értelem, az érzelmek és az akarat hatása. Röviden szóltunk e három alapelem kombinációjaként értelmezhető, s a tapasztalati jogtudat-kutatásokban alkalmazott más fogalmakról is, mint amilyen a „jogértés", a „jogi éberség" vagy a „jog használatának képessége".

Az egyéni jogtudat szerkezetét vizsgálva rámutattunk arra, hogy az egyén szintjén a jogról kialakult kép általában fragmentált és ellentmondásos. Mérlegeltük a töredezettség mértékének jelentőségét, illetve e jelenség tudományos értékelései között mutatkozó nézetkülönbségeket.

Végezetül az egyéni jogtudat, a társadalmi jogtudat és a jogi kultúra viszonyát vontuk ismét górcső alá, ezúttal kiemelve a három jelenség közötti kölcsönhatás dinamikáját, valamint annak a társadalmi struktúrához való kapcsolódását.

Már a tanulmány címében is jeleztük, hogy az egyéni jogtudat szerteágazó problematikájáról csupán vázlatos képet igyekeztünk adni. A terjedelmi korlá-

[35] A fél-autonóm társadalmi mezők fogalmáról ld. Sally Falk Moore: Law and Social Change. The Semi-autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study. *Law & Society Review,* 1973/4. 719–746.; John Griffiths: The Social Working of Legal Rules. *Journal of Legal Pluralism,* 2003/48. 1–84.

[36] Vö. H. Szilágyi (2023b) i. m. 3. pont.

tokra tekintettel nagyon sok felmerülő kérdésre bővebb kifejtés nélkül utaltunk csupán. Így például nem szóltunk a jogtudat és a jogi kultúra eszmetörténeti összekapcsolódásáról és az analitikai szétválasztásuk nehézségeiről; az egyéni jogtudatot a jogtudat társadalmi szintjéhez kapcsoló hatásmezők vizsgálatának eredményeiről; vagy a jogi kultúra fogalmának tárgyalása örvén a jog szociológiai fogalmának problémáiról; a jogi kultúrán belül a professzionális és a laikus kultúra elválasztásának, s a köztük lévő viszony kérdéseiről.

Reményeim szerint azonban a tanulmány ennek ellenére alkalmas arra, hogy betekintést adjon a jogtudat-kutatás összetett problematikájába. Sőt, talán arra is, hogy felkeltse a fiatalabb kutatók érdeklődését, s ösztönözze őket arra, hogy csatlakozzanak a magyar jogszociológia egyik legizgalmasabb és legértékesebb kutatási hagyományához.

A DEMOKRATIKUS BERENDEZKEDÉS EMBERKÉPE

Komáromi László*

1. Bevezetés

Emberképről legalább kétféle értelemben beszélhetünk. Beszélhetünk róla egyrészt normatív értelemben, tehát azt kérdezve, hogy milyennek kell lennie az embernek, milyen tulajdonságokat, képességeket, magatartást várunk tőle az emberi valóság valamely területén (*„sollen”*). Ez a kérdés föltehető abban az összefüggésben is, hogy mit várunk tőle mint valamely állami-politikai rendszer, például a demokratikus berendezkedés tagjától. Milyen követelményeknek kell megfelelnie ahhoz, hogy az adott berendezkedés megfelelően működjön? Másrészt beszélhetünk emberképről abban az értelemben is, hogy milyennek látjuk az embert a maga valójában (*„sein”*). Milyen képünk van róla, például hogyan látjuk őt mint egy konkrét politikai közösség résztvevőjét? Ténylegesen milyen vonásokkal, képességekkel rendelkezik, amelyek relevánsak az adott politikai közösségbe való betagolódása szempontjából, legalábbis mi erről a percepciónk? A normatív emberkép, a *„sollen”*-re rákérdező megközelítés az ideálról, az ember ideálképéről szól. A *„sein”*-ra rákérdező vizsgálódás az ember valóságáról szól, arról, hogy milyen ő valójában.

Az alábbiakban először a demokratikus berendezkedés normatív emberképét vizsgálom erényetikai szempontból. Ezt követően a jog normatív emberképét veszem szemügyre, azt keresve, hogy van-e az erényetikai megközelítésben azonosított, a demokratikus berendezkedés szempontjából releváns erényeknek valamiféle párhuzama a jogi előírásokban, van-e kapcsolat a két szféra között. Végül arra keresem a választ, hogy kiolvasható-e a jogi normákból valamiféle mögöttes emberkép az ember tényleges valóságára vonatkozó értelmében.

* Habilitált egyetemi docens, Jogtörténeti Tanszék.
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-2381-3755.

2. Az ideális polgár erényetikai szempontból

2.1. Korábbi megközelítések

Ami az ideált illeti, az antikvitásig visszanyúló megközelítés az, amely az embert mint a politikai közösség vagy a demokratikus berendezkedés tagját az erények szempontjából törekszik megragadni. Például Periklész, az ókori athéni demokrácia fénykorának nagy államférfiúja, a peloponnészoszi háború első évében elesett athéniak fölött mondott híres temetési beszédjében, melyet Thuküdidész leírásából ismerünk, mikor a városállam demokratikus alkotmányát méltatja, az egyenlőség és szabadság említése mellett többnyire a polgárok erényeit mondja el, a társadalmi helyzettel szemben a kiválóság jelentőségéről, a gyanakvás és harag távoltartásáról, a tiszteletről, az engedelmességről, a tettre kész lélekről, a szépség, a mértékletesség és a bölcsesség szeretetéről, a közügyekben való tájékozottságról beszél.[1] A valamivel később élt Arisztotelész azt a vegyes kormányformát tartja a legkedvezőbbnek, amely a szabadság, a vagyon és az erény szempontjait egyaránt érvényre juttatja.[2] Ezt a gondolatot viszi tovább a keresztény középkorban Aquinói Szent Tamás is, aki szerint a vegyes kormányzatban az állam élén erényessége alapján egyetlen személy áll, akit a hierarchia eggyel alacsonyabb szintjén további erényes vezetők követnek, akiket a nép választ saját köréből.[3] Csaknem félezer évvel később Montesquieu már nem vallási, hanem politikai erények szükségességét vallja a demokráciához: politikai értelemben erényes az, „aki szereti hazájának törvényeit, és akinek cselekedeteit hazája törvényeinek szeretete irányítja”.[4] A néhány éve elhunyt Ernst-Wolfgang Böckenförde a demokrácia előfeltételei kapcsán külön tárgyal-

---

1 Thuküdidész: Periklész beszéde a háború első évében elesett athéniek temetésén, II. könyv, 35–46. fejezet. (Ford.: Szilágyi János György.) In: Simon Róbert (vál. és jegyz.): *Lakoma. A görög-latin próza mesterei.* Budapest, Európa, 1964. https://mek.oszk.hu/06100/06151; ld. továbbá Mészáros István elemzését, amely szerint „a Periklés-beszéd korántsem tekinthető egyértelmű dicséretnek, sokkal inkább egy, a politikai berendezkedés hibáinak is tudatában lévő személy valós alapokon nyugvó, helyenként keserűen irónikus megnyilatkozásának” – Mészáros István: Demokratikus értékek Periklés temetési beszédében (Thukydidés 2,37). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica,* Suppl. XII. (2010) 62.

2 Arisztotelész: *Politika.* (Ford.: Szabó Miklós.) Budapest, Gondolat, 1994. 92–93., 129–135., 136–139., 140–144., 219–221. (III. 7., IV. 4., 6., 8–9., VI. 2.).

3 Thomas de Aquino: Summa Theologiae, Ia IIae, 105, 1. In: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita.* 7. köt., Róma, Typographia Polyglotta, 1892. 262–263. Magyar fordításban: Aquinói Szent Tamás: *A Summa Theologiae kérdései a jogról.* (Ford.: Tudós Takács János.) Budapest, Szent István Társulat, 2011. 157–158.

4 Montesquieu: *A törvények szelleméről.* (Szerk.: Boros Gábor – Gyurgyák János; ford.: Csécsy Imre – Sebestyén Pál.) Budapest, Osiris–Attraktor, 2000. 43–44.

ja az etikai előfeltételeket, így a polgárok és a politikai vezetők demokratikus éthoszát – ezen belül például a mások politikai meggyőződésének tiszteletben tartását, az érvelésre és a kompromisszumra való nyitottságot, az alkotmány keretei között hozott többségi döntések iránti hűséget, a demokratikus játékszabályok elismerését –, valamint azt a készséget, hogy a politikai döntéseket mindenki közös érdekeire tekintettel hozzák meg.[5] Még újabban Christopher Beem egy 2022-ben megjelent könyvében[6] a demokratikus gondolkodáshoz *(thinking)*, cselekvéshez *(acting)* és meggyőződéshez *(belief)* szükséges hét demokratikus erényről beszél, melyek az alázatosság, a tisztesség, a következetesség, a bátorság, a türelem, a szeretet, a hűség és a remény.

A felsorolt gondolkodók és szerzők távolról sem a történeti teljesség igényével kerültek említésre, csak annak illusztrálására, hogy a történelem korszakain keresztül jelen volt és van az a gondolat, hogy a helyes állami vagy kifejezetten demokratikus berendezkedésnek előfeltételét képezi a polgárok erkölcsi színvonala, s bizonyos erényei. Hogy pontosan melyek ezek az erények, az már megközelítéstől, egyéni mérlegeléstől és belátástól is függ, valamely erényetikai hagyományhoz való csatlakozástól vagy a hangsúlyok egyéni megválasztásától. Az erény fogalmának értelmezésénél én az antik alapra építő, de azt a vallásos hit fényében át is fogalmazó keresztény hagyományból indulok ki, melynek megalapozója Aquinói Szent Tamás. Szerinte az erény a jóra irányuló készség *(bonus habitus)*, vagyis kibontakoztatott képesség *(potentia)*.[7] Ehhez hozzá kell tenni, hogy az erény fogalmi elemének tekintem a cselekvést is, vagyis az értelemmel felfogott és akarattal elfogadott erénynorma gyakorlati megvalósítását is.[8]

Ugyancsak Aquióni Szent Tamástól származik az erények csoportosítása isteni és sarkalatos erényekre. Isteni erények ebben a felosztásban a hit, a remény és a szeretet, sarkalatos erények pedig az okosság, az igazságosság, a mértékletesség és a lelki erő.[9] A kérdés most már az, hogy ebben a felosztásban mely erényeknek és miként van jelentősége a demokráciában élő polgár ideálképének meghatározásakor. Bár a keresztény erényetikai hagyományra támaszkodom,

---

5 Ernst-Wolfgang Böckenförde: Demokratie als Verfassungsprinzip. In: Josef Isensee – Paul Kirchhof (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepbulik Deutschland*. II. köt. 3. kiad. Heidelberg, C. F. Müller, 2004. 481–485.

6 Christopher Beem: *The Seven Democratic Virtues. What You Can Do to Overcome Tribalism and Save Our Democracy*. University Park, USA, Penn State University Press, 2022.

7 Beran Ferenc: *A keresztény erkölcs alapjai.* Budapest, Szent István Társulat, 2004. 113.; Barcsi Tamás: Az erény mint alapvető etikai fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásairól. *JURA,* 2002/2. 6.

8 Vö. Barcsi i. m. 11.

9 Beran i. m. 113.

igyekszem olyan válaszokat adni, amelyek a nem vallásos meggyőződés szempontjából is vállalhatók.

2.2. Isteni erények

A három isteni erény, a hit, a remény és a szeretet legkorábbi összekapcsolása Szent Pál apostoltól ered, aki világossá teszi, hogy ezek közvetlenül Istenre irányulnak;[10] „forrásuk, okuk és céljuk is a háromságos egy Isten".[11] Az állami közösségre, a jogrendre és az egyénre vonatkoztatva keresztény megközelítésben a *hit*ből könnyen levezethető az emberi méltóság elismerése, a keresztény világnézet szerint ugyanis az emberi méltóság abból fakad, hogy Isten az embert saját képére, szabad, erkölcsi lénynek teremtette.[12] A *remény* keresztény értelemben „a kinyilatkoztatás ígéreteire (az üdvösségre) való bizalommal teljes, termékeny várakozás";[13] evilági szempontból nézve jelentheti az abba vetett bizalmat, hogy az emberi politikai közösség – akár a demokratikus berendezkedés –, az intézmények és a jogrend kialakíthatók olyan módon, hogy az elősegítse a társadalmi békét, az egyén és a közösség kibontakozását és az emberi méltóság védelmét.[14] Úgy gondolom ugyanakkor, hogy a nem vallásos alapú meggyőződés számára a hit és a remény is csak kevéssé releváns. Nem úgy a *szeretet*, amelyről mindannyiunknak van valamilyen személyes tapasztalata, a realitásban gyökerező fogalma. Keresztény jelentéstartalma az Istennek való önátadásban, valamint az embertárs üdvösségének, javának akarásában ragadható meg leginkább.[15] Nem vallásos szempontból is könnyen elfogadható azonban mint szolidaritás, amely erkölcsi erényként nem érzelmi viszonyulást jelent, hanem az embertárs javáért, a közjóért való fáradozást és önfeláldozást, amely egymásra utaltságunk felismeréséből fakad.[16] Könnyen belátható, hogy szolidaritás nélkül nem létezhet jól működő emberi közösség, így politikai

[10] Beran i. m. 114–115.; 1Kor 13; Róm 5,1–5.

[11] *A Katolikus Egyház Katekizmusa.* Budapest, Szent István Társulat, 2020. (A továbbiakban: *KEK*.) 1812. pont.

[12] Zlinszky János: *Keresztény erkölcs és jogászi etika*. 5. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2017. 19., 22.

[13] Beran i. m. 123.; vö. *KEK* 1817–1821. pontok.

[14] Vö. Zlinszky i. m. 31., 34–35.

[15] Vö. Beran i. m. 131.; *KEK* 1822–1829. pontok.

[16] Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma.* Budapest, Szent István Társulat, 2007. 111–112.

közösség, demokrácia sem. Az a polgár azonban, aki szolidáris a többiekkel szemben, az hajlandó lesz a közös ügyekhez való önkéntes hozzájárulásra, az azokban való részvételre is, ami a demokrácia alapvető sajátossága. Ide sorolom a Böckenförde által megfogalmazott, korábban már részben említett, a közjóra való belső orientációt is, tehát azt, hogy az egyén a közjót egyfajta „normatív vonatkoztatási pontként" fogadja el és a saját egyéni érdekeit hajlandó legyen bevinni egy olyan eljárásba, ahol saját java és a köz java kiegyenlítődik.[17] Ez a hozzáállás ugyanis valójában túllépést jelent az önös érdekeken a többiek javára. Az ideális polgár tehát egy demokráciában szolidáris.

2.3. Sarkalatos erények

A sarkalatos erények, az okosság, az igazságosság, a bátorság és a mértékletesség már Arisztotelész etikájában megjelennek, de az Ószövetség is említi őket.[18] A hagyomány úgy tekint rájuk, mint amelyek köré a többi erény csoportosul.[19] Máskor cölöpökhöz hasonlítják őket, amelyekre a többi erény épülete ráépíthető.[20] Közülük sorrendben elsőként az *okosság*ot szokták említeni, mert ez teszi lehetővé az erkölcsi mérlegelést, s azt, hogy az egyén egyáltalán képes legyen eldönteni, miben legyen bátor, milyen módon legyen igazságos, stb.[21] Más megfogalmazásban: „Az okosság az az erény, amely a gyakorlati értelmet fölkészíti arra, hogy minden helyzetben fölismerje igazi javunkat, és annak megtételéhez megtalálja a helyes eszközöket".[22] Kiemelendő ennek az erénynek is a gyakorlati jellege, mert a cselekvést irányítja.[23] – A demokratikus berendezkedés szempontjából itt a legfeszítőbb kérdés az, hogy vajon a döntéshozók, legyenek akár vezetők, legyenek akár maguk a választópolgárok, milyen mértékben felelnek meg ennek az ideálnak. Felismerik-e a társadalom szempontjából helyes célokat, látják-e a célokhoz vezető utat? Ezt divatos kifejezéssel választópolgári kompetenciának is nevezhetjük és rögtön eszünkbe juthat, hogy a választójog

[17] Böckenförde i. m. 482–483.

[18] Beran i. m. 143. „És ha valaki az igazságosságot kedveli, akkor amit ő elér, az erény: mértékletességre, okosságra, igazságosságra és erősségre tanít". Bölcs 8,7.

[19] *KEK* 1085. pont.

[20] Beran i. m. 143.

[21] Barcsi i. m. 8.

[22] *KEK* 1806. pont.

[23] Vö. Okosság. In: *Magyar Katolikus Lexikon,* internetes verzió: https://lexikon.katolikus.hu/O/okosság.html

kiterjesztésével kapcsolatos küzdelmek során az egyik legtöbbet vitatott kérdés épp a „nép" érettsége, iskolázottsága, hozzáértése volt,[24] pedig akkor döntően csak a parlamenti képviselők megválasztásáról volt szó. Ennél jóval élesebben merül föl a választópolgárok tájékozottságának kérdése a közvetlen demokratikus döntéseknél, ahol tárgyi kérdésekben kell határozniuk. Hogy a konkrét ügyekben való tájékozottság eléri-e a kívánatos szintet, vitatott és részben attól is függ, milyen mércét alkalmaznak rá.[25] Az azonban biztos, hogy a konkrét ügyekben való okosságra való egyéni választópolgári törekvés, az információk megszerzésére és mérlegelésére irányló energia- és időráfordítás nélkül a demokratikus berendezkedés fontos eleme, a döntéshozók kompetens volta, válik kérdésessé.

A következő sarkalatos erény az *igazságosság.* Az antikvitásig visszanyúló definíciója, az osztó igazságosság meghatározása szerint az arra irányuló szilárd és állhatatos akaratot jelenti, amely mindenkinek törekszik megadni az őt illetőt. Keresztény felfogás szerint Istennek és a felebarátnak egyaránt meg kell adni, ami jár neki.[26] De hogy mi is az, ami a másiknak jár, hogy mi is az igazságos, arra nézve gyakran eltérők a vélemények. A keresztény tanítás hangsúlyozza, hogy az igazságosság akár önmaga tagadásáig is eljuthat, ha nem nyitott a szeretetre,[27] vagyis „a szeretettel párosult értelem mértéke szerint"[28] kell igazságosnak lenni. Ebből fakad a méltányosság is, ami figyelembe veszi az egyén sajátos helyzetét és az esélyegyenlőség jegyében kiegyenlíteni törekszik azt a hátrányt, amelyet az egyén képtelen leküzdeni a társadalmi versenyben. – De mi az, ami az igazságosság erénye kapcsán elvárható a demokráciában élő embertől? Minimálisan az igazságosság szempontjának figyelembevételét, mérlegelését a közösségi döntéseknél. Annak belátását, hogy az igazságosságot lábbal tipró demokratikus rend tartósan nem maradhat fönn, s hogy a ma igazságtalan döntései holnap épp azokra fognak visszaütni, akik meghozták azokat, legyenek akár választott képviselők, tisztviselők, vagy a szélesebb választópolgári közösségek. S jelenti végül annak elfogadását is, hogy bár tökéletesen

[24] Vö. László Komáromi: Eine Fehlkonstruktion, die falsche Realisten erzeugt? István Tisza über die Erweiterung des Wahlrechts. *Pázmány Law Review,* Vol. 5. (2017) 129–133.

[25] Körösényi András: A népszavazások és a képviseleti demokrácia viszony. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány – Századvég, 2009. 51.

[26] *KEK* 1807. pont.

[27] Az Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa i. m. 117., hivatkozva II. János Pálnak 2004-ben a Béke Világnapjára küldött üzenetére.

[28] Beran i. m. 148.

igazságos döntés vagy berendezkedés e világban gyakran nem hozható vagy valósítható meg, a szabályok kiszámíthatósága önmagában is lehet érték.

A *bátorság* erénye, a harmadik a kardinális erények sorában, összekapcsolódik az igazságossággal, mivel arra teszi képessé az embert, hogy „áldozatok árán is kiálljon az igazság mellett, [és] felemelje a szavát az igazságtalanság ellen".[29] Képessé tesz „még a halálfélelem legyőzésére is, segít vállalni a próbatételeket és üldöztetéseket".[30] – A demokratikus berendezkedéssel összefüggésben elsőre úgy tűnik, hogy főként a mások joga, jogos érdeke, igazsága melletti kiállásnál van jelentősége, különösen olyan helyzetekben, amikor ez a kiállás kényelmetlen, vagy akár veszélyes, mert a kiállás együtt járhat konfliktusok fölvállalásával. Óhatatlanul eszünkbe juthat a két világháború közötti fiatal demokráciák eltorzulása, diktatúrába való átalakulása, s közben egyes embercsoportok perifériára szorítása, jogfosztása és elpusztítása. Vajon lehetséges lett volna a negatív végkifejlet akkor is, ha ezekben a demokráciákban elegen vannak, akikben van bátorság kiállni az elnyomottak védelmében és vállalni a bátor fellépés kockázatát? De Rudolf von Jhering híres, *Kampf ums Recht* című székfoglaló előadásából tudjuk, hogy a mások ügyéért való kiállást megelőzően már ott van a saját jogért való kiállás erkölcsi kötelessége is. Aki a saját jogáért küzd, ezzel általában *a* jogért is küzd. Nemcsak magának tartozik vele a polgár, hanem a köz érdekében is kötelessége a saját jogáért való küzdés. Mert „az én jogomban a jogeszme nyer sértést", s ha már a saját jogáért, jogos érdekéért sem áll ki valaki, akkor ugyan hogy várhatnánk, hogy a más jogáért is kiálljon, mikor azt korlátozzák?[31]

Végül a negyedik sarkalatos erény a *mértékletesség.* A hagyományos megközelítésben ez a helyes mérték megtalálásának és alkalmazásának képessége az ösztönös vágyak, érzelmek, szenvedélyek világában.[32] Ez az erény a demokratikus berendezkedés kapcsán a szélsőségek elkerülésének fontosságára hívja föl a figyelmet: a közéletben gyakran jelen lévő indulatoknak, felerősödő hisztériáknak való ellenállás képességét jelenti. Mindenekelőtt persze saját magunkra alkalmazva. Találóan és frappánsan fogalmazza meg ezt Boros János *A demokrácia antropológiája* című művében: a demokrácia nemcsak a nép uralma, ha-

[29] Uo. 151.

[30] *KEK* 1808. pont.

[31] Rudolf von Jhering: Küzdelem a jogért. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Osiris, 1998. 6–8.; Zlinszky i. m. 68–71.

[32] Beran i. m. 154–156.

nem „a nép önuralma” is.[33] Mindez természetesen különös súllyal bír a hatalmat gyakorlók esetében, akiknek a mértékletesség segít hatalmuk korlátjainak helyes felmérésében,[34] a demokratikus játékszabályok, az egyenlő esélyek elfogadásában. Ugyancsak szerepe lehet abban, hogy az egyén bármely demokratikus diskurzusban vagy vitában képes legyen fölmérni saját álláspontjának relatív voltát és kellően nyitott legyen más javaslatok elfogadására is. Ezen a ponton a mértékletesség összefügg az alázattal és a türelemmel is. *Alázat* kell annak elfogadásához, hogy nem a mi véleményünk szerint dől el az ügy, s mégis hűségesek vagyunk a meghozott döntéshez. S *türelemre* van szükség ahhoz, hogy a demokratikus döntés kiérlelt döntés legyen, az indítványokat, szempontokat, a döntéshozatali folyamatba bevitt részérdekeket befogadják a diskurzusba és kellő alapossággal megtárgyalják azokat.[35]

A demokratikus berendezkedés szempontjából ideális polgár tehát szolidáris, s gyakorolja az okosság, az igazságosság, a bátorság és a mértékletesség erényeit is. Ez az ideálkép.

3. A demokratikus erényeket megvalósító polgár képe a jogrendszerben

Mindezek után kérdés, hogy mennyiben támogatja a fennálló jogrend a maga előírásaival a demokratikus erényeknek megfelelő cselekvést és az ebben rejlő ideált, vagyis milyen normatív kép bontakozik ki a jogi szabályokból. Kimutatható-e a kapcsolat a tárgyalt erényekkel? Kérdés továbbá, hogy milyen mögöttes, a *„sein”* értelmében felfogott emberkép bontakozik ki a tételes jogrendből a demokratikus berendezkedésben élő választópolgárral kapcsolatos percepcióra nézve.

3.1. Az erényes magatartást előíró jogi normák

A jogrend előírásokkal működik. Egyes magatartásokat normatív elvárásként fogalmaz meg, szankciórendszerével kikényszerít bizonyos cselekvéseket. Ha a jogi normák olyan magatartást várnak el az emberektől, amelyek tartalmilag

[33] Boros János: *A demokrácia antropológiája. Tanulmányok.* Pécs, Jelenkor, 2009. 61.

[34] Zlinszky i. m. 79.

[35] Uo. 111–113.

megfelelnek az egyes erényekben rejlő elveknek, akkor ezáltal erkölcsi értékek megvalósítását is támogathatják. A pusztán szankció általi fenyegetés vagy a hatalmi eszközökkel történő kikényszerítés hatására történő cselekvés persze korlátozza, vagy akár ki is zárja a cselekvés erkölcsi értékét. Ha azonban az ember belsőleg azonosul a jogi normával, azt szabadon elfogadja és betartja, az már erkölcsileg is értékelhető magatartás. Így végső soron belátható, hogy a jog a maga normatív eszközeivel támogathat bizonyos erkölcsi értékeket.

A *szolidaritás* például szerepel az Európai Unió Alapjogi Chartájában, melynek 4. címe a munkavállalói jogoktól az egészségvédelmen és a környezetvédelmen át a fogyasztók védelméig tartalmaz bizonyos jogokat és azokkal kapcsolatos kötelességeket,[36] s megjelenik más uniós dokumentumokban és az Európai Unió Bíróságának ítéleteiben is.[37] Hazánkban a társadalombiztosítás az egyéni felelősség mellett a társadalmi szolidaritásra épül, s a szociális biztonsághoz, a testi és lelki egészséghez való jog érvényesítéséhez, valamint az egységes állami nyugdíjrendszer fenntartásához szükséges költségvetést az állam egy társadalmi kockázatközösségben teremti elő, úgy, hogy bizonyos befizetési kötelezettségek nem keletkeztetnek jogot társadalombiztosítási ellátásra, mert mások ellátására szolgálnak fedezetként.[38] Az alapvető szolidaritásnak megfelelő magatartást fogalmazza meg a Büntető Törvénykönyv is, mikor büntetni rendeli azt, aki nem nyújt tőle elvárható segítséget sérült vagy olyan személynek, akinek az élete vagy testi épsége közvetlen veszélyben van.[39]

Az *igazságosság* az egész jogrendszer alapelve; a bíróságok Magyarországon nemcsak jogot, hanem igazságot is szolgáltatnak.[40] A polgártól annak a jogrendnek a betartását várjuk, amely ha nem is képes mindenki által minden tekintetben igazságosnak tartott szabályokat nyújtani, de összességében az igazságosságra való törekvés hatja át.

A *mértékletesség* elve jelenik meg például az adóssal szemben indított, pénzkövetelés behajtására irányuló végrehajtás során, amikor a törvény bizonyos sorrendiséget határoz meg a végrehajtás alá vonható vagyontárgyakat illetően: elsősorban az adós pénzforgalmi szolgáltatónál kezelt összegből, munkabéréből és egyéb járandóságaiból kell a követelést fedezni, s csak ha ezekből viszonylag

36 Az Európai Unió Alapjogi Chartája, 2012/C 326/02, 4. cím.

37 Ld. Pünkösty András: A szolidaritás koncepcionális jelentősége az Európai Unió jogában. *Európai Jog,* 2013/5.

38 Ld. a társadalombiztosítás ellátásaira jogosultakról, valamint ezen ellátások fedezetéről szóló 2019. évi CXXII. törvény, preambulum, 1. § (1) és (6) bek.

39 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről, 166. §.

40 Magyarország Alaptörvénye 25. cikk (1) bek.

rövid időn belül nem lehet a követelést behajtani, akkor vonhatók végrehajtás alá az adós egyéb vagyontárgyai, azzal, hogy az ingatlant csak akkor lehet értékesíteni, ha a követelés az adós egyéb vagyontárgyaiból nincs teljesen fedezve, vagy csak aránytalanul hosszú idő múlva elégíthető ki.[41]

A polgárok *okosság*át hivatott elősegíteni a tankötelezettség,[42] a Nemzeti alaptantervben pedig az állampolgári ismeretek tanulásának előírása, amely ismeretek többek között azt a célt szolgálják, hogy a tanuló „megértse a jogérvényesülés és a jogi, erkölcsi normák társadalmi jelentőségét, hogy képes legyen egyensúlyt teremteni a közösség érdekei és az egyén törekvései között", továbbá „ismerje a demokratikus jogállam felépítését és működését, hogy tájékozott, a közügyek iránt érdeklődő személyiséggé válhasson".[43]

A példálózó jelleggel felsorolt normatív elvárások tehát olyan magatartásokra és hozzáállásra irányulnak, amelyek kapcsolatba hozhatók egyes, a demokratikus berendezkedés szempontjából fontos erényekkel.

3.2. A választópolgárról a jogrendből leszűrhető valóságkép (percepció)

A demokratikus intézmények szabályozásából leginkább a választópolgárok okosságával kapcsolatos jogalkotói (jogalkalmazói) percepcióra lehet következtetni. Az általános választójog törvénybe iktatása azt jelenti, hogy az alkotmányozó, illetve a jogalkotó összességében képesnek tartja az ország felnőtt polgárait minimálisan arra, hogy időről időre olyan népképviselőket, esetleg más tisztviselőket válasszanak, akiktől a leginkább elvárható az ország irányítása. Ez önmagában többféle kompetenciát jelenthet. Jelentheti azt, hogy a polgárok fel vannak vértezve bizonyos alapvető élettapasztalattal és emberismerettel, amelynek alapján egyes jelöltekkel kapcsolatban bizalom alakulhat ki bennük. Jelentheti azt is, hogy a polgárok rendelkeznek bizonyos elképzeléssel az elérendő társadalmi célokról; a jelöltek és a jelölő szervezetek programja, nyilatkozatai, korábbi teljesítménye alapján pedig képesek fölmérni, hogy közülük kik azok, akik e célok tekintetében az övékével azonos vagy ahhoz hasonló álláspontot képviselnek, s hogy ők ténylegesen alkalmasak-e arra, hogy e

[41] A bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény 7. § (1) és (2) bek.

[42] A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény 45. § (1)–(3) bek.

[43] A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet, melléklet II.3.4.2. A fő témakörökből és az elvárt tanulási eredményekből egy, a társadalmi együttélés alapjait illetően széles körű ismeretekkel rendelkező és a közéleti kérdésekben tájékozódni képes polgár képe bontakozik ki.

célokat megvalósítsák. Önmagában az általános választójog biztosításából nem derül ki az, hogy a felsorolt, eltérő szintű kompetenciák közül melyeket tartja az alkotmányozó vagy a jogalkotó a polgárokra jellemzőnek.

Ennél részletesebb kép tárul elénk akkor, ha egy ország közvetlen demokratikus eljárásokat is beilleszt a maga alkotmányos rendjébe. Nem mindegy persze, hogy milyeneket. Széles a lehetséges intézmények palettája. Az egyszerű napirendiniciatívától, amelynek révén a választópolgárok pusztán valamely téma megtárgyalását kérhetik a hatóságoktól, odáig terjed, hogy a választópolgárok ki is kényszeríthetik az ügydöntő népszavazást, akár egy saját maguk által részletesen kidolgozott, tehát törvényjavaslat formájában megfogalmazott javaslatról. Beszédes az is, hogy mely témákról lehet, s mely témákról tilos népszavazást tartani az adott államban. Megengedi-e például a szabályozás az alkotmányról és az alkotmánymódosításokról, a nemzetközi szerződésekről, a közpénzügyi kérdésekről, az adókról és a közkiadásokról szóló népszavazásokat, netán eleve kötelezővé teszi ezeket? Lehetővé teszi vagy netán elvárja-e, hogy a választópolgári kezdeményezésű népszavazási eljárásokhoz a kezdeményezők részletes törvényjavaslatot nyújtsanak be, vagy csak általános formában megfogalmazott javaslatokról lehet szó? Fontos az is, hogy a népszavazási kezdeményezések tartalma kapcsán milyen tájékoztatási módokat intézményesítenek: megelégszik-e a jogalkotó azzal, hogy csak a népszavazási kérdés érthetőségére, egyértelműségére nézve határoz meg bizonyos általános szabályokat (mint Magyarországon), vagy gondoskodik arról is, hogy a választópolgárok a konkrét kezdeményezést az átlagember számára is érthető módon megmagyarázó, annak következményeit, közpénzügyi kihatásait kellő részletességgel bemutató, a mellette és az ellene szóló érveket is tartalmazó tájékoztató anyagot kapjanak (például *voters' pamphlet* Oregonban, *Abstimmungsbüchlein* Svájcban).

Például a svájci közvetlen demokratikus intézményrendszer, amely lehetővé teszi a választópolgárok számára, hogy részletesen kidolgozott alkotmánymódosító javaslattal éljenek és 18 hónap alatt legalább 100 000 aláírást összegyűjtve ki is kényszerítsék kezdeményezésükről az ügydöntő népszavazást, egy olyan képet tükröz a választópolgárokról, amely szerint képesek és hajlandók a közösség legalapvetőbb ügyeiben konkrét indítványt tenni, annak fő irányát és részleteit átlátni és saját értékrendjük alapján mérlegelni, végül róla felelős döntést hozni, amelynek következményeként módosul a politikai közösség alapnormája. A kezdeményezés tartami korlátja csak az, hogy nem sértheti a nemzetközi *ius cogens* normáit, nem keverheti az általános és a részletes kezdeményezési formát, egyes elemei között tartalmi összefüggésnek kell fennáll-

nia és gyakorlatilag megvalósíthatónak kell lennie.[44] Hogy e követelményeknek megfelel-e a kezdeményezés, azt a Szövetségi Gyűlés ellenőrzi.[45] Az, hogy a Szövetségi Tanács ilyenkor köteles a választópolgárok számára teljes, tárgyszerű, átlátható és arányos tájékoztatást nyújtani, amely röviden megmagyarázza a kezdeményezést, tartalmazza a kezdeményezők és a jelentős kisebbségek álláspontját is,[46] nem a szavazópolgárok lebecsülését jelenti, hanem annak realista belátását, hogy a polgár nem ismerheti eleve minden kezdeményezés hátterét, ezért korrekt módon segítséget kell nyújtani neki a tájékozódáshoz. E mögött nyilván ott van az a feltételezés is, hogy hajlandó tájékozódni. De a döntést ezek után rá lehet bízni. Ezzel szemben a magyar szabályozás, amely kizárja az alkotmány módosításáról szóló népszavazást,[47] vagyis nem pusztán választópolgári kezdeményezésre, de más alkotmányos hatalmi tényező kezdeményezésére sem enged alkotmánymódosítást népszavazásra bocsátani, a választópolgár olyan felfogását tükrözi, amely szerint nem kellően érett ahhoz, hogy a politikai közösség alapnormájával kapcsolatos kérdésekben ügydöntő módon megnyilvánuljon. Vagy legalábbis túlságosan kitett a populista kampányok hatásának. Hogy a szabályozás nem irányozza elő a választópolgárok hivatalos tájékoztatását a kezdeményezések tartalmáról, pusztán a népszavazási kérdés egyértelműségére vonatkozó követelményt tartalmaz,[48] értelmezhető úgy is, hogy még megfelelő tájékoztatás birtokában sem lehetne rábízni a döntést a választópolgárokra egy ilyen jelentős súlyú kérdésben. A svájci és a magyar szabályozás mögötti emberkép tehát e tekintetben jelentős különbséget mutat.

---

44 Daniel Moeckli: The Legal Limits of Popular Initiatives in Switzerland. *Pázmány Law Review,* Vol. 5. (2017) 220–222.; Svájci Szövetségi Alkotmány, Art. 139 (1) – (3) bek.

45 Svájci Szövetségi Alkotmány, Art. 139 (3) bek.; Bundesgesetz über die politischen Rechte (BPR) vom 17. Dezember 1976., Art. 75.

46 BPR Art. 10a és 11.

47 Magyarország Alaptörvénye, 8. cikk (3) bek.

48 A népszavazás kezdeményezéséről, az európai polgári kezdeményezésről, valamint a népszavazási eljárásról szóló 2013. évi CCXXXVIII. törvény, 9. § (1) bek.

ERÉNYES RENDSZEREK ERÉNYES ÉRVEI?

Könczöl Miklós*

Az alábbiakban – egy nagyobb vállalkozás előtanulmányaként – két kérdéssel foglalkozom: tulajdoníthatunk-e morális kiválóságot (elterjedtebb kifejezéssel: erényeket) nem emberi létezőknek, így különösen (automatizált) rendszereknek, valamint beszélhetünk-e az érvelés képességéhez kapcsolódó kiválóságról ilyen rendszerekkel kapcsolatban.[1] E kérdések vizsgálatához először (1) a morális kiválóság fogalmát tekintem át, s ezután foglalkozom az elsőként megfogalmazott kérdéssel, ti. hogy kiterjeszthető-e a fogalom az emberi cselekvők körén túlra. A dolgozat másik felében (2) előbb az argumentatív kiválóságokra vonatkozó legújabb elméleti meglátásokat összegzem a szakirodalom alapján, majd megvizsgálom, hogy ilyen kiválóságot tulajdoníthatunk-e nem emberi létezőknek.

1. Morális kiválóság és nem emberi döntések

Az első kérdésre könnyen válaszolhatunk nemmel, hiszen a morális kiválóság *per definitionem* az erkölcsi jellemhez kapcsolódik, ilyennel pedig csak emberi személyek rendelkeznek. Az erényetika máig legfontosabb forrásának tekintett *Nikomachosi etiká*ban (NE) Aristotelés[2] úgy határozza meg a kiválóságot, mint olyan habitust *(hexis),* amely megfelelő érzelmi válasszal reagál a morális

* Habilitált egytemi docens, Jogbölcseleti Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8789-4291

1 A tanulmány a *Jogi érvelés a XXI. században* c. kutatási program (NKFI FK 138346) keretében készült.

2 Ld. azonban erényelmélet és erényetika megkülönböztetéséről Joachim Aufderheide: Is Aristotle a Virtue Ethicist? In: Verity Harte – Raphael Woolf (szerk.): *Rereading Ancient Philosophy. Old Chestnuts and Sacred Cows.* Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 199–220. https://doi.org/10.1017/9781108163866.013

szempontból releváns helyzetekre (NE 1105b–1106a).[3] Ha pedig a habitus tudatos döntésekben *(proairesis)* nyilvánul meg és ezek a döntések visszahatnak a jellem fejlődésére, akkor a kiválóságok sem lehetségesek nélkülük.

Aristotelés meghatározása azonban a megfelelőség kritériumát is tartalmazza, amit ő a középpel *(meson)* azonosít, a szélsőségek, a túlzás és a hiányosság elkerüléseként.[4] Erre ismét könnyű azt mondanunk, hogy az automata nem képes – erényes módon – kerülni a szélsőségeket, mert a Hans Kelsen által vázolt dilemmával – ti. hogy a „közép" vagy a szélsőségek objektiválását, pozitiválását föltételezi, vagy teljesen szubjektívvá válik[5] – szembesülve szükségképpen egy valamilyen módon rögzített mérce szerint jár el. Ezen a ponton mégis gondolhatjuk, hogy ezzel a módszerrel nem biztos, hogy egy részrehajlástól mentes automata rosszabbul teljesítene, mint az emberi átlag – más kérdés, hogy emberi szempontból az emberi átlagnál „erkölcsösebb" automata még mindig fölmérhetetlenül veszélyes.[6]

S ez vezet el bennünket ahhoz a kérdéshez, hogy kívülről nézve, akár egy tranzakció másik résztvevőjeként milyen jelentést tulajdonítanánk az automata „cselekvésének", „döntéseinek". Hogy ez érvényes szempont az etika számára, az az aristotelési szövegből is kitűnik. Az egyes kiválóságok bemutatása során ugyanis fölhívja a figyelmet az összetéveszthetőségre: például a vakmerőségből elkövetett cselekedetet a kívülálló tekintheti bátornak, s így egyéb támpont híján a bátorság jelének.[7] (Nem beszélve a téves önismeret problémájáról, hiszen a cselekvő alkalmasint maga is így tekint saját cselekedetére.)

Az automata esetében persze nem erről van szó: itt a tévedés nem a lelki alkatok összetévesztésében áll, hanem a lelki alkat föltételezésében ott, ahol nincsen. Ez azonban egyfelől szintén nem ritka, másfelől nem minden esetben teljesen alaptalan. Ami az előfordulását illeti, az esetek két körét különböztet-

---

3 A *Nikomachosi etika* szövegére az Immanuel Bekker által gondozott porosz akadémiai kiadás (*Aristotelis opera.* Berlin, Reimer, 1831.) oldalszámait megjelölve hivatkozom. Az idézetek Simon Attila fordítását követik (Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika.* Budapest, Atlantisz, 2023.). A továbbiakban: *NE*.

4 Ld. *NE* 1106a–b. Az aristotelési erényelmélet ellentmondásaira mutat rá Steiger Kornél: Polisz, erény, egyén – A *Nikomakhosi Ethika* gondolatmenete és szerkezete. *Világosság,* 1979/6. 366–373., újraközlése: *Világosság,* 2009/1. 5–16.

5 Hans Kelsen: Mi az igazságosság? In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. századi jogi gondolkodás köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 2001. 304–305. és 318–319.

6 Ld. Colin Allen – Gary Varner – Jason Zinser: Prolegomena to any future artificial moral agent. *Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence,* Vol. 12. (2000) 255. https://doi.org/10.1080/09528130050111428

7 Ld. pl. *NE* 1109a.

hetjük meg. Az egyik, amikor olyasvalamit tekintünk – többé vagy kevésbé reflektált módon – cselekvőnek, ami – többé vagy kevésbé nyilvánvalóan – egyáltalán nem rendelkezik a morális cselekvéshez szükséges tulajdonságokkal. A másik, amikor egységes cselekvést tulajdonítunk több személynek, akikben egyenként megvannak ezek a tulajdonságok, de egyéni cselekedeteik nem rendelkeznek közös minőséggel.[8]

A leggyakoribb talán, amikor olyan érzelmi választ adunk egy helyzetre, amilyennek csakis morális cselekvésekkel kapcsolatban volna értelme, például haragot érzünk, ha megharap a kutya vagy rosszul olvassa le a gépkocsink rendszámát a parkolóautomata. Ezzel szemben fölvethető, hogy *valójában* itt nem morális értelemben vett haragot érzünk, hanem csak bosszankodunk vagy elkeseredünk – ennél azonban, úgylehet, többről van szó. A kutya vagy az automata ugyanis valamilyen értelemben nem úgy viselkedik, ahogyan kellene, még ha ez a viselkedés nem is morálisan értékelhető döntés eredménye. Ilyenkor persze értelmesen fölülbírálható az érzelmi válaszunk, hiszen a helyzetet megfontolva arra jutunk, hogy indokolatlan a haragunk.

De mi a helyzet a megalapozottsággal? Ha az emberi cselekvők körén kívül folytatjuk a vizsgálódást, akkor az előzőek értelmében csak úgy tehetjük föl a kérdést, hogy milyen alapon *tulajdoníthatunk* valamilyen értelemben *megalapozottan* morális kiválóságot nem emberi létezőknek.

Az előzőekben vázolttól eltérő helyzet, amikor a cselekvő azonosságát illetően nem rendelkezünk információval, vagy éppenséggel tévedésben vagyunk – például a velünk levelező ügyfélszolgálatról nem derül ki, hogy egy automata által generált szövegeket küld válaszul. Ilyenkor nincs okunk, sem módunk fölülbírálni az érzelmi választ, sőt, további reakcióink is úgy alakulnak, mintha valódi morális cselekvővel állnánk szemben. Ezek a reakciók pedig morális jelentőséggel bírhatnak, akár a mi jellemfejlődésünk szempontjából, amennyiben elvetendőnek vagy követendőnek – jó példának – tekintjük a tapasztalt „magatartást".

De hogyan értékelhető morális szempontból az automata „cselekvésének" a kialakulása? A szakirodalom ezen a téren a kiválóságnak azokról a fajtáiról beszél elsősorban, amelyek az automaták tanítása és működtetése során bír-

[8] Ilyen értelemben beszélhetünk pl. kegyetlen gazdasági vagy politikai rendszerekről, ld. Barcsi Tamás: *Embertelenség az együttérzés korában. Filozófiai vázlat a kegyetlenségről.* Máriabesnyő – Budapest, Attraktor – Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023. 7–8., ill. 125 (az intézmények vezetőinek felelősségét illetően).

nak jelentőséggel – az utóbbi műveleteket végzők részéről.[9] Ilyenek lehetnek az igazságosság, a tisztesség, a felelősségtudat és a gondoskodás (mint elsőrendű jellemvonások), továbbá az okosság és az állhatatosság (mint az előbbiek gyakorlására vonatkoztatott másodrendű jellemvonások).[10]

Maga a „tanulás" és „tanítás" fogalma is fölveti azt a kérdést, hogy hogyan lehet „erényeket" kódolni az automatába. Ha ugyanis túl akarunk lépni a puszta szabályalkalmazáson, akkor nem elegendő az automata számára közvetlenül hozzáférhető formában, szabályokként megfogalmaznunk az erényes viselkedéssel kapcsolatos elvárást,[11] hiszen az erények tartalma továbbra sem lesz kellően egyértelmű. Lassan negyedszázados munkájukban Allen, Varner és Zinser a mesterséges morális cselekvők létrehozásának lehetséges útjai közt említi az emberi döntések modellezését, ami – az erények „programozásának" imént említett nehézségét hangsúlyozva – történhet asszociatív tanulás vagy szimulált evolúció révén.[12] Mindenesetre fontos látnunk, hogy ezek az utak is csak olyan cselekedetekhez vezethetnek, amelyek morálisan – akár az erények fogalmát is alkalmazva – értelmezhetőek külső szempontból, egyfajta analógiával, természetüket tekintve azonban nem erényesek vagy erénytelenek.

A következőkben a kiválóság egy sajátos területén, az érveléssel kapcsolatban vizsgálom meg a fönti állításaim tartható voltát.

2. Argumentatív kiválóság

Az utóbbi negyedszázad érveléselméleti szakirodalma kiemelten foglalkozik az „argumentatív erények" kérdéseivel.[13] A terminológia annyi magyarázatot

[9] Ld. pl. Thilo Hagendorff: The Ethics of AI Ethics: An Evaluation of Guidelines. *Minds & Machines,* Vol. 30. (2020) 99–120. https://doi.org/10.1007/s11023-020-09517-8

[10] Thilo Hagendorff: A Virtue-Based Framework to Support Putting AI Ethics into Practice. *Philosophy and Technology,* Vol. 35. (2022) 55. https://doi.org/10.1007/s13347-022-00553-z

[11] Vannak olyan területek, ahol ez megoldást jelenthet, például az erények normativitásának kérdését illetően. Erről ld. pl. Rosalind Hursthouse: Are virtues the proper starting point for morality? In: James Dreier (szerk.): *Contemporary debates in moral theory*. Oxford, Blackwell, 2006. 106. Idézi Andrew Aberdein: Virtues Suffice for Argument Evaluation. *Informal Logic,* Vol. 43., No. 4. (2023) 548–550. https://doi.org/10.22329/il.v43i4.8483

[12] Allen–Varner–Zinser i. m. 258–259.

[13] Ld. különösen Daniel H. Cohen: Virtue epistemology and argumentation theory. In: Hans V. Hansen – Christopher W. Tindale – J. Anthony Blair – Ralph H. Johnson – David M. Godden (szerk.): *Dissensus and the Search for Common Ground*. Windsor (ON), OSSA, 2007. 1–9. https://doi.org/10.1007/s10503-009-9160-0; Christopher W. Tindale: *Acts of Arguing: A Rhetorical Model of Argument.* New York, SUNY Press, 1999.; John Greco: *Achieving Knowledge: A Virtue-Theoretic Account of Epistemic Normativity.* Cambridge, Cambridge

igényel, hogy az „argumentatív" jelző egyaránt utalhat érvekre (mint állítások láncolatára), érvelésre (egyrészt mint érvek alkalmazására, másrészt mint kommunikatív aktusra), illetve vitára (amelyben az érvelés nem szükségszerű).[14] Ez pedig azzal jár, hogy elsődlegesen az érvelés mint cselekvés tekintetében beszélhetünk értelmesen erényekről, a többi esetben pedig másodlagosan, azzal például, hogy „jó érv az és csak az az érv, amelyet egy erényes módon érvelő erényes személy alkalmazna".[15]

Melyek lehetnek ezek az erények? Az előző évtized szakirodalma[16] alapján az alábbiakat érdemes említenünk, noha az erénykatalógus várhatóan tovább gyarapszik:[17] (intellektuális) bátorság, odafigyelés, empátia, méltányosság, állhatatosság, türelem, kritikus bizalom, alázat, tisztesség és tisztelet. Látnivaló, hogy ezek az erények nem a kifejezés aristotelési értelmében intellektuálisak, hanem az aristotelési morális erények érvelésre vonatkoztatott aspektusaiként írhatók le.[18] Talán a legfontosabb közös jellemzőjük, hogy gyakorlásuk nem

University Press, 2010. https://doi.org/10.1017/CBO9780511844645; Harvey Siegel – John Biro: Epistemic Normativity, Argumentation, and Fallacies. *Argumentation,* Vol. 11., No. 3. (1997) 277–292. https://doi.org/10.1023/A:1007799325361

14 A megkülönböztetést ld. Harvey Siegel: Arguing with Arguments: Argument Quality, Argumentative Norms, and the Strengths of the Epistemic Theory. *Informal Logic,* Vol. 43., No. 4. (2023) 465–526. https://doi.org/10.22329/il.v43i4.7667 Siegellel (aki az „érv" jelentését tekinti elsődlegesnek) szemben foglal állást Aberdein (2023) i. m.– őszerinte az érvelés mint dialektikus tevékenység az elsődleges fogalom, s ezen keresztül alapozható meg az erényetikai értékelés.

15 Aberdein (2023) i. m. 549.; némileg átfogalmazva David Godden definícióját: On the priority of agent-based argumentative norms. *Topoi,* Vol. 35., No. 2. (2016) 349. https://doi.org/10.1007/s11245-014-9296-x. Ugyancsak idézi (i. m. 550–551.) Joseph Wenzel munkáját, aki szabályokat fogalmaz meg az érvelés dialektikai, rétorikai és logikai aspektusát illetően: Perspectives on argument. In: Jack Rhodes – Sarah Newell (szerk.): *Proceedings of the summer conference on argumentation.* Falls Church (VA), Speech Communication Association, 1980. 112–133.

16 Andrew Aberdein: Virtue in Argument. *Argumentation,* Vol. 24., No. 2. (2010) 165–179. https://doi.org/10.1007/s10503-009-9160-0; Michael Gilbert: *Arguing with people.* Broadview Press, Peterborough (ON), 2014.; Juli K. Thorson: Thick, Thin, and Becoming a Virtuous Arguer. *Topoi,* Vol. 35. (2016) 359–366. https://doi.org/10.1007/s11245-015-9320-9; Khameiel Al Tamimi: Evaluating Narrative Arguments. In: Patrick Bondy – Laura Benacquista (szerk.): *Argumentation, Objectivity, and Bias: Proceedings of the 11th International Conference of the Ontario Society for the Study of Argumentation (OSSA), 18-21 May 2016.* Windsor (ON), OSSA, 2016. 1–8.; Khameiel Al Tamimi: *A narrative account of argumentation*. PhD értekezés. Toronto, York University, 2017.; Andrew Aberdein: Eudaimonistic Argumentation. In Frans H. van Eemeren – Bart Garssen (szerk.): *From Argument Schemes to Argumentative Relations in the Wild.* Cham, Springer, 2020. 97–106. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28367-4_7

17 Al Tamimi (2016) i. m. 7.

18 Vö. *NE* 1103a: „[K]ét értelmes lélekrész [van]: az egyik az, amelyik már önmagában, és ezáltal tulajdonképpeni értelemben is az, a másik pedig úgy, hogy mintegy hallgat atyja szavára.

valamely vita megnyerésére irányul, hanem az érvelést is a kiteljesedés folyamatának szolgálatába igyekszik állítani.

Ha az – alább még említendő – méltányosság fogalmához kapcsolódó két erényt (a fönti fölsorolásban a „méltányosság" és a „tisztesség", angolul *fair-mindedness,* illetve *fair intention*) vesszük közelebbről szemügyre a belőlük következő elvárások alapján,[19] akkor éppen ez a fajta engedékeny megközelítés tűnik föl elsőként, amely engedékenység azonban egyfajta igazságos objektivitás irányába mutat – s ez lehet az, ami a méltányosság aristotelési erényének általánosabb értelméhez[20] köti őket.

Végezetül három olyan erényre térek ki röviden, amelyek önmagukban a szabályok alkalmazásához kapcsolódnak, s annyiban tekinthetők – legalább részben – argumentatívaknak, amennyiben a kiindulópontnak tekinthető igazságosság szűkebb értelmétől való eltérés igazolásra szorul: ez a három erény a méltányosság *(aequitas)*, a kegyelem/nagylelkűség *(clementia)*, valamint a könyörület/szánalom *(misericordia).*

Az igazságos cselekedet az, amelynek révén mindenki azt kapja, ami megilleti. A szabályalkalmazás esetében ez maga az általános normának megfelelő döntés – föltéve, hogy a norma előírása megfelel az erényes élet mércéjének.[21] Egyes esetekben azonban a törvény szerint megillető – a szabályt a szó szerinti értelmében véve – mégsem igazságos. Ennek a megfontolásnak az alapján

Az erényt is eszerint a megkülönböztetés szerint osztjuk fel, amikor azt mondjuk, hogy az erények egyik fajtája a gondolkodáshoz, a másik fajtájuk pedig a jellemhez tartozik. A bölcsesség, a megértés és a gyakorlati okosság a gondolkodáshoz tartozó, a nagyvonalúság és mértékletesség pedig jellembéli erény."

19 Al Tamimi (2017) i. m. 148–149.: „Fair-mindedness – Be fair in evaluating others' arguments; Be open-minded and fair in collecting and appraising evidence; Be willing to question the obvious; Interpret with charity […] Fair Intention – Enter an argument with the intention to listen, respect and understand another's perspective; Don't assume from the get-go that the interlocutor is wrong or presenting fallacious arguments; Give the interlocutor a fair hearing; Have the intention to take the other person seriously and not to think of them as idiotic or insane."

20 Szemben az írott szabály alkalmazásához szorosabban kötődő értelméhez. Ld. *NE* 1137b–1138a: „a méltányos ember […] az, akinek elhatározása és cselekvése olyasmikre irányul, mint amikről beszéltünk, vagyis aki nem ragaszkodik kicsinyesen a jussához, hanem kevesebbel is beéri, még akkor is, ha a törvény az ő oldalán áll." A méltányossággal mint jellemvonással kapcsolatosan részletesebb példaanyag található a *Rétorikáb*an (*Rh.* 1374b). A méltányosság kétféle megközelítését illetően ld. Könczöl Miklós: Jelek és szerepek: az aristotelési *Rétorika* bizonyításelmélete jogi szemiotikai szempontból. *Állam- és Jogtudomány,* 2024/3. 32. https://doi.org/10.51783/ajt.2024.3.02, hivatkozással a korábbi szakirodalomra.

21 Ld. *NE* 1129b: „A törvény előírja, hogy olyan tetteket hajtsunk végre, amelyek a bátor emberre jellemzőek […] és ugyanígy minden erényes, illetve romlott erkölcsre valló cselekedetre vonatkozóan parancsol, illetve megtilt, mégpedig a helyesen lefektetett törvény helyesen, az pedig, amelyet csak úgy rögtönözve hoztak meg, rosszabbul."

mondhatjuk, hogy a méltányosság az „írott törvény nélküli igazságosság”.[22] Igazolásának ugyanakkor meg kell mutatnia: nem *contra legem* döntésről van szó, hanem vagy a törvény keretei közt, annak értelmezése révén működik,[23] vagy olyasmire irányul, amit a törvény nem határoz meg egyértelműen.[24] A kegyelmezésben megnyilvánuló nagylelkűség ezzel szemben kilép a szabályalkalmazás keretei közül, anélkül azonban, hogy egészen lemondana az igazságos döntés igényéről. A szabályt megsértő személy egyértelműen *nem* azt kapja, ami cselekedete nyomán járna neki – a döntés azonban indokolható. Aki kegyelmet gyakorol, az tekintettel van az elkövető korábbi cselekedeteire, vagy lehetőséget kíván adni arra, hogy további magatartásával igazolja azt.[25]

A könyörület – bár egyes esetei közel eshetnek a kegyelemhez[26] – a föntiekkel szemben már túllép az igazságosság keretein. Részben emiatt tekinti erény helyett jellemhibának – többek között – a sztoikus erkölcsfilozófia.[27] Az elutasítás másik oka, hogy a *misericordia* érzelmi alapon bírálja fölül az észszerű mérlegelést. A két szempont pedig együttesen ad magyarázatot arra, hogy miért számít hagyományosan az érvelési hibák közé az *argumentum ad*

---

22 *Rh.* 1374a.

23 Az értelmezés kérdéseit illetően ld. Könczöl Miklós: A méltányossági érvek és a kiterjesztő értelmezés lehetséges kapcsolata Aristotelésnél. *Állam- és Jogtudomány,* 2018/4. 24–36.

24 A méltányosság *Rétoriká*ban szereplő toposainak lehetséges alkalmazása a jellemábrázolás is, ld. Könczöl (2024) i. m. 32–33.

25 Ez részben megfelel az aristotelési méltányosságnak (ahogy a *clementia* kifejezést is *epieikeiá*nak fordítja majd pl. Plutarchos Caesar-életrajza), vö. *Rh.* 1374b: „[N]em a törvényt, hanem a törvényhozót kell figyelembe venni; és a törvényhozónak nem a szavát, hanem a szándékát; nem magát a cselekedetet, hanem a cselekvő szándékát; és nem rész szerint, hanem egészében; és nem azt, hogy milyen most, hanem hogy milyen volt mindig vagy általában.” Ld. Könczöl Miklós: Iustitia, aequitas, clementia. In: Birher Nándor – Frivaldszky János – Szilágyi Csaba – Veress Gábor (szerk.): *Contemplata aliis tradere. Studia sollemnia Professori Géza Kuminetz sexagenario dedicata.* Veszprém, Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola, 2019. 179–190.

26 Így pl. a köztársasági elnöki kegyelem intézményére vonatkozó *181/2024. (VII. 18.) KE határozat az egyéni kegyelmezés jogának gyakorlása során alkalmazandó szempontokról* egyaránt tartalmaz a *clementia* és a *misericordia* körébe tartozó tényezőket, jóllehet összességében a „társadalmi érdek” és „a generális és a speciális prevenció célja” alapján törekszik a döntés igazolására.

27 Így pl. Seneca a *De clementiá*ban (II, 4, 4.): „[a] szánalom és a kegyetlenség – a nagylelkűségnek, illetve szigorúságnak a végletes formái, melyeket mindenképpen kerülnünk kell. Szigorúság ürügyén ugyanis a kegyetlenségbe eshetünk, nagylelkűség ürügyén pedig szánalomba. Ez utóbbi esetben az eltévelyedés kevésbé veszélyes, de a helyestől eltérni mindenképp hiba.” Az idézett szöveg Szőke Ágnes fordítása: A nagylelkűségről. In: *Seneca prózai művei,* II. köt. Budapest, Szenzár, 2004. 193.

misericordiam, amely az igazságosság mércéjének a félretételét célozza a szánalom fölkeltése révén.[28]

Az automaták által megfogalmazott érvek a föntiek értelmében szintén csak *per analogiam* tekinthetők erényesnek, annyiban, amennyiben tartalmilag olyanok, amilyeneket az erényesen érvelő személy alkalmazna, illetve amennyiben hatásuk révén hozzájárulnak az érvelés és a vita helyesen értett céljához: az emberi kiteljesedéshez. A tartalmat tekintve úgy látszik, hogy az igazságosság a szabályalapú érvelés „nullfokának" tekinthető, s az ettől eltérő, de még a szabályalkalmazáshoz kötődő (méltányossági vagy nagylelkűségi) érvek igényelnek összetettebb, de elvileg nem megoldhatatlan „programozást". A könyörület viszont kívül esik az igazságosság területén, mert a szenvedéssel való együttérzés miatt fölfüggeszti a szabályalkalmazásra való törekvést, s ugyanezért talán nem is automatizálható.

[28] Ld. Könczöl Miklós: Nehézségek és nehéz esetek. Szánalom az érvelésben. In Cserne Péter – Jakab András – Paksy Máté – Szerletics Antal – Tattay Szilárd (szerk.): *Annak, hogy tud-e valaki, a tanítani tudás a jele. Tanítványok írásai a 65 éves Takács Péter tiszteletére.* Budapest, Gondolat, 2020. 137–151.

MEGFONTOLÁSOK A KRISZTUSI EMBERKÉPRŐL ÉS A KERESZTÉNY JOGFOGALOMRÓL

Emberkép a jogban – jog az emberképben

Kuminetz Géza*

„Az igazság fontosabb, mint a jólét.
A tisztesség fontosabb, mint a siker.
A méltányosság fontosabb, mint a haladás".
(Magyarok Világszövetsége)

„Boldogok vagytok, ha miattam gyaláznak és üldöznek benneteket, és hazudozva minden rosszat rátok fognak énmiattam". (Mt. 5, 11.)

1. Bevezetés

Az emberi életet – tudatosan és/vagy tudattalanul – eszmék, hitek, hiedelmek (is) vezérlik. (Mondhatnánk talán úgy is, hogy örök kísérőink és kísértőink a Logoszok, a Mítoszok és az Utópiák.[1] Ezektől nem emancipálható nemcsak az emberi sors, de a tudomány sem. Csak eszméink, hiteink, hiedelmeink tartalma, céliránya változik. Bennük, velük és általuk óhatatlanul uralomra jutnak értéktagadó és/vagy értékigenlő törekvéseink. A két véglet: a gonosz, vagyis a diabolikus ember képe és a szent ember alakja. Találóan figyelmezteti ma is az embert B. Pascal: „Veszedelmes dolog túlságosan meggyőzni róla az embert, mennyire egyforma az állatokkal, ha egyúttal nem mutatunk rá nagyságára is."[2] S ugyan-

* Egyetemi tanár, Kánonjogi Intézet.

1 Ennek részleteiről lásd. Antonio Jaccarino: Legittimazione e limiti degli ordinamenti giuridici tra mito e utopia. In: Gian Luigi Falchi – Antonio Jaccarino (szerk.): *Legittimazione e limiti degli ordinamenti giuridici*. Città del Vaticano, Editrice Vaticana, 2012. 49–74.

2 Idézi Nyíri Tamás: *Vendégszerető egyház. Tanulmányok, cikkek, előadások 1984-1994*. Budapest, Corvinus Kiadó, 2009. 45.

így inteni kell minden nemzedék minden emberét, hogy az ember nem Isten, de sorsának valódi beteljesítője az igaz Isten meglelése és odaadó szolgálata.

Ma paradox módon mindkét tendencia erősödik. Az ember egyre inkább vadállattá válik, miközben mindenek urának, mértékének tekinti magát. Ezért az önkény, a gonoszság állandóan és jelenleg progresszív módon fenyegeti az emberi állapotot. John Kekes látlelete pontos:

> „A vallási, ideológiai, faji és etnikai konfliktusokban, az igazságtalan háborúkban, a terrorista támadásokban, az erőszakos bűntényekben és a kábítószer-kereskedelemben ártatlan embereket ölnek, kínoznak és csonkítanak meg. A világon mindenütt számtalan áldozat életét dönti romba a kegyetlenség, a kapzsiság, az előítélet és a fanatizmus. A gyalázat gyalázatot szül. Milliók táplálnak magukban fortyogó gyűlöletet vélt vagy valós ellenségeikkel szemben. A barbárság erői állandóan áttörik a rend vékony rétegét, s fenyegetik az emberiség jelentős részének biztonságát."[3]

Ugyancsak igazat kell adnunk Alszeghy Zoltánnak, aki azt állította, hogy a

> „keresztény felfogás számol azzal, hogy a gonoszság mindig működni fog az emberi életben, de a kegyelem sohasem fogja a jó sugárzásának teljes kioltását megengedni. De hogy a jövőben a jó vagy a gonosz lesz-e túlsúlyban, arról Isten semmit sem mondott."[4]

Ha tovább árnyaljuk ezt az emberről alkotott vezéreszmét, hitet, hiedelmet, mely szükségszerűen világnézetként, vallásként, szélső esetben vallásgyűlölő vallásként funkcionál, akkor egyrészt ki kell egészítenünk még kettő nagy eszmével, melyek egymásra teljességgel visszavezethetetlen, de egymást kölcsönösen átjáró fogalomban (eszmében) öltenek testet. S ezek együtt az istenkép, az emberkép és a világról alkotott képünk. Másrészt a világnézetünk lényegi tartalmát a hitünk, törekvésünk célját a reményünk, s értékrendünk feltétlen igenlését a szeretetünk fejezi ki, s ezek hatják át a fenti három eszmét.

Örök emberi feladatunk tehát, hogy helyes eszmét, képet (fogalmat) alakítsunk ki Istenről, a világról és magunkról, s ezek szolgálata legyen egyéni, nem-

---

3 Vö. John Kekes: *A gonoszság gyökerei*. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2007. 7.

4 Vö. Alszeghy Zoltán: Az ember jövője. In: Alszeghy Zoltán – Nagy Ferenc – Szabó Ferenc – Weissmahr Béla (szerk.): *Teológiai vázlatok VI*. Budapest, Szent István Társulat, 1983. 215.

zeti és összemberi célunk. Arra is nagy figyelmet kell fordítanunk, hogy még a helyes eszme se torzuljon sem akkor, amikor próbáljuk azt birtokba venni, sem akkor, amikor egyik nemzedék adja át hagyományát a másiknak.

A világnézetek, és benne az ember, a világ és az Isten képe, nemcsak az egyén, hanem a társadalom életét is részben meghatározzák, részben a szabad véleményalkotás és cselekvés terét biztosítják. Minden világnézetnek (vallásnak) óhatatlanul létrejön a maga etikai és jogi kódexe. Így minden erkölcsi- és jogi felfogásnak megvan a maga sajátos lelkiismerete.[5]

Problematikussá válik a társadalmi élet, ha egymással szöges ellentétben álló világnézetek, vallások kapnak benne teret, polgárjogot, hiszen ezzel kódolt az örökös viszály, a kibékíthetetlen ellentét társadalmi csoportok, osztályok, kisebbségek stb. között. Nem lehetséges a tartós béke ilyen feltételek között. Belátható, hogy a pluralizmus ellentmondásos kifejezés. Ugyanakkor a társadalmi élet nem lehet végletesen uniformizált sem. Teret kell kapnia a helyesen értett pluralitásnak, melynek alapja nemcsak a kölcsönös tolerancia, hanem az alapvető társadalmi értékek lényegi tartalmában való egyezés. A nagy világvallásokban e tekintetben nagyon hasonló ennek a lényegi tartalomnak a megítélése.

A vallás és az erkölcs mellett a jog a harmadik nagyhatású társadalomformáló erő, hiszen egyrészt leképezi, másrészt kifejezi, aktualizálja a jog nyelvén az emberkép (és persze a világ- és az istenkép) tartalmi gazdagságát (szegénységét, vagy torzulatát). Dolgozatunk első felében a keresztény emberképet, második részében pedig a keresztény jogeszmét ismertetjük, elemezzük és értékeljük.

2. A keresztény emberképről

2.1. Nincs emberkép világ- és istenkép nélkül

Amikor emberképről beszélünk, óhatatlanul szólnunk kell a világ- és az istenképről is, mivel e három egymástól elválaszthatatlan fogalom. Egyik a másikat feltételezi, egyik a másikat mintegy meghatározza, de úgy, hogy egyik a másikat magába nem olvaszthatja. Egyik torzulása szükségképp vonja maga után a másik kettő torzulását is. Ám a *princeps* mindig az istenfogalom.

E három eszme és az ember hozzájuk való viszonya adja sorsa alakulásának legfőbb determinánsait, lehetőségi feltételeit: Viszony önmagához, a társadalomhoz (felebaráthoz), a környezethez (a kozmoszhoz) és az Istenhez. Ugyanis e

[5] Vö. Noszlopi László: *A világnézetek lélektana.* Budapest, Szent István Társulat, 2012. 157.

viszonyokra vonatkozó végső állásfoglalás, mint végső igazság (meggyőződés) adja az állást foglaló végső értékrendjét, vagyis gondolkodásának, cselekvésének és érzelmi életének irányát, töltését.

Ki hát az ember? Önmagában véve teremtmény, akinek fő dolga, hogy megismerje a világ rendjét és abba harmonikusan beilleszkedjék, vagy afféle *Übermensch*, aki démiurgoszként próbál tiltakozva a fenti rend, mint erkölcsi imperatívusz ellenében új, helyesebben más világot alkotni?

Ki hát az embertárs? A velem egyméltóságú testvér, vagy a legyőzendő, leigázandó versenytárs, ellenség, netán maga a pokol?

Mi a kozmosz? Puszta nyersanyag, amivel azt tehetünk, amire csak képesek vagyunk, netán ellenség, amit le kell győznünk, tehát pusztíthatjuk, önkényünket vele szemben gátlás nélkül kiélhetjük, vagy a teremtés révén magának az anyagnak is valamiféle szent jellege *(sacertas)* van (hiszen Isten örök eszméit hordozza), tehát csak rendeltetésszerűen szabad használnunk?

Ki a Teremtő? A Nem-létező, vagy ha létezik is, közömbös, vagy egyenesen ellenséges, és mivel nem adott abszolút hatalmat a kezünkbe, tehát gyűlölendő, megvetendő? Vagy a mindenség teljes értékű Ura, ezért Ő a kozmosz igazi tulajdonosa, s mi, emberek, csak részt kaptunk ebből, s ezért minden munkálkodásunkat Isten parancsai szerint kell folytatnunk, a világ rendjébe így kell betagozódnunk?

Ha helyesen válaszolunk a fenti kérdésekre, akkor építhetünk ember léptékű társadalmat, tartósan élhető környezetet; ha tévesen, vagy tudatosan hazug választ adunk rájuk, úgy kódolt a konfliktus ember és ember, ember és természet, ember és Isten között.

2.2. Néhány szó az emberi lényről

Az ember alapvetően

> „három döntő meghatározottság jegyében él: mindannyian öröklődés útján […] énközpontú, önző 1) *természetet* kapunk, mely nemcsak testi, hanem lelki, sőt szellemi adottságainkat is magában foglalja. […] Senki sem foglya azonban természetének, mert úgy vagyunk megalkotva, hogy nem elsősorban az öröklődés határoz meg, hanem a 2) *belső ember (vagy 'szív', 'elme')* tevékenysége. Ez lelkiismeretünk, értelmünk, akaratunk működésével azonos. Az embert gondolkodása, döntései, maga választotta életvitele minősítik elsősorban. […] Önmagunk életét

a 3) *jellem* mutatja be. Természetet öröklünk, jellemet nem, azt kinekkinek magának kell fejlesztenie. A jellem tartóssá vált tulajdonságaink együttese."[6]

Az ember tehát test, lélek és szellem sajátos egysége. A kérdésünk mármost az, hogy miféle eszme, eszmény ver gyökeret az ember testében, lelkében, szellemében, egyénben és társadalomban egyaránt. Miféle én (ön)-, világ- és istentapasztalat és a rájuk való reflexió, benne értés, értelmezés és értékelés sugallta állásfoglalás az, ami kijelöli az ember helyét és küldetését a világban, a Mindenségben.

A katolikus emberkép megértéséhez elegendő lesz csupán egy, vagyis a virágzó középkor emberképét bemutatunk és értékelünk, mivel a történelem során a legátfogóbban ebben manifesztálódott a keresztény *proprium*.

2.3. Blazovich Jákó OSB embereszménye: A középkori ember képe

A középkori ember világnézetének központját a személyes Istenben való hite alkotja. Egységes a kereszténysége is, mivel csak egy Egyházat ismer, egy a hittana, egy az erkölcstana, alapvetően egy és egységes az értékhierarchiája. Ez a katolikus hit- és értékhierarchia járja át nemcsak a vallási, de a gazdasági, társadalmi és kulturális élet szféráit egyaránt.[7]

Ez a katolicitás abban is megmutatkozott, hogy „kereszténységének megőrzése mellett nem zárkózott el azon kultúrák értékeinek elismerésétől és magába-olvasztásától, amelyekkel a történelmi sors érintkezésbe hozta", hiszen „a katolikum minden igazság birtoklója, szintézise s mint ilyen magába fogad mindent, amit bárhol és bármikor az emberi tudatvilág igaznak és jónak megismert".[8]

A középkori ember elsősorban tehát vallásos, kötött, vagyis etikus ember *(homo religiosus)* volt, akinek tudatát az Istenhez tartozás és az Őt szolgálni akarás határozta meg, vagyis

6 Vö. Reisinger János: *Kis eszmetörténet*. Budapest, Sola Scriptura, 2000. 23.

7 Vö. Blazovich Jákó: *A nagy szfinx. Újkori emberarcok*. Budapest, Szent István Társulat, 1936. 11–14.

8 Uo. 14–15.

„nemcsak létében, hanem célkitűzésében, életének értelmezésében és kiteljesedésében is az Isten függvényének tudta magát. Az Istentől szakadt ki, hogy a földi élet fázisán keresztül személyiségének fölbomlása nélkül újra az Istenhez találjon. A homo viator, a földi vándor a középkor embertanának kedvenc szimbóluma. Az Istenhez vezető út kiépítésében nem hagyatkozik a saját értelmi és akarati erőire, hanem alázattal meghajolva a Kinyilatkoztatás történelmi ténye előtt, ráhagyatkozik az Egyházra. Ez az Egyház az ő gondolatvilágában nem vallási szubjektivizmus vetülete, nem élettelen jogi, illetőleg valláskultuszi alakulat, hanem élő, objektív valóság, amelyet Isten állított be a történelembe mint az emberiséget meleg, szerves egészbe fogó közösséget, az embereszme kiteljesedésében, a természetfölötti cél szolgálatában nélkülözhetetlen erőtényezőt."[9]

A középkori ember – a fentiek értelmében – teocentrikus látású, ám ez a látás nem torzította sem a világra, sem önmagára vonatkozó képét, hanem ellenkezőleg, lehetővé tette számára a helyes látást. Ugyanis tévedés azt gondolni, hogy a középkori ember megvetette a földi életet. Ellenkezőleg, egészséges életigenlés jellemezte, hiszen a földi élet sokszínűségében Isten teremtményeként és gyermekeként az Isten gondolatainak érvényesülését látta. Földi élete formálásához nagy felelősségérzet is társult, melyet ezért nyugalommal alakított. Számára ugyanakkor az élet nem oldódott fel az eseményekben, ilyen-olyan történésekben. Számára az élet nem volt „merő dinamika, hanem az Isten felé fordult boldog passzivitás, kitárulás is. Nem a lázas, nyugtalan 'Werden', hanem a szép, Istenben elpihenő 'Sein' az élet végső értéke. […] Ez a statika nem megkövülést, hanem szilárd, tehát biztos alapzatot jelent azzal a talajvesztéssel szemben, amelytől a mai ember annyit szenved."[10]

A középkori ember továbbá rendületlenül realista volt a léttel szemben. Ez olyan látást jelentett, ami a világot

„nem a tér és idő kategóriái közt gomolygó Chaosnak, hanem rendezett Koszmosz-nak látja. A létalanyok egyedi létezésükben és egymáshoz való viszonyukban egyaránt rendet tükröztetnek. A rendet biztosítják a létezőkben megvalósuló célgondolatok. Minden létező egy-egy konkrét célgondolat hordozója – kiteljesedését e célgondolat elérése-

[9] Uo. 15.

[10] Uo. 17–18.

> ben találja meg. A létalanyok különböző tökéletességi fokot mutatnak. Szociológiájuk alaptétele, hogy a kevésbé tökéletes szolgálja a tökéletesebbet. A létezők együttesen egy hatalmas Egészet alkotnak – mindenegyes létezőnek ezt a harmonikus Egészet kell szolgálnia. A középkori ember univerzalisztikus gondolkodásában az egyes, a rész mindig az egész, az összesség kedvéért van. A Lét ez immanens célossága, teleológiája fölött egy hatalmas transzcendens célgondolat ívelődik. A Lét a maga ezer és ezer rendfokozatával az Isten műve. Ez az Isten azonban nem elégedett meg a Világegyetem megalkotásával, hanem azt mint szerető Gondviselés fönntartja s maga felé vonzza."[11]

Mindezért a középkori ember lelkét méltán tölthette el a Lét iránti meghatódott, kegyeletes tisztelet, a *pietas*. Ez az áhítatos tisztelet a Lét (vagy ahogy szerzőnk említi: a nagy Szfinx) iránt egyrészt jelentette a Valóság titokzatosságának elfogadását, tudatosítva, hogy az „olyan igazságokat is rejteget magában, amelyeket az emberi értelem a maga immanens erőivel sohasem tud birtokába venni. Bízott az emberi értelemben, de azt is tudta, hogy teljesítőképességeinek határai vannak, s e meggyőződése mentesítette őt az újkori racionalizmus vakmerő álmaitól."[12] Másrészt a felismert és gyarapodó igazságok alapján, de a Teremtő és Megváltó szándékai szerint alakította civilizációját, kultúráját.

A társadalmi lét vonatkozásában a középkori embereszme hangsúlyozta az embernek társas voltát (az egyén szükségképp egy nagyobb közösség része), ami az egyén és a közösség számára egyaránt kölcsönösen jogokat és kötelességeket, vagyis felelősséget jelentett. Az emberi közösség szerves összetartozásának tudatát három jelenség együttes megléte fejezte ki: Az első jelenség szerint a közösség lelke az Egyház, mivel az Egyháztól kapja

> „mindazokat az elveket, törvényeket, amelyek szerint életét berendezi. A második jelenség a szolidaritás tudata. Az egyes csoportok, rendek, amelyekre a közösség fölbomlik, nem állnak elszigetelten, hanem a legszervesebb vonatkozásban egymással. Ez a vonatkozás sohasem fajulhat újkori osztályharccá, hanem a legteljesebb harmóniát követeli. […] A harmadik jelenség az egyedinek méltánylása. Ez a méltánylása

[11] Uo. 18–19.

[12] Uo. 20.

az egyedinek – legyen az csoport, rend vagy egyéniség – a közösségen belül bizonyos öncélúságot s ebből folyó méltóságot biztosít."[13]

A középkori ember tudta azt is, hogy a közösség csak akkor erős és virágzik, ha vannak nagy, a közösségért élő egyéniségei. E nagy egyéniségek értékhierarchiájának csúcsán a szent ember állt, s e szent voltot ugyanakkor bárki megközelíthette, függetlenül az adott társadalmi rendhez tartozásától. Ezt afféle nemes individualizmusnak is tekinthetjük, melynek lényegi vonatkozása volt az Isten törvényeihez kötöttség, szemben az újkori törekvésekkel, mely szerint az egyéniségnek autarknak és autonómnak kellett lennie, vagyis függetlennek minden kötöttségtől. Ebben a törekvésben a középkori ember olyan forradalmi elvet látott, mely nemcsak az egyén, de a közösség számára is veszélyes volt.

A középkori ember felfogása szerint az ember bár adott rendbe, közösségbe született, ám ettől függetlenül minden embernek, mint személynek végső értékét sohasem a rendi hovatartozása döntötte el, hanem az egyén és az Isten között kiépült viszony minősége, ami bizonyos értelemben független volt a rendi hovatartozástól. Bár az alacsonyabb rendhez tartozás megnehezítheti, netán lehetetlenné is teheti a földi méltóságokhoz vezető utat, ám „sohasem akadályozhatja meg a legnagyobb életérték, az életszentség birtokbavételét."[14]

Ami a keresztény etikát illeti, ennek lényege a felebaráti szeretet parancsa, s ez „nemcsak az egyes rendeken belül, hanem a rendek közt is kötelező. Az egyes rendhez való tartozandóság nemcsak jogokat, hanem kötelességeket is jelent."[15]

A középkori ember komolyan törődött a szegényekkel, az elesettekkel. Bár megértette a természet szavát a magántulajdon jogosultságával kapcsolatban, ám hangsúlyozta a javak egyetemességét, a magánvagyon karitatív kötelezettségét. A felesleges javakat készséggel szétosztotta a rászorulók között. Tudott róla, hogy a vagyoneloszlás és elosztás messze nem volt eszményi abban a korban sem, de a szegényre mégis odafigyelt.

A gazdasági kérdés dolgában azt kell kijelentenünk, hogy a

„középkori ember az anyagi javakban nem célt, hanem a létfönntartáshoz szükséges eszközöket lát, amelyekhez mindenkinek 'secundum suam conditionem', azaz az emberi közösségben elfoglalt helye szerint

[13] Uo. 22.

[14] Uo. 24–25.

[15] Uo. 26.

> joga van. […] Gazdasági életében, amely elsősorban a szükségletek fedezése s nem a vagyon fokozása céljából termel, még érvényesül a keresztény etika. Ez az ember még tud 'iustum pretium'-ról, igazságos árról, amely a kereslettől, a piac hullámzásától független, s tud 'turpe lucrum'-ról, csúnya nyereségről, amelynek tilalmát mégis tiszteletben tartja. Az újkor hatalmasa, a tőke még nem vonult be a gazdasági életbe, hogy azt forradalmasítsa. A nagy vagyon kizárólagos képviselője még a földbirtok – a hozzá vezető út nem a sikeres gazdálkodás, hanem elsősorban a hatalom."[16]

Ami a tudományokat illeti, a középkori tudomány „sokban elmarad az újkori mögött, de célkitűzésében, problematikájában az utóbbinál sokszor mélyebbre ereszkedik le. Nem rabja sem az anyagnak, sem az újkori tudományi pragmatizmusnak."[17] Ő még az igazságok teljes hierarchiáját érzékelte és tiszteletben is tartotta.

Természetesen, a középkori ember sem volt mindig eszméi magasán. Az igaz hittel együtt létezett a babona, a durvaság, a fegyelmezetlenség, a kegyetlenség, az anyagiasság, az érzékiség is, ami torzította, gyengítette az eszményt. Vagyis a

> „középkori ember is sokat vétkezett, de mindig tudta, hogy bűnözik. Sokszor volt immorális, de sohasem amorális, a bűn, ez a komor negatívum sohasem vált kérdésessé előtte, sohasem zuhant le a 'Jenseits von Gut und Böse' sötét szakadékába. A sokszor erősen kitörő bűntudat megőrizte őt az újkor tragikus optimizmusától, amely az emberi természet romlottságáról hallani sem akar, az embertípus fejlődését kizárólag saját immanens erőitől várja."[18]

A fenti modell alapján kijelenthetjük, hogy az ember egyszerre magányra és közösségre rendelt, a kellő erkölcsi és vallási tudatot a szocializáció és a nevelés során elsajátító lény, aki ezért eredendően kötelességek és jogok alanya.

Az ember csakis személyi érettségét elérve és fenntartva autonóm (önálló), de sohasem nem independens (független) lény. Olyan lény, akinek szabadon, vagyis felelősen kell meghatároznia életcélját, megválasztania életállapotát – a Kozmosz rendjébe így belesimulva. Ám e meghatározáshoz és választáshoz fel

[16] Uo. 27.

[17] Uo. 29–30.

[18] Uo. 37.

kell készíteni, s ezen az úton meg kell tartani őt. Ezért kíséri életét a nevelés, majd az önnevelés, a család, a társadalom és az állam, valamint az erkölcs, a jog és a vallás.

2.4. A jog az emberképben

Az eszményített emberkép – mint *norma normans* – szükségképp leképeződik az erkölcs és a vallás sajátos előírásaiban, illetve óhatatlanul tükröződik a jogrendben *(norma normata)* is. Amint fentebb már említettük, az ember eredendően kötelességek és jogok alanya, s az a feladata, hogy helyesen éljen e kötöttségével és felhatalmazottságával (az emberi szabadság egyszerre jelent kötöttséget és megfontoláson alapuló szabad döntést). A vallott emberkép a jog vonatkozásában az ún. jogeszmében ölt testet.

Ismert a kanti mondás, hogy a jogászok még mind a mai napig keresik a jog fogalmát.[19] Ennek megfelelően többféle jogi felfogás, jogeszme, fogalom keletkezett, keletkezik. Felfogásunk szerint a jog fogalma, eszméje, felfogása alapvetően egyet jelent: összefoglalja és logikus rendbe állítja a jogról szerzett történelmi és tényleges, illetve kiértékelt tapasztalatot. Más szavakkal a jogi jelenség sem emancipálható a világnézeti, vallási, ideológiai alapoktól. Közelebbről a jogeszménket az emberről alkotott filozófiai, vallási képünk, fogalmunk fogja erőteljesen áthatni, így annak a jogra való átviteléről beszélhetünk.

A jogról kialakított és elfogadott eszme végső soron jogforrás és végcél, a jognak mintegy a lelke és végső irányító elve: „A jogeszme mindig a törvények tartalma számára szóló legfőbb irányítás, s mint ilyen a jognak a jogaként tekintendő. Ha a tételes törvények jogot alkotnak, akkor azoknak igazsági tartalmát a jogeszme, a jognak a joga adja."[20]

Ennek a jogeszmének alapvetően egyeznie kell (bár eltérő fokban) akár a törvényhozó, akár a bíró, akár a kormányzás és végrehajtás illetékesei, akár a jog címzettje tudatában. Csakis a helyesen felfogott és szem előtt tartott jogeszme fogja visszatartani a törvényhozót a rossz törvények hozásától, a bírót az igazságtalan ítélet kimondásától, a kormányzót a jogtalan döntéstől, a jog címzettjét a törvénybe ütköző cselekmény elkövetésétől.[21]

---

19 Vö. Velasio De Paolis: *Philosophia iuris.* (Manuscriptum.) Romae, PUG, 1990. 1.

20 Vö. Krisztics Sándor: A jog mint társadalmi irányeszme. *Pannonia,* 1941/1. 15.

21 Uo. 15.

3. A jogi jelenségről ma – egy kis fenomenológia

Két szerzőtől szeretnénk idézni, s úgy gondoljuk, hogy leírásuk reprezentatív módon jelzi a jognak mai állapotát.

Aki ma a jog világában őszintén vizsgálódik, affélét lát, amit már Irk Albert is megfogalmazott 1943-ban. Szerinte megbillent a jog és a törvény közötti összhang, éspedig azért, mert a jogrendszerek és az államalakulások forradalmi gyorsasággal változó zűrzavarának korában élünk. Ennek nyomán „máról-holnapra lett jogtalanná – a jogos; parancsolttá – a tilalmazott; bűncselekménye – a megengedett, attól függően, hogy mi vált törvénnyé egy esetleges forradalmi többség határozatából vagy egy hatalmat bitorló zsarnok parancsából. […] Hát a jognak nincs semmi objektív mértéke? Tehát jog mindaz, amit az uralkodó hatalom annak nyilvánít?”[22]

Másik szerzőnk Lenkovics Barnabás. Szerinte az emberiség a globális válság korába kormányozta magát, melynek gyökere a morál válsága. Ugyanis

> „a morális válság a társadalom alapvető értékrendjének válsága, a társadalom egészét és a társadalmi kisközösségeket összetartó és megtartó értékek hanyatlása, mindeddig helyeselt tartalmuk relativizálódása. Olyan értékek, mint hűség, becsület, szorgalom, áldozatkészség, igazmondás, kötelességtudat, tisztelettudás, támogatás, együttműködés – és a sort még hosszan folytathatnám – sokak számára ismeretlenek. […] Ellenben a gátlástalanság, a kapzsiság, a fondorlat, a szerzésvágy, az élvhajhászás, az agresszív önzés, a hatalomvágy – és ezen ‘új értékek’(?) sora is bőséges kínálatú – uralták el az életünket, a társadalomét és az egyes emberekét egyaránt. […] Vajon a morálisan széteső társadalmat képes-e egyben tartani és megtartani a demokratikus jogállam, az erkölcsi rendet pótolja-e a jogrend, a morális alapértékeket kiválthatja/felválthatja-e az Alkotmány értékrendje (szelleme)?”[23]

A fenti pillanatképekből arra kell felfigyelnünk, hogy a jogrenddel és a mögötte és benne (alatta és felette) ható hatalom jogeszméjével nagy baj van.

[22] Vö. Irk Albert: A jog és a törvény. *Pannonia,* 1943/1. 29.

[23] Vö. Lenkovics Barnabás: *Ember és jog. Válogatott gondolatok*. Budapest, Dialóg Campus, 2018. 265–266.

4. A keresztény jogeszméről

4.1. A társadalom szerkezete és közösségeinek, intézményeinek sajátos funkciói

A jogeszme intuitív megsejtésének, alkotásának és/vagy deklarálásának előfeltétele a társadalom szerkezetének és funkcióinak komplex tanulmányozása. Azt látjuk, hogy a társadalmak természetes közösségekből és mesterségek társaságokból, intézményekből állnak, melyeket közös cél, vagyis az ön- és fajfenntartás, valamint a kulturálódás késztetése mozgat. Ez a mozgás hívja létre az államot is. E cél elérése végett sajátos normák is alakítják egyén és társadalom életét: ezek az erkölcs *(mos)*, a vallás *(fas)*, és a jog *(ius)*.[24] Hozzátehetjük ezekhez az illem előírásait is.

E normák először is a szokásokban differenciálatlanul benne vannak (nevezhetjük ezt a társadalom spontán fegyelmi rendjének). Később elkülönültek, ám ma sem „dönthető el egyértelműen, hogy a háromféle normarendszer elemei, a jogi, vallási és erkölcsi normák *(ius, fas, mos)* mikor függetlenedtek egymástól vagy, hogy melyik tekinthető esetleg a többi 'anyafogalmának'. A különböző normarendszerek összefüggésére, egymásra hatására, egymástól való eltávolodására, netán teljes függetlenedésére a mai modern szakirodalom sem ad egyértelmű, végleges választ".[25]

Mindenesetre szinergiára van szükség közöttük, különben önmagában egyik sem tudja szükséges és elégséges módon szabályozni sem az egyén, sem a társadalom, sem az állam életét. Egy irányba kell, hogy mutassanak, egységes értékrendet kell, hogy kifejezzenek, vagyis közöttük nem lehet ellentmondás, de megengedett és kikerülhetetlen az ellentét.

A fenti szabályok vezére az etika. Éspedig azért, mert a jogászokra is vonatkoznak az etika általános szabályai.[26] Hasonlóképpen, a

> „jog ugyan nem tud jogszerűen vagy erkölcsösen viselkedni, vagy ellenkezőleg, bűnözni, de szabályai túlnyomó többségének van erkölcsi tartalma, ami más kifejezéssel annyit jelent, hogy a jogosultságokat

[24] Vö. Zámbó Károly: *Jogbölcseleti és jogtörténeti megfontolások a jog, a vallás és az erkölcs kapcsolatáról, a hatályos magyar jognak tükrében.* PhD értekezés. Budapest, PPKE, 2024.

[25] Vö. Lenkovics Barnabás: *Ember és emberség. Újabb gondolatok*. Budapest, Ludovika, 2023. 366.

[26] Vö. Földesi Tamás: Jogászi etika. *Jog, Állam, Politika,* 2017/1. 3. Természetesen az illem alakítóira is vonatkoznak az etika szabályai.

vagy a büntetéseket az erkölcs is helyesli, a maga tanításával összhangban levőnek tartja. […] Ez […] a jog bizonyos legitimációjaként fogható fel".[27]

Közös a gyökerük, sőt a céljuk is: az emberi (istenies) ember felnevelése és méltó állapotának fenntartása.[28] Ennek a harmóniának és szinergiának a helyreállítása és fenntartása a mindenkori polgárok, de leginkább a társadalmi tekintélyek fő feladata. Csak így építhetjük a szeretet, vagyis a fenntarthatóság civilizációját.[29]

4.2. A keresztény jogeszme

A jog fogalmának megközelítésében segíthet bennünket az etimológiai elemzés és a jog tényének konstatálása. Ami a jog szófejtő magyarázatát illeti, Bánk József szerint a magyar jog szó alapját a jó és a jobb szavaink adják. Olyan sajátos realitást jelent tehát egyén és társadalom számára, ami felettébb kívánatos. A jog tényének megállapításából pedig a jognak arra a sajátosságára következtethetünk, hogy a jog méltán „olyan társadalmi szabályösszesség, amelynek megtartását a közösség illetékes szerve kényszerrel is biztosíthatja".[30]

A jogi jelenségben három fő elemet kell látnunk: az alanyt (vagyis a szabadon cselekvő embert), a cselekvést irányító szabályt és a cselekvés tárgyát. E három elem szerves módon összefügg egymással, hiszen együttes hatásuk gyümölcse az a jó, amit fentebb a magyar etimológiai magyarázat jelzett. Az emberi szabadságot, a szabad cselekvést és az azt mértékelő szabályt egyaránt helyesen kell nemcsak érteni, de alkalmazni és érvényesíteni is. Ha helytelen képünk van az emberről, abból egy voluntarisztikus, despotikus jogrendszer fog kiépülni. Ha csak a szabályra leszünk tekintettel, hogy azt a kellő forma megtartásával hozták, akkor az óhatatlanul joggá, ha nem is helyes joggá, de joggá válik. Ez a legalizmus, a pozitivista jogfelfogás. E kettő egymás testvérének is tekinthető, s szülőjük a politikában a liberalizmus, a gazdasági életben a kapitalizmus, a nemzetközi életben pedig az imperializmus.[31]

---

27 Uo. 4.

28 Lenkovics (2023) i. m. 369.

29 Uo. 375-376.

30 Vö. Bánk József: *Kánoni jog I.* Budapest, Szent István Társulat, 1960. 41.

31 Uo. 42.

A harmadik elemet kiemelő felfogás, amit jogi realizmusnak is neveznek, elsősorban az emberi cselekvést vizsgálja; azt, hogy a cselekedetnek igazságosnak kell lennie. Ami az igazságosságot illeti, azt pedig elsősorban az emberi kapcsolatok természetének feltárásával tudjuk meghatározni. E kapcsolatok fontos területe az egymás iránti kellő viselkedés, megfelelő cselekvés. Csak ha helyesen állapítjuk meg az adott helyzetben az elvárt cselekvést, akkor ezt kell a törvényhozói hatalmat gyakorló szervnek normaként előírnia.

A társadalmakban szükségképp, konstans módon létezik a jogi jelenség. Felvetődik a kérdés: Mi a sajátos és mással nem pótolható szerepe? Az, hogy kialakítsa, fenntartsa és megszilárdítsa az igazságos viszonyokat. Ám ehhez nem elégséges a jogalkotó és betartató hatalom, ehhez az erényes, igazságos, vagyis a jó emberek is nélkülözhetetlenek. Az erkölcsi erények között ebből a szempontból egyedülállóan sajátos jellege van az igazságosság erényének. Egyrészt magába foglalja az összes többi erényt,[32] s igazzá teszi az embert, másrészt egyedülálló módon bírja cselekvésre az embert. Míg más erényeknél mindig szükséges a két feltétel: a helyes szándék *(animus iustus)* és a cselekedet helyessége *(opus iustum)*, addig az igazságosság esetében ez a kettő elválasztható.

Ezért az igazságosság erényének kettős a tárgya:

> „1) ha mind a személyi, mind a dologi teljesítmény helyessége fennáll, akkor erényes cselekedetről, a iustitia erényéről beszélhetünk. Ez a teljes és tökéletes igazságosság (iustum perfectum in ordine moralitatis). 2) ha viszont csak a dologi teljesítmény, a cselekvés helyességéről beszélünk, a szorosan vett jog fogalmához jutunk. Ez azonban csak tökéletlen igazságosság (iustum imperfectum), amely a személyi teljesítménytől eltekintve (animus agentis) egyedül a dolgok és cselekmények külső harmóniáját veszi tekintetbe és éppen ezért nem sorolható az erények közé. […] A jog tehát […] a cselekvő szándékától függetlenül maga az igazságos dolog (ius – iustum – res iusta), ami mást megillet (res alteri debita). […] A jog nem más, mint: obiectum iustitiae, in quantum est res”.[33]

A keresztény jogbölcselet így bár megkülönbözteti a jogot az erkölcstől, ám a vele való szoros összefüggését mégis megtartja, mivel egyrészt a jog továbbra is az erkölcsi erény tárgya marad, hiszen szabad, felelős cselekedetről van

[32] Vö. Seidl Horst: Sul rapporto tra diritto e legge in Aristotele. In: Falchi–Jaccarino (szerk.) i. m. 41–42.

[33] Bánk i. m. 43–45.

szó. Másrészt a jog fogalmához lényegileg tartozik a kötelesség *(debitum)* fogalma (ugyanis jog és kötelesség korrelatív fogalmak), amely szintén erkölcsi kategória is.[34]

A jogot a fenomenológiai megközelítés úgy írja le, mint ami „erkölcsi erő arra, hogy birtokoljunk olyasvalamit, ami igazságosan kijár nekünk, illetve követeljünk, megtegyünk vagy elmulasszunk valamit mások beavatkozásától szabadon. A jog szoros kapcsolatban van az ember értelmes természetével és az erkölccsel. Az erkölcs kötelességet ró ránk. A kötelezettség tényéből viszont logikusan következik, hogy az a személy, akire a kötelesség nehezedik, indokoltan követelhesse a kötelesség teljesítéséhez szükséges eszközöket és azt, hogy mások a kötelesség teljesítésében ne akadályozzák".[35]

Egyrészt a jog és az etika bár nem függetlenek egymástól, ám elválaszthatók, másrészt ha a törvény *mensura et regula iuris*, akkor e tényekből is sejthető az, hogy ez a konkretizálás nem szükségképp lesz mindig és eleve szoros értelemben véve igazságos, illetve eltávolodhat, sőt, el is szakadhat a jog az erkölcsi alapjától. Vagyis a törvény szerint kimért igazságosság és a valódi igazságosság között feszültség keletkezhet. Sőt, óhatatlanul lép fel ez a diszkrepancia, mivel a törvényhozó a társadalmi viszonyoknak csakis a típusos alakjait tudja figyelembe venni. Ezért a jogalkotás és érvényesítés az alázatosság iskolája, mely a tények tiszteletén, a körülmények figyelemmel kísérésén, a jogelvek rugalmas alkalmazásán alapul. A jog csakis így fog értelmesen megmutatkozni, vagyis úgy, hogy miközben igazságot (nemcsak jogot) alkot, deklarál, szolgáltat, egyúttal nevel az erényre is.

A jogot végeredményben etizálni kell, az arra méltó etikát pedig jogi normává is kell tenni. Más szavakkal a jó erkölcsök ellenében *(contra bonos mores)* nem szabad jogot sem alkotni, sem érvényesíteni. Vagyis

> „nem megengedhetők azon cselekmények, amelyek sértik embertársaink iránti kötelességtudatunkat, becsületünket, szeméremérzetünket és […] a jó erkölcsökbe ütköznek. […] A jognak, hacsak jog akar maradni, nem szabad az erkölcstelenséget elősegíteni. […] a tisztesség igénye az erkölcsösség általános követelményét emeli törvényi rangra. […] A különböző normák között ma sincs valamiféle 'területfelosztás', csupán ugyanazt a célt más-más eszközzel próbálják meg elérni: az erkölcs

[34] Uo. 45.

[35] Vö. Turay Alfréd: *Az ember és az erkölcs. Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán.* (Katolikus Teológiai Kézikönyvek 31.) Szeged, Agapé, 2000. 40.

> inkább a belső meggyőződés késztető erejével, a jog inkább a külső kényszerrel való fenyegetéssel próbálkozik. […] A tisztesség igénye, az erkölcsösség általános követelménye a jogrendszer egészére kiterjed, a politikai, az állami és a társadalmi élet minden részterületét áthatja."[36]

4.2.1. Jog és a törvény viszonya

Felvetődik mármost a kérdés: honnan tudhatjuk meg azt, hogy adott esetben pontosan mi a *res iusta?* Erről a konkrét norma, vagyis a törvénynek *(lex)* kell/kéne gondoskodnia. Azt is mondhatjuk, hogy 1) a törvény mondja meg, méri ki a jogot *(mensura et regula iuris, aliqualis ratio iuris).*[37] 2) A törvény (írott, íratlan, szokás), mint

> „ratio causae formalis, exemplaris állandó jelenlétével, mint a lélek a testben, a jogi kötelezettséget hangsúlyozza. Mértéke a jognak, amely nem terjeszkedhet túl a törvény által megszabott kereteken. […] 3) ratio causae efficientis: kettős módon érvényesül. Egyrészt bizonyos cselekmények végbevitelére szóló kötelezettséget parancsol meg vagy tilalmat állít fel: ad legem pertinet praecipere et prohibere. Másrészt mélyebb értelemben magát a res iusta-t teremti meg és így az igazságosság rendjét, amely végső fokon a dolog természetéből – ex ipsa rerum natura – fakad ugyan, de közvetlenül a törvényből (proxime ex lege)."[38]

A jogi jelenség okai között említsük meg végül alapját, causa materialis-át, vagyis az ember eredendő jogalanyiságát, jogképességét. Az ember, s csakis az ember eredendően jogok és kötelességek alanya, amit a törvénynek (és hozójának) feltétlenül el kell ismernie.

4.2.2. A jog, a törvény és a szabadság kapcsolata

A jog és konkrét megjelenése a törvény nemcsak kifejezi és sajátos irányt ad az emberi szabadságnak, de el is torzíthatja azt. Fordítva is igaz, vagyis a sza-

[36] Lenkovics (2023) i. m. 364–365.

[37] Bánk (1960) i. m. 45.; és De Paolis (1990) i. m. 41.

[38] Bánk (1960) i. m. 45–46.

badságról alkotott eszme is segíti a helyes jogeszme megalkotását, ám a téves szabadságfogalom is torzíthatja a jogeszmét. Fontos, hogy mindkét eszme felismerésében, alkotásában nagy-nagy igazságérzet és tárgyilagosságra törekvés jellemezze a törvényhozót és az alkalmazót egyaránt.

Ma mindkét nagy eszme dolgában a 'tudomány' vezérletével nagy tévúton van az emberiség. Éspedig azért, mert „a modern tudomány tudatosan lemondott két dologról: az egyik, hogy kizárólag az igazság vezérelje – vezérelheti ugyanis a hasznosság, valamely ideológia –, illetve hogy a tudásnak és az emberi együttélést biztosító morálnak megszüntethetetlen összekötöttsége van".[39]

S a következmény az, hogy minden emberi cselekmény, gondolat közüggyé lett, vagyis az, hogy miközben a politikai és szabadságjogok szaporodnak, a valódi szabadság tere egyre szűkül. Más szavakkal:

> „társadalmi tömegben, tömegdemokráciában, tömegtermelésben, tömegkultúrában élünk a modern demokrácia mindent átpolitizáló-propagandisztikus-ideologikus (nem igazságkereső) keretében, valamint a technológia mindenható reményében. […] E totalizáló tendencia legfőbb eszköze a modern jog eszméje mind politikai, mind társadalomszervezési és igazgatási szempontból. Ami a jogállam a politikában, ugyanaz a menedzseri irányítási modell a gazdaságban és a közigazgatásban. Egyik szférában sincs szükség vezetőre, csupán algoritmusokat követő irányítókra. […] Ha ma szabadságról beszélünk, akkor szinte kizárólag egy totalizáló politikai szabadságra gondolunk, amely nem szabadságot, hanem kényelmet és unalmat ígér és nyújt."[40]

Újra kell gondolnunk tehát a szabadságról és annak nagy alakítójáról, a törvényről (és hozójáról) való eszménknek a tartalmát. Ebben az újragondolásban nagy segítőnk és inspirálónk lehet az elődök örökségének, a vonatkozó hagyománynak a tanulmányozása.

Az első megállapításunk az, hogy az ember nem élhet egyedül és izoláltan. S ha már együtt kell élnie másokkal, akkor a közös életnek alapvetően békésnek kell lennie, különben lehetetlenné válik egyén és közösség számára is az élet. Ezért a közösségi és az egyéni élet is szabályozott, vagyis az elfogadott norma és az általa jelzett életmód a kötelező viselkedési szabály. Ugyanakkor ennek a

[39] Vö. Lánczi Tamás: Szabadság és törvény. Régiek törvénye, modernek jogai. *Acta Humana,* 2020/3. 100.

[40] Uo. 100–101.

békének a megteremtése és fenntartása nem automatikus, hiszen „a származás, a hitelvek, a szokások, a vagyoni helyzet, a közösségen belüli érdekkapcsolatok s nem utolsó sorban az egyes ember személyes meggyőződései állandóan töréseket, repedéseket idéznek elő a közösségben. A közösség összetartásának kényszere emiatt állandó feladat a közösségen belül. Muszáj, hogy a közösségnek legyen öntudata, célja valamilyen mechanizmusrendszere, ahogy kiválasztja vezetőit és meghozza döntéseit."[41]

A régiek a szabadságot nem politikai, hanem metafizikai és morális természetűnek gondolták. Vagyis

> „nem a politikai berendezkedés teszi jóvá az embert, nem ettől lesz valakinek jó élete, hanem az erényes ember képes jó közösséget alkotni. Ennek pont a fordítottja a mai felfogás: ha jó a politikai berendezkedés, akkor az egyén élete is jó lesz, bármit is jelentsen itt a jó fogalma. Az antikok a nevelést tették meg az állam egyik legfontosabb feladatának, mert az állam karaktere is a neveléstől fog függni. Ahány államforma, annyiféle életmód, az alapja a demokratikus, arisztokratikus stb. nevelés".[42]

Az ember tehát nem születik szabadnak, de csakis az erények révén, amit a nevelés (erkölcs és jog) biztosít, válhat szabaddá. Az erények, vagyis a szabadság kivívása önmagunk (önző énünk) legyőzését jelentik.

A régiek még egységben szemlélték a jogot, a szabadságot és a törvényt. Mindegyik a maga módján, de egymással szinergiában az erényes életet volt hivatott szolgálni, egy végső és időtálló cél, törvény(hozó) szolgálatának kijelölésével és érvényesítésével. Az ember egyénileg és közösségileg csakis ily módon tagozódhat bele a kozmosz Isten által alkotott és szándékolt rendjébe. Ismét jelezzük, mi lett ebből, a progresszió álcája alatt:

> „míg az örök és isteni törvény egy, a természetjog már természeti törvényekről beszél, ma pedig a törvények száma elvileg végtelen. Az egyetlen Istenből sok-sok valláspótló isten keletkezett, szétvált a törvény és a jog fogalma, jog és erkölcs, politika és morál, szakadék keletkezett múlt

41 Uo. 102.

42 Uo.

és jövő között, az erények helyét értékek vették át, valamint az emberből vagy személyből individuum lett a modern felfogásban."[43]

Mindeközben

„a modern ember a mindenek urának tartja magát, tényleg azt hiszi, hogy mindenről ő tehet. Képes megváltoztatni a klímát, robotokkal még az emberi döntéseket is ki lehet iktatni. A természet legyőzése vagy uralása azt jelentené, hogy az ember képes saját természetét legyőzni. De ki által is? Nyilván az emberek egy kiválasztott csoportja által – ez viszont súlyos hatalmi, politikai kérdéseket vet fel. Ezek szerint ugyanis lesz az emberek egy kiválasztott köre, akik tudják a dolgokat, és lesz a sokaság, amely kénytelen lesz követni, elfogadni a kiválasztott elit döntéseit. Mintha a történelem tanulsága szerint nem erről lett volna eddig is szó. Csak nem nevezték sem liberális demokráciának, sem jogállamnak, sem az emberi jogok sérthetetlenségének. […] Ez idáig a kommunizmus volt az egyetlen nyilvánosan fellépő politikai erő, amely a történelem feletti uralmat gyakorlati módon próbálta elérni. Szomorú felismerés, hogy a modernségben nem a kommunizmus az egyetlen aspiráns."[44]

A szabadsággal kapcsolatban további fontos kérdés, hogy kinek is engedelmeskedik az ember, vagyis mit tehet meg és mit nem (Mire hatalmazza fel alárendeltjét az elfogadott törvényhozó). Az ember mindent összevetve

„a törvénynek engedelmeskedik, csakhogy a törvény fogalma nem egyértelmű. Az antik-keresztény felfogás szerint a törvény isteni és természeti, ebből lehet és kell levezetni a jogot vagy igazságosságot; a modern felfogás szerint a törvény emberi, az ebből levezetett jogok pedig az individuum eszközei. Ebből következően a régiek az isteni és/vagy a természeti törvénynek engedelmeskedtek, ezt fogadták el erkölcsi létezésük végső keretének. Ezzel szemben a modern szabadság hívei szerint az individuum az emberek közötti politikai egyezségek alapján létrehozott törvényeknek engedelmeskedik, ily módon az erkölcsnek

[43] Uo. 104.

[44] Uo. 111–112

nincs más garanciája, mint az emberi megállapodás, vagyis az ember embernek engedelmeskedik, s nem farkasa."[45]

E közegben azonban, mivel nincs végső és megalapozott forrása a törvénynek (aki az Isten), akkor bizony „semmi más nem marad, mint az egyes egyén saját esze és ítélete, hogy ő mit fogad el, és mit nem. Valójában eltűnik az engedelmesség, a kötelesség és a rend, amelyek a béke és az igazság előfeltételei. Ha mindenkinek saját törvénye van, akkor mi fog bennünket összetartani?"[46]

Tovább bonyolítja a problémát, hogy a mai törvényeket többségi véleménynyilvánítással hozzák, de a többségi vélemény kommunikációs eszközökkel ma már könnyen manipulálható. Így „a modern szabadságfelfogással nem pusztán az a baj, hogy szabadosságra bátorít, hanem az, hogy valójában nem ismer el semmilyen törvényt, ezért nem is kell engedelmeskedni".[47]

A törvény tehát végeredményben vagy a téves jogeszme foglya, vagy az igazságosság valódi kifejezője.

4.2.3. A helyes jog keletkezése, megtalálása és érvényesítése

A múlt század egyik neves jogtudósa – a már idézett – Irk Albert bár a bírói döntést elemezte, ám megállapításai meglátásunk szerint érvényesek a jog alkotására, és felelős követésére egyaránt. Szerzőnk szerint a bírói döntésnek három fő, egymást támogató, egymásra teljességgel vissza nem vezethető eleme van. Ezek: a logikai, a teleologikus és az axiológiai elem. A bírónak egyszerre kell logikusan gondolkodnia, hogy világosan lássa a tényállást, s a rá vonatkozó törvényt, helyesen látnia, hogy mi a törvény célja, illetve ugyancsak helyesen kell értékelnie az adott eset sajátos körülményeit. E bonyolult műveletben az egész ember aktivizált, tehát nemcsak kognitív, hanem érzelmi és akarati elemei is hatnak. Ennek a bonyolult készségnek adja Irk a jogérzet vagy jogi meggyőződés, illetve a jogtudat és jogérzület elnevezést.[48]

Hogy ennek az érz(ül)etnek mi a gyökere, a szerző különböző magyarázati lehetőségeket sorol fel. Ezek közül említésre érdemes azon állítása, hogy az erkölcsi törvény az ember szívébe, vagyis a természetébe van írva, s onnan a

[45] Uo. 116.

[46] Uo. 118.

[47] Uo. 119.

[48] Irk (1943) i. m. 30–35.

józan ész azt kiolvassa. Ezért a természet minden jog és törvény forrása, oka, gyökere.[49] A jog és az erkölcs bár elválaszthatók (lásd a kanti legalitás – moralitás fogalom-párját), de nem függetlenek egymástól, hiszen a fennálló jogrend tisztelete az erkölcsi érzések közé tartozik, s ha ez elkorcsosul, maga a jogrend válik előbb-utóbb idegen testté adott kultúrában, s uralkodik el rajta a kényszer és vele az igazságtalanság. Ezért „az igazi jogszabály éppen abban különbözik a tisztán törvényes kényszerszabálytól, hogy erejét a közösség jogi meggyőződéséből meríti és így annak helyeslésével találkozik."[50] A jogérz(ül)et tehát egy népnek, s benne törvényhozója, bírája sajátos jogi tapasztalatának megérlelt gyümölcse, s ezért a jognak sajátos forrása.

A jogi normák kettős természetűek, heteronóm-autonóm jellegűek, aszerint, hogy ki-ki csak külsőségesen, vagy lelkiismerete szerint belsőleg követi azokat. Ez utóbbi esetben beszélhetünk helyes jogérz(ül)etről.

A mondottakból az is következik, hogy a törvényhozó, a bíró és a törvény címzettje „nem is annyira a törvényeknek, mint inkább az egész jogrend szellemének van alárendelve".[51] E szellemet nevezhetjük jogeszmének is, s a bírák, a törvényhozók a jogeszme őrei. Ennek pedig csakis akkor lehetnek éber őrei, ha a jogi szaktudással együtt más emberi tulajdonságokban is jeleskednek. Így a jó törvényhozó és bíró

> „csak sokat tapasztalt, bölcs észjárású, embertársai sorsát szívén viselő, derült kedélyű becsületes, erkölcsös jó ember lehet. A jogi tudás magasabb mértéke nem pótolja a bíróban nélkülözhetetlen emberi vonások egyikének, vagy másikának a hiányát s az abból származó veszedelmet el nem háríthatja, sőt esetleg fokozza. […] A bíró – döntésével egyeztesse össze a törvény szavait az erkölcs, a tisztesség, a jóhiszeműség követelményeivel. […] A jogtanulás fő célja az igazságérzetet magunkban öntudatra ébreszteni, kiművelni. Tanulni nem azért, hogy tudjuk a jogtételeket, hanem, hogy érezzük az igazságot. S ezzel második énünkké tegyük azt, ami inter virtutes summum bonum, vagyis a iustitiat."[52]

Az igazi jogalkotó és bíró tehát nem lehet formalista jurista. Irk Albert szerint egy régi magyar táblabíró a formalistának, a paragrafusrágónak

[49] Uo. 35–37.

[50] Uo. 41.

[51] Uo.

[52] Uo. 59. és 63.

hat alakját különböztette meg. Ezek az alábbiak: „1) formalistico-sadista. 2) Formálmerkantilista. 3) A lényeget fel nem ismerő formalista. 4) Formalista bürokratikus. 5) Formalista félelemből. 6) Formalista simligyűjtő”.[53]

A jogrend végeredményben akkor teljesíti célját, ha a jogot az állam polgárai nem az államhatalom által kibocsátott kényszerszabálynak érzik, hanem olyan eleven és őket szolgáló valóságnak, ami összhangban van a maga jogi meggyőződésével, népi észjárásával.[54] Ezért „a jog éppoly fontos része egy nép kultúrérték-állományának, mint a maga nyelve és az ezen nyelven megszólaló költészete. Nem kell azért csodálkoznunk, ha jogi szokásait kultikus tisztelettel veszi körül és származtatja át nemzedékről nemzedékre.”[55]

Szerzőnk végül azt is hozzáteszi, hogy a népek jogérzéke mára (1943!) elkorcsosult:

> „A jogélet elsekélyesedik és formálissá válik. Az ember megszokja, hogy a jogot mint valami külsőt, formálisat, erőszakosat tekintse és fokonként tűnik el a jog tisztelete és bizalom iránta. Az egész jogélet elfajul, mert szellemét veszíti el, s igaz forrásának az elveszítésével megszűnik nevelő, fegyelmező hatása. E szellemi hivatása nélkül pedig kegyetlen hatalommá válik.”[56]

Megítélésünk szerint ez a trend azóta progresszív módon erősödött.

A formalizmussal fel kell vennie a harcot bírónak és törvényhozónak egyaránt. De milyen eszközök állnak a bíró, a törvényhozó rendelkezésére, hogy ne essen a formalizmus csapdájába? Ezek az eszközök nagy vonalakban az alábbiak: A jogérzék állandó fejlesztése, a jogelvek (*regulae juris*, generálklauzulák) alapos ismerete,[57] (melyek részben morális tartalmúak, részben a jogbiztonságot szolgálják),[58] és kellő alkalmazni tudásuk a törvény értelmezésekor, az erkölcs normái, a természetjogi törvények, elvek, s mindezek végső értelmezője az ép

[53] Uo. 50.

[54] Uo. 41.

[55] Uo. 44.

[56] Uo. 45. A jog is eredeti szellemét tekintve nagy és nélkülözhetetlen nevelőnk. Erről bővebben ld. Frenyó Zoltán: Az erény tanulása és az erkölcsi nevelés. *Vigilia,* 2003/5. 330–337.

[57] A jogi regulákról bővebben ld. Takács György: *Jogászok – latinul.* Budapest, HVG-ORAC, 2000.; Nótári Tamás: *A jognak asztalánál… 1111 jogi regula és szentencia latinul és magyarul.* Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2008.; Bánk i. m. 277–284.; Federico del Giudice (szerk.): *Il Latino in Tribunale. Dizionario dei Brocardi e termini latini in uso nella prassi forense.* Napoli, Simone, 2007.

[58] Földesi (2017) i. m. 36.

jogeszme, mögötte az ép világnézet, az ép vallás. Továbbá a jogos, méltányos és üdvös, valamint a jogos, etikus és illendő, végül a múlt, a jelen és a jövő (egyszerre rövid-, közép- és hosszútávra való becslőképességgel) kategóriáinak kellő alkalmazni tudása az adott (akár *de lege lata*, akár *de lege ferenda*) esetre.

4.2.4. A keresztény jogeszme lényegi magva a természetjog

A természetjog, vagyis a mindenütt és mindenkor, és minden népet kötelező jog gondolata a kereszténység megjelenése előtt is ismert volt az antikvitásban (legalább a Kr. e. II. századtól). E felfogás szerint az ember teremtett lény, aki olyan normatív rendnek el- és lekötelezettje, amit a kell, vagyis a kötelező szóval fejezett ki. Ez pedig feltételezi az emberi ész és a szabad akarat működését, s az ember felelősségre vonhatóságát, ha nem tett eleget a normativitás követelményének.[59]

A tételes jog tehát nem önkényesen keletkezik, mivel a természetjog és a népek joga előírásaival nem kerülhet ellentmondásba.[60] Ezt azt jelenti, hogy az értelmét kellően használni tudó ember „képes felismerni mind saját létének mély értelmű és objektív méltóságát, mind pedig az ebből eredő erkölcsi követelményeket”.[61]

Mivel a jog alkotása hatalmi cselekmény is, minősített módon torzulhat. Mindezen torzulások érzékelése vezetett egy olyan jog feltételezéséhez, ami önmagában véve minden időben igaz és helyes, vagyis örök és kötelező jogforrás. Elnevezése épp a torzítás sokfélesége miatt különböző, jelezve a torzulás okát. Így nevezték *ius divinum*-nak, vagyis megváltoztathatatlan isteni jognak az igazságtalan viszonyokat teremtő emberi joggal szemben. Nevezték *ius humanum*-nak is, vagyis igazi emberi jognak, mely minden tételes emberi jog alapja kellene, hogy legyen. Hívták az emberiség (a népek) jogának is *(ius gentium)*, mivel minden emberi társadalomnak ugyanazok a jogi alapelvei. Tekintették *ius rationale*-nak, vagyis ésszerű jognak is, mivel a recta *ratio* ismeri fel a helyes jogot az adott társadalmi-történelmi kontextusban. Mondták íratlan jognak is *(ius agraphum)*, mely az írott jogtól mintegy függetlenül érvényes, sőt, az írott jogot a természetes jog inkarnálódásának kell tekinteni.

[59] Vö. Wolfgang Waldstein: *A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja.* (Pázmány Könyvek 7.) Budapest, Szent István Társulat, 2012. 56.

[60] Uo. 67.

[61] Uo. 76.

Nevezték bölcseleti jognak is *(ius philosophicum)*, mely a helyes jogeszmét foglalja magában. Ismét újabb elnevezése az igazi, igazságos, szociális jog *(ius verum, iustum, sociale)*. De voltak olyan nevet adói is, akik demokratikus, forradalmi jognak nevezték, jelezve ezzel a jog hatalmasok általi torzulásának elfogadhatatlanságát, s egy emberibb jogrendszer bevezetésének szándékát.[62]

Az elnevezési lehetőségek után lássuk a keresztény természetjog fogalmát, lényegét! Bánk József szerint a természetjog

> „tárgyi értelemben az Istentől az ember természetébe oltott és az ész által kihirdetett jog. Vagy amint XI. Pius pápa mondja: a természetjog a Teremtő által az ember szívébe írt olyan jog, amelyet a bűn és szenvedély által el nem vakított értelem onnan kiolvashat. Alanyi értelemben pedig a természetjog erkölcsi hatalom annak igénylésére, ami természeténél fogva az embert megilleti. […] Ez a felfogás konkrét valóságában veszi az embert, összes szükségleteivel és céljaival, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy az ember megélhessen, erőit és tehetségeit kifejthesse és rendeltetését betölthesse. Ezt a jogot nem az értelem alkotja, hanem csak felismeri és kihirdeti."[63]

4.2.4.1. A természetjog-eszme és forrásai, tartalma, alapelvei

A keresztény természetjog-tan a keresztény jogbölcselet lényegi része, ami pedig a keresztény filozófiai rendszer része. Ez azt is jelenti, hogy a keresztény jogfilozófia igazodik ahhoz a valóságfelfogáshoz, amit a keresztény valóságfelfogás annak tekint.[64]

Ez a jogbölcseleti felfogás nagyon régi, mivel már az antik-keresztény természetjog-elmélet a természetjogot a tényleges jogrend alapnormájának tekintette, s

> „a suum cuique, mindenkinek a magáét megkövetelő alapelvből kiindulva, ebből bizonyos, közvetlen nyilvánvaló tételeket vezetett le. Így állapította meg az élethez, a testi épséghez, a becsülethez való jogot, az igazmondás, az ígéret megtartása, a szülők és elöljárók tiszteletének parancsát, a hazugság, tolvajlás, gyilkosság, házasságtörés tilalmát.

62 Bánk i. m. 52.

63 Uo. 53–55.

64 Vö. Kecskés Pál: Természetjog. *Magyar Szemle,* 1940/5. 321.

> Ezeket olyan elvekként jelölte meg, melyek az emberhez méltó társadalom tisztességének elengedhetetlen feltételei, s melyekkel a tételes jog nem juthat ellenkezésbe anélkül, hogy rendeltetéséhez méltatlanná ne válnék."[65]

Forrása: az ember erkölcsi természete, melyet a józan ész képes kellően felismerni. Tartalma: A természetjognak azt kell tekinteni, ami

> „az emberi természetnél fogva igazságos, pozitív jog pedig az, ami a törvény (condictum publicum) vagy a szerződés (condictum privatum) rendelkezéséből keletkezik. […] A természetjog és a tételes jog ugyanannak a jognak megnyilvánulása. […] A természetjognak ugyanaz a szerepe a gyakorlati ész körében, mint az első, általános, bebizonyíthatatlan alapelveknek az elméleti ész területén. […] A természeti törvény parancsaiból, mint általános és bebizonyíthatatlan alapelvekből kell az emberi észnek eljutnia bizonyos részleges alapelvekhez, rendeletekhez: ezek a részleges rendeletek pedig nem mások, mint az emberi törvények".[66]

Azok a kötelességek és igények, melyeket a jog biztosítani hivatott, eredendően

> „az ember lényegi természetével vannak adva, ehhez kell, mint normához igazodnia a konkrét magatartást meghatározó tételes jognak. A jog tehát korántsem az emberi önkény műve, hanem érvényre juttatása azoknak az értelmes emberi természettel adott igényeknek és kötelességeknek, melyeket a társadalom minden tagja, valamint a társadalom egésze számára az emberi együttélést alapvetően szabályozó igazságosság megállapít és igazol. Ez az értelmezés, mint látjuk, a jogot erkölcsi céljával, az igazságossággal hozza viszonyba, s ezzel szétválaszthatatlan kapcsolatot tart fenn a jog és az erkölcsi rend között. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül is hagyja a kétféle rend különbségét, s ezzel a jogi és erkölcsi rend eltérő érvényesülési lehetőségeit ez a felfogás is számon tartja […] Ezzel egyrészt a jogot az erkölcsi követelmények tiszteletben tartására kötelezi, másrészt az ennek

[65] Uo. 322.

[66] Bánk i. m. 57–58.

> megfelelő törvénynek erkölcsi, lelkiismeretben kötelező erőt tulajdonít. Ily módon a társadalmi életet egészében az erkölcsi élet szférájába emeli, a társadalom tagjainak egymáshoz s a társadalom egészéhez való viszonyának szabályozását nemcsak a jog kényszerítő erejének tulajdonítja, hanem inkább következményszerű biztosítéknak tekinti, melynek mélyebb, az igazságosság nevében igazolható alapja az emberi közösségi élet erkölcsi szabályozottsága, azaz a természetjog."[67]

A keresztény természetjogi felfogás

> „az igazságosság erkölcsi követelményét a társadalmi élet oly alapfeltételének látja, melyen semmiféle teória sem teheti túl magát. S az igazságosság tartalma nem állapítható meg a törvényhozó autonóm akaratával, hanem arra, mint maga felett álló normára kénytelen tekinteni; a törvényhozó nem létrehozója, megteremtője az igazságnak, hanem alkalmazója az igazság konkrét körülményekre vonatkozó követelményének. […] A természetjog-elmélet szerint a jog a létrendben gyökerező igények és kötelességek érvényesítője, nem öncélú tényező, hanem az ember és a társadalom természetével adott cél szolgálója".[68]

Ha pedig ezt a természetjogi felfogást kikapcsolja a tételes jog a hatalmi elvet érvényesítve, akkor a jog félelmetes utakra téved.

A természetjogi felfogás szerint „tartós béke alig remélhető addig, míg a hatalmi elv helyét el nem foglalja a közös, egyetemes emberi értékek megbecsülését megkövetelő természetjogi eszme elismerése".[69]

A tételes jog végső soron ezeket az elveket testesíti meg, konkretizálja, a természetjog benne mintegy inkarnálódik; pontosabban a történelmi-társadalmi kontextustól és a törvényhozói aktustól függően többféleképp ölthet testet. Vagyis azért parancsol a jog valamit, mert igazságos *(iussum, quia iustum)*, s nem pusztán a parancs miatt válik egy előírás igazságossá *(iustum, quia iussum)*.

A törvényhozót, vagyis a mindenkori kormányzatot döntéseiben köti (és szabaddá is teszi) a természetjog.[70] Más szavakkal az államhatalomnak őrködnie

---

67 Kecskés (1940) i. m. 324.

68 Uo. 326.

69 Uo. 328.

70 Ennek részleteiről ld. Frivaldszky János: A kormányzat természetjogi kötöttségéről. *Vigilia,* 2007/4. 266–276.

kell afelett, hogy ne az ún. erősek joga, hanem a jog ereje érvényesüljön,[71] s hogy a rábízott polgárokban erősödjék a helyes jogérzék.

A jog ugyanakkor önmagában elégtelen a társadalmi élet szabályozására.[72] Együtt és szinergikusan kell hatnia az erkölcsi, az illendőségi és a vallási normákkal.

A keresztény természetjogtan szerint az embernek minden történelmi korban, minden társadalmi berendezkedésben, minden államformában alapvetően ugyanazok a kötelezettségei és a jogai, amelyek kifejezik, őrzik és segítik, sőt személyiségében fejlesztik őt, s méltóvá teszik az ember névre. Lényegi tartalmuk változhatatlan, s ezt őrzi a keresztény természetjogtan. Mivel a természetjog alapelvei pozitív módon megfogalmazhatók, ezért tekinthetők alapvető emberi kötelességeknek és jogoknak is. E tartalmi meghatározottság és annak elismerése nélkül az emberi jogok is politikai fegyverré válhatnak, és destruktív ideológiák védelmezőiként, agresszív terjesztőiként funkcionálnak.[73]

A keresztény természetjog-tanra igaz a jognak az általános fogalma, mely szerint magába foglalja valamiképp az egész jogrendet, vagyis kötelezettségeket, tilalmakat és jogosultságokat egyaránt.[74] Nevezhetjük a keresztény emberkép alapján megfogalmazott jogeszme esszenciájának is. Nevezhetnénk tételesen megfogalmazott elveit, törvényeit emberi kötelezettségeknek és jogoknak is, azoknak minden eddigi és jövőbeni generációját magukba foglalják. Hozzátéve azt, hogy a kötelezettségeknek minden időben primátusa van a jogokkal szemben.[75]

5. Összegző következtetések

Az emberkép és az azt leképező jogeszme ma az ún. fejlett nyugati civilizációkban végzetesen kóros tüneteket mutat. Benne egyszerre erősödnek a vadállat és az emberisten vonásai. Ezért is állítja David Runciman azt, hogy nem az antropocén, hanem a Leviacén korszakban élünk, s nem beszélhetünk immár

[71] Ennek részleteiről ld. Székely János: Az erősek joga helyett a jog ereje. *Vigilia,* 2004/3. 182–193.

[72] Vö. Francesco D'Agostino: Leggitimazione e limiti degli ordinamenti giuridici: presupposti per un'analisi giuridico-sistemica. In: Falchi–Jaccarino (szerk.) i. m. 33–40.

[73] Vö. Erdő Péter: Emberi jogok és természetes jogok. *Communio,* 1999/1. 64–70.

[74] Földesi (2017) i. m. 15.

[75] Vö. Pietro Bellini: *Del primato del dovere. Introduzione critica allo studio dell'ordinamento generale della Chiesa cristiana cattolica*. Soveria Manelli (Catanzaro), Rubinetto Editore, 2004.

a *homo sapiens*-ről, hanem sokkal inkább a *homo rapiens*-ről.[76] Ennek következtében ma a jogi jelenségben egyre kevésbé érvényesülnek a keresztény emberkép és erkölcs előírásai. Ezért válik a társadalmi élet olyan csatatérré, ahol

> „a túlerőben lévő egyéni érdekek az elismert jogok érvényesülését gátolják, ott a jog mind a mai napig tehetetlenül áll szemben a politikai akarattal. Ilyenkor a mai, kodifikált emberi jogok sem nyújtanak segítséget. Ha a többség úgy akarja, még az emberi élet sem részesül védelemben, az Emberi Jogok Európai Egyezménye 2. cikkének ellenében sem."[77]

Vagyis elméletileg és gyakorlatilag bármi joggá válhat, csak idő és többségi szavazás kérdése.

A teljes értékű emberképben és az azt leképező jogeszmében óhatatlanul benne vannak éspedig ellentmondásmentesen, biológiai-pszichológiai, morális-jogi, filozófiai és teológiai elemek.[78] A keresztény emberkép és jogeszme egyrészt rávilágít arra a szükségszerű tényre, hogy a pozitív tudományok és a rájuk épülő praxis sem emancipálható világnézeti és vallási nézetektől. Másrészt örök leleplezője az ideológiáknak és egyéb irracionális hiedelmeknek, különösen ma a haladás mítoszának. Ennek következtében a keresztény emberkép és a rá épülő jogeszme örök kovásza a társadalmi életnek, benne a tekintély minőségének, az egyéni és a társadalmi tudat (jogtalan) kényszertől mentes formálásának. A keresztény emberkép és jogeszme nem engedi sem azt, hogy az ember vadállattá legyen, sem azt, hogy istennek képzelje magát. Ugyanakkor emlékezteti minden kor emberét és törvényhozóját, hogy az ember helye és feladata az isteniessé válás. Ehhez pedig az embernek el kell fogadnia a Teremtő szándékolta kozmikus-morális rendet. Ennek meg- és elismerése révén tudja helyesen használni eszét, akaratát, vagyis a szabadságát.

A keresztény emberkép és az azt kifejező jogeszme holisztikus. Különösen is apellál a törvényhozói és bírói (nem kizárva a jogkövetői) bölcsességre. A vonatkozó társadalmi tekintély embereinek jó, erényes, vagyis jó lelkiismeretű és ép erkölcsi ítélőképességű embereknek kell lenniük. Továbbá azt is tudatosítja minden nemzedék és jogalkotó számára, hogy a jog csak a többi normatív rend-

---

76 Vö. David Runciman: *Átadás. Hogyan engedtük át az irányítást államoknak, vállalatoknak és a mesterséges intelligenciának.* Budapest, Corvina, 2024. 176–180.

77 Waldstein (2012) i. m. 79.

78 Vö. Erdő Péter: Az egyházjog emberképe. Teológiai, filozófiai és pszichológiai elemek. *Vigilia,* 1995/10. 722–730.

del (erkölcs, illem, vallás) együtt tud megfelelni szabályozó (őrző és előmozdító), békét teremtő funkciójának. Ugyancsak egyszerre figyel ez a jogeszme akár a természetjogra, akár a tételes jogra (hogy az adott történelmi-társadalmi helyzetben a konkrét törvény racionális, vagyis követhető legyen).

Amilyen a köztudat és főleg a jogalkotók emberképe, olyan lesz a jogeszme s amilyen a jogeszme, olyanná alakul az embernek képe. Vagyis dialektikus a kapcsolat az emberkép és a jogeszme között. Hol az új emberkép hat pozitív vagy negatív módon a jogeszmére, hol pedig fordítva, az új elemeket tartalmazó jogeszme hat vissza szintén pozitív vagy negatív módon az emberképre.

A keresztény emberképben nem kaphatnak egyeduralkodó helyet azok az etika-eszmék, melyeket a hedonizmus, az utilitarizmus, a machiavellizmus, a műveltség-kultúra erkölcsi felfogása jelez, de mindegyikben rámutat azok helyes eszmei magvára, amit értékel és tisztel.[79]

Végső soron a keresztény emberkép szerint az ember olyan teremtett lény, akinek el kell jutnia értelme helyes használatára, fel- és elismerve a Teremtő által meghatározott erkölcsi és természetes jogrendhez rendeltségét, és e rendet nemes érzülete révén bensővé téve szabad akarattal, vagyis szabadon, felelősen érvényesítenie kell egész élete során – akár törvényhozóként, akár bíróként, akár a jog kötelezettjeként.

[79] Vö. Brandenstein Béla: *Etika*. Budapest, Szent István Társulat, 2024. 61–116.

HONESTAS VS. UTILITAS

Egy gabonakereskedő dilemmája

Radványi Anna*

1. Elöljáróban

A jogi fenomenológia világában tett vizsgálódásai során Adolf Reinach különbséget tesz a bennünk formálódó meggyőződés kialakulásához vezető alap *(Grund)* és a tényleges cselekvésre indító ok *(Motiv)* között. Míg az utóbbi ténylegesen valamilyen cselekedetre ösztönöz, addig az előbbiből következhet szociális aktus,[1]de nem feltétlenül. Maga a meggyőződés pedig nem aktus, intencionalitással azonban rendelkezik. Hogy az általunk ismert tények, körülmények alapján milyen meggyőződés alakul ki bennünk, szorosan összefügg azzal az emberképpel, amellyel dolgozunk. Jelen írásban arra vállalkozunk, hogy egy híres cicerói eset mentén rámutassunk arra az emberre, aki az esetben vázolt filozófiai diszkusszió mögött rejlik.

Vizsgálódásainkkal az árképzés folyamatára a fenomenológia módszerével[2] kívánunk rátekinteni. Az árban való megegyezést elemezhetjük a szociális ak-

* Tudományos munkatárs, Római Jogi Tanszék.

1 A szociális aktusokról ld. Adolf Reinach: Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts. In: Karl Schuhmann – Barry Smith (szerk.): *Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden. 1. Die Werke*. München–Hamden–Wien, Philosophia Verlag, 1989. 158–169.; John F Crosby: Reinach's discovery of the social acts. *Aletheia. An International Journal of Philosophy,* 3 (1983) 143–194.; Herbert Spiegelberg: *Phenomenological Movement. A historical introduction.* The Hague, Springer Netherlands, 1965. 202–203.; Sophie Loidolt: *Einführung in die Rechtsphänomenologie*. Eine historisch-systematische Darstellung. Tübingen, Mohr Siebeck, 2010. 85–94.

2 A fenomenológiai vizsgálódásokkal kapcsolatban következetesen a 'módszer' fogalmat használjuk, és kerüljük e metódus 'módszertanként' való megjelölését. Maga Reinach is mint 'Methode' aposztrofálja vizsgálódásait. Vö. Adolf Reinach: Über Phänomenologie. In: Karl Schuhmann – Barry Smith (szerk.): *Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden. 1. Werke*. München–Hamden–Wien, Philosophia Verlag, 1989. 531. A fenomenológia mint módszer vizsgálódásának középpontjában maga a dolog áll: a fenomén mint „szakszerűen, elő-

tusok fényében, elemeire bonthatjuk úgy, hogy rálássunk, milyen mozzanatok hozzák létre azt a „jogi jellegű társadalmi viszonyt”[3], amely a két fél között létrejön. Reinach állítja, hogy a civiljog szociális aktusokra épül fel. Az ő módszerét, a jogi fenomenológiát a konszenzuális vételár kialakításának folyamatának leírására is alkalmazhatjuk.[4] E folyamat elemzésének jelen keretek között csupán az első mozzanatára koncentrálunk. Azt keressük, mi játszódik le annak a kereskedőnek a fejében, aki portékáját el szeretné adni.

2. Éhínség Rodosz szigetén

A vizsgálódás kiindulópontjául egy Cicerótól származó jólismert eset szolgál. Az eset történeti tényállása a hozzá fűzött cicerói fejtegetéssel együtt alkalmasnak tűnik arra, hogy azon keresztül a római adásvételi szerződés árképzésének problematikáját a fenomenológia eszköztárával, a szociális aktusok tükrében bemutassuk. Az eset a *De officiis* harmadik könyvében olvasható, és abba az e könyv elején felelevenített gondolatmenetbe illeszkedik, amelyben a szerző a római polgár kötelességeiről[5] gondolkodva a hasznosság *(utilitas)*[6] és

téletektől mentesen megragadott tárgy.” E módszer alapállása a Husserlre visszavezethetően ‘vissza a dologhoz’ vagy ‘magukhoz a dolgokhoz’ kifejezésekkel adható vissza, mivel arra törekszik, hogy a dolgokat, jelenségeket éppen úgy ragadja meg, amilyenek, még akkor is, ha ezzel szokatlan vagy váratlan eredményre jut. Vö. ’fenomenológia’ In: Diós István – János Viczián (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon I–IV*. Budapest, Szent István Társulat, 1993–1998.

3 Reinach meglátása szerint ugyanis ezek szociális aktusok útján jönnek létre: „Die sozialen Beziehungen rechtlicher Art konstituieren sich, wie wir immer mehr einsehen werden, in sozialen Akten.” Ld. Adolf Reinach: Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts. In: Schuhmann–Smith (szerk.) 171. A Reinach munkájából átvett szó szerinti idézetek magyar fordítása tőlem (R. A.) származik.

4 A szociális aktusok római jogi intézményekre való alkalmazhatóságát támasztja alá Nadja El Beheiri: Legis Actio in Rem and Adolf Reinach’s Theory on Social Acts. *Pázmány Law Review,* Vol. X. (2023) 67–81. c. tanulmánya. Itt ugyanis El Beheiri az ősi peres eljárást, a *legis actio sacramento in rem*et vizsgálja a szociális aktusok fényében a fenomenológia módszerével.

5 Ld. *‘officium’ (appropriate action).* Ezzel kapcsolatban ld. Andrew Roy Dyck – Marcus Tullius Cicero: *A commentary on Cicero, „De officiis”*. Michigan, The University of Michigan Press, 1996. 1. [print.] 2.

6 Finály szerint az *utilitas* szó a következő jelentésekkel bír: használhatóság, haszonvehetőség, valamire alkalmas volta valaminek, illetve valaminek hasznos, előnyös, üdvös volta, hasznossága, haszon, előny. Ld. Henrik Finály: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1884. s. h. v.; Vö. *Oxford Latin Dictionary.* Oxford, Clarendon Press, 1968. s. h. v.

a tisztesség *(honestas)*[7] fogalmak egymáshoz való viszonyát, összehasonlíthatóságát, a köztük fennálló ellentét lehetőségét igyekszik az olvasó elé tárni.[8] Gondolatmenetében Panaetiusra[9] utal, és abból a kérdésfelvetésből indul ki, amelynek fényében Panaetius a kötelességeihez hű ember cselekedeteit vizsgálja. Panaetius három kérdést fogalmaz meg, amelyek közül a harmadikat megválaszolatlanul hagyja.[10] Hogyan különböztethető meg a tisztességes a tisztességtelentől? Hogyan a hasznos a haszontalantól? És mi a teendő akkor, amikor az, ami tisztességesnek tűnik, szemben áll azzal, ami hasznosnak látszik?[11] E harmadik kérdés megválaszolását célozzák meg a harmadik könyv elején a cicerói fejtegetések, majd itt találkozunk az alexandriai gabonakereskedő híres dilemmáját felvázoló jogesettel is.[12]

Az a filozófiai diszkusszió, amely az eset nyomán kirajzolódik, két gondolkodó egymással folytatott beszélgetése alapján tárul elénk. Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész vitájára a szakirodalmi kutatások során számos helyen rálelhetünk: a jogtörténeti, jogi és filozófiai kutatásokon túl többek között közgazdaságtani vizsgálódások[13] is hivatkoznak rá. Említik klasszikus gazdaságetikai problémaként,[14] jogi-erkölcsi dilemmaként[15] vagy éppen napjaink jog- és gazda-

---

7 Finály szerint a *honestas* szó a következő jelentésekkel bír: becsület, tisztelet, méltóság, tekintély, szépség, fény, erény, becsületesség, illem. Ld. Finály i. m. s. h. v. Göttlicher a *honestas* fogalmat Geyer nyomán az erkölcsi jóval azonosítja *(das sittlich Gute schlechthin)*, amely megfelel az Oxford Latin Dictionary szerinti értelmezésnek. A szótár ugyanis a szó második jelentésárnyalataként a *„moral rectitude, integrity"* fogalmakat jelöli meg. Vö. Doris Regine Göttlicher: *Auf der Suche nach dem gerechten Preis : Vertragsgerechtigkeit und humanitas als Daueraufgabe des römischen Rechts.* 1. Aufl. Göttingen, V & R Unipress, 2004. 32.; Oxford Latin Dictionary s. h. v.

8 Vö. Göttlicher i. m. 32.

9 Panaetius rodoszi filozófus, akinek munkája nagy hatással volt Cicero De officiis c. művére.

10 Ennek lehetséges okairól ld. Dyck–Cicero i. m. 23 skk.

11 Vö. Cic. de off. 3, 2 (7).

12 Cic. de off. 3, 12 (49–53).

13 A viselkedésgazdaságtani ismeretek jogtudományban való alkalmazása kapcsán említi az esetet Wiedermann és Wank mint ókori klasszikus előképet. Ld. Herbert Wiedemann – Rolf Wank: Begrenzte Rationalität – Gestörte Willensbildung Im Privatrecht. *JuristenZeitung,* 7 (2013) 340–345.

14 Imre Garaczi: Elvek és dilemmák a 21. század elején. Gazdaságetika a társadalom- és politikaelméletek tükrében. *Gazdaságetika,* 2010/1. 1.

15 Vö. Göttlicher i. m. 36. ; Reinhard Zimmermann: *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford, Clarendon Press, 1996. 257.; Egbert Koops: Price Setting and Other Attempts to Control the Economy. In: Paul J. Du Plessis – Clifford Ando – Kaius Tuori (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society.* Oxford, Oxford University Press, 2016. 612.

ságtudományi irodalmában a szerződéskötéssel kapcsolatos tájékoztatás, a rendelkezésre álló információk egyenlőtlenségének klasszikus példájaként is.[16] Az esettel kapcsolatban több szemszögből is megfogalmazható kérdés: miben áll az erényes magatartás? Meddig terjed a tájékoztatási kötelezettség? Az egyén számára hasznos cselekedet ütközhet-e a közösség szempontjaival? Egyáltalán, az egyéni érdek előtérbe helyezése milyen mértékig feszíthető? Meddig terjed a jog és hol kezdődik az erkölcs szempontrendszere?

Cicerótól részletes leírást olvashatunk éppen az ár nagyságának meghatározására vonatkozó szempontokról. Ez az, ami vizsgálódásaink középpontjában áll: annak a mozgástérnek a feltérképezéséről olvashatunk az eladó szemszögéből, amelyben a vételár nagyságát kialakítani próbálja.

A két említett filozófus, Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész vitáját bemutató beszámolóval elénk tárul a kereskedő dilemmája. A kereskedőjé, aki 733 km hosszú tengeri utazás után, amely az akkori körülmények között jó idő esetén nyári időszakban körülbelül öt és fél napba telt,[17] gabonával megrakott hajójával Alexandriából az éhínség sújtotta Rodosz szigetére érkezett.

> Cic. de off. 3, 12 (50–53)
> *Eius generis hae sunt quaestiones: Si exempli gratia vir bonus Alexandrea Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate, si idem sciat complures mercatores Alexandrea solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus; de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, an turpe non sit. In huiusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo; Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret, Diogeni venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. >Advexi, eui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse*

[16] Ld. 'vorvertragliche Informationsasymetrie' Dieter Waibel: Aufstieg und „Fall" des alexandrinischen Getreidehändlers Ausgewählte Informationsprobleme beim Kauf von Cicero bis Savigny. In: Mario Ascheri (szerk.): *Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquer. Festschrift für Knut Wolfgang Nörr.* Köln–Weimar–Vien, Böhlau Verlag 2003. 1057.

[17] Az út időtartamának és hosszának becslése a korabeli utazási viszonyokkal számoló térképes kereső segítségével valósult meg. Ld. The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World, https://orbis.stanford.edu/

etiam minoris, cum maior est copia; cui fit iniuria?< Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: >Quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?< Respondebit Diogenes fortasse sic: >Aliud est celare, aliud tacere, neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas. Sed non, quicquid tibi audire utile est, idem mihi dicere necesse est.< >Immo vero, [inquiet ille] necesse est, si quidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.< >Memini< inquiet ille, >sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum.< Vides in hac tota disceptatione non illud dici „quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam, sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.

Cicero példájában egy olyan kereskedőről van szó, aki éhínség és az élelmiszerárak jelentős növekedése idején nagy mennyiségű gabonát szállít Alexandriából az ínséget szenvedő Rodosz szigetére. A kereskedő tudja, hogy vele egy időben több másik kereskedő is útnak indult Rodosz felé, sőt, az út során látott is gabonával megrakott hajókat a sziget felé közeledni. Vajon köteles-e a kereskedő, akit Cicero *'vir bonus'*-nak,[18] később *'sapiens et bonus vir'*-nek nevez, minderről tájékoztatni a rodosziakat, vagy megteheti, hogy hallgat, és a lehető legmagasabb áron adja el az általa szállított gabonát?[19] Az esettel kapcsolatos cicerói álláspont már a tényállást felvezető mondatból kitűnik: *„hoc enim*

[18] A *bonus vir* és az objektív értelemben vett *bona fides* között összefüggés mutatkozik. A *bona fides*nek megfelelő eljárás zsinórmértéke ugyanis a *bonus vir* magatartása, amely éppen a *bonae fidei contractus*oknál, így az adásvételnél is betartandó mérce. E magatartására nézve Földi kiemeli: „Hogy a *bonus vir* egy-egy adott helyzetben hogyan járna el, abban széleskörű társadalmi konszenzus volt." Ld. Földi András: *A jóhiszemûség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig.* Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis, fasc. IX. Bibliotheca iuridica. Publicationes cathedrarum. Budapest, ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, 2001. 33. Ugyanitt a *'consensus bonorum omnium'* ciceroi fogalmára utalva említi Hamza tanulmányát Vö. Hamza Gábor: Cicero De re publica-ja és az antik államb ölcselet. In: Hamza Gábor – Havas László (szerk.): *Cicero: Az állam*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1995.

[19] A fent említett tanulmányában Földi arra is utal, hogy a *bonus vir* mércéje a *iudex*ekre is vonatkozott az ítélkezési gyakorlatuk tekintetében. Bizonyos átvitt értelemben a *vir bonus* ezen vetülete is megmutatkozik ebben a ciceroi esetben, amennyiben a kereskedő jó döntést kíván hozni a saját ügyében. Vö. Földi i. m. 29.

ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est,"[20] amelyben a *calamitosus*[21] melléknevet használva jelenti ki, hogy bajt, szerencsétlenséget okoz, ha valami olyat gondolunk hasznosnak, ami *turpis*.[22]

Cicero a *honestas vs utilitas* szembenállását a két sztoikus filozófus, Babiloni Diogenész és Tarsosi Antipater vitájaként írja le.

Mindketten e két értékből indulnak ki, azok sorrendjét, rangsorát vizsgálják. Fontos hangsúlyozni, hogy a példában szereplő kereskedő számára az alaphelyzet nem az, hogy olyat szeretne tenni, amely cselekedet a *honestas*szal ellentétben állna, hanem az a kérdés, hogy mennyiért adhatja el a gabonát, éppen azért vetődik föl benne, mert nem biztos abban, hogy mi számít erkölcsileg helytelennek.

A kérdésről gondolkodó sztoikusok álláspontja homlokegyenest eltér egymástól éppen az erkölcs és a jog határával kapcsolatban. Míg Diogenész annyit vár el a *vir bonus*tól, hogy betartson minden előírást, amely a jog szerint kötelezi őt, és ezzel az egyén érdekeit helyezi előtérbe, addig Antipater az eladóra mint az emberi társadalom tagjára tekint, akinek mindvégig ügyelnie kell arra, hogy nehogy a *societas human*ával szemben fennálló kötelességeit megszegje. E két eltérő megközelítésben Göttlicher a sztoikus felfogás két korszakának alapállásást látja visszatükröződni: a világpolgárság *(Weltbürgergemeinschaft)* eszményét, amelyben az egyéni haszonnál előbbre való a közösség érdeke, valamint a polisz individualizmusának eszményét, ahol az egyéni érdekek érvényesítése áll a középpontban.[23]

A két álláspont összefeszülése leglényegretörőbben a következő megfogalmazásban összegezhető, amelyet a vita csúcspontjának tekinthetünk. Ezt a mondatot Cicero az el nem hangzó tájékoztatás kétféle értelmének ütköztetéseként adja Diogenész szájába: *„Aliud est celare, aliud tacere"*. Más a hallgatás, és más az elhallgatás: vagyis az (elvetendő) elhallgatás nem egyenló a (megengedett) nem beszéléssel; nem kell mindent elmondani, ami hasznos lehet a másiknak.

3. A meggyőződés

Tételezzük fel, hogy az a vita, amit Cicero tollából Diogenész és Antipater nézeteltéréseként ismerünk, valójában azt a dilemmát tükrözi, ami a kereskedő

[20] E nézetével csengenek össze azok a sorok, amelyeket később megfogalmaz: ld. Cic. de off. 3. 15 (61).

[21] Vö. Finály i. m. s. v. *'calamitosus'*.

[22] A *'turpis'* jelentése kapcsán ld. Finály i. m. s. h. v.; Oxford Latin Dictionary i. m. s. h. v.

[23] Göttlicher i. m. 34–40.

fejében lejátszódik. Hogyan határozza meg a vételárat? Mi minden befolyásolja a döntésében? Hogyan gondolkodik? Ugyan mindaz, ami a kereskedő fejében lejátszódik, még nem szociális aktus, mégis alapvető fontosságú abban a tekintetben, hogy annak alapján milyen aktus születhet. Valahol itt kell elkezdenünk a belső élmény utáni keresést, amely aztán az aktusnak alapjául szolgálhat.

A kereskedő mindenekelőtt rendelkezik az arra irányuló szándékkal vagy akarattal, hogy a gabonát, amit a szigetre hozott, eladja: ehhez nem fér kétség, éppen emiatt érkezett a Rodoszra. Tudása, információja van azzal kapcsolatban, hogy mekkora az a legalacsonyabb ár, amennyiért még megéri eladnia a gabonát. Ebbe az árba vélhetően belekalkulálja, hogy ő maga mennyiért vette, mennyibe került a szigetre szállítania, mennyi munkája volt vele, és az utazás kockázatiról (oda- és visszaút) sem szabad megfeledkeznie. Meghatározza tehát magában a minimális árat: mi az a legalacsonyabb ár, amiért még érdemes eladnia a gabonát. A vételár nagyságát azonban a nagy valószínűséggel a lehető legmagasabb profitra való törekvés is befolyásolja: ez lesz a skála másik vége.

Idevonatkozóan eszünkbe juthatnak azok a forráshelyek, amelyek az alku megengedettségét,[24] a profit maximalizálását[25] támasztják alá, és mindenekelőtt ebben a helyzetben különösen is gondolnunk kell a jól ismert gaiusi kijelentés igazságára is: *„Scimus quam varia sint pretia rerum per singulas civitas regionesque [...].”*[26] Nem is csupán a piac helyszíne, hanem a helyhez kapcsolódó speciális körülmények is hatással vannak az árra: az élelmiszerhiány, az éhínség nem elhanyagolható szempontok. E körülményeket tetézi az a helyzet, amely a rendelkezésre álló információk egyenlőtlenségéből[27]adódik: az adott pillanatban a gondolkozásunk középpontjába állított kereskedő az egyetlen ember a szigeten, akinek tudomása van arról, hogy úton vannak további hajók Rodosz felé – bármennyire is bizonytalan, hogy egyébként azok a hajók ténylegesen meg fognak-e érkezni majd a szigetre.

Hogy ténylegesen mi játszódhatott le a fejében, igen izgalmas kérdés. Az erről alkotott képünket messzemenően befolyásolja az az emberkép, amivel dolgozunk. Ha a neoklasszikus közgazdaságtan által kínált *homo oeconomicus*t látjuk a kereskedőben, akkor elegendő, ha a csak a legmagasabb pénzösszegről számolunk be. Abból indulunk ki ugyanis, hogy emberünk a piaccal kapcsolatban megfelelő információval rendelkezik, cselekedeteit a nyereség maxima-

[24] Paul. D. 18, 4, 21. *„Pretium non ex re, sed propter negotiationem percipitur.”*

[25] Paul. D. 18, 1, 71. *„Quibus mensuris aut pretiis negotiatores vina compararent, in contrahentium potestate esse.”*

[26] Gai. D. 13, 4, 3.

[27] ‘Informationsasymetrie’ ld. Waibel i. m. 1057.

lizálása mozgatja, amelynek elérése érdekében teljességgel kiszámíthatóan és hasznosan cselekszik.[28]

Ha azonban a ciceroi szöveget a *'suum quam plurimo venditurus'* fordulatnál tovább olvassuk, azt látjuk, hogy a *'sapiens et bonus vir'* ennél jóval tovább megy fenomenológiai értelemben vett meggyőződésének kialakulásában. Amikor Cicero *'de eius deliberatione et consultatione'* bevezeti a valódi dilemmát, a kérdés nem csak a sok pénz elérésének perspektívájában merül fel benne, hanem a meggyőződése kialakításának kérdését a *honestas vs. utilitas* viszonyrendszerével egy magasabb erkölcsi dilemma szintjére emeli.

Az ár lehetséges nagyságával kapcsolatos fenomenológiai értelemben vett meggyőződés csak mindezek végiggondolása után alakulhat ki a kereskedő fejében. Reinach szerint a meggyőződésnek mindig alapja *(Grund)* van. Alapnak számítanak azok a tények, amelyekről az alanynak tudomása van, és amelyek a meggyőződés kialakulásához vezetnek.[29] Ekként a meggyőződés kialakításának alapjául szolgál mindaz, amit a kereskedő a *honestas vs. utilitas* dilemmában végiggondol. Az ilyen értelemben felfogott alapot elhatárolja Reinach attól a körülménytől, amely már a cselekedetet ösztönzi – ez lenne az indító ok, a motívum *(Motiv).* A meggyőződés alapot feltételez, motívumot azonban nem előfeltételez. A mi esetünkben a fent ismertetett információ és tudás képezik a meggyőződés megszületésére szolgáló alapot. A meggyőződés tartalma az ár nagyságára vonatkozik. Fontos kiemelni, hogy maga a meggyőződés, bár vezethet szociális aktushoz, önmagában még nem aktus, rendelkezik azonban intencionalitással. Intencionalitása pedig megegyezik a későbbi szociális aktus intencionalitásával, vagyis ugyanarra a tárgyra irányul, mint az esetlegesen abból fakadó szociális aktus. Ha például valamivel kapcsolatban kialakul bennem egy meggyőződés, közölhetem azt másokkal. Ilyenkor a közlés mint szociális aktus intencionalitása megegyezik a meggyőződés intencionalitásával.

Abban a pillanatban, amikor a kereskedő megfogalmazza a gabona eladására irányuló akaratát és a vételár nagyságát immár nem csak önmagában, hanem külső megjelenési formában is, akkor a kereskedő belső élménye külsővé válik. Ennek legegyszerűbb formája a reinachi rendszerben az állítás[30] lehet *(Behauptung).*

---

[28] Az adott gondolkodást megalapozó emberkép jogi következményeiről, illetve a közgazdaságtani emberképről ld. bővebben Deli Gergely: *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében. Értekezések a jogtudomány köréből.* Budapest, MediuM, 2018. 44–52.

[29] Ld. Reinach i. m. 355.

[30] 'Behauptung'. Ld. Reinach i. m. 56.

> „Valamely tényállással kapcsolatban kialakulhat bennem bizonyos meggyőződés, és ezt a meggyőződést megtarthatom magamnak. […] Kifejezésre juttathatom [azonban] a meggyőződésemet egy állítás formájában."[31]

Ehhez szükség van valamilyen indító okra *(Motiv)*. Az állítás aktus: az alany belső cselekvését feltételezi. Mivel azonban az állítás nem irányul kifejezetten egy másik személy felé, aktus ugyan, de nem szociális aktus.[32] „Az állítást megfogalmazhatom a magam számára anélkül, hogy valaki felé irányulna."[33]Az állítás sablon szövegét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: azt állítom, hogy A egyenlő B-vel.[34] Például a vételár ennyi és ennyi. Az esetünk szempontjából érdemes hangsúlyozni, hogy míg a meggyőződésnek vannak, helyesebben lehetnek fokozatai *(Stufungen)* – ezeket a szinteket, fokozatokat végigjárhatjuk, ha eljátszunk Diogenész és Antipater dilemmájával) – addig az állítás esetében a bizonyosságnak nem lehetnek fokozatai: az 'A egyenlő B-bel' formátumból ez következik.

4. Összegzés

Az a kereskedő, akinek a szemüvegén keresztül az árképzés problematikáját vizsgáltuk, *vir bonus* volt. Amit Diogenész tőle elvárt, az nem volt több a jogi keretek akkurátus betartásánál. A keretek kijelölését segítik a lényegi törvényszerűségek is. Hogy az erkölcsi elvárások ebben a tekintetben milyen mértékben jöhetnek számításba, további vizsgálódások tárgyát képezheti.

Az a vita, amit Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész egymásnak feszülő gondolataiból ismerünk, más megközelítésben – a jogi és erkölcsi dilemmát egy pillanatra félretéve – a világ eltérő felfogásából származik.[35] Összességében jó üzletet szeretne kötni mind a két gondolkodó: nem kérdés, hogy mind a ketten ugyanarra törekszenek, csak egészen máshogy kívánnak eljutni a kitűzött célig. Onnan is megközelíthetjük a kérdést azonban, hogy bár mindketten a jó ügyletre törekszenek, mégis mást értenek 'jó' alatt. Az egyikük azonnali, maximális

31 Ld. Reinach i. m. 161.

32 Reinach i. m. 356.

33 „Ich kann die Behauptung für mich aussprechen, ohne jedes Gegenüber, an das sie sich wendete". Ld. Reinach i. m. 161.

34 Ld. Reinach i. m. 356.

35 Erre Göttlicher is utal a különféle sztoikus felfogások kapcsán. Vö. Göttlicher i. m. 34–40.

győzelemre hajt, amelynek érdekében minden szükséges szabályt betartat, de nem vállal ezen felül olyan kockázatot (pl. további információk megosztásával), amely a profitot rövidtávon csökkentené. A másikuk távolabbra tekint, és a kölcsönös, hosszútávú nyíltabb együttműködés reményében hajlandó kockáztatni a pillanatnyi profitmaximalizálást. Bízik abban, hogy összességében akkor jár jól, ha a másik is úgy áll hozzá az ügyletkötéshez, ahogyan ő.

AZ EMBERKÉP SZEREPE AZ ÁLLAMFŐI KEGYELMEZÉSI JOGBAN

Szabó István*

1. Bevezetés

A meghatározott téma köré szerkesztett kötetek a szerzőket mindig elgondolkodtatják, vajon a saját kutatási témáikkal miként találhatnak kapcsolódási pontot. Nem meglepő, hogy ezek a kapcsolatok hol szorosabbak, hol távolabbiak. A főbb kutatási irányok meghatározása a kutató szabad döntésén múlik, ami egy-egy kijelölt témához hol közelebb, hol távolabb áll. Az emberkép azonban olyan téma, amely a jog minden részéhez kötődik, így a jogtudomány területén nincs olyan kutatási téma, amellyel csak távoli kapcsolatot alkotna.

A racionalitás a jogrendszert egyre inkább átszövő követelmény, amely mármár kizárólagossá válik. Az államhatalmi szervek döntéseinek ésszerűnek, objektívnek kell lennie, amit mások által is elfogadható érvekkel kell alátámasztani. Ehhez kapcsolódóan figyelemfelkeltő megállapítás, hogy a racionalitás az emberi erények érvényesülését, mint például a szeretetét, akadályozhatja.[1] Ha ez a feltételezés igaz, a jog racionalitásra épülő rendszerében keresnünk kell azokat a szigeteket (azokat a jogintézményeket), ahol az még nem vált uralkodóvá. Az alábbi tanulmány arra a hipotézisre épül, hogy az államfői kegyelmezési jog ebbe a körbe tartozik. Ez felerősíti az emberkép szerepét, ami a megszokott objektív kötöttségek feloldása mellett nagyobb befolyást gyakorolhat a döntésekre.

* Egyetemi tanár, Jogtörténeti Tanszék, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5150-731X

1 Deli Gergely: A római birodalom jurisztokratikus reformja – avagy egy evolúciós zsákutca anamnézise. In: Kiss Norbert – Máté Gábor (szerk.): *Az európai államok evolúciója. Államszervezeti paradigmák*. Budapest, Ludovika, 2024. 51.

A gondolatindító nálam is a 2024 februári „kegyelmi ügy” volt. Annak is különösen az a része, amely a kegyelemi határozat indokolására vonatkozott. A felháborodást kiváltó határozat nyomán igény fogalmazódott meg arra, hogy a köztársasági elnök adjon magyarázatot döntésére. Mikor ez nem történt meg, a kegyelmi határozat nyilvánosságra hozatalát követelték, abban reménykedve, ha az elnök hallgat, majd a határozatból megtudják az indokokat. Az elnöki hivatal ezt személyiségi jogi okok miatt sem tehette meg, de ettől eltekintve sem lett volna értelme, mivel a kegyelmi határozatoknak csak rendelkező része van, indokolása nincs. Így a kérdésre a határozat nyilvánosságra hozatala esetén sem kapnának választ.

Felvetődik azonban a kérdés, vajon az indokolást csupán formai kritériumnak gondolják, vagy a köztársasági elnöknek a tartalmára is magyarázatot kellene adni. A 2024 februári kegyelmi vitánál csupán annyi volt az elvárás, hogy az államfő mondjon valamit? Akár mit is mond indokként, azt fenntartások nélkül elfogadják? Erre nyilvánvalóan nemleges a válasz. A kegyelmi döntéseket csak akkor fogadjuk el, ha az indokolás tartalmával is egyetértünk. Így, ha a köztársasági elnöknek az az érzése, hogy az indokait sokan nem fogadnák el, akkor annak nyilvánosságra hozatalával nem oldaná meg a problémát, csak a vitát nyújtaná el vele.

Ez a probléma vetette fel bennem a kérdést, vajon hogyan lehet objektív módon indokolni egy kegyelmi határozatot. Annak a rendelkező részen kívül lehetne indokolása, csak azt szándékosan elhagyják? Nem válik-e a kegyelmezési jog önkényessé? A hatalomgyakorlásnak már a 18. századtól alapvető elvárása, hogy az ne legyen önkényes. Vajon ez a kegyelmezési jognál megvalósítható? Létezik a kegyelmi önkény fogalma,[2] amely az objektív szempontok erősítésével korlátozható.

Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ. Az államfő kegyelmi döntéseit milyen mértékben lehet objektívvé tenni, s annak önkényes volta miként korlátozható. Disszonanciát okozhat azonban a racionalitás kapcsán tett megjegyzésünk, hiszen olyan kivételeket keresünk, ahol az felülírható. Az objektivitás erősítése azonban a racionalitás erősítését is jelentheti, ami a keresett céllal ellentétes irányba fordíthat bennünket. Ezért érdekes kérdés lesz, hogy a kegyelmezési jog objektív jellege mikén erősíthető, s ennek milyen határai vannak.

Gondolatmenetünk felépítését a kegyelmezési jog értelmezésével indítom, majd egy rövid történeti áttekintéssel folytatom. Ezek szükséges előkérdések

[2] Képes György: A kegyelmezés joga. *Országút,* 2024/6. 11.

a köztársasági elnök nyáron kibocsátott 181/2024 (VII. 18.) KE határozatának értelmezéséhez, amelyre az érdemi problémák áttekintését építem.

2. A kegyelmezési jogkör mai értelmezése (kegyelem és kegyelmezési jog)

Napjaink felfogása szerint az államhatalmi szervek által gyakorolt kegyelmezési jog a kegyelem általános fogalmánál szűkebb kört ölel fel. Az általános (tágabb) felfogás szerint ez könyörületet, irgalmat fejez ki, a kegyelmezés erkölcsi vonatkozást kap, a megbocsátás lesz a központi eleme.[3] A katolikus lexikon definíciója szerint a kegyelem egy ingyenes ajándék, amire az érintettnek semmilyen jogos igénye nincs, arra érdemtelen.[4]

A kegyelmezés mai jogi értelmezése szerint azonban az csak büntetőügyekhez kapcsolódhat, az állam büntető hatalmához kötődik, s további korlátozást jelent, hogy célja jogpolitikai természetű.[5]

> „Így a kegyelmezési jog gyakorlását befolyásolja a büntetőpolitika, különösen a bűnözés helyzete, a bűncselekmények gyakorisága, jellege és társadalmi megítélése, továbbá a társadalom életviszonyainak védelme, illetve a társadalom biztonságérzete, valamint az igazságszolgáltatás érdeke a büntetőpolitika – rá eső részének – megvalósításában."[6]

A kegyelmezési jog büntetőügyekre történő korlátozása a középkorban is egyértelmű volt. Amennyiben a király kegyelmi jogával élt, a büntető ügyhöz kapcsolódó magánjogi (vagyoni) követelések alól nem adhatott mentesítését.[7] Csak az állam részéről fennálló igény engedhető el, más személy követelése

---

3 Petrétei József: A köztársasági elnök kegyelmezési jogáról. In: Csink Lóránt – Szabó István: *Az államfő jogállása II.* Budapest, Pázmány Press, 2015. 34.; Petrétei József: *A köztársasági elnöki intézmény a magyar alkotmányjogban 1989–2014.* Pécs, Kodifikátor, 2018. 454;

4 Ld. Magyar Katolikus Lexikon „kegyelem" és „kegy" szócikkek.

5 Petrétei (2015) i. m. 34–41.; Petrétei (2018) i. m. 454–457.

6 Petrétei (2015) i. m. 39.

7 „[…] a károsultaknak azonban kegyelem esetében is megmarad a joga a kár jóvátételt követelni." Ld. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Budapest, Grill, 1919. 320.; „Királyi kegyelemmel a bíróságnak csak a bírói részét lehetett elengedni, a félét csak annak beleegyezésével […]" Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899. 432.

nem. Az utolsó – s legerősebb – megszorításnál, miszerint a kegyelmezési jognak jogpolitikai célokat kell szolgálnia, már nem ilyen szoros a történelmi szál.

3. A kegyelmezési jog történeti háttere

A jogintézmény érdekes kollíziójának lehetünk tanúi a római megszállás alatt álló Júdeában. A zsidó jogtól ugyanis idegen volt a kegyelmezés intézménye, a római jogtól azonban egyáltalán nem. A zsidó felfogás szerint a törvények isteni voltából eredően azok alól ember nem adhatott felmentést, a megbocsátás nem foglalta magába a büntetés elengedését. A zsidó jog még a király számára sem tette lehetővé a kegyelem gyakorlását. A római jog azonban annak minden ma ismert formáját (eljárási kegyelem, végrehajtási kegyelem, mentesítés) alkalmazta.[8] A római felfogás szerint a császár a törvények felett állt, így attól szabadon eltérhetett. Ennek következtében bármilyen bírói ítéletet hatályon kívül helyezhetett, bárkinek bármilyen megkötés nélkül megkegyelmezhetett.[9] Az arra érdemesség egyáltalán nem volt feltétel. Ez Pilátus döntésénél is jól nyomon követhető: van egy arra érdemes és egy arra érdemtelen, a császár nevében eljáró helytartót azonban semmi nem akadályozza abban, hogy az arra érdemtelenek (Barabásnak) adjon kegyelmet.

A koraközépkorra még – a csupán a sértett panaszára üldözött – ún. magán bűncselekmények voltak jellemzők, ahol a kegyelmezési jog nem volt értelmezhető. Elengedni csak a köz (az állam) irányában fennálló követelést lehetett. A római birodalom újjáélesztésére tett kísérletek azonban az előző bekezdésben említett kegyelmezési jog recepcióját is megjelenítették. A frank birodalom Karoling időszakában (8-9. század) – római hatásra – kifejlődött a király kegyelmezési joga.[10]

A magyar alkotmányfejlődésben a király kegyelmezési joga bírói hatalmára vezethető vissza. A 17. század végéig rajta kívül még más bírói hatóságok is gyakoroltak kegyelmezési jogot.[11] Ennek legérdekesebb formája – a törvények ellenére magukhoz vont – földesúri kegyelmezési jog volt. Az úriszéktől sem-

8 Sáry Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben.* Budapest, Szent István Társulat, 2000. 77–81.

9 Sáry Pál: *Az ókeresztény államelmélet alapjai.* Budapest, Szent István Társulat, 2023. 75.

10 Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor.* Budapest, Athenaeum, 1900. 106.

11 Ld. „kegyelmezési jog gyakorlása" szócikk. In: Pomogyi László (szerk.): *Magyar alkotmány- és jogtörténet kéziszótár.* Pécs, Mérték, 2008. 541.; Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve* Budapest, Grill, 1911. 237.

milyen fórumhoz nem lehetett fellebbezni, így a jobbágy csak urától kérhetett kegyelmet.[12] Bár 1715-ben törvény rögzítette a király egyedüli kegyelmezési jogát,[13] a jobbágyok kegyelmi ügyeit azonban csak a század végétől terjesztették fel az uralkodó elé.[14]

Kérdés, vajon a kegyelmezési jog röviden most áttekintett fejlődésében találunk-e korlátokat? Olyan objektív szempontokat, amelyekhez a kegyelmezési jog gyakorlójának – hatásköre gyakorlása során – igazodnia kell. A római császár a törvények felett állt, így kötöttségei sem voltak. A nép véleménynyilvánítása ugyan több esetben befolyásolta azt,[15] de ezek nem jogi korlátok voltak. A pillanatnyi közhangulat befolyása sokkal inkább rapszodikussá tette az intézményt, mintsem kiszámíthatóvá. Ezt a Pilátus által Barabásnak adott kegyelem is jól közvetíti. A kegyelmezési jog önkényes, arra a kegyelemben részesülőnek nem kell érdemesnek lennie, annak nincsenek objektív feltételei. A koraközépkori uralkodók hasonlóan széles kegyelmezési joggal rendelkezhettek.

A magyar király jogköreit vizsgálva azonban – a rendiség térnyerésével – megjelennek bizonyos korlátok. A késő középkort azonban még a kazuisztikus jogalkotás jellemezte. Csupán megtörtént esetek jövőbeni ismétlődésének az elhárítására törekedtek, s nem normatív korlátokat állítottak fel. Néhány ilyen esetet említve, egy 1298-ban kibocsátott törvényünk a vétlen emberölést elkövető személynek csak akkor tette lehetővé a királyi kegyelmet, ha az a rokonoknak megfizette az előírt vagyoni elégtételt.[16] Az országgyűlés a gyilkosoknak adható kegyelmet 1492-ben[17] és 1563-ban[18] is korlátozta. Az 1655-ből származó törvényeink kizárták a visszaesőknek adható,[19] majd egy másik cikkelyben a rablóknak és gonosztevőknek adható királyi kegyelmet.[20] Ezekből az esetekből azonban általános korlátozások nem alakultak ki.

A polgári átalakulás (1848) után a magyar király kegyelmezési jogában unikálissá vált, hogy nem csupán az egyéni kegyelmezés jogát tartotta meg, hanem a közkegyelem gyakorlása is az ő hatáskörében maradt. Sőt utóbbi keretében

12 Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Budapest, Levéltárak Országos Központja, 1961. 60.

13 1715. évi XLVIII. tc. 3. §.

14 Bónis–Degré–Varga i. m. 60.

15 Sáry (2023) i. m. 60.

16 1298. évi LII. törvénycikk.

17 1492. évi LXXXII. törvénycikk 1. §.

18 1563. évi LXIII. törvénycikk.

19 1655. évi XXVI. törvénycikk 3. §.

20 1655. évi XXXVIII. törvénycikk 1. §.

még az országgyűlés által vád alá helyezett minisztereket is mentesíthette a büntetőjogi következmények alól. Bár az 1848. évi III. törvénycikk ezt korlátozó – az egyéni kegyelmet kizáró – rendelkezésként fogalmazza meg, miszerint: „Az elmarasztalt ministerre nézve a királyi kegyelmezési jog csak általános közbocsánat esetében gyakorolható”,[21] de önmagában már az kivételes, hogy bármilyen formában kegyelmet adhatott nekik. A kormányzó 1920 után – néhány hónapos korlátozást követően – szintén gyakorolhatta a kegyelem mindkét formáját,[22] az amnesztia törvényhozási hatáskörbe utalása csak 1946-ban történt meg.[23]

4. A köztársasági elnök 181/2024. (VII. 18.) KE határozata

4.1. A határozat kibocsátásának célja

A történeti áttekintésben a kegyelmezési jognak a kegyelem általános fogalmától történő elválása nem érzékelhető. Pilátus példája szélsőséges, amiből eredően jól közvetíti a helytartó hatalmát, s a kegyelmi jog tartalmát. Minél szélsőségesebb döntéseket hozhat, annál nagyobb a hatalma, s a kiterjedt kegyelmezési jog is ezt közvetíti. A hatáskör mai értelmezésével az ilyen típusú kegyelmi döntések nem férnek össze. Az államfői hatáskörök – benne a kegyelmezési jog is – szűkülnek. A kegyelmezési jog történeti részénél annak nem voltak komolyabb korlátjai, a 21. századra azonban megjelentek ilyen igények.

A 2024 februári kegyelmi ügy „kisülései” is az objektivitás erősítésének igényét támasztották. A köztársasági elnök adjon magyarázatot döntésére, s egyáltalán a kegyelmi döntéseknek miért nincs indokolásuk.

4.2. A cél megvalósítása (az objektivitás erősítése)

A 181/2024. (VII. 18.) KE. határozat kegyelmi feltételeket (okokat) határoz meg, amelyből arra következtethetünk, hogy a jövőben a köztársasági elnök csak ezek valamelyikének fennállta esetén fog pozitív kegyelmi döntéseket hozni. Ezt erősíti ama ígéret is, miszerint: „Az egyéni kegyelem gyakorlásáról a

[21] 1848. évi III. törvénycikk 35. §.

[22] 1920. évi XVII. törvénycikk 3. §.

[23] 1946. évi I. törvénycikk 12. § (1) bekezdés.

Sándor-palota – a fenti 3–8. pontban foglaltak szerinti kategóriákra hivatkozással – a honlapján tájékoztatja a nyilvánosságot."[24] Ha az államfő a pozitív kegyelmi döntéseket az egyes kategóriákhoz fogja sorolni, akkor más jogcímen nem születhet kegyelmi döntés.

A kegyelmi okok zárt meghatározása mindenképp erősíti a hatáskör gyakorlásának objektivitását. A kegyelmi határozatoknak valószínűleg továbbra is csak rendelkező része lesz, s indokolást nem fognak tartalmazni, azonban az egyes kegyelmi okokhoz történő hozzárendeléssel a köztársasági elnök közvetett módon mégis indokolni fogja döntéseit. Az elutasító döntések közvetett indokolása pedig az lesz, hogy egyik kegyelmi ok sem áll fenn.

4.3. A határozat két „záradéka"

A köztársasági elnök határozatának azonban van két fontos záradéka. Az első szerint a kegyelmi ügyek elbírálásánál „bizonyítási eljárásnak, személyes meghallgatásnak nincs helye",[25] a másik szerint pedig „A kegyelemre senkinek nincs alanyi joga, ennél fogva a jelen határozatban meghatározott szempontok semmilyen formában nem tekinthetők a kegyelem megadására vonatkozó ígérvénynek".[26]

Ez a két záradék a kegyelmi ügyek elbírálásának eddig említett, az objektivitás irányába tett lépéseit erősen tompítja. A köztársasági elnök határozata meghatározza a kegyelmi okokat, fennálltuk bizonyítására azonban nem ad lehetőséget. Ha netán a formális bizonyítási eljáráson kívüli eszközökkel sikerülne is bizonyítékokkal alátámasztani a kegyelmi kérvény megalapozottságát, a köztársasági elnök akkor is elutasíthatja azt. Joggal érezhetjük, hogy a kegyelmi okok meghatározása ellenére az erre vonatkozó kérvények elbírálása – a két záradékból eredően – a külső szemlélő számára továbbra is kiszámíthatatlan marad.

4.4. A két „záradék" indokoltsága

Az elnöki határozat két záradékát az előző pontban kissé negatív színben tüntettem fel. A kegyelmezési jog gyakorlása – az elvárásoknak megfelelően – el-

[24] 181/2024. (VII. 18.) KE határozat 11. pont.

[25] 181/2024. (VII. 18.) KE határozat 10. pont.

[26] 181/2024. (VII. 18.) KE határozat 10. pont.

indult az objektivitás irányába, a két záradék viszont az egész folyamatot szinte lenullázta.

Azonban a kegyelmezési jog tartalmi sajátosságait vizsgálva, a diszkrecionális jelleg elengedhetetlen tartalmi eleme. A köztársasági elnök a döntését saját belátása szerint, jogi kötöttségek nélkül hozza meg,[27] amelynek megvonása alaptörvény-ellenes lenne.[28] Mindez az államfői kegyelem szabályozhatóságát is szűk korlátok közé szorítja, ami alapvetően csak az eljárás tisztességes lefolytatására szorítkozhat.[29] A 181/2024. (VII. 18.) KE határozatban szereplő két záradék a diszkrecionális jelleg fenntartását erősíti meg.

A köztársasági elnök 181/2024. (VII. 18.) KE határozata a kegyelmi jogkörnek nem jogi szabályozása, csupán a nyilvánosság tájékoztatására szolgál. Amennyiben az államfő kilép a határozatában rögzített keretek közül, attól a kegyelmi döntése nem válik érvénytelenné. Ebből eredően tárgyalt hatáskörének diszkrecionális jellege akkor is fennmaradt volna, ha ezt a határozatba beemelt két záradékkal nem erősíti meg. Azonban helyesebb, hogy ezt megtette.

A két záradék tehát az objektivitás irányába történő elmozdulást jelentősen tompította, ugyanakkor a kegyelmezési jog elengedhetetlen elemeit jelentik. Ez már maga azt a gyanút veti fel, hogy a tárgyalt államfői hatáskör jellegéből eredően nem lehet objektív.

5. A kegyelmezési jog önkényessége

A bevezetőben említettem, hogy a kegyelmezési jog fogalmának a kegyelem általános fogalmától való elválasztását az objektivitás erősítése vezérlete. Külön tettem említést az önkényesség problémájáról. A közhatalom gyakorlásában az önkényesség felszámolása a 18. századtól meghatározó törekvés.

De egyáltalán mi az önkényesség fogalma. A lexikonokat böngészve azt a diktatúrával, az autoriter rezsimekkel azonosítják, de legalábbis valamiféle erőszakos tevékenységet kapcsolnak hozzá. A legtöbb helyen azonban egy Kölcsey Ferenctől vett idézet is fellelhető, miszerint: önkényes, „Ha valaki a maga mindenkori személyes ízlését veszi egyedülvaló sinórmértékül […].” Amennyiben

[27] Petrétei (2015) i. m. 43–44.

[28] Uo. 34.

[29] Petrétei József: *Egyéni kegyelem a jogállamban. Megfontolások ajánlások.* (Megjelenés alatt álló kézirat.) 14–15.

az önkényességnek, ezt a puhább, irodalmi megfogalmazását vesszük alapul, a definíció az államfő kegyelmezési jogra is kiterjeszthető.

A 181/2024. (VII. 18.) KE határozat az önkényesség érzését kicsit talán még erősít is. A kegyelmi jogcímek ismertek, bizonyításukra azonban nincs lehetőség. De hiába is nyerne igazolást valamely jogcím teljesülése, a külső szemlélő számára teljesen kiszámíthatatlan, hogy ezek közül kinek hagyják jóvá a kérelmét és kiét nem.

Azonban látnunk kell, hogy a Kölcsey Ferenc által meghatározott definíciót a diszkrecionális jogkör önmagában kimeríti. Az ugyanis azt jelenti, hogy saját megítélése, saját belátása szerint. Ez nem különbözik a jeles költő által adott „személyes ízlése" meghatározás tartalmától. Fontos szempont azonban az önkény fogalmának definiálása, ugyanis a diszkrecionális jogkörnek is vannak az alkotmányos alapelvekből eredő korlátai.[30] Az, hogy találunk olyan önkény fogalmat, ami ráillik a kegyelmezési jogra, még nem jelenti annak valóban önkényes voltát. Különösen azért nem, mert akkor a már a diszkrecionális jogkör önmagában önkényt valósítana meg.

6. A kegyelmi eljárás és a perbeli jogorvoslat

Amennyiben a kegyelmi eljárás elvesztené diszkrecionális jellegét, alighanem egy perbeli jogorvoslattal azonos jellemzőkkel bírna. A 181/2024. (VII. 18.) KE határozat kibocsátásáig a kegyelmi és a perbeli jogorvoslati eljárás között három lényegi különbség volt. Az elnöki kegyelemnek nem voltak objektív jogcímei, a körülmények tisztázásra (a bizonyításra) nem vonatkoztak alaki szabályok, s bármilyen tények is kerültek az elnök elé, az döntésében semmilyen kötöttséget nem keletkeztetett. A büntető perben a jogorvoslat jogcímhez kötött, bizonyítási kötelezettség van, s a bíró kötve van a bizonyítás eredményéhez. A júliusi elnöki határozat az első elemen túllépett, megjelölte a kegyelem jogcímeit. Ha ehhez bizonyítás is kapcsolódna, s a köztársasági elnök döntésének meghozatalakor ennek eredményéhez kötve lenne, a kegyelmi eljárás már semmiben nem különbözne egy bírósági fellebbviteli döntéstől. Az államfő pedig kvázi bíróvá válna.

Érdemes megemlíteni, hogy a 181/2024. (VII. 18.) KE határozatban már a második lépés is feltűnik. Ugyan kizárja a bizonyítás lehetőségét, de a korlátozás valójában csak a kérelmezőre vonatkozik. A határozat alábbi mondatából: „A

[30] Petrétei kézirat i. m. 13–14.

köztársasági elnök szakértő előzetes állásfoglalását kérheti […]”[31] az következik, hogy a kegyelmi eljárásban is sor kerülhet bizonyításra. A köztársasági elnök ezzel ígéretet tesz arra, hogy döntése előtt igyekszik a tényállás pontos tisztázására. A szakértő igénybevételét akkor sem tiltaná semmi, ha az államfő határozatában nem szólna róla. Az említés tényének oka van, különösen annak, hogy a perbeli bizonyítási ezközök közül éppen a szakértőt említi. A határozatban felsorolt kegyelmi okok megállapításában (pl. egészségi állapot) ez a legrelevánsabb bizonyítási eszköz. A szakértő igénybevételének említése a külső szemlélő megnyugtatására szolgál. A köztársasági elnök a kegyelmi határozat meghozatala előtt megfelelően tájékozódik, s döntését releváns tényekre alapozza.

A szakirodalomban is fellelhető olyan álláspont, amely az elnöki határozatban még csak halványan szereplő második lépést, a körülmények megfelelő tisztázását (a bizonyítási kötelezettséget) is megkívánná, s emellett elutasító döntés esetén akár indokolási kötelezettséget is elképzelhetőnek tartaná.[32] Mivel az indokolás a bizonytásból levont konklúzió, az már a harmadik lépéshez, a tényleges kegyelmi döntéshez is kapcsolódhat. Hatáskörének diszkrecionális jellegéből eredően azonban a köztársasági elnök a körülmények tisztázása során összegyűjtött tényekből levonható objektív konklúziókhoz nincs kötve. Ha kötve lenne hozzá, akkor a kegyelmi eljárás, és a perbeli jogorvoslat között megszűnne minden érdemi különbség. És emellett megszűnne a kegyelmi döntés diszkrecionális jellege.

7. Összegzés

A tanulmány kiinduló gondolata szerint a jognak a racionalitásra épülő szerevező elve mellett szükség van olyan jogintézményekre, amelyek az olyan emberi erényeknek, mint a szeretet, az igazságosság is teret engednek. Az államfő kegyelmezési jogában egy ilyen intézményt fedezhetünk fel. Ha az objektív tényekből levonható konklúziók (a racionalitás) és a köztársasági elnök igaz-

[31] 181/2024. (VII. 18.) KE határozat 10. pont.

[32] „A kegyelmi eljárásokra vonatkozó szabályozásnak indokolt lenne tartalmaznia a kegyelem gyakorlójának a kötelezettségeit és a kegyelmet kérő személy jogait, amelyeknek kötelezően érvényesülniük kellene. A kegyelmet gyakorló kötelessége, hogy a kérelem lehető legkörültekintőbb vizsgálatát végezze el, továbbá ésszerű időn belül döntsön, és az elutasító határozat meghozatala előtt – amennyiben szükséges – meghallgatást biztosítson, továbbá elutasító határozat esetén indokolást adjon. A kegyelmet kérő személy joga pedig, hogy kérelmét fogadják be, a tisztességes eljárás elve szerint vizsgálják meg és pártatlanul, részlehajlás nélkül döntsenek róla.” Petrétei kézirat i. m. 15.

ságérzete között konfliktus támad, a hatáskör gyakorlója minden további nélkül dönthet az utóbbi szerint. Ebből vontuk le azt a következtetést, hogy a mindenkori köztársasági elnökben élő emberkép jelentős befolyással van kegyelmi döntéseire.

A jogi mellett azonban politikai korlátok is megjelennek, s az előbbiek bevezetését hiába is hárítjuk el, utóbbiak jelentősen korlátozhatják a köztársasági elnök tényleges mozgásterét. A politikai élet szereplőinek megbízatása ugyanis a népszerűségen nyugszik,[33] ami döntéseiket is értelemszerűen befolyásolja. Ha a kegyelmi határozatot jogilag ugyan nem kell indokolni, de az indoklás hiánya népszerűségvesztést idézhet elő, utóbbi mindenképpen kihatással lesz a köztársasági elnök döntéseire. A 181/2024. (VII. 18.) KE határozat kibocsátása is ennek tudható be. Jogi szempontból irreleváns, hiszen a köztársasági elnök döntéseinél kötőerővel nem bír. A cél a közvélemény irányában tett üzenet volt. Ha ez a társadalom elvárása, akkor hatáskörének gyakorlását igyekszik objektív szempontokhoz kötni.

A kegyelmi döntések azonban ritkán népszerűek,[34] ami ahhoz is vezethet, hogy a köztársasági elnök egyáltalán nem, vagy csak nagyon szűk körben él a kegyelmezési joggal.

[33] Csink Lóránt: Egy lemondás margójára: alkotmányjogi gondolatok felelősségről, kegyelemről és kormányformáról. *Alkotmánybírósági Szemle,* 2024/1. 3., 5.

[34] Uo. 4.

A SAJÁTJOGÚ EGYHÁZTAGSÁG ('RÍTUS') MINT A SZEMÉLY JOGILAG JELENTŐS TULAJDONSÁGA

Elvek és szabályozások rövid foglalata történeti távlatban

Szabó Péter*

ego tibi contradico, ut totum possideas
(Szent Ágoston)

1. Bevezetés

A krisztushívők kánonjogi helyzetét alapvetően három tényező határozza meg: a teljes közösség (vagy annak részleges hiánya akatolikusok esetén), a kánoni büntetlenség (vagy az esetleges szankciók korlátozó hatása), és végül a „jogilag jelentős tulajdonságok" köre.[1] Ez utóbbiak között sajátosan egyházjogi jelenség a „rítus(tagság)", vagy mai pontosabb elnevezése szerint a sajátjogú egyháztagság. E jellemző alapvetően érinti a krisztushívők jogállását. Ettől függ, melyik katolikus törvénykönyv szabályozza az életüket (a CIC'83 vagy a CCEO'90), továbbá például az is, hogy melyik liturgikus (jog)rendet követik, és nem utolsó sorban az, hogy – több katolikus hierarchia együttes jelenléte esetén – melyik egyházmegye és plébánia vagy paróchia kötelékébe tartoznak.

A rítustagság egyes kérdéseiről eleinte pápai részleges jog formájában születtek rendelkezések. Egységes közös jogrend csak a XX. századi kánoni kodifikációk révén jött létre. A jelen tanulmány e fejlődéstörténet néhány fontos pillanatát és jellegzetes vonását igyekszik röviden vázolni, illetve a szabályozás mai helyzetét szeretné értékelni. A rítus kifejezés mögött megrejlő liturgikus-fegyelmi-teológiai örökség jelentőségének lényegileg átalakuló megítélése sem

* Egyetemi tanár, Kánonjogi Intézet.

1 Erdő Péter: *Egyházjog*. 4. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 132–140.

kerülheti el figyelmünket. Ez ugyanis értelemszerűen hatott a törvényhozói beállítottságra, s ennek révén a rítusszabályok irányultságára, alkalmazásuk gyakorlatára is. Egyes sajátjogú egyházak ma igen eltérő geopolitikai-szociológiai helyzete a „rítustagság" terén az eddiginél cizelláltabb szabályozást sürget. Ennek kialakítására gyakran csak (pápai) részleges jogalkotás nyújthat megfelelő megoldást. Nem meglepő tehát, ha e témakörben a doktrína figyelme lassan újra e jogszabálytípus felé fordul.

A jelen összegzés kialakításánál nemcsak témáról szóló korábbi írásainkra támaszkodunk,[2] hanem olyan új adatokra és megfontolásokra is, melyeket az elmúlt években zajló tevékenységünk – háttérkutatások, szakértői állásfoglalások – során kerültek elő, illetve rajzolódtak ki.

2. A rítustagság szabályozása történeti visszatekintésben

A „rítustagság", vagy mai hivatalos nevén a sajátjogú egyháztagság jogi jelensége csak az elmúlt fél évezredben jelent meg és került lépésről lépésre szabályozásra. Eleinte a hívek mindig a lakó- vagy tartózkodási helyük saját szertartás- és fegyelmi rendjét követték.[3] Ebben lényegi változást V. Miklós pápa rendelkezése hozott, aki 1448-ban a levantei területeken élő latinoknak

[2] Ld. Szabó Péter: Sajátjogú egyháztagság a hatályos jog szerint (CIC 111–112. és CCEO 29–38. kk.). *Kánonjog* 1999/1–2. 33–68.; Uő.: Az anya felekezete szerinti szertartásban keresztelt törvénytelen gyermek rítusa (Interrituális kazuisztika: 1). *Athanasiana,* 22. (2006) 193–214.; Uő.: L'ascrizione dei fedeli orientali alle Chiese sui iuris. In: Pablo Gefaell (szerk.): *Lettura dello* ius vigens *nella diaspora*, *Cristiani orientali e pastori latini*. (Monografie giuridiche 42) Milano, 2012. 151–232. [a továbbiakban: Szabó (2012a)]; Uő.: La natura giuridica della licenza per il cambiamento di Chiesa «sui iuris» e la sua incidenza sulla prassi canonica. *Eastern Canon Law,* Vol. 1., No. 1–2. (2012) 63–111. [a továbbiakban: Szabó (2012b)]; Uő.: *Un protestante ammesso alla piena comunione è obbligato ad ascriversi alla Chiesa latina? Osservazioni intorno al can. 35 CCEO.* In: Luigi Sabbarese – Lorenzo Lorusso (szerk.): *Oriente e Occidente. Respiro a due polmoni. Studi in onore di Dimitrios Salachas.* (Studia/Canonica 67) Città del Vaticano, 2014. 231–254.; Uő.: Le «cause canoniche» del passaggio ecclesio-rituale secondo un'istruzione inedita della Sacra Congregatio Pro Ecclesia Orientali (1928). Una rilettura per il nostro tempo. *Ius Ecclesiae,* Vol. 36., No. 1. (2024) 167–194. [a továbbiakban: Szabó (2024)]

[3] Szent Ambrus († 397) egy szöveghelye ennek tanúja: „Cum Romam venio ieiuno sabbato; cum hic sum, non ieiuno. Sic etiam tu, ad quam forte ecclesiam veneris, eius morem serva si cuiquam non vis esse scandalo nec quemquam tibi", Epist. ad Ianuarium, ep. 54 c. 2, In: *Patrologia Latina,* vol. 33, col. 201. (A kérdéskör újabb kutatási eredményeihez lásd például: Orazio Condorelli: *«Unum corpus, diversa capita»: Modelli di organizzazione e cura pastorale per una «varietas ecclesiarum» [secoli XI–XV].* Roma, 2002.; Eloy Tejero: *De la Iglesia de los ritos a la Iglesia de los territorios [años 313 al 896].* Pamplona, 2022.)

megtiltotta a bizánci rítus követését.[4] A rítustagság kérdését a kodifikáció koráig helyi viszonyokra kiadott *részleges* pápai rendelkezések szabályozták,[5] melyek viszont – elsősorban elveik révén – idővel gyakran eredeti rendeletetési területeiken túl is érvényesültek. A rítustagság körüli bizonytalanság nemcsak a minimális közös normák (vagy legalábbis egy egységes áttekinthető rendszer) korabeli hiányából fakadt. A rítus fogalmának változó értelmezése maga is tovább bonyolította az összképet.[6]

A trentói kor rítustagság szabályait alapvetően a latin rítus favorizálása jellemezte. Ez olykor e rítus vélt felsőbbségét nyíltan érvényesítő egyoldalú rítustagsági törvényekben és gyakorlatban öltött formát, elsősorban az italo-görögök esetében. Ettől eltérően – az unió megőrzése vagy előmozdítása érdekében – a szabályozás egyes vidékeken viszonylag kiegyensúlyozott maradt. A latin rítusra történő „átvezetést" nyíltan érvényesítő helyi szabályozás eklatáns példája a XIV. Benedek-féle, iménti említett *Etsi pastoralis* kezdetű konstitúció.[7] Ezek az egyoldalú rendelkezések a *praestantia ritus latini* (értsd: „a latin rítus felsőbb-

[4] Nicolaus V.: Pervenit ad aures [de transitu a ritu ad ritum diserte agit Nicolaus V in constitutione 3., d. 6. Sept. 1448. (Bened. XIV Allatae sunt § 20.)]. In: Gerhard Schneemann – Theodor Granderath (szerk.): *Acta et decreta sacrorum conciliorum recentiorum*, *collectio Lacensis*. tom. II. Friburgi Brisgoviae, 1876., coll. 601–602. (Ellenkező előjelű, a bizánci rítustagságot védő intézkedés csak több mint másfél évszázaddal később, 1624-től született. Ennek recepciója ráadásul kezdettől jelentős helyi ellenállásba ütközött; vö. Szabó Péter: *Fejezetek a magyar görögkatolikus jogtörténetből. Jogforrások, kormányzati berendezkedés, rítustagság 1771–1972.* (Collectanea Athanasiana I/16) Nyíregyháza, 2023. 79. [a továbbiakban: Szabó (2023)].

[5] Clemens VIII, instr. *Super aliquibus ritibus graecorum*, 30. VIII. 1595. In: *Bullarium Pontificium Sacræ Congregationis de Propaganda Fide*, I. Romae, 1839.; Benedictus XIV, const. ap. *Etsi pastoralis*, 26. V. 1742. In: Pietro Gasparri (szerk.): *Codicis iuris canonici fontes*. Vol. 1.: *Concilia generalia – Romani Pontifices usque ad annum 1745*, nn. 1–364. Romae, 1923., n. 328, 734–755.; Uő.: ep. encycl. *Demandatam caelitus*, 24. XII. 1743, in uo., n. 338, 795–803.; Uő.: ep. encycl. *Allatae sunt* [de ritibus orientalis servandis], 26. VII. 1755, in Uo., vol. II, n. 434, 456–474; ld. még például: Decr. S. C. de Prop. F., 6. oct. 1863 [De concordia seu conventione inter latini e rutheni ritus fideles]. In: *Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide: seu Decreta, instructiones, rescripta pro apostolicis missionibus*, vol. I [ann. 1622–1866, nn. 1–1299]. Romae, 1907. 685–688.; ld. még: Cyril Korolevskij: *Studio particolareggiato del can. 94, § 2 e can. 98, § 3*. In: Sacra Congregazione "Pro Ecclesia Orientali" – Codificazione canonica orientale [Greci e disciplina bizantina in generale, vol. 1], Prot. n. 69/1930, Dicastero per i Testi Legislativi, Biblioteca, coll. 9E17, 1–58.

[6] Ld. Szabó (2023) i. m. 73. skk.

[7] Eszerint két italo-görög szülő gyermekét szentszéki engedély nélkül keresztelhették a latin egyházba, illetve a görög apa egyetértésével a gyermek a latin anya egyházába kerülhetett, fordított esetben a gyermek ellenben nem lehetett görög rítusú. Továbbá míg az italo-görög feleség jogosult volt férje latin rítusára térni, ennek fordítottja (italo-görög férj és latin feleség) esetén a feleséget a jog nem hatalmazta fel ugyanerre. Ezen túl az egyszer latin rítusra tért görög feleség a házassági kötelék felbomlása esetén sem térhetett vissza külön engedély nélkül eredeti rítusára; ld. Bánk József: *Kánoni jog, I. Bevezetés a kánoni jogba, a kánoni jog forrásai, személyi jog.* Budapest, 1960. 414., 428., 430.

sége") korabeli – igencsak két[ség]es – elvének tükrében érthetőek némileg. E hivatalos korábbi egyházi doktrína értelmében a latin rítus – mivel az Római Egyház sajátja, amely pedig a többi egyház anyja és tanítója – a többi rítussal szemben előnyben részesítendő.[8] E meggyőződés hátterében a jogalkotás és jogalkalmazás olykor minden eszközzel a latin rítus irányába igyekezett terelni az egyesült keleti híveket. Ellenben olyan vidékek, ahol e törekvés az egyesültek ortodoxiához történő visszatérésének kockázatát rejtette magában, ott – mint mondtuk – a rítusszabályok tartalma és alkalmazásuk is visszafogottabb, kiegyensúlyozottabb maradt. Egy-egy keleti rítusról a latinra történő áttérés mindenesetre ekkoriban szinte lehetetlennek bizonyult.[9]

E besorolási trendeket – amelyek révén egy-egy hívő vagy kisebb közösség egyik rítusból egy másikra léphetett át – meg kell különböztetnünk a keleti rítusok latinizálására irányuló kísérletektől. Ez utóbbiak kezdetben ugyancsak a felsőbbrendű latin rítusra történő teljeskörű „átvezetést" célozhatták.[10] Ennek elérése a liturgikus gyakorlatban – a kétségtelen erőteljes latinizáció ellenére – végül irreális törekvésnek bizonyult.[11] Az egyházfegyelem terén viszont rend-

[8] Ld. „Cum Latinus Ritus is sit, quo utitur Sancta Romana Ecclesia, quae Mater est et Magistra aliarum Ecclesiarum, reliquis omnibus Ritibus praeferri debet"; *Allatae sunt* (4. lj.), n. 20. A kérdés irodalmából: Edward Farrugia: Praestantia ritus latini. In: Uő. (szerk.): *Encyclopedic Dictionary of the Christian East*. Rome, 2015. 610–611.; Natale Loda: Uguale dignità teologica e giuridica delle Chiese *"sui iuris"*. In: Luís Okulik (szerk.): *Nuove terre e nuove Chiese. Le comunità di fedeli orientali in diaspora*. Venezia, 2008. 37–80., 40–48.; továbbá ld. még: Heinrich Hoffmann: De Benedicti XIV latinisationibus. *Apollinaris,* Vol. 27. (1954) 77–161.

[9] „[…] fino alla seconda metà del secolo XIX° il transito dal rito romano a quello orientale era quasi impossibile", Korolevskij i. m. 19.; „Ad praxim dispensationum quod attinet, Sedes Apostolica nonnisi rarissime permittit transitum a ritu latino ad orientalem […] Ad praxim dispensationum quod attinet, Sedes Apostolica nonnisi raro permisit transitum a ritu orientali ad latinum, etsi sane facilius quam vice versa", ld. Gommarus Michiels: *Principia generalia de personis in Ecclesia*. 2. kiad. Parisiis–Tornaci–Romae, 1955. 319., 323.

[10] E törekvések különösen erőteljesen jelentkeztek az italo-görögök esetében; vö. pl. „La misura di Pio IV, eliminando senza discussione ogni sacro contatto con la gerarchia episcopale d'Oriente, spingeva i sacerdoti ed i fedeli greci ed albanesi, sia pure in modo indiretto, verso il vescovo ed il clero diocesano latino, suggerendo implicitamente sostituzioni, passagio di rito, graduali commistioni liturgiche e pastorali, fino a «ridurrli a forma di vita cattolica», e cioè al rito ed alla disciplina occidentale, riformati dal Concilio di Trento", ld. Vittorio Peri: *Chiesa Romana e „Rito greco". G. A. Santoro e la Congregazione dei Greci (1566–1596)*. Brescia, 1975. 53.

[11] A munkácsi liturgikus hagyomány történetének szakszerű áttekintéséhez ld. Dobos András: *A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya*. In: Terdik Szilveszter (szerk.): *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*. Debrecen, 2020. 54–62.; továbbá: Uő.: *Prassi liturgica e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukacevo: dall'unione di Uzhorod (1646) fino alla metà del XX secolo*. Münster, 2022.

szerint sikerrel járt. Ennek hatására például a hazai rutén eparchiák egyházfegyelme a XIX. század közepére majd teljes mértékben a trentó jogra tért át.[12]

Noha XIII. Leó idejétől a latin rítus egyoldalú favorizálása helyett jelentős előrelépés mutatkozott a fegyelmi sokszínűség elismerése irányába,[13] a rítusok közötti tényleges egyenlőség, illetve e tézis jogszabályok és jogalkalmazás terén történő érvényesülése még távolinak tűnt.[14] Az első kodifikáció szabályainak összképe is ezt tükrözi. Az 1917-es kódex ugyan már egyetemes törvényekben rögzítette a rítustagság főbb szabályait,[15] ám továbbra is fenntartotta a keletieket a latin rítusra segítő, egyoldalú részleges jogszabályok hatályát.[16] Noha a mp. *Cleri sanctitati* részletesebb rítusszabályai[17] bizonyos pontokon a latinokra is kiterjedtek, az imént említett részleges jog elsőbbségét biztosító kódexbeli előírások hatályát ezen újabb keleti normák is érintetlenül hagyták.[18] Az 1957-es keleti *motu proprio* rendelkezése világossá tette, hogy az előírt rítusváltási engedély érvényességi feltétele az átlépésnek.[19] Emellett – újra a *praestantia ritus latini* szellemét idéző egyoldalúsággal – a katolizáló ortodoxok számára lehetővé tette a latin rítusra lépést,[20] a protestánsok keleti katolikus egyházhoz csatlakozásának lehetőségéről ellenben nem szólt. A rítusfogalom elnagyoltsága miatt továbbra sem volt világos, hogy a rítusváltás szabályait csak a nagy

---

12 Ld. Szabó (2023) i. m. 27–48., 47.

13 Leo XIII, litt. ap. *Orientalium dignitas* [de disciplina orientalium conservanda et tuenda], 30. XI. 1894. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 27. (1894–95) 257–264., *praefatio*; vö. Ivan Žužek: Incidenza del «Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium» nella storia moderna della Chiesa universale, in Ius in vita et in missione Ecclesiae. *Acta Simposii Internationalis Iuris Canonici occurente X anniversario promulgationis Codex Iuris Canonici, diebus 19–24 Aprilis 1993 in Civitate Vaticana celebrati.* Città del Vaticano, 1994. 675–753., 725–726.

14 Žužek i. m.

15 CIC'1917, 98. kán. 1–5. §, továbbá: 756. kán. 1–3. §; később: Pius XII, m.p. *Cleri sanctitati* [de ritibus orientalibus, de personis pro Ecclesiis orientalibus], 2. VI. 1957. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 49 (1957) 433–600., 1–15. kk. (a továbbiakban: m.p. *Cleri sanctitati*).

16 Ld. CIC'1917, 98. kán. 4. §; 756. kán. 2. §. E normák erejében például az *Etsi pastoralis* – latin rítus felsőbbségének a tézisére épülő, s ebből adódóan ugyanezen rítust egyoldalúan erősítő – aszimmetrikus szabályai (ld. 7. lj., fentebb) továbbra is maradéktalanul érvényesültek. A fegyelmi rend e ponton tehát annak ellenére maradt a keletiek számára továbbra is rendkívül hátrányos, hogy az ezen féloldalas szabályozás mögött meghúzódó korábbi doktrínát, mint mondtuk, a hivatalos egyházi álláspont ekkora *elvileg* már elvetette.

17 Ld. m.p. *Cleri sanctitati* i. m. 6–15. kk.

18 Vö. m.p. *Cleri sanctitati* i. m. 15. kán.

19 *Nemo potest sine licentia Sedis Apostolicae ad alium ritum* valide *transire*…, ld. m.p. *Cleri sanctitati* i. m. 8. kán. 1. §.

20 *Baptizati acatholici ritus* orientalis*, qui in catholicam Ecclesiam admittuntur, ritum quem maluerint amplecti possunt; optandum tamen ut ritum proprium retineant*, ld. m.p. *Cleri sanctitati* i. m. 11. kán. 1. §.

liturgikus családok közti átlépés esetén kell-e követni (pld. bizánciról örmény-re), avagy az azonos liturgikus családhoz tartozó *al*rítusok közötti átlépésnél is: így például (bizánci) ruténről (bizánci) melkita, vagy (bizánci) román rítusra térésnél is.[21] Fontos kivételként az *azonos liturgikus kenyértípus*t használó *keleti* egyházak *egymásközti* rítusváltásait viszont 1838-tól jó ideig az érintett püspökök maguk is engedélyezhették.[22]

A rítusbeli besorolódásnak, mint az a fenti fejtegetésekből kiolvasható, három alapvető módozata lehetséges: a keresztség, a rítusváltás, illetve a katolizálás révén történő rítusszerzés. A tömeges kivándorlásnak betudhatóan a XIX. század végétől a rítustagság szabályai egyre nehezebben tudták betölteni szerepüket. Ezek ugyanis csak olyan körülmények között biztosíthatták a rítusok közti kiegyensúlyozott kapcsolatot, ahol az együttélő egyházak között egyrészt viszonylagos kulturális-szociológiai egyensúly mutatkozott, illetve, másrészt, minden érintett közösség megfelelő saját paróchiális lefedettséggel (viszonylag sűrű plébániahálózattal) rendelkezett. A kivándorlás nyugati célországaiban a keleti katolikusok esetében e két sarkalatos feltétel egyike sem volt adott! Ez az új helyzet új megfontolásokat és a rítustagságot érintő hatósági gyakorlat alakítását igényelte (volna).

A II. Vatikánum előtt az imént vázolt lelkipásztori probléma megoldását a nyugati szórványban letelepedett keleti katolikus hívek latin rítushoz alkalmazkodása, vagy latin rítusra tér[ít]ése könnyítésében látták. A régi egyházfegyelem vegyesrítusú házasság esetén, mint tudjuk, főszabályként valamennyi gyermeket az apa egyházába rendelte.[23] A latin rítusra segítés alkalmas eszközének így a rítusváltási okok említett célhoz igazítása tűnt. Ez a rítusváltási kérelmek

[21] XIV. Benedek korától a "rítus" fogalmán csak a – ma „tradíció" kifejezéssel illetett – nagy rítuscsaládokat (liturgikus családokat) értették, s így a rítusváltást is csak ezek közti átlépésekre tekintették szükségesnek. E felfogás a PAL 303. kán. fogalmazásmódja miatt egészen az új kodifikációig tovább élhetett. Egy eltérő olvasat szerint ellenben –mely már az I. Vatikánum keleti előkészítő munkálatai idején dominánsnak tűnt– a rítusok valójában az ekkoriban „al-rítus" néven emlegetett egymástól független keleti joghatósági egységek. Eszerint az ezek közti átlépésnél is a rítusváltás szabályai követendőek, azaz akkor is, ha mindkét egyház azonos liturgiacsaládba tartozik; Ld. Szabó (2023) i. m. 149. skk., és az ott idézett bibliográfia. (Vö. még: Pius XII, m.p. *Postquam apostolicis litteris* [de religiosis, de bonis Ecclesiae temporalibus et de verborum significatione pro Ecclesiis orientalibus], 22. II. 1952. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 44. [1952] 2., 65–152., 144.: 303. kán. § 1, 1°.)

[22] Ld. decr. S.C. de Prop. F., 20. nov. 1838 [de transitu orientalium ex uno ad alterum ritum]. In: *Collectanea* (5. lj.), I., i. m. n. 878., 499–500.

[23] CIC'1917, 756. kán. 2. §: *Si alter parentum pertineat ad ritum latinum, alter ad orientalem,* proles ritu patris baptizetur, *nisi aliud iure speciali cautum sit*.

elbírálásának pápai követekre bízása[24] és egy ezt kísérő belső utasítás[25] révén kapott szinte szabad utat.

Eddigi ismereteink szerint ez az egyetlen eset, amikor a kongregációs gyakorlatból leszűrhető rítusváltási okokat *(causae canonicae) jogszabályértékű szentszéki irat*ba foglalták. A szöveg kidolgozásának háttéradataiból az rajzolódik ki, hogy a dikasztérium elé terjesztett eredeti szakértői javaslatokat a bíborosi ülés szándékoltan a latin rítusra térés további könnyítésének irányába módosította.[26] Az utasítás tartalmának, illetve azon belül a rítusváltási okok lajstromának[27] elemzése a jelen keretek között nem lehetséges.

Noha az itt szereplő rítusváltási okok megfogalmazása semleges (azok nem kifejezetten beszélnek a keleti rítusokról a latinra történő átlépésről), ám valós környezetben alkalmazásuk szinte mindig ezt az irányt eredményezte. Így például az újvilág területein aligha fordulhatott elő, hogy latin hívő arra hivatkozva kérje keleti rítusra térését, hogy nincs elérhető római katolikus templom, vagy hogy keleti iskolát látogatott, keleti szemináriumban nevelkedett. Nyilván a sok egyházi ünnep és böjt terheitől való mentesülés szándéka is a keletiről

[24] Ld. Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali, decr. *Nemini licere* [facultas concedendi transitum ad alium ritum deinceps uni S. Sedi reservatur], 6 dicembre 1928. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 20. (1928) 416–417.

[25] Archivio del Dicastero per le Chiese orientali [= ACO], fasc. 84/40 *Oriente, Diritto*, ff. 1–2, Decreto *De venia apostolica transitus ad alium ritum a Romani Pontificis legatis concedenda*, 6 dicembre 1928; ff. 3–4, *Istruzione* N. Prot. 1310/28, 10 dicembre 1928. (A szentszéki utasítás eddig kiadatlan eredeti szövegének első publikációjához Ld. Szabó (2024) i. m. 187–189.)

[26] Az utasítás kidolgozásának lezárására a Keleti Egyházi Kongregáció 1928. novemberi plenáris ülésére került sor. Az ezzel kapcsolatos levéltári anyaghoz, illetve annak első kritikai elemzéséhez Ld. ACO, *Ponenze*, Congregazione del 6 novembre 1928, N. VIII/1 – prot. N. 1310/28, Oriente – Facoltà ai Rappresentanti pontifici; illetve: Szabó (2024) i. m. 167–194.

[27] A rítusváltás engedélyezésének törvényes indokai *(„cause canoniche")* az 1929-es belső szentszéki utasítás szerint:

„1) az *ad quem* rítusban kapott vallásos nevelés;
2) a rítus *a quo* templom látogatásának komoly nehézségei, és még inkább az említett szertartású templom hiánya;
3) az *a quo* rítus szerinti katolikus iskolákba járás és a keresztény nevelés lehetetlensége vagy szinte lehetetlensége;
4) a keresztény nevelés egysége a családban;
5) végleges belépés (akár ideiglenes fogadalom révén is) olyan latin szerzetbe, amelynek nincs keleti rítusú tartománya;
6) olyan személyek felszentelése, akik a papságra való felkészülés érdekében [latin] egyházmegyék vagy latin vidékek szemináriumaiban tanultak;
7) a saját rítusú ünnepek és böjtök megtartásának lehetetlensége vagy súlyos nehézsége a kérelmező szegénysége miatt (akár azért, mert azok gyakoribbak, akár azért, mert nagyobb költségekkel járnak);
8) a leendő feleség igényének figyelembevétele, aki (a házasságkötési) feltételként követeli, hogy a férj és a gyerekek az ő szertartást kövessék" [az utasítás eredeti olasz szövegéhez ld. Szabó (2024) i. m. 189–191].

a latin rítusra térést jelentette, hiszen a keleti böjti rend volt szigorúbb, illetve a keleti egyházi naptár ünnepekben gazdagabb.[28] Az adott időszakban az is életszerűtlennek tűnt, hogy keleti feleség szorgalmazza férje és gyermekei saját rítusára térését, egyszerűen azért, mert a keleti mentalitástól ez teljességgel idegen volt. A nyugati diaszpórába vetődött keleti hívek számára saját iskolák létesítése szegénységük, szétszórt kis létszámuk miatt rendszerint elérhetetlen volt, így az iskolalátogatásra hivatkozó rítusváltási ok ugyancsak egyirányú utcának bizonyult. Gyakorlatilag ez is csak latin rítusra történő áttéréseket eredményezett, legalábbis a szórványban élő keletiek igen jelentős hányada esetében.[29]

Ezen *egyoldalú* hatások alighanem a belső utasítás kidolgozói számára is világosak lehettek, sőt *szándékolt*nak is tűntek. Ezt tükrözi a szövegen eszközölt további módosítások iránya.[30] Így például a plenária javaslatához képest a végső szövegben megjelent három további – tényleges hatásaiban extrém rugalmas – rítusváltási ok is: az iskolalátogatás, a családon belüli keresztény nevelés egysége, továbbá az idegen rítusú szemináriumban nyert papképzés. E „könnyítések" a körülmények révén szinte mindig a latin rítusra térést segítették. Így e mozgásteret tágította az az utólagos betoldás is, mely szerint a

[28] Vö. A korabeli hazai böjti rendhez ld. Melles Emil: *A görögkatolikus szertartástan elemei*. Budapest, 1942. 90–92.; továbbá: Rusznák Miklós: A görög egyház böjti fegyelme. *Hittudományi Folyóirat,* 20. (1909) 618–675.; míg a bizánci egyházi ünnepek listáihoz: Melles i. m. 71–89., 72–77. (A görög böjti előírások és az egyházi ünnepek számának mérséklése ismételten előkerülő kérdés volt, azt első keleti kodifikáció keretében a hazai szakbizottságok is szorgalmazták; ld. Szabó (2023) i. m. 128.; továbbá uo. 108., 114., 125–126.)

[29] Az itt idézett amerikai maronita szerző – a Hittani Kongregáció korábbi munkatársa – észrevétele rámutat, hogy a latin rítusra történő áttérés nem csak lehetőségként jelent meg, hanem elvárás, sőt kikötés is volt a latin egyházi fenntartású iskolák látogatásához: „[…] because of the parochial structure of the Catholic schools, families were obliged to register in the Latin parish in order to enroll their children in school. In this way countless numbers of Eastern Catholic faithful drifted away from their proper Church *sui iuris* in order to educate their children. The schools required not only that families be members of the parish in order to enroll their children in the school, but that they financially support the parish, on top of the expensive tuition the parents were already paying. For many, the financial burden was too great and they could not support both their Eastern Catholic church and the parish of the school their children attended […] This problem continues to dramatically affect all of the Eastern Catholic Churches in the U.S…" […] „As bizarre as it may seem from a scholarly perspective the reality is painfully clear: one of the major roots of inter-ecclesiastical conflicts in the U.S. is Catholic schools. The desire of Eastern Catholic parents to provide a Catholic education to their children combined with the inability of Eastern Catholic parishes to create, fund and run adequate schools in a nation that had created a notoriously anti-Catholic public school system (which is now just notoriously secular and anti-religion in general) paradoxically caused tremendous damage to Eastern Catholic Churches", ld. John Kimes: *Viewing the USCCB through the Lens of CCEO c. 322 and other Inter-Ecclesial Realities in the United States of America*. In: Luigi Sabbarese (szerk.): *Strutture sovraepiscopali nelle Chiese orientali*. Città del Vaticano, 2011. 253–267., 262–263.

[30] Ld. Szabó (2024) i. m. 179–183.

szerzetesi fogadalmak esetén már az ideiglenes is elegendő volt a rítusváltás engedélyezéséhez. A plenária javaslatát mintegy kiegészítve az instrukció a keleti hívek ordináriusának számító helyi latin püspök véleményének kikérését is kifejezetten elégségesnek nyilvánította a rítusváltáshoz. Az instrukció latin rítusra vezetésben összegezhető alapszándéka már a plenária előterjesztőjének összefoglalójában is kendőzetlenül megfogalmazódott: a keletiek latin rítusra lépése és ennek fordítottja nem egyforma jelentőségű, és ezért az utóbbit nem szabad elősegíteni, míg az elsőt – értsd: a keletiek latin rítusra térését – komoly nehézségek nélkül meg lehet engedni.[31]

Érdekes továbbá a plenária levéltári anyagának függelékében megjelenő latin püspöki levél.[32] E helyzetértékelés szerint a keleti közösségek egyre inkább szétszóródnak, ami miatt a meglevő paróchiáik fenntartására sem képesek. A katolikus iskoláztatáshoz viszont ragaszkodnak, ami csak latin iskolákban történhet. A keleti szülők továbbá – a saját paróchia távolsága miatt – a helyi latin katekézist is igénylik gyermekeik számára. E körülmények között ezek saját (keleti) rítusukat meg sem ismerik, az idegen számukra. E helyzeten a latin lelkipásztorok a püspök tapasztalata szerint legjobb akarattal sem képesek segíteni.[33] Ennél is általánosabb problémaként jelent meg, hogy a rítusbeli elkülönülést a keletiek hátrányosnak érezték. Ehelyett az országban uralkodó latin rítushoz kívántak csatlakozni, hogy az ebből fakadó kedvezményekből részesülhessenek.[34]

---

31 „[…] non si deve facilitare il secondo mentre si può permettere senza gravi difficoltà il primo". in ACO, *Ponenze* 1928, 5.

32 Ld.: Lettera di Monsignore Schrembs, Vescovo di Cleveland, alla S.C, in ACO, *Ponenze* 1928 (26. lj.), 14–16.

33 A püspöki beszámolóból ld.: „I sacerdoti incaricati delle Scuole Latine accolgono questi ragazzi in vista delle loro anime immortali e cercano di ispirare rispetto ai venerandi ed antichi riti della Santa Madre Chiesa, in ossequio alle prescrizioni dei Canoni; ma con la migliore volontà di questo mondo essi incontrano difficoltà di ordine pratico che al presente sono insormontabili. I ragazzi studiano il catechismo Romano in Inglese come gli altri ragazzi della scuola. Viene il momento della prima Comunione e i sacerdoti dicono loro che essi non possono farla ma debbono andare alla propria parrocchia. Immediatamente vengono i genitori e pregano i preti latini di ammetterli alla Santa Comunione. Questo si fa spesso dai genitori che pure frequentando le loro chiese rituali ritengono impossibile mandare i figliuoli a tante miglia di distanza e con tanta spesa e fra tanti pericoli per il traffico nelle vie della città. Si è constatato che un rifiuto da parte dei preti latini si risolve nella trascuratezza dei Sacramenti e in danno della Religione", ld. in ACO, *Ponenze* 1928 (26. lj.), 14–16. (Ugyanakkor, mint az fenti idézetből kitűnik (ld. 26. lj.), nem mindenütt és minden esetben jellemezte a rítusközi kapcsolatokat az itt jelzett önzetlen segítőkészségi szándék attitűdje.)

34 „Il cattolico di rito orientale ha poi una certa vergogna di vedersi distinto dagli altri. Essi dicono che il rito latino è il rito del paese e vorrebbero lo stesso privilegio che hanno quelli di altre nazionalità", ld. uo. E probléma a későbbi évtizedekben sem enyhült, olyannyira, hogy egyes szerzők a jelenséget már külön elnevezéssel illették: „ethnofugal" ld.: Michael Thériault:

A két fenti idézet jól illusztrálja a korabeli helyzetet. Egyrészt a nyugatra emigrált keleti katolikusok saját rítusú lelkipásztori ellátása előtt tornyosuló, szinte leküzdhetetlen objektív nehézségeket, másrészt az így adódó latin helyzeti előny nemritka érvényesítését, mely – főleg az eszköztelenségből adódóan – olykor akkor is a latin rítusra térés irányába hatott, ha azt az érintettek önmagában nem óhajtották.

Noha ebben az időben egyes pápai megnyilatkozások már egyértelműen a latin egyház számára is értékhordozó funkciójának tekintették a keleti rítusok jelenlétét,[35] a velük szembeni idegenkedés helyi szinten még sokáig éreztette hatását. A pápai követek 1929-től elnyert felhatalmazása a rítusváltások engedélyezésére (a nem nyilvános mellékletként kiküldött belső utasítás imént ismertetett, hatásaiban egyoldalú kánoni okokról szóló listája és további iránymutatásai révén) a latin rítusra térés előtt majd korlátlan lehetőséget nyitott. Az e praxisból eredő bő évtizedes negatív tapasztalatok végül arra késztették Eugène Tisserant bíborost, a Keleti Egyházi Kongregáció egykori bíboros-titkárát, hogy e jogkör visszavonását kezdeményezze.[36]

Összegezve az első kódexbeli egyetemes jog közvetett módon – az ellentétes részleges jog fenntartása révén – egyes viszonylatokban továbbra is elősegítette a régi, rendszerint a latin egyház előnyére szolgáló aszimmetrikus rítusszabályok továbbélését. Hasonló hatású volt az ortodox katolizálók szabad rítusváltását engedélyező fentebb említett keleti norma is. A rítusváltási engedély érvényességi feltétel jellegének tisztázása ellenben valamelyest csökkenthette a keleti lemorzsolódást.

Canonical Questions Brought about by the Presence of Eastern Catholics in Latin Areas in the Light of the Codex Canonum Ecclesiarium Orientalium. *Ius Ecclesiae,* Vol. 3. (1991) 202.

35 Ld. pl. „Verum, haud ita difficile sit in singulis theologicis Seminariis unum aliquem haberi doctorem, qui una cum disciplina vel historica vel liturgica vel iuris canonici, nonnulla de rebus orientalibus saltem elementa tradere valeat. *Atque ita alumnorum mentibus animisque ad Orientalium doctrinas ritusque conversis, non tenue emolumentum capiatur necesse est*; neque id solum in Orientalium commodum, *at ipsorum alumnorum, quos par est et uberiorem exinde catholicae theologiae latinaeque disciplinae cognitionem haurire* et vehementiorem erga veram Christi Sponsam amorem animis concipere, cuius miram pulchritudinem, et in ipsa rituum varietate unitatem, splendidiore quodam modo effulgentem conspexerint", ld. Pius XI, litt. enc. *Rerum orientalium* [de studiis rerum orientalium provehendis], 8. IX. 1928. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 20., No. 9. (1928) 277–288., 284–285.

36 Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali, decr. *Quo firmior* [de venia apostolica transitus ad alium ritum a Romani Pontificis legatis concedenda], 23. XI. 1940. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 33. (1941) 28.; ld. ACO, fasc. 1310/28 Oriente, Rappresentanze Santa Sede, f. 128/1, Foglio ex audientia SS.mi, die 23 Novembris an. 1940, 2.; ld. Szabó (2023) i. m. 163.

3. Mai elvek és szabályozás

A II. Vatikánum a keleti hagyományok további felértékelődését hozta. Ezekre már nem csak mint a katolikus egyház „szép díszeire" tekintettek, hanem mind világosabbá vált, hogy *a katolicitás teljes megértése és kifejeződése* sem lehetséges a keleti látásmód és megközelítések nélkül.[37] E felismerésből az következik hogy a keleti hagyományok *élő jelenléte* a Katolikus Egyházon belül *közérdek*, amit a kánonjogi előírásoknak és így – mindenekelőtt – a sajátjogú egyháztagságot érintő szabályoknak is támogatnia kell.

E téren azonban az új kodifikáció ezzel ellentétes irányba ható szabályt vezetett be. Míg a vegyesrítusú házasságokból született gyermekek a régi fegyelem szerint mindig az apa rítusát követték,[38] e bevált tradicionális rendelkezést a zsinat utáni jogalkotás a vegyes rítusú házasságban élő szülők szabad választási lehetőségével helyettesítette. A CIC'83 erről rendelkező 111. kán. 1. §-ával[39] kapcsolatban komoly hatályossági és értelmezési problémák is felmerültek, amelyekre e helyen nem térhetünk ki.[40] A szülői „privátautonómia" ilyen egyértelmű (sőt egyoldalú) előnyben részesítése[41] ugyan a korszellemnek megfelel, a keleti katolikus egyházakat azonban a szórványterületen ellehetetleníti. Ez már a keleti kodifikátorok számára is elég egyértelmű volt,[42] így nem véletlen,

---

37 Ld. pl. *„Haec* Sancta Synodus*, gratias agens Deo quod multi orientales Ecclesiae catholicae filii, qui hoc patrimonium custodiunt et illud purius pleniusque vivere cupiunt, iam cum fratribus traditionem occidentalem colentibus in plena communione vivunt,* declarat, totum hoc patrimonium spirituale ac liturgicum, disciplinare ac theologicum in diversis suis traditionibus ad plenam catholicitatem et apostolicitatem Ecclesiae pertinere", ld. Concilium Oecumenicum Vaticanum II, decr. *Unitatis redintegratio* [de oecumenismo], 21. XI. 1964. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 57. (1965) 90–112., UR 17b, uo., 103.

38 „[…] proles ritu patris baptizetur"; ld. 23. lj., fentebb.

39 CIC'83 can. 111 — § 1. *Ecclesiae latinae per receptum baptismum adscribitur filius parentum, qui ad eam pertineant vel, si alteruter ad eam non pertineat, ambo concordi voluntate optaverint ut proles in Ecclesia latina baptizaretur; quodsi concors voluntas desit, Ecclesiae rituali ad quam pater petinet adscribitur.*

40 Ezekről ld. Szabó (2012a) i. m. 163–179.; már korábban: Uő.: *Stato attuale e prospettive della convivenza delle Chiese cattoliche* sui iuris. In: Péter Erdő – Péter Szabó (szerk.): *Territorialità e personalità nel diritto canonico e ecclesiastico – Il diritto canonico di fronte al Terzo Millenio.* Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo – Società per il Diritto delle Chiese Orientali, Atti del Congresso Internazionale, Università Cattolica Pázmány Péter, Budapest 2–7 settembre 2001. Budapest, 2002. 248–250.

41 Vö. Péter Szabó: Ricezione nel CCEO'90 della tradizione latina emersa nel Concilio Vaticano. In: Luigi Sabbarese (szerk.): *Chiesa Chiese. Prospettive ecclesiologiche e risvolti canonici in Occidente e in Oriente.* Città del Vaticano, 2020. 66–68.

42 „[…] Sul tavolo era la difficile scelta tra il dare precedenza ai diritti primari dei genitori e mettere sullo stesso piano, in questa vitale materia, il marito e la moglie; e ciò che è conforme alle tradizioni orientali e ad una radicata mentalità, e forse, *richiesto dalla salvaguardia delle*

hogy a kodifikációs bizottság tagjai e téren az utolsó pillanatig az apa rítusa szerinti automatikus besorolást rögzítő régi jog fenntartását igyekeztek elérni, sikertelenül.[43]

A keleti katolikusok távlatai szemszögéből kétségtelenül negatív hatásokkal járó előbbi innováció mellett azonban kedvező fejlemények tanúi is lehetünk. Ennek jele a rítusváltáshoz szükséges elégséges kánon okok körének és tartalmának alapos felülvizsgálata a szentszéki praxis részéről. Ennek nyomán – a fenti 1929-es belső utasítással szemben – ma már nem minősül a rítusváltáshoz elégséges oknak a saját rítusú templom nagy távolsága, de az eltérő rítusú egyházmegyében vagy szerzetben folytatott papi szolgálat sem.[44]

A katolicitás teljesebb kifejezését és megélését csak egy *virágzó* keleti jelenlét biztosítja. Így nem véletlen, hogy mind a Zsinat, mind a kodifikáció ezt szorgalmazta.[45] A Keleti Egyházi Dikasztérium egy napokban köröztetett irata ugyancsak a keleti rítusok megőrzésének szándékáról tanúskodik, a biritualizmus, rítusváltás és *conformatio* gyakorlata viszonylatában megfogalmazott új szempontjaival.[46]

4. A jövő távlatai és kérdései

Az erőteljes aszimmetriákat szorgalmazó fenti megoldásjavaslat első hallásra könnyen spontán ellenérzéseket válthat ki. Nem látszik azonban milyen más

Chiese orientali", ld. *Nuntia,* Vol. 22. (1986) 26. [a dőlt kiemelés tőlem]; ld. még: Marco Brogi: I cattolici orientali nel *Codex iuris canonici. Antonianum,* Vol. 58. (1983) 225.

43 Noha a kodifikátorok a szövegtervezet lezárásakor a régi jogot fenntartó kánont fogadtak le, a törvényhozó azt az utolsó felülvizsgálat során mégis a latin törvénykönyv már kihirdetett új szövegéhez és szelleméhez igazította. (A kánon kodifikációtörténetének menetéhez és vitáihoz ld. *Nuntia,* Vol. 22. [1986] 24–27., 32–33.; *Nuntia,* Vol. 28. [1989] 20–24.; *Nuntia,* Vol. 29. [1989] 37–48.; *Nuntia,* Vol. 31. [1990] 22.) Érdekes, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia – görögkatolikus kezdeményezésre – kérte, hogy a hamarosan hatályba lépő latin törvénykönyv 111. kán. 1. §-ának új rendelkezését a még kidolgozás alatt álló keleti kódex majdani kihirdetéséig hazánkra nézve átmenetleg függesszék fel. Lékai László bíboros ezt kérelmező felterjesztéséhez (1983. okt. 28) ld. Görögkatolikus Püspöki Levéltár I-1-a 27/2141/1983 [23–25]; ld. még: Szabó (2023) i. m. 217.

44 A rítusváltási „kánoni okok" szentszéki praxisban mutatkozó lényegi revíziójához Ld. Szabó (2012a) i. m. 193–199.

45 E téren figyelemre tovább, hogy a CCEO 39. kán. szövegtervezetébe azért került betoldásra az 'et foveantur' szövegrész, hogy ezt világosság tegyék. Eszerint nemcsak a jelenlegi állapot megőrzése kívánatos, hanem a keleti katolikus egyházak valódi fejlődése; ld. *Nuntia,* Vol. 22. (1986) 35.; továbbá: OE 1, 4 e 5. (A kódex kihirdetett szövegében a végül a *„religiose serventur et promoveantur"* szófordulat került.)

46 Ld. Dicasterium pro Ecclesiis orientalibus, prot. n. 199/2024. 22. nov. 2024.

megoldás segíthetné az immár teljesen szétszóródott keleti tradíciók – konkrétan elsősorban a szír és a káld katolikus egyház – fennmaradását. E kapitális kérdés vizsgálata úgy vélem tévútra téved, ha pusztán *elvont elvek* mentén keressük rá a választ. Ehelyett a *konkrét valóság* és az előre látható folyamatok fényében kell a javaslatokat kialakítani. Az ősi keleti vidékek kilátástalan geopolitikai helyzete, az ebből fakadó feltartóztathatatlan és tömeges szétvándorlás, továbbá a nyugati világ új szociológiai-kulturális környezete mind-mind olyan tényező, amelyek e kérdéskörben aligha hagyható figyelmen kívül a megfelelő kánonjogi megoldások kidolgozásánál.

A rítusok közti alapvető *egyenlőség elve* az elvont princípiumok szintjén kizárná az aszimmetrikus szabályozást. A konkrét élet közegében azonban nyilvánvaló, hogy *alapvetően egyenlőtlen esélyű közösségek között csak megfelelő korrekciók révén ellesúlyt biztosító jogi szabályozás és jogalkalmazás nyújthat tényleges egyenlőséget*. A konkrét valóság szintjén az *egyenlőtlen* – azaz a hátrányos helyzetűnek valamelyes *kompenzációs előny*t biztosító – *szabályozás*, amennyiben egyenlőtlenek egymásközti viszonyának kiegyensúlyozását segíti, valójában nem egyenlőtlenséget eredményez, hanem éppen ellenkezőleg, az *egyenlőtlenség kiküszöbölése*nek nélkülözhetetlen eszköze! A jog által biztosított *kedvezmények mértéke* pedig akkor megfelelő, ha az a rászoruló közösség *tényleges hátrányai nagyságrendjével arányos*. Amíg e cáfolhatatlan tapasztalati vastörvényt a sajátjogú egyháztagság szabályozásában nem vesszük figyelembe, addig *esély sincs* arra, hogy e normatíva a szórványkörülmények között élő keleti katolikusok felvirágzását (de akárcsak fennmaradását, túlélését is) biztosítsa.

A pátriárkai egyházak jövője eredeti közel-keleti területeiken a geopolitikai helyzet tartós ellehetetlenülése miatt immár szinte kilátástalan. A keresztények aránya 1914-ben a régióban a lakosság még negyedét tette ki (24%), amely szám a század végére 7%-ra csökkent,[47] míg 2020-ra 4,2%-ra.[48] Az „arab tavasz", az ISIS rémuralma és a feloldhatatlan szunnita-siíta ellentétből fakadó káosz miatt a tömeges kivándorlás – Egyiptomot leszámítva – visszafordíthatatlanná vált. Így a hat keleti katolikus patriarkátus közül négy vagy öt híveinek immár az *abszolút többsége* más kontinenseken szóródott szét.[49]

---

[47] Andrea Pacini (szerk.): *Christian Communities in the Arab Middle East: the Challenge of the Future*. Oxford, 1998.

[48] Deanna Womack: Christian Communities in the Contemporary Middle East: An Introduction. *Exchange,* Vol. 49. (2020) 196.

[49] A keleti katolikus egyházak statisztikai adatainak áttekintéséhez ld. pl. az amerikai püspöki konferencia honlapján szereplő adatokat: https://tinyurl.com/4pkfetr4; továbbá újabban: Todd

A mintegy húsz egyházhoz tartozó keleti katolikusok összlétszámát az *Oriente cattolico* legutóbbi kiadása 17-18 millióra teszi. Ezek között a szír katolikus egyház 196.00 fővel szerepel.[50] Egyes statisztikák szerint Keleten már csak 75.000 szír katolikus hívő maradt, miközben az ott élő párhuzamos akatolikus egyház – a korábban „jakobitának" nevezett, monofizita eredetű szír ortodox közösség – is felmorzsolódott, e régióban úgy tűnik mindössze 117.000 híve maradt![51]

A Keleti Egyházi Kongregáció egyik korábbi titkára a keletieket sújtó szétvándorlás hatásait érdekes metaforával érzékeltette. A régi üldözések idején a keresztények *közösségileg* menekültek és az ismerős kulturális közegnek számító Közel-Keleten belül vándoroltak más vidékre. Ez úgy hatottak rájuk, mint amikor egy jéghegyből leszakad egy-egy tömb. Ez tömegénél fogva még sokáig fennmaradhatott. Ezzel szemben a mai *nyugati szétszóródás* hatása olyan, mint amikor egy jégtömböt jégkásává zúznak. Ez a tűző nap hatására pillanatok alatt elolvad, majd rövid időn belül nyomtalanul elpárolog. Aki a keleti egyházak túlélési esélyeit szeretné javítani, e kép tudatában kell mérlegelnie és cselekednie! E nyugati szétszóródási és beolvadási folyamat – a konstantinápolyi és talán az alexandriai tradíciót leszámítva – szinte az összes keleti keresztény közösség jövőjét beárnyékolja. A leginkább veszélyeztetett helyzetbe, mint említettük, a szír s a káld rítus került. Ez nemcsak saját létszámuk radikális csökkenéséből fakad, hanem abból is, hogy – sok más keleti katolikus egyházzal szemben – esetükben a párhuzamos ortodox közösségek is eltűnőben vannak.[52]

A keleti egyházak ily ütemű szétszóródása és előre látható eltűnése tükrében felmerül a kérdés, vajon nem volna-e időszerű a rítustagság szabályozása terén hatékony keleti védőnormákat és számukra kedvező(bb) jogalkalmazást bevezetni. Ez –egy-egy érintett egyház konkrét helyzete függvényében– akár olyan

Johnson – Gina Zurlo (szerk.): *World Christian Encyclopedia*. 3. kiad. Edinburgh, 2020.; Womack i. m. 197.

50 Gianpaolo Rigotti (szerk.): *Oriente Cattolico.* 5. kiad. Roma, Congregazione per le Chiese Orientali, 2017. III. Néhány egyház esetében e számok inkább korábbi időszakok létszámát tükrözik. Így a magyar görögkatolikus közösség 260 ezres létszáma a 2001-es népszámlálás adatait (a mai 165 ezres létszámmal szemben). Az itt 500 ezresnek feltüntetett román görögkatolikus népesség helyett a népszámlálási adataik e számnak csak a harmadát igazolták vissza. A szír katolikusok 200 ezres létszáma is idealizáltnak tűnik. Egyes korábbi statisztikák összlétszámukat már évtizedekkel ezelőtt is csak körülbelül 120 ezer főre tették.

51 Womack i. m. 197. (Az antióchiai-szír tradícióból eredő indiai malankár katolikus nagyérsekség létszáma ugyanakkor ma közel félmilliós.)

52 A szír katolikus egyház közel-keleti 75 ezres létszáma mellett, mint mondtuk, itt a legutóbbi adatok szerint már a jakobita közösség is csak 117 ezer fős. A káld katolikusok lélekszáma e régióban 119 ezer főre csökkent, míg az e tradíciónak megfelelő akatolikus („asszír") közösségekből 172 ezer hívő maradt; ld. Womack i. m. 197.

radikális kedvezményeket is hozhatna, mint amilyeneket egykor a latin rítus élvezett az italo-görögök hátrányára.[53] E sarkalatos felvetés mérlegeléséhez a fenti adatok mellett érdemes még egy tényezőt szem előtt tartani: azt a kérdést, hogy e keleti kedvezmények *ténylegesen hány latin hívőt érintenének*.

A mikro-egyházak rituális örökségének fennmaradási esélye szemszögéből az egyik igen hátrányos jogszabály, amint láttuk, a vegyesrítusú szülők új szabad választási lehetősége gyermekük besorolása terén.[54] Ha fontos a szír rítus fennmaradása,[55] a fentebb taglalt régi aszimmetrikus szabályozás[56] logikáját követve, egy új pápai részleges norma[57] rendelkezhetne úgy, hogy a szír katolikus és latin házaspártól született gyermekek *mindannyian, kivétel nélkül* az *előbbi* egyházába kerüljenek, azaz függetlenül mind a szülők, mind a gyermekek nemétől. A számarányok nyilvánvalóvá teszik, hogy egy ilyen új norma statisztikailag *teljesen elhanyagolható hatású* lenne a latin egyházra. A keletiekkel szemben gyakran elhangzó megjegyzés, hogy „jelentéktelen" létszámúak. Ez aligha vitatható, ami viszont az egyház katolicitásának a kifejeződését is negatívan érinti. E tények tükrében azonban nehezen érthető a keletiek fennmaradási esélyeit valamelyest javító (azaz mai súlyos helyzetükhöz igazodóan kedvező) szabályozás további elutasítása. Érdemes az eddig mondottakat egy konkrét példán keresztül illusztrálni.

Az Egyesült Államokban ma 12-16.000 szír katolikust tartanak számon.[58] Ez a 80 millió ottani latin rítusú hívő legfeljebb 0,02%-a. E szír hívek egy része itt sem köt házasságot, illetve itt is igaz, hogy a népesség kb. ¼ része gyermekvállalási korú. Ezen túl a szír katolikus hívek csak kisebb része köt latin rítusú féllel házasságot, hisz a latin rítusúak a lakosság csak kb. 25%-át teszik ki. E tények tükrében *nagyságrendileg* legfeljebb *minden százezredik* amerikai latin hívővel fordulna elő, hogy – a szír katolikusokra imént javasolt új szabályozás erejében – gyermekei a szír katolikus házastársa egyházába kerülnének.[59] Ezen

[53] Fontos, hogy tényleges hatásaiban a két azonos tartalmú szabályozás között lényegi differencia lenne. Az egykori italo-görög pápai részleges jog egy kis közösség rovására favorizálta a világméretű latin rítust. Ezzel szemben itt javasolt új aszimmetrikus szabályozás pótolhatatlan örökséget őrző és élő „mikro-egyházakat" védene az eltűnéstől.

[54] CIC 111. kán. 1. § (ld. 39. lj.) és CCEO 29. kán. 1. §.

[55] Ld. 37. lj., fentebb.

[56] Ld. 7. és 10. lj., fentebb.

[57] Ld. 87. lj., alább.

[58] Az amerikai szír katolikus eparchia adataihoz ld. https://tinyurl.com/529zudp2

[59] Ugyanezen példa más szemszögből: ha a 12-16.000 amerikai szír katolikus körülbelül negyede gyermekvállalási korú, miközben ezek vélhetőleg nem több mint negyede köt házasságot – az amerikai lakosság negyedét kitevő – latin rítusú hívővel, akkor ebben az or-

esetekben is megmaradna persze a rítusváltás kérésének lehetősége, illetve saját lelkipásztori ellátás hiányában többnyire e családok is ténylegesen a latin rítus szerint folytatnák hitéletüket. Felvethető a kérdés, vajon egy ilyen új szabályozásnak lenne-e értelme? Nézetünk szerint mindent egybevetve igen, méghozzá több szempontból is. Egyrészt nyilvánvalóvá válna, hogy a katolikus egyházfegyelem – a zsinati szándék szerint – valóban minden tőle telhetőt igyekszik megtenni a keleti rítusok felvirágoztatásáért (vö. OE 1).[60] Emellett, ha a tömeges lemorzsolódáshoz képest csak minimális arányban is, egy ilyen szabályozás javíthatná a keleti egyházak szórványbeli fennmaradásának az esélyeit. Ezt nem csak a mikro-egyházba (példánknál a szír sajátjogú egyházba) sorolt személyek valamelyest növekvő száma segítené, hanem talán még inkább az érintett hagyomány – itt a szír rítus – *tényleges* katolikus *megbecsülése* is. Ezt így – az eddigi gyakran puszta általános deklarációkon (olykor üresnek bizonyuló szavakon) túl –, az itt javasolt új, valós kedvezményeket tartalmazó rítustagság szabályozás kézzelfogható ténye bizonyítaná!

A közvetlen veszélyben nem levő keleti katolikus egyházak esetében kisebb kedvezmények is elégségesek lehetnek. Egy ilyen megoldás lehetne, ha például a bizánci katolikus és latin fél közti vegyesrítusú házasság esetén csak a latin apa engedhetné gyermekük görög felesége sajátjogú egyházához sorolást. Ezt lehetővé tenné (sőt javallaná) az a tény, hogy a latin apánál nincs olyan sürgető ok – tudniillik egy kis létszámú tradíció védelme –, ami miatt az ő ezirányú szabadságát korlátozni lenne indokolt.

A keresztség révén történő rítusszerzés mellett a *rítusváltás* és a *katolizálás* szabályai is alakulhatnának a veszélyeztetett keleti közösségek továbbélése szemszögéből a mainál ugyancsak kedvezőbb módon.

---

országban manapság nagyságrendileg legfeljebb 750-1.000 szír katolikus-latin vegyesrítusú házasság kalkulálható. E számsor is a fenti tényt igazolja: 80 millió latin rítusú hívőből az USA-ban átlagosan körülbelül csak minden 80.000-100.000-edikre jut egy ilyen házasság. Ugyanitt a két káld eparchia híveinek összlétszáma 220.000 fő. Az iménti kalkulációt követve a káld-latin vegyesrítusú házasságok legfeljebb minden14-15.000-dik amerikai latin rítusú hívőt érinthetik. (Érdemes azonban megjegyezni, hogy a valós számok ezen arányoknál is *jóval kisebbek* lehetnek, ha figyelembe vesszük, hogy a bevándorló keleti keresztények jelentős része már házasként érkezik az országba.)

60 A sajátjogú egyháztagság mai szabályozása ennek a fontos zsinati elvárásnak egyszerűen nem tesz eleget! Egyes elterjedt angol nyelvű kiadványok ráadásul – teljesen tévesen! – egyenesen azt állítják, hogy a vegyesrítusú szülők a CIC'83 111. kán. 1. §-a szerinti fogalmazásmódból adódóan *csakis* a *latin* egyházba keresztelést választhatják! Ez utóbbi értelmezés korábbi kritikájához Ld. Szabó (2002) i. m. 248–249.; vö. még: Uő. (2012a) i. m. 169.

A katolizálók hovatartozását érintő szabályok a múltban ismételten változtak.[61] A *mp. Cleri sanctitati*, mint láttuk,[62] a keleti katolikusok rovására csak az ortodoxok számára tette lehetővé a szabad rítusválasztást, a katolizáló protestánsok számára ugyanezt nem helyezte kilátásba. A zsinati norma ezt az újítást hamarosan eltörölte, és minden katolizáló esetében az eredeti rítus megőrzését szorgalmazta.[63] A hatályos jog ugyancsak ezt teszi, ámde – az iménti zsinati szöveghellyel szemben – a kódexbeli rendelkezésből közvetlenül már nem olvasható ki, hogy az a teljes közösségre lépő nyugati *a*katolikusokat is kötelezné.

A doktrína és a keleti kodifikáció tükrében is úgy tűnik, hogy a protestáns felekezetek – vagy azok legalább döntő többségének – rítusa egyszerűen *nem azonos* a latin rítussal. Ezért a nyugati akatolikus hívek katolizálásakor a „saját rítus megőrzésének" elve és szabálya[64] ténylegesen nem érvényesíthető! Eszerint világosan különböztetnünk kell a katolizáló protestánsok és ortodoxok között. Az előbbiek egyházi öröksége („rítusa"?) oly mértékben különbözik bármely választható katolikus rítustól, hogy a rítus megőrzése esetükben egyszerűen *értelmezhetetlen*.[65]

---

61 Vö. William Bassett: *The Determination of Rite*. (Analecta Gregoriana 157) Rome, 1967. 213–234.; Mario Rizzi: Transitus ritus (a iure seu privilegiatus et ex indulto). In: Petrus Palazzini (szerk.): *Dictionarium morale et canonicum*. IV. k. Romae, 1968. 543–544.; újabban: Pablo Gefaell: *L'ammissione alla piena communione di quanti provengono da altre confessioni*. In: *Iniziazione cristiana: profili generali*, XXXIV incontro di studio, Hotel Planibel di La Thuile (AO), 2–6 luglio 2007, a cura del Gruppo italiano docenti di diritto canonico (Quaderni della Mendola 16). Milano, 2008. 155–172.; továbbá: Szabó (2014) i. m. 232. skk.

62 Ld. 20. lj., fentebb.

63 „*[...] Omnes denique et singuli catholici, necnon baptizati cuiusvis Ecclesiae* vel communitatis acatholicae *ad plenitudinem communionis catholicae convenientes,* proprium *ubique terrarum* retineant ritum *eumque colant et pro viribus observent*" (OE 4). A zsinat szóhasználatában az 'egyházak' és 'egyházi közösségek' közti terminológiai különböztetés, mint tudjuk, az ortodox *egyházak*ra illetve – az előbbiekkel szemben teljes értékű egyháznak a zsinati tanítás szerint nem tekinthető – protestáns felekezetekre mint *egyházi közösségek*re utal. Eszerint az iménti szöveghely a protestánsok latin egyházba sorolását igényelte.

64 CCEO can. 35 – *Baptizati acatholici ad plenam communionem cum Ecclesia catholica convenientes* proprium *ubique terrarum* retineant ritum *eumque colant et pro viribus observent, proinde* ascribantur Ecclesiae sui iuris eiusdem ritus *salvo iure adeundi Sedem Apostolicam in casibus specialibus personarum, communitatum vel regionum.*

65 A rítus szerves része az *egyházfegyelem*. Ennek belső egyházi normái kiadásához *szent kormányzati hatalom* szükségeltetik. E hatalom *püspökszentelést* igényel, ami viszont az *egyházi rend szentség* jellegének elismerését feltételezi. E logikai soron visszafelé haladva világos, hogy a protestáns felekezetekben, ahol az egyházi rend szentsége nem létezik, szent kormányzati hatalom hiányában szoros értelemben vett egyházi törvényekről sem beszélhetünk, s emiatt sajátos *belső* egyházfegyelemről sem. Ebből adódóan a rítus egy meghatározó összetevője nincs jelen, vagy legalábbis *lényegileg nem azonos* a latin egyházfegyelemmel. A protestáns és katolikus teológia és liturgia különbségeit szemlélve még nyilvánvalóbb, hogy a *rítus* mint szerves liturgikus, fegyelmi, teológiai és lelkiségi örökség *azonosság*áról

Ami a hatályos jogot illeti, a CCEO 35. kán. idézett szövege a protestánsokra kifejezetten nem utal, miközben az elhagyott és a felvett rítus *azonosság*át feltételezi, ami a protestáns katolizálók esetében egyszerűen nem valósul meg. Ebből fakadóan *legalábbis kétséges*,[66] hogy a keleti kódex imént említett kánonja őket is kötelezi-e. Egy egyházi törvény jogkétség esetén viszont nem kötelez![67] Eszerint a CCEO 35. kánonja a katolizáló protestánsokat ma nem kötelezi a latin egyházba lépésre.[68] Noha az OE 4 rendelkezését jelentős szerzők közvetlen normatív értékűnek tekintették,[69] nem kétséges, hogy itt tárgyalt tartalmát a CCEO 35. kán. teljes egészében újraszabályozta, s ennek erejében hatályon kívül helyezte.[70]

---

a protestáns felekezetek és latin egyház kapcsolatában aligha lehet beszélni. E téren érdekesek az alábbi tekintélyes szerző észrevételi is: „A nemkatolikus nyugati keresztények, ha a katolikus egyházzal teljes közösségre térnek, egyes szerzők szerint a 111. k. 2. § analógiájára (mely a felnőtt keresztelkedők rítusválasztásáról szól) szabadon választják meg a rítusukat […] tisztázni kellene […] minden nem katolikus keresztény esetében beszélhetünk-e rítusról", ld. Erdő Péter: *Egyházjog*. Budapest, Szent István Társulat, 1992. 107. A kézikönyv harmadik kiadásától a szerző ellenben inkább arra hajlik, hogy kifejezett szabályozás hiányában – a rítusok közti egyenlőség elve miatt – a nyugati akatolikusoknak a latin rítushoz kellene sorolódniuk; ld. erdő Péter: *Egyházjog.* 3. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2003. 114. E téren azonban továbbra is fennmarad az első kiadásból imént idézett felvetés: vajon a protestánsoknak van-e rítusuk, illetve – legalábbis – az ő örökségük a *latin* rítussal *azonos*nak tekinthető-e? A rítus megőrzéséről ugyanis csak ez utóbbi esetben lehet szó. Mi több, amint a keleti kodifikációtörténet vitáiból kiderül, e kérdéskör meglehetősen összetett. Így például protestáns felekezetbe egy hívő –vagy a történelem tanúsága szerint akár egész közösségek is– keleti egyházakból is kerülhettek. Ezért az sem világos, ez esetben vajon miért a latin rítusra kellene térnie az egykor *keletiektől* elszakadt katolizáló protestánsoknak, illetve utódaiknak; vö. *Nuntia,* Vol. 19. (1989) 49. A katolizáló protestánsok szabad rítusváltását valló szerzői álláspontokhoz Ld. még pl. John Faris: Inter-Ritual Matters in the Revised Code of Canon Law. *Studia canonica,* Vol. 27., No. 1. (1983) 247.; Jose Piñero Carrión: *La ley de la Iglesia. Instituciones Canónicas.* I. k. Madrid, 1985. 229.

66 Vö. „[…] tisztázni kellene…", 68. lj. lejjebb.

67 CIC 14. kán.; CCEO 1496. kán.

68 Az iménti kétség eloszlatásában egy támpont lehetne a keleti kodifikáció utolsó szakaszában tartott zavaros lefolyású szövegmódosítási szavazás (ld. *Nuntia,* Vol. 29. [1989] 50–51.). Ennek valódi bizonyító ereje azonban csak akkor lenne, ha világos volna, hogy a protestáns felekezetek rítusa a latinnal ténylegesen azonos. Azonban éppen ez az, ami kétséges (vö. „tisztázni kellene…", 65. lj., fentebb), következésképpen a CCEO 35. kán. – fogalmazásmódja explicit cizelláltsága mértékétől függetlenül, azaz, hogy *szövegszerűen* az ortodoxokra szűkíti-e tartalmát vagy sem –, mint láttuk egyszerűen nem értelmezhető (és ezért nem is alkalmazható) protestáns katolizálóra. Ezért, ha a kodifikációs titkárság egyes jelek szerint az iménti kánon szövege OE 4 szerinti értelmének fenntartását szorgalmazta is, ennek lehetősége – a norma protestánsokra történő objektív értelmezhetetlensége miatt – a kodifikációtörténet iménti adataitól függetlenül legalábbis kétséges; vö. még: Szabó (2014) i. m. 246–248.; Szabó (2012a) i. m. 221.

69 Vö. Ivan Žužek: Animadversiones quaedam in decretum de Ecclesis orientalibus catholicis Concilii Vaticani II. *Periodica,* Vol. 55. (1966) 272–275.

70 Vö. CCEO 6. kán. 1°.

Végül az is kérdéses, vajon a keleti rítusok fennmaradásának alapvető célja tükrében egyáltalán *észszerű*-e a protestáns katolizálók szabad rítusválasztásának korlátozása.[71] A rítusok közötti egyenlőség, mint láttuk, a jogszabályok alkalmazása terén nem tisztán elvont szinten mérlegelendő, hanem az a *valós egyenlőség megvalósulását* hívatott biztosítani. Ha régen az ortodoxok szabadsága e téren megengedhető volt (lásd *mp. Cleri sanctitati* 11. kán.), nem világos, ma milyen okból volna ésszerű e szabadságot a katolizáló protestánsok viszonylatában szűkíteni. Ez utóbbi mellett, mint mondtuk, az ortodox katolizálótól eltérően semmilyen jelentős érv nem mutatkozik.

Az *ortodoxok* katolizálása esetén ellenben –pontosan közös rítus, azaz a liturgikus, fegyelmi és teológiai-spirituális hagyomány *azonosság*a miatt– az eredeti rítus megőrzését előíró szabály kötelező ereje kétségtelen. Mi több, a katolizáló ortodoxok esetében a megfelelő keleti katolikus rítusba sorolódásnak nemcsak kivételt megengedő kötelezettségnek kell[ene] lennie, mint azt a CCEO 35. kánon szövege sugallja, hanem mechanikus *automatizmus*nak. Ha ugyanis igaz az a régi elv, hogy az egyszer elnyert saját rítust megfelelő felhatalmazás hiányában senki sem képes önhatalmúlag megváltoztatni,[72] miközben a párhuzamos ortodox és keleti katolikus rítusok bizonyosan *azonosak*,[73] nem világos, hogy a katolizálás ténye *önmagában* miként szüntethetné meg e köteléket. A CCEO 35. kánon aligha értelmezhető bennfoglalt rítusváltási felhatalmazásként.[74] A kánon szövege *valódi* rítus*azonosság* esetén ennek éppen az ellenkezőjét hivatott biztosítani. Így nem csak a keleti rítusok *felvirágoztatás*ának általános *zsinati szándéka*, hanem nézetünk szerint maga a rítustagságról szóló szabályozás és évszázados *doktrína* imént fejtegetett *belső következetessége* is a fenti automatizmust, s ennek megfelelően a CCEO 35. kánon szövegének ilyen értelmű pontosítását igényli![75]

---

71 Ld. még: Szabó (2014) i. m. 248–250.

72 Michiels i. m.

73 Ld. az OE 4 és CCEO 35. kán. szövegezését: 63. és 64. lj., fentebb.

74 Ezzel szemben a m.p. *Cleri sanctitati* i. m. 11. kán. korábbi rendelkezése, mely a katolizáló orthodox számára szabad rítusválasztást tett lehetővé, értelemszerűen ilyen felhatalmazást is magában foglalt; vö. „*facultas mutandi ritus* in actu admissionis in Ecclesiam catholicam…", ld. Rizzi i. m. 544.

75 Számos szerző ortodox katolizáló viszonylatában már eleve ilyen automatizmus mentén értelmezi a CCEO 35. kán. szövegét; ld. Johannes Madey: Church Membership According the CCEO. *Ephrem's Theological Journal,* Vol. 3. (1999) 65.; John Faris: A Canonical Examination of the Acquisition, Consequences and Loss of Membership in a Church – A Catholic Perspective. *Folia canonica,* Vol. 4. (2001) 148.; Francis Marini: 'Ipso iure' Adscription to a Catholic Church 'sui iuris' of Baptized Converts. In: Stephen Pedone – James Donlon (szerk.): *Roman Replies and CLSA Advisory Opinions (2003).* Washington, 2003. 115. E téren érdekes a

A keresztség és katolizálás mellett a sajátjogú egyháztagság elnyerésének harmadik lehetséges módozata a korábbi *katolikus besorolás módosítása „rítusváltás”* (mai pontosabb kifejezéssel a sajátjogú egyháztagság megváltoztatása) révén.[76] A rítusváltás (hatósági engedélyhez kötés révén), mint láttuk, a XV. században jelent meg, s hosszú ideig inkább csak a liturgikus tradíciók (azaz „rítuscsaládok”) közti átlépés esetén tekintették szükségesnek. Ma az azonos tradícióhoz tartozó sajátjogú egyházak közti mozgás esetén is szükségesnek tűnik, jóllehet, az további tisztázást igényelne, hogy egy adott sajátjogú egyházhoz („rítushoz”) tartozást a használt *liturgikus nyelv* determinálja-e, vagy e téren a rítus egyéb összetevői is figyelembe veendőek?

E témakörben – néhány rövid összehasonlító megjegyzés után – a hatályos szabályozás csak egyetlen érdekes sajátosságára és az ebből eredő lehetséges jogalkalmazási mozgástérre kívánunk kitérni.

A két kódex hatósági engedélyből fakadó sajátjogú egyháztagság váltásról szóló párhuzamos kánonjai között több érdekes differencia figyelhető meg.[77] Egyrészt csak a keleti kódex szövegéből világos, hogy a hatósági engedély *érvényességi* feltétele a rítusváltási jogcselekménynek.[78] A keleti kódex szerint, másrészt, e hatósági engedélyt együtt az érintett helyi püspökök is megadhatják. E könnyítő rendelkezés hamarosan a latin viszonylatú rítusváltásokra is ki-

Pápai Törvényszövegek Tanácsa egy magyarázó szövegének megállapítása is, amely –igaz, a teljes szövegösszefüggés tükrében úgy tűnik nem egészen logikusan–, ugyanezt látszik megerősíteni. A dokumentum szerint ugyanis egy latin plébános által szentszéki engedély nélkül latin egyházba felvett orthodox jegyespár esketésénél ugyanezen plébános – formahiány miatt – *érvénytelenül* járna el (ld. Pontificium Consilium de Legum Textibus: *Osservazioni [esplicative] sull'interpretazione del can. 35 CCEO e circa alcune questioni collegate al canone*. prot. n. 13.812/2022, 5 novembre 2012.) Az esketési közreműködés értelemszerűen csak akkor lehet érvénytelen, ha a felek egyike sem tartozik a latin egyházhoz, azaz ha az említett katolizáló ortodox jegyespár latin egyházba történő engedély nélküli felvétele nemcsak szabálytalan és tilos volt, hanem *érvénytelen* is!

76 A rítusváltás témakörének részletesebb tárgyalásához ld. Szabó (2012a) i. m. 189–217.; Szabó (2012b) i. m.; továbbá például: Rizzi i. m. 541–547.; Sofron Mudryj: *De transitu a ritu byzantino-ucraino ad ritum latinum: dissertatio historico-iuridica*. Roma, 1973.; és az ezekben idézett további szakirodalom.

77 CIC'83 can. 112 – § 1. *Post receptum baptismum, alii Ecclesiae sui iuris adscribuntur:* 1° *qui licentiam ab Apostolica Sede obtinuerit* / CCEO can. 32 – § 1. *Nemo potest sine* consensu *Sedis Apostolicae ad aliam Ecclesiam sui iuris valide transire*.

78 Ld. Szabó (2012b) i. m.72–74.

fejezett kiterjesztést nyert.[79] Egy további kevésbé szembetűnő – ám lehetséges hatásaiban nem jelentéktelen – differencia a két törvénykönyv szóhasználatában mutatkozik, amennyiben a latin kódex az esedékes hatósági közreműködést engedélynek *(licentia)*, míg a keleti kódex egyetértésnek *(conssensus)* nevezi. Az alábbiakban csak ez utóbbi eltérés egy lehetséges értelmezésére kívánunk röviden kitérni.

E téren érdemes megjegyezni, hogy a hagyományos felfogás a rítusváltás engedélyezését *kegyintézkedés*nek tekintette *(indultum)*, melyre természeténél fogva senkinek nem lehet jogigénye. Eszerint annak megadása vagy elutasítása teljes mértékben az illetékes hatóság szabad mérlegelésétől függött. Ezzel szemben az engedély *(licentia)*, legalábbis a hatályos latin jogban, nem kegy, hanem az egyedi határozatok kategóriája alá sorolt intézkedés. A doktrína szerint az engedélyek esetén – eltérően a jogrenden mintegy 'sebet ütő' felmentéstől, valamint az ugyancsak ritka hagyományos rítusváltási kegytől – az egyházi hatóságnak az engedélyezéshez kötött cselekmény *visszafogása* nem célja, hanem annak csak *kontrollálás*ára törekszik. A rítusváltás e megközelítésben – a hagyományos felfogástól eltérően – már nem a megadó hatóság szabad mérlegelési körébe tartozó kegyintézkedésnek tűnik, hanem a latin hívő alanyi jogi szférájához tartozó jog. Az engedély funkciója eszerint csak annyi, hogy egy jog gyakorlását szabaddá tegye.[80] Eszerint szemben a korábbi felfogással – mely a kegyintézkedést a felmentés analógiájára valójában lehetőség szerint *kerülendő* cselekménynek tekintette – a jelenlegi engedély ezt nem sugallja, csak a megengedett cselekvéshez szükséges egyszerű előírás teljesítését igényli. A latin hívő rítusváltásának jelenleg puszta engedélyhez kötése – a vegyesházasságok

[79] Ld. CCEO 32. kán. 2. §; továbbá: Secretaria Status, *Rescriptum ex Audentia Ss.mi*, 26. XI. 1992. *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 85. (1993) 81.: „Ad normam can. 112, § 1, 1° Codicis iuris canonici, quisque vetatur post susceptum baptismum alii ascribi Ecclesiae rituali sui iuris, nisi licentia ei facta ab Apostolica Sede. Hac de re, probato iudicio Pontificii Consilii de Legum Textibus Interpretandis, Summus Pontifex Ioannes Paulus II statuit eiusmodi licentiam praesumi posse, quoties transitum ad aliam Ecclesiam ritualem sui iuris sibi petierit christifidelis Ecclesiae Latinae, quae Eparchiam suam intra eosdem fines habet, dummodo Episcopi dioecesani utriusque dioecesis in id secum ipsi scripto consentiant".

[80] „La concessione a favore di un soggetto della facoltà di esercitare un *diritto* che *già* si trova nel suo patrimonio giuridico", e quindi "la differenza fondamentale [tra la licenza e la grazia] risiede nella consistenza giuridica del diritto del richiedente: il diritto alla licenza ha come fondamento un *vero diritto* soggettivo[…] di cui in certi casi viene limitato l'esercizio in vista del bene commune... invece *non* esiste il diritto alla grazia come tale, intesa questo in senso stretto, ma soltanto un diritto a chiedere la grazia", ld. Javier Canosa: La presunzione della licenza di cui al can. 112 § 1, 1° del Codice di diritto canonico. *Ius Ecclesiae,* Vol. 5. (1993) 623–624.; vö. „La dottrina ha configurato questi provvedimenti [autorizzatori] come atti che rimuovono dei limiti all'esercizio dei diritti o dei poteri che *già appartengono* all'autorizzando...", Uő.: La concessione delle grazie attraverso i rescritti. *Ius Ecclesiae,* Vol. 6. (1994) 246–247.

mai szabályozásához hasonlóan – azt sugallja, hogy e cselekményhez már nem egy (szigorú) tilalom elhárítására van szükség, hanem csak egy plusz törvényi előírás (engedélyeztetés) megtartására. Az engedély ugyanis, mint azt például Velasio De Paolis hangsúlyozza, nem felmentés a törvény alól, hanem éppen pontos megtartásának rekvizítuma.[81]

A fentebb mondottak tükrében – tudniillik a keleti rítusok sajátos értékéről és nehéz helyzetéről szóló észrevételek hátterében, illetve a rítusváltás terén a latin jog mai fogalmazásából adódó nagyfokú praxisbeli rugalmasság lehetősége fényében – célszerűnek tűnne a rítusváltáshoz szükséges kánoni okok új – a fenti 1929-es lajstromtól lényegesen eltérő tartalmú – hivatalos listáját összeállítani! E téren érdemes megjegyezni, hogy a rítusváltás engedélyezését érintő szentszéki praxisban az elmúlt évtizedekben radikális szemléletmódváltás tanúi lehetünk.[82]

Végül újra érdemes felidézni, hogy a keleti egyházi örökség élő fennmaradása a katolikus egyházban nemcsak a keletiek ügye, hanem a katolicitás elsőrangú közérdeke. Ennek tükrében érthető a tanulmányunk mottójául választott ágostoni idézet is. Az eltűnőben levő keleti egyházak latin rítus „rovására" történő valamelyes erősítése – valójában csak az előbbiek utóbbiba zajló elkerülhetetlen beolvadása mértékének valamelyes csökkentése – a közös katolikus egész jövője szemszögéből a latin egyház számára is sokkal relevánsabb, mint a milliárdos népességük néhány ezrelékkel történő további növekedése vagy esetleges csökkenése.

5. Összegzés

1. Az egyháztagok rítus (ma sajátjogú egyház) szerinti besorolása nem teológiai – értsd: nem szorosan az isteni jogban gyökerező – követelmény. A XV. századig egyedül a lakó- vagy tartózkodási hely határozta meg a követett liturgikus-egyházfegyelmi rendet. Az így nem minősült a hívő helyfüggetlen és konstans atribútumának, azaz „jogilag jelentős tulajdonságának". A rítustagság újkorban kialakuló, eleinte részleges pápai szabályozása –a latin rítus felsőbbségének egy adott közegben mutatkozó érvényesíthetősége mértékétől függően– jelentős helyi eltéréseket mutatott. Főleg az italo-görög egyházra kirótt rítustagsági

[81] Így: Velasio de Paolis: Matrimoni misto. In: Carlos Corral – Velasio de Paolis – Gianfranco Ghirlanda (szerk.): *Nuovo dizionario di diritto canonico*. Cinisello Balsamo [Mi], 1993. 669–670.

[82] E témához ld. Szabó (2012b) i. m. 195. sk.

szabályok arról tanúskodnak, hogy – meghatározott értékek mentén – e normák egy-egy közösség javára jelentős előnyöket biztosíthatnak. Értelemszerűen a másik érintett szemszögéből ugyanezen aszimmetrikus normák bizonyos hátrányokkal járnak.[83] A szabályozás megújításánál ma főleg az mérlegelendő, vajon az *összkatolicitás* élő megjelenítése és megőrzése szemszögéből mely hagyományok és közösségek védendők.

2. A keleti rítusokat – főleg a keleti egyházfegyelmet és teológiai víziót – a trentói korban a szkizma gyanúja lengte körül, ami miatt azok purifikálására törekedtek. Mi több, századunkig egyenesen e „szakadár örökség" latin teológia és fegyelem javára történő elhagyását vélték üdvösnek. Ezzel szemben mára a keleti örökség integráns jelenlétét egyenesen a katolicitás lényegadó, elengedhetetlen összetevőjének tekintjük.[84] Ezek olykor akár a latin teológia és fegyelem kiigazításához is hozzájárulhatnak, illetve a korábbi saját hagyomány egyes feledésbe merült elemeinek újrafelfedezéséhez is támpontként szolgálhatnak.[85]

3. Az iménti felismerések tükrében a keleti rítusok megítélése teljesen új értékmezőbe került. Fennmaradásuk, mi több, élő jelenlétük, az Egyház *teljes katolicitás*ának fontos *eszköze* és egyben *mércéje* is. Ennek tükrében joggal merül fel, vajon a jelenlegi geopolitikai helyzet és az abból eredő tömeges menekülés, az újvilág felé tartó feltartóztathatatlan keleti exodus tükrében a mai sajátjogú egyháztagság szabályozás képes-e még biztosítani e keleti katolikus egyházak fennmaradását, sőt kinyilvánítottan óhajtott felvirágzását? Ha e kérdésre a válasz nemleges – mint az ma meglehetősen egyértelmű –, akkor joggal vetődik fel, miért ne volna lehetséges új aszimmetrikus rítustagsági normák kiadása, ezúttal az eltűnőben lévő keleti egyházak védelme érdekében. Ha a katolicitás keleti hagyományok jelenléte révén teljesebb összképének megőrzése *közérdek*, akkor a veszélyeztetett közösségek logikusan veszélyeztetettségük mértékével arányos védő szabályok kiadására szorulnak! Ha a múltban a latin rítus felsőbbségéről vallott eszme jegyében radikálisan egyoldalú rítustagsági szabályok is megengedhetőek voltak, hasonlóak más prioritás mentén ma is lehetségesek. A keleti rítusok különleges értékének felismerése és szociológiai veszélyeztetettségük kettős ténye pontosan ilyen új szabályok kidolgozását igényelné. E normák – az egyes egyházak tényleges állapota alapján! –, eltérő

[83] Ld. 7. lj., fentebb.

[84] Vö. pl. OE 1, UR 17b.

[85] Ld. pl. Szabó Péter: *A keleti egyházak szentségjoga. Összehasonlító bemutatás.* (Collectanea Athanasiana III/1) Nyíregyháza, 2012. 146–147., 164–165., 192–195., 266–269., 299–300. és 305–309.; továbbá: Uő.: „Alcune osservazioni sul diritto sacramentale comparato in prospettiva storica. *Eastern Theological Journal,* Vol. 5., No. 2. (2019) 149–160.

tartalmú *részleges pápai törvények* lehetnek. A szükséges aszimmetria – tudniillik a rítustagság terén nyújtott támogatás – mértékét az érintett egyházak geopolitikai-demográfiai-szociológiai helyzetéhez (lenne) célszerű igazítani. E kérdéskörben partikuláris normák kiadását a keleti kódex kezdettől kilátásba helyezte.[86] Sőt ilyenek – szükség szerinti – bevezetésére Szent II. János Pál már e kódex kihirdetése idején elkötelezte magát.[87] E megújult szabályok érvényesülésének felügyeletében, továbbá – megfelelő iránymutatások és saját jogalkalmazás révén biztosított [88]– moderálásában, folyamatos finomításában a Keleti Egyházi Dikasztériumra a jövőben szükségszerűen különös küldetés és felelőség hárul.

*

A rítustagság szabályozását behatóan tanulmányozó korábbi neves szerzők némelyike már évtizedekkel ezelőtt is keresetlen kritikai megállapításokkal summázta e normák gyakorlati *alkalmatlanságát* a keleti rítusok megfelelő védelmére.[89] Az évtizedek óta nyilvánvaló szabályozásbeli problémák elkendőzése, tologatása mára oda vezetett, hogy a közömbös, hanyag bánásmódból adódó

---

86 Ld. CCEO can. 29 – § 1. *Filius, qui decimum quartum aetatis annum nondum explevit, per baptismum ascribitur Ecclesiae sui iuris, cui pater catholicus ascriptus est; si vero sola mater est catholica aut si ambo parentes concordi voluntate petunt, ascribitur Ecclesiae sui iuris, ad quam mater pertinet,* salvo iure particulari *a Sede Apostolica statuto.*

87 „Ad ogni modo […] simile clausola [a quella dello 'ius a Romano Pontefice approbatum'] è apposta anche al canone relativo alla concorde volontà dei coniugi nella scelta del patrimonio rituale dei loro figli, per indicare la via e porre in atto gli opportuni rimedi, qualora ciò si dimostrerà veramente necessario per la tutela della fioritura delle Chiese orientali nelle regioni ove esse sono minoritarie", ld. Giovanni Paolo II, Discorso alla Presentazione del "Codice dei Canoni delle Chiese Orientali" alla XXVIII Congregazione Generale del Sinodo dei Vescovi, il 25. X. 1990. *Nuntia,* Vol. 31. (1990) 22.

88 Noha a CCEO 1501. kán. a joghézagpótló eszközök között a „közigazgatási gyakorlatot" nem említi, e téren a szentszéki praxis mégis iránymutató lehet.

89 Például: „[…]This canon [CIC'83 c. 111 § 1] could possibly be the first sign of the demise of the Eastern Catholic Churches establishes outside the Eastern regions. Many Eastern Catholic faithful – especially the newly-immigrated – live under the false assumption that the only trully 'American' Church is the Latin Church. If there are no juridical guidelines which would assist these faithful in understanding their obligation toward the Churches of their forefathers, these same Churches will die through attrition. In view of the various new Eastern Rite eparchies and exarchates which have been established in the United States, the sollicitude of Rome is apparenota However, as stated previously, all might be in vain if the new legislation is not supportive of these new entities", ld. Faris (1983) i. m. 244.; továbbá: „The attrition in numbers of these Catholic and non Catholic Churches has progressed so far that total disappearance is not precluded. How embarrassed shall Catholics feel when they will be called by history to account for the negligent treatment of these remnants of apostolic tradition!", in Victor Pospishil: *Eastern Catholic Church Law.* Brooklyn [N. Y.], 1993. 90.; vö. még: „bisogna accrescere il numero dei cattolici di antica stirpe e rimediare in qualche modo agli errori del passato", ld. Korolevskij i. m. 12.

imént idézett lelkiismereti számadás ideje egyes eltűnőben levő keleti hagyományok viszonylatában elközelgett.

A sajátjogú egyháztagság szabályainak és ezek alkalmazásának lényegi revíziója nélkül olyan egyházi örökség tűnik el, amit például szír Szent Efrém vagy ninivei Szent Izsák neve fémjelez.[90] Örökségük szír és asszír-káld egyházi miliőjének eltűnése a katolikus összkép szegényedését hozná.[91] E veszteségek közeli veszélyének tudatosítása (megelőzésük fontosságának *közös belátás*a) sürgető és elengedhetetlen *előfeltétele* a sajátjogú egyháztagságot érintő szabályrend és praxis érdemi megújításának.

[90] A nyugati szír (antióchiai) és a keleti szír (asszír-káld) egyházi tradíciók bevezető irodalmaként ajánlható kiadványok: Sebastian P. Brock (szerk.): *The Hidden Pearl: the Syrian Orthodox Church and its Ancient Aramaic Heritage.* 4 vols., Roma, 2001.; Sebastian P. Brock (szerk.): *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage.* Piscataway [NJ], 2011.; Christine Chaillot: *The Syrian Orthodox Church of Antioch and all the East: a brief introduction to its life and spirituality.* Geneva, 1998.; illetve: Christoph Baumer: *The Church of the East: an illustrated history of Assyrian Christianity.* London–New York, 2016.; Dietmar W. Winkler: *Ostsyrisches Christentum: Untersuchungen zu Christologie, Ekklesiologie und zu den ökumenischen Beziehungen der Assyrischen Kirche des Ostens.* (Studien zur orientalischen Kirchengeschichte Bd. 26) Münster, 2003.; Wilhelm Baum – Dietmar W. Winkler: *The Church of the East. A Concise History* (Central Asian Studies 3) London–New York, 2003.

[91] E sajátos értékhordozó szerepre példaként említhető az igazságosság és irgalmasság viszonyának egyes szír patrisztikus forrásokban mutatkozó sajátos értelmezése; ld. pl.: „Mercy and justice in one soul is like a man who worships God and the idols in one house. Mercy is opposed to justice. Justice is the equality of the even scale, for it gives to each as he deserves; and when it makes recompense, it does not incline to one side or show respect of persons. Mercy, on the other hand, is a sorrow and pity stirred up by goodness, and it compassionately inclines a man in the direction of all; it does not requite a man who is deserving of evil, and to him who is deserving of good it gives a double portion. If, therefore, it is evident that mercy belongs to the portion of righteousness, then justice belongs to the portion of wickedness. As grass and fire cannot be in one place, so justice and mercy cannot abide in one soul. As a grain of sand cannot counterbalance a great quantity of gold, so in comparison God's use of justice cannot counterbalance His mercy". St. Isaac the Syrian: *Homily Fifty-One, in The Ascetical Homilies of Saint Isaac the Syrian.* Boston, 1984. 244. Figyelemre méltó, hogy Ninivei Izsákot a közelmúltban a római egyházi naptárba is felvették: „Il Pontefice riceve il Catholicos patriarca della Chiesa assira dell'Oriente e annuncia che Isacco di Ninive sarà inserito nel 'Martirologio Romano'. Desiderio di unità nella fede e tra i popoli". *L'Osservatore Romano,* anno CLXIV n. 254 (49.769), sabato 9 novembre 2024, 1, 12. Hasonlóan érdekes, meglepő megfontolások adódnak például a Nagy Szent Bazilnak tulajdonított „9. kánon" révén tanúsított újraházasodottakat érintő keleti álláspontból is; ez utóbbihoz ld. alábbi tanulmányunkat: Il matrimonio canonico nelle Chiese orientali. In: *Matrimonio canonico e culture.* (Studi giuridici 113) Città del Vaticano, 2015. 123 skk.

EMBERKÉP A NÉMET JOGFILOZÓFIAI ÉRTEKEZÉSEK, A NÉMET ALAPTÖRVÉNY ÉS A NÉMET SZÖVETSÉGI ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÉRTELMEZÉSÉNEK TÜKRÉBEN

Szigeti Magdolna*

Az „emberkép" kifejezést a filozófia az emberi természet meghatározására használja. Az ember része a világnak, így az emberiségről és a világról alkotott szemlélet egy átfogó világi vagy vallási doktrína része. Az emberképek normatív jelleggel is bírnak, ezáltal politikai relevanciára tesznek szert.[1]

Keveset tudunk a történelem előtti emberek emberképéről, bár levonhatunk következtetéseket a korabeli ember- és istenábrázolásokból. Az ókor szinte minden fejlett kultúrájában és az őket követő társadalmakban léteznek mítoszok, amelyek tükrözik az emberek világnézetét és önképét. Idealizáló jellegüket felismerni különösen fontos, mivel az emberiségről alkotott minden elképzelés bizonyos értelemben annak leírása, amit az ember önmagáról ideálisnak tekint.[2]

Ezért minden emberképhez társul az a normatív elvárás, miszerint az elméletileg kialakított képnek meg kell felelni. Ezen a normatív aspektuson keresztül nyernek politikai relevanciát az emberképek. Ahhoz, hogy az ideális személyről alkotott elképzelés érvényes legyen, és ezért kötelező érvényű legyen a társadalom minden tagja számára, bizonyos politikai eszközök, mint pl. oktatási intézkedések, elkerülhetetlenül szükségesek, és ebből következően a megfelelő hatalmi pozíciók kijelölése is. Ezért elkerülhetetlenek a konfliktusok az emberiségről alkotott versengő nézetek között, amelyek mindegyike a társadalmat az emberi természetről alkotott saját feltételezései szerint kívánja alakítani. Ezek

* Egytemi docens, Jogtörténeti Tanszék.

1 Aydın Süer: Menschenbilder der Moderne. *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 34-36/2013.

2 Hans Erich Bödeker: Menschheit, Humanität, Humanismus. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. 3. k., Stuttgart, 1982.1063.

a politikára jellemző, a társadalom megosztottságának törvényes érvényesítéséért folyó küzdelmek az emberiség és a politikai struktúrák szoros összefonódását illusztrálja.[3] Az emberiségről alkotott képek elsősorban azért bírnak politikai jelentőséggel, mert újra és újra felhasználják a fennálló hatalmi viszonyok legitimálására, a társadalom egy részének kirekesztésére, az idegenek vagy ellenségek hiányos emberként való megbélyegzésére, vagy akár emberi minősítésük megtagadására.[4]

Az ókori görög elme alapvetően az istenekkel állította szembe az embert, és emberfelfogásában élesen megkülönböztette az emberek tökéletlenségét az istenek tökéletességétől. Isteni erőkből fakadtak az emberi késztetések és képességek.[5]

Platon az embert olyan lénynek tartotta, aki egy átfogó kozmikus rend része, aki képes megismerni a világmindenséget, felismerni saját jelentőségét a világmindenség részeként, aki tudja, hogy fontos szerepe van a világmindenségben, és felelős a történések alakulásában.[6] Arisztotelész tézise szerint maga a logosz az, ami sajátos formát ad az emberi együttélésnek, és minőségileg megkülönbözteti az emberi közösséget az élőlények más (politikai vagy nem politikai) közösségeitől.[7]

A felvilágosodás filozófiája megvalósította az emberiségről alkotott ősi és modern elképzelések szintézisét. A felvilágosodás fényének lehetővé kell tennie a racionális emberek számára, hogy elvessék a régi babonákat, felismerjék önmagukat, és ésszerűen szabályozzák saját, valamint a társadalom gondjait. A tudományos-racionális gondolkodás a felvilágosodás korától egyre erősödik.

A francia forradalom után, – legalábbis az európai kontinensen, hiszen angolszász területeken ez a folyamat korábban lezajlott, – a modern gondolkodásban az autonómiát az emberi cselekvés meghatározó mozzanatának tekintették. Immanuel Kant szerint az autonómia elsősorban erkölcsi autonómiát jelent, melynek értelmében csak ugyanazon maximák alapján hozhatunk döntéseket a saját életünkben, amelyeken a törvények is nyugodnak.[8] Minden maxima,

---

3 Pierre Bourdieu: *Das politische Feld*. Konstanz, 2001. 54.

4 Hans Maier: *Alter Adam – neuer Mensch?* (Gerda Henkel Vorlesungen) Münster, Rhema, , 2001. 127.

5 Bruno Snell: *Die Entdeckung des Geistes*. Göttingen, 1993. 28.

6 Michael Hoffmann: *Die Entstehung von Ordnung.* Stuttgart, 1996. 211–215., 299–312.

7 Friderike Rese: *Praxis und Logos bei Aristoteles. Handlung, Vernunft und Rede in Nikomachischer Ethik, Rhetorik und Politik.* Tübingen, 2003. 271.

8 Immanuel Kant: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. In: *Kants gesammelte Schriften.* IV. k. Berlin, 1903. 440.

amely nem tud megvalósulni a törvényalkotásban, erkölcstelen. Az autonómia nem tesz lehetővé olyan elkötelezettséget, amely meghaladja az ember saját értelmét. Pontosan az önazonosulás keretei között jelent az autonómia „önjogalkotást" és „önrendelkezést".[9]

Embernek lenni tehát nem egyszerűen egy állapot, amelybe az ember beleszületik, hanem állandó aktivitás és alkotóerő jellemzi, egy feladat, amelyet képességeink tudatos fejlesztésével kell teljesítenünk.[10] Míg Arisztotelész a szemlélődő életet tekintette a legemberibbnek az összes közül – mert ez áll legszorosabb rokonságban az istenséggel –, addig a modern gondolkodók úgy vélik, hogy az emberi erők és képességek kibontakoztatása csak állandó tevékenységgel lehetséges, nem puszta szemlélődés, vagy fogékonyság révén. Csak ezen a produktív folyamaton keresztül ismeri fel az ember saját lényegét, tér vissza saját lényegéhez.[11]

A tudományos vívmányok hatására az ember már nem látja magát kiszolgáltatva egy istenadta rendnek, hanem aktívan alakíthatja és szolgálhatja azt. A társadalmi berendezkedés a modern korban elveszíti megváltoztathatatlan jellegét. Az emberiség történetében először lehetséges a társadalmi folyamatok tudatos irányítása. Maga az ember válik történelmének alanyává, amelyet ezentúl kifejezetten emberi teljesítmények eredményének tekintenek. Ennek értelmében a politikai uralom a tudással bíró és cselekvő személy terméke. Szerződésen alapul az önmeghatározó szubjektum, az ember ezzel fejezi ki politikai részvételi jogát az állami szereplők között, akiknek igazolniuk kell tetteiket az állampolgárok előtt.[12] A modern kor előtt a társadalmi berendezkedés az osztályok egyenlőtlenségén alapult, a francia forradalom után az emberi tulajdonságokat elsősorban már nem az osztályhoz vagy családhoz való tartozás határozza meg, hanem – legalábbis teoretikusan – az emberek társadalmi rendtől való elszakadása, a szabadság és az egyenlőség alapján.[13]

A felvilágosodás jogfilozófiája sokakat késztetett további fontolgatásra a 20. században is, Gustav Radbruch „Az ember a jogban" címmel tartotta 1926-ban Heidelbergben az egyetemi székfoglaló előadását[14], amellyel új jogfilozófiai

9 Joachim Ritter (szerk.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. 1. k. Basel, 1971. 701.

10 Hans Erich Bödeker: Menschheit, Humanität, Humanismus. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe*. 3. k., Stuttgart, 1982. 1080.

11 Erich Fromm: *Das Menschenbild bei Marx*. Gießen, Psychosozial-Verlag, 2018. 38.

12 Shmuel Noah Eisenstadt: *Die großen Revolutionen und die Kulturen der Moderne*. Wiesbaden, 2006. 49.

13 Frank Hillebrandt: *Exklusionsindividualität.* Opladen, 1999. 31.

14 Gustav Radbruch: *Der Mensch im Recht*. Vandenhoeck & Ruprecht, 1957, 9-22.

irányzatot indított. A neves német jogászprofesszor, Peter Häberle[15] „Emberkép a jogállamban"[16] írt tanulmányt, a bonni Alaptörvény alapján vizsgálva a témát, kitért az emberkép német magánjogi büntetőjogi, szociális- és munkajogi vonatkozásaira,[17] sőt a Szövetségi Alkotmánybíróság jogeseteinek vizsgálatán keresztül – tehát konkrét eredmények és tézisek alapján – arra is, hogy az emberképet az Alkotmánybíróság hogyan fogalmazza meg és fejleszti tovább.

A Németországi Szövetségi Köztársaság jogrendszerében az ember fogalmát már nem lehet kizárólag a nemzeti jog, az alkotmányos jogrendszer alapján meghatározni. Németország sok más országgal együtt az európai integráció dinamikus, többrétegű integrációs folyamatán megy keresztül, amely folyamatban az állami szuverenitás részben elvész, és mintha az ember számára nem lenne egyértelműen meghatározott értékrend, hiányoznának bizonyos eligazodási pontok.

Ha összevetjük a német Alaptörvény preambulumát az Európai Unió alkotmánytervezetének[18] preambulumával, szembe ötlő az a különbség, amely alapul szolgál az emberkép értelmezésével kapcsolatos eltérésekre. Az Alaptörvény preambulumában azt olvashatjuk, hogy a német nép „Isten és ember előtti felelősségének tudatában"[19] végzi alkotmányozó jogalkotását, míg az EU alkotmánytervezetének alkotói csupán Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből merítenek.[20] Dr. Siegfried Broß alkotmánybíró, a freiburgi Katolikus Akadémián, 2008 áprilisában tartott előadásában[21] ezt döntő jelentőségű különbségnek tartotta, mondván, egy alkotmány, amely nem hivatkozik a szövegen és a jogrendszeren túlmutató felelősségre, más emberképet vázol fel, mint a

15 Bayreuthi Egyetem emeritus professzora.

16 Peter Häberle: *Das Mendschenbild im Verfassungsstaat.* Berlin, Duncker&Humblot, 2008.

17 Uo. 50.

18 Az EU tagországok állam- és kormányfői 2004. október 29-én Rómában hivatalosan aláírták az Alkotmányos Szerződést, 2005. január 12-én az Európai Parlament is elsöprő többséggel megszavazta az Európai Alkotmányt, de mivel az alkotmány ratifikálása az egyes tagországok feladata, és minden egyes aláíró állam a saját alkotmányjogi eljárása keretében eddig nem fogadta el azt, azaz a tagállamok általi ratifikáció nem történt meg, így az Alkotmány nem lépett hatályba.

19 A német Alaptörvény preambulumának első mondata: „Im Bewußtsein seiner Verantwortung vor Gott und den Menschen, von dem Willen beseelt, als gleichberechtigtes Glied in einem vereinten Europa dem Frieden der Welt zu dienen, hat sich das Deutsche Volk kraft seiner verfassungsgebenden Gewalt dieses Grundgesetz gegeben." www.gesetze-im-internet.de

20 Az EU alkotmánytervezének preambuluma: „Ösztönzést merítve Európa kulturális, vallási és humanista örökségéből, amelyből az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogai, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, valamint a jogállamiság egyetemes értékei kibontakoztak, […]" 6. oldal.

21 2008. április 18-19. https://www.bayerischer-anwaltverband.de

Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye, olyan emberképet teremt, amely az egyént tárggyá degradálja és felcserélhetővé teszi. Ezen nem változtat az sem, hogy az Unió értékrendjében szerepel az emberi jogok, az emberi méltóság tiszteletben tartása, beleértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait is.[22]

A német Alaptörvényt és a német Szövetségi Alkotmánybíróság döntéseit górcső alá véve az emberképről alkotott legfrissebb értelmezéseket pontosan az alkotmánybírósági döntések indoklásaiban találhatjuk. Ezekből példálózni nem hiábavaló, hiszen sok ország számára ezek a magyarázatok, az emberi jogokból történő levezetések példaértékűek lehetnek.

Az Alaptörvény 20. cikkelyének (3) bekezdésében foglalt jogállamisági elv szerint a jogalkotók elsősorban arra hivatottak, hogy az alkotmányjogi követelményeknek megfelelően érvényt szerezzenek az emberiesség fogalmának, a szakbíróságoknak a rendes jog értelmezésekor és alkalmazásakor figyelembe kell venniük az alkotmányos értékrendet, az általános kikötéseket. Ha a bíróságok nem felelnek meg ezeknek az előírásoknak, akkor a közhatalom egy szegmensének birtokosaként megsértik a figyelmen kívül hagyott alapvető jogi normákat, és az alkotmányellenes ítéletet a Szövetségi Alkotmánybíróságnak egy benyújtott és elbírált alkotmányjogi panasz nyomán hatályon kívül kell helyeznie. Ez a folyamat napi szinten zajlik, a Szövetségi Alkotmánybíróság e tekintetben őrző szerepre szorítkozik. Vita esetén csak azt kell vizsgálnia, hogy az alkotmányosan garantált humanitás fogalma sérült-e, és nem azt, hogy egy törvény vagy egy bírósági döntés egyébként összhangban van-e a jogrenddel. Az ún. egyszerű jogkérdések nem tartoznak az alkotmánybírósági felülvizsgálat hatálya alá.

Ha a fellebbviteli bírósághoz hasonlóan a bírósági határozatok korlátlan felülvizsgálatát várnánk el az Alkotmánybíróságtól, értelmét vesztené az alkotmányjogi panasz, és a Szövetségi Alkotmánybíróság speciális feladatát nem juttatná érvényre, hiszen egy hibás döntés hatással lehet a vesztes fél alapvető jogai. Az eljárás lefolytatása, a tényállás megállapítása és értékelése, az általános jog értelmezése és az egyedi esetre történő alkalmazása kizárólag az általános joghatósággal rendelkező bíróságok hatáskörébe tartozik, és mentesül a Szövetségi Alkotmánybíróság felülvizsgálata alól. A Szövetségi Alkotmánybíróság csak abban az esetben avatkozhat be alkotmányjogi panasz benyújtása esetében, ha a bíróság megsértett egy adott alkotmányos alapjogot.

Nem minősül az alapjog megsértésének, ha egy ügyben az illetékes bíró által a jog alkalmazása olyan eredményre vezetett, amelynek helyessége pl. a

[22] https://www.bayerischer-anwaltverband.de 3.

méltányosság szempontjából vitatható, hiszen a bíróra hárul az ellentétes érdekek mérlegelése, ez pedig szubjektív elem az ítélkezésben. Még akkor sem alkotmánybírósági feladat az ítélet felülbírálata, ha az illetékes bíró által végzett értékelés megkérdőjelezhető, mert túl nagy, vagy túl csekély jelentőséget tulajdonított az egyik, vagy a másik fél érdekeinek.[23]

A Szövetségi Alkotmánybíróság egy korai határozatában[24] rámutatott arra, hogy az Alaptörvény értékalapú rendet hozott létre, amely korlátozza a közhatalmat. Ez a rend az egyén függetlenségét, személyes felelősségét és méltóságát hivatott biztosítani az állami közösségben. A Szövetségi Alkotmánybíróság az Alaptörvényben meghatározott emberi alapjogokból olyan értékrendet vezet le, amely a szabadon fejlődő emberi személyiségben és annak társadalmi közösségen belüli méltóságában fejeződik ki, amely értékeknek érvényesülniük kell alkotmányos alapdöntésként minden jogterületen.[25]

Azonban ezekből az értékekből nem következik az, hogy az egyén eleve jogosult az állam által nyújtott ellátásokra. Az Alaptörvény 1. cikke (1) bekezdésének 2. mondatában foglalt követelmény, miszerint az emberi méltóságot tiszteletben kell tartani és védeni kell, nem jelenti az anyagi szükségletekkel szembeni védelmet, és Alaptörvény 2. cikk (2) bekezdésének 1. mondata szintén nem biztosít az egyénnek alapvető jogot az állam általi megfelelő ellátáshoz. A jogalkotók alkotmányos kötelessége a jóléti állam megteremtése érdekében, hogy szociálisan aktívak legyenek, törekedjenek arra, hogy a jogalkotás segítségével az ellentétes érdekek között egyensúlyt, és mindenki számára elviselhető életkörülményeket teremtsenek.[26] Ezen elv értelmében a Szövetségi Alkotmánybíróság 1972. július 18-i *numerus clausus* határozatában, a tanulmányi helyek központi elosztásával kapcsolatos döntésében abból indul ki, hogy az Alaptörvény 12. cikke (1) bekezdésének 1. mondatában biztosított, a foglalkozás szabadságához való alapvető jog – az egyenlőség elvével és a jóléti állam elvével összefüggésben, – az egyén számára egyetemi felvételi jogot biztosít. A felsőfokú képzésben való részvétel teljes korlátozása csak bizonyos körülmények között megengedett, ugyanakkor a bíróság megállapította, hogy a további

[23] BVerfGE 18, 85, B–II. 3. a).

[24] Szövetségi Alkotmánybíróság 1958. január 15-i döntése, Urteil vom 15. Januar 1958. https://www.bundesverfassungsgericht.de ›

[25] Siegfried Broß:: Aus Forschung Und Praxis Berichte, Argumente, Diskussionen, Grenzen der Privatisierung öffentlicher Aufgaben aus verfassungsrechtlicher Sicht. *WSI Mitteilungen,* 10/2008. https://doi.org/10.5771/0342-300X-2008-10-577 (BVerfGE 2, 1 <12 f.>; 5, 85 <204 ff.>) 577.

[26] BVerfGE 22,180.

tanulmányi helyek létrehozásának és odaítélésének joga lehetőséghez, és anyagi forrásokhoz kötött. Ezen túl fontos szempontként jelenik meg a tanulmányi eredményeken alapuló alkalmasság, amelyet nem tudnak Németország szerteegyformán mérni. A Szövetségi Alkotmánybíróság 2017. december 19-i határozatában kimondta: A hőn áhított orvosi képzésre való felvételre vonatkozó meglévő szabályozások egy része alkotmányellenes.[27]

A gazdasági rendre vonatkozó szabályozás alkalmazása során szintén figyelembe kell venni az emberi alapjogokat. Ugyan az Alaptörvény gazdaságpolitikai szempontból semleges, így a jogalkotó bármilyen általa megfelelőnek tartott gazdaságpolitikát folytathat, feltéve, ha az nem ütközik az Alaptörvény szabályaival. Azonban a jogalkotó messzemenő cselekvési szabadsága nem vezethet az egyes alapjogokban garantált egyéni szabadságjogok csökkentéséhez, amelyek nélkül nem lehetséges az emberhez méltó élet.[28]

Az Alaptörvény emberképét úgy értelmezhetjük, hogy az egyén önálló, önmagával szemben is felelős egyén, akinek az államhatalomhoz viszonyított helyzetét az alapjogok határozzák meg. Az alapjogok objektív értékrendet alkotnak, és megerősödnek az emberek egymás közötti és az egyén és az állam közötti viszonyában. Egyre fontosabbá válnak olyan szempontok, mint a jogosultság, vagy a részvétel, melyekből kötelezettségek is keletkeznek, akár a gazdasági élet megszervezése terén. Az alapjogok, mindenekelőtt az Alaptörvény 1. cikkelye szerinti emberi méltóság, az Alaptörvény 2. cikkelye szerinti cselekvési szabadság, valamint az Alaptörvény 20. cikkelyének (1) bekezdése szerinti jóléti állam elve közötti kapcsolat meghatározó a jelenlegi, közösségi szint által befolyásolt intézményrendszerben. Ebből következik, hogy bár az egyének függetlenek és felelősek önmagukért, az állam nem hagyhatja őket magukra. Az állam tehát köteles megbízható, általánosan elfogadható alapot, és békés kereteket biztosítani – ahogy azt az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat[29] is megfogalmazza – az egyén boldogulásához, azaz az állami és gazdasági rend megszervezése nem vezethet a társadalom szétszakadásához. A jogállamban is megfogalmazható tehát az a – különösen a szociáldemokrácia által hangsúlyozott – eszmény, miszerint valamennyi állampolgár jólétét többé-kevésbé egyenlő mértékben elő kell mozdítani, és a terheket többé-kevésbé egyenlően

[27] Szövetségi Alkotmánybíróság Szenátusa: Szövetségi Alkotmánybíróság – Határozatok – A humángyógyászat szakterületi képzési helyek elosztására vonatkozó szövetségi és állami szabályozás részben összeegyeztethetetlen az Alaptörvénnyel. (Urteil vom 19. Dezember 2017. https://www.bundesverfassungsgericht.de

[28] BVerfGE 50, 290 <338>, II.1.

[29] Az Amerikai Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata, 1776. július 4., 2. bekezdés.

kell szétosztani. A jóléti állam elve arra kötelezi a jogalkotót, hogy biztosítsa a társadalmi különbségek kiegyenlítését.

A liberális demokrácia államrendjét szisztematikusan az alkalmazkodás, a javulás és a társadalmi kompromisszum feltételezésével kell tervezni, és meg kell gátolnia a hatalommal való visszaélést. A Szövetségi Alkotmánybíróság egy döntésében[30] rámutatott arra, hogy a jóléti állam elve megköveteli, hogy az állam gondoskodjon a társadalom azon tagjairól vagy csoportjairól, akik személyes körülményeik vagy társadalmi hátrányaik miatt akadályoztatva vannak személyes és társadalmi fejlődésükben. Az államnak minden esetben biztosítania kell számukra az emberhez méltó élet minimális feltételeit, és arra is törekednie kell, hogy a lehető legnagyobb mértékben integrálja őket a társadalomba, elősegítse megfelelő gondozásukat, és megteremtse a szükséges gondozási lehetőségeket.[31]

A kártérítési jog kapcsán is hivatkozhatunk alapvető emberi jogokra. Az általános személyiségi jognak a BGB 823. §-a szerinti abszolút jogként való elismerése és ennek következtében a nem vagyoni kár megtérítése megállapítandó. E tekintetben a polgári joggyakorlat már az 1950-es évek elején, tehát röviddel az Alaptörvény hatálybalépése után kezdődött. Az első mérföldkőnek számító döntést ebben az összefüggésben a Szövetségi Bíróság hozta 1954. május 25-én, amikor egy rendkívül figyelemre méltó döntésben kimondta, hogy levelek vagy más magánjellegű feljegyzések nem tehetők közzé a még élő szerző beleegyezése nélkül, és beleegyezés esetén csak a szerző által jóváhagyott módon. Ez az Alaptörvény 1. és 2. cikkében foglalt személyiségvédelemből következik, és így akkor is alkalmazandó, ha azok nem rendelkeznek a szerzői jogi védelemhez szükséges formával. Több tartományi és szövetségi bíróság ítélkezése után a Szövetségi Alkotmánybíróság megállapította, hogy a polgári bíróságok joghatósága az általános személyiségi jog súlyos megsértése esetén pénzbeli kártérítés megítélésére, beleértve a nem vagyoni kártérítést is, összeegyeztethető az Alaptörvénnyel.[32]

A munkajog ítélkezési gyakorlata is érint alapvető emberi jogokat, mint pl. a férfiak és nők egyenjogúságát, avagy a hit, a lelkiismeret és a vallás szabadságát, amelyet Németországban az Alaptörvény 4. cikkelyének (1) bekezdése véd. Ezek a védett területek a munkajogban akkor válhatnak fontossá, ha például egy nyomdász olyan munkát kap, amely lelkiismeretével összeegyeztethetetlen,

30 BVerfGE 45, 376 <387>, C.-I. 2.

31 BVerfGE 44, 353 <375>; II. 2.b.-aa).

32 BVerfGE 34, 269.

(pl. a második világháborúról és a Harmadik Birodalomról szóló, a háborút dicsőítő könyvet kell kinyomtatnia). A munkáltató ugyanis nem bízhatja meg a munkavállalót olyan munkával, amely a munkavállalót elkerülhető lelkiismereti konfliktusba sodorja, hiszen a törvényeket az alkotmánnyal összhangban kell értelmezni. A munkáltató utasítási joga tartalmának és korlátjainak pontos meghatározása a munkáltató és a munkavállaló kölcsönös érdeke. A Szövetségi Alkotmánybíróság – korábbi szövetségi bíróságokkal összhangban – úgy ítélte meg, hogy a polgári bíróságok kötelesek betartani a német Alaptörvény 2. cikkelyének (1) bekezdésében foglalt, a magánautonómiára vonatkozó alkotmányos garanciát, különösen az olyan általános rendelkezések konkretizálása és alkalmazása során, mint a német Polgári törvénykönyv 138. és 242. §-ának rendelkezései. Ez azt eredményezi, hogy felül kell vizsgálni azon szerződések tartalmát, amelyek szokatlanul nagy terhet rónak a két szerződő fél egyikére, és amelyek egyenlőtlen alkupozícióból erednek.[33]

A fenti példák azt mutatják, hogy az emberi értékek meghatározása, különösen azok értelmezése országos szinten működnek, de az Európai Unió közösségi jogrendjében máig nem lehetett meghatározni normatív módon az emberképet.

A modern és modern kor előtti emberképek közötti különbségek ellenére megállapítható, hogy még a modern társadalmakban is erős, kötelező érvényűek a múltban gyökerező hagyományok”[34] A gondolkodásmód és a magatartás lassan változik, sőt általában a modernizációs folyamatok szükséges feltétele a hagyományos elemek beépítése. Az „emberkép” kérdése és jelentősége a jogban hosszú hagyományra tekint vissza, és a téma máig aktuális. A modern valóság ismeretében újra és újra át kell gondolnunk az emberről alkotott képet, anélkül azonban, hogy teljesen szakítanánk a múlttal.

[33] BVerfGE 81, 242.

[34] Shmuel Noah Eisenstadt: *Tradition, Wandel und Modernität*. Wiesbaden, 2006. 131.

EMBERKÉP A LATIN EGYHÁZ KÁNONJOGI FORRÁSAINAK TÜKRÉBEN

A teológiai tanítás és az egyházfegyelmi norma egysége[*]

Szuromi Szabolcs Anzelm, O.Praem.[**]

1. Bevezetés

A Katolikus Egyház saját joga *(kánonjog)* formáját tekintve nem sorolható a pozitivista felfogású jogtudományok közé – amelyek jóval később alakultak ki, és egészen a 20. század utolsó két évtizedéig uralták a kontinentális jogi gondolkodást –, de minden olyan belső alkotóelemmel rendelkezik, amely a jog definíciójának eleget tesz.[1] Éppen ebben rejlik a kánonjog egyedisége: megtalálható benne az Egyház történetének különböző időszakaiban megfogalmazott – egymásra épült – kánoni alapelvek rendszere; az Egyház működését szabályozó normák szisztematikus korpusza; és mindennek a precíz – az adott korszaknak megfelelő, a maradandó tanítást minden körülmények között világosan megőrző – értelmezése, amit az Egyház mindennapos élete alakított ki.[2] Az ún. nagy missziós parancsban elnyert küldetés teljesítése (Mt 28,19), a szentség- és szentelmény kiszolgáltatás, az egyházi szolgálatok, az Egyház tanításának és függetlenségének a védelme olyan összetevők, amelyek hatására fokozatosan született meg a szóbeli – íratlan szokásjog – lejegyzésével, majd a különbö-

---

[*] Készült a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a *British Library*-ban (London), *a Coptic Orthodox Cultural Center*-ben (Kairó). Összeállítására az *International Canon Law History Research Center* (PPKE) és az *Országos Széchényi Könyvtár* (Budapest) kutatási tevékenysége keretében került sor.

[**] Egyetemi tanár, Kánonjogi Intézet. ORCID: https://orcid.org/0009-0004-1942-2921

[1] Carlo Fantappiè: *Per un cambio di paradigma. Diritto canonico, teologia, e riforme nella Chiesa*. Bologna, Edizioni Dehoniane, 2019. 15–18.

[2] Szabolcs Anzelm Szuromi: Old and New in Harmony: Importance of Former Sources of Canon Law for the Current Church's Discipline. *Verba Theologica,* Vol. 19., No. 2. (2020) 83–97.

ző szintű jogalkotás írott eredményeként a *'sacrum'*-tól, és az isteni jogtól elszakíthatatlan, az üdvösség elérését előmozdító letisztult kánoni jogrendszer. Azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy az Egyház, Krisztus által történt megalapítása óta meghatározott hitvallással rendelkező közösség. Ezt a közösséget a Krisztus újszövetségi népéhez való tartozás kapcsolja össze. Így a teológia tartalom és a kánonjogi fegyelmi rendszer egymástól belsőleg elválaszthatatlan kapcsolatban van.[3] A kánonjogi normák az Egyház által a Szentírás és a Szenthagyomány alapján, a Tanítóhivatal értelmezését követve vallott teológiai meggyőződés külső kifejezései, és a gyakorlati életbe történő hiteles átültetését rögzítő szabályok. A teológia reflektál a kánonjogi előírásokban rögzített ősi elvekre, amelyek az isteni joghoz kötődve meghatározzák a kortól és környezettő független – emberi hatalommal megváltoztathatatlan – biztos alapokat, és egyúttal segítenek a korhoz kötődő – így változó – fegyelmi előírásokkal megadni a lehetőséget, a krisztusi tanítás és az Egyház mindennapos életének az adott korban történő értelmezésére, precízen – megalkuvás nélkül – szem előtt tartva az eredeti célt.[4] Ebben a tan- és fegyelembeli harmóniában szükséges értelmeznünk latin egyházjogban érvényesülő emberképet, amely éppen biblikus alapjának köszönhetően változatlan jellegzetességekkel rendelkezik az első kánonjogi forrásoktól (vö. 2. század) napjainkig.

2. Az emberkép és a vallási jog eredeti összefüggése

A Katolikus Egyház a saját belső jogrendszerének keretében az embert – korra és nemre, biológiai, fizikai, lelki, szellemi, szociális stb. körülményekre való tekintet nélkül olyan személynek tekinti, aki a kinyilatkoztatás szerint Isten képére és hasonlatosságára teremtetett, és ezért egyenlő emberi méltóságot érdemel.[5]

Ennek fényében az emberi személy egyediségével kiemelkedik a Világ minden más létezője közül. Johann Auer megfogalmazását követve: az embernek

[3] Vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: *Dottrina e disciplina della Chiesa. Teoria – fonti – istituti.* (Aus Religion und Recht 20.) Berlin, Frank & Timme, 2016. 22–23.

[4] Részletesen vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: Authority and sacramentality in the Catholic Church (A Canonical-Theological Schema). In: Juan Ignacio Arrieta (szerk.): *Jus divinum.* (XIII Congresso Internazionale di Diritto Canonico, 17-21 settembre 2008, Venezia) Venezia, Marcianum Press, 2010. 1143–1163.

[5] *A Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiuma*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. Art. 358.

egyedülálló természetfeletti hivatása van.[6] Ő az, aki képes arra, hogy tudatosan használja a körülötte lévő környezetet – annak élettelen és élő tagjait – saját céljainak megvalósításához. Ezeket a törekvéseit és tetteit azonban a többi embertől nem elszigetelten, hanem közösségben végzi, vagy legalábbis cselekedeteinek közvetlen vagy közvetett közösségi – külső – hatása van, így „az emberi személy tökéletesedése és a társadalom fejlődése kölcsönösen függ egymástól […] minden képessége a másokkal való kapcsolatokban, kölcsönös szolgálatokban, párbeszédben bontakozik ki, és az ember csak így felelhet meg hivatásának." – amint azt a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciója rögzíti.[7] Ez a gondolat kiegészíthető a Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiumában olvasható állítással, amely szerint: „Minden társadalmi intézmény alapelve, alanya és célja a személy, s ennek is kell lennie. Bizonyos társulások, mint a család és a polgári társadalom szükségesek hozzá. Hasznosak más társulási formák is egy-egy politikai közösségen belül és nemzetközi szinten is, tiszteletben tartva a szubszidiaritás elvét."[8]

A Katolikus Egyház emberképe a bibliai teremtés elbeszélésen, és annak teológiai tartalmán alapszik. A *Teremtés könyvé*nek (Ter 1–3) leírása arról tanúskodik, hogy a teremtett világban élő ember test és lélek egysége, így nem pusztán anyagi, hanem szellemi vonatkozással is rendelkezik. Az ember halhatatlan lelke, amelyet egyedileg Isten teremt meg, nemcsak szabad akaratot biztosít számára, hanem sajátos felelősséggel is felruházza.[9] Mindebből logikusan megállapítható – Szt. Ambrusnak (†397) az *Expositio Evangelii secundum Lucam Prológus*ában kifejtett gondolatmenetét követve –, hogy csakis az ember tekintetében beszélhetünk szabad cselekményről, azaz egyedül ő rendelkezik sajátos értelemben cselekvő – erkölcsileg megítélhető – tulajdonsággal. Viselkedését ennek alapján nem a sors vagy a szükségszerűségek, hanem a lehetőségek és az azok alapján hozott szabad döntések határozzák meg.[10]

Az ember alapvető sajátosságai közé tartozik tehát, hogy nemcsak értelmes, hanem közösségi lény is. Ez a jellegzetesség lényegileg definiálja az emberi személy világban való létét, mivel nemcsak saját szükségletei szerint kell be-

6 Johann Auer: *Il Mondo come creazione.* (Piccola dogmatica 3.) Assisi, Cittadella, 1977. 243–484.

7 *Gaudium et spes* (a II. Vatikáni Zsinat lelkipásztori rendelkezése az egyház és a mai világ viszonyáról) 25.

8 *A Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiuma*, i. m. Art. 402.

9 Uo. Art. 363–364.

10 S. Ambrosius, *Expositio Evangelii secundum Lucam*, Prologus 8. In: Henricus Schenkl– Karl Schenkl (szerk.): *S. Ambrosii Opera III.* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum XXXIII) Vindobonae, Akademie der Wissenschaften in Wien, 1906. 9.

rendeznie életét, hanem egyfelől a világban és saját természetében adott normáknak *(normae)* megfelelően, másfelől a közösség működésével összhangban. A világban létező dolgok és az emberi személy természetének egymásra hangoltsága egyértelműen jelzi a természetben minden és mindenki számára adott viszonyok és arányok, végső soron normák létezését.[11] Az emberi természetben, a teremtésben adott és ennek alapján saját és a közösség életben maradását, továbbá annak összehangolt működését szolgáló normákat közösen „jognak" *(ius)* nevezzük.[12] Ez a korai időkben annak alapformáját, a szokás útján kikristályosodott „szokásjogot" *(mos, moris)* jelentette. Ebből a normából, lépésről lépésre jutott el a közösség, a konkrét egyedi – független – tettek megítélésének általános és elvonatkoztatott alapelvekben történt megfogalmazására, amelyek így alkalmassá váltak számos hasonló helyzetre, kapcsolatra vagy cselekménysorra történő alkalmazásra.[13] Végül ezek az általános normák összegyűjtésre és lejegyzésére kerültek, amely írott forma rendszerbe foglalásával jelentek meg a törvényművek *(codices)*.

Ebben a kontextusban az erkölcs, a jog és az emberi méltóság sajátos viszonyban van egymással, amelyek közös forrása lényegileg eltér a pozitív állami jogban megfogalmazott emberképtől.[14] Az emberek egyenlő méltósága így nem a pozitív jogalkotási cselekmény függvénye, hanem az Isten képére és hasonlatosságára történt teremtettségéből, valamint Krisztusnak az emberiséget megváltó áldozatából fakad. „Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott" (Ter 2,31), vagyis az ő képére teremtett ember méltóságából következő feladata is az, hogy a jót tegye, ami itt egyértelműen az erkölcsi jót jelenti. Ez olyan

[11] „Leges omnes, ac iura omnia in dirigendis humanis actionibus ad bene, beateque vivendum, non aliter se habent, quam habenae, frena, et calcaria ad incitandos, et moderandos gressus, et cursus equorum: unde cum lex iubet alieno abstinere, ab iniuria temperare, neminem denique hominem laedere, contrafacientibusque poenas addir, nobis ac cupiditatibus nostris quasi frena quaedam iniicir, et habens praemit, flagellisque coercet. Cum vero honesta iubet, atque ad ea praemiis nos allicit, naturae humanae ad bonitatem stimulos addit, et calcaria subditur demum cum quaedam benigne indulgere, permittit, vel tolerat, habenas laxat. Sed tamen tam cohibendo, quam incitando, quam etiam indulgendo ad unicum tantum, ac certum finem genus humanum dirigit, nempe ad bene, beateque vivendum."; Ioannis Paulus Lancelotti: *Institutiones Iuris Canonici, quibus ius pontificium singulari methodo.* Coloniae, 1609. 1050.

[12] Szuromi Szabolcs Anzelm: *Bevezetés a katolikus hit rendszerébe*. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 52–53.

[13] Szabolcs Anzelm Szuromi: From customary law to written legislation: the doctrinal and disciplinary unity of the Church in the first five centuries. In: György Benyik (Hrsg.): *Von der Übersetzung bis zur Paraphrase*. Szeged, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2024. 367–377.

[14] Részletesen vö. Szabolcs Anzelm Szuromi: From Morality to Positive Law: Considerations from Theology, Legal Theory, and the History of Canon Law. *Angelicum,* Vol. 92. (2005) 195–212., különösen 210–212.

adottság, amit a Katolikus Egyház belső joga (a kánoni jogrendszer) tényként kezel. Hasonlóan az ember lelkébe vésett helyes lelkiismeret szavával, amely az egyes emberi cselekedeteket erkölcsi értékkel ruházza fel, az akarat és értelem működése esetén.

3. Az emberi cselekedet erkölcsi és jogi jellege[15]

Az erkölcs *(mos)* olyan kötelességeket jelent, amelyek az emberben rögzített helyes lelkiismeretből fakadnak.[16] Mindegyik emberi cselekedet – legyen az akár belső *(interior)*, vagy külső *(exterior)* – rendelkezik erkölcsi tartalommal, ahogyan azt Aquinói Szt. Tamás (†1274) tanítja.[17] Mindkét csoportnak a lényegéhez tartozik a szabad akarat működése, mivel enélkül nem beszélhetnénk ún. emberi cselekedetről *(actus humanus).* A Katolikus Egyháznak határozott meggyőződése, hogy az írott szabály vagy előírás, amely egy konkrét normában megfogalmazásra kerül – azaz jogszabályban – belső harmóniában kell, hogy legyen azzal a jelentéstartalommal, amelyet az adott kérdésben, az erkölcsi renden belül megtalálunk. Ez indokolja azt, hogy miért szükséges az egyházi fegyelmi renden belüli – azaz a kánonjogi rendszerben található – kánoni normák elválaszthatatlansága az Egyház erkölcsi tanításától, amint az egyértelműen említésre kerül a hatályos Egyházi Törvénykönyv utolsó kánonjában: „[…] a lelkek üdvösségének az egyházban mindig a legfőbb törvénynek kell lennie."[18]

Az erkölcstől eltérően, a jog *(ius)* jelentését úgy határozhatjuk meg Szt. Ágoston (†430) alapján, hogy az mindazon evilági normát jelöli, amelyek az „örök törvényből" (vö. *lex aeterna*) kerültek levezetésre.[19] Jól látható, hogy en-

[15] Ebben a pontban követem a *Moralitás, jog és emberi méltóság a Katolikus Egyház jogában* című munkámban leírtakat, vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: Moralitás, jog és emberi méltóság a Katolikus Egyház jogában. In: Puskás Attila – Perendy László (szerk.): *Istenképiség, átistenülés, emberi méltóság.* Budapest, Szent István Társulat, 2019. 275–290.

[16] Vö. Francesco Compagnoni – Giannino Piana – Salvatore Privitera (szerk.): *Nuovo dizionario di teologia morale.* Milano, San Paolo Edizioni, 2011. 770–800.

[17] Vö. I-II q. 71 a. 6: „[…] Quod autem aliquis actus sit humanus, habet ex hoc quod est voluntarius (…) sive sit voluntarius quasi a voluntate elicitus, ut ipsum velle et eligere, sive quasi a voluntate imperatus, ut exteriores actus vel locutionis vel operationis […]." S. Thomae Aquinatis: *Summa Theologiae.* (Biblioteca de autores cristianos 466) Madrid, BAC Editorial, 1952. II. 475.

[18] CIC Can. 1752: „[…] servata aequitate canonica et prae oculis habita salute animarum, quae in Ecclesia suprema semper lex esse debet."

[19] Vö. *De libero arbitrio*, 1. 6: „[…] Nihil est enim tam arduum atque difficile, quod non, Deo adiuvante, planissimum atque expeditissimum fiat. In ipsum itaque suspensi atque ab eo auxilium deprecantes, quod instituimus quaeramus. Et prius responde mihi, utrum lex quae

nek alapján a természettörvénnyel *(lex naturalis)*, a pozitív isteni törvénnyel *(lex positiva divina)*, és annak az ember lelkiismertében jelenlévő formájával – vagyis az erkölccsel – *(mos)* ellentétes pozitív világi törvény nem tekinthető a szó szoros értelmében – lényegileg hibás volta miatt – valódi törvénynek. Ez az állítás még akkor is igaz, ha az adott állami jogrendszer az ilyen törvényt, szabályt stb. a jogszabályban rögzített eljárási és alaki kritériumoknak megfelelően alkotta.[20] Amennyiben ebből az alapelvből indulunk ki, kijelenthetjük, hogy a jogszerű norma lényegi sajátossága, hogy az végső soron kötődik az örök törvényhez, amely összefoglalja és őrzi az isteni akaratot, és középpontjában a teremtett ember áll.[21]

Szt. Ágostonnak az emberi cselekedet erkölcsi és jogi jellegéről bemutatott álláspontja jóval szisztematikusabb formában kerül kifejtésre Aquinói Szt. Tamás alapvető teológiai – filozófiai munkájában, vagyis a *Summa Theologiae*-ben. Az I-II q. 90-ben általánosságban beszél a jogról *(De legibus)*,[22] majd a I-II q. 91-ben a jog egyes kategóriáit fejti ki *(De legum diversitate)*.[23] Mindezen túl, önálló *Questio*-t olvashatunk az „örök törvényről" *(De lege aeternae)*,[24] a természetjogról *(De lege naturali)*,[25] az ún. „emberi jogról" *(De lege humana*; ami nem tévesztendő össze a modern „emberi jogokkal", mivel ehelyütt

litteris promulgatur, hominibus hanc vitam viventibus opituletur. […] Cum ergo duae istae leges ita sibi videantur esse contrariae, ut una earum honorum dandorum populo tribuat potestatem, auferat altera; et cum ista secunda ita lata sit, ut nullo modo ambae in una civitate simul esse possint; num dicemus aliquem earum iniustam esse, et ferri minime debuisse? […] Quid? Illa lex quae summa ratio nominatur, cui semper obtemperandum est, et per quam mali miseram, boni beatam vitam merentur, per quam denique illa quam temporalem vocandam diximus, recte fertur recteque mutatur, potestne cuipiam intellegenti non incommutabilis aeternaque videri? An potest aliquando iniustum esse ut mali miseri, boni autem beati sint; aut modestus et gravis populus ipse sibi magistratus creet, dissolutus vero et nequam ista licentia careat? […] Simul etiam te videre arbitror in illa temporali nihil esse iustum atque legitimum, quod non ex hac aeterna sibi homines derivarint: nam si populus ille quodam tempore iuste honores dedit, quodam rursus iuste non dedit; haec vicissitudo temporalis ut iusta esset, ex illa aeternitate tracta est, qua semper iustum est gravem populum honores dare, levem non dare: an tibi aliter videtur? […] Cum ergo haec sit una lex, ex qua illae omnes temporales ad homines regendos variantur, num ideo ipsa variari ullo modo potest? […]." Sant' Agostino: *Dialogi*. II. (*Opere di Sant' Agostino* III/2.) Roma, Città Nuova, 1976. 172–174.

20 Szabolcs Anzelm Szuromi: Legislazione civile – legislazione Canonica. In: Louis Berkvens – Jan Hallebeek – Georges Martyn – Paul Nève (szerk.): *Recto ordine procedit magister. Liber amicorum E.C. Coppens.* (Iuris Scripta Historica XXVIII.) Brussel, Royal Flemish Academy of Belgium, 2012. 303–312.

21 S. Augustinus, *Contra Faustum*, XXII c. 27.

22 S. Thomae Aquinatis: *Summa Theologiae,* Taurini–Romae, Marietti, 1940. II. 513–516.

23 Uo. II. 516–523.

24 I-II q. 93 artt. 1–6: uo. II. 526–532.

25 I-II q. 94 artt. 1–6: uo. II. 532–539.

az ember által alkotta jog sajátosságainak kifejtése történik meg)[26] és annak a későbbi tekintélyéről a társadalomban *(De potestate legis humanae).*[27] Szt. Tamás jogról alkotott koncepciója teljes összhangban van az erkölcsi szabályokban eleve adott normákkal. Ebben a keretben az „örök törvény" *(lex eterna)* az Isten által adott törvény, amely így az erkölcs, a természetjog, az isteni jog, sőt, a pozitív világi jog forrása is egyben. A törvény tehát – vagy ha tetszik a jog maga – mint szabály, olyan komplex kategóriának tekinthető *(regula)*, amely rendezi az egész teremtett világban létező – akár belső, akár külső fórumon zajló – cselekményeket[28]. Az Angyali Doktor kihangsúlyozza, hogy a jog/törvény minden körülmények között az emberi közösség javát *(bonum commune)* kell, hogy előmozdítsa. A közösség java, az erkölcsi szabályon nyugvó tett, és az ember üdvösségre irányuló élete ebben a rendszerben nem bontható meg, hanem egy egységes – szorosan összetartozó – harmóniát jelent. Éppen ezért, a törvényhozói hatalom gyakorlói számára erkölcsi kötelesség, hogy a jogszabályok alkalmazása az isteni jog *(ius divinum)* tartalmával összhangban történjen[29]. A törvények osztályozása kapcsán Szt. Tamás különbséget tesz a *lex eterna*, *lex naturalis*, *lex divina* és a *lex humana* között. Szt. Ágostont követve, kifejezetten hangsúlyozza, hogy a törvény minden szintje, végső soron, az isteni törvényen nyugszik. Amennyiben tehát a pozitív emberi jogalkotási folyamat eredményeként az isteni joggal ellentétes jogszabály keletkezik, az ilyen normának nem lehetséges hatása az ember cselekedetire az erkölcsi renden belül. Sőt, az alávetettek körétől nem várható el egy ilyen – isteni joggal ellentétes – norma követése (vö. a jogkövető magatartás), mivel az ellentétes lenne az emberi természetben gyökerező lelkiismereti kötelességgel.[30]

Francisco de Vitoria (†1546), akit a nemzetközi jog megalapítójaként tartunk számon, elmélete kiemelkedő módon tanúskodik arról, hogy mennyire szoros és elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn az erkölcs, a természetjog, és az emberi jogalkotás között, amely nemcsak a pozitív állami jogot foglalja magában, hanem magát a kánonjogot is. Számos teológiai, filozófiai és jogtudományi, ill. kánonjogi művet hagyott az utókorra, amelyekben kifejtett magyarázatainak elemzése, mind a mai napig nélkülözhetetlen. Ez az állítás nemcsak Aquinói Szt. Tamás fentebb vizsgált művéhez (vö. *Summa Theologiae*) írt kommentár-

[26] I-II q. 95 artt. 1–4: uo. II. 539–544.

[27] I-II q. 96 artt. 1–6: uo. II. 544–551.

[28] I-II q. 90 art. 1: uo. II. 513–514.

[29] I-II q. 90 art. 2: uo. II. 514–515.

[30] I-II q. 91 art. 3: uo. II. 518–519.

jára igaz, hanem önálló műveire is, különös tekintettel a *De potestate civili* (1528); a *De Indis* (1532) és a *De iure belli* (1532)-re, amelyekkel meghatározta a nemzetközi jogról és a jogfilozófiáról szóló tanításának összefüggéseit. Ezekben a művekben különösen is egyértelművé teszi egyetemi hallgatói számára, az *egyes emberek egyenlő értékét*, amivel korát megelőzve kifejti az egyenlő emberi méltóság teológiai és filozófiai alapjait, valamint állást foglal az azokból fakadó jogi következmények mellett.[31] De Vitoriához hasonlóan, nem feledkezhetünk meg Francisco Suárezről (†1617)[32] sem, és monumentális összegzéséről *De legibus* címmel. Ez a munka korszaktól függetlenül világos értelmezését adja a jog jelentésének, egyúttal pontos képet közvetít a barokk időszak európai jogalkotásáról és jogi képzéséről, a jog változatlan alapelveihez való viszony szempontjából.[33] Amikor Suárez az erkölcsi rendről beszél, érzékelhetően határozott meggyőződése, hogy minden emberi cselekménynek van erkölcsi értéke, hiszen a cselekmény létrejöttének eredete az emberi szándék. Ez pedig a cselekmény által valósul meg, belső vagy külső következményekkel. Az említett folyamat természetesen rendelkezik egyedi minőséggel is, a szándék jellegének, vagy szintjének a függvényében; annak alapján, hogy az az erkölcsi renddel összhangban, vagy azzal szemben áll-e. Hasonló módon az emberi cselekedet következményének minősítése is lehet jó vagy rossz.[34] Francisco Suárez azt is megvilágítja, hogy mit fejez ki a jog *(ius).* A *De legibus* I. fejezetében meghatározza a jog legalapvetőbb jelentését, amely nem más, mint a kapcsolatok/viszonyok *(relationes)* rendezése, az igazságosság *(iustitia)* és az igazság *(veritas)* előmozdítása. Azt is kihangsúlyozza, hogy ezt csakis a méltányosság *(aequitas)* gyakorlásán keresztül lehetséges helyesen megvalósítani. Meggyőződése szerint, az említett kategóriák alkalmazása elképzelhetetlen a kellőképpen kifejlesztett – az isteni joggal harmóniában lévő – erkölcsi

[31] Ramón Hernández Martín: *Francisco de Vitoria: vida y pensamiento internacionalista*. Madrid, BAC Editorial, 1995.; José Miguel Viejo-Ximénez: "Totus orbis, qui aliquo modo est una republica". Francisco de Vitoria, el derecho de gentes y la expansión atlántica castellana. *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos,* Vol. XXVI. (2004) 359–392.; Simona Langella: La transmisión manuscrita de Francisco de Vitoria. In: Miguel Anxo Pena González (coord.): *De la primera a la segunda "Escuela de Salamanca" Fuentes documentales y línea de investigación.* (Fuentes documentales 7.) Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 2012. 121–131.

[32] José Ángel García Cuadrado (dir.): *Los fundamentos antropológicos de la ley en Suárez.* (Colección de Pensamiento Medieval y Renacentista 145.) Pamplona, EUNSA, 2014.

[33] Jesús María García Añoveros: Las ediciones críticas del «Corpus Hispanorum de Pace» del CSIC: contenido, obras y autores, metodología. In: Pena González i. m. 269–288., különösen 283–287.

[34] *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* http://plato.stanford.edu/entries/suarez/

érzékenység nélkül.[35] Suárez úgy ítéli meg, hogy az igazságosság és az igazság társadalmon belüli előmozdításához, nem pusztán a törvények ismerete fontos, hanem a normák pontos, a jogalkotó szándékát szem előtt tartó értelmezése is *(mens legislatoris)*[36]. Ez az az eszköz, amely által a változó külső körülmények között, a jó törvény változatlan tartalma és értéke megőrizhető, amint azt Suárez kifejti a: *„Qui actus sint necessarii in mente legislatoris ad legem ferendam"* cím alatt.[37] Megfogalmazása szerint, ennek a változatlan értéknek a stabilitása szükséges a jogrendszer – legyen az világi vagy kánoni – és az emberi természetben rögzítettek összhangjának objektív biztosításához, amelynek érthetőnek kell lennie az emberi értelem számára is. Ezáltal válik nevelhetővé az akarat a jó megvalósítására (I Cap. IV, 2)[38].

4. A kánonjog, mint önálló jogrendszer világos teológiai emberképe, mint változatlan alapelv

Ellentétben a jelenleg működő – a 18. századtól átalakuló jogfelfogáson nyugvó – jogrendszerekkel, a kánonjog megőrizte az erkölcshöz való szoros kötődését, mivel tartalma – amint azt láthattuk – közvetlen vagy közvetett kapcsolatban van mindmáig az isteni joggal *(ius divinum)*.[39] Egyfelől számos pozitív egyházi

[35] Franciscus Suárez: *De legibus ac Deo legislatore in decem libros distributes*. Napoli, Ex Typis Fibrenianis, 1872. I Cap. II 1–2: „Quid ius significet, et quomodo ad legem comaretur: […] Prius vero advertere oportet, tres solera iuris etymologies assignari. Prima est, ut ius dicatur, quod iuxta sit […]. Si vero significationem attendams, iuxta esse non significet similitudinem vel aeqilitatem in aliquo munere vero actione, illud tamen est in sensu longe diverso ab munere vel actione, illud tamen est in sensu longe diverso ab aequitate, quam ius indicat […]. Secunda, et latinis magis recepta est, ut ius dicatur a iubendo; nam iussum participium est verbo Iubeo; et si a participio iussum secundam syllabam demamus, ius relinquitur, vel certe, si illas duas syllabas dividas, orationem constitutes, qua ipsum iussum seum imperium dicat, se esse ius seu ius sum. – 2: Tertia derivatio est, ut ius a iustitia dictur; sic enim dixit Ulpianus […] Est autem ius a iustitiam appellatum. Quam etymologiam aliqui impugnant quia iustitia potius a iure derivatur, quam e converso; iustum enim dicitur, quod est secundum ius […]." Suárez i. m. 5–6.

[36] Vö. Constantino Esposito: ¿De qué 'naturaleza' es el derecho de Suárez? In: Cuadrado i. m. 17–47.

[37] I Cap. IV, 1: „Qui actus sint necesarii in mente legislatoris ad legem ferendam?" Suárez i. m. 14.

[38] Suárez i. m. 14.; vö. Paul Pace: Suárez and the Natural Law. In: Victor Salas – Robert Fastiggi (szerk.): *A Companion to Francisco Suárez.* (Brill's Companions to the Christian Tradition 53.) Leiden, Brill, 2015. 274–296.

[39] Szuromi Szabolcs Anzelm: *Egy működő szakrális jogrend.* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/16.) Budapest, Szent István Társulat, 2013. 35–39.

törvény isteni jogot fogalmaz meg, melyek alól nem áll módjában az Egyház egyetlen hierarchikus szintjének sem felmentést adnia. Másfelől a tisztán egyházi törvények vonatkozásában is megjegyzendő, hogy azok egyedi módon kötődnek az isteni joghoz, mint az abban foglaltak megtartásának és alkalmazásának eszközei.[40] Az egyházi jogalkotás története világosan mutatja azt a töretlen és lényegi feltételt, hogy az Egyház tevékenységének mindig szorosan kell kötődnie Krisztus személyéhez és az apostoli tradícióhoz. Az Egyház mint Krisztus titokzatos teste csakis ezáltal tudja teljesíteni a megszentelésre szóló küldetését. Éppen ezért nélkülözhetetlen a tanítás *(doctrina)* és az egyházfegyelem *(disciplina)* között fennálló harmónia, amely egyúttal elválaszthatatlan a természetjogtól *(lex naturalis)* és a pozitív isteni jogtól *(lex positiva divina).* Ebben a kontextusban az erkölcs, a jog, az emberi méltóság, és maga az emberről kialakított kép lényegileg eltér a jelenlegi pozitív állami jogban megfogalmazottaktól. Az 'emberkép' és az emberhez kötődő 'értékek' meghatározása nem különböző korszakok, ideológiák, vagy politikai megfontolások változó koncepciója alapján történik, hanem az Isten által adott kinyilatkoztatásban rögzített világos meghatározás konstans és változtatástól mentes követésével. Az emberek egyenlő méltósága így nem a pozitív jogalkotási cselekmény függvénye, hanem az Isten képére és hasonlatosságára történt teremtettségéből, valamint Krisztusnak az emberiséget megváltó áldozatából fakad. „Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott" (Ter 2,31), így az ő képére teremtett ember méltóságából következő feladata is az, hogy a jót tegye, ami itt egyértelműen az erkölcsi jót jelenti. Ez olyan adottság, amit a kánoni jogrendszer tényként kezel. Hasonlóan az ember lelkébe vésett helyes lelkiismeret szavához, amely az egyes emberi cselekedeteket erkölcsi értékkel ruházza fel, az akarat és értelem működése esetén. Mindez egységes rendszerben jelenik meg a kánonjognak, mint az Egyház önálló, belső jogrendszerének a keretében. Az emberképpel, az emberi méltósággal, valamint az emberi cselekedetekkel kapcsolatban megfogalmazódó kérdések a hatályos kodifikált kánonjogban (vö. *Egyházi Törvénykönyv* [CIC 1983]; *Keleti Egyházak Kánonjainak Kódexe* [CCEO 1990]) elsődlegesen az általános normák kifejtésénél kerülnek tárgyalásra,[41] a természetes személyek kánoni jogállásának szentelt

[40] Vö. Péter Erdő: Metodo e storia del diritto nel quadro delle scienze sacre. In: Enrique De León – Nicolás Álvarez de las Asturias (szerk.): *La cultura giuridico-canonica Medioevale premesse per un dialogo ecumenico.* (Pontificia Università della Santa Croce, Monografie giuridiche 22.) Milano, Giuffrè, 2003. 3–22., különösen 15–16.; Carlos José M. Errázuriz: Lo studio della storia nella metodologia canonistica: la rilevanza della nozione di diritto. In: Uo. 109–121., különösen 114.

[41] Vö. Julio García Martín: *Le norme generali del Codex Iuris Canonici.* 6. kiad. (Istituto di Diritto Canonico San Pio X; Ius Canonicum – Manuali 9.) Venezia, Marcianum Press, 2015.

témakőrben.[42] Azonban számos lényeges kánoni előírás olvasható a krisztushívők kötelességeinek és jogainak a részletes felsorolásában,[43] az Isten igéjének hirdetésével[44], a szentségek kiszolgáltatásával, és a büntető rendelkezéseknek alárendelt személyekkel[45] kapcsolatos kánonokban is.

5. Konklúzió: Az emberkép mint az isteni jog része

Az enciklopédisták (Denis Diderot [†1784] francia filozófus és Jean le Rond d'Alembert [†1783] francia matematikus által megszerkesztett *Enciklopédia* szerzői)[46] időszakától kezdve (1751–1772)[47] az ún. nyugati civilizációban, mind a kultúra, a filozófiai antropológia, az éledő társadalomtudományok,[48] mind az állami jogtudomány területén újabb és újabb – az elmúlt két és fél évtizedben egyre gyorsabban változó – leírások születtek az 'emberkép' lényegére, az emberi személyre, az emberhez kötődő 'értékekre', és mindezek forrására vonatkozóan.[49] Jól látható, hogy mindez az objektív 'emberkép' megingásához és relatívvá válásához vezetett, társadalmi és jogi szinten egyaránt. Hasonló lényegi változással szembesülünk, ha az erkölcs és a jog belső, eredetileg elválaszthatatlan kapcsolatát vizsgáljuk. Mindez természetesen negatív hatással van az emberi cselekedetek objektív megítélése terén is. Az emberi méltóság szubjektív meghatározása és elszakítása annak eredeti isteni jogi alapjától, szintén tovább gyengítette az emberi személyről kialakított tárgyilagos képet.

Annak ellenére, hogy az emberi méltóság védelme elsőként szerepel az alapvető jogok katalógusában, tényleges tartalmának leírásához – ahogy arra XVI.

---

42 CIC 96–112. kánonok; CCEO 909–930. kánonok.

43 CIC 208–231. kánonok; CCEO 7–26. kánonok.

44 CIC 762–772. kánonok; CCEO 401–404. kánonok.

45 CIC 1321–1330. kánonok; CCEO 1409–1416. kánonok.

46 Denis Diderot – Jean le Rond d'Alembert (szerk.): *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. I-XXVIII., Paris, André le Breton – Michel-Antoine David – Laurent Durand – Antoine-Claude Briasson, 1751–1772.

47 Frank A. Kafker – Serena Kafker: *The Encyclopedists as Individuals: A Biographical Dictionary of the Authors of the Encyclopédie.* Oxford, Voltaire Foundation, 1988.

48 John Harriss: The Second Great Transformation? Capitalism at the End of the Twentieth Century. In: Tim Allen – Alan Thomas (szerk.): *Poverty and Development in the 21st Century*. 3. kiad. Oxford, Oxford University Press, 2021. 325.

49 Szuromi Szabolcs Anzelm: Erények vagy értékek? A teremtett világ megőrzésnek egy lehetséges értelmezése. In: Puskás Attila – Perendy László – Lévai Ádám (szerk.): *Isten dicsősége – A teremtés szépsége*. Budapest, Szent István Társulat, 2020. 249–260., különösen 258–260.

Benedek pápa (2005–2013) 2008. április 18-án az ENSZ általános közgyűlésén New Yorkban rámutatott – mégsem hagyható figyelmen kívül az erkölcsi rendben rögzített szabályok szem előtt tartása.[50] Az 'emberkép', az emberi méltóság és annak sajátos jelentése tehát az Egyház stabil meggyőződése szerint a *ius divinum*ban rögzített, ahogyan az embert kötelező erkölcsi törvények is. Éppen ezért, a Katolikus Egyház belső normarendszere kortól és földrajzi helytől függetlenül az embernek a kinyilatkoztatásban meghatározott képére, tulajdonságaira, az egyenlő emberi méltóságra és az erkölcsi törvényre épül, ezáltal biztosítva az Egyház Krisztustól kapott küldetésének, a lelkek üdvösségének intézményes formában történő elősegítését.

[50] Marta Cartabia – Andrea Simoncini (szerk.): *Pope Benedict XVI's Legal Thought. A dialogue on the foundation of law.* (Cambridge Studies in Law and Christianity) Cambridge, Cambridge University Press, 2015. 168–169.

ÖRÖK? TÖRVÉNY?

A lex aeterna helye Francisco Suárez jogfilozófiai szintézisében

Tattay Szilárd*

1. Bevezetés

A XVI–XVII. századi ún. 'második skolasztika' spanyol tomista teológusai – a jezsuita Francisco Suárez, Luis de Molina és Gabriel Vázquez, a dominikánus Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Bartolomé de las Casas és mások – voltak a skolasztikus természetjogi és államelméleti hagyomány utolsó nagy letéteményesei. Munkásságuk így fontos összekötő kapcsot képez a skolasztikus és a modern természetjogi tanok, illetve az azok alapján kifejtett politikai filozófiák között.[1]

Szemben a döntően nominalista és voluntarista nézetekkel azonosuló korabeli protestáns gondolkodók többségével, az ellenreformáció teológusai a jog- és erkölcsfilozófia területén általában a racionalizmus felé hajlottak. Sőt, az ész elsőbbségének helyreállítása az erkölcs- és jogfilozófiában a XVI–XVII. századi tomista reneszánsz egyik meghatározó célkitűzése volt.[2] A 'második skolasztika' ennek megfelelően rendkívül jelentős szerepet játszott az arisztoteliánus–tomista természetjogi doktrína újjáélesztésében. A 'második skolasztika' egyik legfontosabb érdemeként emelhető ki ezzel összefüggésben, hogy helyreállította a *lex aeterna* hagyományos, ám a nominalista és protestáns szerzők által

* Egyetemi docens, Jogbölcseleti Tanszék. https://orcid.org/0009-0006-3385-8531

1 Az írásban szereplő latin szövegeket a saját fordításomban közlöm.

2 James St. Leger: *The „Etiamsi Daremus" of Hugo Grotius: A Study in the Origins of International Law.* Róma, Pontificium Athenaeum Internationale, 1962. 93.

többnyire elhanyagolt ágostoni–tamási eszméjét.[3] Tanulmányomban a második skolasztika talán legnagyobb hatású alakja, a skolasztikus jogfilozófia átfogó szintézisét nyújtó jezsuita filozófus-teológus Francisco Suárez (1548–1617) örök törvény-fogalmának rekonstrukciójára vállalkozom, a *doctor eximius* jogi főműveként számon tartott *De legibus ac Deo legislatore* alapján.

Suárez Aquinói Szent Tamást követi a tekintetben, hogy az örök törvény az ő számára is *lex per essentiam* és az összes többi törvény forrása.[4] Voluntarista törvényfogalmából[5] fakadóan azonban komoly nehézségekkel küzd, hogy az örök törvényt konzisztensen beillessze törvényhierarchiájába.

(1) *A kihirdetés és alkalmazás problémája*: Minthogy a világot Isten teremtette, az örök törvényt nem lehetett öröktől fogva kihirdetni és alkalmazni, hiszen a teremtés előtt nem lett volna kinek – mint alattvalónak – törvényt előírni.

(2) *Az isteni szabadság és mindenhatóság problémája*: Akárcsak Duns Scotus és William Ockham, Suárez is központi jelentőséget tulajdonított az isteni szabadság kérdésének. De nem jelent-e vajon az örök törvény létezése önmagában potenciális veszélyt Isten szabadságára és mindenhatóságára nézve?

2. A kihirdetés és alkalmazás problémája

Kezdjük az első problémával. Suárez Tamás nyomán különbséget tesz „a törvényhozóban létező törvény” és „az alattvalóban létező törvény” között.[6] Ennek

[3] Rimini Gergely, Gabriel Biel és Philipp Melanchthon viszont például kivételt képeznek ez alól a tendencia alól. Jogfilozófiájuk elemzését Gergely vonatkozásában ld. Michael B. Crowe: The „Impious Hypothesis”: A Paradox in Hugo Grotius? *Tijdschrift voor Filosofie,* Vol. 38., No. 3. (1976) 396–403.; Bielt illetően Heiko A. Oberman: *The Harvest of Medieval Theology: Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1963. 4. fejezet; Melanchthon esetében Mario Scattola: *Das Naturrecht vor dem Naturrecht. Zur Geschichte des „ius naturae” im 16. Jahrhundert*. Tübingen, Niemeyer, 1999. 28–55.

[4] *De legibus ac Deo legislatore* (a továbbiakban: *DL*) 2., bevezetés: „Post tractationem de lege in communi sequitur ut ad singulas species legum descendamus, inter quas primum locum obtinet lex aeterna propter suam dignitatem et excellentiam et quia est legum omnium fons et origo […] naturalis lex est prima earum per quas lex aeterna nobis applicatur seu innotescit, et […] differunt tanquam lex per essentiam et per participationem”.

[5] A Szent Tamás és Suárez általános törvényfogalma közötti alapvető különbség abban áll, hogy a jezsuita teológus a törvényt már nem az ész rendelkezésének, hanem a feljebbvaló által az alattvaló részére kiadott, kötelező erejű parancsnak tekinti.

[6] *DL* 1.4.4. E különbségtétel *locus classicus*a a *Summa theologiae* (az alábbiakban: *ST*) I-II q. 90 a. 1 ad 1. E szakaszban Tamás kifejti, hogy a törvény kétféle értelemben létezhet valamiben:

alapján két stádiumát különíti el általában a törvénynek és azon belül az örök törvénynek. „Az egyik a törvényhozó belső gondolkodási folyamatában létezik, annyiban, amennyiben e törvény már megfogalmazódott elméjében, és végleges döntéssel, szilárd akarattal elhatározta azt. A másik stádium az, amikor a törvényt külsőleg elrendelik, s az alattvalók számára kihirdetik."[7] Az első értelemben igen, a másodikban ellenben nem beszélhetünk örök törvényről, tekintve, hogy nincsenek örök alattvalók, akiket az a kezdet kezdetétől kötelezhetett volna.[8] Ez paradox helyzetet eredményez: ha az örök törvény csakugyan örök, akkor csak Isten elméjében létezhet öröktől fogva, vagyis nem törvény; ha viszont valódi törvény, úgy nem lehet örök.

Suárez Tamással együtt azt vallja, hogy az isteni bölcsesség örök Istenben, voluntarista törvényfogalma azonban kizárja, hogy az örök isteni értelem elméletében törvény jelleget öltsön. Ezért elutasítja – tapintatosan nem nevezve néven mesterét – Tamásnak az isteni világkormányzás terveként felfogott örök törvény-koncepcióját. Célszerűnek látszik előbb a *Summa theologiae* vonatkozó passzusát idézni:

> „amint bármely mesteremberben előzetesen létezik azoknak a dolgoknak a terve, amiket a mestersége révén megalkot, ugyanúgy bármely kormányzóban előzetesen léteznie kell a kormányzásának alávetett személyek cselekvési rendje tervének. […] Ámde Isten a maga bölcsessége által minden dolognak a teremtője, amelyekhez úgy viszonyul, mint a mester műalkotásaihoz […]. Azonfelül kormányzója is az egyes teremtményekben található minden tevékenységnek és mozgásnak […]; ekképpen a mindent megfelelő céljára irányító isteni bölcsesség terve törvény jellegével bír."[9]

mint szabályozóban és mértékadóban, illetve mint szabályozottban és mérték szerintiben.

7 *DL* 2.1.5.: „Distinguamos ergo in lege duplicem statum: unus est quem habet in interna dispositione legislatoris, quatenus in mente eius iam illa lex descripta est et eius absoluto decreto ac firma voluntate stabilita. Alius status est quem habet lex exterius constituta et subditis proposita."

8 Uo.: „Priori modo manifestum est dari in Deo legem aeternam […]. Posteriori autem modo aeque certum est non habuisse legem Dei hunc secundum statum ab aeterno".

9 *ST* I-II q. 93 a. 1 co.: „sicut in quolibet artifice praeexistit ratio eorum quae constituuntur per artem, ita etiam in quolibet gubernante oportet quod praeexistat ratio ordinis eorum quae agenda sunt per eos qui gubernationi subduntur. […] Deus autem per suam sapientiam conditor est universarum rerum, ad quas comparatur sicut artifex ad artificiata […]. Est etiam gubernator omnium actuum et motionum quae inveniuntur in singulis creaturis […]; ita ratio divinae sapientiae moventis omnia ad debitum finem, obtinet rationem legis."

Suárez a *lex* szó ilyen értelmű használatát tisztán metaforikusnak, s így helytelennek ítéli:

> „E szerint a magyarázat szerint az örök törvény úgyszólván nem erkölcsi törvény [magatartásszabály], hanem az alkotó [Isten mint *supremus artifex*] tevékenységére vonatkozik, mert hiszen minden, amit Isten teremtett, úgy viszonyul hozzá, mint a műalkotások a mesterhez; […] a mesterember által saját maga számára előírt eszme törvénynek nevezhető […]. A kihirdetéssel kapcsolatos ellenérv ennélfogva elesik, mivel a kihirdetés elengedhetetlen, ha egy erkölcsi törvényről van szó, de nem az valamely alkotótevékenységet szabályozó törvény esetében […]. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő, […] a fenti szóhasználat ugyanis erősen metaforikus, és nem lenne megfelelő e terminológiát pusztán átvitt értelme alapján a törvények kérdéskörére alkalmazni".[10]

Suárez Szent Tamásnak a kihirdetés problémájára adott konkrét megoldási javaslatát is elveti (ezúttal már hivatkozva rá), miszerint a teremtmények öröktől fogva léteznek Isten előretudásában; mint kifejti, a kihirdetés aktusa nem csupán az isteni szellemben, hanem valóságosan is létező lényeket feltételez.[11]

Az eddig elmondottakból logikusan az következne, hogy az örök törvény a szó suárezi értelmében nem törvény. A *doctor eximius* mégis a *lex aeterna* jogi jellege mellett száll síkra. Ebben Alexander Halensis érve van segítségére, aki szerint a törvény fogalmához önmagában elegendő, hogy kötelező erővel rendelkezzen, és így nem számít az, hogy adott esetben még nem kötelez senkit, mivel még nem kerülhetett alkalmazásra.[12] Ezen az érven keresztül viszont Suárez hallgatólagosan elismeri, hogy az alattvalók részére történő tényleges kihirdetés nem tartozik az örök törvény fogalmához. Ezt később kifejezetten is kije-

[10] *DL* 2.1.7.: „Iuxta quam expositionem lex illa non est lex morum (ut sic dicam) sed artificiorum, nam omnia quae a Deo fiunt comparantur ad illum tanquam artefacta ad artificem; […] idea artificis dici potest lex quam ipse sibi praescribit […]. Quapropter cessat ratio de promulgatione, nam haec est necessaria in lege morum, non in lege artificiorum […]. Haec vero expositio non placet, […] quia illa appellatio valde metaphorica est et impertinens esset pro materia de legibus ratione solius metaphoricae significationis".

[11] *DL* 2.1.9.: „Nec satisfacit quod divus Thomas […] ait fuisse tunc creaturas in praecognitione divina, quia promulgatio non fit creaturis obiective praecognitis sed in se existentibus".

[12] *DL* 2.1.8.: „Quod si instes quia lex quae non ligat non meretur nomen legis, respondet in summa ad rationem legis satis esse quod de se vim habeat ligendi, licet nondum actu liget, quia nondum est applicata." Suárez ezt az érvet Alexander főművéből, a *Summa universae theologiae*ből (lib. 3, p. 2, inq. 1, q. unica) idézi.

lenti.[13] Sőt, azt is kimondja, hogy az örök törvény nyilvános kihirdetése sosem történik meg; vagy pontosabban csak közvetve kerül rá sor – és címzettjeit is ebben a formában kötelezi –, a természeti törvény (és más törvények) kihirdetésén keresztül.[14] Szigorúan véve tehát csak potenciálisan kötelező jelleggel bír.[15]

3. Az isteni szabadság és mindenhatóság problémája

Ami az isteni szabadság és mindenhatóság problémáját illeti, a *lex aeterna* eszméjének klasszikus, XIII. századi skolasztikus felfogása az isteni észt normaként helyezte Isten akarata fölé. Az örök törvényt Isten „kifelé irányuló munkáinak" *(opera ad extra)* észszerű szabályaként és mértékeként fogták fel, amit Isten önként rótt ki magára. Ez a nézet Suárez számára elfogadhatatlan. Egyrészt terminológiai okokból: a törvény szerinte alá-fölérendeltségi viszonyt feltételez. „Márpedig Istennek nincs feljebbvalója, és saját magát sem kötelezheti paranccsal vagy törvénnyel, minthogy önmagának sem feljebbvalója."[16] Másrészt – és főként – teológiai megfontolások alapján: még az örök törvény sem korlátozhatja Isten szabadságát. Tamást idézve Suárez leszögezi, hogy mivel „Isten önmaga számára törvény", ezért „amennyiben az akarata szerint cselekszik, igazságosan cselekszik".[17] Suárez pontosan idézi Tamást, de nézzük meg közelebbről az angyali doktor érvelését! A törvényről szóló értekezésben Tamás azt írja, hogy önmagában véve Isten akarata nincs alávetve az örök tör-

[13] *DL* 2.1.11.: „Ex hac vero doctrina divi Thomae aperte concluditur iuxta mentem eius de ratione huius legis aeternae non esse promulgationem actu factam subditis." Láthatjuk, hogy Suárez itt Szent Tamásra hivatkozik. Kétségkívül az örök törvény esetében Tamás is feladja implicite a kihirdetést mint a törvény fogalmi elemét (ld. *ST* I-II q. 91 a. 1 ad 1 és ad 2), ám azzal a fontos különbséggel, hogy az ő számára a kihirdetés távolról sem olyan alapvető eleme a törvény fogalmának, mint Suárez elméletében.

[14] Uo.: „Unde in hac lege aeterna, per se loquendo, nulla alia publica promulgatio requiritur ut actu obliget, sed solum quod veniat in notitiam subditi. […] Ordinarie autem Deus non obligat homines per legem aeternam nisi mediante aliqua exteriori lege, quae sit illius participatio et significatio. Et ita quando aliae leges promulgantur hominibus, promulgatur ad extra lex ipsa aeterna; ideoque in illa, ut aeterna est, non habet locum propria promulgatio." *DL* 2.4.10.: „potest dici legem aeternam nunquam obligare immediate, sed mediante aliqua alia lege."

[15] *DL* 2.4.10.: „praecise spectata ut aeterna est, non potest dici obligare, sed dici poterit obligativa (ut sic res explicetur) seu de se sufficiens ad obligandum. […] Unde etiam fit ut lex aeterna nunquam per seipsam obliget separata ab omni alia lege".

[16] *DL* 2.2.6.: „Sed Deus non habet superiorem, neque se ipsum per modum praecepti et legis obligare potest, quia non est sibi superior."

[17] A *ST* I q. 21 a. 1 ad 2 nyomán *DL* 2.2.8.: „Deus autem sibi ipsi est lex"; „quod secundum suam voluntatem facit, iuste facit".

vénynek, hanem azonos vele és az isteni lényeggel; ha viszont Isten akaratát a teremtmények vonatkozásában vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy alá van rendelve az örök törvénynek és az isteni észnek.[18] Isten akarata ennek megfelelően Tamás szerint mindig ésszerű és igazságos, hiszen „lehetetlen, hogy Isten mást akarjon, mint amit a saját bölcsessége megszab".[19]

Úgy vélem, nyilvánvaló, hogy Tamás pontosan azok alapján a premisszák alapján jut el az isteni akarat racionalitásának és igazságosságának téziséhez, amelyeket a *doctor eximius* el akar kerülni. Suáreznek emiatt újra kell gondolnia az isteni ész és akarat viszonyát. Ő is Isten egyszerűségéből indul ki: ha az ész és az akarat valóságosan nem különböznek egymástól Istenben, akkor Isten akarata nem csupán észszerű, hanem maga az isteni ész.[20] Tamástól eltérően azonban ebből arra a következtetésre jut, hogy „[a]mint az örök isteni értelmet, úgy az isteni akaratot sem szabályozza törvény szabad aktusaiban; ellenkezőleg, az önmagában helyes".[21] Az isteni ész ítélete – bár időben és logikailag is megelőzi – nem határozza meg vagy köti az isteni akaratot, melynek vonatkozásában nem bír valódi törvény jelleggel. Isten akarata önmagában helyes és jó.[22] Suárez ragaszkodik hozzá, hogy mint törvény, az örök törvény nem magát Istent, hanem az Isten által teremtett és kormányzott értelmes lényeket kötelezi: Isten szabad akarati aktusa, aki fölött nem áll törvény.[23] És tekintve, hogy az

[18] *ST* I-II q. 93 a. 4 ad 1: „de voluntate Dei dupliciter possumus loqui. Uno modo, quantum ad ipsam voluntatem: et sic, cum voluntas Dei sit ipsa eius essentia, non subditur gubernationi divinae neque legi aeternae, sed est idem quod lex aeterna. Alio modo possumus loqui de voluntate divina quantum ad ipsa quae Deus vult circa creaturas: quae quidem subiecta sunt legi aeternae, inquantum horum ratio est in divina sapientia. Et ratione horum, voluntas Dei dicitur rationabilis."

[19] *ST* I q. 21 a. 1 ad 2: „impossibile est Deum velle nisi quod ratio suae sapientiae habet".

[20] *DL* 2.2.8.: „in Deo non distinguuntur in re voluntas et ratio, propter quod dixit divus Thomas (quaest. 93, art. 4, ad primum) voluntatem Dei secundum se non recte dici rationabilem, nam potius est ipsa ratio."

[21] Uo.: „Sicut ergo ratio Dei aeterna non mensuratur lege, ita nec voluntas etiam prout libere vult, sed per se recta est". Quentin Skinner szerint az ész és az akarat „összeolvasztása" Istenben mint törvényhozóban általános tendencia volt a korabeli jezsuita gondolkodók körében. Ennek szemléltetésére Suárez mellett Molinát hozza fel példaként. Ld. Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought*. 2. k. Cambridge, Cambridge University Press, 1978. 149–150.

[22] *DL* 2.2.8.: „iudicium rationis in Deo solum est necessarium ex eo quod nihil potest esse volitum quin praecognitum. Non tamen habet munus quasi obligandi vel determinandi voluntatem, sed ipsa voluntas per se est honesta, et ideo dictamen rationis quod intelligitur ratione praecedere in intellectu, non potest habere rationem propriae legis respectu divinae voluntatis."

[23] *DL* 2.2.9.: „Lex aeterna […] dici potest habere rationem legis respectu rerum gubernatarum, non vero ipsius Dei seu voluntatis eius. […] Deus autem non manet illi subiectus, sed semper manet solutus legibus".

isteni szabadság székhelye az isteni akarat, az örök törvény formálisan az isteni akarat szabad döntésében áll *(decretum liberum voluntatis Dei)*.[24] Bizonyos szempontból értelmi aktusnak is tekinthető, elvégre az isteni ész „gondolja el magában előzetesen azt a törvényt, amelyet majd a maga idejében az egyes dolgok számára elő kell írni"; ám ez nem változtat azon a kulcsfontosságú tényen, hogy Isten akarati döntése képezi az örök törvény „mintegy lelkét és velejét".[25]

Suárez tehát alapvetően újraértelmezi a *lex aeterna* tomista koncepcióját. Míg Tamásnál az örök törvény az *ad extra* megnyilvánuló isteni akaratot irányító örök isteni bölcsességet tükrözi, Suárez számára az a szabad isteni akarat kifejeződése, amelyet nem köt az isteni ész ítélete. Ez a mélyreható különbség nem egyedül a törvény lényegéről vallott felfogásuk különbözőségére vezethető vissza, hiszen Suárez voluntarizmusa még határozottabban van jelen örök törvény-felfogásában, mint általános törvényfogalmában. Suárez tesz ugyan rá néhány tétova – és tegyük hozzá rögtön: nem sok eredménnyel kecsegtető – kísérletet, hogy voluntarista törvénykoncepcióját az örök törvény tradicionális skolasztikus felfogásával összehangolja, de erre természetesen csak részben képes, ráadásul úgy, hogy mindkét oldalon komoly engedményeket kényszerül tenni.[26]

Így erős a kísértés, hogy azt gondoljuk: elméletének koherenciája érdekében Suáreznek voltaképpen fel kellett volna adnia az örök törvény eszméjét. Különös tekintettel arra, hogy az örök törvény és a természeti törvény csupán

[24] *DL* 2.3.4.: „libertas etiam Dei est formaliter in voluntate divina. Sed lex aeterna est aliquid liberum in Deo. Ergo includit voluntatem." *DL* 2.3.6.: „ex dictis infertur satis convenienter dici posse legem aeternam esse decretum liberum voluntatis Dei".

[25] *DL* 2.3.9.: „Si quis autem iuxta ea quae diximus, voluerit hanc legem aeternam in divino intellectu considerare, non erit difficile id explicare. Oportet tamen ut eam consideret in intellectu divino ut subsequente secundum rationem dictum decretum voluntatis Dei. Negari enim non potest quin illud decretum sit veluti anima et virtus huius legis […]. Tamen supposito illo decreto, intelligi potest in mente Dei cognitio illius decreti, quae ad illud subsequitur et quod ratione illius iam intellectus divinus iudicat determinate, quae ratio tenenda sit in gubernatione rerum atque ita in se praeconcipere legem, quae unicuique rei suo tempore praescribenda est."

[26] Pauline C. Westerman felettébb szigorú kritikája szerint Suárez parancsként felfogott törvényfogalma egész egyszerűen összeegyeztethetetlen az örök törvény autentikus eszméjével, amit „érthetetlenné, önmagának ellentmondóvá és blaszfemikussá", s mindezeken túl „feleslegessé" tesz. Ld. Pauline C. Westerman: *The Disintegration of Natural Law Theory: Aquinas to Finnis*. Leiden, Brill, 1998. 86. Ez így persze erős túlzás. Egy voluntarista törvénykoncepció nem eleve kibékíthetetlen az örök törvény fogalmával. Ez olyannyira igaz, hogy a *lex aeterna* eredeti ágostoni eszméje is részben voluntarista volt. Ágoston ugyanis a következőképpen határozta meg az örök törvényt: „az isteni ész vagy Isten akarata, mely megparancsolja a természetes rend megőrzését, és tiltja annak megzavarását". Ld. *Contra Faustum* 22.27. Ez a tény – nem meglepő módon – Suárez figyelmét sem kerüli el. Vö. pl. *DL* 2.3.1. és 2.3.9.

ugyanannak a törvénynek a két különböző oldala (mint „a törvényhozóban létező törvény” és „az alattvalóban létező törvény”):

> „a természeti törvényt, abban az értelemben, ahogy itt beszélünk róla, úgy tekintjük, mint ami nem a törvényhozó személyében létezik, hanem magukban az emberekben, akiknek a szívébe azt a törvényhozó beleírta, […] a természeti törvény […] a törvényhozóban nem más, mint az örök törvény”.[27]

És mint láttuk, az örök törvény csak a természeti törvényen keresztül kerül kihirdetésre és kötelezi az embereket. Úgy tűnik tehát, hogy – „Ockham borotvájának” szigorú módszertani elvét alkalmazva – Suárez akár le is mondhatott volna a *lex aeterna* eszméjéről. Mégis úgy döntött, hogy fenntartja azt. Meggyőződésem szerint nem csupán Aquinói Szent Tamás tekintélye és a középkori természetjogi hagyomány (vagy éppen a jezsuita rend belső szabályai)[28] iránti tiszteletből tett így, hanem elsősorban azért, mert az erkölcsi objektivizmust akarta a jogban hangsúlyozni.

4. „Negaret autem seipsum, si ipsum ordinem suae iustitiae auferret”[29]

De hogy lehet az örök törvény objektív és változhatatlan, ha az lényegében a korlátlanul szabad isteni akarat megnyilvánulása? E kérdés megválaszolásához tisztán kell látnunk a helyes ész és az isteni akarat viszonyát Suárez természetjogi elméletében. Sok minden múlik azon, mit ért pontosan Suárez az alatt, hogy „Isten nem teheti meg, hogy nem tiltja meg azt, ami belső lényegénél fogva rossz és rendetlen az ésszerű természetben”.[30] Ez pedig annak a függvénye, hogy milyen álláspontot foglal el a *potentia Dei absoluta* és *potentia Dei ordinata* (Isten abszolút és rendezett hatalma) körüli régi teológiai vitában.

---

27 *DL* 2.5.14.: „Considerandum est ergo legem naturalem, prout de illa nunc loquimur, non considerari in ipso legislatore, sed in ipsis hominibus in quorum cordibus ipse illam descripsit, […] lege naturali, quae in legislatore non est aliud quam lex aeterna”.

28 A *Konstitúciók*ban Loyolai Szent Ignác kötelezővé tette a tamási tanítást a jezsuita rend tagjai számára.

29 *ST* I-II q. 100 a. 8 ad 2: „Megtagadná azonban önmagát, ha félretenné a saját igazságosságának rendjét”.

30 *DL* 2.6.21.: „non potest Deus non prohibere id quod est intrinsece malum et inordinatum in natura rationali”.

Suárez egyfelől nem fogadja el William Ockhamtől azt a voluntarista nézetet, miszerint abszolút hatalmánál fogva Isten eltekinthet e tilalom elrendelésétől,[31] és azt vallja, hogy az isteni akarat szükségképpen feltételezi az isteni észnek az adott magatartást erkölcsösnek vagy erkölcstelennek nyilvánító ítéletét.[32] Másfelől viszont visszatérően és nyomatékosan tagadja, hogy akár a racionális emberi természet, akár az isteni ész ítélete önmagában törvény volna, és e minőségében kötné Isten akaratát. Isten szerinte semmilyen törvénynek nincs alávetve, így amit akar, az mindig igazságos és helyénvaló.[33]

> „Ezért bármely törvény ellenére, amit a dolgok kormányzására alkotott, Isten megteheti, hogy abszolút hatalmával élve – például a jutalmak és büntetések elosztása és hasonlók tekintetében – eltér e törvénytől; mert nem köteles a törvényt betartani, mivel Ő a legfőbb Úr, aki minden rend felett áll".[34]

Egyértelmű tehát, hogy amikor Suárez azt mondja, hogy Istennek meg kell tiltania, ami *per se* rossz, ezen semmiképpen sem azt érti, hogy Isten jogilag köteles lenne ezt megtenni, vagy hogy e tilalmat mechanikusan, mérlegelés nélkül bocsátja ki. Mégis igaz az, hogy Isten nem teheti meg, hogy nem tiltja meg a bűnt, de egészen más okból kifolyólag. Érdemes itt hosszan idézni Suárez indokolását:

> „az isteni akarat kifelé irányuló tevékenységét illetően abszolút szabad; feltételezve *(ex suppositione)* azonban, hogy véghezvisz egy szabad

[31] *DL* 2.6.20.: „In quo duo possunt cogitari modi dicendi. Primus est Deum quidem posse de potentia absoluta non facere talem prohibitionem, quia non apparet implicatio contradictionis, ut videntur probare omnia quae Ocham, Gerson et alii pro sua sententia congerunt; nihilominus tamen id fieri non posse secundum legem ordinariam divinae providentiae rerum naturis consentaneam. Nam hoc ad minus probant rationes in contrarium factae pro nostra sententia et multum favent testimonia Scripturae et Patrum."

[32] *DL* 2.6.13.: „lex naturalis potest vel in Deo vel in nobis considerari. Et in Deo quidem secundum rationis ordinem supponit iudicium ipsiusmet Dei de convenientia vel disconvenientia talium actuum. […] Unde probandum non est quod doctores posteriori loco allegati dicunt voluntatem divinam, qua lex naturalis sancitur, non supponere dictamen divinae rationis dictantis hoc esse honestum vel turpe".

[33] Ld. pl. *DL* 2.2.5.: „Anselmus […] dicens Deum esse omnino liberum a lege et ideo quod vult, iustum et conveniens esse".

[34] *DL* 2.2.6.: „Unde non obstante quacumque lege a se posita circa rerum gubernationem, potest illam non servare, sua potentia absoluta utendo, ut circa praemia vel poenam retribuendam et similia, quia non obligatur ad servandam legem, quia est supremus Dominus et extra omnem ordinem".

> cselekvést, ez szükségessé tehet egy másikat […], ha meg akarja teremteni a világot, és fenn akarja tartani annak rendjét egy meghatározott cél szerint, úgy nem teheti meg, hogy ne viseljen gondot rá […]. Következésképpen, ha feltesszük *(supposita)*, hogy ésszerű természetet akart teremteni, a jó és a rossz megtételéhez elegendő tudással, s a mindkettőhöz elégséges isteni együttműködéssel, akkor Isten nem tehette meg, hogy ne akarja egy ilyen teremtménynek a belső lényegüknél fogva rossz tetteket megtiltani, vagy a szükséges jó cselekedeteket előírni. Mert ahogy Isten nem hazudhat, ugyanúgy oktalan és igazságtalan módon sem kormányozhat. […] Abszolút értelemben Isten megtehetné ugyan, hogy semmit sem parancsol vagy tilt meg; mindazonáltal ha azt feltételezzük *(ex suppositione)*, hogy az eszüket használó teremtményeket akart, akkor nem mulaszthatta el, hogy – legalább a helyes természetes erkölcshöz elengedhetetlen dolgokban – törvényt hozzon számukra."[35]

Ez a megoldás első ránézésre Ockham 'feltételes természetjog'-koncepciójára emlékeztet,[36] amennyiben Suárez érvelésének magvát a következő megfontolás képezi: ha *feltesszük*, hogy Isten úgy döntött, hogy az embert ésszel és szabad akarattal rendelkező lényként teremti meg, akkor nem tartózkodhat attól, hogy megparancsolja, illetve megtiltsa számára azt, ami megfelel a természetének, vagy ellenkezik vele, s amit a helyes ész ennek alapján önmagában véve jónak, illetve rossznak ítél. (Rögtön hozzáteszi: már maga a tény, hogy az értelem fénye világít bennünk, kellőképpen bizonyítja Isten erre vonatkozó akaratát.)[37]

Ám ha közelebbről megnézzük, ez pusztán formai hasonlóság. Tartalmi szempontból Suárez felfogása sokkal inkább ahhoz a tamási nézethez áll közel,

---

35 *DL* 2.6.23.: „Dico […] divinam voluntatem, licet simpliciter libera sit ad extra, tamen ex suppositione unius actus liberi posse necessitari ad alium […], si vult creare mundum et illum conservare in ordine ad talem finem, non potest non habere providentiam illius […]. Ideoque supposita voluntate creandi naturam rationalem cum sufficienti cognitione ad operandum bonum et malum et cum sufficienti concursu ex parte Dei ad utrumque, non potuisse Deum non velle prohibere tali creaturae actus intrinsece malos vel nolle praecipere honestos necessarios. Quia sicut non potest Deus mentiri, ita non potest insipienter vel iniuste gubernare. […] Nam absolute posset Deus nihil praecipere vel prohibere. Tamen ex suppositione quod voluit habere subditos ratione utentes, non potuit non esse legislator eorum saltem in his quae ad honestatem naturalem morum necessaria sunt."

36 Az ockhami 'feltételes természetjog' kontingens, másképpen is lehetséges körülményekre ad ésszerű válaszokat. Lásd *Dialogus inter magistrum et discipulum de imperatorum et pontificum potestate* 3.2.3.6.

37 *DL* 2.6.24.: „dicitur ulterius ipsummet iudicium rectae rationis inditum naturaliter homini esse de se sufficiens signum talis voluntatis divinae".

amely szerint bár elméletileg elképzelhető, hogy Isten abszolút hatalma révén a teremtett rendtől függetlenül cselekedjen, akarata valójában mindig egybeesik az általa létrehozott renddel.[38] Az isteni kormányzásról és az okok rendjéről értekezve Tamás kifejti, hogy ha a természet rendjét úgy vizsgáljuk, ahogy az az első októl, ti. Istentől függ, akkor azt mondhatjuk, hogy

> „Isten nem cselekedhet a dolgok rendje ellen, mert ha így tenne, ezzel saját előretudása, akarata vagy jósága ellen cselekedne. Ha viszont a dolgok rendjét úgy szemléljük, mint ami bármelyik másodlagos októl függ, ilyenformán Isten cselekedhet e renden kívül. Ő maga ugyanis nincs alávetve a másodlagos okok rendjének, hanem ez a rend van neki alárendelve, mivel tőle ered, mégpedig nem természeti szükségszerűséggel, hanem szabad akarati döntése folytán; hiszen a dolgok más rendjét is képes lett volna megalkotni."[39]

A jelenleg létező dolgok számára semmilyen más rend nem lenne jó és megfelelő, Isten mindamellett elvileg teremthetne más dolgokat, amelyek számára más rendet szabhatna, minthogy nem tartozik másnak, csak önmagának. Ez másrészről azt is jelenti, hogy Isten csak azt teheti meg, ami illő hozzá és igazságos.[40]

Suárez és Szent Tamás (sőt Ockham) között tehát tulajdonképpen egyetértés mutatkozik abban, hogy Isten más erkölcsi rendet is teremthetett volna. Suárez hangsúlyozza, hogy a teremtés teljes mértékben szabad aktus: az isteni akarat szabadon választhat számos ésszerű terv közül. Ám miután Isten valaminek a megtétele – vagy az attól való tartózkodás – mellett határozott, „nem cselekedhet a saját döntése ellenében, de nem a döntésben foglalt valamely tilalomnál

[38] Mary Anne Pernoud: The Theory of the *Potentia Dei* according to Aquinas, Scotus and Ockham. *Antonianum*, vol. 47. (1972) 83.

[39] *ST* I q. 105 a. 6 co.: „Si ergo ordo rerum consideretur prout dependet a prima causa, sic contra rerum ordinem Deus facere non potest: sic enim si faceret, faceret contra suam praescientiam aut voluntatem aut bonitatem. – Si vero consideretur rerum ordo prout dependet a qualibet secundarum causarum, sic Deus potest facere praeter ordinem rerum. Quia ordini secundarum causarum ipse non est subiectus, sed talis ordo ei subiicitur, quasi ab eo procedens non per necessitatem naturae, sed per arbitrium voluntatis: potuisset enim et alium ordinem rerum instituere."

[40] *ST* I q. 25 a. 5 ad 3: „licet istis rebus quae nunc sunt, nullus alius cursus esset bonus et conveniens, tamen Deus posset alias res facere, et alium eis imponere ordinem". *ST* I q. 25 a. 5 ad 2: „Deus non debet aliquid alicui nisi sibi. Unde, cum dicitur quod Deus non potest facere nisi quod debet, nihil aliud significatur nisi quod Deus non potest facere nisi quod ei est conveniens et iustum."

fogva, hanem magában az ilyen cselekvésben rejlő ellentmondás miatt".[41] Bár jogosan megtehetné, hogy eltér korábbi döntésétől, ez természete ellen való volna. És Isten nyilvánvalóan nem tagadhatja meg önmagát. Ebből következően nem teheti félre a saját igazságosságának rendjét:

> „feltéve, hogy úgyszólván nem fizikai, hanem csak erkölcsi ellentmondást vonna maga után, ha Isten megmásítaná elhatározását, és következésképpen feltételezve, hogy ha egyszer meghozott egy döntést, ellenkezne saját rendjével, ha azzal ellentétesen cselekedne, ez a rendellenesség mindazonáltal nem valamilyen tilalomból fakadna, hanem Isten belső természetéből és lényegéből […]. Mert ahogy a megtévesztés, úgy az állhatatlanság sem illik Istenhez."[42]

5. Konklúzió

A *doctor eximius* tehát radikálisan újraértelmezi a *lex aeterna* tamási koncepcióját. Az örök törvényt, szemben a hagyományos, Aquinói Szent Tamás által is vallott skolasztikus felfogással, nem az isteni akarat felett álló normaként, hanem annak szabad és korlátlan megnyilvánulásaként gondolja el.

Elméletének voluntarista oldala így itt még hangsúlyosabban jelenik meg, mint általános törvényfogalmában és jogfilozófiája többi részében, ami szinte megoldhatatlan feladattá teszi számára, hogy az örök törvényt konzisztensen beillessze a racionalista tomista természetjogtan által ihletett törvényhierarchiájába.

Ami a kihirdetés és alkalmazás problémáj*át illeti,* annak érdekében, hogy megőrizze a *lex aeterna* jogi jellegét, Suáreznek fel kell adnia az örök törvény esetében a kihirdetést mint a törvény fogalmi elemét.

Az örök törvény szabad akarati döntés jellege s az ebben rejlő kontingencia és a természetjog racionalitása és stabilitása közötti feszültséget pedig oly módon

[41] *DL* 2.2.7.: „Dices: si Deus, postquam decrevit absolute aliquid non facere, id ageret, inordinate faceret, et ideo id facere non potest. Ergo liberum decretum Dei habet vim positivae legis respectu voluntatis eius, ut non possit honeste facere quod per se ac remoto illo decreto libere facere potuisset. Respondeo Deum non posse facere contra suum decretum, non propter prohibitionem quam decretum inducat sed propter repugnantiam ipsius rei".

[42] Uo.: „dicitur: esto non implicaret contradictionem physicam (ut sic dicam) mutare Deum decretum suum, sed tantum moralem ac subinde posito uno decreto esse inordinatum agere contra illud. Nihilominus id non oriri ex prohibitione, sed ex intrinseca natura et essentia Dei […]. Quia sicut non decet divinitatem fallere, ita nec inconstantem esse."

tudja feloldani, hogy az örök törvényt és a teremtést Isten abszolúte szabad döntéseiként fogja fel, míg későbbi aktusait – beleértve a természeti törvény parancsait is – úgy gondolja el, mint amelyek csupán relatíve szabadok, minthogy az előbbiek által meghatározottak.

Ez utóbbi tény megvilágítja, hogy miért ragaszkodik Suárez ezen új formában – a fent elemzett elméleti nehézségek és inkonzisztenciák dacára – az örök törvény tradicionális eszméjéhez: mert így tudja egy fogalomban egyesíteni és összehangolni az etikai objektivizmus és az isteni szabadság és mindenhatóság védelmezésének szempontjait.

EMBERKÉP ÉS TERMÉSZETJOG TARENTUMI ARKHÜTASZ GONDOLATI RENDSZERÉBEN

Tussay Ákos*

A jog személyközi jellegéből adódóan a jogi gondolkodás középpontjában mindig és szükségszerűen az emberi személy áll. Ebből a közhelyszerű megállapításból következik, hogy a jogról mint a társas együttélés kereteit biztosító és szabályozó eszközről alkotott elképzelések elválaszthatatlanok az azok alapját képező filozófiai emberképtől. Ezt a megállapítást természetesen némileg árnyalja a, többek között, Hans Kelsen nevével fémjelezhető jogi pozitivista irányzat azon törekvése, mely tagadja a bármiféle normatív következtetések potenciális alapjául szolgáló emberi természet létezését, s sokkal inkább az emberi viselkedés esetlegességére és faktuális jellegére helyezi a hangsúlyt. Bár ez utóbbi következtetés nyilvánvalóan más természetű jogi felfogást és más tartalmú emberképet von maga után, az előfeltevés igazságtartalmára nincs kihatással. A jogról alkotott valamely sajátos elgondolás megértése, úgy tűnik, kizárólag a kapcsolódó emberkép megismerésén keresztül és arra reflektálva lehetséges tehát. Tanulmányomban, mindezek szellemében, a klasszikus kori görög politikai gondolkodás egyik legtermékenyebb és az emberi természet létezésére, az erényes viselkedés mibenlétére és általában a társadalmi értékek megismerésére legnagyobb hatást gyakorló problémakörrel, az úgynevezett *nomosz* és *phüszisz* problémával[1] foglalkozom az egyik kevésbé ismert szerző, tarentumi Arkhütasz művei alapján.

* Egyetemi adjunktus, Jogbölcseleti Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0592-2587

1 Ld. Felix Heinimann: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken –des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987.; Max Pohlenz: Nomos und Physis. *Hermes,* Vol. 81., No. 4. (1953) 418–438.; W. K. C. Guthrie: *The Sophists*. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 55–134.; G. B. Kerferd: *The sophistic movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 111–130.; A. A. Long: Law and Nature in Greek Thought. In: M. Gagarin – D. Cohen (szerk.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 412–430.

1. Tarentumi Arkhütasz élete, morál- és politikai filozófiája

A doxográfiai hagyomány tarentumi Arkhütaszt a thaszoszi Leódámasz, az athéni Theaitétosz és Platón kortársaként tartja számon,[2] így vélhetően valamikor Kr.e. 435 és 410 között születhetett.[3] A dél-itáliai Tarentum városának szülöttje, mely városnak *sztratégosz*ként hosszú ideig maga is az élén állt.[4] Mivel Krotón eleste után (Kr.e. 379) Tarentum vált az egyik meghatározó regionális hatalmi központtá a nyugati görög világban, valószínűnek tűnik, hogy Arkhütasz prominens szereplője lehetett a Kr.e. IV. századi régiós politikának. Ezt erősíti az, az elsősorban a (pszeudó-)platóni *Hetedik levél*ből ismert történet is,[5] amely azt sugallja, hogy Platón balul sikerült harmadik szicíliai útját követően Arkhütasz segített Platón segítségére és küldött követeket kiszabadítására. Arkhütasz egyébként püthagoreus gondolkodó volt és korának egyik legeredetibb és legzseniálisabb matematikusaként tartják számon, aki megoldást kínált a híres déloszi problémára is.[6] Arkhütasz életéről egyébiránt keveset tudunk; valószínűleg Kr.e. 360–350 között hunyhatott el.[7]

Arkhütasz filozófiai nagyságát jól szemlélteti, hogy Arisztotelész három művet is szentelt az arkhütaszi filozófia bemutatására,[8] melyek azonban sajnos nem maradtak fenn az utókorra. Holger Thesleff *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period* című szövegkiadásában 17 Arkhütasznak tulajdonított töredéket találunk, melyek, a kritikai apparátussal együtt, összesen 47 oldalt töltenek ki. A jelenleg uralkodó álláspont szerint ezen művek többsége ugyanakkor késő-hellenisztikus vagy császárkori koholmány és továbbra is csak a Diels és Kranz szövegkiadásban eredetinek titulált négy töredéket tartja valóban arkhütaszi eredetűnek a szakirodalom. Ez utóbbiak feltehetőleg három különböző műből származnak, úgymint *A harmóniáról*, *A tudományokról* és *Beszélgetések*, amelyek azonban együttesen is mindössze 8 oldalt tesznek ki a Diels és Kranz szövegkiadásban. Jól látható tehát, hogy az Arkhütasznak tulajdonított művek túlnyomó többsége koholmány, aminek folytán, Püthagorasz

2 Procl. *in Euc.* Pr. 2.66.8–18. Az antik görög források hivatkozása során végig a *Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon* rövidítéseit használom.

3 Carl A. Huffman: *Archytas of Tarentum. Pythagorean, Philosopher and Mathematician King.* Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 5.

4 Ael. *VH* 7.14; D.L. 8.79.5–6.

5 Pl. *Ep.* 7. 350a–b.

6 Huffman i. m. 342–401.

7 Uo. 5.

8 D.L. 5.25.4.

után, Arkhütasz a második leggyakrabban felhívott szerzői álnév a püthagoreus pszeudepigraphában.

A morál és politikai filozófia terén, a rendelkezésre álló források alapján, nem mutatható ki számottevő arkhütaszi hatás, bár a doxográfiai hagyomány legkevesebb az érzelmek racionális döntésre gyakorolt hatása kapcsán megemlékezik Arkhütasz újszerűségéről, illetve az a körülmény, hogy Arkhütasz írt egy *Beszélgetések* című művet, amely egy kifejezetten morálfilozófiai értekezéstípus, is megerősíti, hogy Arkhütasz feltehetően komolyabban foglalkozhatott gyakorlati filozófiai kérdésekkel.

Az arkhütaszi morálfilozófiába a legteljesebb körű betekintést a szintén tarentumi Arisztoxenosz életrajzi írásából, *Arkhütasz élete*, kaphatjuk meg, amely, bár csak töredékeiben maradt fenn, közre ad egy dialógust, ami Arkhütasz és egy szicíliai követ, bizonyos Polüarkhosz között folyt.[9] Az Athénaiosznál fennmaradt töredék alapján,[10] úgy tűnik, a vita elsősorban a vágyak természete és különösen az érzéki gyönyörök (περὶ τῶν σωματικῶν ἡδονῶν) körül forghatott. Polüarkhosz pedig azon nézetének adott hangot, miszerint bárki, aki a józan értelem birtokában van (νοῦν ἔχοντος) beláthatja, hogy a vágyaknak való ellenszegülés sem nem racionális, sem nem szerencsés és nem illik olyanhoz, aki valóban ismeri az emberi természetet. Bár Arkhütasz válasza nem maradt ránk, valószínűnek tűnik, hogy annak egy epitómája olvasható Cicerónál.[11] Eszerint az erény és önmérsékelt természetes az ember számára, mi több, ezek előfeltételei annak, hogy mind egyéni életét, mind a közösségi létet tekintve racionális döntéseket hozhasson. Az élvezetek hajszolása és az ezekben való teljeskörű elmerülés képtelenné tesz ugyanis arra, hogy értelmünket használva racionális döntéseket hozzunk.

Fontosságát tekintve ugyancsak jelentős a harmadik Arkhütasz töredék is,[12] ami elsősorban a racionális mérlegelés (λογισμός) politikai jelentőségét tárgyalja. Ekként, Arkhütasz szerint a polgárok közötti széthúzás (στάσις) annyiban oldható fel, amennyiben hajlandók az értelmükre hagyatkozva racionálisan mérlegelni; a *logiszmosz* mint aktus tehát egyszerre a közösségi összetartozás (ὁμόνοια) záloga és a túlzott bírvágy (πλεονεξία) legjobb ellenszere. Fontos kiemelni továbbá, hogy a *logiszmosz* mint aktus mindenki számára hozzáférhető:

9 Ld. Tussay Ákos: Tarentumi Arkhütasz a nomosz-phüszisz antitézisről. In: Pongrácz Alex (szerk.): *Ut vocatio scientia. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére.* Budapest, Ludovika, 2021. 525–532.

10 Ath. 12.64–65.

11 Cic. *Senect.* 12.39–41.

12 Stob. 4.1.139.

Arkhütasz szerint ez az, ami révén feltárható az igazságos cselekvés és megvalósulhat egyfajta igazságos társadalmi elosztás.

Végül az egyik vitatott eredetű töredéket, a *Törvényről és igazságosságról* szóló Arkhütasznak tulajdonított művet is szükséges megemlíteni. Ez ugyanis az a mű, amely a legteljesebb képet adhatja Arkhütasz emberképéről és természetjogról alkotott elképzeléseiről. Sztobaiosz Kr.u. V. századi *Antológiá*jában öt olyan töredéket találunk, amely a *Törvényről és igazságosságról* szóló értekezésből származtatja magát.[13] Sajnos Sztobaiosz *Antológiá*ja nem tekinthető azonban hiteles forrásnak; számos késő-hellenisztikus koholmányt is preklaszszikus kori püthagoreus szerzőknek tulajdonít. Ezen öt töredék esetében ugyanakkor a szakirodalom álláspontja nagyjából egyenlően oszlik meg. A magam részéről az egyre inkább hangsúlyossá váló kora hellenisztikus kori datálást tartom a leginkább elfogadhatónak, amely tételt a legalaposabban Phillip S. Horky és Monte R. Johnson fejtett ki, amellett érvelve, hogy a töredékek Arkhütasz eredeti gondolatait adják közre, jóllehet peripatetikus közvetítő forrásmű útján.[14] A legvalószínűbb forrásnak pedig a tarentumi Arisztoxenosz által jegyzett *Arkhütasz élete* tűnik. Bár a peripatetikus hatás vitathatatlan,[15] a töredékek egyébként összhangban állnak mindazzal, amit más forrásokból tudni vélünk Arkhütasz morál- és politikaifilozófiájáról és olyan mértékű eredetiség fedezhető fel bennük, ami párját ritkítja a teljes püthagoreus pszeudepigraphában. Mindezek alapján a továbbiakban ezt a művet is eredeti arkhütaszi forrásnak tekintem.

2. Emberkép és természetjog

A fenti vizsgálódás alapján sikerült meghatározni azon források körét, melyek felhívhatók Arkhütasz emberképének és a jogról és azon belül a természetjogról alkotott elképzeléseinek a rekonstruálásához. Fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a rendelkezésre álló források kifejezetten nem foglalkoznak sem az ember, sem az emberi közösségek természetével, ezen gondolatok mindössze érintőlegesen kerülnek elő az erények és a racionális képességek gyakorlati alkalmazhatóságának kapcsán.

[13] Stob. 4.1.135–138, 4.5.61.

[14] Phillip S. Horky – Monte R. Johnson: On Law and Justice Attributed to Archytas of Tarentum. In: David C. Wolfsdorf (szerk.): *Early Greek Ethics*. Oxford, Oxford University Press, 2020. 455–490.

[15] Uo. 458–460.

Ahhoz, hogy megértsük, hogy Arkhütasz hogyan vélekedett az emberről és az emberi közösségekről, legelőször is a harmadik töredéket kell szemügyre vennünk.

Στάσιν μὲν ἔπαυσεν, ὁμόνοιαν δὲ αὔξησεν λογισμὸς εὑρεθείς· πλεονεξία τε γὰρ οὐκ ἔστι τούτῳ γενομένῳ καὶ ἰσότας ἔστιν· τούτῳ γὰρ περὶ τῶν συναλλαγμάτων διαλλασσόμεθα. διὰ τοῦτον ὧν οἱ πένητες λαμβάνοντι παρὰ τῶν δυναμένων, οἵ τε πλούσιοι διδόντι τοῖς δεομένοις, πιστεύοντες ἀμφότεροι διὰ τούτῳ τὸ ἶσον ἕξειν. κανὼν δὲ καὶ κωλυτὴρ τῶν ἀδικούντων <ἐὼν> τὼς μὲν ἐπισταμένως λογίζεσθαι πρὶν ἀδικὲν ἔπαυσε, πείσας ὅτι οὐ δυνασοῦνται λαθέν, ὅταν ἐπ› αὐτὸν ἔλθωντι, τὼς δὲ μὴ ἐπισταμένως, ἐν αὐτῷ δηλώσας ἀδικοῦντας, ἐκώλυσεν ἀδικῆσαι.[16]

A számítás felfedezésével megszűnt a pártoskodás és megnőtt az összetartozás érzése. Nincs ugyanis túlzott bírvágy és egyenlőség van, amint elkezdi működését; ezáltal egyenlítődnek ki ugyanis a szolgáltatások az egymás közötti viszonyokban. Ennek köszönhetően kap a szegény a tehetőstől, a gazdag pedig ezért ad a szűkölködőnek és mindketten azt gondolják, hogy igazságos a végkifejlet. Ez mértékül és akadályul szolgál az igazságtalanok számára. Megállítja azokat, akik tudnak számítani, mielőtt igazságtalanságot követnének el, mivel biztosra vehetik, hogy nem marad rejtve a tettük. És megállítja azokat is, akik nem tudnak számítani, mivel felfedi az ő igazságtalanságukat.[17]

A harmadik töredék központi fogalma a racionális mérlegelés vagy számítás, azaz a *logiszmosz*. Az így felfogott *logiszmosz* pedig, úgy tűnik, az igazságos elosztáshoz és ezzel valamiféle mértékhez vagy arányhoz (*logosz*) kapcsolódik. Azt, hogy ez a *logosz* miben áll, a töredék nem részletezi, ugyanakkor a *Törvényről és igazságosságról* szóló töredékek alapján valószínűnek tűnik, hogy Arkhütasz itt arra a sajátos igazságosságra gondol, amely a társadalmi berendezkedés, a *polisz* alkotmányának alapját adja. Az utóbbi mű harmadik töredéke ugyanis különböző arányokat *(logoi)* kapcsol a különböző alkotmányos berendezkedésekhez, anélkül, hogy bármelyik forma fölött kifejezetten pálcát törne.[18]

Hasonlóképp a Ciceronál fönnmaradt elbeszélés értelmében a testi gyönyörök mértéktelen élvezete képtelenné tesz a racionális mérlegelésre és ez az, ami minden erkölcstelenség és bűn forrása. Továbbá számos forrásban találkozha-

16 Stob. 4.1.139.

17 Saját fordítás.

18 Stob. 4.1.137.

tunk azzal a történettel is, miszerint Arkhütasz egy alkalommal azért nem büntette meg a javait elherdáló hűtlen szolgáját, mivel mérges volt rá és tartott tőle, hogy ezért képtelen lenne igazságos büntetést kiróni.[19]

Mindezen vizsgálódás a *Törvényről és igazságosságról* szóló töredékekre vetítve nyeri el valódi értelmét, ez a mű az ugyanis, ami teljességében a jog *(nomosz)*,[20] a természetjog és igazságosság *(to dikaion)* összefüggéseit vizsgálja.[21] Bár a töredékek különböző módokon is rendszerezhetők,[22] illetve helyenként egészen egyértelmű *lacuná*kkal találkozni, a magam részéről mégis azt gondlom, hogy a töredékek közötti logikai kapcsolatot az adja, hogy valamenynyi töredék a törvény *(nomosz)* valamely specifikus aspektusával foglalkozik. A *nomosz* effajta primátusát rögtön az első töredék is elvi éllel szögezi le.

Νόμος ποτ’ ἀνθρώπω ψυχάν τε καὶ βίον ὅπερ ἁρμονία ποτ’ ἀκοάν τε καὶ φωνάν· ὅ τε γὰρ νόμος παιδεύει μὲν τὰν ψυχάν, συνίστησι δὲ τὸν βίον, ἅ τε ἁρμονία ἐπιστάμονα μὲν ποιεῖ τὰν ἀκοάν, ὁμόλογον δὲ τὰν φωνάν. φαμὶ δὴ ἐγὼ πᾶσαν κοινωνίαν ἐξ ἄρχοντος καὶ ἀρχομένω συνεστάμεν καὶ τρίτον νόμων. νόμων δὲ ὁ μὲν ἔμψυχος βασιλεύς, ὁ δὲ ἄψυχος γράμμα. πρᾶτος ὧν ὁ νόμος· τούτω γὰρ <ἐμμονᾷ> ὁ μὲν βασιλεὺς νόμιμος, ὁ δ› ἄρχων ἀκόλουθος, ὁ δ’ ἀρχόμενος ἐλεύθερος, ἁ δ’ ὅλα κοινωνία εὐδαίμων· καὶ τούτω παραβάσει <ὁ> μὲν βασιλεὺς τύραννος, ὁ δ› ἄρχων ἀνακόλουθος, ὁ δ› ἀρχόμενος δοῦλος, ὁ δ’ ὅλα κοινωνία κακοδαίμων.[23]

A törvény úgy viszonyul az ember lelkéhez és életéhez, mint ahogyan a harmónia a halláshoz és a hangképzéshez. Míg a törvény neveli ugyanis a lelket és ezáltal rendszerezetté teszi az életet, addig a harmónia értővé teszi a hallást és ezáltal befogadhatóvá a hangzást. Azt mondom hát, hogy minden közösség vezetőből, vezetettből és törvényekből áll. A törvények közül az élő, az, amit királynak nevezünk, az élettelen pedig az írott. A törvény tehát elsődleges; ezáltal törvényes a király, engedelmes a vezető, szabad a vezetett és boldog az egész közösség. A semmibe vétele esetén a király zsarnok, a vezető engedetlen, a vezetett szolga, az egész közösség pedig boldogtalan.[24]

19 Vö. Huffman i. m. 283–287.

20 A továbbiakban, a *Törvényről és igazságosságról* szóló töredék kontextusában ‘jog’ és ‘törvény’ alatt egyformán a tárgyi jogra gondolok, amelyet a *nomosz* megfelelőjeként használok.

21 Ezen összefüggések különböző klasszikus toposzokban is testet öltenek, illetve Arisztotelész is kifejezetten foglalkozik velük a *Rétorika* első könyvében. Vö. Miklós Könczöl: What There is Left and How It Works: Ancient Rhetoric and the Semiotics of Law. *International Journal for the Semiotics of Law,* Vol. 22., No. 4. (2009) 399–410.

22 Ld. pl. Bruno Blumenfeld: *The Political Paul. Democracy and Kingship in Paul’s Thought*. New York, Continuum, 2001. 124–139.; Horky–Johnson i. m. 455–490.

23 Stob. 4.1.135.

24 Saját fordítás.

Az első töredék világossá teszi, hogy az emberi közösségek hierarchikusan épülnek fel, azonban szemben a klasszikus arisztotelészi megközelítéssel,[25] Arkhütasz a törvénynek is konstitutív szerepet szán. Bár Arkhütasz szűkszavúan csak annyit állít, hogy a törvény elsődleges, a kapcsolódó magyarázatból kiolvasható, hogy ezen elsődlegesség alatt a törvény referencia-jellegére utal: a törvények alapján határolhatók el a helyes és helytelen módon megszervezett emberi közösségek egymástól. Egy boldog és sikeres *(eudaimón)*, azaz helyesen működő emberi közösség kizárólag törvényeken alapulhat tehát, ellenben megvan a lehetősége annak is, hogy a törvény fogalmával visszaéljünk, ezért fontos annak fogalmi szintű meghatározása. Azt azonban, hogy melyek magával a törvénnyel szembeni, fogalmi szintű elvárások nem itt, hanem csak a második töredékben rögzíti Arkhütasz. Ennek során három alapvető kritériumszerű elvárást fogalmaz meg, úgymint kövesse a természetes igazságosságot, legyen hatékony és szolgálja a köz érdekét, melyekkel a későbbiekben külön-külön is részletesen foglalkozik a harmadik és negyedik töredék. Jelen vizsgálódás szempontjából e kritériumok közül leginkább az első, a törvény és a természetes igazságosság összefüggése tarthat megkülönböztetett figyelemre számot.

Δεῖ δὲ τὸν νόμον ἀκόλουθον ἦμεν τᾷ φύσει, δυνατὸν τοῖς πράγμασι, συμφέροντα τᾷ πολιτικᾷ κοινωνίᾳ· αἴτε γὰρ ἑνὸς τούτων αἴτε πληόνων αἴτε πάντων ἀπολείπεται, ἤτοι οὐ νόμος ἢ οὐ τέληος νόμος ἐσεῖται. ἀκόλουθος μὲν ὦν κα εἴη τᾷ φύσει, μιμεόμενος τὸ τᾶς φύσιος δίκαιον· τοῦτο δέ ἐστιν τὸ ἀνάλογον καὶ τὸ ἐπιβάλλον ἑκάστῳ κατὰ τὰν ἑκάστω ἀξίαν.[26]

Kell, hogy a törvény a természetet kövesse, a dolgokban hatékony legyen és a politikai közösség számára hasznos. Ha akár csak egy, akár több, akár valamennyi ezek közül nem teljesül, úgy nem lehet törvény, vagy legalábbis nem lehet tökéletes törvény. A természetet pedig akkor fogja követni, ha a természetes igazságosságot utánozza: ez pedig abban áll, hogy mértékletes, vagyis, hogy megadja mindenkinek azt, ami érdeme szerint őt megilleti.[27]

Arkhütasz számára csak az a törvény lehet tulajdonképpeni értelmét tekintve törvény, vagyis olyan, amely valóban képes betölteni funkcióját, mely a természetes igazságosságon alapul, hatékony és javára van a politikai közösségnek. E

[25] Arist. *Pol.* 1252a–b.

[26] Stob. 4.1.136.

[27] Saját fordítás.

kritérium létjogosultságát a *Törvényről és igazságosságról* szóló töredékekben nem magyarázza meg, ugyanakkor, ha ez utóbbi *nomosz*át összevetjük a harmadik töredék *logiszmosz*ával, egyből láthatjuk, hogy mindkettő mind morális, mind politikai értelemben rendező erővel bír: a számítás teszi lehetővé az igazságosság gyakorlását és ezzel a közösségi létet, míg a *nomosz* a lelket és az egyén életét teszi rendezetté, szintén biztosítva a közösségi létet. A két fogalom szorosan összefügg tehát. Arkhütasz éppen ezért nem tudja azon törvényeket törvényekként elfogadni, melyek alkalmatlanok arra, hogy megteremtsék a polgárok közötti egyetértést és végső soron az igazságosság gyakorlását.

Fontos leszögezni, hogy Arkhütasz a törvény igazságossága kapcsán a természetes igazságosságra reflektál és ezáltal egyfajta természetjogi érvelést vezet elő. Ez utóbbit az teszi különösen is érdekessé, hogy az előbbiek alapján a természetes igazságosságot nélkülöző törvény nem alkalmas arra, hogy normatív módon rendezze az emberi közösséget, ezért nem is tekinthető törvénynek, vagy legalábbis nem teljes értékű törvény. Meglátásom szerint utóbbi kitétel nem engedmény Arkhütasz részéről, sokkal inkább korának gyakorlatára reflektál, vagyis arra, hogy a *nomosz* mint kifejezés nem csak az általa leírt törvényekre volt alkalmazható.

Sajnos Arkhütasz nem fejti ki teljesen egyértelműen, hogy mit ért természetes igazságosság alatt, igaz, a soron következő töredék számba veszi a különféle alkotmányos berendezkedések alapját képező igazságossági elveket, melyek felfoghatók azon arányokként *(logoi)*, melyekre a töredék mértékletességre *(analogon)* buzdító kitétele utalhat.

3. Összegzés

Összegezve az eddigi vizsgálódást, úgy gondolom, világosan látszik, hogy a *nomosz* és *phüszisz* problémával foglalkozó szakirodalom alapvetően kizárólag athéni forrásokra való fókusza felülvizsgálatot igényel és a klasszikus szerzői kánon kiegészíthető tarentumi Arkhütasszal is. E megállapítás természetesen nem önmagában, hanem sokkal inkább az arkhütaszi morál- és politikai filozófia rekonstrukciójára tekintettel bír megvilágító erővel: a kirakós részeit összeállítva érdemben foglalkozhatunk egy arkhütaszi politikai filozófiával. Ez utóbbi pedig rendkívüli lehetőségeket rejt magában, leginkább azért, mert az arkhütaszi eredetű, bár csak peripatetikus közvetítéssel ránk hagyományozott *Törvényről és igazságosságról* szóló töredék műfaját tekintve azon *Törvényről* (Περὶ νόμου) szóló kora-hellenisztikus értekezések közé tartozik, melyekről

egyébként nagyon keveset tudunk és amelyek valószínűleg a törvény *(nomosz)* egyfajta rendszerezett tárgyalását adták közre. Arkhütasz ezáltal betekintést enged egy olyan diskurzusba, amiről különben szinte semmit sem tudunk.

Külön említést érdemel, hogy Arkhütasz a törvény fogalmi kritériumaként határozza meg azt is, hogy a törvénynek a természetes igazságosságon kell alapulnia, ami számára normatív kategória, így a mű felfogható a természetjogi gondolkodás egy nagyon korai forrásaként is. Igaz, hasonló gondolatokkal találkozhatunk Platónnál és Arisztotelésznél is,[28] a természetjog normativitása egyiküknél sem kerül elvi éllel elő. Az azonban, hogy Arkhütasz a természetjogi gondolkodás forrásának tekinthető-e további vizsgálódást igényel, mindazonáltal a források alapján e vizsgálódás pozitív eredménnyel kecsegtet.

[28] Pl. *R*. 456b–c; *Grg*. 483e, 488e; Arist. *Rh*. 1373b, 1375a; *EN* 1134a–1135a.

EMBERKÉP A JOGBAN?

Varga Csaba*

„Az ember politikai, tudományos és vallásos állat. E három ösztöntől él.
Elkerülhetetlenül megszakítatlan társadalmi kapcsolatban a hozzá hasonlókkal
alkotja s alkalmazza a jogot, melynek eszméje mindig egy és mindig előrehaladó.
Szükségét érezve a megismerésnek és a tudásnak és ezek képességével
megáldottan megfigyeli a rajta, a magán kívül állót, alkalmazza gondolata
törvényeit, egységet keres és tudományt teremt.
S végül persze vallásos; nemcsak felfogja Istent, de szereti,
sőt viszontlátni kívánja szívében, a mennyben és a társadalomban egyaránt:
íme, az ember."[1]

1. Előkérdések

Emberkép a jogban? Pontosnak tetszik, tisztázások jegyében s egyértelműségek biztosítására mégis körbejárandó egy efféle tárgymegjelölés.

1.1. Ember

Először is, mi az ember? Teológiailag, biológiailag és jogilag persze több kritériumszabó megállapítást tehetünk és további relevanciákat egyaránt feltárhatunk, az ember lényege azonban – és valóban: az, ami a lényege – feltáratlan marad előttünk. Mert van az, amit a teológia léleknek mond, mint ami „a test éltető formája […], amely igazi emberi létet ad neki",[2] és van az, ami minden erkölcsteológiai megközelítés alapja, az istenteremtmény- és istenképmás-sze-

* Professor emeritus, Jogbölcseleti Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5256-0518

1 E[ugène] Lerminier: *Philosophie du droit.* 3e éd. Paris, Librairie de Guillaumin, 1853. 5.

2 https://lexikon.katolikus.hu/L/lélek.html V. pont.

mély, mint „értelemmel és szabad akarattal rendelkező egyedi létező”[3] mivoltának egyik meghatározó vetülete: a létében történő választásaiért viselendő s „egyben a számadás kötelezettségét” is magában foglaló[4] morális és egyéb irányú felelősség. Az emberlét általánossága körén túl azonban, ha nem tudunk ehhez még társadalomtudományi specifikációt is kapcsolni, úgy egy efféle fogalmiság maga a társadalomtudomány és a további elemzések számára nemigen lehet több, mint üres burok. Fogadókész potencialitás, ami csak ilyen vagy olyan telítése esetén válik valamivé/valamilyenné, s ekként már saját – társadalomtudományi – céljainkból jellemzővé és jellemezhetővé. Ugyanakkor viszont maga ez a társadalomtudományi specifikáció szintén nem több, mint úgyszólván lehetetlen vállalkozás, mert bizonyos általánosságok megállapíthatóságán túlmenően bármely konkrétabb megkísérlésében már nemcsak redundáns, de az egyediségek és finomságok végtelen változatával úgyszólván szétfolyik a kutató keze között.

A kultúrantropológia a biológiai antropológia emberegyedét elemzi és specifikálja tovább, legsommásabban is azt állapítva meg róla, hogy bármilyen állapotában is *kultúrlény*, azaz valamilyen adott, konkrét helyen és időben meghatározó kultúra része, egyszerre alakítottja és alakítója, tehát kizárólag annak függvényében és keretében meghatározható.[5] A biológiai antropológia minden/bármely embere a kultúrantropológiában így már eleve adott kultúrában élőként jön számításba. Miközben e ponton még távolról sem embert individuálisan jellemző jegyekről van szó, hanem olyan általános vonásokat felmutató csoportok (vagy pontosabban: azok halmazai) jellemzőiről, amelyek valamelyikébe egyáltalán besorozható. Amely általános vonásokról és azok hordozóiról s megvalósítóiról ugyanakkor tudjuk, hogy gyakorlatilag végtelenek[6] – a megkülönböztethetőség mélységét és terjedelmét tekintve egyaránt.

Következtetésünk így nem lehet más, mint hogy csupán meglehetősen általánosított képet formálhatunk bármiféle hely és kor emberéről.

---

3 https://lexikon.katolikus.hu/S/személy.html

4 https://lexikon.katolikus.hu/F/felelősség.html

5 Legmarkánsabb állásfoglalásra erről az Amerikai Antropológiai Társaság kényszerült az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata megalkotásakor – The Executive Board, American Anthropological Association: Statement on Human Rights (Submitted to the Commission on Human Rights, United Nations). *American Anthropologist,* Vol. 49., No. 4. (1947) 539–543. –, amit ugyanakkor 1999-ben – https://tinyurl.com/49ap5uaz –, majd 2000-ben – https://tinyurl.com/4uhk6s9n – kiegészítettek az Emberi Jogok Egyetemek Nyilatkozata (1948) követelményeinek feltétlen támogatásával.

6 Bizonyosságot erről leginkább meggyőzően Claude Lévy-Strauss: *Szomorú trópusok.* Budapest, Európa, 1973. műve hozott.

1.2. Emberkép

És mi az emberkép? Ha hihetünk az Amerikai Politikatudományi Társaságnak, úgy – amint azt testületi ülésükön még 1921-ben kinyilvánították – „Az emberi természet talán nem is változik, vagy csak ritkán”.[7] Eszerint egy nagybanegészében konstans, elemeit s mozgásformáit erőteljesen őrző képződményről van szó. Amiből következik, hogy az emberkép mindenképpen származék, sőt immár egy finomítás, vagyis közvetítés beiktatásának eredménye. Hiszen ebben nem magáról az emberről, hanem a róla egy adott emberben, kultúrában (stb.) kialakított/kialakult képről van szó. Ez pedig már fogalmiságánál fogva is ideologikus produktum, vagyis az e képet kialakító ember saját kultúrájában és kultúrájától, s benne a világban elfoglalni vélt helyét meghatározó önnön helyzetképéből, az ebből fakadó saját feladatainak tudatosságától megszabott másodlagos képződmény.

E pontnál viszont már tisztázandó a viszony a reflektálás alanya és iránya között. Azaz valóban magának a jognak van-e emberképe, vagy az általunk alkotott jogban vélünk tükröződni egyfajta többé-kevésbé általánosítható háttérvíziót alkotójáról, a konkrét emberről? A válasz feltehetően csakis egyféle lehet: is-is. A jogalkotó egyfelől saját létében, kultúrájában (és nem máséban) cselekszik, másfelől pedig az ott és akkor adott saját társai – pontosan: társadalma – közegében és számára, ezek viselkedési alapkódexeként alkotja meg jogát. Amely fenti válasz persze mondanivalójában nem sokkal több, mint amikor az álomról, a fantazmagóriáról állapítjuk meg, hogy az is egyfajta emberszabta realizmus, hiszen máshonnan, mint önnön magából, honnan is vehetné álmodozónk akár a kompozíciót, akár annak elemeit.

Összegezve tehát, az ember saját magáról alakít ki valamiféle fogalmat, s mivel ez az ő természetszerű közege – merthogy ez az, amiben él s amit többkevesebb tudatossággal megél –, bármiféle szabályozásában ezt a közösségi általánosságú énképet veszi annak hordozó alanyaként, amikor jogot alkot.

1.3. Emberkép és jog

A jogtudományban legfeljebb trivialitásként fogalmazódik meg, hogy – például – „a jogok valóban az ész diktátumának tekinthetők, feltéve persze, hogy

[7] American Political Science Association. *American Political Science Review,* Vol. 17., No. 2. (1923) 294–295.

bizonyos az emberről alkotott kép ehhez szintén társul."[8] Merthogy „A jog nem pusztán a társadalmi élet ténye, hanem eszmék foglalata is. A jogi fogalmakban benne foglaltatnak, olykor kifejezetten meg is fogalmaztatnak az emberi személyiségről alkotott elméletek úgyszintén".[9] A joggal egyidős, ősi felismerés ez; a jogtudomány komplex professzionalizálódásáig minden nagy történeti és filozófiai érdeklődésű klasszikus – Montesquieu csakúgy, mint a legújabb kort indító gondolkodók hada[10] – voltaképpen ezzel foglalkozott.

Valamelyest konkrétabb, problémaközpontú elemzésből azonban máris kiviláglik, hogy fennkölt filozofikus absztraktumokat érintő reflexiók lehetőségein túl nem is igazán megvizsgálandó és megválaszolandó kérdésről van itt szó, merthogy a jogban valójában nem is a 'személy' fogalma érdekes, hanem annak úgymond három összetevője: az ember biológiai fogalma, a racionális ágens fogalma, valamint a tudatosság egysége.[11] Hiszen a jog nem embertudomány, hanem társadalmi technika, aminek – mint láttuk – történetesen tényleg az ember a közege. Ami viszont rögvest specifikussá tételt, lévén sajátos technikai nézőpontból teszi fel a kérdést. Mert ahogyan egy közismerten klasszikus amerikai alapvetésben már bő évszázada kellő egyértelműséggel megfogalmazódott, „A jogkönyvekben csakúgy, mint más könyvekben vagy a közbeszédben a 'személy' kifejezést gyakran emberi lényt jelentőként használják, miközben jogi technikai jelentésében egy 'személy' nem jelent mást, mint jogi jogosultságok és kötelezettségek alanyát."[12] Amiből adódóan már az is rögvest egyértelmű lesz, hogy a 'személy' immár kifejezésként sem több itt, mint pusztán metafóra, azaz fikciós használat.[13]

És mindazonáltal és mégis, ez fordulópontot jelent. Mert ez az alany úgy van jelen itt, mint nyilván kikerülhetetlen közösségi összetevő, maga a közösség

---

8 Gershon Weiler: Rights of Man and Visions of Man. *Israel Yearbook on Human Rights,* Vol. 12. (1982) 158–159.

9 Harold J. Berman: Law as an Instrument of Mental Health in the United States and Soviet Russia. *University of Pennsylvania Law Review,* Vol. 109., No. 3. (1961) 361.

10 A mottó szerzőjénél maradva például a megidézettre rákövetkező műve – E[ugène] Lerminier: *De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe.* Paris, Prévost-Cricous – Didier, 1833. – is.

11 Jens David Ohlin: Is the Concept of the Person Necessary for Human Rights? *Columbia Law Review,* Vol. 105., No. 1. (2005) 209–249. A racionális ágens utilitarista gyökerére ld. még Bălan Sergiu: A Critique of the Rational Agent Model in Social Sciences and Humanities. *Cogito [Multidisciplinary Research Journal],* Vol. 6., No. 4. (2014) 47–56.

12 John Chipman Gray: *The Nature and Sources of the Law.* 2nd ed. New York, The MacMillan Company, 1931.

13 What We Talk about When We Talk about Persons: The Language of a Legal Fiction. *Harvard Law Review,* Vol. 114., No. 6. (2001) 1745–1768.

ontologikumának alapvető alkotója. A közelmúlt meghatározó német gondolkodója fogalmazott így időskori összegző esszéjében: „A legnehezebben érthető és dokumentálható – mint az 'emberkép' legtöbb általános keresése esetében – a személyes vonás, azaz az egyén mint alany, cél és intellektuális vonatkoztatási pont elsőbbsége a jog eszméjében." Ti. „A jog csak itt válik a társakkal való személyközi 'kell', 'lehet' vagy 'szabad' interakciós viszonyok hálózatává."[14] Egyfelől tehát az emberről beszélünk, másfelől azonban mégsem magáról róla, hanem a lényét megszabó azon alaphelyzetről, miszerint egyetlen lehetősége szerint egész létében – mert közösségi lény, a közösség lénye – nem tehet mást, mint hogy társaival kölcsönkapcsolatban cselekedjék.

Nos, ennek szabályozási igénye hozta létre a jogot mint olyan technikalitást, aminek megfelelő szinten általánossá kell lennie, ámbátor kikerülhetetlen gyakorlati kompromisszumként mégis kizárólag konkretizáltan tud végső soron perdöntővé, azaz egyértelműen útmutatóvá válni. Merthogy bármit sugall az egyébként általunk hivatalossá tett jogi ideológia, „Senki sem ismeri a jogot bármiféle ügyben vagy akármilyen helyzetre, ügyletre vagy eseményre nézve, amíg nem születik ezzel kapcsolatos konkrét döntés (ítélet, végzés vagy határozat) ezzel kapcsolatban."[15] Végső soron ugyanez hozta létre egy önjáró működésű gépezet és önjáró működési direktíva eszményét, amiben e technikalitásnak önmagában elégségesnek kell lennie az ekként való funkcionáláshoz, ám mindazonáltal és mégis a gyakorlatnak ki kell kényszerítenie olyan kompromisszumokat, amelyek e technikalitáson belül vagy kívül további megfeleltetéseknek vetik alá tényleges működését. Mert – egyfelől –

> „A jogszabály kizárólagos hatalmának előfeltétele volt, hogy a római és az európai professzionális joggyakorlatra jellemzően a jogrendszer elválasztassék más társadalmi szabályoktól és részektől, mint a vallási tanoktól, erkölcsi parancsolatoktól, szokástól vagy konvencionalitástól."

Ugyanakkor viszont – és másfelől –

> „A jognak a racionalitással szemben támasztott szigorú követelményei folyamatos feszültséget keltenek az igazságosság más alapvető követel-

[14] Franz Wieacker: Foundations of European Legal Culture. *The American Journal of Comparative Law,* Vol. 38., No. 1. (1990) 20., 21.

[15] Jerome Frank: Are Judges Human. 1: The Effect on Legal Thinking of the Assumption that Judges Behave Like Human Beings. *University of Pennsylvania Law Review,* Vol. 80., No. 1. (1931) 41.

ményeivel. A legalista rendszerekben fájdalmasan tudatában lehetünk az általánosított és az egyediesített igazságosság, a jogbiztonság és az anyagi igazságosság, a törvény előtti egyenlőség és a kiindulási lehetőségek egyenlőtlensége közötti ellentmondásoknak."[16]

2. Emberkép-alakulások

„Mi lesz? Nem kell különösebb jóstehetség hozzá:
csak az lehet, ami az ismert anyagból és annak természetéből következik."[17]

2.1. Általában

Nem véletlen, hogy korunk egyik legátfogóbb és leginkább elmélyült egyetemes történeti jogfeltérképezése nem egyszerűen jogok, hanem jogi hagyományok változatosságáról szól,[18] magam pedig a történeti komparativizmus kapcsán leginkább jogi kultúrákon belül kíséreltem és kísérlem meg megragadni egy jogi jelenség valamely adott időben és helyen megmutatkozó lényegét.[19] Merthogy a társadalmi létezés hatalmas láncolatában minden viszonylagos önállósága ellenére a jog következmény. Függvénye annak, hogy adott kornak és helynek a közösségében mit tekintenek rendnek, s hogy ennek támogatása jegyében az ember miféle befolyásolási eszközeit ismerik el és gyakorolják. Végső soron pedig mindez az akkor és ott érvényes *self-image* részeként uralkodó emberképtől függ.

Ennek változatossága – csakúgy, mint ahogyan az individuális emberjegylehetőségekről az imént megállapítottuk – gyakorlatilag végtelen. Legnagyobb kontrasztként ezért kellett beszélnünk önálló búvárkodásokban egyebek közt

16 Wieacker i. m. 23, 24.

17 Márai Sándor: *Napló. 1943–1944.* Budapest, Magyar Helikon, 1998. 250.

18 H. Patrick Glenn: *Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law.* Oxford, Oxford University Press, 2000.

19 Ld. Csaba Varga (szerk.): *Comparative Legal Cultures.* The International Library of Essays in Law & Legal Theory: Legal Cultures 1; Aldershot–Hong Kong–Singapore–Sydney–Dartmouth–New York, The New York University Press, 1992. vállalkozásától Varga Csaba: Jog, jogi kultúra és jogi hagyomány, avagy az összehasonlító történeti vizsgálódás kulcsfogalmai. *Iustum Aequum Salutare,* 2021/1. 191–219. fogalomelemzéséig.

a törzsi jogszolgáltatásról,[20] eleink valaha voltként feltételezett jogfelfogásáról,[21] a távolkelet (kínai és japán) jogi mentalitásáról[22] – s mindezt csupán mint példakörökről az elmúlt és a jelen világ gazdagságából.[23] Sőt, érdekes módon még akkor sem lenne egyöntetű – egytényezős vagy egyirányú – az általunk elnyerhető kép, ha az utóbbi egy-két ezredév Európájára korlátoznánk magunkat, hiszen hiába zajlik egyfajta ideologikus ökumené az utóbbi fél évezred ideologikumai tekintetében, e technikalitás alapjainál mégis már eleve eltérő irányokban alakultak tovább a keletkezésükben még az autochtonitást, vagyis eredendő eredetiséget[24] felmutató zsidó, görög és római összetevők.[25]

2.2. Európában különösen

Még abban az esetben is, ha csupán arra szorítkozunk, hogy a nemzetközi irodalomból úgynevezett vezéreszmények[26] gyanánt néhány példát kicsemegézzünk, eredményül máris átfoghatatlanul hatalmas mintatárat, történeti tablót kapunk. Aminek példasokaságából nemcsak a visszatérés, az ismétlődés, de az igénytelenedés, a korábbi és meghatározó rendező elemek fokozatos lebomlása, azaz az újraprimitivizálódás[27] sem kizárt.

---

20 Varga Csaba: »Magyarok a nagyvilágban«: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatisztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare,* 2015/3. 154–166.

21 Varga Csaba: Ősnépeink jogszemlélete. *Hitel,* 2015/11. 83–96.

22 Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái.* 2. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2004.

23 Tanulságos, egyszersmind érzékeny mai összegzésként mindenekelőtt Jany János: *Jogi kultúrák Ázsiában. Kultúrtörténet, jogtudomány, mindennapok.* (Pázmány nemzetközi tanulmányok) Budapest, Typotex, 2016.; Jany János: *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza.* Budapest, Gondolat, 2021.; ill. Jany János: *A világ jogrendszerei. Civilizációelmélet és jogtudomány.* Budapest, Typotex, 2021.

24 Ennek példázatos kifejtését szintén Glenn i. m. teljességközeli áttekintése adja.

25 Pl. Varga Csaba: Jogi hagyományok? Jogcsaládok és jogi kultúrák nyomában. *Jogtudományi Közlöny,* 2005/2. 51–59.; ill. Alexander Altmann: »Homo Imago Dei« in Jewish and Christian Theology. *The Journal of Religion,* Vol. 48., No. 3. (1968) 235–259.

26 Philip Selznick: Sociology and Natural Law. *Natural Law Forum,* Vol. 6. (1961) 85–91.

27 A ‘primitív’ szó szinte kizárólag dehonesztáló magyar jelentése ellenére eredetében nem minőséget, hanem a maga nemében és kifejlődésében elsőt, még nem származtatottat vagy valamiből kifejlődöttet jelent. Angol etimológia szerint például “late 14th century, ’primitif’, »of an original cause; of a thing from which something is derived; not secondary« (a sense now associated with primary), from Old French primitif »very first, original« and directly from Latin primitivus »first or earliest of its kind«, from primitus »at first«, from primus »first«”; https://www.etymonline.com/word/primitive

A Krisztus előtti fél évezredből, Püthagorász követőivel kezdődik a természet és a társadalom rendfogalma párhuzamának vélelme. A sztoicizmus égisze alatt az ember jónak, racionalitásában és érzelmeiben tökéletesíthetőnek tetszik. E környezetben fedezteti fel a hódító római expanzionizmus a jogrendek viszonylagosságát, amit bölcsen meghagy, ám fölébe építi a természetjogot. „Kezdetükben a természetjogi elméletek mind egyenlősítő ihletésűek voltak. Hiszen minden emberben jelen van racionalitás, s ezért lehetséges, hogy minden jogrendszer az elme közös emberi felépítésének alapjait fogalmazza meg, de eltérő módon."[28] Annak, amit ma történetesen római jognak ismerünk, emberképe

> „egy olyan egyén, aki nem csak erőteljesen énközpontú, de kifejezett gondossággal olyan, mint aki jól felfogott önérdeket követ, bármiféle társadalomba ágyazódó kötődéstől mentes, jogi kötöttségeknek pedig csakis úgy van alávetve, hogy e jól felfogott saját önérdekének megfelelően már eleve beleegyezett ezekbe."[29]

A kereszténység embere azonban esendő, aki segítség nélkül képtelen lenne kikecmeregni a gonosz markából.

> „Ám ha az emberek gonoszak, akkor a kényszerítő s tekintélyelvű struktúrák rögvest átalakulnak. A szabadság engedéllyé, a felszabadítás anarchiává, a különvélemény eretnekséggé alakul át, amiként majd a politikai zsarnokok hálát s nem kritikát érdemlő erénycsendőrökké. Nos, nem a világ gonoszsága volt az új ebben az elméletben, hanem az, hogy a gonoszság oka az emberen kívülről immár az emberen belülre tolódott át."[30]

---

[28] Sudipta Kaviraj: Concept of Man in Political Theory: Part One. *Social Scientist,* Vol. 8., No. 3. (1979) 18–19., 23.

[29] Gustav Radbruch: Law's Image of the Human. *Oxford Journal of Legal Studies,* Vol. 40., No. 4. (2020) 667–681.

[30] Kaviraj i. m. 23. Ehhez igazodott mindvégig a kor meghatározó irodalma, például Machiavelli háttérmeggyőződése is, miszerint „Az emberekről ugyanis általában elmondhatjuk, hogy hálátlanok, ingatagok, színlelők; a veszélytől visszarettennek, harácsolásra hajlamosak; ha adakozó vagy velük, lábad elé vetik magukat, életüket és vérüket kínálják, mint már fentebb mondottam, de mihelyt szorult helyzetbe kerülsz, fellázadnak ellened." Niccolò Machiavelli: *A fejedelem.* Lutter Éva ford. https://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm#bm18 17. fej.

A középkorból a legújabb korba történő átmenet igencsak összetett jegyekből táplálkozott. Míg addig közösségi mivolta kötelezettségeiben fogalmazódtak meg az ember jogosultságai, az újkorban kezdte el ismét vezetni az önérdek, de csak úgy, hogy még a rendőrállam joga is akként járjon majd el, mint egy tanító, és azért, hogy az egyedi emberrel a legsajátabb érdekeit felismertesse.[31] Ugyanakkor viszont az ember lassan kezdte újraélni az intézményiség mesterségességével szemben a természetiség közvetlenségét s egyúttal közvetítetlenségét. Mert míg Hobbes és Locke emberképét „a mesterséges tárgyak s a társadalmi mesterkéltségek racionalista dicsőítése hatja át, ennek reakciójaként Rousseau hamarosan már a természetet dicsőíti."[32] Másként szólva, a 17–18. században a megismerés és a ráció uralma jövőbe vethető bizalmat biztosít az embernek, miközben háttérbe szorítja az érzelemvilágot, amely folyamatnak – ami szintén korszakhatároló – végső eredményéül „a racionális embert szorongástól mentes emberként jeleníti meg."[33] És e pontnál tudnunk kell, hogy itt nem a legújabb korok emberének gazdasági lehetetlenülése vagy egyéb kudarca okozta szorongásáról van szó, hanem teljességgel új körülményként arról, hogy

> „A fizikai természet és az emberi test matematikai irányíthatóságába vetett bizalom óriási szorongáscsökkentő hatást biztosított. S ez egyaránt igaznak bizonyult az ember anyagi szükségleteinek kielégítése és a fizikai természet tényleges fenyegetéseinek leküzdése tekintetében csakúgy, mint az embernek az »irracionális« félelmektől és szorongástól való megszabadulása tekintetében. Út nyílt tehát az ördögöktől, varázslóktól s mágikus formáktól való félelmek sokaságának a feloldására, amik a középkor utolsó két évszázadában, valamint a reneszánszban egyaránt egy mindent átható szorongás gyújtópontjai voltak."[34]

Ennek megfelelően a felvilágosodás *homo philosophicus* típusát a *laissez-faire* liberalizmusának *homo economicus*a váltja fel, majd a tudományos-technikai forradalomban előálló *homo faber*.[35] Minderre fog rakódni az Angliából

---

31 Radbruch i. m.

32 Sudipta Kaviraj: Concept of Man in Political Theory: Part Two. *Social Scientist,* Vol. 8., No. 4. (1979) 43.

33 Max Mark: What Image of Man for Political Science? *The Western Political Quarterly,* Vol. 15., No. 4. (1962) 593.

34 Rollo May: *The Meaning of Anxiety.* New York, Ronald Press, 1950. 20.

35 Mark i. m. 593–594.

uralkodóvá lett szociáldarwinizmus 1870 és 1910 között,[36] amire mint az emberi önteremtődés tényére történő felismerésre rájátszik majd az I. világháború döbbenete, a fasizmusok[37] felbukkanása, és hasonlók.[38]

A tudományok előretörése azonban miközben a tények pozitivitásába vetett bizalmat erősítette, a természet s az addig természetszerű képződményként vett ember tekintetében bizonytalanságot okozott. Az utóbbi robbant már a két világháború közötti időben – az ember immár legbelülről fakadó szorongását idézve újra elő, ámde most már önmaga gyakorlatilag változhatatlan, mert adott ontikumában gyökerezően azonosítottként –, ám hangsúlyosan csak 1962-ben fogalmazódik meg, mint „Humanista szerzők egyre növekvő megérzése arról, hogy autonóm és racionális lényként felfogott emberképüket a ma társadalomtudománya fenyegeti."[39] Ezt követően fogja majd csak fejtegetni Lukács György *Az ész trónfosztása*[40] általa marxista dogmatikával politikailag-gazdaságilag magyarázott s így elfajulásként megítélt és elutasított jelenségét mint ismeretelméleti talajvesztést, noha nem másról, mint az ember, az emberi ontologikum egy addig ismeretlen lényegi komponensének felismeréséről volt már éppen szó. Miképpen is jelentkezett ez?

> „Ha valaki a jelenkori társadalomtudomány alapjául szolgáló embermodellt megvizsgálná, azt tapasztalná, hogy erősen befolyásolta a modern pszichológia. Minthogy pedig a modern pszichológiában egyedülálló helyet foglal el a pszichoanalízis, az emberről alkotott felfogásra gyakorolt különös hatása egyáltalán nem meglepő. Előzetes jellemzésként máris elmondható, hogy »a lélektan embere« az ember irracionális oldalának hangsúlyozását s ennek megfelelően az ember mint racionális lény hangsúlytalanítását jelenti."[41]

---

36 Ld. pl. Richard Hofstadter: *Social Darwinism in American Thought.* Rev. ed. (Beacon Paperbacks 16) Boston, Beacon Press, 1955. 4.

37 Figyelemreméltó, hogy a fiatal korában honunkból emigrált amerikai publicista, majd egyetemi tanár – (ld. https://tinyurl.com/4nrr4tdd), Emil Lengyel: *The New Deal in Europe.* New York–London, Funk & Wagnalls, 1934. könyvében még együtt tárgyalja az új szovjet–orosz, olasz és német államszervezési törekvéseket a számára ezekkel párhuzamos amerikai és svéd, szintén new deal-kísérletekkel.

38 Mark i. m. 595., 597–598.

39 Sherman B. Barnes: Humanism and Social Science. *Social Science,* Vol. 37., No. 3. (1962) 147.

40 Georg Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft.* Berlin, Aufbau-Verlag, 1954.; ill. Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.; vö. még Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében.* (Gyorsuló Idő) Budapest, Magvető, 1981.

41 Mark i. m. 593.

Ez pedig még súlyosabb hangsúlyeltolódásként jelenik meg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy míg a megelőző idők – egy Hegel vagy Marx – számára a pszichologikumot „a történelmi fejlődés adott szakaszában benne rejlő cselekvési igénytől kiváltott válasz" gyanánt értelmezték, Freud számára ugyanez már ontikus kiindulópont volt: emberi valóság, létünk sokösszetevőjűségének része, ámbár esetleg korábban ismeretlen is.[42]

S hogy az emberképek e kavalkádjában – lengéseiben és kilengéseiben – mi lett végül jelenkorunk számára mérvadó? Talán a liberalizmus túlhajtásai ellenére is egyfajta kiegyensúlyozódás az emberi méltóságból levezetett individualitás tisztelete és mégis, és egyidejűleg, a nemcsak jogokkal élő, de kötelezettségekkel is terhelt közösségi kötődés között. Úgy, ahogyan szép példaként történetesen a német alkotmánybíróság tette, mikor immár klasszikussá lett döntésében egyszerre alapul vevendőnek nyilvánította ki a „közösségi köteléket és kötelezettségeket" és „a személy belső és autonóm értékét".[43]

2.3. Összefüggések

Az emberkép-változatok sokféleségéhez maga a jogtörténet az illő példatár. Amely közjogában már a görög-római kezdetektől egymással is szembeforduló változatokat mutat, míg a korai középkortól a legújabb korig az abszolutizmusok erőteljességét a korai városállamok és hasonlók viszonylagos demokratizmusának előképeiből tanulva majd a francia forradalom láza utáni köztársasági formációk követik. A közjogi berendezkedés azonban végső soron a történelemben nem öntevékeny cselekvésre buzdítást szolgál, hanem megszerzett hatalmi pozíciók kicövekelését, rögzítését. Amelynek alakulásában – az elnyomástól s kifosztástól egészen a már-már jogmentes önigazgatási tapasztalatszerzésekig – osztozik a közigazgatás úgyszintén. A végső keretek s az együttélés viszonylagos zavartalansága biztosítására hivatott büntetőjog szintén a fentiekhez hasonlítható mély átalakulásokon megy át a *lex talionist*ól az inkvizíció és a felvilágosuló idők tortúrájának a szabályozásán át a mai büntetéstanok elfogadtatásáig, amely változások már valóban és közvetlenül emberkép-felfogásokhoz kapcsolódtak.

Úgy tetszik, hogy legkevésbé a magánjog változott. Amiként volt a római jogban, maradt a polgári jogban. Az igényeinek elrendelésére hozzá kapcsolt

[42] Phillip Rieff Freud: *The Mind of the Moralist.* New York, Viking Press, 1959. 213.

[43] *Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts* [BVerfGE], Vol. 4., No. 7. (1954) 15–16.

eljárás sem különbözik ettől: számos kiépült iránya egyaránt egyenlő és önálló, külön-külön saját racionalitásukkal bíró felek egymással vívott összecsapására épül.

És mindehhez mérten a védendő, a gyenge, a háttér közösségi hatalma által óvandó minőségében ott jelenik meg majd a legújabb korban már az ember, ahol maga a szabályozás is – mint a munkajognál és a szociális gondozás legkülönfélébb formáinál – pontosan ezt szolgálja.[44]

3. A jog alapmintája?

Amikor közel fél évszázada monografikusra sikeredett kodifikációs búvárlásba[45] fogtam, mintegy előmunkálatként elsőként a Kr. e. 1160 körül születhetett *Codex Hammurapi* mint a korai írásbeliség gigantikus jogalkotási korpuszát kezdtem el mondattanilag és logikailag elemezgetni, összehasonlítva a francia *Code civil* (1804) klasszikumával, mint az emberiség egyik mai csúcsteljesítményével. S döbbentem tapasztaltam, hogy jórészt ugyanazt s ugyanúgy mondja mind a kettő, úgyszólván a nyelvi-logikai szerkezetiség azonosságát mutatva, noha tárgyuknak s szavaiknak aligha van túl sok köze egymáshoz. Vagyis mintha az írott jog valahai kezdőpontja és mai végpontja közti lényegi hasonlóság egy emberi tevékenység, a nyelven írással történő normaszabás mint technológia változatlan alapformáját mutatná. Nem sokkal különbözött ettől az, amikor a Bibliát immár nem egyszerűen keresztény kultúránk részeként, hanem immár katolikus egyetemen tanítva egyszersmind társadalomtudományos érzékenységgel olvastam. Meghökkentő volt ebben is – csakúgy, mint az emberiséget irányító más hasonló és saját közegükben szintén szentként tisztelt szöveghagyományok esetében – a társadalom, a rend és a rendezés összefüggésében mintegy szimbolikus egyetemességűként a mézesmadzag és a korbács egyaránt szükséges, egymást azonban kiegészítő jelenlétét mint technikát felismerni.

Mert mi az, amit európai kultúránk kontinentális és angolszász jogmegvalósulásaiban egyaránt alaptechnikaként azonosíthatunk? Nos, nem más, mint pontosan e mézesmadzagnak és korbácsnak az egyidejűsége. Amiként mint

44 Radbruch i. m.

45 Eredménye kandidátusi disszertáció – Varga Csaba: *A kodifikáció elméleti alapproblémái. A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* 1976. – lett, újradolgozással pedig Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. azóta ismételten kiadott munkája.

specifikus társadalmi technikát, a jogot jellemezte az éppen amerikai professzorrá lett osztrák jogtudós Kelsen is:

> „A rend a néki megfelelő magatartást az általa előírt szankció révén éri el. A jutalmazásnak és büntetésnek (vagyis retribúciónak) a társadalmi élet szempontjából alapvető elve abban áll, hogy szankcióként ígért előnyt kapcsolunk a rendnek megfelelő, és fenyegető hátrányt az azzal ellentétes magatartáshoz."[46]

Történelmi perspektívában néhány évtized múltán ugyanezt s majdnem ugyanígy fogja majd megerősíteni az immár klasszikusként olvasott német összehasonlító magánjogász is. Mint rögzíti, „Az emberi jog nyomorúsága rögvest megmutatkozik, mihelyst felismerjük a kényszerítéshez, szankcionáláshoz és büntetéshez folyamodás kényszerét, vagyis a pozitív jog éppen azon elemeinek szükségét, amelyek okán ma e jogot 'represszívként' vádolják." Miközben látja, hogy „A társadalmi szabályrendszerek [...] nemcsak külső érvényesítést, azaz kényszer alkalmazását igénylik, hanem az emberek belső elfogadását is, amely nélkül hosszú távon a külső jogi kényszer nem működik."[47] Vagyis azt – ami szintén már úgyszólván a jog kialakulásával egyidős felismerés –, hogy egy létrejött valamiféle álladalom, vagyis szervezett közösség, azaz integrált társadalom szükséges ahhoz, hogy jog (büntető minőségében kizárólag deviancia ellen, vagyis a többség által és csakis eseti előfordulásokra alkalmazhatóan) abban egyáltalán s szintén létrejöhessék.[48]

Bár nyersnek tetszhet egy efféle primitivizálónak tűnő visszavezetés,[49] de az általánosító elvonatkoztatás szintjén szükséges, hiszen csupán ezzel, „az embe-

---

46 Hans Kelsen: A jog mint sajátos társadalmi technika. In: Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből.* (Jogfilozófiák) Budapest, Osiris, 1998. 156–171.

47 Wieacker i. m. 2., 4.

48 Varga Csaba: Makroszociológiai jogelméletek: a jogászi világképtől a jog társadalomelmélete felé. *Szociológia,* 1983/1–2. 53–78.

49 Noha Luther 1537-ben a gyermeknevelésről szólván már használta a „rúd és alma" *(Rute & Apfel)* metafóráját, ez „répa és bot" *(Zuckerbrot & Peitsche)* formájában a 19. században lett használatos Bismarck idejének politikai publicisztikájában, angol nyelvterületen pedig *(carrot & stick)* csak a legújabb időktől – https://de.wikipedia.org/wiki/Zuckerbrot_und_Peitsche ill. https://en.wikipedia.org/wiki/Carrot_and_stick – oroszul ugyancsak e fordulatban (*и кнут, и пряник*) ismert; s azóta ebből tudományos alapokról lélektanilag kimunkált politikai, gazdasági és pedagógiai ösztönzési technika – vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Operant_conditioning és https://en.wikipedia.org/wiki/Throffer – lett; érdekes módon mindebben nem szokás említeni az állatok terelésével, egyéniesített szoktatásával s idomításával kapcsolatos ősrégi emberi gyakorlatot.

ri viszonylatok és magatartások mintegy képletszerű leegyszerűsítése"[50] révén fogalmiasítható a társadalmi befolyásolás eme legalapvetőbb technikája, a jutalmazás vagy büntetés alternatívájának kilátásba helyezése — a szabad akarat és döntéshozatal úgymond változatlansága mellett, persze —, ami jogként ugyanakkor csakis Nyugaton, az európai gyökerű jogokban nyert lehetőségeiben végső kihasználást.[51]

4. A jog mint instrumentalitás

Az elméleti jogtudományi kutatás számára mindez csak annak megerősítése, hogy létjellegét tekintve a jog nem több, mint instrumentum. Szemben azokkal az alapjaiban téves irányokkal, amelyek az emberi konstruktumokat úgynevezett felépítményi összetevőkként értékelték – amikhez képest az adottságokat alapként, amely utóbbi úgymond kitermeli az előbbit,[52] ráadásul ezen irány dogmatikusai szerint mindezt úgy, hogy az előbbi az utóbbiban mindeközben ismeretelméletileg önmagát tükrözteti[53] –, amiknek mint legfeljebb puszta instrumentumoknak alkalmassága, megfelelősége, hasznossága lehet csupán, de nem ismeretelméleti kriterialitású igaz vagy hamis polaritása.[54] És mindez nem másból kifolyólag, hanem éppen azért, merthogy ezek nem mások, mint „mesterséges emberi konstrukciók",[55] azaz nyelvi létesítésük s formájuk ellené-

[50] Hegedűs Géza: *A visszanyert élet.* Budapest, Szépirodalmi, 1989. 344.

[51] Amely Nyugaton mindazonáltal születtek tipológiák, melyek a represszívtől az autonómon keresztül egy reszponzív jog felé tartó fejlődést prognosztizáltak. Varga Csaba: *Jogváltozás.* Budapest, Akadémiai Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2022.

[52] Varga Csaba: A jog mint felépítmény: Adalékok az alap–felépítmény kategóriapár történetéhez. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1986/1–2. 35–75.

[53] A lenini ún. visszatükröződési elmélet túlhajtása volt ez; Lukács György egész művészetelmélete — amiről legigazibb barátja, Balázs Béla korabeli ítélete volt ez: „Diese Stumpfsinn ist gigantisch" — ennek hajszolására épült. A hazai jogtudományban szovjet-orosz előzmények (Pasukánisz) nyomán a termelési viszonyok/jogviszonyok analógiáját kereste Szabó Imre, Lukácsnak a visszatükrözésben az általánosság és egyediség közti különösség szintjének analógiáját pedig Peschka Vilmos.

[54] Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: Varga Csaba: *Válaszúton – húsz év múltán. Viták jogunk alapjairól és céljairól.* (PoLíSz sorozat kötetei 7) Pomáz, Kráter, 2011. 4–18.

[55] Georg Klaus: *Bevezetés a formális logikába.* Budapest, Gondolat, 1963. 72. Ez az állásfoglalás erősített meg engem idézett, még egyetemi hallgatóként papírra vetett vélekedésemben: egyetlen volt, amit a korabeli irodalomban egyáltalán találtam, ráadásul egy hiteles kommunista kelet-német filozófus tollából.

re nem a valóságról tett kijelentések, hanem emberi befolyásolásra szánt merő eszközök.

Ráadásul ma már azt is tudjuk – a skandináv jogi gondolkodás járt elő ennek felismerésében jó példával[56] –, hogy a germán lényegkereséssel és metafizikus hajlandósággal szemben a jog nem más, mint intézményesített kommunikáció,[57] s ennek bármiféle gyakorlásában megjelenő nyelvi játék. Szereplőkkel, akik azonos nyelven viaskodva kísérlik meg e nyelvből saját ügyük egyértelműségét, meggyőző voltát a társakkal szemben kipréselni. E nyelv ugyan látszólag a valóság szavaiból áll, jelentése azonban eleve ennek az intézményesített kommunikáció technikalitásának alávetett. Röviden: bármit mond a jogalkotó, az azt, és kizárólag azt jelenti, amit ő annak jelentéseként már definiált. Ennélfogva terminusaiban a jog mesterséges nyelv, a természetes nyelvvel egyező bármely része így e természetes nyelvvel szemben valóban nem több, mint metafóra, fikció, minden kulcsfogalma pedig ugyanezen jog bonyolult szabályozási rendszerének ezt vagy azt a szabályozásbeli rendszertani helyét reprezentáló – jelölő – *terminus technicus*, melynek ezen túlmutató, netán ezt felülíró „természetes jelentése" gyakorlatilag nincs.[58] Ebből viszont eleve adódik, hogy bármi is az emberkép, sőt bármiféle is a társadalom, nos, amennyiben a jog technikalitása él, úgy bármi másra tekintet nélkül ez a jog az, ami alkalmazandó, és úgy alkalmazandó, amiként ezt saját előírásai rendelik.

És itt lelünk a talányra, ami egy skót összehasonlító magánjogtörténetkutató egész életművét nemrégiben meghatározta. Hogyan terjedhettek el a Termékeny Félhold soknépű, számos vallásból és kultúrából összeszövődött mozaikjában bizonyos megoldások? Hogyan rögzültek és maradtak élőként az angolokkal közös történelművé lett Skóciában bizonyos, az európai kontinentalitásban élő alapvető római jogi alapvetések? És főként: mi az a római jog, ami valaha élt, majd ami a recepcióval rendszerközpontú axiomatikus eszménnyé lett a kontinensen, miközben esetjogként támadt újra az angolszász világban? És még inkább és főként: valóban úgy van-e, hogy a római társadalom a római jog úgy-

[56] Varga Csaba: Skandináv jogi realizmus. In: Varga Csaba (szerk.): *Jogbölcselet: XIX–XX. század. Előadások.* (Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae) Budapest, Szent István Társulat, 1999. 60–68.; szövegdokumentációként pedig Visegrády Antal (szerk.): *Scandinavial Legal Realism / Skandináv jogi realizmus.* Budapest, [Szent István Társulat], 2003.

[57] *А. В. Поляков:* Коммуникативное правопонимание. Избранные труды. *Санкт-Петербург,* Алеф-Пресс, 2014. (már évtizedekkel korábban egy 'коммуникативная концепция права' lehetőségeire szakosodottan) ill. Mark Van Hoecke: *Law as Communication.* (European Academy of Legal Theory Series) Oxford, Hart Publishing, 2002.

[58] Alf Ross: Tû-Tû. In: Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv.* (Jogfilozófiák) Budapest, Osiris, 2000. 121–131.

nevezett emberképét viselte? és miként maradhatott fenn és miként változott az anarchikus versengő részekké szakadt kontinensen végig a közép- és újkor különféle emberfelfogásain át egészen a legújabb kor mai úgynevezett posztmodernitásáig? Külső s cserélhető burok-e tehát ez a bizonyos emberkép, vagy a jognak nevezett jelenség belső mozgatója?

Lássuk hát közelebbről a fentiekben megbúvó talányt. A római jog több évezredes élete? Nos, nem lehet más a kiindulópont, mint a társadalmi viszonyok adott szeletének mérnöki pontosságú leképezése, kortól és körülményektől függetlenül. Hiszen vannak dolgokhoz és azokhoz való hozzáférésünkhöz, felhasználhatásához fűződő viszonyaink, amiként vannak tevékenységekhez, azok befolyásolhatóságához és eredményei elsajátításához, emberek és embercsoportok azonosításához, s utóbbiakban az egyes ember megkülöntetéséhez és részesedhetése természetéhez fűződő viszonyaink is – és így tovább, tovább és tovább. Nem mások, mint ezek minden társadalmiság megélésének a valóságos alkotói. Azután pedig, hogy ezek alapstruktúráinak a leképezése, vagyis a teljes viszonyrendszer megállapítása megtörtént, ez szolgáltathatott már alapmintát minden olyan hely és kor számára, amelynek a társadalmisága az egyedi ember, az egyedi cselekvési szféra megkülönböztetett lehetőségét egyáltalán ismerte, azaz elismertette és érvényesíttette.

Röviden tehát, mint láttuk, eszközről van szó, s esetünkben olyan eszközről, amely mintha Leibniz spekulatív matematikai, logikai és geometrikus igazságosság-kiszámítása[59] történelemfeletti egyetemességének egyik történetesen korai terméke lenne, s ami megfelelő variánsaiban – és mert kényszerrendben, jogként tételezték – azóta is alapmegoldásul szolgál.[60]

A római jog emberképe tehát? Nem több, mint a születéshez, az alkotáshoz ihletődés éppen adott környezete. Ami nem egyszerűen másodlagos, de egyenesen irreleváns – azaz csupán és legfeljebb utólagos történelmi múltrekonstruálásban, az akkori és ottani mikéntek és hogyanok utólagos felfejtésében lehet egyáltalán érdekes a voltaképpeni tárgy szempontjából.

---

59 Varga Csaba: Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése. *Jogtudományi Közlöny,* 1973/1. 600–608.

60 Watson hatalmas munkásságára – itt leginkább relevánsan Alan Watson: *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1974.; ill. Varga Csaba: Alan Watson: A modern skót jog létrejötte dilemmája. *Jogi Tudósító,* 1979/9–10. 4–7 és Varga Csaba: Alan Watson: Kodifikáción vagy precedenseken nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása? *Jogi Tudósító,* 1979/13–14. 5–10., – ld. Varga (2022) i. m.; valamint https://en.wikipedia.org/wiki/Alan_Watson_(legal_scholar; és Gary Francione: Alan Watson's Controversial Contribution of Legal Scholarship. *Georgia Journal of International and Comparative Law,* Vol. 31., No. 1. (2002) 59–63.

Mert hiszen – folytatjuk a kérdezősködést – mivé válik az idő megszakítatlanságában egy Ovidius, Aquinói Szent Tamás, Marx, Nietzsche, avagy Fukuyama életműve? Fennmaradásuk, az alkotókat magukat túlélő relevanciája nem annak függvénye, hogy akkor és ott mit és miként s hogyan, hanem csakis azé, hogy az utókor adott közössége ráismer-e gondolataikban saját magára, vagyis talál-e bennük a maga számára használati értéket.

A továbbéltetés munkáját a jogban persze a jogalkotó végzi. Amit tételez, azt saját akaratából és hatalmából, átvételek esetén bármiféle előélet vagy elővál-tozat nélkül – vagyis pontosan úgy, ahogyan megfogalmazza – tételezi. S legfeljebb a már említett gyakorlati jogászkodás fog majd valamit visszacsempészni a kérdéses jogintézmény természetének, azaz okainak, tartalmának s természetes határainak múlthivatkozásaiból.

Miközben természetszerűleg nemcsak elvonatkoztató általánosítással definiálja az elvárt/tűrt/tiltott magatartást, de ugyanilyen elvonatkoztató általánosítással fogja majd kijelölni s a fentiekhez rendelni a kérdéses jogalanyt is.

Akár a múltat illető történeti rekonstrukció, akár a jövőt illető mai konstrukció talán leghűbben a mindenkori jogpolitikában azonosíthatja azt, amit a jog emberképének nevezünk. Ennek felfejtésében lelhetjük az embert, a képességei teljességével élő emberi lényt, aki jogalkotóként, jogalkalmazóként, a jogéletnek s az ebből kikerekedő adott jogi kultúrának szereplőjeként, de – mint már megerősítettük – egyszerre alkotottjaként és alkotójaként cselekszik.

Amíg a jog nem rögzített, csak merő hagyomány (amit primitív formájukban a szokásrendek mutatnak, beleértve a mai népi jogszokások nem csekély részét is), addig a tartalma nem specifikált, így akár tükrözhet is. Mihelyst azonban technikai értelmében jelenik meg a jog (egyfelől a zsidó eszkatológia lehetőségeinek mintájára és kiterjesztésével úgy, hogy „alkot", merthogy gondolatban egy új világot, egy jobbat vagy javítottat tervezve vizionál, benne óhatatlanul egy új emberrel számolva, hiszen az „utópizmusok" új világát csakis egy ezt élő, tehát új ember működtetheti, másfelől pedig már tudatos „alkotás" gyanánt, merthogy zsidó–görög–római jogi intellektualizmus termékeként), ez már tisztán eszköz funkciójú.

Ennek alapmintájaként említettük az imént a mézeskenyér és korbács metaforáját. Ebben a lehető legősibb és legemberibb motiváló eljárásról van szó. Ezért valóban egyetemes, amennyiben egy merő absztraktumból álló képletbe sűrítjük, ám ettől még nem feltétlenül és mindenütt közvetlenül meghatározó jellemző, hiszen éppen nem érdektelen, hogy az államiság milyen megszervezéséről van szó, vagyis hogy joga „a társadalom tagjait partnernek,

alattvalónak vagy tömegnek" tekinti-e.[61] Végső következtetésként alapmodellnek tekinteném, ami ugyanakkor bármilyen irányban vagy módon finomodhat, és – ami mindebben a legérdekesebb – úgyszólván láthatatlanná is válhat. Csupán két szélső példát említve, bizonyos civilizációknál kis (mint a törzsi) és távolkeletiként megismert hatalmas (a hatások sorrendjét tekintve koreai, kínai, majd japán) közösségeknél valóban alappá válhat a közösség, melyben természetes rend, társadalma egészében emberi lojalitás uralkodik, miközben az európaiként megismert gratifikációs/szankciós minta szintén és nyilvánvalóan ezen nyugszik, ám egyes megvalósulásainál mégis előfordulhat, hogy a formáljog technikai kifejlettsége nemigen teszi könnyűvé ennek érzékelhetését.

[61] Jany (2021) i. m.

ÉRTELMES-E A JOG EMBERKÉPÉT KERESNI?

Varga Zs. András*

A címben megfogalmazott kérdés nyilvánvalóan provokatív, a válasz pedig árnyalt megközelítést igényel. Ehhez abból a felismerésből célszerű kiindulni, hogy az ember valóságos természeti létező, ilyenként általánosítható, objektív tulajdonságokkal rendelkezik. Igaz ez akkor is, ha minden ember egyedi szubjektum, csak rá, és senki másra nem jellemző tulajdonságokkal is bír. Ez a szubjektív egyediség is az objektív, minden emberre igaz ismérvek közé tartozik. Ezzel szemben a jog nem természeti jelenség. A tételes jog *(ius humanum)* az emberek által alkotott, emberek magatartását befolyásoló (azt helyesnek vagy helytelennek minősítő és ettől függően ahhoz kötelező jogkövetkezményt kapcsoló), emberek által értelmezett és alkalmazott magatartási szabályok összessége.[1]

Az ember és a jog fenti megközelítéséből következik, hogy a tételes jognak nem lehet saját maga által megalkotott emberképe, mivel nem maga hozza létre az embert és nem maga határozza meg a tulajdonságait. Ezzel szemben a jog mibenlétére és tartalmára vonatkozó döntések emberi cselekvés eredményei. Következik azonban ebből az is, hogy a jog szükségszerűen visszatükrözi a jogalkotó emberképét. Márpedig a jogalkotónak lehet, sőt, bizonyosan van emberképe. Ráadásul ez az emberkép koronként, a mindenkori jogalkotó értékrendjétől függően változik. A jog emberképére vonatkozó absztrakt kérdés tehát visszavezet a jog és az értékek még absztraktabb előkérdésére.

Ezt az előkérdést pedig kétféle módon válaszolhatjuk meg attól függően, hogy természetjogi vagy jogpozitivista megközelítést alkalmazunk.

---

* Egyetemi tanár, Közigazgatási Jogi Tanszék.ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6662-2959

1 Vö. Erdő Péter: *Egyházjog,* Budapest, Szent István Társulat, 2003. 47.

1. Természetjog és/vagy jogpozitivizmus

A természetjogi megközelítés szerint *veritas est adequatio intellectus ac rei,* vagyis az igazság a (valóságról alkotott) gondolataink megegyezése a dologgal (vagyis a valósággal). Ezt az Arisztotelészre visszavezethető álláspontot Aquinói Szent Tamás elevenítette fel és tette (néhány évszázadra) általánosan elfogadottá a kontinentális (nyugati) kereszténység hatásterületén.[2] Ugyanis ennek hatására döntött úgy a Szent Inkvizíció (Bellarmino Szent Róbert főinkvizítor hatására) a Galilei-perben, hogy jelentősége lehet a tapasztalati igazságnak. Ez tette lehetővé a XVII. századtól a természettudományos fejlődést, a ma ismert technikai környezetet. Röviden: eszerint létezik és megismerhető az objektív valóság. Ez pedig azt jelenti, hogy az ember és tulajdonságai valóságosak *(res)*, ilyenként értékesek, a jognak (mint a jogalkotó megfontolásának – *intellectus*) pedig ezeket a nem általa létrehozott értékeket kell védenie. Ha ebben sikeres, akkor a jog helyes, igaz követelményeket támaszt *(veritas)*. Vagyis ebben az esetben a jog által védett és ekként visszatükrözött értékek valóságosak, a jog számára valóságosságukban érinthetetlenek, ha a jog mégis eltér a valóságtól, akkor helytelen (nem az igazságot tükrözi).

Csakhogy éppen a szent-tamási megközelítés vezetett el előbb a természettudományi, majd a XIX. században a társadalom-, így a jogtudományi pozitivizmushoz. Ennek szélsőséges változata a Kelsen-féle tiszta jogtan,[3] amely szakított a természetjogi univerzalizmussal. Ennek hatására a jogot az objektív *(res)* értékek védelmezője helyett az értékek létrehozójaként fogta fel, amelynek egyetlen korlátja a logikai ellentmondásmentesség, ezen túlmenően a hatalom (állam) szabad belátásán múlik a jog tartalma. Következésképpen a jogban visszatükröződő (általa elismert, ezért létrehozott) értékek nem univerzálisak, éppen ellenkezőleg: a jogalkotó akaratától függően lokálisak, és persze nem is invariánsak. A jog – és az általa visszatükrözött emberkép – helyessége, a jog igazságossága ebben a megközelítésben nem is vethető fel. Az pedig csak szükségszerű velejárója ennek a megközelítésnek, hogy a jogrend több elvi jellegű normát kezdett el tartalmazni, mivel az objektíve el nem ismert értékeket ezáltal tudta normatívként (jogi értékként) létrehozni és védelmüket elrendelni.

Érdemes ezt a folyamatot kissé részletesebben bemutatni. Azt keressük tehát, hogy milyen válaszokat adott az emberiség a jog igazságosságának igényére,

2 Aquinói Szt. Tamás: *Summa Theologiae*, I, q. 16; a. 2.

3 Hans Kelsen: *Tiszta jogtan.* Budapest, ELTE, Bibó István Szakkollégium, 1988.

és milyen tartalmak jellemzik az alkotmányosságot, mint az igazságosság normatív érvényesülését. Más szóval a jogállamiság fejlődéstörténetét idézzük fel.

Ha a francia, angol és német alkotmányosság, joguralom és jogállam megközelítéseket együtt és egymásra vonatkoztatva nézzük, radikális egyszerűsítéssel talán azt lehet kijelenteni, hogy a francia válasz az intézményi megoldást (hatalommegosztás), az angol a processzuális elemet (a független jogalkalmazó bíróságok előtti elvileg korlátlan vitathatóságot), míg a német a szubsztantív összetevőt (a szabadságjogok érvényesítését) látja nélkülözhetetlennek. Mai alkotmányosság-felfogásunk mindezek egyfajta summázata, mivel a három alapelemet egyaránt szükségesnek tartja. Mindezek az elemek olyan pozitív jogi megoldásokban öltöttek testet, amelyek eredménye a mai jogállam-doktrína, amely végül maga is pozitív jogi formát kapott.

Csakhogy a jog nem öncélú eszmei képződmény, hanem magatartási szabályok, mégpedig személyek (elsősorban természetes személyek) viselkedésével kapcsolatos magatartási szabályok összessége. Ha ennek figyelembevételével próbálunk válaszolni arra a kérdésre is, hogy milyennek kell lennie, szükségképpen érték-kategóriává tesszük a jogot. A pozitív jog elméletileg száműzni próbált miden külső meghatározottságot, de ennek elméleti ellentmondását először a nemzetiszocialista, magát jognak tartó szabályrendszer sorsa emelte ki. A második világháborút követően jól ismert módon úgy ítélkezett a háborús bűnösök fölött a győztes nemzetek közössége, hogy a nemzetiszocialista normarendszernek nem ismerte el a jogi minőségét (a szocialista berendezkedés európai bukása során ugyanez megismétlődött Németországban). A jog elméletének ezt követően választ kellett adnia arra a kérdésre, hogy hogyan veszítheti el (visszamenőleg) jogi minőségét az a szabályrendszer, amelyet korábban jognak tartottak. A pozitív jogi elméleti keretei között ez a kérdés megválaszolhatatlan, mivel az fogalmilag kizárja bármilyen, a tételes jogon kívüli szempont figyelembevételét.

Az elméleti választ ma radbruchi formulaként ismerjük. A magát pozitivistának tartó Radbruch szerint a jog pozitív jogi értelméből kell kiindulni, vagyis abból, hogy a jog a szuverén parancsa, amelynek egyetlen korlát mellett bármi lehet a tartalma. Ennek megfelelően lehet valaki számára igazságtalan, esetleg célszerűtlen vagy más okból „helytelen" a norma, de a hibás norma is a jog része. Előfordulhat azonban, hogy a norma az igazságossággal olyan mértékben áll szemben, hogy már nem tekinthető többé jognak. Ez akkor következik be, ha már nem is törekszik a jog az igazságosságra, „ahol az egyenlőséget, ami az

igazságosság magja, a pozitív jogalkotás által tudatosan megtagadják."[4] Ebben az esetben a törvény már nem pusztán helytelen, hanem a törvény köntösébe bújt jogtalanság. A jog mint a szuverén parancsának eredeti pozitív jogi korlátlanságát tehát a radbruch-i formulának megfelelően az igazságosság követelménye az elmélet szintjén is áttörte.

A jognak ezek a belső tulajdonságai viszont már nem a pozitív jogi felfogás sajátosságai. Okkal gondoljuk tehát, hogy Radbruch valójában visszacsempészte (mivel pozitív jogi követelménynek álcázta) a természetjogot a mai jogfelfogásunkba. A tisztán pozitív jogi felfogás szerint ugyanis nincsenek *a priori* jogi értékek, hanem csak az tekinthető jogi értéknek, ami a pozitív jogban *expressis verbis* megjelenik. Ez magyarázza azt a folyamatot, amely a normatív jogállamfelfogáshoz vezetett: a jogállam csak akkor lehet (pozitív) érték, ha jogi szabály (nemzetközi szerződés, alkotmány) rendelkezik róla. Csakhogy Radbruch formulája *a priori* jogi értékekre támaszkodik, és az a történeti körülmény, amely megfogalmazásához vezetett, ennek szükségességét igazolja. Okkal fogalmazhatunk tehát úgy is, hogy a pozitív jogi kísérlet ellenére sem a jog elmélete, sem gyakorlata nem tudott végérvényesen elszakadni az *a priori* jogi értékektől, azaz a természetjogi felfogástól.

2. Az európai jog hagyományos értékei – a jog mint érték az európai jogi hagyományban

Az előző gondolat újabb, időben visszafelé tett lépést igényel annak érdekében, hogy az európai jog hagyományos alapértékeit azonosítani tudjuk. Láttuk, hogy a jogállamiság vagy az azonos értelemben használt alkotmányosság közvetlenül visszavezethető a jogi alapértékekre, amelyek részben történetiek (eredetük és folytonosságuk van, meghatározott jogrendszerre vonatkoznak), részben univerzálisak (a jog fogalmából következnek, nem hagyhatók el egyetlen jogrendszer egyetlen időállapotában sem). A történetiség és univerzalitás, ez a két absztrakt alapérték-kör tulajdonképpen azonos a természetjog fogalmával.

A Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás által kidolgozott formájában közismert természetjog *(ius naturale)*, mint az isteni jogból *(ius divinum, ius aeterna)*

[4] Gustav Radbruch: Gesetzliches Unrecht und übergeseztliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1946. 105–108. Magyarul: Gustav Radbruch: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok.* Budapest, MTA-JTI, 1977. 129–139. Idézi: Ligeti Katalin: A jogállami büntetőjogról. In: Wiener A. Imre: *Büntetendőség – büntethetőség.* Budapest, KJK-MTA, 1997. 91.

az emberi értelemmel felismerhető elvek rendszere.[5] Az elveknek ez a rendszere az emberek által alkotott jog *(ius humanum)* fölött állt, ezáltal korlátozta a jogalkotást, illetve az állami hatalomgyakorlást.[6] A természetjog ilyenként magában foglalja mindazt, amit eddig levezettünk. A jog az ember által felismert, illetve az ember által alkotott szabályok megfogalmazott rendszere, ilyenként történeti mivel megalkotása, illetve fel- és elismerése előtt nem volt alkalmazható, vagy nem is létezett.[7] Ugyanakkor a jog olyan értékekhez kötött, amelyek emberi döntéssel nem hagyhatók el anélkül, hogy ne veszne el az a *differentia specifica,* amely a jogot joggá teszi. Végül a jog nem csak értékek hordozója (azok kötelező és általános érvényű megfogalmazása), hanem magában is olyan érték, amely tiszteletet érdemel, amely megelőzi és köti a hatalmat, így az állami hatalmat is.

A keresztény természetjog, mint meghatározó jogelméleti alap térvesztésével az addig érvényes „válaszok" elvesztek, a kérdések azonban fennmaradtak. Ezeket pedig immár kizárólag a területi joghatóságon alapuló szuverenitásra támaszkodva lehetett megoldani, és ezt a megoldást hordozza a mai jogállam-paradigma. A természetjog tehát végső soron az adott államok jogi érvelésébe rejtve tovább élt.[8] A jog kötelező erejét ugyanis vagy a jogban elvonhatatlanul benne-rejlő értéktartalmára vezetjük vissza, és ezáltal ismerjük el az állami főhatalom, a szuverenitás gyakorlását is megelőző és azt kötő erejét, vagy kizárólag a szuverenitásra alapozzuk a jog kötőerejét. Vagy a jog az elsődleges, vagy a hatalom, valamelyiknek meg kell határoznia a másikat. A természetjog és a mai jogállam-paradigma egyaránt a jog elsődlegességét követeli meg.[9] Következésképpen egyet kell értenünk *Boda László*val, aki szerint

[5] Tömör leírását ld. Beran Ferenc – Lenhardt Vilmos: *Az ember útja*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 144–146. Bővebben pedig Frivaldszky János: *Természetjog – eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 66–82., 113–147.

[6] A természetjogról ld. Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 132–139.

[7] Ld. Boda László: *Természetjog, erkölcs, humánum. A jogbölcselet etikai látóhatára*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 32., 47., 58., 104.

[8] Ld. Jakab András: A szükségállapot alapvető dilemmája és jogi természete a német alkotmányjog és irodalma tükrében. *Jogtudományi Közlöny,* 2007/2. 45., 48.

[9] A természetjog és a pozitív jog szembeállításának kritikájáról ld. Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája*. Budapest, Gondolat, 2014. 292.

> „a természetjog és a pozitív jog nem állítható mereven szembe egymással a Kelsen által kifogásolt „dualizmussal". A pozitív jog úgy viszonylik a természetjoghoz, mint technika a fizikához."[10]

Megkerülhetetlenül érkeztünk el ezzel annak megválaszolásához, hogy honnan ered a jognak ez a kiemelt tekintélye, a mindenkori hatalom részéről is elvárt tisztelete. A keresztény természetjog adott erre egy tömör választ, amikor az emberi jogot az isteni joghoz mérte. A mai jogállam-paradigma mögötti ember- és társadalomkép, az aktuális jogfilozófia ezt az összefüggést nem használja (nem vesz tudomást a keresztény világképről), de valamilyen magyarázatot mégis kell adnia. Ehhez a válaszhoz pedig úgy jutott el, hogy hallgatólagosan tudomásul vette, hogy a jog racionálisan nem levezethető értékeken nyugszik, ezeknek az értékeknek az eredetét viszont nem firtatta.

Akár a jog absztrakt univerzális értéktartalmát vesszük, akár ennek egyes konkrét következményeit, például az emberek (mégpedig minden ember) egyenlő méltóságát, és ebből eredő törvény előtti egyenlőségének tételezését, adósak maradunk a racionális magyarázattal. Példaként nézzük meg az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (a továbbiakban: Nyilatkozat) első mondatát:

> „recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world".
>
> Magyar nyelven: „[…] az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon"

A Nyilatkozat a preambulumába foglalt elismerésre alapozva jelenti ki első szakaszában, hogy

> „Minden emberi lény szabadnak, méltóságában és jogaiban egyenlőnek születik. Az embereknek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell viseltetniük"

Az első mondatot a pontosság érdekében angolul is megismételjük:

[10] Boda i. m. 11.

„All human beings are born free and equal in dignity and rights."

Az egyenlőnek születés fordulat meghatározza az első szakasz lehetséges értelmezését: ha a méltóság a születésnél fogva kapcsolódik az emberhez mint személyhez, akkor a tételes jog minden további szabálya számára ez a méltóság érinthetetlen.[11] Az érinthetetlensége nem jelenti azt, hogy a tételes jog ne szabályozhatná megnyilvánulását a különféle jogi helyzetekben, jogviszonyokban, van azonban egy biztos következménye: a méltóság bármiféle jogi értelmezése nem vezethet arra az eredményre, hogy különböző emberek eltérő szintű méltóságúak lennének. Az emberi lények tapasztalati különbségei, mint ténykérdésekkel szembeni érinthetetlen méltóság sem fizikai, sem társadalmi fogódzókkal nem rendelkezik. Racionálisan nem igazolható, mégis tudomásul vesszük. Ha úgy tetszik, ez a jogállam-paradigma, vagy még tágabban: a jog természetjogi dimenziója.[12]

Annak igazolására pedig, hogy nem csak a jog egyes alapértékeinek, így az emberi méltóságnak, hanem a jognak magának a tisztelete is történetileg kötött, mégpedig az európai jogfelfogás sajátja, két rövid levezetést tartunk szükségesnek.

Egyrészt rá kell mutatni arra, hogy a jog mint normarendszer *per se* (tartalmától elvonatkoztatott) tisztelete az európai jogfelfogást meghatározó római jog sajátja. Ennek érdekében támaszkodunk *H. M. Maine* megközelítésére. Maine szerint a római jogtisztelet természetjogi eredetű, és annak része az a „szigorúan jogi axióma", amely az emberek természetüknél fogva egyenlők.[13] A jog kiemelt tisztelet jelentette továbbá azt a lépést, amely meghatározta az európai civilizációt.[14] Zlinszky János ezt azzal egészíti ki, hogy – még ha nem is a mai értelemben véve – Róma jogállam volt, mert a hatalomgyakorlást és a magán-

[11] Ld. Wolfgang Waldstein: *A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 102–105.

[12] Ld. XVI. Benedek: *Caritas in Veritate.* Budapest, Szent István Társulat, 2009. 15., 18., 32., 43–44., 53.; Werner Heun: *Az emberi méltóság – A filozófiai koncepciótól a jogi garanciáig.* In: Hajas Barnabás – Szabó Máté (szerk.): *Emberi méltóság korlátok nélkül*. Budapest, OBH, 2009., 87–90. Ezek a teológiai konnotációk kívül esnek az általunk követett értelmezési kereten. Ez az önkorlátozás természetesen nem von le semmit a most mellőzött tudományterület értékéből sőt, tulajdonképpen sajnálatos, ha figyelembe vesszük, hogy az egyenlőséget nem a Nyilatkozat fedezte fel, hanem az már megjelent másfél évezreddel korábban, Nagy Szent Gergelynek a tanításában is, mely szerint természete szerint minden ember egyenlő. Ld. Babura László: *Nagy Szent Gergely élete*. Budapest, Szent István Társulat, 1927. 34–36. Elérhető: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, http://www.ppek.hu/konyvek/Babura_Laszlo_Nagy_Szent_Gergely_elete_1.pdf

[13] Henry Sumner Maine: *Az ősi jog.* Budapest, Gondolat, 1988. 18., 20–21., 73.

[14] Uo. 77.

szféra tiszteletét a jog szabályozta, ez a jog pedig – *sacrata*ként – önmagában feltétlen tiszteletet kapott.[15] Sőt, a bíróság függetlensége és tiszteletre méltósága is ebből nőtt ki, amikor az egyén és közösség jogi vitájában a birodalom mérete miatt már nem tudott a jogot hordozó és őrző közösség dönteni.[16] Mindez – mint természetjogi tétel, „Róma öröksége" – biztosítékul szolgált arra is, hogy az egyén méltósága semmiképpen ne legyen alávetve az államnak.[17]

Másrészt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a római jogi gyökértől eredetében függetlenül, de azt már a keresztény jogfelfogás másik forrásaként mégis különleges szintre emelve milyen szerepe volt a jogtiszteletben az ószövetségi Törvénynek. Mózes öt könyvének *(Pentateuchus, Tóra)* történeti és teológiai leírásait átszövik a különböző törvényszövegek. Ezek formája és eredete eltérő (a szöveg különböző redakciói következtében), egységes viszont annyiban, hogy „az izraelita jogalkotásnak isteni tekintélyt" tulajdonít, a jogrend tehát szakrális jellegű, mégpedig függetlenül attól, hogy teológiai, rituális vagy kifejezetten társadalmi tárgyú-e.[18] Ebben a jogrendben szintén benne rejlett az ember (istenképiségéből származónak tekintett) méltóságának tisztelete, a szabadság és igazságosság követelménye és a társadalmi felelősség (mint a szociális jogok előképe). Ezt vette át először erkölcsi-teológiai majd jogi formában is a kereszténység.[19] Az államvallássá válást követően ez az állami cselekvést korlátozó-meghatározó jogfelfogás vált általánossá.[20]

Azt látjuk tehát, hogy a két – történeti és univerzális – jogi érték-réteg, illetve az ezeket hordozó jog önmagában vett tisztelete elszakíthatatlan az európai jogi hagyománytól.[21] Annak mindkét gyökerében (a római jogiban és az ószövetségiben) egyaránt felismerhető, és mint jogelv töretlenül került át a természetjogi felfogásba, majd az azt felváltó jogállam-paradigmába. Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy a jogállam-paradigma lényegében újrafogalmazott természetjog.[22]

---

15 Zlinszky János: *Ius publicum*. Budapest, Osiris-Századvég, 1994. 32., 177–179.

16 Uo. 35.

17 Uo. 196–197.

18 Rózsa Huba: *Bevezetés az Ószövetség könyveibe*. Budapest, Szent István Társulat, 2016. 156.

19 Beran–Lenhardt i. m. 29–42.

20 Uo. 44–46.

21 Ld. Frivaldszky (2001) i. m. 50–60.

22 Vö. ennek bölcseleti levezetését, Horkay Hörcher Ferenc: *Konzervativizmus, természetjog, rendszerváltás*. Budapest, L'Harmattan, 2008. 110–113. Ld. még Frivaldszky (2001) i. m. 337–346.

3. Összegzés

Elemzésünk alapján a jogállam elméleti háttere, pozitív jogi fogalma egyaránt azt erősíti meg, hogy a jog megalkotásának és alkalmazásának szubsztantív értelemében nem lehet más, mint a természetjog.[23] Csakhogy a jelenlegi jogrendszerünk és jogalkalmazásunk a XIX. századi jogpozitivizmus terméke, amelyet ráadásul az objektív igazság tagadására épülő posztmodern dekonstrukció korszakában alkalmazunk. Ennek eredményeként a jogalkotó döntése könnyen lehet önkényes, mert nincs általános valóságkép mögötte, és a joggyakorlat szintén könnyedén válik önkényessé, mivel nincs általános érték-felfogás (csak a jogi értékek és azok narratívái állnak rendelkezésre).

Mi a helyzet ezután a jogi (pontosabban a jog mögött esetleg felismerhető) emberképpel? Önkényesen kialakított. Nincs ugyanis olyan fórum, amely a természetjog objektív emberképének tiszteletben tartását kikényszerítené (néhány eseti megoldástól eltekintve). Két intézményen nyugszik az önkényesség elkerülése a természetjogi felfogás érvényre juttatása által. Az egyik a jogalkotó, ezen belül is elsősorban az alkotmányozó hatalom, amely képes olyan értékeket visszatükröztetni (rosszabb esetben normatívvá tenni), amelyek valamelyest kötik a jogalkalmazót. A másik a felsőbíróságok rendszere, ezen belül is elsősorban az alkotmánybíróság, amely képes a természetjogi felfogást érvényre juttatni. Ha bármelyikük sikertelen, az ember a jog alkotójaként saját magát a jog önkényesen értelmezhető tárgyává redukálja.

[23] Vö. Boda i. m. 103.; ld. még XVI. Benedek: *A jogállam alapjai.* In: Waldstein i. m. 221.

AZ ÉPÍTETT KÖRNYEZET JOGVÉDELMÉNEK EMBERKÉPE

Völgyesi Levente*

Emberi méltóságunk részét képezi az az alapvető jog, hogy a méltó lakhatás feltételei és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítva legyen.[1] Bár ez nem mindig képezte az alapvető emberi jogok katalógusát, mégis műszaki és balesetvédelmi okokból adódóan a szabályozás – kezdetben inkább spontán módon – jelen volt a primitív társadalmakban is.

1. Az írott történelem előtti idők építészeti szabályozása

A történelem előtti idők jogi szabályozására analóg módszerekkel következtetünk. Ebben nyújtanak segítséget a történelem segédtudományai. Kezdetben a megtelepedésnek inkább természetes, mint mesterséges szabályai voltak. Egy vándorló nemzetség vagy törzs szállásterületét nem teljesen szabadon választotta meg, több befolyásoló tényezővel kellett számolnia. Az egyik volt a környezeti tényező, tehát olyan hajlékot kellett találnia, amely a természeti elemektől megvédte. A téves kiválasztás komoly anyagi kárral járhatott, s így a tapasztalatszerzés nagyban fejlesztette a szálláshely-kiválasztás szabályrendszerének kialakítását. Lehettek természetesen olyan helyek is, amelyek – bár műszaki értelemben akár ideálisak is lehettek volna – mégis lélektanilag hatottak negatív módon a közösségre, ezért azt a területet elhagyták.[2] Tekintettel

* Egyetemi docens, Jogtörténeti Tanszék.

1 Magyarország Alaptörvénye XXII. cikk (1) bek.

2 Istvánffy Gyula: *Az építészet története. Őskor. Népi építészet.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 8.

arra, hogy kezdetben a megélhetés biztosítása jelentős territóriumot követelt, a szomszédos törzsek közelsége is zavaróan hathatott, s a konfliktus elkerülése vagy felvállalása megválasztásától függött a lakóterület megválasztása.[3] A szállás- és legelőterület biztos határokhoz volt kötve, így az egyes közösségek élettere szabályozást nyert, amelyet majd a letelepedés és államalapítás idején is haszonnal alkalmazhattak.[4]

A letelepedést követően sem tört meg az előbbi fejlődési ív. A régészeti lelőhelyek tanúsága szerint a korai, főleg prehisztorikus időkre visszanyúló települések, amelyek már az állattartás mellett növénytermeléssel is foglalkoztak, elsősorban szükségleti elemi építészeti elemeket vonultattak fel. A kezdeti épületek könnyen összeszerelhető és szétbontható házakat jelentenek, amelyek szinte kivétel nélkül egy teret tartalmaztak, a család abban gyakorolta az összes életfunkcióját, így a családtagok együtt táplálkoztak, pihentek, benti munkákat végeztek, sokszor még a lábasjószágoknak is bejárása volt a lakóépületbe. Legfeljebb közös raktárhelyiségekkel vagy szakrális helyekkel rendelkezett egy-egy faluközösség, a közösségi döntéshozó funkcióját pedig nem külön, erre a célra létrehozott épületben, hanem általában a törzsfő, nemzetségfő, falufőnök hajlékában vagy szabad ég alatt gyakorolták.[5] Ezzel az emberi tevékenység minden egyes meghatározó szeletét az egyéni, illetve a közösségi terekben végeztek: a településkép megmutatta az adott közösség profilját, sajátos emberképét. Ebben jelentős előrelépés a modern kor beköszöntéig nem történt.[6]

2. Kitekintés a korai kultúrák építésügyi szabályozásának emberképiségére

Az ókort társadalomtudományi értelemben attól az időszaktól számítjuk, amikor megjelent a társadalomban a munkamegosztás. A kialakuló államhatalom a

[3] Major Máté: *Az építészet dialektikája*. Budapest 1955.; Sigfried Giedion: *The Eternal Present II. The beginnings of Architecture*. London, 1964.

[4] Szentkirályi Zoltán: A térművészet történeti kategóriái. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények,* 1967/2. 263–313.

[5] Istvánffy Gyula: Szíria építészete I. Őskor, ókor. *Építés – Építészettudomány,* 1984/3–4. 404–405.

[6] Istvánffy Gyula: A tudatfejlődés és az építészet kialakulásának kezdetei. *Építés – Építészettudomány,* 1975/3–4. 303–321.

közösség működése érdekében szabályokat állított fel, így megjelentek az első építésügyi jogszabályok is.[7]

2.1. Babilónia

A Kr. e. XVIII. századból ki kell emelni az első, a jogtörténet szempontjából igen jelentős jogemléket, Hammurapi óbabiloni uralkodó törvényoszlopát. A szövegben több érdekes építészeti előírással is találkozhatunk.[8] Az építőmester a ház alapterülete szerint kapta járandóságát. Ebből a szabályból arra következtethetünk, hogy már ebben az időszakban is jellemző a nagyvárosokra, hogy igyekeznek egy adott telket minél inkább beépíteni, hogy a lehető legnagyobb hasznos területet lehessen kisajtolni belőle. A túlzsúfoltság viszont rengeteg negatív következménnyel járt, amely miatt az államnak célja volt mindezeket elkerülni. Ez a szabály tehát beleszólt a szerződési szabadságba, s az építőmestert nem tette érdekeltté abban, hogy az optimális beépítésen túl munkát végezzen, immáron díjazás nélkül. A szabályozás védte az ember egészséges lakhatáshoz való jogát.

A második óbabiloni szabály, hogy ha az épített ház összedőlt és valaki meghalt, a kivitelező az életével fizetett. A tálió-elv érvényesülésével találkozunk itt is, mint az oszlop más helyein, ahol a szemet szemért, fogat fogért elv volt az uralkodó. Így az építő büntetőjogi felelőssége megalapozást nyert, védte az embert a tervezési és kivitelezési tevékenység káros anomáliáitól.

A törvényszövegnek fel kellett lépnie a telekspekulációk ellen is. Ezekben a korai nagyvárosokban is nagy úr volt a telekínség, így az azzal való manipuláció, tehát telek-felvásárlás, majd a kínálati hiány miatt keletkezett fokozott kereslet kihasználásával az árak felverésével történő erkölcstelen nyerészkedés tilos volt. Itt nemcsak egyes személyek indokolatlan meggazdagodása elleni fellépés volt az ok, hanem az is, hogy a méregdrága telkekhez nem tudott hozzájutni a közember, így a nagyvárosok – lakhatás híján – munkaerő nélkül maradtak, így az uralkodó és gazdasági elit érdeke is az volt, hogy ezekben a városokban megfelelő számú és összetételű szolgáltató közszabad lakjon.[9]

---

7 Hajnóczi J. Gyula: *Az építészet története. Ókor I. Keleti és átmeneti kultúrák.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991. 11-14.

8 Susan Pollock: *Ancient Mesopotamia: The Eden that Never was.* Cambridge University Press, 1999. 259.

9 Hajnóczi Gyula: Az ókori építészet elmélete. *Építés – Építészettudomány,* 1996–1997/ 3–4. 217.

2.2. Görög poliszrendszer

A görög terület a demokrácia bölcsője, s a tudományos élet fellegvára. Az építésügyi igazgatás fejlődését az előbbi tényezők nagyban segítették. A görögök előírták, hogy fixált napi bért kapjanak az építőmunkások társadalmi állástól függetlenül, így nem a származás, hanem az elvégzett munka lett a bérezés alapja. A munka összehangolását megkönnyítendő, építésvezetőket, építőmestereket alkalmaztak. Aprólékos írásbeli szerződések és elszámolások maradtak fent ránk, tehát a kötelmi jogi viszonyok fejlett voltára következtethetünk.[10] Ekkorra a tervezői és a kivitelezői szerep kettévált, más-más személy készítette a terveket és – annak alapján – az épületet, annak fizikai valójában.[11]

Nemcsak az épületek terén, hanem a településtervezés vonatkozásában is történtek előrelépések. A tudomány Miletosi Hippodamos (Kr.e. V.sz.) nevéhez köti a derékszögű utcahálózat megjelenését, amely abban az értelemben számít forradalmi találmánynak, mert ezáltal a város könnyebben átlátható, egyszerűbb a tájékozódás, kisebb az eltévedés esélye, s a lakosság – veszély esetén – könnyebben átcsoportosítható vagy menekíthető.[12]

2.3. Az ókori Róma

A görög poliszokhoz képest Róma a világtörténelem főszereplőjeként hatalmas világvárossá nőtte ki magát. Köz- és magánépületek sokasága emelkedett, amelyek megtervezése és kivitelezése komoly, összehangolt munkát igényelt.[13] A lakosság száma eddig el nem képzelhető méreteket öltött, így a város számára fontos volt, hogy a magánépítkezések kiszámítható rendben és elfogadható minőségben épüljenek. A lakosság terheinek csökkentése és a városkép védelme érdekében jelentek meg az építészeti típustervek. Így az egyszerűbb embereknek nem kellett építészt fogadniuk drága pénzen, hanem csak egy típustervet

[10] Déry Attila: *Történeti szerkezettan.* Terc, Budapest 2002. 9.

[11] John Boardman – Jose Dorig – Werner Fuchs – Max Hirmer: *The Art and Architecture of Ancient Greece.* London, Thames and Hudson, 1967

[12] Fonyódi Mariann: Az ortogonális városháló mint városi attribútum. *Építés – Építészettudomány,* 2005/3–4. 369.

[13] Bardon Alfréd: Etruszk építőművészet. *Építés – Építészettudomány,* 1981/3–4. 470.

kellett kiválasztaniuk egy csekély összeg lefizetése mellett, amely alapján az építés-kivitelezés meg is kezdődhetett.[14]

Az építőmunkások sem egyénileg kerestek munkalehetőséget, hanem az ókori céhes keretben, az ún. *corporatio*-k útján vállalkoztak, amely nem csupán gazdasági társaság, hanem szolidaritási szervezetük is volt. Az építési vállalkozók által foglalkoztatott alkalmazottak, építőmunkások károkozásáért a vállalkozó felelt. Ez a felelősségi alakzat – későbbi európai továbbélését tekintve – a francia *Code Civil* és a német BGB megoldása között a félúton helyezkedett el, így ez a jogintézmény fontos alapja volt a későbbi jogfejlődésnek.[15] Septimius Severus császár (Kr.u. 193–211) a minőségi építészet megvalósítása érdekében építészképző iskolát nyitott.[16]

A tudományos alaposságú építészet megszervezésében elévülhetetlen érdemeket szerzett és megkerülhetetlen Marcus Vitruvius Pollio (Kr. e. kb. 80–15) építész személye, valamint a nevéhez köthető *Tíz könyv az építészetről* című munkája.[17] A könyvet 1414-ben egy svájci kolostorban fedezték fel, így a reneszánsz építészetre is nagy hatással lehetett. A mű tíz kötetre oszlik, az ókori építészet történetének egyik legbiztosabb alapja.[18] A mű komplex képet nyújtott az ókori építészetről, ahol még a nevelés állott az első helyen, csak aztán foglalkozott a műszaki-technikai ismeretekkel. Szemléletében kimutatható, hogy a tárgyi tudásnál többre becsülte a megbízható, erényes építész személyét, akire a megbízó fenntartás nélkül számíthatott.[19]

A Kr. u. III. század elején Ulpianus megkülönböztette a közjog és a magánjog intézményrendszerét.[20] Az építési jog területén ez azzal a következménnyel járt, hogy a településrendezés és a hatósági eljárások szabályai immáron elkülönültek az építés-vállalkozás jogintézményeitől, bár a középkor első évszá-

---

14 David Watkin: *A History of Western Architecture.* London–Mebourne–Auckland–Johannesburg, Barrie &Jenkins, 1986. 65–69.; Jean-Pierre Adam:: *Roman Building: Materials and Techniques.* Routledge, 2005.; Lynne C. Lancaster: *Concrete Vaulted Construction in Imperial Rome: Innovations in Context.* Cambridge University Press, 2005.; William Lloyd MacDonald*: The Architecture of the Roman Empire: An introductory study.* Yale University Press, 1982.; William Lloyd MacDonald: *The Architecture of the Roman Empire: An urban appraisal.* Yale University Press, 1986.; Frank Sear: *Roman Architecture.* Routledge, 2002.

15 Földi András: *A másért való felelősség a római jogban.* Rejtjel, Budapest 2004. 359.

16 Hajnóczi (1996–1997) i. m. 220., 224.

17 Déry Attila: *Történeti szerkezettan.* Budapest, Terc, 2002. 9.

18 Indra Kagis McEwen: *Vitruvius: Writing the Body of Architecture.* Cambridge, MIT Press, 2004.; Ingrid D. Rowland – Thomas Noble Howe (szerk.): *Vitruvius: ten books on architecture.* New York, Cambridge University Press, 1999.

19 Hajnóczi (1996–1997) i. m. 228.

20 Földi András: *Antik közjog.* Budapest, ELTE JTI, 1997. 5.

zadaiban – tekintettel Európa hatalmi decentralizációjára – ennek hatása még kevésbé lelhető fel.

3. A középkori ember és az épített környezet viszonya

A Római Birodalom bukását követően a városok hanyatlani kezdtek, s az építészetben is jelentkezett egy átmeneti dekadens korszak.[21] Az érett középkorban viszont erőteljesen elvált az építészet és annak szabályozása, annak függvényében, hogy milyen jellegű településekről beszélünk. Mint már említésre került, a középkori apróbb falvak állapota nem sokban változott az évszázadok folyamán,[22] amíg egyes városok társadalmi vagy gazdasági okokból felemelkedtek, s a minőségi építészet elemeinek felhasználásával is reprezentálták tudományos, kulturális vagy gazdasági különbözőségüket. Ugyanígy egy uralkodói vagy földesúri központ is a reprezentativitás példáját nyújthatta, amely más módon is a jog forrásává válhatott úgy, hogy az uralkodók, földesurak, városi tanácsok vagy a falvak tekintélyes vénei maguk is bocsátottak ki építésügyi előírásokat. Ilyen jogforrások a következők: királyi dekrétumok, királyi privilégiumok, vármegyei statútumok, földesúri regulációk, úrbéri szerződések, városi statútumok, községi határozatok.

3.1. Falvak, uradalmak

A középkori uradalmak betelepülése nem spontán módon történt, hanem a földesúri igazgatás tudatos tevékenysége volt. Tekintettel arra, hogy a középkori mezőgazdasági technika fejlődése még sok esetben igen kezdetleges volt, fontossá vált a termelés tudatos és hatékony megtervezése, nehogy éhínség, s ezáltal járvány üsse fel a fejét, amely a lakosságot megtizedelte, s az uradalmat termelő rétegétől megfosztotta, a környéket elnéptelenítette. A középkorra egyébként is jellemző volt az állandó munkaerő-hiány.

A földesúr úrbéri szerződés keretében fogadta be jobbágyait. A lakosság falvakban élt, meghatározott helyen, nagyjából azonos kiosztású telekkel ren-

[21] Póczy Klára: Mit használhatott fel Aquincum település szerkezetéből a középkori Óbuda? *Építés – Építészettudomány,* 1983/1–4. 335–352.

[22] Erdélyi Balázs: A kora középkori és kora Árpád-kori félig földbe ásott falusi lakóépületek feldolgozásának szegélylyukkartonra alkalmazott kódrendszere. *Építés – Építészettudomány,* 1979/1–2. 49–54.

delkeztek. A jobbágycsalád birtokához tartozott a továbbiakban a szántóföld, ahol a gabona és takarmány megtermelése történt. Itt viszont nem szabadon alakította ki mezőgazdasági koncepcióját, hanem az uradalom elképzelése szerint, így volt őszi és tavaszi veteményes, parlagon hagyott, az adott évben pihentetett föld. Az egyéni művelés mellett megtalálható volt a közös használatú terület, ilyen a tó, a malom, kemence, legelő, kaszáló, erdő, továbbá a szakrális tevékenységek kielégítésére szolgáló templom és a paplak. Jelentősebb területen udvarház is megtalálható volt, ahol a földesúr vagy tiszti személyzete tartózkodott, s irányította a helyi gazdálkodást.[23]

3.2. Városok

A városok élete jellegében tért el a falvakétól. Természetesen egy városnak is lehetett földesura, de az is lehetséges volt, hogy szabályzataikat maguk állapították meg. A városi létforma mindig is vonzó volt, ezért a városok nagyon hamar elkezdtek védekezni a beáramló jövevények hada ellen. A természetes szaporulat és a kényszerű befogadás következtében – dacára az adminisztratív nehezítésekre – a város túlnépesedése és zsúfoltsága elkerülhetetlen volt, hiszen a városfal adott helyen épült, azon túl pedig építkezni nem lehetett. A sűrű beépítés következtében sikátorok, zsákutcák alakultak ki, a tudatos városterezés hiányában a városszövet átláthatatlanná vált, hiányoztak a terek és a városrészeket elválasztó főutcák.

Bár a városi tanácsok igyekeztek szabályokat alkotni, azokat betartatni, illetve a kényszerű építkezéseket (pl. a család növekedése miatt a ház bővítését) megakadályozni nem tudta. Egy földesúri város esetén pedig a földesúr közvetlenül nem avatkozott bele a város életébe, a korlátozott autonómiával bíró közösségre bízta a belső ügyek intézését, így a városi építészetre nem gyakorolt jelentős hatást. A középkori bénító városszövet meglazítására még a legjelentősebb európai városok esetében is a XIX. század közepéig kellett várni.[24]

[23] Hugh Braun: *An Introduction to English Mediaeval Architecture*. London, Faber and Faber, 1951.

[24] M. Georges Bonnin: *Vocabulaire de l'architecture I.* Paris, 1972. 132.; Kenneth J. Conant: *Carolingian and Romanesque Architecture: 800 to 1200.* Yale University Press, 1993.; Tadhg O'Keefe: *Archeology and the Pan-European Romanesque.* Duckworth Publishers, 2007.

4. Kora-újkori építésügyi rendelkezések az emberhez méltó környezet kialakítására

Figyelmünket leginkább az egyes városok arculatának a tudatos meghatározása felé fordíthatjuk. Az esztétikai igényeken kívül az arculattervezésnek jelentősége volt tűzrendészeti, közbiztonsági és szomszédos jogi szempontból is. Kezdetben kevés városszabályozási elképzeléssel találkozunk, de a túlnépesedéssel és túlépítkezésekkel egyidőben ezek a szabályok is megjelentek a városokban. Lassanként kialakultak az építési engedélyezési eljárás részletes előírásai, valamint idővel – főleg a XIX. századra – megjelennek a nagyobb városokban a városvédő- és szépítő bizottságok és szabályozások. Egyes városainkban már a XVI. században megtaláljuk az építésrendészet nyomait.[25]

Az egyén mellett a közösség érdekeit is védték például olyan esetben, amikor városi statútumban megtiltották, hogy valaki a háza mellé másik házat foglaljon. Erre a városkép miatt volt szükség, mert akinek két háza lenne, az az egyiket biztosan lebontaná és helyén gazdálkodásba kezdene, amely a városias kialakításnak nem tesz jót.[26] De olyan szabályozással is találkozunk, hogy ha valaki elhagyta a házát és az lepusztult, a város elvette és másnak adta.[27]

Kezdetekben a városoknál rendészetileg csak azt határozták meg, hogy mi a közterület és a magánterület, ezen belül azt, hogy a telkére ki mit épített, különösebben nem foglalkoztak a város vezetői. Eleinte a települések nem fordítottak nagy gondot, hogy szabályrendeleteikben szabályozzák a városi építkezéseket. A török kort követő betelepítések már némi tervszerűséget igényeltek, valamint az utcák vízelvezetési, csatornázási gondjai, az utcákon való zavartalan közlekedés és a tűzvésztől való félelem mégis arra indította a városi tanácsot, hogy lépéseket tegyenek, akár olyan szabályokat is hozva, amelyek be nem tartását büntető rendelkezésekkel is szankcionálták. Az urbáriumok hatására az alföldön megszűnt a szabad határfoglalás, így a településeket földrajzi korlátok közé szorították. A korszak végén végre tehát megjelent az esztétikai szempont is, ekkor kezdték el szabályozni az utcai homlokzatok magasságát, kiegyenesítését, színvilágát.[28]

Az emberiességhez nem csupán az élők élettere kapcsolódott, hanem a kegyeleti jogok is. Volt, ahol a temető állapota miatt a városi tanács úgy dönt,

[25] Corpus Statutorum Hungariae Municipalium II/2. 361. Kassa 1709.; IV/2. 122, 151. Nagyszombat 1561, 1571.

[26] CSHM III. 692. Debrecen, 1692. július 9. (v.lt. 1685-1692. 818. lap).

[27] CSHM V/2. 151. Szombathely, 1619. október 6. (v.lt. prot. ex 1618-1620. pag. 154.).

[28] CSHM III. 722. Debrecen, 1719. (v.lt. 1717-1719. 689. lap).

hogy felosztja a városlakók között a temetőben végzendő közmunkát, így mindenki köteles volt részt venni a temető rendbetételében, árkának kitisztításában és ahol kell, ásásában.[29]

A városiasodással együtt járt, hogy törekedtek reprezentatív főtereket kialakítani oly módon, hogy megszerezték a leendő főtér környéki telkeket, majd lerombolták az útban lévő házakat, s alakították ki a tér elrendezését, fontosabb épületek elhelyezésével: Pápa (templom és kollégium), Esztergom (bazilika és az előtte lévő tér), Vác (püspöki székesegyház, a város árkának feltöltését és a környező házak lebontását követően).

Pest 1798-ban nevezett ki városszépészeti biztost. Nem egyszerű mérnököt kerestek, hanem olyan embert, aki az engedély nélküli építkezéseket is meg tudja gátolni. A biztos minősítette a város közterületeit és szabályozási elveket fogalmazott meg. Ennek a feladatnak lett a jogutódja a Szépítő Bizottmány (1804–1861). Az építési kérelmeket és az utcanyitási kérelmeket is ide kellett benyújtani. De ez a szerv már túlmutatott az egyszerű engedélyezési eljáráson, mert komoly szakmai és esztétikai követelményeket is támasztott. Budán a *Baucommissio* (1811–1850) a magánépítkezéseket ellenőrizte és kisebb telekalakítások ügyében foglalt állást. Hasonló bizottság jött létre 1828-ban Sopronban és 1838-ban Szombathelyen.[30]

A török kiűzése után a visszafoglalt városok építkezése szabadon, minden korlátozás nélkül folyt, hiszen hiányában voltak elegendő lakosságnak. Az előbbi példák már arra engednek következtetni, hogy a XVIII. század folyamán megjelent az építésügyi szabályozás. A tudatos városvédő tevékenység viszont csak a XIX. században indult meg. Ezt az időpontot nem tarthatjuk megkésettnek, ha arra gondolunk, hogy Magyarországon a tudatos műemlékvédelmi gondolat csak a reformkorban jelent meg, s az első műemlékvédelmi törvényünk a dualizmus korszakában keletkezett.[31] József nádor 1801-ben tett a királynak javaslatot Pest és Buda szépítésére, majd 1803-ban neki is látott ennek a feladatnak Hild János tervei szerint.[32] József nádor 1805-ben Hild Pestre vonatkozó városrendészeti terveit fel is terjesztette Bécsbe. Ennek megfelelően 1808 októberében megalakult Pesten a Szépítő Bizottmány *(Verschönerungs Commission*

---

29 CSHM III. 704. Nagybánya, 1699. március 7. (v.lt. prot. IV. ex 1699. a 23-25. l.).

30 Körner Zsuzsa – Nagy Márta: *A városrendezési szabályozások története Magyarországon*. Budapest, 2004. 7., 10., 11., 12., 15., 16., 20., 26., 42–47.

31 Cs. Plank Ibolya – Csengel Péter: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei. In: Bordoly István – Haris Andrea (szerk.): *A magyar műemlékvédelem kezdetei (tanulmánykötet).* Budapest, 1996.

32 Faragó Éva: *A reformkori Buda-Pest*. Budapest, 1995. 5.

zu Pesth, Commissio Decoratoria), Szentiványi Bonaventura elnöklete alatt. A bizottmány a tervfelülvizsgáló albizottság előterjesztése alapján döntött a benyújtott tervekről. A bizottság 1839-ben új építészeti szabályzatot dolgozott ki. Budán 1810-ben alakult meg az Építési Bizottság *(Bau-Kommission)*.[33] Pesten a városkép egységes kialakítása és fejlesztése érdekében a Lipótváros már tervszerűen épült ki. Buda és Pest többi külvárosa viszont sokáig még egyértelműen falusias jelleget öltött.[34] A Pesten és Budán működő Építő- és Szépítőbizottmány jogkörét tekintve az építési terveket előzetesen jóváhagyta, de az engedélyt továbbra is a városi tanács adta ki.[35]

5. A 18. századi változások hatása az emberies városszabályozás területén

Hosszú ideig a városi lakosság növekedése még nem vonta magával a meglévő beépített városszövet területi növekedését, a népesség elhelyezéséhez a városok igyekezték kihasználni belső lehetőségeiket: a védett területen belül még rendelkezésre álló üres területeket beépítették, a török háborúk után maradt romos területeket megtisztították, a mély fekvésű belsőségeket építésre alkalmassá tették. A telkek aprózódása – amely már a török időkben is folyt – a XVIII. században felgyorsult a középkori hagyományokkal rendelkező városokban, és nem kerülte el a kétbeltelkes és kertes településeket sem. A kiváltó ok az volt, hogy a beköltöző családok egy része nem tudott a tanácsok segítségével új házhelyhez jutni, emellett az új családot alapító fiatalok közül is sokan arra kényszerültek, hogy szüleik telkein építkezzenek. A rokonsági szálak megszakadásával, a tulajdonosi helyzet átalakulásával továbbra is több család élt együtt egy telken elkerítetlen vagy közökkel felszabdalt környezetben. A tűzeseteket követően egyes városokban vizsgálóbizottságok keresték a katasztrófák megismétlődésének elhárítási lehetőségeit, de enélkül is közmegegyezés alakult ki abban, rogy a legnagyobb veszélyt – a gyúlékony anyagok használatán kívül – a sűrű beépítés, a rendezetlenség, a zugok és sikátorok nagy száma jelentette. Egerben a földesúr kötelezte az építtetőket az építési szándék bejelentésére, hogy a helyszíni szemle alapján az esetleg szükséges utcavonal-korrekció

33 Tóth Endréné (szerk.): *Budapest Enciklopédia.* Budapest, 1981. 366–367.

34 Bácskai Vera: *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873.* Budapest, 1971. 22.

35 Nagy István – Nagy Lajos – Wellmann Imre: *Budapesti 1. sz. Állami Levéltár, Buda sz. kir. főváros, Pest sz. kir. város, Óbuda mezőváros levéltárai.* Budapest, 1959. 37., 220.

az építés megkezdése előtt végrehajtható legyen.[36] A tanácsok arra törekedtek, hogy az utcák keresztmetszete ne változzon, vonalvezetésüket a hosszú egyenesek jellemezzék. A kecskeméti tanács több esetben hozott szabályozási rendeleteket, így 1796-ban előírták a túl sűrűn beépített területek lazítását is a telkek átosztását.[37]

A meginduló városiasodás mindig együtt járt a városszépítéssel. Számos város igyekezett belső utcáit rendezni, a sártól megszabadítani, kövezni és fásítani. A barokk idők jellegzetes feladata volt a főterek rendezése, reprezentatív külső kialakítása, a templomok méltó környezetének megformálása. Ezekkel még a XIX. századi városrendezés is foglalkozott. Egyes városainkban csak átalakították a meglévő terek térfalait, másutt a főterek, piacterek teljesen új elemként jelentek meg a városszövetben.

A Duna-part teremtette meg Pest polgárainak jó anyagi helyzetét, de ezzel függött össze az is, hogy a falakon belüli város területe a XVIII. század második felében megtelt. A további beköltözők már csak a határban találtak helyet maguknak, ahol az 1720-as években még mindenki korlátlanul igényelhetett magának szántót, kertet és szőlőt. A külváros népességének növekedésében számos tényező játszott szerepet: a belvárosi beépíthető telkek csökkenésével párhuzamosan megnőtt a háznélküliekként nyilvántartottak száma, emellett rendezetlen volt a kertekben és a majorokban dolgozó zsellérek, napszámosok helyzete. A házhelyhez juttatás ügyével az udvari kamara is foglalkozott, 1764-ben rendeletet hozott a külvárosok építésének támogatására, bár ennek azonnali következményei nemigen voltak.[38]

Ahogyan Pest esetében, úgy városaink nagy része már a XVIII. században kinőtte falakkal és árkokkal körbevett területeit, újabb lakóterületek kialakítására csak a határvonalakon kívül adódott lehetőség. Míg a külvárosok zömében egyéni kezdeményezésű – rendezési tervet nélkülöző – telekfelosztások révén növekedtek, a beépített városterületek közvetlen közelében a települések és a földesurak is kezdeményeztek területbővítéseket, és mérnökökkel készíttettek kisebb-nagyobb szabályozási terveket. A számtalan bővítési akció eredményeképpen folytonos és tagolt városszövet is létrejöhetett. Folytonos szövet formálódott rendszerint a várfalak és védműrendszerek bontása, illetve a történeti várostest szélén megvalósított parcellázások révén. Tagolt városszövet jött létre

[36] Gerő László: *Eger.* Budapest, 1954. 32.

[37] Juhász István: *Kecskemét város építéstörténete.* (Kecskeméti Füzetek 8.) Kecskemét, 1998. 158.

[38] Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása. In: *Tanulmányok Budapest múltjából (TBM) XI.* Budapest, 1956. 103.

azokban a településekben, ahol a fejlesztésre kijelölt terület általában nem volt közvetlen kapcsolatban a város már beépített területével (szőlődombi parcellázások, legelőparcellázások stb.).[39]

A XIX. század elején városaink többsége nem rendelkezett átfogó szabályozási tervvel, ennek híján a bizottsági tagok fejében fogalmazódtak meg a jövőre vonatkozó elképzelések és fejlesztési prioritások. Ezeket és a végrehajtással kapcsolatos teendőket a bizottsági üléseken egyeztették. Sopronban az 1828-as építési szabályzat rendelte el egy szépítő bizottság felállítását, egyben munkakörét is részletesen körülírta: állást kellett foglalnia a város területén a beépítések módjának, szintszámának kérdésében, ki kellett jelölnie a fejlesztések irányát, a szabályozást igénylő utcákat. Hatásköre nemcsak az új építkezések elbírálására szorítkozott, hanem elrendelhette a szabálytalanságok megszüntetését is. A testületnek saját pénztára (alapja) volt, ebből fedezte – a városi tanács segítségével – a közterületek kiépítéséhez szükséges telekrészek tulajdonosainak kártalanítását.[40]

A Kamarának a városi telkek értékesítésénél, a város által eldöntött szabályozási munkák költségeinek jóváhagyásánál volt szerepe. A szabad királyi városok saját beépítetlen telkeik felosztását is csak kamarai hozzájárulással kezdhették el. A XVIII. század elejétől a szabad királyi városokhoz királyi biztosokat rendeltek, akik az uralkodó képviseletében bármilyen (közigazgatási, műszaki stb.) probléma esetében határozathozatalra utasíthatták a tanácsot, szabályozási és városfejlesztési munkákat kezdeményezhettek. A városok kötelessége volt tájékoztatni őket a település általános helyzetéről.

A XVIII. század első felében egyes vidéki városainkban a tanácsok még nemigen irányították és ellenőrizték az építkezéseket, de a század második felében kisebb utcanyitások, utcavonal-korrekciók esetén általában már *helyszíni szemle* alapján alakították ki álláspontjukat, és minden telekre kiterjedően részletes előírásokat hoztak (kerítések elbontása, telkek mélységének csökkentése stb.). Ugyancsak helyszíni szemle döntött az utcarendezési perekben, amikor – terv hiányában – egyesek számukra előnyt jelentő módon új házuk építésénél nem az utcában lévő, etalonnak kijelölt ház, hanem a szomszéd épület építési vonalához alkalmazkodtak.[41]

A XVIII. században minden polgár maga világított magának. Ha sötétben az utcán ment, lámpát kellett vinnie, hogy megismerjék, mint igaz járatbeli

39 Szepes Béla: *Hatvan története.* Budapest, 1940. 32.

40 Winkler Gábor: *Sopron építészete a XIX. században.* Budapest, 1988. 22.

41 Breznay Imre *Eger a XVIII. században.* I. k. Eger, 1933. 38.

embert.[42] A közvilágítás gondolata a városi élet fellendülésével és az ebben az irányban ható igénnyel jelentkezett, lassanként országszerte.

6. A hosszú 19. század szabályozási területei

A XIX. században, annak ellenére, hogy a mezőgazdasági tevékenység továbbra is domináns maradt a térségben, megindult a városok látványos fejlődése, az ipari jellegű termelés megjelenése és terjeszkedése. Tekintettel arra, hogy a belvárosi területek hamarosan kezdtek túlzsúfolttá válni és a külterületek bevonásával a külvárosok megjelenését nem lehetett elodázni, a nagyobb települések számára szükségessé vált a tudatos várostervezés megjelenése és komoly megfontolt lépéseinek megfogalmazása. A belváros túlnépesedése miatt tehát előbb-utóbb megoldást kellett keresnie a városvezetésnek. Növelte a gondot a telek- és háznélküli lakosság magas száma, akik ennek okán legtöbbször városi polgárjoggal sem rendelkeztek, egzisztenciális esetlegességük pedig sem nekik, sem a városnak nem volt kedvező. Így megindultak az eddigi városhatáron kívüli parcellázások, amelyek tudatos és engedélyezett telepítéssel párosultak. Ennek ellenére sokszor spontán utcahálózat hálózat jött létre, amelyet a telkek későbbi aprózódása tovább bonyolított. Ez az új utcahálózat kialakulása természetesen évtizedeket vett igénybe, de a városvezetésnek folyamatos ellenőrzés alatt kellett tartania, nehogy később drasztikus beavatkozást igényeljen egy optimális utcahálózat kialakítása vagy helyreállítása, amely nagyobb kárral járt volna, mint a folyamatos kiigazítás. A telkek aprózódásából így is keletkeztek magánutcák, amelyet idővel a városvezetés közúttá nyilvánított, sokszor a tulajdonos kérésére, aki nem kívánta anyagi ráfordítások árán fenntartani azt, amelyet már egyébként is a közösség használt.[43]

Mindenesetre az újonnan kialakított utcahálózatok esetében már különösen ügyelt arra az adott település, hogy szabályzatot adjon ki arról, hogy az új területre építkezők zárt térfal kialakítására törekedjenek, a homlokzati nyílások (ajtók, ablakok stb.) egyenletes kiosztása meglegyen, szabályos, merőleges utcahálózat jöjjön létre. A nagyvárosi arculat preferálása volt e jellemző, a mezőgazdasági funkciók száműzésével (pl. élőállat-piacok, kofák napi piaca). Ekkor

[42] Csizmadia Andor: *Magyar városi jog.* Kolozsvár, 1940. 76.

[43] Szieben Rita: A Haris örökség. Látogatóban Haris Masirevich Fedoránál. *Barátság,* 2005/5. 4758.

még nem szabályozták az épületek homlokzatmagasságát, ami több városon erősen meglátszik akár a mai napig is.[44]

Országos szintű szabályból viszonylag kevés született a korszakban. Az Országgyűlés 1807. évi XVII. törvénycikke értelmében magánföldesurak egy adott területen koncesszionális vízrendezési társulatot hozhattak létre, amenynyiben a szabályozási munkákat elvégezték, a nem csatlakozott, így a költséget nem viselő földbirtokosok a vízszabályozással előidézett gazdagodásukat a társulatnak meg kellett téríténiük. Az 1836. évi XXV. tc. a csatornák, vasútvonalak és hidak építésekor már kisajátítást engedélyezett, illetve magánvállalkozókkal az állam koncessziós szerződéseket kötött.

Az 1848-as átalakulást követően Magyarország gazdasági, technikai, tudományos fejlődése felgyorsult. Az urbanizáció ebben az időszakban a leglátványosabb. A felgyorsuló városfejlődés szinten tartásához a településeknek készen kellett állniuk. Az intézményhálózat növelése elengedhetetlenné vált. Nem lehetett lakónegyedet építeni, ha abból hiányzott az iskola, orvosi rendelő, rendőrőrs vagy az elöljáróság hivatalos ügyfélfogadó irodája. Lakóterületeket immáron külterületek bevonásával lehetett megvalósítani. A településnek a városias karakterét kellett erősítenie, így az emeletes lakó- és irodaházak létesítésével, mezőgazdasági jellegű épületek csökkentésével. Nagy vonzerő volt az ipari létesítmények fogadása, az ahhoz szükséges telek, infrastruktúra és közművek biztosítása. Egy gyár több energiát fogyasztott, esetleg vasúti összekötetésre is szüksége volt a nyersanyagok és késztermékek fuvarozásához, bekötő utakat kellett létesíteni, amelyek megtérülő beruházások voltak tekintettel arra, hogy a feltárulkozó munkalehetőségekre és a vállalat helyi adófizetésére.

A városba érkező munkaerőt el kellett tudni helyezni. Erre a munkásszállások csak rövidtávú megoldással szolgáltak, mert a családalapítást és a letelepedést nem segítették. Ezért a városnak újabb áldozatot kellett hoznia, szociális bérlakás program kidolgozásával.

A város nem volt képzelhető továbbá közlekedésfejlesztés, közművesítés nélkül. Megfelelő utak, városi és távolsági tömegközlekedés elengedhetetlen volt. Ugyanígy egy városi ingatlannak víz, villany, gáz csatlakozással rendelkeznie kellett, s a csatornázás is hosszabb távon elkerülhetetlenné vált.

A városi karaktert adta továbbá a kulturált környezet, amely a pszichére is hatott, márpedig a városlakók regenerálódására is szükség volt. Főleg az újonnan beépült területeken a munkagépek elvonulása után fásítani és parkosítani kellett, majd azokat gondozni. A szabadidő igényes eltöltését a városban kel-

[44] Déry Attila: *Történeti szerkezettan.* Budapest, Terc, 2002. 12.

lett biztosítani, mert ha ezt egy másik, esetleg konkurens település biztosította, hosszú távon a városi elit migrációjára kellett számítani.

A városfejlődés területén Nyugat-Európa is jelentős terhet hordozott a vállán. Az ipari forradalom lendületét az urbanizáció nem tudta felvenni. A városokba özönlő hatalmas tömeget a város talán még csak-csak felszívta, de méltó életminőséget nem tudott biztosítani. Megjelentek a nyomornegyedek, a szűkös és komfort nélküli bérlakások, amelyek elviselhetetlen életkörülményeket biztosítottak. Az urbanisták a jelentősebb városok esetében is csupán a XIX. században kezdték el keresni a megoldást, így Párizs (1853) sugárutak vágásával és parkok kialakításával, Bécs (1859–1872) körút létesítésével, arra felfűzve középületeit, Barcelona (1859) pedig merőleges és átlós utcabevágásokkal szabadult meg zsúfoltságától.[45] Az átlátható városszerkezet és a széles utak levegőhöz engedték a városokat, de sokat kellett még áldoznia a városoknak ahhoz, hogy a vállalhatatlan épületek lebontásra kerüljenek, helyükben megjelenjenek a minőségi építészet alkotásai, valamint még ennél is nagyobb feladat volt a felduzzadt lakosságszám közműigényének zavartalan szolgáltatása. Az állandó éjszakai közvilágítás is ebben az időben vált általánossá. Ezzel egyidőben került sor a városi bűnözés megzabolázására, így a városokban már éjszaka is lehetett közlekedni, közterületen tartózkodni. Ezek az intézkedések nagyban emelték a komfortérzetet.

A nyugati példák Magyarországon is követésre találtak. A legégetőbb kérdés Budapest világvárosi színvonalra való emelése. Pest 1872-ben gyűrűs-sugaras városszerkezetet kapott, Buda (1876) viszont domborzati viszonyainak köszönhetően nem tudott lépést tartani a pesti városszerkezeti fejlődéssel.[46] Szeged (1879) esetében a nagy árvíz után két körutat építettek ki, s ezeket szelik át a sugárutak, követve Bécs és Pest példáját.[47]

Az építési vállalkozási tevékenységnek immáron a jogszabályi környezet is kedvezett. A magánjog területén a legjelentősebb lépés a kereskedelmi törvény 1875. évi megszületése volt, amely pontos dogmatikájával megerősítette a kereskedelmi ügylet fogalmát, miszerint a hivatásszerűen, saját számlára, gazdasági tartalmú ügylet megkötése és teljesítése a kereskedelmi törvény hatálya alá

[45] Román András: *Műemlék, építészeti örökség, város*. Budapest, OMvH, 1996. 14.

[46] Bonta János: Magyar építészet a XX. században. *Építés – Építészettudomány,* 1982/3–4. 503.

[47] Tóth Béla (szerk.): *A szegedi nagyárvíz képeskönyve.* Szeged Megyei Városi Tanács V. B., 1979. 223.

tartozott. Ez a szabályozás az 1840. évi XVI – XVIII. törvénycikkek hagyományainak hű folytatása és pontosítása.[48]

A századforduló túllépett a liberalizmusnak a mindent a fejlődés mögé szorító nézetén, s a jóléti, gondoskodó állam doktrínájának terjedésével a településfejlesztésben is egyre inkább az emberközpontúságot helyezte előtérbe. A racionalitás helyébe ismételten az esztétika és az ember lelkivilágának tetszetős alkotások kerültek. Így merült fel a következő kérdés is: a követendő várostervezési elv továbbra is a szabályosság és átláthatóság maradjon? Camillo Sitte *Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* (1889) művében[49] ezt erőteljesen megcáfolta, s utat nyitott az urbánus forradalomnak. Harcot kezdeményezett a lélektelenség és fantáziátlanság ellen, amelyet a racionális elvek követése követelt meg eddig. Meghirdette a tervezési szabadságot, a mérnöki munka elébe helyezte a művészi alkotás korlátozhatatlanságát.[50]

A mű nem esett viszont túlzásokba. Az építési övezetek differenciálását javasolta, így ortogonális elrendezésű gyár- és mezőgazdasági területeket, viszont fantáziadús lakónegyedeket javasolt. A XX. század elején hatása érzékelhető, több, még meg nem valósult területrendezés aktualizálásakor, felülvizsgálatakor az új elvek érvényesítése tapasztalható.[51]

Magyarországon a Dualizmus időszakában a településrendezések területén komoly eredmények jelentkeztek. A folyószabályozások és árterületek megszüntetésének következtében a kiépített védművek környékének hasznosítása megkezdődhetett. A városi szöveten sebet ejtő egykori vásárterek is beépítése kerülhettek immáron. A rendezési koncepciók hatására reprezentatív főtereket alakítottak ki, ezzel szellőssebbé váltak a városok, élhetőbbé és impozáns távlatok nyílhattak meg a horizonton. A szociális parcellázások tovább folytatódtak, ahol kertvárosi tisztviselő- és munkástelepek épültek.[52]

Születtek viszont más típusú városrészek is. A belvárosi területek egyre inkább a munka és a pezsgő élet központjaivá váltak, így a társadalmi elit körei-

---

48 Földi András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997. 15–16.

49 Új kiadása: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*. Basel, Birkhäuser, 2002.

50 Szabó Julianna: A városrendezés építészeti – esztétikai hagyománya. *Építés – Építészettudomány,* 2009/1–2. 165.

51 Charles Bohl – Jean-François Lejeune (szerk.): *Sitte, Hegemann and the Metropolis: Modern Civic Art and International Exchanges*. London, Routledge, 2009.; Michael Mönninger: *Vom Ornament zum Nationalkunstwerk. Zur Kunst- und Architekturtheorie Camillo Sittes*. Wiesbaden, Vieweg, 1998.

52 F. Körner Zsuzsa: A telepszerű építkezések története Magyarországon 1870 és 1945 között. *Építés – Építészettudomány,* 2003/1–2. 105–132.

ben igény támadt villanegyedek kialakítására. Így jöttek létre olyan kertvárosi jellegű villaövezetek, ahol az épületek építészeti-műszaki igényessége a legmodernebb formában luxus igényeket is ki tudtak elégíteni, s emellett az itt lakók kiszakadtak a város forgatagából, zajából, s mégsem kellett vidékies jellegű övezetbe költözniük, feladva a megszokott nívót.[53]

Amint a temetőhelyekkel, úgy idővel a dinamikusan fejlődő városok lakónegyedei találkoztak a gyárakkal is.[54] Tekintettel arra, hogy ez kibékíthetetlen ellentétet szított, mivel a lakhatást zavarta a gyáripar, erre a városoknak megoldást kellett találnia. Megoldásként a külterületen ipari övezeteket jelöltek ki, mégpedig úgy, hogy a belterületi ipartelepeket kitelepítették kisajátítással, cseretelek biztosításával. Tekintettel arra, hogy ez a városi költségvetést kellően megterhelte, ezt követően a telepengedélyek kiadását a városok sokkal körültekintőbben intézték.

Bár ebben az időszakban még nem született törvény, nagyjából hasonló tartalommal jelentek meg mindenütt az önkormányzati szabályrendeletek. Időrendben először nagyléptékű szabályozási terv, majd ennek alapján, ennek végrehajtása érdekében részletes rendezési terv készült. Ez tartalmazta a mellékutcák nyomvonalát, a beépítési arányok meghatározását. Sok esetben a rendezési terven már kész épület-alaprajzok szerepeltek, amivel elsősorban azt érte el a kidolgozó mérnök, hogy a későbbiekben ezen középületek megtervezését is rá bízta a város. A közigazgatási iratok között már szerepeltek a közterületek koncepcionális megvalósulási tervei is, a homlokzat- és párkánymagasságok meghatározása és az övezeti besorolások.

7. Összefoglalás

Ez a rövid tanulmány lehetőséget adott arra, hogy betekintést nyerjünk az építési igazgatás azon területébe, amikor még a jóléti gondoskodó állam doktrínáját megelőző időben szinte spontán módon igyekeztek a joghatósággal bíró közösségek választ adni arra, hogy miként tudják élhetővé tenni a közvetlen környezetüket mindazon szabályozási eszközökkel, amelyben az emberhez méltó életet képesek minélé több személy számára biztosítani. Tették ezt olyan korban, amikor az egyes generációs alapjogok deklarálása még csak részben

[53] Példa a külterületi villanegyed kiépülésére egy monografikus igényességű feldolgozással: Siklóssy László: *Svábhegy.* Budapest, Athenaeum, 1929.

[54] Bonta János: A modern építészet ébredése. *Építés – Építészettudomány,* 2011/3–4. 281.

történt meg. A természetes érzék fényénél viszont minden egyes közösség törekedett olyan szabályokat hozni, amelyek – kimondatlanul is – visszatükrözték az adott közösség értékrendjét, különösen az emberkép vonatkozásában, hogy mily mértékben tekintik az ember életét és személyét kiemelkedő értéknek. Bár a fejlődés hosszú utat járt be, minden egyes állomáson megfigyelhettük azon értékmozzanatokat, amelynek központjában az Isten által megálmodott és megteremtett ember mint értékhordozó állt.

II. Bioetika és környezetjog

A JÖVŐ NEMZEDÉKEK KÉPE

Bándi Gyula*

„Felismerve, hogy a jelen generációk döntései, tettei és mulasztásainak hatásai a nemzedékek között megsokszorozódnak, elhatározva, hogy a jelen nemzedékek felelősen cselekedjenek a jövő nemzedékek érdekeinek és igényeinek biztosításáért."[1]

Az emberi jogok/állampolgári jogok kérdése, védelme nem egy esetben kapja azt a kritikát, hogy az egyénekre gondol és az egyének jogaira, nem lépve túl saját határain. Ha az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát vagy az Emberi Jogok Európai Konvencióját tekintjük – mindkettő betöltötte a nyugdíjkorhatárt –, akkor ebben bizony sok igazság van, és változatlanságuk egyben mutatja ezen eszközök csekély rugalmasságát. Ha az egyes államok alapjogi rendszereit vizsgáljuk közelebbről, akkor ez már sokkal árnyaltabb képet ad. Kiváltképpen igaz ez akkor, amikor a címben jelzett kérdést szeretnénk értelmezni, hiszen a 'klasszikusok' erre még gondolni sem gondolhattak, maga a felvetés is közeltávol négy évtizeddel későbbi – mint erre hamarosan visszatérek.

Az elejéről mintegy a végére ugorva, figyelmeznünk kell az évtizedek során e téren bekövetkezett változásokra, amelyek között kezdetnek hivatkozhatunk egy súlyos figyelmeztetésre –

> „43. […] A jogok eltúlzása a kötelességek mellőzésébe torkollik. A kötelességek behatárolják a jogokat, mert olyan antropológiai és etikai keretekre figyelmeztetnek, amelyek igazságába az utóbbiak is beilleszkednek, ezért nem válnak önkényessé. Így a kötelességek a jogokat erősítik

* Tanszékvezető egyetemi tanár, Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék

1 Elfogadva a jövő nemzedékek csúcstalálkozóján: Resolution adopted by the General Assembly on 22 September 2024, 79/1. The Pact for the Future, Annex II: Declaration on Future Generations (saját fordítás).

> és mintegy a jó szolgálatában vállalt feladatként védelmet, támogatást kínálnak amazoknak."[2]

Ez már jól érzékelteti az emberi jogok felfogásának szükséges változási irányait. Az egyén mint a jogok alanya kérdésében pedig ugyancsak van – immár az ENSZ Közgyűlése által is megerősített – előrelépés vizsgálati tárgyunk esetében, nevezetesen a tiszta, egészséges és fenntartható környezethez való jog elismerése,[3] amely aligha fogható fel egyéni jogként – a környezethez való jog ilyen szempontból nem értelmezhető -, de ami még fontosabb, az emberi jogokat általában is bekapcsolja tárgyi körébe, kiemelve, hogy

> „a környezet további pusztulása, a klímaváltozás, a biodiverzitás csökkenése, a sivatagosodás és a fenntarthatatlan fejlődés jelentik a jelen és jövő generációk számára a leginkább nyomasztó és komoly fenyegetéseket az emberi jogok összességének megfelelő élvezetének képességére".

Mindennek egyenes következménye, hogy a jövő nemzedékeket is be kell emelni az emberi jogok által védett jogalanyok körébe, hogy – az időközi rapid változásokhoz képest gyakorlatilag legalább részben – képesek legyenek az emberi jogok összességét élvezni.

Mindezen kérdésekben pedig a jövő nemzedékek szempontjai lesznek egyre inkább mérvadóak – természetesen nem feledkezve meg a jelen generációkról sem –, eltérően a kezdeti emberi jogi 'nagy öregektől', amelyek valóban inkább a jelenre és ezen belül az egyénre irányultak. Ennek pedig azért van olyan történeti alapja, amit mindenképpen fel kell idézni elsőként, rátérve azt követően az etikai háttérre is.

A 'Bruntland Bizottság' 1987-es jelentésére[4] alapozva terjedt el az e kérdésnek elsőként széles körben teret adó fenntartható fejlődés mai értelmezése, amelyre az ENSZ második környezetvédelmi világkonferenciája öt évvel később épített és mint ami azóta a Riói Nyilatkozat a Környezetről és a Fejlődésről[5] ered-

---

2 XVI. Benedek pápa: *Caritas in veritate* kezdetű enciklika az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban. 2013. január 22. [a továbbiakban: CV] https://katolikus.hu/dokumentumtar/2694

3 UN GA A/76/L.75, 26 July 2022.

4 Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, amelyet az A/42/427. sz. dokumentum mellékleteként terjesztettek az ENSZ Közgyűlése elé, 1987.

5 Riói Nyilatkozat, Elfogadta Egyesült Nemzetek Környezet és Fejlődés Konferenciája, 1992. június 3–14. között Rio de Janeiro-ban. http://www.nfft.hu/dynamic/Rio_Decl_m.pdf

ményeként vált mai gondolkodásunk meghatározó elemévé. Ennek elvei között számunkra nyilván a megalapozó előkészítő jelentésből származó 3. elv lesz a legfontosabb: „A fejlődéshez való jogot úgy kell érvényesíteni, hogy a ma élő és a jövő nemzedékek fejlődési és környezeti szükségletei egyaránt kielégítést nyerjenek." Ha pedig ezt a fogalmat adottnak és általánosan ismertnek – és miért is ne tennénk – vesszük, és egyszerűsítve értelmezzük, akkor ide is juthatunk[6]: „Az alapvető dokumentumok szintézise azt mutatja, hogy a fenntartható fejlődés fogalmát két elv kombinációjára lehet szorítani, amelyek axiómáknak tűnnek a fogalommal kapcsolatban: nemzedékek közötti és nemzedéken belüli méltányosság." Az emberi jogok korai időszakai nyilván a jelen nemzedékekhez köthető, de ez ma már nem elégséges. Így tágul az emberi jogok és ezzel összefüggésben az ember képe a jövő nemzedékek irányában.

A fenti kérdésből a még kissé a jelenhez köthető jogértelmezések egyik, számunkra kiemelten fontos állomása a Rió után két évvel született első olyan AB határozat, amely a környezethez való jogot értelmezi,[7] és ennek során leszögezi: „A környezethez való jog sajátossága abban áll, hogy alanya valójában az „emberiség" és a „természet" lehetne." Maradjunk most az emberiség gondolatánál, amely nyilván az emberi generációk folytonosságával azonosítható[8], és nem jelenti, nem jelentheti csupán a jelen generációkat, amint arról a Gaudium et Spes[9] efelől sem hagy kétséget:

> „69. Isten a földet minden kincsével együtt minden ember és minden nép használatára rendelte. Ezért a teremtett javaknak méltányos arányban kell eljutniok mindenkihez a szeretettől kísért igazságosság vezetése mellett. […] Az embernek tehát, amikor a teremtett javakat használja, úgy kell tekintenie jogosan birtokolt vagyonát, hogy az nemcsak a sajátja, hanem egyúttal közös is, abban az értelemben, hogy ne csak önmagának, hanem másoknak is hasznára lehessen."

Ebben az üzenetben a jelen mellett a jövő nemzedékek feltétlenül helyet kapnak.

---

6 Virginie Barral: Sustainable Development in International Law: Nature and Operation of an Evolutive Legal Norm. *The European Journal of International Law,* Vol. 23., No. 2. (2012)

7 28/1994. (V. 20.) AB határozat.

8 Az Alaptörvény Nemzeti Hitvallása ezt így körvonalazza: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között."

9 *A II. Vatikáni Zsinat Gaudium et spes kezdetű lelkipásztori konstitúciója az Egyházról a mai világban.* Róma, 1965. december 7. https://tinyurl.com/3j5ckec5

Folytatva a fentebb megkezdett gondolatsort, Rió után öt évvel megjelenik egy, a jelen nemzedékek jövő nemzedékek irányába érvényesítendő kötelezettségeit összegző nyilatkozat,[10] számos kötelezettséget sorolva fel (a jövő nemzedékek szükségleteinek és érdekeinek figyelembevételével kezdve, a választás szabadságán, a környezetvédelmen, a kulturális sokszínűségen át a békéig és minden diszkrimináció tilalmáig összesen 11 cikkben megjelenítve) mint viselkedési irányelveket, erkölcsi kötelezettségként megjelenítve azokat.

Hazai pályán is körülnézve, a 2012. évben elfogadott, megújítás előtt álló, de immár öt előrehaladási jelentésén is túljutott hazai fenntartható fejlődési stratégia gondolatai[11] igyekeznek tovább pontosítani a fentieket:

> „Fenntarthatóságon […] azt értjük, hogy az egyéni jó élet és a közjó biztosításának feltételeit az adott időpillanatban saját jólétét megteremtő generáció nem éli fel, nem meríti ki erőforrásait, hanem megfelelő mennyiségben és minőségben a következő generációk számára is megőrzi, bővíti azokat. A még meg sem születettek, vagyis a szavazati joggal még nem rendelkezők érdekeit úgy lehet megvédeni, hogy a most élők értékrendi, alkotmányos vagy más intézményi korlátokat állítanak önnön mozgásszabadságuk elé."

Visszakanyarodva az emberiség lényegének megértésére, amely a valaha volt és valaha lesz generációkat is magába foglalja, érdemes felidézni II. János Pál enciklikáját,[12] amely a Rerum Novarum centenáriumára készült, ahol a pápa a korábbi enciklika újraolvasását is javasolta, egyértelműen kiemelve:

> „31. […] Isten – anélkül, hogy bárkit is kizárt vagy előnyben részesített volna – az egész emberi nemnek adta a földet, hogy valamennyi tagját éltesse. Ebben rejlik a földi javak egyetemes rendeltetésének gyökere."

[10] Declaration on the Responsibilities of the Present Generations Towards Future Generations, 12 November 1997, The General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, meeting in Paris from 21 October to 12 November 1997 at its 29th session.

[11] A fenntarthatóság felé való átmenet nemzeti koncepciója, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia (NFFS) 2012-2024, Elfogadta és az Országgyűlés elé terjesztését javasolta a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács 2012. május 16-i ülésén.

[12] II. János Pál pápa: Centesimus annus kezdetű enciklikája a Rerum Novarum enciklika kibocsátásának századik évfordulója alkalmából. Róma, 1991. május 1. https://tinyurl.com/4crmmtnt

Ennek tudatában ajánlatos elgondolkodni az emberiség és a teremtett világ – vagy természeti környezet vagy ökoszisztéma, kinek mi szimpatikusabb, hiszen ezek csak fogalmazási és nem értelmezési kérdések[13] – XVI. Benedek pápa Caritas in Veritate[14] kezdetű enciklikájának számomra legfontosabb üzenetéről:

> „51. […] Az a viselkedési minta, amely alapján az ember a környezettel bánik, befolyással van arra a viselkedési módra is, ahogyan önmagával bánik, és viszont. […] A mai mentalitásnak és gyakorlatnak súlyos ellentmondása ez, amely megalázza az embert, megterheli a környezetet, károsítja a társadalmat."

A körülöttünk lévő világ, a teremtett világ megóvása tehát nem valami rajtunk kívül álló dolognak a kötelességszerű gondozását jelenti, hanem saját életterünk megőrzését, vallási hovatartozástól függetlenül. Ferenc pápa első, beiktatási beszéde[15] ezt egyértelművé teszi számunkra:

> „Az őrzés hivatása azonban nem csak minket, keresztényeket érint, hanem van neki egy előzetes dimenziója, mely egyszerűen emberi, és mindenkit érint. Őriznünk kell az egész teremtett világot, a teremtett világ szépségét, ahogyan azt a Teremtés könyve mondja, és ahogyan Assisi Szent Ferenc megmutatta nekünk: tiszteletet kell tanúsítanunk Isten minden teremtménye iránt és a környezet iránt, amelyben élünk."

Mi ez, ha nem az egyetemesség világos üzenete?

Nem hagyhatjuk ki jelen eszmefuttatásból Ferenc pápa enciklikáját,[16] lévén az első, kifejezetten a fenntartható fejlődésnek szentelt ilyen egyházi megnyilatkozás. Amit itt olvashatunk, az valójában egyben összegzi azokat az üzeneteket is, amit Vatikánból az elmúlt jó ötven évben kaptunk. Gondolok mindjárt a közjó kérdésére, amiről nyilvánvalóan – legegyszerűbben fogalmazva – közismert, hogy az a közjó, ami mindenkinek jó (mi ez, ha nem a generációs mél-

---

13 Ezt írtam körül ez évben: Bándi Gyula: A teremtésvédelem egyetemessége. In: Komáromi László – Szabó Péter – Birher Nándor Máté – Cserey György – Puskás Attila (szerk.): *Munus et dilectio: Ünnepi kötet Kuminetz Géza 65. születésnapja alkalmából.* Budapest, Pázmány Press, 2024. 75–83.

14 Ld. CV.

15 A Szentatya ezzel a beszéddel kezdte meg Róma püspökeként péteri szolgálatát 2013. március 19-én, Szent József főünnepén. https://tinyurl.com/ycxtb3y2

16 Ferenc pápa: Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról. Róma, 2015. jún. 18. [a továbbiakban: LS] https://katolikus.hu/dokumentumtar/laudato-si

tányosság?), de mellette az emberi méltóság megváltozott, kiterjesztett tartalma is helyet kap:

> „159. A közjó fogalma magában foglalja a jövő nemzedékeit is. […] Már nem beszélhetünk fenntartható fejlődésről a nemzedékek közötti szolidaritás nélkül. Amikor arra a helyzetre gondolunk, ahogyan a bolygót hátrahagyjuk a jövő nemzedékek számára, egy másik logikába lépünk, az ingyenesség logikájába, az ajándékába, amelyet kapunk és továbbadunk. Ha a föld adatott nekünk, akkor már nem gondolkodhatunk pusztán az egyéni hasznot szolgáló hatékonyság és termelékenység haszonelvű szempontjai szerint. Nem egy szabadon választható hozzáállásról beszélünk, hanem az igazságosság egyik alapkérdéséről, hiszen a föld, melyet kaptunk, azoké is, akik utánunk jönnek. […]
>
> 160. […] már nem elég azt mondani, hogy törődnünk kell a jövő nemzedékekkel. Tudatára kell ébrednünk, hogy saját méltóságunk forog kockán."

Az emberiség képe kétséget kizáróan a nemzedékek beláthatatlan sorát jelenti, tehát a jövő nemzedékekre nem, mint lehetséges jövendő emberekre, hanem mint az emberiség egészének szerves részére kell tekintenünk, így mindaz, amit magunk védelmében elvárunk, rájuk is kiterjed. Amint számos alkalommal leírtam magam is, és ami az emberi jogok kapcsán egyre jobban azonos elvárásként szereplő kötelezettségek körére is utal, a jelen nemzedékek kötelezettségei, önkorlátozása révén lehet esélye – ha már a jelen nemzedékkel valójában soha nem azonos esélye – a jövő nemzedékeknek.

Holott éppen az ellenkezőjét tesszük, és nemhogy korlátoznánk magunkat, hanem egyre jobban feléljük azt a természeti környezetet, amelynek részei vagyunk. Ez jelent meg a Laudate Deum[17] üzenetében:

> „25. Ezzel a technokrata paradigmával ellentétben mi azt mondjuk, hogy a minket körülvevő világ nem a kizsákmányolás, a féktelen használat és a korlátlan ambíció tárgya. […] Mert »részei vagyunk a természetnek, […] nem kívülről, hanem belülről nézzük a világot«.

[17] Ferenc pápa apostoli buzdítása, Laudate Deum, 2023. október 4.

> 28. Újra kell gondolnunk többek között az emberi hatalom kérdését, jelentését és korlátait. Mert hatalmunk néhány évtized alatt ijesztően megnőtt. […] rendkívül veszélyes lényekké váltunk, akik képesek sok lény életét és saját túlélésünket is veszélyeztetni."

Lezárva ezt az elméleti, morális elmélkedést, szintén Ferenc pápa bocsánatkérő szavaival kell újra és újra felhívnia figyelmet arra, hogy az ember, az emberiség képe a jövő nemzedékek nélkül nem teljes:

> „Minden hívő nevében bocsánatot kérek azoktól, akik ma születnek és akik utánunk fognak megszületni, a jövő nemzedékeitől, akik kölcsönbe adták nekünk ezt a világot, és akiknek joguk van ahhoz, hogy egy nap egyetértésben és békében lakják azt. […]
>
> Bocsánatot kérek és szégyenkezem amiatt, amit mi, hívők is tettünk, hogy a teremtést kertből sivataggá változtattuk, saját kedvünk szerint manipulálva; és amiatt is, amit nem tettünk meg ennek megakadályozására…"[18]

Ezen alapozást követően a jogi szabályozás terére átlépve pillantsunk az Alaptörvényre, amelynek egy elemét már lábjegyzetben említettem és most ide is beemelem, nevezetesen a Nemzeti Hitvallás egy gondolatát, a generációk egymásutániságának hangsúlyozásával: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja, szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között." Számos helyen írtunk már a P) cikkről, ami a következőkben idézése kerülő alkotmánybírósági határozatok egyik forrása.[19] Mindezek révén mondhatjuk, hogy az Alaptörvény minden előző értékeléshez képest sokkal szélesebbre nyitja az alapjogok kapuját, a jövő nemzedéket is egyenrangúként – sőt még saját helyzetükre való tényleges befolyásuk hiánya okán talán kiemeltebben kezelendőként – kezelve.

Ezen rendelkezések értelmezésére az Alkotmánybíróság hivatott, és ez – a ma már nyugodtan mondhatjuk: kreatív – értelmezési folyamat eleinte lassab-

[18] Bocsáss meg nekünk, Urunk! – A bíborosok a bűnbánati virrasztáson a Szent Péter-bazilikában. Hét bíboros olvasta fel a Szentatya által írt bocsánatkéréseket október 1-jén, kedden este a Szent Péter-bazilikában a Püspöki Szinódus XVI. Rendes Közgyűlésének második ülésszakát előkészítő lelkigyakorlatot lezáró szertartáson. 2024. október 1. kedd

[19] „(1) A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége."

ban, majd több határozatban is megindult. Az előzőekben körvonalazott morális alapokkal való kapcsolatot jól jelzi a 28/2017. (X. 25.) AB határozat, ahol az Alkotmánybíróság először utalt érvelésében Ferenc pápa enciklikájára [36] a biológiai sokféleség fontossága kapcsán. Ebben a határozatban az AB szerencsés módon erősíti a jövő nemzedékek védelmének kapcsolatát a környezethez való joggal – a [26] pontban –, majd megerősíti, hogy [27] „az Alaptörvény nem csupán megőrizte az egészséges környezethez való alkotmányos alapjog védettségi szintjét, hanem az Alkotmányhoz képest e tárgykörben lényegesen bővebb rendelkezéseket is tartalmaz." Ez vonatkozik a környezetvédelmi értékrendre és szemléletre is. A [28] pont pedig egyértelműen átvezeti az egészséges környezethez való jogot a jövő nemzedékek számára való megőrzés területére.

A továbblépés ebben a határozatban immár a jövő nemzedékek érdekei védelmének elvi vázlatába torkollik: „[31] 6. Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdéséből ugyanakkor önálló, az állami védelemre vonatkozó tartalmi követelmények is levezethetőek. A P) cikk (1) bekezdése mintegy hipotetikus örökséggel ruházza fel a jövő nemzedékeket." Ebből fakad az államnak sajátos védelmi kötelezettsége [32], amelynek keretében tekintettel kell lennie „a jövő nemzedékek örökségének állapotára". Ez a visszalépés tilalmát is felölelő objektív követelményt jelent.

Etikai alapok mellett elismert jogtudós – Edith Brown Weiss[20] – gondolatait is felhasználja álláspontja kialakításában az AB határozat:

> „[33] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése alapján a jelen generációt három fő kötelezettség terheli: a választás lehetőségének megőrzése, a minőség megőrzése és a hozzáférés lehetőségének biztosítása. A választás lehetőségének biztosítása azon a megfontoláson alapul, hogy a jövő nemzedékek életfeltételei akkor biztosíthatóak leginkább, ha az átörökített természeti örökség képes a jövő generációk számára megadni a választás szabadságát problémáik megoldásában ahelyett, hogy a jelenkor döntései kényszerpályára állítanák a későbbi generációkat. A minőség megőrzésének követelménye szerint törekedni kell arra, hogy a természeti környezetet legalább olyan állapotban adjuk át a jövő nemzedékek számára, mint ahogy azt az elmúlt nemzedékektől kaptuk. A

[20] Edith Brown Weiss: In Fairness To Future Generations and Sustainable Development. *American University International Law Review,* Vol. 8., No. 1., Article 2. 1992. (A szerző alapműve e tekintetben: Edith Brown Weiss: *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity.* New York, Transnational Publishers, Inc., 1989.)

> természeti erőforrásokhoz való hozzáférés követelménye szerint pedig a jelen nemzedékei mindaddig szabadon hozzáférhetnek a rendelkezésre álló erőforrásokhoz, amíg tiszteletben tartják a jövő generációk méltányos érdekeit."

A határozat fontos üzenete emellett a távlatos gondolkodásra ösztönzés:

> „[34] Ezen alapelvi szintű elvárásoknak a jogalkotó csak akkor tud eleget tenni, ha döntéseinek meghozatala során távlatosan, kormányzati ciklusokon átívelően mérlegel."

A 13/2018. (IX. 4.) AB határozat minden helyzetre kiterjedően, az általánosság igényével szögezi le:

> „[15] […] A nemzet közös örökségébe tartozó vagyontárgyakkal való felelős gazdálkodás egyik Alaptörvényben nevesített célja, nevezetesen a jövő nemzedékek szükségleteinek meghatározása nem politikai kérdés, azt mindenkor tudományos igénnyel lehet és kell meghatározni, az elővigyázatosság és megelőzés elvének érvényesülésére is figyelemmel."

Ezek mellett még számos más határozatot említhetünk. Ezek között is kiemelkedő az erdőtörvény módosításához fűződő Ab határozat – 14/2020. (VII.6.) – a jövő nemzedékekkel kapcsolatos, a jelen generációt terhelő számos kötelezettséget foglalt össze:

> „[36] Az Alaptörvény P) cikkéből a természeti erőforrások, és ezáltal a környezet állapotára vonatkozó abszolút jellegű, tartalmi zsinórmérték is következik, amely objektív követelményeket támaszt az állam mindenkori tevékenységével szemben {28/2017. (X. 25.) AB határozat, Indokolás [32]}. A P) cikk (1) bekezdéséből, illetőleg a XXI. cikk (1) bekezdéséből fakadó környezetvédelmi tárgyú jogalkotási kötelezettséggel összefüggésben az Alkotmánybíróság korábban már kiemelte, hogy a környezet védelme érdekében elfogadott konkrét jogszabályoknak megismerhetőeknek, egyértelműeknek, jogilag kikényszeríthetőeknek kell lenniük ahhoz, hogy az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdésében nevesített értékek hatékony védelme érvényesüljön […] Tartalmi értelemben pedig az Alaptörvényből fakadó, a jövő nemzedékekkel szemben,

> illetőleg a természeti és kulturális erőforrások védelméért önmagában is fennálló felelősség azt kívánja meg a jogalkotótól, hogy intézkedései várható hatását a tudományos ismeretek alapján, az elővigyázatosság és a megelőzés elvének megfelelően értékelje és mérlegelje […] A környezetvédelmi tárgyú jogalkotási kötelezettséggel kapcsolatosan az Alkotmánybíróság arra is rámutatott, hogy mindazokat a feladatokat, amelyeket másutt alanyi jogok védelmével lát el az állam, ebben az esetben törvényi és szervezeti garanciák biztosításával teljesíti […], melynek a jogalkotó csak akkor tud eleget tenni, ha döntéseinek meghozatala során távlatosan, kormányzati ciklusokon átívelően mérlegel […]"

Ez a határozat újabb elemmel gazdagította a jövő nemzedékek védelmének kérdése, egy olyan koncepcionális kérdést emelve be a hazai jogba, amely ugyan itthon is ismert bizalmi vagyonkezelésnek különösen aktív és kiterjesztett megközelítését:

> „[22] Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése a *public trust* környezeti és természeti értékekre vonatkozó koncepciójának alkotmányjogi megfogalmazásán alapul, melynek lényege, hogy az állam a jövő nemzedékek mint kedvezményezettek számára egyfajta bizalmi vagyonkezelőként kezeli a rá bízott természeti és kulturális kincseket, és a jelen generációk számára csak addig a mértékig teszi lehetővé ezen kincsek használatát és hasznosítását, ameddig az a természeti és kulturális értékeket mint önmagukért is védelemben részesítendő vagyontárgyak hosszú távú fennmaradását nem veszélyezteti."

Egyre jobban kirajzolódik tehát a kép, miként nézzünk a jövő nemzedékekre, miként gondoljunk rájuk. Jövő nemzedékek szószólójaként jegyeztem tavaly egy figyelemfelhívást,[21] amiből kiemelnék egy fontos összegzést:

> „Az etikai és jogi – alaptörvényi – szempontokat összegezve az alábbiak kristályosodnak ki:
>
> - a jelen és jövő nemzedékek elkülönítése nem lehetséges, lévén ugyanazon emberiségről, magyarságról van szó, az emberi faj

[21] Figyelemfelhívás a veszélyhelyzeti rendeletalkotás és a jövő nemzedékek érdekeinek védelme összehangolhatóságáról – az Alaptörvény és az Alkotmánybíróság határozatainak tükrében. https://tinyurl.com/7vh37w5t

teljessége is csak egységében értelmezhető, a generációk folyamataként;

- a jövő nemzedékek védelmét a jelen nemzedékek kötelezettségeiként, önkorlátozásaként foghatjuk fel, aminek minimuma a károkozás tilalma;
- mindez hosszú távú gondolkodást és gondoskodást igényel, a jelenre nézve esetleg kedvező, de a jövőre nézve hátrányos döntések elkerülését;
- a jövő nemzedékek érdekeit mindenkinek védeni kell, tehát a kapcsolódó kötelezettségek mindenkitől - az államot is beleértve - egyaránt áldozatot várnak, legalább azt az áldozatot, hogy belássa, nem tehet meg mindent, amit akar;
- az állam szerepe azonban a kötelezettek sorából kiemelkedő, hiszen a jövő nemzedékek hipotetikus örökségét az állam kezeli, mint felelős őrző, tehát elszámolási kötelezettséggel. Az államtól várjuk el legjobban az önkorlátozást és azt is, hogy a kötelezettségeket másokon is számonkérje."

A jövő nemzedékek képe ezek szerint nem valami új, ismeretlen kép, hiszen valójában mi magunk vagyunk. Magunk, az emberiség éppen aktuális részei, akik egy adott pillanatban jelen nemzedékekként mutatkozunk, voltunk jövő nemzedék és leszünk a múlt. Ezért nem lehet, nem is szabad – sem jogi, sem morális szempontból – bármiféle ellentétet feltételezni a jelen és jövő között. Ha mégis van érdekkülönbség, az abban mutatkozik meg, hogy a jövő nemzedékek nekünk vannak kiszolgáltatva és a jelen nemzedékek túlzott igényei, pazarlása, a természeti erőforrások felélése folyamatosan veszélyezteti a jövő nemzedékeket, egyre kevesebb esélyt adva arra, hogy – ha csak részben is – megtudják, miként is lehetett, lehetett volna élni.[22] Ha nincs önkorlátozás, akkor intézményi korlátozásokra, az állam, a nemzetközi közösség beavatkozására van szükség, amire láthatóan elég csekély esély mutatkozik. A jövő emberképe így nekünk van kiszolgáltatva, nagy részben mi formáljuk, kiváltképpen lehetőségeik körét.

[22] Szomorú és őszinte képet fest a helyzetről az IPCC jelentése – AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023 – amelyiknek 1. sz. képe azt vizsgálja – 2020-at tekintve elhatárolási határnak –, hogy milyen esélyei vannak a különböző években születetteknek arra, hogy viszonylag 'normális' klimatikus viszonyok között éljék le életüket. Amíg az 1950-ben születettek 70 éves koruk táján szembesülnek a növekvő hőmérsékleti átlagokkal, míg a 2020-ban születettek már életük kezdetén ennek voltak kitéve, aligha ismerhetik meg, mit jelentettek a langymeleg nyári esték és a havas karácsonyok (már hazánkból szemlélve a kérdést).

EMBERKÉP A MAGÁNJOGBAN

A felelős környezethasználó

Csapó Orsolya*

A magánjog, mint a társadalmi együttélés normarendszerének meghatározója, a jogalanyok közötti kapcsolatok szabályozására törekedve alapvetően gazdasági tranzakciókat és személyes kapcsolatokat rendez, amelynek kiindulópontjaként tükrözi az adott kor emberképének, s mellette a társadalmi viszonyokról alkotott elképzeléseinek legmélyebb rétegeit. A magánjog klasszikus felfogása, az első kódexek modellje az autonóm, önálló, döntéseiben megfontolt és azokért felelős személy, a polgár képe, aki számára az állam a magánjogi szabályokon keresztül elsősorban lehetőségeket teremt érdekei megvalósításához; emellett az állam szabályozó, korlátozó szerepe fokozatosan szivárgott be, s nyert egyre határozottabb arcélt. Míg a felvilágosodás eszméit követő észjogi jogalkotás radikálisan szakított a feudális kötöttségekkel, s elismerte az emberek törvény előtti egyenlőségét a személyi jog terén, addig a vagyonjog területén megteremtette a szabad, kötöttségektől mentes magántulajdont, garantálta annak jogi védelmét, és a vagyoni forgalom princípiumaként fogadta el a szerződési szabadság és az egyesülési szabadság elveit. Ez a polgári jogegyenlőség, azaz hogy nem teszünk különbséget a jogalanyok tekintetében a képességeik, képzettségük, avagy vagyoni helyzetük szerint, s egyként felelős, döntéseiben adekvát személynek kezeljük a jogalanyokat teszi lehetővé, hogy minden személyre egységes szabályozást alkothassunk a „mellérendeltség és egyenjogúság" elve mentén. Hatályos szabályaink „az öntudatos, autonóm, bátran kockáztató, saját ügyeit felnőtt módon intézni tudó emberkép[en alapulnak], akinek nincs szüksége minden oldalról állami megtámasztásra, még kevésbé az állam gyámkodására."[1]

---

* Egyetemi adjunktus, Polgári jogi Tanszék.

1 Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 2000/2. 15.

S bár a társadalmi, gazdasági jelenségek foltot vetve a magánjog szabályozási módszerére, diszpozitív, jogosító jellegére, s a közjogiasodás jeleit mutatva kógens normákat építenek a felek autonómiájának útjába, eleddig nem döntötték meg az emberkép-felfogását, noha egységessége iránt merülnek fel kételyek.[2]

Az alkotmányos alapjogok, az alapvető emberi jogok érvényesítése magánjogi viszonyokban a huszadik század közepe óta folyamatosan napirenden van. A magánautonómia védelme versus alkotmányos elvek számos tárgykörben, így a tulajdonjog gyakorlása, a vállalkozási és szerződési szabadság körében vetnek fel kérdéseket. Egyre nyilvánvalóbb az államnak a tulajdonos rendelkezési szabadságába való beavatkozása, noha a hagyományos jogi gondolkodás mindig elutasította azon igényeket, amelyek a hátrányos megkülönböztetés tilalmára hivatkozva próbálták elérni a tulajdonos rendelkezési szabadságának, illetve szerződési szabadságának korlátozását, hogy például kivel köt szerződést, kinek engedi át a dolog használatát, ingatlana területére kit enged be.[3] A természet megőrzéséről rendelkező Alaptörvénybe foglalt általános rendelkezés[4] megalapoz-e magánjogi korlátot annak kifejezett törvényi megfogalmazása nélkül, amely általános elvárhatóságot jelent a jogosultak mindenfajta joggyakorlatára? Az egyes rendelkezések tartalmában megjelenik, s kifejezett, direkt hatással bír magánjogi jogosultságaink tartalmára. A környezethasználattal kapcsolatos, kifejezetten a magánautonómiát korlátozó törvényben lefektetett példa lehet erre a használat elmulasztása esetére fenyegető beavatkozás, azaz a törvényben előírt parlagfűmentesítés[5] elmulasztása, amely közjogi kötelezettség a tulajdonost vagy a földhasználót terheli; ennek elmulasztása esetén közérdekű védekezésként kötelező elrendelni a kaszálást,[6] amely együtt jár az ingatlanra való tulajdonosi, birtokosi hozzájárulás nélküli belépéssel és ott a növényzet módosításával,[7] amely akár az ott nevelt kultúrnövények kártalanítás nélküli kiirtásával is járhat,[8] s mindezen autonómiába való durva behatolás, a vagyontárgyon a jogosult akarata és hozzájárulása nélkül végzett beavatkozás

---

2 A fogyasztó fogalmával kapcsolatban ld. Landi Balázs: Emberkép, magatartásmérték, felelősség. *Iustum Aequum Salutare,* 2016/1. 54–56.

3 Menyhárd Attila: Diszkriminációtilalom és polgári jog. In: Sajó András (szerk.): *Alkotmányosság a magánjogban.* Budapest, Complex, 2006. 131.

4 Alaptörvény P) cikk.

5 Az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről szóló 2008. évi XLVI. törvény 17.§ (4).

6 50. § (1).

7 50. § (6).

8 50. § (7).

költsége a tulajdonost terheli.[9] Nézzük, hogy jutott idáig a közfelfogás és a szabályozás, hogy a magánautonómia megsértése elfogadhatóvá vált, és a tulajdonjog legdurvább korlátozására a tulajdonos költségén sor kerülhessen.

Hagyományosan a magánjog az egyén önrendelkezési jogát, a tulajdonhoz való jogot és a szerződéses szabadságot középpontba helyezve az embert elsősorban gazdasági szereplőként, jogok és kötelezettségek hordozójaként fogta fel. A környezet pedig, mint a gazdasági tevékenység tárgya dologként szerepelt, elsősorban szabadon felhasználható eszközként szolgált az emberi szükségletek kielégítésére.

Kezdetben a jogi szabályozás egészében hiányzik a környezeti érdek felismerése, csupán más tartalmú normák melléktermékeként került sor néhol környezetet védő rendelkezések elfogadására. A szemlélet alapja, hogy Isten megteremtette a Földet, hogy az ember uralma alá hajthassa,[10] szabadon használhassa. A szemléletváltozás első jeleként a természet és a vizek védelme jelenik meg, elsősorban az emberi élet, a tulajdon, s a gazdasági érdekek védelmét célozva, tulajdonképpen tehát az ember érdekében. Csupán a XX. század közepétől beszélhetünk a normák olyan megkülönböztethető közös sajátosságairól, közös céljáról, ami indokolhatja a korábbitól eltérő szemléletű vizsgálatukat. Az ezt megelőző időszakban megjelenő környezeti szabályok szétszórt, elaprózott jellegűek, s főként másodlagosan, mintegy a norma mellékhatásaként valósult meg a környezet védelme. S bár a másodlagos jelleg számos területen megmarad – így a talaj védelme máig a mezőgazdasági termőföld védelmére fókuszál, de a vízvédelem sem távolodik el messzire a vízgazdálkodástól, az emberi szükségletektől –, mégis elmondhatjuk, hogy ettől az időtől, a huszadik század közepétől kezdődően megjelennek az elsődlegesen a környezet védelmét célzó jogszabályok. Ezen normák azonban még csupán egy-egy terület szabályozására koncentrálnak, egy adott probléma megoldására születtek, s nem törődtek a védelmi intézkedések más természeti elemet terhelő hatásaival. Ennek oka, hogy kezdetben hiányzik a környezet, mint rendszer összefüggéseinek felismerése, az általános fenyegetettség érzet.[11] Az átfogó védelem iránti igény kialakulása később következett be, noha annak jogszabályi szinten való megvalósítása ma is kihívást jelent. A magánjog szabályozására ugyanez mondható el. A környezeti szemlélet nem jelenik meg a normákban, azonban egyes szabályok alkalmasak – másodlagos, mellékes hatásként – ekként funkcionálni, mintegy

[9] 50. § (2)–(3).

[10] Ter. 1,28.

[11] Bándi Gyula: *Környezetjog.* Budapest, Szent István Társulat, 2011. 18.

véletlenül. A szomszédjogi rendelkezések szükségtelen zavarás elleni tilalma, a birtokvédelem, illetve a személyhez fűződő jogok emberi életet, egészséget védő rendelkezései egyben a környezetre pozitívan ható jogvédelem érvényesítésére biztosítottak már ekkor is jogi lehetőséget, azonban a magánjog felfogásához hűen kizárólag egy konkrét jogalanyt ért konkrét sérelem esetére, s nem a környezet érdekében. Ennek hiányában a jogosultak szabadon gyakorolhatták jogaikat, birtokoltak, használhattak, rendelkezhettek, szerződhettek stb.

AZ 1950-60-as években minőségi változás állt be a szabályozásban: egyes források innentől beszélnek környezetjogról,[12]mások csupán a változás jelentőségét emelik ki.[13] Ettől az időszaktól nem csupán néhány környezetvédelmi rendelkezésről, hanem összefüggő, célra orientált normarendszerről beszélhetünk. Ekkor történt meg ugyanis az a felismerés, ami a globális fenyegetettség-érzés következtében átfogó védelem iránti igényként nagyobb mennyiségű, azonos szemléletű, a környezet minden szegmensére kiterjedő szabályozást kívánt.[14] Erre válasz az első, 1972-es stockholmi környezetvédelmi konferencia, ami fordulópontot jelentett a környezetvédelemben. Ennek hatására megszülettek az első környezetvédelmi törvények,[15] köztük a hazai is.[16] A kor vélekedése szerint korszerű törvény[17] állampolgári jogként nevezi meg az emberhez méltó környezetet, céljai között szerepel az ember egészségének védelme, a jelen és a jövő nemzedékek életfeltételeinek javítása érdekében védelmi szabályok kialakítása. Általános védelem alá helyezi a földet, a vizet, a levegőt, az élővilágot, a tájat és a települési környezetet, lefekteti hasznosításuk, felhasználásuk és alakításuk alapvető szabályait, kimondja a szennyezés, bármiféle káros hatásnak kitétel általános tilalmát. Részletszabályokat nem alkot, számolva más környezeti normákkal, kimondja azonban azt az elvet, hogy az „[…] emberi környezet védelmére e jogszabályok rendelkezéseit – e törvénnyel összhangban – kell

[12] Ld. erről Bakács Tibor: *Magyar környezetjog.* Budapest, Springer Hungarica, 1992. 19.; Tamás András (szerk.): *A környezetvédelem jogi kézikönyve.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 50–51.

[13] Bándi (2011) i. m. 13.; Fodor László – Prugberger Tamás: *A környezetjog rendszere, elméleti és gyakorlati kérdései.* Budapest, Környezetgazdálkodási Intézet, 1996. 16–23.

[14] Bándi Gyula: A környezetvédelem jogi szabályozásának alapkérdései. In: Bándi Gyula (szerk.): *Környezetvédelmi jogesetek és a szakértői tevékenység.* Budapest, KJK-Kerszöv, 2001. 18.

[15] Pl. 1976-ban a francia környezetvédelmi törvény, a szocialista országokban ld. Ficzere Lajos: A környezetvédelem szabályozása és igazgatása a KGST-országokban és a környezetvédelmi együttműködés a KGST keretében. In: Trócsányi László (szerk.): Környezetvédelem és a jog. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 132–148.

[16] 1976. évi II. törvény az emberi környezet védelméről.

[17] Tamás i. m. 103.

alkalmazni.”,[18] maga alá rendelve az ágazati szabályokat, a „környezetvédelem alkotmányává”[19] téve így a törvényt.

A felelősség tekintetében számottevő előrelépést jelent, hogy a polgári jogi kárfelelősség szabályait a Polgári Törvénykönyv veszélyes üzemi felelőssége alá rendeli, s új, nevesített büntető tényállást statuál, a környezetvédelmet sértő bűncselekményt. A változtatás 1978-tól az akkori Ptk. szövegében is megjelenik,[20] külön veszélyes üzemi alakzatot létesítve az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységekre, amely ebben a megfogalmazásban létező szabály máig. Korábbi magánjogi kódexünkben ez az első, s hatályáig utolsó előfordulása a környezet kifejezésnek, s ezzel az egyetlen, kifejezetten a környezetre vonatkozó szabálynak – noha számos jogintézményt használt a gyakorlat s tartott számon az elmélet a környezet védelmére alkalmazható rendelkezések között.[21]

Az első környezetvédelmi törvény megoldásai a kor környezetvédelmi igényszintjét tükrözik, következetes végrehajtása pedig előrelépést jelentett volna a megelőző időszakhoz képest. Ágazati szabályok születnek a törvény örvén és végrehajtására, történik némi gyakorlati előrelépés is, de az áttörés elmarad. Az 1995-ben elfogadott környezetvédelmi törvény indoklása szerint is igaz, hogy „a törvény valójában nem jelentett a végrehajtás számára igazi normát, a környezetvédelem nem épült be a társadalmi-gazdasági folyamatokba.” Ugyanakkor ennek indoka a törvény motivációjában keresendő: Magyarországon a környezetvédelem „bevezetése” egy felülről irányított, főként kirakatcélokat szolgáló állami intézkedés volt, ami nem veszélyeztethette a magasabb rendű termelési célokat.[22] A kor társadalmi felfogását nem igen befolyásolta a formálódó jogterület, a hétköznapok szintjén nem jelent meg a környezetvédelem fontosságának tudata sem.

Magánjogi szempontból azonban konkrétan megfogható haladást jelentett a felelősségi alakzatok átalakítása. A polgári jogi felelősség tekintetében elsőként a felróhatóságon alapuló felelősség alkalmazása volt elfogadott környezeti ügyekben, noha a bírói gyakorlatban a kimentés lehetősége fokozatosan beszűkült. Többek között ennek eredményeként az 1976. évi környezetvédelmi törvény deklarálta kifejezetten az objektív felelősséget, ami a jogterületek együttműködésének korai jele környezeti területen. A jogfelfogásban és jog-

18 1976. évi II. törvény 53.§ (2).

19 Tamás i. m. 103.

20 1977. IV. törvény módosítása az 1959. évi IV. törvény 345. §-án.

21 Ld. erről Pump Judit: *A Polgári Törvénykönyv a környezetjogász szemével.* Budapest, Pázmány Press, 2019.

22 Bándi (2011) i. m. 18–19.

alkalmazásban megjelentek tehát az első csírái a környezeti érdek – még nem kiemelkedő – fontosságának, ugyanakkor a rendelkezés alkalmazása ugyanúgy hiányos, ahogy a környezetvédelmi törvény széleskörű s átütő hatása.

A rendszerváltás időszakának nemzetközi környezetjogi eseménye az 1992-es Rio de Janeiroban az ENSZ égisze alatt megrendezett Környezet és Fejlődés világkonferenciája. Az addig eltelt húsz év alapvető változásokat hozott a szemléletben, ami a fenntartható fejlődés gondolatába sűrűsödött. Már nem csupán az egyes tevékenységek káros következményeinek eliminálásáról, hanem az egész gazdaság átszervezéséről gondolkodtak, olyan környezethasználat megvalósításán, amely tekintettel van a környezet érdekeire. Olyan gazdasági fejlődés, ami „kielégíti a jelen szükségleteit anélkül, hogy csökkentené a jövendő generációk képességét, hogy kielégítsék a saját szükségleteiket".[23] Ennek a meghatározásnak a továbbfejlesztése szerint a fenntartható fejlődés az emberi életminőség javulását jelenti úgy, hogy közben a támogató ökoszisztémák eltartóképességének határain belül maradunk.[24] A tudomány, a felfogás változásai sokkal dinamikusabbak, mint a társadalmi-gazdasági élet, vagy az ahhoz kapcsolódó jogi szabályozás,[25] ezt tükrözi, hogy a konferencián a résztvevők érdekellentétei miatt mindössze egy nem kötelező nyilatkozatot tudtak csak elfogadni, amelyben összefoglalták a fenntartható fejlődés alapjait. A társadalom felfogása nehezen és lassan alkalmazkodik a tudományos megállapításokhoz, s még ha el is fogadja azokat, vonakodik levonni annak tanulságait saját életére, főként, ha mint ebben a helyzetben, az negatívan hat arra. Az egyes országok – részben erre a társadalmi nyomásra – nem készültek fel arra, hogy olyan mértékben alakítsák át egész társadalmi-gazdasági életüket, mint amennyire azt az eredetileg megfogalmazott követelmények szükségeltették volna. A problémakör jogi nyelvre fordítása azóta is kihívásokkal küzd, a kezdeti éles megfogalmazások, s ezzel a belőlük származó kötelezettségek ekkorra – s azóta is – finomodtak, tompultak. A fenntartható fejlődés tartalommal való feltöltése nehezen indult, s nehezen megy a mai napig.[26]

Hazai fejleményként a rendszerváltás átrendezte az állam ellenőrző funkcióit, ugyanakkor az újonnan kialakult vállalkozói réteg jogkövető magatartása is gyenge, így a környezetvédelmi előírások betartása nagymértékben csök-

[23] ENSZ Közös jövőnk jelentés 1987.

[24] World Resources Institute 1992. A fenntarthatóság értelmezéséről és aktuális kérdéseiről bővebben ld. Bándi Gyula : A fenntarthatóság értelmezésének egyes jogi szempontjai. MTA doktori értekezés. 2013. 9–26.

[25] Bándi (2011) i. m. 15.

[26] Ld. erről bővebben Bándi (2013) i. m. 26–164.

kent: az újonnan létesülő beruházások még, a privatizált állami tulajdonú cégek már nem tudnak vagy akarnak beruházni a környezetkímélő technológiákba.[27] Az országba a beruházásokon keresztül érkező technológia azonban bár nem a legkorszerűbb, de így is jóval fejlettebb, s egyben környezetkímélőbb, mint amit leváltott. A hatékony környezetvédelem súlyos gazdasági terhet jelentett volna az átalakuló gazdaságnak, így a rendszerváltás a környezetjog terén nem hozott előrelépést.[28]A társadalmi gondolkodás homlokterébe az új gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás került, a környezetvédelem, amely a nyugati országokban egyre erősödő társadalmi támogatottságot élvezett, idehaza össztársadalmi szinten néhány kiemelt kérdést leszámítva inkább úri huncutságnak számított.[29]

A szabályozás megújulása a kilencvenes évek közepén az új környezetvédelmi törvény megszületéséhez köthető. A környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény összegzi a környezetjog elvi alapjait és legfontosabb jogintézményeit. Erre épülve törvényi szinten is szabályozásra került a vízügyi, természetvédelmi jog, s kis szünet után jogalkotási dömping indult az addigi lemaradások pótlására. A környezetvédelmi törvény előrelépést jelentett abban a tekintetben, hogy a környezetjogi szabályozás vázlatos megalapozásán túl mintegy listát is „írt" a megalkotandó kapcsolódó jogszabályokról,[30] s egységes módon fektette le a környezetjog alapfogalmait.

Az EU csatlakozási kérelemtől kezdődő időszak minden tekintetben, így a környezetjog terén is intenzív átalakulást indukált. Az 1998-ban megkezdett csatlakozási tárgyalások 2002 végével zárultak le, ezen időszak alatt kellett felkészíteni a magyar jogrendszert az uniós joganyag átvételére. 2004. május elsejével, uniós tagságunk hivatalos kezdetével a folyamat nem zárult le, csupán kiegészült a tagságból adódó jogokkal és kötelezettségekkel. A környezetvédelmi törvényre épülve ezen időszak alatt szabályozásra került az uniós jogban szabályozott területek mindegyike. A jogszabályok azonban általában formálisak, az uniós jog szó szerinti átvételére korlátozódtak, nem átgondolt, a hazai körülményekre hangolt normák.[31] Ugyanakkor, minthogy az unió környezetjoga ilyen, így a magyar környezetjog is egy megelőző szemléletű, integrációra törekvő,

[27] Fodor–Prugberger i. m. 31–32.

[28] Bándi (2011) i. m. 19.

[29] Természetesen itthon is voltak jelentős lépések és támogatók, gondoljunk csak a Duna Kör tevékenységére és a Bős–Nagymarosi vízlépcső elleni fellépésére, de a hétköznapokban, a társadalom egészében, saját életére vonatkoztatva még nem jelentkezik az igény.

[30] Kvt. 3. §.

[31] Bándi (2011) i. m. 21.

expanzívan növekvő területté vált, amely a nemzetközi együttműködés kapcsán követi a kialakuló trendeket.

A magánjog a rendszerváltást követően szintén drasztikus változásokon esett át. A tulajdon és vállalkozás szabadsága, a magánosítás hulláma azonban elsodorta a környezet védelme iránti kezdeményezéseket, hiszen a rendszer piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodása érthető módon elsődlegességet élvezett. Az új tulajdonosi és vállalkozói rétegek pedig az eredeti tőkefelhalmozás lázában égve szakítottak épp csak éledező és tudatosuló, a környezetet érintő morális megfontolásaikkal, egyéni szinten pedig a megélhetési válság sokkal primérebb kihívást jelentett, semmint hogy lehetősége lett volna a lakosságnak környezetvédelmi szempontokat mérlegelni egyéni döntései kapcsán. Épp ellenkezőleg, fogyasztói társadalom nyugatról megérkező „vívmányai", az eldobható, az egyszer használatos, a szélesedő de tartalmában silányuló választék lenyűgözte a lakosságot, s a csillogó látszat a felfogást is ekként módosította: az egyre növekvő számú árucikkek és szolgáltatások birtoklása és használata az elsődleges kulturális törekvés, ez tűnt – sokaknál máig tűnik – az egyéni boldogsághoz, társadalmi státuszhoz és nemzeti sikerességhez vezető legbiztosabb útnak.

Ennek az időszakra esett szintén egy jelentős nemzetközi esemény, a 2002-ben Johannesburgban megtartott Fenntartható Fejlődés Világkonferenciája. A konferencia a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében cselekvési tervet dolgozott ki, amelynek vállalásai mellé határidőket is tűzött, noha szankciókat nem,[32] s amelyekről így utólag laikus szemlélőként is megállapíthatjuk, hogy indokolatlan optimizmussal lettek kitűzve. A konferencia eredményei csalódást keltőek, hiszen a végrehajtásra nem, vagy alig került sor,[33] de nem volt teljesen eredménytelen. A konferencia újdonsága, illetőleg utólagos hatása, hogy megjelent a fenntartható fejlődés szociális dimenziója, vagyis a környezetpolitika

[32] Ilyen vállalás például, hogy 2020-ra a vegyi anyagokat csak olyan módon lehessen előállítani és használni, mely nem veszélyezteti az emberi egészséget. A modern energiarendszerek terjesztése, az energiahatékonyság fokozása, a megújuló energiák használatának növelése. Afrika népességének 35%-ának az energia hozzáférhetőségének megoldása az elkövetkező 20 éven belül. 2010-ig a fejlődő országokban az ózonkárosító technológiák alternatíváinak bevezetése. 2010-re a biodiverzitás csökkenésének megállítása. A tenderek élővilágának különböző fokozatú védelme 2012-re illetve 2015-re (tengeri védett területek, stb.) A fenntartható termelésről és fogyasztásról szóló 10 éves program indítása. A közösségi felelősségvállalás erősítése. Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development. Johannesburg 2002. http://www.un-documents.net/jburgpln.htm

[33] „Rio +20" Nemzetközi konferencia. Civil értékelés és javaslatok a fenntartható fejlődés folyamatairól. MTVSZ 2012. 6–10. https://vmek.oszk.hu/10900/10978/index.phtml

és a szociálpolitika integrálódása.[34] Az elfogadott dokumentumok elvárásai a hazai jogban is később, áttételesen jelentkeztek csupán, az Európai Unió közvetítésével a környezeti érdek a szabályozás minden területére való beépítése csupán elkezdődött. Környezeti jogalkotás terén hazánk eddigre már elvesztette a hetvenes évekbeli sztahanovista jellegét, az uniós jog átvételének láza is lecsengett, inkább a fősodorral tartva a kényelmes tempójú jogkövetésre törekedett.

Magánjogi téren az új kódex megalkotása és az azt övező diskurzus nem generált átütő változásokat a környezeti kérdés magánjogba illesztése terén. Az új Ptk. a rendszerváltást követő átmeneti tőkefelhalmozási láztól továbblépve már a szociális piacgazdaság modelljére épít, a magánautonómia, magántulajdon, szerződési szabadság széles körű elismerésével, de bizonyos szociális kötöttségek belátásával.[35] Ugyanakkor napjainkra a nyitott gazdaság örvén az önkéntesség, az önszabályozás, a társadalmi részvétel is egyre nagyobb teret kapnak, hisz a fejlett országokban megjelenő fogyasztói igények, mint a környezetbarát termékek, illetve vállalkozói rétegben kialakult szokások – pl. a társadalmi felelősségvállalás – hozzánk is beszivárogtak. A magánjog szabályozási rendszerére mindez nem gyakorolt közvetlen hatást, ugyanakkor az egyes szereplők felfogásának és magatartásváltozásának megkezdése pl. az üzletági szokások, a tisztességes piaci magatartás, a felek egymással szembeni elvárásai tekintetében új hullámokat vetett.

A környezet fogalma, védelme továbbra sem szempont a magánjogban – ugyanakkor a környezetet veszélyeztető magatartással másnak okozott károkra vonatkozó felelősségi szabály mellett a kódexbe került egy másik, az emberi környezetre vonatkozó, korlátozó rendelkezés. A dolgok közül kiemeli ugyanis a törvény az állatokat azzal, hogy esetükben természetüknek megfelelő eltéréseket megállapító törvényi rendelkezések mentén alkalmazhatóak a dologszabályok.[36] Az ember és állat viszonyának társadalmi megítélése változott meg napjainkra annyira, hogy az állatok védelmére vonatkozó közjogi rendelkezések kifejezett magánjogi figyelembevételének rögzítése is indokolttá vált, rugalmas tartalommal beépítve így a közjogi korlátokat és elvárásokat a normaszövegbe. Az állatok különleges jogi státusa egyre szélesedő elismertséget nyer, így az európai kódexek egy része kivonva őket a dologfogalom alól már

[34] Láng István akadémikus előadása *A környezetvédelem és a fenntartható fejlődés kialakulása*. Mindentudás Egyeteme, 2002. https://tinyurl.com/rpcda9ty

[35] Vékás Lajos: Az új Polgári Törvénykönyvről. *Jogtudományi Közlöny,* 2013/5. 228.

[36] Ptk. 5:14. § (3).

nem dologként, hanem egyéb entitásként tekint rájuk,[37] s különleges jellegük apropóján a rájuk vonatkozó rendelkezések cizellálására is igény mutatkozik.[38] A környezet fogalmának másik, alapvetően kétséges szöveges megjelenése a kódex sérelemdíj szabályainál található, ahol a sérelemdíj mértékének meghatározása tekintetében sorolja ismérvként a szöveg, hogy a bíróság a mérlegelésnél többek között a jogsértés sértettje és *környezetére* gyakorolt hatásaira tekintettel határoz meg egy összeget.[39] A kifejezés alapvetően nem környezetvédelmi célú, de a szó többértelműsége okán, feltételezhetően véletlenül sikerült olyan megfogalmazást találni, amely alkalmas arra, hogy a bíróság előtt kifejezetten környezeti hatásra hivatkozhassanak a felek. De minthogy az elsődleges jelentéstartalom a sérelmet szenvedő személyt körbevevő miliőre, vélhetően kapcsolataira, társadalmi státusára, hozzátartozóira vonatkozó hatásokra utalt a szöveg, így a rendelkezés nem értékelhető a környezetvédelmi szempontok figyelembevételi kötelezettségeként, csupán újabb, másodlagosan ilyen esetre is használható jogintézményként.

Napjainkra a környezeti probléma s annak súlyossága széles körben felismert és elfogadott problémává transzformálódott, ugyanakkor a nemzetközi együttműködés számottevően lelassult. Nehezülését jól mutatja például a 2012-ben Rio de Janeiroban rendezett Rio +20 Fenntartható Fejlődés Konferenciája, ahol a feleknek nem sikerült kötelező érvényű dokumentumot elfogadni, sőt. A 2015-ben kötött Párizsi Klímavédelmi Egyezmény – ami a világ első átfogó klímavédelmi egyezménye 195 ország csatlakozásával – nagy jelentőségű előrelépés reményét keltette az Egyesült Államok – mint az egyik legnagyobb üvegházhatású gáz kibocsátó – csatlakozása okán, azonban az USA belpolitikája átmeneti időre újból izolacionalista irányba fordult (s a választási eredmények alapján fordul talán 2025-től ismét), ami az egyezményből való kilépéssel fenyeget, egyben nagyban visszaveti annak hatékonyságát.[40] A nemzetközi közösség ed-

[37] Az ABGB 285/a§, ZGB Art. 641a, BGB § 90a kifejezetten leszögezi, hogy az állatok nem dolgok.

[38] Lénárdné Maletics Borbála – Nochta Tibor: Az állatok magánjogi státuszhelyzetéről. *Magyar Jog,* 2022/5. 313–316.

[39] Ptk. 2:52. § (3).

[40] Az USA demokrata kormányzata alatt tető alá hozott csatlakozást követően az Obama-adminisztráció komoly sikereket ért el az egyezmény végrehajtásában, amit a republikánus Donald Trump elnökké választását követően visszafogott, majd 2017-ben bejelentette az USA kilépését az egyezményből. A demokrata Joe Biden beiktatása napján nyomban visszaléptette az országot az egyezménybe, azonban Trump újabb választási győzelmével újra veszélybe került az egyezmény. A Párizsi Egyezmény egyébként eleve egy puha megállapodás, ti. önkéntes vállaláson alapuló kibocsátás-visszafogást tűz ki célul, sikertelenség esetére mindenfajta szankció nélkül.

digi eredményei csekélyek: egy átfogó program (Feladatok a XXI. századra, 1992), s a végrehajtására vonatkozó egyezmények, amelyek eleve alulvállalták magukat, de végrehajtásukban is deficitesek. Időközben új problémák merülnek fel (gazdasági-, energia-, élelmiszer-válság, világjárvány, háborúk), amelynek egyesült erővel való kezelésére kilátás sem nyílik, így a politika eleve a gazdaságra igyekszik szűkíteni a környezeti probléma kezelésének kérdését. A fejlődő és a fejlett országok közti ellentétek egyre mélyebbnek tűnnek, miközben lassan nem lesz mit megóvni. Az egyes országok, intézmények egymástól függetlenül tesznek ugyan intézkedéseket,[41] úgy tűnik azonban, hogy a világ nem képes valódi együttes változásra a Föld állapotának megőrzése érdekében. Ennek ellenére a nemzetközi és az egyes nemzeti jogok közötti kölcsönhatás továbbra is fennáll,[42] szerencsés esetben további motorja lehet a fejlődésnek. Eközben a környezeti válság mélyülésével a társadalom széles körében elismert és fontos érdekké vált a környezetvédelem, a népesség széles köre saját magatartása módosításával is hajlandóvá vált tenni a globális felmelegedés ellen, s további koordinált lépéseket és iránymutatást vár a kérdésben.

A magyar környezetjog jelenét vizsgálva sem beszélhetünk a magyar jogban a környezeti probléma kezelése iránti teljes elkötelezettségről. A hazai jog még mindig döcögős az uniós jogalkotási feladatokban, a végrehajtás még mindig deficites,[43] komoly kihívást jelent a közös uniós környezeti célok elérése is. A mindenkori kormányzat bár politikai téren aktív, támogató a környezetvédelmi célkitűzésekkel, az ország számára kiemelten fontos területeken karakteres álláspontot képvisel – így a GMO, vízkészletek témaköre, ugyanakkor sok helyütt a gazdaságnak alárendelt, környezeti szempontból túlhaladott fejlesztési politikát folytat.[44] A belső jog rendszere, a jogalkotás folyamata, a közigazgatás felépítése és működtetése még messze áll egy integrált, zöld szemléletű rendszertől. A társadalom szemlélete, a kérdésről alkotott értékítélete, az elkötelezettség és a tenni akarás – s ezzel a gyakorlati környezetvédelem – noha folyamatosan

[41] Így például az Európai Unió Környezetvédelmi Cselekvési Programjai, amelyek közül immár a nyolcadik, 2030-ig tartó program végrehajtásáról beszélhetünk.

[42] Allan E. Boyle: Globalising environmental liability: the interplay of national and international law. In: Gerd Winter (szerk.): *Multilevel Governance of Global Environmental Change. Perspectives from Science, Sociology and the Law.* Cambridge University Press, 2006. 559–586.

[43] Gondoljunk csak az akkumulátorgyárak kapcsán folyó eseményekre: az ellenőrzés hiányára és lehetetlenségére, a betemetett monitoring pontokra, az egészségkárosító légszennyezés miatt kimenekülő ellenőrökre, a nevetségesen alacsony bírságokra.

[44] Gondolhatunk itt például az autógyártás hazai térnyerésére, az erőltetett közútfejlesztésre, szembe menve az európai trendekben egyre jelentősebb vasútfejlesztési stratégiával.

javul, még elmarad az európai szinttől. Elmondhatjuk, hogy jelen jogrendszerünk a hagyományos antropocentrikus – a Földet az ember érdekében állóként értelmező, sőt azt meghaladva mintegy erőforrásként ki- és elhasználható – környezetvédelmi álláspontot tükrözi,[45] s bár tettünk lépéseket, messze áll még a jövő nemzedékek érdekeinek védelmétől és a környezet, mint önérték védelmének elfogadásától, mint kívánatos továbblépési felfogástól. A magánjog emberképének jelen állás szerinti felfogása ezt az antropocentrikus világképet tükrözi, lassú előrehaladás mellett a figyelem az önérdekből kinőve már a közvetlen környezet tekintetében is elvárt, s vannak jelei ennek meghaladásának.[46] Jelen állapotában a jogrendszernek számos helyen adódik fejlődési lehetősége, amelyet a környezeti válság okozta szükség, a külső jogi környezet, valamint a társadalmi igény egyaránt elősegít.

A magánjog lehetőségei ebből a szempontból korlátosak, hiszen a jogalanyok egymás közti viszonyrendszerében a magánautónómia korlátjaként képes csupán beavatkozni a jogalkotó. Ugyanakkor a szemléletmód módosulása és módosítása az egyes már meglévő jogintézmények más tartalommal való feltöltése segítheti a folyamatot. Ennek a szemléletváltásnak a keretében nézzük meg tartalmi tekintetben, ki és hogyan tudna környezetéért felelős magánjogi alanyként jelentkezni, ki is tehát ez a felelős környezethasználó. Környezethasználónak az minősül, aki a környezetvédelmi törvényben meghatározottak szerint a környezetet igénybe vevő, terhelő, veszélyeztető, illetőleg szennyező tevékenységet folytat,[47] gyakorlati értelemben tehát mindenki, hisz a levegő és a talaj igénybe-

---

45 Justine Thornton – Silas Beckwith: *Environmental Law.* 2nd ed. London, Sweet & Maxwell, 2004. 7.

46 Az antropocentrikus világkép meghaladásának lehetőségei számosak, lásd ennek fokozatosságáról az alábbi tipológiát:

1. Mindenki saját magára vigyáz.
2. Mindenki saját magára, ezenkívül családjára, barátaira, ismerőseire, valamint közvetlen elődeire is ügyel.
3. Mindenki saját magát, a hozzá közelállókat és polgártársait óvja, illetve a népet, amelyhez tartozik, beleértve a múlt közvetlen örökségét is.
4. Mindenki saját magára, a hozzá közel állókra, saját népére s az egész emberiség ma élő nemzedékeire van tekintettel.
5. Mindenki saját magára, a hozzá közel állókra, saját népére, a mai emberiségre, minden elődre és születendőre, tehát az emberiségre összességében vigyáz.
6. Mindenki az egész emberiségre s minden tudatos, érző élőlényre ügyel (egyénre, fajra egyaránt).
7. Mindenki minden élőt óv (egyént, fajt egyaránt).
8. Mindenki mindenre tekintettel van.

Forrás: Klaus M. Meyer-Abich: A természettel kötendő béke feltételei. *Comitatus,* 2004/3. 3.

47 Kvt. 2. § (1) b) és (2) b).

vétele minimálisan a földön állva és lélegezve már megvalósul.[48] A magánjogban jelentős tulajdoni helyzettől, a használat jogcímétől, ingyenes vagy visszterhes módjától függetlenül megvalósul az környezet, a természeti erőforrások használata, nem szükséges hozzá sem más jogalanyra való hatás, sem negatív eredmény – utóbbiak a kibocsátás mértékétől függően a környezetterhelés-környezetszennyezés fogalomkörébe esnek. Civiljogi terminológia szerint a környezetjog környezethasználata tehát a dolgok sima használatát, hasznosítását jelenti, mindössze hangsúlyozva ennek környezetvédelemre való fókuszát, azaz a hatások negativitására, károsító mivoltára való fokozott és állandó figyelmet.

Mitől felelős ez a környezethasználó, mennyiben másabb a felelőssége a magánjogi értelemben vett használó felelősségétől? A környezethasználó a Ktv.-ben meghatározott, az ott és más jogszabályokban szabályozott módon felelősséggel tartozik tevékenységének a környezetre gyakorolt hatásaiért,[49] helytállni tartozik tehát magatartása vagy mulasztása környezetet érintő eredményéért. A helytállási kötelezettség a magánjogban is fennáll, a lényegi eltérés azonban itt található: a környezet nem jogalany, a konkrét károsult személy hiányában a károkozóval szemben magánjogi igény érvényesítésére jogosult személy nincs, szemben a közjogi felelősséggel, ahol az össztársadalmi érdek sérülése miatt az állam jogosult fellépni például bírság formájában. Ebben az értelemben az önkár okozása, azaz saját tulajdonomban álló természeti erőforrás, pl. földterület, erdei élővilág károsítása esetén magánjogi jogalany, magánjogi jogcímen nem képes fellépni, amennyiben őt nem érinti közvetlenül – ergo a tulajdonos autonómiája, azaz hogy azt tesz a dolgával, amit csak akar felülírja a környezet, a társadalom érdekét, az egyén nem köteles az önkorlátozásra a használat tekintetében.[50] Ezzel szemben a környezethasználó a környezetvédelmi törvény és kiegészítő rendelkezése alapján köteles helytállni a környezethasználata következtében fellépő valamennyi eredményért. Az itt felállított közjogi szabályrendszer a társadalom egészének az érdekeit képviseli, szemben a környezethasználóval, aminek következtében nincs jelentősége annak, kinek a tulajdonjoga áll fenn a dolgon, a talajerózió, a bioszféra pusztulása valamennyiünk számára veszteség, önkár okozása esetén is felelősségre vonható a környezethasználó közjogi sza-

[48] Kvt. 4. § 4. környezet igénybevétele: a környezetben változás előidézése, a környezetnek vagy elemének természeti erőforrásként használata; Azaz a föld, víz, levegő, élővilág vagy az ember által létrehozott mesterséges környezet, vagy ezek összetevőinek társadalmi szükségletekre való használata.

[49] Kvt. 9. §.

[50] A közlegelők tragédiája példázatán keresztül azonban felismerheti, hogy a pillanatnyi önérdek érvényesítése hosszú távon az egyént is károsítja, érdemesebb tehát a társadalmi szintű együttműködés és önkorlátozás.

bályok alapján. A természeti erőforrások különlegessége, hogy sérülésük esetén nem, vagy nehezen regenerálódnak, károsodásuk összhatása pedig újabb hullámokat vet, hisz kumulált összegük, együttállásuk a globális felmelegedés, éghajlatváltozás, aszály, egyéb szélsőséges meteorológiai jelenségek okai, ennek következtében károsodásuk egész biztos hatással van mindnyájunkra, noha nem közvetlenül, nem a polgári jogi okozatosságnak megfelelő közvetlen, hanem közvetett következményként. Ennek a közvetett következménynek az apropóján, azaz hogy a környezethasználat kihat mindenre és mindenkire érdemes lenne megfontolni, hogy kezdetben csupán csak szempontként hogyan lehetne beemelni a környezetbarát szemléletet a magánjog emberképébe.

Elsődleges lehetőségként, noha a jogelvek jelentősége vitatható,[51] az alapelvek rugalmassága használható erre a célra, azaz a polgári jogi elvárhatóság mércéjének állandó szempontjává emelni a környezetre gyakorolt hatást, s ezzel valójában megemelni az elvárhatóság szintjét. Az adott helyzetben általában elvárható magatartás kímélő-e a környezettel kellőképpen, a lehetséges magatartások közül az általában elfogadott, vagy a környezetjogi elvekből meríthető elérhető legjobb megoldás? Kellően elővigyázatos magatartás volt-e környezeti tekintetben? A szempontok kidolgozása tulajdonképpen a Ktv. elveinek és fogalmainak[52] integrációjával és értelmezésével történhetne.

Felmerülhet az alapelveken kívül egyes jogintézmények új, másodlagos környezeti tartalommal való feltöltése, újszerű értelmezési réteggel ellátása, vagy új szabályok kialakítása. Például a kötelmi jogviszonyok gyakran a felek megállapodásán túli, vagy attól jogszabályokon alapulva kifejezetten eltérő tartalommal jön létre. A kötelező jótállás, mint ilyen mellé a visszaváltási rendszer kötelező bevezetésével, azzal, hogy a gyártó, forgalmazó kötelezettségévé teszi a visszaváltási díjas termékek visszagyűjtését[53] az egyes szerződések kötelező tartalmi elemévé vált a betétdíjas csomagolás sorsáról való rendelkezés, a felek akaratától függetlenül, arról, hogy a termék a csomagolással együtt cserél-e gazdát és hogyan. A szerződések lényeges kérdésévé vált tehát a csomagolóanyag ellenértékéről és tulajdonjogának átszállásáról való rendelkezés; tipikusan adásvétel útján vásárolja meg a dolog vevője a dologgal együtt fix, a csomagoláson feltüntetett vételárért. A csomagolást, tipikusan betétdíjas palackokat utóbb a feltüntetett fix árért a gyártó, forgalmazó köteles visszaválta-

[51] Ld. a Dworkin–Hart vitát ebben a kérdésben.

[52] Pl. Kvt. 6. § Az elővigyázatosság, a megelőzés és a helyreállítás elvei, 4. § 28. az elérhető legjobb technika fogalma.

[53] A hulladékról szóló 2012. évi CLXXXV. törvény (Hulladéktv.) 24. § (1), 26. § (1).

ni, az akaratlan tulajdonos azonban nem köteles átruházni. A jogintézmények összhangja alapján elképzelhető lenne a kötelezettre vonatkozó egyéb hatás, például a visszaváltási díjas termékek visszaváltásának lehetőségét nem csupán jogként tételezni, hanem felróhatóságként értelmezni a visszaváltás elmaradását. Az elvárhatóság ezzel kapcsolatban egyébként fennáll, mert hulladékbirtokosként köteles[54] a terméket, palackot vagy újrahasznosítani, pl. újratölti ő maga, vagy az automatába juttatni, s így lehetővé tenni az anyag más általi újrahasznosítását vagy inkább újrafeldolgozását, vagy ártalmatlanítani: egy megfelelő hulladékgyűjtőbe juttatni, ahonnan lerakóba vagy égetőbe kerül. Az újrahasználat, újrafeldolgozás környezeti szempontból prioritást élvez,[55] ez az oka a visszaváltási rendszer létrehozásának, így bár magánjogi szempontból a díjfizetéssel motiválom a kötelezettet a termékkel való gondos eljárásra – önkár okozása, ha a betétdíjas csomagolást kidobja –, elvárható tehát, hogy a prioritási listán előrébb álló hulladékkezelési módot válassza. Mint ahogy látens módon elvárt a hulladékhierarchia első helyén álló magatartás, a hulladék keletkezésének megelőzése – elmaradásának következménye a hulladékbirtokosi minőség, ami a polgári jog értelmében máris egy önhiba[56] – s ennek sikertelenségét díjazza a jog a magánautonómia korlátozásával, tipikusan a hulladék visszterhes betétdíjjal történő megszerzésével. Ennek fényében tulajdonképpen a gondolat végig vezetését jelentené csupán a visszaváltás elmaradását felróhatóságként értelmezni.

A jogforrási erővel bíró szokások körében vizsgálható lenne a környezettel kapcsolatos támogatandó szokások kiemelése, a környezetterhelést csökkentő szokások felismerése és pozitív megítélése, például az építkezések körében a napenergia hasznosítását figyelembe vevő építkezés, a hőszivattyú az ingatlanon való nem zavaró elhelyezése, vagy hulladéktól való megválást jelző kuka mellé, utcára való kihelyezés kérdésének rendezése.[57] Kiemelkedik ezek közül az üzletági szokások és a felek között kialakult gyakorlat kérdésköre amelye-

[54] A hulladékbirtokos felelős a hulladék kezeléséért, a költségek viseléséért a szennyező fizet elve szerint a Hulladéktv. 3. § e) alapján.

[55] Hulladéktv. 7. § (1) hulladékhierarchiája szerint 1. megelőzés 2. újrahasználat 3. újrafeldolgozás 4. egyéb hasznosítás 5. ártalmatlanítás.

[56] Hulladéktv. 4. § Minden tevékenységet úgy kell megtervezni és végezni, hogy az a környezetet a lehető legkisebb mértékben érintse, vagy a környezet terhelése és igénybevétele csökkenjen, ne okozzon környezetveszélyeztetést vagy környezetszennyezést, biztosítsa a hulladékképződés megelőzését, a képződő hulladék mennyiségének és veszélyességének csökkentését, a hulladék hasznosítását, továbbá környezetkímélő ártalmatlanítását.

[57] Utóbbi különösen aktuális a visszaváltható termékek kukába vs. kuka mellé helyezése miatti vitában.

ket szintén lehetséges objekív meglétükön – azaz létezik-e ez a szokás – túli támogató gyakorlatok kidolgozása. A bíró mérlegelési körébe tartozó lehetőség itt a szokás megállapítása, amely a kialakult gyakorlaton alapul, ugyanakkor a technológiaváltások követése is elvárt, tehát folyamatosan megújuló, alkalmazkodó, modernizálódó, ezzel együtt környezetbarátabbá váló gyakorlat lenne az ideális.

A szerződések körében ezen felül számtalan lehetőség mutatkozik a környezeti szempontok figyelembevételére, így például a szerződés létrejötte körében a lényeges kérdések körébe tartozhat a környezetbarát jellegnek való megfelelés, a környezeti szempontok figyelembevétele. A teljesítés helye és ideje tekintetében a környezeti érdek megjelenése áttételes, inkább korlátozások figyelembevételével járhat,[58] ezek azonban jelenleg magánjogi szempontból irrelevánsak, a szerződés létrejöttét és érvényességét nem érintik, ami környezeti szempontból kedvezőtlen. Utólag a teljesítés következtében előálló eredmény, a kedvezőtlen környezeti hatás jellemzően már nem, nehezen módosítható, de a következmények akár fokozhatóak lennének. A teljesítés minőségének szempontjai között kiemelten értékelhető tétel lehetne a jó minőség megítélésében az elérhető legjobb technológia, illetve környezetbarát jelleg, mint a társadalmi felfogás szerint elvárt *jó*hoz szükségszerűen hozzátartozó jellemző.

Fenti felsorolás csupán példálózó a magánjog lehetőségei tekintetében. A környezetbarát jogrendszer kialakítása – ahol a jogalkotás és a jogalkalmazás tekintettel van a környezet védelmére, a környezeti szempontok valóban integrálódnak hiszen „[…] nem létezhet párhuzamosan egymás mellett a környezetvédelmi jogterület és rajta kívül minden más jogterület”[59] – azonban még tovább várat magára. A környezetjog integrált, keresztbefekvő jellege tétel-átvezetést és átgondolást kívánna a hatályos joganyag és joggyakorlat tekintetében, amely egyelőre rendkívül távoli. Ugyanakkor a Meyer-Abych-i lépcsőfokok magasabban fekvő szintje kívánatos cél, ezzel együtt a magántulajdon szociális funkciója és társadalmi kötöttségeinek definiálása,[60] azaz már feltűnt néhány kő a következő lépcsőfokokból. Meglehet mégiscsak úton vagyunk?

---

58 Például fakivágás, nád irtása fészekrakási időszakban tilos faj- és élőhelyvédelmi okokból.

59 Idézet a környezet védelmének általános szabályairól szóló 1995. évi LIII. törvény indoklásából, amely az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés 11. cikkében található, a környezetvédelem integrációjának elvét kimondó rendelkezésből merít, noha a magyar jogban kötelező erővel ez nem kerül kimondásra.

60 Lábady Tamás: *A magánjog általános tana.* Budapest, Szent István Társulat, 2013. 22. A magántulajdonra épülő társadalom előnyeiről és a magántulajdon társadalmi korlátainak szükségességéről ld. Lenkovics Barnabás: *Ember és tulajdon*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013. 236–262.

A felelős környezethasználó fogalma, amely a 21. században egyre hangsúlyosabb szerepet kap, új dimenziókat nyit a magánjogban, és arra kényszerít bennünket, hogy újra gondoljuk az ember és környezete viszonyát. Elfogadva azt az álláspontot, hogy az állam magánjogi beavatkozásai elsősorban valamely gazdasági vagy társadalmi kihíváshoz kapcsolódnak, mint egy gazdasági válság, pénzügyi krízis, a digitális forradalom, elektronikus kereskedelem, kriptovaluták, szociális platformok[61] felsorolását szükségképpen ki kell egészítenünk a környezeti krízissel, s a magánjog alakulása során figyelemmel kell lennünk erre a szempontra is.

A környezeti problémák fokozódásával, a fenntarthatóság gondolatának térhódításával a társadalomban egyre erőteljesebben jelenik meg a felelősségtudat, a szolidaritás és a hosszú távú gondolkodás igénye és csírái. A felelős környezethasználó már nem csupán a saját érdekeit szem előtt tartó gazdasági szereplő, hanem olyan személy, aki tisztában van tevékenységének társadalmi és környezeti hatásaival, és igyekszik ezeket minimalizálni. A magánjog számos eszközével támogathatja a felelős környezethasználót, így a környezeti károkozásért való felelősség szabályozásával, a környezetvédelmi követelmények szerződésekbe építésével, a tulajdonjog gyakorlása során a környezeti szempontok figyelembevétele, az élőlények speciális dologi jellegének elismerése mind-mind arra ösztönzik és segíti jogalanyokat, hogy környezettudatosabban cselekedjenek.

A felelős környezethasználó fogalmának megjelenése azonban nemcsak új jogi szabályokat szül, hanem új etikai kérdéseket is felvet. Milyen mértékben korlátozható az egyén önrendelkezési joga a közösség és a környezet érdekében? Hol húzódik a határ a gazdasági érdekek és a környezetvédelmi követelmények között? Hogyan ösztönözhetjük az embereket arra, hogy hosszú távú gondolkodásmódjuk legyen, és ne csak a pillanatnyi haszonra törekedjenek? A magánjognak ezekben a kérdésekben kiemelt szerepe van, hisz a jogi szabályozás nemcsak korlátozni képes az emberi tevékenységet, hanem irányítani és ösztönözni is azt; a megfelelő jogi keretek megteremtésével a magánjog hozzájárulhat ahhoz, hogy a gazdasági fejlődés és a környezetvédelem ne álljon ellentétben egymással, hanem egymást erősítő folyamatok legyenek. A szabályok tartalommal való feltöltése azonban folyamatos, az emberkép átalakulása a magánjogban ugyanis nem, vagy nemcsak a jogtudósok feladata, hanem a

[61] Vékás Lajos: A magánjog kihívásai – Történeti visszapillantás és mérleg. *Magyar Jog,* 2023/7–8. 389.

társadalom egészének – a polgároknak, a vállalkozásoknak, a civil szervezeteknek, az oktatásnak s még sorolhatnánk – a közös felelőssége.

Összefoglalva, a felelős környezethasználó fogalmának megjelenése a magánjogban azt mutatja, hogy az ember és környezete viszonya új korszakba lépett. El kell fogadnunk azt a szemléletet, hogy az egyén a társadalom, s vele együtt a természetnek is szerves része, nem pusztán ura és alakítója, amelyben szabadon tevékenykedhet, hanem neki kiszolgáltatott individuum. A magánjognak is feladata tehát, hogy olyan jogi keretet biztosítson, amelyben az egyéni érdekek és a közösség érdekei összhangban állnak, és amelyben az ember hosszú távon is fenntartható módon élhet a bolygón.

MÉRFÖLDKÖVEK AZ EMBER KLÓNOZÁSÁNÁL, AZ EMBER MÉLTÓSÁGÁNAK ELSŐBBSÉGE

Nyéky Kálmán*

2024-ben látott napvilágot az első olyan híradás a *Nature* tudományos folyóirat hasábjain, amely a főemlősök klónozásában komoly előrelépést mutat.[1] A Kínában született, ReTro névre hallgató, sejtmagátültetéses klónozással létrehozott rézus majom bizonyítottan megélte a felnőttkort. 2018-ban makákó majmokkal folytattak hasonlóan bizonyítottan sikeres kísérleteket, melyeket az első főemlősökön végzett sejtmagátültetéses klónozásként tartanak számon.[2] Mindez újra felveti az ember klónozásának lehetőségét és az ember klónozásának méltósága újra célkeresztbe kerülhet. Hasonlóan a jól ismert birka, Dolly születéséhez, ma is érdemes reflektálnunk erre a kérdésre. Az emberi mivolt természetesen nem változik meg azzal, ha új tudományos eredményeket érünk el fejlett emlősök mesterséges megtermékenyítésével / klónozásával. Mégis, érdemes újra átgondolni a klónozás tiltása mögötti érvelést. Miért tiltjuk az ember klónozását? Csupán azért, mert a születésre irányuló klónozást nem tartjuk megengedhetőnek? Ebben a válaszban bennfoglaltan benne rejlik, hogy különválasztjuk a klónozás cselekedetét és a cselekedet egy jövőbeli lehetséges célját. Érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy mit tekintünk a klónozás cselekedetének? Anélkül, hogy a biológiai részletekbe túlságosan belemen-

* Tudományos munkatárs, Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-4427-3072

1 Miryam Naddaf: Cloned rhesus monkey lives to adulthood for first time. *Nature,* Vol. 625. (2024) 641–642. https://doi.org/10.1038/d41586-024-00136-2 ; Z. Liao – J. Zhang – S. Sun et al.: Reprogramming mechanism dissection and trophoblast replacement application in monkey somatic cell nuclear transfer. *Nat. Commun.,* Vol.15., No. 5. (2024) https://doi.org/10.1038/s41467-023-43985-7

2 David Cyranoski: First monkeys cloned with technique that made Dolly the sheep. *Nature,* Vol. 553. (2018) 387–388. https://doi.org/10.1038/d41586-018-01027-z ; Zhen Liu et al.: Cloning of Macaque Monkeys by Somatic Cell Nuclear Transfer. *Cell,* Vol. 172., Iss. 4. (2018) 881–887.e7.

nénk, meg kell határozzuk, hogy a klónozás ezekben az esetekben a sejtmagátültetéssel végzett „megtermékenyítés" cselekedetét jelenti, vagyis egy testi sejt sejtmagját ültetjük be egy sejtmagjától megfosztott petesejtbe. RetRo esetében az így kialakuló belső sejteket még egy előzőleg nem klónozott megtermékenyített embrióba is átültették, miután annak belső sejtjeit eltávolították. A kialakuló méhlepény tehát nem a klónozott embrió sajátja volt, hanem azt egy másik embriótól kapta. A kutatások céljaként azt határozták meg, hogy olyan majmok előállítását szeretnék elérni, amelyek genetikailag azonosak, hogy a különböző gyógyszerkutatási kísérleteknél ellenőrizni tudják a hatékonyságot. A szomatikus sejt sejtmagátültetésével (*somatic cell nuclear transfer* – SCNT) folytatott klónozásos kísérletek nagyon alacsony születési és még alacsonyabb túlélési arányt mutatnak, kiváltképpen főemlősök esetében. Embereknél is próbálkoztak már sejtmagátültetéssel létrehozni mesterségesen megtermékenyített embriókat, bár az így kapott embriókat nem ültették be hordozó anyákba.[3] Ezek a sejtek azonban korábban jellemzően nem jutottak túl a nyolcsejtes stádiumon, majd sikerült a blasztociszta stádiumot is elérni. Itt a cél nem megszületett klónozott emberek, hanem klónozással előállított pluripotens őssejtek előállítása volt. Ez a cél azonban már túlmutat a klónozás cselekedetén és felveti annak kérdését, hogy a cél szentesítheti-e az eszközt vagy sem?

A következőkben, korábbi tanulmányaimat[4] is felhasználva szeretném röviden áttekinteni a klónozás etikai megközelítését a kezdetektől napjainkig.

1. A klónozás kezdetei

1997. február 27-én a *Nature* folyóiratban megjelent a hír, hogy eredményes lett egy kísérlet-sorozat,[5] melynek során sikerült klónozni egy emlőst, egy nőstény birkát, aki Dolly néven vált ismertté. Ma már ismerősen cseng a klónozás fogalma. Sokat hallunk róla az interneten, tévében, tudományos folyóiratokban és napilapokban, baráti beszélgetésekben. A legfőbb etikai kérdés ezen a téren mindmáig, hogy klónozzunk-e embereket? Természetesen az állatvilágba

[3] Masahito Tachibana et al.: Human Embryonic Stem Cells Derived by Somatic Cell Nuclear Transfer. *Cell,* Vol. 153., Iss. 6. (2013) 1228–1238. https://tinyurl.com/3ur5t756

[4] Nyéky Kálmán: Az ember klónozásának etikai megítéléséhez. *Távlatok,* 62. (2003) 527–534.; Nyéky Kálmán: Az ember klónozása és a bioetika. In: Nyéky Kálmán (szerk.): *Bioetika és környezeti etika II.* Budapest, Család, Ifjúság és Bioetika Intézet Alapítvány, 2016. 76–81.

[5] Ian Wilmut – A. E. Schnieke – J. McWhir et al.: Viable Offspring Derived from Fetal and Adult Mammalian Cells. *Nature,* Vol. 385. (1997) 810–813.

való genetikai beavatkozásnak is megvannak a maga nehézségei. A klónozás kifejezés elsődleges jelentése, hogy egy biológiai egyed genetikailag azonos másolatát mesterséges beavatkozással hozzuk létre. Dolly esetében ugyan nem 100%-ban azonos genetikai másolatról van szó, hiszen a mitokondriális DNS-t a petesejttel együtt kapta, melynek teljesen még nem tisztázott a szerepe az egyedfejlődés kezdeti, embrionális szakaszában. Ebben az értelemben tehát csupán a természetes variálódás nagymértékű lecsökkentéséről beszélhetünk az utódnemzésben, nem teljes genetikai azonosságról.

Ettől eltekintve megállapítható, hogy igen jelentős felismerés történt, elsősorban azért, mert ezúttal nem csupán ivarsejtek segítségével, hanem végeredményben aszexuális úton, egy testi sejt sejtmagjának és egy sejtmagjától megfosztott petesejtnek a fúziójából sikerült életképes emlősállatot klónozni. Ez a sokat hangoztatott kijelentés ugyan csak részben igaz, mert egyrészt már a mesterséges megtermékenyítéskor sincs közvetlen szexuális kapcsolat, másrészt egyelőre itt is szükség van egy nemi specifikációval rendelkező sejtre, a petesejtre, hogy a fúzió után a genetikai állományt reaktiválni lehessen. Teljesen aszexuális (azaz nemektől független) szaporodási módot a fejlett emlősök esetében jelenleg nem ismer a tudomány.

Elvileg megnyílt a lehetőség az emberek klónozására is. Mi most elsősorban a bioetika oldaláról közelítjük meg a kérdést. Szabad-e, kell-e klónoznunk az embert? A kérdés igen összetett. A genetikai örökletes információk megváltoztatása, a csíravonalba való beavatkozás beláthatatlan következményeket okozhat a késői utódoknál még az állatvilágban is. Az emberek esetében a kérdés még inkább felelősségteljes.

Legtöbben idegenkednek a gondolattól, hogy saját magukat klónozzák, másokat éppen a dolog különleges volta ragad meg. Az etikai szempontból felületes hozzászólók ritkán lépnek túl az érzelmi szempontokon. Kevesen utasítanák el a klónozást, ha ezzel megmenthetik mások életét. Ez vezetett oda, hogy a kutatók, amikor látták, hogy klónozásos kísérleteik folytatása legyőzhetetlen ellenállással szembesül, bevezették a 'terápiás klónozás' fogalmát. Itt a különbség nem annyira a technikában, hanem sokkal inkább a végcélban van. Ekkor ui. a cél nem az, hogy ember szülessen a megindított folyamat végére, hanem hogy a létrehozott embriót más célra használjuk fel, például gyógyszergyártásra vagy szervátültetésre. Vajon a cél szentesítheti az eszközöket? Felhasználhatunk-e emberi lényeket, hogy belőlük gyógyszert – vagy akár kozmetikumot – állítsunk elő? Az ember tényleg nem több, mint biológiai anyag?

2. A klónozás engedélyezése–szabályozása nemzetközi szinten

2000 augusztusában Nagy-Britannia zöld utat adott a terápiás célú klónozásos kutatásoknak. Az engedélyezett kísérletek célja, hogy nagyon korai embrionális sejtekből olyan szöveteket hozzanak létre, melyek jelenleg még gyógyíthatatlan betegségek gyógyítását segítik. Az angol törvényszövegek, miközben megengedik az embrióklónozást terápiás célból, szigorúan megtiltják a reproduktív irányú emberi klónozást, azaz azt, amikor a cél életképes utódok létrehozása. Ez utóbbit születési célú klónozásnak is szokták hívni. Az angol kormány egyúttal szabadságot adott a képviselőknek, hogy ebben a kényes etikai kérdésben mindenki a saját lelkiismerete alapján szavazzon.[6]

A lelkiismereti szabadság azonban nem csupán a szabad döntés jogából áll, hanem a megelőző tájékoztatásnak is mindenre kiterjedőnek, azaz objektívnek kell lennie. Ha ezek után mégis meghoznak az emberiességgel szemben álló törvényeket, az állampolgárok nem lesznek kötelezhetőek elfogadásukra, és végeredményben maga a törvényesség tisztelete kerül veszélybe. Nem mentő, inkább súlyosbító körülmény egy bírósági ítéletben, ha a tettes emberiség elleni tettét előre megfontoltan és szándékosan, meggyőződésből követte el.

Ugyanettől az időtől kezdve az Amerikai Egyesült Államokban is engedélyt kaptak a kutatók bizonyos embriószövetek felhasználására kutatásaikban, de támogatást csak a *'Dickey-Wicker Amendment'*-nek megfelelően[7] kaphattak. Nagyon sok feltétel teljesülése esetén tették csak lehetővé ezeket a kutatásokat, melyeket a National Institute of Health (NIH)[8] mindmáig szigorúan ellenőriz. A sejtek csak lefagyasztott embriókból származhatnak, melyek a sterilitás kezelése közben fennmaradtak, az adományozók nem fogadhatnak el semmiféle ellenszolgáltatást, és írásban kell lemondaniuk minden jogukról az embriók jövőjét illetően. Minden kutatást előzetesen egy etikai bizottságnak is jóvá kell hagyni. Az államilag finanszírozott amerikai kutatók további korlátozásokban is részesülnek. Dolgozhatnak ugyan embriókból nyert sejtekkel, de nem vehetnek részt ezek előállításában, sem elpusztításukban. Így hivatalosan a kutatók sejteken kutatnak, és nem embriókon. Ezzel az apró megkülönböztetéssel sikerül megkerülni azt a Kongresszus által 1996-ban jóváhagyott törvényt, amely

6 Christine Boutin: *L'embryon citoyen.* S. l. Éditions du Sarment, 2001. 228

7 Megan Kearl: Dickey-Wicker Amendment, 1996. *Embryo Project Encyclopedia,* 2010.08.27. https://hdl.handle.net/10776/2050

8 Ld. NIH Grants Policy Statement. https://tinyurl.com/fuywbhpf ; NIH Guidlines for Human Stem Cell Research. https://tinyurl.com/stemcells-nih

tiltja az embriók felhasználásával végzett kutatások központi támogatását.[9] Ugyanakkor egyértelmű, hogy a kérdést óvatosan kezelik. Tudnunk kell azt is, hogy az etikai bizottságoknak a jogköre igencsak széles Amerikában. A klónozásra jelenleg nincs egységes szövetségi szintű törvény, a szabályozás az egyes államok hatáskörében van, ami a teljes tiltástól a terápiás klónozás lehetőségéig terjed. Például Michigan törvényei teljesen tiltanak mindenfajta klónozást,[10] Kalifornia törvényei anyagilag is komolyan támogatják a terápiás klónozást[11] stb. A reproduktív klónozást ugyanakkor teljes mértékben tiltják. A terápiás célú klónozás támogatásával egyértelműen tágult a rés az emberi embriók – amúgy is hézagos – jogi védelmi hálóján. Vajon az emberek felhasználásának célja megváltoztatja az emberi mivoltot is? Beszélhetünk-e csupán emberi anyagról, ha emberi embriókról van szó? Bár némelyek ma megkülönböztetést akarnak tenni a pre-embrió és az embrió között, pre-embriónak nevezik általában az első 14 napig, illetve az ikresedés lehetőségének végéig az embriókat, a megkülönböztetés azonban inkább mesterkéltnek tűnik, a szakirodalomban sem egységes a használata.[12] Érződik, hogy valójában az etikai korlátok megkerülése a cél, hiszen így lehetővé válnak az embriókon végzett, mindeddig tiltott kísérletek.

Az Európa Parlament meglepően gyorsan reagált az eseményekre. Világos és határozott nemmel felelt az ember klónozására, bármi is legyen annak célja. A Párizsban 1998-ban elfogadott dokumentum[13] kimondja, hogy a terápiás klónozás ellentétes az emberi méltósággal. A Parlament megállapította azt is, hogy léteznek más módok is a súlyos betegségek gyógyítására, és sürgette az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hogy deklaráljon egy egyetemes és kifejezett tiltást az emberi lények klónozására, fejlődésüknek és növekedésüknek bármely fázisában.[14]

Mindezzel szemben vannak olyanok is, akik még messzebbre mennek, és – bár kissé tudománytalanul – az örök élet lehetőségét látják az emlősök klónozásának sikerében. Egy lehetséges gondolatmenet szerint, ha sikerül lemásolni és tárolni az emberi agy által tárolt információkat valamilyen külső adathordozón, és azt visszajátszani a külsőleg azonos egyedbe, mintegy megmentettük

9 Boutin i. m. 229.

10 Michigan Compiled Laws, Section 333.16274. https://tinyurl.com/y92zf8c4

11 Ld. California Institute for Regenerative Medicine. https://www.cirm.ca.gov/

12 Howard W. Jones Jr – Charlotte Schrader: And just what is a pre-embryo? *Fertility and Steril*ity, Vol. 52., No. 2. (1989 Aug)189–191. https://doi.org/10.1016/s0015-0282(16)60840-3

13 Conseil de l'Europe. Traités européens. STE N°168. Paris. 12.I.1998.

14 Boutin i. m. 229.

egy hosszú élet minden tapasztalatát, s akkor maga az ember is azonossá válik azzal, akiből az információt vették. Frankenstein doktor a mesében embereket keltett új életre, miután halottak különböző szerveiből összeállította őket. A kérdés persze nem ilyen egyszerű. A tudomány megállíthatatlanságába vetett tévhit azonban sokakat az emberiesség útjáról való letérésre késztethet legalábbis elméleti síkon. Valóban azonosak vagyunk a genetikai állományunk és a tapasztalataink összességével? Vagy van valami több az emberben, ami szeretni, rajongani, másokat gyűlölni is képes? Sokan szívesen leegyszerűsítenék az embert a matematikai képletek szintjére. Ma mindent kiszámíthatónak szeretnénk tudni. Ez a virtuális, mindig pontosan kiszámítható világ már-már hihetővé válik megjelenésében. Ugyanakkor melyikünk nem idegenkedne a gondolattól, hogy egy szeretet-kapcsolatot képlettel írjunk fel? Az önzetlen szeretet és a számításból megtett lépés között nincs különbség? A számítógép megdicsér, ha jól teljesítem a feladatot, de vajon ugyanúgy értékelem ezt, mintha egy jó barátom tenné? Úgy tűnik, máris messzire kerültünk témánktól, pedig csak a felszínét súroltuk. A klónozás alapkérdése ugyanis mélyen emberi kérdés: Ki vagyok? Kit akarok klónozni, illetve miért? Itt nem vehetjük végig az összes tudományt, amely érinti a kérdést, kevés lenne ehhez cikkünk terjedelme, de megkíséreljük megadni a lehetőséget, hogy ki-ki maga is elgondolkozhasson, és saját, önálló meggyőződésre juthasson.

3. A klónozás az utódnemzés fényében

A klónozás eredetileg nemcsak többsejtű élőlények genetikai másolatának előállítását jelentette, hanem a DNA egy részletének másolását is, amit az orvosbiológia sikerrel alkalmazott például az inzulin mesterséges előállításakor, amikor az inzulint termelő DNA-részeket sikerrel másolták baktériumokban gyógyszerkészítés céljából. Már a növénynemesítésben is így nevezték azt az eljárást, amelynek során genetikailag azonos utódokat hoztak létre. Természetesen ez utóbbi sem ugyanaz az eset etikailag, mint amikor emberek teljes genetikai állományát akarják lemásolni valamilyen okból.

Térjünk vissza egy pillanatra az 1997-ben napvilágot látott Ian Wilmut és munkatársai által elvégzett kísérletsorozatra. Ekkor egy anyajuh tőgyéből kiemelt testi, szomatikus sejt sejtmagjából vett DNS-t, amely az egyedre vonatkozó genetikai információk döntő többségét tartalmazza, különleges technikával elkülönítettek, és egy érett, sejtmagjától megfosztott petesejt belsejébe helyezték. Miután sikerült elérni, hogy az új sejt úgy viselkedjen, mint egy

megtermékenyített petesejt, azt egy másik anyajuhba ültették. Az így megszületett első életképes birka, Dolly természetesen csak sokadik próbálkozás tudományos eredménye volt.[15] E sorok írásakor még nem tudunk ilyen módon megszületett emberről, de ez sokak véleménye szerint csak idő kérdése. Az országok döntő többségének törvénykezése ma tiltja az ilyen jellegű kutatásokat, ilyen szellemben lett megfogalmazva az 1998-ban aláírt *Oviedói nyilatkozat*[16] is. Ugyanakkor azonban említettük, hogy vannak liberalizációs törekvések a törvényhozásban ezen a területen. Az, hogy Angliában, majd az USA-ban engedélyezték az emberi embriókon folyó kísérleteket, a klónozás elvi lehetőségét is megnyitották. Ennek ugyan, ahogy említettem, ott is szigorú szabályai vannak. Egyelőre világszerte büntetik, ha a klónozási kutatás célja gyermek születése. Ismeretes az itáliai orvos, Severino Antinori esete, akit az olasz orvosi kamara kizárt a soraiból, amikor konkrét lépéseket tett, hogy egy hajón, nemzetközi vizeken próbálkozzon születési célú emberklónozással, csakhogy elkerülje tettének fennálló törvényes következményeit. Felmerül a kérdés, hogy van-e határa az emberiesség védelmét biztosító törvényeknek? Nemzetközi vizeken azt csinálhatunk, ami jónak tetszik? Sokan gondolkoznak ma így. Nevet is adtak ennek a jelenségnek: a „mindenhatóság mámora" egyes tudósoknál.[17] Itt lehet megérteni a terápiás klónozás kifejezésének elégtelenségét is. Az olasz származású orvos ui. a reproduktív célú klónozását is terápiásnak nevezi,[18] mert azzal a célja a nemzőképtelen, természetes úton még ivarsejtet sem termelő emberek gyermekhez juttatása. Valójában a megkülönböztetés csupán a közvélemény megtévesztését célozza. A klónozással sajnos semmiképpen nem történik meg a nemzőképtelenek gyógyítása, amint azt az asszisztált reprodukció némely nem *in vitro* formája célozza, csupán feledtetni próbálja az azzal járó lelki fájdalmakat. Ez azonban nem lehet elegendő indok más emberi életekkel való kísérletezgetésre azok megkérdezése nélkül.

Felmerül az ellenőrzés kérdése is. Ki ellenőrizze a tudósokat? Általában Etikai Bizottságok hatáskörébe utalják ezt a feladatot. Ugyanakkor a törvényhozók nyilvánvalóan megszabják a lehetséges külső kereteket. Ha a törvényho-

---

15 Wilmut i. m.

16 Council Of Europe: Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine. CETS No.164, Oviedo, 04/04/1997, https://tinyurl.com/yc2tv35v

17 Maria Luisa Di Pietro – Elio Sgreccia: *Procreazione assistita e fecondazione artificiale. Tra scienza, bioetica e diritto*. Brescia, La Scuola, 1999. 109.

18 Corinne Bensimon: Le gynécologue italien Severino Antinori revendique la grossesse: «Le fœtus est dans sa quinzième semaine». *Liberation,* 12 juillet 2002. http://www.liberation.fr/

zó engedékeny, nehéz szigorúnak lennie egy etikai bizottságnak. Jól példázza ezt az a kis mondat, amivel átnyújtották a Magyar Orvosi Kamara Etikai Kollégiuma egykori vezetőjének, Makó Jánosnak az elkészült Etikai Kódexet: „Etikusabb nem lehetek (?).”[19] Az etika mindig előre mutat, a törvények felülmúlására szólít, nem csupán azok betű szerinti betartására. Itt szeretnénk megemlíteni Navratyil Zoltán tanár urat, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docensét, aki ebből a témából írta doktori dolgozatát és számos cikket is megjelentetett e témában, melyek rámutatnak, hogy a jogi szempontok mennyire kapcsolódnak az etikai oldalhoz.[20]

Meglepő, de a kutatásokról való véleményformáláskor gyakran az érzelmek döntenek, még a tudósok között is. Némely tudós megengedhetőnek tartja a klónozást, ha például steril házaspárokon akarunk segíteni vele, mert részvéttel van irántuk, de elveti, ha valaki úgy gondolná, hogy elhunyt hozzátartozóját szeretné viszontlátni ily módon. Az ellenzők esetében az indokok között az is szerepel, hogy még nem ismerjük eléggé a klónozás hatásmechanizmusát, és lehetséges, hogy a sejtek nem lesznek teljesen újak, ami előéletüket, például korukat illeti.[21] Így a megszületéskor már idősebb lesz a gyermek, és előreláthatólag nem lesz lehetősége megélni egy normális hosszúságú életet. Ez az érv azonban az első esetre is igaz, hiszen ott az egyik házaspár hasonlóan idős sejtmagját használnák fel.

Roberto Andorno joggal fogalmazza meg a genetikai identitáshoz való jogot, mint alapvető emberi jogot.[22] A klónozás célja pedig az azonos identitású emberi embrió létrehozása. Az a tény, hogy a természetben, bár igen ritkán (0,4-1%), előfordul a genetikai azonosság az egypetéjű ikrek esetében, nem igazolja, hogy előidézhetnénk *szándékosan* ezt a hatást. A cél, hogy az eredmény mellett a szándék is emberhez méltó legyen, és ne váljunk olyanokká, mint aki Andorno megfogalmazásában „demiurgoszi félisten módjára embereket alkot”.[23] A klónozás alapvető problémája, hogy az embert a tárgyak szintjén kezeli. Így az ember egy előállítható, adható, vehető, felhasználható ‘dologgá’ válik, ami semmiképpen nem elfogadható, és nem szolgálja sem az emberi fejlődést, sem az

[19] Makó János személyes közlése.

[20] Navratyil Zoltán: *A varázsló eltöri pálcáját? – A jogi szabályozás vonulata az asszisztált humán reprodukciótól a reproduktív klónozásig.* Budapest, Gondolat, 2012.

[21] Venetianer Pál: *A DNS szép új világa.* Budapest, Kulturtrade Kiadó, 1998. 145

[22] Roberto Andorno: *La bioéthique et la dignité de la personne.* Paris, Presses Universitaires de France, 1997. 91–92.

[23] Uo. 91

ember szabadságát. Az alapvető jogokat sértő eljárások, bármilyen céljuk is legyen, nem minősíthetőek etikusnak.

A klónozás mellett érvelők legtöbbet hangoztatott érve az, hogy a tudományt megállítani, a fejlődésnek gátat szabni nem lehet. Egyetérthetünk velük abban, hogy a tudomány alapvetően jó, és fejlődése az emberiség hasznára van. Mindaddig, amíg valóban fejlődésről beszélhetünk. A fejlődés célja az ember java, és nem a tudományé. A kérdés tehát nem az, hogy gátat szabunk-e a tudománynak, vagy sem. Nem is világnézeti különbségről van itt szó. A vita tárgya, hogy a tudomány az embert szolgáló etikus tudomány irányába halad, vagy sem. Az igazi tudomány mindig etikus is egyben, ha nem így lenne, akkor végeredményben lerontaná azt a pillanatnyi előnyt, amit felfedezni vélt. A tudomány nem önmagáért van, hanem az emberért. Semmilyen kutatás nem épülhet az ember elpusztítására. A tudomány az életet kell szolgálja, sosem annak elpusztítását. A tudomány fejlődése felé tartó út nem vezethet embertelen megoldásokon keresztül.

4. A felnőtt őssejtkutatás mint a klónozás alternatívája

A terápiás klónozás kutatása jó ideje az őssejtek előállításával áll kapcsolatban. Az őssejtek olyan sejtek, amelyeket leginkább két tulajdonság jellemez:[24] 1. meghatározatlan vagy meghosszabbított képesség az önmegújításra, ami azt jelenti, hogy képesek osztódni anélkül, hogy differenciálódnának; 2. képesek arra, hogy átmeneti primordiális sejteknek adjanak életet, amelyekből a magasan differenciált sejtek (idegsejtek, izomsejtek, vérképző sejtek stb.) kialakulhatnak. Az őssejteket staminális sejteknek is nevezzük (ES, Esc, Embryo Stem Cells). Alapvetően kétfajta őssejtet különböztetünk meg. Az egyik a felnőtt szervezetben található, úgynevezett felnőtt őssejt, a másik az embriófejlődés korai szakaszában lévő, úgynevezett embrionális őssejt. A két sejttípus nem teljesen egyezik meg. A legfőbb különbség, hogy természetes körülmények között az embrionális őssejtekben minden esetben megvan a teljes élőlény kialakulásának lehetősége, míg a felnőtt őssejtből nem alakulna ki normális esetben felnőtt élőlény.

Éppúgy, mint az abortusz és a mesterséges megtermékenyítés esetében, a vita itt is fellángolt, amióta az őssejt-kísérleteket emberi embriók bevonásával

[24] Pontificia Academia Pro Vita: *Déclaration sur la production et l'utilisation scientifique et thérapeutique des cellules souches embryonnaires humaines.* Cittá del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2000. 4.

is végzik. A kutatásokhoz jelenleg vagy az *in vitro* megtermékenyítésből fennmaradt embriókat használnak fel, vagy külön e célból készítenek embriókat. A kezdeti blasztociszta stádiumban kiemelik az embrióból az embrióblasztot (*Inner Cell Mass*: ICM), ami szükségszerűen az embrió elpusztításával jár. Ezután megfelelő táptalajon kitenyésztik ezeket a sejteket, majd különböző eljárásokkal eljutnak addig, hogy olyan sejtvonalakat nyernek, amelyek már megőrzik az őssejtek tulajdonságait hónapokig vagy évekig.[25]A fő szempont a kutatások erkölcsi megítélésben, hogy az emberi embriók emberek-e vagy sem. Az embrionális őssejteket ugyanis legkönnyebben az embriók elpusztításával lehet kinyerni az embriókból. Azok, akik meg vannak győződve arról, hogy az ember élete már ekkor elkezdődött, természetesen azt is vallják, hogy nem szabad felhasználni a kezdeti állapotban lévő embrionális sejteket, ha az az embrióra aránytalan nagy kockázatot jelent, nem is beszélve arról az esetről, ha az embrió elpusztul. Az embrió beleegyezését természetesen itt sem lehet kikérni a kísérletekben való részvételről.

Éppen ezért erősödik azoknak a véleménye, akik a felnőtt őssejteken való kutatást javasolják mint etikailag elfogadható megoldást.[26] A felnőtt őssejtek természetesen vannak jelen minden felnőtt szervezetben. Lehetővé teszik bizonyos sejtek regenerációját. A gond velük, hogy igen ritkák (arányuk 1:10 000-től 1:15 000-ig például a csontvelőben), és éppen ezért nehéz is őket elkülöníteni. Nekik köszönhető például, hogy a máj regenerálódik egy részleges májgyulladás után, hogy az izomrostok meg tudnak újulni bizonyos életszakaszokban azoknál a betegeknél, akik izom-ideg betegségekben szenvednek, de a bőrsérülések begyógyulásában is komoly szerepük van.

A csontvelőben található őssejtek teszik lehetővé bizonyos vérsejtek újratermelődését is. Ez az alapja a csontvelő átültetésnek, amelyet olyan kemoterápia alkalmával hajtanak végre, amelynek következményeként elpusztulhattak a vérképző sejtek. Ebben az esetben a csontvelő származhat mind egy megfelelő donortól, mind magától a betegtől. Ez utóbbi esetben a kezelés előtt kivett és konzervált csontvelőt ültetik vissza. Ezt követően ezek a sejtek képesek újraegyesíteni a csontvelőt és újratermelni a hiányzó vérsejteket.

---

[25] Pontificia Academia Pro Vita i. m. 5. Ld. még: J. A. Thomson – J. Itskovitz-Eldor – S. S. Shapiro et al.: Embryonic stem cell lines derived from human blastocysts. *Science,* Vol. 282. 1999. 1145–1147.; G. Vogel: Harnessing the power of stem cells. *Science,* Vol. 283. 1999. 1432–1434.

[26] David A. Prentice: Adult Stem Cells: Successful Standard for Regenerative Medicine. *Circulation Research,* Vol. 124., No. 6. (2019) https://doi.org/10.1161/CIRCRESAHA.118.313664

A bőrben lévő őssejtek képesek bizonyos bőrbetegségek gyógyítására, például a kiterjedt égési sebeknél. Ilyenkor a beteg vagy egy megfelelő donor egészséges bőrdarabjait nevelik *in vitro,* majd miután kialakul egy vékony bőrhám, ezt visszaültetik a sérült felületre.

A legújabb kutatások azt mutatják, hogy ezek a felnőtt őssejtek képesek, igaz, csak megfelelő feltételekkel, más szervek tulajdonságait is magukra ölteni. Ezek a sejtek tehát nagy rugalmasságot mutatnak. Mindezek az eredmények új gyógyászati lehetőségeket nyitnak meg.

Nem véletlen, hogy a katolikus kutatók már régóta ebbe az irányba indultak kutatásaikkal, erre hívják etikailag elkötelezett társaikat is.[27]

5. Befejezés

Alapkérdésünkhöz visszatérve: ami igazán szolgálja az embert, azt gyakran keskenyebb ösvényen haladva találhatjuk meg. A könnyebbnek és ígéretesebbnek látszó út, az emberi embriók elpusztításán keresztül, sokakat vonz, de ebben az esetben a szűk ösvény, a felnőtt őssejt-kutatás vezethet az életre, amely mellett ma már sokan világosan állást foglalnak.

Az Európai Unió Alapjogi Chartája Méltóságról szóló I-es címének 3. cikkelye kimondja a személyi sérthetetlenséghez való jogokat, melyben világosan megfogalmazza, hogy az orvostudomány és a biológia területén különösen tiszteletben kell tartani az emberi lények szaporítási célú klónozásának tilalmát.[28] Ennek fényében lett megfogalmazva Magyarország Alaptörvényének idevonatkozó része: „Tilos az emberi fajnemesítést célzó gyakorlat, az emberi test és testrészek haszonszerzési célú felhasználása, valamint az emberi egyedmásolás."[29] Igaz, a klónozás még ma sem jutott el az emberek sikeres másolásáig, csak megközelítette ennek lehetőségét a biotechnológia a majmok sikeres klónozásával. Reméljük azonban, hogy továbbra is csak elméleti lehetőség marad az emberek klónozása és ha lassan is, de egyértelművé válik, hogy az ember egyedisége és méltósága egyetemesen védendő érték fejlődésének minden szakaszában.

---

27 Conference on Adult/Non-Embryonic Stem Cell Research Draws Leading Scholars. University Notre Dame, 2011. https://tinyurl.com/4txmphrt

28 Európai Unió Alapjogi Chartája, I. Cím, 3. cikk (2) d) https://tinyurl.com/2mkhuncv

29 Magyarország Alaptörvénye, III. cikk (3). https://njt.hu/jogszabaly/2011-4301-02-00

A „JELEN” ÉS A „JÖVŐ”: A NEMZEDÉKEK FOGALMI ELHATÁROLÁSÁNAK KÉRDÉSEI A TERMÉSZETI ERŐFORRÁSOK ELOSZTÁSA APROPÓJÁN

Szabó Marcel*

1. Bevezető gondolatok

A jelen és jövő nemzedékek közötti diszkrimináció hosszabb ideje kutatások tárgya a nemzetközi jogi irodalomban.[1] Köztudomású tény, hogy a modern nyugati társadalom államszervezeti berendezkedése és gazdálkodásának elvei arra a koncepcióra épülnek, hogy a gazdaság minden évben növekedést produkál, és ez a növekedés és a vele együtt járó infláció lesz a társadalmi újraelosztás alapja. Azé a folyamaté, amelyben ugyan az eltérő társadalmi csoportok eltérő módon részesednek a megtermelt, előállított javakból, ugyanakkor a folyamatos növekedés az egy időben élő társadalmi csoportok között nem teremt antagonisztikus ellentétet. Szintén ezen koncepció alapján a jelen és jövő nemzedékek nem kerülnek egymással feloldhatatlanul ellentétes helyzetbe, és érdekeik közötti különbség feloldható azzal, hogy a folyamatos növekedéssel egyre nagyobb és nagyobb tortát kell felosztani ezért a létszámában is bővülő gyarapodó földi lakosság az eggyel nagyobb jólét kereteit hozta fel egymás kö-

* Egyetemi tanár, Európajogi Tanszék.

1 Csak a példa kedvéért ld. Edith Brown Weiss: The Theoretical Framework for International Legal Principles of Intergenerational Equity and Implementation through National Institutions. In: Marie-Claire Cordonier Segger – Marcel Szabó – Alexandra Harrington (szerk.): *Intergenerational Justice in Sustainable Development Treaty Implementation.* Cambridge University Press, 2021. 16–44.

zött.[2] Amióta azonban „A növekedés határai” című kötet[3] a egyértelművé tette, hogy ennek a növekedésnek nagyon is feltárhatóak a határai, egyre inkább arra kell felkészülnünk hogy a elkövetkezendő időben egy egyre kisebb tortát kell a világ egyre nagyobbá váló népességének a keretei között felosztani. Felmerült ennek következtében a kérdés, hogy vajon hogyan biztosítható a generációk közötti egyenlőség olyan módon, hogy közben az egyes generációkon belüli igazságosság elveinek is eleget tehessünk. Jelen tanulmány keretei között a jelen és a jövő nemzedékek fogalmi kérdéseit vizsgálom, különös figyelemmel a nemzedékek közötti igazságosság koncepciójára a természeti erőforrások elosztása vonatkozásában.

2. A jelen nemzedékek fogalmi kérdései

A jelen nemzedékek fogalma (általában) olyannyira magától értetődő, hogy azt napjainkban lényegében egyetlen nemzetközi jogi dokumentum sem részletezi. Valóban kétségtelennek tűnik, hogy amikor a jelen nemzedékekről beszélünk, akkor valójában a Földön jelenleg élő valamennyi ember összességét tekintjük jelen nemzedéknek, életkorra, nemre, állampolgárságra, vallásra vagy bármely más tulajdonságra való tekintet nélkül. Ez a megközelítés egyenesen következik részben az emberi jogok egyetemességéből,[4] részben az emberek közötti egyenlőség és különösen egyenlő méltóság koncepciójából.[5] Az ENSZ Alapokmánya is akként kezdődik, hogy „Mi, az Egyesült Nemzetek népei”,[6] és ennek megfelelően a jelen nemzedékeket jellemzően a többes szám első személyre utaló „mi” megjelöléssel használjuk.

Miközben ez a megközelítés megkérdőjelezhetetlenül helyes az emberi *jogok* (vagy akár tágabb értelemben: az államok szuverén egyenlősége) koncepciójából nézve, addig a kötelezettségek oldaláról már ez az egyenlőségi koncepció legalábbis vitatottnak tekinthető. A nemzetközi környezetvédelmi jogban nem

[2] Részletesen ld. Marcel Szabó: Intergenerational Justice under International Treaty Law: The Obligations of the State to Future Generations and the Example of the Hungarian Ombudsman for Future Generations. In: Cordonier Segger–Szabó–Harrington (szerk.) i. m. 68–98.

[3] Magyar nyelven elérhető: Donatella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: *A növekedés határai.* Budapest, Kossuth, 2022.

[4] BG Ramcharan: How Universal Are Human Rights? *Internationale Politik und Gesellschaft (IPG),* 1998/4. 423–438.

[5] Ld. az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1. cikkét.

[6] Magyarul ld. 1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról. Angol eredetiben: „We, the peoples of the United Nations.”

véletlenül tekinthető az egyik (tartalmában ugyanakkor a talán leginkább vitatott) alapelvnek a közös, de megkülönböztetett felelősség elve, melynek értelmében a környezet állapotában bekövetkezett változásokért a történelmileg kevésbé fejlett, később iparosodott államok vitatják azt a koncepciót, miszerint minden államot egyenlő mértékben terhelné a felelősség a bolygónk állapotáért.[7] Az elv napjainkban már egyre több nemzetközi jogi dokumentumban jelenik meg, anélkül azonban, hogy azok valójában ténylegesen konkretizálnák az elv valódi tartalmát.[8] Kétségtelen tény, hogy az ENSZ szóhasználatával „fejlődőnek” nevezett államok alkotják a Föld népességének többségét; történelmileg lényegesen kisebb a felelősségük a klímaváltozásért; ráadásul a globális felmelegedés csökkentése érdekében megkívánt intézkedések az ő kevésbé fejlett, ezáltal sokkal kevésbé környezetbarát iparukat lényegesen nagyobb mértékben sújtaná, mint a fejlett államokat.[9] E körben az is említést érdemel továbbá, hogy a nemzetközi jog történeti sajátosságaiból adódóan a jelenleg iparilag fejlettnek tekintett, volt gyarmatosító államok ráadásul a saját jelenlegi gazdasági helyzetük megalapozását nem kis részben a ma fejlődőnek nevezett államok gyarmatosításával, erőforrásainak saját javukra történő kihasználásával érték el.

Éppen ezért, amikor a jelen és a jövő nemzedékek egymáshoz való viszonyának kérdéseit vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelen nemzedéken belüli igazságosság koncepcióját sem.[10] Csak a példa kedvéért: elképzelhetetlen az a gondolat, hogy Banglades szegény lakossága azért legyen kénytelen viszszafogni a fogyasztását egyre szűkülő erőforrási lehetőségei tekintetében, hogy a jelenleg élő svájci generáció unokáinak ne kelljen a mostani svájci fogyasztáshoz képest lényegesen kevesebbet fogyasztania. A nemzedéken belüli igazságosság koncepciója szükségképpen a közös, de differenciált felelősség (tartalmilag önmagában is bizonytalan) elvének a jelen nemzedékekre való, még további tartalmi bizonytalanságot eredményező használatát jelenti.

---

7 Az elv jelentéséről átfogóan ld. Pieter Pauw – Steffen Bauer – Carmen Richerzhagen – Clara Brandi – Hanna Schmole: *Different Perspectives on Differentiated Responsibilities. A State-of-the-Art Review of the Notion of Common but Differentiated Responsibilities in International Negotiations. German Development Institute Discussion Paper,* 6/2014.

8 Csak a példa kedvéért: GATT Egyezmény XVIII. cikk; az ENSZ Tengerjogi Egyezménye 61-62. cikkek; az ENSZ Éghajlatváltozási Keretegyezménye 3. cikk; Kyotói Jegyzőkönyv 3. cikk (1) bekezdés; Biológiai Sokféleség Egyezmény 20. cikk (4) bekezdés és 21. cikk; Párizsi Klímaegyezmény 2. cikk (2) bekezdés, 4. cikk (3) és (19) bekezdések.

9 Stephen Humphreys: Against Future Generations. *European Journal of International Law,* Vol. 33., No. 4. (2022) 1073–1074.

10 Ld. például: Igor Vojnovic: Intergenerational and Intragenerational Equity Requirements for Sustainability. *Environmental Conservation,* Vol. 22., No. 3. 81995) 223–228.

A jelen nemzedéken belüli különbségtétel lehetősége ugyanakkor nem csupán abban az értelemben vethető fel, hogy milyen mértékű a jelen generáció tagjainak felelőssége a jövő nemzedékek irányába, hanem abban az értelemben is, hogy hol húzódnak a „jelen nemzedékek" kategóriájának határai, és van-e átjárás a jelen és a jövő nemzedékek kategóriái között. A kérdés annál is inkább aktuális, mert amennyiben a jelen nemzedéket a jövő nemzedékhez *képest* határozzuk meg, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mind a jelen, mind a jövő nemzedék kategóriájába tartozó személyek köre pillanatról pillanatra változik, hiszen minden másodpercben emberek születnek és halnak meg, a születéssel ráadásul a jövő nemzedék egy „leendő" tagja egyben a jelen generáció tagjává is válik. Jogi értelemben éppen ezért túlságosan leegyszerűsítő és aligha tartható az a megközelítés, mely a jelen generációt a Földön egy adott időpillanatban élő emberek összességeként tételezi.

A jelen generáció tagjai (a legtöbb állam jogrendszerének szabályai alapján) alapvetően a nagykorúsággal[11] kerülnek abba a helyzetbe, hogy a saját sorsukról önállóan dönthessenek, így például választójoggal rendelkezzenek. Ez az (alapvetően életkori sajátosságokon alapuló, de végeredményben a jogok és kötelezettségek terjedelmében megmutatkozó) különbségtétel ugyancsak azt a megközelítést támasztja alá, hogy jogi értelemben nem lehetséges a jelen nemzedékek kategóriáját homogén egészként kezelni. Jelen tanulmány tárgya szempontjából ugyanakkor a jelen és a jövő nemzedékek kategóriájának elhatárolása érdemel különös figyelmet.

Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a „jelen nemzedék" jogi kategóriájába a jogok és kötelezettségek teljességével (leegyszerűsítve: cselekvőképességgel) rendelkező természetes személyek tartoznak, ez szükségképpen azt is jelenti, hogy a még nem teljesen cselekvőképes természetes személyek (leegyszerűsítve megint: a gyermekek) egyben valójában már nem a jelen, hanem a jövő nemzedékek részét képezik. Ez a megközelítés a jogok és kötelezettségek gyakorlása szempontjából kétségtelenül logikusnak tűnik, ráadásul az is kétségtelenül igaz, hogy a ma élő gyermekek önálló döntési hatáskör hiányában aligha tehetőek felelőssé a mások által meghozott döntésekért. Legalábbis kérdéses azonban, hogy ha az életkor olyan tényező lehet, amely egyes személyek

[11] Jelen tanulmány megközelítése szempontjából nem bír kiemelkedő jelentőséggel, de az egyes államok gyakorlata eltérő a tekintetben, hogy a teljes cselekvőképesség elérését csak a meghatározott életkor betöltéséhez kötik-e, vagy ez alól adnak-e meghatározott körben felmentést. A magyar Polgári Törvénykönyv 2:10. § (1) bekezdése értelmében például a kiskorú házasságkötéssel nagykorúvá válik, a 4:9. § (2) bekezdése értelmében pedig kivételesen, a gyámhatóság engedélyével, a tizenhatodik életévét betöltött kiskorú is köthet házasságot.

felelősségét kizárja bizonyos kollektív döntésekért, akkor vajon a teljesen eltérő társadalmi-gazdasági helyzet (mint amilyenben a fejlődő államok vannak a fejlett államokhoz képest) miért is ne lenne alkalmas ugyanilyen módon a felelősség kizárására. Ráadásul, ez a megközelítés egy önellentmondással is terhelt, hiszen valakiket, akik jelenleg is jogalanyok, automatikusan kizár a jelen generáció tagjainak köréből – még ha pusztán jogi szempontból is.

Ezen önellentmondás feloldásának kézenfekvő megoldása lenne azt mondani, hogy az életkoruk miatt nem teljes cselekvőképességgel rendelkező személyek egyaránt tartoznak a jelen és a jövő nemzedékek körébe. Azonban ez a megközelítés is eredményezhet gyakorlati nehézséget: hogyan kezeljük ugyanis a már megfogant (és ekként egyes államok jogrendjében feltételes jogalanyisággal rendelkező, míg más államokban jogilag el nem ismert), de még meg nem született magzatot.[12] Esetükben ugyanis mind a jelen, mind pedig a jövő nemzedékek körébe történő besorolással szemben hozhatóak fel ellenérvek. Egyfelől, a (például a magyar jog szerinti) feltételes jogalanyisággal rendelkező magzatok jogalanyisága nyilvánvalóan nem teljes, másfelől viszont az is igaz, hogy szemben a jövő nemzedékek hagyományos megközelítésével, a már megfogant magzat létezése (még ha csak egy jogi fikció keretei között is) mind biológiai, mind jogi szempontból a jelenben igazolható.

3. A jövő nemzedékek fogalmi kérdései

A jelen nemzedékek kategóriájának fogalmi meghatározása akkor bír igazán nagy gyakorlati jelentőséggel, ha a jelen és a jövő generációk egymáshoz való viszonyát próbáljuk meghatározni, különös tekintettel a természeti erőforrások elosztásának kérdéseire. Mindaddig nem jelent ugyanis különösebb problémát egyes természetes személyek (jelen esetben részben a gyermekek, részben a még meg nem született magzatok) jelen vagy jövő nemzedékek körébe sorolása, amíg ez a két jogi kategória nem kerül egymással szembe. A jövő nemzedékek kategóriája szükségképpen magában foglal egy időbeli bizonytalanságot: a jövő nemzedékek szempontjából vizsgált időhorizont jelöli ugyanis ki, hogy mely kezdeti időponttól mely végpontig bezárólag vizsgáljuk a jövő nemzedékeket. Ennek alapján meglátásom szerint a jövő nemzedékeken beül négy főbb kategória határolható el egymástól. A leginkább megszorító értelmezés szerint

[12] A magzat jogi helyzetéről átfogóan lásd például: Frivaldszky János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. *Acta Humana,* 2014/1. 7–73.

jövő nemzedék alatt kizárólag a már ma is élő gyermekeket és fiatalokat értjük (mely kategórián belül további vitára adhat okot a már megfogant, de még meg nem született magzatok jogi helyzetének meghatározása). Egyfajta „belátható időhorizontot" ölel fel az a megközelítés, mely a jövő nemzedékek kategóriájába az elkövetkező évtizedekben élő, de ma még meg nem született embereket is beelérti. Ennél is tágabb, de még mindig belátható időtávot ölel fel mindazon emberek csoportja, akik az elkövetkező évszázadokban élnek majd a bolygónkon. És végezetül, a legtágabb megközelítés szerint jövő nemzedékek alatt mindazon, a jövőben élő embereket értenünk kell, akiknek az életét napjaink döntései befolyásolhatják.[13]

Anyagi jogi értelemben a fenti lehetséges értelmezési módok közül az tekinthető a leginkább helyesnek, mely a lehető legtágabban tételezi a jövő nemzedékek fogalmát. Ez a megközelítés alkotmányjogi szempontból alapvetően a *public trust* doktrínával igazolható.[14] A magyar Alkotmánybíróság megfogalmazása szerint a *public trust* doktrína lényege, hogy „az állam a jövő nemzedékek mint kedvezményezettek számára egyfajta bizalmi vagyonkezelőként kezeli a rá bízott természeti és kulturális kincseket, és a jelen generációk számára csak addig a mértékig teszi lehetővé ezen kincsek használatát és hasznosítását, ameddig az a természeti és kulturális értékeket mint önmagukért is védelemben részesítendő vagyontárgyak hosszú távú fennmaradását nem veszélyezteti. Az államnak ezen kincsek kezelése és az arra vonatkozó szabályozás megalkotása során egyaránt tekintetbe kell vennie a jelen és a jövő generációk érdekeit."[15] Érdekes megemlíteni, hogy az Alkotmánybíróság megítélése szerint a *public trust* doktrína a nemzetközi jogban univerzális szokásjogként is érvényesülő szabály, azaz az (az ún. *persistent objectorok*[16] kivételével) valamennyi államot egyaránt kötelez. Abban az esetben, ha a jelen nemzedék a természeti kincseket a jövő nemzedékek érdekében, azok egyfajta bizalmi vagyonkezelőjeként kezeli, kétségkívül akkor járunk el a leghelyesebben, ha a jövő nemzedékek kategóriáját a lehető legtágabb módon értelmezzük. Ebben az esetben pedig az is igaz, hogy ugyanaz a személy (így például a gyermekek) nem állhatnak egyidejűleg

[13] Mikkel Knudsen – Toni Ahlqvist – Amos Taylor: Defining 'Future Generations': Epistemic Considerations on Conceptualizing a Future-Oriented Domain in Policy and Law-Making. *Journal of Future Studies,* Vol. 28., No. 2. 82023) 3–19.

[14] Katalin Sulyok: The Public Trust Doctrine, the Non-Derogation Principle and the Protection of Future Generations. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law,* Vol. 9. (2021) 359–375.

[15] 14/2020. (VII. 6.) AB határozat, Indokolás [22].

[16] Részletesen ld. James A. Green: *The Persistent Objector Rule in International Law.* Oxford, Oxford University Press, 2016.

a bizalmi vagyonkezelői jogviszony mindkét (jogosulti és kötelezetti) oldalán, hiszen az *de facto* azt eredményezné, hogy ezek a személyek a saját maguk által rájuk bízott vagyontárgyat a saját maguk érdekében kezelik. Miután azonban a gyermekek (és a még meg nem született magzatok) a korábbiakban mondottak szerint ténylegesen nem tudják alakítani a mindennapokban megszülető döntéseket, tartalmi értelemben helyesnek tűnik őket nem a jelen, hanem a jövő nemzedékek körébe sorolni.

A jelen és a jövő nemzedékek közötti érdekellentétre mutat rá az Alkotmánybíróság 9/2024. (IV. 30.) AB határozata is. A határozat alapjául szolgáló tényállás szerint a különleges jogrend időszakában a tűzifaigények kielégítése érdekében a jogalkotó lehetővé tette[17] egyes erdőterületek faállományának kitermelését is, mellyel párhuzamosan viszont mentesítette az erdőgazdálkodókat az újratelepítés kötelezettsége alól.[18] Az indítványozó bíró beadványa szerint a kérdéses szabályozás sértette az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdését és XXI. cikk (1) bekezdését. Az Alkotmánybíróság határozatában egyértelműen állást foglalt a jelen generációk és a jövő nemzedékek közötti kapcsolat (alkotmány)jogi természetét illetően. Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése értelmében a nemzet közös örökségébe tartozó, és egyben a bizalmi vagyonkezelés tárgyát képező természeti és kulturális értékek védelme, és a jövő nemzedékek számára történő megőrzése olyan kötelezettség, amely „adott esetben akár a jelen generációk (pillanatnyi gazdasági) érdekeivel szemben is”[19] érvényesül. Az Alkotmánybíróság azt is megállapította, hogy az Alaptörvény a jelen és a jövő nemzedékek szükségleteinek kielégítése szempontjából nem határoz meg hierarchikus viszonyt, azok egymás mellett, egyenértékűen érvényesülnek.[20]

A jövő nemzedékek fogalmának meghatározása *eljárásjogi értelemben* is nehézségekbe ütközik. Amennyiben azt feltételezzük, hogy a jelen és a jövő nemzedékek kategóriája egymástól jogi értelemben elkülönül (amit pedig a fentiek szerint célszerű feltételeznünk), akkor eljárásjogi értelemben a jövő nemzedékek kategóriájába *legalább* azok tartoznak, akik már megszülettek, ám még életkoruk miatt képtelenek arra, hogy az őket érintő döntéseket befolyásolják.[21]

---

17 A tűzifaigények biztosításához szükséges eltérő szabályok alkalmazásáról szóló 287/2022. (VIII. 4.) Korm. rendelet, lásd különösen a Korm. rendelet 1. § (2) bekezdését.

18 9/2024. (IV. 30.) AB határozat, Indokolás [2].

19 14/2020. (VII. 6.) AB határozat, Indokolás [35].

20 9/2024. (IV. 30.) AB határozat, Indokolás [42].

21 Erről bővebben és részletesebben ld. Szemesi Sándor: Mit tanulhatunk másoktól? A jövő nemzedékek egyéni igényérvényesítési lehetőségei a magyar Alkotmánybíróság eljárásában. *Alkotmánybírósági Szemle,* 2024/1. 32–44.

Ennek azért van különös jelentősége az eljárásjog körében, mert a jövő nemzedékek nevében bármilyen jogi eljárás kezdeményezéséhez szükséges igazolni egyfajta érintettséget.[22] Ez az eljárásjogi megközelítés ugyanakkor valójában egy sajátos csapdahelyzetet eredményez, két vonatkozásban is. Egyfelől, fogalmilag kizárja a jövő nemzedékek nevében történő fellépés lehetőségéből a még meg nem született nemzedékek tagjait – ami bizonyos értelemben törvényszerűnek tekinthető. Másfelől, a jövő nemzedékek nevében történő fellépés lehetőségét azon gyermekekre korlátozza, akiket a fentiek szerint éppen azért sorolunk a jövő nemzedékek körébe, mert saját jogukon (éppen az életkorukból és az ebből fakadó jogállásuk okán) nem tudnak érdemben részt venni a rájuk vonatkozó döntések meghozatalában. Ezen csapdahelyzet feloldása meglátásom szerint csak egyfajta jogi fikcióval lehetséges, mint amilyen például a magyar jogban a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztoshelyettes intézménye, akinek a mandátuma kifejezetten azt a célt szolgálja, hogy felmérje a jövő nemzedékek érdekeit veszélyeztető magatartásokat, és azok ellen jogi és jogon kívüli eszközökkel felszólaljon, adott esetben eljárásokat kezdeményezzen.

4. Következtetések (helyett)

Edith Brown Weiss annak a jogelméleti koncepciónak a megalkotója, amely szerint az egymás után következő nemzedékeknek méltányosaknak, igazságosaknak kell lenniük egymás iránt, amelynek során az egymás után következő nemzedékek nem foszthatják meg egymást az erőforrásoktól, illetőleg az azok használatára vonatkozó választási szabadságuktól azáltal, hogy ezeket az erőforrásokat teljes egészében vagy túlnyomó többségében felélik.[23] Jelen tanulmány keretei között azt vizsgáltam, hogy a jog világában hogyan (és miért) határolható el egymástól a jelen és a jövő nemzedék. A jövő nemzedékek koncepciójának megjelenése a nemzeti és nemzetközi jogban ugyanakkor felvet egy további gyakorlati problémát is: pontosan honnan tudjuk és hogyan próbáljuk meghatározni azt, hogy egy bizonytalan jövőbeni időpontban a jövő nemzedék akkori tagjai számára melyek azok a szempontok, amelyek figyelembevétele

[22] Ez az érintettség például az Európai Unió Bírósága előtt a „közvetlen és személyes" érintettség, az Alkotmánybíróság gyakorlatában a „személyes, közvetlen és aktuális" érintettség, az egyes eljárási törvények pedig valamennyi jogrendszerben egyedileg határozzák meg az érintettség követelményét. Egy olyan szabályozás esetében, mely nem követeli meg valamely eljáráshoz az érintettség igazolását, lényegében *actio popularisról* beszélhetünk.

[23] Edith Brown Weiss: *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity.* New York, Transnational Publishers, 1989.

a mai jelen generációtól feltétlenül elvárt volna. Miután ez a kérdés legfeljebb jogfilozófiai, és nem pedig tételes jogi alapon határozható meg, ezért úgy vélem, a helyes válasz erre a kérdésre az, ha a jelen generáció akként jár el az erőforrások használata és hasznosítása során, hogy a jövő nemzedékek számára a választás szabadságát őrizze meg, azaz az erőforrásokkal való gazdálkodás körében egyetlen lehetséges opciót se zárjon ki a véglegesség igényével (például az adott erőforrás elpusztításával vagy felélésével). Jelen tanulmány fókuszát ugyan meghaladta, de érdemes végezetül arra is utalni, hogy az Alaptörvény 38. cikk (1) bekezdése a nemzeti vagyon kezelésének és védelmének körében is előírja a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevételét.

A magyar Alaptörvény P) cikke (a nemzet közös öröksége koncepció megteremtésével) az átlagember számára is egyértelművé teszi, hogy mindannyian felelősek vagyunk a saját leszármazóink életét befolyásoló döntések meghozataláért, a saját leszármazóink számára majdan rendelkezésre álló erőforrások megőrzéséért, és a jelenben való felelős hasznosításáért. A jogtudomány feladata a jövő nemzedékekért bennünket terhelő felelősség jogi kereteinek minél pontosabb meghatározása, és ezen felelősség társadalmi tudatba való beépülésének segítése, melyhez elengedhetetlen a jelen és a jövő nemzedékek kategóriája fogalmi kérdéseinek átfogó vizsgálata. A jelen tanulmány ehhez kívánt egyes szempontok felvázolásával segítséget nyújtani.

DÖNTÉSEK AZ ÉLET KEZDETÉN ÉS VÉGÉN

– az élethez való jog oldaláról nézve

Zakariás Kinga*

1. Bevezetés

Az elmúlt években több esemény ismét ráirányította az élet védelme iránt érdeklődők figyelmét az élet kezdetén és az élet végén hozott döntések alkotmányjogi megítélésének jelentőségére, amelyek szoros összefüggésben vannak az alkotmánybíróságok emberképével. Az élet kezdetén hozott döntések területén az egyik, világszinten jelentős fejlemény az Amerikai Egyesült Államok Legfelső Bíróságának a 2022. június 24-én kihirdetett Dobbs v. Jackson ügyben hozott döntése,[1] amely megváltoztatta a nők abortuszhoz való jogát biztosító több évtizedes precedenseket[2] azzal, hogy kimondta: „Az Alkotmány nem tartalmaz jogot az abortuszhoz, a Roe és Casey ügyeket felülbírálva, az abortusz szabályozásának hatalma visszakerül az emberekhez és választott képviselőikhez." Az Európai Parlament már hetekkel a Dobbs-ítélet kihirdetése előtt, a kiszivárogtatott véleménytervezet ismeretében,[3] állásfoglalást fogadott el, amelyben elítélte az abortuszhoz való alkotmányos jog kilátásba helyezett felszámolását, és felhívta a tagállamokat, valamint az EU intézményeit a reprodukciós sza-

* Egyetemi docens, Jogtörténeti Tanszék.

1 Dobbs, State Health Officer of the Mississippi Department of Health, et. al v. Jackson Women Health Organization et. al No. 19-1391. https://tinyurl.com/ycyxj47j Elemzését ld.: Udvary Sándor: Hübrisz helyett hatalommegosztás. A Dobbs v. Jackson döntés az abortusz kapcsán. *Jogtudományi Közlöny,* 2022/7–8. 277–284.

2 1973-ban a Legfelső Bíróság a Roe v. Wade döntéssel a nők magánélethez való jogából levezette az abortuszhoz való jogot és ezzel szövetségi szinten írta elő a tagállamok számára, hogy bizonyos szabályok szerint engedélyezniük kell a nők számára a terhesség megszakításához való jogot. 1992-ben a Planned Parenthood v. Casey ügyben fenntartotta a korábbi gyakorlatát.

3 2022. május 3-án a Politico közéleti portál közzétette a döntés eredetinek tűnő, később valós tartalmúnak bizonyuló tervezetét az interneten. https://tinyurl.com/ys2pwk59

badság védelmének megerősítésére.[4] Ennek jegyében kifejezetten felhívták az EU-t és tagállamait, hogy ismerjék el az abortuszhoz való jogot az Európai Unió Alapjogi Chartájában. Ezt a felhívást az Európai Parlament a Dobbs-ítélet kihirdetése után elfogadott újabb állásfoglalásában külön megerősítette, szövegszerű javaslatot téve az abortuszhoz való jog Alapjogi Chartába foglalására.[5]

A fenti döntések előzményét képezi, hogy az Egyesült Nemzetek Szövetsége keretei között elfogadott Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát értelmező Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottsága a 2016-ban kiadott 22. sz. Általános Kommentárral a szexuális és reproduktív egészséghez való jogról[6] gyakorlatilag beépítette az Egyezménybe az ENSZ szakosított szerve, az Egészségügyi Világszervezet abortusz ellátásra vonatkozó – kizárólag az ellátást igénylő személy jogaira tekintettel lévő – politikai iránymutatásait[7] az Egyezségokmány kötelező rendelkezéseinek értelmezése körébe. Ennek megfelelően az Általános Kommentár kimondja az abortuszra vonatkozó jogszabályok megreformálásának kötelezettségét (közvetlen akadályozástól való tartózkodás) és további követelményeket fogalmaz meg a szexuális és reproduktív jogok közvetett korlátozásával szemben: harmadik fél engedélyének megkövetelése, elfogult tanácsadás, kötelező várakozási idő hatályon kívül helyezése, valamint bizonyos szexuális és reproduktív egészségügyi szolgáltatások állami finanszírozásból vagy külföldi segítségnyújtási forrásokból való kizárásának megszüntetése és az információk visszatartásától vagy kriminalizálásától való tartózkodás.[8] Ezzel a Bizottság összemossa az Egyezségokmány kötelező rendelkezéseinek az értelmezését és a *de lege ferenda* ajánlások megfogalmazását, túllépve az értelmező hatáskörét.[9]

---

4 Az Európai Parlament 2022. június 9-i állásfoglalása az abortuszhoz való jogot fenyegető globális veszélyekről: az abortuszhoz való jognak az Egyesült Államok legfelsőbb bírósága általi esetleges megsemmisítése [2022/2665(RSP)]. https://tinyurl.com/bdd5k9vb

5 Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának határozata az abortuszhoz való jog eltörléséről az Egyesült Államokban, valamint az abortuszhoz való jog és a nők egészsége védelmének fontossága az EU-ban https://tinyurl.com/33n6wehe

6 General comment No. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), a továbbiakban: 22. sz. Általános Kommentár.

7 World Health Organisation: Abortion Care Guidelines (2022). https://shorturl.at/AQSyo

8 22. sz. Általános Kommentár 34., 40., 43. pontok.

9 Eibe Riedel: „The Right to Health under the ICESCR. Existing Scope, New Challenges and How to Deal with It" In: Andreas von Arnauld – Kerstin von der Decken – Mart Susi (szerk.): *The Cambridge Handbook of New Human Rights. Recognition, Novelty, Rhetoric.* Cambridge, Cambridge University Press, 2020. 119–123., 107–123. https://doi.org/10.1017/9781108676106.009

A fenti fejlemények következtében Európában ellentétes tendenciák indultak el. 2022. június 24-én a német Bundestag hatályon kívül helyezte a Büntető Törvénykönyv 2019a§-át,[10] amely két évig terjedő szabadságvesztéssel büntette az abortusz szolgáltatásként történő reklámozását. 2022. szeptember 12-én Magyarországon egy belügyminiszteri rendelet egy új feltételt épített be a terhességmegszakítás kérelmezésének folyamatába. A „szívhangrendelet" néven ismertté vált módosítás értelmében a terhességmegszakítás kérelmezéséhez az állapotos nőnek orvosi igazolással kell bizonyítania, hogy az egészségügyi szolgáltató bemutatta számára a magzat életfunkcióinak működését.[11] Végül 2024. márciusában bekerült a francia Alkotmányba az abortuszhoz való jog, ezzel Franciaország a világon elsőként alapjogként deklarálta az abortuszhoz való jogot.[12]

Az élet végén hozott döntések tekintetében Európában kifejezetten egy liberalizációs tendencia figyelhető meg. Az olasz Alkotmánybíróság 2019. szeptember 25-én kelt ítéletében megsemmisítette az olasz Büntető Törvénykönyv 580. cikkét (öngyilkosságra való felbujtás és öngyilkossághoz nyújtott segítség).[13] Az osztrák Alkotmánybíróság 2020. december 11-én megsemmisítette az osztrák Büntető Törvénykönyv 78. §-át (öngyilkosságban közreműködés).[14] A német Szövetségi Alkotmánybíróság 2020. február 26-án megsemmisítette a német Büntető Törvénykönyv 217. §-át (szervezetten elkövetett öngyilkosságban közreműködés).[15] Három európai országban tehát kifejezetten az alkotmánybíróság határozata eredményeként vált legálissá az asszisztált öngyilkosság.

Az abortusz és eutanázia lehetősége kétségkívül rendkívül nehéz morális kérdéseket vet fel. Alapjogi szempontból azonban nem arról kell ugyan állást foglalni, hogy erkölcsi szempontból helyes vagy helytelen dolog-e az abortusz vagy eutanázia, hanem arról, hogy az alapjogok milyen szabadságot biztosíta-

---

10 § 219a. szakasz A terhesség megszakítására irányuló reklámozás
1) Aki nyilvánosan, gyűlésen vagy írások terjesztésével (11. § (3) bekezdés) anyagi haszonszerzés céljából vagy durván sértő módon 1. saját vagy harmadik személy szolgáltatásait abortusz elvégzése vagy népszerűsítése céljából, vagy 2. a terhesség megszakítására alkalmas eszközöket, tárgyakat vagy eljárásokat ezek alkalmasságára való hivatkozással kínál, hirdet, reklámoz vagy hirdetményt tesz, két évet meg nem haladó szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel büntetendő.

11 A magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény végrehajtásáról szóló 32/1992. (XII. 23.) NM rendelet módosításáról szóló 29/2022. (IX. 22.) BM rendelet 1. §.

12 *Loi constitutionnelle n° 2024-200 du 8 mars 2024 relative à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse.* https://tinyurl.com/2ereu5rr

13 Sentenza 242/2019 (ECLI:IT:COST:2019:242).

14 G 139/2019, 104.

15 BVerfG, Urteil des Zweiten Senats vom 26. Februar 2020 – 2 BvR 2347/15.

nak a döntést hozó embernek, amelyet az államnak mindenképpen tiszteletben kell tartania, illetve milyen védelmet garantálnak a magzatnak és a kiszolgáltatott betegeknek, amelynek az állam mindenképpen köteles eleget tenni. Amikor az emberi jogi bíróságok vagy alkotmánybíróságok ezekről a kérdésekről döntenek az alapjogi dogmatika keretei között mozognak, amelynek során kötve vannak az általuk értelmezett nemzetközi szerződéshez vagy alkotmányhoz.

A tanulmány a fenti aktuális fejleménynek apropóján áttekinti azokat a legfőbb szempontokat, amelyek irányadóak az abortusz- és eutanáziaszabályozás alapjogi értékeléséhez az élethez való jog védelme szempontjából.

2. Az élethez való jog szabályozása

Az élet védelme a XVII-XVIII. században a modern alkotmányos eszmék megfogalmazásával egy időben, a polgári átalakulás időszakában nyert elismerést. Az európai kontinensen a korai emberi jogi dokumentumok mégsem említik kifejezetten az élethez való jogot. Az Ember és polgár jogainak francia deklarációja (1789) az ember természetes és elidegeníthetetlen jogai között a tulajdon védelmével mégis biztosította az élet védelmét. A korabeli felfogás szerint az ember természetes jogosultságának tekintett tulajdona magában foglalta a szabadság és a magántulajdon javai mellett az életet is, amelytől senki nem fosztható meg indokolatlanul.

Az élethez való jog a második világháborút követően már kifejezetten megjelent a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban és nemzeti alkotmányokban. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 3. cikke kimondta: „Minden személynek joga van az élethez, a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz." A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 6. cikk 1. pontja szerint: „Minden emberi lénynek veleszületett joga van az életre. Ezt a jogot a törvénynek védelmeznie kell. Senkit sem lehet életétől önkényesen megfosztani." Az Emberi Jogok Európai Egyezménye a 2. cikkében garantálja az élethez való jogot. A 2. cikk (1) bekezdés első mondata deklarálja: „A törvény védi mindenkinek az élethez való jogát. Senkit sem lehet életétől szándékosan megfosztani […]".[16] A 2. cikk (2) bekezdése megtiltja az élettől való megfosztást, amennyiben az a feltétlenül szükségesnél nagyobb erőszak alkalmazásából ered a következő legitim célok érdekében: személyek jogtalan erőszakkal szembe-

[16] A második mondat eredeti rendelkezése szűk törvényes keretek között kivételesen megengedte a halálbüntetést. Azt azonban a Hatodik kiegészítő jegyzőkönyv a háború esetét kivéve megtiltotta, amely kivételt végül a Tizenharmadik kiegészítő jegyzőkönyv eltörölt.

ni védelme, törvényes letartóztatás foganatosítása vagy a törvényesen fogva tartott személy szökésének megakadályozása, zavargás vagy felkelés elfojtása céljából törvényesen tett intézkedés. Az Európai Unió Alapjogi Chartája 2. cikk (1) bekezdése kimondja, hogy minden embernek joga van az élethez és senkit nem lehet halálra ítélni vagy kivégezni.[17]

Az élethez való jog védelme az európai alkotmányokban különböző megfogalmazásokban szerepel, az emberi méltósághoz való joggal vagy a testi épséghez való joggal együtt. A magyar Alaptörvény II. cikke kimondja: „Az emberi méltóság sérthetetlen. Minden embernek joga van az élethez és az emberi méltósághoz, a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg." A német Alaptörvény 2. cikke szerint mindenkinek joga van az élethez és testi épséghez és ezek a jogok csak törvényben korlátozhatók.

3. Az élethez való jog védelmi köre és korlátozása

Az élethez való jog által védett érték az emberi lét. Az emberi lét fogalma azonban vitatott. A dualista álláspont szerint az élethez való jog csupán az ember biológiai-fizikai létét védi, amely elkülönül a szellemi-erkölcsi személyiségtől. Ennek megfelelően az Emberi Jogok Európai Egyezményének 2. cikke az élethez való jogról az ember túlélését, a 3. cikke pedig a kínzás, kegyetlen, embertelen bánásmód és büntetés tilalmával az emberi méltóságot sértő magatartások ellen biztosít védelmet. Hasonlóképpen a német Alaptörvény is különálló rendelkezésekben biztosítja az emberi méltósághoz való jog [1. cikk (1) bekezdés], valamint az élethez való jog védelmét [2. cikk (2) bekezdés]. Ezzel szemben a monista álláspont szerint a testi és szellemi-lelki lét elválaszthatatlansága következtében az élethez való jog az emberi lét teljességét védi, ezért az élethez való jog az emberi méltósághoz való joggal együtt korlátozhatatlan. Ezt az álláspontot képviselte a magyar Alkotmánybíróság – az oszthatatlansági doktrína kidolgozásával – a halálbüntetés eltörléséről szóló határozatban.[18]

Ettől függetlenül az élet, mint érték kitüntetett szerepét mindkét álláspont képviselői elismerik. Ezt tükrözi az élethez való jog elhelyezése a nemzetközi emberi jogi dokumentumok, valamint a nemzeti alkotmányok (vagy legalább az alapjogi katalógus) élén. Az Emberi Jogok Európai Bírósága kiemelte: „A 2.

[17] A Charta nem rendelkezik kivételekről, de az 52. cikk (3) bekezdése értelmében az Emberi Jogok Európai Egyezményében foglalt kivétel szabály az Unió jogában is alkalmazható.

[18] 23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990, 88, 93. Részletes kidolgozása Sólyom László párhuzamos véleményében található. ABH 1990, 88, 104–107.

cikk […] az Egyezmény 3. cikkével [tortúra tilalma] együtt az Európa Tanácsot alkotó demokratikus társadalmak egyik alapvető értékét testesíti meg."[19] Az élethez való jog az emberi méltósághoz való joggal szoros kapcsolatban az emberi jogok alapját képezi, mivel az emberi élet „az emberi méltóság lét alapja és a többi alapvető jog előfeltétele".[20] Az élethez való jog „nélkül az összes Egyezményben biztosított jog és szabadság hatástalan lenne."[21]

Az élethez való jog minden ember életét védi. Az „élet" kifejezés az ember biológiai létezésére utal, ennek ellenére annak kezdete azonban vitatott. Az európai alapjogi bíráskodásban kétféle megközelítése ismert. Az egyik megközelítés szerint „az élet az emberi személy történeti létezése értelmében biztos biológiai-élettani ismeretek szerint legalább a fogantatást követő 14. naptól (beágyazódás, egyénné válás) fennáll. […] Az ezzel elkezdődött fejlődési folyamat folytonos, nem mutat fel éles változást és a különböző fejlődési szintek pontos elhatárolása lehetetlen. Az a megszületéssel sem válik befejezetté."[22] A másik megközelítés szerint az élethez való jog a születéssel kezdődik: „A mai jog ember-fogalmának másik eleme, hogy a jogalanyisága a születéssel kezdődik."[23] Az Emberi Jogok Európai Bizottsága az eltérő megközelítésekre tekintettel három lehetőséget vázolt fel a magzat jogállása tekintetében: az Emberi Jogok Európai Egyezményének 2. cikke nem vonatkozik a magzatra, elismeri az élethez való jogát az abban meghatározott korlátozásokkal, vagy a magzatnak abszolút joga van az élethez. Az utóbbi lehetőséget – elsősorban az anya élethez való jogára tekintettel – elvetette, de nem tartotta szükségesnek a fennmaradó lehetőségek közötti választást.[24] Az Emberi Jogok Európai Bírósága szerint a minden ember *(everyone)* kifejezés nem zárja ki, hogy a meg nem született emberi életre kiterjedjen az élethez való jog védelme, de az európai konszenzus hiányára hivatkozva az élethez való jog kezdetének megítélését a tagállamok mérlegelésére bízta *(margin of appreciation)*.[25]

Az élethez való jog a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban és a nemzeti alkotmányok jelentős részében a dualista felfogásnak megfelelően nem ab-

[19] McCann és társai kontra Egyesült Királyság ügy, 1995. 09.27., kérelemszám: 18984/91, msz. 147.

[20] BVerfGE 39, 1 (42).

[21] Pretty kontra Egyesült Királyság, 2002. 04. 29., kérelemszám: 2346/02, msz. 37.

[22] BVerfGE 39, 1 (37).

[23] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 258, 271.

[24] X. kontra Egyesült Királyság, 1980. 05.13., kérelemszám: 8416/79.

[25] Vo kontra Franciaország, 2004. 07. 09., kérelemszám: 53824/00, msz. 82, 84.; Evans kontra Egyesült Királyság, 2007. 04. 10., kérelemszám: 6339/05, msz. 54.

szolút jog, mivel azt törvény korlátozhatja. Az élethez való jog korlátozása nem csak szándékos emberöléssel valósul meg, hanem az állam által tanúsított olyan magatartásokkal is, amelyek során az áldozat megengedett erőszak nem szándékos eredményeként halt meg.[26] A korlátozás önmagában nem valósítja meg az élethez való jog sérelmét, mivel harmadik személyek védelme, az állami büntető igény érvényesítése és az alkotmányos rend védelme a (tulajdon védelme önmagában nem) indokolhatja az állami erőszak alkalmazását. A korlátozást igazoló okok kivételt képeznek az élethez való jog megsértése alól.

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye szigorú mércét állít fel a taxatíve felsorolt korlátozási lehetőségek vizsgálatára. Míg az Egyezményben biztosított jogok általában azzal a feltétellel korlátozhatók, hogy az a törvényben meghatározott esetekben „egy demokratikus társadalomban szükséges", a 2. cikk (2) bekezdése a „feltétlenül szükséges" kitételt alkalmazza meghatározott célok érdekében. Ezért a Bíróság az egyezménysértések megállapítása során alkalmazott szükségességi tesztet az élethez való joggal kapcsolatban a lehető legnagyobb szigorúsággal érvényesíti.

Az élethez való jog elsősorban az állami korlátozásokkal szemben védi az ember életét. A nemzetközi jogi és az európai alkotmányjogi gyakorlatban is elterjedt azonban – német hatásra – az a felfogás, hogy az államoknak nem csupán tiszteletben kell tartaniuk az élethez való jogot (alanyi oldal), hanem pozitív módon is gondoskodniuk kell az élet védelméről (tárgyi oldal). Az Emberi Jogok Európai Bírósága is rámutatott arra, hogy a tagállamoknak nemcsak tartózkodniuk kell az emberi élet szándékos és törvénytelen elvételétől, hanem jogalkotásukban és a jogalkalmazás során is hatékony lépéseket kell tenniük az élet védelme érdekében.

Az élethez való alanyi jog az ember biológiai-fizikai létének biztosítására szolgál, amely megtiltja az államnak azt, hogy az ember életéről rendelkezzen, az embert életétől szándékosan megfossza. Ezen túlmenően azonban az élethez való jog a dualista felfogás értelmében korlátozható (például a jogos rendőri lőfegyverhasználat esetében).[27]

Az élethez való jog tárgyi oldala különböző kötelezettségeket ró az államokra, amelyek mérlegelés tárgyát képezik. Így például Európában az állam kö-

[26] McCann és társai kontra Egyesült Királyság ügy, 1995. 09.27., kérelemszám: 18984/91, msz.148.

[27] A magyar Alkotmánybíróság megkülönböztette egymástól az élet szándékos, állam általi elvételét (halálbüntetés), valamint az élet kockáztatását, veszélyeztetését (pl. rendőri lőfegyverhasználat). Az Alkotmánybíróság a korlátozás fogalmának a szűk értelmezésével az oszthatatlansági doktrína keretei között maradt.

teles egészségügyi intézményhálózat működtetésére és az orvosi ellátás megszervezésére. Ezen túlmenően az élethez való jog védelmében az államoknak megfelelő lépéseket kell tenniük a környezeti ártalmak megelőzésére, illetve csökkentésére. Az élethez való jog védelme kiterjed a magánszemélyek behatásaival szembeni védelemre is, így a magzat életének védelmére a várandós nővel szemben az élet kezdetén hozott döntések korlátozásával és bizonyos esetekben kiterjed az egyén saját magával szembeni védelmére is, például az életvégi döntések lehetőségének a korlátozásával.

4. Az abortusz és a magzat életének védelme

Az Európa társadalmát megosztó nagy kérdések egyike az abortusz szabályozása. Két emberi jogi meggyőződés került szembe egymással: a pro choice mozgalmak vagy „választáspártiak" a nő önrendelkezési jogának adnak elsőbbséget, a pro life mozgalmak vagy „életvédők" a méhmagzat életjogának. Európában általánosságban, az Európai Unióban pedig kiváltképpen erősnek mutatkozik az abortusz széles körű elérésének támogatottsága. Utóbbiról árulkodnak mindenekelőtt a tagállami szinten érvényben lévő abortuszszabályok, amely következtében – Málta és Lengyelország szigorú szabályozását leszámítva – már minden uniós országban széles körben elérhető az abortusz.

Európában a második világháborút követően az európai államok abortusz szabályozásában két kompromisszumra törekvő modell érvényesül. A határidős modell vagy időbeli korlátozások rendszere alapján a terhesség első szakaszában (általában a fogantatástól számított 10-14. hétig) a nő önrendelkezési joga alapján szabadon dönthet a terhesség megszakításáról. A meghatározott időpont eltelte után általában csak meghatározott indikáció esetében szakítják meg a terhességet.[28] Az indikációs modell lényege, hogy a terhességmegszakításra – a terhesség szakaszaitól függetlenül – csak valamilyen törvényben meghatározott ok esetén kerülhet sor. Ilyen okok lehetnek: a várandós nő életének és egészségének veszélyeztetése (orvosi indikáció), fogyatékos gyermek születése (genetikai indikáció), nemi erőszak (kriminológiai indikáció), a várandós nő szükséghelyzete (szociális indikáció). Az okok megválasztásánál azonban különbségek vannak az egyes országok között.[29]

[28] Ez a szabályozási modell érvényesül a következő európai államokban: Ausztria, Franciaország, Görögország, Hollandia, Norvégia, Románia, Svájc, Svédország.

[29] Az indikációs rendszert követő országok közé sorolható Anglia, Belgium, Dánia, Finnország, Írország, Luxemburg, Magyarország, Németország.

Az alapjogi bíráskodásban az állam életvédelmi kötelezettségéből elsősorban az a követelmény fakad, hogy a jogalkotó az abortuszt törvényi szinten szabályozza. Másodsorban pedig, hogy megteremtse az egymással versengő alkotmányosan védett pozíciók (nő önrendelkezési joga és magzat életvédelme) közötti egyensúlyt.

Az Emberi Jogok Európai Bírósága nem ismerte el a várandós nő terhességmegszakításhoz való jogát, ugyanakkor megállapította, hogy a terhességmegszakítás tilalma bizonyos esetekben az Emberi Jogok Európai Egyezménye 8. cikkében biztosított magánélet tiszteletben tartásához való jog védelmi körébe tartozik. Az állam pozitív kötelezettsége ebből kifolyólag magában foglalja a vonatkozó jogszabályok megalkotását és az egyéni jogok védelmének konkrét intézkedésekkel való érvényesítését.[30]

A német Szövetségi Alkotmánybíróság az 1975. évi első abortusz határozatban elismerte, hogy az élethez való jog védelmi köre kiterjed a magzat életére is. A határozat kiemelkedő jelentőségét az alapjogokból fakadó védelmi kötelezettség dogmatikai konstrukciójának kidolgozása adja, amely kiindulópontként szolgált a magyar Alkotmánybíróság számára is. Az államnak a magzati életre kiterjedő védelme elsősorban arra vonatkozik, hogy megóvja azt mások jogellenes beavatkozásától.[31]

A német Szövetségi Alkotmánybíróság abból indult ki, hogy az állam azon kötelezettsége, hogy a fejlődő életet védelmezze, alapvetően az anyával szemben is fennáll. Elismerte ugyan azt, hogy a várandósság a nő intimszférájába tartozik, amelynek alkotmányos védelmét a német Alaptörvény biztosítja, de azt is hangsúlyozta, hogy ha a magzatra kizárólag az anyai szervezet részeként tekintenénk, akkor a terhesség megszakítás a magánélet alakítása körében maradna, amelybe a törvényhozó behatolása tilos. Rámutatott arra, hogy mivel a magzat egy önálló emberi lény, amely az alkotmány védelme alatt áll, a terhesség-megszakításnak társadalmi dimenziója van. Bár kimondta, hogy elismerést és védelmet igényelhet a nő személyisége szabad kibontakozásához való joga is, amely magában foglalja a tág értelemben vett cselekvési szabadságot, és ezzel a nő arra vonatkozó egyéni felelősségét is, hogy az anyaság és az abból fakadó kötelezettség ellen döntsön. Az is rögzítette, hogy ez a jog azonban nem korlátlan.[32] Különös jelentőséget tulajdonított annak, hogy mekkora az

[30] Tysiac kontra Lengyelország ügy (5410/03. sz. kérelem) 2007. március 20., P. és S. kontra Lengyelország ügy (57375/08. sz. kérelem) 2012. október 30.

[31] BVerfGE 39, 1 (42).

[32] BVerfGE 39, 1 (42–43).

alapjog veszélyeztetésének esélye és mértéke, ill. az milyen és mekkora súlyú következményekkel jár. Az anya önrendelkezési jogának és a születendő emberi élet védelmének kiegyenlítése ugyanis lehetetlen, mivel a terhesség-megszakítás minden esetben a meg nem született élet megsemmisítéséhez vezet. Ezért kimondta, hogy a magzat életének védelme elsőbbséget élvez a várandós nő önrendelkezési jogával szemben és ez az elsőbbség alapvetően a várandósság teljes időtartama alatt fennáll és nem vonható kétségbe egy meghatározott határidőn belül sem.[33] Ebből következik a testület szerint, hogy az államnak alapvetően egy, a terhesség kihordására vonatkozó kötelezettségből kell kiindulnia, azaz annak megszakítását alapvetően jogtalannak kell tekintenie. Ezen túlmenően az állam nem vonhatja ki magát a felelősség alól egy »jogmentes tér« elismerésével sem, oly módon, hogy tartózkodjon az értékítélettől, és ezt az egyén saját felelősségi körébe tartozó döntésére hagyja.[34] Mindazonáltal a német Szövetségi Alkotmánybíróság azt is elismerte, hogy a terhesség mélyreható hatásait a nő testi és lelki állapotára, ami felveti az elvárhatóság kérdése, más szavakkal azt a kérdést, hogy az állam ezekben az esetekben is kikényszerítheti-e a büntetőjog eszközével a terhesség kihordását. A testület erre a kérdésre azt a választ adta, hogy ha a jogalkotó ilyen helyzetben a várandós nő magatartását nem minősíti büntetést érdemlőnek, és lemond a kriminális szankció eszközéről, akkor ezt a törvényhozó felelősségi körébe tartozó mérlegelés eredményeként alkotmányjogilag el kell fogadni.[35] A határozat vívmánya tehát az, hogy megállapította a minden megszorítás nélküli határidős modell alkotmányellenességét.

Az 1993. évi második abortusz határozatban a német Szövetségi Alkotmánybíróság már azt állapította meg, hogy csak az indikáció nélkül végrehajtott terhességmegszakítás jogellenes. a határozat – értékelve, hogy a terhességmegszakítás büntetése a terhesség korai szakaszában hatástalannak bizonyult – megállapította, hogy a büntetőjogi szankciót fel lehet váltani a magzat életének megtartására irányuló tanácsadási koncepcióval, amely megteremti a nő magatartásának pozitív feltételeit.[36] Ennek keretében a tanácsadást kötelezővé kell tenni.[37] A német Szövetségi Alkotmánybíróság további követelményeket támasztott a tanácsadás tartalmával, szervezetével és felügyeletével, valamint

[33] BVerfGE 39, 1 (43).

[34] BVerfGE 39, 1 (44).

[35] BVerfGE 39, 1 (48).

[36] BVerfGE 88, 203 (263).

[37] BVerfGE 88, 203 (270).

az orvos kötelezettségeivel kapcsolatban.[38] A védelmi koncepcióba a határozat szerint be kell vonni a családot is.[39] Továbbá fontos olyan szociális körülmények megteremtése, amely nem kínál alkalmat a terhesség anyagi szükséghelyzet miatti megszakítására.[40]

Az Alkotmánybíróság két határozatban foglalkozott az abortusz jogi szabályozásával. Az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII. 17.) AB határozatban (első abortusz határozat) formai okból ítélte alkotmányellenesnek a terhességmegszakítást szabályozó rendeletet, a jövőben megalkotandó szabályozás alkotmányosságát pedig attól tette függővé, hogy a magzat jogilag ember-e, van-e alanyi joga az élethez és méltósághoz. Bár megállapította, hogy az állam objektív kötelezettségéből az élet védelmére következik, hogy az állam nem engedheti meg alkotmányos indok nélkül az abortuszt, csupán Zlinszky János hívta fel arra a figyelmet, hogy az anyának szabad döntési joga van ugyan abban, hogy kíván-e gyermeket, ugyanakkor az anya emberi, erkölcsi kötelezettsége, hogy magzatát kihordja. Zlinszky János szerint a jogalkotó felelőssége pont abban áll, hogy ezt az erkölcsi kötelezettséget jogi kötelezettséggé teszi-e.[41]

Az Alkotmánybíróság a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatával megsemmisítette a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény (Magzatvédelmi törvény) súlyos válsághelyzet fogalmát[42] valamint a törvény végrehajtásáról szóló rendelet e fogalmat konkretizáló rendelkezését.[43] A jogi szabályozás lehetőségének alkotmányos határát állapítja meg az Alkotmánybíróság azzal az előírással, hogy a súlyos válsághelyzet vizsgálatáról a törvényhozó alkotmányosan kizárólag akkor mondhat le, ha a magzati élet védelmére irányuló, megfelelő ellensúlyt képező rendelkezéseket is megállapít. A testület szerint súlyos válsághelyzet elnevezés a szociális indikációt fedi, amelyet a várandós nő pusztán a kérelmével igazolt. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy az általános válság-indikáció és az elbírálásról lemondás hatása a határidős megoldással ér fel,

38 BVerfGE 88, 203 (282, 289).

39 BVerfGE 88, 203 (296).

40 BVerfGE 88, 203 (258).

41 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 258, 290.

42 1992. évi LXXXIX. törvény a magzati élet védelméről 12. § (6) bekezdés „Súlyos válsághelyzet az, amely testi vagy lelki megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okoz, és ez által veszélyezteti a magzat egészséges fejlődését. A súlyos válsághelyzet fennállását az állapotos nő a kérőlap aláírásával igazolja.”

43 32/1997. (XII. 23.) NM rendelet 9. § (3) bekezdés „A feltétel fennállását a terhessége megszakítását kérő nő nyilatkozatával igazolja, a nyilatkozat tartalmával, illetőleg valódiságával kapcsolatban a munkatársnak mérlegelési jogköre nincs.” (A munkatárs itt a Családvédelmi szolgálat munkatársát jelenti.)

ezért, ha a válsághelyzet ellenőrizhetőségét a jog feladja, az ezzel kieső védelmet máshol pótolni kell.[44]

Az Alkotmánybíróséghoz több indítvány érkezett az Alaptörvény hatálybalépését követően az abortusszabályozással összefüggésben, amelyek a Magzatvédelmi törvény genetikai indikációt tartalmazó szabályait kifogásolták, de ezeket a testület visszautasította.[45] Az Alkotmánybíróság – indítvány hiányában – a szívhangrendeletet sem vizsgálta.[46] Ugyanakkor a korábbi határozatokból az következik, hogy a jogalkotó a szociális indikáció fenntartása mellett széles körben bővítheti a magzati élet védelmét. A szívhangrendelet esetében eleve kérdéses, hogy a szívhang bemutatására vonatkozó előírás korlátozza-e a terhességmegszakításhoz való hozzáférést, mivel a várandósság értelemszerűen a terhességmegszakítás előfeltétele. Újabb abortusz határozat hiányában nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy az Alkotmánybíróság feladta-e a korábbi Alkotmányon alapuló értelmezését, de maga az Alaptörvény – a magzat fogantatástól biztosított védelmével – a korábbi alkotmánybírósági gyakorlat beépítésére mutat.

A német Szövetségi Alkotmánybíróság sem hozott újabb döntést az abortusz kérdésében, mivel a Btk. 219a. §-ának hatályon kívül helyezésére hivatkozással visszautasította a korábban benyújtott alkotmányjogi panaszt.[47] Újabb abortusz határozat hiányában ebben az esetben sem kapunk választ arra a kérdésre, hogy a testület fenntartja-e a korábbi álláspontját. A német Szövetségi Alkotmánybíróság asszisztált öngyilkosságról szóló határozata azonban előrevetíti a testület álláspontjának változását ebben a kérdésben is.

5. Az eutanázia és a kiszolgáltatott betegek védelme

Az egyén saját magával szembeni védelme körében különösen vitatott az eutanázia kérdése. Az eutanázia fogalma a súlyos, gyógyíthatatlan beteg élete megrövidítésére vagy elvételére irányuló különböző orvosi magatartásokat foglal

[44] ABH 1998, 333, 370.

[45] 3180/2020. (V. 21.) AB végzés, 3112/2021. (IV. 14.) AB végzés.

[46] A szívhangrendelet értékeléséhez a szakirodalomból ld. Hámori Antal: Magzatvédelem magyar szívhangrendelettel. *Magyar Sion,* 2023/1. 17–35.; Somody Bernadette – Vissy Beatrix: Alapjogi szempontok az abortuszszabályozás változásához. *Jogtudományi Közlöny,* 2023/9. 377–386.

[47] BVerfG, Beschluss der 2. Kammer des Zweiten Senats vom 10. Mai 2023 - 2 BvR 390/21.

magában, amelyek eltérő jogi szabályozást igényelnek. Ezért az eutanázia gyűjtőnév és annak különböző típusai nem tekinthetők jogi fogalmaknak.

A beteg halálának az orvos által történő előidézése (aktív eutanázia), az orvos által a beteg halálához nyújtott segítség (asszisztált öngyilkosság), az életfenntartó kezelés abbahagyása (passzív eutanázia) és fájdalomcsillapítóként adott gyógyszerek mellékhatásaként az élet megrövidítése (indirekt eutanázia) az orvos büntethetőségének összefüggésében merül fel. A gyógyíthatatlan beteg vagy haldokló életének szándékos kioltása az emberölés vagy kívánatra ölés, valamint az öngyilkosságban közreműködés tényállása keretében a legtöbb államban tilos és büntetendő. Ezzel szemben nem büntethető a beteg egyetértése esetén a megfelelő fájdalomcsillapító kezelés járulékos hatásaként az élet megrövidülése, valamint az életfenntartó vagy életmentő kezelés abbahagyása. A kérdés megítélésének legfontosabb eleme mindegyik esetben a beteg önrendelkezési jogának érvényesülése, amellyel szemben áll az állam életvédelmi kötelezettsége.

Az Emberi Jogok Európai Bírósága a Pretty-ügyben kimondta, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezménye 2. cikkében garantált élethez való jogból nem vezethető le a halálhoz való jog.[48] Ugyanakkor megállapította, ha egy öngyilkosságra vágyó személytől megtagadják azt a kívánságát, hogy harmadik személy segítségével vessen véget életének, az megvalósíthatja az EJEE 8. cikkében biztosított magánélet tiszteletben tartásához való jog korlátozását. A Haas-ügyben hozott ítéletében pedig kifejezetten rögzítette, hogy az egyén azon joga, hogy eldöntse, milyen módon és milyen időpontban kíván véget vetni életének, feltéve, hogy képes szabadon dönteni és ennek megfelelően cselekedni, a magánélet tiszteletben tartásához való jog egyik aspektusa.[49] Ugyanakkor a Haas-ügyben is emlékeztetett arra, hogy az élethez való jog a hatóságokat a kiszolgáltatott személyek védelmére kötelezi, még a saját életüket veszélyeztető cselekményekkel szemben is. Az EJEB egyúttal tekintettel van a részes államok eltérő jogi, kulturális, társadalmi és történelmi hagyományaira, ezért

[48] „A 2. cikk nem értelmezhető úgy a nyelv szabályainak lerontása nélkül, hogy egymással szögesen ellentétben álló jogot keletkeztessen, nevezetesen a halálhoz való jogot, és nem értelmezhető úgy sem, hogy az önrendelkezés magában foglalhatná azt a jogosultságot, hogy az egyén inkább a halált válassza az élet helyett. A Bíróság a továbbiakban megállapítja, hogy nem vezethető le az Egyezmény 2. cikkéből a halálhoz való jog, sem harmadik személy keze által sem a közhatalom közreműködésével." Pretty v. the United Kingdom, no. 2346/02, ECHR 2002-III, 39.

[49] Haas v. Switzerland, no. 31322/07, ECHR 2011. 61.

jelentős mérlegelési mozgásteret *(margin of appreciation)* biztosít az életvégi döntések szabályozása során.[50]

A beteg halálának az orvos által történő előidézése (aktív eutanázia) és/vagy az orvos által a beteg halálához nyújtott segítség (asszisztált öngyilkosság) legális Belgiumban,[51] Luxemburgban, Hollandiában[52] és legújabban Spanyolországban, valamint Portugáliában is.[53] Az orvos által a beteg halálához nyújtott segítség bizonyos formái legálisak Ausztriában, Finnországban, Németországban, Olaszországban, Liechtensteinben, Svédországban és Svájcban, de a beteg halálának az orvos által történő előidézése továbbra is jogellenes. Ausztriában, Németországban és Olaszországban az alkotmánybíróság határozata eredményeként vált legálissá az asszisztált öngyilkosság.

Az olasz Alkotmánybíróság a 2019. szeptember 25-én kelt ítéletében megállapította, hogy az olasz Büntető Törvénykönyv 580. cikke, amely bűncselekménynek minősítette az öngyilkosságra való felbujtást vagy az ahhoz nyújtott segítséget alkotmányellenes, mivel nem zárta ki azon személyek büntetőjogi felelősségre vonását, akik olyan személy szabad és tájékozott döntésen alapuló öngyilkossági szándékának végrehajtását segítik, akit életfenntartó kezeléssel tartanak életben.[54]

Az osztrák Alkotmánybíróság a 2020. december 11-án hozott az asszisztált öngyilkosság ítéletében megállapította, hogy az osztrák Büntető Törvénykönyv 78. §-ának öngyilkosságban közreműködés büntetésére vonatkozó fordulata alkotmányellenes, mivel az öngyilkossághoz nyújtott segítség minden módját abszolút módon tiltja, ami lehetetlenné teszi az öngyilkosságra vágyó személy számára, hogy kívánsága szerint méltósággal haljon meg és ezzel sérti az önrendelkezési jogot.[55]

---

50 Karsai v. Hungary, Judgement of 13. June 2024, no. 32312/23. 144.

51 Belgiumban 2002-től külön törvény rendelkezik az orvosok büntethetősége kizárásának feltételeiről kívánatra ölés esetén, amely egyébként a belga Büntető Törvénykönyv szerint emberölésnek vagy gyilkosságnak minősülne [belga Büntető Törvénykönyv 393. cikk és 394. cikk]. Ezen túlmenően Belgiumban az öngyilkosságban való közreműködés nem büntethető.

52 Hollandiában 2002-től büntethetőséget kizáró okot képez mind a kívánatra ölés, mind az öngyilkosságban közreműködés bűntette alól az orvos általi elkövetés abban az esetben, ha az megfelel a kérésre történő halálba segítésről és öngyilkosságban való közreműködésről szóló 2021. évi törvényben foglalt feltételeknek és eleget tesz a jelentéstételei kötelezettségének [holland Büntető Törvénykönyv 293. cikk (2) bekezdés és 294. cikk (2) bekezdés].

53 Spanyolországban az orvos által asszisztált öngyilkosság 2021. óta engedélyezett, Portugáliában pedig a 2023. évi törvény rendelkezik az orvos által asszisztált öngyilkosságról.

54 Sentenza 242/2019 (ECLI:IT:COST:2019:242).

55 G 139/2019, 104.

A német Szövetségi Alkotmánybíróság a 2020. február 26-án hozott asszisztált öngyilkosság ítéletében megállapította, hogy a német Büntető Törvénykönyv 217. §-a, amely büntetni rendelte a szervezetten elkövetett öngyilkosságban közreműködést, nincs összhangban a német Alaptörvénnyel, mivel sérti az egyéni önrendelkezésen alapuló halálhoz való jogot és annak részeként az élet önkezű elvételének szabadságát.[56]

Mindhárom alkotmánybíróság kiterjesztette az önrendelkezési jogot az öngyilkosság szabadságára és/vagy az öngyilkosságban való közreműködés igénybevételére, végül pedig annak – az állam életvédelmi kötelezettségével szemben vagy az osztrák Alkotmánybíróság esetében az életvédelem létjogosultságának tagadása mellett – elsőbbséget tulajdonított. Mindhárom ítélet összefüggésbe hozta az önrendelkezési jogot az emberi méltósággal, azt sugallva, hogy az asszisztált öngyilkosság közvetlenül az emberi méltóságból következik.

A német Szövetségi Alkotmánybíróság szerint „a Grundgesetz 1. cikk (1) bekezdése az emberi méltóságot úgy védi, ahogyan azt az ember a saját egyediségében felfogja, és ahogyan annak tudatára ébred", valamint „[a] saját életről való önrendelkezés inkább az autonóm személyiségfejlődés emberi méltóságban foglalt eszméjének a közvetlen kifejeződése; az a méltóság kifejeződése, mégha egyben az utolsó is."[57]

A szűk értelemben vett arányossági teszten belül a német Szövetségi Alkotmánybíróság azt vizsgálta, hogy közösségi érdekek vagy harmadik személyek védelme igazolja-e az egyén önrendelkezési jogának korlátozását.[58] A testület abból indult ki, hogy az elvárhatóság körében kell figyelembe venni, hogy az asszisztált öngyilkosság szabályozása során az élet befejezésére kiterjedő önrendelkezési jog konfliktusba kerül az államnak az öngyilkosságot elhatározó személy autonómiájának és az életnek mint legfőbb értéknek a védelmével.[59] Az ütköző alapjogok egymással szembeni mérlegelése során ugyanakkor a testület az önrendelkezési jog elsőbbségét ismerte el. Megállapította, hogy a jogalkotó nem dönthet szabadon az öngyilkosságban való közreműködés büntetéséről, mivel az az önrendelkezési jog védelmi körébe tartozik, és a német Btk. 217. § (1) bekezdésébe foglalt tilalom olyan mértékben leszűkíti az asszisztált öngyilkosságot, hogy arra gyakorlatilag nem is marad lehetőség. Végül – a testület szerint – az államnak a sérülékeny személyekkel szemben fennálló vé-

[56] BVerfG, Urteil des Zweiten Senats vom 26. Februar 2020 – 2 BvR 2347/15.

[57] BVerfG, 2 BvR 2347/15, 211.

[58] BVerfGE, 2 BvR 2347/15, 265–301.

[59] BVerfGE, 2 BvR 2347/15, 223.

delmi kötelezettsége sem igazolja az önrendelkezési jog korlátozását. A német Szövetségi Alkotmánybíróság ennek alátámasztására a korábbi gyakorlatában kidolgozott emberkép formulára hivatkozott: „Az egyénnek a közösségre utaltsága és a közösséghez kötöttsége jegyében el kell fogadnia a cselekvési szabadságának azon korlátait, amelyeket a törvényhozó a közösségi együttélés ápolása és előmozdítása érdekében az adott tényállás esetében általánosan elvárható módon meghatároz. Mindazonáltal ennek során meg kell óvni az egyén önállóságát."[60] Az ítélet szerint azoknak a kiszolgáltatott személyeknek a védelme, akik ki vannak téve az öngyilkossági ajánlatok „beszippantó hatásának," legitimálja ugyan az öngyilkosságok megelőzését, de az öngyilkosságról döntést hozó egyén önrendelkezési jogának kiüresítését nem igazolja.

A német Szövetségi Alkotmánybíróság tehát elsőbbséget tulajdonított az öngyilkosságban közreműködés szabadságának az állam életvédelmi kötelezettségével szemben. Ezt azzal indokolta, hogy a szervezetten elkövetetett öngyilkosság tilalma kiüresíti az önrendelkezési jogot. A testület nem mondta ki kifejezetten, mit jelent az önrendelkezési jog kiüresítése, de az emberkép formula idézésével (a cselekvési szabadság korlátozása során meg kell óvni az egyén önállóságát) az ítélet visszacsatol az öngyilkosság szabadságának az egyéni autonómia kifejeződéseként való meghatározásához. Ebben a felfogásban az önrendelkezési jog kiüresítése az egyén identitásának sérelmét jeleni. Ezzel a testület eltért az abortuszhatározatokban képviselt biológiai ember fogalomtól és elmozdult az erkölcsi ember fogalom irányába.

Az osztrák Alkotmánybíróság felfogásában az egyenlőség elve azt feltételezi, hogy minden ember mint egyén különbözik minden más embertől, amiből a személy egyedi identitására lehet következtetni. Ennek az identitásában egyedi és egyúttal önmagáért felelős személynek a döntési szabadságát biztosítja az alkotmány.[61]

Az olasz Alkotmánybíróság szerint, ha az élet védelme nem zárja ki a beteg életfenntartó kezelés visszautasítására vonatkozó döntését, akkor nincs ok arra, hogy ugyanez az érték akadálya legyen a beteg azon kérésének, hogy mások segítségével vessen véget életének. Ebből azt a következtetést vonta le a testület, hogy az öngyilkosságban közreműködés abszolút tilalma korlátozza a beteg önrendelkezési szabadságát a kezelések megválasztásában, beleértve a szenvedéstől való megszabadulást célzó kezeléseket is. E korlátozásról – a testület szerint – nem feltételezhető, hogy más alkotmányos érték védelmét szolgálja, ezért az

[60] BVerfGE, 2 BvR 2347/15, 301.

[61] G 139/2019, 72–73.

emberi méltóság elvének, valamint az egyenlőség elvének a megsértését eredményezi. Ebben a megközelítésben tehát valójában nem az önrendelkezési jog és az ennek, valamint az élethez való jognak a védelmére irányuló állami kötelezettség kollízójáról, hanem az emberi méltóság és az életvédelmi kötelezettség összeütközéséről van szó, ahol – az emberi méltóság korlátozhatatlanságára tekintettel – a döntés szabadsága élvez elsőbbséget. Sőt ebből levezethető az öngyilkosság elősegítésére irányuló állami kötelezettség is.

Az asszisztált öngyilkosság ítéletek ezzel összemosták az emberi méltóság abszolút fogalmát (az emberi minőség védelmét) az egyéni önrendelkezéssel (az egyéni döntéssel egy-egy konkrét élethelyzetben) és az emberi méltósághoz való jog meghatározását az egyén szubjektív méltóság érzésétől tették függővé.

Az emberi méltósághoz való jog által védett érték ugyanis a minden emberben benne rejlő önérték. Az ember fogalma és az önérték mibenléte azonban vitatott. Az ember fogalom három féle megközelítése ismert: a biológiai, az erkölcsi és a jogi. A biológiai ember fogalom abból indul ki, hogy ember minden egyed, mely genetikai értelemben a homo sapienshez tartozik.[62] Az ember erkölcsi fogalma az autonóm viszonyulásra képes személyt illeti meg, aki a morális közösség tagjaként erkölcsi ítéletet alkot élethelyzetéről és ehhez igazítja a magatartását. Ez a fogalom szűkebb a biológiai ember fogalomnál, mivel megköveteli a személyt alkotó tulajdonságok minimumát.[63] A magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában megjelenő jogi ember fogalom a jogalanyok elvont egyenlőségét jelenti, ezen túlmenően azonban tartalmilag nem meghatározott.[64] Az önérték fogalmára vonatkozó felfogások egyetértenek abban, hogy az az ember járulékos tulajdonsága. A kétféle ember fogalomból azonban eltérő következtetések adódnak az önérték mibenlétét illetően. A biológiai ember fogalomból az következik, hogy az egyéni önrendelkezés potenciális képességének megőrzése a védelem tárgya. Az erkölcsi ember fogalomból pedig az, hogy az egyéni önrendelkezésnek a morális közösségben való kibontakoztatása a jog által védett érték. A kétféle felfogás keveredik a joggyakorlatban, ezért az emberi méltósághoz való jog két formában jelenik meg: egyrészt tágabb értelemben a személyiség fejlődését védő relatív jogként (általános személyiségi

[62] Erre példa a német Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlata. A testület az első abortuszhatározatban az emberi méltósághoz való jog jogosultjának meghatározásakor egyértelműen a biológiai ember fogalomból indult, amikor kimondta: „Ahol emberi élet van, azt megilleti az emberi méltóság; annak nincs jelentősége, hogy hordozója tudatában van-e méltóságának vagy ő maga meg tudja-e óvni. A kezdetektől az emberi létben benne foglalt potenciális képességek elegendők az emberi méltóság megalapozására." BVerfGE 39, 1 (41).

[63] Kis János: *Az abortuszról. Érvek és ellenérvek*. Budapest, Cserépfalvi, 1992. 110–111.

[64] 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 257, 270.

jogként), másrészt szűkebb értelemben az emberi lét alapvető feltételeit védő, az alapjogi rendszert megalapozó abszolút jogként.

Az eutanázia kérdésének megítélése során különösen fontos az emberi méltóság két dimenziójának szétválasztása. Az emberi méltóság ugyanis mindenkit megillet, az adott konkrét szituációban ténylegesen fennálló képességeitől függetlenül, így az megilleti a szenvedő beteget is, aki a különböző „méltatlan" élethelyzetekben úgy érezheti, hogy nem érdemes élni.

Magyarországon a Büntető Törvénykönyv nem tartalmazza a kívánatra ölés tényállását és büntetni rendeli az öngyilkosságban való közreműködést.[65] Az egészségügyi törvény (Eütv.)[66] ugyanakkor az életfenntartó, illetve életmentő beavatkozás visszautasításának két módját is szabályozza. Egyrészt a cselekvőképes beteg számára biztosítja az életfenntartó vagy életmentő beavatkozás visszautasításának jogát abban az esetben, ha a törvény által meghatározott feltételek bekövetkeztek [Eütv. 20. § (3) bekezdés]. Másrészt a cselekvőképes személy – későbbi esetleges cselekvőképtelensége esetére – közokiratban előre is visszautasíthat életfenntartó, életmentő beavatkozásokat, illetve közokiratban megnevezheti azt a cselekvőképes személyt, aki ilyen esetben a visszautasítás jogát helyette gyakorolja (Eütv. 22. §9.

Az Alkotmánybíróság az életfenntartó vagy életmentő ellátás visszautasításának (passzív eutanázia) szabályozását az élet saját elhatározásból való befejezésének és az állam életvédelmi kötelezettségének összefüggésében vizsgálta. A testület az életmentő orvosi beavatkozás visszautasítását az önrendelkezési jog védelmi körébe vonta.[67] Ugyanakkor a testület szerint a gyógyíthatatlan betegnek az a kívánsága, hogy halálát az orvos idézze elő, például erre alkalmas szer rendelkezésre bocsátásával (asszisztált öngyilkosság) vagy beadásával (aktív eutanázia) már nem tekinthető önrendelkezési joga olyan részének, melyet a törvény más alapjog védelme érdekében akár teljes egészében is ne vonhatna el, mivel az önrendelkezési jog személyes jellegű jog és ebben az esetben más

[65] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény 162. §.

[66] Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény

[67] „[A] gyógyíthatatlan beteg döntése arról, hogy életének a rá váró szenvedésekkel teli hátralevő részét nem akarja végigélni", „ezért visszautasítja az életben tartásához feltétlenül szükséges orvosi beavatkozást" önrendelkezési jogának része (ABH 2003, 235., 261.). Más megfogalmazásban: „a gyógyíthatatlan betegnek az elhatározása, hogy életét az életfenntartó orvosi beavatkozás igénybevételével nem kívánja fenntartani, illetőleg meghosszabbítani, önrendelkezési jogának része" (ABH 2003, 235., 264.). Megerősítette: 24/2014. (VII. 22.) AB határozat.

személy is cselekvő részesévé válik annak a folyamatnak, amely során a beteg az élete befejezésének módjáról dönt.[68]

Az Alkotmánybíróság szerint az állam életvédelmi kötelezettségének különleges hangsúllyal kell érvényesülnie a súlyos, gyógyíthatatlan betegségben szenvedő személyekkel kapcsolatban, kiváltképpen az érdekeik érvényesítésére csökkent mértékben képes személyek esetében, akik fokozott mértében ki vannak téve környezetük befolyásának. A törvényhozó csak annyiban engedhet teret a gyógyíthatatlan beteg önrendelkezési joga érvényesülésének, amennyiben képes biztosítani, hogy a döntés a beteg saját, valódi, befolyástól mentesen kialakított akaratát testesítse meg.[69] Másrészt az állam életvédelmi kötelezettségének a gyógyíthatatlan vagy haldokló betegen kívül, tágabb értelemben mindenki más életének védelmében is kell érvényesülnie, aki a jövőben kerülhet hasonló helyzetbe.[70]

Az Alkotmánybíróság a legújabb határozatában, az öngyilkosságban való közreműködés dekriminalizálásával összefüggésben rögzítette, hogy az élettel együtt fennálló emberi méltóság személyes jellegű jog, így a segített személy emberi méltósághoz való jogából nem vezethető le a segítő cselekményének dekriminalizálása.[71] Másrészt megállapította, hogy egy olyan jogi parancs, amely kivételt enged az állam életvédelemre vonatkozó kötelezettsége alól, ellentétben áll az Alaptörvényben foglalt élethez való joggal.[72] Bár a határozat idézte az első eutanázia határozat azon indokolási részét, miszerint az emberi méltósághoz való jog nem az élethez való joggal elválaszthatatlan egységben jelentkezik, hanem a méltó halálhoz való jog az élet saját elhatározásból való befejezésével összefüggésben merül fel,[73] implicite mégis elfogadta a Kúria döntésének az élethez való jog abszolút voltára vonatkozó érvelését.

6. Konklúzió

Az élet elején és végén hozott döntések alkotmányjogi megítélése szoros összefüggésben van az alkotmánybíróságok emberképével. A biológia ember foga-

[68] 22/2003. (IV. 28.) AB határozat, ABH 2003, 235., 262. Megerősítette: 3219/2024. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás [68], [84].

[69] ABH 2003, 235, 265.

[70] ABH 2003, 235, 269.

[71] 3219/2024. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás [68], [84].

[72] 3219/2024. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás [83].

[73] 3219/2024. (VI. 25.) AB határozat, Indokolás [73].

lomból az következik, hogy az élet elején és végén hozott döntések az emberi méltóságból levezett, de az emberi méltósággal szemben korlátozható önrendelkezési jog védelmi körébe tartoznak, amellyel szemben mérlegelni kell az állam életvédelmi kötelezettségét. Ezzel szemben az erkölcsi ember fogalom ezeket a döntéseket az emberi méltóság védelmi körébe sorolja, ami együtt jár az állam életvédelmi kötelezettségének a visszaszorulásával, ahogy azt a német Szövetségi Alkotmánybíróság asszisztált eutanázia határozata bizonyítja.

Álláspontom szerint az állam életvédelmi kötelezettségének különleges hangsúllyal kell érvényesülnie a születő, a „keletkezőben lévő" és a kihunyni készülő, haldokló élet védelmében. A magzat ugyanis érdekei érvényesítésére egyáltalán nem képes, a súlyos, gyógyíthatatlan betegségben szenvedő személyek pedig sok esetben az érdekeik érvényesítésére csökkent mértékben képesek és fokozott mértében ki vannak téve környezetük befolyásának. A törvényhozó csak annyiban engedhet teret a várandós nő önrendelkezési joga érvényesülésének, amennyiben a másik oldalon gondoskodik a magzati élet védelméről, a gyógyíthatatlan beteg önrendelkezési joga érvényesülésének pedig annyiban engedhet teret, amennyiben képes biztosítani, hogy a döntés a beteg saját, valódi, befolyástól mentesen kialakított akaratát testesítse meg. Másrészt az állam életvédelmi kötelezettségének a gyógyíthatatlan vagy haldokló betegen kívül, tágabb értelemben mindenki más életének védelmében is érvényesülnie kell, aki a jövőben kerülhet hasonló helyzetbe.

III. Bűnügyi tudományok

A JOGOK VÉDELME A KÁNONI BÜNTETŐELJÁRÁSBAN

Artner Péter*

1. Bevezetés

Azon túlmenően, hogy a jogok védelme a természetjogra visszamenően jelen van (és kell, hogy legyen) az emberi közösségekben, el kell gondolkodnunk azon, hogy amikor egy büntetőeljárásban a jogok védelméről beszélünk, kinek a jogait kell védelmeznünk? A kérdés közel sem egyértelmű, hiszen egy eljárás, sohasem egy vagy kétszereplős. Túlzott leegyszerűsítése lenne a dolgoknak, hogyha a két szembenálló fél (sértett és/vagy áldozat illetve a terhelt) jogaira koncentrálnánk csak. Az eljárásban jelen van az objektív pozíciót betöltő, döntési jogkörrel rendelkező személyzet (általában a bíróság), jelen vannak a felek segítői, a vád és a védelem képviselői, és ami még ennél is fontosabb: jelen van maga a közösség, esetünkben maga az Egyház, aki az igazi kárvallottja a megtörtént büntetendő cselekménynek. Jelen tanulmányunkban áttekintjük az eljárás résztvevőit, megvizsgálva a kötelességeiket és jogaikat, különös tekintettel arra, hogy milyen védelem illeti meg őket működésükkel kapcsolatban.

2. Az ártatlanság vélelme

A vádlott ártatlanságának vélelme minden jogrendszer általános elve, amelynek célja az emberek jó hírnevének védelme, a jó hírnevük törvénytelen csorbításának megakadályozása, illetve megbüntetése. ahogy azt az 1983-ban kiadott Egyházi Törvénykönyv a 220. kánonjában előírja: „Senki sem sértheti meg

* Egyetemi docens, Kánonjogi Intézet. ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1180-6041

törvénytelenül más meglevő jó hírét, sem pedig a magánszférája védelmére minden személyt megillető jogot."[1] A jó hírnév törvényes megsértése lehet a büntetőeljárás végén kimondott elmarasztaló ítélet vagy határozat, de hogy ez valóban *törvényes* legyen, szükséges az eljárási kánonok betartása, amelynek első lépcsője az ártatlanság vélelme.

Az elv, amely hagyományosan mindig is jelen volt az Egyház életében és mindenekelőtt az igazságosság és a szeretet igényére válaszol, tételes törvényként csak a 2021. december 8-án életbe lépett egyházi büntetőjogi reformmal került be a *Codex*-be.[2] Az új büntetőfegyelem szükségesnek tartotta, hogy a büntetőjog ezen sarkalatos és alapvető elvét hangsúlyozza, és kodifikálta: „Mindenki ártatlannak számít, amíg az ellenkezőjét nem bizonyítják."[3]

Szinte betű szerint ugyanez az ártatlanság vélelme, szerepel a magyar jogban, egyrészt az Alaptörvényben,[4] valamint a 2017. évi XC. törvény a Büntetőeljárásról is rögtön a legelején ezt szögezi le.[5]

Az eljáró hatóságoknak tehát ebből a nézőpontból kell megkezdenie minden ügy vizsgálatát, elhagyva minden előítéletet, ragaszkodnia az objektivitáshoz, hogy ne emberi szempontok, hanem az isteni igazságosság és irgalmasság talaján állva járjon el az ügyben.

Az ártatlanság azonban csak vélelmezett, méghozzá megdönthető vélelemmel, így, ha az ártatlanság vélelme megdől, akkor a megfelelő büntetőjogi szankciókat életbe kell léptetni. Ehhez szükséges az egyházi eljárás minden lépésének maradéktalan betartása, ami a pozitív törvényt és a lelkiismereti felelősséget is magában foglalja.

A jó hírnév védelme azonban nemcsak a terheltet illeti meg, még csak nem is az áldozatot, akinek a kárára a büntetendő cselekményt végrehajtották (vagy

---

1 *Codex Iuris Canonici* auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, (25 ian. 1983). *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 75. (1983-II) 1–137. Magyarul: *Az egyházi törvénykönyv. A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal* (szerkesztette, fordította és a magyarázatokat írta Erdő Péter). Budapest, Szent István Társulat, 1985. A továbbiakban: CIC (1983), vagy *Codex*.

2 Franciscus PP.: *Const. Ap., Pascite Gregem Dei – Qua Liber VI Codicis Iuris Canonici Reformatur* (23 maii. 2021). *Acta Apostolicae Sedis,* Vol. 113. (2021) 534–555. Magyarul: Ferenc pápa: *Pascite Gregem Dei kezdetű Apostoli Rendelkezése, mellyel megújítja az Egyházi Törvénykönyv VI. könyvét* (szerkesztette, fordította és a magyarázatokat írta Erdő Péter). Budapest, Szent István Társulat, 2021.

3 CIC (1983) 1321. kánon 1. §.

4 Alaptörvény XXVIII. cikk (2): „2) Senki nem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét a bíróság jogerős határozata nem állapította meg."

5 2017. évi XC. törvény a büntetőeljárásról, 1. §.: „Senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg bűnösségét a bíróság jogerős ügydöntő határozata meg nem állapítja."

akit jogainak gyakorlásában korlátoztak) hanem az Egyházat, mint krisztusi közösséget, aki minden sérelem igazi áldozata.

Az Egyházban a közjó nem az egyének jogainak összessége, és nem is azok korlátja, hanem mint a nagyobb jóra és pozitív cselekedetekre buzdító tényező. Aquinói Szent Tamás megfogalmazza: *„Deus enim non delectatur in poenis propter ipsas, sed delectatur in ordine suae iustitiae quae hoc requirit.”*[6] Az egyházi közösség nem az egyének egyesüléséből létrejövő közösség, hanem a Krisztus által alapított Egyház közössége, amelynek az egyes emberek a tagjai. Az Egyházban az (egyéni) jogok védelme ezért nem abszolút érvényű,[7] az egyén jogainak irányítása (akár korlátozása is) az illetékes elöljáró részéről megengedett.[8] Mivel pedig a jogok között létezik egyfajta hierarchikus rend, ezek összeütközése esetén értelemszerűen a magasabb rendűek elsőbbséget élveznek.[9]

Ahogy az Egyház közjava nem az egyes emberek javának együttese, hanem a lelkek üdvössége, úgy egy kánoni értelemben vett büntetendő cselekmény esetén sem az a személy az igazi áldozat, akinek a kárára azt elkövették, hanem maga az Egyház, amelynek tagja a sértett. Az Egyházon esett sérelem megnyilvánulása csupán az egyén kárára okozott büntetendő cselekmény, amit akár egy Egyháztag által, akár pedig egy Egyháztag kárára követtek el. A „megtorlásra” nem az egyénnek, mint egyedülálló személynek van joga, hanem az egész Egyház közösségének, akiknek a sértett és/vagy az elkövető tagja, és ezért elsősorban maga az Egyház érdemli meg a védelmet. Az Egyház joga – és egyben kötelessége is –, hogy a megromlott rendet „minden eszközzel” helyreállítsa. Ehhez kell kiválasztani azokat az eszközöket, amikkel elérhető a cél: a botrány helyrehozatala, az igazságosság helyreállítása és a tettes megjavítása. Így tehát a büntetés az Egyházon belül nem öncél,[10] hanem az üdvösségnek, mint legfőbb célnak az eszköze.[11] Ennek a célnak az elérése érekében pedig lehetősége van az ordináriusnak arra, hogy kisebb súlyú büntetendő cselekmények, vagy annak

6 *Summa*, I^{a}, II^{ae}, qu. 87, a. 3, ad 3.

7 Francis G. Morrisey: The Advocate for the Accused and the Right of Defense. In: Patricia M. Dugan (ed.): *Advocacy Vademecum*. Montréal, Wilson&Lafleur, 2006. 5.

8 CIC (1983) 223. kánon 2. §.: 2. §. Az egyházi hatóság illetékes arra, hogy a közérdekre való tekintettel a krisztushívők sajátos jogainak gyakorlását irányítsa.

9 David A. Zwifka: *Regulation of the Rights of Individuals for the Common Good: An Analysis of Canon 223 §2 in Light of American Constitutional Law As Articulated in Opinions of the Supreme Court of the United States,* Washington DC, CUA, 1997. 29.

10 Klaus Lüdicke (Hrsg.): *Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici*. Essen, 1985kk. Can. 1341/2.

11 Damián G. Astigueta: La pena come sanzione: un contributo su questo concetto. *Periodica,* Vol. 101. (2012) 105.

nem minősülő szabálytalanságok esetén fegyelmi intézkedéseket hozzon.[12] Ha pedig mégis büntetések alkalmazására kerül sor, a büntetőeljárás (akár közigazgatási, akár bírói) célja, hogy helyes egyensúlyt találjanak a közösség java iránti igény és a vádlott jogai között,[13] és a büntetés alkalmazása ténylegesen csak végső eszköz, *extrema ratio* legyen a megromlott igazságosság helyreállításában.

Figyelni kell továbbá arra is, hogy míg egy büntetendő cselekmény jogi oldalát vizsgálják, nehogy a pasztorális-lelki oldal háttérbe szoruljon. Egy-egy büntetendő cselekménynek összetett háttere van: lelki, pszichés, orvosi okai, az emberekkel való kapcsolatokra gyakorolt hatásai, továbbá kánonjogi és esetleg világi jogi következményei. Sok esetben előfordul, hogy egy-egy büntetendő cselekmény nem önmagában a probléma, hanem más problémák következménye.[14] Így egy ilyen büntetendő cselekménynek a szankcionálása még nem jelent megoldást a tényleges problémára. Ilyenkor a problémát magát kell feltárni,[15] mert az annak megfelelő más, gyógyító terápiák alkalmazása, és nem a büntetés alkalmazása jobban elősegítheti a bűnös megjavítását – meggyógyítását –, mint egy szoros értelemben vett büntetés. Azonban nem mindig a büntetés alkalmazásától való eltekintés szolgálja legjobban az egyén üdvösségét; a botrány és a kár helyrehozatala, a rossz példa, illetve az igazságosság helyreállítása adott esetben nagyon is megkövetelheti a büntetési kiszabását,[16] hogy ezekben jelenjen meg a jogok valódi védelme.

3. A perek elkerülése

A hívek jogainak törvényi védelme elválaszthatatlanul kapcsolódik magának a ius-nak a fogalmához. A közhatalom számára ez a kötelezettség nem csak azt jelenti, hogy az egyének személyes jogait tiszteletben tartsák a hatalommal való visszaélés nélkül, hanem azt is, hogy az adott körülményeknek megfelelően

[12] Velasio De Paolis: Il Libro VI del Codice di diritto canonico: Diritto penale, disciplina penitenziale o cammino penitenziale? *Periodica,* Vol. 90. (2001) 107.

[13] John P. Beal: Administrative Leave: Canon 1722 Revisited. *Studia Canonica,* Vol. 27. (1993) 302.

[14] Francis G. Morrisey: Procedures to Be Applied in Case of Alleged Sexual Misconduct by a Priest. *Studia Canonica,* Vol. 26. (1992) 53.

[15] Richard Irons – Kevin M. McDonough, „Problem Clergy" Other than Misconduct Cases: Profiles and Canonical Possibilities. *CLSA Proceedings,* Vol. 56. (1994) 121.

[16] Erdő Péter: *Szempontok az egyházi büntetőjog hatékonyságához.* In: Erdő Péter: *Az élő Egyház joga.* Budapest, Szent István Társulat, 2006. 444., 452.

biztosítsák a védelemhez való jogot, ami szintén a közjó részét képezi. A jogok védelmének

> „[…] nem önkényesen vagy valamely félnek nyújtott igazságtalan kedvezményekkel, hanem az objektív erkölcsi rendnek megfelelő jogi normák szerint kell történnie; ezt követeli a minden polgárnak kijáró hatásos jogvédelem, a jogok békés egyeztetése, a közerkölcs megőrzésének kötelessége, s annak a tisztességes közbékének fönntartása, mely nem más, mint rendezett együttélés valódi igazságosságban. Mindez alapvető része a közjónak, s hozzátartozik a közrend fogalmához is. Egyébként azonban érvényesülnie kell a társadalomban a csorbítatlan szabadság gyakorlatának, mely abban áll, hogy az embernek a szabadság maximumát biztosítják és szabadságát csak szükség esetén és csak a szükséges mértékben korlátozzák."[17]

Magán az eljáráson kívül is jogosult mindenki, hogy a jogait sértők ellen védekezzen, akár bírói peres eljárásban, akár peren kívüli eljárásban (közigazgatási eljárásban), vagy az önbíráskodás *(legitime vindicent)* kereteit túl nem lépve,[18] saját eszközeivel; amihez sorolható pl. egy szerződésben foglalt kötelezettségek vagy jogok megadásának elvárása, feladatok teljesítésére való buzdítás vagy jogsértő cselekedet abbahagyására és az attól való tartózkodásra történő felszólítás. Ennek legelső írott evangéliumi forrása megtalálható Máté könyvében található meg:

> „Ha testvéred megbántott, menj, és figyelmeztesd négyszemközt. Ha hallgat rád, megnyered testvéredet. Ha nem hallgat rád, vigyél magaddal egy vagy két másik embert, hogy két vagy három tanú bizonyítsa a dolgot. Ha ezekre sem hallgat, jelentsd az egyháznak. Ha az egyházra sem hallgat, vedd úgy, mintha pogány volna vagy vámos."[19]

Mind a közigazgatási, peren kívüli, mind pedig a bírói peres eljárások, sőt maguk a fellebbezések és felfolyamodások és az ezekkel kapcsolatos viták vagy

[17] A II. Vatikáni Zsinat *Dignitatis Humanae* kezdetű deklarációja a vallásszabadságról. 7C. Magyarul: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, Budapest, Szent István Társulat, 2007.

[18] CIC (1983) 1323. kán.: Semmilyen büntetésnek nincs alávetve az, aki amikor a törvényt vagy a parancsot megszegte: […] 5. jogos védelemből cselekedett az igazságtalanul ellene vagy más ellen támadóval szemben, megtartva a kellő mérsékletet…

[19] Mt 18,15–16.

felfolyamodások egyformán kerülendől. Megelőzésükre a jog több utat kínál. A CIC (1983) 1446. kánonja kifejezetten szorgalmazza a perek elkerülését.[20]

A viták és pereskedések elkerülése érdekében a CIC (1983) első lépésként javasolja a szemben álló feleknek, hogy maguk között közösen igyekezzenek méltányos megoldást keresni, ami valóban a legbölcsebb lépésnek tűnik. Ez azonban sokszor nem lehetséges, vagy esetleg egyszerűen nem vezet eredményre. Ilyenkor kell (vagy inkább lehet) olyan tekintélyes emberek (mediátorok) közvetítését kérni a vita elkerülésére vagy megszüntetésére, akiknek a tekintélyét mind a két fél elfogadja. Mivel ez a hivatal csak tanácsot ad, ezért a döntésük nem bír kötelező erővel; ahhoz, hogy az kvázi jogerős legyen, a szembenálló feleknek el kell fogadniuk. A „méltányos megoldás" kategóriájába beletartozik minden, amit mind a két fél elfogad és nem ellentétes a közjóval, a lelkek javával. Az ilyen mediátorok igénybevételére adott esetben az elöljáró is felszólíthatja a feleket.

Választott bíróságot egy ügyben igénybe venni (1713–1716. kk.) akkor lehetséges, ha az adott ügy nem érinti a közérdeket. Mivel egy büntető ügy a közérdeket is érinti választott bíróság vagy mediátor közbejötte ilyenkor csak úgy lehetséges, ha felek megegyezését az eljárást vezető elöljáró magáévá teszi és saját tekintélyével kihirdeti.

Ezen eszközök alkalmazása, és általában véve a jogi viták elkerülésének különböző útjai nem csorbíthatja a hívek azon jogát, hogy *„in foro competenti ecclesiastico ad normam iuris"* védjék meg jogaikat.

A jogok védelmének mindig biztosítottnak kell lennie, akár eljárási, akár azon kívüli útról van szó, ahogy a CIC (1983) 1491. kánon kimondja: „Minden jogot, hacsak más nincs kifejezetten kimondva, nemcsak kereset védelmez, hanem kifogás is."

Az egyházjogban minden személy, „akár meg van keresztelve, akár nincs megkeresztelve", jogalany, legalábbis ami a perbeli képességét érinti: lehet felperes (vagy büntetendő cselekmény elszenvedőjeként eljárást kezdeményező)

[20] 1. §. Az összes krisztushívők, elsősorban pedig a püspökök serényen azon legyenek, hogy – az igazságosság megőrzésével – a pereket Isten népe körében lehetőleg elkerüljék, és mielőbb békés egyezségre jussanak. 2. §. A bíró a per kezdetén és később is bármikor, amikor reményt lát a sikerre, ne mulassza el buzdítani és segíteni a feleket, hogy közös megállapodás útján keressék a vitás ügy méltányos megoldását, s jelölje meg számukra ennek alkalmas módozatait is, esetleg tekintélyes embereket véve igénybe közvetítőül. 3. §. Ha a vita a felek magánérdekéről folyik, fontolja meg a bíró, hogy nem lehet-e megfelelően lezárni az ügyet az 1713–1716. kán. szerinti peregyezséggel vagy választott bírák döntésével.

vagy lehet alperes is, ha az illetékes hatóság perbe vonja.[21] Ebből automatikusan következik a krisztushívők (és minden más személy) azon joga, hogy jogaikat az Egyházban megvédhessék és mások is megvédjék, valamint hogy az *„servatis iuris praescriptis”* vagyis „a jog előírásainak megtartásával” történjen, ami együtt garantálja a jogbiztonságot.

A 221. kánon három paragrafusának alapgondolata már megjelent a CIC (1983) szövegtervezeteiben is, hogy rámutasson az ugyanazon Isten által alkotott természetjog és kánonjog összefüggésére. Kettős feladatot lát el: tartalmazza a közösség jogának védelmét és egyben az egyénnek, mint a közösség tagja jogának a védelmét is. Magában foglalja az egyházi igazságszolgáltatás követelményét a különböző eljárásjogi garanciák (itt még csak általános) felsorolásával és egyben az egyének szubjektív és objektív jogainak védelmét is, különös tekintettel az esetlegesen előforduló önkényesség és hatalmi visszaélések elkerülése érdekében.

A törvényes eljáráshoz való jog magába foglalja azt is, hogy a keresetlevelet a bírónak kötelessége befogadnia, ha legalább a *„fumus boni iuris”* fennáll.[22] Ehhez kapcsolódik az a származtatott jog, ami az ügyvédi segítséghez való jogot is maga után vonja,[23] szükség esetén akár az ingyenes jogvédelemét is.

4. Kánonjogi méltányosság és erkölcsi bizonyosság

Az elöljáró döntése csak a kánonjogi méltányosság és erkölcsi bizonyosság alapján történhet. Az előbbi, az *aequitas canonica*, a jogrend és joggyakorlat általános tapasztalatai szerint történik, a *certitudo moralis* pedig a bíró azon meggyőződésére épül, ami elvezeti őt ahhoz, hogy lelkiismeretben kizárja a tévedés valószínűségét, de nem annak lehetőségét.

A kánonjogi méltányosság *(aequitas canonica)* a 19. kánon megfogalmazása szerint a törvény alkalmazásának egyik elve. Ahogy VI. Pál pápa megfogalmazta: irgalommal mérsékelt igazságosság,[24] egy olyan felsőbb, az igazságosság és a szeretet közötti etikai-jogi elv, amely azt célozza meg, hogy a formalizmus hibáját eltakarja, és ezáltal emberibbé tegye a jogalkalmazást és a

[21] CIC (1983) 1746. kánon: „Felperes lehet mindenki, akár meg van keresztelve, akár nincs; a törvényesen perbevont alperes pedig felelni tartozik.”

[22] CIC (1983) 1505. kánon 2. §. 4°.

[23] CIC (1983) 1481. és 1482. kánonok.

[24] J. González: Basic Procedures Pertinent to Religious Institutes: Transfer, Exclaustration, Departure and Dismissal. *Philippine Canonical Forum,* Vol. 5. (2003) 159.

jogértelmezést. Ahogy képtelenség a jogot az igazságosság nélkül elképzelni, ugyanúgy nem lehet a jogot a méltányosság nélkül elgondolni, mert e nélkül az egyes esetekben az igazságosság megvalósíthatatlan lenne. A *canonica* szó az *aequitas* mellett a nyitottságot, a visszafogottságot, a toleranciát jelenti.[25] A fogalmak, vagyis a törvények ugyanis sohasem mondják ki a teljes igazságot, hiszen a tények önmagukban értelmezhetetlenek. Másként fogalmazva, a kánonjogi méltányosság olyan dinamikus jogelv, ami közelebb viszi a jogrendet a céljához, ahhoz, hogy a krisztushívők üdvét elősegítse; olyan elv, amit fejlett jogérzékkel az üdvösség érdekében kell és lehet alkalmazni.[26] Ennek megfelelően a büntetések alkalmazásában a bíró (vagy ordinárius) ne legyen se elnézőbb, se pedig szigorúbb, mint a törvényhozó.[27] Az egyházi elöljáróknak, különösen a megyéspüspököknek minden büntetés alkalmazása előtt figyelembe kell venniük, hogy ők „pásztorok" és nem „elnyomók", irányítaniuk kell a papokat nem pedig uralkodniuk fölöttük, buzdítással és figyelmeztetéssel vezetni őket, hogy térjenek le a törvénytelen útról, szeretettel korholva őket.[28]

Erdő Péter szerint a kánoni rugalmasság[29] életfontosságú az egész kánonjog számára. Az *aequitas canonica* a lelkek üdvére irányul, ami az egyházi *communio* lényegi eleme.

Mivel az Egyház jogrendszere nem pusztán szabályok írásba foglalását jelenti, hanem sokkal inkább az erkölcsi (vagyis Istentől jövő) törvények megtartását és megtartatását célozzák, az igazi cél nem egy szabályrendszer *betű szerinti* megtartása, hanem az Istennel és Egyházban, az Isten népének közösségében való helyes együttélés, ami a lelkek üdvösségének alapja. Ezt váltja életre a kánonjogi méltányosság, amikor segít elszakadni a törvény betűjétől az igazságosság irányába, ami által is érvényessé válik a *Regulae Iuris* kijelentése: „Nem vitás, hogy az sérti meg a törvényt, aki betűjét megtartva, annak szelleme ellen vét."[30] A kánonjogi méltányosságban az elöljáró jobban ügyel a jogszabály szellemére, mint a betűjére, hogy az igazságosságot emberségesen, vallásos lel-

25 L. Chiappetta: *Il codice di diritto canonico. Commento giuridico-pastorale*. Vol. I-II. Napoli, 1998. 41.

26 Winfried Aymans – Klaus Mörsdorf: *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici.* Vol. I. Padenborn, 1991. 187.

27 Henry Amans Ayrinhac – Patrick Joseph Lydon: *Penal Legislation in the New Code of Canon Law.* New York, Benziger brothers, 1936. 34.

28 Carl Anthony Meier: *Penal Administrative Procedure Against Negligent Pastors.* Washington DC, CUA, 1941. 27.

29 Erdő Péter: *Az egyházjog teológiája.* Budapest, Szent István Társulat, 1995.199.

30 VI. 5, 12, c. 1. §88.

külettel és szeretettel keresse, egyszerre tartsa szem előtt az egyházi közösség természetfeletti célját és az egyes hívők üdvösségét.[31]

A méltányosság alkalmazása, vagyis a jog szigorának a szeretet általi enyhítése, azért, hogy az igazságosság tökéletesebben megvalósuljon, és a törvények elkerülhetetlen hiányosságai a lehető leginkább kompenzálva legyenek (analógia tilalma a kánoni büntetőjogban[32]), alapvető elv a kánoni rendszerben és általában a katolikus gondolkodásban. A gondolat nemcsak az arisztotelészi etikában szereplő epieikeiával rokon (az általános törvény korrekciója egy konkrét esetben), hanem a bibliai jogértelmezésben is megtalálható; hiszen a törvényi igazságosság az Isteni Irgalmasságtól elválaszthatatlan.

Ennek megfelelően a *certitudo moralis* még azt is megengedi, sőt a nagyobb jó érdekében meg is követelei, hogy a bíró – szükség esetén – eltérjen az előtte levő bizonyítékoktól és azokkal ellentétes döntést hozzon, ha meg van győződve arról, hogy ez utóbbi szolgálja jobban a *salus anuimarum*-ot és a közösség javát. Ahogy a CIC (1983) 1608. kánonjának 1. §-a írja: „Bármely ítélet kimondásához szükséges, hogy a bíró lelkében erkölcsi bizonyosság legyen az ítélettel eldöntendő dolgot illetően." Ez azonban feltételezi az eljárási normák szigorú betartását, a felek jogainak és a közjónak a védelmét és nem szolgálhat semmilyen formában alapot az önkényes döntésre.

5. A fokozatosság elve

A jogok védelmének elengedhetetlen eszköze, hogy büntetést csak annyiban alkalmazzanak, amennyire az valóban szükséges. Erre hívta fel a figyelmet már a Trentói Zsinat is, amikor kimondta:

> „Emlékezzenek meg a püspökök s más ordináriusok, hogy pásztorok és nem fenyítők s úgy kell alattvalóik élén állniuk, hogy ne uralkodjanak rajtuk, hanem mint gyermekeiket és testvéreiket szeressék őket s azon fáradozzanak, hogy buzdítva és intve tartsák vissza őket a tilalomtól, nehogy, amint vétkeztek, őket kellő büntetéssel fenyíteni kényszerüljenek; hogyha azonban mégis emberi gyarlóságból vétkeztek volna, tartsák be az Apostolnak azt az óhaját, hogy, dorgálják, kérve-kérjék,

[31] Erdő Péter: *Egyházjog.* (Szent István Kézikönyvek 7) 4. kiad. Budapest, Szent István Társulat, 2005. 102.

[32] CIC (1983) 19. kánon.

feddjék őket minden jósággal és türelemmel, hisz gyakran többet ér a korholandókkal szemben a jóindulat, mint a zordság, a buzdítás többet, mint a fenyegetődzés, a szeretet többet, mint a hatalom; de ha a bűn súlyossága miatt a büntető eszközhöz kell nyúlni, akkor szelídséggel enyhítsék a szigort, irgalommal az ítéletet, kedvességgel a fegyelmet, hogy sértetlenül őrizzék meg a népnek annyira üdvös és szükséges rendet s akiket megbüntettek, azok megjavuljanak vagy ha nem akarnak észre térni, a többiek visszariadjanak a bűntől, látva üdvös példájukat."[33]

Ugyanez található meg a CIC (1983) 1341. kánonjában: „Az ordináriusnak büntetések kimondására vagy kinyilvánítására irányuló bírói vagy közigazgatási eljárást kell indítania, ha megállapította, hogy sem lelkipásztori gondoskodás, főként testvéri feddés útján, sem figyelmeztetéssel, sem dorgálással nem lehet eléggé az igazságosságot helyreállítani, a tettest megjavítani, a botrányt helyrehozni."

6. Crimen et poena sine lege?

Az egyházi hatóság által jogszerűen kiszabott büntetések alapja az Egyházban meglévő eredendő és veleszületett hatalomból származik, vagyis, hogy büntetőjogi szankciók alkalmazásával korlátozza azokat az egyháztagokat, akik bűncselekményeket követnek el (1311. kánon).[34] A jogok gyakorlásának korlátozása a legegyértelműbb módon a büntetések alkalmazásával lehetséges:

[33] Conc. Trid., sess. XIII, *de ref.*, cap. 1. vö.: CIC (1917) 2214. kánon. 2. §. Prae oculis autem habeatur monitum Conc. Trid., sess. XIII, de ref., cap. 1: „Meminerint Episcopi aliique Ordinarii se pastores non percussores esse, atque ita praeesse sibi subditis oportere, ut non in eis dominentur, sed illos tanquam filios et fratres diligant elaborentque ut hortando et monendo ab illicitis deterreant, ne, ubi deliquerint, debitis eos poenis coercere cogantur; quos tamen si quid per humanam fragilitatem peccare contigerit, illa Apostoli est ab eis servanda praeceptio ut illos arguant, obsecrent, increpent in omni bonitate et patientia, cum saepe plus erga corrigendos agat benevolentia quam austeritas, plus exhortatio quam comminatio, plus caritas quam potestas; sin autem ob delicti gravitatem virga opus erit, tunc cum mansuetudine rigor, cum misericordia iudicium, cum lenitate severitas adhibenda est, ut sine asperitate disciplina, populis salutaris ac necessaria, conservetur et qui correcti fuerint, emendentur aut, si resipiscere noluerint, ceteri, salubri in eos animadversionis exemplo, a vitiis deterreantur".

[34] CIC (1983) 1311. kánon 1. §: „Az egyház született és saját joga, hogy a büntetendő cselekményeket elkövető krisztushívőket büntető rendelkezésekkel fenyítse. – Nativum et proprium Ecclesiae ius est christifideles poenalibus sanctionibus coercendi qui delicta commiserint."

> „Az ember a keresztséggel válik Krisztus egyházának tagjává, és ezzel lesz itt személlyé is azokkal a kötelezettségekkel és jogokkal, melyek a keresztényeket jogállásuknak megfelelően megilletik, amennyiben közösségben vannak az egyházzal, és *amennyiben ezt törvényesen hozott büntető rendelkezés nem akadályozza*."[35]

A büntetőügyek vonatkozásában ez a törvényesség elvéből *(nullum crimen, nulla poenas sine lege)* származik, melyet a jogtudomány fejlődésével a nemzeti jogrendszerek többsége is alkalmaz. A kánonjog azonban nem marad meg a pozitív jogalkotás szintjén, hanem ismeri a természetjog és isteni jog azt az arculatát is, amikor a pozitív törvény meghozója képtelen minden társadalmi vagy természeti rendet lefedni, és igenis szükség van a tételes törvény túllépésére és kimondja, hogy:

> „Az ebben a törvényben vagy más törvényekben megállapított eseteken kívül, az isteni vagy kánoni törvény külső megsértése csak akkor büntethető valamilyen megfelelő büntetéssel, ha a törvénysértés különös súlyossága büntetést kíván, és sürgős szükség van a botrányok megelőzésére vagy helyrehozására."[36]

Ez betű szerint szemben áll a 2012. évi C. tv. a Büntető Törvénykönyvről 4. § (1) bekezdésével, mely csak azokat a cselekedeteket rendeli büntetni, amelyekre „e törvény büntetés kiszabását rendeli." Az ellentét azonban csak azért látszólagos, mert a természetfeletti rendet is magába foglaló kánonjog önmaga ellen vétene, ha csak a tételes jog megsértését szankcionálná. Ahogy az Egyházon belül jelen van az intézményes és karizmatikus rendszer, úgy az egyház jogában, a kánonjogban sem lehet a kettőt egymás nélkül értelmezni.

Az 1399. kánon alapján ahhoz, hogy a CIC-ben nem szereplő büntetendő cselekményekre büntető szankciót helyezzenek kilátásba, két feltételnek kell egyidejűleg teljesülnie:

1. az isteni vagy kánoni törvény külső megsértése különösen súlyos legyen;
2. sürgős szükség kell, hogy legyen a botrányok megelőzésére.

Mivel az Egyház célja a lelkek üdvösségének szolgálata, feladata az is, hogy elhárítson minden veszélyt, ami a lelkeket fenyegeti. Így ez a kánon pozitív jogi

[35] CIC (1983) 96. kánon.

[36] CIC (1983) 1399. kánon.

keretekbe öntve is lehetővé teszi, hogy olyan isteni (vagyis erkölcsi) törvény külső –akár szándékosságból, akár gondatlanságból (1321. kánon 2. §) fakadó – áthágását is szankcionálják, ami a tételes egyházjogban nem szerepel. Nem szabad ugyanis elválasztani az egyházjogon belül az isteni eredetű és a tisztán egyházi (emberi) eredetű törvényeket. Az 1399. kánon ezért úgyis felfogható, mint az erkölcsi szabályokra való utalás, ami minden jogszabály fölött kell, hogy álljon. Ha ilyen szabály nem létezne, amennyiben szükséges, az Egyház a rábízott krisztusi küldetést akkor is védhetné büntető szankciókkal, ha ezt a lehetőséget az 1399. kánon külön nem tartalmazná."

A kánonban található megfogalmazás miatt, mely szerint a büntetés ilyen esetekben fakultatív és meghatározatlan (büntethető […] megfelelő büntetéssel), és maga a büntetendő cselekmény sincs meghatározva, az elöljáró diszkrecionalitása különösen is nagy teret kap.

Az 1399. kánon a pozitív jogban megfogalmazhatatlan isteni szabályokat kívánja a lehető legteljesebben büntetőjogilag is védeni. Célja a joghézagok lehető legteljesebb kitöltése. Hasonló az 1399. kánon a Tíz Parancs utolsó két (más számolás szerint utolsó) parancsához, mely még a kívánást is tiltja: „Ne kíváND!" A mindennapi értelemben ez is egyfajta joghézag kitöltő parancs: ne azon gondolkozzon az ember, hogy egy rossznak tűnő cselekedetet megtehet vagy nem, van-e rá közvetlen tiltó parancs, vagy nincs, ne is kívánkozzon a rosszra, mert a rossz kívánása is bűn.

Mivel ez a kánon az egész kánonjog, azon belül is a kánoni büntetőjog céljára és szerepére vonatkozik, amely a lelkek üdvösségének előmozdítását tartja szem előtt és a veszélyeztető tényezők kiküszöbölését kívánja, e kánont nem szűken magyarázandó, hanem kedvezményt tartalmazó rendelkezésnek tekinti.

Ezzel a kánonjog bizonyos mérlegelési lehetőséget és mozgásteret hagyott a hatóságoknak a kényszerítő hatalom alkalmazása területén arra, hogy az egyházi jogrend megsértése esetén a lehető legjobban tudják védelmezni minden személy emberi méltóságból fakadó jogát, szükség esetén buzdítással, szükség esetén pedig korlátozással, hogy ezzel helyrehozzák a botrányt elősegítsék a károk megtérítését és előmozdítsák a tettes megjavulását.

7. A tisztességes eljáráshoz való jog

A CIC (1983) 221. kánonja szerint:

> „1. §. A krisztushívők jogosultak arra, hogy az egyházban őket megillető jogokat illetékes egyházi fórumon a jog szerint törvényesen igényeljék és védelmezzék.
>
> 2. §. Joga van a krisztushívőknek arra is, ha az illetékes hatóság perbe hívja őket, hogy a jog előírásainak megtartásával és méltányosság szerinti alkalmazásával ítélkezzenek róluk.
>
> 3. §. A krisztushívőknek joga van arra, hogy kánoni büntetésekkel csakis a törvény előírása szerint sújtsák őket."[37]

Tisztességes eljáráson a bíró és a bírósági személyzet által, a törvényileg előírt formákban végzett azon tevékenységek sorát kell érteni, amelyek a vád és a védelem közötti kontradiktórius vita során a vád feltevésének igazolásából és a vádlott ez alapján történő elítélését vagy felmentését kimondó ítélet meghozatalára irányulnak.

A tisztességes eljárás biztosítása magába foglalja mindazokat a természetjogi vagy tételes jogi alapokon nyugvó elveket, amikhez az eljárás tisztességességéhez szükség van, mind az elkövetői, mind a sértetti oldalról. Ilyen: a vád előadásának joga, a védekezéshez való jog, iratbetekintéshez való jog, jogi segítő (pl. ügyvéd) igénybevételéhez való jog, a vádlott utolsó szóhoz való joga, a vallomástétel megtagadásának joga, az eskütételre való kényszerítés tilalma, az

[37] Bár az Egyházi Törvénykönyv is számtalan alkalommal használja a „ius – jog" szót, mint olyan fogalmat, ami a krisztushívőknek, de minden embernek is jár, a „jog" szó túlhangsúlyozása félreértelmezésekre adhat okot. Az Egyházon belül egyedül Istennek vannak jogai. Az ember jogainak túlhangsúlyozása könnyen arra a következtetésre vezethet, hogy az ember követleni kezd Istentől és az Ő egyházától valamit, mert az neki jár, ahhoz neki joga van. „Az összes krisztushívők kötelességei és jogai" c. fejezet [CIC (1983) 208–223. kánonok], még akkor is, ha „jogok"-ról beszélnek, megfogalmazhatók „kötelesség" formájában is, a jog vonatkozásában ellentétes oldalon álló személy felől: Pl. ennek megfelelően a fenti kánon „kötelesség formájában megfogalmazva így hangozhatna: „A krisztushívők számára kötelező biztosítani, hogy jogokat illetékes egyházi fórumon a jog szerint törvényesen igényeljék és védelmezzék. 2. §. A krisztushívők kötelesek arra, hogy ha az illetékes hatóság perbe hívja őket, hogy a jog előírásainak megtartásával és méltányosság szerinti alkalmazásával ítélkezzenek róluk. 3. §. Senki sem sújthatja a krisztushívőket kánoni büntetésekkel a törvény előírásán túl menő módon."

ítélet elleni fellebbezés vagy felfolyamodás joga, nyelvhasználathoz[38] való jog, az emberi méltóság tiszteletben tartása, megfelelő bánásmód, a felek és tanúk segítése, ha kell pszichológus vagy egyéb szakértő részvételével is stb.

A bíróság és a bírósági személyzet védelmét leginkább az biztosítja, hogy a felek (általánosságban) sem egymással, sem a tanúkkal, sem pedig a tanúk egymással nem találkoznak; az eljárás írásban történik, hogy a bírósághoz méltatlan konfliktusokat elkerüljék. A bíróság iratai a feleknek nem adhatók ki, fenntartva természetesen a védekezéshez való jogot, valamint a kollégiumban eljáró bírók (akik mindig többségi szavazással döntenek) egyéni *votum*-ai nem kerülnek nyilvánosságra, az ítéletet úgy írják alá, mintha az egyhangú döntés lett volna. Szélsőséges esetben előfordulhat, hogy a bíróságra bekerült irato(ka)t a másik fél és annak ügyvédje vagy képviselője, valamint a tanúk, a szakértők, továbbá az esettel bármilyen kapcsolatba kerülő személyek (a bíróság hivatalos tagjait leszámítva, sem első,- sem másod-, sem harmadfokon) sem ismerhetnek meg.[39] A titoktartás kötelezi a feleket, a tanúkat, a szakértőket és a bíróságok tagjait, hogy elkerüljék annak a veszélyét, hogy valamilyen információ fölöslegesen nyilvánosságra kerüljön, ami bárkinek a jó hírét és az eljáráshoz és az eljárásban való tisztes részvételét befolyásolná.

8. A büntetések végrehajtásának időleges szünetelése

Az Egyházban – amint láttuk – a legfőbb jó és a legfőbb cél a lelkek üdve. Ennek megfelelően a büntetés sem mehet a lelkek kárára, amennyiben a lelkek üdvössége miatt a büntetés végrehajtásának időleges szünteltetésére van szükség, azt maga a jog teszi lehetővé, a megfelelő körülmények fennállta esetén. A *Codex* ismeri a büntetések időleges megszűnését, amit a büntetések felfüggesztődésének *(suspensio prohibitionis)* nevez. A büntetés felfüggesztődése a büntetés hatásainak felfüggesztődése, pontosabban a büntetéssel járó tilalmak részben vagy egészben történő szünetelése azokban az esetekben, és arra az időre, amit a törvény meghatároz. Ha ezek az okok részben vagy egészben megszűnnek, a büntetés megtartásának a kötelezettsége visszatér.

[38] A 2017 évi XC. tv. a Büntetőeljárásról 8. §-ában előírja az anyanyelvhasználathoz való jogot. Ezzel szemben a Kánonjog a CIC (1983) az 1471. és 1474. kánonokban csak azt írja elő, hogy a feleknek olyan nyelven kell egymással értekezni (akár szóban, akár írásban történik az), amit mind a két fél ismer. Ehhez tolmács igénybe vehető.

[39] CIC (1983) 1598. kánon 1. §: […] „a közjót érintő ügyekben a bíró igen súlyos veszélyek elkerülése érdekében elrendelheti, hogy bizonyos iratokat senkinek se mutassanak meg, ügyeljen azonban arra, hogy a védekezés joga mindig sértetlen maradjon.”

8.1. A hívő kérésére

Az 1335. kánon 2. §-a szerint, ha halálveszélyben szükség van a hívők ellátására, minden, a szentségek vagy a szentelmények végzésétől vagy kormányzati intézkedések hozatalától eltiltó cenzúra felfüggesztődik; illetve ha az önmagától beálló cenzúra nincs kinyilvánítva, akkor is felfüggesztődik, ha egy hívő, bármely okból kéri a szentséget, a szentelményt vagy a kormányzati intézkedést. Ennek alapja az egyházi törvények egész szellemiségét meghatározó *salus animarum*, mely a CIC (1983) 213. kánon[40] megfogalmazásában is megnyilvánul. Ez a kánon igazából azokra az esetekre kíván megoldást nyújtani, amit a törvényhozó előre nem láthatott *(epikeia).*

Az első esetben a cenzúrából (a már kimondott vagy kinyilvánítottból) fakadó tilalom felfüggesztődése a csak a halálveszély idejére, valamint csak a halálveszélyben levő személy irányában jön létre. A halálveszély nem csak a kifejezett haldoklás állapota, hanem a halál reális veszélye is lehet. Ennek oka lehet belső: pl. öregség vagy betegség, illetve lehet külső: pl. baleset vagy háború.

A második esetben a felfüggesztődés alapja nem a halálveszély, hanem a hívő kérése, aminek bármely megfelelő oka lehet. Ebben az esetben a tilalom a kérelem idejére és a kérelmező személy vonatkozásában jön létre. Ilyenkor a pap csak akkor tehet eleget a hívő kérésének, ha az önmagától beálló cenzúrát még nem nyilvánították ki. Alapvetően feltételezhető, hogy a hívő, aki kéri a szentséget, szentelmény vagy kormányzati intézkedést, nem tudja, hogy a pap büntetés alatt van. Mivel az önmagától beálló büntetéseket a legtöbb esetben csak maga az elkövető, esetleg rajta kívül még pár ember tudja, vagy előfordulhat, hogy a már beállt büntetést ki se nyilvánítják, annak kötelező megtartása a kinyilvánítás előtt a jó hírnév elvesztését esetleg botrányt jelentene.[41] A 220. kánon alapján nem kötelezhető a tettes, hogy saját büntetett állapotát feltárja, azaz nem köteles magát megalázó helyzetbe hozni, a botrányt pedig kötelessége elkerülni; vagyis a büntetés megtartásának kötelezettsége alul marad a többi jóval szemben. Az ilyen esetekben is elvárható azonban a büntetés alatt levőtől, hogy igyekezzen a büntetéstől megszabadulni, vagy ha ez nem lehet, akkor legalább tartson bűnbánatot.

A jóvátevő büntetésekkel kapcsolatban az 1338. kánon 3. §-a kimondja, hogy az 1336. kánon 1. § 3. pontjában levő tilalmak a cenzúrákhoz hasonló módon

[40] 213. kánon: „A krisztushívők joga, hogy az egyház lelki javaiból, különösen az Isten igéjéből és a szentségekből a szent pásztoroktól segítséget kapjanak."

[41] Velasio De Paolis: Il Libro VI: Le sanzioni nella Chiesa. *Scuola Cattolica,* Vol. 112. (1984) 395.

függesztődnek fel, vagyis halálveszély esetén minden eltiltás felfüggesztődik, illetve a még ki nem nyilvánított önmagától beálló eltiltások esetén felfüggesztődik a tilalom ha azt egy hívő kéri. Ez utóbbinak az oka (akár az 1335. kánon második részében is), hogy a megbüntetett személynek botrányveszélyes helyzetben ne kelljen kánoni büntetés alatt intézkednie: szentséget vagy szentelményt kiszolgáltatnia, illetve kormányzati intézkedést végeznie. Ennek a kánonnak is a lelkek java az alapja, vagyis adott esetben szükség lehet a hivatal, tisztség vagy fakultás gyakorlására.

Az 1335. kánonban és 1338. kánon 3. §-ában leírtak esetén tehát maga a jog ad felmentést a megbüntetettnek, bizonyos feltételek egyidejű teljesülése esetén, a büntetés, illetve az ahhoz kapcsolt tilalmak alól. Ez a felmentés a kánonokban meghatározott körülmények között és időre van érvényben.

8.2. A büntetés alatt levő szüksége esetén

Míg az 1335. kánon a büntetés alatt nem levő személy szüksége vagy kérése alapján függeszti fel a büntetést, addig az 1352. kánon a büntetés alatt levő személy (hívő vagy pap) szüksége alapján teszi ugyanezt.

Az 1352. kánon[42] 1. §-a lehetővé teszi a szentségek vagy szentelmények felvételét abban az esetben, ha a megbüntetett, aki ettől el van tiltva, halálveszélyben van. Mivel kánoni büntetésnek nem elsősorban a büntetés, hanem az elkövető megjavítása a célja (ezért is nevezi a *Codex* a cenzúrákat gyógyító büntetésnek: 1313. kánon 1. §. 1. pont), ezért ha a megbüntetettnek *szüksége van* a szentségre, akkor a lelkek üdvösségének legfőbb törvénye alapján káros lenne, ha a büntetés szentségtől vagy szentelménytől eltiltó ereje megmaradna, ezért az felfüggesztődik.[43] Ilyenkor sem a büntetés szűnik meg, még csak nem is a teljes büntetés függesztődik fel, hanem a szentség vagy szentelmény felvételének a tilalma függesztődik fel ideiglenesen, a halálveszély idejére.

A 2. § abban az esetben teszi lehetővé a büntetés (tehát nemcsak a szentség vagy szentelmény felvétele tilalmának) felfüggesztődését, ha az önmagától be-

[42] CIC (1983) 1352. kán. – 1. §. Ha a büntetés tiltja a szentségek vagy a szentelmények felvételét, ez a tilalom felfüggesztődik, amíg a tettes halálveszélyben forog. 2. §. Annak az önmagától beálló büntetésnek a megtartási kötelezettsége, amelyet nem nyilvánítottak ki, és nem is közismert azon a helyen, ahol az elkövető tartózkodik, annyiban függesztődik fel egészen vagy részben, amennyiben a tettes nem tudja megtartani azt súlyos botrány vagy becsületvesztés veszélye nélkül.

[43] William H. Woestman: *Ecclesiastical Sanctions and the Penal Process.* Open Library, 2000. 53.

álló, nincs kinyilvánítva és nem közismert azon a területen, ahol a tettes van, és nem tudja azt megtartani súlyos botrány vagy becsületvesztés veszélye nélkül. Ez a felfüggesztődés nem teljes, hanem csak részleges, és csak arra az időre vonatkozik, ameddig ez a helyzet fennáll. A botrány szó nem erkölcsteológiai, hanem büntetőjogi kategória ebben az esetben: valakit arra kényszeríteni, hogy bűncselekményt kövessen el. A botrányveszély vagy becsületvesztés veszélyének meglétéről vagy hiányáról a büntetés alatt levőnek kell döntenie. Kétség esetén a ténykétségre vonatkozó általános elv alapján annak megléte vélelmezhető (14. k.). A botrányveszély vagy becsületvesztés veszélye nemcsak az elkövetőre, hanem a családjára is vonatkozhat, valamint abból kár is fakadhat, ami lehet erkölcsi vagy anyagi.[44]

Az 1335. kánonnal szemben ez a kánon csak akkor teszi lehetővé a még ki nem nyilvánított, önmagától beálló büntetés megtartási kötelezettségének felfüggesztődését, ha az nem közismert azon a területen, ahol az illető tartózkodik. Ha a büntetés közismert, akkor a meg-nem tartás okozhat botrányt. Egy dolog közismert lehet jogilag vagy ténylegesen. Jogilag akkor közismert, ha az elkövető azt bevallotta vagy jogerős bírói ítélettel megerősítést nyert, ténylegesen közismert pedig akkor, ha az tudott és semmilyen mentség vagy jogi vélemény nem zárja ki. Ez esetben a közismertség tényleges közismertséget jelent, ezt jelzi a kánonban szereplő „azon a helyen" kifejezés, hiszen a jogi közismertség nem területfüggő. A már kimondott utólag kimondandó és már kinyilvánított önmagától beálló büntetések esetén a közismertség vélelmezett.

A jó hírnév fölösleges megsértése, mégha az törvényes alapokkal is rendelkezik, nem egyeztethető össze az isteni irgalmassággal, feltéve azt az esetet, hogy az illető valóban bűnbánatot tart és az okozott károkat és botrányt helyrehozza.

9. Befejezés

Az eljárásban mindenhol „személyekkel" találkozunk, legyenek akár természetes személyek, mint az ügy résztvevői, akár jogi (sőt: erkölcsi) személyek, akik az egyetemes egyház nevében gyakorolják feladataikat. Az ő jogaikat kellően védelmezi az, ha pontosan betartják a törvényi előírásokat, de a természetes személyeket, pont emberi méltóságukból fakadóan külön védelem illeti meg.

[44] Luigi Chiapetta: *Il codice di diritto canonico. Commento giuridico-pastorale.* Vol. II. Napoli, 1996. 642.

Ahogy azt a II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* című lelkipásztori konstitúciójának 23. pontja is kimondja:

> „Az ember számára […] hozzáférhetővé kell tenni mindazt, ami a valóban emberi élethez szükséges: […] ilyenek a […] jó hírnévhez, tisztelethez, megfelelő tájékoztatáshoz, a saját helyes lelkiismeret szerinti cselekvéshez, a magánélete védeleméhez és a jogos szabadsághoz, mely magában foglalja a vallásszabadságot is."

Amint látjuk, a tisztességes eljáráshoz való jog az első és legfontosabb a jogok védelmében. Ennek figyelembevétele vonatkozik – a felek védelme vonatkozásában – az eljárásban működő hivatalos személyekre, akiknek biztosítani kell a törvényes eljárást, mind egészében, mind pedig részleteiben.

A jogok védelmének a kiinduló motivációja mély erkölcsi gyökerekkel rendelkezik. Ha valaki valóban hisz minden egyes ember, mint Isten képmása méltóságának mindenekfelett álló értékében, a vádlottat nem lehet elhamarkodott szankcionálási módszerekkel bűnbakká tenni, pusztán azért, hogy az Egyháznak a gonosztól való elhatárolódását tanúsítsa, vagy ami még rosszabb, hogy kompenzálja az Egyház korábbi tehetetlenségét a gonoszság bizonyos súlyos formáinak megelőzése tekintetében.

A sérelmet elszenvedettnek pedig joga van ahhoz, hogy ha az ő istenképiségéből fakadó személyi méltóságát megsértették, kellő elégtételt kapjon.

A jogok védelmét természetesen az biztosítaná a legjobban, ha senki sem sértené meg másnak a jogát, vagy ha mégis ilyen előfordul, akkor a terhelt a lehető legnagyobb mértékben törekedne arra, hogy az igazságosságot, a megromlott rendet helyreállítsa. Ha pedig ez mégsem kivitelezhető automatikusan akkor az egyháznak kötelessége gondoskodni arról, hogy Krisztus békéje az Isten gyermekei között minél előbb helyreálljon.

A KIBERBŰNÖZÉS EGYES ELMÉLETI DILEMMÁI

Békés Ádám* – Gépész Tamás**

1. Bevezetés

A jelen tanulmány célja, hogy az ún. kiberbűnözés[1] egyes elméleti kérdéseit, az azokkal kapcsolatban kialakult nézeteket, valamint legújabb tendenciákat megvizsgálja. Ezzel összefüggésben a szerzők fel fognak vetni olyan a büntető anyagi jog körébe tartozó dogmatikai, esetleg kodifikációs kérdéseket is, amelyek a gyakorlatban, akár a már folyamatban büntetőeljárásokban is jelentőséggel bírnának.

A kibertér mibenlétét és helyét, elméleti és gyakorlati kérdéseit a büntető jogtudomány is régóta keresi-vizsgálja, így például Polt Péter már kereken négy évtizeddel ezelőtt is foglalkozott az ún. számítógépes bűnözés kérdéseivel,[2] ahogyan Pusztai László[3] is több írásában is vizsgálta a kiberbűnözés témáját.

* Egyetemi docens, Büntető Anyagi, Eljárási és Végrehajtási Jogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0009-0004-6460-3684

** PhD-hallgató. ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9361-9043

1 Eleve nem lehetséges egzakt választ adni, hogy mit is értünk pontosan ezen fogalom alatt, hiszen sem tételes jogi, sem a jogtudomány által kidolgozott és egységesen elfogadott, konkrét definíció nincsen erre fogalomra. A legelterjedtebb kriminológiai megközelítés azonban egy dichotóm rendszeren alapul, amely ugyan elfogadja, hogy a kiberbűnözés eltér a „hagyományos" bűnelkövetéstől és az alapján tesz különbséget az egyes cselekmények között, hogy azok szükségszerűen kötődnek-e az informatikai rendszerekhez, hálózatokhoz. Ez alapján „cyber-dependant" és „cyber-enabled" bűncselekményeket különböztethetünk meg a digitális térben. Ennek lényege szerint az előbbi kategóriába azon cselekmények tartoznak, amelyek tárgya az informatikai rendszer, vagyis a tevékenység közvetlenül a számítógép vagy más informatikai rendszer ellen irányul, míg az utóbbi típus azon cselekményeket foglalja magába, amelyeket az információs rendszerek és szolgáltatások felhasználásával követnek el. Ld. például: Jonathan Clough: *Principles of cybercrime*. Cambridge University Press, 2015. 10–11.; Marleen Weulen Kranenbarg: *Cyber-offenders versus traditional offenders: An Empicial Comparison.* Vrije Universiteit. Doktori értekezés. 2018., elérhető itt: https://tinyurl.com/4uz8tt2w

2 Polt Péter: A számítógépes bűnözés. *Belügyi Szemle,* 1983/6. 60–64.

3 Pusztai László: Számítógép és bűnözés. *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok,* 1989/26. 85–146.

Az információ technológiai „forradalom" hajnalán tehát már észlelte a jogtudomány, hogy „kénytelen" lesz ezt az új világot vizsgálni, egyben ahhoz alkalmazkodva a felmerülő kihívásokra megfelelő válaszokat adni (legalábbis próbát tenni arra, hogy azokra megoldást találjon). Tényként adódik, hogy az IT dinamikus fejlődése azóta is folyamatosan tart és gyakorlatilag szinte követhetetlenné vált, mostanra a kibertér a mindennapjainkban is megkerülhetetlenné vált. Ennek részeként magától értetődőnek vesszük, hogy bárhol hozzáférhetünk az internethez, mint globális és univerzális tudástárhoz, egyben teljeskörű piachoz.

A fentiekkel kapcsolatban Tóth Mihály a következőkre figyelmeztetett:

> „[…] tudjuk, hogy minden új, az életünk könnyebbé, tartalmasabbá tételére hivatott technikai vívmány létrehozásával egyidejűleg kitermeli bűnös haszonélvezőit is, s a kriminalitás fejlődése e téren is szinte követhetetlen [így…] fontos kriminogén kérdéseket vet fel pl. az információhoz való szinte korlátlan hozzájutás és az ezzel való visszaélés összefonódása. Az Internet, amellett, hogy ,»áldás, bizony olykor 'átok' is, hiszen enyhébb esetben csak a fogyasztók megtévesztésére is sokszor alkalmas kéretlen reklámok áradatával, rosszabb esetben a gyermekpornográfia terjedésével szembesít bennünket«[4].

Más szempontból megfogalmazott kérdésében Tóth professzor úr azt vetette fel: „[…] miért kell ahhoz új tényállás, ha a hamis papír helyébe, engedve a korszerűség kínálta lehetőségeknek hamis vagy hamisított informatikai program lép"?[5] Jelen tanulmány egyik központi kérdését így akként is megfogalmazhatnánk, hogy kibertérben elkövetett bűncselekmények vonatkozásában „régi borról beszélünk új palackban"[6], vagy ennél összetettebb, árnyaltabb a kép?

Ezzel összefüggésben arra is szükséges röviden kitérni, hogy ebben az új világban mennyiben tarhatók fenn a büntetőjog által kialakított egyes emberképek, különös tekintettel az az ún. „informatikai elkövetői kör" megjelenésére, valamint a mesterséges intelligencia internet használat során történő intenzív előretörésére.

---

4 Tóth Mihály: Alkothatók-e az informatikai bűnözés változatos formáit lefedni képes büntetőjogi tényállások? In: Gál István: *Informatika és büntetőjog.* Pécs, PTE Állam- és Jogtudományi Kar Büntetőjogi Tanszék, 2006. 180., 188.

5 Tóth i. m. 182.

6 Peter N. Grabovsky: Virtual Criminality: Old Wine in New Bottles? *Social and Legal Studies,* Vol. 10., No. 2. (2001) 243–249.

Jelen cikk tehát elsősorban a kibertér, így különösen az internet mint szinte bárki számára elérhetővé vált, globális és könnyen anonimizálható digitális tér kapcsán felmerülő elméleti jellegű anomáliákat, kérdéseket kívánja körbe járni.

2. Elméleti megalapozás: a kiberbűnözés fogalma, tipizálása

2.1. A tételes jogi meghatározások

A fejezet címe alapján akár arra is következtethetnénk, hogy az informatika világához kötődő bűncselekmények kapcsán – többek között, mivel már mintegy 40 éve vizsgálja azokat a jogtudomány – már kialakult egy egységes, nemzetközi szinten elfogadott, vagyis univerzálisnak tekinthető fogalomrendszer és tipizálás. Ez a felvetés azonban távol áll a tényleges helyzettől.

A legkézenfekvőbb megoldás valóban az lenne, ha a kategorizálásnak egyértelmű és mindenki által egységesen elfogadott, egyben használt tételes jogi alapja lenne. Ezzel szemben azonban még a Budapesti Egyezmény sem ad definíciót arra, hogy mit is kell(ene) informatikai vagy kiber bűncselekménynek tekinteni.[7] Az egyezmény anyagi jogi megközelítésű tipizálása döntően a védett jogi tárgyon és kisebb részben az elkövetés módján alapul,[8] ami így az idő előrehaladtával elavulttá válhat. Ezzel kapcsolatban egy 2022-ben publikált

[7] Az Európa Tanács Budapesten, 2001. november 23-án kelt Számítástechnikai Bűnözésről szóló Egyezményének kihirdetéséről szóló 2004. évi LXXIX. törvény preambuluma szerint a számítástechnikai rendszerek, hálózatok és adatok hozzáférhetősége, sértetlensége és titkossága elleni cselekmények, valamint az ilyen rendszerek, hálózatok és adatok visszaélésszerű használatának megelőzésében, a jelen Egyezményben meghatározottaknak megfelelően büntetendővé nyilvánítva ezeket a cselekményeket

[8] A Budapesti Egyezmény a következő bűncselekmény típusokat határozza meg:

I. cím Számítástechnikai rendszer és számítástechnikai adat hozzáférhetősége, sértetlensége és titkossága elleni bűncselekmények alatt a jogosulatlan belépés (2. cikk), a jogosulatlan kifürkészés (3.cikk), a számítástechnikai adat megsértése (4. cikk), számítástechnikai rendszer megsértése (5. cikk), eszközökkel való visszaélés (6. cikk),

II. cím Számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények alatt számítógéppel kapcsolatos hamisítás (7. cikk), számítógéppel kapcsolatos csalás (8. cikk),

III. cím Számítástechnikai adatok tartalmával kapcsolatos bűncselekmények alatt a gyermekpornográfiával kapcsolatos bűncselekmények (9. cikk), míg

IV. cím Szerzői vagy szomszédos jogok megsértésével kapcsolatos bűncselekmények alatt a szerzői vagy szomszédos jogok megsértésével kapcsolatos bűncselekmények (10. cikk)

angol nyelvű tanulmány foglalja össze táblázatos formában[9] az ún. intézményes meghatározásokat, amelyek igen változatos képet mutatnak.

Az ENSZ által 1994-ben a számítógéppel kapcsolatos bűncselekmények megelőzése és kontrollja címmel elfogadott útmutatóban[10] még a *„computer crime”* és a *„computer-related crime”* fogalmaknak nincsen konkrét meghatározása és a két fogalom ekvivalens, felcserélhető volt. Ezzel szemben az ENSZ közgyűlése 2000-ben már egyértelműen különbséget tett a két kategória között és azokat a kiberbűncselekmények altípusaiként azonosította.[11,]

A már hivatkozott Budapesti Egyezmény megközelítését az Európai Unió is igyekszik fejleszteni. A Bizottság által 2007-ben – 6 évvel a Budapesti Egyezmény elfogadását követően – kiadott „A számítógépes bűnözés elleni küzdelemre vonatkozó általános politika felé” című közleménye még „számítógépes bűnözést” említ, míg az alatt „olyan bűncselekmények értendők, amelyeket elektronikus kommunikációs hálózatok és információs rendszerek felhasználásával vagy ilyen hálózatokkal és rendszerekkel szemben követnek el”. Újabb 6 évvel később, az „Európai Unió kiberbiztonsági stratégiája: Nyílt, megbízható és biztonságos kibertér” című közlemény azonban már „számítástechnikai bűnözésről” beszél, egyben megkülönbözteti a „számítástechnikai bűnelkövető” fogalmát is. A közlemény meghatározása szerint a „számítástechnikai bűnözés” pedig számos különböző bűncselekményt magában foglal, amelyek során a számítógépek és az információs rendszerek az elsődleges eszközök, illetve ezek az elsődleges célok, ezek között pedig megkülönbözteti a hagyományos, a tartalmakhoz kapcsolódó és a csak számítógépekre és információs rendszerekre korlátozódó bűncselekményeket.

---

9 Kirsty Phillips – Julia C. Davidson – Ruby R. Farr – Christine Burkhardt – Stefano Caneppele – May P. Aiken: Conceptualizing Cybercrime: Definitions, Typologies and Taxonomies. *Forensic Sciences*, Vol. 2., No. 2. (2022) 383. (A továbbiakban: Phillips et al.)

10 United Nations Manual on the Prevention and Control of Computer-Related Crime; United Nations: New York, NY, USA, 1994.

11 A tipizálás lényege szerint „computer-crime” alatt a szűk értelemben vett kiberbűncselekményeket kell érteni, amelyeket elektronikus eszközökkel hajtanak végre a számítógépes hálózatok vagy azok által feldolgozott adatok biztonságával szemben, míg a „computer-related crime” körébe bármely olyan illegális cselekmény bele tartozik, amelyet számítógépes rendszer vagy hálózat útján követtek el, beleértve az illegális adatok, információk számítógépes rendszer vagy hálózat útján történő birtoklását, továbbítását vagy terjesztését is. UN Congress Crimes Related to Computer Networks. 10th United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders; United Nations: Vienna, Austria, 2000. 5. Ld. https://www.unodc.org/documents/congress/Previous_Congresses/10th_Congress_2000/017_ACONF.187.10_Crimes_Related_to_Computer_Networks.pdf Ehhez egyébként hasonló megközelítést alkalmaz Wall egy tanulmányában, amelyben megkülönbözteti a „computer integrity”, „computer assisted” és „computer content” bűncselekményeket.

Az előzőekből úgy tűnik, hogy a nemzetközi aktorok által elfogadott egyes meghatározások az időmúlásával, így a technológiai fejlődéssel együtt egyre tágabbá, kevésbé konkréttá válnak és egy, minél absztraktabb, általánosabb fogalmat próbálnak megalkotni a kiberbűnözésre. Ezen tendenciával szemben is látható azonban ellenpélda, a Nemzetközösség által elfogadott megközelítés szerint kiberbűnözés alatt azon bűncselekményeket kell érteni, amelyek célpontja számítógépes információ, ami értelemszerűen egy meglehetősen szűkítő értelmezés az előzőekhez képest.[12]

2.2. Kriminológiai megközelítések

Kérdésként merül fel, hogy tételes jogi definíció hiányában a jogtudomány, elsősorban kriminológiai megközelítés mellett tudott-e univerzálisan alkalmazható meghatározást és tipológiát kialakítani a kiberbűnőzésre. Az egyik megközelítés a bevezetésben is felvetett kérdésre keresi a választ vagyis, hogy régi borról beszélhetünk-e új palackozásban a kiberbűnözés esetében.

Ezt a kérdést, vagyis a „régi" vagy „új" bűnelkövetés problematikáját Parti Katalin is körbejárta doktori disszertációjában[13], amely szerint a következő nézőpontok figyelhetők meg:

a) *„old wine, new bottles"*, vagyis a problémák ugyanazok mint régen, az informatika fejlődése adta lehetőségek legfeljebb az elkövetés közege változott, míg a
b) *„new wine, new bottles"* megközelítés szerint digitális tér, így különösen az internet nem „csak" új közeget jelent, hanem azzal együtt új bűncselekmény és deviancia formák is megjelennek,
c) *„new wine, no bottles"* nézőpont lényege pedig abban ragadható meg Parti szavaival élve, hogy „ezeknek a bűncselekményeknek az internet mint médium ad speciális formát és teret, de az internettől függetlenül, azon kívül is léteznek"[14].

[12] Akhgar – Choras – Brewster – Bosco – Veermeersch – Luda – Puchalski – Wells: Consolidated Taxonomy and Research Roadmap for Cybercrime and Cyberterrorism. (A továbbiakban: Akhgar et al.) In: Babak Akhgar – Ben Brewster (eds.): *Combatting Cybercrime and Cyberterrorism: Challenges, Trends and Priorities*. Cham, Springer, 2016. 298.

[13] Parti Katalin: *Gyermekpornográfia az interneten*. Miskolc, Bíbor, 2009.

[14] Parti i. m. 373.; Varga Árpád: Az informatikai bűnözés fogalmi meghatározása, csoportosítása és helye a hazai jogfejlődésben. *In Medias Res,* 2019/1. 151.

A legelterjedtebb kriminológiai megközelítés[15] azonban egy dichotóm rendszeren alapul, amely ugyan elfogadja, hogy a kiberbűnözés eltér a „hagyományos" bűnelkövetéstől, mégis – a fentiekhez némiképp hasonlóan – az alapján tesz különbséget az egyes cselekmények között, hogy azok szükségszerűen kötődnek-e az informatikai rendszerekhez, hálózatokhoz. Ez alapján *„cyber-dependant"* és *„cyber-enabled"* bűncselekményeket különböztethetünk meg a digitális térben. Ennek lényege szerint az előbbi kategóriába azon cselekmények tartoznak, amelyek tárgya az informatikai rendszer, vagyis a tevékenység közvetlenül a számítógép vagy más informatikai rendszer ellen irányul, míg az utóbbi típus azon cselekményeket foglalja magába, amelyeket az információs rendszerek és szolgáltatások felhasználásával követnek el. Ezt a kategorizálást is számos szerző igyekszik finomítani, így például Wall,[16] aki bevezet egy új típust, az ún. *„cyber-assisted crime"* kategóriáját. Megközelítésében a *„cyber-dependant"* bűncselekmények tekinthetők az „igazi" kiber-bűncselekményeknek, amelyek tárgya a számítógépes rendszer és anélkül nem is jöhetnek létre, míg köztes, hibrid típust képeznek a *„cyber-enabled"* cselekmények, amelyek esetében az informatikai rendszer „csak" egy új elkövetési módját, közegét adja egy már ismert, „hagyományos" deliktumnak (például csalásnak), míg a *„cyber-assisted"* cselekmények esetében a digitális eszközök megkönnyítik a „klasszikus" bűncselekmény elkövetését (például internet alapú titkosított hívásokkal).

A fenti tipológiákat számos szerző igyekszik még tovább disztingválni, így például a fentebb hivatkozott angol nyelvű tanulmányban egy komplex rendszer[17] került kidolgozásra, amely figyelembe veszi azt, hogy adott cselekmény milyen mértékben kötődik a kibertérhez és azt is, hogy az azzal megvalósított jogsértés elsődlegesen mi ellen irányul. Más szerzők a Budapesti Egyezmény szerinti tipológia tovább fejlesztését javasolják az újabb típusú jogtárgysértésekre, egyben bűncselekmény típusokra figyelemmel.[18]

---

15 Mezei Kitti: A kiberbűncselekmények hazai szabályozásának aktuális kérdései. *Magyar Jog*, 2019/5. 305.; Jonathan Clough: *Principles of cibercrime*. Cambridge University Press, 2015. 10–11.; Kranenbarg i. m.

16 D.S. Wall: The Internet as a Conduit for Criminals. In: A. Pattavina (szerk.): *Information Technology and the Criminal Justice System.* Thousand Oaks (CA, USA), Sage, 2005. 77–98. (Chapter revised March 2010); D.S. Wall: Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age; Cambridge, UK, Polity Press, 2007. 288.

17 Phillips et al. i. m. 390.

18 George Tsakalidis – Kostas Vergidis A systematic approach toward description and classification of cybercrime incidents. *IEEE Trans. Syst. Man Cybern. Syst.,* Vol. 49., No. 4. (April 2019) 710–729.

2.3. A fogalomrendszer jövője: úton a globális és univerzális kiberbűnözés felé?

A fentiekkel összefüggésben Varga rámutatott, hogy az infokommunikációs technológiákhoz (a továbbiakban: IKT) kapcsolódó bűncselekmények elkövetése, elkövetői köre kapcsán kialakulni látszik egy kétpólusú tendencia. Ennek lényege, hogy az IKT és az internet hétköznapivá válásával megjelent egy, ezen technológiákat felhasználói szinten, ugyanakkor tömeges méretben használó „laikus" elkövetői kör, míg ennek ellenpólusaként egyre nagyobb teret kapnak a kifejezetten profi, IKT szaktudással rendelkező elkövetők is, amivel együtt „megjelenik a bűnözés még specializáltabb, tudásalapú szegmense is".[19]

A COVID-19 járvány generálta legújabb – sajnálatos – jelenség is alátámasztani látszik a fenieket, amit az Europol is vizsgált az egyik friss jelentésében.[20] Ezek szerint jelentős növekedés volt megfigyelhető a pandémia időszakában mind a „nyílt" interneten, mind a dark weben elkövetett, a gyermekek szexuális zaklatására és kizsákmányolására irányuló bűncselekmények vonatkozásában. Ez ugyanis azt mutatja, hogy az informatikai bűnelkövető nem „csak" a technológiai fejlődéshez fog igazodni, hanem a digitális téren kívülálló, „valós" problémákhoz is adaptálódni fog, ahogyan a „való világ" alakulása, nehézségei is indukálhatnak – akár nem várt – keresletet az IKT bűnözés jelenlegi és újabb formái iránt. Az Europol jelentése pedig megerősíti azon kritikus gondolatokat is, amelyek szerint nem lehet elégséges egy rugalmas és „élő" kiberbűnözési tipológiát kialakítani és a büntető anyagi jogi szabályokat ahhoz igazítani, hanem „[…] kiemelt jelentősége van elsődlegesen a prevenciónak, különösen a felhasználókhoz igazított oktatásnak, ismeretterjesztések, mert még mindig az ember a leggyengébb láncszem a kiberbiztonság szempontjából".[21]

Összefoglalva a fenti elméleti jellegű felvetések tanulságait, a szerzők álláspontja szerint a bűnüldözési gyakorlatot is nagyban elősegítené valamely nemzetközi vagy akár globális szinten egységes alkalmazható megközelítés és fogalomrendszer kialakítása a kiberbűnözés, így egyben az interneten elkövetett bűncselekmények kapcsán. Az egységes elméleti alapok mint egyfajta közös kiindulópont és szemlélet hatékonyan tudnák segíteni a különböző nemzetiségű bűnüldöző hatóságok közötti kooperációt. Ez pedig nagyban elősegíthetné egy

[19] Varga i. m. 155.

[20] EUROPOL. Exploiting Isolation: Offenders and Victims of Online Child Sexual Abuse during the COVID-19 Pandemic. The Hague, The Netherlands, European Union Agency for Law Enforcement Cooperation, 2020.

[21] Mezei i. m. 313.

adott cselekmény tekintetében a gyakorlati nehézségek áthidalását, így különösen a joghatósági, illetékességi kérdések ütközésének feloldását, a bűncselekményi minőség kölcsönös megállapíthatóságát (a kettős inkriminalizáció elvének könnyebb érvényesülését), ezáltal hatékonyabb, gyorsabb és rugalmasabb nemzetközi bűnügyi együttműködést eredményezne – míg utóbbi kooperáció tényleges érvényre juttatása az IKT bűncselekményekkel szembeni hatékony fellépés sarokköve (lenne).

3. Létezik-e kiber bűnözői elkövetői kör?

A kriminológiai megközelítésű tipizáláshoz szorosan kapcsolódó kérdésként merül fel, hogy ha elfogadjuk a kiberbűnözés mint speciális bűncselekményi kategória létezését, akkor ahhoz kapcsolódóan létezik-e speciális kiber bűnözői elkövetői kör is. Amennyiben igenlő a válasz, akkor milyen alapon lehetséges ezen speciális elkövetői kör azonosítása és annak kapcsán milyen, egyediségükből eredő kérdések merülnek fel.

Varga Árpád tanulmányában egyértelműen akként foglal állást, hogy az IKT bűncselekmények kapcsán érdemes informatikai elkövetői körről beszélni, ugyanakkor arra ő is rámutatott, hogy ezen csoport még legalább két további, teljesen különböző és jól elkülöníthető alcsoportra tagolható. Egyfelől a „laikus" tömegfelhasználók azon csoportjára, akik különösebb szakismeret nélkül használják fel a digitális teret – általában valamilyen tartalom – bűncselekmény elkövetésére, másfelől a „profi", speciális informatikai szaktudással rendelkező elkövetőkre, aki jellemzően sokkal súlyosabb bűncselekményeket követnek el a kibertér felhasználásával. Alapvetően ezzel a pragmatikus csoportosítással egyet lehet érteni, ugyanakkor önmagában ezen jellemzőek még nem alapozzák meg speciális anyagi jogi szabályok megalkotását külön az informatikai elkövetőkre vonatkozóan. Az viszont hosszabb távon elkerülhetetlennek tűnik – már csak a technológiai fejlődés folytán is –, hogy az informatikai bűnelkövetők mint sajátos elkövetői kör további specifikus tulajdonságaik, jellemzőik felismerése és meghatározása mellett, valamint az azokhoz kapcsolódó szintén IKT specifikus további anyagi jogi szabályok meghatározása mellett a tételes jogunkba is bevezetésre kerüljön (pl. a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések analógiája mentén, ennek megfelelően egyes szerzők kifejezetten az internetes bűncselekmények elkövetői tekintetében javasolják az internet használattól tör-

ténő eltiltás, legalábbis korlátozás lehetőségének bevezetését a speciális prevenció tényleges érvényre juttatása érdekében[22]).

Utalunk arra is, hogy a gyakorlatban a számítógépes underground világában – szemben a fenti dichotóm megközelítéssel – jóval több szerepet, szereplőt fedezhetünk fel: *hacker*ek, *cracker*ek, vírusírók, kalózók, *phreak*ek, *cyberpunk*ok, adathalászok és egyéb anarchista, vagy akár terror szervezetek is működnek a világhálón.[23] Fenntartjuk azonban, hogy az ezen szereplők által megvalósított cselekményekre a büntető anyagi jog kellő választ ad(hat) önmagában már ezen devián magatartások büntetendő nyilvánításával, ezért a pönalizáláson túl – egyelőre – nem tűnik indokoltnak az „informatikai elkövető" fogalmának további differenciálása.

Az említett speciális elkövetői körön belül érdemes szót ejteni arról is, hogy egyes megközelítések szerint különbség tehető a *„hacker"* és *„cracker"* szerepei között, amely szerint a *,hacker* elsődleges célja az informatikai rendszerbe történő jogosulatlan belépés és adatszerzés, míg a *,cracker* ezirányú tevékenységének célja a pénzszerzés. A *hacker* tevékenységekkel kapcsolatban kialakult az ún. *etikus hacking* is mint egyfajta biztonsági szolgáltatás nyújtása, ami tulajdonképpen az adott információs rendszer biztonsági réseinek felderítésére és a konzekvenciák alapján azok kijavítására, fejlesztésére irányul.

Ezen felül az illegális, kifejezetten bűnös szándékkal elkövetett és a legalitás talaján mozgó etikus *hacker* tevékenységek között félúton helyezkedik el egy új jelenség, az ún. *„hacking back".* Ez tulajdonképpen azt a helyzetet jelöli, amikor egy információs rendszert támadás ér és azt „visszatámadással" hárítják el, vagyis egy speciális jogos védelmi helyzet alakul ki. Ezzel kapcsolatban azonban a visszatámadás, a *„hacking back"* jogát és terjedelmét szigorú szabályok között szükséges tartani: egy 2020-ban publikált, a *„hacking back"* legalitásával nemzetközi jogi kontextusban foglalkozó tanulmány[24] szerint ez a jog nem vonható meg, ugyanakkor a legtöbb nemzeti jog a szükségesség és az arányosság kritériumainak való megfelelést várja el a cselekmény megengedhetőségéhez, vagyis büntetendőséget kizáró okként történő érvényesüléséhez. Figyelemmel arra azonban, hogy az interneten elkövetett bűncselekmények kapcsán döntő többségben több állam joghatósága is megállapíthatónak tűnik,

[22] Digitális Btk. Novella Javaslat, Digitális Jólét Program, 2021.

[23] Ld. Szabó Alíz: Az online-térben terjedő deviancia, a cybercrime az iformációtechnológia tükrében. *Infokommunikáció és Jog,* 2017/Különszám, 61.

[24] *The Legality of Hacking Back under International Law.* Candidate number 9015, University of Oslo, Faculty of Law, 2020.

tisztázatlanná válhat a *„hacking back"* jogi megítélése[25] akkor, amikor az egyik érintett állam joga eltér e körben a másikétól (például a magyar szabályozás egyelőre nem vagy nehezen ismeri el az etikus vagy *„white hat" hacking* tevékenység jogszerűségét, így egyes szerzők alapvetően jogellenesnek tekintik ezt a fajta tevékenységet is és csak kivételesen, különösen méltányolható esetben tartják elengedhetőnek a büntetőjogi következmények alkalmazását, vagy a büntetés korlátlan enyhítése lehetőségének biztosítását[26, 27], ami nyilvánvalóan befolyásolja a „hacking back"-hez való hozzáállást is).

A következő fejezetben részletesebben kitérünk rá, de már itt is megjegyezzük, hogy amennyiben elfogadjuk a fenti speciális és meglehetősen változatos képet mutató informatikai elkövetői kör létezését, úgy az egyes alcsoportok tipikus tulajdonságai új kihívások elé állítják az eddig kialakított büntetőjogi emberképeket is.

4. Új(abb) elkövetési magatartások, relativizálódó alapfogalmak, avagy szükséges-e a büntető anyagi jog „digitalizálása"?

Jelen fejezetben csak röviden kívánunk felvillantani további, elsődlegesen a büntető anyagi jog körébe tartozó kérdéseket, kihívásokat, amelyek a kiberbűnözés, így az Interneten elkövetett bűncselekmények kapcsán is gyakorta felmerülnek, egyben gyakorlati jelentőséggel is bírhatnak a folyamatban lévő büntetőeljárások során.

Egyrészről az IKT bűncselekmények kapcsán örökzöld kérdésként merül fel, hogy vajon az újdonsült devianciák és potenciális elkövetési magatartások, így például az ún. *cyber-bullying, cyber-stalking, sexting, phising, pharming*[28], vagy a *revenge porn,* az *upskirting,* a *cyberflashing,* esetleg a *fake news* terjesztése vagy hamis profil alkotása – szükségessé teszik-e külön specifikus, sui generis törvényi tényállások bevezetését (vagy akár specifikus általános részi rendelkezések bevezetését).

---

25 Ambrus István: Recenzió: Miskolczi Barna – Szathmáry Zoltán: Büntetőjogi kérdések az információk korában. (Budapest: HVG-ORAC 2018) *Állam- és Jogtudomány*, 2022/3.

26 Digitális Btk. Novella Javaslat, Digitális Jólét Program, 2021. 130–138.;

27 Ellentétes példák: BKK – T-systems vs. Telekom ügy. Ld. Mezei Kitti: A jogosulatlan belépés, avagy a hacking szabályozása a büntetőjogban. *Rendőrségi Tanulmányok,* 2020/2. 34–35.

28 Szabó i. m. 62–64.

A jelen tanulmány terjedelmi korlátaira is figyelemmel ezen kérdés kapcsán csak annyiban kívánunk állást foglalni, hogy véleményünk szerint jelentős mértékű büntető anyai jogi reform egyelőre nem indokolt a hazai szabályozás tekintetében. Ezzel együtt a kiberbűnözés fejlődése során elkerülhetetlennek tűnik egy ponton majd az anyagi jogi szabályozás reformációja, amelynek azonban nem lehet célja valamennyi újonnan kialakuló deviáns magatartás – szinte kazuisztikus – definiálása és pönalizálása. Ez a jogalkotói megoldás ugyanis ellehetetlenítené az újabb bűnözői tendenciák lekövetését. Ennél egy fokkal rugalmasabb és ezáltal hatékonyabb megoldás lehet – a legszükségesebb új törvényi tényállások kodifikálása mellett – a kiberbűnözésre vonatkozó specifikus általános részi szabályok bevezetése (így például a joghatósági, illetékességi szabályok, az elkövetők (al)kategóriáinak meghatározása, a veszély és a büntethetőségi akadályok újraszabályozása tekintetében).

Ezen témakörön belül szükséges szót ejteni arról, hogy a mesterséges intelligencia és annak számtalan – akár csak jelenlegi és jövőben tervezett, vagy elképzelt – alkalmazása gyakorlatilag még a fentieknél is nagyobb intenzitással kikezdeni látszik a büntetőjog eddig szilárdnak hitt – akár több százéves múltra visszatekintő – alapelveit. Ezzel a dilemmával több szerző is foglalkozik részletesen, így például Miskolczi Barna és Szathmáry Zoltán közös munkájukban[29] mélyreható elemzését adják a témának és számos, *de lege ferenda* javaslatot is tesznek. Ezek közül is kiemelkedik a mesterséges intelligencia alkalmazása kapcsán a „tovább-redukált" cselekmény fogalom koncepciója, amely bizonyos, a mesterséges intelligencia mint autonóm döntéshozó által megvalósított cselekmények esetében gyakorlatilag kiiktatná az emberi magatartás, valamint az akaratlagosság feltételét mint az emberi szubjektumot a bűncselekménykénti minősítésből és az így kizárólag hatóképes magatartássá redukált „cselekményt" pönalizálná. Ezzel együtt a hivatkozott szerzők álláspontja szerint a mesterséges intelligencia „autonóm döntésével kapcsolatos büntetőjogi felelősségi rendszert a jogi személy büntetőjogi felelősségének analógiájára lehet kialakítani".[30]

A fenti felvetés kikezdeni látszik a büntetőjog által eddig ismert emberképeket, amelyek a büntetéstani teóriák alapját képezik. Ezzel kapcsolatban általánosságban megkülönböztettük eddig az abszolút, a relatív és ezen két megköze-

[29] Miskolczi Barna – Szathmáry Zoltán: *Büntetőjogi kérdések az információk korában*. Budapest, Orac, 2018.

[30] Uo. 88–89.

lítés szintézisére törekvő egyesítő elméleteket.[31] Az abszolút elmélet jellemzője a bűncselekmény elkövetésére reagálás, vagyis középpontjában a „tett" áll, így emberképe indeterminista, vagyis az embert szabad akaratúnak tekinti és büntetési célja a tettel arányos megtorló büntetés. Ezzel szemben a relatív elmélet elsődlegesen a jövőbeni bűncselekmény megakadályozását, vagyis a prevenciót mint büntetési célt tartja szem előtt, ezért fókuszában elsősorban nem a tett, hanem a tettes mint individuum áll. Ezen két elmélet pozitívnak tartott elemeinek szintézisére törekednek az ún. egyesítő elmélet hívei. A jelenleg hatályos Btk. emberképének vizsgálata során Ligeti Katalin arra jutott, hogy

> „a XXI. században a büntetőjog és a büntető eljárásjog, mint az állami büntetőhatalom monopóliumának kifejeződései, nem öncélúak és eleve adottak, hanem az individuumhoz képest másodlagosak és szolgáló intézmények. Noha a büntetőjogi szankcionálással való magatartásirányításról lemondani nem lehet, az emberi jogok nem pusztán korlátját jelentik az elsődleges állami büntetőhatalomnak, hanem az ember az államnál előbbre való és ezt kifejezésre kell juttatni mind a tettessel való bánásmód, mind az áldozat védelme és anyagi kártalanítása tekintetében. A büntetőjog, mint a szolgáltató igazságszolgáltatás része egyrészt a sértett sérelmének enyhítésére, megszüntetésére, másrészt a sértett és a megsértett közösség kiengesztelésére kell, hogy törekedjen."[32]

A fenti felvetésekből is jól látható azonban, hogy ezen „klasszikus" megközelítések több szempontból is legalábbis újragondolást igényelnek. Egyfelől az országhatárokon átnyúló, akár globális szinten történő elkövetésre figyelemmel és univerzális büntetőjogi kódex hiányában kérdésként merül fel, hogy melyik állam büntetőjoga hivatott betölteni az egész világra kiterjedően a magatartásirányító funkcióját (és az miért és mennyiben lenne elfogadható az elkövetés során érintett, de eltérő jogi kultúra-gondolkodás és szabályozás mellet működő országokban). Az informatikai elkövetői kör kapcsán pedig például kiemelt jelentősége lehet annak, hogy „laikus" vagy „profi" elkövetőről van-e szó, hiszen nem elvárható, hogy egy informatikai szaktudással egyébként nem rendelkező személy ugyanolyan mértékben előre lássa ugyanazon jellegű cselekménye lehetséges következményeit, mint egy speciális IT szaktudással ren-

[31] Belovics Ervin et al.: *Büntetőjog I. Általános rész*. Harmadik, hatályosított kiadás. Budapest, HVG- ORAC, 2020. 424–430.

[32] Ligeti Katalin: Az új Büntető Törvénykönyv általános részének Koncepciója. *Büntetőjogi Kodifikáció,* 2006/1. 4–53.

delkező egyén. Az individualizált büntetőjogi felelősség alapját képező bűnös tudattartalom megítélése során tehát még inkább hangsúlyosabbá kell válnia az egyénnek, mivel különösen a „laikus" elkövetők tekintetében még inkább elmosódni látszik a bűnös belenyugvás és a *luxuria* közötti vékony határvonal, ahogyan a „tőle elvárhatóság" megítélése kapcsán is hangsúlyosan figyelembe kell venni az adott egyén konkrét informatikai tudását. A mesterséges intelligencia mint autonóm döntéshozó koncepciója vonatkozásában pedig értelmezhetetlenné válnak a büntetőjogi emberképek, hiszen már nem is beszélhetünk egyénről, így individualizált büntetőjogi felelősségről sem – ugyanakkor ez a megközelítés is csak addig tartható, ameddig az MI önálló érzelmi viszonyulásra és döntésekre nem válik képessé. Ezzel kapcsolatban további nehézséget eredményezhet az ún. chatbotok megítélése, amelyek képesek ismert embereket, sztárokat, politikusokat vagy akár történelmi személyeket utánozni és a felhasználó számára azt az érzetet kelteni, hogy velük kommunikál, az ő gondolataikat, véleményüket, tanácsaikat látja. Ki lesz ugyanakkor a felelős azért, ha egy ilyen chatbot rossz tanácsot ad vagy olyan kijelentést tesz, amely adott esetben, ha azt természetes személy tenné, megalapozná a büntetőjogi felelősségét?

A felvetett kérdéssel kapcsolatban érdemes kitérni arra, hogy az USA-ban már jelenleg is folyamatban van egy ilyen, elsősorban kártérítés miatt indított ügy.[33] A történeti tényállás lényege szerint egy 14 éves fiú egy internetes oldalon működtetett chatbot szolgáltatás és a karakterekkel folytatott kommunikáció függőjévé vált, így befolyásuk hatására tragikus módon öngyilkosságot követett el. A sértett fiú családja által benyújtott kereset állítása szerint ráadásul a chatbotokat kifejezetten úgy üzemeltették, hogy azok minél több személyes információt gyűjtsenek be a felhasználókról és minél addiktívabbak-meggyőzőbbek legyenek különösen a fiatalabbak számára. Belátható, hogy amennyiben az öngyilkosságra rábírást nem egy virtuális, hanem egy élő, létező személy valósította volna meg, akkor az a hatályos magyar büntető anyagi jogi szabályozás alapján akár az emberölés – Btk. 160. § (5) bekezdésébe ütköző esetének –, vagy az öngyilkosságban közreműködés súlyosabban minősülő – Btk. 162. § (2) bekezdésébe ütköző – gyanúját is felvethetné. Gondolatkísérletként érdemes kitérni arra, hogy a kereset szerint mind a chatbotokat fejlesztő, mind a webhelyet működtető társaságoknak, azok vezetőinek és fejlesztőinek kötelessége lett volna megakadályozni azt, hogy a chatbotok bármilyen erőszakos cselekedetre, így akár öngyilkosságra buzdító – vagyis büntetőjogi szempontból rábírni tö-

[33] Az ügy rövid lényegét ld. magyarul itt: https://tinyurl.com/9hxvkuft (letöltés ideje: 2024.12.05.) A folyamatban lévő eljárás állását és a benyújtott kereset lényegét angolul ld. itt: https://tinyurl.com/y8989rsh (letöltés ideje: 2024.12.05.)

rekvő – kijelentést tehessenek. Okkal merülhet fel tehát ezzel kapcsolatban az ő oldalukon a szükséges biztonsági intézkedések megtételének elmulasztása, ami akár a foglakozási szabályok megszegéseként is értékelhető lehetne, így megalapozhatná a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés deliktumának a gyanúját – kivéve, ha az válik bizonyítottá, hogy az MI a megfelelő óvintézkedések ellenére „saját" döntése alapján tett – magyar jog hatálya alatt – büntetőjogi értékelés alá eső kijelentéseket.

A jelen cikk szempontjából további érdemi kérdéseket vet fel a fent hivatkozott kötet azon része, amely a kibertér támasztotta jelenlegi eljárási anomáliákkal foglalkozik és többek között azt a következtetést vonja le, hogy „az elkövetés helyének meghatározása a kibertérben (interneten) keresztül történő elkövetés esetén lényegesen nagyobb dilemmát jelenthet a hatóságok számára, mint a szokványos, személyes jellegű bűnelkövetés esetén".[34] Erre figyelemmel, amint arra később kitérünk, a kibertérben elkövetett cselekmények tekintetében mind az anyagi, mind az eljárási értelemben vett joghatóság értelmezése kapcsán indokoltnak tűnik egyfajta szemléletváltás és a territoriális alapú joghatóság meghaladása, legalábbis a fizikális tértől történő elválasztása (például egy univerzálisan alkalmazható „digitális tér" használatával).

Mindezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a büntető anyagi jog – mind általános, mind különös részi – szabályaink reformációja, legalábbis revíziója és a kiberbűnözés szülte problémákhoz igazodó adaptálása, egyben kiegészítése, mondhatni „digitalizálása" elkerülhetetlennek látszik. Ezzel kapcsolatban azonban a jogalkotók részéről paradigmaváltásra is szükség lesz ahhoz, hogy az új szabályok megfelelő flexibilitást nyújtsanak az egyre fejlődő és formálódó informatikai bűnözéssel szembeni hatékony fellépéshez, beleértve azt, hogy azok esetleges (túl)komplikáltsága ne akadályozza a nemzetközi bűnügyi együttműködés hatékonyságát és sikerességét.

5. Összegzés

A fentiek alapján alappal merül fel a kérdés: hogyan tudja a büntető jogtudomány – legalább elméleti szinten – felvenni a lépést a megállíthatatlanul és egyre dinamikusabban fejlődő infokommunikációs technológiákkal, illetve azokra épülő, azokból kifejlődő bűnözéssel. Szükséges, egyáltalán lehetséges-e az, hogy a büntetőjog is „dinamikussá" váljon és a kibertér újabb jelenségeire

[34] Ambrus i. m. 109.; Miskolczi–Szathmáry i. m. 107–121.

szintén új jogintézményekkel reagáljon? Álláspontunk szerint a kérdés nem válaszolható meg kategorikus „igen" vagy „nem" válasszal.

Egyfelől az internet mint globális és univerzális kibertér kapcsán egyértelműnek tűnik, hogy a különböző nemzeti megközelítések és ezáltal alapjaiban fragmentált büntetőjogi szabályozás – amennyiben a valóban hatékony fellépés a cél a kiber bűncselekményekkel szemben akkor – a jövőben tarthatatlanná fog válni. Ez nyilván nem azt jelenti, hogy az egyes államok szuverenitást sértve e körben el kellene vonni a nemzeti jogalkotás lehetőségét és – egy még jelenleg nem létező globális aktoron keresztül – egy globális, egységes büntetőjogi szabályozást létrehozni. Ezzel szemben az viszont jól látszik, hogy mind elméleti, mind gyakorlati szempontból indokolt volna egy, a kiberbűnözésre vonatkozó univerzális fogalomrendszer megalkotása. Ez nyilvánvalóan megkönnyítené a tudományos diskurzust is, valamint gyakorlati szempontból is előnyös volna, hiszen minden bizonnyal elősegítené a nemzetközi bűnügyi együttműködések hatékonyságát. Véleményünk szerint egy ilyen, univerzális és globálisan elfogadott fogalomrendszer tudná megteremteni annak az alapjait, hogy az eljárási szereplők – akik fizikálisan akár a világ teljesen különböző pontjain is tevékenykednek – ténylegesen megértsék egymást és ezzel biztosítani tudják a digitális térben elengedhetetlen gyors fellépést.

Az érem másik oldalát az képezi, hogy még ha egy egységes koncepcionális megközelítés szükségesnek is látszik a kiberbűnözéssel szembeni hatékony fellépéshez, ez nem teszi mindenképpen indokolttá a büntetőjogi szabályozás teljes és folyamatos reformját. Belátható ugyanis, hogy a kibertérben mind újabb devianciák fognak megjelenni, ugyanakkor ezek a magatartási formák nem feltétlenül teszik szükségessé újabb és újabb törvényi tényállások bevezetését. Amennyiben ugyanis a büntetőjogi szabályozás a dinamikus technológiai fejlődéssel folyamatos jogszabály változások, újabb és újabb fogalmak és/vagy törvényi tényállások bevezetése útján próbálna lépést tartani, úgy az minden bizonnyal az elvárt céllal ellentétes eredményezhez, átláthatatlan és követhetetlen jogszabályi környezethez vezetne. Egy ilyen tendencia egyben sértené a jogbiztonság elvét is, amelynek különös nyomatékkal kell érvényesülnie a büntetőjog ultima ratio természetére is figyelemmel. Erre figyelemmel nem a „tradicionális" büntetőjogi szabályozás teljes reformja, hanem bizonyos alapelvek, fogalmak revíziója, a kiberbűnözéshez történő „hozzá igazítása" tűnik a legelfogadhatóbb és racionálisabb megoldásnak (feltételezve, hogy ez olyan kellően rugalmas szabályozási koncepció bevezetésével történik, amely a jövőben képes lehet a kibertér fejlődését – legalább részben – lekövetni).

Mindezek alapján véleményünk szerint a kiberbűnözés kihívásaira is reflektálni képes, így a hatékony bűnüldözést elősegítő szabályozás kulcsa ezen a terepen az lehet, ha egy „élő rendszert”[35] sikerül kialakítani, ami alapján a kiber-bűncselekmények meghatározása és tipológiája rugalmasan alakítható és rendszeresen frissíthető marad, amely egyben nemzetközi szinten egy közös nyelvet jelentene mind a jogtudomány, mind a jogalkalmazók részére.[36]

[35] „Key to future work in this field is developing a ‘live system’ by which cybercrime definitions and typologies can be adapted and regularly updated.” Phillips et al. i. m. 394.

[36] „Meaningful discussions, therefore, need to be actively encouraged to clarify and implement common language on an international scale.” Phillips et al. i. m. 394.; N. Akdemir – B. Sungur – B. U. Basaranel: Examining the Challenges of Policing Economic Cybercrime in the UK. *International Security Congress, Special Issue,* 2020. 113–134.

A SZEXUÁLIS KÉNYSZERÍTÉS ÉS A SZEXUÁLIS ERŐSZAK ELHATÁROLÁSÁNAK DOGMATIKAI PROBLÉMÁI

Belovics Ervin

1. Bevezetés

A szexuális önrendelkezést leginkább sértő bűncselekmények tekintetében hosszabb időszakon keresztül a jogelmélet és a jogalkalmazói gyakorlat teljességgel összhangban állt egymással, illetve a bírósági döntések is egységesek voltak. Ez a harmónia bomlott meg azáltal, hogy a Btk. újrafogalmazta a korábbi törvényi tényállásokat.

2. Történeti áttekintés

Az elemezni kívánt problémakör szempontjából kizárólag a korábbi Büntető Törvénykönyv (a továbbiakban: korábbi Btk.)[1] rendelkezéseinek a bemutatását tartom indokoltnak.

A korábbi Btk. a hatálybalépésekor öt olyan törvényi tényállást tartalmazott, amelyek a nemi élet szabadságát kívánták oltalmazni. A legsúlyosabb büntetéssel a törvény az erőszakos közösülést[2] fenyegette, mely törvényi tényállás

---

* Tanszékvezető egyetemi tanár, Büntető Anyagi, Eljárási és Végrehajtási Jogi Tanszék

1 A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény.

2 197. § (1) Aki nőt házassági életközösségen kívül erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel közösülésre kényszerít, vagy a nő védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát közösülésre használja fel, bűntettet követ el, és két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.
(2) A büntetés öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztés, ha
a) a sértett az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt áll,
b) a sértettel azonos alkalommal, egymás cselekményéről tudva, többen közösülnek.

két legérdekesebb sajátosságát az képezte, hogy kizárólag nő sérelmére és házassági életközösségen kívül volt megvalósítható, illetve hogy amennyiben az elkövető és a sértett az elsőfokú bíróság ítéletének meghozatala előtt házasságot kötött, az alapeset, valamint az egyik minősített eset létrehozásakor a büntetés korlátlanul enyhíthető volt. Figyelemmel arra, hogy ezen bűncselekmény törvényi tényállásának elkövetési magatartása kizárólag a közösülésre kényszerítés volt, nyilvánvalóan külön tényállást kellett konstruálni az egyéb szexuális jellegű erőszakos magatartások büntetésére. Ez a törvényi tényállás a szemérem elleni erőszak volt.[3] A már említett sajátosságok ezt a bűncselekményt is jellemezték. Mindkét deliktum megvalósulásának elengedhetetlen feltétele volt azonban, hogy az elkövető és a sértett külön nemű személy legyen, mert az azonos neműek közötti fajtalanságot két másik törvényi tényállás, azaz a természet elleni fajtalanság,[4] illetve a természet elleni erőszakos fajtalanság[5] rendelte büntetni. Végül a tizenkettedik életévüket betöltött, de a tizennegyedik életévüket meg nem haladott sértettek büntetőjogi védelmét teremtette meg a megrontás[6] bűncselekménnyé nyilvánítása.

---

(3) Ha a tettes és a sértett az elsőfokú bíróság ítéletének meghozatala előtt házasságot köt, a büntetés az (1) bekezdés és a (2) bekezdés a) pontja esetén korlátlanul enyhíthető.

3 198. § (1) Aki mást házassági életközösségen kívül erőszakkal, vagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel fajtalanságra, vagy ennek eltűrésére kényszerít, vagy másnak a védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát fajtalanságra használja fel, bűntettet követ el, és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt áll.

(3) Ha a tettes és a sértett az elsőfokú bíróság ítéletének meghozatala előtt házasságot köt, a büntetés korlátlanul enyhíthető.

4 199. § Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki ennél fiatalabb, azonos nemű személlyel fajtalankodik, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

5 200. § (1) Aki azonos nemű személyt erőszakkal avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel fajtalanságra vagy ennek eltűrésére kényszerít, vagy védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát használja fel fajtalanságra, bűntettet követ el, és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt áll.

6 201. § (1) Aki tizennegyedik életévét be nem töltött személlyel közösül, valamint az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét meg nem haladott személlyel fajtalankodik, bűntettet követ el, és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra törekszik rábírni, hogy vele közösüljön vagy fajtalankodjék, bűntettet követ el és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(3) A büntetés két évtől nyolc évig, illetőleg egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha az (1), illetőleg a (2) bekezdésben meghatározott bűncselekmény sértettje az elkövető hozzátartozója, avagy az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt áll.

A szóban forgó bűncselekményi kör tekintetében a korábbi Btk. hatályban léte alatt bekövetkezett változások közül kiemelkedő jelentősége volt az 1997. évi LXXIII. törvény módosító rendelkezéseinek, illetve az Alkotmánybíróság 97/2002. (IX.4.) AB határozatának.

Az 1997. évi LXXIII. törvény az erőszakos közösülés, valamint a szemérem elleni erőszak tekintetében a passzív alanyi kört érintően hozott változást,[7] illetve a korlátlan enyhítésre lehetőséget adó norma hatályon kívül helyezésére is sor kerül.

Az Alkotmánybíróság a 97/2002. (IX.4.) AB határozatával gyakorlatilag teljességgel átalakította a korábbi Btk.-nak a nemi erkölcs elleni bűncselekményeket szabályozó törvényi tényállásainak a struktúráját „azáltal, hogy megsemmisítette a természet elleni fajtalanság (199. §) és a természet elleni erőszakos fajtalanság (200. §) törvényi tényállásait, mely bűncselekmények az azonos nemű személyek közötti szexuális kapcsolatot rendelték büntetni. A korábban – az elkövetővel azonos nemű sértett sérelmére, annak akarata ellenére erőszakkal vagy az élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetéssel kikényszerített vagy a sértett védekezésre, illetve akaratnyilvánításra képtelen állapotát kihasználó szexuális tevékenység – természet elleni erőszakos fajtalanságnak minősülő cselekmény változatlanul büntetőjog-ellenes magatartás maradt, de már szemérem elleni erőszaknak (198. §) minősült, mely deliktumot korábban csak az elkövetőtől különböző nemű sértett sérelmére lehetett elkövetni.

Az azonos elkövetési magatartás, az azonos minősítő körülmények és az azonos büntetési tételek mellett kizárólag az elkövető szexuális irányultságán alapuló törvényi megkülönböztetést azonban az Alkotmánybíróság nem látta

202. § (1) Aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra bír rá, hogy mással közösüljön vagy fajtalankodjék, bűntettet követ el, és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra törekszik rábírni, hogy mással közösüljön vagy fajtalankodjék, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(3) A büntetés két évtől nyolc évig, illetőleg egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha az (1), illetőleg a (2) bekezdésben meghatározott bűncselekmény sértettje az elkövető hozzátartozója, avagy az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt áll.

[7] 197. § (1) Aki mást erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel közösülésre kényszerít, vagy más védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát közösülésre használja fel, bűntettet követ el, és két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

198. § (1) Aki mást erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel fajtalanságra, vagy ennek eltűrésére kényszerít, vagy másnak a védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát fajtalanságra használja fel, bűntettet követ el, és két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

észszerűnek és objektíve igazolhatónak. Miként azt sem, hogy a szemérem elleni erőszak elkövetője csak a sértett magánindítványára, míg a természet elleni erőszakos fajtalanság megvalósítója a sértett akaratától függetlenül is büntethető volt. A sértett szempontjából ugyanis véletlen, hogy heteroszexuális vagy homoszexuális irányultságú elkövető áldozatává válik-e, saját magánszférájának kímélete szempontjából pedig közömbös, hogy milyen az elkövető szexuális preferenciája. A természet elleni erőszakos fajtalanság törvényi tényállásának a megsemmisítésével és annak szemérem elleni erőszakként minősülése által azonban mind a heteroszexuális, mind a homoszexuális erőszakos jellegű cselekmények – alapesetben – magánindítványos cselekménnyé váltak, figyelemmel arra, hogy a megsemmisítés csupán a büntetendő magatartások külön törvényhelyben történő meghatározását érintette [37/2002. (IX. 4.) AB határozat]. Mindennek azonban végső soron az lett az eredménye, hogy az Alkotmánybíróság egy olyan, a büntetőeljárás lefolytatásához szükséges feltételt kapcsolt a homoszexuális jellegű erőszakos cselekvőségekhez, amelyre korábban – azaz a természet elleni erőszakos fajtalanság törvényi tényállásának létezésekor – a büntetőjogi felelősségre vonáshoz nem volt szükség. Másként fogalmazva, az Alkotmánybíróság döntésével bővítette a magánindítványra büntethető tevékenységek körét."[8]

3. A hatályos törvényi tényállások bemutatása

A Btk.[9] jelentős mértékben fogalmazta újra a nemi élet szabadságát védő törvényi tényállásokat. A fejezeten belül új bűncselekményként került megalkotásra a szexuális kényszerítés.

[8] Belovics Ervin: *Büntetőjog I. Általános Rész.* Ötödik hatályosított kiadás. Budapest, ORAC, 2023. 101–102.

[9] A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény.

3.1. A szexuális kényszerítés[10]

A miniszteri indokolás szerint

> „A hatályos Btk. alapján az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak akkor büntetendő, ha a közösülésre vagy fajtalanságra kényszerítés erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetéssel valósult meg. A jelenlegi joggyakorlat a sértett nem önkéntes beleegyezésével, ám mégsem kvalifikált fenyegetés hatására megvalósuló szexuális aktust kényszerítésnek (Btk. 174. §) minősíti. A törvény ezen változtatni kíván, ezért szexuális kényszerítésként súlyosabb büntetéssel rendeli büntetni az ún. nemi zsarolást, ezzel elmozdul a szabályozás a hazai és külföldi női jogvédő szervezetek, testületek (pl. a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöbölésével foglalkozó CEDAW Bizottság ajánlása) által is kívánt irányba.

Az új tényállás megalkotásának indoka még a 2011/93/EU irányelv […], továbbá a Lanzarote Egyezmény […].

A 2011/93/EU irányelv meghatározza a büntetési tétel felső határának legalacsonyabb mértékét, illetve a beleegyezési korhatárt el nem érő személyek sérelmére történő elkövetést szigorúbb megítélés alá is helyezi, erre figyelemmel a törvény szerint minősített esetet jelent a tizennyolcadik, illetve tizennegyedik életévét be nem töltött sérelmére elkövetett szexuális kényszerítés. További minősített eset – a szexuális erőszakhoz, szexuális visszaéléshez hasonlóan –, ha az elkövető a hozzátartozója, vagy nevelése, felügyelete, gondozása, gyógykezelése alatt álló személy sérelmére, illetve a közte és a sértett között fennálló egyéb hatalmi vagy befolyási viszonnyal visszaélve követi el a bűncselekményt. A hatalmi vagy befolyási viszony olyan kapcsolatot jelent az elkövető és a sértett között, amely a fenti meghatározásokon (hozzátartozó, nevelő stb.) kívül

[10] 196. § (1) Aki mást szexuális cselekményre vagy annak eltűrésére kényszerít, bűntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.
(2) Két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, aki a szexuális kényszerítést
a) tizennyolcadik életévét be nem töltött személy sérelmére,
b) a hozzátartozója, vagy nevelése, felügyelete, gondozása, gyógykezelése alatt álló személy sérelmére, illetve a sértettel kapcsolatban fennálló egyéb hatalmi vagy befolyási viszonyával visszaélve
követi el.
(3) A büntetés öt évtől tíz évig terjedő szabadságvesztés, ha a szexuális kényszerítést tizennegyedik életévét be nem töltött személy sérelmére követik el.

esik, azonban azokhoz hasonlóan személyes vagy függelmi viszonyt keletkeztethet (pl. unokatestvér, a család barátja, szomszéd stb.).

Mivel a szexuális cselekmény végzésére vagy annak eltűrésére való kényszerítés felölel minden olyan magatartást, amikor a sértett nem önként és szabadon adja a beleegyezését a szexuális cselekményhez, hanem valamilyen kényszer hatására, ez a tényállás alkalmas lehet a CAHVIO Egyezmény rendelkezéseinek átültetéséhez, ezen egyezmény ugyanis a beleegyezés hiányát írja elő tényállási elemként."

A miniszteri indoklásból egyértelműen kiderül, hogy a jogalkotó a korábban – egyébként a Btk.-ban változatlan szöveggel megtalálható – kényszerítésként[11] értékelt nemi zsarolást kívánta súlyosabban büntetni.

Tehát a szexuális kényszerítés törvényi tényállása bár új a nemi élet szabadságát védő deliktumok körében, de nem előzmény nélküli, mert amint arra a miniszteri indokolás is utal, a nem beleegyezésen alapuló szexuális kapcsolat – a súlyosabb deliktumok törvényi feltételeinek hiányában – korábban is büntetendő volt, a cselekvési szabadságot minden körülmények között oltalmazó kényszerítés törvényi tényállása által. „Nem szerencsés ugyanakkor, hogy a jogalkotó nem kapcsolt elkövetési módot a kényszerítési magatartáshoz."[12]

3.2. Szexuális erőszak

A miniszteri indokolásban kifejtettek szerint

> „Az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak tényállásának újraszabályozása elsődlegesen azért szükséges, mert Magyarország 2010. november 29-én aláírta a Lanzarote Egyezményt, illetve az Európai Unió tagállamai 2011 decemberében elfogadták a 2011/93/EU irányelvet, amelynek legkésőbb 2013. december 18-ig meg kell feleltetni jogszabályainkat. Emellett – az egyszerűsítés érdekében – a törvény összevonja a teljesen azonos tartalmú erőszakos közösülés és szemérem elleni erőszak tényállását, és új címet ad (szexuális erőszak), ami mindkettőt lefedi, és a köznyelv számára is egyértelmű.

[11] 195. § Aki mást erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűrjön, és ezzel jelentős érdeksérelmet okoz, ha más bűncselekmény nem valósul meg, bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

[12] Szomora Zsolt: Megjegyzések az új Büntető Törvénykönyv nemi bűncselekményekről szóló XIX. Fejezetéhez. *Magyar Jog,* 2013/11. 653.

A 2011/93/EU irányelv 3. cikk (5) bekezdés ii. és iii. pontja, illetve (6) bekezdése, továbbá a Lanzarote Egyezmény 18. cikk (1) bekezdés *b)* pontja a következőket nyilvánítja büntetendő magatartásoknak:

- a gyermekkel folytatott szexuális tevékenység, amennyiben a gyermek különösen kiszolgáltatott helyzetével, különösen szellemi vagy testi fogyatékosságával vagy eltartotti helyzetével élnek vissza,
- a gyermekkel folytatott szexuális tevékenység, amennyiben kényszert, erőszakot vagy fenyegetést alkalmaznak,
- a gyermeknek valamely harmadik féllel folytatott szexuális tevékenységre kényszer, erőszak vagy fenyegetés alkalmazásával történő késztetése.

Mind a 2011/93/EU irányelv, mind a Lanzarote Egyezmény gyermeknek a tizennyolcadik életévét be nem töltött személyt tekinti, így valamennyi említett magatartás e személyi kör tekintetében büntetendő. Az elkövetési magatartások tekintetében a 2011/93/EU irányelv meghatározza a büntetési tétel felső határának legalacsonyabb mértékét, egyes esetekben a beleegyezési korhatárt el nem érő személyek sérelmére történő elkövetést szigorúbb megítélés alá is helyezi, az új tényállás büntetési tételeit tehát eszerint kell megállapítani.

A hatályos Btk. alapján az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak akkor büntetendő, ha a közösülésre vagy fajtalanságra kényszerítés erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetéssel valósult meg. A jelenlegi joggyakorlat kikristályosodott és egységes a kényszer és a kvalifikált fenyegetés értelmezése és alkalmazása tekintetében, ezen a gyakorlaton a törvény nem kíván változtatni.

Mindezek alapján a szexuális erőszak bűncselekmény alapesete valósul meg, ha az elkövető a sértettet erőszakkal, illetve az élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetéssel szexuális cselekményre (ennek fogalmát ld. a 459. §-ban) vagy annak eltűrésére kényszeríti. Minősített eset lesz, ha

- a sértett tizennyolcadik életévét még nem töltötte be,
- az elkövető a sértett hozzátartozója, vagy nevelése, felügyelete, gondozása, gyógykezelése alatt álló személy sérelmére, illetve ha a bűncselekményt a közte és a sértett között fennálló egyéb hatalmi vagy befolyási viszonnyal visszaélve követi el,
- az elkövető más védekezésre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotát szexuális cselekményre használja fel."

3.3. A szexuális visszaélés[13]

Új elnevezéssel, de lényegében változatlan keretek között rendeli büntetni a Btk. a korábban megrontás elnevezéssel bűncselekménnyé nyilvánított magatartásokat.

A miniszteri indokolásban kifejtettek szerint

> „A beleegyezésen alapuló szexuális kapcsolat vélelmezett korhatára a hatályos Btk. és a törvény értelmében is tizennégy év. A megrontás hatályos tényállása ennek megfelelően a tizennegyedik életévét be nem töltött személlyel való közösülést vagy fajtalankodást szankcionálja.

A törvény elnevezésében, illetve tartalmilag és szerkezetileg is átalakítja a megrontás tényállását. A szexuális visszaélés megjelölés a hatályosnál jobban kifejezi az elkövetési magatartást, illetve jobban megfelel a nemzetközi egyezményekben foglaltaknak is.

A hatályos Btk. 201. és 202. §-a aszerint differenciál, hogy az elkövető a sértettel maga közösül, vagy fajtalankodik, illetve arra törekszik, hogy vele közösüljön vagy fajtalankodjon, míg a másik § szerint a mással való közösülés, illetve fajtalankodásra rábírás vagy rábírni törekvés az elkövetési magatartás. A törvény ezzel szemben nem az elkövető oldaláról (vele vagy mással) differenciál, hanem a cselekmény sértettjének kora szerint. Eszerint a sértett

– az (1) és (2) bekezdésben tizennégy éven aluli [az (1) bekezdés első fordulatában tizenkettő és tizennégy év közötti],

---

[13] 198. § (1) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét be nem töltött személlyel szexuális cselekményt végez, vagy ilyen személyt arra bír rá, hogy mással szexuális cselekményt végezzen, bűntett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra törekszik rábírni, hogy vele vagy mással szexuális cselekményt végezzen, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(3) Ha a sértett az elkövető hozzátartozója vagy nevelése, felügyelete, gondozása, gyógykezelése alatt áll, illetve az elkövető a szexuális visszaélést a sértettel kapcsolatban fennálló egyéb hatalmi vagy befolyási viszonyával visszaélve követi el, a büntetés

a) az (1) bekezdésben meghatározott esetben két évtől nyolc évig,

b) a (2) bekezdésben meghatározott esetben egy évtől öt évig

terjedő szabadságvesztés.

(4) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét betöltött, de tizennyolcadik életévét be nem töltött személlyel a vele kapcsolatban fennálló hatalmi vagy befolyási viszonyával visszaélve szexuális cselekményt végez, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

– a (4) bekezdésben tizennégy és tizennyolc év közötti.

A fiatalok szexuális érése, pszichoszexuális fejlettsége napjainkra jelentősen eltér a hatályos Btk. hatályba lépésekori (1970-es évek) állapottól. Erre tekintettel a szexuális visszaélés bűncselekmény elkövetője valamennyi esetben csak tizennyolcadik életévét betöltött személy lehet. […]

A tizennyolc éven aluli személlyel folytatott, erőszak nélküli szexuális tevékenység, ha a gyermekkel kapcsolatban fennálló hatalmi vagy befolyási viszonnyal élnek vissza, a hatályos Btk. szerint csak vérfertőzés esetén büntethető (egyenesági rokonok vonatkozásában). A 2011/93/EU irányelv 3. cikk (5) bekezdés i. pontjának, továbbá a Lanzarote Egyezmény 18. cikk (1) bekezdés *b)* pontjának való megfeleléshez szükséges harmonizációt végzi el a törvény a (3) és (4) bekezdésben. Hangsúlyozni kell, hogy a büntetőjogi fenyegetettség csak akkor merülhet fel, ha a tizennyolc éven felüli személy visszaél a hatalmi, befolyási helyzetével a szexuális cselekmény érdekében. A hatalmi, befolyási helyzet értelmezésével kapcsolatban irányadóak a 196. § (szexuális kényszerítés) indokolásánál írtak."

4. Elhatárolási problémák

A vizsgált bűncselekményi körben a legjelentősebb problémát a szexuális kényszerítés, illetve a szexuális erőszak elhatárolása képezi, ezen belül is annak a kérdésnek a megítélése, hogy a szexuális kényszerítés végrehajtásához szükség van-e elkövetési módra.

4.1. Jogirodalmi nézetek

Sinku Pál szerint

> „A szexuális cselekményre vagy annak tűrésére vonatkozó kényszerítés a bűncselekményt abban az esetben valósítja meg, ha azt meghatározott elkövetési módon, vagyis erőszakkal vagy fenyegetéssel került sor. […] A szexuális kényszerítés azonban csak akkor állapítható meg, ha kényszerítés akaratot hajlító (dis compulsiva). […] A szexuális kényszerítés […] nem élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetéssel, hanem bármely olyan súlyos hátrány kilátásba helyezésével megtörtén-

> het, amely alkalmas arra, hogy a megfenyegetettben komoly félelmet keltsen […].”[14]

Ezzel szemben Szomora Zsolt szerint

> „a kényszerítés nem jelent mást, minthogy a tettes a passzív alany akarata helyett a saját akaratát érvényesíti, azaz a passzív alany akaratát a saját akarata irányába hajlítja (compulsiv kényszer) vagy egyenesen megtöri (abszolút kényszer). Ez a kényszerítés tartalma, amely szükségképpen valamilyen elkövetési módot feltételez. Abszolút kényszer csakis erőszakkal valósulhat meg, a relatív kényszer pedig akár erőszakkal, akár fenyegetéssel. Figyelemmel a szexuális erőszak bűntettétől való elhatárolásra, a szexuális kényszerítés elkövetési módja kizárólag az (egyszerű) fenyegetés lehet. Szerencsés lett volna, ha a jogalkotó feltünteti ezt a tényállásban. Téves az a megállapítás, amely szerint e tényállás „törvényben meghatározott elkövetési módjai az erőszak és a fenyegetés. A tényállás egyrészről épphogy nem tartalmaz kifejezett elkövetési módot, másrészről a szexuális kényszerítés implicit módja a fenyegetés. Erőszak alkalmazása esetén a szexuális erőszakot kell megállapítani. Mindezekre tekintettel a szexuális kényszerítés új tényállása a gyakorlat számára – vélhetően – nem fog problémákat okozni: az ún. »nemi zsarolásnak« azok az esetei, amelyek eddig kényszerítésként minősültek az új Btk. alapján szexuális kényszerítésként minősítendők.”[15]

Ugyanilyen okfejtést tartalmaz a Nagykommentár a Büntető Törvénykönyvhöz, azzal a kiegészítéssel, hogy

> „Tekintettel azonban arra, hogy a fenyegetés nem a tényállásban meghatározott, hanem csak implicit elkövetési mód, álláspontunk szerint a fenyegetés törvényi fogalma a szexuális kényszerítés tényállásához nem alkalmazható [Btk. 459. § (1) bekezdés 7. pont] különös tekintettel a legál definíció megszorító jellegű elemeire. Így a tényállás vonatkozásában a fenyegetés hátrány kilátásba helyezését jelenti, amely alkalmas arra, hogy a megfenyegetettben félelmet keltsen. A fenyegetés törvényi

[14] Belovics Ervin – Molnár Gábor – Sinku Pál: *Büntetőjog II. Különös Rész.* Kilencedik hatályosított kiadás. Budapest, ORAC, 2023. 211–212.

[15] Szomora (2013) i. m. 653.

fogalmához képest a hátrány súlyosságának és a félelem komolyságának (komoly súlyának) elhagyása a hátrány félelem keltésére alkalmasságával kapcsolatban bővíti a mérlegeléssel a tényállásszerűség körébe vonható magatartások körét. A kényszerítés tényállásához hasonlóan ugyan a kilátásba helyezett hátránynak és a kényszerített szexuális cselekménnyel bekövetkezett sérelmének (a szexuális önrendelkezés sérelmének) az összevetése a szexuális kényszerítés esetén is indokolt, de ez a mérlegelés a kényszerítés bűncselekményéhez képest más, a tényállás körét tágabban megvonó értelmezési eredményhez vezethet."[16]

Gál István László ugyancsak rámutat, hogy a kényszerítés törvényi tényállása nem tartalmaz elkövetési módot. Ugyanakkor a bűncselekmény

„tipikus (de nem kizárólagos, nem taxatív) elkövetési módokkal követhető el

- olyan fenyegetéssel, amely nem közvetlen,
- olyan fenyegetéssel, amely nemi élet vagy testi épség ellen irányul,
- olyan erőszak által, amely nem akaratot bénító, hanem csak akaratot hajlító (vis compulsiva),
- egyéb módon, amely nem minősül sem erőszaknak, sem fenyegetésnek (például a sértett olyan állapotát kihasználva, amely nem minősül teljesen védekezésre vagy akaratnyilvánításra képtelennek például a sértett nem teljesen csak enyhefokban szellemi fogyatékos, vagy az elkövető a relatív korkülönbséget használja fel a sértett közösülésre kényszerítésére)."[17]

Márki Zoltán annak az álláspontjának ad hangot, amely szerint a bűncselekmény elkövetési magatartása a szexuális cselekményre vagy annak eltűrésére kényszerítés.

„A kényszerítés fogalma itt felölel minden olyan magatartást, amelynek hatására a passzív alany nem önkéntes beleegyezésével lesz hajlandó

[16] Szomora Zsolt: A nemi élet szabadsága és a nemi erkölcs elleni bűncselekmények (Btk. XIX. fejezet). In: Karsai Krisztina (szerk.): *Nagykommentár a Büntető Törvénykönyvhöz.*, Budapest, Wolters Kluwer Hungary, 2019. 444.

[17] Gál István: A szexuális bűncselekmények az új magyar büntetőjogban. In: Elek Balázs – Háger Tamás (szerk.): *Igazság, ideál és valóság. Tanulmányok Kardos Sándor 65. születésnapja tiszteletére.* Debrecen, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Büntető Eljárásjogi Tanszéke, 2014. 119–120.

szexuális cselekményre. Ez lehet akaratot hajlító (de nem akaratot bénító), erőszak (vis compulsiva), valamint olyan fenyegetés, amely nem az élet vagy testi épség ellen irányul, vagy ha az ellen irányul úgy nem közvetlen. A 459. § (1) bekezdés 7. pontja szerint eltérő rendelkezés hiányában fenyegetés: súlyos hátrány kilátásba helyezése, amely alkalmas arra, hogy a megfenyegetettben komoly félelmet keltsen. Ez a helyzet, ha a fenyegetés nem élet vagy testi épség ellen irányul, hanem más jogokat vagy érdekeket érintő súlyos hátrányt helyez kilátásba (pl. munkahely elvesztését, vagyoni károsodást, a becsület csorbítását stb.), vagy ha a fenyegetés nem közvetlen."[18]

4.2. Jogalkalmazói gyakorlat

A jogalkalmazói gyakorlat hosszú ideig egységesnek volt tekinthető. Ennek lényege szerint a szexuális kényszerítés esetében a kényszerítés fogalma felölel minden olyan magatartást, amelynek hatására a passzív alany nem önkéntes beleegyezéssel végez szexuális cselekményt. Az elkövetés módja lehet akaratot hajlító erőszak *(vis compulsiva)*, valamint olyan fenyegetés, amely nem az élet vagy testi épség ellen irányul, vagy ha az ellen irányul úgy nem közvetlen.[19]

Ezzel ellentétben a Kúria egy 2023-ban meghozott határozatában a következőkre mutatott rá: a szexuális erőszak megítélésénél legyen szó akár erőszakról, akár kvalifikált fenyegetésről, az elkövetési magatartás sértettre gyakorolt hatásából kell kiindulni. Ennek megfelelően szexuális erőszak valósul meg akár az akaratot lenyűgöző *(vis absoluta)*, akár az akaratot hajlító *(vis compulsiva)* erőszak alkalmazásakor, továbbá az élet, a testi épség elleni közvetlen fenyegetés realizálásakor. A határozatban kifejtettek szerint a szexuális cselekmény véghezvitele érdekében kifejtett erőszak bármilyen formája a szexuális erőszakot hozza létre, azaz a szexuális kényszerítés elkövetési módja erőszak nem lehet, ezért a szexuális kényszerítés nem kvalifikált fenyegetéssel vagy legfeljebb erőszakos magatartással jöhet létre.[20]

Az Egri Törvényszék mindezekkel szemben arra az álláspontra jutott, hogy a szexuális kényszerítés megvalósulásához sem erőszakra, sem kvalifikált fenye-

[18] Márki Zoltán: A nemi élet szabadsága és a nemi erkölcs elleni bűncselekmények. In: Kónya István (szerk.): *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára.* Harmadik kiad. Budapest, HVG-ORAC, 2016. 682.

[19] Kúria Bfv. III. 1404/2019.

[20] Kúria Bfv. I. 1238/2022/6.

getésre nincs szükség. A szexuális cselekmény végzésére vagy annak eltűrésére való kényszerítés ugyanis minden olyan magatartást magába foglal, amikor a sértett nem önként és nem szabadon adja a beleegyezését a szexuális cselekményhez, hanem valamilyen kényszert kell eltűrnie.[21]

5. Dogmatikai háttér áttekintése

Nem képezheti vita tárgyát, hogy a kényszerítés törvényi tényállása elkövetési módot nem tartalmaz, minden ezzel ellentétes okfejtés legfeljebb figyelmetlenségből fakadó leírási hiba lehet.

Az is egyértelműen leszögezhető, hogy a szóban forgó bűncselekménynek már az elnevezése magában foglalja a kényszerítést, azaz az arra való utalást, hogy a passzív alany az akaratával ellentétes magatartást tanúsít, tehát tesz, vagy eltűr valamit, illetve tartózkodik valamitől. Kényszeríteni bárkit minderre nyilvánvalóan csak úgy lehet, ha az elkövető olyan magatartást tanúsít, amely által eléri a sértetti akarat megsemmisülését. Egyértelműen ebbe a körbe tartozik a fenyegetés, amennyiben az nem az élet, illetve a testi épség ellen irányul, vagy ha ezekkel kapcsolatos, de nem közvetlen jellegű. Az élet, testi épség elleni közvetlen fenyegetés ugyanis más bűncselekményt, konkrétan a szexuális erőszakot hozza létre (Btk. 197. §). Tehát ebben a körben valójában egy kérdés képezheti vita tárgyát, nevezetesen hogy a fogalom törvényszövegben való meg nem jelenítése teret enged-e annak az értelmezésnek, amely szerint a fenyegetés hátrány kilátásba helyezése, amely alkalmas arra, hogy a sértettben félelmet keltsen. Ezen felfogás szerint tehát a hátránynak nem kell súlyos jellegűnek lennie, és arra sincs szükség, hogy alkalmas legyen komoly félelem keltésére.

A fenyegetés – törvényi definíciója [Btk. 459. § (1) bekezdés 7. pont] szerint – olyan pszichikai ráhatás, amely képes előidézni a megfenyegetett komoly félelmét. A törvény a fenyegetés fogalmát tárgyi, illetve alanyi ismérvekkel jellemzi.

A tárgyi oldal ismérve a súlyos hátrány, amely minden olyan magatartás megvalósításának kilátásba helyezését felöleli, amely egyébként bűncselekményként lenne értékelhető. Súlyos hátránynak minősülhet azonban a jogszerű magatartás kilátásba helyezése is, ha ezt jogellenes célok elérése érdekében alkalmazzák.

Az alanyi oldal jellemzője, hogy a súlyos hátrány kilátásba helyezésének alkalmasnak kell lennie arra, hogy a megfenyegetettben komoly félelmet kelt-

[21] Egri Törvényszék 2. Bf. 202/2022/11.

sen. Ezt a konkrét körülmények alapján a megfenyegetett személy ismeretében kell vizsgálni, mivel a különböző személyek különböző idegrendszeri és pszichés sajátosságokkal rendelkeznek. A fenyegetést tehát nem az azt kifejtő elkövető, hanem az azt elszenvedő sértett szemszögéből kell vizsgálni. A fenyegetés ugyanis a sértett akaratára történő ráhatás, ezért annak félelemkeltő hatása szempontjából az is irreleváns, hogy a terhelt komolyan gondolta-e (BH 2017.358.).

Álláspontom szerint – bár kétségtelen tény, hogy a szexuális kényszerítés törvényi tényállása elkövetési módot nem tartalmaz – a fenyegetés fogalmának kiterjesztése lényegében lehetetlenné tenné a törvényi tényállás alkalmazásának egységességét. Nem lehet továbbá figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy amennyiben a kilátásba helyezett hátrány akár teljességgel jelentéktelen is lehet, ami egyébként csupán csekély félelmet kelt, akkor valójában a passzív alany ellenállása sem értékelhető komolynak, mely elengedhetetlen feltétele a szexuális kényszerítés megvalósulásának is.

Jelentősebbnek tekinthető az ellentmondás az erőszak fogalmával kapcsolatban. Az erőszak az emberi testre gyakorolt olyan fizikai ráhatást jelent, amelyet a Btk. Különös Részében meghatározott törvényi tényállás megvalósítása érdekében fejtenek ki.

A jogirodalom és a joggyakorlat megkülönbözteti az úgynevezett akaratot megtörő *(vis absoluta)*, illetve az akaratot hajlító *(vis compulsiva)* erőszakot. Az akaratot megtörő erőszak jellemzője, hogy a fizikai ráhatás kilátástalanná teszi az akaratnak megfelelő magatartást, vagyis a kényszer bénító jellegű. Az akaratot megtörő erőszaknak nem abszolút értelemben kell lenyűgözőnek lennie, hanem mindig a hatása alatt álló személy viszonylatában. Ezért kell különös gonddal elemezni és értékelni az erőszakot kifejtő és az annak hatása alatt álló személy között meglévő erőkülönbséget, az erőszak hatása alatt álló személy fizikai, pszichikai állapotát. Ugyanakkor – a bírói gyakorlat szerint – az erőszak lenyűgöző jellegét nem zárja ki az, ha a bűncselekmény befejezettsége a sértett ellenállása miatt marad el (BH 2019.66.).

Az akaratot hajlító erőszak esetén az ellenállás nem lehetetlen, azonban a hatása alatt álló végül is az akaratával ellentétes magatartást tanúsít.

Tehát amennyiben már az akaratot hajlító erőszak is a súlyosabb büntetéssel fenyegetett szexuális erőszakot hozná létre, ebben az esetben csupán az erőszakos jellegű tevékenység alapozhatná meg a szexuális kényszerítést, amely szerint „erőszakos magatartásnak minősül a más személyre gyakorolt támadó jellegű fizikai ráhatás abban az esetben is, ha az nem alkalmas testi sérülés okozására” [Btk. 459. § (1) bekezdés 4. pont].

Ez az értelmezés kétségtelenül ellentétben áll a korábbi bírói gyakorlattal és a jogirodalmi álláspontal is.

Ugyanakkor, ha abból indulunk ki, hogy a nemi élet szabadságát védő deliktumok törvényi tényállásának centrumában a kényszerítés áll, amely által a passzív alany az akarata ellenére tesz, nem tesz vagy tűr el valamit, és ezt a tevékenységi kört a Btk. egy külön törvényi tényállásban is megjeleníti, amely a szexuális cselekmények tekintetében – amint arra a miniszteri indokolás is utal – jogtörténeti előzménye a szexuális kényszerítésnek, a kényszerítés törvényi tényállásával kapcsolatos (Btk. 195. §) dogmatikai háttér nem hagyható figyelmen kívül. Márpedig a kényszerítés törvényi tényállásának megvalósulásához legalább *vis compulsiva*-ban jelentkező erőszakra van szükség. Ennek a jogértelmezésnek a háttere is egyértelmű, nevezetesen az ilyen jellegű magatartás a bűncselekménnyé nyilvánítás szükségességi szintjét – azaz a társadalomra veszélyességet – csak akkor éri el, ha a passzív alany ellenállása komoly és nem felszínes.

6. Összegzés

Álláspontom szerint tehát a szexuális kényszerítés megvalósulásához olyan elkövetési mód alkalmazására van szükség, amely a fenyegetés Btk.-ban meghatározott fogalmát lefedi [Btk. 459. § (1) bekezdés 7. pont], és/vagy olyan erőszak kifejtésére, amely *vis compulsiva*-nak minősül. Az erőszakos jellegű tevékenység, mint például a passzív alany tojással való megdobálása, egyértelműen olyannak tekinthető, amely a komoly ellenállás leküzdésére nem alkalmas. Miként a bűncselekmény – annak jellegéből fakadóan – egyéb módon sem hozható létre.

EMBERKÉP A BÜNTETŐELJÁRÁSBAN A TERHELT JOGÁLLÁSA JOGALKOTÓI ÉS JOGALKALMAZÓI SZEMPONTBÓL

Hazai megoldások és nemzetközi elvárások

Bérces Viktor

1. Bevezetés

A terhelt jogállásával kapcsolatban elsődlegesen a terhelt jogvédelmével, illetőleg a terhelti védekezés garanciáival kapcsolatos szempontokra gondolunk. Jóllehet, a vizsgálat tárgykörébe e perbeli személyek eljárási kötelezettségei is beletartoznak, utóbbival a tudományos szakirodalom kevesebbet foglalkozik. Megjegyzem, valamennyi európai büntetőeljárási kódexekben a terhelt jogaival kapcsolatos szabályanyag a terjedelmesebb és ezen jogalkotói megoldást követi a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC törvény (a továbbiakban: Be.) is.

A nemzetközi egyezményekben ugyancsak a terhelt jogaival kapcsolatos szabályozás dominál. Mindez abból a felismerésből ered, amelynek alapján a terhelt „védtelen" a hatóságokkal, valamint bíróságokkal szemben és e – sokszor ténylegesen, máskor csak látszólag – igazságtalan helyzetet csak megfelelő eljárási garanciákkal lehet ellensúlyozni.

Emellett megfigyelhető, hogy a kontinentális jogrendszert követő államok egyre inkább az angolszász megoldásokhoz közelítenek, amelynek során a terhelt beismerő vallomásának fokozottabb jelentőséget tulajdonítanak. Mindez kétségtelenül kedvezőleg hat e személyek eljárásjogi pozíciójára.

A továbbiakban elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a magyar jogalkotás folyamatában, illetve a joggyakorlatban milyen szemléletbeli változások történtek az utóbbi időszakban, illetőleg ezek mennyiben feleltethetők

* Egyetemi docens, Polgári Eljárásjogi Tanszék

meg a különböző európai sztenderdeknek – különös tekintettel az Emberi Jogok Európai Bíróságának (a továbbiakban: EJEB, illetőleg Bíróság) gyakorlatára.

2. Origo: az ártatlanság vélelme

A terhelt eljárási státuszának elsődleges ismérve az ártatlanság vélelmének megfelelő szintű szabályozása, illetőleg következetes tiszteletben tartása. Utóbbi elvárás nem csak az ügyben eljáró hatóságokra és bíróságokra, hanem valamennyi állampolgárra, „harmadik személyekre" is vonatkozik.

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban: Egyezmény) alapján mindenkit ártatlannak kell vélelmezni, amíg a bűnösségét az érintett bíróság végső fokon, tisztességes tárgyalást követően meghozott ítéletében egyértelműen meg nem állapítja.[1]

A magyar jogirodalomban már jóval korábban foglalkoztak e problémakörrel, így például Angyal Pál szerint mindez a polgári jogbiztonság *conditio sine qua non*-ja,[2] Király Tibor szerint pedig lényegében az eljárásban résztvevő személyek egymáshoz való viszonyát meghatározó elv, ezáltal tulajdonképpen nem is vélelemnek, hanem „ideiglenes igazságnak" tekinthető.[3]

Az ártatlanság vélelmének kiemelt jelentősége a Be. szerkezeti felépítése alapján is megállapítható, hiszen az elv közvetlenül a törvény 1. §-ban került rögzítésre. Más kérdés, hogy a bűnösség vélelmére épülő logika a nyomozó hatóságok, illetőleg ügyészségek eljárási cselekményei során egyértelműen tapasztalható. Farkas Ákos szerint e jelenség következetesen jelen van a processzusokban, mivel az egyes szervezeti struktúrákon belül a terheltével ellentétes érdekek működnek, így például az ügyészséget nyilvánvalóan motiválja a váderedményesség. Az elfogulatlanság sokszor „megdőlni látszik" a nyomozó hatóság, illetőleg az ügyész, kérdezési stílusa, modora, esetleges megnyilvánulásai, észrevételei során.[4]

Különösen kényes kérdés a bírói elfogulatlanság. Az egyesbíró, illetőleg a bírói tanács tagjai a bűncselekmény gyanújára sem utalhatnak, sőt, annak még látszatát is kerülniük kell. Megjegyzem, bírói elfogulatlanság megítélése szempontjából a vádlott nézőpontja is fontos, de nem meghatározó jellegű. A döntő

1 6. cikk. 2. pont

2 Angyal Pál: Az egyéni jogok biztosításának elve. In: Tóth Mihály (szerk.): *Büntető eljárásjogi olvasókönyv.* Budapest, Osiris, 2003. 44.

3 Király Tibor: *Büntetőeljárási jog.* Budapest, Osiris, 2003. 125.

4 Farkas Ákos: *A büntetőeljárás hatékonysága.* Kandidátusi értekezés. Miskolc, 1997. 119.

ismérv az, hogy e jelenséggel kapcsolatos terhelti félelmet objektíve igazoltnak lehet-e tekinteni.[5]

A magyar joggyakorlatban – különösen a nyomozási bíró eljárásában – a személyi szabadságot korlátozó kényszerintézkedések elrendelésének, illetőleg fenntartásának gyakorlata okoz elvi problémát, hiszen ezen eljárási cselekményekre anélkül kerül sor, hogy a terhelt büntetőjogi felelősségét ügydöntő határozatban megállapították volna. Ezen belül a letartóztatás tűnik leginkább aggályosnak, ugyanakkor annak számos esetben – különösen a nyomozás érdekei miatt – nincs alternatívája. Legfeljebb az alkalmazhatósági kör tekintetében lehet törvényi korlátokat felállítani, elrendelésének lehetőségét azonban nem lehet kizárni olyan bűncselekmények (például bűnszervezetben részvétel) esetében, amelyeknél a hatékony felderítés másképp nem biztosítható. A kényszerintézkedések léte tehát ebben az esetben nem a terhelt vélelmezett bűnösségéből, hanem az eljárás sikerességének követelményéből fakad.

A bírói elfogulatlanság megítélése szempontjából az EJEB gyakorlata is ellentmondásos. Így például a Bíróság szerint nem sértette az Egyezményt, amikor a bíró a tárgyalás során olyan kijelentéseket tett, amelyekből az ügy megítélésével kapcsolatos prekoncepcióira, illetőleg a terhelt perbeli esélyeire lehetett következtetni.[6] A strasbourgi fórum ugyanakkor megállapította az Egyezmény sérelmét, amikor a terhelt *„in dubio pro reo”* elve alapján történő felmentését követően olyan megállapításokat tettek, hogy a kérelmezővel szemben megfogalmazott gyanú továbbra is fennáll,[7] illetve akkor is, amikor egy belga vizsgálóbíró az eljárás nyomozási szakaszának lezárásakor a terheltet hírhedt sorozatgyilkosokhoz hasonlította.[8]

3. A terhelt tisztességes eljáráshoz való jogának tartalma

E szupranacionális elv napjainkban a terhelti jogérvényesítés legfontosabb alappillérévé vált. Az angolszász eredetű princípium lényeges elemeit elsőként az Egyezmény 6. cikke fejtette ki, mára pedig valamennyi európai állam alkotmányában vagy eljárási kódexében fellelhető.

---

5 BH 1997/12. sz. 157.

6 Buscemi v. Italy no. 29569/95., judgment of 16 September 1999,

7 Lamanna v. Ausztria ügy. In: Czine Ágnes – Szabó Sándor – Villányi József: *Strasbourgi ítéletek a magyar büntető eljárásban.* Budapest, HVG-ORAC, 2008. 221.

8 E kijelentés lényegében alkalmas volt arra, hogy a nyilvánosság előtt a bűnösség benyomását keltse. Pándy v. Belgium ügy In: Czine–Szabó–Villányi i. m. 222.

A releváns jogsértések elbírálásának elsődleges nemzetközi fóruma az EJEB, így alapvetően e fórum döntései jelenítik meg a beérkezett panaszokkal kapcsolatos formai, illetőleg tartalmi követelményeket. Így például általános szabály, hogy az eljárások állítólagos tisztességtelenségére utaló körülményeket a kérelmezőnek kell bizonyítania.[9]

a) A „fegyverek egyenlőségének" elve alapján a vádnak és a védelemnek egyenlő esélyt kell biztosítani arra, hogy tény-és jogkérdésekben véleményt formálhasson. Mindez nem feltétlenül jelenti a vád és a védelem jogosítványának teljes azonosságát, de „mindenképpen megköveteli, hogy a védelem a váddal összevethető súlyú jogosítványokkal rendelkezzen".[10] A bizonyítási eljárások esetében a terheltnek, illetve védőjének ugyanolyan lehetőségeket kell biztosítani. Ezzel együtt tudvalevő, hogy az elv a nyomozási szakaszban – elsősorban a szigorú jelenléti szabályok miatt – csak korlátozásokkal érvényesülhet. Ezenkívül „a fegyverek egyenlősége nem számtani egyenlőség, hanem inkább az információkhoz (iratokhoz) való hozzáférés, és így az eljárási cselekményekben való érdemi részvétel jogát, illetve a terhelt és a védő érdemi felkészülésének fontosságát hangsúlyozza."[11] Megjegyzem, a „fair eljáráshoz" fűződő követelmények nem mindig érvényesülnek a tárgyalási szakban sem. Számos olyan eset előfordul, amikor a terhelt eljárási jogai korlátozva vannak, így például a vádlott és a védő érintkezésének akadályozásakor, vagy éppen a tárgyalás rendjének fenntartása érdekben foganatosított pervezető cselekmények esetén.

Az EJEB megállapította az Egyezmény megsértését, amikor 1. az őrizetben lévő terhelt első kihallgatásakor megtett beismerő vallomása során nem lehetett jelen védője, és a hatóságok arra sem figyelmeztették, hogy nem köteles magát bűncselekmény elkövetésével vádolni;[12] 2. a terhelt, illetőleg védője nem tekinthetett bele a vád anyagát képező egyes dokumentumokba, illetőleg bizonyos lényeges iratokból nem kaphatott másolatokat;[13] 3. a terhelt az ügyész beadványáról nem szerezhetett tudomást, így reagálni sem tudott annak megállapításaira; 4. a bíróság csak

9 „Göktan v. France" judgment of 2 July 2002, no. 33402/96.

10 6/1998. (III. 11.) AB hat.

11 8/2013. (III. 1.) AB hat.

12 „Göcmen v. Törökország" ügy, 2006. október 17.

13 „Öcalan v. Turkey" judgment of 12 March 2003, no. 46221/99.

a jogi képviselővel rendelkező terhelteket értesítette bizonyos lényeges körülményekről.[14]

b) A nyilvánosság elve ugyancsak eljárási főszabály, ugyanakkor szükségképpen érinti a terhelt személyiségi jogait, különösen emberi méltóságát. Ennek ellenére az a tendencia, hogy a büntetőbíróságok – a polgári ügyszakhoz képest – kevésbé korlátozzák a publicitást, elsősorban az ügyek tárgyi súlya miatt, illetőleg a közvélemény tájékoztatása céljából. Ritkább, amikor a bíróság helyt ad olyan terhelti indítványnak, amely – pusztán az emberi méltóságra, személyiségi jogokra, vagy éppen kegyeleti okokra hivatkozással – a nyilvánosság kizárására irányul.

c) Az előzetes szabadságelvonások esetében a bíróságoknak értékelniük kell a gyanú tárgyát képező bűncselekmény jellegét és súlyosságát, a meglévő bizonyítékok bizonyító erejét, a várható büntetést, az érintett személyiségét, előéletét, társadalmi körülményeit, illetőleg magatartását (különösen a megelőző büntetőeljárások által esetlegesen rárótt kötelezettségek végrehajtása tekintetében).[15]

A személyi integritást korlátozó kényszerintézkedések körében különösen a motozás, illetőleg a testi kényszer alkalmazása vetheti fel a joggal való visszaélés lehetőségét. Az egyik ügyben a Bíróság megállapította az Egyezmény sérelmét, amikor az orvos a kokaint tartalmazó zacskót lenyelő terheltet a kórházban hánytatni kezdte, mivel az nem a sértett testi és mentális épségének védelme, hanem kizárólag bizonyíték megszerzése céljából történt. Ennek végrehajtási módja már önmagában alkalmas volt arra, hogy a vizsgált személyben a félelem és a kiszolgáltatottság érzését keltse, ráadásul kockázatokat is hordozott, hiszen nem előzte meg alapos orvosi vizsgálat.[16]

A magán-és családi élet tiszteletben tartásához való jogot korlátozó kényszerintézkedések esetében szintén megvalósult a jogsérelem, amikor hajnalban, álarcos rendőrök az eljárás alá vont személy beleegyezése nélkül betörtek annak lakásába,[17] illetőleg amikor a nyomozó hatóság tagja anélkül tartott házkutatást a sértett lakásán, hogy az elrendelő határozatot felmutatta volna.[18]

---

14 „Meftah v. France" judgment of 26 April 2001, no. 32911/96.

15 EJF 1997/2. sz. 60.

16 „Jalloh v. Németország" ügy, 2006. július 11.

17 „Kucera v. Szlovákia" ügy, 2007. július 17.

18 „Imakaieva v. Oroszország" ügy, 2006. november 9.

d) A terhelt azon joga, hogy ügyét észszerű időn belül elbírálják, eltérő módon érvényesül a kontinentális, valamint az angolszász hagyományokra épülő eljárási rendszerekben. Míg a kontinentális rendszert követő államok bíróságai az anyagi (materiális) igazság, azaz a történeti tényállás minél teljesebb, az igazsághoz legközelebb eső, valósághű feltárására törekednek, addig az angolszász eljárásokban az ítélkezők megelégednek azzal, hogy pusztán a felek által előterjesztett bizonyítási indítványok alapján, azok összevetésével bírálják el az ügyet (alaki v. formális igazság). Így nyilvánvaló, hogy a kontinentális hagyományokon alapuló processzusokban – már csak garanciális okokból is – sokkal részletesebbek, hosszadalmasabbak a bizonyítási cselekmények.

Az EJEB értelmezése alapján az észszerű idő vizsgálatának intervalluma a gyanúsítás első ízben történő közlésétől a jogerős bírósági határozat meghozatalának időpontjáig tart. Az indokolt, vagy indokolatlan pertartam megállapításával kapcsolatban mindig az adott ügy komplexitását, annak tényállási sajátosságait kell alapul venni és ehhez képest kell vizsgálni azt, hogy az eljárás alanyai nem járultak-e hozzá szándékosan az eljárás elhúzásához, például felesleges bizonyítási indítványokkal, folytonosan előterjesztett tárgyalás elhalasztására irányuló kérelmekkel, vagy éppen igazolás nélküli mulasztásokkal.[19]

Az EJEB a Csanádi v. Magyarország ügyben (2004) megállapította az Egyezmény megsértését, mivel – álláspontja szerint – az alapul szolgáló eljárás nem volt olyan különösen bonyolult, amely okot adott volna az eljárás elhúzódására. A döntés alapja az volt, hogy az ügyben a magyar bíróságnak volt egy olyan 1 éves időtartamban fennálló inaktív időszaka, amely alatt egyáltalán nem tartott tárgyalást, holott ennek semmi akadálya nem lett volna.[20]

A magyar bírósági gyakorlat alapján az eljárás időtartamának észszerűtlensége szempontjából az a meghatározó, hogy van-e olyan időintervallum, amely alatt a hatóságok tétlenek.[21] Következetes álláspont, hogy a hatóságok leterheltsége önmagában nem elégséges magyarázata az eljárás elhúzódásának, mert az államok kötelesek az igazságszolgáltatási tevékenységet akként megszervezni, hogy valamennyi kötelezettsé-

[19] „Péissier and Sassi v. France", no. 25444/94.

[20] Czine–Szabó–Villányi i. m. 338–340.

[21] BH 1993/1., 1994/1, 1995/5., 1995/7.

güket el tudják látni.[22] Az EJEB ugyanakkor elvi szabályként rögzítette, hogy a mindenkori kérelmezőnek (terheltnek) a per során tanúsított „eljárási magatartása", az eljárási cselekményekkel való késedelembe esése nem róható az állami szervek terhére annak elbírálásakor, hogy az eljárás megfelel-e az „észszerű időn belüli elbírálás" követelményének.[23]

4. A terhelt vallomásának értékelése

A terhelt mindenkori eljárásjogi pozícióját nagyban befolyásolja, hogy az adott jogrendszer mennyiben tulajdonít jelentőséget vallomása relevanciájának. Továbbra is alapvető kérdés, lehet-e egyáltalán a terhelt vallomásának tartalmára bizonyítékként tekinteni.

Azok az államok, amelyekben a terhelt vallomásához jogszabály vagy a bírói gyakorlat jelentősebb jogkövetkezményeket fűz, abból az elvi tételből indulnak ki, hogy a terhelt rendelkezik a legközvetlenebb információkkal a bűncselekmény elkövetésének körülményeiről, tehát valamennyi nyilatkozatának kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani, és azokat bizonyítási eszközként kell figyelembe venni.

Somogyi Gábor szerint

> „a saját magatartására vonatkozó anyagi igazságot senki nem ismerheti jobban, mint az adott személy önmaga; aligha feltételezhető, hogy az állam bármilyen bíróság vagy más hatóság útján, múltbéli eseményre vonatkozóan közelebbi anyagi valóságot tud felderíteni, mint ami ép beszámítási képességű személy önként tett beismerésén alapszik."[24]

Álláspontom szerint ugyanakkor egy eljárás alá vont személy saját ügyében sohasem lehet kellően objektív (még teljes, feltáró jellegű beismerés esetében sem). Más kérdés, hogy a beismerést nyomatékos enyhítő körülményként lehet figyelembe venni. A bírósági ítéletek indokolásában ugyanakkor gyakorinak tekinthető a tanúvallomások előtérbe helyezése arra hivatkozással, hogy a

22 BH 1995/6.

23 „Ecke v. Germany" ügy, 1982. július 15.

24 Somogyi Gábor: A büntető per konstrukciós sajátosságai, valamint a bizonyítás szükséges mértékével összefüggő intézményei. In: *Az ítéleti bizonyosság elméleti és gyakorlati kérdései. Összefoglaló vélemény.* Budapest, Kúria Büntető-Közigazgatási-Munkaügyi és Polgári Kollégiumai Joggyakorlat-Elemző Csoport, 2017. 77.

tanút a terhelthez képest igazmondási kötelezettség terheli. Egyetértve Szalai Andrással, „a terhelti vallomás és a tanúvallomás ütközése esetén nem sok esélye van a terheltnek."[25]

a) Angliában 1899-ig egyáltalán nem volt lehetőség arra, hogy a terhelt saját ügyében vallomást tegyen. E szabályozás azon a logikán alapult, miszerint „helytelen valakit megesketni az igazmondásra, ha minden oka megvan az esküszegésre."[26] Következhet-e ebből bármilyen joghátrány a terheltre nézve? Glainville szerint „az ártatlan nem áll némán, hanem érvekkel védekezik, s türelmetlenül várja, hogy válaszolhasson a kétkedők kérdéseire. Ha ezt mégsem teszi, nem lehet tiltott dolog felhívni az esküdtek figyelmét arra, hogy értékeljék belátásuk szerint a hallgatást."[27] E szemléletet az „Averill v. Egyesült Királyság" ügyben (2000) hozott EJEB döntés is megerősítette, amely kimondta: nem sérül az Egyezmény a terhelt hallgatásának terhelő bizonyítékként történő bírói értékelésekor, ha ez a körülmény csak egyike a vád megalapozottságát alátámasztó tényezőknek.[28]

Az amerikai (büntetőeljárás jogi) szakirodalomban napvilágot láttak olyan nézetek is, miszerint a terhelt hallgatáshoz való jogát korlátok közé kell szorítani. E nézet egyik legradikálisabb képviselője a Harvard Jogi Egyetem egyik professzora, Alan M. Dershowitz, aki a terrorcselekményekkel gyanúsítható személyekkel szemben nem tartja kizártnak akár a „visszafogott" kínvallatás alkalmazásának lehetőségét sem.[29]

Az USA joggyakorlatában különös jelentősége van a terhelt beismerő vallomásának. Ennek négy alapfeltétele a tudatosság és a jogkövetkezmények ismerete, a kényszermentesség, a beismerés ténybeli alapjainak fennállása, valamint mindezen feltételek ügyiratokból történő megállapíthatósága.[30] Mindemellett, a „hallgatás joga" mint terhelti alapjog ki-

[25] Szalai András: A terhelt nyilatkozatának bizonyító ereje a hatékony védekezés szempontjából. *Eljárásjogi Szemle,* 2016/2. https://tinyurl.com/2pwmr8e5

[26] Tóth Mihály: A „Magyar Miranda" első néhány éve. In: Erdei Árpád (szerk.): *Tények és kilátások.* Budapest, KJK, 1995. 218.

[27] Tóth i. m. 218.

[28] 2000 június 6., EJF 2001/2. 23.

[29] Alan M. Dershowitz: *Why Terrorism Works. Understanding the Threat, Responding to the Challange.* New Haven–London, Yale Univerity Press, 2002. Hivatkozza: Gácsi Anett Erzsébet: *A jogellenesen megszerzett bizonyítékok értékelése a büntetőeljárásban.* Doktori értekezés. Szeged, 2015. 54.

[30] Farkas Ákos: Mentőöv a büntető igazságszolgáltatásnak: vádalku az USA-ban. In: Tóth Mihály – Tremmel Flórián – Fenyvesi Csaba (szerk.): *Ad futuram memoriam. Tanulmányok Cséka Ervin 85. születésnapja tiszteletére.* Szeged, 2007. 27.

tüntetett helyet foglal el az eljárási garanciák között. Bárd Károly jogszociológiai tanulmánya rámutat arra, hogy e praxis fontossága már nem csak általános hatósági kötelezettségként jelentkezik, hanem a hétköznapi, mindennapos ismeretek közé tartozó matéria.[31]

b) Hazánkban a terheltek első kihallgatására a felderítés során, az alapos gyanú közlését követően kerül sor. A gyanúsítotti kihallgatások célja a büntetőjogi felelősség meglapozása szempontjából releváns tények feltárása, illetve a terhelt személyi körülményeinek megállapítása.

A kihallgatások során a hatóságok részéről alkalmazott erőszakot vagy fenyegetést a Btk. kényszervallatásnak minősíti. Mindez kiegészül olyan etikai szabályokkal, amelyek alapján tilos a törvénytelen ígéreteket tartalmazó, vagy a terhelt megtévesztésére alkalmas hatósági magatartás. Nem etikátlan ugyanakkor a terhelt arra való figyelmeztetése, hogy a hatóságokkal való együttműködés vagy beismerő vallomás enyhítő körülménynek számít a későbbi szankció megállapítása során. Megjegyzem, egyes szerzők szerint – bizonyos fokig – a hatóságok által alkalmazott „taktikai blöff" is tolerálható.[32]

Tóth Mihály szerint azon egyszerűbb megítélésű ügyekben, amelyekben nem a tényállás, hanem csak a jogi minősítés képezi a vita tárgyát, a terheltek gyakrabban tesznek beismerő vallomást, ahol viszont az ügy ténybeli alapjai tisztázatlanok, a terheltek gyakrabban élnek a hallgatás jogával.[33]

A terhelti vallomások értékelésével kapcsolatos gyakorlati problémák akkor állnak elő, amikor a terhelt a nyomozási szakaszban tett vallomását visszavonja, vagy módosítja a bírósági eljárásban. Mindez jelentősen megnehezítheti és hosszadalmassá teheti a tárgyaláson történő bizonyítást. Belovics Ervin álláspontja szerint ezt úgy lehetne kiküszöbölni, ha a terhelt a hallgatás jogával csak egyszer, még a gyanúsítotti kihallgatása alkalmával élhetne. Amennyiben él e jogával, akkor onnantól kezdve vele szemben nem lenne lehetőség kérdések feltevésére az eljárás további szakaszában sem, kvázi véglegesen megfosztaná magát az érdemi véde-

[31] Bárd Károly: A hallgatás ára. *Fundamentum,* 2005/3. 5.

[32] Ilyennek lehet tekinteni például azt, amikor a hatóság valótlanul azt állítja, hogy a terhelttársak már beismerő vallomást tettek, vagy a terhelt ujjlenyomatát már megtalálták a helyszínen. Vö. Háger Tamás: A terhelti figyelmeztetés és joghatásai a vádlott kihallgatásakor az elsőfokú bírósági tárgyaláson az új büntetőeljárási törvény rendelkezései alapján (Eljárási szabálysértésből eredő részbeni megalapozatlanság). *Büntetőjogi Szemle,* 2018/1. 167.

[33] Tóth (1995) i. m. 70.

kezés lehetőségétől. Ha viszont a terhelt nem él a hallgatás jogával, azaz érdemi vallomást tesz, akkor az eljárás további szakaszaiban is minden esetben köteles lenne a hatósági (bírósági) kérdésekre válaszolni.[34]

A fenti problémakör gyakran felmerül a másodfokú eljárásokban is, amikor a vádlott vagy védője bizonyítási indítványt terjeszt elő azzal, hogy a korábban vallomásmegtagadási jogával élő vádlott vallomást vagy új vallomást kíván tenni. Megállapítható, hogy a másodfokú bíróságok eltérő gyakorlatot folytatnak ezen indítványok elbírálásakor. Egyes tanácsok tárgyalást tűznek ki,[35] más tanácsok ugyanakkor nem rendelik el a bizonyítás újbóli felvételét.

5. A terhelti együttműködés lehetőségének megteremtése

A terhelt hatóságokkal való együttműködésére épülő konszenzuális eljárásokat mára a világ számos országában alkalmazzák. Mindez azt jelzi, hogy a jogalkotó fokozatosan felértékelte a terhelt – különösen feltáró jellegtű – beismerő vallomásának jelentőségét. A törvényi szabályok ehhez olyan pozitív jogkövetkezményeket kapcsolnak, amelyek alapján – kooperáció esetén – az eljárás alá vont személlyel szemben enyhébb szankció kilátásba helyezésére, vagy az eljárás megszüntetésére kerül sor.

A szóban forgó processzusok kétségtelenül a terhelt javára szolgálnak. Ne feledjük azonban, hogy az „egyszerűsítő" eljárások bevezetésének jogpolitikai indokai között elsősorban célszerűségi és pergazdaságossági törekvések húzódnak meg. E szemlélet redukálja a bizonyítás egészének büntetőeljáráson belüli szerepét, s mai napig vitatott az eljárásjog-tudomány képviselői között, van-e egyáltalán szükség e jogintézményekre, illetőleg alkalmazásuk mennyiben hat ki a büntetőeljárás eredeti funkciójának érvényesülésére.

Ami bizonyos, hogy az Európa Tanács már 1981-ben kiadta az opportunitás elvén alapuló jogintézmények bevezetésének szükségességéről szóló ajánlását. E törekvések mögött elsősorban az igazságszolgáltatás tehermentesítésének és a konfliktus-kezelési kultúra fejlesztésének szándéka húzódott meg.

---

34 Belovics Ervin: Az önvádra kötelezés tilalma és a terhelti vallomástétel megtagadásának joga. *Eljárásjogi Szemle,* 2016/1. 10–16.

35 Mezőlaki Erik: Gondolat-szösszeneteim a másodfokú bíróság általi bizonyítás egyes kérdéseiről. In: Gál Andor – Karsai Krisztina (szerk.): *Ad Valorem. Ünnepi tanulmányok Vida Mihály 80. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus, 2016. 283.

A magyar jogirodalomban Cséka Ervin már 1995-ben felhívta a figyelmet arra, hogy

> „jogalkotókban, jogalkalmazókban, elméleti szakemberekben […] időről időre megérlelődik az a meggyőződés, hogy a bűnözés visszaszorításán hivatásszerűen munkálkodó szervek mennyiségi és minőségi teljesítményét javítani, hatékonyságát fokozni és így a velük szemben támasztott társadalom elvárásoknak fokozottabban eleget tenni csakis az eljárás bürokratikus kinövéseinek kigyomlálásával, felesleges kötöttségeinek felszámolásával, egyszóval az eljárási szabályok […] egyszerűsítése útján lehet."[36]

A fenti szemléletet erősíti Erdei Árpád, aki szerint „[…] semmi akadálya nincs, hogy a közvetlenség, a szóbeliség és a nyilvánosság elveit megvalósító tárgyalás elhagyásával kapjon a beismerő vádlott büntetést."[37]

Hack Péter úgy véli, hogy

> „a viszonylag egyszerű megítélésű, és nem túl nagy súlyú ügyekben is kettő-három év után születik meg az ítélet […] Nem jobb-e, ha azokban az ügyekben, ahol nem feltétlenül szükséges, és ahol a tárgyalási garanciák amúgy sem érvényesülnek, ott az egyszerűbb eljárások felé mozdul a jogalkotó, és a jelentősebb súlyú ügyekben ezzel megteremti a gyorsabb ítélkezés lehetőségét […]"[38].

Kadlót Erzsébet szerint ugyanakkor az ilyen eljárásokat „csökkent garanciarendszer" jellemzi. Ez elsősorban az – általában – törvényi feltételként előírt beismerő vallomáshoz, a védelemhez való jog ebből fakadó beszűküléséhez, illetőleg a tárgyalási elv korlátozottságához köthető.[39]

---

36 Cséka Ervin: Bűnözési helyzet, eljárás-egyszerűsítés, nyomozás. In: Erdei (szerk.) i. m. 18.

37 Erdei Árpád: A trónfosztott királynő uralkodása avagy a bizonyításelmélet szent tehene. *Magyar Jog,* 1991/4. 210.

38 Hack Péter: A büntetőeljárás reformja. In: Csemáné Váradi Erika (szerk.): *Koncepciók és megvalósulásuk a rendszerváltozás utáni kriminálpolitikában.* Miskolc, Bíbor, 2009. 65.

39 Kadlót Erzsébet: Milyen büntetőeljárásjogot akarunk? In: Csemáné Váradi (szerk.) i. m. 55.

Király Tibor legalitási kifogásainak ad hangot, különösen akkor, ha az „egyszerűsítést" nem az ügy tárgyától, hanem a terhelt személyétől teszi függővé a jogalkotó.[40]

5.1. Általános elvek

Az „egyszerűsítő" eljárások esetén az alábbi feltételeknek kell teljesülniük: 1. A terhelt önkéntes részvételén kell alapulniuk, amelyeket különböző jogi biztosítékokkal kell megerősíteni. Így például a beleegyezés után meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a terhelt korábbi döntését akár meg is változtassa. 2. A törvénynek meg kell határoznia az együttműködés pontos jogi tartalmát. Így például az alkalmazási feltételeket, a terhelttel szemben támasztott elvárásokat, valamint az adott konstrukcióval járó pozitív jogkövetkezményeket.

A processzusok kezdeményezésében kiemelt szerepe van a vádhatóságnak. Ennek alapján az ügyészség (tradicionális vádemelési funkciója mellett) folyamatosan köteles vizsgálni annak lehetőségét, hogy van-e mód a büntetőeljárások lerövidítésére, vagy akár teljes mellőzésére. A vádhatóságnak nem csak a beismerő vallomás tényét, illetőleg a terhelt hatóságokkal történő együttműködésére való készségét, hanem egyes magatartási szabályok betartására való alkalmasságát, vagy éppen a kár jóvátételére irányuló képességét is értékelnie kell.

Összességében megállapítható, hogy a konszenzuális eljárások körébe tartozó jogintézmények száma oly mértékben megnőtt, hogy e lehetőségek a vádemeléssel teljes mértékben egyenrangúvá váltak, utóbbi „klasszikus" aktus lényegében csak a kiemelt tárgyi súlyú bűncselekmények esetére korlátozódik.

5.2. A közvetítői eljárás (mediáció) általános sajátosságai

A közvetítői eljárás a gyanúsított és a sértett megegyezését, a bűncselekmény következményeinek jóvátételét és a gyanúsított jövőbeni jogkövető magatartását elősegítő, a gyanúsított, illetve a sértett indítványára, vagy önkéntes hozzájárulásukkal alkalmazható eljárás.[41] E meghatározás komplex jogalkotói szándékra

[40] Király Tibor: Bizonyítás a készülő büntetőeljárási kódexben. *Kriminológiai Közlemények,* 1996/4. 215.

[41] Be. 412. § (1) bekezdés

utal, hiszen fogalmi elemét képezik a konfliktuskezelési kultúra fejlesztését, a sértetti kár kiegyenlítését (kompenzálását), illetőleg a terhelt reszocializációját érvényesíteni kívánó szempontok.

A közvetítői eljárás a „legradikálisabb" egyszerűsítő eljárás, hiszen eredményessége teljes egészében a „felek" (lásd. a terhelt és a sértett) megállapodásától függ. A hatályos Be. szabályai alapján e konstrukció alkalmazási feltételei a következők: 1. a gyanúsított, illetve a sértett indítványa, vagy az eljárás alkalmazásához történő hozzájárulása (objektív feltétel); 2. a gyanúsított vádemelésig megtett beismerő vallomása (objektív feltétel); 3. a bűncselekmény jellegére, az elkövetés módjára és a gyanúsított személyére tekintettel a bűncselekmény következményeinek jóvátétele várható és a büntetőeljárás lefolytatása mellőzhető, vagy a közvetítői eljárás a büntetés kiszabásának elveivel nem ellentétes (szubjektív feltétel).[42]

A büntető ügyekben alkalmazható közvetítői tevékenységről szóló 2006. évi CXXIII. törvény (a továbbiakban: Közv. tv.) alapján az eljárás menetét is meghatározó alapelvek közül az alábbiak kiemelése szükséges: 1. alkalmazására az adott eljárásban csak egyszer kerülhet sor;[43] 2. a sértett és a gyanúsított egyenrangú felek; 3. az eljáráshoz történő hozzájáruló nyilatkozatok bármikor visszavonhatók; 4. az egyezség kizárólag mindkét fél önkéntes megállapodásának lehet az eredménye.

Amennyiben a közvetítői eljárás eredményes, az ügyészség vagy a bíróság eljárást megszüntető határozata a bűncselekmény terhelt általi elkövetését megállapítja. Ezzel együtt – a tevékeny megbánás következtében – három évi, fiatalkorú esetében öt évi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűncselekmény miatt ahhoz bűnösség megállapítása és büntetés kiszabása vagy intézkedés alkalmazása nem társul.[44]

A terhelti jóvátétel valószínűsége mindazonáltal „ügyészi hipotézisen" alapul, a törvényhozó által hivatkozott „büntetés kiszabási elvek" pedig meglehetősen tág kört fednek le. Az eljárás Be-ben leírt alkalmazási feltételei tehát összességében túl általánosra sikeredtek, mindezt pedig – úgy vélem – a sértetti szempontok sem indokolhatják. A megoldás összességében az lehet, hogy a

[42] Be. 412. § (1)–(3) bek.

[43] A Be. a többszöri igénybevétel lehetőségének kizárásával lényegében az eljárás elhúzódását akadályozza meg. Bérces László: Polgári jogi igények érvényesítése a büntetőeljárásban. In: Harsági Viktória – Wopera Zsuzsa (szerk.): *Az igazságszolgáltatás kihívásai a XXI. században. Tanulmánykötet Gáspárdy László professzor emlékére.* Budapest, HVG-ORAC, 2007. 24.

[44] Somogyi i. m. 77.

Legfőbb Ügyészség körlevelek, vagy egyéb belső utasítások szintjén folyamatosan konkretizálja az eljárás igénybevételével kapcsolatos normatívákat.

Külön vitapontot képez egyes bűncselekmény-kategóriák „mediálhatósága". Álláspontom szerint az eljárás hatálya alól feltétlen ki kellene zárni a személy elleni szándékos, erőszakos bűncselekményeket. E deliktumok természete, illetőleg az általuk sértett, vagy veszélyeztett alapjog „kitüntetett" szerepe miatt ugyanis olyan fokú az állam objektív védelmi kötelezettsége, hogy az ügyészség nem tekinthetne el a terhelttel szembeni vádemeléstől, a büntetőjogi felelősségre vonás „szokványos mederben" tartásától. E logika az Alaptörvény I. cikk (1) bekezdésén alapul, miszerint az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogainak védelme az állam elsőrendű kötelessége. Az alapjogok között is különösen hangsúlyos védelmet kell, hogy élvezzen az élethez, a testi épséghez, az egészséghez, illetőleg a személyes szabadsághoz való jog. Hogyan lehetséges például az, hogy az elkövető maradandó fogyatékosságot okozó súlyos testi sértés esetén – egy magánjogi természetű megállapodás eredményének következtében – pozitív jogkövetkezményekkel számolhat? Hová tűnik ebben az esetben az állam objektív védelmi kötelezettsége?

Ezzel ellentétben indokolt lehet az eljárás alkalmazása a közlekedési, a vagyon elleni, illetőleg szellemi tulajdonjog elleni deliktumok esetében. Megjegyzem, a közlekedési bűncselekmények esetén nyilvánvalóan ritkább esetben kerül majd sor mediáció igénybevételére, hiszen sok esetben hiányozni fog az áldozat, vagy a sértési eredmény.[45]

A vagyon elleni, illetőleg szellemi tulajdonjog elleni deliktumok esetében továbbra is értékhatártól kellene függővé tenni az eljárás alkalmazhatóságát.

Összességében úgy vélem, hogy az alkalmazási kör az egyes tettes-áldozat egyezségek eredményeinek függvényében folyamatosan változni fog. Mindenképpen szükséges lenne azonban, hogy a jogalkotó – például a Btk. Különös Részében – konkrétan határozza meg az egyes közvetítői eljárásra utalható törvényi tényállásokat.

A közvetítő (mediátor) általános feladata, hogy a közvetítői eljárás során pártatlanul, lelkiismeretesen, a szakmai követelmények szerint működjön közre és elősegítse – egy mindkét fél számára megfelelő – megállapodás megkötését. Ennek során tiszteletben kell tartania az eljárásban résztvevők méltóságát, és biztosítania kell, hogy a résztvevők egymással szemben is tisztelettel járjanak el. A mediátor csakis olyan szakképzett, az eljárások koordinálására – jogsza-

[45] Görgényi Ilona: *Kárjóvátétel a büntetőjogban, mediáció a büntetőügyekben.* Budapest, HVG-ORAC, 2006. 162.

bályban meghatározottak szerint – specializálódott szakember lehet, [46] aki előre, tervszerűen felkészül a terhelttel való első találkozásra. A kezdeti személyes benyomások ugyanis nagyban befolyásolják az eljárás megtervezését, valamint a későbbi kommunikációs módszer megválasztását. Mindemellett, a mediátor feladata nem csak a sértettnek nyújtandó kárjóvátétel minél hatékonyabb realizálása. A közvetítőnek az eljárás teljes spektrumában elfogulatlannak kell maradnia.[47]

A terhelt akarati autonómiáját erősítő szabály, hogy a jóvátétel módja és mértéke szabad megállapodás tárgya. Materiális (anyagi) jóvátétel esetében valamilyen pénzbeli, dologi, vagy természetbeni szolgáltatás nyújtásáról van szó. Mindez azt a követelményt foglalja magában, hogy az elkövető megtéríti (dologi, illetőleg természetbeni szolgáltatás esetében kompenzálja) a sértettnek a bűncselekménnyel okozott tényleges vagyoni kárát *(damnum emergens)*, valamint esetleges elmaradt vagyoni hasznát *(lucrum cessans)*. Mindazonáltal, a sértett az írásbeli megállapodáson túlmenően nem követelhet a tényleges kárán és elmaradt hasznán felüli teljesítést.

Immateriális (nem anyagi) jóvátétel esetében a sértett kiengesztelésén van a hangsúly (például bocsánatkérés, megbánás tanúsítása). E jóvátételi forma eredményessége elsősorban a sértett személyiségének és pszichés állapotának, valamint az elkövető megbánási készségének függvénye.

A közvetítői eljárással kapcsolatban jelentős mennyiségű szakirodalmi kritika fogalmazódott meg az elmúlt időszakban. Egyes szerzők a terhelt felelősségre vonásának elmaradása szempontjából tartják aggályosnak a processzust, így például Kiss Anna szerint „[…] a büntető hatalommal rendelkező jogalkalmazás lététől éppen azért idegen az egyezség, mert hatalom." A szerző ehhez azt is hozzáteszi, hogy a büntetőjog represszív jellege nem szűnhet meg, mivel azt ilyen formájában a társadalom önvédelmi mechanizmusa alakította ki.[48]

Kadlót Erzsébet szerint ezen eljárásokban még az sem tisztázódik, hogy bűncselekmény történt-e egyáltalán, mindemellett a konstrukció nem illeszkedik

[46] A büntetőügyben eljáró mediátorok képzésével kapcsolatban Európában még nem alakultak ki mimimum-standardok, és a képzés időtartama is eléggé eltérő országonként. In: Görgényi i. m. 179.

[47] Nem értek egyet azon álláspontokkal sem, amelyek alapján a közvetítőnek elsősorban az elkövető érdekeit kell szem előtt tartania. Jóllehet, a közvetítői eljárást jellemzően olyan pártfogó felügyelő folytatja le, akinél – a funkciójából adódóan – tapasztalhatók bizonyos „tettes-központú" beidegződések, ezen attitűdök a konstrukció gyakori alkalmazásával, illetőleg rendeltetésének helyes elsajátításával idővel meg fognak szűnni.

[48] Kiss Anna*:* A büntetőeljárás reformja. *Kriminológiai Tanulmányok*, XXXVII., 2000. 245.

a Be. rendszerébe sem, mivel az eljárási kódexet eleve a terhelt felelősségének tisztázása céljából alkották meg.[49]

Ugyancsak megfogalmazható kritikaként, hogy a mediáció lényegében „kockázatmentessé" teszi a bűnözést. Ellenérvként hozható fel, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetésnek is csekély a visszatartó ereje (speciális és generális szinten egyaránt), tehát a bűnözést önmagában a – hagyományosan alkalmazott –szankciók sem teszik „rizikófaktorrá".

Összességében úgy vélem, hogy a közvetítői eljárás pozitív irányba befolyásolhatja az általános konfliktuskezelési kultúrát, illetőleg a bűncselekmények elkövetőivel szembeni általános társadalmi közvélekedést, elősegíti a terhelt reszocializációs szempontjainak érvényesülését, valamint – a személyes interakció révén – hatékonyabban képes feloldani a bűncselekmény elkövetéséből eredő káros pszichés effektusokat.

5.3. A feltételes ügyészi felfüggesztés

A feltételes ügyészi felfüggesztés az 1998. évi XIX. törvényben ismert „vádemelés elhalasztása" elnevezésű konstrukció „jogutódjának" tekinthető. Alkalmazása tekintetében kizárólag az ügyészség dönt, ahhoz nem szükséges a terhelt hozzájárulása, mint a közvetítői eljárás esetében. Ennek alapján a terhelt elviekben „ki van szolgáltatva" a vádhatóság mérlegelésének, ugyanakkor egyértelmű, hogy ezen processzus is az eljárás alá vont személy érdekét szolgálja. Mindemellett nincs olyan törvényi szabály, amely kizárná, hogy maga a terhelt – a gyanúsítotti kihallgatása során – kezdeményezze az eljárás alkalmazását.

A feltételes ügyészi felfüggesztés lényegét tekintve abban áll, hogy amennyiben a terhelt betartja az ügyészség által az eljárás feltételeként megszabott magatartási szabályokat, akkor vele szemben nem kerül sor vádemelésre (az ügyészség megszünteti az eljárást).

Az eljárás alkalmazásának egyik fontos szubjektív feltétele, hogy a gyanúsított jövőbeni magatartására tekintettel az eljárás megszüntetése, a bűncselekmény jellegére, az elkövetés módjára és a gyanúsított személyére tekintettel pedig e döntéstől a gyanúsított magatartásának kedvező változása várható.

A terhelt „eljárási szabadságát" némileg korlátozza, hogy az előirányzott magatartási szabályok betartását pártfogó felügyelő ellenőrzi. E szabályok – többek között – az alábbiak lehetnek: a terhelt 1. a bűncselekménnyel okozott kárt,

[49] Kadlót i. m. 57.

vagyoni hátrányt, az adóbevétel-csökkenés, a vámbevétel-csökkenés összegét vagy a bűncselekmény elkövetési értékét térítse meg; 2. más módon gondoskodjon a sértettnek adandó jóvátételről; 3. meghatározott célra anyagi juttatást teljesítsen vagy a köz számára munkát végezzen; 4. előzetes hozzájárulása esetén pszichiátriai vagy alkoholfüggőséget gyógyító kezelésben vegyen részt.[50]

5.4. Az egyezségi eljárások

A terhelt akarati autonómiájának „kicsúcsosodásaként" értékelhető, hogy a jogalkotó lehetővé teszi számára a vádhatósággal történő egyezség lehetőségét. Az eljárás specialitása abban rejlik, hogy az ügyészség és a terhelt előzetesen megállapodik a vádirat tartalmának bizonyos részeiben. E megállapodás lehetőségét az ügyész annak fejében biztosítja, hogy a terhelt – a bűnösségére kiterjedő – beismerő vallomást tesz a gyanúsítás tárgyát képező bűncselekmény, vagy az abban foglalt egyes bűncselekményekkel összefüggésben. Az eljárás alkalmazása nincs büntetési tételhez kötve, ennél fogva a jogalkotó nyilvánvalóan nagyobb teret kívánt engedni e megállapodásoknak.

Az eljárás alkalmazását a terhelt, a védő és az ügyészség egyaránt kezdeményezheti azzal, hogy amennyiben az ügyészség nem ért egyet a terhelti vagy védői kezdeményezéssel, erről a terheltet és a védőt nyomban köteles tájékoztatni.[51]

5.4.1. Vádalku az USA-ban

Az USA-ból ismert vádalku *(plea bargaining)* igen széles körben alkalmazott eljárási konstrukció, amelynek nemzetközi viszonylatban három típusa ismeretes: 1. a büntetési alku *(sentence bargaining)*, amely a szankció tekintetében jár kedvezménnyel; 2. a vádról történő megegyezés *(change bargaining)*, amelynek során a vádlott a bűnösségre is kiterjedő beismerő vallomást tesz ugyan, de csak az ügyész által direkt módon megjelölt enyhébb deliktum tekintetében;

[50] Az ügyészség ezek közül több, illetve más magatartási szabályt is megállapíthat vagy más kötelezettséget is előírhat [Be. 419. § (1)–(3) bekezdés.

[51] Be. 407. § (2)–(3) bekezdés

3. az az esetkör, amelynek során az ügyész egyes vádpontok képviseletét teljes egészében mellőzi *(count bargaining)*.[52]

Bármelyik verzióról is legyen szó, e konstrukciók „dinamizáló tényezője" a vádhatóság. Jóllehet, a terhelt alkukészsége is lényeges, ezen eljárások leginkább olyan ügyészi megfontoláson alapulnak, mint az üggyel kapcsolatos „energiaráfordítás", az eljárás megszüntetése, vagy a terhelt felmentése esélyének minimalizálása, illetőleg a vádindítványban foglalt büntetés elérése.[53]

A megállapodásnak közvetlenül az ügyész és a terhelt védője között kell létrejönnie. Ez lényegében annak demonstrálása, hogy az „ügyészi ajánlat" nem valamiféle diktátumként manifesztálódik, hanem mindkét fél kölcsönös, és egybehangzó akaratnyilatkozatán alapul. A védőnek ebben a körben elsősorban azt kell mérlegelnie, hogy – a megállapodás megkötése esetén – mennyire valószínű védence szabadon bocsátása. Ami bizonyos, hogy „[…] kellemesebb és időt kimélőbb az ügyet az ügyész dolgozó-szobájában egy csésze kávé mellett megoldani, mint a tárgyalásra felkészülni."[54]

A vádalkut az amerikai jogirodalomban számos kritika érte: Friedman szerint „[…] célja, hogy egy egyszerű, legális üzleti tranzakció eredményeként bizonyos enyhébb büntetés érdekében a beismerő vallomások tehermentesítsék az igazságszolgáltatást, és megvédjék a társadalmat a bűnözőktől."[55] Alschuler egyenesen „lóvásári licithez" hasonlítja e konstrukciót.[56] Dealmann szerint a tárgyalás esetére szóló szigorúbb büntetés kilátásba helyezése a „bűnözők" számára lehetővé teszi a büntetés „megvásárlását", ráadásul semmibe veszi az ártatlanság vélelmének elvét, ami pedig akár ártatlan személyek elítéléséhez is vezethet.[57] David arra hívja fel a figyelmet, hogy a védők igen gyakran igyekeznek védencüket rábeszélni a beismerésre – mindezt a várható büntetés enyhítése érdekében.[58]

---

52 Kovács Tamás: Kell-e nekünk vádalku? In: Vókó György (szerk.): *Tanulmányok Polt Péter 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest, HVG-ORAC, 2015. 138–139.

53 Farkas (2007) i. m. 27.

54 Farkas (2007) i. m. 28.

55 Lawrence M. Friedman: Plea Bargaining in Historical Perspective. *Law and Society Review,* 1979/7. 247–259.

56 Albert W. Alschuler: The Prosecutor's Role in Plea Bargaining. *The University of Chicago Law Review,* 1968. 85.

57 Heinz J. Dielmann: „Guilty Plea" und „Plea Bargaining" im amerikanischen Strafverfahren – Möglichkeiten für den deutschen Strafprozess? *Goltdammer's Archiv für Strafrecht,* 1981/12. 558–571.

58 James R. Davis: *Criminal justice in New York City.* Jefferson–London, McFarland & Company, 1990. 7.

Összességében megjegyezhető, hogy az USA-ban a terheltek többsége inkább ezt az „utat" választja a bíróság előtti megjelenés helyett.[59]

Egyes szociológiai felmérések szerint a vádlott egyezséghez fűződő hozzáállását nagyban befolyásolja a társadalmi-gazdasági státusz, az előélet, a védelem típusa, illetőleg az esküdtek várható reakciója. Ennek nyomán az USA négy államában is megvizsgálták az 1981–1984 között befejezett büntetőügyeket. Ennek során 18 439 db, „1 vádlottas" bűntett esetében 15 522 alkalommal, tehát az esetek 84%-ában zárult beismerési alkuval az eljárás.[60]

5.4.2. Egyezség a francia szabályozásban

Franciaországban 1999-ben került bevezetésre az *„injoncion pénale"*, amelynek alapján az ügyész büntetőjogi megegyezést ajánlhat fel a terheltnek, amennyiben az a bűncselekmény elkövetését beismeri és a konszenzus egyéb törvényi feltételei fennállnak. A jelenlegi szabályozás szerint az eljárás bűnismétlők esetében is szóba jöhet, igénybevétele kizárólag a vádhatóság képviseletében eljáró személy mérlegelési jogkörébe tartozik. A bíróság a létrejött megállapodást csak jóváhagyhatja, vagy elutasíthatja (módosítására, illetőleg új ajánlat közlésére azonban nem jogosult).[61] Az eljárás sajátossága, hogy a terheltet minden esetben kötelezni kell a bűncselekménnyel okozott kár megtérítésére, hangsúlyosabbak tehát az áldozatvédelmi szempontok.

Az egyeztetés ügyészi ajánlat közlésével kezdődik. A vádhatóság a terheltet 1. bizonyos pénzösszeg állam javára történő megfizetésére kötelezheti (ennek összege nem haladhatja meg az adott bűncselekményre irányadó pénzbüntetés maximumát); 2. bizonyos dolog átadására hívhatja fel (például az elkövetéshez felhasznált, vagy az abból származó dolog); 3. köz javára végzendő, díjazás nélküli munkát írhat elő a számára.

A francia szakirodalomban számos kritika éri e jogintézményt, hiszen lényegében az ügyész „előzetes szankcionálását" teszi lehetővé, ráadásul a normatívák előírásának lehetősége teljességgel idegen az egyezség fogalmi ismérveitől. Ezzel kapcsolatban több szerző is rámutatott arra, hogy a terheltek – az ajánlat elfogadásával kapcsolatos döntések meghozatalánál – lényegében kényszer ha-

[59] Freda Adler – Gerhard O. W. Mueller – William S. Laufer,: *Criminology.* New York, McGraw–Hill, 1991. 418.

[60] Farkas (2007) i. m. 28.

[61] Pápai-Tarr Ágnes: Vádalku, vagy amit Franciaországban annak neveznek. *Miskolci Jogi Szemle,* 2011/2. 25.

tása alatt mérlegelnek, ugyanis annak visszautasítása esetén a hosszabb (általános) eljárást, valamint a súlyosabb szankció kiszabásának lehetőségét kockáztatják meg.[62]

5.4.3. A magyar szabályozás sajátosságai

A magyar szabályozás alapvető sajátossága, hogy – a vádalkuhoz képest – a történeti tényállás és a bűncselekmény minősítése nem képezheti a megállapodás tárgyát.

A Be. részletesen szabályozza az egyeztetési eljárások menetét. Érdekesség, hogy a kezdeményezés módjának nincsenek törvényi szabályai, arra szóban (például telefonon) és írásban (például hivatalos levélben történő tájékoztatás útján) is sor kerülhet. A kezdeményezésre nem csak az ügyész, hanem a védő és a terhelt is jogosult.

A magyar szabályozásban hangsúlyosabb a védő szerepe. Nem véletlen, hogy az ügyészség a védővel a terhelt hozzájárulásával külön is egyeztethet, az eljárásban pedig innentől kezdve kötelező a részvétele.

Az egyeztetési eljárás megkezdésekor az ügyészség tájékoztatja a terheltet, illetve a védőt az egyezség lehetséges tartalmi elemeiről és következményeiről.[63] Mindez azért fontos, hogy a terhelt még időben mérlegelni tudja az egyezség elfogadásának esetleges előnyeit, illetőleg hátrányait. A „védőkényszer" azért is lényeges, mert e döntéssel összefüggésben felmerülhet a vádhatóság általi befolyásolás lehetősége, ráadásul a terhelt a későbbiekben (lásd. az előkészítő ülésen) akár vissza is vonhatja beismerő vallomását, amely „eljárási következetlenséghez" vezethet. A védőnek a megállapodás mérlegelésekor egyébiránt azt kell tekintetbe vennie, hogy annak tartalma arányos és elfogadható-e, illetőleg enyhébb szankciót helyez-e kilátásba annál, mint ami az általános szabályok szerint lefolytatott bírósági eljárás után várható lenne.

Garanciális szabály, hogy ha az ügyészség és a terhelt nem kötött egyezséget, a kezdeményezés, valamint az ezzel összefüggésben keletkezett ügyiratok bizonyítékként, illetve bizonyítási eszközként nem használhatók fel. Ebben az esetben az ügyészség az egyezség megkötésére irányuló kezdeményezésről nem

[62] Pápai-Tarr i. m. 18–24.

[63] Be. 408. § (2) bekezdés.

tájékoztathatja a bíróságot és az ezzel összefüggésben keletkezett ügyiratokat sem nyújthatja be a bírósághoz.[64]

Az egyezségi eljárás igénybevételének gyakorisága elsősorban azon fog múlni, hogy az ügyészség milyen bűncselekmények esetében fogja alkalmazni, illetőleg milyen szankciók elengedését, illetőleg mérséklését tartja majd indokoltnak. Álláspontom szerint a vádhatóság a közeljövőben csak nagyobb tárgyi súlyú, bonyolultabb tényállású, komplexebb bizonyítási eljárást igénylő ügyekben fog élni e lehetőséggel.

Tény az is, hogy a jövőben a terhelttől csak akkor várható megegyezés, ha számára megfelelő engedményben részesül. Így azonban az ügyészség többterheltes ügyekben akár „versenytárgyalást" is tarthat, amelynek következtében csak annak a terheltnek ajánlja majd fel a megállapodás lehetőségét, aki a számára legkedvezőbb ajánlatot elfogadja. E gyakorlat viszont a bizonyítás tilalmak tekintetében számos kérdést felvethet, ugyanis: 1. azon terheltek vallomásai, akikkel az ügyész nem végül nem köt megállapodást, a továbbiakban nem vehetők figyelembe; 2. ezzel szemben azon terheltek vallomásai, akikkel az ügyész megállapodik, figyelembe vehetők a többi terheltre nézve is.

E kérdések tisztázására mindenképpen szükség lesz olyan ügyészségi álláspontok megjelenítésére (például belső körlevelek kiadására), amelyek kijelölik e processzus alkalmazási kereteit és általános elveit.

A bíróság az egyezséget jóváhagyja, ha az a Be-ben foglalt feltételeknek megfelel, a vádlott az egyezség természetét és jóváhagyásának következményeit megértette, beszámítási képessége és beismerésének önkéntessége iránt észszerű kétely nem mutatkozik, illetőleg a bűnösségre is kiterjedő beismerő nyilatkozata egyértelmű és azt az ügyiratok alátámasztják.[65] Megjegyzem, e körülményeket minden eljárási szereplőnek (bíróság, ügyész, védő) egyforma súllyal kell vizsgálnia, hiszen olyan szempontokról van szó, amelyeken az egész jogszolgáltatási folyamat korrektsége múlhat. Így a védő sem törekedhet arra, hogy számára egyébként nyilvánvaló, vagy gyanús körülményeket elhallgasson a bíróság előtt csak azért, hogy hamarabb lezáruljon az ügy. Ilyenkor kifejezetten meg kell magyaráznia védencének, hogy etikai szempontból sem támogathat nyilvánvalóan téves, avagy egyéb akarati hibában szenvedő, illetőleg bármilyen szándékosan félrevezető terhelti nyilatkozatot (beismerést).

[64] Be. 409. § (4) bekezdés.

[65] Be. 733. §.

6. Záró gondolatok

A hazai megoldások tükrében a terheltek jogvédelmének garanciarendszere teljeskörűnek mondható. A magyar szabályozás sajátossága, hogy a Be. a nyomozási szakasz esetében inkább azt határozza meg, hogy a terheltnek mihez van joga (például iratbetekintés, jelenlét), míg a bírósági eljárás tekintetében azt tartalmazza, hogy a terheltet megillető jogok teljességéből milyen jogosultság nem gyakorolható.

A terhelti jogok alapvetően három csoportra oszthatók: a védői közreműködéssel, az ügy megismerésével, valamint az ügy előbbre vitelével kapcsolatos jogok. E szabályozás alapján a terheltnek joga van – többek között – a gyanúsítás megismeréséhez, a védekezésre való felkészüléshez szükséges megfelelő időhöz, a felvilágosításhoz, védő meghatalmazásához vagy kirendeléséhez, a vallomástételhez és a vallomástétel megtagadásához, az indítványozáshoz és az észrevételezéshez, a jelenléthez és a kérdezéshez, a jogorvoslathoz, valamint az ügyiratok megismeréséhez. Emellett külön „többletjogok" vonatkoznak a fogvatartottakra, hiszen – jellemzően – már a nyomozási szakaszban büntetésvégrehajtási körülmények közé kerülnek.

Végezetül: a Be. egyik legfontosabb újítása a különleges bánásmód jogintézményének bevezetése, amely a törvényben meghatározott esetekben nem csak a sértettet és a tanút, hanem a terheltet is megilletheti. E speciális intézkedések lehetővé tételével a jogalkotó egyszersmind demonstrálja, hogy a terhelt az eljárásnak nem tárgya, hanem olyan önálló alanya, aki bizonyos körülmények (például fogyatékosság) esetén különleges elbánást érdemel. E szabályozási megoldások szükségesek a jövőben is, különösen az Egyezménynek való megfelelés céljából.

IV. Gazdasági szakjogok

MUNKAVISZONY, ÖNFOGLALKOZTATÁS ÉS BIZONYTALAN FOGLALKOZTATÁSI FORMÁK A MAGYAR MUNKAJOGBAN

Gyulavári Tamás*

A magyar szabályozásban a munkavégzés szabályozásában hagyományosan a munkaviszonyra és az önfoglalkoztatásra épülő bináris modell érvényesül. A munkajogi alapfogalmak (munkaviszony és önfoglalkoztatás) ismertetése után azokat az univerzális jogokat érintem, amelyek a jogviszonytól függetlenül minden munkavégzőt megilletnek. Összességében igyekszem felvázolni a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok magyar rendszerét, annak változásait és tendenciáit.[1]

1 A munkaviszony fogalma a magyar munkajogban

A magyar munkajogban hagyományosan problémát jelentett az alapvető fogalmak hiánya. A jogalkotó azt feltételezte az 1992. évi munka törvénykönyv megalkotása során, hogy a munkajogi alapfogalmak jelentése egyértelmű és általánosan elfogadott. A munkajogviszony tartalmát ezért csak az 1992. évi Mt.-ben szétszórt, eklektikus szabályok alapján lehetett megállapítani.[2] Mivel

* Egyetemi tanár, Munkjogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6497-6529

1 A tanulmány jelentős mértékben támaszkodik az alábbi publikációkra: Gyulavári Tamás: *A szürke állomány. Gazdaságilag függő munkavégzés a munkaviszony és az önfoglalkoztatás határán.* Budapest, Pázmány Press, 2014. 47–67., 104–141. [a továbbiakban: Gyulavári (2014a)] https://tinyurl.com/yc6hvayv; Gyulavári Tamás: *A foglalkoztatás bizonytalan formáinak szabályozása: Élet a munkaviszonyon túl.* Akadémiai nagydoktori dolgozat. Budapest, 2024. 77–84.

2 Kiss György (2001b): Az új Ptk. és a munkajogi szabályozás, különös tekintettel az egyéni munkaszerződésre. In: Ploetz Manfréd – Tóth Hilda (szerk.): *A munkajog és a polgári jog kodifikációs és funkcionális összefüggései.* Miskolc, Novotni Alapítvány a Magánjog Fejlesztéséért, 2001. 204.

a jogalkotás korábban elmulasztotta a munkaviszony fogalmának megalkotását, ezért ezt az űrt a jogalkalmazás során kialakított esetjog töltötte be. Nem véletlen, hogy a jogalkalmazást segítő „puha jog”[3] is erre az esetjogra[4] építve határolta el a munkaviszonyt a polgári jogviszonyoktól.[5] A fentiek alapján komoly előrelépést jelent az alábbi alapfogalmak megalkotása a 2012. évi Mt.-ben: munkaviszony,[6] munkáltató[7] és munkavállaló.[8]

A munkaviszony kritérium-katalógusának kialakítása korábban kizárólag a jogirodalomra és a jogalkalmazásra maradt,[9] de a 2012. évi Mt. fenti meghatározásai segítettek ebben a munkaviszony fogalmának definiálásával. Továbbá a munkavégzés alapjául szolgáló szerződések minősítéséről szóló 7001/2005. (MK 170.) FMM–PM együttes irányelv (Minősítési irányelv) adott még korábban jogi tájékoztatást a jogszabály végrehajtásának fő irányára és módszerére, de ennek nem volt kötelező ereje.[10] A Minősítési irányelvnek mégis az adott jelentőséget, hogy az eljáró hatóságok ez alapján minősítették a szerződéseket. A Minősítési irányelvet azonban még a 2012. évi Mt. hatálybalépése előtt hatályon kívül helyezték a dereguláció jegyében.[11]

A munkaviszony minősítése során a Minősítési irányelv és a szakirodalom egy része[12] különbséget tesz elsődleges[13] és másodlagos[14] minősítő jegyek kö-

3 Ld. a már hatályon kívül került 7001/2005. (MK 170.) FMM-PM együttes irányelvet a munkavégzés alapjául szolgáló szerződések minősítése során figyelembe veendő szempontokról.

4 Az esetjog mellett meg kell még említeni az 1992. évi Mt. 2003. évi módosításával beillesztett 75/A. §-t, amelynek szakmai megítélése meglehetősen ellentmondásos. Dudás Katalin: Önfoglalkoztató – kényszervállalkozó – munkavállaló. Menekülés a munkajog hatálya alól. In: Rácz Réka – Horváth István: *Tanulmányok a munkajog jövőjéről.* Budapest, Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium, 2004. 143–176.

5 Gyulavári Tamás: *Szürke zóna. A munkaviszony és az önfoglalkoztatás közötti jogviszonyok Európában és Magyarországon.* Habilitációs értekezés. ELTE ÁJK, 2010. 29.

6 2012. évi Mt. 42. §.

7 2012. évi Mt. 33. §.

8 2012. évi Mt. 34. § (1) bekezdés.

9 Kiss György: *Munkajog.* Budapest, Osiris, 2005. 93.

10 1987. évi XI. törvény 55. § (1) bekezdés.

11 A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX.törvény 47. §-a 2011. január 1-jével hatályon kívül helyezte a jogi iránymutatásokat, így a 7001/2005. FMM-PM irányelvet is.

12 Ld. pl. Lehoczkyné Kollonay Csilla: *A magyar munkajog I–II.* Budapest, Vincze, 2001.

13 A Minősítési irányelv alapján az alábbi elsődleges minősítő jegyek közül több minősítő jegy megléte alátámaszthatja a munkaviszony létét: a) a tevékenység jellege, munkakörként történő feladatmeghatározás; b) személyes munkavégzési kötelezettség; c) a munkáltató foglalkoztatási és a munkavállaló rendelkezésre állási kötelezettsége; d) alá-fölérendeltségi viszony, hierarchia.

14 A másodlagos minősítő jegyek a következők: a) irányítási, utasításadási és ellenőrzési jog; b) a munkavégzés időtartamának, a munkaidő beosztásának meghatározása; c) a munkavégzés

zött. A Minősítési irányelv szerint az elsődleges minősítő jegyek önmagukban meghatározóak lehetnek a munkaviszony minősítése szempontjából, ha egyértelműen munkaviszony fennállására utalnak. A másodlagos minősítő jegyek egyedülállóan nem feltétlenül meghatározóak. Sokszor csak más, a munkaviszony fennállására utaló elsődleges minősítő jegyekkel együtt eredményezhetik a jogviszony munkaviszonnyá történő minősítését.

Kérdéses, hogy miként lehet működő rendszert alkotni a sokszínű minősítő jegyekből. A bíróságok általános gyakorlata szerint a minősítésnél a munkaviszony minősítő jegyeit egyenként és összességében is vizsgálni és mérlegelni kell. Az értékelés nem egy elem kiemelésével, hanem az eset összes körülményeinek mérlegelésével történik. Az elhatárolási érvek és ellenérvek száma tehát nem lényeges, az összes szempont közül azt kell kiemelni és favorizálni, amelyik jellegadónak minősíthető a munkavégzés szempontjából.[15] Másként fogalmazva, a munkaviszonyként történő minősítés nem attól függ, hogy melyik mellett szóló körülmények vannak többségben,[16] hanem általában a munkavégzés összképe az irányadó.[17] Az objektív szempontoktól megszabadított, általános megítélésen alapuló minősítés erőteljesen szubjektív, kiszámíthatatlan és labilis. Bár az egyes kritériumok jelenleg még az esetek jelentős többségében igazolhatók, egyre több olyan foglalkoztatási forma jelenik meg, amelyeknél egyes elemek halványulnak, és olyan kritériumok válnak jellemzővé, amelyek az önálló munkavégzés sajátjai.[18]

A munkaviszony fogalmának európai nemzeti munkajogi szabályaiból kitűnik, hogy a munkaviszony meghatározó, szinte minden más szempontot felülíró sajátossága az alárendeltség, személyes függőség, önállótlan munkavégzés. A munkavállalónak ez az alárendelt pozíciója sok mindenben megnyilvánul, de különösen a munkáltató irányító, ellenőrző, utasítási jogában. Ez az angolszász jogrendszerek *„control test”*-je. Ezzel szemben a magyar minősítési rendszer-

helye; d) a munka díjazása; e) a munkáltató munkaeszközeinek és nyersanyagainak felhasználása; f) biztonságos, egészséget nem veszélyeztető munkavégzés feltételeinek biztosítása; valamint g) az írásbeliség.

15 Kenderes György : *A munkaszerződés hazai szabályozásának alapkérdései.* Miskolc, Novotni Alapítvány a Magánjog Fejlesztéséért, 2007. 144.

16 A munkaviszonyra jellemző legfontosabb jogok és kötelezettségek bizonyítottsága esetén a munkaszerződés egyes elemeinek a megbízási szerződéssel való azonossága nem teszi lehetővé a munkaviszony helyett megbízásra irányuló jogviszony megállapítását (BH 2006/92).

17 Radnay József: A munkajogból menekülés egyes újabb külföldi fejleményei. *Gazdaság és Jog,* 2000/3. 18–21.

18 Kiss György – Berke Gyula – Bankó Zoltán: *A munkajogi jogalkotás eszközei és lehetőségei a foglakoztatás rugalmasságának alakításában.* Budapest, OFA–PTE, 2007. 51.

ben nincs a minősítésnek egy, vagy akár több kiszámítható tesztje, hanem az összkép alapján, előre olykor kiszámíthatatlanul, de mindig mérlegelés alapján dönt a bíróság, eseti jelleggel. Ugyanakkor az Európai Bíróságnak a *worker* fogalmára vonatkozó esetjoga újabb kihívás elég fogja állítani a magyar bíróságokat. Ez az uniós esetjog a munkavállaló fogalmának tágabb értelmezésére ad lehetőséget és egyben persze uniós jogi kötelezettséget a magyar jogalkalmazásnak.

2. Az önfoglalkoztatás fogalma

A magyar jogban – az uniós joghoz és más nemzeti jogokhoz hasonlóan – nincs meghatározva az önfoglalkoztató fogalma.[19] Ez tehát egy általánosan alkalmazott, de jogi meghatározás nélküli terminológia, amelyet a munkajogban is gyakran használunk. A „self-employed" magyar fogalma körüli bizonytalanságot jól mutatja, hogy mindmáig nem alakult ki egységes fordítása. A munkajogi és foglalkoztatáspolitikai szakirodalomban mára megszilárdult az önfoglalkoztató[20] terminológia használata. Ezzel szemben a szakfordítók gyakran az önálló vállalkozó elnevezéshez ragaszkodnak,[21] míg a magyar jogszabályokban mindkettőre találunk példát (önfoglalkoztató, önálló vállalkozó).[22]

Véleményem szerint az önfoglalkoztatás, önfoglalkoztató terminológia adja vissza leginkább az angol *„self-employment"*, *„self-employed"* kifejezések lényegét, és ez is honosodott meg – helyesen – a munkajogi szakirodalomban. A fogalom kapcsán ugyanis arról van szó, hogy az érintett személy nem áll mással munkaviszonyban, nincs alárendeltségi, személyi függőségi viszonyban egy munkáltatóval, illetve gazdaságilag sem függ egy személytől, amire az angol kifejezések is utalnak.[23] A munkavégző személy saját magát foglalkoztatja, a

[19] József Hajdú: Social security protection of the self-employed persons in Hungary. In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár, 1932–2001. *Acta Juridica et Politica,* Tomus LXI., Fasciculus 1-26. 2002. 175.

[20] Ld. pl. Dudás Katalin (2004): Önfoglalkoztató – *kényszervállalkozó – munkavállaló. Menekülés a munkajog hatálya alól.* In: Nagy László (szerk.): Tanulmányok a munkajog jövőjéről. Budapest, Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium, 2004. 143–176; Gyulavári Tamás (szerk.): *Egyenlő esélyek és jogharmonizáció.* Budapest, MÜM, 1997.; Kiss György (szerk.): *Az Európai Unió munkajoga.* Budapes, Osiris, 2001.

[21] Ld. pl. az Európai Parlament és a Tanács 883/2004/EK rendeletének magyar fordítását.

[22] Az 1991. évi IV. törvény 17. §-a önfoglalkoztatásnak, míg az 1998. évi LXXII. törvény önálló vállalkozónak fordította korábban a *„self-employed"* fogalmat.

[23] Gyulavári (2010) i. m. 38.

maga ura gazdasági értelemben, így fogalmilag kizárt, hogy legyen egy „foglalkoztatója”.

Az önfoglalkoztatás fogalma kifejezetten a jogharmonizáció miatt került napirendre a magyar munkajogban. Éppen ezért az önfoglalkoztatás körébe tartozó jogviszonyok meghatározása nem elvi jellegű, fogalmi kérdés, hanem sokkal inkább a jogharmonizációval összefüggő, jogtechnikai probléma volt. Mindezek után nem meglepő, hogy a munkajogi jogharmonizáció során az önfoglalkoztatás fogalma a szabad mozgásra és a letelepedés szabadságára vonatkozó rendeleteknek való megfeleléssel, valamint a 86/613/EK, egyenlő bánásmódot érintő irányelv átvételének személyi hatályával kapcsolatos vitára egyszerűsödött le.[24]

A jogharmonizáció miatt tehát valóban fontos volt meghatározni azt a személyi kört, amelyet az uniós követelmények teljesítése során önfoglalkoztatónak tekintünk, és erre két megoldás kínálkozott. Az egyik lehetőség az volt, hogy a magyar jog definiálja az önfoglalkoztató fogalmát, és ezt a fogalmat használja valamennyi jogszabályban. A másik lehetőség, hogy nem ad a jog egy általánosan érvényes önfoglalkoztató-fogalmat, hanem az egyes irányelvek harmonizációjakor, külön-külön értelmezzük a vonatkozó szabályozás személyi és tárgyi hatályát. A magyar jogharmonizáció során a második megoldás került alkalmazásra, és az egyéni vállalkozással, valamint a társadalombiztosítási jog munkaviszonyon kívüli biztosítotti körével azonosították az önfoglalkoztatást. Az önfoglalkoztatók körének jogharmonizációs célú meghatározása tehát pusztán jogtechnikai kérdés, amelynek korlátját nem a munkajogi dogmatika, hanem az uniós jogértelmezés jelenti.

Az uniós szabályok implementálásán túlmutatóan azonban a helyes megközelítés az, hogy a foglalkoztatási jogviszonyok rendszerében a tisztán vállalkozóként, polgári jogviszonyokkal munkát végző „vállalkozókat” – így különösen az egyéni vállalkozót – kell önfoglalkoztatónak tekinteni. Ezzel szemben a szürke zónába tartozó – vagyis munkaviszonynak nem minősülő, de gazdaságilag függő munkavégzést fedő – jogviszonyok nem az önfoglalkoztatás körébe, hanem a szürke zóna átmeneti jogviszonyai körébe sorolandók.

Álláspontom szerint az önfoglalkoztatás kifejezést meg kell hagyni a tisztán vállalkozói tevékenységet folytató személyekre, akik valóban önmagukat (esetlegesen akár másokat is)[25] foglalkoztatva, mások számára munkát végez-

[24] Kiss (szerk.) i. m. 115–125.

[25] A közösségi jogból ugyanis nem vonható le olyan következtetés, hogy az önfoglalkoztatónak ne lehetnének alkalmazottai.

nek ugyan, de a személyi, gazdasági függőség legalacsonyabb foka, lényegében annak hiánya mellett. Bár minden munkavégzés óhatatlanul és kikerülhetetlenül magával hozza az önállóság korlátozásának bizonyos fokát, de a függőség legalacsonyabb szintjét a tisztán polgári jogi szerződések biztosítják.

3. Univerzális munkavállalói jogok

Az egyenlő bánásmód követelménye, a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem és a társadalombiztosítás szabályai nem pusztán a munkaviszonyban, hanem azon kívül, a munkavégzésre irányuló jogviszonyok tágabb körében is érvényesülnek. A magyar jogban tehát már ma is léteznek olyan univerzális jogok, amelyek minden munkavégzőt megilletnek. Az alábbiakban ezek szabályait vizsgálom.

3.1. Az egyenlő bánásmód elvének korlátlan hatálya

Az egyenlő bánásmód követelménye valamennyi foglalkoztatásra irányuló jogviszonyban érvényesülő, általános jogelv, ami jóval túlmutat a munkaviszonyokon. Az egyenlő bánásmódról szóló törvény (Ebktv.)[26] hatályára vonatkozó szabályok meglehetősen bonyolultak.[27] Ez alól kivétel a munkavégzés szabályozása, hiszen az egyenlő bánásmód követelményét szinte minden jogviszonyban meg kell tartani, a jogviszony jellegétől lényegében függetlenül.[28] Ezt úgy éri el az Ebktv., hogy a hatály meghatározása során kétféle fogalmat alkalmaz: a foglalkoztatási jogviszonyok és a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyok fogalmát. Az Ebktv. hatálya mindkét jogviszonycsoportra kiterjed, mivel az egyenlő bánásmód követelményét köteles megtartani a munkáltató a foglalkoztatási jogviszony, az utasításadásra jogosult személy pedig a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony, illetve az ezekkel közvetlenül összefüggő jogviszonyok tekintetében.[29]

Az Ebktv. által használt két gyűjtőfogalom lényegében minden munkavégzést magában foglal. Az Ebktv. foglalkoztatási jogviszonynak nevezi a munkajogvi-

[26] 2003. évi CXXV. törvény.

[27] Ebktv. 5–6. §.

[28] Gyulavári Tamás: Három évvel az antidiszkriminációs jog reformja után. *Esély,* 2007/3: , 4–5.

[29] Ebktv. 5. §

szonyok teljes skáláját, így az Mt. szerinti munkaviszonyt, a Kttv. szerinti közszolgálati tisztviselői jogviszonyt, a Kjt. szerinti közalkalmazotti jogviszonyt, valamint az összes szolgálati jogviszonyt (bírósági, igazságügyi alkalmazotti, ügyészségi, hivatásos, szerződéses szolgálati jogviszonyt, illetve a hivatásos nevelőszülői jogviszonyt).[30] Ezzel szemben a munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony kategóriája foglalja magában az összes többi lehetőséget, így a bedolgozói[31], vállalkozási, megbízási jogviszonyt, szakcsoporti, szövetkezeti tagsági viszonyt, továbbá a személyes közreműködéssel járó gazdasági és polgári jogi társasági tevékenységet.[32]

Kimaradt azonban az Ebktv. hatálya alá tartozó jogviszonyok felsorolásából a hivatásos nevelőszülői jogviszony, az ösztöndíjas foglalkoztatási jogviszony és a tanulószerződés. Álláspontom szerint emögött nem volt tudatos stratégia, így feltételezhetően véletlenül nem szerepel néhány munkavégzésre irányuló jogviszonytípus a felsorolásból.[33] Ha a jogalkotó valóban a teljes hatályra törekszik, akkor ki lehet egészíteni ezekkel a felsorolást. Gyakorlati jelentősége azonban nem nagyon volna ennek a módosításnak, mivel a gyakorlatban csak az Mt. és a Kjt. hatálya alá tartozók fordulnak jogorvoslatért bírósághoz, de különösen az erre szakosodott Egyenlő Bánásmód Hatósághoz,[34] míg más jogviszonyokban ez a fajta jogérvényesítés egyáltalán nem jellemző.[35]

A széles hatálynak az az indoka, hogy a 2000/43/EK faji irányelvet és a 2000/78/EK foglalkoztatási keretirányelvet alkalmazni kell valamennyi foglalkoztatásra irányuló jogviszonyra, beleértve a munkaviszonyt, az önfoglalkoztatást és általában a foglalkoztatáshoz való hozzájutást.[36] A magyar jog tehát ennek az uniós jogi követelménynek felel meg a fenti szabállyal, hiszen az önfoglalkoztatás magában foglalja a polgári jogi szerződéssel történő munkavégzést.

---

30 Gyulavári (2010) i. m. 29–30.

31 Bár a bedolgozói jogviszony a 2012. július elsejétől hatályos Mt. alapján már munkaviszonynak minősül.

32 Ebktv. 3. § a)-b) pont.

33 A szerző az Igazságügyi minisztérium szakértőjeként részt vett az Ebktv. kidolgozásának teljes folyamatában 2001 és 2003 között.

34 Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2021. január 1-én beolvadással megszűnt, az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Egyenlő Bánásmódért Felelős Főigazgatóságaként működik tovább.

35 Ld. az Egyenlő Bánásmód Hatóság esetjogát. https://www.ajbh.hu/ebff-jogesetek .

36 A 2000/43/EK és a 2000/78/EK irányelvek 3. cikkének megfogalmazása szerint: „access to employment, to self-employment and to occupation…”

3.2. Kiterjesztésre váró munkavédelem

Az egyenlő bánásmód elvénél korlátozottabb a személyi hatálya a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem szabályainak. A munkavédelem alapvető szabályait tartalmazó 1993. évi XCIII. törvény (Mvt.) hatálya kiterjed minden szervezett munkavégzésre, függetlenül attól, hogy az milyen szervezeti vagy tulajdoni formában történik.[37] Ugyanakkor a szervezett munkavégzésnek minősülő jogviszonyok köre korlátozott,[38] mivel nem minősül szervezett munkavégzésnek az egyéni vállalkozók munkatevékenysége.[39]

Korábban a bedolgozók sem tartoztak a munkavédelmi törvény hatályába, de a bedolgozói jogviszonyra vonatkozó rendelet kötelezte a foglalkoztatót az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételei részbeni biztosítására.[40] A bedolgozói jogviszony ma már munkaviszonynak, így szervezett munkavégzésnek minősül.[41] Bár a 2001-ben elfogadott munkavédelmi program célul tűzte a munkavédelmi követelmények kiterjesztését az egyszemélyes vállalkozásokra,[42] lényegében az önfoglalkoztatókra, de az egészséges és biztonságos munkavégzéshez való jog nem vált általánosan érvényesülő, a munkát végzők lehető legszélesebb körét megillető jogosultsággá.[43]

3.3. Az önfoglalkoztatók társadalombiztosítási jogai

Minden munkavégző köteles járulékot fizetni, így kötelezően biztosított az egyéni és társas vállalkozó, valamint a díjazás ellenében munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony keretében személyesen munkát végző személy, ha jövedelme eléri a minimálbér harminc százalékát.[44] Az önfoglalkoztatók tehát automatikusan és kötelezően biztosítottá válnak, de ehhez regisztrálniuk kell a társadalombiztosítási szerveknél. Ha ez megtörténik, akkor az önfoglalkoztató mindenféle megkülönböztetés nélkül, valamennyi társadalombiztosítási ellátásra jogosulttá válik.

---

37 Mvt. 9. § (1) bekezdés.

38 Mvt. 87. § 9. pont.

39 Dudás i. m. 167.

40 24/1994. (II. 25.) Korm. rendelet 15. §.

41 A 2012. évi Mt. hatálybalépése óta munkaviszony a bedolgozói jogviszony.

42 20/2001. (III. 30.) OGY határozat 5.2. a) pontja.

43 Gyulavári (2010) i. m. 31.

44 Tbj. 5. §.

Ugyanakkor ennek a teljes körű társadalombiztosítási ellátásnak magas ára van a magyar rendszerben, mind a munkavállalók, mind pedig az önfoglalkoztatók számára. A munkáltatói szociális hozzájárulási adó 2022-ben a bruttó bér 13,5%-a, amelyet a béren felül kell befizetni. A munkavállalónak a bruttó béréből vonnak le további 18,5%-ot, amelyből 10% nyugdíjjárulék, 7% egészségbiztosítási járulék és 1,5% munkaerő-piaci járulék. Az önfoglalkoztatók a munkavállalókkal egyező mértékű járulékot fizetnek, de azt a bevétel (10%-os átalány, vagy tételesen igazolt) költségekkel csökkentett része után kell fizetni. Ha az önfoglalkoztató biztosítottá válik, akkor ő 7% egészségbiztosítási járulékot, 10% nyugdíjbiztosítási járulékot fizet, míg a megbízó/foglalkoztató terhe a 13,5% szociális hozzájárulási adó és a 1,5% szakképzési hozzájárulás.[45]

A kivételes biztosítotti státuszok lényege az, hogy a fentiekben leírtaknál lényegesen alacsonyabb a munkavégzés közterhe (adók és járulékok együttesen), de ezzel párhuzamosan az elérhető ellátások köre és színvonala is korlátozott. Ez egy furcsa alku, amelynél fogva az önfoglalkoztatók – jelenlegi és várható – szociális jogokról mondanak le, pillanatnyi nagyobb bevételért cserébe. A két legfontosabb ilyen speciális biztosítotti, adózási státusz a kisadózó vállalkozások tételes adója (Kata) és az egyszerűsített közteherviselési hozzájárulás (Ekho).

A Kisadózó Vállalkozások Tételes Adója *(kata)*[46] a legnépszerűbb általános közteherviselési forma. A *kata* az általános adózási és járulékfizetési szabályok lényegesen olcsóbb alternatívája, amelyet kifejezetten az önfoglalkoztatók számára találtak ki. Ezt az adózási formát egyéni vállalkozók, egyéni cégek, kizárólag magánszemély taggal rendelkező betéti társaságok és közkereseti társaságok választhatják. Ezek között köztudottan sok az úgynevezett kényszervállalkozó. A kisadózó vállalkozás a főállású kisadózó után havi 50 ezer, míg a nem főállású (másodállású, máshol járulékot fizető) kisadózó után havi 25 ezer forint tételes adót fizet 12 millió forint éves jövedelemig. A kisadózók ezen felül teljes mértékben mentesülnek az adóalany gazdasági tevékenységével összefüggő adók és járulékok megfizetése alól.[47]

A Katát fizető főállású önfoglalkoztató (kisadózó) biztosítottnak minősül, a Tbj.-ben és a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvényben meghatározott valamennyi ellátásra jogosultságot

[45] *Az önálló tevékenység és az önálló tevékenységből származó jövedelem 2017.* NAV, 2017. http://www.nav.gov.hu/nav/inf_fuz.

[46] 2012. évi CXLVII. törvény a kisadózó vállalkozások tételes adójáról és a kisvállalati adóról.

[47] 2012. évi CLXVII. tv. 9. §.

szerezhet. Az ellátások számításának alapja azonban csak havi 90 000 forint, míg magasabb összegű tételes adó fizetése esetén 150 000 forint.[48] Ebből az alacsony számítási alapból viszont az következik, hogy a katás önfoglalkoztató valamennyi pénzbeni ellátása, így különösen a nyugdíja lesz rendkívül alacsony.

Az Egyszerűsített Közteherviselési Hozzájárulás (EKHO)[49] egy régebbi, 2006-ban bevezetett, és személyi hatályát tekintve sokkal korlátozottabb közteherviselési forma. Az EKHO-t választók száma feltételezhetően sokkal alacsonyabb, mint a *kata* esetében,[50] hiszen az előbbit kizárólag a jogszabály által felsorolt tevékenységet folytatók, a médiában dolgozók és a művészek választhatják.[51] Itt tehát egy marginális adózási formáról van szó, szemben a *katá*val. A két forma logikája és szabályozása azonban hasonló, még ha a mértékek el is térnek.

A munkavégző 15% EKHO-t fizet 60 millió forint jövedelemig, míg a kifizető további 20%-ot a teljes bruttó jövedelem alapján (együtt 35% az EKHO). Ezek megfizetésével teljesül a szociális hozzájárulási adó, az összes társadalombiztosítási járulék, valamint a személyi jövedelemadó, tehát valamennyi közteher. Az állami költségvetésbe fizetett EKHO alapján a magánszemély egészségügyi szolgáltatásra, baleseti egészségügyi szolgáltatásra, baleseti járadékra és nyugdíjbiztosítási ellátásra jogosult.[52] Így számos pénzbeni ellátásból ki van zárva: nem jár neki táppénz, gyed, valamint álláskeresési járadék. Továbbá esetükben az öregségi nyugdíj alapja az EKHO alapjának mindössze 61%-a.[53] Így az EKHO alapján biztosított munkavégző pénzbeni ellátásokra általában nem jogosult, míg nyugdíjként nagyon alacsony összegre számíthat. Itt tehát fokozottan érvényesek a *kata* esetében elmondott hátrányok és kockázatok.

4. Bináris rendszer és bizonytalan foglalkoztatás a magyar munkajogban

A magyar munkajog és polgári jog szerint a munkavégzés ugyanis kétféle jogi státuszban történhet: munkavállalóként vagy önfoglalkoztatóként. Ez a rend-

48 2012. évi CLXVII. tv. 8–10. §.

49 2005. évi CXX. törvény az egyszerűsített közteherviselési hozzájárulásról.

50 Sajnos nem állnak rendelkezésre adatok az EKHO-t választó adófizetők számáról.

51 L.d a 2005. évi CXX. törvény 3. § (3) bekezdésében található felsorolásban.

52 2005. évi CXX. törvény 4–8. §.

53 1997. évi LXXXI. tv. 22. § (1) bekezdés g) pontja.

szer azt feltételei, hogy ez a két jogi kategória pontosan elhatárolható egymástól. Az elhatárolás, minősítés rendszere azért lényeges, mert ez határozza meg a munkajogi védelemre való jogosultságot, de alapvetően befolyásolja a munkavégzés közterheit is.

Kérdés, hogy a magyar jogszabályokban és joggyakorlatban miként kerül meghatározásra a munkaviszony és az önfoglalkoztatás fogalma. A munkaviszony fogalmának meghatározását és a vitatott jogviszonyok minősítését ma már a 2012. évi Mt. alapfogalmai segítik. Ugyanakkor továbbra is meghatározó szerepe van – más európai jogrendszerekhez hasonlóan – a bíróságok esetjogának. Itt különösen az a kérdés, hogy kialakult-e az a bírói teszt, amely kiszámíthatóan minősíti a vitatott munkavégzést, mivel erre építhető a színlelt szerződésekkel szembeni védelem.

A munkaviszony után az önfoglalkoztatás meghatározásának problémáival foglalkozom. Mivel az önfoglalkoztatás a jogharmonizáció miatt került a magyar munkajogászok érdeklődésének előterébe, ezért az uniós jogszabályok átvételével kapcsolatos kérdéseket vizsgáltam. Azt a dilemmát is felvetem, hogy ha nem tudjuk pontosan meghatározni az önfoglalkoztató fogalmát, akkor érdemes-e külön jogi fogalmat alkotni erről.

A bizonytalan foglalkoztatási formák a fent leírt munkajogi rendszerben jelennek meg. Az egyszerűsített foglalkoztatás tűnik közülük a legérdekesebbnek és leglényegesebbnek is egyben. Ugyanakkor fel kell tenni azt a kérdést, hogy ha újabb külön státuszok születnek a magyar munkajogban, akkor azok miként hatnak a bináris rendszerre, illetve hogyan lehetne ezeket beilleszteni a létező struktúrába.

Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon – a szocialista rendszerben és a piacgazdasági átmenet óta változatlanul – a tipikus munkaviszony a munkavégzés meghatározó, domináns munkajogi kerete. Ebből számos további következtetés vonható le. Mindenekelőtt a munkavégzésre irányuló jogviszonyok szabályozásának alapja változatlanul a munka törvénykönyve. Ez a kódex viszont hagyományosan a tipikus munkaviszonyra épül. A tipikus munkaviszony fogalma alatt a határozatlan időre és teljes munkaidőre, munkaszerződéssel létesített munkaviszonyt értjük, amely egy munkáltatóval jött létre, a munkavégzés a munkáltató székhelyén, telephelyén, vagy az általa meghatározott helye(ke)n történik, főként az ő eszközeivel és anyagaival.

Minden más, a tipikus munkaviszonytól eltérő, másként atipikus munkaviszony szabályozását másodlagosnak tekinti a magyar jogalkotó, még ha az uniós jogharmonizáció által állított jogi követelmények átültetése eredményeként részletesebb szabályozást is nyertek ezek a jogviszonytípusok. Ugyanakkor az

atipikus munkaviszonyokra vonatkozó irányelvek átvétele nem hozott érdemi áttörést e típusok használatában, így továbbra sem játszanak jelentős szerepet.

Döntő részben továbbra is tipikus munkaviszony keretében zajlik tehát a munkavégzés, amely sajátosság erőteljesen megkülönbözteti a régiót és benne Magyarországot az Európai Unió nyugat-európai és dél-európai tagállamaitól.[54] Ebben a tekintetben tehát a gazdasági környezet, a hagyományos, megszokott út erősebbnek bizonyult az uniós jogharmonizáció hatásánál, mintegy felülírva azt a gyakorlatban. Álláspontom szerint az atipikus munkaviszonyok elterjedtsége tekintetében a jövőben sem várható változás.

A munkaviszonyon túl viszont szinte kizárólag csak a polgári jogi szerződések állnak a felek rendelkezésére. Ebből viszont az következik, hogy a magyar foglalkoztatási szabályrendszer hagyományos, „vegytiszta" bináris modell.[55] Aki munkaviszonyban dolgozik, annak munkavállalói jogait részletesen szabályozza egy külön kódex, a munka törvénykönyve. A munkaviszonyon kívül munkát végzők pedig valamilyen jogi formában (például magánszemélyként, egyéni vállalkozóként, gazdasági társaság személyes közreműködőjeként), általában polgári jogi szerződés alapján végeznek munkát. Az ő munkavégzői státuszukat tehát a polgári jog határozza meg, munkavállalói jogok nélkül. Ennek az elvi alapja az, hogy a munkavégzésre irányuló munkavégzés szabályozását a felek egyenrangúságára tekintettel – néhány alapvető szabály rögzítése mellett – lényegében rájuk bízza a jogalkotó.

A felek egyenrangúsága a polgári jogi szerződéseknek csak azt a részét jellemzi, amely tiszta önfoglalkoztatásnak nevezhető. A színlelt önfoglalkoztatók esetében a polgári jogi szabályok alkalmazása jogellenes, mivel a munkajogi szabályok kikerülésére irányul. A gazdaságilag függő munkavégzők esetében viszont csak azért kerül sor – egyébiránt jogszerűen – a polgári jogi szabályok, szerződések alkalmazására, mert nincs is más lehetőség, mint a munkajog, vagy a polgári jog között választani. A két alternatíva közül a felek értelemszerűen az olcsóbbat, a polgári jogot szokták választani. Ilyenkor a jogi kényszer is enyhébb a munkaviszony választása tekintetében, mint a színlelt szerződéseknél,

[54] Gyulavári Tamás (2014c): Trap of the Past: Why Economically Dependent Work is not Regulated in the Member States of Eastern Europe. *European Labour Law Journal,* Vol. 5., No. 3–4. (2014) 267–278.

[55] Itt meg kell azonban említeni a nyugdíjas- és iskolaszövetkezeteket, amelyek pont ellentétes tendenciával oldják ezt a vegytisztaságot. Ezek a jogviszonyok ugyanis nem az önfoglalkoztatókból emelnek ki védelemre egy kört, hanem a korábban munkaviszonyban állókból csinálnak egy Mt.-n kívüli kategóriát, korlátozott garanciákkal. Ezzel a technikával ezekre a jogviszonyokra mondják *ex lege*, hogy ezek nem munkaviszonyok, miközben a teljesítés módja nem változik.

ahol tisztán megállapíthatók a munkaviszony minősítő jegyei. A gazdaságilag függő munkavégzés esetében viszont hiányzik a legfontosabb ismérv, a személyi függőség, alárendeltség, hierarchia, és csak a gazdasági függőség jellemzi a jogviszonyt.

A polgári jogi szerződések tehát rendkívül népszerűek és mindhárom fenti csoport tagjai – valódi önfoglalkoztatók, színlelt önfoglalkoztatók és gazdaságilag függő munkavégzők[56] – használják ezt a szerződéstípust, mivel a munkaviszonynál lényegesen olcsóbb és egyszerűbb a kevesebb kapcsolódó adminisztrációs kötelezettség miatt. Olcsóságának az az oka, hogy a pénzügyi jogalkotás a munkaviszonynál kedvezőbb adózási lehetőségeket vezet be. Teszi ezt annak ellenére, hogy az ILO 198. számú ajánlása kifejezetten arra hívja fel a tagállamokat, hogy „hathatós intézkedéseket kell kidolgozniuk, amelyek célja a munkaviszony eltitkolását ösztönző tényezők megszüntetése."[57] Az alacsonyabb közteher viszont kifejezetten ösztönzi a színlelt önfoglalkoztatást, sőt, annak legfontosabb ösztönzőjét jelenti. Ráadásul mindkét oldalnak egyaránt kedvező, hiszen a munkáltatót alacsonyabb költséggel és a munkavállalót magasabb nettó jövedelemmel díjazza. A színlelt önfoglalkoztatás elleni küzdelemnél marad a törvényi tilalom és a hatósági szankciók.

A harmadik lehetséges munkajogi kategória, a gazdaságilag függő munkavégzés szabályozása terén nem történt előrelépés a magyar jogban. A munkavállalói jogok lépcsőzetes felépítése (alacsonyabb védelmet biztosító kontraktuális formák megteremtése) csak a munkaviszonyon belül történt meg (lásd például a munkaidős szabályok, munkaerő-kölcsönzésre irányuló munkaviszony szabályainak lazítását). Alig találunk a bináris modellel szakító, úgynevezett harmadik típusú jogviszonyt, amely nem munkaviszony, de nem is önfoglalkoztatás.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Magyarországon a bináris modell változatlanul él, valójában annak tiszta formájában. A munkaviszonyokon belül a tipikus munkaviszony továbbra is egyeduralkodó. A munkaviszonyon kívül munkát végzők tábora azonban igencsak heterogén, hiszen abba sorolhatók a valódi önfoglalkoztatók, a színlelt önfoglalkoztatók és a gazdaságilag függő munkavégzők is. Számukra a polgári jogi szerződés az egyetlen kontraktuális lehetőség.

Álláspontom szerint a gazdasági, munkaerő-piaci folyamatok előbb, vagy utóbb ki fogják kényszeríteni a munkavállalói jogok lépcsőzetes biztosítását.

[56] Adalberto Perulli: *Economically dependent work/(parasubordinate (quasi-subordinate) work. employment: legal, social and economic aspects.* European Commission, 2003. 6–29. https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/empl/20030619/study_en.pdf

[57] Ld. az ILO 198. sz. ajánlásának 17. pontjában.

Uniós szabályozás hiányában ennek időpontját elsődlegesen az befolyásolja, hogy a munkaerőpiacon milyen arányban vannak jelen az egyes önfoglalkoztatói csoportok.

A magyar munkajog tehát kétféle választ adhat a bizonytalan foglalkoztatás által generált kihívásokra. A jogalkotó kitágíthatja a munkaviszony fogalmát, hogy ezeket az új munkavégzési formákat is bevonja a munkajog hatályába. A munkaviszony szabályozása azonban nem igazán alkalmas ezek fogadására. Éppen ezért jobb megoldásnak tűnik különálló, speciális jogviszonyokat teremteni az egyes bizonytalan foglalkoztatási formákra. Ezzel azonban a munkaviszony egyeduralma jelentősen gyengül.

A MUNKAVÁLLALÓ FOGALMA A DIGITÁLIS KORBAN

Hős Nikolett*

1. Bevezetés

A digitalizáció robbanásszerű fejlődése, különösen a platform alapú szolgáltatások (mint például az Uber, Wolt vagy Airbnb) térnyerése új kihívásokat támaszt a munkajog hagyományos jogi fogalmaival szemben. A hagyományos munkavégzési formák mellett a digitális infrastruktúrára épülő szolgáltatásnyújtás keretében egyre nagyobb teret nyernek olyan újszerű foglalkoztatási formák, mint például a platform alapú munkavégzés. Ezzel párhuzamosan a jogalkalmazó szervek egyre gyakrabban szembesülnek azzal a problémával, hogy ezen újszerű foglalkoztatási formák esetén a felek közötti kapcsolatrendszer egyes elemei nehezen illeszthetőek be a munkajog által hagyományosan alkalmazott fogalmakba és jogintézményekbe. Az utasítási és ellenőrzési jogkör, az alá-fölé rendeltségi viszony, a munkaidőbeli kötöttségek, a rendelkezésre állási kötelezettség és a munkáltatók foglalkoztatási kötelezettsége, amelyek jelenleg meghatározták a munkavállalói státuszt, nehezen alkalmazhatók az ún. digitális gazdaságban kialakuló foglalkoztatási formákra. A tanulmány célja, hogy elemezze a munkavállaló klasszikus fogalmával szemben a digitális átalakulás által támasztott kihívásokat, valamint elsősorban az uniós jog részéről egyre erőteljesebben jelentkező nyomást e fogalom kitágítására. Egyes vélemények szerint ugyanis a digitális korban a munkavállaló fogalma átfogó újragondolást igényel annak érdekében, hogy a munkajog megfelelő választ tudjon adni a gazdasági és technológiai változásokra.[1]

---

* Egyetemi adjunktus, Munkajogi Tanszék.

1 Nicola Countouris – Valerio De Stefano – John Hendy: Social Europe needs a new concept of 'worker'. 2024, április: https://tinyurl.com/yfxu29vx

2. A munkavállaló fogalmának hagyományos értelmezése

A munkavállaló jogi fogalmának meghatározása hosszú ideje a munkajog alapvető kérdései közé tartozik. A hagyományos munkajogi felfogás szerint a munkavállaló olyan természetes személy, aki munkaszerződés alapján munkát végez a munkáltató irányítása alatt, rendszeres díjazásért cserébe. A munkáltató egyoldalú utasítási és ellenőrzési jogköréhez kötött alá-fölé rendeltségi viszony és a személyes munkavégzési kötelezettség a munkavállalói státusz legfontosabb kritériumai közé tartoznak.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) alapvető dokumentumaiban a munkavállaló fogalma a formális munkaviszonyhoz kötött. Az ILO Munkaviszonyra vonatkozó 198. számú ajánlása szerint a munkáltató hierarchikus szervezetrendszerébe integrált, a munkáltató széleskörű utasítási és ellenőrzése melletti munkavégzés a munkaviszony lényeges indikátorai közé tartozik.[2] A strukturális értelemben vett önállótlan munkavégzés kritériumának az Európai Unió Bírósága (továbbiakban úgy is, mint Bíróság) által fejlesztett munkavállaló fogalmával[3] kapcsolatban a mai napig központi szerepe van. A Bíróság a Lawrie-Blum ügyben (C-66/85) lefektetett doktrínája szerint a munkaviszony lényegi jellemzője, hogy „valamely személy meghatározott ideig, más javára és más irányítása alatt, díjazás ellenében szolgáltatást nyújt.[4]

A magyar munka törvénykönyve (2012. évi I. törvény, továbbiakban úgy is mint Mt.) 34. § (1) bekezdése alapján munkavállaló az a természetes személy, aki munkaszerződés alapján munkát végez. A 42. § (2) a) és b) pontjai szerint a munkaviszony jellemzője, hogy a munkavállaló köteles a munkáltató irányítása szerint munkát végezni, a munkáltató pedig köteles a munkavállalót foglalkoztatni és munkabért fizetni. A törvény külön hangsúlyozza az alá-fölé rendeltségi viszonyt, a foglalkoztatási kötelezettséget és a rendszeres díjazást, amelyek elhatárolják a munkaviszonyt más munkavégzésre irányuló polgári jogviszonyoktól, például a megbízási szerződéstől vagy a vállalkozási szerződéstől. A

---

2 R198 - Employment Relationship Recommendation, 2006 (No. 198).

3 Habár az uniós jog eltérő nyelvi verzióiból valóban adódik adott esetben különbség a *'worker'* és *'employee'* (munkavállaló) fogalmak között, jelen tanulmány egységesen a munkavállaló fogalmat használja. Valójában a két fogalom a gyakorlatban fedi egymást és a *„worker"* fogalma nemzeti szinten gyakran a „munkavállaló" fogalmának megfeleltetésével kerül alkalmazásra. Ezzel ellenétes álláspontra ld. Gyulavári Tamás: A „worker fogalma" az Európai Bíróság esetjogában. *Miskolci Jogi Szemle,* 2022/1. Különszám, 141–149.

4 C-66/85 sz. ügy Deborah Lawrie-Blum [ECLI:EU:C:1986:284], 17. pont; C-428/09. sz. ügy. Union Syndicale, [ECLI:EU:C:2010:612], 29. pont; C-316/13. sz. ügy. Fenoll, [ECLI:EU:C:2015:200], 29. pont.

„szervezett munkavégzés" fogalma a munkavédelemről szóló 1993. évi XCIII. törvényben (továbbiakban úgyis, mint Mvt.) a munkabiztonság és munkaegészségügy alapját képező szabályozásnak is központi eleme. Az Mvt. 9. §-a szerint a törvény hatálya minden szervezett munkavégzésre kiterjed függetlenül attól, hogy az milyen szervezeti vagy tulajdoni formában történik. Az Mvt. 87. § 6. pontja szerint munkavállalónak minősül minden szervezett munkavégzés keretében munkát végző személy. A szervezett munkavégzés fogalmába az Mvt. 87. § 9. pontja alapján nem csak a klasszikus hierarchikus munkavégzésre irányuló jogviszonyok tartoznak, mint az Mt. szerinti munkaviszony, hanem a hivatásos vagy szerződéses szolgálti jogviszonyok, egészségügyi szolgálati vagy rendvédelmi igazgatási szolgálati jogviszonyok, valamint olyan speciális foglalkoztatási formák is, mint például a szociális szövetkezetben történő közreműködés vagy a hallgatói jogviszonyban végzett gyakorlati képzés. Ezen foglalkoztatási formákban közös, hogy a munkavégzés meghatározott szervezeti vagy jogi keretek között történik, egy szervezet vagy intézmény széleskörű felügylete, irányítása alatt. Ez magában foglalja az utasításokat, a munkavégzés feltételeinek biztosítását és a tevékenység ellenőrzését. A munkavégzés célja, struktúrája és szervezeti háttere világosan meghatározott, ami különbözik az önálló, spontán jellegű tevékenységektől. A munkavégzésre irányuló jogviszonyok rendszerében a munkáltató hierarchikus szervezeti rendszerébe integrált, illetve a munkáltató által szervezett, irányított munkavégzés az elsődleges alapja annak is, hogy a munka törvénykönyve objektív alapú kártérítési felelősséget telepít a munkáltatókra, amely alól azok csak szűk körben menthetik ki magukat.[5]

2.1. A hagyományos modell korlátai

Ahogy az előző fejezetben bemutatásra került a munkavállaló hagyományos jogi fogalma egy hierarchikus és centralizált munkahelyi modellre épült, amely az ipari forradalom idején alakult ki, és a modern ipari társadalmakban vált általánossá. Az atipikus munkaviszonyok, mint például a távmunka, a *home office,* a munkaerő-kölcsönzésre irányuló jogviszonyok ugyan helyenként léket törnek ezen a modellen és megkövetelték a munkajogi szabályozás fejlődését és alkalmazkodását a munkaerőpiaci szereplők változó igényeihez. Főszabály szerint

[5] Az Mt. 166. § (1) bekezdés alapján a munkáltató vétkességére tekintet nélkül köteles megtéríteni a munkavállalónak a munkaviszonnyal összefüggésben okozott kárt. Ezen objektív felelősség alól a munkáltató csak szűk körben az Mt. 166. (2) és 167. §-ában foglalt feltételek bizonyítása esetén mentesülhet.

azonban a mai magyar munkajogi szabályozás, kockázattelepítési szabályok és különösen a munkavégzésre irányuló jogviszonyok elhatárolásának alapja egy olyan munkavégzésre épülő modell maradt, ahol a munkavégzés többé-kevésbé a munkavállalók fizikai jelenléte mellett vagy egy jól körülhatárolható helyszínen és jellemzően a munkáltatók tulajdonában álló, munkáltató által biztosított eszközökkel történik. A hierarchikus irányítás, valamint a személyes és gazdasági értelemben vett függőség mellett, a hagyományos munkaviszony jellemzői a meghatározott munkaidőben történő rendelkezésre állás és munkavégzési kötelezettség teljesítése, mint a teljesítés lényegi eleme. Ez a modell azonban nehezen alkalmazható a mai digitális gazdaságban, ahol a munkavégzés gyakran helyfüggetlen, rugalmas időkeretek között történik, és az irányítás nem közvetlenül, hanem közvetetten algoritmusok és platformok révén valósul meg. A fejezet következő részei arra keresnek választ, hogy milyen kihívásokat jelent a hagyományos fogalom alkalmazása a digitális gazdaság új foglalkoztatási formáira, és milyen nemzetközi példák nyújthatnak megoldást ezek kezelésére.

2.2. Platform alapú munkavégzés jellegzetességei

A platform alapú munkavégzés kifejezés azokat a rövid távú munkavégzéseket írja le, amelyek során a munkát végzők (munkavállalók vagy önfoglalkoztatók) online platformokon keresztül csatlakoznak a közvetítő vállalkozásokhoz vagy ügyfelekhez. Az olyan platformok, mint az Uber, a Wolt vagy a Fiverr, közvetítőként veszenek részt a szolgáltatást nyújtó személyek és a fogyasztók között. Ezek a platformok olyan hagyományos piacokon, ahol a végzendő tevékenység jól körülhatárolható feladatokra osztható, mint a személyszállítás, az étel-ital rendelés stb., lehetővé teszik az üzleti tranzakciók korábbiakhoz képest könnyebb és hatékonyabb lebonyolítását, átalakítva ezzel hagyományos üzleti modelleket és piaci szerkezeteket. A digitális infrastruktúra segítségével az alapvetően vállalkozási, illetve megbízási szerződésekre jellemző önállóság mellett, hagyományos munkaszervezési folyamatok és vertikálisan integrált vállalati modellek nélkül is lehetővé válik, komplex tevékenységek kifejtése. Az ilyen foglalkoztatási formákra jellemző a projektalapú munkavégzés, azaz, hogy a munkát végzők nem egy állandó munkaszerződés keretében dolgoznak, hanem egy-egy projekt, feladat elvégzésére szerződnek. A platform alapú munkavégzés esetén a munkát nem hagyományos értelemben vett, összetett munkakörként kezelik, hanem kisebb, jól definiált feladatokra (*'gigs'*) bontják. A költségcsökkentés mellett a munkák kisebb egységekre bontása elősegíti a

munkavégzés automatizálhatóságát, azok ugyanis az algoritmusok számára könnyebben kezelhetőek. A feladatokra bontott munkavégzés rugalmas munkaidő felhasználást és a munkát végzők igényeihez való alkalmazkodást tesz lehetővé. Jellemző az is, hogy a munkavégzés irányítása emberi felügyelet nélkül, automatikus felügyeleti és döntéshozatali rendszerek alkalmazásával, azaz ún. algoritmikus irányítással valósul meg. A digitális infrastruktúra segítségével a platform szolgáltatók egy alapvetően önfoglalkoztatói státuszra épülő munkavégzési modellben is képesek a munkaviszonyhoz hasonló tervezési biztonságot elérni. Ugyanakkor a széttöredezett munkavégzésre épülő jogviszonyok nélkülözik a stabil, folyamatos munkavégzéssel járó foglalkoztatási és szociális biztonságot, az egyes feladatokra bontott bérezés adott esetben alacsonyabb lehet, mintha a dolgozók hagyományos munkakörben végeznék ugyanazt a munkát, nem tisztázott, hogy az ún. inaktív periódusokra, várakozási időre kell-e díjazást fizetnie a platform szolgáltatóknak és ha igen, akkor milyen jogalapon.

Ezek a sajátosságok munkajogi szempontból számos kérdést vetnek fel, különösen a munkavállalói jogállás megítélését illetően. Az irányítási jog algoritmikus jellege és a platformok „semleges közvetítőként" való szerepe miatt a munkavállalói státusz hagyományos kritériumai gyakran nem alkalmazhatók.

3. Az önfoglalkoztatók és a munkavállalók közötti határvonal

Az egyik legnagyobb kihívás a platform alapú munkavégzés esetében, hogy elhatároljuk a munkavállalókat az önfoglalkoztatóktól. Az önfoglalkoztatók általában saját vállalkozásuk keretében végzik a munkát, nagyobb fokú szabadságot élveznek, és saját maguk viselik a tevékenységükkel járó kockázatokat. Ezzel szemben a munkavállalók rendszerint a munkáltató irányítása alatt állnak, és jogi védelemben részesülnek, például a munkaidő, a minimálbér és a felmondási védelem terén.

A platform alapon munkát végzők helyzete azonban nem illeszthető könnyen egyik kategóriába sem. Ezt a munkavégzési formát ún. hibrid státusz jellemzi. A hagyományos személyes függőség és hierarchikus munkavégzés hiánya ellenére a munkát végzők jellemzően nem élveznek teljes szabadságot a teljesítés fázisában, mivel az algoritmusok és értékelési rendszerek közvetett irányítást gyakorolnak a munkavégzés felett. Egyes vélemények szerint bár a platform alapon munkát végzők formálisan önálló vállalkozók, gyakran egyetlen platformtól függnek gazdasági szempontból, ami a munkavállalói védelem szük-

ségességét indokolhatja. Habár a szerző véleménye szerint fontos különbséget tenni a tényleges gazdasági függőség és aközött, amikor egy önfoglalkoztató tevékenysége bizonyos gazdasági racionalitásokhoz kötött, ezek olyan kérdések, amelyek megválaszolására az Európai Unió joganyaga és joggyakorlata alapján egyre nagyobb nyomás mutatkozik. A témával kapcsolatban legalább négy általános tendencia mutatható ki az Európai Unióban. Az egyik ilyen tendencia, hogy az Európai Unió Bíróságának legújabb joggyakorlatában megjelent az ún. színlelt önfoglalkoztatás, vagy az önfoglalkoztatói státusszal való visszaélés elleni küzdelem. A másik tendencia, hogy az Európai Unióban elfogadott legújabb irányelvek vélhetően ezen bírósági gyakorlat erőteljesebb érvényre juttatása érdekében szorosabb felügyelet alá kívánják helyezni a munkavállaló fogalmának értelmezését a tagállamokban. A harmadik tendencia, a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok meghatározásának elősegítésére a munkaviszony vélelmének alkalmazása. Végül a negyedik tendencia egyes hagyományosan a munkaviszonyban dolgozók részére fenntartott jogok, engedmények önfoglalkoztatókra történő kiterjesztése. A tanulmány a következőkben részletesen az első három kérdéssel foglalkozik, a negyedik tendencia részletes ismertetésére elsősorban terjedelmi korlátokra tekintettel nem kerül sor.[6]

3.1. Az ún. színlelt önfoglalkoztatás elleni küzdelem az Európai Unióban

A platformalapú munkavégzésről szóló irányelv értelmében színlelt önfoglalkoztatásról, vagy az önfoglalkoztatói státusszal való visszaélésről akkor beszélünk – akár nemzeti szinten, akár határokon átnyúló esetekben –, amikor egy személy önfoglalkoztatóként van bejelentve, miközben teljesül a munkaviszonyra jellemző minden feltétel. Az önfoglalkoztatói státusz ilyen megtévesztő módon történő bejelentésére gyakran bizonyos jogi vagy adózási kötelezettségek kikerülése vagy a jogkövető vállalkozásokkal szembeni versenyelőny megszerzése céljából kerül sor.[7]

[6] Ezzel kapcsolatban lásd különösen: Rácz-Antal Ildikó: A platformalapú munkavégzés munkakörülményei, munkavállalói és szociális jogok kapcsolata. NMHH Tanulmány. Budapest, 2023. https://tinyurl.com/5fnwz62f

[7] 2024/2831/EU irányelv a platformalapú munkavégzés munkafeltételeinek javításáról, HL L 2024.11.11. Preambulum 28. pont.

3.2. Az ún. színlelt önfoglalkoztatás megítélése az Európai Unió Bíróságának joggyakorlata alapján

A Bíróság számos ítéletében kimondta[8], hogy „a nemzeti jog szerint »szolgáltatást nyújtó önálló vállalkozónak« minősülés nem zárja ki, hogy az uniós jog értelmében az adott személy »munkavállalónak« minősüljön, ha az említett személy önállósága csak látszólagos, és így valójában egy munkaviszonyt leplez". Az Európai Bíróság ezen jogfejlesztő tevékenysége mögött az a körülmény húzódik meg, hogy a Bíróság az alapvetően a belső piaci szabályok személyi hatályának elhatárolására kidolgozott és a bevezetőben említett ún. Lawrie-Blum doktrínát később más alapvetően szociális tárgyú elsősleges és másodlagos joganyag személyi hatályára is kiterjesztette.[9] Részben ebből vezethető le az, hogy az Európai Unió ún. autonóm munkavállaló fogalma a mai napig alapvetően az önállótlan munkavégzés és az autonóm önfoglalkoztatás elválasztására épül. Egyrészről ez az ún. bináris modell tükrözi a tagállamok többségében a foglalkoztatási jogviszonyok elhatárolásának rendszerében uralkodó álláspontot és megfelelő védelmet biztosít a személyek szabad mozgására vonatkozó joganyag alkalmazásában. Másrészről egyes szerzők szerint a munkát végzők ezen „indokolatlanul merev" elhatárolása egyre inkább aláássa a munkafeltételek javításának uniós célkitűzéseit és óhatatlanul is joghézagokhoz vezet az munkajogi tárgyú elsődleges és másodlagos joganyag személyi hatálya körében az egyre sokszínűbbé és szegmentáltabbá váló európai munkaerő-piaci tendenciák tükrében.[10] A munkavállalók és önfoglalkoztatók merev elválasztására épülő joggyakorlatát az ezredfordulót követően az Európai Bíróság joggyakorlata azzal próbálta ellensúlyozni, hogy igyekezett 'elszakítani' a munkavállaló fogalmát a tagállamok eltérő jogértelmezésétől és gyakorlatától hangsúlyozva a munkavállaló fogalmának autonóm uniós jogi jellegét. Másrészről a tagállami bíróságokat egyre pontosabb iránymutatásokkal kezdte el ösztönözni arra, hogy tegyenek különbséget a tényleges és a látszólagos önfoglalkoztatás kategóriái között.

---

8 C-256/01. sz. ügy *Allonby*, [ECLI:EU:C:2004:18], C-428/09. sz. ügy. *Union Syndicale*, [ECLI:EU:C:2010:612],C-232/09. sz. ügy *Danosa* [ECLI:EU:C:2010:674], C-413/13. sz. ügy FNV Kunsten, [ECLI:EU:C:2014:2411], C-229/14. sz. ügy Balkaya, [ECLI:EU:C:2015:455], C-692/19. sz. ügy Yodel [ECLI:EU:C:2020:288].

9 Ezen joggyakorlat ismertetésére ld. különösen: Nicola Countouris: The concept of 'worker' in European Labour Law: Fragmentation, Autonomy and Scope. *Industrial Law Journal*, Vol. 47., No. 2. (2018) 192–225.; Emanuele Menegatti: Taking EU labour law beyond the employment contract: The role played by the European Court of Justice. *European Labour Law Journal,* Vol. 11., No. 1. (2020) 26–47.

10 Countouris i. m. 197.

A Bíróság joggyakorlata továbbra is hangsúlyozza, hogy az uniós munkavállaló fogalmába nem tartoznak bele azok, akik valóban autonóm módon fejtik ki tevékenységüket és nincsenek alá-fölé rendeltségi jogviszonyban a szolgáltatás igénybe vevőjével szemben.[11] Ugyanakkor az, hogy valamely munkát végző személy egy tagállam joga alapján önfoglalkoztatónak minősül még nem zárja ki azt, hogy az uniós jog alkalmazásában munkavállalónak minősüljön, különösen, ha a függetlensége csak látszólagos, annak érdekében, hogy egy munkaviszonyt leplezzen.[12]

Az önfoglalkoztató, vagy szolgáltatást nyújtó tényleges függetlenségének megítélésére a bíróság legújabb joggyakorlata három szempont vizsgálatát javasolja. Az első szempont, a teljesítés fázisában a munkát végző felett a foglalkoztató szervezet, vállalkozás irányításának mértéke, különösen a munkavégzése idejének, helyének és tartalmának meghatározását illetően. Az Európai Unió Bírósága a strukturális értelemben vett önállótlanság fogalmát egyre inkább gazdasági szempontok vizsgálatával árnyalta. Így vizsgálni kell azt is, hogy a munkát végző milyen mértékben osztozik az őt foglalkoztató kereskedelmi kockázatainak viselésében, valamint, hogy a munkavégzésre irányuló jogviszony időtartama alatt az említett foglalkoztató vállalkozásának a részét képezi-e, vele egy gazdasági egységet alkotva.[13] A gazdasági integráció mértékének és a tényleges profitszerzés lehetőségének, tevékenységgel járó kockázat viselésének vizsgálata kifejezetten az angolszász jogszerendszerekben ismert ún. gazdasági racionalitás tesztekhez hasonló kritériumoknak minősülnek.

Az ún. színlelt önfoglalkoztatás elleni küzdelem és a valós foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok meghatározásának elősegítése az egyik legfontosabb célkitűzése az Európai Unió 2024 áprilisában elfogadott és 2024. december elsején hatályba lépő platformalapú munkavégzés munkafeltételeinek javításáról szóló 2024/2831 irányelvének is. Az irányelv preambuluma kifejezetten utal arra, hogy bírósági ügyek több tagállamban ráirányították a figyelmet arra, hogy a platformalapú munkavégzés egyes típusainál állandó problémát jelent a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok téves besorolása. Ezen kívül figyelemmel kell lenni arra is, hogy az ún. digitális munkaplatformok „büntető intézkedések vagy hátrányos jogkövetkezmények egyéb formáinak alkalmazásával vagy nyomás gyakorlásával" is képesek lehetnek a munkát végzőket irányítani és ellenőrizni. Éppen ezért az irányelv preambuluma jogi kötelező erő nélkül,

[11] C-256/01. sz. ügy Allonby, [ECLI:EU:C:2004:18], 68. pont.

[12] Uott. C-256/01. sz. ügy Allonby, 71. pont.

[13] C-413/13. sz. ügy FNV Kunsten, [ECLI:EU:C:2014:2411]

de óvatosan ösztönzi a tagállamokat arra, hogy az irányítás és ellenőrzés közvetett formáit is ismerjék el, mint a munkaviszonyra jellemző alá-fölé rendeltség indikátorát. Abban, hogy a platformok által alkalmazott teljesítmény-értékelő és ösztönző rendszereket a munkaviszonyra jellemző önállótlanság lehetséges indikátorának tekinti nagy szerepet játszik ezen rendszerek átláthatatlansága és a munkát végzők oldalán emiatt fennálló információs aszimmetria. A platformalapú munkavégzéssel összefüggésben a platformalapú munkát végző személyek gyakran nehezen tudnak megfelelően hozzáférni azon eszközökhöz és információkhoz, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az illetékes hatóság előtt érvényesítsék szerződéses jogviszonyuk tényleges meglétét és az abból fakadó jogokat. Emellett a platformalapú munkát végző személyek automatizált nyomonkövetési és automatizált döntéshozatali rendszerek révén történő irányítására az átláthatóság hiánya jellemző a digitális munkaplatform részéről. A platformalapú munkavégzés e jellemzői az irányelv szerint állandósítják a hamis önfoglalkoztatásként való téves besorolás jelenségét, ami akadályozza a platformmunkát végző személyek valós foglalkoztatásra irányuló jogviszonyának meghatározását, valamint a platform-munkavállalók tisztességes élet- és munkakörülményekhez való hozzájutását. A tagállamoknak ezért olyan intézkedéseket kell hozniuk, amelyek a platformalapú munkát végző személyek számára a helyes foglalkoztatásra irányuló jogviszonyuk meghatározása tekintetében ténylegesen könnyebb eljárást biztosítanak. Az irányelv 5. cikke alapján a tagállamoknak ebből a célból többek között fel kell állítaniuk a platform munkavégzés során a munkaviszony hatékony, feltételes és megdönthető vélelmét. A továbbiakban a tanulmány a munkaviszony vélelmével foglalkozik, mint a látszólagos önfoglalkoztatás elleni küzdelem egy lehetséges eszközével és javaslatokat fogalmaz meg a vélelem magyarországi átültetésével kapcsolatban.

3.3. A munkaviszony jogi vélelme a platformalapú munkavégzésről szóló 2024/2831 irányelv alapján

Az utóbbi években a munkaviszony vélelme egyre több ország munkajogában jelent meg, mint a foglalkoztatási jogviszonyok elhatárolásának lehetséges gyakorlati módszere. A foglalkoztatásra irányul jogviszonyok elhatárolásának gyakorlati módszereként az ILO Munkaviszonyra vonatkozó 198. számú ajánlása kifejezetten javasolja a szerződő államok számára a munkaviszony egy vagy

két releváns indikátoroktól függő vélelmének alkalmazását.[14] Az ILO 198. számú ajánlásához tartozó gyakorlati útmutató a vélelmeknek két fajtáját azonosítja, az egyik, amely minden feltételtől függetlenül felállítja a munkaviszony általános vélelmét. A másik csoportba tartoznak azok a vélelmek, amelyek csak egy vagy két munkaviszonyra jellemző indikátor bizonyítása esetén vélelmezik a munkaviszony fennállását a felek között. Mindkét esetben közös, hogy a foglalkoztató vállalkozásra hárul annak bizonyítása, hogy a jogviszony a vélelem ellenére ténylegesen nem felel meg a munkaviszony jogi fogalmának.[15]

A 2024/2831. számú irányelv 5. cikk (1) bekezdése alapján „a digitális munkaplatform és az adott platformon keresztül platformalapú munkát végző személy közötti szerződéses jogviszonyról jogilag vélelmezhető, hogy munkaviszony", ha „irányításra és ellenőrzésre utaló tények kerülnek megállapításra". A fentiek fényében egyértelmű, hogy az irányelv a platform munkavégzésre irányuló jogviszonyok körében egy feltételes és megdönthető vélelmet állít fel. A vélelem átültetése során fontos kérdés lesz „az irányításra és ellenőrzésre" utaló tények fogalmának értelmezése, valamint az a kérdés, hogy a jogalkotó pontosan milyen bizonyítást vár majd el ebben a körben a vélelemre hivatkozó féltől egy esetleges kereset során. Elegendő lesz-e valószínűsíteni, hogy az irányításra és ellenőrzésre utaló tények, körülmények fennállnak, mert például a digitális munkaplatform algoritmikus irányítási rendszereket használ vagy kell-e majd a potenciális felperes(ek)nek adott esetben konkrét hátrányt igazolnia az automatikus felügyleti és döntéshozatali rendszerek alkalmazásával összefüggésben ahhoz, hogy a vélelem alapján a bizonyítási teher átforduljon a foglalkoztató vállalkozásra. A Kúria irányadó Foodora-ítéletében[16] kifejtett jogértelmezés jelenleg leginkább az utóbbi értelmezésnek felel meg. Ez alapján a tevékenység jellege által indokolt, pusztán a szerződéses kötelezettségek teljesítésének ellenőrzésére, a teljesítményértékelésre és ösztönzésre használt algoritmikus rendszerek jelenléte egy munkavégzésre irányuló jogviszonyban önmagában a munkát végző oldalán kimutatható hátrány és/vagy a hagyományos munkaviszonyra jellemző rendelkezésre állási és foglalkoztatási kötelezettség vállalásának igazolása nélkül nem lehet a munkaviszonyra jellemző utasítási jogkörnek tekinteni.

[14] Employment Relationship Recommendtation, 2006 (No. 198). 11. (b) pont.

[15] The Employment Relationship: An annotated guide to ILO Recommendation No. 198., 25. ILO_Declaration_198.pdf

[16] BH2024.66.

Figyelemmel kell lenni arra is, hogy az ebben a körben kialakított jogfelfogás a perek számát is jelentősen befolyásolhatja, valamint, hogy az irányelv látszólag két egymásnak ellentmondó álláspontot képvisel. Egyrészről kifejezetten rögzíti, hogy a tagállamoknak a „megfelelő és hatékony" eljárásrendet kell kialakítaniuk a foglalkoztatásra irányuló jogviszonyok meghatározása során (4. cikk (1) bekezdés), amely a korábbiakhoz képest tényleges „eljárási könnyítést jelent a platform alapú munkát végző személyek számára" a jogi eljárások során. Másrészről, az irányelv preambulumába az is bekerült az intézményközi egyeztetések során, hogy a „jogi vélelem alkalmazása nem vezethet automatikusan a platformalapú munkát végző személyek átsorolásához".[17] E két véglet között kell tehát a jogalkotó és jogalkalmazó szerveknek az arany középutat megtalálni, ami bizonyára nem lesz egyszerű feladat. Minden bizonnyal szerencsésebb lenne ezt a kérdést esetről esetre vizsgálva, fokozatos jogfejlesztés alapján a jogalkalmazó szervekre bízni. Egy az Mt. 7. § (3) bekezdésében foglalt szabályhoz hasonló tényállás bevezetése estén,[18] a platform alapon munkát végzőnek kellene bizonyítania olyan konkrét tényeket, körülményeket és hátrányt, amely miatt az irányításra és ellenőrzésre, mint a munkaviszonyra jellemző alá-fölé rendeltség vélelmezhető. Ezzel szemben az alperes foglalkoztató vállalkozásnak vagy szervezetnek kellene bizonyítania azt, hogy az irányításra és ellenőrzésre utaló körülmények ellenére a foglalkoztatás tényleges körülményei nem adnak alapot munkaviszony megállapítására és így a felperes által felhozott hátrány és a jogviszony típusának választása között nincs okozati összefüggés. Ezzel teljesülne az irányelv azon követelménye, hogy potenciális igény-érvényesítők eljárásjogi helyzete javulna, hiszen jelenleg egy ilyen perben a bizonyítási teher teljes egészében a felperesre hárul. Ugyanakkor elkerülhető lenne, hogy az irányelv átültetése valóban ne vezessen automatikus átminősítésekhez és a kialakuló joggyakorlat ne az irányelvben is megjelenő túlzó általánosításokra és sztereotípiákra épüljön. A szerző álláspontja szerint erősen tűri a vitát az irányelv azon megállapítása, hogy a munkajogban ismert hátrányos jogkövetkezménynek, 'jogellenes', tisztességtelen nyomásgyakorlásnak minősülhet önmagában azért egy algoritmus alapú, teljesítményértékelő és ösztönző rendszer, mert előnyben részesti azokat, akik jól, megbízhatóan és pontosan dolgoznak. Ahogy erősen vitatható az is, hogy hagyományos munkajogi értelemben vett rendelkezésre állási kötelezettséget teremtene önmagában

[17] 2024/2831 sz. irányelv Preambulum 31. pont.

[18] Ld. ezzel kapcsolatban hasonlóan: Bagjos Csaba – Kulisity Mária – Rózsavölgyi Bálint – Udvardy Péter – Zsugyóné Hatházi Réka: A platform irányelv hatása a munkajogi szabályokra. Kézirat. *Országos Bírósági Hivatal Law Working Paper,* 2024. október 31. 26., 36.

az a körülmény, hogy a platformok algoritmusok segítségével ösztönzik arra a munkát végzőket, hogy adott időszakban folyamatosan teljesítsenek és ezáltal képesek a munkaviszonyhoz hasonló tervezési biztonságot elérni a foglalkoztatás során. Egyrészről az irányelv rendelkezéseiből sem lehet levezetni olyan kötelezettséget a tagállamok számára, hogy a közvetett irányítás eszközeit rendelkezésre állási és foglalkoztatási kötelezettség vállalása és bizonyítása nélkül kellene munkaviszonyra jellemző indikátorként elfogadni. Másrészről az algoritmus alapú rendszerek átláthatatlanságával és információs aszimmetriával kapcsolatos körülmények erősen relativizálódhatnak éppen az irányelv alapján az algoritmikus rendszerek átláthatóságával és elszámoltathatóságával kapcsolatban elfogadott szabályok bevezetésével. Figyelemmel arra is, hogy ezeknek a jogoknak a nagy része a tisztán önfoglalkoztatónak minősülő platform alapon dolgozókra is alkalmazandó lesz.

Még ha el is fogadjuk azt, hogy az irányelv által előirányzott vélelem csak egy eljárásjogi könnyítés jelent a platform alapon dolgozók bizonyítási helyzetének javítására és ezért nem is várjuk el konkrét hátrány kimutatását az algoritmus alapú irányítási rendszerekkel összefüggésben a bizonyítási teher megfordításához, a joggyakorlatnak mindenképpen igazodnia kell valamilyen objektív szempontrendszerhez, ami alapján eldönthető az irányítás és ellenőrzés mértéke és annak jelentősége a munkaviszonyra jellemző alá-fölé rendeltség megítélésében. Prof. Dr. Kiss György álláspontjával[19] egyetértve nagyon fontos figyelmet fordítani arra, hogy a vélelem alkalmazása ne váljon fikcióvá. A szerző álláspontja szerint a vélelem klasszikus fogalma arra épül, hogy valószínű, de be nem bizonyított tényállásokat fogad el a jog, amely lehetőséget ad az ellenkező bizonyítására. Ezzel szemben a fikció olyan tényállásokat is igazként kezel, amelyekről tudható, hogy nem felelnek meg a valóságnak. Ha a vélelem alkalmazása során a joggyakorlat nem veszi figyelembe, hogy „a felek hogyan és milyen körülmények hatására határozták meg a jogviszony jellegét" akkor a vélelem elveszítheti eredeti bizonyítási funkcióját, és könnyen átcsúszhat a fikció kategóriájába.[20] Ez különösen problematikus lehet a platformalapú munkavégzés minősítésének kontextusában, ahol a jogi és gazdasági racionalitások közötti összhang megteremtése kulcsfontosságú szempont kellene, hogy legyen.

Maga az irányelv is utal arra, hogy a munkaviszony fennállásának megállapítása tekintetében a tényleges munkavégzéssel kapcsolatos tényeket kell el-

[19] Kiss György: A vélelmezett munkajogviszony, a vélelmezett munkajog. *Munkajog,* 2024/3. 1–7.

[20] Uo. 7.

sődlegesen irányadónak tekinteni és nem a szerződés elnevezését, felek általi formális minősítését.[21] Az irányelv implicit narratívája ellenére, ami közvetve ugyan, de a munkaviszony elismerése felé igyekszik terelni a tagállamok gyakorlatát,[22] a magyar munkajogi gyakorlatnak is kiemelt figyelmet kell fordítania minden olyan gazdasági vagy jogi tényező feltárására, amelyek a szerződéskötés fázisában a jogviszony meghatározott, tehát akár a polgári jogi irányába terelését indokolta. Ilyen szempont például, hogy a munkát végző fél számára csak kiegészítő kereseti forrást jelentett az adott munkavégzés, mennyire valószínű az, hogy az adott munkát a munkát végzők a munkaviszonnyal járó kötöttségek mellett is vállalták volna, vagy, hogy az általános szerződési feltétek alkalmazása ellenére és a megbízási, vállalkozási jogviszonyra jellemző kockázatok viselése mellett, az a körülmény vezetett az önfoglalkoztatói státusz elfogadására, hogy az adott iparágra vagy szolgáltatási szektorra jellemző fokozott versenyfeltételek között a platformok által kínált árazási rendszer és egyéb feltételek mellett az adott tevékenység folytatása a munkát végző számára is gazdaságilag észszerűnek bizonyult.

Az irányelv ugyan mélyen hallgat ezekről a kérdésekről és amennyiben a tagállamok gyakorlata nem tárja fel ezeket az ellentmondásokat vagy egyszerűen figyelem kívül hagyja azokat a vélelem alkalmazása során, akkor az európai gyakorlatban is könnyen megjelenhetnek a kaliforniai joggyakorlatban az ún. AB5 jogszabály elfogadása után felmerülő problémák.[23] A kaliforniai kísérlet éppen arra példa, hogy a munkaviszony általános vélelme könnyen kényszer-átminősítésekhez vezethet és nem várt munkaerő-piaci hatásokkal járhat. Empirikus kutatások ugyanis éppen arra mutatnak rá, hogy a platform munkavégzés során jelentős túlkínálat van a munkát végzők oldalán.[24] A kaliforniai munkaerőpiaci tendenciákat az ún. „ABC" teszt bevezetését követően vizsgáló tanulmány összességében nem talált meggyőző bizonyítékot arra, hogy az átminősítés növelte volna a hagyományos munkaviszonyban foglalkoztattak számát. Éppen ellenkezőleg arra mutatott rá, hogy a kényszerű átminősítés 10,5 százalékkal csökkentette az önfoglalkoztatók, illetve 4,4 százalékkal a teljes foglalkoztatottak

[21] 2024/2831 sz. irányelv 4. cikk (2) bekezdés.

[22] Bagjos et al. i. m.

[23] A kaliforniai kísérlet bemutatására ld. részletesen: Hős Nikolett: *Digitális korlátok: a platform alapú munkavégzés munkajogi kihívásai a Kúria ítélete és nemzetközi tendenciák tükrében*. Kézirat. 2024. Elérhető: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5160945

[24] Samantha J. Prince: The AB5 Experiment – Should the States adopt California's Worker Classification Law? *American University Business Law Review,* Vol. 11., No. 1. (2022) 43–96.

számát.[25] A szerző álláspontja szerint az is felmerül, hogy amennyiben a foglalkoztatottak részéről a platform munkavégzés önfoglalkoztatói státusza tudatos választás volt és a munkaviszonyra jellemző kötöttségek (rendelkezésre állási és munkavégzési kötöttség) mellett nem kívánták volna vállalni az adott munkavégzést, akkor mi a legitim jogpolitikai alapja annak, hogy utólag a foglalkoztató vállalkozásra terheljük a bevezetőben említett munkaviszonyra jellemző hierarchiából eredő körülmények fennállása nélkül a foglalkoztatással járó kockázatok viselését és az azzal járó felelősséget. Különösen, hogy az önfoglalkoztatói státusszal járó társadalombiztosítási kockázatok kötelező magánbiztosítási rendszerrel is kezelhetőek.

A vélelem megdönthető, a digitális munkaplatform bizonyíthatja, hogy a közvetett irányításra és ellenőrzésre utaló tények ellenére a jogviszony nem minősül munkaviszonynak. A jogviszony minősítésének indikátorait, az irányelv eredeti tervezetével szemben az irányelv hatályos verziója egyáltalán nem határozza meg. Míg az irányelv a platform alapon dolgozók eljárásjogi helyzetének könnyítése érdekében az ún. kontroll teszt *(control test)*, azaz a munkáltató széleskörű utasítási és ellenőrzési jogkörének előzetes vizsgálatát várja el a tagállamoktól, a vélelem megdöntése során és a jogviszony tényleges minősítése során a tagállamok továbbra is alkalmazhatnak egyéb, a jogviszony minősítése során megszokott teszteket, mint például a kölcsönös kötelezettségvállalások tesztje *(mutuality of obligations)*, integrációs teszt *(integration test)* vagy éppen a gazdasági racionalitások *(economic realities test)* tesztjét.[26] Ezen kívül a jogviszony minősítésének konkrét mutatóinak, szempontjainak meghatározása során az alábbiak szerint fontos az Európai Bíróság irányadó joggyakorlatának eddigieknél szélesebb körű érvényre juttatása. Ez utóbbi a szerző álláspontja szerint felveti a jogalkotásról szóló törvény által hatályon kívül helyezett, de a joggyakorlatba beépült és ezért továbbra is alkalmazott 700/2005. (MK 170.) FMM-PM együttes irányelv elsődleges és másodlagos szempontrendszerének a felülvizsgálatát. A munkavégzésre irányuló jogviszonyok gazdasági racionalitásának vizsgálata ezen szempontok közül teljes mértékben hiányzik, valamint attól a Kúria legújabb joggyakorlata mondhatni kategorikusan elzárkózik.[27] Ugyanakkor ezt a szempontot az Európai Bíróság legújabb joggyakorlata egyértelműen javasolja a tagállamok számára, továbbá a fentiek fényében a

[25] Liya Palagashvili – Paola Suarez – Christopher M. Kaiser – Vitor Melo: Assessing the Impact of Worker Reclassification. Employment Outcomes Post-California AB5. *Mercatus Working Paper,* January 2024. https://tinyurl.com/3rtsrtaj (2024. augusztus 22.).

[26] Ezek részletes ismertetésére lásd Hős i. m. 2–3.

[27] BH2024.66.

platformalapú munkavégzés minősítésének kontextusában a jogi és gazdasági racionalitások közötti ellentmondások feloldása kulcsfontosságú szempont kellene, hogy legyen.

Az irányelv rendelkezései a hatékony jogvédelem, az irányítás és ellenőrzés fogalmával, valamint a vélelem megdöntésének szempontrendszerével kapcsolatban is utalnak arra, hogy azt nem csak a tagállamokban hatályos jog, kollektív szerződések vagy gyakorlat alapján kell megítélni, hanem figyelemmel kell lenni az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatára is. Egyre több szerző veti fel azt a kérdést, hogy mi indokolja a kettős utalásokat a tagállamok joga mellett a Bíróság joggyakorlatára.[28] Ez különösen annak fényében érdekes, hogy ez nem egy egyedülálló, erre az irányelvre jellemző jogtechnikai megoldás, hanem általános tendencia a legújabb uniós munkajogi tárgyú irányelvek személyi hatályának kijelölésével kapcsolatban.[29] A kérdés leginkább az, hogy mi értelme van a kettős utalásoknak hiszen a tagállami jogalkalmazó szervek, bíróságok az uniós jognak megfelelő jogértelmezés (ún. közvetett hatály) elvéből eredően enélkül is kötelesek az uniós joggyakorlatnak megfelelően, annak 'fényében' értelmezni a tagállami jogot. A nemzeti jog foglalkoztatási jogviszonyok minősítésével kapcsolatos szempontrendszere tehát a Bíróság gyakorlata alapján külön hivatkozás nélkül is fejleszthető a kívánt irányba mindaddig, amíg egy adott munkavégzési forma egyértelműen nincs kizárva a munkaviszony jogi fogalma alól. Éppen ezért egyet kell érteni azokkal az álláspontokkal, amelyek szerint ez a kettős hivatkozási rendszer vélhetően egy erősebb ún. előfoglalási *(pre-emption)* szándékra utal az uniós intézmények részéről a munkavállaló autonóm uniós jogi fogalmának a megteremtése felé.[30] Habár a munkavállaló uniós jogi fogalmával kapcsolatos joggyakorlat messze nem következetes, bizonyos tendenciák kimutathatók. Így többek között a Lawrie-Blum doktrínára épülő autonóm uniós jogi munkavállaló fogalmat a Bíróság főszabály szerint olyan irányelvek és elsődleges uniós jogi rendelkezésekkel kapcsolatban alkalmazza,

[28] Annika Rosin: Towards a European Employment Status: The EU Proposal for a Directive on Improving Working Conditions in Platform Work. *Industrial Law Journal,* Vol. 51., No. 2. (2022) 478–493.; André Fischels: Die EU Richtlinie zur Verbesserung der Arbeitsbedingungen in der Platformarbeit, Entwicklungen und Impulse zum Arbeitnehmerbegriff aus der Platformarbeit. *Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht,* 2024. 721.; Adam Sagan: Der Arbeitnehmerbegriff: Rechtspolitische Perspectiven im europäischen Mehrebenensystem. *Neue Zeitschrift für Arbeitsrecht,* 2024. 1087.

[29] Ugyanezt a technikát alkalmazza az Európai Unióban alkalmazandó átlátható és kiszámítható munkafeltételekről szóló 2019/1152. számú irányelv HL L 186. 1. cikk (2) bekezdése; az Európai Unióban biztosítandó megfelelő minimálbérekről szóló 2022/2041 számú irányelv HL L 275 2. cikke.

[30] Rosin i. m.

amelyek nem határozzák meg a munkavállaló fogalmát az irányelv alkalmazásában, illetve nem tartalmaztak kifejezett utalást a tagállamok jogára a munkavállaló, a munkaviszony fogalmával kapcsolatban. Azon irányelvek esetén, amelyek a kifejezetten utalnak a tagállamok jogára, a Bíróság főszabály szerint a Lawrie-Blum doktrinát és uniós munkavállaló autonóm fogalmát közvetlenül nem alkalmazza, hanem a tagállamok jogalkotási hatáskörére és az adott uniós jogi szabály céljára és az uniós jog hatékony érvényesülésére is figyelemmel esetről estre értelmezi az uniós munkavállaló fogalmát.[31] Ebből is látható, hogy az uniós szabályok személyi hatálya nem mentes a hatásköri összeütközésektől. Osztott hatáskörbe tartozó uniós szakpolitikák[32] esetén, ahol mind az Unió, mind pedig a tagállamok alkothatnak és elfogadhatnak kötelező erejű jogi aktusokat nem ritkák a hatásköri kérdések. Ugyanakkor a legújabb uniós irányelvekben az Európai Unió Bíróságának joggyakorlatára történő utalások az uniós jog személyi hatálya körében felhatalmazást adhat a Bíróság számára, hogy a jövőben erőteljesebben egységesítse az uniós munkavállaló jelenleg széttöredezett autonóm uniós jogi fogalmát.

4. Összefoglalás és konklúzió

Jelen tanulmány a digitalizácó és a munkajog kapcsolódási pontjára kívánt rávilágítani a munkavállaló jogi fogalmának elemzésével. A tanulmány a platformalapú munkavégzés példáján keresztül feltárta az új foglalkoztatási formák kihívásait a munkavállaló klasszikus jogi fogalmával szemben és részletesen elemezte az uniós jogalkotás szerepét ezek kezelésében. Konkrét iránymutatásokat és javaslatokat fogalmazott meg a platformalapú munkavégzéssel kapcsolatban közelmúltban hatályba lépett uniós irányelv hazai átültetése vonatkozásában.

---

31 A munkavállaló uniós jogi fogalmának részletes elemzésére lásd különösen Thomas Erhag és Frans Pennings: European Union Law and the Protection of Precarious Workers. In: Teun Jaspers – Frans Pennings – Saskia Peters (szerk.): *European Labour Law.* Cambridge, Intersentia, 2024. 53–70.

32 Az EUMSZ 4. cikke értelmében a munkajog alapvetően ún. osztott (megosztott) hatáskörbe tartozik. A megosztott hatáskör lényege az EUMSZ 2. cikk (2) bekezdése alapján, hogy az adott területen „mind az Unió, mind pedig a tagállamok alkothatnak és elfogadhatnak kötelező erejű jogi aktusokat". Ugyanakkor, ha az uniós jog az adott kérdést szabályozza, akkor ez főszabály szerint azt jelenti, hogy a tagállamok nem alkothatnak az uniós joggal ellentétes jogot. A tagállamok és uniós jog hatáskörmegosztásának rendszerében továbbá fontos kérdés, hogy az Európai Unió csak minimum harmonizációra törekszik és bizonyos területek kifejezetten ki vannak zárva az unió hatásköréből.

Összességében a tanulmány rámutat arra, hogy a munkajog hagyományos jogi fogalmai, köztük a munkavállaló hagyományos jogi fogalma számos korlátot állít a digitális korban megjelenő újszerű foglalkoztatási formák kapcsán felmerült problémák munkajogi kezelésére. A tagállamoknak az elkövetkezendő időszakban szembe kell nézniük és saját nemzeti sajátosságaikra tekintettel hatékonyan kell kezelniük azt az erőteljes nyomást, amely az Európai Unió jogalkotási és bírósági gyakorlata felől mutatkozik a munkavállalói jogok és kötelezettségek újradefiniálása irányába.

Ugyan arra még várnunk kell, hogy kiderüljön a munkaviszony vélelme, mint jogtechnikai eszköz valóban hozzájárul-e majd a jogviszonyok helyes meghatározásához a platform munkavégzéssel kapcsolatban, ugyanakkor annak alkalmazása körültekintést igényel, hogy az ne vezessen automatikus és indokolatlan átminősítésekhez. A felek valós szándékának és a gazdasági racionalitások figyelembevétele kulcsfontosságú a jogbiztonság megőrzése és minden érintett fél érdekeinek egyeztetésére. Az uniós munkavállaló fogalmának egységesítése csak akkor lehet sikeres, ha az figyelembe veszi a tagállami különbségeket és a digitális gazdaság sajátosságait. Az új szabályozásokkal együtt a tagállami és uniós jogalkalmazóknak is proaktívan kell részt venniük az új kihívások kezelésében, hogy a munkajog hatékonyan és megfelelően modern felfogással tudjon alkalmazkodni a 21. század munkaerőpiacának változásaihoz.

VAN-E NEME A MUNKAVÁLLALÓNAK?

Kártyás Gábor*

1. Bevezetés

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogy mely hatályos munkajogi szabályoknál jut jelentőséghez a munkavállaló neme, és vajon indokolt-e ezeknél a két nemet eltérően kezelni. Miközben ez egy alapvető kérdés a munkajog emberképe szempontjából, a címbeli felvetés első olvasatra mégis irrelevánsnak tűnhet, két okból.

Egyrészt, a munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény (a továbbiakban: Mt.) általános hatályú munkajogi kódex, amely – főszabály szerint – a teljes versenyszférára alkalmazandó, ha a rendszeres munkavégzés helye Magyarországon van.[1] Ezért szabályait attól függetlenül tiszteletben kell tartani, hogy a munkáltató mely ágazatban végzi tevékenységét, milyen szervezeti formában és milyen üzemmérettel. Ugyanígy nem releváns a törvény hatálya szempontjából a munkavállaló végzettsége, életkora vagy éppen a neme. A törvény személyi hatályát meghatározó munkavállaló fogalom ennek megfelelően rendkívül általános. Eszerint a munkavállaló az a természetes személy, aki munkaszerződés alapján munkát végez, és aki – főszabály szerint – tizenhatodik életévét betöltötte.[2] A törvény hatálya tehát egyaránt átfogja a nő és férfi munkavállalókat.

Másrészt, a munkajog egyik alapvető értéke az egyenlő bánásmód követelménye, amely kifejezetten tiltja a munkavállalók közötti önkényes különbségtételt, ha az – egyebek mellett – a munkavállalók nemén alapul. Ennek az alapvető értéknek mondana ellent a szabályozás, ha a törvény munkavállaló képe nem-specifikus lenne.

---

* Egyetemi docens, Munkajogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2579-0566

1 Mt. 3. § (2) bek.

2 Mt. 34. § (1)–(2) bek.

Az Mt. kódex jellegéből és a nemi diszkrimináció tilalmából mégsem következik, hogy a munkajogi szabályozás vak lenne a munkavállaló nemére. A két nem között ugyanis vannak olyan, biológiai adottságokból eredő, objektív különbségek, amelyeket figyelembe kell venni az emberi munkaerő hasznosítására vonatkozó jogi keretek kialakításakor is. Az egyenlőség megvalósításához – a diszkrimináció általános tilalma mellett – ugyanúgy szükséges, hogy a szabályozás eltérően kezelje a nőket és a férfiakat akkor, ha ezt objektív tényezők indokolják. A tanulmány 2. pontjában röviden áttekintem, hogy a hatályos magyar munkajogban melyek ezek a – döntően munkavédelmi jellegű – rendelkezések.

A tanulmány elsődleges célja azonban azoknak a szabályoknak a kritikája, ahol a munkajog különbséget tesz a két nem képviselői között, ám a fentiek szerinti kellő indok nélkül. Noha az egyenlő bánásmód elvére vonatkozó, alkotmányos megerősítést élvező jogi szabályozás évtizedek óta hatályos, a mai napig találunk olyan törvényi rendelkezéseket, amelyek megítélésem szerint éppen ellene hatnak ennek az elvnek. A 3. pontban részletesen bemutatom azokat a szabályokat, ahol a munkavállaló neme feleslegesen jut jelentőséghez, és amelyek ezért felülvizsgálatra szorulnak. Ennek különös aktualitást ad a 2023-ban elfogadott bértranszparencia irányelv,[3] amely alapján a tagállamoknak 2026. június 7-ig számos intézkedést kell tenniük a nemi béregyenlőség előmozdításáért. Ehhez lenne szükséges lépés, hogy maga a jogi szabályozás se tulajdonítson jelentőséget a munkavállaló nemének ott, ahol ennek nincs objektív indoka.

2. Ahol indokolt a különbségtétel

Az Alaptörvény szerint nők és a férfiak egyenjogúak.[4] A két nem között jogszabály csak akkor tehet különbséget, ha az adott kérdés szempontjából nők és férfiak nem tartoznak azonos csoportba, vagy bár azonos csoportba tartoznak, a megkülönböztetésnek van valamilyen alkotmányosan elfogadható indoka. A szabályozás tehát az egyenlő bánásmód követelménye mellett sem tekinthet el a két nem közötti objektív, biológiai különbségektől, amelyek kihatnak a két csoport foglalkoztatására is. Ezek tipikusan a gyermekvállaláshoz kötődnek, és a nő várandóság, gyermekágy, illetve szoptatás időszaka alatti sajátos helyzetére

[3] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2023/970 irányelve (2023. május 10.) a férfiak és nők egyenlő vagy egyenlő értékű munkáért járó egyenlő díjazása elve alkalmazásának a bérek átláthatósága és végrehajtási mechanizmusok révén történő megerősítéséről, HL L 132, 2023. 05. 17., 21–44 o.

[4] Alaptörvény XV. cikk (3) bek.

reagálnak, elsősorban munkavédelmi szempontból. Mivel ezek a rendelkezések az anya munkajogi védelméhez kötődnek, gyökerüket jellemzően mára általánosan elfogadott nemzetközi standardokban találjuk. Az alábbi pontban olyan munkajogi intézményeket vizsgálok, ahol a szabályozás megalapozottan tesz különbséget a férfi és a nő munkavállaló között.

2.1. Az anyákat védő munkavédelmi szabályok

Az anyák fokozott munkavédelmére vonatkozó rendelkezések tekintetében a hazai jog az uniós jogon alapul. Maga a munkavédelmi keretirányelv – ami az uniós munkavédelmi szabályozás központi jogforrása – rögzíti, hogy a kockázati tényezőknek különösen kitett csoportokba tartozókat védeni kell a kifejezetten őket érintő veszélyektől.[5] Az anyák, mint különösen sérülékeny csoport munkavédelméhez a 92/85/EGK irányelv[6] határoz meg speciális követelményeket. A célcsoportba a várandós, gyermekágyas és szoptató munkavállalók tartoznak, amely fogalmakat a nemzeti jognak kell meghatároznia, azzal, hogy mindhárom esetben a védelem feltétele, hogy a munkavállaló megfelelően tájékoztatja munkáltatóját az állapotáról.[7] Természetét tekintve „hibrid irányelvről" van szó, amely a munkavédelmi előírások mellett számos fontos munkajogi intézményről is rendelkezik.[8] Mint látható lesz, az uniós jog ezeket a védelmi szabályokat fogalmilag csak nőknek biztosítja. Az ítélkezési gyakorlat elismeri, hogy a nő terhesség során és azt követően fennálló biológiai állapotának védelme okán jogszerű különbség tehető férfiak és nők között, így ezek a rendelkezések nem jelentik a nemi diszkrimináció tilalmának sérelmét.[9] Mi több, a speciális szabályozás lényege éppen az, hogy a védett női munkavállaló nem

[5] A Tanács 89/391/EGK irányelve (1989. június 12.) a munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről, HL L 183, 1989. 06. 29., 1–8. o., 15. cikk.

[6] A Tanács 92/85/EGK irányelve (1992. október 19.) a várandós, a gyermekágyas vagy szoptató munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről, HL L 348, 1992. 11. 28., 1–7. o.

[7] 92/85/EGK irányelv 2. cikk.

[8] Bankó Zoltán: Gyermekek és fiatalok védelme a foglalkoztatás terén. In: Kiss György (szerk.): *Az Európai Unió munkajoga.* Budapest, Osiris, 2001. 396–397.; Catherine Barnard: *EC Employment Law.* Second Ed.. Oxford, 2000. 420.

[9] C-5/12. sz. ügy Marc Betriu Montull v. Instituto Nacional de la Seguridad Social (INSS) [ECLI:EU:C:2013:571] 60–66. pont.

részesíthető azonos bánásmódban, mint bármely más munkavállaló, mivel a különleges helyzete a munkáltató részéről sajátos bánásmódot követel meg.[10]

Az irányelv rendelkezései közül ki kell emelni a munkáltató munkakörülmények módosítására vonatkozó kötelezettségét. Eszerint a munkáltatónak értékelnie kell, hogy az anya mennyire van kitéve az irányelv mellékletében (nem kimerítően) felsorolt kockázati tényezőknek. Ha a kitettséget nem lehet elkerülni, akkor a munkavállalót más munkakörbe kell helyezni, ha pedig ez nem lehetséges, akkor részére szabadságot kell biztosítani „a biztonságának vagy egészségének védelméhez szükséges teljes időszakra". Emellett bizonyos esetekben kifejezetten tilos a várandós, illetve szoptató munkavállalók foglalkoztatása. Ha tiltott expozíció fordul elő, akkor is a fenti lépéseket kell követni, akár a munkavállaló szabadságolásával bezárólag.[11]

Az irányelv bemutatott rendelkezéseit részben az Mt., részben a munkaköri, szakmai, illetve személyi higiénés alkalmasság orvosi vizsgálatáról és véleményezéséről szóló 33/1998. (VI. 24.) NM rendelet implementálta. Az Mt. 60. §-a tartalmazza a megfelelő munkakörülmények kialakítására vonatkozó kötelezettséget. Eszerint, a várandós munkavállalót eredeti munkaszerződése szerint kell foglalkoztatni. Ha azonban a munkaköri alkalmasságára vonatkozó orvosi vélemény alapján az eredeti munkakörében nem foglalkoztatható (a munkafeltételek, a munkaidő-beosztás megfelelő módosításával sem), a terhesség megállapításától gyermeke egyéves koráig az egészségi állapotának megfelelő munkakört kell számára felajánlani. A munkavállaló a felajánlott munkakörnek megfelelő alapbérre jogosult, amely a munkaszerződés szerinti alapbérénél kevesebb nem lehet. Ha az egészségi állapotának megfelelő foglalkoztatása nem lehetséges (pl. mert csak kockázatokkal járó munkakör van), úgy a munkavállalót a munkavégzés alól fel kell menteni. A felmentés idejére alapbére illeti meg, kivéve, ha a felajánlott munkakört alapos ok nélkül nem fogadja el. A munkavállalót terhelő együttműködési kötelezettségből[12] eredően tehát nem jár díjazás számára, ha az állapotának egyébként megfelelő munkakört nem hajlandó elfogadni.

A törvény látszólag komoly terhet ró a munkáltatóra, hiszen megfelelő munkakörülmények hiányában a munkavállalót fel kell menteni, azaz akár húsz hónapig munkavégzés nélkül kell számára díjazást fizetni. Ezt az időtartamot

[10] Ld. a szoptató munkavállalók vonatkozásában: C531/15. sz. ügy Elda Otero Ramos v. Servicio Galego de Saúde,az Instituto Nacional de la Seguridad Social (INSS) [ECLI:EU:C:2017:789] 61–63. pont.

[11] 92/85/EGK irányelv 4–6. cikk.

[12] Mt. 6. § (2) bek.

azonban csökkenti a szülési szabadság és a gyermek gondozása céljából adott fizetés nélküli szabadság is, amelyek időtartamára a munkavállaló az államtól kap(hat) ellátást.

2.2. A szülési szabadság

A 92/85/EGK irányelvben nevesített szülési szabadság legalább 14 hetes távollétet jelent, amelyből két hetet kötelező igénybe venni, és amelynek tartalma alatt biztosítani kell a „munkavállaló munkaviszonyhoz kapcsolódó jogait", illetve munkabérének vagy megfelelő ellátásához való jogosultságát.[13] Az Európai Unió Bírósága állandó ítélkezési gyakorlata a szülési szabadsághoz való jogot az uniós szociális jog különösen jelentős védelmi eszközének tekinti. E szülési szabadság egyrészt a nő biológiai állapotának védelmére irányul a terhessége során és azt követően, másrészt a nő és gyermeke közötti különleges kapcsolat védelmét biztosítja a terhességet és a szülést követő időszakban, biztosítva azt, hogy a keresőtevékenység egyidejű gyakorlásával járó megterhelés ne zavarhassa meg ezt a kapcsolatot.[14]

A magyar munkajog az uniós követelményt jóval meghaladóan, 24 hetes szülési szabadságot biztosít az anyának, amiből két hetet köteles igénybe venni. A szülési szabadság tartamát a kifejezetten munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságot kivéve, munkában töltött időnek kell tekinteni. Érdemes kiemelni, hogy a magyar jog szerint, kivételesen, szülési szabadság a férfit is megilletheti. Ez abban az esetben fordulhat elő, ha a gyermeket az anya egészségi állapota vagy halála miatt végrehajtható bírósági ítélet vagy végrehajtható gyámhatósági határozat alapján ő gondozza.[15] Ez a rendelkezés első ránézésre feleslegesnek tűnik, mert a férfit is megilleti a gyermek hároméves koráig igénybe vehető fizetés nélküli szabadság,[16] tehát a felsorolt esetekben sem lenne akadálya, hogy otthon lehessen a gyermekkel. A jelentősége az, hogy a szülési szabadság egésze jogszerző idő a fizetett szabadság szempontjából, míg a gyermekgondozási

[13] 92/85/EGK irányelv 8. és 11. cikk.

[14] C-116/06. sz. ügy Sari Kiiski v. Tampereen kaupunki [ECLI:EU:C:2007:536] 49. pont; C-463/19. sz. ügy. Syndicat CFTC du personnel de la Caisse primaire d'assurance maladie de la Moselle v. Caisse primaire d'assurance maladie de Moselle [ECLI:EU:C:2020:932] 50., 52. pont.

[15] Mt. 127. §.

[16] Mt. 128. §.

szabadságnak csak az első hat hónapja.[17] Emellett a szülési szabadságra társadalombiztosítási ellátásként csecsemőgondozási díj igényelhető, ami kedvezőbb összegű lehet, mint az egyébként járó gyermekgondozási díj.[18] A felsorolt kivételes esetekben tehát a szülési szabadsághoz való jog az anyáról átszáll az apára (kivételesen más személyre).

2.3. A szoptatási munkaidő-kedvezmény

További, kizárólag az anyához kötődő védelmi szabály a szoptatási munkaidőkedvezmény, amely a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet anyavédelmi egyezményein alapul.[19] Eszerint a szoptató anya a szoptatás első hat hónapjában naponta kétszer egy, ikergyermekek esetén kétszer két órára, a kilencedik hónap végéig naponta egy, ikergyermekek esetén naponta két órára – távolléti díj mellett – mentesül munkavégzési és rendelkezésre állási kötelezettsége alól.[20] Ez annak felismerésén alapul, hogy milyen jelentős szerepet játszik az anyatejes táplálás a gyermekek fejlődésében.[21] A szabálynak ugyanakkor viszonylag csekély a gyakorlati jelentősége, hiszen azok az édesanyák, akik anyatejjel táplálják a gyermekeiket, tipikusan fizetés nélküli szabadságon vannak az első kilenc hónapban. Fontos, hogy ez a távollét – rendeltetése alapján – a szoptatásra és nem általában a gyermek táplálására vehető igénybe. Ellenkező esetben ugyanis nem lenne indoka csak az anya részére garantálni. Amint erre az Európai Unió Bírósága rámutatott, ha egy hasonló távollét a szülői minőség alapján jár és nem kifejezetten a nő terhességet követően fennálló biológiai állapotának vagy az anya és a gyermeke közötti különleges viszony védelmének a biztosítására irányul, akkor a jogosultsági feltételekben sem tehető különbség férfiak és nők között.[22]

---

17 Mt. 115. § (2) bek. c) és d) pont.

18 1997. évi LXXXIII. törvény a kötelező egészségbiztosítás ellátásairól 40–42/D. §.

19 Ld. az ILO 3. sz. (1919), 103. sz. (1952) és 183. sz. (2000) Egyezményeit.

20 Mt. 55. § (1) bek. e) pont és 146. § (1) bek. b) pont.

21 Szita Natasa: A munka és a család közti egyensúly fenntartása a hatályos munkajogi szabályozás tükrében. *Magyar Munkajog E-folyóirat*, (hllj.hu), 2019/2. 80.

22 C-104/09. sz. ügy Pedro Manuel Roca Álvarez v. Sesa Start España ETT SA [ECLI:EU:C:2010:561] 31. pont.

2.4. Az apasági szabadság

Végül, kizárólag az apákra vonatkozik az uniós munkajogban 2019 óta előírt apasági szabadság. A szabály célja, hogy ösztönözze a gondozási feladatok nők és férfiak közötti egyenlőbb megosztást és az apák és gyermekeik közötti korai kötődés kialakulását.[23] A távollét mértéke legalább 10 munkanap, amelyet a munkavállaló gyermekének születése alkalmával kell igénybe venni, és amelyre legalább olyan díjazás jár, mint amelyet a nemzeti jog az egészségügyi távollétre (betegszabadságra) ír elő.[24]

A magyar munkajog az apasági szabadságot 2003 óta biztosítja,[25] a szabályozás uniós harmonizációjára 2023. január 1-jével került sor.[26] A hatályos szabályok szerint az apának gyermeke születése esetén, legkésőbb a születést követő második hónap végéig 10 munkanap pótszabadság jár, akkor is, ha a gyermek halva születik vagy meghal.[27] A pótszabadságra a Ptk. szerint szülői felügyelettel rendelkező apai jogállású férfi, vagy örökbefogadó férfi jogosult.[28] Bár nevében pótszabadságról van szó, számos speciális előírás vonatkozik rá, ami eltér a szabadság általános szabályaitól. Így különösen, nem alkalmazandó az időarányosítás, azaz akkor is teljes mértékben jár, ha a munkaviszony év közben jött létre, vagy szűnik meg,[29] nem a tárgyévben kell felhasználni, hanem a szülést (örökbefogadást) követő második hónap végéig,[30] nem a munkáltató dönt a kiadásáról, hanem a munkavállaló kérésének megfelelő időpontban, de legfeljebb két részletben kell kiadni.[31] Díjazása is speciális: első öt napjára távolléti díj jár, ám a második öt napra csak a távolléti díj 40%-a.[32] Ebből a tíz napra jutó díjazás számtani átlagaként a távolléti díj 70%-a adódik, ami a magyar rendszerben a munkavállalónak a betegszabadság idejére járó juttatás.[33] Az uniós irányelv minimum követelményeinek így megfelel ez a rendelkezés,

[23] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/1158 irányelve (2019. június 20.) a szülők és a gondozók vonatkozásában a munka és a magánélet közötti egyensúlyról és a 2010/18/EU tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről, HL L 188, 2019. 07. 12. 79–93. o., Preambulum (19).

[24] 2019/1158/EU irányelv 4. és 8. cikk.

[25] Ld. a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 138/A. §-át.

[26] Mt. 118. § (4) bek.

[27] Mt. 118. § (4) bek.

[28] Mt. 294. § (1) bek. m) pont.

[29] Mt. 121. § (1) bek.

[30] Mt. 123. § (1) bek.

[31] Mt. 118. § (4) bek.

[32] Mt. 146. § (4) bek.

[33] Mt. 146. § (3) bek.

azonban a célkitűzéseinek, többek között a családos munkavállalók helyzete könnyítésének már kevésbé.[34]

3. Indokolatlan különbségtétel a munkavállaló neme szerint

Ebben a pontban két olyan szabálycsoportot emelek ki, ahol a jogi szabályozás megítélésem szerint indokolatlanul kezeli eltérően a nő és férfi munkavállalókat. Az első esetben a szabályozás a gyermeket nevelő munkavállalók között priorizál alaptalanul, az anyák javára. A második esetben pedig a nemi diszkrimináció egyik legrosszabb formájára ad példát maga a normaszöveg, amikor az általa használt munkaköri elnevezések alapján adott pozícióban csak nőt lehetne foglalkoztatni.

3.1. A gyermekét egyedül nevelő munkavállaló téves koncepciója

Az Mt. számos olyan előírást tartalmaz, amely a gyermeket nevelő munkavállalók védelmére hivatott. Aggályos ugyanakkor, hogy egyes szabályok indokolatlanul nem a szülőt, hanem elsősorban az anyát védik, az apa gyermeknevelésben játszott szerepét másodlagosnak tekintve.

Ez azért probléma, mert a nemzetközi kutatások alapján látható, hogy az apák egyre nagyobb szerepet vállalnak a gyermekgondozási feladatokban, amivel az apasággal összefüggő elvárások természete is megváltozott, kettőssé vált. Egyrészt növekvő szerepet kell vállalniuk az otthoni, gondoskodáshoz kötődő feladatokban, másrészt fő kenyérkeresőként továbbra is helyt kell állniuk a munkahelyükön és így jó apaként biztosítani a család anyagi ellátását.[35] Ezt a társadalmi változást az újabb esélyegyenlőségi szabályok akként képezik le, hogy a családos munkavállalók védelme a nemtől függetlenné válik, a nőkre vonatkozó speciális előírások pedig csak az anyává válással kapcsolatos életszakaszokra szűkülnek (várandósság, szülés, szoptatás).[36] Mindez jogi oldalról

[34] Decmann Ella: Apa hol van? – Avagy az apasági és szülői szabadság átültetésének egyes kérdései. *Munkajog,* 2024/2. 51.

[35] Drjenovszky Zsófia – Sztáray Kézdy Éva: A munka és a magánélet közti egyensúly alakulása a kisgyermekkel otthon lévő apák családjában. *Szociológiai Szemle,* 2023/2. 33–35.

[36] Halmos Szilvia: *Család és munka- munkajogi kérdések a gyermekvállalással összefüggésben.* Mailáth György tudományos pályázat pályamunka. 2014. 7–8.

is megkönnyíti, hogy a szülők között kisebb különbség legyen a gyermekgondozással összefüggő feladatok megosztása során.

A gyermeket nevelő munkavállaló nem-semleges megközelítése jól tetten érhető az újabb nemzetközi standardokban is. Példaként említhető, hogy az uniós jog szerint a szülői szabadságból legalább két hónapot át nem ruházható módon kell biztosítani mindkét szülőnek.[37] Emellett a módosított Szociális Charta 27. cikke a „családos munkavállalókról" rendelkezik, illetve a 156. sz. ILO egyezmény (1981) a családi kötelezettségekkel bíró munkavállalók egyenlő bánásmódhoz való jogát rögzíti. Az uniós jogban a szülői szabadságról szóló irányelv helyébe lépő, 2019-es munka-magánélet irányelv óta még hangsúlyosabbá vált a gondozási kötelezettségek nemek közötti arányosabb elosztása. Az irányelv preambuluma szerint, „a munka és a magánélet közötti egyensúly megteremtésére vonatkozó intézkedések, mint például a szabadságok vagy a rugalmas munkafeltételek apák általi igénybevétele pozitív hatással bír a tekintetben, hogy csökken a nők által végzett nem fizetett családi munka relatív mennyisége, és a nőknek több ideje marad keresőtevékenység folytatására".[38] Az Európai Unió Bírósága joggyakorlatából is kimutatható, hogy már jóval az említett irányelv hatálybalépése előtt fokozatosan eltávolodott a gyermekgondozást elsődlegesen a nő feladatának tekintő megközelítésről.[39]

Ehhez képest tehát az Mt. kifejezetten elavult szemléletet képvisel, amikor fenntartja azt a sztereotípiát, hogy az anyára hárul a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatok döntő része, így korlátozottabb rendelkezésre állással tudja csak teljesíteni a munkaviszonyt.[40] A probléma abban foglalható össze, hogy egyes garanciális rendelkezések az anyára alanyi jogon vonatkoznak, az apára (a férfire) viszont csak akkor, ha egyedül neveli a gyermekét. A szóban forgó rendelkezések az alábbiak: háromévesnél fiatalabb gyermek esetén a munkavállaló hozzájárulása nélkül nem kötelezhető más helységben végzendő munkára; rendkívüli munkaidő, éjszakai munka nem rendelhető el (illetve a gyer-

[37] 2019/1158/EU irányelv 5. cikk (2) bek. Az intézkedést (akkor még csak) egy hónap át nem ruházható távollét előírásával bevezette a 2010/18/EU irányelv (2010. március 8.) a BUSINESSEUROPE, az UEAPME, a CEEP és az ESZSZ által a szülői szabadságról kötött, felülvizsgált keretmegállapodás végrehajtásáról és a 96/34/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, HL L 68, 2010. 03. 18. 13–20. o., 2. cikk (2) bekezdése.

[38] 2019/1158/EU irányelv Preambulum (11).

[39] Göndör Éva: Férfiak a munkajogban az egyenlő bánásmód elvének tükrében. In: Auer Ádám et al. (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Kiss György 70. születésnapjára: Clara pacta, boni amici*. Budapest, Wolters Kluwer, 2023. 148–152.

[40] Göndör Éva: *A családi és a munkahelyi feladatok összehangolását segítő és gátló jogintézmények a munkajogban.* PhD értekezés (kézirat). Győr, 2012. 108.

mek hároméves korától tízéves koráig az éjszakai munkához a munkavállaló beleegyezése kell), a szerződés szerinti munkaidőtől eltérő napi munkaidő csak a munkavállaló írásbeli hozzájárulásával osztható be, illetve a heti pihenőnap (pihenőidő) összevontan nem osztható be.[41] Például, az anya a gyermeke hároméves koráig nem kötelezhető rendkívüli munkaidőre, függetlenül a család szerkezetétől, míg az apa – hiába kapná ő a nagyobb részt a gyermek körüli teendőkből a családi munkamegosztásban – csak akkor hivatkozhat erre a tilalomra, ha egyedülálló.

A törvény definíciója szerint gyermekét egyedül nevelő munkavállaló az, aki gyermekét saját háztartásában neveli és hajadon, nőtlen, özvegy, elvált, házastársától külön él és nincs élettársa.[42] Már maga a meghatározás is kifogásolható. Az ugyanis a munkavállaló családi jogállásából indul ki, ahelyett, hogy arra koncentrálna, vajon a munkavállaló szülőpárja érdemben részt vesz-e a gyermek nevelésében. Például, a formálisan hajadon, vagy nőtlen munkavállaló szülőpárja akkor is jelentős részt vállalhat a gyermek körüli teendőkben, ha nem élnek egy háztartásban. És megfordítva: elképzelhető olyan tényállás, ahol a szülők együtt élnek (akár házasságban), a gondozási teendők mégis szinte kizárólag az egyiküket terheli.

A súlyosabb probléma azonban az, hogy a szabály azzal jár (és ez még egy szerencsésebb meghatározás mellett is így volna), hogy az apát védtelenül hagyja azokban a helyzetekben, amikor ő vesz elsősorban részt a gyermekgondozásban. Az a jogalkotói elképzelés, hogy a gyermek gondozása az anya feladata, és ezért őt kell védeni, elavult családmodellen alapul, és éppen azokat a családokat hozza hátrányosabb helyzetbe, ahol az apa töltene több időt a gyermekkel. Például, az anya a gyermek kétéves koráig fizetés nélküli szabadságon van, az apa dolgozik. Ezt követően az anya visszatér a munkába, újra a karrierjére koncentrál, a gyermek bölcsődébe megy, azzal, hogy a szülők megegyezése szerint a mindennapos gyermekgondozási feladatokat innentől elsősorban az apa látja el. Így bár az apának lenne fontos, hogy a munkáltató éjszakai munka, túlóra, vagy éppen egyenlőtlen-munkaidőbeosztás elrendelésével ne nehezítse a mindennapi családi logisztikát, mivel nem egyedül neveli a gyermekét, nem hivatkozhat ezekre a védelmi szabályokra. Azok ugyanis az anyára terjednek ki, akinek viszont ebben az esetben nem szükségesek.

Hozzá kell tenni, hogy ezek az elavult szabályok nem csak a férfiakat, hanem a nőket is hátrányosan érintik. Miközben ugyanis az apa számára jelentősen

[41] Mt. 53. § (3) bek., 113. § (1)–(6) bek.

[42] Mt. 294. § (1) bek. i) pont.

megnehezíthetik a gyermek körüli teendők ellátását, azt a szemléletet éltetik, illetve efelé tolják a családi munkamegosztást, hogy a gyermekkel elsősorban az anyának kell foglalkoztatnia. Ezt pedig megerősíti azt a sztereotípiát, hogy a kisgyermeket nevelő nő foglalkoztatása a munkáltató számára több kötelezettséggel jár, és ezáltal a nők foglalkoztatására előnytelen hatású.[43] E sztereotípiák lebontását nagyban nehezíti, ha ez a diszkriminatív szemlélet munkajogunkba is beépül azzal, hogy a szabályozás a családi kötöttségekkel nem korlátozott férfi munkavállaló képéből indul ki.[44] Kutatások szerint kevésbé támogató társadalmi környezetre számíthat az anya, ha saját döntéséből és nem valamely külső kényszerből eredően tér vissza dolgozni a gyermeke mellől.[45] Álláspontom szerint feleslegesen nehezíti ezeknek az anyáknak a helyzetét a bemutatott téves jogi szabályozás.

A gyermekét egyedül nevelő munkavállaló koncepciója a kisgyermekes munkavállalókat védő felmondási korlátozásnál is visszaköszön. A szabály lényege, hogy amíg a háromévesnél fiatalabb gyermekkel a szülő fizetés nélküli szabadságon van, felmondási tilalom védi, így a munkáltató felmondással egyáltalán nem szüntetheti meg a munkaviszonyát.[46] Ha azonban a szülő ebben az időszakban dolgozik, csak gyengébb védelem illeti meg. Eszerint a munkáltató ugyan élhet vele szemben a felmondás jogával, ám az általános szabályokhoz képest további követelményeknek is eleget kell tennie (a felmondás indokától függően ez vagy szigorúbb indokolási kötelezettséget, vagy a felmondás előtti állásfelajánlási kötelezettséget jelent, amely során meg kell vizsgálni, van-e az elküldendő munkavállaló által betölthető üres munkakör a munkahelyen). Ez a védettség az anyát alanyi jogon illeti, a férfinek azonban csak akkor jár, ha gyermekét egyedül neveli.[47] A probléma tehát ismét az, hogy a jogalkotó maga kijelölte, hogy az anyának kell több gondozási kötelezettséget ellátnia, és ezt nem bízza rá magukra a szülőkre.[48] Így ha mindkét szülő dolgozik a hároméves-

43 Göndör (2012) i. m. 143.

44 Lehoczkyné Kollonay Csilla: Szabadság és kötöttség – egyenlősítő szabadság a munka „elnőiesedése" – avagy a globalizáció torz „egyenlősítő" szerepe. In: *Liber Amicorum – Studia Stephano Kertész dedicata*. Budapest, ELTE ÁJK Munkajogi és Szociális Jogi Tanszék, 2004. 216.

45 Drjenovszky Zsófia – Sztáray Kézdy Éva: Kisgyermekes szülők a munkaerőpiacon: otthonlévő apák – dolgozó anyák (II. rész) Kisgyermekük mellől visszatérő anyák tapasztalata. *Új Munkaügyi Szemle,* 2022/1. 59.

46 Mt. 65. § (3) bek. b) és e) pont.

47 Mt. 66. § (4–6) bek.

48 E magyarázat nyíltan visszaköszön a törvény egyik kommentárjában, miszerint „a társadalmi közfelfogás" alapján az anyának van nagyobb szerepe a gyermeknevelésben, és ez indokolja,

nél fiatalabb gyermek mellett, csak az anyát illeti meg a felmondási védettség, akkor is, ha a szülők ezt a családi munkamegosztásuk alapján pont fordítva szeretnék.

A felmondási védelmeket azért érdemes témánk szempontjából külön is kiemelni, mert e körben a jogalkotó 2016-ban részben szakított a fenti szemlélettel. Eddig ugyanis a normaszöveg a fizetés nélküli szabadság idejére járó felmondási tilalmat csak az anyának biztosította, ha a fizetés nélküli szabadságot mindkét szülő igénybe vette.[49] Ma már ilyen megkötés nincs, azaz a munkavállalót nemétől függetlenül alanyi jogon illeti meg a felmondási tilalom a gyermekgondozási fizetés nélküli szabadság idejére, és az is irreleváns, hogy a másik szülő ugyanerre az időre vajon igénybe veszi-e ezt a távollétet.

Álláspontom szerint ennek mintájára szükséges módosítani a törvény valamennyi olyan szabályát, ahol a védelem csak az anyát és a gyermekét egyedül nevelő apát illeti meg. A garanciák nem-semleges megállapítása két formában lehetséges. Egyrészt – ahogy az előbb láttuk –, a védelem megadható mindkét szülőnek. Például, a munkaidő szervezéssel kapcsolatos fenti korlátok minden háromévesnél fiatalabb gyermeket nevelő munkavállalót megilletnek, azaz mindkét szülőt egyszerre. Másrészt, ha a jogalkotó ezt a munkáltató mozgásterének túlzott leszűkítéseként értékelné, akkor a törvény a szülők választására bízhatná, hogy a szóban forgó védelem melyiküket illesse meg. Például, a szülők nyilatkoznak, hogy a kétéves gyermekük jogán járó felmondási korlátozást az anya, vagy az apa veszi-e igénybe.

Az adatok azt mutatják, hogy hazánkban is kimutatható az apák erősödő bevonódása a gondozási feladatokba. Míg 2008-ban a gyermekgondozási díjat igénybe vevők körében 1% volt a férfiak aránya, ez az arány 2020-ban már 22%. Hozzá kell tenni, ez elsősorban annak köszönhető, hogy idő közben lehetővé vált az ellátás mellett keresőtevékenységet folytatni, így annak igénybevétele nem feltétlenül jelent az apa részéről tényleges otthonlétet. Az apasági pótszabadságot magyar férfiak igen alacsony arányban veszik igénybe, 2021 előtti években 100 élveszületésre vonatkozóan csupán kb. 25 férfi élt ezzel a lehetőséggel.[50]

---

hogy ilyen esetben ő legyen védett. Kardkovács Kolos (szerk.): *A Munka Törvénykönyvének magyarázata*. Budapest, HVG-ORAC, 2012. 137.

[49] Mt. 65. § (6) bek. Módosította a Magyarország 2017. évi központi költségvetésének megalapozásáról szóló 2016. évi LXVII. törvény 122. §-a.

[50] Drjenovszky Zsófia – Sztáray Kézdy Éva: Kisgyermekes szülők a munkaerőpiacon: otthonlévő apák – dolgozó anyák (I. rész) Otthonlévő apák tapasztalatai. *Új Munkaügyi Szemle,* 2021/4. 33–34.

Megítélésem szerint a fentiek alapján a munkajogi szabályozásnak a nemsemleges szülőség elvét kell szem előtt tartania. A gyermekét egyedül nevelő munkavállaló koncepciójának pedig csak annyiban maradhat létjogosultsága, hogy ha e személyi körre (nőkre és férfiakra egyaránt) erősebb védelmi szabályok vonatkoznak, mint amit a törvény egyébként biztosít a szülőknek (az anyának és az apának egyezően).[51]

3.2. Női és férfi munkák?

Az egyenlő bánásmód követelménye alapján ma már csak kivételesen fordulhat elő, hogy egy adott munkakört csak az egyik nem képviselői tölthetik be. Ehhez az szükséges ugyanis, hogy magából a munka vagy a munkakörülmények természetéből következzen az a tényleges és meghatározó szakmai feltétel, hogy az adott feladatot csak nő, vagy csak férfi tudja ellátni.[52] Például, egy női kórus keres új énekest, egy művészeti együttes férfi táncost, vagy egy uszoda kabinost a női öltözőbe. Ehhez képest a diszkrimináció egyik súlyos esete, amikor már maga a munkakör elnevezése kelti azt a téves látszatot, hogy azt csak az egyik nem tudja betölteni. Ilyen álláshirdetések rendre előfordulnak a gyakorlatban (pl. a munkáltató pultoslányt, kifutófiút, szobaasszonyt keres), ami a legtöbb esetben nem szándékos, vagy rosszhiszemű magatartás, csak az adott munkához kötődő sztereotípián alapul, miszerint azt általában az egyik nem képviselői szokták végezni. Miközben ez a közvetlen hátrányos megkülönböztetés – természetesen – ma is jogellenes, hangsúlyozandó, hogy a már említett bértranszparencia irányelv kifejezetten megköveteli, hogy a munkáltatók csak nemi szempontból semleges munkakör-értékelési és -besorolási rendszereket alkalmazzanak, amelyek kizárnak minden nemi alapú bérdiszkriminációt.[53]

Különösen aggályos, amikor ilyen elavult munkaköri megnevezések a jogszabályokban bukkannak fel. Márpedig, számos ilyen esetet találunk a hatályos magyar munkajogban, a közszféra munkaköri rendszereit rögzítő előírások kö-

[51] Ahogy például ez most is megjelenik a munkaszerződéstől eltérő foglalkoztatásnál, ahol a gyermekét egyedül nevelő munkavállaló hosszabb ideig, a gyermeke tizenhat éves koráig nem kötelezhető egyoldalúan más helységben végzendő munkára. Mt. 53. § (3) bek. b) pont.

[52] 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról 22. § (1) bek. a) pont.

[53] 2023/970/EU irányelv 4. cikk.

zött. Pár példa: titkárnő,[54] főnővér, főmadám, szülésznő,[55] diétás nővér,[56] gazdasági nővér,[57] konyhalány, mosónő, vasalónő, varrónő, szobaasszony.[58] Ezek közül egyik sem fed olyan munkakört, amely objektív kritériumok alapján kötődne a női nemhez, ehelyett legfeljebb azon alapuló elnevezésekről van szó, hogy e munkaköröket tipikusan nők töltik (töltötték) be. Jellemző, hogy sok esetben ugyanezek a jogszabályok használják e kifejezések nem-semleges alternatíváit is (pl. titkár, asszisztens, adminisztrátor, vezető ápoló, dietetikus, konyhai kisegítő).

Kiemelkedik ebben a problémakörben a védőnők helyzete. Itt ugyanis magának a végzettségnek, illetve az egészségügyi ellátásnak a nevében szerepel a nemi megkötésre való utalás,[59] az eleve diszkriminatív kifejezés használata tehát nem a munkáltató döntésén múlik. Ez ismét azért aggályos, mert a védőnő által ellátandó feladatok áttekintéséből világos, szó sincs olyan munkakörről, amit csak nő tudna ellátni.[60] Ennek az ellátórendszernek a célcsoportja a családtervezés időszakában lévők, a várandós és gyermekágyas anyák, valamint a 19. életévet be nem töltött személyek. Kétségtelen, hogy ez felölel a (leendő) anyához, mint nőhöz kapcsolódó intim egészségügyi kérdéseket is, ám

54 257/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvénynek a szociális, valamint a gyermekjóléti és gyermekvédelmi ágazatban történő végrehajtásáról 2. melléklet III. pont; 391/2017. (XII. 13.) Korm. rendelet a vízügyi igazgatási szerveknél foglalkoztatottak közalkalmazotti jogviszonyának különös szabályairól 1. melléklet B) pont; 325/2008. (XII. 29.) Korm. rendelet a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvénynek a testnevelés és sport területén történő végrehajtásáról, Melléklet; 77/1993. (V. 12.) Korm. rendelet a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény végrehajtásáról a helyi önkormányzatok által fenntartott szolgáltató feladatokat ellátó egyes költségvetési intézményeknél 2. melléklet; 1/2012. (I. 12.) KIM rendelet a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvénynek a közigazgatási és igazságügyi miniszter irányítása alá tartozó költségvetési szerveknél történő végrehajtásáról 1. melléklet.

55 256/2013. (VII. 5.) Korm. rendelet egyes egészségügyi dolgozók és egészségügyben dolgozók illetmény- vagy bérnövelésének, valamint az ahhoz kapcsolódó támogatás igénybevételének részletes szabályairól 1. melléklet; 528/2020. (XI. 28.) Korm. rendelet az egészségügyi szolgálati jogviszonyról szóló 2020. évi C. törvény végrehajtásáról 2. melléklet.

56 256/2013. (VII. 5.) Korm. rendelet 1. melléklet; 257/2000. (XII. 26.) Korm. rendelet 2. melléklet III. pont.

57 15/1998. (IV. 30.) NM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó gyermekjóléti, gyermekvédelmi intézmények, valamint személyek szakmai feladatairól és működésük feltételeiről 1. melléklet.

58 325/2008. (XII. 29.) Korm. rendelet Melléklet, 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről 6. § (4a) bek.

59 2015. évi CXXIII. törvény az egészségügyi alapellátásról 13–14. §; 49/2004. (V. 21.) ESzCsM rendelet a területi védőnői ellátásról.

60 2015. évi CXXIII. törvény 13. §.

észre kell venni, hogy ugyanezekkel az ellátórendszer számos más szakembere is foglalkozik, akik vitán felül lehetnek férfiak (szülész-nőgyógyász vagy újszülöttgyógyász szakorvos, illetve a mellettük dolgozó szakápolók stb.).

A munkavállaló nemére utaló munkaköri megnevezések két okból kifogásolhatóak. Egyrészt, közvetlen hátrányos megkülönböztetést valósítanak meg minden olyan állásra jelentkező esetén, aki nem a munkakör nevében jelzett nem képviselője. Így például, egy férfi valószínűleg már a jelentkezését sem adja be a mosónői pozícióra szóló álláshirdetésre, hiába felelne meg egyébként minden szakmai követelménynek és lenne számára kedvező a munkáltató földrajzi elhelyezkedése, a kínált bérezés, a munkaidő-beosztás és egyéb körülmények alapján ez a fizikai munka. Ezek az esetek tehát éppen úgy jogellenesek, mint amikor az egyébként semleges álláshirdetésre jelentkezőt utasítják el azon az alapon, hogy a munkáltató a másik nem képviselőjével kívánja betölteni az állást.[61]

A „női" munkaköri megnevezések fentiek szerinti jogi megítélése már csak azért sem lehet vitás, mert ezzel a problémával az Alkotmánybíróság már igen korán, egy 1998-as határozatában foglalkozott. Az esetben az volt kérdéses, hogy sérti-e a nemi diszkrimináció tilalmát, hogy a korkedvezményes nyugdíjra jogosító munkaköröket meghatározó jogszabályban számos, csak nők által betölthető pozíció szerepelt (pl. előfonónő, gyapjúipari kártolónő, fonónő, kötőnő, kötözőnő, fonógépkezelőnő, fonókötözőnő, szövőnő). Így például a szövő munkakörben dolgozó férfi indítványozó nem volt jogosult korkedvezményes nyugdíjra. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a két nem biológiai adottságai, terhelhetősége különbözése révén alkotmányosan indokolt különbséget tenni az azonos munkakört betöltő, azonos munkát végző férfiak és nők között a tekintetben, hogy mennyi ideig kell dolgozniuk a korkedvezményre jogosultsághoz egy adott munkakörben. Ám alkotmányosan már indokolhatatlan az azonos munkakört betöltő és azonos munkát végző férfiaknak a korkedvezményre való jogosultságból történő teljes kizárása akkor, ha a szervezet fokozott igénybevétele vagy az egészségre vonatkozó különös ártalom a férfiak tekintetében is fennáll.[62] Az azonos egészségi ártalmaknak való kitettség miatt nem volt indokolt, hogy a férfiak ugyanarra a munkakörre (szövő – szövőnő) tekintettel ne részesülhessenek a kedvezőbb nyugdíjazási szabályokban.

[61] Számos ilyen esetet ismertet a hatósági gyakorlatból: Sipos Alexandra: Eladónőt keresünk! – az Egyenlő Bánásmód Hatóság nemi sztereotípiákkal kapcsolatos döntései. *Fundamentum,* 2018/1. 76–78.

[62] 7/1998. (III. 18.) AB határozat.

Másrészt, ezek a munkaköri megnevezések egy olyan korból származnak, amikor még elfogadott volt a munkaerő-piacon, hogy bizonyos szakmák csak az egyik vagy a másik nemhez kötődnek. Ez azért probléma, mert a jogszabályokban máig „női munkaként" megjelenő munkakörök jellemzően kedvezőtlen munkakörülményekkel, alacsony bérrel és kisebb társadalmi megbecsültséggel járnak. Egy olyan kor reliktumai, ahol nem kérdőjelezték meg azt, hogy a közintézményben a vezetők és felsőfokú végzettséghez kötött munkaköröket betöltők férfiak, míg a nők az egyszerűbb munkakörben dolgoznak. Ez alól még az egyetlen vezetői pozíciót jelentő főnővér (főmadám) sem kivétel, hiszen ez is alacsonyabb besorolást jelent a főorvoshoz, orvosigazgatóhoz képest. A női munkaköri elnevezések ezáltal olyan sztereotípiákat éltetnek, amelyekkel a nemi egyenlőséget alkotmányos értékként tételező jogrendszerünkben már régen szakítani kellett volna.

A fentiek okán a munkavállaló nemére utaló kitételeket minden jogszabályból ki kell vezetni, ahol ez nem a munka jellege, természete alapján indokolt követelményből fakad. Ez a jogalkotási feladat az egyenlő bánásmód általános elvéből jelenleg is világosan következik, ám a bértranszparencia irányelv közelgő átültetése miatt különösen aktuális.

4. Összegzés

A modern munkaalapú társadalmakban alapvető elvárás, hogy senki ne szoruljon ki a munka világából, illetve ott ne érje egyéb hátrányos különbségtétel kizárólag valamilyen sztereotípia miatt. Ehhez elengedhetetlen, hogy a munkajogi szabályozás munkavállaló képe semleges legyen, és csak ott tegyen különbséget a munkavállalók között életkoruk, egészségi állapotuk, vagy éppen nemük alapján, ahol ezt objektív okok indokolják.

A munkavállaló neme az egyenlő bánásmód elvének tiszteletben tartása mellett sem marad ugyanakkor semleges tényező a munkajogi szabályozás számára. Az elemzésből látható volt, hogy máig vannak olyan, elsősorban a várandósághoz, a gyermekágyas időszakhoz és a gyermek szoptatásához kötődő szabályok, amelyek fogalmilag csak a nőkre vonatkozhatnak. Ám a nemzetközi standardokból kitűnik az a törekvés is, amely a gyermekgondozással járó feladatokat nem-semlegesen igyekszik megközelíteni, az apák szerepét olyan új jogintézményekkel is támogatva, amelyek csak a férfiakra irányadók.

Témánk szempontjából a legsürgetőbb jogalkotási tennivaló azoknak a jogszabályoknak a módosítása, amelyek nem felelnek meg a fentiek szerinti elvárá-

soknak. Az elemzés két ilyen fő területet mutatott ki. Egyrészt, a nem-semleges szülő koncepciójának megfelelően kell kiigazítani a kisgyermeket nevelőkre vonatkozó garanciális rendelkezéseket, megszüntetve az anya védelmének törvényi priorizálását az apa felett. Másrészt, száműzni kell a jogrendszerből azokat a munkaköri megnevezéseket, amelyek alap nélkül tartalmaznak utalást arra, hogy az csak az egyik nem által tölthető be. Nem fogadható el, hogy a munkajog munkavállaló képe miatt utasítsák el egy édesapa jelentkezését egy közintézmény titkár(nő)i álláspályázatára, vagy ugyanezért kötelezhesse munkáltatója éjszakai munkára, noha ő az, aki kisgyermeke nevelésében aktuálisan nagyobb részt vállal.

A FOGYASZTÓ, MINT A DEMOKRÁCIA ŐRE

Szilágyi Pál Béla*

1. Bevezetés

Az Egyesült Államokban antitröszt jog néven kialakult jogterület[1] fő jogpolitikai céljai közé tartozik a fogyasztói jólét védelme.[2] Ez a jogpolitikai cél elsősorban a 20. század harmadik harmadában kristályosodott ki, míg azt megelőzően alapvetően inkább közvetetten jelentkezett.[3] A versenyjog céljait számtalan tanulmány és könyv elemezte és próbálta meghatározni.[4] Jelen tanulmányban a versenyjog egyik közvetett céljára hívjuk fel a figyelmet, amely nem más, mint a demokrácia védelme.

Az első modernnek nevezett versenytörvény az Egyesült Államokban 1890-ben elfogadott *Sherman Act* volt.[5] A Sherman Act az ország történetében elsőként célozta meg szövetségi szinten a monopóliumokat és a kereskedelmi kartelleket. A törvény elfogadásának előzményei a 19. század végi amerikai gazdasági és társadalmi környezetből erednek, amelyet a gyors iparosodás és a nagyméretű vállalatok térnyerése jellemzett. A 19. század utolsó évtizedeiben

---

* Egyetemi docens, Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék.

1 Melyet az Európai Unióban versenyjognak nevezünk.

2 Ld. a fogyasztói jólétre részletesebb pl. Fabrizio Esposito: *The consumer welfare hypothesis in law and economics: towards a synthesis for the 21st century*. Cheltenham (UK) – Northampton (Massachusetts), Edward Elgar Publishing Limited, 2022.; vagy Johannes Hertfelder: *Die consumer welfare im europäischen Wettbewerbsrecht - Eine Analyse der Rechtspraxis der Kommission und die europäischen Gerichte*. Baden-Baden, Nomos, 2010.

3 Az antitröszt jog történeti fejlődésére ld. pl. Wyatt C.Wells: *Antitrust and the formation of the postwar world*. New York ; Chichester, Columbia University Press, 2002., David J. Gerber: *Law and Competition in Twentieth Century Europe: Protecting Prometheus*. Oxford, Clarendon Press, 1998.; vagy David J. Gerber: *Global Competition: Law, Markets and Globalization*. New York, Oxford University Press, 2010.

4 Ld. pl. Robert H. Bork: The Goals of Antitrust Policy. *The American Economic Review,* 1967/2.; Daniel Zimmer (szerk.): *The goals of competition law*. Edward Elgar Pub., 2012.

5 Sherman Act of 1890. 15 U.S.C. §§ 1–38. 1890.

az Egyesült Államok gazdasága átalakulóban volt. Az ipari forradalom következtében olyan nagyvállalatok, mint a Standard Oil és az American Tobacco, óriási befolyásra és piaci dominanciára tettek szert. Ezek a vállalatok gyakran kartellszerződéseket kötöttek és agresszív felvásárlási stratégiákkal igyekeztek piaci vetélytársaikat kiszorítani. A korabeli közvélemény és a politikai vezetés körében egyre nagyobb aggodalom övezte a vállalatok tevékenységét. A karikaturisták ebben az időben gyakran a nagy iparági trösztöket, mint az olaj, a réz, acél vagy éppen bankszektorban virágzó trösztöket, úgy ábrázolták, hogy a szenátorok mögött ülve az amerikai szenátusban lényegében ők irányítják a törvényhozó szervet. Az 1880-as és 1890-es években számos amerikai állam próbálta helyi szinten szabályozni a versenyt korlátozó gyakorlatokat, azonban ezek az intézkedések gyakran hatástalanok maradtak az átfogó szövetségi szabályozás hiányában. A szövetségi kormányzat részéről a társadalmi nyomás hatására pedig nőtt az igény egy átfogó törvény megalkotására, amely képes országszerte közvetlenül kezelni a monopóliumok és kartellek jelentette problémákat. Nem meglepő tehát, hogy a Sherman Act megalkotását és elfogadását jelentős politikai támogatottság övezte. A neves szenátor, John Sherman, aki a törvény kezdeményezője és névadója volt, a fogyasztói érdekvédelem, a tisztességes verseny és a gazdasági szabadság érdekében szorgalmazta a jogszabályt. Igaz, az általa javasolt szövegből a módosításokat követően nem maradt sok, az 1890-ben hatályba lépett törvény lényegében megtiltotta a monopolizációt, az arra való törekvést és az ehhez hasonló összejátszásokat. A Sherman Act elfogadása mérföldkő volt az amerikai gazdasági szabályozás történetében. Bár a törvény önmagában nem szüntette meg azonnal a monopóliumok hatalmát, megalapozta azt a jogi keretet, amelyre a későbbi szabályozás és jogalkalmazás épült.

Érdekes volt látni, hogy az első ügy éppen egy szakszervezet ellen folyt[6] amely nem éppen a monopolizáló trösztöket jelképezi, ugyanakkor talán a leghíresebb ügyek egyike a Rockefeller „birodalom", a Standard Oil elleni eljárás volt, amelyet végül az Amerikai Legfelső Bíróság döntött el[7] amikor ítéletében jóváhagyta a vállalatbirodalom feldarabolását.[8] Nem csak az Egyesült Államokban volt probléma, hogy a jelentős piaci hatalomra szert tett vállalatok szorosan összefonódtak a politikával. Európában például Németországban az

6 United States v. Workingmen's Amalgamated Council, 54 Fed. 994. 1893.

7 Standard Oil Co. of New Jersey v. United States, 221 U.S. 1. 1911.

8 Ld. még pl. James May: *The Story of Standard Oil Co. v. United States*. In Fox – Crane (szerk.): *Antitrust Stories*. Foundation Press, 2007.; és William H. Page: Standard Oil and U.S. Steel: Predation and Collusion in the Law of Monopolization and Mergers. *Southern California Law Review,* Vol. 85. (2011) 657.

IG Farben[9] volt a náci párt egyik jelentős finanszírozója és többek között szállította a ciklon-b gázt a hitleri Németországban a jól ismert tragikus célra. Nem meglepő, hogy a második világháborút követően a Standar Oilhoz hasonló sorsra jutott ez a vállalat is. Európában is tehát az amerikaihoz hasonló tapasztalatok voltak a 20. század első feléből.

2. A közös tanulságok

A modern versenyjogi szabályozás létrejöttét megelőző időszak, valamint az azt követő több mint fél évszázad megerősítette azt a transzatlanti konszenzust, hogy a piaci hatalom keretek közé szorítása kiemelt jelentőséggel bír. Ahogy *Amato* kiválóan megfogalmazta,

> „[a] trösztellenes jogot, mint tudjuk, nem a kereskedelmi jog technikusai találták ki (bár ők lettek az első szakemberei), sem maguk a közgazdászok (bár ők szolgáltatták a legszilárdabb kulturális hátteret). Ehelyett a politikusok és (Európában) a demokratikus rendszerek pilléreire odafigyelő tudósok kívánták, akik választ (vagy akár „a" választ) láttak benne a demokrácia egyik alapvető problémájára: a vállalatból vagy cégből, mint az egyének alapvető szabadságának kifejeződéséből, a magánhatalom ellentétes jelenségének megjelenésére; egy legitimáció nélküli hataloméra, amely veszélyesen képes nemcsak más magánszemélyek gazdasági szabadságát, hanem az uralkodó erejének kitett közdöntések egyensúlyát is megsérteni."[10]

Nem véletlen tehát, hogy a második világháború létrejöttét követő államok közötti európai gazdasági együttműködésnek, az Európai Gazdasági Közösségnek (továbbiakban: EGK), a legerősebb pillére a versenypolitika volt. Bár számos fontos pillére volt az EGK-nak, a versenypolitika kiemelkedett, hiszen szinte a kezdetektől olyan hatáskörökkel járt az EGK részére, ami lehetővé tette, hogy az Európai Bizottság – egy nemzetközi szervezet egyik intézménye – közvetlenül vizsgálatokat folytasson le a tagállamokban honos magánszemé-

[9] Ld. P. Hayes: *Industry and Ideology: I. G. Farben in the Nazi Era*. Cambridge University Press, 2000.

[10] Giuliano Amato: *Antitrust and the Bounds of Power: The Dilemma of Liberal Democracy in the History of the Market*. Oxford, Hart Publishing, 1997. 2.

lyeknél,[11] vagy akár megbírságolhassa azokat.[12] Ez, ha nem is teljesen példátlan, de igencsak ritka volt a nemzetközi jogban ebben az időben. Érdemes még megjegyezni, hogy a rendelet elfogadásakor még sem a közvetlen hatály elvét,[13] sem pedig az akkor közösséginek hívott, uniós jog elsődlegességének elvét[14] nem mondta még ki az Európai Bíróság. Ez az erőteljes hatáskör arra utalt, hogy a tagállamok rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy egy tagállami befolyásoktól jelentősen izolált nemzetközi szervezet közvetlenül tudjon fellépni a versenykorlátozó magatartásokkal szemben.

3. A fogyasztói eszménykép

A versenyjogban az elmúlt több mint 130 évben folyamatosan alakult fogyasztói eszménykép nem mindig mutatta azt az arcát, amely a 21. század elején volt megfigyelhető. A hosszas fejlődés eredményeként a 20. század végére konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy a versenypolitika célja a fogyasztói jólét védelme kell legyen.[15] Míg a hagyományos jellegű fogyasztóvédelemben a fogyasztó fogalma alapvetően a természetes személy, mint laikusnak feltételezett vásárlónak feleltehető meg,[16] addig a versenypolitikában a fogyasztó lényegében egy termék vagy szolgáltatás végső vásárlója vagy használója. A fogyasztó fogalmát meglepő módon a versenyjogi joggyakorlat alapvetően nem

[11] 17/62. sz. első rendelet a Szerződés 85. és 86. cikkének végrehajtásáról. HL 13., 1962.2.21., 204–211. o. 1962. 14. cikk (1) bekezdés.

[12] 17. sz. rendelet. 15. cikk.

[13] Vö. 26-62. sz. ügy, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos kontra Nederlandse administratie der belastingen, ECLI:EU:C:1963:1.

[14] 6-64. sz. ügy, Flaminio Costa kontra E.N.E.L., ECLI:EU:C:1964:66.

[15] Ez az elmúlt években részben változóban van az uniós versenyhatóság nyilatkozatai alapján, azonban a változás vagy annak pontos mélysége még bírósági joggyakorlat hiányában nehezen megítélhető.

[16] Ld. pl. Az Európai Parlament és a Tanács 2005/29/EK irányelve (2005. május 11.) a belső piacon az üzleti vállalkozások fogyasztókkal szemben folytatott tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatairól, valamint a 84/450/EGK tanácsi irányelv, a 97/7/EK, a 98/27/EK és a 2002/65/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvek, valamint a 2006/2004/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet módosításáról („Irányelv a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról") HL L 149., 2005.6.11., 22–39. o. 2005. 2. cikk a) pont.

határozza meg,[17] annak meghatározása közvetett.[18] Jogforrási szinten csak partikuláris jogforrás említi meg a fogyasztó fogalmát, így pl. az egyedi mentesülés feltételeit meghatározó *soft law* iránymutatás a 101. cikk (3) bekezdéséről.[19] Versenyjogban tehát fogyasztó lényegében akár az állam, egy vállalat, de egy természetes személy is, mindenki és minden, aki és amely végső vásárló vagy felhasználó.

Ez a széles fogyasztói koncepció teszi lehetővé azt, hogy a versenypolitika és versenyjog lényegében a piaci magánhatalommal szemben fel tudjon lépni annak megjelenési formájától függetlenül. Szinte alig ismert olyan szabályozás, amely ilyen széles kör közvetlen érdekét hivatott védeni. A közvetlen érdek pedig nem más, mint a fogyasztói jólét. Ez utóbbi fogalomnak kimeríthetetlen szakirodalma van, a fogalom és a koncepció mégis végtelenül egyszerű. A fogyasztói jólét nem más, mint egy személy rezervációs ára és a termék tényleges ára közötti különbség. Ha valaki egy termékért példának okáért hajlandó lenne 500.000 forintot fizetni, de helyette a piaci versenynek köszönhetően csak 100.000. forintot kell fizetnie, akkor 400.000 forintot megtakarít. Leegyszerűsítve, ezt nevezzük fogyasztói jólétnek.[20]

A fogyasztó viselkedését a klasszikus közgazdászoktól kezdődően a viselkedéstudomány és idegtudományok képviselőivel bezárólag folyamatosan tanulmányozzák, így a fogyasztói viselkedés okaira már számtalan magyarázat született. Az szinte bizonyosan kijelenthető, hogy a fogyasztók akár tudatos, akár irracionális döntéseikkel a piaci verseny során alapvetően befolyásolják vagy képesek befolyásolni a piaci verseny alakulását és meghatározzák a piaci verseny nyerteseit. Míg egy sportversenyen a nyerés alapvetően a versenyző magatartásán és képességein múlik, addig a piaci versenyben a „közönségszavazat" dönt.

Ahogyan a 20. század második felében kialakult az alapvető jogok védelmének rendszere, hogy megvédje az egyént az államtól, lényegében analóg módon alakult ki a versenyjogi védelmi rendszer, hogy megvédje az egyént a piaci

[17] Ld. még Alison Jones– Albertina Albors-Llorens: The Images of the 'Consumer' in EU Competition Law. *University of Cambridge Faculty of Law Research Paper,* No. 17/2016. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2750922

[18] Ti. a versenyjog funkcionális megközelítése során kialakított vállalkozás fogalomból lehet kikövetkeztetni.

[19] Guidelines on the application of Article 81(3) of the Treaty. HL C 101., 2004.4.27, p. 97–118. Magyarul: HL C 373., 2016.10.12., 14–34. o. 84. bekezdés.

[20] A fogyasztói jólétet általában az alacsonyabb árak, jobb minőség, innováció és választék négyesével tudjuk jellemezni, ezek mindegyike azonban végső soron levezethető az ár egy függvényeként.

túlhatalomtól. Mind az alapvető jogok védelme, mind a versenyjog közös fundamentuma a jogállami demokratikus berendezkedés megőrzése.

4. A fogyasztó védelme

A versenyjogi értelemben vett fogyasztó védelme a versenyjogra jellemző, ún. funkcionális megközelítés segítségével történik. Az egész versenyjogi szabályozási rendszert áthatja a funkcionális megközelítés, miszerint tényleges piaci magatartások és események határozzák meg a versenyjogi szabályok alapvető hatályát, legyen az alanyi, tárgyi vagy éppen a területi hatály.

Ha eltekintünk az állami kényszertől – pl. valamilyen magatartásra kötelező állami szabályozástól – akkor a piaci versenyt alapvetően a piaci szereplők magatartása alakítja. A versenyjogban vállalkozás fogalommal[21] meghatározott piaci szereplők a fogyasztók kegyeiért versenyeznek. A verseny folyamata azonban a vállalkozások által korlátozható amennyiben akár egyedül, akár közösen jelentős piaci erővel rendelkeznek. Jelentős piaci erő hiányában azonban a vállalkozások alapvetően nem képesek a verseny korlátozására. Jelentős piaci ereje lehet egy vállalkozásnak, vagy több vállalkozásnak közösen. Míg ez előbbi esetben egyedül képes egy vállalkozás korlátozni a versenyt, addig jelentős piaci erő hiányában vagy kénytelen egyeztetni magatartását másokkal, vagy ki van szolgáltatva mások piaci döntéseinek.[22]

Ha nem is jelenthető ki teljes bizonyossággal, de erősen meggyőző az az állítás, hogy az állam sosem képes túljárni a piaci szereplők eszén. A piaci szereplők mindig megtalálják a szabályozásban azon lehetőségeket, amelyekkel el tudnak térni a jogalkotó céljától. A versenyjogi szabályozás eleve úgy került megalkotásra, hogy rugalmas lehetőségeket biztosítson a ténylegesen versenykorlátozás lehetőségét felvető magatartásokkal szembeni fellépésre. Ha lecsupaszítjuk a versenyjogi fogalmaktól a szabályozást, azt lehet mondani, hogy két egyszerű szabály van: a) tilos összejátszani a verseny korlátozása érdekében; illetve b) amennyiben valaki egyedül képes a versenyt korlátozni, akkor tilos a verseny visszaélésszerű korlátozása. Itt kell megjegyezni, hogy egyes piaci ma-

[21] Ld. pl. Richard Whish – David Bailey: *Competition Law.* Oxford, Oxford University Press, 2024. 83–104.; Tóth Tihamér: *Uniós és magyar versenyjog.* Budapest, Wolters Kluwer Hungary, 2020. 136–142.; vagy Franz-Jürgen Säcker et al. (szerk.): *Münchener Kommentar zum Wettbewerbsrecht: Europäisches Wettbewerbsrecht.* München, C. H. Beck, 2023. 663–683.

[22] Alább látni fogjuk ez is vezethet versenykorlátozáshoz, de ilyen esetekben a vállalatok közös tudatos magatartása szükséges.

gatartásokat még a rugalmas versenyjogi szabályozás sem képes kezelni, mint pl. a kisebbségi keresztrészesedések, az összekapcsolódó igazgatóságok vagy az oligopolisztikus piacokon a párhuzamos magatartások. A nem jelentéktelen, de alapvetően szűkre szabott kört leszámítva viszont a versenyjogi rugalmas szabályozás lehetőséget ad a fogyasztói jólétet korlátozó magatartásokkal szembeni széleskörű fellépésre.

5. A digitális technológiai vállalatok elleni fellépés

A közelmúltban jelentős szabályozási dömping és hatósági beavatkozás figyelhető meg Európában, az elsősorban amerikai, technológiai vállalatokkal szemben. Az uniós intézmények és az Európai Unió tagállamai részéről is megfigyelhető aggodalom arra irányul, hogy az amerikai technológiai vállalatok olyan mértékű piaci hatalommal rendelkeznek, amely veszélyt jelenthet a társadalomra. A vállalatok regulázása érdekében néhány versenyjogi alapon indult eljárást leszámítva, inkább az *ex ante* szabályozás eszközéhez nyúlt a jogalkotó és olyan jogszabályokat alkotott meg, mint pl. a digitális piacokról szóló jogszabály,[23] vagy a digitális szolgáltatásokról szóló jogszabály.[24] Ezek a szabályozási eszközök összekeverve vegyítik a versenyszabályozást más ágazati szabályozásokkal, mint pl. médiaszabályozás vagy fogyasztóvédelem. A technológiai piacok és vállalkozások legújabb uniós szabályozása azonban várhatóan tévút és a felesleges túlszabályozás jogtörténeti példája lehet. A nagy technológiai vállalatok termékeinek túlnyomó többségét a fogyasztók ténylegesen jobb terméknek tartják más termékekhez képest, melynek következménye, hogy intenzív hatósági beavatkozások ellenére sem hajlandóak a kevésbé jó termékeket választani. Még egészen tudatos fogyasztói rétegek (pl. adatvédelemmel vagy éppen versenyjoggal foglalkozó jogászok és közgazdászok) is a szabályozó hatóságok által kifogásolt termékeket és szolgáltatásokat választanak. A szabályozói fellépés és a piaci folyamatok között fennálló nem csak látszólagos ellentmondásra egy magyarázat az, hogy a fogyasztók a számukra előnyös termékekről nem

[23] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/1925 rendelete (2022. szeptember 14.) a digitális ágazat vonatkozásában a versengő és tisztességes piacokról, valamint az (EU) 2019/1937 és az (EU) 2020/1828 irányelv módosításáról (digitális piacokról szóló jogszabály) (EGT-vonatkozású szöveg) HL L 265., 2022.10.12., 1–66. o.

[24] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/2065 rendelete (2022. október 19.) a digitális szolgáltatások egységes piacáról és a 2000/31/EK irányelv módosításáról (digitális szolgáltatásokról szóló rendelet) OJ L 277, 27.10.2022, p. 1–102. 2022.

hajlandóak lemondani és nem érzékelnek jelentős káros hatásokat, legalábbis olyanokat, amelyek váltásra kényszerítenék őket.

Érdemes talán itt felhívni arra is a figyelmet, hogy a digitális piacokon aktív, kétségtelenül igen jelentős technológiai vállalatok domináns termékei általában rövidebb mint 20 éve vannak a piacon[25], amely történeti távlatokban nem jelentős idő. Nehezen határozható meg olyan termék vagy piac, amelynél a termék gyártója nincs folyamatos versenynek kitéve. Hovatovább schumpeteri szemmel vizsgálva a kérdést hamar arra juthatunk, hogy éppen a sikeres és innovatív termékek voltak azok, amelyek még további innovatív termékek létrejöttét inspirálták. Elég itt talán utalni arra, hogy bár a Google több mint 15 éve dominálja – Európában – a keresőmotorok piacát, a piac folyamatos „támadásoknak" van kitéve, így a vizuális listaszerű találatokon alapuló keresési találatoknak alternatívái lehetnek a specializált keresők (pl. Booking.com), a hangalapú szolgáltatások (pl. Alexa), a vizuális virtuális tér alapú szolgáltatások (pl. Metaverzum) vagy éppen a mesterséges intelligencia alapú vegyes szolgáltatások (pl. ChatGPT).

6. Konklúzió

A Sherman Act megalkotása idejében fennálló iparági koncentráció és az abból eredő társadalmi problémák, különösen, ami a vállalatok befolyását jelenti, más természetű volt, mint a jelenlegi. A 19. század második felében a piacokat eluraló trösztök olyan fizikális infrastruktúrának voltak tulajdonosai, amelyek vonatkozásában a fogyasztóknak csekély lehetősége volt a pénztárcájával szavazni és az iparágakban a schumpeteri destruktív innováció általi verseny emberöltőn belül nem volt realitás. Ezzel szemben jelenleg a nagy technológiai cégek által uralt iparágakat többek között a csökkenő hozadék törvénye, a hálózati hatás, a multi-homeing és a folyamatosan gyorsuló innováció jellemzi, amely során nem csak egyes fogyasztóknak van lehetősége könnyen változtatni preferenciáin, hanem akár egy időben generációs és földrajzi különbségek is vannak.

A versenyjogi szabályozás által biztosított jogkövetkezmények, mint például vállalatok feldarabolása, olyan eszközt biztosít a szabályozóknak, amely végső esetben rendelkezésükre áll, amennyiben más módon orvosolhatatlan piaci problémával találkoznak. A jogterület fejlődésének története azonban megmu-

[25] Ez alól alapvetően a Microsoft személyi számítógépek operációs rendszere és az Amazon online kiskereskedelmi tevékenysége kivétel.

tatta, hogy mire be kellett volna vetni egy ilyen eszközt, addigra a Standard Oilt követően minden alkalommal megoldódott a piaci probléma, tipikusan a technológiai fejlődésnek vagy a piaci változásának köszönhetően. Mindaddig amíg biztosított, hogy a piaci folyamatok szabadon érvényesülhessenek, addig az egyik leghatékonyabb eszköz a piaci magántúlhatalom keretek közé szorításának, a fogyasztói döntések szabadsága és az innováció.

EMBERKÉP AZ ANTITRÖSZT JOGBAN?

Tóth Tihamér*

1. Bevezető gondolatok

A tanulmány címében nem véletlenül használok kérdőjelet. Mint minden jogterület, a versenyjog is, még ha csak közvetetten is, emberek közötti viszonyokat hivatott a maga eszközeivel rendezni. Hogy ezt milyen módon teszi, sok tényező függvénye, melyek közül egyik szempontként adódik az, hogy milyen emberképet vesz mintául a jogalkotó, vagy a jogalkalmazó: kinek a javát, milyen eszközökkel, milyen időtávon kívánjuk szolgálni.

A versenyjog gazdasági jogterület, így az emberek gazdasági, piaci viszonyainak vizsgálata lesz releváns. E tanulmányban a versenyjog „kemény magját", a versenykorlátozások jogát, az antitröszt jogot vizsgáljuk, így nem foglalkozok részletesebben a magyar szempontból releváns tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokkal és tisztességtelen versenycselekményekkel, illetve az uniós jogban fontos helyet betöltő állami támogatások és állami monopóliumok megítélésével. Mind az uniós, mind a magyar antitröszt jog három nagy témakört fed le: a versenykorlátozó megállapodások tilalmát (ezen belül adódnak a kartellek, a versenytársak közötti együttműködések és a forgalmazási megállapodások), a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés tilalmát, valamint a vállalatok közötti koncentrációk (fúziók, felvásárlások) előzetes kontrollját.

A címben jelzett témán azért nehéz fogást találni, mert a versenyjogi döntések kimenetele jellemzően nem függ attól, hogy milyen emberképpel dolgozik a jogalkotó, vagy a jogalkalmazó. Ugyanakkor emberek nélkül piaci verseny sem létezik: mind a piac keresleti (vállalati), mind kínálati (fogyasztói) oldalán végső soron emberek hoznak gazdasági jellegű döntéseket. A téma nehézsége a keresleti-vállalati oldalon abból fakad, hogy a versenyjog antitröszt területének,

* Egyetemi tanár, Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék

a versenykorlátozások tilalmának joga nem az ember, mint természetes személy, hanem különböző méretű és jellegű vállalkozások, gazdasági szervezetek piaci magatartását vizsgálja. A modern társasági jog nagy vívmánya, hogy a cégek esetében a legritkább esetben nézünk a „függöny" mögé. Amit egy munkavállaló vagy cégvezető tesz a verseny korlátozása érdekében, azt jellemzően a mögötte álló társaságnak tudjuk be, az ügyvezetők, munkavállalók felelősségét pedig csak néha, a tulajdonosokét szinte soha nem firtatjuk. Nyilvánvaló, hogy minél távolabb lépünk egy egyénitől a családi vállalkozásokon át a kis- és közepes vállalkozásokon keresztül a nagyvállalatokig, melyek gyakran több földrészen, több tucat piacon érdekeltek, annál nehezebb lesz a vállalti döntés mögötti emberi tényezők vizsgálata.

Konkrétabban, a természetes személy felelőssége a versenyjog anyagi jogában kétféleképpen merülhet fel. Vannak példák arra, amikor természetes személyt tekintünk vállalkozásnak. Ilyen esetek főleg a nemzeti versenyjogok alkalmazása kapcsán fordulhatnak elő, az uniós versenyjog általában „nagyobb vadakra" lő. Példa lehet erre a többségében egyéni vállalkozók által működtetett balatoni tóparti vendéglős kartell ügye a kétezres évek elejéről.[1] Egy másik esetkör, amikor kisebb pékségek,[2] vagy szellemi szabadfoglalkozású személyek (pl. ügyvédek, mérnökök, vámügynökök, zenészek) nyújtanak gazdasági jellegű szolgáltatásokat, s e minőségükben kerülnek a versenyjog látókörébe. Arra is több példa volt, mikor egyéni- vagy kkv-tagokat tömörítő érdekképviseleti szervezeteket bírságolt a GVH kartellezés miatt.[3] A digitalizálódó piacok kapcsán is érdekes kérdésként merül fel, hogy milyen esetekben minősülhet egy pl. Uber-taxisként dolgozó természetes személy versenyjogi értelemben vett vállalkozásnak.[4]

Egy másik olyan versenyjogi témakör, amikor természetes személyek magatartása releváns lehetne a versenyjogban, a szankciók témaköre. Főszabályként ugyan a versenyjog a vállalkozást, mint szervezetet bünteti a jogsértés miatt (mivel a vállalkozás a versenyjog alanya), kivételesen azonban előfordulhat, hogy ezt követően a jogsértésben személyesen szerepet vállaló munkavállalóval szemben, vagy éppen felügyeleti kötelezettségüket elmulasztó vezetőkkel szemben

1 Vj-145/2001, 2002. március 5-i határozat (Balatonmária környéki vendéglősök árkartellje).

2 Vj-96/2002, 2003. január 16-i határozat (Nagyatád térségében működő pékségek árkartellje).

3 Vj-89/2003., 2004. december 9-i határozat (Vadgazdasági Termékek és Szolgáltatások Terméktanács).

4 Ld. e kérdéskörről a Bizottság közleménye – Iránymutatás az uniós versenyjognak az egyéni önfoglalkoztatók munkafeltételeire vonatkozó kollektív megállapodásokra történő alkalmazásáról, HL C 123., 2022.3.18., 1–11. o.

is fel lehet lépni. Magyar és uniós jogi szempontból azonban ez nem releváns témakör, ilyen példákat legfeljebb néhány tagállam (pl. német, spanyol, belga) nemzeti versenyjogában lehet találni. A természetes személy szankcionálása a magyar versenyjogban akkor fordulhat elő (azon túl, ha egyéni vállalkozó a jogsértő vállalkozás), ha a GVH határozatának végre nem hajtása esetén lehetséges közvetlenül az érintett személyt is szankcionálni.[5] Ezen túl más jogágak is reagálhatnak a versenykorlátozásból fakadó problémákra, így a munkajog és különösen a büntetőjog (lásd kartell bűncselekmény tényállása), ezek azonban a vizsgálódásunk tárgyát képező versenyjog területén kívül esnek.[6]

Az emberkép relevanciájáról a versenyjog céljai kapcsán, illetve a versenyjogi tilalmak etikai hátterét feszegetve lehet leginkább tudományos igényességgel gondolatokat megfogalmazni. Ami az etikai oldalt illeti, a jogszabályok betartását elősegítheti, ha a jogalanyok belátják, hogy a jogi előírások betartása egyben etikus piaci viselkedést is jelent.[7] Mihelyst *etikáról* kezdünk beszélni, szükségszerűen adódik a mérce kérdése: milyen emberkép alapján mondhatjuk azt, hogy a kartellezés a vevők meglopása, vagy becsapása, az erőfölénnyel való bizonyos visszaélések pedig a gyengébbek sanyargatása? A versenyjogi célokról pedig azért lehet érdemes bővebben szólni e tanulmányban, mert a modern versenypolitika egyik legfontosabb célja a fogyasztói (azaz a piacon vevőként megjelenő ember) jólétének védelme. A *versenyjogi tilalmak céljára* vonatkozó kutakodás nem csak elméleti jellegűnek mondható, mert vannak esetek, amikor a jogalkalmazói döntésekre is kihat a célválasztás. Ez azért történhet meg, mert mind a versenykorlátozó megállapodások, mind az erőfölénnyel való visszaélés tilalma olyan általánosan megfogalmazott szabály, amelyek esetében a többféle értelmezési lehetőséget versenyelméleti iskolák és versenypolitikai irányzatok is befolyásolják. Egy kizárólagos jogviszonyt teremtő, vagy éppen ügyfelek között különbséget tevő, gyakran szerződéses formát öltő magatartás az egyik nézet szerint lehet jogszerű, egy másik célkeresztet felrajzoló álláspont szerint viszont üldözendő. Hogy e körben mégis milyen módon lesz releváns az emberkép? Számíthat-e a jogsértés vizsgálatánál, hogy milyen emberképpel dolgozik a jogalkotó, vagy éppen a jogalkalmazó? Nem könnyen megválaszolható

[5] 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról (Tpvt.), 84/B. § (2) bekezdés szerint a végrehajtási bírság a vállalkozással és a vállalkozás törvényes képviselőjével szemben egyidejűleg is kiszabható.

[6] Ld. e témakörről, tagállami fejezetekkel: Tihamér Tóth (szerk.): *Competition Law Sanctions*. Cambridge University Press, 2022.

[7] Bár lehet úgy is érvelni, hogy minden egyes állami jogszabály be nem tartása egyben etikátlan viselkedés is, a manapság jellemző óriási lefedettségű és mélységű állami szabályozás miatt ez nem biztos, hogy reálisan elvárható magatartásminta.

a kérdés, de ebben a tanulmányban mégis erre teszünk kísérletet, elismerve, hogy e gondolatkísérlet leginkább a jövő nézve adhat irányokat a versenyjogi jogértelmezésnek.

Ennek érdekében elsőként a néhány főbb versenypolitika iskolára jellemző emberképet mutatok be röviden, majd összefoglalom a katolikus társadalmi tanítás „gazdasági" emberképét, végül megkísérlem azt röviden kivetíteni a versenyjog világára. A tanulmányban alapvetően európai fejjel gondolkodunk a témáról, de helyenként ki kell térjünk amerikai fejleményekre, már csak azért is, mert mind a mai napig, világszinten nagy kisugárzású az USA versenyjogi gyakorlata.

2. Fogyasztói jólét és emberkép a főirányú versenypolitikában

A fogyasztói jólét központi fogalom mind az európai (EU és magyar), mind az USA versenypolitikájában, ám a két rendszer eltérő történelmi és gazdaságfilozófiai háttere alapján kis túlzással azt lehet mondani, hogy ezek talán némileg eltérő emberképekkel dolgoznak. Míg az USA inkább az egyéni döntések szabadságára és a piaci hatékonyságra fókuszál, addig az EU esetében elmondható, hogy a versenypolitika mindig is összetettebb célokat szolgált, ami lehetővé teszi az emberi igények szélesebb skálájának figyelembevételét, így a közösségi érdekeket és a fenntarthatóságot is.

A liberális Chicago School Reagan elnök hivatala idején az USA-ban került a hivatalos politika szintjére, hatása ma is tapasztalható szerte a világban, a „mélyebb közgazdasági megközelítés" formájában az uniós versenyjog utóbbi két évtizedében is. A chicagói iskola képviselői szerint a versenypolitika egyedüli legitim célja a jólét elősegítése. Megjegyzendő, hogy Bork munkásságában ez inkább az össz-gazdasági (azaz fogyasztói és termelői) jólét növelését jelentette, a mai modern versenypolitikában jellemzően csak a fogyasztói jólét zászlóra tűzésében nyilvánul meg. Bork *The antitrust paradox* című, 1978-ban publikált meghatározó jelentőségű művében az akkori kor antitröszt válságának azt tekintette, hogy a verseny helyett a termelők helyzetének javítása, az általános jólét helyett egyes érdekcsoportok jóléte, a szabadság helyett a kikényszerített egyenlőség került a versenypolitika középpontjában.

Bork szerint a verseny elválaszthatatlan jellemvonása a többiek kiszorítására való törekvés, a hatékonyság maximalizálása meg is követeli, hogy a rosszul működők elhagyják a piacot. A verseny nem akkor működik optimálisan, ha

sok piaci szereplő van, hanem egy olyan állapot, amelyhez képest a fogyasztói jólét bírói (állami) döntéssel nem növelhető tovább. A rivalizálás fontos, de nem öncél, nem minden rivalizáláskorlátozás lesz tiltandó versenykorlátozás.

E modell fontos hipotézise, hogy mind a fogyasztó, mind a vállalkozások racionális döntéseket hoznak, abban az értelemben, hogy maximálni igyekeznek egyéni jólétüket (fogyasztói oldalról egy termék hasznossága, gyártói oldalról a hatékonyság szempontjából). Az optimális fogyasztói jólét általában azon a versenyzői piacokon valósul meg, ahol a kereslet és kínálat egyensúlyban van, és az árak megfelelnek a termékek marginális költségeinek.

A chicagói iskola képviselői elutasítják, hogy a piac szerkezete, a piaci eredmények és a piaci magatartás között empirikusan igazolható összefüggések lennének. A monopólium problémáját nem a magas árakban, vagy a kisebb kibocsátásban látják, hanem mert allokációs hatékonyságvesztéshez vezet. Felfogásukból az is következik, hogy a vállalkozási koncentrációkat és a vertikális versenykorlátozásokat (árut gyártó és forgalmazó közötti, gyakran versenyt korlátozni tűnő megállapodások) nem ítélik meg negatívan, mivel javítják a vállalkozási hatékonyságot, és ezáltal az általános jólétet is előmozdítják.

Az antitröszt politika e kontextusban az anyagi jólét növelését célozza, de a jólét elosztásáról nincs érdemi mondanivalója, az más közpolitikák területe kell hogy legyen. A chicagói versenyképben az etikai követelmények, mint tisztességes verseny nem játszanak szerepet. Az e modellből kiolvasható emberkép viszonylag messze áll a katolikus társadalmi tanítás emberképétől, de feltehetően a valóságtól is, ha másért nem, már csak azért, mert messze nem vagyunk kellően racionálisak vagy éppen jól informáltak, illetve sok esetben nem csak a saját, egyéni hasznosság alapján hozunk döntéseket.

3. Emberkép a freiburgi verseny iskola perspektívájában

A freiburgi ordoliberális verseny iskola rövid bemutatása azért fontos, mert az jól társítható a katolikus egyház társadalmi tanításához, illetve a közösségi versenypolitika első néhány évtizedének versenypolitikájához is. A freiburgi iskola képviselői nemcsak a német gazdasági csodát alapozták meg, hanem az ESZAK, majd az EGK formálódó versenypolitikáját is jelentősen meghatározták, így például az iskola hívei közé szokás sorolni Hallsteint, a Bizottság első elnökét. A freiburgi iskola tanításai egybecsengtek a közös piac kereskedelmi akadályokat leépítő, állami gazdasági befolyást visszaszorítani kívánó, később a monetáris politika elsődlegességét hangsúlyozó célkitűzéseivel.

A freiburgi gazdaságpolitikai iskola alapjaira épült szociális piacgazdaság rendje *három* egyenrangú, egymást kölcsönösen feltételező pilléren nyugszik: a *tulajdon* tiszteletben tartásán és védelmén, a *privátautonómián* és a *szabad versenyen.*[8] Mindhárom pillér szoros kapcsolatban áll egyfajta „polgári" fogyasztói emberképpel. Tulajdon és döntési szabadság nélkül nem nagyon lehet a gazdasági versenyben részt venni.

A versenyt a freiburgi iskola képviselői nem egyszerűen szükséges gazdasági ösztönző eszköznek tekintették, hanem a hatalom legtermészetesebb ellenszerének. A gazdasági erőfölényben levőkre igen szigorú mércét alkalmaztak: a versenyjog feladatát abban látták, hogy a piaci „nagyokból" olyan viselkedést kényszerítsenek ki, mintha „kicsik" lennének. Azokon a területeken, ahol nem tud a tökéletes verseny érvényesülni, az állam feladata olyan helyzetet teremteni, azaz olyan eredménnyel járó szabályozást elfogadni, mintha *(„als ob")* tökéletes verseny folyna. E cégek esetében egy sor hagyományos versenyeszközt, úgymint árdiszkrimináció, hűségkedvezmény, elvből jogsértőnek tartottak. A freiburgi iskola követői számára a verseny egy rivalizálási folyamat volt, amelyhez szinte fogalmilag szükséges volt egy bizonyos számú, egymásnak feszülő piaci szereplő, nem véletlen hát, hogy nagy súlyt fektettek az egészséges piaci struktúra megőrzésére.

Nem fogyasztói jólét orientált a freiburgi versenypolitika, nem az egyébként is kétséges módon mérhető eredmény elérése a fontos számára, hanem sokkal inkább a verseny, mint folyamat megőrzése – aminek sok hasznos társadalmi és gazdasági eredője van, egyebek között a fogyasztói, illetve gazdasági jólét fokozódása. A ma uralkodó versenypolitikai nézetekhez képest az ordoliberális megközelítés nem a fogyasztói jólétet mint eredményt, hanem az ahhoz szükséges tényezőket, mint a gazdasági szabadság, a verseny megőrzését helyezte a középpontba.

4. Racionális vagy irracionális az ember?

A fogyasztó olyan racionális, autonóm döntéshozóként jelenik meg, aki képes információkat értelmezni és azokat saját érdekei szerint felhasználni. Az emberkép tehát a *„homo oeconomicus"* eszményére épül, amely kizárólag a gazdasági racionalitást és az egyéni haszonmaximalizálást hangsúlyozza. Az

[8] Megjegyzendő, hogy a Maastrichti Szerződés hatálybalépése óta az EU kimondottan a szabad versenyre épülő piacgazdaságot kíván megvalósítani.

USA-ban az emberkép fontos eleme, hogy a fogyasztók szabadságát minimálisan korlátozza a szabályozás. A versenypolitika célja, hogy a piac működését torzító tényezőket eltávolítsa, így a fogyasztók az árak, a termékek minősége és a választék alapján szabadon dönthetnek. Ez a megközelítés azonban kevésbé foglalkozik a fogyasztók kiszolgáltatottságával, például a hiányos információval vagy a piaci erőfölénnyel való visszaéléssel. E problémák orvoslását nem tekintik a versenypolitika feladatának.

Mint ahogy Szalai Ákos is rámutat a viselkedési közgazdaságtan témakörében írt *Közgazdaságtani fogalmak és módszerek jogászoknak* című könyvében,[9] a racionális és a korlátozott racionalitás döntési modelleket tárgyalva, számos pszichológiai tényező és kognitív korlát téríti el a gazdasági döntéshozatalt az ideális mércétől. A *„homo oeconomicusra"* – épülő modellek sokszor nem tükrözik a valós döntéshozatali folyamatokat. Gyakoriak a kognitív torzítások, rosszul dolgozzuk fel az információkat, hajlamosak vagyunk túlbecsülni bizonyos termékek hasznát, vagy nem veszik figyelembe azok hosszú távú költségeit. A fogyasztók választásait erősen befolyásolják az alternatívák bemutatási módjai *(„framing"*). Ezek a tudományosan megalapozott felismerések is mutatják, hogy a versenypolitikai intézkedéseknek túl kell lépniük a racionális, saját jólétét maximalizáló fogyasztó modelljén.

A viselkedési közgazdaságtan eredményei, az általa újragondolni javasolt emberkép számos területen finomíthaja a versenypolitikát. A jogalkotóknak és szabályozóknak figyelembe kell venniük a fogyasztók kiszolgáltatottságát. Ez könnyen teljesíthető penzum a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok körében, ahol a GVH mindig is érzékenyen reagált a kiszolgáltatott fogyasztókat megtévesztő reklámokkal szemben. Az erőfölénnyel való visszaélés kapcsán is egyes domináns vállalatok piaci magatartása új megvilágításba kerülhet: például, ha egy vállalkozás stratégiailag kihasználja a fogyasztók információs aszimmetriáját vagy irracionális viselkedését.

5. Egy lehetséges alternatíva: jólét helyett boldogság a középpontban

Maurice E. Stucke, a Tennessee Egyetem professzora számos munkájában vizsgálja a versenypolitika és a jólét közötti kapcsolatot. A *Should Competition Policy Promote Happiness?* című tanulmányában alapos elemzést nyújt arról,

[9] Budapest, Pázmány Press, 2020.

hogy a versenypolitikának hogyan kellene figyelembe vennie az emberek jólétét és boldogságát.[10] A kutatások azt sugallják, hogy egy posztindusztriális, gazdag ország versenypolitikája nagyobb hatást érhet el a jólét növelésében, ha gazdasági, társadalmi és demokratikus értékeket támogat, nem pedig csupán egy szűken értelmezett fogyasztói jóléti célt követ.[11] A hatékony verseny a kibocsátás növelésére ösztönöz, ugyanakkor belátható, hogy a GDP növekedése egy bizonyos szint felett már nem eredményezi a fogyasztói elégedettséget. Más tényezők, például a családi, szociális kapcsolatok, a munkahelyi elégedettség és a környezeti stabilitás fontosabb szerepet játszanak az egyéni jólét megítélésében. Egy klasszikus churchilli idézetet újraformálva úgy véli, hogy a piacgazdaság és a verseny nem boldogít – viszont kevésbé tesznek nyomorultabbá, mint a többi, már kipróbált gazdaságszervezési modell.[12] Stucke kritikusan ír a chicagói iskola hatására túlzottan megengedővé vált fúziókontrollról. A hatóságok megengedő hozzáállása miatt számos fogyasztói szempontból fontos piac (pl. mezőgazdaság, pénzügyek, közlekedés) vált túlzottan koncentrálttá, amely nem csak az emberi (választási) szabadságot, hanem az elégedettséget, boldogságot is csökkentette. Véleménye szerint az is fontos problémája a mainstream versenypolitikának, hogy az egyéni hasznosságok maximalizálása révén olyan materialista életmódra ösztönöz, amely mind egyéni, mind társadalmi szinten romboló hatásokkal jár.[13]

E tételek, hasonlóan talán a katolikus társadalmi tanításhoz, ugyan sokak számára szimpatikusak lehetnek, de a versenypolitika ezekhez igazítása olyan anyagi jogi változtatásokat igényelne, amelyek rövid távon nehezen elképzelhetők. Mindenesetre ez a modern emberi boldogság gazdaságtan is egy olyan irányzat, amely a versenypolitika számára a fogyasztói jólétnél szélesebb célok figyelembevételét irányozná elő.

---

10 Maurice E. Stucke: Should Competition Policy Promote Happiness? *Fordham Law Review,* Vol. 81. (2013) 2575.

11 A számos, emberi boldogságot tudományos minőségben vizsgáló munka közül érdemes megemlíteni a Stiglitz–Sen–Fitoussi jelentést: Joseph E. Stiglitz – Amartya Sen – Jean-Paul Fitoussi: Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Paris, Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2009.; elérhető: https://tinyurl.com/42jxmhrd Ebben különböző szinteken vizsgálják az emberi boldogságot: anyagi javak (fizetés, fogyasztás, anyagi jólét), egészség, oktatás, egyedi kiteljesedés, ideértve a munkát is, beleszólás a közügyekbe, közösségi kapcsolatok, jelenlegi és jövőbeli környezet védelme, végül biztonságérzet.

12 Stucke i. m. 2585.

13 Uo. 2632.

6. Emberkép a mai magyar és uniós versenypolitikában

Rigó Csaba Balázs, a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) elnöke, számos alkalommal hangsúlyozta a fogyasztók és családok védelmének fontosságát a versenypolitika és jogalkalmazás terén. Megnyilatkozásaiban kiemelte a verseny és a fogyasztóvédelem összefüggéseit, valamint a GVH szerepét a magyar családok érdekeinek védelmében. Sok figyelem övezte a GVH által elindított online Árfigyelő rendszert, amelynek célja a fogyasztók tájékoztatása, a családok védelme és a verseny élénkítése. Az Árfigyelő rendszer segíti a fogyasztókat abban, hogy összehasonlítsák az árakat, és tudatosabb vásárlói döntéseket hozzanak, ami hozzájárul a családok anyagi terheinek csökkentéséhez. A GVH elnöke kezdeményezte két évvel ezelőtt a Családbarát Munkacsoport létrehozását is, amelynek célja a magyar családok fogyasztói kiszolgáltatottságának csökkentése.[14] Rigó Csaba Balázs rámutatott arra is, hogy a magas infláció mögött részben egyes cégek nyereségéhsége állt. Kiemelte, hogy a GVH vizsgálja a nagy közösségi platformokat és technológiai óriáscégeket, valamint a mesterséges intelligencia alkalmazását is elemzi, hogy megvédje a fogyasztókat a tisztességtelen piaci magatartásoktól.[15]

Az EU-ban a fogyasztói jólét szélesebb értelemben értelmezhető, amely magában foglalja a hosszú távú piaci struktúrák fenntarthatóságát, különösen a piaci integráció védelmét szolgálva, a verseny méltányosságát, valamint a fogyasztók védelmét az erőfölénnyel szemben. Az EU versenypolitikája különös figyelmet fordít arra, hogy a fogyasztók ne szenvedjenek hátrányt a nagyvállalatok piaci dominanciája miatt. Az emberkép itt nem csupán a racionális döntéshozót jelenti, hanem egy kiszolgáltatott szereplőt is, akit a szabályozásnak meg kell védenie. Az EU versenyjog közvetlenül is fellép a kizsákmányoló, fogyasztókat közvetlenül károsító piaci magatartásokkal szemben, míg az USA-ban a Sherman Act 2. szakasza csak a piaci monopolizációt, azaz a verseny korlátozását, más versenytársak kizárását tiltja. Ezen túl az EU versenypolitikai indíttatású szabályozásokkal is védi a fogyasztókat, erre legjobb példa a nemrég hatályba lépett Digital Markets Act.

Az EU-ban az emberképet nemcsak gazdasági szereplőként, hanem a környezetért és a jövő generációkért felelős társadalmi szereplőként is értelme-

[14] Ld. Nevesítenék a családi kapcsolatokat a fogyasztóvédelmi törvényben – Megtartotta első ülését a GVH Családbarát Munkacsoportja. *Jogi Fórum,* 2022. 08. 02. https://tinyurl.com/4syswhkz

[15] Ki nem találnád, mi a rekordinfláció oka a GVH elnöke szerint. *Forbes,* 2023. dec. 28. https://tinyurl.com/2upjtj4f

zik. Ezért a versenypolitika célja, hogy a fenntartható gazdasági modelleket támogassa, amelyek nemcsak a fogyasztók jelenlegi, hanem jövőbeli érdekeit is szolgálják.

Az emberközpontú verseny az utóbbi évek uniós versenypolitikájában is megjelent. E tanulmány írásakor, ha az érdeklődő rákattint a Bizottság Verseny Főigazgatóságának honlapjára, a főbb vezető hírek alatt, művészi képekkel kiemelve három olyan témához kapcsolódó dokumentumok, konferencia előadások találhatók, amelyek foglalkoztatják a versenypolitika formálókat, s remélhetőleg a közvéleményt is.[16] A digitalizáció kihívásai és a zöld jövő előtt a *„Markets for people"*, azaz „Az emberkért való piacok" szlogen található. Az ehhez illeszkedő előadássorozat keretében a korábbi verseny ügyekért felelős biztos, egyben a Bizottság egyik elnökhelyettese, Margrethe Vestager hangsúlyozta, hogy „A piacok létezésének egyetlen célja az emberek szolgálata. (A versenyszabályok) lényege egyszerűen abban áll, hogy legyen étel a polcokon, a családok számára elérhető áron, […] hogy a fiatalok nagy álmaikat és friss ötleteiket megvalósítva új vállalkozásokba foghassanak. […] Mert az egységes piac mi vagyunk."[17]

7. A katolikus társadalmi tanítás ember- és piaci versenyképe

A katolikus egyház utóbbi százhúsz évben szintén gyakran fejti ki álláspontját társadalmi, köztük, gazdasági kérdésekről, olykor magáról a piacról, a versenyről is nyilatkozva. A katolikus társadalmi tanítás oszlopait jelentő pápai enciklikák viszonylag ritkán szólnak kifejezetten arról, hogy milyennek kellene lennie a keresztény emberképpel összhangban levő piaci verseny. Sok olyan megállapítást lehet azonban találni általában a globalizáció, a fejlődés, a kapitalizmus és piacok kapcsán, amelyek segíthetik a tájékozódást a versenyjog világában is. Hasonlóképpen, amikor egy enciklika az ideális embereszményről értekezik, akkor az ott írtakat lényegében kivetíthetők a piaci verseny keresleti oldalát kitevő fogyasztói, vagy éppúgy a kínálati oldalt reprezentáló vállalkozói (azon belül tulajdonosi, illetve cégvezetői) kívánatos magatartásra.

16 Competition Policy - European Commission, 2025. január 16-i állapot.

17 M. Vestager Keynote at the Making Markets Work for People conference, organized by DG Competition Brussels, 27 October 2022; SPEECH_22_6445_EN.pdf

A keresztény, s több más világvallás emberképének is alapvető jellemvonása, hogy az ember Isten képére lett teremtve, így teljességét, boldogságát nem képes kizárólag földi-anyagi javak megszerzésével megvalósítani.[18] A katolikus társadalmi tanítás alapján nem lehet az ember személyét „dimenziókra" osztani, nincs külön emberkép, illetve mérce annak alapján, hogy valakinek a gazdasági, munkahelyi, vagy éppen privátszférába tartozó cselekedeteit vizsgáljuk. A gazdasági életben is ugyanazok az erkölcsi szabályok kell hogy érvényesüljenek.[19] Az erények fontosságának piaci viszonyok közötti hangsúlyozása nem újdonság, a piaci liberalizmust megalapozó Adam Smith is kiemelte nagy erkölcstani munkájában a prudencia, mint bölcs előrelátás, megfontoltság fontosságát: az egyéni hasznosságot ki kell hogy egészítse a mások iránt érzett empátia.[20]

A katolikus társadalmi tanítás, ha választania kellene, az eddig kipróbált gazdaságszervező modellek közül a szociálisan érzékeny piacgazdaságot tartaná elfogadhatónak, szemben a szocializmussal, vagy a teljesen szabadjára engedett kapitalizmussal. Ebben a felfogásban helye van az emberi szabadságon, teremtő munkán alapuló versengésnek, a technológiai fejlődésnek, amelyet jellemzően a profit iránti vágy hajt. A mindenféle gát nélkül, „vadon hömpölygő", olykor áradatként pusztító versenyt ugyanakkor károsnak tartja. „A szabadversenyt meghatározott és az őt megillető korlátok közé kell terelni és még inkább a gazdasági hatalmat kell hatékony eszközökkel alárendelni az állami tekintélynek mindazokon a területeken, amelyek az állam hatáskörébe tartoznak." – írta XI. Pius pápa 1931-ben.[21] Fontos azonban, hogy ezen eszközök végső soron az ember javát kell hogy szolgálják. Így például XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában,[22] utalva VI. Pál *Populorum progressio* enciklikájára elismeri a profit fontos helyét a gazdasági életben, mint hatékony gazdálkodásra, fejlesztésekre, végső soron versengésre ösztönző tényezőt, ugyanak-

[18] Kőrösi István megfogalmazásában: „A gazdaság túlmutat önmagán. Az embert, a társadalmat, az egyetemes közjót kell szolgálnia." Ld. Kőrösi István: A Rerum novarumtól a szociális piacgazdaságig. In: Tóth Tihamér (szerk.): *120 éves a Rerum novarum*. Budapest, Pázmány Press, 2012. 122.

[19] Ld bővebben: Tóth Tihamér: A Katolikus Egyház versenypolitikai üzenete – Avagy létezik-e „Vatikáni Iskola"? In: Tóth (szerk., 2012) i. m. 170.

[20] Adam Smith: Theory of moral sentiments (1759).

[21] A *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikáját XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikájának 40. évfordulóján bocsátotta ki. XI. Pius pápa: *Quadragesimo anno kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról*. 1931. 110. pont. http://tinyurl.com/bdehfr76

[22] XVI. Benedek pápa: *Caritas in veritate* kezdetű enciklika az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban. 2013. január 22. [a továbbiakban: CV] https://katolikus.hu/dokumentumtar/2694

kor hozzátéve, hogy ha az kizárólagos céllá válik, ha helytelen módon, a közjóra figyelem nélkül hajhásszák, akkor lerombolhatja a gazdagságot és szegénységet okoz.[23]

Abban a fontos kérdésben, hogy a piaci folyamatok önmagukban képesek-e megvalósítani a közjót, az egyház társadalmi tanítása pesszimista, e téren kiigazító szerepet szán a közösségeknek, végső soron az államnak.[24] XVI. Benedek pápa *Caritas in veritate* enciklikája, ugyanakkor egyfajta paradigmaváltást sürgetve fontosnak tartja, hogy az ingyenesség elve és az ajándékozásnak, mint a testvériség kifejeződésének logikája a kereskedelmi kapcsolatokban is megjelenjen. A szeretet és szolidaritás[25] szerinte nem a piaci viszonyokat követő, kívülálló korrekciós mechanizmus, hanem azt átható szervező elvé kell hogy váljon. Figyelmeztet arra, hogy a piac-állam kizárólagos, bináris modellje felemészti a közösségiséget.[26] A piaci logika szerint „azért adok, mert kapok", az állami logika szerint „azért adok, mert előírás kötelez rá". A szeretet logikája más dimenziókba helyezi a piaci tranzakciókat. Az enciklika így szorgalmazza a hagyományos profitalapú és non-profit vállalkozási formák közötti formációk szaporodását, amelyek a hasznot úgy fogják fel, mint eszközt a piac és a társadalom humanizálásának eléréséhez.[27]

A vatikáni tanítás receptjét így lehetne „képletesíteni": szabad piaci kezdeményezések + közösségi és állami szerepvállalás = teljes embert szolgáló jólét.

8. Következtetések a versenypolitika számára

A „vatikáni piacelmélet és versenyszemlélet" tehát új életstílust kíván meg mind a fogyasztóktól, mind a vállalatvezetőktől. A piaci, üzleti döntéseiket mindenképp át kell hogy hassa a tízparancsolat erkölcsisége. A társadalmilag minimum szint valószínűleg az a pont, ahol úgy keresem a magam hasznát, hogy másoknak nem okozok érdeksérelmet. Az „aranyszabály": „amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert

23 Uo. 25. pont.

24 Ebben élesen különbözik a bécsi iskola korai vagy mai képviselőitől, lásd pl. az USA-ban a Mises Institute. www.mises.org

25 A szolidaritás azt jelenti, hogy mindenki felelősséget visel mindenkiért: II. János Pál pápa: Centesimus annus kezdetű enciklikája a Rerum Novarum enciklika kibocsátásának századik évfordulója alkalmából. Róma, 1991. május 1. 836–838. pontok. https://www.katolikus.hu/dokumentumtar/centesimus-annus

26 CV i. m. 39. pont.

27 CV i. m. 46. pont.

ez a törvény, és ezt tanítják a próféták."[28] Fontos, hogy *más kultúrkörökben is megtalálhatók ezzel egyenértékű iránymutatások, pl. „*Ne tedd másokkal azt, amit nem akarod, hogy veled tegyenek."[29]

Sok vállalkozó, vagy éppen fogyasztó azonban máshogy látja a világot. A nemes eszmék helyett az egyre többre vágyó egyéni gyarapodás, az anyavállalat által kitűzött éves eladási célok elérése, a munkahelyek, vállalati szemszögből a piacok megőrzése, sokkal fontosabbak számukra. Egy cégvezetőnek a tulajdonosok felé eredményeket kell produkálnia – az erkölcsi szempontoknak ott van szerepük, hogy ezt az eredményt milyen eszközökkel érik el. Nem elfogadható az emberi személyiséget (egészséget, vagy éppen lelki értékeket) romboló termékek gyártása vagy forgalmazása, a munkatársakkal szembeni embertelen magatartás.

Ha mélyebbre ásunk, nehéz megmondani, van-e keresztény szempontból elfogadható, jó árazás, kedvezménypolitika, vagy éppen értékesítési módozat. A versenytársakkal kapcsolatban is nehezebb a felebaráti szeret követelményét lefordítani. Hová jutna a gazdaságunk, ha a hasonló szolgáltatást nyújtók egymással rossz értelemben vett szolidaritást vállalva nem a legjobb minőséget, a legjobb áron igyekeznék nyújtani? A szabadság alapvető érték minden ember számára. A fogyasztók, vevők választási, döntési szabadságát a versenytársak „akár egymással is megegyezhetünk" szabadságával nem szabad megszüntetni. A versenytársak együttműködési szabadsága ott kell hogy véget érjen, addig terjedhet, ahonnan már a vevők választási szabadságát az ő kárukra korlátozni kezdené.

Hogy kinek, milyen feladata adódik ez alapján? Egyrészt állami feladat a „vad" verseny keretek között tartása, másrészt viszont, lényegében a szubszidiaritás jegyében, a piaci szereplőknek, ide értve nem csak a vállalkozói oldalt, hanem a fogyasztókat is, késznek kell lenniük beidegződéseiken változtatni. Céges oldalról ez azt jelenti, hogy a profit mindenek feletti hajszolása helyett kell „üdvözítőbb" célokat is követni, vevőként pedig a túlfogyasztás, a rövid távú hasznosság csapdáját kell elkerülni. Minkét oldalon fontos lenne a hosszú távon tervezés, amely új horizontot nyithat a jelenlegi és az eljövendő társadalom érdekeit is figyelembe vevő fenntartható fejlődés szolgálva.

Kérdés, hogy az Egyház szociális tanításának és a versenypolitikának egyaránt megfelelő emberkép között mennyi hasonlóság áll fenn? Az összehasonlítást nehezíti, hogy az előbbi, már csak a természetfölötti dimenziója okán is,

[28] Mt 7, 12.

[29] Analekta 15:23. *Confucian Pages.* https://confucius.page/analects-15-23/

magasabb elvárásokat támaszt. Különbség továbbá, legalábbis a fősodrú versenypolitika tekintetében, hogy még ha a fogyasztói jólét mint célkitűzés kapcsán végső soron az embert is számításba veszi, mégis a fogyasztói realitásokból indul ki – ehhez képest a társadalmi tanítás, etikai jellegéből adódóan, egy olyan idealizált emberképet mutat számunkra, amelynek elérésére törekedni kell. Közös vonás viszont mindkettőben a szabadság központba helyezése.

9. Összegzés

Ha röviden kellene választ adni a címben feltett kérdésre, akkor azt kell mondjuk, hogy sem az uniós, sem a magyar versenyjogi szabályok, illetve azok alkalmazása nem használ egy olyan emberképet, ami meghatározná konkrét ügyek kimenetelét. Egy átlagos kartell, erőfölénnyel való visszaélés ügyben, vagy éppen egy fúzió megítélését ugyan sok tényező befolyásolja, de ezek között nem jelenik meg emberkép. Ha lehet erről a kérdésről diskurzust folytatni, az jobbára a versenyelmélet, esetleg versenypolitika területén képzelhető el. Ha nem is a keresztény értékekhez való visszatérés által motiváltan, de legalábbis a fenntartható gazdasági fejlődés piadesztára emelése, illetve a viselkedésgazdaságtan tudományos eredmények hatására már elkezdődött egy olyan diskurzus, amely nyomán a rövid távú hasznosság és hatékonyság orientáltság mellett a hosszabb távú, fenntartható fejlődés elvárásai nagyobb teret kapnának. Ennek első eredményei már most láthatók a horizontális együttműködési megállapodások megengedhetőségét tárgyaló bizottsági iránymutatás egyes részeiben[30], s a versenypolitika, illetve a *soft law* dokumentumok újragondolása révén *de lege ferenda* hozhat egy keresztény emberképhez közeli fogyasztói, illetve vállalkozói viselkedésmintán alapuló változásokat.

Az uniós versenypolitika „emberarcúsága" kapcsán mondottakra visszautalva, mégha csak retorikai szinten is, de ez mindenképpen szembeötlő változásnak mondható a korábbi időszak „szárazabb-lelketlenebb", üzletközpontú szólamaihoz képest. Érdekes lesz majd nyomon követni a fejleményeket: menynyiben csak marketingről van szó, s mennyiben várható a versenyszabályok, illetve azok értelmezése kapcsán emberközpontú elmozdulás? Tegyük fel, hogy nem csak a régi járgány újrafestésével állunk szemben, s ha másért nem is, de legalább az előttünk lassan kibontakozó klímaválság kapcsán előbb-utóbb va-

[30] Iránymutatás az Európai Unió működéséről szóló szerződés 101. cikkének a horizontális együttműködési megállapodásokra való alkalmazhatóságáról, HL C 11., 2011.1.14, 1–72. o.

lóban átállítjuk a gazdaságpolitika, s azon belül a versenypolitika célkeresztjét. Előbb-utóbb szakítani kell azzal a gazdasági modellel, amely olyanfajta hatékonyságok növelését várja el a versenytől, amelyek a termelés és a fogyasztás minél nagyobb szintjének elérésétől várják a jólét növekedését.

Ahhoz, hogy ez megtörténjen, mindenképpen szükség lesz az európai versenypolitika által központba állított ember alapvető jellemvonásainak meghatározására. Hogy ez mennyiben fog közel állni a katolikus társadalmi tanításból is kirajzolódó keresztény emberképhez? Az bizonyos, hogy a mai Európában a „keresztény" jelző zászlóra tűzése nem biztos, hogy elősegíti ezt. De végső soron a tettek fontosabbak, mint a szavak. Mint ahogy az elmúlt két évezredben a keresztény etika és emberkép meghatározata kontinensünk fejlődését, remélhetőleg ez az orientáció a jövőben is megmarad. A keresztény emberképre alapuló új életmód ideálja, világnézeti szempontoktól függetlenül is követendő példa lehet „minden jóakaratú ember" számára, ha a többség valóban a szociálisan igazságosabb, fenntartható, környezetet kímélő, az egyén és közösségek felelősségét központba állító fejlődés útjára kíván lépni.

A KÖZSZOLGÁLATI JOG ÉS MUNKAJOG ELKÜLÖNÍTÉSÉNEK ÁLTALÁNOS SZEMPONTJAI AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK ALKALMAZOTTAINAK A TÜKRÉBEN

Ujházi Lóránd*

A jogtudomány a közszolgálati jogot alapvetően a modern jogrendszerek eredményének tekinti, amelynek okán kialakult a saját és elkülöníthető jegyeket hordozó jogág vagy jogterület.[1] A közszolgálati jog elkülönítése leginkább a másik nagy munkavégzésre irányuló jogviszony a munkajog és annak kategóriával szemben artikulálódott. A közszolgálati jog kodifikációja és a szerzői vélemények azonban nemcsak a két jogterület elkülönítő, hanem azonos vagy hasonló jegyeire is rámutatnak.[2] Ennek köszönhetően a szakmai mélyfúrások esetenként a két terület elkülönítésének a hiányosságaira is felhívják a figyelmet. A munkajognak és a közszolgálati jognak létezik azonban egy olyan vékony mezsgyéjére, ahol a jogági megkülönböztetés az általános elhatárolásnál is nehezebb. Ebben a tanulmányban az egyházi intézmények munkavállalóit különösen a közfeladatokat ellátó intézmények alkalmazottait, illetve a közszférában dolgozó egyházi személyek jogállásából származó kérdéseket mutatjuk be. Ezek a problémák nem minden esetben tételes jogi szempontok alapján közelíthetők meg, hanem inkább jogdogmatika vagy az állam és egyház kapcsolatának területére vezethetők vissza. A terület atipikus jellegét a magyar jogalkotó is érezte. Ez különösen igaz a lelkészek jogállására, amely a bevett egyházak esetén nem munkaviszony, de nem is közszolgálati jogviszony, hanem sajátos hivatásteljesítés. A magyar modell nemzetközi összevetésben is fi-

* Egyetemi tanár, Kánonjogi Intézet. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1630-8208

1 Mélypataki Gábor: A közszolgálati jog történetének állomásai – a hivatásos közszolgálat megjelenésétől a XX. század első feléig. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Juridica et Politica,* 2015/33. 175–191.

2 György István – Hazafi Zoltán (szerk.): *Közszolgálati jog*. Budapest, Dialog Campus, 2014. 4.

gyelemre méltó. A jogalkotó így igyekezett feloldani a közszolgálati és a munka jogviszony besorolási kérdését a lelkészek vonatkozásában. Hogy ez a megoldás sem tökéletes azt mind közszféra személyi állományát szabályozó jogszabályok, illetve a számtalan kormány és miniszteri rendelet is alátámasztja. A lelkészek jogállása mellett számos kérdést vet fel azonban közfeladatokat ellátó egyházi intézmények alkalmazottainak jogállása. Ez esetben nem elég a Kttv. és Kit. hanem a közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény és a kapcsolódó jogszabályhelyekre is utalni kell. Ez érthető, hiszen az egyház fenntartása alá tipikusan olyan intézmények tartoznak, amelyek a szervi hatály oldaláról is leginkább a Kjt. oldaláról közelíthető meg.[3] Az elemzésben említett más jogszabályokra különösen a 2012. évi CCV. törvény a honvédek jogállásáról is kitérünk, mivel a tábori lelkészek tekintetében ez a meghatározó jogszabály. Ugyanakkor a jogállás ez esetben sem pusztán a Hjt. alapján, hanem a nemzetközi megállapodások és a katonai ordinariátus SZMSZ-ével összhangban értelmezendő. Adott esetben az egyház saját jogrendszerére, a kánonjogra is kitekintést teszünk, annak érdekében, hogy érzékeltessük az egyházi intézmények alkalmazottainak a *sui iuris* helyzetét.

Hipotézisünk szerint, annak ellenére, hogy a magyar jogalkotás tendenciózusan abba az irányba mozdult, hogy a nem állami vagy önkormányzati fenntartású intézmények alkalmazottai ne a közszféra munkavégzésre irányuló jogviszonyainak a kategóriáihoz tartozzanak, de dogmatikai szempontból a munkavégzésük közelebb áll a közszolgálati jogviszonyokhoz. Ennek, mint azt a történelmi és nemzetközi példákból látni fogjuk nem áthidalhatatlan akadálya az állam vagy az önkormányzat közvetett munkáltatói szerepvállalása. Azt is látni kell, hogy a terület tételes jogi szabályozása túlmutat a munkavilágában megszokott közszolgálat és a munkajog dichotom megkülönböztetésén. A kérdés ugyanis érinti a lelkiismereti és vallásszabadság alapjogi vonatkozásait,[4] és az egyház és az állam kapcsolatának kényes jogállami kereteit. Terjedelemi okokból csak a katolikus egyház intézményrendszerével foglalkozunk.

[3] Ezt jelzi egyébként a munkáltatói jogalanyváltás is. 72. § (1). Vagy átsorolás esetén az illetményi és előmeneteli figyelembevétele 8. § (5).

[4] A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény 74. § (3).

1. Magánjogiasítási folyamatok az egyházi intézmények vonatkozásban

A katolikus egyház belső jogi szabályozása nem foglalkozik behatóan a munka világával.[5] A munkajogi kérdéseket alapvetően a világi jog területéhez sorolja.[6] Bár az egyház erkölcsi tanítása az európai munkajogra is hatást gyakorolt, de ez elsősorban nem a tételes jogon, hanem az egyház társadalmi tanításán keresztül történt, amelynek születése egyidős a 19. és 20. századi foglalkoztatási jogviszonyok kialakulásával. A munka-, a munkások jogainak- és a közjó-, illetve a közszféra erkölcsi értékeléséről az egyház jelenleg sem mond le. Ami azonban a munkajogi szabályozásokat illeti, a területet az Egyházi Törvénykönyv egy utaló jogszabállyal az egyes országok állami jogához utalja.[7] Ez alól egyetlen kivétel a klerikusok – vagyis az egyház nevében szolgálatot teljesítő személyek – amelyekre a vonatkozó jogviszony szabályozásáról az egyház nem mond le. Sőt, ezen a területen inkább az állami jog visszahúzódását várja el az egyházi jogalkotó. A klerikusoktól eltekintve a hatályos kánonjog a többi foglalkoztatott vonatkozásában csak néhány elsősorban erkölcsi orientációt ad, egyébként pedig a világi jog megtartását írja elő. Fontos előzetes megkülönböztetés azonban, hogy az egyházon belül is rendkívül sokszínű a munkavállókkal találkozunk. A kertész és karbantartótól kezdve, a jogi szaktanácsadón keresztül, a szociális és oktatási szektorban alkalmazott személyekig. Ez a sokszínűség a hatályos állami jogi szabályozás szempontjából is felvet kérdéseket. Jogos ugyanis az a megállapítás is, hogy az egyház újkori útkeresései miatt számos olyan munkavégzési jogviszony létesült, amely inkább munkajogi és nem közszolgálati vonatkozású. Ezt a felfogást tükrözi a hatályos magyar jog is, amely az egyházi fenntartású intézmények alkalmazottait főszabály szerint a Munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény (továbbiakban: Mt.) hatálya

[5] Bodnár Zoltán: *A kánoni munkajog forrásai és különös alapelvei tekintettel a magyarországi sajátosságokra*. Budapest, PPKE. 2021.

[6] Ujházi Lóránd: A világi törvények átvétele a kánonjogba – a kanonizáció intézménye (22. kán.). *Iustum Aequum Salutare,* 2010/3. 143–167.

[7] „A vagyonkezelők a munkával kapcsolatos megbízások kiadása során tartsák meg pontosan a munkára és a népjólétre vonatkozó világi törvényeket is, az egyház által adott elvek szerint." (Egyházi Törvénykönyv 1286. kánon továbbiakban k.). Még határozottabb a Keleti Egyházak Törvénykönyve: „Az egyházi javak kezelője: a munkák kiosztása során szigorúan tartsa meg a munkára és a társadalmi életre vonatkozó világi jogot is az Egyház által adott elvek szerint. (Keleti Egyházak Törvénykönyve 1030. kánon.)

alá rendeli.[8] Ez alól, ahogy említettük csak a lelkészek jelentenek kivételt, de jelentőségük miatt velük külön foglalkozunk. Az egyházi jogi személyek (az egyház belső joga alapján jogi személyiséggel rendelkező alanyok) az állam által alkotott jogi normák szerint is jogalanyisággal rendelkeznek. A sajátos, de nem nemzetközi példák nélküli megoldás alapján, felhatalmazást kaptak, hogy különféle munkavégzésre irányuló jogviszonyokat létesítsenek.[9] A rendszerváltás utáni magyar jogalkotás abba az irányba mozdult el, hogy minden olyan munkavállaló és munkáltató viszony, amelyben a munkáltató oldalon nem az önkormányzat vagy az állam áll a polgári jogi alapokon álló munkajog terrénumához tartozzon. Érdemes megjegyezni, hogy ez a folyamat nemcsak az egyházi fenntartású intézmények tekintetében figyelhető meg, hanem más jogviszony vonatkozásában is (egészségügyi dolgozók, szakképzésben dolgozók, tudományos kutatóintézetek, egyes egyetemek alkalmazottai). Utóbbi kapcsán talán érdemes megemlíteni, hogy a katolikus egyetemek tanárai már régóta munkaszerződéssel végzik a tevékenységüket, jóllehet az egyetemi tanári – de nem a beosztásra szóló – kinevezések az állami egyetemekkel megegyező mechanizmusok mentén történik. Továbbá a katolikus felsőoktatási intézmények sajátossága az is, hogy ez esetben az egyetemi munkaviszony alatt az egyházi személy jogviszonyát is érteni kell.

De megemlíthető még az egyházi fenntartású oktatási intézmények is, amelyeknek alkalmazottai fokozatosan kerültek ki a Kjt. hatálya alól. A szakigazgatási jogszabályok[10] termesztésen érzékeltetik az egyházi intézmények esetében a tárgyi hatály eltéréseit, de ettől függetlenül a személyi állomány jellegzetességei közelebb állnak a közszférához, mint a magánszektor jellemzőihez. Szakács Gábor 2015-ben a közszféra kapcsán jegyzi meg, hogy a szabályozás „indokolatlanul merev jogszabályi keretekből áll, szűnni nem akaró jogszabályváltozások, továbbá az ellentmondásoktól sem mentes jogi normák okozta bizonytalanságok és az ezekből is levezethető értelmezési problémák jellemzik.[11] A közszféra joganyagának azóta történt változásai,[12] (Kjt., Kttv., Kit., Hszt., Hjt.,

8 Lehetnek a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.) alá tartozó megbízási vagy vállalkozási jogviszonyok is. Ez azonban kevésbé jellemző és a közszolgálati jogviszonynyal való összevetésben is kevesebb relevanciája van.

9 Kovács-Szilágyi Eszter – Szentiné Bosnyák Zsuzsanna: *Munkajogi protokoll*. Budapest, 2015. 4.

10 Például 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről

11 Szakács Gábor: Az emberierőforrás-gazdálkodás és a felsőoktatás egymásra gyakorolt hatása a közszolgálatban. *Hadtudomány,* 2015. 8–9.

12 Horváth István: Munkaügyi kapcsolatok – szabályozási kérdőjelek egykor és manapság. *Miskolci Jogi Szemle,* 2017/2. 202–212.

Haj., Üsztv., Bjt.), azt mutatja, hogy a jogterület a személyi hatály tekintetében a közfeladatot ellátó egyházi intézmények dolgozóira való kiterjesztést is elbírná. Az egyes jogszabálymódosításokból érzékelhető, hogy a rendszerváltás után a jogalkotó is érezte a közszolgálati feladatokat ellátó egyházi intézmények atipikus jellegét, de a rossz történelmi emlékek miatt, beérte annyival, hogy főszabály szerint elismerte az egyház önrendelkezési jogát a munkavilága területén. Azonban néhány foglalkoztatási viszony, mint az egészségügy, a közoktatás és köznevelés, a szociális ellátóhelyek stb. keret és részletszabályait a „közszféra egészére" vagy „ágazati jogszabályok" területéhez utalta. Miközben párhuzamosan egyre inkább érvényesült a szektor magánjogiasítása is.[13] A folyamat nem nemzetközi példa nélküli, a magyarhoz leginkább a német és osztrák folyamatok állnak közel. Ezeknek a magyar kodifikációs folyamatok és jogalkalmazás szempontjából való összehasonlítása azért sem elhanyagolható, mert mind Németországban, mind Ausztriában az egyház a közszolgáltatásokat nyújtó intézmények fenntartásában élen jár. Tekintve a közszolgáltatások területén növekvő egyházi szerepvallást ezeknek az országoknak a munkajogi és közszolgálati jogi vizsgálata az egyházakra kivetítve nem haszontalan.

2. Elhatárolási szempontok a munkajog és a közjog között az egyházi alkalmazottak tükrében

A közszolgálati jog és a munkajog elhatárolását a két jogterületet megkülönböztető általános elvek, illetve a pragmatikák vagyis inkább a gyakorlati kérdések (lásd táblázat) mentén lehet szemléltetni. Az egyházi fenntartású intézmények alkalmazottai szempontjából is érdemes először az alapelveket vizsgálni: elvonatkoztatva a tényleges jogalkotói rendelkezéstől, amely főszabályként az Mt. alá rendeli az egyházi intézmények alkalmazottait. Azt a kérdést érdemes ebben az esetben vizsgálni, hogy az egyházi fenntartású intézmények tekintetében melyik érvényesülnek inkább: a közjogias közszolgálati jogviszony- vagy a magánjogias munkajog alapelvei.[14]

[13] Analógiákhoz Kun Attila – Petrovics Zoltán: A közszolgálati jog önálló jogági fejlődésének kérdéséről. In: Bokodi Márta (szerk.): *Közszolgálati életpálya és emberi erőforrás gazdálkodás*. Budapest, Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, 2014. 92–96.

[14] Mélypataki Gábor: A közszolgálati- és munkajog szerepének, jogrendszerbeli helyének változása és hatása a jogviszony szereplőire a mindennapokban Ki méltó a bizalomra? A bizalomvesztés és a méltatlanság több szempontú munkajogi vizsgálata. *MTA Law Working Papers,* 2015/23. 3–4.

A közszolgálati jogviszonyokat meghatározó jogszabályok, szinte kivétel nélkül tartalmaznak az egész jogszabályra átsugárzó bevezetőt – *praeambulumot.* Ez általában az egész szektor és az állomány tekintetében felsorolja a szektorral és a humánerőforrással szembeni metajuridikus elemeket. A Kit.

> „a nemzeti érdekek előtérbe helyezése, a társadalom közmegbecsülése, hatékony és költségtakarékos, demokratikus, pártsemleges, törvényesen működés, a korszerű szakmai ismeretek, a közjó előmozdítását jelöli meg. Eltekintve attól, hogy akár a Kit. akár a Kttv. (illetve a közszférára vonatkozó egyéb törvények) kijelölik a személyi, illetve szervi hatályt a *praeambulum* célkitűzései más a jogszabály által nem szabályozott intézmények tekintetében is felismerhető. Érdemes megemlíteni, hogy még a huszadik században is tartotta magát az a megközelítés, hogy az „az egyházak és a vallási jellegű munkakört betöltő alkalmazottak között közjogi alapozású jogviszony jött létre. A vallási igazgatás olyan közcélt és közérdeket szolgáló tevékenység, amelyet ezért közjogi természettel indokolt felruházni."[15]

Az állam ezekben az intézményekben inkább közvetett módon tud megjelenni. A közjogias szakigaztás, szakhatósági szabályokon keresztül például ezeknek az intézményeknek a humánerőforrás gazdálkodását is szabályozza. Az tény, hogy a jogterület önállóságának ismérve, mely szerint a jogviszony egyik oldalán a „kormányzati vagy közfeladatot ellátó szerv" áll ezekben az intézményekben nem jelenik meg. A munkáltató ugyanis a katolikus egyház valamelyik önálló jogi személyiséggel rendelkező szerve. Az állami ilyen, inkább közvetett kapcsolata azonban nem ismeretlen, amennyiben a régi közüzemekre vagy közvállalatokra gondolunk. Sőt, a kormány, mint absztrakt foglalkoztató a közszolgálati jogon belül is ismert kategória. Maga a Kit. majd a Küt. is elmozdul a sematikus jogviszony felfogástól.[16] Ezt mutatja a régi egy intézmény – egy jogállástól való elszakadás, vagy az „álláshely" fogalmának és a hozzákapcsolt jogviszonyoknak bevezetése. Utóbbi akár azt is lehetővé teszi, hogy az álláshelyet az Mt. alá tartozó munkavállalóval töltsék fel. A munkavégzésre irányuló rugalmas jogviszonyfelfogás az egyházi fenntartású intézmények vo-

[15] Vincenti Gusztáv: *A munka magánjogi szabályai*. Budapest, Grill, 1942. 35. Idézi: Hazafi Zoltán: *Közszolgálati Jogunk a változó nemzetközi és hazai térben (De Lege Lata, De Lege Ferenda)* Budapest, 360.

[16] Dávid Péter – Lóczy Péter: *közszolgálati személyi jog* (*az integritás közszolgálati jogi szabályozása*). Budapest, Ludovika, 2013. 5.

natkozásában is megfontolandó. Ez különösen is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a jelenlegi kormányzat az egyházakat stratégiai partnerként kezeli, és számos állami vagy önkormányzati fenntartású közszolgáltatást végző intézmény került az egyházak fenntartásába. Ezek az intézmények és foglalkoztatottjai továbbra is közszolgálati karaktert hordoznak, attól függetlenül, hogy az Mt. hatálya alá kerülnek, hiszen a hatályos jogi szabályozás értelmében, amikor egyházi fenntartásúvá válik az intézmény, akkor jogviszonyváltás is történik. Az alapító vagy a munkáltató döntése alapján a munkáltató az Mt. hatálya alá tartozó munkáltató lesz. A hatályos magyar jog nem tesz különbséget, hogy ez a munkáltató egyházi jogi személy, és jogviszonyváltást ugyanúgy szabályozza, mintha az intézményt, vagyis a munkáltatói jogokat a privát szektor szereplői vennék át. A közszolgálati – rendszerint közalkalmazotti – jogviszonya az átadás időpontjában megszűnik. Berke Gyula rámutat, hogy a jogviszonyváltás összetett jogintézmény.[17] A Kit. álláshelyalapú filozófiája azt mutatja, hogy jogviszonyváltás akár intézmények vagy ágazaton belül is lehetséges. Ez utóbbi azonban szemben a közszférából a magánszférába való átmenettel nagy érdeklődésre nem tart igényt.[18] A garanciális elemektől eltekintve (az átvevő munkáltató állásfelajánlási illetményvédelemi, értesítési kötelezettség stb.) nem elhanyagolható eleme az új intézmény politikával, vallási közösségekkel kapcsolatos atipikus viszonya. Ez a közszférát szabályozó általános jogi szabályozással szemben hat.

Bár a közszféra racionalizálása miatt sem ismeretlen, hogy az állami közfeladatok egyes területeinek megszervezését – adott esetben sajátos szerződés keretében – az állam a közszférán kívüli ellátásba adja. Ez a modell a nyugati társadalmakban sem ismeretlen, de Magyarországtól eltérően ott organikusabb fejlődő modellek mentén lett kiépítve. Peter V. Schaeffer és Scott Loveridge tanulmányából kiderül, hogy a magánszektor és a közszféra együttműködése – beleértve a munkavállalók jogállását is – nem egységes, hanem a körülményekhez, a helyi társadalmi igényekhez és a jogszabályi környezethez igazított különböző megoldások vagy kísérletek.[19] Ez igaz az egyház és az állam együttműködésére az egyházi intézményekben alkalmazottak jogállására

[17] Berke Gyula: A jogviszonyváltásról: a közösségi szolgáltatások átszervezésének munkajogi következményei. *Pro Futuro,* 2021/2. 81–102.

[18] Akár az egyetemi modellváltások, akár az egészségügyi alkalmazottak jogviszonyváltása miatt. 528/2020. (XI. 28.) Korm. rendelet az egészségügyi szolgálati jogviszonyról szóló 2020. évi C. törvény végrehajtásáról. Horváth István – Kártyás Gábor: Látlelet: Az egészségügyi szolgálati jogviszonyról és a szabályozás kérdőjeleiről. *Munkajog,* 2021/1. 1–17.

[19] Peter V. Schaeffer – Scott Loveridge: Toward an Understanding of Types of Public-Private Cooperation. *Public Performance & Management Review,* Vol. 26., No. 2. (2002) 169–189.

is. A magánszektor hasonló profilú intézményeitől is jól elkülöníthetők, ha figyelembe vesszük a közszolgálat általános jellemzőit. Az egyházi fenntartású közszolgálatot végző intézményeknek nem célja a termelés, a szolgáltatás vagy értékesítés. A társadalom valamely tagja számára nyújtják a szolgáltatásokat, bár tény, hogy egyes intézményeinek megvannak a speciális jellemzői (szociális otthonok, oktatási intézmények stb). A szektoron belül azonban oktatási vagy szociális intézményeit nem tartja fenn a társadalom bizonyos részének. Az intézmények nem profitorientáltak, hanem az állami vagy önkormányzat fenntartású intézmények által nyújtott szolgáltatásokhoz igazodva látják el a tevékenységet. Főszabály szerint nem vesznek részt a piaci versenyben (vagy legalábbis nem jobban, mint az állami intézmény párjai). Illetmény és fizetés tekintetében érdemes megemlíteni, hogy elnevezéstől függetlenül a katolikus oktatási intézmények és szociális intézményekben dolgozók – igaz egyházi intézményi közvetítéssel – de a központi költségvetésből kapják a bérüket. A jogalkotó maga is érezte az elhatárolás nehézségeit és a közszféra joganyagát kiterjeszti az egyházi fenntartású intézményekre is. Így például a Kit. értelmező rendelkezései öregségi nyugdíjkorhatár tekintetében említi az egyházi jogi személyeket és a felekezeti nyugdíjt. (Kit. 280. § 34/3 c). Nyilván a legtöbb utaló szabályt a Kjt. és a kapcsolódó számtalan kormány és miniszteri rendelet kapcsán találjuk. Igaz ugyan, hogy a magyar jogrendszerben a precedens jog csak átvitt és töredékes értelemben érvényesül, de ahogy arra Bodnár Zoltán is felhívja a figyelmet a „magyar állami bíróságok ítélkezési tevékenységében egyre hangsúlyosabbá válik a sajátosan egyházias életviszonyokra vonatkozó rendelkezések értelmezése, vagy más, általános rendelkezések kánonilag is szabályozott életviszonyokra történő adaptálása." Sőt ami talán még jelentősebb a magyar Alkotmánybíróság is érintette néhány határozatában az egyházi foglalkoztatottak munkajogi helyzetét.[20] Anélkül, hogy teljességben megismételnénk Bodnár kutatási eredményeit utalva a konklúzióra a Kúria, illetve a Legfelsőbb Bíróság is, azon túl, hogy az egyházi munkáltatókkal fennálló jogviszonyokra alkalmazta a joganyagot, figyelemebe vette az egyházi munkaadóval fennálló jogviszonyok sajátosságait, amikor létesítés megszüntetés kapcsán döntést hozott.

Nemcsak a két terület elméleti megközelítéséből lehet kiindulni, hanem a pragmatikus szabályokból is. A pragmatikus kérdések elemzéséhez segítségül az összehasonlító táblázat:

[20] 3193/2020. (VI. 11.) AB határozat; 3034/2016. (II. 23.) AB végzés. Idézi B. Z. 104.

Összehasonlítás szempontjai	Közszolgálati jogviszonyok	Munkajogi viszonyok	Egyházi intézmények foglakoztatottjai	Lelkész
Jogviszony feltételeinek meghatározása	Kit. Alapvetően kógens (Megfelelés általános feltételei Megfelelés különös feltételei)	Mt diszpozitív (Azontúl szakmai követelmények)	Mt diszpozitív plusz sajátosságok (megfelelés sajátos hitéleti követelményei)	Nem Mt. nem Kit (Egyház saját belső szabályzása – kógens szabályok) Ütközések (pl. nemzetiség
Jogviszonyok létesítése	Kit (főképp kógens)	Mt (eltérés a munkavállaló javára)	Mt. Bár diszpozitív sajátos egyházi hatósági jóváhagyások (kógens)	Egyház belső szabályai (kógens, eltérés az egyházi közjó figyelembevételére)
Munkáltatói jogkör gyakorlója	Kit. Állam (absztrakt) Államigazgatási központi szerv + delegáció Kttv Autonóm közigazgatási szerv Stb	Munkáltató	Egyházi intézmény vezetője	Sajátos – saját egyházi vezető, de bizonyos polgári jogi vonatkozások központi szerv (MKPK)
Jogviszonyok	Kit (és a közszolgálati jog jogviszonyai)	Munkaviszony Munkavállaló-munkáltató Mt	Mt Munkaviszony	Magyar jogrendszerben atipikus – hivatás Egyház belső jogában „klerikusok”
Joganyag	Mozaikos	Kétszintű	Kétszintű + ágazati szabályok + belső egyházi szabályok	Egyházi szabályok (CIC és más jogszabályok)
Jogviszony megszünése/Megszüntetése	Kit (megszünés és megszüntetés+garanciális elemek)	Mt (megszünés és megszüntetés +garanciális elemek)	Mt (megszünés és megszüntetés+garanciális elemek+a vallási közösség elvárásainak való megfelelés - érdemtelenség)	Belső egyházi szabályok – klerikusi állapot elvesztésnek esetei manapság polgári jogi szempontok figyelembevétele)

(folyt. a köv. oldalon)

Összehasonlítás szempontjai	Közszolgálati jogviszonyok	Munkajogi viszonyok	Egyházi intézmények foglakoztatottjai	Lelkész
Összeférhetetlenség	Kit Összeférhetetlenségek közjogias szempontok (tételes felsorolás + alkotmányos szempontok)	Mt Összeférhetetlenség magánjogias szempontok (veresenyszabályok, diszpozitív szabályok)	Mt + ágazati szakjogszabályok (pl. Köznevelés, Eü.tv)	Belső egyházi szabályok + magánjogi vonatkozások (pl. kereskedés tilalma)
Illetmény/munkabér és érdemek elismerése	Kit kógens (bár már rugalmasabb) Érdemek elismerése Szabályozott támogatási rendszer Garanciák - Kit	Mt diszpozitív munkaszerződés Garanciák Mt	Mt diszpozitív munkaszerződés, de mégis az ágazati jogszabályoknak megfelelően Garanciák Mt	Nem munkabér, nem illetmény. Ún. stoláris jövedelem. (Magyar jogszabályok szerint adómenetes) Garanciák egyház belső joganyaga. Ún. eltartási kötelezettség- Érdemek elismerése – rokon a közszféra érdem elismerésével. (erkölcsi).
Felelősség	Kit	Munkajogi	Munkajogi + az intézmény sajátos jellegéből adódó normák SZMSZ és egyházi ágazati szabályok. (Felügyeleti szervek)	A polgári jogi hatású területeket leszámítva – belső kánonjogi szabályok

3. Következtetések

Mivel a közszolgálatban szolgálatot teljesítők nagyon eltérő feladattal és munkakörrel rendelkeznek, nem lehet egységes közszolgálati törvényt alkotni. Emellett egyes területek magánjogiasodtak és fokozatosan kiszorultak a közszolgálati jogi szabályozásából. Az egyházi fenntartású szociális, kulturális és oktatási intézmények foglalkoztatottjai tipikusan ehhez a területhez tartoznak. Jóllehet, a „köznevelési, felsőoktatási, egészségügyi, karitatív, szociális, család-, gyermek- és ifjúságvédelmi, kulturális vagy sporttevékenységet ellátó egyházi fenntartású intézményekben dolgozók ugyanazokon a közfeladaton dolgoznak, mint a hasonló profilú állami vagy önkormányzati intézmények alkalmazottai.[21] A nehézséget a jogalkotó is érezte, hiszen az egyházi fenntartású intézményekben bizonyos munkakörben foglalkoztatottakra, vagyis „az Mt. szerinti munkaviszonyban állókra", a jogalkotó kiterjeszti a közszféra alkalmazottaira vonatkozó szabályokat.[22]

A jogalkotás is jelzi az egyházak és az egyházi alkalmazottak közszférával való sajátos kapcsolatát. Olyan tevékenységekről van ugyanis szó, amelyek a közigazgatásnak is vizsgálati területei. Éppen tevékenységük okán közelebb állnának a közszféra személyi állományának jogi szabályozásához, mint a munkajogi szerződésekhez.

Az egyházi alkalmazotti körön belül is meg kell különböztetni a bevett egyházak lelkészeit. A magyar jogalkotó a bevett egyházak lelkészeinek jogviszonyát az Mt és munkaszerződés köréből is kiveszi.[23] Azonban ez esetben is igaz, hogy a lelkészek hivatásteljesítésük természete miatt a közszolgálati és munkajogi dichotómiában helyezve, inkább a közszolgálat jegyeit hordozza, mintsem a magánjogi munkajog elemeit. Egyes országokban egyébként ebből a logikából kiindulva a jogalkotó a közszolgálati jog terrénumához utalja a lelkészeket, figyelembe véve azokat a lelkészi munka jellegzetességeit. Ilyen esetekben persze vagy általános állami kinevezéssel, sajátos besorolással és díjazással rendelkeznek. Más esetekben az állami kinevezés parciális az egyes közjogi tevékenységre vonatkozik. Ez általában azokban az országokban, ahol az egy-

[21] Horváth István: *„Diagnózis és terápia". Javaslat a közszolgálat munkajogi szabályozásának reformjára – figyelemmel az EU-tagállamok jogalkotására és hazai helyzetünkre.* Budapest, 2006.

[22] 2021. (XII. 20.) Korm. rendelet a költségvetési szervek és a bevett egyházak és belső egyházi jogi személyek foglalkoztatottjainak 2022. évi kompenzációjáról.

[23] A nem bevett egyházak, hanem a vallási tevékenységet végző szervezetek lelkészei (vallásos szertartást hivatásszerűen végző személy) azonban munkaviszonyban állnak.

ház egyes tevékenységének – tipikusan ilyenek a házasságok – közjogi hatása is van. Az angolszász országok többségében azonban a munkajogi viszonyok határozzák meg a lelkészek jogállását. A magyar jogalkotás ilyen radikális elköteleződést egyik jogterület irányába sem tesz. A magyar harmadik utas megoldás beéri annyival, hogy egyes esetekben akár a közszolgálat különböző területeit lefedő jogszabályokban, akár a munkajog területén tesz utalást a lelkészekre, de a részletszabályokat a bevett egyházra bízza.

Más kérdés a tábori lelkészek – vagy egyes országokban rendőrségi lelkipásztorok esete –, hiszen az ő kettős jogállásukat nemzetközi szerződésben rendezik. Itt a nemzetközi szerződések nemzeti jogban való érvényesülése az alapelv. Általában azonban elmondható, hogy ezek a személyek a legtöbb tekintetben az adott szektor jogszabálya (Hjt.)[24] alá esnek. Magyarországon ez még az előmeneteli rendszerre is igaz (tisztek, főtisztek, tábornokok).[25]

[24] 2012. évi CCV. törvény a honvédek jogállásáról.

[25] Kovács Tamás – Szekendi Gyöngyvér: *Közszolgálati életpályák a honvédelemben*. Budapest, Dialóg Campus, 2018.

V. Közgazdaságtan és pénzügyek

AZ ÁLLAMOK ADÓZÁSI ESZKÖZTÁRA A MAGÁNSZEMÉLYEK CSALOGATÁSÁRA, MEGTARTÁSÁRA ÉS ELENGEDÉSÉRE

Békés Balázs*

1. Bevezetés

Régiónkban az elmúlt két évtized meghatározó tendenciája az adózás világában a társasági nyereségadó kulcsok folyamatos csökkentése volt, amelyet első sorban az adott országban működő vállalatok „megtartása", illetve a külföldi működőtőke bevonzása motivált. Az adómértékek állandó csökkentése azonban megfigyelhető a fejlett és fejlődő államok gazdaságpolitikájában,[1] tekintettel arra, hogy az egyes joghatóságok egymás viszonylatában kívántak előnyösebb feltételeket kialakítani. Mindezen folyamatok ugyanakkor ún. „káros adóversenyhez" vezethetnek, amelynek eredményeképpen annak lehettünk tanúi, hogy bizonyos, rendkívül tőkeerős multinacionális vállalatcsoportok gyakorlatilag kivonják magukat a közterhek viselése alól. A jelenséget felismervén a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) az ún. BEPS *(Base Erosion and Profit Shifting)* projekt keretében, az Európai Unió pedig részben ennek kereteiben részben az állami támogatási szabályok felülvizsgálatával szorítja vissza a társaságok káros adózási gyakorlatait. Mérföldkőnek tekinthető az Apple írországi jelenlétét érintő adóvita kapcsán az Európai Bíróság 2024. szeptemberében kihirdetett ítélete,[2] amely jogosulatlannak minősíti az Apple számára biztosított adókedvezményt és amely eredményeként – a Bizottság

* Egyetemi docens, Pénzügyi Jogi Tanszék.

1 Shafik Hebous: Chapter 6.: Has Tax Competition Become Less Harmful? In: Ruud A. de Mooij – Alexander D. Klemm – Victoria J. Perry: *Corporate Income Taxes Under Pressure. Why Reform Is Needed and How It Could Be Designed*. International Monetary Found, 2021.

2 C-465/20 P, Bizottság kontra Írország és társai.

döntését helybenhagyva – tizenhárom milliárd euró megfizetésére kötelezik az amerikai technológiai óriást.

A globalizáció azonban nem csak a hátáron átnyúló adózási struktúrákat kialakító és multinacionális szinten szerveződő cégcsoportok miatt állítja kihívások elé a nemzeti jogalkotót. A technológiai fejlődés általánossá tette az irodán kívüli munkavégzést a szellemi foglalkoztatottak körében,[3] cégtulajdonosok, vállalatvezetők akár a vállalkozás székhelyétől eltérő országban élve hozhatják meg a vállalkozásuk számára jelentős döntéseket. Az eredetileg belföldi adózókra kialakított szabályozási keretrendszert kihívás elé állította a magánszemélyek gyakori – akár éven belüli – lakóhelyváltoztatása, ugyanakkor kétségkívül lehetőséget is jelent számukra a szellemi foglalkoztatottak és a vagyonos magánszemélyek országukba csalogatása és az országban tartása. Jelen tanulmány részeként röviden bemutatom azon fő illetőségi szabályokat, amely alapján megállapítható, hogy mely államban minősül valamely magánszemély adóilletőséggel bírónak, majd kitérünk azon eszközökre, amelyekkel valamely állam a magánszemélyeket saját illetősége alá bevonzani, illetve az alól elengedni szándékozik.

2. Az adóügyi illetőség megállapítása

Az adóügyi illetőség szempontjából mind a gazdasági társaságok, mind a magánszemélyek vonatkozásában a nemzeti adójogszabályok az adott országhoz fűződő kapcsolat, illetve ezen kapcsolat minősége és szorossága alapján minősítenek cégeket és magánszemélyeket az adott ország adóügyi illetősége szerint belföldinek. Magánszemélyek vonatkozásában az állampolgárság vagy más, letelepedésre jogosító státusz, a lakó- és tartózkodási hely, illetve az adott országban a naptári éven belül eltöltött napok száma, társaságok esetében pedig a társaság letelepedettsége, illetve üzletvezetési helye határozza meg legjellemzőbben az illetőséget.

Az adóügyi illetőség azért bír kiemelt jelentőséggel, mert az illetőség országa főszabályként az adott személy teljes jövedelme (világjövedelem) fölött adóztatási jogkört szándékozik gyakorolni, ezzel szemben, amennyiben valamely jövedelem ettől az országtól eltérő államban keletkezik meg, úgy ezen jövedelem vonatkozásában a forrásország is adóztatási jogkörének gyakorlására

[3] Egy felmérés szerint mintegy 16,9 millió amerikai vallja magát digitális nomádnak, azaz olyan foglalkoztatottnak, aki a munkavállaló székhelyén, telephelyén kívül végez munkát. Ld. The Aspiration and Reality of Digital Nomads. *MBO Partners,* 2022.

törekszik. Amennyiben több állam belső adójoga is adóztatás alá vonhat valamilyen jövedelmet (akár azért is, mert az adott személyt több állam belső joga is belföldi illetőségűnek tekinti), úgy a különböző alkalmazandó adójogszabályok ütközését, kollízióját a belső jogszabályok vagy nemzetközi egyezmények alapján kezelni, feloldani szükséges. Figyelemmel arra, hogy jelen tanulmány az „Emberkép a jogban" témájú gyűjteményes kötetben kerül publikálásra, így az alábbiakban a magánszemélyekre vonatkozó adóügyi illetőségi szabályokat tekintjük át röviden.

A kettős adóztatást, vagyis valamely (ugyanazon) jövedelem többszöri megadóztatását elkerülendő az államok ún. kettős adóztatási egyezményeket *(double taxation conventions)* kötöttek egymással. Jelenleg több mint háromezer kettős adóztatási egyezményt tartanak nyilván globális szinten.[4] Az alábbiakban az adóegyezmények jellemző illetőségi szabályait tekintjük át.

Az illetőségi szabályok kapcsán előzetesen fontos rögzítenünk, hogy valamely magánszemély csak az egyik szerződő országban minősülhet illetőséggel bírónak az egyezmények alapján, ezért az egyezmények ún. elosztó szabályok *(tiebreaker rules)* alkalmazásával döntik el azon eseteket, amikor valamely személy több ország belső joga alapján is belföldi illetőségűnek minősülne.

Az elsőként vizsgálandó kritérium az állandó lakóhely holléte, ugyanis amennyiben valamely személy mindkét országban bír illetőséggel, úgy illetősége az alapján dönthető el, hogy melyik országban található állandó lakóhelye. A gyakorlatban előfordulhat ugyanakkor, hogy a magánszemély mindkét szerződő országban rendelkezik állandó lakóhellyel, ilyen esetben az vizsgálandó, hogy melyik országgal ápol szorosabb személyes és gazdasági kapcsolatokat. Ezen második kritériumot magyarul „létérdek központja"-ként is nevezik (a *„centre of vital interests"* fogalomból kiindulva). A személyi kapcsolatok vizsgálata a családi, szociális vagy vallási kötődésekre terjednek ki, gazdasági szempontból a magánszemély jövedelmeinek forrása és a gazdasági tevékenység végzésének helye vizsgálandó. Gyakorlati példán keresztül szemléltetve a második kritériumot, amennyiben valamely személy Németországban és Kanadában egyaránt rendelkezik állandó lakóhellyel, valamint mindkét országban végez munkát és szerez jövedelmet, de felesége és gyermekei elsődlegesen Németországban tartózkodnak, illetve ezen személy kulturális és szociális kapcsolatait is Németországban ápolja elsődlegesen, úgy megállapítható, hogy német illetőségűnek minősül a vonatkozó adóegyezmények alapján.

[4] Michael Lang: *Introduction to the Law of Double Taxation Conventions*. 3rd ed. Wien, Linde, 2021.

Amennyiben a létérdek központja alapján sem állapítható meg a magánszemély illetősége, úgy a szokásos tartózkodási hely *(habitual abode)* holléte dönti el az adott személy illetőségét. A szakirodalom az a helyet tekinti szokásos tartózkodási helynek, ahol a magánszemély szokásosan, általános jelleggel tartózkodik, az egyezmények ugyanakkor ezen pont vonatkozásában a tartózkodás időtartamára helyezik a hangsúlyt. Végezetül, amennyiben egyik szerződő országban sem állapítható meg a szokásos tartózkodási hely, úgy az egyezmények azon szerződő államhoz kapcsolják az illetőséget, amelynek a magánszemély állampolgára. Ismét egy példával szemléltetve a fentieket, amennyiben egy magánszemély Németországban és Franciaországban is állandó lakóhellyel bír, a munkát német területen végzi, de a hétvégét Franciaországban tölti, a létérdekeinek központja arányosan oszlik meg a két állam között és a gyakori utazások, határátlépések miatt a szokásos tartózkodási hely sem határozható meg, úgy az állampolgársági szabályt, mint elosztó szabályt kell alkalmazni, amennyiben tehát csak francia, vagy csak német állampolgársága van a magánszemélynek, úgy ezen államban fog adóilletőséggel bírni.

Az illetőségi szabályok fenti összefoglalásából belátható, hogy milyen komplex feladat, nem mellesleg komoly gyakorlati kihívások elé állítja a nemzeti hatóságokat az adott magánszemély adóügyi illetőségének pontos megállapítása.

A következőkben azt mutatjuk be néhány példán keresztül, hogy milyen eszközöket alakítottak ki az államok a magánszemélyek – különösképpen a jelentős vagyonnal rendelkezők – bevonzására, illetve kitérünk arra, hogy milyen korlátozásokkal próbálják ezen magánszemélyek távozását megakadályozni, illetve terhesebbé tenni.

3. „Bevonzó” rezsimek

Az államoknak jelentős költségvetési érdekük fűződik ahhoz, hogy a lehetőségekhez mérten maximalizálják azon magánszemélyek számát, akik az adott állam adószabályai szerint teljesíti adókötelezettségét, azaz ezen ország adóilletősége alá tartozik. Fontos megjegyezni azonban, hogy az országok nem csupán az adófizetésben látott közvetlen pénzügyi hasznok érdekében versenghetnek azon személyek bevonzásáért, akik számukra értékteremtő képességgel bírnak, hanem teszik ezt azért, mert az adott személy által végzett tevékenység, jelenlét egyéb szempontokból fontos az adott ország számára.

E tekintetben akár hazai példával is élhetünk, hiszen a magyar adószabályozás is rendkívül kedvező adózási módot tesz lehetővé, a hivatásos sporto-

lók vonatkozásában ugyanis évi 500 millió forintra megemelt[5] összeghatáron belül lehetőség van az egyszerűsített közteherviselési hozzájárulás (ekho) választására, amely adónem választása esetén 15% ekho megfizetése „kiváltja" a személyi jövedelemadó és társadalombiztosítási járulék fizetési kötelezettséget (amely az általános szabályok szerint adózó, munkaviszonyból jövedelmet szerző magánszemély vonatkozásában 15% és 18,5% mértékű adóterhelést, azaz összesen 33,5% levonandó adót jelentenek). A jogalkotó célja ezen adózási konstrukció létrehozása során vélhetően nem bizonyos csoportok kedvezőbb adózási helyzetbe hozása volt, hanem azon gazdasági, sport-fejlesztési megfontolás vezethette a törvényhozókat, hogy nemzetközi szempontból biztosítsák a külföldi játékosok bevonzására törekvő sportegyesületek számára a megfelelő feltételeket. A jogalkotó tehát a fenti esetben éppen a „rövid távú" jövedelemadóztatási céljait adta fel ebben a vonatkozásban egyéb, számára fontos célok elérése érdekében.

A számos magánszemélyt csalogató jogtechnikai módszer közül az alábbiakban különösen az illetőség befektetéssel való megszerzésének lehetőségét biztosító magyar vendégbefektetői vízum szabályait ismertetjük röviden. A magánszemélyek, különösen a vagyonos, világszerte befektetéseket birtokló magánszemélyek számára kedvező adózási formák bevezetésével számos ország próbálta a magánszemélyeket illetősége alá csalogatni. Ezen szabályozás egyik tipikus példájaként a későbbiekben a brit *„non-domiciled"* rendszer szabályait mutatjuk be.

3.1. Befektetői letelepedés lehetővé tétele

A vagyonos magánszemélyek számos különböző szempont figyelembevételével választják ki állandó tartózkodási helyüket, így bizonyára kiemelten figyelembe veszik az adott ország infrastruktúráját, a geopolitikai szempontokat vagy akár a szórakozási-kulturális lehetőségeket is. Ugyanakkor, biztosak lehetünk abban, hogy a döntés meghozatalakor fontos szerepet játszik az adózási környezet és a belépés adminisztratív egyszerűsége is. Mindezekre tekintettel számos uniós ország ún. *„residence by investment"*, magyarul talán befektetői tartózkodási sémának fordítható programokat indított el. A befektetői tartózkodás két fő modellje különböztethető meg az uniós tagállamok között, attól függően, hogy a konstrukció állampolgárságot *(golden passport)* vagy letelepedést biz-

[5] 2005. évi CXX. törvény az egyszerűsített közteherviselési hozzájárulásról, 3. § (4) da).

tosít *(golden visa)*. A befektetők részére állampolgársági státuszt csupán három tagállam, Bulgária, Ciprus és Málta tesz elérhetővé, ezzel szemben a legtöbb ország „csupán" letelepedettséget biztosít. Tekintettel arra, hogy Magyarország is az utóbbi csoportba tartozik, így az alábbiakban röviden a 2024 évben bevezetett vendégbefektetői rendszert mutatjuk be.

Az Országgyűlés 2023-ban a harmadik országbeli állampolgárok beutazására és tartózkodására vonatkozó általános szabályokról szóló 2023. évi XC. törvénnyel (a továbbiakban: Btátv.) bevezetett egy három lépcsőfokos vendégbefektetői programot, amelynek keretein belül külföldi befektetők Magyarországon megvalósított befektetések, illetve adományok útján először rövidebb tartózkodást lehetővé tevő vízumot, majd tíz évi tartózkodásra jogosító tartózkodási engedélyt, végül pedig határozatlan letelepedést biztosító nemzeti vagy EU kártyát szerezhetnek.

A vendégbefektetői státusz első lépcsőfokát jelentő vendégbefektetői vízumot legfeljebb két évre bocsátják ki meghatározott feltételek fennállása esetén. E feltételek közé tartozik többek közt a kérvényező befektetéséhez, tartózkodásához fűződő nemzetgazdasági érdek, az érvényes úti okmány, a tartózkodás céljának igazolása, megfelelő anyagi fedezet biztosítása és az egészségügyi biztosítás is, mindemellett, a kérvényező nem állhat beutazási vagy tartózkodási tilalom alatt. A Btátv. definiálja a nemzetgazdasági érdekkel bíró befektetéseket, e fogalom alá két befektetési, illetve egy adományozási forma tartozik. Nemzetgazdasági érdekkel bíró befektetésnek számít 250.000 euró értékű befektetési jegy megvásárlása egy, az MNB által nyilvántartott ingatlanalapban, 500.000 euró értékű Magyarország területén található lakóingatlan tulajdonjogának megszerzése, illetve 1.000.000 euró értékű adomány nyújtása valamely közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítvány által fenntartott felsőoktatási intézmény részére. A vízum megszerzéséhez a kérvényezőnek nyilatkozatot kell tennie arról, hogy a fenti három befektetés valamelyikével kíván rendelkezni, ehhez törvényes fedezete biztosítva van, illetve vállalja, hogy Magyarországra történő belépésétől számított három hónapon belül befektetését megvalósítja.

A vendégbefektetői vízumot két évre bocsátják ki, megszerzése pedig feljogosítja a harmadik országbeli befektetőt az országba történő többszöri beutazásra, 180 napon belül 90 napot meghaladó tartózkodásra és legfőképpen, a vendégbefektetői státusz következő lépcsőfokának, a vendégbefektetői tartózkodási engedélynek igénylésére.

A vendégbefektetői tartózkodási engedély mind a Magyarország területén történő tartózkodásra, mind a korlátozás nélküli munkavégzésre, illetőleg a

gazdasági társaság, jogi személy vezető tisztségviselőjeként való tevékenykedésre feljogosít. A vendégbefektetői tartózkodási engedély megszerzésének – a már fent bemutatott vendégbefektetői vízum megléte mellett – további feltétele a magyarországi szállás- vagy lakóhellyel való rendelkezés, illetve az országba történő beutazástól számított 3 hónapon belül a vendégbefektetőnek igazolnia kell az idegenrendészeti hatóság felé azt is, hogy a fent bemutatott nemzetgazdasági érdekű számító befektetések legalább egyikével rendelkezik.

A tartózkodási engedélyt tíz évre bocsátják ki és egy alkalommal újabb tíz évre meghosszabbítható, amennyiben a kérelmező az igénylés feltételét képező befektetéssel a hosszabbítási kérelem benyújtásának időpontjában is rendelkezik. Így vendégbefektetői tartózkodási engedély a vendégbefektetői vízummal együtt 22 év tartózkodásra jogosíthatja fel a harmadik országbeli befektetőket. Emellett a tartózkodási engedély birtokában a vendégbefektető jogosult családi tartózkodási engedélyt is igényelni, mely a törvényben nevesített családtagokat is feljogosítja, a Magyarországre való beutazásra, illetve tartózkodásra.

Összességében a fentiek alapján láthatjuk, hogy Magyarország is csatlakozott azon európai államok sorába, melyek letelepedési programokkal, kedvező feltételek biztosításával próbálják magukhoz csábítani a tőkés adózókat. Talán azt is érdemes hozzátenni, hogy a Magyarországra letelepedő külföldi (pl. harmadik országbeli vagyonos állampolgár) magyar illetősége folytán világjövedelme után – például az európai tőzsdei nyeresége után – a magyar költségvetés felé teljesíti az adókötelezettségeit. Mindez pedig természetesen nem csak a költségvetési egyensúly szempontjából előnyös, az ide költöző magánszemély számára is fontos szempont lehet, hogy a magyar egykulcsos személyi jövedelemadó az egyik legalacsonyabb adómérték az uniós tagállamok között (csak a román és a bolgár személyi jövedelemadó-kulcs alacsonyabb a hazai 15%-nál).

A befektetői letelepedési rendszerek után az alábbiakban az Egyesült Királyság magánszemélyeket „csalogató” adózási rendszerén keresztül mutatjuk be azt, hogy milyen lehetőségekkel élnek államok a vagyonos magánszemélyek illetőségük alá „bevonzása” érdekében.

3.2. A brit *„resident non-domiciled”* rendszer és az új szabályozás

Az Egyesült Királyságban működő ún. *„resident non-domiciled”* rendszer lehetővé tette azon Egyesült Királyságban adóügyi illetőséggel rendelkező adózók számára, akiknek állandó lakhelye az Egyesült Királyságon kívül van, hogy a külföldről származó jövedelmeik után ne fizessenek adót az Egyesült

Királyságban, vagy visszaigényelhessék a már befizetett adót (amennyiben a jövedelem után máshol már tényleges adófizetésre került volna sor). A nevezett – rendkívül kedvező – adórezsimet új szabályozás váltja 2025-től.

A jelen tanulmány írásakor hatályos szabályoknak megfelelően, amennyiben a brit illetőséggel bíró személy úgynevezett *non-domiciled* (azaz állandó lakhellyel az Egyesült Királyságon kívül rendelkezik), külföldi jövedelme 2.000 angol font alatti és e jövedelmet nem „hozza be" az országba, úgy ezen külföldi jövedelem automatikusan adómentesnek minősül az Egyesült Királyságban. Abban az esetben pedig, amikor a nevezett személy éves külföldi jövedelme meghaladja a 2.000 angol fontot, az adózónak választási lehetősége van, miszerint vagy megfizeti az Egyesült Királyságban a külföldi jövedelemre jutó adót – amely adót később, kettős adóztatás esetén visszaigényelhet –, vagy igénybe veheti az ún. *remittance basis*-t. A *remittance basis* rendszer lényegét az adja, hogy az adóalany külföldről származó jövedelme csak akkor válik adókötelessé, amennyiben azt „behozza" az Egyesült Királyságba. Emellett az adózó lehetőséget kap arra, hogy egy úgynevezett *clean account*-ot hozzon létre, melyre az adóügyi illetősége keletkezéséig tetszőleges mértékű pénzösszeget helyezhet ezen az elkülönített számlán (a brit adóhatóság ezt adózott jövedelemnek tekinti, így az mentesül a további adóztatás alól). A *clean account*-on lévő összeget az adózó „behozhatja" az Egyesült Királyságba, így megfelelő strukturálás esetén az adózó fedezni tudja a *clean account*-ról az egyesült királyságbeli költségeit, a külföldi jövedelmét – mely szintén adómentes, hisz nincs „behozva" az országba – pedig felhasználhatja egyéb, az Egyesült Királyságon kívüli tevékenysége érdekében.

A *non-domicile* rendszer jelentősen elősegítette a külföldi adózók Egyesült Királyságban való tartózkodását, több mint 70 000 külföldi él ezzel az adózási rezsimmel az angol adóhatóság által publikált adatok szerint.[6]

A közelmúltban nyilvánosságra került brit kormányzati szándék alapján a *resident non-domicile* rendszer 2025 folyamán megszűnik és a későbbiekben tisztán az illetőség alapulvételével történik majd az adóztatás, ugyanakkor továbbra is jelentős kedvezményként az országba újonnan érkező adózó négy éven keresztül mentesülhet a külföldi jövedelmei utáni adófizetés terhe alól. Jelen tanulmány írásának idején az új rendszer végleges szabályai még nem ismertek, így azok részletes bemutatására nem kerül sor.

[6] Statistical commentary on non-domiciled taxpayers in the UK. GOV.UK, 9 July 2024.

4. Adófizetési kötelezettség illetőségváltás esetén

A magánszemély adófizetési kötelezettsége jellemzően valamely adóköteles jövedelem megszerzésének időpontjához kapcsolódik. Ha megtekintjük a magyar személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény 9. § (2) bekezdésének rendelkezését, a bevételszerzés időpontját a személyi jövedelemadó rendszere pénz esetén a birtokba vétel vagy jóváírás időpontjához kapcsolja és a törvény logikája egyéb esetekben is a jövedelem fizikai megszerzése, felhasználásához kapcsol adóztatási pontot. (Egyedül egy esetben, kivétel szabályként tér el ettől a jogalkotó, a 9. § (2) g) pontja szerint ugyanis a törvény által nem rögzített esetekben az a nap tekintendő bevételszerzési időpontnak, amelytől kezdődően a magánszemély a bevétel tárgyát képező vagyoni értékkel rendelkezni jogosult.)

A fenti logikát követve előfordulhat, hogy a magánszemély által az egyik országban létrehozott tényleges vagyoni haszon realizálása – akár éppen adózási szempontokra tekintettel – a magánszemély illetőségváltását követően történne. Következésképpen, könnyen előállhat az a helyzet, miszerint az adózó a kiindulási ország kedvező infrastruktúráját használva sikeres vállalkozási tevékenységet folytat, vállalkozásából a hasznokat nem veszi ki (pl. osztalék formájában), azonban utóbb illetőségváltás mellett dönt és a vállalkozást az illetőségváltást követően azonnal, nagy haszonnal értékesíti, majd a teljes ügyleti nyereség kapcsán a fogadó országban teljesíti az adófizetési kötelezettséget. Belátható, hogy a fenti helyzet kedvezőtlen a kiindulási ország szempontjából, hiszen az adóköteles jövedelem ténylegesen – túlnyomó részt – az illetőségváltást megelőzően keletkezett.

Mindezen problémakör megoldása érdekében számos ország *„exit”*-adót vezetett be a magánszemélyek illetőségváltása vonatkozásában, amelynek célja, hogy a magánszemélyek adózzanak a tulajdonukban lévő eszközök (üzletrészek, értékpapírok) „rejtett tartalékai” kapcsán. Megjegyezzük, hogy *exit*-adó a gazdasági társaságok vonatkozásában már uniós szinten bevezetésre került az „ATAD” csomag részeként, amelyet a hazai adórendszerbe a társasági adóról és az osztalékadóról szóló 1996. évi LXXXI. törvény 16/A. § pontja implementált, a magánszemélyek vonatkozásában ugyanakkor az *exit*-adózás nem egységesített. Tekintettel arra, hogy Magyarország ilyen típusú adót nem vezetett be, így az adófajtát más tagállamokat és az uniós esetjogot megvizsgálva tekinthetjük át az alábbiakban.

Az uniós esetjog által kidolgozott joggyakorlat a letelepedés szabadsága, mint az uniós belső piaci mobilitás szempontjából kulcsfontosságú érték szem-

pontjából vizsgálta az *exit*-adókat és alakította ki azon keretrendszert, amelyek garanciákat biztosítanak a belső piac szempontjából.

Az első releváns ítélet, amelyben az Európai Bíróság az *exit*-adók alkalmazhatóságát vizsgálta a C-09/02 számú, *Hughes de Lasteyrie de Saillant* ügyben hozott döntés volt. A döntés alapjául szolgáló ügyben egy Belgiumba költöző francia állampolgárt az általa egy francia társaság üzletrészeként tartott, még nem realizált „növekmény" kapcsán adóztatott a francia adóhatóság.

Az Európai Bíróság az alábbi megállapításokra jutott. Az azonnali – kilépéskori – *exit*-adóztatás sérti a letelepedés szabadságát, ugyanis hátrányos helyzetbe kerülnek az illetőségüket az unión belül megváltoztató személyek a helyben maradó személyekhez képest (ti. nekik ugyanis a hasznok realizálásának pillanatáig nem merül fel adókötelezettség).

A francia kormányzat az adókijátszás elleni fellépésre való hivatkozással indokolta a magánszemélyek ilyen formában történő adóztatását, ugyanakkor ezen érvet az Európai Bíróság arra hivatkozással utasította el, hogy a szabályozás nem kifejezetten a mesterséges, adókijátszási céllal létrehozott konstrukciókkal szemben, hanem általánosan, az illetőségét megváltoztató valamennyi magánszeméllyel szemben irányadó.

A C-470/04 számú, *N v. Inspecteur* ügyben az Európai Bíróság az illetőségváltáskori adóbevallás-benyújtási kötelezettséget vizsgálata során megállapította a kötelezettség arányosságát, így uniós joggal való összhangját. A bírósági érvelés szerint *a lakóhely áthelyezésének időpontjában beadandó adóbevallás olyan igazgatási jellegű formai követelmény, amely alkalmas arra, hogy zavarja vagy kevésbé vonzóvá tegye az alapvető szabadságoknak az érdekelt adózó általi gyakorlását, azonban ezen előírás nem tekinthető aránytalannak, tekintettel az adóztatási joghatóság megosztásának különösen a tagállamok közötti kettős adóztatás megszüntetését szolgáló jogos céljára.*

Ugyanakkor, az ítélet alapjául szolgáló tényállás szerint Hollandia olyan adózási rendszert vezetett be, amely illetőségváltás esetén az adó megfizetésének elhalasztását biztosíték nyújtásától tette függővé. Ezzel összefüggésben az Európai Bíróság megállapította, hogy a biztosíték ugyan kétségtelenül megkönnyíti valamely adó beszedését, de meghaladja azt a mértéket, amely feltétlenül szükséges a területi adóztatás elvén alapuló adórendszer működésének és hatékonyságának biztosításához, hiszen a nevezett cél az alapvető szabadságjogok szempontjából kevésbé korlátozó intézkedésekkel is elérhető lenne a Bíróság álláspontja szerint.

A fentiekből kiolvasható, hogy az uniós esetjog alapján *exit*-adó az illetőségváltás pillanatában csak adóbevallás benyújtási kötelezettséget keletkeztethet, a

még nem realizált értéknövekmény kapcsán pedig a magánszemély adófizetésre nem kötelezhető, ugyanis ilyen esetben lehetővé kell tenni az adófizetési kötelezettség automatikus, a bevételszerzés tényleges időpontjáig tartó elhalasztását anélkül, hogy a lakóhelyet változtató magánszemélyt további biztosíték nyújtására kényszerítenék.

5. Összegzés

Az adójog szempontjából meghatározó az illetőség kérdése. Mindazon adóalanyok, melyek bármely kapcsolat alapján egy országban megalapozzák az illetőségüket, abban az országban teljeskörű adózás alá esnek. A teljeskörű adózás jellemzően azt jelenti, hogy az adott adóalanynak a világ jövedelme után kell adót fizetnie. Ennek tartalommal való kitöltése természetesen az adott állam szuverenitása. Vannak országok, melyek egyáltalán nem élnek magánszemélyek esetében az adóztatás jogával (ezek közé tartozik néhány gazdag arab állam), de jellemzően ezen közterhek, akár a jövedelmek jelentősebb részének elvonását is eredményezhetik.

Az államok érdekeltek abban, hogy bizonyos emberek számára vonzóvá tegyék az adott országban történő letelepedést. Azon országok részéről, melyek egyébként is rendkívül alacsony adóterhet vetnek ki, további jogalkotás nem szükséges, elég a meglévő rendszert elérhetővé tenni a külföldiek részére. Ugyanakkor vannak olyan országok, ahol a magas adó teher nagy mértékben ellehetetlenítené a külföldiek letelepedését. Az ilyen országok valamelyik speciális megoldással próbálják az országot vonzóvá tenni. Ennek egyik iskolapéldája az Egyesült Királyság, ahol a progresszív személyi jövedelemadó kulcs az 50%-ot is elérheti. Ennek ellensúlyozására vezették be a *„resident non-domiciled”* státuszt, melynek eredményeként a valójában az Egyesült Királyságban illetőséggel bíró személyek kizárólag azon jövedelmük után tartoztak az angol adó joghatálya alá, melyet a szigetországba beutaltak vagy amelyet ott költöttek el.

A sikeres bevonzás megalapozza ugyan a befogadó ország adókötelezettségét, ugyanakkor veszélyeket is rejt magában. Amennyiben az adóalany egy másik országban illetőséget szerez ugyan, de valójában az eredeti országban meglévő személyes jelenlétét és így eredeti illetőségét nem adja fel, akkor mindkét ország jogot fog formálni a világjövedelmére. A két ország kollízióját a kettős adóztatás egyezmények tudják feloldani, de ha a valóságos gazdasági kötődés továbbra is az eredeti országban lesz, akkor az adóalany nem fog szabadulni ezen ország adójogi szorításából.

A magánszemélyek esetében egy ország elhagyása felveti a rejtett tartalékok leadózásának kérdését. Ez olyan jövedelmekre terjed ki, melyeket az adott személy már megkeresett, de még nem realizált, és amelyek adóztatási jogát elveszíti az az állam, melyet a magánszemély elhagy. Több állam él ennek lehetőségével, de ez végsősoron megnehezíti egy adott ország elhagyását, hiszen az adókötelezettség kiegyenlítése a vagyontárgyak értékesítésének szükségességét eredményezheti. Figyelemmel arra, hogy ez a személyek szabad áramlását és a letelepedés szabadságát is korlátozhatja az Európai Unió esetében az ezzel kapcsolatos szabályozás korlátok közé szorított.

Ami a múltat, a jelent és a jövőt illeti, a magánszemélyek részére mindig is meghatározó volt és lesz az adott ország adóztatása. Azon személyeknél, akik foglalkozásuk vagy személyes körülményeik alapján röghöz kötöttek, ez csak egy tény lesz, de minden olyan társadalmi réteg esetében, mely mobil, az államok közötti adójogi verseny tovább fog élesedni. Figyelemmel arra, hogy ez nem szabályozott terület sem nemzetközi sem uniós szinten az államok között a verseny élesedése várható.

A MAGYAR ADÓJOG EMBERKÉPE

Halász Zsolt*

Tanulmányomban azt a kérdést vizsgálom, hogy a magyar adójog a különböző élethelyzetben lévő magánszemélyek adózását miként szabályozza, eltérő tulajdonságaikat, élethelyzetüket miként veszi figyelembe az anyagi és eljárási adókötelezettségek teljesítése során. E vizsgálat során különleges jelentőségű szempontként veszem figyelembe az Alaptörvényben nevesített értékválasztásokat, hangsúlyokat.

Az Alaptörvényben meghatározott alkotmányos értékek kiemelt relevanciával bírnak az adójogi szabályozás részleteinek meghatározása tekintetében is.[1] Ilyen alkotmányos érték különösen:

- a Nemzeti hitvallásban is megjelenő család, mint az együttélés egyik legfontosabb kerete, a munka, valamint a szegények megsegítésének kötelezettsége;
- a házasság és a család védelme, a gyermekvállalás támogatása (L) cikk);
- az értékteremtő munka és vállalkozás szabadsága, a tisztességes versenyfeltételek biztosítása (M) cikk);
- az ember önmagáért való felelősségének elve, valamit az állami és közösségi feladatok ellátáshoz való hozzájárulás kötelezettsége (O) cikk).

Az Alaptörvény XXX. cikk (1) alapvető kötelezettségként határozza meg a közterhekhez való hozzájárulás kötelezettségét, amelyet a (2) bekezdés annyival egészít ki, hogy „[a] közös szükségletek fedezéséhez való hozzájárulás mértékét a gyermeket nevelők esetében a gyermeknevelés kiadásainak figyelembevételével kell megállapítani.”

---

* Egyetemi docens, Pénzügyi Jogi Tanszék. ORCID: https//:orcid.org/0000-0002-7463-8619

1 Az Alaptörvény értékeivel kapcsolatban ld. különösen Schanda Balázs: Az Alaptörvény emberképe. Ld. a jelen kötet 733–746. oldalain.

Mindezekre tekintettel különös figyelemmel vizsgálom, hogy az egyéni élethelyzetek általános figyelembevételén túlmenően, a közterhekhez való hozzájárulás kapcsán külön is nevesített szempontot, jelesül a gyermeknevelés kiadásainak figyelembevételi kötelezettségét az adójog egyedi szabályai miként juttatják érvényre.

1. Vállalkozási tevékenységet nem folytató magánszemélyek az adójogban

1.1 Általános megjegyzések

A vállalkozási tevékenységet nem folytató magánszemélyek jövedelmeik tekintetében a személyi jövedelemadó (a továbbiakban: szja), a társadalombiztosítási járulék és esetenként a szociális hozzájárulási adó (a továbbiakban: szocho) adónemekben kötelesek adófizetésre. E magánszemélyek adózása alapvetően két fő szabályrendszer szerint történik attól függően, hogy jövedelmük a személyi jövedelemadó rendszerében az ún. összevont adóalapba tartozó, vagy külön adózó jövedelemnek minősül.

Míg az előbbi kategóriába leginkább a munkavégzés jellegű jogviszonyokból származó jövedelmek tartoznak, addig az utóbbiba első sorban az egyéni vállalkozásból, vagyonátruházásból és a tőkeeszközök (megtakarítások) hasznosításából származó passzív jövedelmek sorolandók. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy az említett adónemek szabályai között számos tartalmi összefüggés található, ahol kiindulópont az szja fogalomrendszere és erre épülnek rá több tekintetben a társadalombiztosítási járulék és a szocho fizetés fogalmai és szabályai.

A személyi jövedelemadó rendszerében a magánszemély jövedelmének összegét a bevételek és a felmerülő költségek különbözeteként kell meghatározni, ahol a bevétel fogalma a lehető legtágabban értelmezendő megszerzett vagyoni érték, amellyel szemben költség akkor számolható el, ha az elszámolandó kiadás a bevételszerző tevékenységgel szemben ténylegesen felmerül és a költség elszámolását az Szja. törvény az adott jövedelemkategória esetében valamilyen módon – tételesen vagy vélelmezett költséghányad alkalmazásával – megengedi. (Pl. munkaviszonyból származó jövedelem esetén erre nincs lehetőség, de megbízási, vállalkozási jövedelmek, vagyonátruházásból származó jövedelmek és egyes tőkejövedelmek esetén megengedett a költségek elszámolása).

1.2. Az összevont adóalap kedvezményei

Bár a személyi jövedelemadó jelentős költségvetési bevételi hatása okán nem tekinthető pusztán irányító adónak, finoman hangolható kedvezmény és mentességi rendszere okán a társadalompolitikai befolyásoló hatását sem lehet megkérdőjelezni. Az összevont adóalap tekintetében a hatályos szja törvény az alábbi kedvezmények alkalmazását teszi lehetővé:

- családi kedvezmény,
- első házasok kedvezménye,
- négy vagy több gyermeket nevelő anyák kedvezménye
- személyi kedvezmény,
- a 25 év alatti fiatalok kedvezménye,
- 30 év alatti anyák kedvezménye.

Az Szja. törvény elfogadása óta az összevont adóalaphoz kapcsolódó kedvezményrendszer számos lépésben jelentősen átalakult. A kedvezmények körének változásai egyértelműen összhangban vannak a mindenkori kormányzati közpolitikai célok alakulásával, a prioritások változásaival. Erre számos példát láthatunk a törvény adókedvezményekre vonatkozó részeinek módosításait áttekintve az elmúlt harminc évben, de talán leginkább szembetűnő a gyermekvállaláshoz kapcsolódó kedvezmények szabályrendszerének alakulása. Míg a magánszemélyek jövedelemadójáról szóló törvény[2] (1991) kedvezményrendszeréhez hasonlóan az 1995. évi Szja. törvény eredeti állapota sem tartalmazott semmilyen gyermekvállaláshoz kapcsolód kedvezményt, addig az Szja. törvény 1998. évi módosítása[3] 1999. január 1-től beiktatta a törvénybe családi adókedvezmény intézményét, bár ennek pénzügyi hatása még nem volt összemérhető a jelenleg hatályos szabályozás pénzügyi következményeivel. Ehhez képest a hatályos szabályozás nem pusztán a családi kedvezményt, hanem ezen kívül további három kedvezményt is a családalapítás és a gyermekvállalás ösztönzésének szolgálatába állít. Az is látszik ugyanakkor, hogy míg a jövedelemadóztatás korábbi szabályozása egyéb célokra is ösztönzőleg kívánt hatni (pl. megtakarítások, felsőoktatási tanulmányok ösztönzése), addig ezen egyéb célok mára szinte teljesen kikoptak a kedvezményrendszerből a súlyosan fogyatékos és egy bizonyos betegségekben szenvedő adóalanyok által igénybe vehető sze-

[2] 1991. évi XC. törvény a magánszemélyek jövedelemadójáról.

[3] 1998. évi LXV. törvény a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény módosításáról.

mélyi kedvezményt kivéve. E kedvezmény mértéke ugyanakkor csak egyfajta szépségtapasznak tekinthető, számos esetben nincs arányban az alapul szolgáló betegség vagy súlyos fogyatékosság okozta sokszor vagyoni jellegű hátránnyal, akadályokkal.

1.3. Külön adózó jövedelmek

A személyi jövedelemadóban külön adózó jövedelemnek minősül egyebek mellett az egyéni vállalkozó jövedelme, az ingó és ingatlan vagyon átruházásából származó jövedelem, valamint a megtakarításokból származó, ún. tőkejövedelmek. (Az egyéni vállalkozó helyzetével alább egy külön fejezetben foglalkozom.)

A vagyonátruházás adóztatása keretében a személyi jövedelemadó mind ingó, mind pedig ingatlanok esetében a vagyon nominális értékének növekedését terheli. Bár a konkrét szabályok némileg eltérnek (pl. ingatlanok esetén öt évnél hosszabb tulajdonlás esetén már megszűnik az adókötelezettség) a szabályozás rendszere a két dologi kör tekintetében nagyon hasonlít egymáshoz. A szabályozás nem biztosít különleges mentességeket, kedvezmények az adóalanyok valamely speciális köre számára. Kiemelendő, hogy az adókötelezettség keletkezése a jogi és nem a gazdasági tulajdonláshoz kötődik (így pl. a lízingelt vagyontárgy esetén ezen adókötelezettség fel sem merül).

A tőkejövedelmek körében az Szja. törvény többek között a kamat, osztalék és árfolyamnyereség jellegű jövedelmeket adóztatja. A szabályozás e körben sem nem biztosít különleges mentességeket, kedvezmények az adóalanyok valamely speciális köre számára. Noha a szabályozás alanyi oldalról nézve nem differenciál, tárgyi oldalról – a megtakarítások, befektetések fajtáit – nézve azonban igen. Egyrészt adómentesnek tekinti az állampapírokba történő befektetést, futamidőtől függetlenül. A nem állampapírokba történő, de az Szja. törvényben meghatározott tartós befektetés feltételeinek megfelelő – legalább 3 vagy 5 éves – megtakarítások esetben adókedvezményt, vagy akár adómentességet is biztosít az érintett adóalanyoknak. Megjegyzendő, hogy a tőkejövedelmek szabályai kizárólag az értékpapír, bankbetét életbiztosítás és kriptoeszköz típusú megtakarításokra vonatkoznak. Egyéb megtakarítási formák esetében a törvény más rendelkezéseit kell alkalmazni. Így például befektetési arany és ingatlan értéknövekedése esetén a vagyonátruházásból származó jövedelem szabályait, deviza vagy valuta árfolyamváltozása esetén realizált jövedelem pedig egyéb jövedelemnek minősül, de ha a jövedelemszerzés nem üzletszerű tevékenység keretében történt, akkor adómentesnek tekintendő.

1.4. Az adó mértéke

Az Szja. törvény az adómérték tekintetében nem differenciál az adóalanyok között, hanem általánosan egykulcsos (15%) adómértéket alkalmaz minden adóalany minden jövedelme tekintetében az egyéni vállalkozók vállalkozói személyi jövedelemadózását kivéve (ld. lejjebb), akik esetén az egyenlő versenyfeltételek biztosítása érdekében még alacsonyabb (9%) az adó mértéke. Ennek megfelelően a törvény nem veszi figyelembe az adómérték tekintetében a jövedelem nagyságát, így az egészen alacsony és egészen magas jövedelmek tekintetében is ugyanazon adómértéket rendeli alkalmazni. Az adó mértéke az Szja. törvény 1995. évi elfogadása óta jelentős módosításokon esett át. A rendszerváltást követően a magánszemélyek jövedelmére vonatkozó törvényi rendelkezések[4] egy sávosan progresszív adómértéket írt elő változó mennyiségű jövedelemsávval és azokban 0 és 48% közti adómértékekkel. A szabályozás a legalacsonyabb adósávba tartozó jövedelmek tekintetében 1992 és 1995 között 0%-os adómérték alkalmazását írta elő. Megjegyzendő, hogy a legalacsonyabb adósávba tartozó jövedelem összege akkor elérte, sőt egy ideig meghaladta a minimálbér összegét. A legalacsonyabb jövedelmek 0 %-os adókulccsal való adóztatása az Szja. törvény hatályba lépésével 1996-tól megszűnt. E változást sokan vélték alkotmányellenesnek és támadták meg az Alkotmánybíróságon. Az AB vonatkozó határozatában rámutatott, hogy a magyar „Alkotmány – egyes demokratikus jogállamok alaptörvényeitől eltérően – sem elvi tilalmat, sem konkrét összeghatárhoz kötött tilalmat nem tartalmaz a minimális jövedelmek adóztatására nézve". Ebből következően az adómentes jövedelemsáv megszüntetésének alkotmányellenessége nem volt megállapítható. Az AB e kérdést nem csak a közteherviselési kötelezettséget előíró 70/I. §, hanem a szociális biztonsághoz való jogot tartalmazó Alkotmány 70/E. § tekintetében is vizsgálta és azt állapította meg, hogy ebből közvetlenül „csak az állampolgároknak a megélhetésükhöz szükséges ellátására nézve vezethető le állami kötelezettség", amely azonban többféle módon is érvényre juttatható, így például adómentességek és adókedvezmények bevezetése mellett a szociális intézményhálózat, és ellátórendszer útján is kialakítható az ún. „szociális védőháló"[5]. Noha 1996-tól a 0%-os adókulcs megszűnt ugyan, de kizárólag a bérjövedelmek tekintetében a szabályozás egy adójóváírás alkalmazásával fenntartotta e jövedelmek adó-

[4] 1992 és 1996 között a magánszemélyek jövedelemadójáról szóló 1991. évi XC. törvény, 1996-tól pedig a személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. törvény.

[5] 85/B1996. AB határozat II./3.

mentességét. 1997-től a jogalkotó felső határt szabott az adójóváírás igénybe vételének, amely már csak a minimálbér összegét tette adómentessé. A minimálbér adómentességét biztosító adójóváírás rendszerét a jogalkotó 2011-ig tartotta fenn az szja keretében, 2012-től azonban e lehetőség megszűnt.

1.5. Szja és társadalombiztosítási befizetések

Fontos látnunk, hogy a magánszemélyek jövedelmét nem csak személyi jövedelemadó, hanem a szocho[6] illetve társadalombiztosítási járulék[7] is terheli. A szociális hozzájárulási adót főszabályként a munkáltató, a társadalombiztosítási járulékot pedig a munkavállaló fizeti, (aki egyben a személyi jövedelemadó alanya is). A társadalombiztosítási járulék alapját az Szja. törvény szerinti összevont adóalapba tartozó önálló és nem önálló tevékenységekből származó jövedelmek képezik. A szocho alapja tágabb, az önálló és a nem önálló tevékenységből származó jövedelmek mellett beletartoznak az egyéb jövedelmek és a béren kívüli juttatások is. Bár a szocho alapvetően a foglalkoztatót terhelő adónem, amelyet a foglalkoztató az általa kifizetett jövedelmek után fizet, bizonyos esetekben a magánszemélyt is terheli az általa megszerzett jövedelmek tekintetében, így pl. az osztalékból, a vállalkozói osztalékalapból, a kamatból vagy az árfolyamnyereségből származó jövedelmek esetében.

Mind a szocho, mind pedig a társadalombiztosítási járulék mértéke érdemben összevethető a személyi jövedelemadó mértékével. E mérték szocho esetében 13%, míg a társadalombiztosítási járulék esetében 18,5%.

A társadalombiztosítási befizetések kedvezményrendszere eltér a személyi jövedelemadóban látott kedvezményrendszertől. Míg az szja esetében egyértelmű túlsúlyban vannak a családalapításhoz és gyermekvállaláshoz kapcsolódó kedvezmények, addig a szocho esetében e szempontok kevésbé érvényesülnek, tekintettel arra, hogy ennek az adónak első sorban a foglalkoztató az alanya, azon esetekben pedig amikor nem a foglalkoztatót terheli az adófizetési kötelezettség, akkor nem a tág értelemben vett munkavégzéshez, hanem a tágan értelmezett tőke jövedelmekhez kapcsolódik az adóztatás. A foglalkoztatót terhelő szocho-fizetési kötelezettséghez mindezek fényében bizonyos személyi kör

6 2018. évi LII. törvény a szociális hozzájárulási adóról.

7 2019. évi CXXII. törvény a társadalombiztosítás ellátásaira jogosultakról, valamint ezen ellátások fedezetéről.

foglalkoztatása esetén vehető igénybe adókedvezmény. Az adókedvezmények a következők:

- a szakképzettséget nem igénylő és mezőgazdasági munkakörben foglalkoztatott munkavállalók után érvényesíthető adókedvezmény
- a munkaerőpiacra lépők után érvényesíthető adókedvezmény
- a három vagy több gyermeket nevelő, munkaerőpiacra lépő nők után érvényesíthető adókedvezmény
- a megváltozott munkaképességű személyek után érvényesíthető adókedvezmény
- a közfoglalkoztatottak után igénybe vehető adókedvezmény
- a kutatók foglalkoztatása után érvényesíthető adókedvezmény
- a kutatás-fejlesztési tevékenység után érvényesíthető adókedvezmény
- a szakirányú oktatás és a duális képzés után érvényesíthető adókedvezmény
- a védett korban elbocsátott köztisztviselők után érvényesíthető szociálishozzájárulásiadó-kedvezmény

A társadalombiztosítási járulékfizetéshez kapcsolódó kedvezmények köre igen szűk, e körben mindössze a családi járulékkedvezmény említendő, amely a személyi jövedelemadó szerinti családi adókedvezmény keretösszegének kihasználását teszi lehetővé, ha arra az adóalanynak az összevont adóalapba tartozó jövedelmének alacsony összege miatt nincs teljeskörű lehetősége az szja megállapítása során. A kép teljességéhez ugyanakkor hozzátartozik, hogy a gyermekek és nappali tagozatos hallgatók esetében nincs járulékfizetési kötelezett és ugyanez a helyzet a nyugdíjasok esetében is.

1.6. Következtetések

A nem vállalkozási tevékenységet végző magánszemélyek jövedelmeit terhelő adók tekintetében megállapítható, hogy a szabályozás két fő eleme, a személyi jövedelemadó illetve a társadalombiztosítási befizetések elemei alapvetően más-más szabályozási preferenciákat állítanak. A személyi jövedelemadó valamilyen munkavégzéshez kapcsolódó jövedelemkategóriákra vonatkozó szabályai egyértelműen előnyben (és kedvezményekben) részesítik a gyermekeket vállaló adóalanyokat, az egyéb jövedelmek és ezeket megszerző adóalanyok tekintetében ugyanakkor nem határoznak meg preferált személyi kört, akik valamilyen kedvezményben részesülnének. A közel ugyanezen jövedelmeket ter-

helő társadalombiztosítási járulékfizetés tekintetében az látható, hogy szemben a személyi jövedelemadó összetett kedvezményrendszerével a járulékfizetési szabályozás csak egy kiegészítő jellegű családi járulékkedvezményét intézményét ismeri. A szocho-szabályozás alapvetően a munkaerőpiacra való belépést, visszatérést segítő kedvezményeket ismer csak a foglalkoztatókat terhelő fizetési kötelezettségek tekintetében, és kedvezményekben testet öltő preferenciákat érdemben nem tartalmaz a nem foglalkoztatottakat terhelő fizetési kötelezettség tekintetében.

2. Vállalkozási tevékenységet folytató magánszemélyek az adójogban

A magánszemélyek egy speciális köre a vállalkozási tevékenységet folytató magánszemélyeké, akik alapesetben az szja szabályrendszerében – a külön adózó jövedelmek közé tartozó – vállalkozó személyi jövedelemadó szabályai szerint adóznak. Az egyéni vállalkozókat terhelő vállalkozói személyi jövedelemadó – a versenyfeltételek egyenlőségének érdekében – sok tekintetében hasonlít a társas vállalkozások – társasági adó keretében meghatározott – adózási szabályaihoz. Ennek megfelelően több adóalap korrekciós tétel mellett az adó mértéke is azonos – 9% – azonban a teljes szabályrendszer nem tud teljes mértékben azonossá válni egyéni és társas vállalkozások esetében többek között azért sem, mert míg a társas vállalkozások a számviteli törvény alanyaként az éves beszámolójukból kiindulva állapítják meg társasági adóalapjukat, az egyéni vállalkozók esetében ez az út nem járható, mivel ők nem alanyai a számviteli törvénynek és ennek következtében éves beszámolót sem készítenek.

2.1. Az egyéni vállalkozók jövedelemadózása

Az egyéni vállalkozók a hatályos törvényi rendelkezések szerint a vállalkozásból származó jövedelmeik tekintetében az alábbi három adózási mód közül választhatnak:

a) a személyi jövedelemadó keretében szabályozott vállalkozói jövedelem szerinti adózás és ezzel együtt a vállalkozói osztalékalap után történő adózás;
b) a személyi jövedelemadó keretében szabályozott átalányadózás;

c) a külön törvényben szabályozott kisadózó vállalkozások tételes adója szerinti adózás.

Az egyéni vállalkozók adózásának alapesete egy kétlépcsős adózási mód, amelynek első eleme a vállalkozói jövedelem szerinti adózás.[8] Ennek keretében az adó alapjának meghatározása a tényleges vállalkozói bevételek és a tényleges vállalkozói költségek különbözetéből kiindulva az Szja. törvényben meghatározott adóalap csökkentő tételekkel korrigálva határozandó meg. A második lépcső az osztalékalap utáni adózás, amelyet csak abban az esetben kell alkalmazni, ha az egyéni vállalkozó osztalékot fizet, vagyis jövedelmet von ki vállalkozásából. Ezen adózási mód esetén szociális szempontokat figyelembe vevő adókedvezményekkel nem találkozunk, ugyanakkor egyes kedvezmények és a 9%-os adómérték tekintetlében nagy hasonlóság látszik a társasági adó rendszerével.

A vállalkozói jövedelem szerinti adózás egyik alternatívája az átalányadózás, ahol a vállalkozói bevételekkel szemben a költségeket nem tételesen, hanem az Szja. törvényben meghatározott mértékű (40, 80 vagy 90%-os) költségátalány formájában lehet elszámolni. Az igazi különbség azonban nem a költségelszámolásban, hanem az adómértékben és a figyelembe vehető kedvezményekben érhető tetten, ugyanis az átalányadózás keretében megállapított adóalap beleszámítandó az összevont adóalapba és ez által, bár az általános 15%-os adómértéket kell alkalmazni, azonban az összevont adóalap fentebb, az 1.2 pontban említett kedvezményei igénybe vehetők.

Az egyéni vállalkozók adózásának harmadik lehetősége a külön törvényben[9] szabályozott kisadózó vállalkozások tételes adója (Kata.) keretében történő adózás. A Kata. esetében az adózás valójában függetlenedik az adóalany tényleges jövedelmétől (és személyes körülményeitől), mivel a törvényben meghatározott bevételi összeghatár eléréséig – ezen belül a bevétel tényleges összegétől függetlenül – egységes tételes adófizetési kötelezettség terheli az ezt az adózási módot választó egyéni vállalkozókat. Bár a Kata nem tartalmaz hagyományos értelemben vett adókedvezményeket a teljes képhez hozzátartozik, hogy a Kata. minden vállalkozót terhelő adót (szja, szocho, társadalombiztosítási járulék) kivált az iparűzési adó kivételével. Ennek okán a legkisebb vállalkozások számá-

[8] Ezen adózás részletes módszertanáról ld. Gabriella Csűrös: Private Enterprises and the General Rules of Their Taxation. *Analele Universitatii din Oradea, Fascicula Drept,* Vol. XVII. (2009) 100–108.; Gabriella Csűrös: The Most Frequently Used Method of Income Taxation by the Private Enterprises. *Analele Universitatii din Oradea, Fascicula Drept,* Vol. XVII. (2009) 109–117.

[9] 2022. évi XIII. törvény a kisadózó vállalkozók tételes adójáról.

ra egy rendkívül kedvező (kedvezményes) adózási módnak tekinthető, de azt szem előtt kell tartani, hogy az alacsony adóterhelés egyúttal azzal is jár, hogy később a nyugdíj összegének megállapítása során a Kata. alanyként töltött évek rendkívül alacsony jövedelemszorzóval lesznek figyelembe véve.

2.2. Az egyéni vállalkozók forgalmi adózása

Az egyéni vállalkozók tevékenységét gazdasági tevékenységükből kifolyólag általános forgalmi adófizetési (áfa) kötelezettség is terheli. A forgalmi adózás alapvető jellemzője azonban, hogy általánosan sem az érintett adóalanyok, sem pedig az adó teherviselő esetében nem veszi figyelembe személyes körülményeiket. Az adóalanyok esetében ennek egyszerű oka, hogy az értékesítést terhelő (fizetendő) áfa összege áthárítható a vevőre függetlenül annak személyétől, helyzetétől, körülményeitől. A vevők, mint az adó teherviselői esetében pedig racionális és adótechnikai okok mellett azért sem lehet személyes körülményeiket figyelembe venni, mert sok esetben nyilvánvaló és indokolhatatlan hátrányos megkülönböztetéshez vezetne.

Az áfa rendszerében az adóztatási preferenciák leginkább a – a hosszabb távon, vagy ideiglenesen[10] – alkalmazott kedvezményes adókulcsokban jeleníthetők meg. Ezek azonban függetlenek az adóalany kilététől, mivel az értékesített termékek, illetve szolgáltatások fajtája alapján kerülnek meghatározásra.

Személyes szempontokat mindössze az alanyi adómentesség tekintetében fedezhetünk fel. Az alanyi adómentesség az áfa rendszerében egy választható lehetőség, amely meghatározott éves értékesítési volumen alatt választható. Következménye, hogy az alanyi adómentességet jogszerűen választó adóalany nem köteles adófizetésre, de adólevonási joga sincs a rá áthárított általános forgalmi adó tekintetében. Mindez az eljárási kötelezettségek tekintetében is jelentős egyszerűsítést eredményez az érintett adóalanyok számára.

2.3. Következtetések

Vállalkozási tevékenységet folytató magánszemélyek esetében az adójogi szabályozás jóval neutrálisabb környezetet teremt a vállalkozási tevékenységet nem

[10] Butor Gábor: A lakóingatlan értékesítés áfa-mértékének csökkentése – a szociálpolitika eszköze? *Iustum Aequum Salutare,* 2024/3. 69–78.

folytató magánszemélyekkel szemben. Ennek alapvető oka a versenysemlegesség általános követelménye, amely indokolatlan előnyök biztosítását az adójog keretében sem engedi meg. Ez alól kivételeket mind a jövedelem-, mind pedig a forgalmi adóztatás terén csak a legkisebb vállalkozások esetében látunk, akik számára a szabályozás lehetőséget biztosít a jövedelemadózásban többféle átalány jellegű adózás, a forgalmi adózásban pedig az alanyi adómentesség lehetőségének választására. E lehetőségekkel azonban a feljogosított adóalanyok nem kötelesek élni, bármikor választhatják az általános szabályok szerinti adózást is.

3. Magánszemélyek az adóeljárásban

Az adóeljárási szabályrendszer – különösen kiemelve itt az adózás rendjéről[11] valamint az adóigazgatási rendtartásról[12] szóló törvényt – általános nem tesz különbséget az adózók között eljárási jogaik és kötelezettségeik tekintetében. Néhány területen azonban találhatunk olyan szabályokat, amelyek a magánszemélyekre nézve az általánostól eltérő – jellemzően kedvezőbb – szabályok alkalmazását teszik lehetővé.

3.1. A méltányosság alkalmazásának eljárásai

Az egyik ilyen terület a méltányosság gyakorlását formálisan is lehetővé tevő fizetési könnyítés (halasztás vagy részletfizetés) valamint az adómérséklés engedélyezésére irányuló eljárás. A fizetési könnyítés az adózó és az adó megfizetésére kötelezett személy kérelmére az adóhatóságnál nyilvántartott adóra engedélyezhető. A fizetési könnyítés abban az esetben engedélyezhető, ha a fizetési nehézség a kérelmezőnek nem róható fel, vagy annak elkerülése érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben tőle elvárható, és átmeneti jellegű, az adó későbbi megfizetése valószínűsíthető. Mivel a természetes személyek esetében a szubjektív, személyes körülmények figyelembevétele és az életkörülmények biztosítása kiemelt társadalmi érdek, az adóeljárás a természetes személyek részére kedvezőbb feltételek mellett teszi lehetővé a fizetési könnyítések

[11] 2017. évi CL. törvény az adózás rendjéről.

[12] 2017. évi CLI. törvény az adóigazgatási rendtartásról.

engedélyezését,[13] és a fenti követelmények alkalmazását nem teszi kötelezővé, ha a kérelmező igazolja vagy valószínűsíti, hogy az adó azonnali vagy egyösszegű megfizetése családi, jövedelmi, vagyoni és szociális körülményeire is tekintettel súlyos megterhelést jelent. Az adó mérséklésére irányuló eljárásban a szabályozás abban tesz különbséget magánszemély és nem magánszemély között, hogy míg az előbbiek esetében mind az adó, mind pedig a pótlék és bírság is mérsékelhető, addig, az utóbbiak esetében csak a szankciók mérséklésére biztosít a törvény lehetőséget.

3.2. Az adójogi szankciórendszer

Az adójogi szankciórendszerben a szabályozás minimális különbséget tesz természetes és nem természetes személyek szankcionálása tekintetében. A leglényegesebb különbség e téren a mulasztási bírság tekintetében látható, ahol főszabályként az adókötelezettségnek a megszegése miatt a természetes személy esetén kettőszázezer forintig, nem természetes személy esetén ötszázezer forintig terjedő mulasztási bírság alkalmazását írja elő a szabályozás.

3.3. A vélelem alkalmazása az adójogban

A vélelem alkalmazása az adójogban mind jogszabályi adóalap megállapítási eszközként, mind pedig az adóeljárás keretében, mint ellenőrzési módszer előfordulhat. Mindkét esetre igaz, hogy ugyanazon követelmények teljesülését kell vizsgálni, illetve biztosítani. Ezek: a vélelem alkalmazásának kivételes jellege és az ellenbizonyítás lehetősége. Az adóeljárásban a kivételes jelleget az is biztosítja, hogy az eljárási szabályozás határozza meg azon konkrét eseteket és feltételeket, amelyek esetén egy ellenőrzés[14] során a vélelem jogszerűen alkalmazható. A vélelem alkalmazásának jogszerűségét az eljáró adóhatóságnak kell bizonyítania. 2008 decemberében az Alkotmánybíróság alkotmányellenessé nyilvánította a luxusadóról szóló törvényt, és a helyi adónak egy olyan módosítását, amely a luxusadó törvényben foglalt adóalap-meghatározási mód-

[13] Szabó Ildikó – Varga Erzsébet: Az adózás eljárási szabályai. In: Halász Zsolt (szerk.): *Adótan és adóeljárás.* 2. kiad. Budapest, Wolters Kluwer, 2023. 161–163.

[14] Szabó Ildikó: Különös államháztartási ellenőrzések. In: Nyikos Györgyi – Szabó Ildikó: *Államháztartási ellenőrzési ismeretek.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 2018. 86–87.

szert alkalmazott. Az alapvető alkotmányossági probléma e törvények esetében többek között az volt, hogy a szabályozás az adóalap megállapítása tekintetben nem biztosított az adóalanyoknak ellenbizonyítási lehetőséget.[15]

Magánszemélyek esetében a vélelem alkalmazásának speciális területe az ún. vagyonosodási vizsgálatok esete. A vagyonosodási vizsgálat nem egy önálló eljárás, hanem egy ellenőrzési módszer az Art. szerint, amely akkor alkalmazható, hogy ha az adózó megélhetésére fordított kiadása nincsenek arányban a bevallott vagy nem bevallásköteles (adómentes) jövedelmeivel. 2005-2010 között azonban e módszer új értelmet nyert, amikor az adóhatóság felső utasításra mint önálló vizsgálati módszert tömegesen kezdte ezt alkalmazni. E hozzáállás önmagában felvetett alkotmányossági aggályokat, mivel a kiindulópont nem az volt, hogy fennállnak-e a módszer alkalmazásának feltételei, hanem azt alkalmazva következtetett az adóhatóság vissza a módszer alkalmazásának helyességére.[16]

3.4. Következtetések

Az adóeljárási szabályozásban egyértelműen az érhető tetten, hogy a szabályozás nagyon korlátozottan rendel olyan szabályokat alkalmazni, amely az adózókat bármilyen tekintetben – így egyebek mellett személyes helyzetük alapján – eltérően kezelné. E szabályozási megoldás nyilvánvalóan érthető is, hiszen az eljárási törvények a jog más területén sem tesznek lehetővé alapvetően különböző szabályok alkalmazását. Ez nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy ne lenne ilyen (pl. a büntető eljárásban a fiatalkorúakra vagy a katonákra vonatkozó speciális rendelkezések), vagy megemlíthetjük a polgári eljárásjog különleges eljárásait is, az adójogban azonban az eljárási adókötelezettségek (azok lényeges tartalma, a határidők, a jogorvoslati lehetőségek) minden adózóra azonosak a fent említett két esetkört kivéve és nem találunk olyan szempontokat, amelyek a fentieken túl indokolttá tennék az eltérő bánásmódot.

[15] 155/2008. (XII. 17.) AB határozat, ABH 2008, 1240.

[16] Hajas Barnabás – Halász Zsolt: Sérti a jogállamiság elvét a jelenlegi vagyonosodási vizsgálat. *Ügyvédek Lapja,* 2009/6. 14–20.

4. A vagyoni típusú adók

A modern adórendszerekben – így a magyar adórendszerben is – kiegészítő szerepet játszanak ugyan, azonban jelentőségük – különösen az adóalanyok szempontjából nem hanyagolható el teljesen. Annak okait, hogy a vagyoni típusú adók miért csak kiegészítő szerepet játszanak a modern adórendszerekben már sokan vizsgálták. Ezen okok röviden akként foglalhatók össze, hogy a jövedelmek adóztatásával szemben egyes vagyonelemek adóztatásának számos gyakorlati problémája merül fel, többek között az adóztatható vagyonelemek felderítése vagy az adóalap megállapítása tekintetében.[17]

A mai magyar adórendszerben a vagyoni típusú adó körébe tartozik a helyi adók közül az építményadó, a telekadó és a magánszemélyek kommunális adója. Vagyoni adónak tekinthetjük a belföldi gépjárművek adóját és a cégautó adót, valamint a vagyonszerzési illetéket is. A mai magyar adórendszer a vagyoni típusú adóztatás tekintetében a legegyszerűbb utat választja és alapvetően a legkönnyebben adóztatható ingatlanokra és gépjárművekre fókuszál.

4.1. A helyi adók körébe tartozó vagyoni típusú adók

A helyi adók[18] keretében szabályozott építményadó és a telekadó rendszere sok tekintetben nagyon hasonlít egymáshoz, érdemi eltérés az adó tárgyában fedezhető fel: míg az építményadó a lakás és nem lakás céljára szolgáló építményeket adóztatja, addig a telekadó a nem beépített telkeket. Az adó alapjának megállapítása mindkét adónem esetében vagy alapterület vagy forgalmi érték alapon történhet. A mentességek köre időről időre változik, azonban a szabályozás figyelemmel van a legkiszolgáltatottabb helyzetben lévők körülményeire és a törvény megalkotása (1990) óta folyamatosan mentességet biztosít a szükséglakásokra. Szintén személyes körülményeket vesz figyelembe az adófelfüggesztés intézménye, amely a 65. életévét betöltött, vagy életkorától függetlenül a megváltozott munkaképességű személyek ellátásaiban részesülő magánszemély számára teszi lehetővé, hogy a ténylegesen (életvitelszerűen) is lakóhelyéül szolgáló lakása utáni építményadó-fizetési kötelezettségét illetően az építményadó fizetési kötelezettség felfüggesztésre kerüljön. Az adófelfüggesztés

[17] Kurunczi Gábor – Ráth Olivér: Az ingatlanadó nemzetközi vetületei. *Pázmány Law Working Papers,* 2015/3. 1–15.

[18] 1990. évi C. törvény a helyi adókról.

időszaka alatt az adót nem kell megfizetni, az egyébként esedékessé váló adó után azonban az adóhatóság az esedékesség napjától az adófelfüggesztés megszűnése napjáig terjedően a mindenkori jegybanki alapkamat mértékével egyező mértékű kamatot számít fel. Az adófelfüggesztés a lakás elidegenítésével, vagy az adózó halálával szűnik meg. E jogintézmény tehát azt teszi lehetővé, hogy az idős, vagy megváltozott munkaképességű és ezért nehéz helyzetben lévő adóalanyokat ne terhelje folyó fizetési kötelezettségként az adófizetési kötelezettség, amely azonban nem szűnik meg, mivel vagy hagyatéki teherként jelenik meg, vagy a lakás elidegenítéséért kapott vételárból egy későbbi időpontban kell megfizetni. Telekadó esetében az adófelfüggesztés nem alkalmazható, az alternatív adónemként működő kommunális adó esetben azonban az építményadó szabályozásban meghatározott feltételek szerint igen.

4.2. Gépjárműadó és cégautó adó

A járművek, mint vagyontárgyak adóztatásával kapcsolatban a magyar adórendszer a legegyszerűbb megoldásra törekszik. A gépjárműadóról szóló törvény[19] kizárólag a gépjárműveket adóztatja és nem vonja be az adótárgyak körébe sem a vízi sem pedig a légi járműveket. A gépjárművek adóztatását sem bonyolítja túl: adóalanynak a gépjármű üzemben tartóját vagy ennek hiányában tulajdonosát tekinti, de mentesíti az adó alól a költségvetési szervek, társadalmi szervezetek, egyházi jogi személyek tulajdonában lévő gépjárműveket, az autóbuszokat és tűzoltó autókat, a környezetkímélő gépjárműveket. Személyi oldalról korlátozott mentességet biztosít a törvény a súlyos mozgáskorlátozott vagy egyéb fogyatékossággal élő adóalanyok részére (legfeljebb 100 kW teljesítményű gépkocsi esetén legfeljebb 13 000 forint/év adóösszeg erejéig.) Az adó mértéke személygépkocsi esetén annak korától és teljesítményétől függ, tehergépkocsi esetén pedig a gépjármű saját tömegétől. Adókedvezmény alapvetően tehergépjárművek esetén vehető igénybe a környezetvédelmi besorolástól függően.

A cégautó adó a nem magánszemély tulajdonában lévő személygépkocsikat terheli, mértéké teljesítménytől és környezetvédelmi besorolástól függ és jóval meghaladja a belföldi gépjárművek adójának mértékét. A kétszeres adóztatás elkerülése érdekében a gépjárműadó a cégautó adóból levonható.

[19] 1991. évi LXXXII. törvény a gépjárműadóról.

4.3. Vagyonszerzési illetékek

Az illetékekről szóló törvény[20] mind az ingyenes (öröklés, ajándékozás), mind pedig a visszterhes vagyonszerzés tekintetében illetékfizetési kötelezettséget ír elő.

Az illetékkötelezettség alanya alapvetően az a személy, aki a vagyontárgyat megszerzi, azonban a törvény számos személyt és szervezetet személyes illetékmentességben részesít (pl. Magyar Állam, helyi önkormányzatok, költségvetési szervek, társadalmi szervezetek, egyházi jogi személyek, NATO, Európai Unió stb.)

Az öröklési illeték tárgya: az örökség – ideértve a haszonélvezeti jog megváltását is –, a hagyomány, a meghagyás alapján történő vagyonszerzés, a kötelesrész szerzése, továbbá a halál esetére szóló ajándékozás, az ajándékozási illeték esetén pedig az ajándék, ami lehet ingó, ingatlan, vagy vagyoni értékű jog. Az ajándékozás csak akkor esik ajándékozási illeték alá, ha arról okiratot állítottak ki, vagy okirat hiányában is az ingó vagyontárgy forgalmi értéke a 150 000 forintot meghaladja. (Megjegyzendő, hogy ez a 150 000 forintos értékhatár a törvény 1990. évi elfogadása óta nem változott). Ingyenes vagyonszerzés esetén az illeték alapja a megszerzett vagyon terhekkel csökkentett tiszta értéke.

Az ingyenes vagyonszerzés mentességei között kiemelendő a családi kapcsolatokon alapuló mentesség (egyenesági rokonok, testvérek), az értékhatárhoz kötött örökség, az állampapírok megszerzéséhez kapcsolódó mentesség, valamint a lakóingatlan építésére alkalmas telek megvásárlásához kapcsolódó mentesség.

Az ingyenes vagyonszerzéssel szemben a visszterhes vagyonszerzés csak ingatlanok és gépjárművek (pótkocsik) megszerzése esetén illetékköteles. Az illeték alapja azonban a megszerzet vagyontárgyak terhekkel nem csökkentett értéke. A mentességek széles köréből jelen írás témáját illetően ugyanazon mentességek emelendő ki, mint az ingyenes vagyonszerzés esetén. Gépjárművagyon adóztatása esetén a személyes nehézségek (pl. mozgáskorlátozottság) csak egy korlátozott adómentességre ad lehetőséget.

4.4. Következtetések

A magyar adójogi szabályozás bár több tekintetben adó tárgyává tesz bizonyos vagyonelemeket, ez azonban nem tekinthető általános vagyonadóztatásnak,

[20] 1990. évi XCIII. törvény az illetékekről.

hanem csak bizonyos vagyontárgyak adóztatásáról van szó. Ebből fakadóan például a pénzügyi megtakarítások, befektetések szinte teljes körűen kiívül esnek a vagyoni típusú adóztatás körén (ez azonban nem jelenti azt, hogy ezek hozama ne lenne jövedelemadó kötelezettség tárgya). Ugyanígy kívül esnek a vagyonadóztatás körén más „delikát" vagyontárgyak, mint például ékszerek, műgyűjtemények, yachtok.

A magyar vagyon adóztatási szabályok ebből fakadóan – mind a vagyon állagának, mind pedig a megszerzésének adóztatása tekintetében – a legegyszerűbben és legszélesebb körben adóztatható vagyontárgyakra fókuszálnak: az ingatlanokra és a gépjárművekre. Ebben a tekintetben ugyanakkor nem igazán látszik nagyarányú differenciálás az adóalanyok között személyes körülményeikre tekintettel. Az lakásvagyon adóztatásánál a hatályos szabályozás csak a legszélsőségesebb esetekben enged könnyítést (pl. szükséglakás adómentessége, 65. év feletti és megváltozott munkaképességük esetén az adófelfüggesztés lehetősége említhető e téren), de a több gyermeket nevelő családok csak az illetékes önkormányzat esetleges ilyen irányú jogalkotása esetén részesülhetnek a gyermekre nézve építményadó kedvezményben, a törvény ilyen jogcímen kedvezmény alkalmazását nem írja elő. Hasonlóképpen a gépjárműadóztatási szabályok sem reflektálnak a tulajdonos adóalany által nevelt gyermekekre.

A vagyon megszerzését terhelő illetékjogi szabályok esetében megállapítható, hogy azok mára több tekintetben elavulttá váltak. E téren különösen kiemelendő az 1990-ből származó szabály, miszerint ingó vagyon megszerzése 150 000 Ft érték felett illetékköteles. Mivel ezen értékhatár az elmúlt több, mint három évtizedben nem lett valorizálva, mára ott tartunk, hogy egy egyszerű leánykérés is egyúttal vagyonszerzési illetékkötelezettséget eredményezhet a jegygyűrű értékét figyelembe véve. Az illetékjogi szabályozás ugyanakkor nincs teljesen összhangban a jövedelemadózás gyermekvállalást támogató prioritásaival. Így a több gyermeket nevelő családok esetén sem lakóingatlan, sem a nagyobb család mobilitását szolgáló gépjármű vásárlása esetére sem biztosít a törvény illetékmentességet.

5. Néhány gondolat az irányító adókról

Az egyes adójogi szabályozásokban megjelenhetnek olyan adók is, amelyek célja, funkciója elsősorban nem az, hogy belőlük érdemi költségvetési bevétel származzon, hanem elsődlegesen valamely társadalom-/gazdaságpolitikai célt pró-

bál általuk a jogalkotó elérni. Ezeket a német jogirodalom[21] *Lenkungsteuer*nek, vagyis *irányító adónak* nevezi. Az irányító adó olyan adó, amelyet nem a költségvetési bevétel elérésére, hanem valamely a törvényhozó által kívánatosnak tartott magatartás kiváltására használnak akként, hogy a nem kívánt magatartás következménye egy terhesebb adófizetési kötelezettség.

A magyar adójogban is számos példást találhatunk az irányító adókra.[22] Vannak olyanok, amelyek önmagukban is ilyen céllal jönnek létre, pl. a népegészségügyi termékadó[23] és vannak olyanok, amelyeknek bár nem az irányító adó jelleg az elsődleges rendeltetése, de egyértelműen van ilyen hatásuk is, pl. a jövedéki adó alkohol és dohánytermékekre vonatkozó szabályai vagy a személyi jövedelemadó gyermekvállalásra ösztönző kedvezményei.

Az irányító adók alkalmazásának problémakörét és a szabályozási keretek határai meghatározásának nehézségeit jól szemlélteti az állami alkalmazottak jelentős összegű végkielégítését és kapcsolódó juttatásait terhelő 98%-os különadó esete. Az adót az Országgyűlés azt követően vezette be, hogy számos korábbi állami alkalmazott (akiket részben költségvetési szerveknél, részben állami tulajdonban álló gazdasági társaságnál alkalmaztak) szolgálati, illetve munkaviszonyuk megszűnésekor, vagy megszüntetésekor jelentős – esetenként több tízmillió vagy olykor a százmillió forintot elérő – végkielégítéssel és kapcsolódó juttatással távozott korábbi munkahelyéről. E juttatásokat az Országgyűlés a jó erkölcs szintjét jóval meghaladónak értékelte, azonban mivel visszaható hatállyal nem volt lehetősége a helyzet munkajogi jellegű orvoslására, ezért úgy döntött, hogy e juttatások kétmillió forintot meghaladó részének 98%-át adó formájában vonja el. (Későbbi módosításokkal ezt 3,4 millió forintra emelte, illetve az adó mértékét 75%-ra csökkentette.)

Az adónemet az Alkotmánybíróság több alkalommal vizsgálta, kétalkalommal állapította meg alkotmányellenességét, illetve az ezzel összefüggő jogvitákban egy ízben az Emberi Jogok Európai Bíróságának (EJEB) is állást kellett foglalnia, amelyet követően az AB az adó nemzetközi szerződésbe ütközését is megállapította.[24] A 98%-os különadó példája jól mutatja, hogy az adójogi szabá-

[21] Paul Kirchhof: 88. § Staatliche Einnahmen 53–62. pontok. In: Josef Insensee – Paul Kirchhof: *Handbuch des Staatsrechts*, 111–116.

[22] Csűrös Gabriella: A különadóztatás hullámai Magyarországon 2006-tól a világjárvány megjelenéséig: bumeráng hatás?! *Gazdaság és Jog,* 2024/5–6. 44–51.; Halász Zsolt: Az adóredszer és elemei: In: Halász (szerk., 2023): i. m. 43., 58.

[23] 2011. évi CIII. törvény a népegészségügyi termékadóról.

[24] 184/2010. (X. 28.) AB határozat; 37/2011. (V. 10.) AB határozat; az EJEB 41838/11, 49570/11 és 66529/11 sz. ügyekben hozott ítélete; 6/2014. (II. 26.) AB határozat; Gabriella Csűrös: Tax System in Hungary and its Changes Due to the Crisis – Pioneer or Hazardous Method of

lyozás felhasználható ugyan valamely társadalmi vagy gazdaságirányítási cél elérése érdekében, azonban a felhasználás e módja nem lehet korlátlan. A jogállamiság elve, az emberi méltósághoz való jog, valamint az Alaptörvényben, illetve az emberi jogi nemzetközi egyezményekben nevesített alapvető jogok érvényesülésének még abban az esetben is érvényesülnie kell, ha az adójogi szabályozás felhasználásával elérni kívánt cél egyébként a társadalmi igénnyel, elvárásokkal (jelen esetben például a jó erkölcsbe ütköző mértékű végkielégítésekkel), illetve általános és közmegegyezésen alapuló közpolitikai célokkal.[25]

6. Konklúzió

Jelen tanulmányomban az adójog egy kis szeletét vizsgáltam abból a szempontból, hogy a magánszemélyeket érintő főbb adózási szabályokból kirajzolódik-e valamilyen emberkép, különös figyelemmel azon értékekre és követelményekre, amelyeket az Alaptörvény is, mint a jogalkotás számára meghatároz. A vizsgálati szempontot úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy létezik-e olyan világos céltételezés alapvető értékek tekintetében, amelyet a jogalkotásnak le kell követnie, és ha igen, akkor ez az adójogalkotásban milyen módon és mértékben manifesztálódik?

A Bevezetésben röviden rámutattam, hogy az Alaptörvény egyértelműen meghatároz olyan értékeket, amelyek a jogalkotás számára általánosan követendők, és amelynek adójogi relevanciája is lehet. Ilyenek különösen a házasság és a család védelme, a gyermekvállalás támogatása, az értékteremtő munka és a vállalkozás szabadsága, a szegények megsegítése, a tisztességes versenyfeltételek biztosítása, az önmagunkért és a közösségért való felelősség hangsúlyozása. Az Alaptörvény önálló alapvető kötelezettségként nevesíti a közterhekhez való hozzájárulás kötelezettségét, ezzel kapcsolatban ugyanakkor külön is kiemeli, hogy a gyermeknevelés kiadásait figyelembe kell venni a közterhekhez való hozzájárulás mértékének meghatározása során. Egyértelműen megállapítható, hogy az Alaptörvényben nevesített értékek és szempontok közül a gyermekvál-

Sectoral Taxation? In: Marcin Burzec – Pawel Smolen (szerk.): *Tax Authorities in the Visegrad Group Countries. Common experience after accession to the European Union.* Lublin, Wydawnictwo KUL, 2016. 85–113.

[25] Klicsu László: Alkotmánybíróság, adótörvények, emberi méltóság. In: Halustyik Anna – Klicsu László (szerk.): *Cooperatrici veritatis: Ünnepi kötet Tersztyánszkyné Vasadi Éva 80. születésnapja alkalmából.* Budapest, Pázmány Press, 2015. 319–320.

lalás és nevelés a leginkább kiemelt helyen szerepel a közteherviselés kontextusában.[26]

Mindezen szempontokra figyelemmel vizsgálva a magánszemélyek adókötelezettségeit, egy meglehetősen eklektikus képet kapunk. Ennek az lehet a legfőbb oka, hogy talán a jogalkotó sem veszi figyelembe azt a körülményt, hogy a magánszemélyek adózásában ugyan fontos szerepet játszik a személyi jövedelemadó, azonban ez az adónem korántsem kizárólagos, hiszen a rendszeres adó körében szinte mindenki esetében felmerülnek a társadalombiztosítási befizetések és egyes vagyont terhelő adók (építményadó, gépjárműadó), és eseti jelleggel is felmerülhet jelentős fizetési kötelezettség vagyonszerzési illetékkötelezettség keretében. Vállalkozások esetében ezekhez további forgalmi adók is adódhatnak (pl. általános forgalmi adó, iparűzési adó), ezek azonban az esetek döntő részében nem az adóalanyokat terhelik, hogy vizsgálatunkban nem játszanak kiemelkedő szerepet, de megállapítható, hogy e szabályok alapvetően jól szolgálják, vagy legalább nem akadályozzák a tisztességes versenyfeltételek érvényesülését.

A jövedelem és vagyonadóztatás tekintetében a kép nagyon összetett. Míg a személyi jövedelemadó rendszerében az összevont adóalapba tartozó (jellemzően valamilyen munka jellegű) jövedelmek adóztatása során lehetőség van számos olyan adókedvezmény érvényesítésére, amely a családalapításhoz és a gyermekvállalás kiadásának figyelembevételéhez kötődik, más területeken erre már nem találunk egyértelmű példákat. Nincs ilyen jellegű kedvezmény a társadalombiztosítási járulék tekintetében, amely önmagában nagyobb teher, mint a személyi jövedelemadó, bár a járulék esetében ezt a biztosítási jelleggel lehet magyarázni, és a kép teljességéhez tartozik, hogy az eltartottak száma nem is növeli a járulékfizetés mértékét. A vagyoni típusú adók esetében a jelenlegi szabályozás ugyanakkor erősen kérdőjeles, mivel sem az életvitelszerű lakóhelyül szolgáló lakást terhelő építményadó, sem pedig a gyermeket nevelő családok által használt személygépkocsit terhelő gépjárműadó esetében nem találunk olyan adókedvezményt, amely a gyermeknevelés kiadásainak figyelembevételét szolgálja.

[26] A gyermekek helyzete és gyermeknevelés témája természetesen nem csak és nem első sorban, mint kiadási tétel jelenik meg az Alaptörvényben, hanem a gyermekek védelmének témaköre, mint kiemelt fontosságú kötelezettség fogható fel. Ld. részletesen: Varga Ádám: A gyermekek és a szülők jogai. In: Csink Lóránt (szerk.): Alapjogi kommentár az alkotmánybírósági gyakorlat alapján. Budapest, Novissima, 2021. 200–213.; valamint Varga Ádám: A gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való joga az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Ld. a jelen kötet 747–768. oldalain.

A szegények megsegítése nem pusztán az adójog eszközrendszerével valósulhat meg, bár számos olyan példát találhatunk szerte a világban, amely adójogi eszközökkel is operál. E témakör önmagában is számos vita forrásául szolgál az Alaptörvény teljesítőképesség alapú közteherviselési kötelezettségi szabálya és a személyi jövedelemadóadóról törvény lineáris, egykulcsos adóstruktúrájának összevetése során. Míg a hazai szabályozás a jövedelem összegétől függetlenül minden jövedelmet azonos arányú adómértékkel terhel, addig a német Alkotmánybíróság gyakorlatában, bár az elvet nem egyetlen alkotmányi szabályhoz köti, de általánosan a jogegyenlőség követelményével kapcsolja össze. Mint több forrás rámutat az ún. *„Leistungsfähigkeitsprinzip"* felfogható horizontálisan, ami azt jelenti, hogy gazdaságilag azonosan erőseket azonosan kell terhelni, és felfogható vertikálisan, ami a magasabb jövedelmek erősebb terhelését jelenti.[27] Figyelemmel a magyar Alkotmánybíróság hatáskörét e téren korlátozó alaptörvényi rendelkezése (37. cikk (4) bekezdés) az autentikus hazai Alaptörvény értelmezésre még egy kis ideig várnunk kell.

A szegények megsegítése természetesen nem csak a jövedelem, hanem a vagyonadóztatáson keresztül is megvalósulhat. Bár erre is látunk példát (pl. a szükséglakás építményadó mentességét), az adójog ezen túlmenően nem kifejezetten teszi magasra a lécet a szegénység fogalmának értelmezése tekintetében, mert további e témát érintő rendelkezéseket az anyagi adójogban nem igazán találunk, csak az eljárásjogban az adómérséklésre és fizetési könnyítésre irányuló eljárás tekintetében.

Összességében tehát azt láthatjuk, hogy bár az Alaptörvény meghatároz több szempontot és értéket, amelyet a teljes jogalkotás, és az annak részét képező adójogalkotás során is érvényesíteni kellene, ez azonban mindeddig csak nagyon töredékesen valósult meg az adójog területén.

[27] Uwe Paschen: *Steuerumgehung im nationalen und internationalen Steuerrecht*. Deutscher Universitätsverlag, 2001. 52.; Klicsu László: Közteherviselés az új Alkotmányban. *Pázmány Law Working Papers,* 2011/3.; Tipke – Lang: *Steuerrecht.* Köln, Verlag Dr. Otto Schmidt, 2008.; BverfGE 6, 55, 67 (Haushaltsbesteuerung); BverfGE 47, 1, 29; 55, 274, 302; 61, 319, 343 (Ehegattensplitting); BverfGE 68, 143, 152; 82, 60, 86 (Familienexistenzminimum).

ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK ÉS KÖTELEZETTSÉGEK VÁLLALATI KITERJESZTÉSÉNEK ELEMZÉSE

Katona Klára*

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a vállalatok társadalmi szerepvállalásának, a kormányzat és a vállalatok közötti kapcsolatnak és munkamegosztásnak egy olyan értelmezését bontja ki, amely a polgár, az állampolgár fogalmának eltérő megközelítésén alapul és különböző vállalatelméleti modelleknek feleltethető meg. Rousseau híres *Társadalmi szerződés*e alapján kétféle polgártípust különböztethetünk meg: az úgynevezett burzsoát és az állampolgárt *(citoyen)*. A polgárok, mint burzsoák kizárólag a magánérdekeiket valósítják meg a társadalmi együttműködés adott keretein belül és azt tiszteletben tartva. Ezzel szemben az állampolgárok az államot alkotó politikai közösség tagjai, akik aktív szerepet vállalnak a társadalomban és a társadalomért, valamint részt vesznek a politikai döntéshozatali folyamatokban.[1] Ha e két polgárságfelfogás tükrében próbáljuk a vállalatot és a társadalomban elfoglalt helyét meghatározni, akkor két ellentétes iskola definíciójával találjuk magunkat szemben: a liberális szemléleten alapuló úgynevezett szerződéses modellel és a közösségi megközelítéssel.

A szerződéses modell úgy tekint a vállalatokra, mint amelyek a szerződő partnerek közötti szerződésekből keletkeznek.[2] A vállalat nem más, mint a tulajdonosok (részvényesek) közötti szerződés egy formája, azaz magánszemélyek közötti magánügylet. A vállalatok egyszerűen jogi fikciók, amelyek a szerződé-

* Habilitált egyetemi docens, Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5948-8544

1 J.-J. Rousseau: *The social contract*. Ware (UK), Wordsworth, 1998.

2 R. Claassen: Political theories of the business corporation. Philosophy Compass. Vol.18., Iss. 1. (2023) 1–13. https://doi.org/10.1111/phc3.12892

ses kapcsolatok csomópontjaként szolgálnak.[3] A vállalatokat a résztvevők összességének kell tekinteni, amely e szerződő partnerek, a részvényesek érdekeit szolgálja. A szerződéses modell nem fogad el más érdekeket, mint a tulajdonosok (részvényesek) érdekeit, és úgy véli, hogy senkinek sincs joga bármit is követelni a vállalattól szerződéses alkupozíció hiányában. A szerződéses modell a magán- és a közszféra éles szétválasztására épül. A kormányzat szerepe az, hogy olyasmit tegyen, amit a piac nem tud magától megtenni, vagyis, hogy meghatározza, döntőbíróvá tegye és érvényesítse a játékszabályokat.[4] A vállalatnak pedig el kell fogadnia a társadalom normáit és jogi szabályait, de egyéb kötelezettségei nincsenek a társadalommal szemben. A szerződéses modell tehát a polgár, mint 'burzsoá' felfogásának vállalati kiterjesztéseként értelmezhető. A törvények betartásával és az adók megfizetésével a vállalatok teljesítik a társadalommal szembeni kötelezettségeiket, fizetnek az általuk kapott előnyökért vagy az általuk okozott károkért. A szerződéses modell szerint az üzleti szervezetek egyébként sem illetékesek a közjóléti kérdésekben, mivel más célok elérésére jöttek létre, nem rendelkeznek megfelelő képzettséggel, eszközökkel, világos követelményekkel és deklarált stratégiával ahhoz, hogy a társadalom számára a szükséges politikai és szociális szolgáltatásokat nyújtsák.[5] A liberális nézet a vállalatot elsősorban gazdasági egységnek tekinti, amely gazdasági értéket termel a társadalom számára és ez az előállított gazdasági érték adja a vállalat valódi legitimációját.[6]

A közösségi megközelítés kiindulópontja ezzel szemben az, hogy az egyént a közösség részéként értelmezi, valamint az állampolgároknak a társadalomban és az állam közéletében való aktív részvételének fontossága mellett érvel. Ez a megközelítés a vállalatot is egyfajta állampolgárnak, a társadalom tagjának, társadalmi testnek tekinti, nem pedig pusztán jogi fikciónak.[7] Ha pedig a vállalat is a társadalom része, egyfajta állampolgár, akkor az állampolgári erények gyakorlása is elvárható tőle, vagyis az, hogy a közösség egészének javára törekedjen.

---

3 M. Jensen: Value Maximization, Stakeholder Theory and the Corporate Objective Function. *European Financial Management,* Vol 7., Iss. 3. (2001) 297–317.

4 M. Friedman: *Capitalism and Freedom*. Chicago, University of Chicago Press, 2002.

5 W. Shaw – V. Barry: *Moral Issues in Business*. Belmont (CA), Wadsworth Publishing Company, 1992.

6 J. D. Rendtorff: Philosophical Theory of Business Legitimacy: The Political Corporation. In: J. D. Rendtorff (szerk.): *Handbook of Business Legitimacy.* Cham, Springer, 2020. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14622-1_2

7 D. Melé, D. (2008). Corporate Social Responsibility Theories. In:A. Carne – A. McWilliams – D. Matten – J. Moon D. Stegel (szerk): *The Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility.* London, Oxford University Press, 47–83.

A vállalati társadalmi szerepvállalás mellett szóló érv ebben a megközelítésben az is, hogy a vállalat már létrejöttét is az államnak köszönheti azáltal, hogy az állam ad jogi személyiséget a vállalatot létrehozni kívánó csoportoknak. Az államnak ezért jogos elvárása, hogy a vállalkozások magáncélja legalább részben közérdeket is szolgáljon.[8] A vállalat tehát nem pusztán az adófizetéssel, a törvények és a szabályok betartásával és gazdasági értékteremtéssel szerez legitimitást, hanem azáltal, hogy gazdasági tevékenységét a társadalmi hasznosság fényében értelmezi, amely megköveteli tőle, hogy üzleti tevékenységét folyamatosan a közjó szempontjából fölülvizsgálja. A közösségi megközelítés tehát a liberális állásponton túlmutat, mivel a gazdasági értékteremtés mellett a személyes és szervezeti integritást tekinti a vállalati legitimitás alapjának.[9] Ebben a megközelítésben a vállalat megosztja a társadalmi-gazdasági felelősséget a kormánnyal, különösen akkor, ha ez utóbbinak korlátozott a mozgástere.

Míg a szerződéses iskola a vállalatot a résztvevői összességének tekinti, amely a tulajdonosok érdekét szolgálja, addig a közösségi modell nyitva hagyja azt a kérdést, hogy az állampolgárként működő, gazdasági és társadalmi célokat követő vállalatot önálló szereplőnek vagy olyan szereplők összességének tekinti-e, akiknek érdekei, jogai és kötelezettségei külön-külön vagy együttesen határozzák meg a vállalati működést és döntéshozatalt. Az úgynevezett holisztikus megközelítés az előbbi állásponton áll, vagyis a vállalatot autonóm entitásként, önmagában elszámoltatható cselekvőként azonosítja.[10] Ehhez némiképpen hasonló módon Claassen bevezeti a valódi entitás fogalmát, amely a vállalatokat szintén független, autonóm személyként mutatja be, hangsúlyozva az alapító állam vagy a befektető részvényesek érdekeitől elkülönült létüket.[11] A csoport akarata a társasági szerződésben a társaság céljaként jelenik meg, a vállalatoknak e cél megvalósítására kell összpontosítaniuk. A valódi entitások elmélete önálló „személynek" tekinti a vállalatot, amely nem redukálható a tagok részének vagy egészének akaratára és érdekeire. Ezek a megközelítések, amelyek szerint tehát a társaság önmagában, a tagjaitól elkülönülten, a tagok egymás közötti kölcsönhatásaitól függetlenül létezik, ugyanakkor jogilag megkérdőjelezhetők. A jogi kritika rávilágít arra, hogy a társaságok jogai éppen azért kevésbé átfogók, mint az egyes tagok jogai, mert a tagok jogaiból eredez-

8 Claassen (2023) i. m.

9 Rendtorff (2020) i. m.

10 Joseph W. McGuire: *Theories of Business Behavior (1964).* Greenwood Pub GroupMillon, 1993.; David K. Millon: New Directions in Corporate Law: Communitarians, Contractarians, and the Crisis in Corporate Law. *Washingtonand Lee Law Review,* Vol. 50. (1964) 1373–1377.

11 Claassen (2023) i. m.

tethetők, azokból vezethetők le. Ha a társaság joga ütközik valamelyik tagjának jogával egy adott szerepkörben, akkor az egyén joga szigorúan és minden esetben felül kell, hogy írja a társaság jogát.[12] A vállalatok valójában nem „személyek", nincsenek nézeteik és érdekeik, ugyanakkor a tisztségviselőiknek és vezetőiknek vannak. Ha ezen érvek alapján elvetjük a holisztikus vagy valódi entitás megközelítéseket, akkor viszont meg kell határoznunk azt vagy azokat a szereplőket, aki(k) autonóm, elszámoltatható cselekvőként hatással lehet(nek) a vállalatra. Régóta folyik a vita arról, hogy a vállalat tulajdonosai vagy inkább a vállalat vezetősége tekinthető-e ilyen szereplőnek, illetve, hogy melyikük az, aki valóban képviseli a vállalatot, aki végső soron felelős a vállalat működtetésért és döntéseiért. A felelősség és elszámoltathatóság ugyanakkor a vállalati szervezet minden olyan szereplőjére is kiterjeszthető, akik valamilyen módon kapcsolatban állnak a vállalattal és annak működésére hatással vannak.

Az alábbi fejezetekben a szerződéses és a közösségi modell eltérő vállalatfelfogásainak érvényességét oly módon elemzem, hogy kísérletet teszek a vállalat valós képviselőjének, érdekhordozóinak beazonosítására, számonkérhetőségük vizsgálatára a különféle vállalatelméletek és az azokra adott kritikák ütköztetésével.

2. A tulajdonosok vagy a vállalatvezetők a vállalat igazi képviselői?

Az úgy nevezett tulajdonosi (*shareholder)* elmélet szerint a vállalat kizárólag a részvényes (angolul: *shareholder*) magántulajdona. A vállalat vezetői a tulajdonos alkalmazottjai, ezért ennek megfelelően is kell a vállalat működtetéséért felelniük, vagyis a tulajdonosok érdekében kell cselekedniük, a lehető legtöbb pénzt keresve számukra. A vállalati vezetőknek úgy kell törekedniük a tulajdonosi érdek képviseletére, hogy közben megfelelnek a társadalom alapvető jogi, etikai elvárásainak és a játékszabályokon belül maradnak.[13] A tulajdonosi elmélet ugyanakkor leszögezi, hogy az egyetlen, aki döntési helyzetben van a vállalatot illetően, az csak a részvényes, a tulajdonos maga, akit egyben a morális cselekvőnek is tekinthetünk. Ebben a szerepkörében egyedül a tulajdonos dönthet arról, hogy a vállalat adott esetben nemcsak gazdasági haszonra, a

[12] L. M. Rafanelli: A Defense of Individualism in the Age of Corporate Rights. *The Journal of Political Philosophy,* Vol. 25., No. 3. (2017) 281–302.

[13] M. Friedman: The Social Responsibility of Business is to Increase its Profit. *The New York Times Magazine,* September 13, 1970.

nyereség maximalizálására törekszik, hanem akár más, a közjót szolgáló társadalmi célokat is követ.

A részvényesi modell egyik leghangosabb kritikája a jog oldaláról fogalmazódott meg. Eszerint a részvényesi előjogok elmélete nem több, mint egy közgazdasági absztrakció, amelynek se jogi, se történeti, se gyakorlati alátámasztása nincsen.[14] „Amit a részvényesek birtokolnak, azok a részvények, amely egyfajta kapcsolat a részvényes és a jogi személy között, és amely korlátozott jogokat biztosít a részvényeseknek."[15] Egészen addig, amíg a cégnek nem kell csődöt és felszámolással szembenéznie, a jogrendszer nem a tulajdonosoknak, hanem a vállalatnak, mint jogi személynek és az azt irányító igazgatótanácsnak biztosítja a jogot, hogy a vállalat jövőjéről döntsön. (Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a részvénytársaság, habár fontos és nagy jelentőségű vállalati forma, de csak egyik típusa a vállalatoknak. A részvényesi jogok és törekvések nem terjeszthetők ki a teljes vállalati szférára, és az összes vállalati tulajdonosi motivációra.)

A megbízó-ügynök elmélet élezi ki leginkább a két fél, a tulajdonos és a menedzsment közötti érdekellentétet. Az elméletet M. C. Jensen és V. H. Meckling dolgozta ki 1976-ban. Az elmélet kiindulópontja az, hogy a vállalat tulajdonosa, mint megbízó szerződés keretében megbízza a vállalat vezetőjét, mint ügynököt, hogy végezzen helyette vagy a nevében bizonyos tevékenységeket, ami egyszersmind néhány döntési jogkör átadását is jelenti az ügynök számára.[16] Ez a szerződéses kapcsolat óhatatlanul is érdekütközéshez vezethet. A két fél közötti információs aszimmetria ugyanakkor a menedzsment érdekérvényesítésének kedvez, hiszen ők birtokolják a vállalattal kapcsolatos összes lényeges adatot, míg a tulajdonosoknak csak közvetett lehetőségei vannak arra, hogy ellenőrizzék a menedzsmenttől kapott információkat. Az elmélet továbbá számol a menedzsment opportunizmusával is, vagyis azzal, hogy ha a saját érdekei úgy kívánják, ha érdekei eltérnek a tulajdonosétól, akkor nem fog habozni azokat a tulajdonosok kárára, akár azok megtévesztése árán is érvényesíteni. A tulajdonosnak erre az eshetőségre fel kell készülnie és kezelnie kell az eltérő érdekek és célok miatt fennálló problémát, ami veszélyeztetheti saját törekvéseit. Ilyen lehet például egy megfelelő érdekeltségi rendszer kialakítása, vagy a menedzsment számára felkínált részvényesi opció. Bármelyik megoldást

[14] Lynn A. Stout: The Shareholder Value Myth: How Putting Shareholders First Harms Investors, Corporations and the Public. San Francisco, Berrett Koehler Publications, 2012.

[15] Uo. 14.

[16] M. C. Jensen – W. H. Meckling: Theory of the Firm: Managerial Behaviour, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics,* Vol. 3., Iss.4. (1976) 305–360.

is választja a tulajdonos, az ún. ügynöki költségeket meg kell fizetnie, hogy céljai eredményesen megvalósuljanak. A megbízó-ügynök elmélet tehát tudomásul veszi a vállalati vezetés tulajdonostól eltérő érdekeinek létét, de jogtalannak tartja azokat.

A megbízó-ügynök elmélet habár az egyik legnagyobb hatású vállalatelmélet, mégis számos kritika érte az elmúlt évtizedekben. Stout fent idézett 2012-es művében például nemcsak azt tagadja, hogy a részvényes teljeskörűen birtokolná a vállalatot, hanem azt is, hogy a tulajdonos megbízó, a menedzser pedig ügynök lenne. Ugyanúgy, mint fent, a jogi szabályozásra hivatkozva cáfolja, hogy a menedzsernek kötelessége lenne kizárólagosan a részvényesi értéket növelnie. Ez csak egy opció, amit a vezető választhat. Mivel nincs ilyen kötelezettsége, így számon sem lehet ezt rajta kérni. A menedzser jogosult a tulajdonsokétól eltérő célok mellett is dönteni. Stout rámutat arra az ellentmondásra is, hogy a részvényesek érdeke sem egyféle, sőt esetükben is meg kell különböztetni például rövid és hosszú távú célokat is.

A tulajdonosi jogok elmélete finomítja a megbízó-ügynök elmélet negatív feltételezéseit, amit a nem tökéletes szerződéses viszonyok egyik következményeként értelmez.[17] A legfontosabb különbség a tulajdonosi jogok és a megbízó-ügynök elmélet között az, hogy az előbbiben a tulajdonos jogai már nem terjednek ki az egész vállalatra, csak annak eszközeire. A tulajdonos a vállalat eszközeinek birtokosa, míg a vállalati vezető, a menedzser a használója. Az elmélet ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az emberi tőke a vezető, vagy még tágabban, az összes munkavállaló elidegeníthetetlen sajátja, amely felett csak ő rendelkezhet, a tulajdonos csak közvetett befolyást gyakorolhat rá. Az ebből fakadó sajátos jogok és érdekek ezért fontos részei a vállalati működésnek, amit fel kell tárni, meg kell érteni és hagyni kell bizonyos szinten érvényre jutni. A tulajdonosi elmélet tehát korrigálja a megbízó- ügynök elmélettel szembeni kritikák egy elemét, hiszen a munkavállaló és a vállalati vezető bizonyos mértékű függetlenségét, emberi méltóságát tiszteletben tartja. Ugyanakkor a többi érintett érdekeivel és a közjóval nem foglalkozik.

A menedzsment elmélet, amely a vállalatirányításnak egy újfajta, pszichoszociológiai megközelítésének is tekinthető, Donaldson és Davis 1991-es munkájához köthető.[18] A tárgyalt másik két irányzathoz képest a legnagyobb újdonsága ennek a pszichológiai megközelítésnek az, hogy a vezetőket a szervezet jó

[17] O. Hart – J. Moore: Property Rights and the Nature of the Firm. *Journal of Political Economy,* Vol. 98., No. 6. (1991) 1119–1158.

[18] M. A. G. Castrillón: The Concept of Corporate Governance. *Visión de Futuro,* Vol. 25., No. 2. (Julio 2021) 178–194.

szolgáinak tekinti, feltételezi, hogy bármely vállalat hivatásos vezetői jó munkát akarnak végezni. Ezzel egyidejűleg az elmélet a tulajdonosok és a vezetők közötti érdekellentétet is feloldja. Ez nem jelenti azt, hogy a vezetőnek ne lennének személyes céljai. Ellenkezőleg, a vezető tisztában van az egyéni érdekei és a szervezet céljai között fennálló különbségekkel, de úgy véli, hogy céljai elérésének legjobb módja a kollektív célok, a pénzügyi eredmény, a hatékony működés megvalósítása. A vállalati vezető tehát nem opportunista, hanem jó gondnoka a vállalatnak. Mivel a vezetők érdekei összhangban vannak a tulajdonosokéval, nincs olyan összeférhetetlenség, amelyet le kell küzdeni különböző pénzügyi ösztönzők segítségével. Az elmélet tehát a menedzser-tulajdonos közötti lehetséges konfliktusra talál egyfajta megoldást, a további érintettek érdekei azonban ennél az elméletnél is háttérbe szorulnak. A menedzsment elmélet szerint a vezetőknek ugyan kötelessége felismerni az ügyfelek, alkalmazottak, beszállítók, és más érintett felek jogos érdekeit, de a törvény szerint az elsődleges felelősségük mégiscsak a tulajdonosok felé kell, hogy megnyilvánuljon. A különböző érdekcsoportok és a vállalat közötti konfliktusokat alapvetően a jogszabályok és a meglévő jogi kontrollok által támogatott szabad piaci verseny nyomásának kell feloldania.[19]

3. A vállalat az érdekhordozók koalíciója?

Az érintettek/érdekhordozók eredeti angol kifejezése a *'stakeholder'* parafrázisa a *'shareholder'* (részvényes) szintén angol kifejezésnek. Olyan csoportot, szervezetet, személyt jelent, aki/amely hatást gyakorol a vállalat tevékenységére vagy annak hatása alatt áll. A Robert Freeman által 1984-ben kidolgozott elmélete szerint a vállalatvezetés nemcsak a részvényeseknek, hanem az érdekhordozóknak is felelősséggel tartozik, vagyis a tulajdonosok érdekein túl, a szélesebb értelemben vett érdekhordozók javát is szolgálniuk kell, akik között a tulajdonos csak az egyik, nem priorizált szereplő. Az érintettelmélet az egyént és a szervezeteket (vállalatokat) társadalmi kontextusukban értelmezi. A 2. pontban bemutatott, szerződésen alapuló modellekkel szemben ezt a megközelítést a közösségi modell részének tekinthetjük, ahol nem a szerződésben foglaltak biztosíthatják kizárólag az érdekeltek jogait. Ebben az értelemben az érintettelmélet olyan vezetési, üzleti etikai elméletnek tekinthető, amely erkölcsi értékeket kér

[19] B. Tricker: Corporate Governance: Principles, Policies and Practices. *Corporate Governance An International Review,* Vol. 17., No. 3. (May 2009) 405–406.

számon a vállalati vezetésen és működésen. Az elmélet erkölcsi, filozófiai vonatkozásait Donaldson és Preston (1995)[20] és Jones és Wicks (1999)[21] tanulmánya helyezte fókuszba. Megállapításuk szerint az érintettelmélet erkölcsileg kívánatosnak tartja, hogy az érintettek közötti kapcsolat a kölcsönös bizalomra és együttműködésre épüljön. Harrison és Wicks (2013)[22] tanulmánya pedig arra a következtetésre jut, hogy a pénzügyi teljesítmény ugyan fontos, de nem egyedüli érték az érintettek/érdekhordozók számára és a gazdasági érték növelésének célja csak korlátozott perspektívát nyújt a teljes vállalati értékteremtés megragadásához. Az ún. magatartáselmélet szerint, amely Cyert és March (1963)[23] szerzőpáros nevéhez köthető, az érdekhordozók összefognak, együttműködnek, egyfajta koalíciót alkotnak, mert közösen hatékonyabbak, jobb eredményt tudnak elérni, mintha egyenként próbálkoznának. Az érdekhordozók összefogása nem valami tőlük független közös vállalati célt szolgál, hanem épp ellenkezőleg, egyéni vágyaik, szükségleteik megfelelő mértékű kielégítését remélik ettől az együttműködéstől. Nem optimalizálnak, hanem aspirációs szintjük elérését célozzák meg.

A különböző, sokszor divergáló érdekek összeegyeztetésének nehézsége az érintett- és magatartáselmélettel szemben megfogalmazott kritikák leggyakrabban hangoztatott érve. Elaine Sternberg (1996)[24] meglátása szerint az érdekhordozók mindegyikének figyelembevétele egyszerűen nem kompatibilis az üzlettel úgy általában, de konkrétan, a vállalat irányításának gyakorlatával sem. Hiszen, ha a vállalatvezető nem csak a tulajdonosnak felel, akkor elvész a tényleges számon kérhetősége, a vállalatvezetők úgy fogják élvezni a vállalat nyújtotta előnyöket, hogy közben nem adnak cserébe semmit, és megkerülik a beszámoltatási kötelezettséget. Stenberg szerint a vállalat irányítása akkor lesz a legjobb, illetve a leghatékonyabb, ha ezt olyan vezetők teszik, akiket a tulajdonosok választanak, és akik kizárólag a tulajdonosoknak tartoznak felelősséggel. Következésképpen Sternberg a tulajdonos, illetve a tulajdonosi érdek elsőbbsége mellett teszi le a voksát, amit más érvvel is igyekszik alátámasztani. Így például állítása szerint az érdekhordozók közül a tulajdonosé a legnagyobb

[20] T. Donaldson – L. E. Preston: The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence, and Implications. *The Academy of Management Review,* Vol. 20., No. 1 (Jan., 1995) 65–91.

[21] T. M. Jones – A. C. Wicks: Convergent Stakeholder Theory. *The Academy of Management Review,* Vol. 24., No. 2. (Apr., 1999) 206–221.

[22] J. S. Harrison – A. C. Wicks: Stakeholder Theory, Value, and Firm Performance. *Business Ethics Quarterly (BEQ),* January, 2013. 97–124.

[23] R. M. Cyert – J. G. March: A Behavioral Theory of the Firm. Prentice Hall, Pearson Education, 1963. 332.

[24] E. Sternberg: Stakeholder Theory Exposed. *Economic Affairs,* Vol. 16., Iss. 3. (1996) 36–38.

kockázat, ugyanakkor a legkisebb jogi védelem éppen őt illeti meg a többi érintetthez viszonyítva. A másik fontos ellenérv, amelyet Sternberg mellett Jensen (2001)[25] is osztott, hogy a végtelen számú érdekhordozó versengő céljának összeegyeztetése, prioritási sorrendbe állítása gyakorlatilag lehetetlen. „Azt állítom, hogy mivel logikailag lehetetlen egynél több dimenzióban maximalizálni, a céltudatos viselkedés egyetlen értékelt célfüggvényt igényel".

Ezzel vitázva Harrison és Wicks fent már hivatkozott tanulmányában rámutat, hogy bármelyik érdekelt fél elhanyagolása lefelé tartó spirált indíthat el a rendszerben, mivel a cég többi érdekhordozója reagál erre. Álláspontjuk szerint a menedzsment szempontjából az a valódi kockázat, ha a menedzserek túl kevés célkitűzésre összpontosítanak, amelyek túl kevés érdekelt fél érdekeit képviselik, ahelyett, hogy sok érdekelttel foglalkoznának. Egy másik szerző, Benedict Sheehy 2006-os[26] tanulmányában pedig arra világít rá, hogy a tulajdonsok száma és érdekeltsége legalább olyan sokrétű és burjánzó, mint az egyéb érdekhordozóké. E tulajdonosi érdekek kiegyensúlyozása pedig minden vállalat számára folyamatos, szinte naponta jelentkező kihívást jelent. Nem igaz tehát az az állítás, hogy a sokszínű érdekek kezelése a vállalati működéstől idegen, illetve ellehetetleníti azt. A tulajdonosok elsőbbsége melletti további érvként hangoztatott nagyobb kockázat és kisebb jogi védelem szintén nem tartható álláspont Sheehy szerint. Ennek egyik oka a tulajdonosok és a többi érintett között fennálló információs aszimmetria – az előbbi javára –, amely különösen csődhelyzetben nyilvánul meg. A csődhelyzetben alkalmazható, a tulajdonosok számára nyitva álló kilépési opciók ugyanis éppen hogy jelentősen csökkentik a tulajdonosok kockázatát a többi érdekhordozóval (pl. hitelezővel) szemben

H. Alford és M. Naughton (2001)[27] az érdekhordozók figyelembevételét a csak a tulajdonosra vagy esetleg még a vállalatvezetésre koncentráló elméletekhez képest nagy előre lépésnek tekinti a közjó szolgálatának perspektívájából. Ugyanakkor Alfréd és Nauthton kritikával is illeti ezt a megközelítést. Meglátásuk szerint ezek az elméletek is csak egy individualista álláspontot tükröznek, itt is minden egyes szereplő kizárólag a saját, önös érdekének a maximalizálására törekszik. Aquinói Szent Tamásra hivatkozva írják: „Egy részle-

[25] M. Jensen:Value Maximization, Stakeholder Theory and the Corporate Objective Function. *European Financial Management,* Vol. 7., Iss. 3. (2001) 297.

[26] B. Sheehy: 'Scrooge – the Reluctant Stakeholder: Theoretical Problems in the Shareholder-Stakeholder Debate. *University of Miami Business Law Review,* Vol. 14., No. 1. (2005) 193–240.

[27] H. Alford – M. Naughton: *Menedzsment, ha számít a hit. Keresztény társadalmi elvek a modern korban.* Budapest, Kairosz, 2001. 68–71.

ges jót akaró ember akarata nem helyes, hacsak nem vonatkoztatja a közös jóra, mint célra." [Summa Theologica, I-II 19].

4. A vállalat a társadalom egészének érdekét tükrözi?

Az érdekeltek fogalma önkényes határt húz a vállalatok és a társadalom többi része közé, hiszen csak azokat veszi figyelembe, akik valamilyen kapcsolatban állnak a vállalattal. Valójában a vállalatok által okozott pozitív és negatív hatások (externáliák) köre az érdekelt feleken kívül a társadalom egészére is kiterjesztendő. Így jön létre a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának gondolata. A vállalatok társadalmi felelősségének (VTF) elmélete(i)ben közös (és egyenrangú) célként jelenik meg a gazdasági és a társadalmi jólét optimalizálása. A vállalati felelősségvállalás által érintett illetve megcélzott személyek körének meghatározására azonban nincs egyöntető definíció, hanem sokféle osztályozási rendszer született a XX. század második felétől kezdődően napjainkig.

Joe Hart (1968)[28] például négy felelősségtípust különböztet meg. Az első a 'szerepfelelősség', amely a vállalati vezetők és általában az összes munkavállaló azon felelőssége, amely vállalati pozíciójukból és munkaköri feladataikból fakadnak, beleértve a külső érdekhordozók iránti felelősséget is. A vállalat 'oksági felelőssége' azokból a közvetlen vagy közvetett hatásokból vezethető le, amelyeket a vállalat működése során gyakorol az őt körülvevő társadalomra és környezetre. A vállalatnak mindenkor meg kell felelnie annak a jogszabályi környezetnek, amelyben tevékenykedik. Ezt nevezi Hart 'kötelességből eredő felelősségnek'. Végül megint csak a vezetőkre és a munkavállalókra háruló ún. 'képesség alapú felelősséget' említi a szerző, amely alapvetően erkölcsös viselkedést vár el a vállalat összes dolgozójától.

Egy egyszerűbb megközelítést dolgozott ki Hans Jonas (1979),[29] aki mindösszsze két kategóriára bontja a vállalati felelősségek körét. Az egyiket szerződéses, a másikat természetes felelősségnek nevezi el. Az előbbi, nevéből is következően, azon kötelezettségek gyűjtőfogalma, amelyek szerződésben rögzítettek, ebből kifolyólag csak a vállalat szerződéses partnereire vonatkoznak. Ezzel szemben a természetes felelősség szerződésben nem rögzített kötelezettsége-

[28] H. L. A. Hart: Punishment and Responsibility. Oxford, Clarendon Press, 1968. 336.

[29] Hans Jonas: *Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago, The University of Chicago Press, 1979.

ket foglal magában, és a társadalom minden tagjára, de legalábbis a vállalat érdekhordozóira terjed ki. Jonas prioritási szempontból nem tesz különbséget, nem is rangsorolja az említett kétféle vállalati felelősséget, hanem egyformán fontosnak tartja őket.

Archie Carroll (2001)[30] a korábbi szempontokat ötvöző és kiegészítő, valamint a legtöbbet hivatkozott szerző a témában, osztályozási rendszere a vállalati felelősségek beazonosításának referenciapontja. Carroll is négy fő típusát különböztet meg a vállalati felelősségeknek, amelyek többé-kevésbé megfeleltethetők Hart és Jonas előzőekben bemutatott kategóriáinak is. A gazdasági felelősség a vállalatvezetésnek azon kötelessége, hogy gazdaságosan és nyereségesen működtesse a vállalatot. Ez a felelősség megfeleltethető Hart szerep- és Jonas szerződéses felelősségeinek. A jogi felelősség azt jelenti, hogy a vállalat működésének be kell tartania a hazai és nemzetközi (jog)szabályokat, amely elvárás hasonló Hart kötelességből fakadó és Jonas szerződéses felelősségeivel. Az erkölcsi felelősség egy elvárás a vállalati vezetőkkel szemben, hogy azt tegyék, ami helyes, és etikusan irányítsák a vállalatot. Ez a felelősség leginkább a Hart-féle képesség alapú és Jonas természetes felelősségéhez hasonlít. A vállalat filantróp felelősségéről akkor beszélhetünk, ha tevékenységével, anyagi javaival önkéntesen hozzájárul a közjóhoz. Ez utóbbi felelősségtípus természetes felelősségnek tekinthető, de Hart oksági kategóriájánál többet követel a vállalattól. Geoffry Lantos (2002)[31] kiegészíti Carroll rendszerét azzal, hogy megfeleltteti a különböző felelősségeket a VTF különböző típusainak, amelyeket Lantos az erkölcsi, az altruista és a stratégiai jelzőkkel ír le. Az erkölcsi VTF Carroll kategóriái közül az első hármat (gazdasági, jogi, erkölcsi) foglalja magában. Ugyanakkor az altruista és a stratégiai VTF a filantróp felelősségre vonatkozik. Az előbbi akkor is elvárás, ha a vállalati nyereség feláldozását követeli meg a cégtől, a stratégiai VTF viszont kifejezetten nyereségtermelő hatású.

A VTF elmélet kritikájának fókuszában a vállalat felhatalmazásának és képességének a hiánya áll, vagyis az, hogy a vállalat nem alkalmas társadalmi célokat megvalósítani, míg a kormányzatok rendelkeznek ezzel a képességgel. Az egyik megközelítés szerint, mivel a VTF egy önkéntes tevékenység, így nincs arra garancia, hogy egy adott kormányzati feladat ténylegesen elvégzésre kerül-e, vagyis lesznek olyan területek, ahol sem a kormányzat, sem a vállalat nem

[30] A. B. Carroll: Ethical Challenges for business in the new millennium: corporate social responsibility and models of management morality. In: J. E. Richardson (szerk.): *Business Ethics, 01/02*. Guilford (CT), Dushkin/McGraw–Hill, 2001. 198–203.

[31] G. P. Lantos: The Ethicality of Altruistic Corporate Social Responsibility. *Journal of Consumer Marketing,* Vol. 19., No. 3. (2002) 205–230.

állít elő közjavakat.[32] A másik, gyakran hangoztatott érv, hogy a vállalatok nem rendelkeznek megfelelő kompetenciákkal ahhoz, hogy a társadalom elvárásainak megfelelő segítséget, szolgáltatást nyújthassanak, valamint demokratikus felhatalmazással sem bírnak a kormányzatokkal ellentétben.[33] Tovább bonyolítja a helyzetet az a tény, hogy a multinacionális vállalatok eltérő telephelyeken működő divíziói különböző nemzeti kormányokkal találják szemben magukat, amelyek különböző hagyományokkal, kormányzati funkciókkal rendelkeznek. Ebből következően egy globalizált világban a nemzeti kormányok és nem a nemzetközi vállalatok azok a piaci szereplők, amelyek képesek a különböző (üzleti, civil, közszolgálati) szektorok igényei között hatékonyan közvetíteni.

A vállalatok és a különböző nemzetállamok közötti együttműködés megfelelő formájának megtalálása valóban kihívás a nemzetállamok és a jogalkotás számára egyaránt: spontán, önkéntes vállalati szerepvállalásra építve nem rázhatja le magáról egy-egy állam a felvállalt kötelezettségeit a társadalmi célok megvalósításában. Ugyanakkor egy értelmes és hatékony munkamegosztás kialakítása, kormányzati és vállalati egyeztetés vagy akár a vállalati szerepvállalás kereteinek jogi szabályozásával, nem lehetetlen feladat, már ha van rá közös akarat.

Szintén sokszor felmerül a VTF-fel szembeni kritikai diskurzusokban, az érintettelmélet kapcsán már említett eredményességi, hatékonysági veszteségek, vagyis az, hogy a közjó szolgálata óhatatlanul is csökkenti a vállalat pénzügyi eredményeit, és hosszú távú nyereségességét. Az empirikus kutatási eredmények azonban nem támasztják alá ezeket a kétségeket, sőt. A vállalati társadalmi felelősségvállalás marketing szempontú értékelésére és a vállalati érték növekedésére gyakorolt pozitív hatására P. Kotler és szerzőtársa egy egész könyvet szentelt.[34] A magát *'B-corporations'* néven nevező tömörülés, amely 77 ország 153 ágazatában működő 4088 vállalatot foglal magában, úgy definiálja magát, mint olyan vállalkozások egyesülését, amelyek a nyereségen túl értéket adnak a társadalomnak. 2011-2015 közötti időszakra kiadott jelentésük szerint ezeknek a vállalatoknak a bevétele négyszeresen haladta meg az azonos ágazatban tevékenykedő versenytársaik bevételét.[35] Egy amerikai tanulmány szerint azok az amerikai nagybankok, amelyek bevezették a VTF-et, csökkentve

[32] M. S. Ablander: Corporate Social Responsibility as Subsidiary Co-Responsibility: A Macroeconomic Perspective. *Journal of Business Ethics,* Vol. 99. (2011) 115–128.

[33] Uo.

[34] P. Kotler – N. R. Lee: Vállalatok társadalmi felelősségvállalása. Jót tenni – egy ügyért és a vállalatért. Budapest, HVG, 2007.

[35] Korn Ferry – 2021 Annual Report. https://tinyurl.com/26ezyeh5

a letéti díjakat és alacsony jövedelmű közösségeknek nyújtva szolgáltatásokat, magasabb pénzügyi teljesítményt értek el, mint korábban.[36] És a hasonló tanulmányok sora még hosszasan folytatható.

5. Összegzés

A tanulmány kiindulópontja a polgárság kétféle értelmezése (burzsoá és állampolgár) és annak vállalati kiterjesztése volt, amely szintén kétféle vállalatfelfogást indukált. Az ún. szerződéses modell az önérdekkövető, de a társadalom szabályait tiszteletben tartó burzsoá típusú polgár fogalmából vezethető le. A vállalat legitimitása ebben a modellben a gazdasági értékteremtésen alapul, és célja a tulajdonosok összességének érdekeit követni, a társadalomért további kötelezettségekkel nem tartozik. A modell tehát a tulajdonosokat jelöli meg a vállalat valódi képviselőinek, akik egyszersmind a vállalatról hozott döntésekért számonkérhető erkölcsi cselekvők is. A különféle vállalatelméletek és azok kritikája alapján ugyanakkor megállapítható, hogy a tulajdonos jogai és hatóköre többféleképpen értelmezhető. A tulajdonos tekinthető egy olyan szereplőnek, aki az egész vállalatot birtokolja, de lehet, hogy csak annak az eszközeit, esetleg kizárólag a vállalat részvényeit, meghatározott és ezáltal korlátozott jogokat szerezve. Akármelyik álláspontra is helyezkedünk azonban, azzal számolnunk kell, hogy van egy nagyhatású, a releváns információk birtokában lévő és jogi felhatalmazás által is támogatott szereplő, akinek az érdekei eltérnek vagy eltérhetnek a tulajdonosétól. Ez a szereplő a vállalat vezetője, aki lehet egyszerű megbízott, jó és gondos gazdája a vállalatnak, avagy egy opportunista önérdekkövető, akinek a jóindulatát meg kell vásárolni. A lényeg az, hogy ezzel a szereplővel számolni kell így vagy úgy, ami önmagában is szétfeszíti a feltételezést, hogy a vállalatot a tulajdonosok képviselik kizárólagosan, az ő döntéseik határozzák meg azt, hogy milyen irányban mozdul el a vállalati működés. Ha elfogadjuk a tényt, hogy van a tulajdonostól eltérő érdek is, ami hatással tud lenni a vállalat helyzetére, akkor érdemes számba venni mindazon szereplőket, akik szintén befolyással lehetnek a vállalat döntéseire.

A tulajdonosok gazdasági önérdekétől tágabb, a társadalom szélesebb rétegeinek érdekeit számba vevő megközelítés már elvezet a vállalat ún. közösségi

[36] M. M.Cornetta – O. Erhemjamtsa – H. Tehranianb: . Greed or good deeds: An examination of the relation between corporate social responsibility and the financial performance of U.S. commercial banks around the financial crisis. *Journal of Banking and Finance,* Vol. 70. (2016) 137–159.

modell szerinti meghatározásához. Ez a modell a vállalatot egyfajta állampolgárként azonosítja, amely a saját (gazdasági) hasznán túl tekintettel van mások, szélesebb értelemben a társadalom egészének érdekére is. Ennek megfelelően a vállalat mint állampolgár aktívan közreműködik a közjó megteremtésében és az állammal közös felelősséget vállal. Ez a modell nem konkretizálja a számonkérhető cselekvők személyét, de több, a bevezetőben részletezett okból, a tagjaitól független, önálló és számonkérhető vállalati személyiség elképzelését kizártuk a lehetséges opciók közül. A nyitva maradt kérdés az, hogy csak a vállalattal kapcsolatban álló és annak döntéseire hatással bíró ún. érdekhordozók figyelembevétele szükséges-e, avagy a társadalom minden tagjának szempontjait is be kell vonni a vállalati döntéshozatali és működési folyamatokba. A pozitív és negatív externáliák léte inkább ez utóbbi megoldás irányába mozdítja el a gondolkodást. Ugyanakkor ez a választás is felvet számos új kérdést, például a vállalat és az állam szerepvállalásának és munkamegosztásának a mikéntjéről, illetve a vállalatok demokratikus felhatalmazásának és közszolgálati képességeinek a hiányával kapcsolatban.

Ennek a problémának az elemzése, esetleges megválaszolása a további kutatások számára jelölheti ki az irányt.

AZ EMBERI ERŐFORRÁS A SZÁMVITELI JOGBAN

Mányó-Váróczi Violetta*

1. Bevezetés

Az ember, az emberi erőforrás, mint az egyik legfontosabb termelési tényező értékének meghatározása már régóta foglalkoztatja a közgazdászokat. Egyre növekszik az az igény, hogy az eddig elsősorban pénzügyi szemléletű kimutatások mellett, illetve azok kiegészítéseként környezeti, társadalmi, emberi jogi, vállalatirányítási kérdésekre, vagyis fenntarthatósági célokkal kapcsolatban is adjanak választ a vállalkozások, sőt készítsenek rendszeresen ilyen jellegű kimutatásokat is. Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy a magyar számviteli jogszabályok betartásával, hogyan tudnak megfelelni a vállalkozók ennek az új szemléletmódot megkövetelő változásnak.

2. Számviteli alapfogalmak tisztázása

A számvitelről szóló 2000. évi C. törvény meghatározza a hatálya alá tartozó gazdálkodók könyvvezetési kötelezettségét, beszámolási kötelezettségét, az általuk érvényesítendő szabályokat és elveket, illetve a nyilvánosságra hozandó információk körét is. A gazdálkodók közé tartoznak a vállalkozók, az államháztartás szervezetei, az egyéb szervezetek, a Magyar Nemzeti Bank, továbbá az általuk, vagy más természetes személy által alapított egészségügyi, szociális, oktatási, illetve kulturális intézmények is. A törvény szerint az minősül vállalkozónak, aki a saját nevében és a saját kockázatára, vagyon- és nyereségszerzés céljából rendszeresen, üzletszerűen, ellenérték fejében termelő vagy szolgáltató tevékenységet végez. Néhány konkrét példát megemlítve ide tartoznak, többek között: a hitelintézetek, a pénzügyi vállalkozások, a befektetési vállalkozások

* Egyetemi adjunktus, Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet.

és a biztosítók is, továbbá a nonprofit gazdasági társaságok, az európai részvénytársaságok, a külföldi székhelyű vállalkozások magyarországi fióktelepei is. Szeretném felhívni a figyelmet arra, ahogyan a felsorolásból is kitűnik, hogy a vállalkozó fogalma alatt nem csak profitorientált, hanem nonprofit szervezetek is értendőek! Jelen tanulmányban kizárólag a vállalkozók körébe tartozók kerülnek górcső alá.

A gyakorlati életben a számvitel olyan objektív információs- és elszámolási rendszer szerepét tölti be, mely a gazdasági műveleteket, illetve azok hatásait rendszeresen megfigyeli, méri és feljegyzi. Az objektivitás abban nyilvánul meg, hogy mérhető, számszerűsíthető és mindenki számára egyértelmű információkat kell, hogy szolgáltasson. Akik részére ezen információk készülnek, vagyis a számvitel címzettjei lehetnek például a piaci szereplők, a hatóságok, vagy akár a munkavállalók, alkalmazottak is. Az elszámolási rendszer funkció pedig a gyakorlatban a gazdasági események folyamatos, zárt rendszerű nyilvántartásának vezetését jelenti.

A számvitel elsődleges feladata a vagyon kimutatása, mely alatt az anyagi- és nem anyagi javak összességét értjük. A vagyon csoportosítható azon szempontok szerint, hogy miben jelenik meg, ezeket nevezzük eszközöknek, illetve a másik szempont, hogy miből származik, honnan ered, ezeket pedig forrásoknak nevezzük. A számvitel másik fontos feladata a vagyon változásának a bemutatása, hogy a vagyonnal történő gazdálkodás mennyire eredményes, jövedelmező.

3. A vállalkozók számviteli törvény szerinti kötelezettségei

2004. január 1. után a számviteli törvény hatálya alá tartozó vállakozók kizárólag kettős könyvvezetést alkalmazhatnak a gazdasági események rögzítésekor. Ez azt jelenti, hogy folymatosan, egy zárt rendszerben, pénzmozgástól függetlenül lekönyvelik a tevékenység során előforduló gazdasági eseményeket. Az üzleti év zárását követően pedig elkészítik számviteli beszámolójukat, melyet nyilvánosságra kell hozniuk, közzé kell tenniük, letétbe kell helyezniük a Céginformációs Szolgálatnál. A beszámoló formájától függően az üzleti év utolsó napjától számítva határozza meg a törvény ezen kötelezettség teljesítésének legkésőbbi időpontját.

1. táblázat: Számviteli beszámolók

Beszámoló típusa	Éves beszámoló	Egyszerűsített éves beszámoló	Mikrogazdálkodói egyszerűsített éves beszámoló	Összevont (konszolidált) éves beszámoló	IFRS-esek szerinti éves beszámoló
Könyvvezetés	kettős	kettős	kettős	kettős	kettős
Beszámoló részei:	Mérleg, Eredmény-kimutatás, Kiegészítő melléklet	Mérleg, Eredmény-kimutatás, Kiegészítő melléklet	Mérleg, Eredmény-kimutatás	Konszolidált mérleg, Konszolidált eredmény-kimutatás, Konszolidált kiegészítő melléklet	Mérleg, Átfogó eredmény-kimutatás, Kiegészítő melléklet, Cash flow-kimutatás, Saját tőke változás kimutatás
Üzleti jelentés készítése	kötelező	nincs	nincs	kötelező	kötelező
Feltételek:	*a)* a mérlegfőösszeg 2000 millió forint, *b)* az éves nettó árbevétel 4000 millió forint, *c)* az üzleti évben átlagosan foglalkoztatottak száma 50 fő.		*a)* 150 millió forint, *b)* 300 millió forint, *c)* 10 fő.	*a)* 10000 millió forint, *b)* 20000 millió forint, *c)* foglalkoztatottak száma 250 fő.	Sztv. 9/A. §
Jogszabály	Sztv. III. Fejezet	Sztv. IV. Fejezet	398/2012. (XII. 20.) Korm. rendelet	Sztv. VI. Fejezet	Sztv. V/A. Fejezet

Forrás: 2000. évi C. törvény a számvitelről és 398/2012. (XII.20.) Korm.rendelet, saját szerkesztésű ábra

Az 1. táblázat összesítve tartalmazza a vállalkozók által készíthető/kötelezően készítendő beszámoló formákat. A beszámoló a vállalkozó vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmi helyzetét mutatja be. A beszámoló elkészítése és az azt alátámasztó kettős könyvvezetés kizárólag magyar nyelven történhet. Viszont a könyvvezetés, illetve a beszámoló pénzneme eltérhet a forinttól. Fontos azonban, hogy az a vállalkozó létesítő okiratával összhangban legyen!

4. Az emberi erőforrás megjelenése és szerepe a beszámolókban

Az éves beszámoló részeit a mérleg, az eredménykimutatás és a kiegészítő melléklet alkotják. Az éves beszámoló készítésére kötelezett vállalkozónak a beszámolóval egyidejűleg üzleti jelentést is kell készítenie.

Az egyszerűsített éves beszámoló mérlegből, eredménykimutatásból és a kiegészítő mellékletből áll. A vállalkozónak üzleti jelentést az egyszerűsített éves beszámolóhoz kapcsolódóan viszont nem kell készítenie.

A mikrogazdálkodói egyszerűsített éves beszámoló készítésének sajátosságait a számviteli törvény előírásai mellett a 398/2012. (XII. 20.) Kormányrendelet szabályozza. A mikrogazdálkodói egyszerűsített éves beszámoló csak két részből áll, mérlegből és eredménykimutatásból. Sem kiegészítő mellékletet, sem üzleti jelentést nem kell készíteni mellé. Ezt a beszámoló típust a 2013-as üzleti évtől kezdődően lehetett választani. A jogalkotók szándéka szerint az adminisztrációs terhek csökkentése érdekében a mikrogazdálkodói egyszerűsített beszámoló kevesebb részből és ezáltal csökkentett adattartalommal bír.

Az összevont (konszolidált) éves beszámoló az összevont (konszolidált) mérlegből, az összevont (konszolidált) eredménykimutatásból, és az összevont (konszolidált) kiegészítő mellékletből áll. Az összevont (konszolidált) éves beszámoló készítésére kötelezett anyavállalat összevont (konszolidált) üzleti jelentést is köteles készíteni.

2017. január 1-től éves beszámolóját az IFRS-ek szerint állíthatja össze az a vállalkozó, amelyiket a törvény a 9/A. § (1) felsorolja. Viszont éves beszámolóját már az IFRS-ek szerint kell, hogy összeállítsa az a vállalkozó, amelynek értékpapírjait az Európai Gazdasági Térség bármely államának szabályozott piacán forgalmazzák, vagy hitelintézet, vagy a hitelintézettel egyenértékű prudenciális szabályozásnak megfelelő pénzügyi vállalkozás.[1]

De mitől függ, hogy melyik beszámolót készíti/készítheti el a vállalkozó? A beszámoló formája alapvetően az éves nettó árbevétel összegétől, a mérlegfőösszeg nagyságától, és a foglalkoztatottak létszámától, illetve ezek határértékeitől függ. Ez tehát azt jelenti, hogy az emberi erőforrás mennyisége, a létszáma fontos például a beszámoló formájának megválasztásában is. Sőt! A beszámolók összehasonlíthatóságát, folytonosságát nagyban elősegíti, hogy az egyik beszámoló formáról a másikra való áttérés nem azonnal a következő üzleti évtől esedékes, hanem csak akkor szükséges váltani, ha két egymást követő üzleti év mérlegfordulónapján a nagyságot jelző három mutatóérték közül – éves nettó árbevétel, mérlegfőösszeg, foglalkoztatottak létszáma –, bármelyik kettő meghaladja meg az 1. táblázatban is szereplő feltételek határértékeit.

[1] 2000. évi C. törvény 9/A. § (2).

4.1. A beszámoló mérlege

Habár úgy tűnik, hogy az egyes beszámolók hasonló részekből állnak, a tagoltságuk és a részletezettségük mégis igen eltérő. A következőkben ezeket tekintem át részletesebben.

A mérleg egy olyan számviteli kimutatás, mely a vállalkozó vagyoni helyzetét mutatja be, adott időpontra vonatkozóan, pénzértékben. A számviteli törvény 1. számú melléklete rögzíti az éves beszámoló mérlegének 'A' és 'B' változatait. Ugyanis a vállalkozó választhat, dönthet, hogy melyik felépítésű mérleget készíti, de ezt a döntését a számviteli politikájában rögzítenie kell. A számviteli törvény sok esetben választási lehetőséget ad a vállalkozóknak, akiknek az alapítástól számítva 90 napon belül el kell készíteniük írásban az úgynevezett számviteli politikájukat. Ebben azokat a vállalkozóra jellemző szabályokat, előírásokat és módszereket rögzítik, amelyekkel meghatározzák, hogy mit tekintenek az elszámolás, illetve az értékelés szempontjából lényegesnek, vagy jelentősnek. Az éves beszámoló mérlege igen részletes, felépítését tekintve: betűvel jelölt mérlegfőcsoportokat, római számmal jelölt mérlegcsoportokat és arab számmal jelölt mérlegtételeket tartalmaz. A törvény 6. számú mellékletében az összevont (konszolidált) éves beszámoló mérlegéhez további kiegészítéseket is találunk. Az egyszerűsített éves beszámoló és a mikrogazdálkodói egyszerűsített éves beszámoló mérlege viszont sokkal összevontabb, mint az éves beszámolóké, mert csak betűvel jelölt mérlegfőcsoportokat és római számmal jelölt mérlegcsoportokat tartalmaznak.

2. táblázat: Az egyszerűsített éves beszámoló mérlegének felépítése

	Eszközök (aktívák)		**Források (passzívák)**
A.	**Befektetett eszközök**	**D.**	**Saját tőke**
I.	Immateriális javak	I.	Jegyzett tőke
II.	**Tárgyi eszközök**	II.	Jegyzett, de még be nem fizetett tőke (-)
III.	Befektetett pénzügyi eszközök	III.	Tőketartalék
B.	**Forgóeszközök**	IV.	Eredménytartalék
I.	Készletek	V.	Lekötött tartalék
II.	Követelések	VI.	Értékelési tartalék
III.	Értékpapírok	VII.	Adózott eredmény
IV.	Pénzeszközök	**E.**	**Céltartalékok**
C.	**Aktív időbeli elhatárolások**	**F.**	**Kötelezettségek**
ESZKÖZÖK ÖSSZESEN (A+B+C)		I.	Hátrasorolt kötelezettségek
		II.	Hosszú lejáratú kötelezettségek
		III.	Rövid lejáratú kötelezettségek
		G.	**Passzív időbeli elhatárolások**
		FORRÁSOK ÖSSZESEN (D+E+F+G)	

Forrás: 2000. évi C. törvény 1. számú melléklete, saját készítésű ábra

4.2. A mérleg kritikája

A mérleg a jelenlegi formájában sok esetben – különösen a befektetett eszközök esetében – nem képes meghatározni az eszközök aktuális piaci értékét.[2] A mérleg ugyanis statikus szemléletű, vagyis egy napra vetített állapotot rögzít.

Azonban az immateriális javak és a pénzügyi eszközök esetében az érték akár gyorsan, egyik napról a másik napra is megváltozhat. Gondoljunk például olyan külső eseményekre, mint a tőzsdék forgalmának alakulása, járvány kitörése, háborúk pusztítása, természeti katasztrófa bekövetkezése.

Az immaterális javak között, megjelennek az ingatlanhoz nem kapcsolódó vagyoni értékű jogok, de nem jelennek meg az alkalmazottak munkaviszonyát szabályozó munkaszerződések.

A munkavállalók értékét, vagyis a szellemi erőforrásokat sem jeleníti meg a mérleg. Ezen kívül hiányoznak a mérlegből olyan jövőbeli követelések vagy kötelezettségek, melyek esetében a szerződéskötés már megtörtént, de még a pénzügyi tranzakció várat magára.

4.3. A beszámoló eredménykimutatása

A beszámoló másik fontos része az eredménykimutatás. Az egy olyan számviteli okmány, mely a vállalkozó jövedelmi helyzetét mutatja be, az üzleti évre vonatkozóan, pénzértékben.

Az éves beszámoló eredménykimutatásait a számviteli törvény 2. és 3. számú mellékletei tartalmazzák. A számviteli politikában kell rögzíteni ebben az esetben is a választás tényét.

A törvény 6. számú mellékletében az összevont (konszolidált) éves beszámoló eredménykimutatásához további kiegészítéseket is találunk.

Az egyszerűsített éves beszámoló és a mikrogazdálkodói egyszerűsített éves beszámoló eredménykimutatása viszont sokkal összevontabb, mint az éves beszámolóké, mert római számmal jelölt eredményt befolyásoló bevételeket, hozamokat és ráfordításokat és betűvel jelölt eredménykategóriákat tartalmaznak.

[2] Buda Szabolcs: Egy új mérleg és eredményszámítás felé – Az immateriális javakértékelése. *Menedzsment és Controlling Portál,* 2003. június 1 .https://tinyurl.com/msjar47y

3. táblázat: Egyszerűsített éves beszámoló összköltség eljárású eredménykimutatása

I.	**Értékesítés nettó árbevétele**
II.	Aktivált saját teljesítmények értéke
III.	Egyéb bevételek
IV.	Anyagjellegű ráfordítások
V.	Személyi jellegű ráfordítások
VI.	**Értékcsökkenési leírás**
VII.	Egyéb ráfordítások
A.	ÜZEMI (ÜZLETI) TEVÉKENYSÉG EREDMÉNYE
VIII.	Pénzügyi műveletek bevételei
IX.	Pénzügyi műveletek ráfordításai
B.	**PÉNZÜGYI MŰVELETEK EREDMÉNYE**
C.	**ADÓZÁS ELŐTTI EREDMÉNY**
X.	Adófizetési kötelezettség
D.	**ADÓZOTT EREDMÉNY**

Forrás: 2000. évi C. törvény 2. számú melléklete, saját készítésű ábra

Az eredménykimutatás V. Személyi jellegű ráfordításai összegzik a vállalkozónak az emberi erőforrással kapcsolatban felmerülő költségeit. A törvény mellékletében megtalálható éves beszámoló eredménykimutatása a 3. táblázatnál részeletesebben, összesen három részre bontja tovább az eredménykimutatás V. Személyi jellegű ráfordításait. Ezek sorrendben a következők: bérköltség, személyi jellegű egyéb kifizetések és bérjárulékok.

A bérköltség tartalmazza a munkavállalókat, tagokat megillető bruttó bért, megbízási díjat vagy munkadíjat. A személyi jellegű egyéb kifizetések pedig a nem bérköltségként és nem vállalkozási díjként kifizetett összegeket tartalmazzák, mint például a betegszabadság vagy táppénz-hozzájárulás összegét, a reprezentációs költségeket, továbbá a cafetéria elemek költségeit.

A bérjárulékok soron elsősorban a fizetendő szociális hozzájárulási adó jelenik meg, vagy akár a rehabilitációs hozzájárulás.

4.4. Az eredménykimutatás kritikája

A munkaerő toborzással, kiválasztással kapcsolatos tételek nem különülnek el, pedig egy fejvadász vagy munkaerő közvetítő cég megbízásakor ennek költsége számlán szerepel és az igénybe vett szolgáltatások értéke helyett megjelenhetne a személyi jellegű ráfordítások között.

Ugyanezen logika mentén az új munkaerő felvételével kapcsolatos költségeket, az igénybe vett szolgáltatások között, mint hirdetési költség számolják el, holott a megrendelés bizonylata inkább a személyi ráfordítások között jelenhetne meg.

A végkielégítést, vagy éppen a próbaidő alatt kifizetett bért, betanítási költségeket a törvényi keret adta lehetőségeken túl a vállalkozónak érdemes lenne kimutatni külön soron, mert a fluktuáció miatt felmerülő költségeket ezek tükrözik valójában.[3]

4.5. A kiegészítő melléklet

Az éves beszámoló harmadik része a kiegészítő melléklet, mely egy olyan dokumentum, ami számszerű adatokat és szöveges magyarázatokat tartalmaz. Általa a vállalkozó vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmi helyzetéről, továbbá működésének eredményéről megbízható és valós képet kaphatunk. A vállalkozó általános adatain, a számviteli politikájának fontosabb részein, a mérleghez és az eredménykimutatáshoz kapcsolódó kiegészítéseken kívül, a tárgyévben foglalkoztatott munkavállalók átlagos statisztikai állományi létszámát, állománycsoportonként a bérköltségét és a személyi jellegű egyéb kifizetéseket, valamint a bérjárulékokat jogcímenkénti bontásban. Az éves beszámoló és az összevont (konszolidált) éves beszámoló kiegészítő mellékletének része a számviteli törvény 7. számú mellékletében szereplő cash-flow kimutatás is. Mely a pénz ki- és beáramlást mutatja be az üzleti évre vonatkozóan. Az egyszerűsített éves beszámolót készítő vállalkozónak viszont nem kell cash-flow kimutatást készítenie a kiegészítő mellékletéhez.

4.6. Az üzleti jelentés

Az éves beszámolót és az összevont (konszolidált) éves beszámolót készítő vállalkozó a beszámolóval egyidejűleg el kell, hogy készítse üzleti jelentését is. Az üzleti jelentés célja, hogy az éves beszámoló adatait értékelje, megbízható és valós képet mutasson a vállalkozó vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmi helyzetéről, a működés során felmerülő kockázatokról, múltbeli tény és jövőbeli várható adatok alapján. Továbbá az üzletmenet fejlődéséről, teljesítményéről, a helyzetéről és a vállalkozás méretéről, összetettségéről egyaránt tájékoztasson.

2024. január 1-től azon vállalkozó, amelynél az üzleti évet megelőző két egymást követő üzleti év mérlegfordulónapján a három mutatóérték közül bárme-

[3] Gősi Zsuzsanna: Mérlegen az ember. *BCE-GTK Műhelytanulmányok,* 2007. 14. https://edok.lib.uni-corvinus.hu/276/1/G%C5%91si88.pdf

lyik kettő meghaladja a határértékeket – nevezetesen az éves nettó árbevétele a 20 milliárd forintot, a mérlegfőösszege a 10 milliárd forintot, és az üzleti év során az átlagosan foglalkoztatottak létszáma a 250 főt –, vagy olyan nem mikrogazdálkodó vállalkozó, akinek átruházható értékpapírjait kereskedésre befogadták az Európai Gazdasági Térség valamely államának szabályozott piacán, annak üzleti jelentésének egy külön szakaszában, azonosítható módon fenntarthatósági jelentés készítési kötelezettsége is keletkezik.

A fenntarthatósági jelentésben fenntarthatósági kérdésekkel kapcsolatban, úgymint társadalmi kérdések, emberi jogok, irányítással kapcsolatos kérdések, környezeti problémák stb. vonatkozásában rövid, középtávú és hosszútávú információkat is ismertetni kell. Be kell róla részletesen számolni, hogy a vállalkoz**ó** által alkalmazott stratégia, milyen célokkal és milyen határidők betartása mellett szolgálják a fenntarthatósági követelményeket. A vállalkozónak törekednie kell arra, hogy a saját műveletein túl a teljes értékláncot alkotó tagokról is rendelkezzen ilyen információkkal.

5. Befejezés

A számviteli törvény összességében a beszámolóra helyezi a hangsúlyt. Annak megbízható és valós képet kell tükröznie a vállalkozó vagyoni-, pénzügyi- és jövedelmi helyzetéről. A vállalkozók a törvényben meghatározott feltételektől függően választják meg és készítik el beszámolóikat. A beszámoló részeit, illetve a részek felépítését a törvény rögzíti. Azonban sok esetben (értékelés, amortizáció stb.) van választási lehetősége is a vállalkozónak. Ezért a (mikrogazdálkodókon kívül) a számviteli politika elkészítése kötelező. A 2024-es üzleti évtől kezdve készülnek majd el azok az ‘új’ beszámolók, melyek üzleti jelentése már fenntarthatósági jelentést is tartalmaz. Fontos, hogy az újfajta jelentéstételi kötelezettségre ne teherként, hanem igenis hosszú távon a közös jövő irányába megtett erőfeszítésként tekintsenek a vállalkozók.

Véleményem szerint a törvény adta kereten túl jobban meghatározhatóak lehetnének az emberi erőforrással kapcsolatos költségek, ráfordítások. Ha a vállalkozó a kötelezően, vagyis a pénzügyi számviteli teendőkön túl kialakítja a saját vezetői számviteli rendszerét, akkor képes a különböző vezetési szintek információs igényeit kielégíteni. A hangsúly ugyanis ekkor a megfelelő költség és teljesítmény elszámolási rendszerre helyeződik. Ezáltal részletesebben feltárhatóvá és számszerűsíthetővé válhatnak az emberi erőforrással kapcsolatos kérdések és kimutatások.

KULTURÁLIS BEÁLLÍTÓDÁSOK ÉS EGYENSÚLYVESZTÉS A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS KORÁBAN

Schlett András*

1. Bevezetés

A modern világban a technológiai átalakulás soha nem látott sebességgel halad előre, ez pedig alapvető változásokat idézett elő az emberi élet minden területén. Az ipari forradalom óta tapasztalható gazdasági, társadalmi és technológiai ugrások nemcsak az anyagi jólét és a termelés területén hoztak forradalmi változásokat, hanem mélyen befolyásolták az emberi kultúrát, identitást és a társadalmi struktúrákat is. A globalizációval, digitalizációval és a technológiai innovációkkal szoros összefüggésben álló gyorsulás azonban nemcsak előnyöket hozott, hanem jelentős kihívásokat is.

Ferenc pápa 2023-ban másodszor látogatott el Budapestre, a Duna Királynőjéhez és így nem meglepő, hogy Guardini folyam-hasonlatát vezette elő a Pázmányon tett látogatásakor. A folyam vízgyűjtőjén összegyűjti a többi kisebb folyó vizeit, mint a kultúra az emberiség szellemi, kulturális és lelki értékeit, tovább viszi és szétteríti a világban. Ennek során különböző akadályokba is ütközik. A beszéd épületének mintegy záróköve az a rövid gondolatsor, melyben Őszentsége reflektált gépiesség, a technicizáció veszélyeire. A technokrata paradigma veszélyeiről szólva kiemelte az eszközszerű bánásmód veszélyeit, a közösségi kötelékek elsorvadását és azt, amit mindennap érzünk, hogy a külső gyorsaság kéz a kézben jár a belső törékenységgel. A technokrata paradigma

* Egyetemi docens, Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5108-1734

így az emberiség instabilitásához vezet. Az 'új humanizmus' homogenizál a közösségi élet ritkává egysíkúvá és szomorúvá válik.[1]

A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy átfogó képet adjon a modernitás kultúrmorfológiai sajátosságairól, a technológiai fejlődés pozitív és negatív hatásairól, valamint arról, hogy milyen társadalmi és egyéni válaszok születtek a felmerülő kihívásokra.

2. A tér és az idő meghódításának ára: a közelség és intimitás elvesztése

A modernitás nagy narratívája szerint az ember fokozatosan felszabadítja magát a természeti, társadalmi, biológiai és történelmi kényszerek alól. Ez a modern élet minden területét átható törekvés, az emberi lélekben ősidők óta rejlő vágy, hogy uralja a természetet, megszabja az időt, és meghódítsa a teret, a modern kor nagy programjává nőtte ki magát. A modern ember számára a tér és az idő többé nem megmásíthatatlan adottság, hanem kihívás, amit le kell győzni. Ebben a küzdelemben a legfőbb eszköz a mechanizáció, melynek szellemiségét elsőként Frederick Winslow Taylor rendszerezte és ültetette át a gyakorlatba.

A taylorizmus nem más, mint az emberi gondolkodás és munka elméleti alapokra helyezett hatékonysági rendszere, amely szerint minden mérhető és kiszámítható. Az emberi ítéletalkotásban nincs helye a szubjektivitásnak, ami a tiszta és pontos gondolkodás útjában áll, így azt félre kell tenni.[2] Minden döntést gépiesen, mérhető alapokon kell meghozni: amit nem lehet számokban kifejezni, az egyszerűen nem létezik, vagy nem bír értékkel. A társadalmi szerveződés legjobb formája az, ahol az állampolgárok életét úgynevezett szakértők irányítják, erkölcsi dilemmák helyett csupán praktikus számításokon alapuló döntésekkel.[3]

A modernitás egészét átható folyamat két alapvető törekvése a *gyors*ítás és a *távtalanítás*. A ritmus gyorsításának vágya áthatja mindennapi életünk legapróbb mozzanatait is: gyorsolvasunk, gyorsan gondolkodunk, gyorsan étkezünk. Az azonnali megoldások utáni vágy mindent átsző, és nemcsak a hétköz-

---

1 *Ferenc pápa beszéde az egyetemi és kulturális élet képviselőihez.* Budapest, PPKE, 2023. április 30. https://tinyurl.com/yzpr5k9n

2 Schlett András: Zöld forradalom a szürke zónában: A taylorista mezőgazdaság útvesztői Magyarországon. *Közép-európai K*özlemények, (2012/3–4. 18–19.

3 Török Péter: Gondolkodás és mentális egészség: Korunk kultúrája és társadalmi következményei. *Embertárs,* 2008/ 4. 303.

napi életünk területein, hanem még a természetközeli szférákban, mint például a mezőgazdaságban is megfigyelhető ez a tendenciája a gyorsulásnak. Az utak lerövidítése, az idő nyomása minduntalan jelen van, miközben az élet mélyebb, elmélyülést igénylő dimenziói egyre inkább háttérbe szorulnak. Látványosan gyorsult fel az információ áramlása: egy-egy jel, esemény, hír szinte azonnal oltja ki a következőt. S gyakran érezzük, hogy a gyorsaság árnyékában elvész a tevékenységekhez kapcsolódó megélés és mélység is. Az egyre gyorsabb világ lineáris rendje felbomlik, s vele együtt az emberi élmények összefüggő rendszere is.[4]

Az előzőhöz szorosan kapcsolódó másik törekvés a távtalanítás, szintén jelentős hatással van a modern ember életére. Ma már természetes, hogy valaki reggel még Európában kel, de estére akár a világ túlsó felén hajtja álomra fejét. A repülők, az internet és a modern közlekedési eszközök a világ minden pontját közel hozták, a tér egyre kevésbé képez akadályt. A modern ember otthonosan mozog a világ nagyvárosaiban, mégis gyakran érzi, hogy saját életvilága, közvetlen környezete idegenné vált számára. A fizikai távolság leküzdése nem jár együtt az intimitás és a közelség megőrzésével – az ember egyre inkább elveszíti azokat az apró, bensőséges kapcsolatokat, amelyek korábban természetes részét képezték az életnek.

Az idő és a tér meghódítása közben az intimitás, a közvetlenség élménye lassan kifakul, a modern ember elidegenedik saját magától, közvetlen világától.

3. A gazdasági fejlődés dinamikája és az élet mechanizálódása

A modern világ szédületes tempójú fejlődése a minőség, a mennyiség, a gyorsaság és a felhalmozódás terén olyan ugrásszerű változásokat hozott, amelyekhez foghatót korábban az emberi történelem nem ismert. Ez a fejlődés nem a véletlen műve, hanem a tudományos haladás, a technológiai újítások és ezek mindennapi életünkbe való villámgyors beépülésének következménye. Az anyagi világ robbanásszerű növekedése, amely a 18. század elején vált látványossá, nem választható el a kapitalizmus születésétől, attól az új gazdasági rendszertől, amely a tulajdon és a személyes érdek profitra épülő logikájára alapozza működését. A

[4] Eriksen Thomas Hylland: *A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban.* Budapest, L'Harmattan, 2009.

technológiai haladás lehetővé tette, hogy a megtermelt javak mennyisége megsokszorozódjon, új távlatokat nyitva az anyagi szükségletek kielégítésében.

Rendelkezésünkre állnak megbízható és átfogó gazdasági, társadalmi adatsorok, amelyek révén képet alkothatunk e folyamatról. Az egyik legjelentősebb ilyen munka Angus Maddison nevéhez kapcsolódó kutatás, amely világosan mutatja, hogy a világ egy főre eső GDP-je a 18. század végéig, a 19. század első harmadáig csupán mérsékelt ütemben növekedett.[5] A történelem hosszú évszázadain át az anyagi javak gyarapodása csak lassan haladt előre, mintha csak egy vastag burok akadályozta volna meg, hogy az emberiségben rejlő potenciál kibontakozzon. Aztán elérkezett az ipari forradalom: egy addig ismeretlen erő, amely Nyugat-Európában született meg, és innentől kezdve a világgazdaság növekedése példátlan sebességre váltott. Az alábbi ábra szemlélteti az elmúlt kétszáz év világgazdasági növekedését, az egy főre jutó GDP tekintetében. A rövid távú kilengéseket kisimítva kirajzolódik a hosszútávú trendvonal, és jól látható a gyorsuló növekedés.

Az elmúlt kétszáz év világgazdasági növekedése az egy főre jutó GDP tekintetében

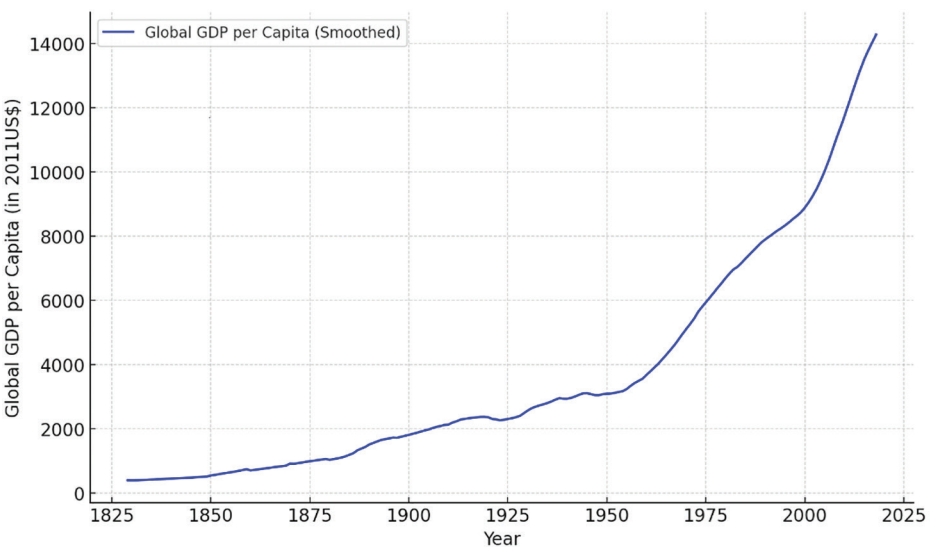

Forrás: Maddison Project Database, 2020. Groningen Growth and Development Centre, Faculty of Economics and Business. https://tinyurl.com/zydfhe28

[5] Maddison Project Database, 2020. Groningen Growth and Development Centre, Faculty of Economics and Business. https://tinyurl.com/zydfhe28

A gőzgép feltalálása, a gyárak megjelenése, a tömegtermelés térnyerése mind-mind egy új világ hajnalát jelentették, ahol a kézműves munka és a természet közeli életforma helyét a gépek és a hatékonyság vették át. Az 1800-as évektől kezdődően a termelékenység olyan mértékben növekedett, amire korábban nem volt példa; mindez lehetővé tette, hogy az emberiség sokkal rövidebb idő alatt sokkal több jószágot állítson elő, mint bármikor azelőtt.

Ám ez a fényes gazdasági fejlődés nem ment végbe következmények nélkül. Az élet fokozatosan mechanizálódott, a munkaerőpiac pedig gyökeresen átalakult. Az egykori mesterek, akik saját kezük munkájának mesterei voltak, immár a gépek monotóniájába kényszerültek, a kézművesség bensőséges világa pedig háttérbe szorult. Az ipari forradalom megteremtette a modern élet dinamizmusát, de azzal is együtt járt, hogy az emberek fokozatosan elidegenedtek saját munkájuktól, környezetüktől. Ez az új korszak, bár vitathatatlanul a fejlődés korszaka, az elidegenedés és a mechanikus lét időszakává is vált.

A kirobbanó gazdasági fejlődés által ígért fényes távlatok mellett sötét árnyak is megjelentek: az emberi létezés és közösségek mélyebb struktúrái bomlásnak indultak. Az egykori szerves kapcsolatok, amelyek az embereket egymáshoz és a természethez fűzték, fokozatosan pusztulásnak indultak. Az organikus közösségekben, az egyén egyedi és felcserélhetetlen, a mechanizált világban az ember pusztán funkcióvá válik, és így könnyen helyettesíthető. A család válsága, az utolsó organikus közösségek széthullása e folyamat szomorú jelei.

A technikai tudományokon és az észszerűségen alapuló civilizáció által felvetett problémák, hogy megbomlik az egyén és a társadalom, az ember és a természet közötti egyensúly. Az értékalapú személyiség, elveszítve korábban stabil élet-alapját, válságba kerül.

4. Kulturális megszaladás?

A folyamat dinamikájának megragadására a biológusok által leírt megszaladási jelenségeket hívom segítségül, melyek révén érthetővé válik a változások szélsőséges volta. A megszaladási jelenség a biológia világában azt a folyamatot jelenti, amikor egy szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat. E folyamat az állatok világában gyakran rejtélyes volt, hiszen első ránézésre ellentmondott a környezethez való alkalmazkodás logikájának. A pávakakas díszes farktolla például előnyt jelent a párválasztásban, ám a túlélés szempontjából inkább hátrány: akadályozza a mozgásban, nehezíti a ragadozók elől való menekülést, és a díszes tollak előál-

lítása hatalmas energiát emészt fel. A jelenség gyökere a pávatyúkok szexuális preferenciájának változásában keresendő, amely elindította a farktoll jellegének átalakulását, végül egy megszaladási folyamat révén annak túlzott kifejlődéséhez vezetett. A megszaladási folyamatot pozitív visszacsatolások táplálták, míg végül egy új egyensúlyi állapot alakult ki a környezettel, a negatív visszacsatolásokra adott válaszok révén.

A megszaladási jelenségek időbeli lefutása

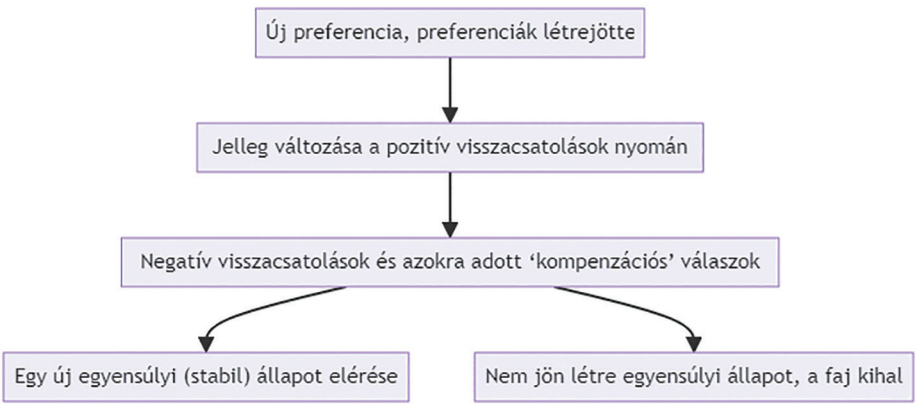

Az emberi megszaladási jelenségek azonban eltérnek az állatok világában megfigyeltektől. Míg az állatoknál a genetikai mechanizmusok révén történik a preferenciák átadása, az embereknél a tanulás és a kulturális átadás játszik döntő szerepet. Az emberi preferenciák nagyrészt tanultak, kulturálisan öröklődnek, így gyorsabban és intenzívebben képesek megszaladási folyamatokat elindítani. A modern társadalomban a kulturális minták átvétele sokkal gyorsabb, hiszen a televízió, az internet és más médiumok révén széleskörűen terjedhetnek egyes beállítódások. Mindezt jól mutatja, hogy egy külön iparág alakult ki a fogyasztói preferenciák befolyásolására, és a legtöbb cég marketingstratégiája alapoz ezekre a hatásokra.

A modernitással együtt járó orientációváltás lényege az élettel kapcsolatos prioritások és életszemlélet átalakulása. Az emberek egyre inkább azokat a könnyen számszerűsíthető előnyöket részesítik előnyben, amelyek gyors és kézzelfogható eredményeket hoznak, míg elhanyagolják a kevésbé egzakt, ám mélyebb és hosszú távon értékes élményeket, mint például a kulturális élvezetek vagy a társas kapcsolatok sokszínűsége. A racionális, célirányos cselekvés kerül előtérbe, és ez erősíti a materialista értékrendet. Ugyanakkor kizárja azt a lehetőséget, hogy az egyén valóban elmerüljön egy-egy tevékenységben,

belefeledkezve annak lényegébe, hiszen a modern világ állandó gyorsulása és célorientáltsága ezt nem engedi meg.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy mi a preferencia- vagy másként orientációváltás eredője. Mi az a belső hajtóerő, amely az emberi beállítódások és tulajdonságjegyek sorában olyan változásokat indított el, amelyek robbanásszerű anyagi fejlődéshez vezettek. Milyen értékek, beállítódások járultak hozzá e folyamatok kibontakozásához, majd rátérünk azokra a pozitív visszacsatolásokra, amelyek tovább erősítették, sőt felerősítették ezt az irányt. E visszacsatolások olyan hatásokat hoztak létre, amelyek egymást támogatták, így az orientációváltás egyre inkább uralkodóvá vált az emberi életben és gondolkodásban.

Azonban az instabilitás árnyéka is ott lebeg a folyamat felett. Ahogy a megszaladási jelenségekben gyakorta tapasztaljuk, a gyors és látványos eltolódásokat negatív visszacsatolások kísérik. Ezek a visszacsatolások lényegében figyelmeztetések: egy jelleg túlzott mértékben való megerősödése veszélyes lehet az egyensúlyra. E ponton jelennek meg azok a sokrétű kompenzációs válaszok, amelyek célja, hogy mérsékeljék a káros hatásokat, s egy stabilabb, egyensúlyi állapot felé tereljék a fejlődést.

A megszaladás folyamata nem egyenes vonalú. Az időbeli lefutása során instabil és stabil állapotokon halad keresztül. A jelleg extrém volta mindig csak a kezdeti, tradicionális állapothoz képest értelmezhető; vagyis ahhoz a kiindulóponthoz képest, amelyet az ember esetében történelmi és kulturális ismereteink, valamint a ma is létező tradicionális társadalmak vizsgálata révén rajzolhatunk meg. A modern ember tehát, miközben fáradhatatlanul halad előre, egyfajta belső feszültség kíséretében és egyensúlyát különféle kompenzációs mechanizmusok révén próbálja fenntartani.

5. Új preferencia

Nem könnyű pontosan megjelölni, hol és hogyan kezdődött az orientációváltás, a hagyományos normák megváltozása. Sokak szerint ez a kapitalizmus, mint új gazdasági és társadalomszervezési forma megjelenésével vette kezdetét, amely szorosan összekapcsolódott a protestáns fordulattal. A világ alapvetően átalakult a kapitalizmus hatásmechanizmusa révén, és ezzel párhuzamosan az egész kulturális szövet is átrendeződött. A közösségek belső szerkezete, a gondolatok kibontakozásának tere megváltozott: új minták, új igények jelentek meg, vagy erősödtek fel, amelyek az emberi orientációt is új irányba terelték.

A modern kapitalizmust számos jelentős gondolkodó elemezte. Tawney, Lujo Brentano, Schapiro, Pascal, Kraus, Sombart és Weber írásaikban különböző szemszögből világították meg, milyen hatást gyakorol a kapitalizmus az emberre. Közülük talán a legismertebbek Werner Sombart és Max Weber írásai. Weber úgy vélte, hogy a kapitalizmus szellemének a tradicionális érzésvilággal és viselkedésmóddal kellett megküzdenie. Egyik példája szerint a tradicionális munkás inkább vonzódott ahhoz, hogy kevesebbet dolgozhasson, mintsem többet keressen. Weber munkájában visszautalt Sombart gondolataira, aki a kapitalizmus kialakulását két alapvető gazdasági vezérmotívummal szemléltette: ez a szükségletek fedezése és a vagyonszerzés.[6] Amit Sombart szükségletfedező gazdasági rendszernek nevezett, azt Weber gazdasági tradicionalizmusként írt le.[7]

Weber az új kapitalista karakter megrajzolásához Benjamin Franklin életvezetési tanácsait hívta segítségül. Franklin, a 18. század közepén megfogalmazott bölcsességeivel olyan üzleti tanácsokat adott, amelyeket a gyakorlati életből merített, és a célszerű viselkedési formákat domborította ki. Az új ethosz kialakulásában valószínűleg meghatározóak voltak a környezeti és klimatikus viszonyok is. Északon és Nyugat Európában a gazdaságföldrajzi és éghajlati sajátosságok kedveztek az új ethosz kialakulásának: a tél kemény kihívásokat állított az ember elé, így a takarékosság, a beosztás és a jövőorientált életvezetés vált jellemzővé. Ezzel szemben ott, ahol ezek a környezeti kihívások nem voltak meghatározóak, nem alakult ki ilyen mértékben a takarékosság és a racionalizálás ilyen fokú igénye.[8]

Az új ethosz jelentős mértékben támogatta a tőkés gazdaság fejlődését, mivel ösztönözte a személyes magatartás bizonyos vonásait, mint például a hivatástudatot, a racionális gondolkodást és a célorientált cselekvést, mindezt etikai színezettel gazdagítva. A modern kapitalizmus szellemiségének – sőt, az egész modern kultúrának – egyik alappillére a racionális életvezetés, az evilági irányultság és az élet vállalkozásként való értelmezése. A hivatásra épülő racionális életvezetés és a hozzá tartozó személyes magatartásbeli jellegek kulcsfontosságúvá váltak a gazdasági növekedés szempontjából. A kapitalizmus szelleme megköveteli a tervezést, a kalkulációt és az élet átgondolt alakítását. Amikor

6 Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, Gondolat, 1982. 56–58.

7 Tomka Miklós: Széljegyzetek Max Webernek a Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme című írásához. In: Molnár Attila Károly (szerk.): *Szellem és etika.* Budapest, Századvég, 2005. 87–88.

8 Kopátsy Sándor: *Nyugat felé… Az európai civilizáció története a Paradicsomtól Amerika felfedezéséig.* Budapest, Kairosz, 1998. 287–292.

ezek a vonások morális rangra emelkednek, az embereket arra ösztönzik, hogy ennek megfelelően éljék életüket.

5.1. Felerősítő hatások - pozitív visszacsatolások

A kultúra szociológiai értelemben nem más, mint normák és értékek összessége, mely egyfajta belső rendként és külső iránytűként szabályozza az életünket. Ezek a normák azonban nem függetlenek az értékektől, amelyek meghatározzák, mi az elfogadott és helyes viselkedés. A viselkedési formáinkat és normáinkat környezetünk alakítja, jutalmazva vagy büntetve egy-egy cselekedetünket, így formálva akár tudat alatt gondolkodásunkat, beállítódásainkat. A kérdések, amelyek megfogalmazódnak és a rájuk adott válaszok egyaránt az adott világ körülményeit tükrözik. Ha valaki olyan közegben nő fel, ahol bizonyos viselkedést tartanak sikeresnek, míg másokat elutasítanak, az egyén az uralkodó beállítódásokat teszi magáévá. Ha a szocializáció különböző színterei, generációról-generációra egyfajta látásmódot erősítenek, ezek a nézetek válnak világlátásunk alappilléreivé.

Mai kultúránkat és oktatási rendszerünket teljes egészében áthatja a tudás haszonelvű megközelítése. A tudást gyakran pusztán termelési tényezőként értelmezzük, mintha értéke kizárólag abban rejlene, milyen gyakorlati haszonnal járhat.[9] E felfogás alapján az ismeretek alkalmazhatósága, piacképessége az egyetlen mérce, amely megkülönbözteti a hasznosat a feleslegestől. Ebben a világban a *techné,* az alkalmazott tudomány képezi a haladás zálogát, és a verseny legfontosabb tényezője mind a nemzetek, mind az egyének között. Sokkal többre becsüljük a jövedelemtermelő tudást, mint azokat a készségeket, amelyek egyszerűen csak szebbé, gazdagabbá teszik az életet. Nem azt tanuljuk, amiben örömünket leljük, hanem azt, amivel anyagi értelemben előnyhöz juthatunk. Ez a haszonelvű megközelítés figyelmen kívül hagyja, hogy a tanulás és az értelemkeresés önmagában is öröm forrása lehet.[10] Scitovsky Tibor, a Stanford Egyetem magyar származású közgazdásza éles szemmel mutatott rá, hogy a modern amerikai kultúra utilitarizmusa gyanakvással tekint mindarra, ami nem rendelkezik azonnali és mérhető haszonnal. A kultúrának és a mű-

[9] Polónyi István: *Emberi erőforrásaink 21. századа.* Budapest, Gondolat, 2016.

[10] Scitovsky Tibor: *Az örömtelen gazdaság.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.

vészetnek, mivel nincs közvetlen anyagi értéke, nem sok szerep jut ebben az értékrendben.[11]

A modern média minden korábbinál hatékonyabban közvetíti a modern ethoszt. Már gyermekkorban megkezdődik a versengés a státusszimbólumokért, és milliók életét hatja át ez a küzdelem, amely gyakran észrevétlenül formálja világlátásunkat. Ki tekinthető sikeresnek? Mi a siker? A válaszok megtalálhatóak korunk menedzsmentirodalmának lapjain is. A könyvesboltok polcai roskadoznak az életvezetési tanácsokat kínáló kötetektől, amelyek mind ugyanabba az irányba mutatnak. Korunk hőse az innovátor, a *homo faber,* az anti-metafizikus tényember, aki a modern világ mozgatórugója és mintaképe is egyben. Energiái kifelé irányulnak, s nem az önreflexió, hanem a külső világban való érvényesülés hajtja. Minden döntését a hűvös tényérzék vezérli, amely távol tartja őt a tradícióktól és vallásos érzelmektől. Nem keres már régi bölcsességekben vagy hitrendszerekben kapaszkodót, hiszen az új rend, az innováció, az állandó változás az ő egyetlen világképe. Létezésének alapélménye az állandó feszültségben élés, mintha sosem találhatna nyugalmat a lét kaotikus valóságában. Mivel alapvetően anti-idillikus, nem hisz a békés elcsendesülésben, világát a verseny, a küzdelem, a teljesítmény hatja át. Gyanakvó és kalkuláló, minden lépését alaposan mérlegeli, minden eshetőséget számba vesz. Élete minden pillanatát a számítás hatja át, mintha csak a jövőben leselkedő külső veszélyekkel szemben próbálná magát folyamatosan körülbástyázni. Nyughatatlan, környezetét állandó kontroll alatt tartja, biztosítva magát minden váratlannal szemben, nem hagyva helyet a véletlennek, a spontaneitásnak. Így válik a technikai fejlődés és a piaci sikerek legfőbb alakítójává, aki folyamatosan újít és formál, de talán sosem talál végső megnyugvást.[12]

A modern értelemben vett siker összetevőinek feltárásában a pszichológiai kutatások is fontos szerepet játszanak. Az utóbbi évek vizsgálatai rámutatnak, hogy a menedzserek körében gyakori az empátia hiánya és a szélsőséges kockázatvállalási hajlam. E tulajdonságok lehetővé teszik, hogy a sikeres vezetők céljaikat mindenáron elérjék, gyakran átgázolva másokon. Bár kevésbé képesek őszinte érzelmek kifejezésére, kiválóan értik az önmenedzselés művészetét. Ha

[11] Schlett András: Egy nem utilitarista közgazdász. Scitovszky Tibor (1910–2002) a viselkedési közgazdaságtan előfutára. In: Katona Klára – Schlett András (szerk.): *XX. századi híres magyar közgazdászok XXI. században is érvényes gondolatai,* Budapest, Pázmány Press, 2019. 91–93.

[12] Oswald Spengler: *A nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. II. Világtörténeti perspektívák.* Budapest, Noran Libro – Kossuth, 1923/2023. 488–489.

a helyzet úgy kívánja, gátlástalanul megszegik a társadalmi normákat, miközben megnyerő stílusuk révén sokakat elbűvölnek, s sikerük nem marad el.[13]

5.2. Megbomló egyensúlyok – Negatív visszacsatolások

A felerősítő hatások után elengedhetetlen, hogy megvizsgáljuk a negatív visszacsatolásokat is, melyek nyomán kibontakozik a kapitalizmus által hozott mélyreható változás. Ez az átalakulás nem csupán a gazdaságot érinti, hanem alapjaiban változtatja meg a társadalmak szövetét is, felborítva azt az érzékeny egyensúlyt, amely az egyén és társadalom, az ember és természet, a test és lélek között fennállt. A modern világot elsősorban gazdasági és fogyasztói érdekek vezérlik, s e folyamat során mindent mérhető információra, termelékenységre redukáló profán ösztönzők szorítják ki az élet más dimenzióit.

A termelés és a vagyongyűjtés erkölcsi felsőbbrendűsége azt eredményezi, hogy egyre inkább takarékoskodunk az időnkkel és az embertársaink iránti figyelemmel. Az identitás alapja egyre inkább a birtoklás lesz: az anyagi felhalmozás, mint életcél, oda vezet, hogy még a boldogság is csupán hasznossággá redukálódik. Az egyént e modern szemléletben a tulajdon alapozza meg, így a pénz nem csupán csereeszközként, hanem az ember társadalmi hasznosságának mércéjeként is szolgál.[14]

A technológiai tudományok és a racionalizáció által vezérelt civilizáció megbontja a létezés természetes rendjét: míg az organikus közösségekben az egyén pótolhatatlan és szorosan összefonódik a közösséggel, addig a gépiesített világban csupán egy funkcióra redukálódik, és könnyen helyettesíthetővé válik.[15] Ez a felcserélhetőség válságba sodorja azokat az értékeket, amelyek valaha az emberi boldogság alapkövei voltak. A család, a közösség és a barátság háttérbe szorulása drámai méreteket ölt. A közösségi kapcsolatok fokozatosan elvékonyodnak, a közösségi kötelékek elsorvadnak.[16] A modern világ nagy veszedelme az 'egyénközpontú szomorúság' – írja Ferenc pápa *Ez a gazdaság öl* című

[13] James Silver – Ronald Schouten: *Almost a Psychopath.* (Harvard Health Books) Harvard University, 2012.

[14] Schlett András: A tradicionális agrárközösségek válságjelenségei: A paraszti polgárosulás és az egyke. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei,* (2011) 38. 159–171.

[15] Hamvas Béla: *Pathmos I.* Budapest, Medio, 2015. 420.

[16] Andrea Tornielli – Giacomo Galeazzi – Ferenc pápa: *Ez a gazdaság öl.* Budapest, Jezsuita Kiadó, 2015.

könyvében, amely a felszínes élvezetek beteges kereséséből és az elszigetelt lelkiismeretből fakad.[17]

A különféle tudományok vizsgálati területük szerint reflektálnak a kialakult helyzetre. A közgazdászok a disztribúciós problémákra fókuszálnak, míg a szociológia az elidegenedést helyezi előtérbe: azt, hogy az emberek eltávolodnak a természettől, környezetüktől, társadalmi kapcsolataiktól, és munkájuk pusztán funkcióikra redukálódik. Az ember elveszíti központi szerepét és gazdasági célok eszközévé válik. Az orvostudomány a civilizációs betegségekkel kapcsolja össze a változást: a korábbi életmód radikális átalakulása új betegségeket hozott felszínre, míg a régi kórképek lassan eltűntek. Az infarktus például csak 1878-ban kapott orvosi leírást, s ekkor még az ischaemiás szívbetegség vagy a cukorbetegség annyira ritka volt, mint a fehér holló.

A modern világ válságának egyik legárulkodóbb tünete az egyre többeknél jelentkező pszichés egyensúlyvesztés. Az emberek mindennapi életében a lelki értékek elhanyagolása, a pszichés és mentálhigiénés zavarok terjedése látványos növekedést mutat. A gyorsan változó világ sodrásában az egyénnek nagyfokú tudatosságra lenne szüksége, hogy megtartsa az irányítást élete fölött, ám a változások gyakran olyan gyorsan zajlanak, hogy az adaptáció nehézkes, gyakran fájdalmas. Ez az adaptációs zavar megnyilvánulhat krónikus stressz, depresszió, tanult tehetetlenség vagy vitális kimerültség formájában, végső soron a kontrollvesztés érzésével párosulva. E jelenségek az életminőség romlásához vezetnek, és egyre nagyobb szerepet játszanak az emberek korai egészségromlásában és végül az életük tragikus rövidülésében.

A modern kapitalista kultúra emberi viselkedést átformáló hatásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a célracionális gondolkodás megfosztja az embert tevékenységeinek lényegétől, a részvétel belső megélésétől, a belefeledkezés örömétől. Az emberiséget számtalan tevékenységének kialakulásában épp az örömök keresése vezérelte: sport, játék, képzőművészet – mind-mind gazdagabbá teszik életünket. Az ilyen, önmagukért végzett, ún. *autotelikus* tevékenységek nem igényelnek külön jutalmat, saját magukban hordozzák az elégedettség érzését. Ám ha a racionalizáció minden cselekvést célhoz köt, az ember elidegenedhet saját tevékenységeitől és az élmények átélése nehezebbé válhat. A merev logikusság, a folyamatok aprólékos megtervezése, a megfelelési kényszer és a racionális időkihasználás, mind-mind csökkenti az örömérzetet.[18] A modern embert könnyen beszippantja az életet célokra és alcélokra felosztó szemlélete, s bár a

[17] Uo.

[18] Schlett (2019) i. m. 91–92.

célok elérése fontos, gyakran maga az út több örömet okoz, mint a végcél elérése. Bár az ember egyik legfontosabb élményforrása a társas stimuláció, a racionális életvezetés takarékoskodik az idővel és a másokra fordított figyelemmel.[19] A nyugati kultúrában az individualitás és a privát szféra sérthetetlensége nagy értéket képvisel, míg a társas kapcsolatok minősége és gazdagsága – melyek jelentősen növelik a boldogságérzetet – háttérbe szorul.[20]

A jelenség átköt az emberi tevékenységek komplexitásának elemzéséhez. Bár a modern társadalmakban az egyén számtalan alternatíva közül választhat, mégis egyre többen érzik magukat boldogtalannak. Ennek egyik oka, hogy a tevékenységeink feszültség-oldó, komfort-orientált dimenziója vált hangsúlyossá, amely azonnali és könnyen mérhető nyereségekkel jár, míg a kumulatív javak – család, közösség, barátság – hosszabb távon mutatják meg valódi értéküket. A közgazdaságtan határhaszon elmélete – miszerint egy jószág fogyasztásának haszna folyamatosan csökken – a komfort-orientált javakra igaz, ám a kumulatív javak esetében épp ennek az ellenkezője áll fenn.

Az evés, a munka, a szexualitás több, mint puszta biológiai szükséglet, hiszen mindezek komplex szociokulturális tevékenységek, amelyek az emberi szellem és lélek épülését is szolgálják. Az evés nem csupán a test táplálása, hanem a közösségi élmény része; az étkezés élvezete, az ízek gazdagsága messze túlmutat a gyorséttermek egyhangú világán. Ugyanez igaz a szexualitásra is, amely nem pusztán stresszoldás, hanem a párkapcsolat elmélyülésének, az intimitás megélésének területe. Ugyanúgy a munka sem csupán anyagi jövedelemforrás, hanem lehetőséget ad az ember lelki-szellemi kibontakozására is. Azonban a modern társadalmak embere gyakran megelégszik e tevékenységek redukált funkcióival: az ebéd munkaebéddé, a munka puszta pénzkeresetté válik, míg a barátság kapcsolati tőkévé silányul.[21]

A kapcsolatok átváltása, a tevékenységek redukciója csökkenti azok valódi értékét. Az élet gazdagítását szolgáló tevékenységek minősége és élvezete sokkal több időt és figyelmet igényel, mint amit a modern ember hajlandó ezekre áldozni. A munkától való elidegenedés pedig azt eredményezi, hogy az embe-

[19] Scitovsky i. m. 69–70.

[20] Uo. 162.

[21] Schlett András: Kapitalizmus, mint kulturális megszaladás. In: Katona Klára (szerk.): *A piac és az állam az ember szolgálatában, Aktuális társadalmi, gazdasági kérdések a Katolikus Egyház tanításának tükrében.* (Heller Farkas Könyvek 4.) Budapest, Pázmány Press, 2018. 66–67.

rek többsége számára a munka csupán a fizetés mértékét jelenti. Az emberi élet ilyen módon való egyszerűsödése szegényebbé teszi a világunkat.[22]

5.3. Kompenzációs mechanizmusok és kompenzációs csapdák

A megszaladás instabil állapotában jelentkező negatív visszacsatolásokra adott kompenzációs válaszok alapvető célja, hogy mérsékeljék a változások káros hatásait, s így elősegítsék egy stabilabb egyensúly kialakulását. Ezek a mechanizmusok rendkívül sokfélék lehetnek, s kiterjedhetnek a személyes és kollektív szférára egyaránt. Az alapvető metafizikai elv világos: a természet mindenben az egyensúlyra törekszik.

Ha szemügyre vesszük az állami beavatkozás alakulását a fejlett világban, rögtön feltűnik annak jelentős növekedése az elmúlt másfél évszázad során. Adolph Wagner német közgazdász még a 19. század végén fogalmazta meg híres elméletét, amely szerint az ipari társadalmak fejlődésével az állami kiadások aránya növekszik a nemzeti jövedelem felhasználásában.[23] Wagner-törvényként ismertté vált gondolatának lényege, hogy nemcsak abszolút értelemben nő a közkiadások összege, hanem relatív értelemben is, hiszen az állam szociálpolitikai, közigazgatási és jóléti szerepe egyre nagyobb hangsúlyt kap.[24]

Az állami beavatkozás növekedése azonban nem csupán az elosztási problémákra kíván választ adni, hanem egyben olyan társadalmi jelenségekre is, mint az atomizálódás és az elidegenedés. A modern társadalom atomizált egységeit az önérdek tartja össze: az a törekvés, hogy mindenki saját hasznát lássa a másikból. A közösségi törekvések ma már leginkább állampolgári jogokban és kötelességekben öltenek formát. Az egyén önálló identitása és érdeke összefonódik azzal, amit a társadalom vár el tőle mint állampolgártól.

A modern nyugati világ legsúlyosabb problémái közé tartozik a családok szétesése és funkcióik elvesztése. A posztmodern társadalmi folyamatok eredményeképpen számos helyen megjelentek az úgynevezett ’emberbérlő’ szolgáltatások, ahol szinte minden társas szükséglet kielégíthető a piacon keresztül. Japánban például egyre szélesebb körben terjed az emberbérlés-ipar: barátot, családtagot, sőt teljes családot is bérelhetnek. A szolgáltatók pedig nem győzik

[22] Scitovsky i. m. 83.

[23] Vö. a költségvetés aránya a finanszírozásban a 20. század eleji 3-5 százalékról 40-50 százalékra nőtt a nyugat-európai országokban az 1960-as évekre.

[24] Schlett András: *Államháztartás és szakpolitikák.* Budapest, Pázmány Press, 2018. 13.

hangsúlyozni, hogy bár csak átmeneti és látszólagos megoldást nyújtanak, mégis visszahoznak valamiféle harmóniát kuncsaftjaik életébe.[25]

A virtuális világba való belemerülés szintén egyfajta kompenzációs eszközzé vált. A modern ember látszólag több tucat, sőt akár több száz 'baráttal' is kapcsolatban állhat online, de ezek a mesterséges közösségek sokkal ingatagabbak, mint a valós kapcsolatok. Az ilyen internetes kapcsolatok gyakran felszínesek, és amikor igazán szükség lenne egy valódi barátra, nehéz eldönteni, kit hívjunk fel.

A kompenzációs mechanizmusok gyakran önigazolásként is szolgálhatnak. Példaként említhetjük a vállalatok társadalmi felelősségvállalását (CSR – *Corporate Social Responsibility*), amely azt sugallja, hogy a nagyvállalatok képesek pótolni az emberi lét elvesző dimenzióit. A CSR arra törekszik, hogy a profit logikájával összhangban megvalósítsa az emberi szolidaritást, közvetítve az igazán értékes emberi értékeket. A munka mechanizálódására adott válaszreakcióként sok nagyvállalat törekszik a munkavégzés megszemélyesítésére, egyfajta kötődés és személyesség illúzióját kínálva. A kézműves termelési paradigmák újraéledése ugyanakkor tényleges választ jelenthet, visszatérést egy olyan állapothoz, amikor a termelő közvetlen kapcsolatban állt a termékével, és személyes kapcsolatot ápolt piacával.

A reklámipar sem marad ki a vázolt folyamatokból. A reklámok ma már nem pusztán a termékek hasznát hangsúlyozzák, hanem olyan életérzéseket társítanak hozzájuk, mint a szerelem, a barátság, vagy a közelség érzése. Egyes üdítőreklámok például már nem csupán a boldogságot ígérik, hanem az önkifejezés lehetőségét is, míg egy benzinkúti kávézólánc az 'őszi bekuckózás támogatójaként' hirdeti magát. Az emberben így azt a benyomást keltik, hogy a legönazonosabb élményeit is a fogyasztás révén érheti el.

6. Zárszó

A jelenkor utópiája a gazdasági növekedés mindent átható ígérete, amely szerint minden társadalmi probléma megoldható a technológiai fejlődés révén. Ez az álom Platón régóta vágyott aranykorának vízióját idézi, ahol az ember, miután legyőzte az anyagi szűkösséget, végre felszabadulhat, és méltó, értelmes életet

[25] Schlett (2019) i. m. 96.

élhet.[26] Az ipari társadalom valóban felszámolta a személyes függőségek korábbi formáit, mint a rabszolgaság és a jobbágyság, és a gazdasági fejlődés kibontakozásával elérhetővé vált az egyéni szabadság kiteljesedése. Az ígéret szerint egy hatékonyabb gazdaság egyben egy gazdagabb és szabadabb társadalmat is teremt.[27]

A ránézésre gazdagabb, szabadabb társadalom viszont új típusú függőségek sokaságát teremti. Egy olyan társadalmi-gazdasági rendszert, mely egysíkú világot hoz létre, mely elmossa a kulturális és mentális struktúrák sokszínűségét, az emberi értékek valódi alapját, válságba sodorva az egész emberi kultúrát. Bár lassan felismerjük ezeket a folyamatokat, megfigyelhető egy lassú tudatosodás, láthatóan nem érezzük át eléggé a helyzet súlyosságát. A felgyorsult élettempó mára látványos fázisba ért, mi pedig, mint résztvevők, éljük és elfogadjuk a jelenkori értékvilágot, mint a lehető legtermészetesebbet.[28]

Ferenc pápa egyetemünkön tett látogatásakor, mint egyház- és világtörténelmi alkotótársakhoz szólt az oktatókhoz és a hallgatókhoz. Beszédében így összegzett:

> „Miközben a technokrata gondolkodás a határokat nem ismerő haladást hajszolja, az ember valójában törékeny és gyakran épp a határain érti meg, hogy Istentől függ és hogy össze van kapcsolva másokkal és a teremtéssel.” Majd rámutatott, hogy „a kultúra és az egyetem szerepe, hivatása is ebben a kontextusban ragadható meg a legjobban.”[29]

[26] Tom Stonier: *The Wealth of Information: A Profile of the Post-Industrial Economy.* London, 1983.

[27] Sabino Chialá: *A mai ember egy keresztény szemével.* Budapest, Bencés Kiadó, 2013.

[28] Kuminetz Géza: *Civilizáció és/vagy kultúra – katolikus szemmel.* Pázmány Nap, Rektori előadás. Kézirat. Budapest, PPKE, 2023. október 15.

[29] Ferenc pápa beszéde i. m.

A MEGBÍZHATÓ ÉS A KOCKÁZATOS ADÓZÓ EMBERKÉPE AZ ADÓIGAZGATÁSI ELJÁRÁSBAN

Szabó Ildikó*

A tanulmány célja annak mélységi elemzése, hogy az adózói minősítési eljárás alapján milyen adózói emberkép jelenik meg az adóigazgatási eljárásban. Már a legelején szükséges azonban leszögezni, hogy az adózói minősítési eljárás nem vonatkozik a természetes személyekre, hiszen az adózói minősítés – többek között – a cégjegyzékbe bejegyzett adózót érinti. Azonban még a minősítési eljárássorán a megbízható adózóra vonatkozó feltételekből megalapozottan lehet következtetni arra vonatkozóan, hogy melyek a jogalkotói elvárások, adózói attitűdök az adókötelezettségek teljesítése tekintetében. A másik oldalról megvizsgálva a helyzetet pedig látható, hogy a kockázatos adózói minősítési feltételek alapján melyek azok a „vörös vonalak", amelyek átlépése már egyértelműen egy negatív adózói magatartási mintázatra utalnak.

Ennek az emberképnek a gazdaságpolitikai jelentősége abban is megnyilvánul, hogy az adózó által megfizetett közterhekből származnak az államháztartás éves finanszírozásához szükséges bevételek.[1] Ennek hatékonyságához és eredményességéhez pedig szükséges, hogy az adóhatóság[2] ösztönözze az adózót arra, hogy adókötelezettségeit időben teljesítse. Mivel az önkéntes adómeg-

* Egyetemi adjunktus, Pénzügyi Jogi Tanszék.

1 G. A. Ndekwa: Factors for improving tax compliance among small and medium enterprises in Tanzania. *The International Journal of Business & Management,* Vol. 2., No. 10. (2014) 285–290.

2 A tanulmány legelején indokolt utalni arra, hogy jelenleg Magyarországon két adóhatóság létezik, amelyek – az adóigazgatási rendtartásról szóló 2017. évi CLI. törvény 22. §-a alapján – a következők:

a) az állami adó- és vámhatóság,

b) az önkormányzat jegyzője mint önkormányzati adóhatóság.

A tanulmánynak az adóhatóság fogalma az állami adó- és vámhatóságra vonatkozik, mert az adózói minősítési eljárás lefolytatására kizárólag ez az adóhatóság bír hatáskörrel.

felelés ösztönzése stabilabb adóbevételeket, kevesebb adóhatósági végrehajtási cselekményt és ezzel olcsóbb állami közfeladatellátást eredményezheti.

Emellett az adóhatóságnak terveket kell kidolgoznia az adóelkerüléssel kapcsolatos veszélyek azonosítására és enyhítésére. Ebben az esetben pedig a kockázatos adózói minősítés már egy jelzés, amely valamely adókötelezettség elmulasztására hívja fel a figyelmet, illetve az adózói fegyelem hiányosságaira mutat rá. Ebben a keretben utalni kell Simon James és Clinton Alley által használt adózási fegyelem fogalomra, amely alapján az adózónak – a törvény betűjének és szellemének teljeskörűen eleget téve – úgy kell az adókötelezettségeit teljesítenie, hogy állami kényszer, illetve adóhatósági végrehajtási eljárás alkalmazására ne legyen szükség.[3]

Mindezek alapján a tanulmány keretei között elsőként megvizsgáljuk az OECD jogkövetési modelljét, majd a megbízható és a kockázatos adózó emberképére vonatkozó jellemvonások megrajzolását megelőzően tekintsük át, hogy mi is az az adózói minősítési eljárás, ki minősülhet megbízható és kockázatos adózónak, és ezen minősítések milyen következményeket jelentenek. Továbbá, hogy a Nemzeti Adó- és Vámhivatal által publikált statisztikák alapján a megbízható és a kockázatos adózók száma hogyan alakult. Ezt követően pedig vizsgáljuk meg, hogy milyen nemzetközi kutatások és tapasztalatok azonosíthatók be az adózói attitűd vizsgálata és elemzése vonatkozásában.

1. Az OECD jogkövetési modellje[4]

Nem könnyű választ adni arra, hogy mi befolyásolja az adózó magatartását a megfelelés vagy a meg nem felelés irányában. Az ausztrál akadémikus, Dr. Valerie Braithwaite által végzett kutatás[5] azonban arra enged következtetni, hogy az adózóra gyakorolt hatások modelljében azonosított tényezők együttesen arra késztetik az egyes adózóka (magánszemélyeket vagy vállalkozásokat), hogy olyan értékeket, meggyőződéseket és attitűdöket fogadjanak el, amelyek „motivációs testtartásnak” nevezhetők. Ezek a testtartások – két nagyjából nem

[3] Simon James – Clinton Alley : Tax Compliance, Self-Assesment and Tax Administration. Journal of Finance and Management in Public Services, Vol. 2., No. 2. (2002) 27–42.

[4] Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance. Paris, OECD, 2004. 41.

[5] Valerie Braithwaite: Tax system integrity and compliance: The democratic management of the tax system. In: Valerie Braithwaite (szerk.): *Taxing Democracy: Understanding Tax Avoidance and Evasion.* Aldershot, Ashgate, 2003. 269–287.

megfelelő és két nagyjából megfelelő – jellemzik azt, hogy az egyének hogyan viszonyulnak az adóhatósághoz és az általa kezelt adórendszerhez. Ezeket az alábbi ábra mutatja be.

1. ábra Az adózó magatartását befolyásoló tényezők

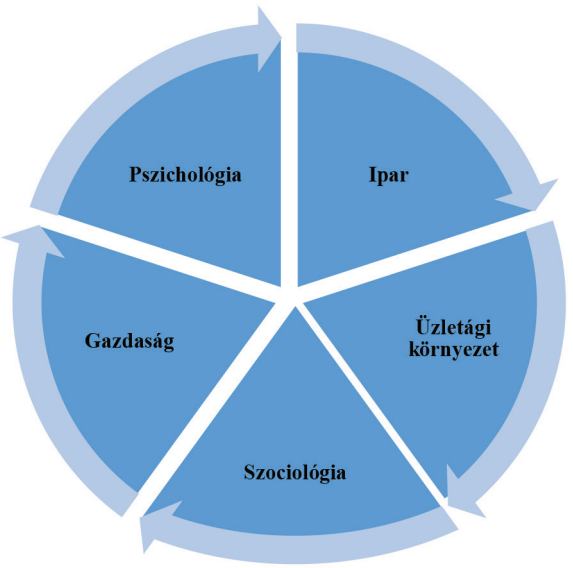

Forrás: OECD.

2. ábra: Az adózó megfeleléshez való hozzáállása és az adóhatósági stratégia kapcsolata

A megfeleléshez való hozzáállás	Megfelelési stratégia
Az adózó tudatosan nem tesz eleget az adókötelezettségeinek.	Az adóhatóság a törvény teljes erejével lép fel az adózóval szemben.
Tudatosan nem tesz eleget az adókötelezettségeinek, de fokozott figyelmet szentel annak, hogy szankció se kerüljön terhére megállapításra.	Az adóhatóság feladata az elrettentés és a felderítés.
Az alacsony kockázat vállalására hajlandó, de általánosságban teljesíti az adókötelezettségeit.	Az adóhatóság segítséget nyújt az adózónak ahhoz, hogy az adókötelezettségeinek meg tudjon felelni.
Az adókötelezettségeinek maximálisan eleget tesz.	Az adóhatóság meg kell, hogy könnyítse az adókötelezettségek teljesítését.
Az adóhatóság feladat olyan stratégia kidolgozása, amely az adózót a piramis alja felé ösztönzi.	

Forrás: OECD.

A 2. ábra alapján képezhető négy adózói csoport az alábbiak szerint írható le:

A) A piramis tetején az elszakadás attitűdje van. Ez jellemzi azokat, akik úgy döntöttek, hogy nem felelnek meg. Az ilyen hozzáállású emberek vagy szándékosan kibújnak a felelősségük alól, vagy úgy döntenek, hogy kilépnek. Az adórendszer cinizmusa általában a kormány szerepével kapcsolatos cinizmussal párosul.

B) Az ellenállás attitűdje jellemzi az aktív konfrontációt. A rendszert elnyomónak, megterhelőnek és rugalmatlannak tekintik. Ez a hozzáállás jellemzi azokat, akik nem akarnak megfelelni, de meg fognak felelni, ha meg lehet győzni őket arról, hogy aggodalmaikat kezelik.

C) Pozitívabb azoknak a hozzáállása, akik alapvetően hajlandóak megfelelni, de nehézségekbe ütköznek, és nem mindig sikerül. Lehet, hogy nehezen értik meg vagy teljesítik kötelezettségeiket, de elvárják, hogy minden vitában a bizalom és az együttműködés érvényesüljön.

D) A hozzáállás itt az, hogy hajlandóak vagyunk helyesen cselekedni. Tudatos elkötelezettség van a rendszer támogatása és az igények hatékony elfogadása és kezelése iránt. Elfogadják az adótisztviselők szerepének legitimitását és azt a meggyőződést, hogy alapvetően megbízhatóak.

Fontos felismerni, hogy az egyes adózók képesek a különböző időpontokban leírt attitűdök bármelyikének átvételére. Lehetőség van arra is, hogy az összes attitűdöt egyidejűleg fogadjuk el a különböző kérdésekkel kapcsolatban. Az attitűdök nem egy személy vagy csoport rögzített jellemzői, hanem a személy vagy csoport és azok közötti kölcsönhatást tükrözik, amelyek követelményeket támasztanak velük szemben.

A modell értéke tehát abban áll, hogy hozzájárul az adózók magatartásának mélyebb megértéséhez, és lefekteti az olyan célzottstratégiák kidolgozásának alapjait, amelyek ösztönzik a helyes cselekvésre való motivációt, és korlátozzák a megfeleléssel szembeni ellenállásra vagy a megfelelés elkerülésére irányuló motivációt.

2. Adózói minősítési eljárás

Az adózói attitűdik és arra adandó adóhatósági reakciók általános elméletének áttekintését követően nézzük meg részletesen a magyar adózói minősítési el-

járást, amely 2016-tól került bevezetésre. A magyar adójogi szabályozás és az adóhatóság adózói minősítésének gyakorlata az OECD jogkövetési modellje (az ún. jogkövetési piramis) alapján került kialakításra. A jogkövetési modellben részletezett szempontok figyelembevételével kerültek meghatározásra a jogkövetési attitűd szerint homogénként kezelt adózói kritériumai.

A vizsgálat eredményeként az adózó megbízható vagy kockázatos minősítést kap. A megbízható adózók törvényben rögzített előnyöket élvezhetnek, míg a kockázatos adózók szigorúbb megítélés alá esnek. Amennyiben az adózó egyik kategóriába sem sorolható be, úgy rá az általános eljárásjogi szabályok vonatkoznak.

A minősítés negyedévenként történik, az első minősítési időszak 2016 első negyedéve volt. A minősítés alapjául szolgáló feltételeket az adóhatóság a negyedév utolsó napján aktuális adatok alapján vizsgálja, ugyanakkor a megbízható adózói minősítéshez a feltételek többségét több évre visszamenőleg kell figyelembe venni. A minősítés eredményéről az ügyfelek értesítést kapnak, kivéve, ha az előző negyedhez képest a minősítés nem változott.

2.1. A minősítési eljárásban érintett adózók

Az adóhatóság a minősítést

- a cégjegyzékbe bejegyzett adózó,
- a csoportos adóalany, illetve
- az áfa-regisztrált adóalany

vonatkozásában végzi el.

2.1.1. Cégjegyzékbe bejegyzett adózó

A cégalapítás során a cégbíróság és az adóhatóság működik közre, aminek során e két szerv egymást segítve végzi munkáját. A bejegyzési eljárás során a cégbíróság az, aki a hozzá beérkezett kérelmeket az adóhatóságnak továbbítja, majd az adatok birtokában az adóhatóság adja ki az adószámot, azt átküldi a cégbírósághoz, ezáltal a cég jogerősen bejegyzésre kerül.

Ennek alapján tehát egyik esetben az adószámmal rendelkező bejegyzett cég lehet a minősítés alanya, de fontos megjegyezni azt is, hogy magának a minősítési eljárásnak a folyamata alatt is be legyen jegyezve az adóalany.

2.1.2. Áfa-regisztrált adóalany

Az áfa-regisztrált adóalany megnevezés korábban csak a szaknyelvi szlengben szerepelt, ami azon adózóra vonatkozik, aki – a külföldiek magyarországi befektetéseiről szóló 1988. évi XXIV. törvény alapján – nem kötelezett cégjogi letelepedésre Magyarországon, de hazai tevékenysége miatt áfa kötelezettsége keletkezik, és ennek teljesítése miatt regisztráció kötelezettség vonatkozik rá. Az adózás rendjéről szóló 2017. évi CL. törvény (a továbbiakban: Art.) 7. § 8. pontja szerint az áfaregisztrált olyan, belföldön gazdasági célú letelepedéssel, lakóhellyel vagy szokásos tartózkodási hellyel nem rendelkező adóalany, aki (amely) belföldön általános forgalmi adó köteles tevékenységet folytat, amely tekintetében ő az adófizetésre kötelezett.

A fentiek alapján elmondható, hogy abban esetben amikor az adóalany gazdasági tevékenységének végzése áfa fizetési kötelezettséget von maga után, és ha nincs letelepedve Magyarországon, akkor kötelezettségeit úgy tudja teljesíteni, hogy ahhoz regisztráció után adószámot igényel. Regisztrációért bármely országban letelepedett jogi személy folyamodhat. Emellett kiemelendő, hogy ezt még azelőtt kell megtennie mielőtt a gazdasági tevékenységet elkezdi.

2.1.3. A csoportos adóalany

Csoportos adóalanyiságot hozhatnak létre azok az adóalanyok, akiknek (amelyeknek) gazdasági célú letelepedési helyük belföldön van, gazdasági célú letelepedési hely hiányában pedig lakóhelyük vagy szokásos tartózkodási helyük van belföldön, és akik (amelyek) együttesen kapcsolt vállalkozások.[6] Az adóalany ott telepedik le gazdasági céllal, ahol gazdasági tevékenységének székhelye vagy állandó telephelye van.[7] A csoportos áfaalanyok egy speciális csoport, azok tartoznak ebbe a kategóriába, akik belföldön telepedtek le, továbbá azok lehetnek a csoport tagjai, akik együttesen kapcsolt vállalkozásnak minősülnek. A csoport tagjai abban az időszakban amikor csoportos áfaalanyok, együttesen egy áfaalanynak számítanak és a tagok korábbi önálló áfaalanyiságukat elvesztik.

Azok az adóalanyok, akik csoportos adóalanyiságot kívánnak létrehozni, az Adóhatóságnál kérelmet kell benyújtaniuk, aminek elbírálása után határozat

[6] Az általános forgalmi adóról szóló 2007. évi CXXVII. törvény (a továbbiakban: Áfa tv.) 8. § (1) bekezdése.

[7] Az Áfa tv. 254. § (1) bekezdése alapján.

engedélyezi annak létrehozását, ami egyben csoportazonosító számról is rendelkezik, amelynek első nyolc számjegyét fel kell tüntetni a számlán. A csoporthoz kérelemre csatlakozni és abból kiválni is lehet.

A csoportos adóalanyiság vonatkozásában meg kell jegyezni azt, hogy 2021. január 1-jéig az a csoportos adóalany, aki megbízható adózói minősítéssel rendelkezett ezt a státuszt azáltal is elveszíthette, ha egy olyan újonnan alapított adózó csatlakozott a csoporthoz, amely ennek okán nem tudta teljesíteni a három évre kikötött működési feltételt. 2021. január 1-jétől ez megváltozott, a csoportos megbízható adózói minősítés ennek okán nem szüntethető meg. Azonban, ha egy olyan adózó kerül be a csoportba, amely már évek óta működik és nem minősöl megbízható adózónak, akkor a csoport elveszíti a megbízható adózói minősítést.

2.2. A minősítési eljárás folyamata

Az adóhatóság a 2.1. pontban meghatározott adózói típusokat negyedévente, a negyedév utolsó napján fennálló adatok alapulvételével a tárgynegyedévet követő harminc napon belül minősíti, amelynek keretében a megbízható adózóra, illetve a kockázatos adózóra vonatkozó feltételek fennállását vizsgálja. A minősítés hatálya a minősítés hónapját követő hónap első napján áll be. A minősítés eredményéről az adóhatóság az adózót elektronikus úton értesíti. Ha az adózó minősítésében változás nem következik be, az adóhatóság az értesítést mellőzi. Az adózó az elektronikus azonosítását követően minősítését lekérdezheti.[8]

Ha az adózó vitatja az adóhatóság döntése szerinti minősítést, akkor a minősítéstől vagy a minősítés elmaradásától számított kilencven napon belül kifogást nyújthat be az adóhatósághoz. A határidő elmulasztása esetén igazolási kérelem benyújtásának helye nincs. Ha az adóhatóság a kifogásnak helyt ad, határozathozatal nélkül a kifogásnak megfelelően módosítja az adózó minősítését, amelyről az adózót elektronikus úton értesíti. A kifogás elutasításáról az adóhatóság határozatban rendelkezik.[9]

[8] Art. 150. §.

[9] Art. 152. §.

2.3. Megbízható adózó

Az minősül megbízható adózónak, aki a következő feltételeknek együttesen megfelel:

a) legalább három éve folyamatosan működik, vagy legalább három éve áfa-regisztrált adóalanynak minősül,
b) a tárgyévben és az azt megelőző öt évben az adóhatóság által az adózó terhére megállapított összes adókülönbözet nem haladta meg az adózó tárgyévre megállapított adóteljesítményének három százalékát, azzal, hogy az adózó terhére megállapított összes adókülönbözetet csökkenteni kell a tárgyévben és az azt megelőző öt évben az adóhatóság által az adózó javára megállapított összes adókülönbözettel,
c) a tárgyévben és az azt megelőző négy évben az adóhatóság nem indított ellene adótartozás behajtására irányuló végrehajtási eljárást, továbbá megkeresésenként százezer forintot meghaladó összegre irányuló végrehajtást,
d) a tárgyévben és az azt megelőző öt évben nem állt és nem áll csőd-, felszámolási, illetve kényszertörlési eljárás alatt,
e) nem rendelkezik ötszázezer forintot meghaladó nettó adótartozással,
f) a tárgyévben és az azt megelőző öt évben nem állt és nem áll adószám törlés hatálya alatt,
g) a terhére az adóhatóság által kiszabott, a tárgyévet megelőző két évben esedékessé vált mulasztási bírság – ideértve a jövedéki bírságot is – összege nem haladta meg az adózó tárgyévre megállapított adóteljesítményének egy százalékát,
h) nem minősül kockázatos adózónak, és
i) a tárgyévre vonatkozó adóteljesítménye pozitív.[10]

2.3.1. A csoportos adóalanyra vonatkozó eltérő feltételek

A csoportos adóalany tagjának és volt tagjának minősítése során, ha a tag vagy a volt tag a tárgyévre vonatkozó pozitív adóteljesítménnyel – a csoportos adóalanyiságban fennálló tagságára tekintettel – nem rendelkezik, az adóhatóság ennek a feltételnek a teljesülését nem vizsgálja.[11]

[10] Art. 153. § (1) bekezdése.

[11] Art. 153. § (1a) bekezdése.

A csoportos adóalany megbízható adózónak minősül, ha minden tagja megbízható adózó. A csoportos adóalany megbízható adózói minősítése nem szüntethető meg arra tekintettel, ha olyan adózó csatlakozott a csoporthoz, amely tekintetében nem teljesül a három éves működésre vonatkozó feltétel.[12]

2.3.2. A nyilvánosan működő részvénytársaságra vonatkozó eltérések

Az adóhatóság megbízható adózónak minősíti azt a nyilvánosan működő részvénytársaságot, amely tekintetében a legalább három éves folyamatos működés feltétele nem teljesül.[13]

2.4. Megbízható adózói minősítéshez kapcsolódó kedvezmények

2.4.1. Kedvezőbb objektív ellenőrzési határidő

Az adóhatóság által végzett ellenőrzés időtartama nem haladhatja meg a százhetvenhetvan napot, ha az adózó ezen időtartamon belül folyamatosan megbízható adózónak minősül.[14] Azonban nem alkalmazható a kedvezőbb objektív ellenőrzési határidő, ha az adózó az ellenőrzést akadályozó módon nem tesz eleget együttműködési kötelezettségének. Az együttműködési kötelezettség megszegésének minősül különösen, ha az adózó az ellenőrzés időtartama alatt az adóhatóság számára nem elérhető, iratait teljes körűen az ellenőrzés százhetvenhetvan napon belüli lezárását biztosító időpontban nem bocsátja az adóhatóság rendelkezésére.[15]

2.4.2. Kedvezőbb áfa visszaigénylési szabályok

A megbízható adózó által visszaigényelt általános forgalmi adót az adóhatóság harminc napon belül utalja ki.[16] Ezen felül még kedvezőbb szabály vonatkozik

[12] Art. 153. § (5) bekezdése.
[13] Art. 153. § (2) bekezdése.
[14] Art. 154. § (1) bekezdése.
[15] Art. 154. § (2) bekezdése.
[16] Art. 154. § (3) bekezdése.

a megbízható nyilvánosan működő részvénytársaság adózó által visszaigényelt általános forgalmi adót az adóhatóság húsz napon belül utalja ki.[17]

Emellett ellenőrzési moratórium vonatkozik arra az esetre, ha a megbízható adózó az áfa bevallási tervezet elfogadásával, módosításával benyújtott bevallását az adóhatóság nem ellenőrizheti annak esedékességétől számított tizenöt napig.[18] Azonban az adóellenőrzési moratórium nem alkalmazható, ha a rendelkezésre álló adatok alapján megalapozottan feltételezhető, hogy az adózó a bevételét eltitkolja, vagy adóelszámolásához hamis bizonylatokat használ fel.[19]

2.4.3. A megbízható adózó szankcionálása

Ha az adózó a jogszabálysértés elkövetésének időpontjában vagy a jogszabálysértés feltárásának (jegyzőkönyvezésének) időpontjában megbízható adózónak minősült, az adóhatóság által kiszabható mulasztási bírság felső határa az egyébként kiszabható mulasztási bírság felső határának az ötven százaléka, a rögzített bírságösszeg vagy bírságmérték esetén a bírság mértéke az egyébként irányadó bírság ötven százaléka. Az adóhatóság által kiszabható adóbírság, ha az adózó az adóellenőrzés alá vont adómegállapítási időszak egészében vagy az adóellenőrzés megállapításairól szóló jegyzőkönyv keltének időpontjában megbízható adózónak minősült, akkor a kiszabható adóbírság ötven százaléka. Azonban nem alkalmazható ez a kedvezmény azon mulasztás, illetve adókülönbözet-megállapítás esetén, amely a megbízható adózói minősítés elvesztését eredményezi.[20]

2.4.4. Automatikus fizetési könnyítés megbízható adózó részére

A megbízható adózó részére az adóhatóság az általa nyilvántartott adótartozásra az adózó elektronikus úton benyújtott kérelmére évente egy alkalommal legfeljebb tizenkettő havi pótlékmentes fizetési könnyítést engedélyez. Az automatikus fizetési könnyítésről az adóhatóság a kérelem beérkezésétől számított tizenöt napon belül határozatot hoz, amelyet elektronikus úton kézbesít. Az automatikus

[17] Art. 154. § (4) bekezdése.

[18] Art. 154. § (5) bekezdése

[19] Art. 154. § (6) bekezdése.

[20] Art. 155. §.

fizetési könnyítés kizárólag akkor engedélyezhető, ha a kérelmező nettó módon számított adótartozása az elbírálás időpontjában nem haladja meg a hárommillió forintot. Ha a megbízható adózó az automatikus fizetési könnyítés feltételeinek nem felel meg, úgy kérelmét az adóhatóság az általános szabályok szerint bírálja el. Ha az adózó az esedékes részlet befizetését nem teljesíti, az automatikus fizetési könnyítés érvényét veszti, és a tartozás egy összegben esedékessé válik. Ez esetben az adóhatóság a fennmaradó tartozásra az eredeti esedékességtől késedelmi pótlékot számít fel. A megbízható adózó automatikus fizetési könnyítési kérelmének helyt adó határozat ellen fellebbezésnek helye nincs.[21]

2.5. Kockázatos adózó

Az adóhatóság kockázatos adózónak minősíti azt a felszámolás, végelszámolás alatt nem álló, cégjegyzékbe bejegyzett adózót, csoportos adóalanyt vagy áfaregisztrált adóalanyt, amely esetében a következő feltételek legalább valamelyike fennáll:

a) szerepel a nagy összegű adóhiánnyal rendelkező adózók közzétételi listáján,
b) szerepel a nagy összegű adótartozással rendelkező adózók közzétételi listáján,
c) szerepel a be nem jelentett foglalkoztatottat foglalkoztató adózók közzétételi listáján,
d) az adóhatóság üzletlezárás intézkedést alkalmazott vele szemben,
e) kényszertörlési eljárás alatt áll,
f) a tárgyévben és az azt megelőző öt évben az adóhatóság által az adózó terhére megállapított összes adókülönbözet meghaladja az adózó tárgyévre megállapított adóteljesítményének hetven százalékát azzal, hogy az adózó terhére megállapított összes adókülönbözetet csökkenteni kell a tárgyévben és az azt megelőző öt évben az adóhatóság által az adózó javára megállapított összes adókülönbözettel,
g) a terhére az adóhatóság által kiszabott, a tárgyévet megelőző két évben esedékessé vált mulasztási bírság – ideértve a jövedéki bírságot is – összege meghaladja az adózó tárgyévre megállapított adóteljesítményének hetven százalékát,

[21] Art 156. §.

h) székhelye székhelyszolgáltatóhoz van bejegyezve, és az adóigazgatási eljárás akadályozása miatt véglegessé vált döntésben eljárási bírságot szabtak ki terhére a tárgyévben vagy az azt megelőző három évben.[22]

A kockázatos adózói minősítés az a)-b), d), f) és g) pontja szerinti esetben a minősítés hatályának beálltától számított egy évig áll fenn. Míg a be nem jelentett foglalkoztatottat foglalkoztató adózók közzétételi listáján szerepelő adózó esetén azon időpontig tart a kockázatos adózói minősítés, amíg az adózó a be nem jelentett foglalkoztatottat foglalkoztató adózók közzétételi listáján szerepel, amely főszabály szerint 2 év. A kényszertörlési eljárás alatt álló adózó tekintetében pedig a kockázatos adózói minősítés hatálya a kényszertörlési eljárás időtartama alatt áll fenn. A minősítés jogkövetkezményeit nem kell alkalmazni, ha az adózó felszámolási, végelszámolási eljárás alatt áll. Ha az eljárás az adózó jogutód nélküli megszűnése nélkül zárul, az adózó kockázatos minősítésének jogkövetkezményeit ismét alkalmazni kell azzal, hogy az egyéves időtartamba a felszámolás, végelszámolás ideje nem számít bele.

Az adóhatóság megszünteti az adózó kockázatos adózói minősítését a soron következő negyedéves minősítéskor, ha az a) és b) pontja szerint arra okot adó adóhiányt, valamint az ahhoz kapcsolódó bírságot és pótlékot, illetve adótartozást az adózó megfizette.

A csoportos adóalany kockázatos adózónak minősül, ha legalább egy tagja kockázatos adózó.

2.6. Kockázatos adózói minősítéshez kapcsolódó következmények

2.6.1. Kiutalási határidő kockázatos adózónál

A kockázatos adózó által visszaigényelt általános forgalmi adó kiutalási határideje hetvenöt nap.[23]

[22] Art 157. § (1) bekezdése.

[23] Art. 158. §.

2.6.2. Az ellenőrzési határidő kockázatos adózónál

Ha az adózó az adóhatóság által ellenőrzés alá vont időszakban, illetve annak egy részében, vagy az ellenőrzés időtartama alatt, illetve annak egy részében kockázatos adózónak minősül, az ellenőrzés határideje hatvan nappal meghosszabbodik. Ha a kockázatos minősítésű adózónál a folyamatban lévő ellenőrzés során felszámolási, végelszámolási eljárás indul, vagy folyamatban lévő ellenőrzésnél a felszámolási, végelszámolási eljárás az adózó tovább működésével zárul, az ellenőrzési határidőt az ellenőrzés kezdetekor alkalmazandó szabályok szerint kell számítani.[24]

2.6.3. A késedelmi pótlék kockázatos adózónál

A késedelmi pótlék megállapítása időpontjában kockázatosnak minősülő adózót terhelő, az adóhatóság által az adóellenőrzés során feltárt adókülönbözet után felszámított késedelmi pótlék mértéke minden naptári nap után az általános szabályok alapján számított késedelmi pótlék százötven százalékának háromszázhatvanötöd része. Ha az adóhatóság a költségvetési támogatás, adó-visszaigénylés, adó-visszatérítés kiutalását késedelmesen teljesíti, a késedelem minden napjára a késedelmi pótlékkal azonos mértékű kamatot fizet. A késedelmi pótlék megállapítása időpontjában kockázatosnak minősülő adózó terhére adóhiányt megállapító határozatban az adó esedékességének, illetve a költségvetési támogatás igénybevételének napjánál későbbi időpont nem állapítható meg a pótlékfizetés kezdő napjaként.[25]

2.6.4. Adóbírság, mulasztási bírság kockázatos adózónál

Ha az adózó a jogszabálysértés elkövetésének időpontjában vagy a jogszabálysértés feltárásának, illetve az ellenőrzés megállapításairól szóló jegyzőkönyv keltének időpontjában kockázatos adózónak minősült, az adóhatóság az adóbírság és a mulasztási bírság kiszabását nem mellőzheti, és az általa kiszabható legkisebb bírság mértéke az egyébként kiszabható bírság felső határának

[24] Art. 159. §.

[25] Art. 160. §.

harminc százaléka, a rögzített bírságösszeg vagy bírságmérték esetén a bírság mértéke az egyébként irányadó bírság százharminc százaléka.

Az adóhatóság által kiszabható mulasztási bírság felső határa, ha az adózó a jogszabálysértés elkövetésének időpontjában vagy a mulasztás feltárásának (jegyzőkönyvezésének) időpontjában kockázatos adózónak minősült, az általános szabályok szerint kiszabható mulasztási bírság felső határának százötven százaléka.[26]

2.7. Jogutódlás

Összeolvadás, illetve beolvadás esetén a jogutód abban az esetben minősül megbízható adózónak, ha az összeolvadáskor, illetve a beolvadáskor saját maga és valamennyi jogelőd megbízható adózónak minősült. Ha a jogutód vagy valamelyik jogelőd az összeolvadáskor, illetve a beolvadáskor kockázatos adózónak minősült, a jogutód szintén kockázatos adózónak minősül. Különválás, kiválás, illetve átalakulás esetén a jogutód megtartja a jogelőd minősítését. Ha a jogutód a jogelőd adózó kockázatos minősítése miatt válik kockázatos adózóvá, úgy a kockázatos adózói minősítés egyéves időtartamát a jogelőd kockázatos adózóvá minősítésének kezdő időpontjától kell számítani.[27]

2.8. Megbízható adózók közzététele

Az adóhatóság honlapján közzéteszi a minősítési eljárásban megbízható adózónak minősített adózók nevét, elnevezését, székhelyét, telephelyét és adószámát.[28]

Ezzel kapcsolatban utalni kell a transzparencia kifejezésre, amely az átláthatóságot, nyitottságot és hozzáférhetőséget jelent az információk és folyamatok tekintetében, legyen szó üzleti, kormányzati vagy bármilyen más szervezeti kontextusról, jelen esetben az adóhatóság és az adózó kapcsolatáról. Az átláthatóság elősegíti, hogy az adózó megalapozott döntést hozhasson, és növeli az adóhatósággal szembeni bizalmat. A transzparencia fontos eleme a modern adórendszernek, az etikus adózásnak és a felelősségteljes adóügyi kormányzásnak.

[26] Art. 161. §.

[27] Art. 151. §.

[28] Art. 261. §.

3. Adózói minősítés veszélyhelyzetben

2020. április 21-én jelent meg a Magyar Közlönyben a Gazdaságvédelmi Akcióterv keretében a koronavírus-járvány gazdasági hatásainak mérséklése érdekében szükséges adózási könnyítésekről szóló 140/2020. (IV.21.) Kormányrendelet [a továbbiakban: 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet], amely a járványügyi helyzettel összefüggésben bevezetett adózási könnyítéseket és a határidők módosítását szabályozza.

A 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet szerint a veszélyhelyzet ideje alatt végzett és az azt követő minősítés alapján az adózó megbízható adózói minősítése nem szüntethető meg a veszélyhelyzet ideje alatt vagy az azt követő harminc napon belül esedékes adókötelezettség megsértése miatt a terhére megállapított adókülönbözetre való hivatkozással.[29]

A veszélyhelyzet ideje alatt végzett és a veszélyhelyzet megszűnését követő harmincadik napot magában foglaló negyedévet követő minősítés alapján az adózó megbízható adózói minősítése nem szüntethető meg a veszélyhelyzet ideje alatt vagy az azt követő harminc napon belül megindított végrehajtási eljárásra való hivatkozással, továbbá az 500 000 forint összegű nettó adótartozásra[30] és a pozitív adóteljesítményre[31] vonatkozó feltételek hiánya miatt.[32]

A veszélyhelyzet ideje alatt végzett és az azt követő minősítés során az adóhatóság az adózó terhére megállapított összes adókülönbözetre vonatkozó feltétel[33] vizsgálata során figyelmen kívül hagyja a veszélyhelyzet ideje alatt vagy az azt követő harminc napon belül esedékes adókötelezettség megsértése miatt az adózó terhére megállapított adókülönbözetet.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a megbízható adózói kategóriába kerülés, illetve a kategóriában maradás érdekében az adózóknak továbbra is meg kellett felelni a 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelettel nem érintett feltételeknek, így például az elmúlt öt évben adószám törlés vagy a felszámolási eljárás hatálya alatt álló adózó továbbra sem minősülhet megbízható adózónak.

29 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet 10. § (1) bekezdése.

30 Art. 153. § (1) bekezdés e) pontja.

31 Art. 153. § (1) bekezdés i) pontja.

32 140/2020. (IV. 21.) Korm. rendelet 10. § (2) bekezdése.

33 Art. 157. § (1) bekezdés f) pontja.

4. Adózói minősítés számokban

Az adózói minősítést indokolt valós adatok alapján is áttekinteni annak érdekében, hogy lássuk a jogalkotói cél érvényesül-e, azaz az adózók számára vonzó a megbízható adózói státusz elérése.

3. ábra: A minősített adózók számának alakulása 2016 és 2023 között

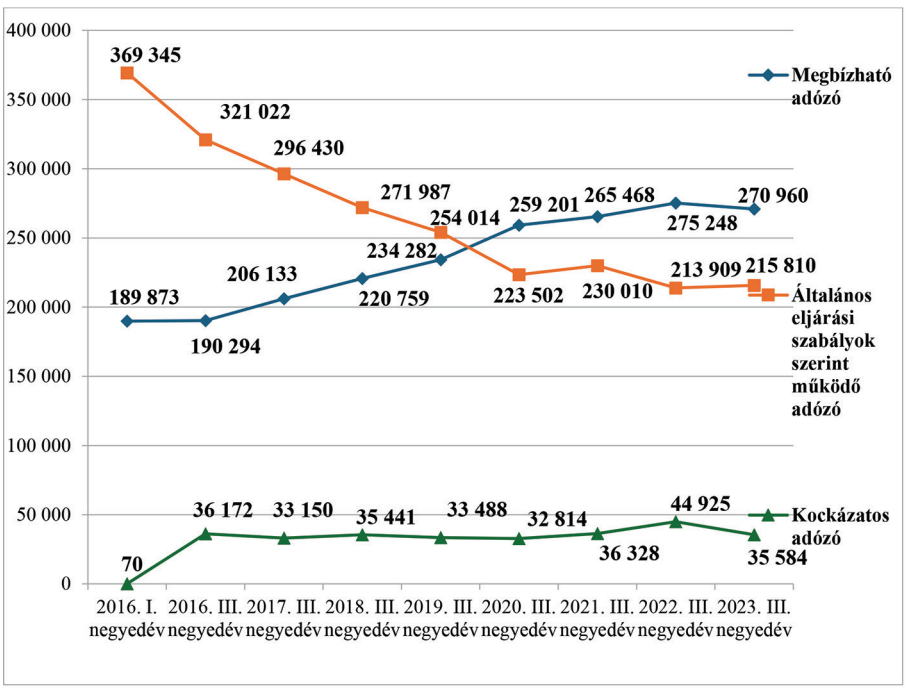

Forrás: Nemzeti Adó- és Vámhivatal

Az ábra alapján egyértelműen az adózók igyekeznek a megbízható adózói kategóriába kerülni, és az adott minősítést megtartani. Ezt támasztja alá, hogy míg 2016. első negyedévében 189 873 adózó minősült megbízható adózónak, addig a 2023. harmadik negyedévében ez a szám már 270 960 volt. A kockázatos adózók száma pedig a 2016. évi első negyedévi 70-ről, 2023. harmadik negyedévére 35 584-re növekedett.

A harmadik kategóriába pedig az általános eljárási szabályok szerint működő adózók tartoznak, akiknek a száma a 2016. évi első negyedévi 369 345-ről, 2023. harmadik negyedévére 215 810-re csökkent.

Az ábra alapján levonható az a következtetés, hogy a megbízható adózói státusz attraktív, így az adózói minősítési eljárás útján érvényesül az a jogalko-

tói célkitűzés, hogy – költségvetési forrás bevonása nélkül, kizárólag „puha" adóadminisztratív eszközökkel – hatékonyabban és eredményesebben működő adórendszer alakuljon ki, ahol az adóbevételek kiszámíthatóak, és az állami kényszer alkalmazása – végrehajtási eljárás bevonásával – csak végső eszköz.

5. Mesterséges intelligencia az adózói minősítési eljárásban

Az egyik legnagyobb előny, amit a mesterséges intelligencia nyújtani tud, az az adatelemzés. Ugyanis a mesterséges intelligencia egyik jelentős előnye, hogy képes nagy adathalmazokban olyan mintákat azonosítani, amelyekre az ember nem képes. Ez az egyik legjelentősebb oka annak, hogy a mesterséges intelligencia fontos szerepet játszik az adózói minősítési eljárásban.

Ennek alapján a Komplex Ügyfélminősítési Rendszer (KÜR) átdolgozásának kiemelt feladatához a Nemzeti Adó- és Vámhivatal kidolgozta és megrendelte a KÜR-értékelés alapját alkotó 350 mutatót.

A mutatók megalapozzák az adózói jogkövetési érték kialakítását, az értékítéletet nem tartalmazó adat-visszamutatást az adózóknak, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal valamennyi szakterülete számára elérhetővé váló kockázati értéket, valamint azokat a mutatókat is, amelyek a külső adatszolgáltatási igényeket, mesterséges intelligenciára épülő modelleket szolgálják ki.[34]

6. Adózói emberkép nemzetközi kitekintésben

A hazai adózói minősítési eljáráson túl indokolt megvizsgálni, hogy az adózói emberkép más országok esetében hogyan alakul, amely során kitérünk arra is, hogy milyen adóhatósági intézkedéseket vezettek be az egyes országokban, és az hogyan formálta az adózói attitűdöt. A legtöbb esetben az adóbevételek növeléséhez hatékony és eredményes adórendszerre van szükség.[35] Előfordulhat azonban, hogy az adófizetői megfelelés javítását célzó szokásos adószakpolitikai intézkedések – például az adóigazgatás reformja – nem elegendőek, valamint időigényesek vagy megvalósíthatatlanok a technológiai infrastruktúra, a korlátozott erőforrások és a politikai korlátok miatt.

[34] *Nemzeti Adó- és Vámhivatal évkönyv 2023. évről.* Budapest, 2024. 27.

[35] *Increasing Tax Compliance in the Shadow Economy in Latvia (English). eMBeD brief.* Washington, D.C. World Bank Group, 2019.

Az emberi viselkedés alapos megértése és az egyének kölcsönhatása kreatív és költséghatékony megoldásokat eredményezhet ezekre a kihívásokra. A Világbank által megfigyelt trendek[36] az adózási fegyelem terén végzett újszerű megközelítésre és a világ minden tájáról származó további példákra épülnek.

Bár az ismeretlenek továbbra is fennállnak, az emberi viselkedést figyelembe vevő beavatkozások segítenek az egyéneknek és a vállalkozásoknak az információk jobb feldolgozásában, a döntések meghozatalában, valamint az adóbevallások pontos és időben történő benyújtásában, továbbá segítenek az adóigazgatási tisztviselőknek abban, hogy javítsák munkájukat. Mindehhez azonban fontos leszögezni, hogy a kontextus, az adózók megközelítése, valamint az adózó és az adóhatóság közötti kapcsolat minősítése is kulcsfontosságú az adófizetők motiválása szempontjából. Például a társadalmi normákon alapuló emlékeztetők, figyelem felhívások jól működnek egyes országokban, míg a szankcionálás jobban teljesít másokban.

Az adózással kapcsolatos magatartás alapjául szolgáló hiedelmekből következtetések vonhatók le arra vonatkozóan, hogy az adózói viselkedésnek melyek a mozgatórugói, amely alapul szolgálhat az adózási fegyelem és az állami bevételek növelését célzó stratégiáknak.[37]

6.1. Megfelelő kommunikáció és a folyamatok egyszerűsítése

6.1.1. Időszerű, releváns információk biztosítása a lehető legtöbb adózó számára

Az adóhatóságnak alacsony költségigényű, de a lehető leghatékonyabb kommunikációs csatornára van szükséges, azonban fontos azt a szempontot is figyelembe venni, hogy az adózók eltérő kommunikációs csatornákat használnak. Ezért az adóhatóság sem kommunikálhat csak egy csatornánk az adózókkal, hanem különböző kommunikációs mechanizmusok kell kialakítani különböző csatornákon keresztül. Kolumbiában a személyesen végzett adóhatósági tájékoztatások hatékony motiváló eszköznek bizonyult a jogkövető adózói magatartás kialakításához, mint a személytelen e-mailek és levelek. Kenyában az

[36] 2021. Behavioral Insights for Tax Compliance. Washington, D.C. World Bank Group, 2021. 26.

[37] *Increasing Tax Compliance in the Shadow Economy in Latvia (English). eMBeD brief.* Washington, D.C. World Bank Group, 2019.

SMS-üzenetek vezettek a legnagyobb mértékű adózói megfeleléshez.[38] Ezek a példák többek között ismét megmutatják, hogy a kontextus kulcsfontosságú a megfelelő kommunikációs csatorna azonosításához.

6.1.2. Az adózónak küldött üzenetek egyszerűsítése

Sok esetben az összetett üzenet helyett pont az egyszerű, de pontos kommunikáció vezet eredményre, azaz növeli az jogkövető adózói magatartás kialakulását. Ez igaz mind a kommunikációs stratégiákra, mind magára az adóbevallási folyamatra. Például a Ruandában tesztelt, az adózási folyamattal kapcsolatos információk közlésére szolgáló, az üzenetküldés mellett könnyen érthető képek használata jobb tájékoztatást nyújtott az adózók számára.[39]

6.1.3. Az adóbevallás kitöltéséhez szükséges lépés egyértelműsítésével

Az adózókat segítő egyszerűsített levelek kidolgozásával és azok alkalmazásával növekedett az adókötelezettségeiket teljesítő orvosok és fogorvosok száma az Egyesült Királyságban. A levelek, amelyek egyértelműen meghatározták az adózótól elvárt lépéseket, 15-30 százalékkal magasabb számú hibátlan adóbevallás benyújtását eredményezte, amely más ösztönzők alkalmazásával nem volt elérhető.[40]

6.2. Az adómorál előtérbe helyezése

6.2.1. Az egyén kötelességtudatára és jó állampolgárságára való hivatkozás

Az emberek inkább becsületesnek és erkölcsösnek tartják magukat. Ez lehet az oka annak, hogy az egyének kevésbé kényelmesek, amikor etikátlan viselke-

[38] Daniel Ortega – Carlos Scartascini: Don't Blame the Messenger: A Field Experiment on Delivery Methods for Increasing Tax Compliance (October 2015). *IDB Working Paper,* No. IDB-WP-627.

[39] Giulia Mascagni – Christopher Nell – Nara Monkam: One Size Does Not Fit All: A Field Experiment on the Drivers of Tax Compliance and Delivery Methods in Rwanda. *ICTD Working Paper,* Vol. 58. (2018).

[40] *Applying behavioural insights to reduce fraud, error and debt.* Technical report. Cabinet Office, Behavioural Insights Team (UK), 2012.

désüket választásként írják le, nem pedig egyszerűen a cselekvés elmulasztásaként.[41] Amikor az Egyesült Királyságban az adóhatóság széles körben publikálta, hogy az adófizetési kötelezettségeiket határidőben nem teljesítő adózók átlagos száma növekedett, továbbá a lejárt adók fizetési aránya is nőtt. A bevallott adókötelezettségek kifizetése 23 napos teljesítést követően 5,1 százalékponttal nőtt.[42] Hasonlóképpen, aki azt a tudatos döntést hozza az egyén, hogy az adókötelezettségeit nem teljesíti, és ennek általános hatásával szembesítik, akkor az egyében megerősödik a tisztességtelenség érzése. Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy általánosságban az egyének kevésbé hajlamosak adót fizetni, ha úgy vélik, hogy mások nem fizetik meg méltányos részesedésüket a kötelezettségek teljesítéséből. De amennyiben a stratégia arra fókuszál, hogy pozitívan kiemelje azokat az egyéneket, aki a kötelezettségeit teljesíti, és negatív színben tüntesse fel a kötelezettségeiket elmulasztókat. Akkor a stratégia alapján az adózó magatartása megváltozik, mivel a pozitív elismeréséket begyűjtő, „győztes" adózói csoportba kíván tartozni, amelyben az egyének valójában megfelelnek a társadalmi, valamint az adóhatósági elvárásoknak.[43]

6.2.2. Az adózás érték

Az adóhatóság feladata az is, hogy az adózók segítése abban, hogy megértsék, hogy cselekedeteik hogyan befolyásolhatják pozitívan saját közösségüket. Ennek egyik módja annak meghatározása, hogy milyen közjavakra használják fel az adókat. A ruandai adóhatóság üzenetek helyezett el azokban a városokban, ahol túlnyomóan alacsony jövedelemme rendelkező személyek éltek, és az üzenetekben a ruandai adóhatóság hangsúlyozta, hogy az adók hogyan segítik az oktatást, az egészségügyi ellátást és a biztonságot. Összességében ezek az üzenetek hozzájárultak az adózási fegyelem növekedéséhez.[44] Hasonlóképpen, a Kongói Demokratikus Köztársaságban az adóhatóság ruandaihoz hasonló kampányát követően egyre többen nemcsak részt vállaltak a közteherviselés-

[41] I. Ritov – J. Baron: Reluctance to vaccinate: omission bias and ambiguity. *Journal of Behavioral Decision Making,* Vol. 3., No. 4. (1990) 263–277

[42] Michael Hallsworth – John A. List – Robert D. Metcalfe – Ivo Vlaev: The behavioralist as tax collector: Using natural field experiments to enhance tax compliance. *Journal of Public Economics,* Vol. 148, (2017) 14–31.

[43] Bruno Frey – Benno Torgler: Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics,* Vol. 35., No. 1. (2007)136–159.

[44] Mascagni et. al. i. m.

ben, megfizették az adókat, hanem ezek a személyek részt vettek a városházi közmeghallgatásokon, és követelték a közjavak felhasználásról való tényleges elszámolást.[45]

6.3. Az adóhatósági fenyegetettség érzése

A hatékony adóhatósági intézkedések, annak érzete, hogy az adóhatóság jelen van, és bármely pillanatban megkezdeti ellenőrzést, az adózók adómegfelelési hajlandóságának növekedését eredményezni. Például az Amerikai Egyesült Államokban nők az adókötelezettségeiket teljeskörűen teljesítő adózók száma, amikor az adóhatósági ellenőrzések száma is növekedett, mivel az amerikai adózók valószínűnek érezték, hogy az adóhatósági ellenőrzés rájuk is ki fog terjedni. Dániában azoknak az adózóknak a jogkövetési magatartása kiemelkedően megnőtt, akik számára az adóhatóság előzetesen jelezte, hogy az adott évben ellenőrizni fogja őket. Azon dán adózók esetében pedig, akik felé az adóhatóság csak valószínűsítette, de teljes bizonyossággal nem jelezte, hogy adóhatósági ellenőrzés alá fogja őket vonni, ezeknél az adózónál egyes esetekben érzékelhető volt érdemi változás, másoknál egyáltalán nem. Uruguayban ezzel szemben az adóhatóságnak az a tájékoztató kampánya, amely a korábbi ellenőrzések során megállapított szankciókat foglalta össze, más a jogkövetési magatartás növekedését eredményezte, Chilében pedig arról értesítette az adóhatóság az adózókat, hogy folyamatosan nyomon követik az adókötelezettségeik teljesítését, és végső soron ellenőrizhetik őket, ami szintén az adómegfelelési arány, valamint ezzel párhuzamosan az adóbevételek növekedéséhez vezetett.[46]

---

45 Jonathan Weigel: *Building State and Citizen: How Tax Collection in Congo Engenders Citizen Engagement with the State.* Working Paper. 2018.

46 J. Slemrod – M. Blumenthal – C. Christian: Taxpayer response to an increased probability of audit: Evidence from a controlled experiment in Minnesota. *Journal of Public Economics,* Vol. 79., No. 3. (2001) 455–483.; H. J. Kleven – M. B.Knudsen – C. T. Kreiner – S. Pedersen – E. Saez: Unwilling or unable to cheat? Evidence from a tax audit experiment in Denmark. *Econometrica,* Vol. 79. (2011) 651–692.; M. Bergolo – R. Ceni – G. Cruces – M. Giaccobasso – R. Perez-Truglia: Tax Audits as Scarecrows: Evidence from a Large Field Experiment. *NBER Working Paper,* No. 23631. (2017).; Dina Pomeranz: No Taxation without Information: Deterrence and Self-Enforcement in the Value Added Tax. *American Economic Review,* Vol. 105., No. 8. (2015) 2539–2569.

6.4. Pénzügyi vagy társadalmi jutalmak felhasználása az adózók ösztönzésére

6.4.1. Határidőben történő adófizetés ösztönzése

Az adófizetés kézzelfogható jutalmazása növelheti az adózók belső motivációját, ugyanakkor pozitív tovagyűrűző hatásokat is eredményezhet gazdasági és társadalmi kapcsolataikon keresztül. Argentínában a „Jogkövető Adózó Díja" elnevezésű lottó nyertesei jogosultak voltak arra, hogy a hazaik előtti járda, a munkahelyük és az otthonuk közötti út kerüljön felújításra vagy újjáépítésre. A lottónyeremény lehetősége rövidtávon pozitívan ösztönözte a adózói megfelelést, ugyanakkor lehetővé tette az adófizetők számára, hogy hosszú távon elismertnek érezzék magukat, és jobban tudják értékelni az általuk fizetett adóból származó fejlődést.[47]

6.4.2. Hozzon létre egy összehasonlítási eszközt más cégekkel a társadalmi megszégyenítés motivációjaként

Ha egy cég alkalmazkodik a saját viselkedéséhez, szükség lehet arra, hogy megértsék, hogyan viselkednek a hasonló cégek. Amikor Bangladesben az adóhatóság figyelem felhívást tett közzé, amelyben tájékoztatta az adózókat, hogy az egyes vállalkozások adózási adatait, illetve a terhükre megállapított szankciókat publikálják, akkor az adózókra nehezedő társadalmi nyomás miatt, a nyilvánosságra hozás lehetősége már azt eredményezte, hogy az adózók által bevallott és megfizetett adó mértéke növekedett. Ez különösen igaz a klaszterekben működő társadalmak adózóira.[48]

---

[47] Paul Carrillo – Edgar Castro – Carlos Scartascini: Do Rewards Work? Evidence from the Randomization of Public Works. *Inter-American Development Bank (IDB) Working Paper Series,* No. 794. (2017).

[48] Raj Chetty – Mushfiq Mobarak – Monica Singhal: Increasing Tax Compliance Through Social Recognition. *IGC Policy Brief,* No. 14/0658. (2014).; Anne Brockmeyer – Marco Hernandez – Stewart Kettle – Spencer Smith: Casting the Tax Net Wider: Experimental Evidence from Costa Rica. *World Bank Policy Research Working Paper,* No. 7850. (2016).

6.5. Svéd kampány adózói hozzáállás megváltoztatása érdekében

A svéd adóhivatal széles körű felméréseket végzett annak elemzése érdekében, hogy a svéd közösség tagjai hogyan viszonyulnak az adózási kérdésekhez. A felmérések azt mutatták, hogy a fiatalok pozitívabban viszonyulnak az adóelkerüléshez, mint a teljes népesség. A felmérés egyik kérdése a következő volt: „Szerintem rendben van az adóelkerülés, ha lehetőségem van rá". A 18–24 éves korcsoport 12%-a értett egyet ezzel, szemben a teljes népesség 7%-ával.

Ezen eredmények alapján a svéd adóhatóság úgy döntött, hogy kampányt indítanak azzal a céllal, hogy befolyásolják a fiatalok hozzáállását az adókijátszás elfogadottsága tekintetében. A kampányt három évre tervezték, amely 2002-ben kezdődött, és az alábbi elemekből állt:

- a televíziós reklámfilmet forgattak le arról, hogyan nézne ki a társadalom, ha nem fizetnénk adót,
- az iskolákban az adók elköltéséről szóló információk terjesztését ösztönözték,
- a svéd adóhatóság vezetője levelet küldött a célcsoportnak, amely tartalmazott néhány információt az adókról, és
- a svéd adórendszert bemutató, valamint az általános adózási információkat is tartalmazó weboldalt fejlesztettek ki.

A második évben a kampány további televíziós reklámfilmekkel folytatódott, amelyek bemutatták az adók és az olyan állami juttatások közötti kapcsolatot, mint az egészségügy, a könyvtárak, az infrastruktúra stb. Az önkormányzatok kis plakátokat (matricákat) is kiraktak a park padjain, szemetesládáin, iskoláin és hasonló tárgyakon, amelyeken az „Ön fizet" felirat szerepelt.

A 2024. évi eredmények azt mutatják, hogy a kampány jól működik. A legfrissebb felmérések azt mutatják, hogy a fiatalok hozzáállása megváltozott. Az attitűdök jelenleg a teljes népességhez hasonlíthatók: a 18–24 éves korcsoportban mindössze 7% ért egyet a fentiekben említett kérdéssel.[49]

[49] *Compliance Risk Management: Managing and Improving Tax Compliance*. OECD, Paris. 2004. 41.

7. Következtetések

Az adózók minősítése mint láthatjuk nem új keletű találmány a magyar adózás történetében. A cél mindig is az adózók jogkövetési hajlandóságának növelése volt. Az adózói minősítés fejlődési folyamatában megfigyelhető az, hogy az adóhatóság hozzáállása nagyban változott az adózók irányában, mivel idővel felismerésre került az a tény is, hogy az adózók jogkövetését azzal is elő lehet segíteni, ha az adóhatóság együttműködő partnerként tekint rájuk. Ennek eszköze az adózókkal szembeni támogató eljárás, valamint az elektronikus felületeken való kapcsolattartás. Mindezek mellett ki kell térni arra, hogy az adóhatóság számos eszközzel növelte eszköztárát annak érdekében, hogy a mulasztásokkal járó jogkövetkezmények elkerülhetőek legyenek. A cél elsősorban nem az adózók szankcionálása, hanem a jogszabályok betartása, amely számos előnnyel jár. Az adózói minősítési eljárás is végső soron erre hivatott.

Azonban az adózó számára is előnyös a megbízható adózói minősítés megszerzése, mivel az egyrészről számos adózási előnnyel jár. Ezek az előnyök az adózók hatékonyságát is növelik, gazdasági teljesítményükre is hatással lehetnek. Másrészről az ebben a pozícióban levő adózó az üzleti életben is könnyebben érvényesül, mivel minden cég célja az, hogy olyan üzleti partner kapcsolatokat alakítson ki, amelyek rájuk nézve nem járnak kockázattal akár egy esetleges adóellenőrzés folyamán. Az adóhatóság adatbázisai mindenki számára elérhetőek, ennek okán a jövőben a cégek körültekintően tudnak eljárni partnereik megválasztásában.

Mindemellett a nemzetközi kitekintés rámutatott arra, hogy az adózók ösztönzése a jogkövető magatartás irányába nem kizárólag hazai célkitűzés, hanem egy globális probléma, amelynek lokális megoldására a tanulmány számos ország által bevezetett gyakorlatot felvázolt. Ezzel is hangsúlyozva a magyar megoldás komplexitását és eredményességét.

A JOGGAZDASÁGTAN EMBERKÉPE, AVAGY *HOMO OECONOMICUS*KÉNT VISELKEDIK-E OTHELLO?

Szalai Ákos*

Racionális-e, hogy Othello megfojtja Desdemonát? *Homo oeconomicus*ként, vagyis a közgazdaságtan emberképének megfelelően viselkedik-e Othello? Adjuk meg azonnal a választ: nem tudjuk. De néhányan kicsit túl gyorsan jutnak el ahhoz a következtetéshez, hogy nem. Ez az írás ezekről a téves következtetésekről szól – ezektől óv. Olyan téves értelmezések ezek, amelyek a közgazdaságtannal-joggazdaságtannal szembeni – tájékozatlanságból fakadó – megalapozatlan kritikák alapjai között éppúgy meghúzódnak, mint napjaink közpolitikai vitáiban.

A joggazdaságtan a közgazdaságtan (egyik ágazatának, területének) eszközeit alkalmazza jogintézmények hatásainak elemzésére. A közgazdaságtan ugyanis különböző területekre bomlik. A legfontosabb ellentét a mikroökonómia és a makroökonómia között van. De eltér a klasszikus elemző közgazdaságtan, a menedzsmenttudomány (gazdálkodástudomány) és a pénzügy eszköztára is. És az egyes területeken belül is különböző iskolák (klasszikus, marxista, neoklasszikus, osztrák, intézményi, keynesiánus, újintézményi stb.) léteznek, egymással vitatkozva.

A közgazdaságtan eltérő módszerei mögött az emberkép eltérése (is) meghúzódik. Terjedelmi korlátok miatt nem mutatom be mindegyiket, hanem csak azt, ami joggazdaságtani módszerként azonosítható. Ezt pedig annak alapján tettem, hogy az alapvető tankönyvekben melyek jelennek meg. A több tankönyv közül, kitüntetett szerepet játszik a magyarul is elérhető, Robert Cooter

* Egyetemi docens, Heller Farkas Közgazdaságtani Intézet.
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1272-8947

és Thomas Ulen Jog és közgazdaságtan című könyve (a továbbiakban Cooter–Ulen-könyv[1]). A legtöbb helyen bevezető kurzusokon ezt használják.

Ez a tankönyv, mint a legtöbb másik[2] a sok közgazdaságtani terület és iskola közül a mikroökonómiai modellekre, és azon belül a neoklasszikus, illetve az újintézményi iskola módszertanára épít. Így ez a szöveg is elsősorban ezen közgazdaságtani ág, illetve ezen iskolák emberképére fogja bemutatni. E téren is alapvető tankönyvek elemzése lesz a középpontban. Három fontos az egyetemi alapképzésben használt könyv tűnik majd fel:

- Jack Hirshleifer – Amihai Glazer – David Hirshleifer: Mikroökonómia (a továbbiakban: Hirshleifer-könyv)[3]
- N. Gregory Mankiw: *A közgazdaságtan alapjai*. (a továbbiakban: Mankiw-könyv)[4]
- Paul Heyne – Peter J. Boettke – David L. Prychitko: *A közgazdasági gondolkodás alapjai* (a továbbiakban: Heyne-könyv).[5]

A szöveg egy tisztázó megjegyzéssel kezdődik, majd három olyan kritikára koncentrál, amelyekkel az itt elemzett közgazdaságtani módszertant, és annak emberképét gyakran támadják. Ennek az emberképnek a lényege, hogy a közgazdaságtan által modellezett ember, a *homo oeconomicus* racionális döntéseket hoz. Az ellenvetések közül az első szerint túl szűk ez a felfogás, mert csak a pénzügyi, vagyoni döntésekre koncentrál – látjuk majd, hogy ez tévedés. A második két kritika szorosan összefügg napjaink egyik legnépszerűbb közgazdaságtani iskolájának, a több Nobel-díjat is szerző viselkedési közgazdaságtan állításaival. Ez az iskola épp azt vitatja, hogy a racionális *homo oeconomicus* megfelelő emberkép-e – ők inkább a korlátozott racionalitás feltevését javasol-

1 Robert Cooter – Thomas Ulen: *Jog és közgazdaságtan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

2 Ld.például: David D. Friedman: *Law's Order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters.* Princeton NJ, Princeton University Press, 2000.; A. Mitchell Polinsky: *An Introduction To Law and Economics.* 5. kiad. Frederick, MD, Aspen Publishing, 2019.; Steven Shavell: *Foundations of Economic Analysis of Law.* Cambridge, MA – London, Belknapp Press, 2006.; Hans-Bernd Schäfer – Claus Ott: *Lehrbuch der* ökonomischen *Analyse des Zivilrechts*. 6. kiad. Heidelberg, Springer, 2012

3 Jack Hirshleifer – Amihai Glazer – David Hirshleifer: *Mikroökonómia*. Budapest, Osiris, 2009.

4 N. Gregory Mankiw: *A közgazdaságtan alapjai*. Budapest, Osiris, 2011.

5 Paul Heyne – Peter J. Boettke – David L. Prychitko: *A közgazdasági gondolkodás alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

ják.[6] Kriritkájukban gyakran tűnik fel a következő két állítás. Az egyik szerint a *homo oeconomicus* feltevése azért téves, mert nem tudja magyarázni azt, ha az emberek nem a céljaiknak megfelelő – sőt azok elérését kifejezetten akadályozó – döntéseket hoznak. A másik szerint nem lehet racionális, ha tévedésekre alapozzuk a döntéseinket. Látjuk majd, hogy ezen kritikák célt tévesztenek – a neoklasszikus modell nem vitatja, hogy ilyen jelenségek léteznek, de azokat a racionális döntések modellje alapján (is) magyarázhatónak tartja. Ezzel szemben az összefoglalóban látjuk majd, hogy a modell (mivel modell) milyen valós hiányosságokkal küzd.

1. A racionális döntések embere – a leíró közgazdaságtani modellezés alapja

Mint a legtöbb tudományban, így a közgazdaságtanban is elválnak egymástól a helyzetet leíró, egy-egy változás várható hatásait előrejelző pozitív-leíró (deskriptív), és az intézményt értékelő, annak létét helyeslő vagy támadó normatív-előíró (preskriptív) állítások. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a jogtudományban is elválnak a *de lege lata* és a *de lege ferenda* állítások. A két módszer emberképe is kissé eltér egymástól. A leíró elemzés egy olyan modellt alkot az emberről, aminek alapján megértheti, előre jelezheti egy-egy jogintézmény várható hatásait. A normatív elemzés már feltételezi, hogy valamit arról is gondolunk, hogy az ember, ahogy van (ami a pozitív-leíró modell lényege) megfelel-e annak, amilyennek lennie kellene. Az erre adott közgazdaságtani válaszok (egy apró kivételtől eltekintve), több ok miatt sem jelennek meg ebben a szövegben. Egyrészt helyhiány miatt, másrészt azért, mert az itt bemutatott bevett joggazdaságtani modellezés alapja – bár maga is sok értékelő megjegyzést tesz – a pozitív leírás. Amikor egy-egy jogintézmény értékelésére vállalkozunk, akkor alapvetően annak (rövid és hosszabb távú) társadalmi következményeit akarjuk értékelni. A közgazdaságtan (legalábbis a joggazdaságtan alapját képező iskola) alapvetően a következmények, a hatások alapján mond véleményt egyes intézményekről.

[6] A megközelítés talán legátfogóbb magyarul elérhető bemutatása: Richard H. Thaler – Cass R. Sunstein: *Nudge – a pénzügyi válság után. Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról*. Budapest, Manager, 2011. Ahogyan a joggazdaságtani módszertant alapvetően a Cooter–Ulen-könyv alapján, így a viselkedési közgazdaságtan, korlátozott racionalitásra épülő modellek állításait ebből a könyvből vett idézetekkel támasztom majd alá.

A joggazdaságtan pozitív-leíró emberképének alapja a racionális döntéshozó. Racionalitáson azonban a közgazdaságtan mást ért, mint amit például a filozófia közül sokan. A Hirshleifer-könyv például így definiálja:

> „A racionális viselkedés fogalmát legalább két értelemben használjuk. Az első jelentés a módszerre utal, a második az eredményre. Amikor módszerként beszélünk róla, akkor a racionális viselkedés olyan cselekvés, amelyet nem szokásból, előítéletből vagy érzelmi okokból, hanem meggondolásra alapozva választunk. Az eredmény felől megközelítve, a racionális viselkedés a kívánt célokhoz elvezető, hatékony cselekvést jelent."[7]

A Cooter–Ulen-könyv kicsit „matematikusabban" fogalmaz:

> „A közgazdászok általában azt feltételezik, hogy minden gazdasági szereplő maximalizál valamit: a fogyasztók a hasznosságukat (azaz boldogságukat vagy elégedettségüket), a vállalatok a profitjukat, a politikusok a szavazatokat, a bürokraták az állami bevételt, a jótékonysági intézmények a társadalmi jólétet és így tovább. A közgazdászok szerint a maximalizálást feltételező modellek azért működnek, mert az emberek racionálisak, a racionalitás pedig feltételezi a maximalizálást. […] A korlátok melletti legjobb lehetőség választását a matematika nyelvén maximalizálásnak nevezzük. Az elnevezést az indokolja, hogy a valós számok éppúgy sorba rendezhetők nagyság szerint, mint ahogy a fogyasztó is rangsorolhatja lehetőségeit. Így a jobb lehetőségeket megfeleltethetjük a nagyobb számoknak. A közgazdászok ezt a megfeleltetést hasznossági függvénynek nevezik […] A választásnak határt szabó korlátot pedig matematikai kifejezéssel megvalósíthatósági korlátnak hívjuk. Így a korlátok melletti legjobb lehetőség választását úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a hasznossági függvényt maximalizáljuk a megvalósíthatósági korlát mellett."[8]

Ami feltűnhet – és, ami eltérés más tudományágak racionalitás-definíciójától – az az, hogy ezen megfogalmazásában nem szerepel az, hogy ki mit szeret, ki mire vágyik (A Cooter–Ulen-könyv nyelvén: minek alapján rendezzük

[7] Hirsleifer at al. i. m. 11.

[8] Cooter–Ulen i. m. 26–27.

sorba a lehetőségeket). A racionalitás attól függ, hogy akkor *adott preferenciák, adott célok mellett* mit választ. Akkor racionális egy döntés, ha az ember azt a megoldást választja, amely *a preferenciáinak, ízlésének (az általa ismer információk szerint) leginkább megfelelő végeredményhez vezet.*

A filozófia nagy szerzői sokszor épp arról írnak, hogy vannak racionálisan választott, ésszerű és nem racionális, nem ésszerű célok. Platon például az Állam negyedik könyvében az értelmes lélekrészt azzal azonosítja, hogy célt tűz ki: „Bölcsnek pedig ama kicsike rész szerint [nevezünk valakit], amely az emberben uralkodik, s ama parancsokat osztogatja, s amely az egyén […] javát szolgálja."[9] Hasonlóképp az értelmes lélekrész célkitűző szerepére helyezi a hangsúlyt Arisztotelész a Nikomakhoszi etika hatodik könyvében. (Amit persze a teleologikus gondolkodás alapján összhangban kell, hogy legyen az ember végső céljával, a boldogsággal.)

A közgazdaságtan tehát nem így, nem a célok kitűzéseként, hanem a számára adott célok eléréséhez használt megfelelő eszközök megválasztásaként definiálja a racionalitást.[10] És ennek alapján Othello lépése *lehet* racionális. Attól, hogy egy – senki által nem vitatottan – etikailag helytelen, bűnös döntést hoz, még nem válik a döntés eleve irracionálissá.

A joggazdaságtani modell egyik előnye (talán) éppen az, hogy az etikailag bűnös, vagy éppen jogellenes cselekvéseket sem rekeszti ki a racionális döntések köréből. Éppen ezért kínálhat eszközöket arra is, hogy azok társadalmi elterjedtsége milyen eszközökkel szorítható vissza. Ez jelenik meg az ún. racionális bűncselekmények modelljében[11], vagy épen a szerződésszegés joggazdaságtani elemzésében[12].

Maga az, hogy egy tett etikailag, vagy éppen jogilag elítélendő még *nem zárja ki*, hogy az racionális.

2. Anyagiasság

A közgazdászokat, joggazdászokat általában pénzkérdésekkel bombázzák. Például azzal, hogy határozzák meg valaminek a pénzbeli, piaci értékét.

[9] Platon: Állam 442c (Szabó Miklós fordítása)

[10] Az itt most felbukkanó viselkedési közgazdaságtan is így tesz. Az ő kritikájuk épp az lesz, hogy a döntéshozók *saját megítélésük szerint* hoznak tendenciózusan rossz döntéseket. Thaler–Sunstein i. m. 15.

[11] Cooter–Ulen i. m. 501–506.

[12] Uo. 217.

Emögött vélhetően az a téves feltevés húzódik meg, hogy a közgazdászok modelljeinek központi eleme a pénz, illetve, hogy a közgazdaságtani emberkép számára a pénz az egyetlen fontos szempont. (Ezt a feltevést persze erősíti, hogy a makroökonómiával, pénzügyekkel, gazdaságpolitikával foglalkozók tipikusan valóban pénzzel kapcsolatos kérdésekről beszélnek.) Ha ez a feltevés igaz lenne, akkor Othello tette – mivel nem vagyona növelésére irányul – nem is lehetne a közgazdaságtan szerint racionális.

Ugyanakkor az előző racionalitás-definícióból is következik, hogy a joggazdaságtani, illetve mikorökonómiai modellek embere kapcsán nem fogalmazunk meg egyetlen célt, amelyre törekednie kell. Így a pénzmennyiség, vagy a vagyon növekedését sem. A *homo oeconomicus* sok mindenre vágyhat: nem csak pénzre. A Cooter–Ulen-könyv például úgy fogalmaz, hogy az emberek „más-más dolgokat akarnak: gazdagságot, hatalmat, hírnevet, szerelmet, boldogságot és így tovább."[13]

Az anyagiasság vádja kapcsán azonban két további, lényegesen jobban végiggondolt ellenvetést is ki kell zárnunk. Az első úgy szólna, hogy ugyan az emberek sokféle dologra vágynak, de a közgazdaságtani racionalitásra épülő modell csak akkor ad kielégítő választ, ha a döntésben (más elemek mellett) szerepet játszik a pénz, a vagyon is. Lássunk erre két példát!

1. Amikor a tankönyvek a munkavállalási döntést elemzik, akkor olyan modellt írnak fel, amelyben a szabadidő és a jövedelem növekedése között kell választani. Ez a munkagazdaságtani modell megjelenik, már a bevezető tankönyvekben is – például a Hirshleifer-könyvben[14] - is.
2. Amikor a Cooter–Ulen-könyv a (közgazdaságtani értelemben) teljes kártérítés, kompenzáció nagyságát mutatja be, akkor olyan döntéseket elemez, amikor az embereknek a jobb egészség és az alacsonyabb jövedelem, vagy a magasabb jövedelem, de rosszabb egészségi állapot között kell választani.[15]

Ugyan mindkét itt említett példában a vagyon, a jövedelem az egyik tényező, de a közgazdaságtani eszközökkel elemzett döntések köre nem szűkíthető le ezekre. A Hirshleifer-könyv első példája a racionalitás kapcsán például annak vizsgálata, hogy megváltozott-e az autóvezetők magatartása akkor, amikor megjelentek a légzsákok az autókban, és ezzel az autózás kevésbé veszélyessé

[13] Uo. 26.

[14] Ld. pl. Hirshleifer et al. 494–502.

[15] Cooter–Ulen i. m. 340–341.

vált.[16] (Az anyagiasság kapcsán érdemes felhívni a figyelmet, hogy nem azt kérdezi, hogy vettek-e ilyen autókat, hanem azt, hogy akik már ilyennel rendelkeztek azok vezetési stílusa változott-e.)

Vagy idézhetjük a joggazdaságtanban jelentős szerepet játszó Gary Becker klasszikus elemzését a házassági, illetve válási döntésekről is:

> „A közgazdasági megközelítés szerint egy személy akkor dönt a házasságkötés mellett, ha a házasságtól várt hasznosság meghaladja az egyedül maradásból vagy a megfelelőbb társ kereséséből várható hasznot. Hasonlóképpen, egy házas személy akkor szünteti meg a házasságát (vagy házasságát), amikor az egyedülállóvá válásból vagy mással való házasságkötésből várható hasznosság meghaladja a szétválásból származó hasznossági veszteséget, beleértve a gyermekektől való fizikai elválásból, a közös vagyon megosztásából, a jogi költségekből stb. eredő veszteségeket. Mivel sokan keresnek társat, elmondható, hogy létezik a házasságok piaca."[17]

Talán egyértelmű, de szögezzük le: itt a haszon és a veszteség szó nem csak (és nem is elsősorban) anyagi hasznot, illetve anyagi veszteséget jelent. (Ettől függetlenül igaz, hogy Becker házassági döntésekről alkotott modelljében a munkavállalási, jövedelmi, anyagi, vagyoni, biztonsági kérdések jelentős szerepet játszanak.[18])

Ez a Becker-idézet azonban elvezet a másik ellenvetéshez. Michael Sandel a pénz és a piac szerepével kapcsolatos művében[19] – többek között épp erre az idézetre alapozva – azt a következtetést vonja le, hogy a modell szerint a házassági döntések (a partnerválasztás, a „megállapodás", vagyis a további keresés feladása, vagy éppen annak a válással történő újraindítása), ha maguk nem is tisztán vagyoni döntések, de pénzben kifejezhető nyereséget és veszteséget jelentenek. Erősíti azt a véleményét az is, hogy Becker nem sokkal ez után úgy fogalmaz, hogy a közgazdaságtani megközelítés minden emberi viselkedésre

[16] Hirshlefier et al. i. m. 12–13. A példa forrása: Steven Peterson – George Hoffer – Edward Millner: Are Drivers of Air-Bag-Equipped Cars More Aggressive? A Test of the Offsetting Behavior Hypotesis. *Journal of Law and Economics,* Vol. 38., No.2. (1995) 251–261.

[17] Gary S. Becker: *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago (IL), University of Chicago Press, 1976. 7–8.

[18] Ld. Gary S. Becker: *A Treatise on the Family*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1981.

[19] Ld. Michael J. Sandel: *What Money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*. New York (NY), Farrar, Straus and Giroux, 2013.

alkalmazható, „legyen szó pénzbeli árakkal vagy feltételezett árnyékárakkal kapcsolatos” döntésekről.[20] Sandel szerint ez azt jelenti, hogy az idézetben szereplő haszon és veszteség ugyan nem feltétlenül anyagi, de lefordítható pénzösszegekre. Sőt, érvelése szerint, csak akkor lehet összemérni a hasznokat a veszteségekkel, ha ehhez van valamilyen mértékegység.

A tankönyveket vizsgálva kiderül azonban, hogy a modellben ilyen feltevés nincs. Léteznek olyan modellek, amelyek abból indulnak ki – mint Becker, hogy a hasznokat és a veszteségeket össze tudjuk mérni. Ez az ún. *kardinális hasznosság* modellje. Ilyenkor azonban a tankönyvek szerint nem a pénz, a vagyon a mértékegység, hanem a hasznosság *(utility, benefit)*. A hasznosság kapcsán pedig a Hirshleifer-könyv például így fogalmaz: „A kardinális hasznosság mérésének egyik lehetséges módja, ha megkérdezzük az embereket, hogy mennyire boldogok.”[21]

A minden hatás pénzbeli mérésével szemben pedig a Cooter–Ulen-könyv is kritikus. Minjárt a közgazdaságtani modellt ismertető fejezetében kiemeli, hogy a pénz és a hasznosság között nem egyértelmű a kapcsolat. Ugyan a pénz, a vagyon növekedése növeli a hasznosságot, de kockázatkerülő emberek esetén egyre kisebb mértékben. Felhívják a figyelmet arra, hogy ez az összefüggés Bernoulli XVIII. századi matematikus megfigyelése óta ismert a tudományban, így a közgazdaságtanban is.[22]

Fontosabb azonban kiemelni azt, hogy az összehasonlítás csak a kardinális hasznosság fogalma kapcsán követel ilyen mérhető skálát. Az egyes lehetőségek összehasonlítása nem követeli meg a hasznosság ilyen felfogását. A közgazdaságtani könyvek ma már tipikusan nagyobb terjedelemben tárgyal-

[20] Árnyékár alatt a közgazdaságtan azokat az eseteket érti, amikor egy dolognak nincs piaci éra, vagy az nem megfelelő, és mégis pénzben fejezzük ki az értékét.

[21] Hirshlefier et al. i. m. 95. Érdemes ezen a ponton kitérni arra, hogy A Hirshleifer-könyv annyiban célkitűzésről is beszél, hogy a *homo oeconomicus*t önérdekkövetőnek nevezi – és ezt szembeállítja a jóindulattal és a rosszindulattal. Az előbbit úgy definiálja, hogy ez az, amikor másoknak „jót akarunk”, utóbbit pedig „rosszakaratként”. (Hirshleifer et al. i. m. 16–17. Az eredeti szövegben is idézőjelben szerepelnek a kifejezések.) Mi most ezzel együtt sem tekintjük az önérdekkövetést ilyen a *homo oeconomicus*tól „elvárt” célnak, különösen nem annak a többieket figyelmen kívül hagyó formájában. Egyrészt azért nem, mert maga a definíció is önellentmondó: ha valaki valamit akar 8msáok javát, vagy másoknak rosszat), akkor az miért nem az ő saját célja. Másrészt azért nem, mert – igaz nem feltétlenül az alapszintű – mikroökonómia-könyvek gond nélkül illesztik be a modellbe ezen másokra gyakorolt hatásokra is figyelő, ún. interdependens preferenciákat. Ld. pl. John Cullis – Philip Jones: Közpénzügyek és közösségi döntések. Budapest, Aula, 2003. 351–352.

[22] A felismerés egyébként a kockázatos helyzetekben hozott döntések közgazdaságtani elemzésének egyik kulcsa, és Bernoulli XVIII. századi felismeréséig megy vissza. Erre hivatkozik a Cooter–Ulen-könyv is: Cooter–Ulen i. m. 60.

ják az ún. ordinális hasznosság koncepcióját, mint a kardinális hasznosságét. Ordinális összemérés esetén nincs szükség hasznosságmérésre, skálára, ugyanis nem várjuk el, hogy a döntéshozó megmondja egy helyzet mennyivel jobb vagy rosszabb mint egy másik – csak azt kell tudnia, hogy melyik jobb. (Vagy azt, hogy ugyanannyira jók a számára.) A Cooter–Ulen-könyv is így definiálja a preferenciarendezéssel szembeni elvárást.[23]

Miért alakult akkor ki az a kép, hogy a pénz ilyen fontos szerepet játszik a közgazdaságtani elemzésben. Talán nem túlzás, ha úgy fogalmazunk, hogy ennek elsősorban pedagógiai okai vannak. A hallgatóság egyszerűbben megérti azt a példát, amely arra épül, hogy a több vagy kevesebb pénzt lehet szerezni, és két pozitív hatást is könnyebben összemér (melyiknél nő jobban, és mennyivel jobban a pénzmennyiség), mint ha a példa arra irányulna, hogy több vagy kevesebb hokimeccset nézhet valaki, több vagy kevesebb időt tölthet egy macskával, stb. Akik nem érdeklődnek a jégkorong iránt, vagy nem kedvelik a macskákat, azok számára a példa nehezebben érthető, átélhető lesz.

Zárjuk a pontot azzal, amivel az előzőt is: az anyagiasság vádja téves – éppen annak hiánya miatt nem tudjuk elvetni, hogy Othello tette racionális volt. Ennek hiánya miatt *nem zárhatjuk ki*, hogy az volt.

3. Egy-ügyűség

Igaz-e, hogy Othello döntése azért nem racionális, mert az egy számára nyilvánvalóan fontos cél elérését tette lehetetlenné? (Ez a fontos cél az általa szeretett nővel való együttélés.)

Sokszor bukkan fel hasonló érvelés a viselkedési közgazdaságtanban is. Richard Thaler és Cass R. Sunstein meggondolatlan döntéseknek nevezi ezeket. Olyan példákat találunk náluk ennek kapcsán, mint a dohányzás (holott annak szörnyű egészségügyi hatásai a dohányosok előtt is ismertek, és ők abba is szeretnék hagyni), az elhízás, a túl alacsony nyugdíjmegtakarítás.[24] Az egyik legtöbbet tárgyalt példájuk például a „csordaszellem”, amikor a többiek általunk ismert döntése miatt fordul meg a mi döntésünk.[25] De felhozhatjuk azt a példát is, amit egy kiváló tudományos előadásban fogalmazott meg jogász kol-

[23] Cooter–Ulen i. m. 33.

[24] Thaler–Sunstein i. m. 52–53.

[25] Uo. 60–67.

légám: azok az emberek sem használnak adatvédelmi szempontból biztonságos Internetes böngészőket, akik számára pedig az adatvédelem fontos.

Ugyan a mikroökonómiai modellek nem vitatják, hogy nem minden döntésünk racionális („meggondolt"), de ezek a kritikák mégis túlzók: nem mondhatjuk ugyanis, hogy racionális választás alapján ne dohányozhatnának a leszokni vágyók, ne ennének sokat azok, akik nem akarnak, ne takaríthatnának meg keveset azok, akik számára fontos lenne a nyugdíjas korukban elérhető vagyonuk nagysága, ne használhatnának kevésbé biztonságos böngészőt azok, akiknek a biztonság fontos. És nem mondhatjuk, hogy ne követhetné el racionális mérlegelés alapján tettét Othello – csak azért mert számára rossz következményekkel jár. Azt állítani, hogy a *homo oeconomicus* ember nem hozhat saját szempontjából hátrányokkal járó döntést, tévedés. A Mankiw-könyv a közgazdasági gondolkodásra – a szerző szerint – jellemző tíz alapelv megfogalmazásával kezdődik. És ezek közül az első kettő már ezen kritika hibás voltára hívja fel a figyelmet.

„1. alapelv: az emberek átváltásokkal szembesülnek"[26]

„2. alapelv: mindennek az a költsége, amiről lemondunk érte"[27]

Az első elv ismert úgy is, hogy „nincs ingyen ebéd". Ez vezeti be az átváltás *(trade-off)* fogalmát: ha valamit el szeretnénk érni, akkor másról le kell mondanunk. Ez vezet ez a második alapelvben megfogalmazott lehetőségköltség, haszonáldozatköltség *(opportunity cost)* fogalmához, amely a költség közgazdaságtani érelemben vett leírása. (Érdemes visszautalni itt az előző pontra: a közgazdaságtan költségfogalma sem a pénzre, a pénzkiadásra koncentrál.) Vagyis nem hogy semmiféle irracionális nincs abban, ha valaki feláldoz valamit, kifejezetten ez a racionális döntések lényege.[28]

Az áldozathozatal csak akkor lenne *ab ovo* irracionális, ha valaki számára az az egyetlen cél létezne, amelynek a döntés annak elérését teszi lehetetlenné, Vagyis akkor, ha a *homo oeconomicus* egy-ügyű lenne. Csak az egészség érdekelné, csak a nyugdíjas korában elérhető vagyon nagysága, csak az, hogy elkerülje a rossz dolgok evését. Vagy Othello számára csak az, hogy szerelmével

[26] Mankiw i. m. 4

[27] Uo. 5

[28] A viselkedési közgazdaságtan persze kerülni igyekszik, hogy ilyen egy-ügyűség hibájába essen. Például elismerik, hogy az elhízás kapcsán nem az az egyetlen lehetséges szempontjuk az embereknek, hogy egészségesek akarnak lenni: „az értelmes emberek az étel ízével is törődnek, nem csak azzal, hogy az mennyire egészséges." (Thaler–Sunstein i. m. 17.) Mégis olykor magából az elhízásból, a dohányzásból, a megtakarítási szintből következtetnek arra, hogy az emberek nem racionális döntéseket hoztak.

együtt lehessen. Nem nehéz belátni, hogy vannak más fontos céljai is lehetnek valakinek. A cigaretta miatti pillanatnyi nyugalom (amely elérésének alternatív megoldásai bonyolultabbnak tűnnek a számára), az evéssel járó egyéb előnyök, az azonnal elkölthető (és nem nyugdíjas korig félretett) pénz. És nem nehéz belátni, hogy Othello számára is van más fontos dolog: például a büszkesége.

Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy ezek a döntések racionálisak. De *lehetnek* azok. A probléma az, hogy egy döntés racionális volta csak akkor dönthető el, ha tudjuk, hogy milyen egyéb preferenciákkal, célokkal, illetve milyen alternatívákkal rendelkezik a döntéshozó – mit kellene feláldoznia cserébe. Ugyanakkor, ahogy a Cooter–Ulen-könyv fogalmaz:

> „Fontos megjegyezni, hogy a fogyasztói preferenciák szubjektív értékítéletet fejeznek ki… A közgazdászok más tudományok, így a pszichológia és szociológia művelőire hagyják az ízlésbeli különbségek okának tanulmányozását."[29]

Polányi Mihály[30] és Friedrich A. Hayek[31] kifejezésével a preferenciák a személyes vagy hallgatólagos tudás körébe tartoznak. Kifelé nem lehet őket hihetően kommunikálni. Mindig fennáll ugyanis a gyanú, hogy a kommunikáció nem igaz. Mások számára a preferenciák közvetlenül nem megismerhetők. Következtetni lehet rájuk. Ha megfigyeljük az egyének döntéseit, akkor következtethetünk arra, hogy adott helyzetben mit (és mennyire) tekintett fontosnak.

Érdemes azt is kiemelni, hogy a közgazdaságtan racionalitásfelfogása szerint az egyes preferenciák egymáshoz viszonyított „ereje" sem állandó. Változhat az, hogy egyes pillanatokban melyik kerül előtérbe. Az, hogy valamit adott helyzetben feláldozunk, nem jelenti azt, hogy az ab ovo „gyengébb preferencia", mint az, aminek érdekében feláldozzuk. Ez az ún. *határelemzés* fő állítása: amennyiben valamely dimenziókban már messzire jutottunk (valamiből már sokkal rendelkezünk), míg mástól távol vagyunk (kevéssel rendelkezünk belőle), akkor utóbbiak előtérbe kerülhetnek előbbiek kárára.[32]

Zárjuk ezt a pontot is azzal, mint az előzőt: az, hogy Othello hatalmas áldozatot hoz (a saját értékrendje szempontjából is, mint azt a későbbi reakciója is mutatja) még *nem zárja ki*, hogy a tette közgazdaságtani értelemben racionalitás volt.

---

29 Cooter–Ulen i. m. 34.

30 Polányi Mihály: *Személyes tudás.* Budapest, Atlantisz, 1994.

31 Ld. pl. Friedrich A. Hayek: *Consitution of Liberty.* Chicago (IL), Chicago University Press, 1960. 24.

32 Ezzel kapcsolatban ld. Cooter–Ulen i. m. 36–39.

4. Informáltság

Othello téves döntést hozott. Mi, nézők tudjuk ezt. Desdemona halála után Emiliától ő is megtudja. De a gyilkosságról hozott döntés pillanatában nem állt rendelkezésére ez az információ. Lehet racionális egy olyan döntés, amely információhiányon, tévedésen alapul?

A viselkedési közgazdaságtan másik érve épp azért vitatja a *homo oeconomicus* feltevésének plauzibilitását, mert az emberek gyakran alapozzák döntéseiket tévedésre. Az ún. ökölszabályok, vagy heurisztikák között több olyan okot és példát is felsorolnak, amikor az emberek nyilvánvalóan tévesen mérik fel a körülményeket. Például ha egy autóútra keresztbe egymástól ugyanolyan távol vonalakat festünk, majd azok sűrűségét elkezdjük csökkenteni, akkor az emberek úgy érzékelik, hogy gyorsabban haladnak a kocsival – és ezért fékeznek.[33] Sok példát mutatnak arra, hogy az emberek helyzetértékelése befolyásolható (például annak révén, hogy milyen kiindulóhelyzetbe hozzuk őket, milyen alapbeállításokkal szembesülnek először[34]). Mivel a döntések eltérnek, és nem lehet mindegyik helyes, így nyilvánvalóan meg lehet őket ezekkel az eszközökkel téveszteni.

A joggazdaságtani, neoklasszikus modellek szerint azonban a téves döntés önmagában nem mond ellent a racionalitásnak. Ahogy a Hirshleifer-könyv fogalmaz:

> „Ha azt mondjuk, hogy az emberek racionálisak, ezzel nem állítjuk, hogy mindentudók lennének. Majdnem minden döntés bizonytalanság mellett születik.”[35]

A döntéshozók mindig, Othellohoz hasonlóan, utólag válnak bölccsé: később tudnak meg olyan információkat, amik a döntést megfordították volna. De, ha ezen későbbi tudás fényében értékeljük a korábbi döntést, akkor az *„utólagos*

[33] Thaler–Sunstein i. m. 47.

[34] Uo. 43–44.

[35] Hirshleifer et al. i. m. 20. Tegyük hozzá, azt, hogy a tévedés nem önmagában mond ellent a racionalitásnak a viselkedésgazdászok is kénytelenek elismerni. Az ő felfogásuk szerint a *homo oeconomicus* felfogás nem követeli az embertől, hogy képesek legyenek tökéletesen megjósolni a jövőt (nem kell mindentudónak lenniük), „de torzítatlan előrejelzéseket kell adniuk”. (Thaler–Sunstein i. m. 17.) A döntéseket befolyásoló hatásokkal kapcsolatos példáik és érveik mégis sokszor arra épülnek, hogy az emberek gyakran tévesen mérik fel a helyzetet.

bölcsesség" hibájába esünk.[36] Egy döntés racionalitása csak azon információk alapján ítélhető meg, amik a döntés pillanatában is ismertek voltak.

A döntés pillanatában elérhető tudás egy része azonban szintén racionális döntések eredményeként áll elő. Érvelhetünk úgy is, hogy nem maga Othello tévedés utal a racionalitás hiányára, hanem az, hogy nem gyűjtött több információt. Itt azonban az a kérdés: mennyit kellett volna gyűjtenie? Általánosabban mennyit kellene egy racionális embernek gyűjteni? Mennyi időt, erőt racionális arra szánni, hogy a tévedés, a meglepetés esélye csökkenjen?

Bármi is a válasz erre, oda fogunk jutni: a tájékozatlanság is lehet racionális! Az alapfokú közgazdaságtani tankönyvek is tartalmazzák már a racionális tájékozatlanság a modelljét. Például a Heyne-könyvben is megjelenik:

> „A tévedések költségekkel járnak, ezért megpróbáljuk elkerülni őket. Sajnos azonban a tévedések kivédése szintén költséges mulatság. A hibák elkerülésének egyik módja az, ha a döntés előtt több információt szerzünk be. Az információ azonban szűkös jószág, és beszerzésének megvannak a maga költségei. Végül is kiderülhet, hogy kevésbé költséges, ha elviselünk bizonyos tévedéseket, és nem teszünk erőfeszítéseket azért az információért, amivel kiküszöbölhetnénk őket."[37]

A Hirshleifer-könyvben pedig az ún. *keresési modell* szerepel, amely azt vizsgálja, hogy mekkora a keresés révén várhatóan megszerezhető információ értéke. Ennek alapján dönthető el, hogy meddig folytassuk az információgyűjtést – és mikor álljunk meg vele.[38]

A tévedés esélyével, a kockázattal tehát mindenképpen együtt kell élni. Viszont ehhez a kockázathoz is viszonyulni kell valahogy. A viselkedési közgazdaságtan egy további kritikája a *homo oeconomics* képpel szemben éppen az, hogy egyes emberek túlzottan is magabiztosak lesznek, vagyis alul becsülik

[36] Cooter–Ulen i. m. 472.

[37] Heyne et al. i. m. 151. Később visszatér a kérdésre kifejezetten annak kapcsán, hogy a választók gyűjtenek-e információt a politikai döntések előtt. (Heyne et al. i. m. 337–338.) Igaz ekkor sem írja le „a racionális tájékozatlanság" kifejezést – pedig azt pontosan ugyanennek a választások kapcsán megjelenő döntési dilemmára használta először a közösségi döntések modelljeit megalapozó cikkében Anthony Downs. (Anthony Downs: Politikai cselekvés a demokráciában: Egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle,* 1990/9 998.)

[38] Hirshleifer et al. i. m. 413–414.

a tévedés, vagy a rossz kimenetek esélyét.[39] Mások épp fordítva: túlzottan is kerülni fogják a kockázatot.[40] A neoklasszikus modell szerint azonban a kockázathoz való viszony is preferencia, ezért nem tudjuk azt racionális alapjén értékelni. Irracionális csak akkor lenne, ha valaki a saját (személyes információként létező) kockázati preferenciájához képest vállalna túl sok, vagy túl kevés kockázatot. A túlzott önbizalomra való hivatkozás pedig azért lesz téves, mert az esélyek, amiket ők állítólag rosszul becsülnek sokszor nem léteznek objektív formában, csak emberi érzésként[41] – ezért nem is lehet őket felül vagy alul becsülni: azok értéke éppen akkora, amekkorának a döntéshozó érzi.

Maga a tévedés (amit „utólag bölcsen" felismerünk) sem jeleni tehát azt, hogy Othello döntésének racionalitását ki lehetne zárni nem volt racionális. Ettől persze még lehet, hogy nem volt az. Annak leírása, hogy az összegyűjtött információ mennyisége vagy a felvállalt kockázat valaki számára mikor racionális talán még több személyes elemet tartalmaz, mint a korábbi kérdések.

5. Összefoglalás

Minden fejezet végén azt láttuk, hogy az adott állítás alapján nem zárhatjuk ki, hogy Othello racionális döntést hozott. De nem is igazoltuk, hogy azt hozott. Ez utóbbi oka, hogy a közgazdaságtan racionalitás-koncepciója meglehetősen nehezen konkrét személy, konkrét döntésére nehezen alkalmazható. Ugyanis, mint láttuk, ennek eldöntéséhez, meglehetősen sok személyes, szubjektív elemet kellene ismernünk. Tudnunk kellene, hogy…

- …milyenek a preferenciái? (Ezt Othelloról sejtjük.)
- …milyen információkkal rendelkezett? (Ezt ismerjük a tragédiából).
- …a további információgyűjtésnek milyen előnyeit és hátrányait látta a döntés pillanatában?

[39] Thaler–Sunstein i. m. 40–42. (Tegyük hozzá: ezzel kapcsolatos érvelésük lényege ugyan nem az, hogy egyes emberek rosszul mérik fel az esélyeket, hanem az, hogy a tévedések „tendenciózusak", mint fent láttuk. Thaler–Sunstein i. m. 17.

[40] Erre lehet példa a fent már említett csoportnyomás példája: ha az a kérdés, hogy mi igaz, és ismerjük a többiek álláspontját, akkor nehezebben állunk ki a szerintünk igaz álláspont mellett. Thaler–Sunstein i. m. 60–61.

[41] Ezt nevezi az irodalom szubjektív valószínűségnek, az azzal kapcsolatos érzésnek, hogy mennyire lepődnénk meg egy helyzet bekövetkezése esetén. (Erről ld. Szalai Ákos: Kockázat, veszély, a biztonság hiánya és a polgári jog. Joggazdaságtani viták. *Jogtudományi Közlöny,* 2024/4. 168–177. https://doi.org/10.59851/jk.79.04.2

– …milyen egyéb döntési lehetőségeket ismert, és ezek milyen hatásait vette számba (miért csak azokat)?

És ugyanígy arról sem tudunk semmit mondani a modell alapján, hogy a konkrét döntése megváltozna-e más körülmények között – pontosabban: milyen változás kellene ahhoz, hogy a döntés módosuljon. A *homo oeconomicus* modell alapján (csak annak alapján) nem tudjuk megmondani, hogy mi kellett volna ahhoz, hogy Othello ne kövesse el a tettét. A jog nyelvén: a specifikus prevenció elemzésére ez a modell nem alkalmas.

Miközben a specifikus prevenció előrejelzésére nem alkalmas, addig a generális prevenciót viszonylag jól előre jelezhetjük a *homo oeconomicus* modellel. Bár egy-egy emberek magatartása, annak változása nem magyarázható, aközben a társadalomban kialakuló tömeges, vagy átlagos magatartási minták változása, úgy tűnik, jól magyarázható, jól előre jelezhető akkor, ha ebből az emberképből indulunk ki. Nem csak gazdasági döntések kapcsán. (És persze a viselkedésgazdaságtan *megalapozott* kiegészítéseivel még pontosabbat.)

VI. Közjog

TISZTESSÉGESSÉG, MINT EMBERI MAGATARTÁS, S MINT ÁLLAMI KÖTELEZETTSÉG

A tisztességes eljáráshoz kapcsolódó egyes követelmények

Balogh-Békesi Nóra*

1. Bevezető

A tisztességesség általános értelme szerint becsületességet, igazságosságot feltételez, feltételezi, hogy a tisztességes ember tiszteletben tartja mások méltóságát. Az alkotmányosság nyelvére lefordítva az Alaptörvényben számos olyan rendelkezést találunk, amely leírja ezt a magatartást. Az egyén oldaláról mindenképpen idetartozik az Alaptörvény O) cikke, amelynek értelmében: „Mindenki felelős önmagáért, képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni." Az Alaptörvény II. cikke rögzíti, hogy az emberi méltóság sérthetetlen, mindenki egyenlő méltóságú személy. Az állam oldaláról mindenekelőtt a Nemzeti hitvallás azon tételét kell kiemelni, hogy népuralom csak ott van, ahol az állam szolgálja polgárait, ügyeiket méltányosan, visszaélés és részrehajlás nélkül intézi. Az Alaptörvény XXIV. cikk (1) bekezdését és XXVIII. cikk (1) bekezdését összeolvasva, a tisztességesség azt mindenképpen jelenti, hogy a közhatalmi szervek a döntéseiket hozzák meg ésszerű határidőn belül, azokat indokolják meg, legyenek pártatlanok, biztosítsanak döntéseik ellen jogorvoslatot. Azokban az eljárásokban, ahol aszinkronitás alakul ki az állam és az egyén között, az ún. „fegyveregyenlőség" elvének érvényesülnie kell.

A fenti követelmények egy része akár az Alkotmánybíróság ún. emberképformula része is lehete. Az Alkotmánybíróság 3110/2013. (VI. 4.) AB határozata szerint „[a]z Alaptörvény az egyén–közösségi viszonyt az egyén közösség-

* Egyetemi docens, Közigazgatási Jogi Tanszék, Alkotmányjogi Tanszék.

hez kötöttsége jegyében határozta meg, anélkül azonban, hogy annak egyedi értékét érintené. Ez következik különösen az Alaptörvény O) cikkéből és II. cikkéből" (Indokolás [49]), megerősítette a 32/2013. (XI. 22.) AB határozat, Indokolás [88]. Az Alkotmánybíróság az emberkép formulával összefüggésben a 3132/2013. (VII. 2.) AB határozatban hangsúlyozta, hogy „az Alaptörvény emberképe nem az elszigetelt egyéné, hanem a társadalomban élő felelős személyiségé. Ez következik különösen az Alaptörvény O) cikkéből" (Indokolás [95]). Az Alkotmánybíróság értelmezésében ebből az alábbiak következnek. Az egyén közösségben él, jogai, így alkotmányos jogai gyakorlása során is nemcsak önmagáért, de a közösség többi tagja iránt is felelősséggel tartozik; alkotmányos joggyakorlása egyensúlyban kell, hogy álljon a közösség tagjaként a közösségért is viselt felelősséggel. Ennek az egyensúlynak a fenntartásához nélkülözhetetlen az együttműködési kötelezettség teljesítése. A jogellenes magatartás, az alaptörvényi tilalom megszegése kívül esik az alapjogok alkotmányos védelmi körén, megbontja a fenti egyensúlyt. Az állam köteles az Alaptörvény XXII. cikk (2) bekezdésben foglalt államcél, és az ehhez kapcsolódó alkotmányos jogok biztosítása érdekében az objektív intézményvédelem biztosítására. Ennek az állami feladatnak az ellátásához az Alaptörvény O) cikke értelmében az önmagáért és a közösség tagjaiért egyaránt felelős személy köteles hozzájárulni, annak hatékony ellátásában köteles tevékenyen közreműködni. Másként megfogalmazva, köteles az állami feladat ellátásában együttműködni az állammal. [19/2019. (VI. 18.) AB határozat, Indokolás [61]. Az Alkotmánybíróság e határozatában azt is rögzítette, hogy a hatékony objektív intézményvédelem, amely az állam alaptörvényi kötelezettsége nem tud megvalósulni az érintett egyének együttműködése nélkül. (Indokolás [62]).

A fenti értelmezést alapul véve megállapítható, hogy ugyan a tisztességesség követelménye, mint eljárási követelmény alapvetően az államot terheli, s az egyénnek keletkezik joga arra, hogy egésze és részelemei is érvényesüljenek irányába, ugyanakkor az egyén sem lehet közömbös, jóhiszeműen eljárva, jogait rendeltetésszerűen gyakorolva, az állammal (hatósággal, bírósággal) együttműködve köteles „jelen lenni" az eljárásokban.

Az alábbiakban a tisztességes eljáráshoz való jog oldaláról szeretnénk bemutatni, hogy milyen emberképet feltételez az állam, amikor eljár polgárai ügyében.

2. A tisztességes eljáráshoz való jog

A tisztességes eljáráshoz való jogot a rendszerváltoztatást követően az Alkotmánybíróság gyakorlata nevesítette és bontotta ki tartalmát. A jogállamiságra, a pártatlan bírósághoz való jogra, valamint az Emberi Jogok Európai Egyezménye 6. cikke nyomán alakította ki az Alkotmánybíróság a tisztességes eljárás *(fair trial)* követelményeit. Az Alkotmánybíróság szerint a

> „»tisztességes eljárás« *(fair trial)* követelménye nem egyszerűen egy a bíróságnak és az eljárásnak itt megkövetelt tulajdonságai közül (ti. mint »igazságos tárgyalás«), hanem az idézett alkotmányi rendelkezésben foglalt követelményeken túl – különösen a büntetőjogra és büntetőeljárásra vonatkozóan – az 57. § többi garanciájának teljesedését is átfogja. Sőt, az Egyezségokmánynak[1] és az Emberi Jogok Európai Egyezményének – az Alkotmány 57. §-a tartalmához és szerkezetéhez mintát adó – eljárási garanciákat tartalmazó cikkei általában elfogadott értelmezése szerint a *fair trial* olyan minőség, amelyet az eljárás egészének és körülményeinek figyelembevételével lehet csupán megítélni. Ezért egyes részletek hiánya ellenére éppúgy, mint az összes részletszabály betartása dacára lehet az eljárás »méltánytalan« vagy »igazságtalan«, avagy »nem tisztességes«. A »bírósághoz való jog« meganynyi konkrét feltételét tartalmazzák, amelyek nem abszolútak abban az értelemben mint például az említett ártatlanság vélelme, de amelyek az általános szabály szerinti mérlegelésnek mégis abszolút korlátai. Nincs olyan szükségesség, amely miatt a tárgyalás »tisztességes« voltát arányosan ugyan, de korlátozni lehetne; hanem a tisztességes tárgyalás fogalmán belül alakítandó ki olyan ismérvrendszer, amely annak tartalmát adja, s csak ezen belül értékelhető bizonyos korlátozások szükséges és arányos volta.”[2]

Ezt követően az Alkotmánybíróság a tisztességes eljáráshoz való jog számos elemét bontotta ki. Az Alaptörvény hatálybalépésével a tisztességes eljárás követelménye az alkotmányos rendezettség szintjén is kiterjed a közigazgatási ha-

[1] Az ENSZ keretében 1966-ban elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya. Magyarországon az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel került kihirdetésre.

[2] 6/1998. (III.11.) AB határozat.

tósági eljárásra.[3] Az Alaptörvény szövege az Alkotmányhoz képest korszerűbb, olyan tételeket rögzít, amelyeket korábban az Alkotmány nem tartalmazott. Az Alaptörvény Szabadság és felelősség fejezetében külön cikk foglalkozik a hatóságok eljárásával, rögzítést nyert a tisztességes ügyintézéshez való jog. Az Alaptörvény XXIV. cikke szerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyeit a hatóságok részrehajlás nélkül, tisztességes módon és ésszerű határidőn belül intézzék. A hatóságok törvényben meghatározottak szerint kötelesek döntéseiket indokolni. Jogként nyert rögzítést az Alaptörvény szintjén a hatóságok által feladatuk teljesítése során jogellenesen okozott kár megtérítése. Az Alaptörvény külön – a XXVIII. – cikkben szól a bírósági eljárásra irányadó tisztességes eljárás követelményéről. Az Alaptörvény – az Alkotmányhoz képest – szövegszerűen is rögzíti a tisztességes eljáráshoz való jogot, s annak részelemét, a peres eljárások észszerű határidőn belül való befejezésnek követelményét.

Ezáltal immár alaptörvényi szinten kapcsolódik össze és terjed ki a tisztességesség követelménye a közigazgatási eljárás megindulásától kezdve a közigazgatási jogviták bíróság általi végleges eldöntéséig.

Az értelmezés nem lezárt: a már nevesített jogokon túl további jogokkal és elvekkel is bővíthető. A tisztességes eljárás tartalmát jogi és nem jogi elemek együttesen alkotják.[4]

3. A tisztességes eljáráshoz való jog egyes elemei

Az egyént megillető jogosultságok a tisztességes eljáráshoz kapcsolódó részjogosítványokban jelennek meg. A részjogosítványok az egyén cselekvőségének kereteit mutatják meg, illetve annak korlátait.

Magáról a tisztességes eljáráshoz való jogról azt állíthatjuk, hogy abszolút jog, vele szemben más jog vagy alkotmányos érték nem mérlegelhető.[5] Nem

[3] E körben figyelembe vehető az Európai Parlament 2013. január 15-i 2012/2024(INL) jelölésű állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal az Európai Unió közigazgatási eljárási jogáról *(Law of Administrative procedure of the European Union).* A 3. számú ajánlás a közigazgatásra irányadó általános elveket, alapelveket sorol fel (úgymint a jogszerűség elvét, a megkülönböztetésmentesség és az egyenlő bánásmód elvét, az arányosság elvét, a pártatlanság elvét, a következetesség és a jogos elvárások elvét, a magánélet tiszteletben tartásának elvét, a tisztességesség elvét, az átláthatóság elvét, a hatékonyság és a szolgáltatás elvét). Ezek az alapelvek – a nemzeti jogrendszer sajátosságainak egyidejű érvényesülése mellett – figyelembe veendők a tisztességes ügyintézéshez való jog további tartalmának kibontása során.

[4] Ld. Fűrész Klára: A bíróság. In: Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan.* Budapest, Osiris, 2002. 489.

[5] Ld. először: 6/1998. (III.11.) AB határozat ABH 1998, 91.

mondható az (sem a hatósági sem a bírósági eljárásra), hogy az ugyan egy kicsit tisztességtelen volt, de csak így lehetett feltárni a tényállást (csak így deríthető ki az „igazság"). Egy ilyen lehetőség esetén az emberkép-formula sem lenne tartható. Ugyanakkor a tisztességes eljáráshoz való jog egyes alkotmányos szinten megjelenő elemei – indokolási kötelezettség, jogorvoslathoz való jog, bírósághoz fordulás joga, a nyilvános tárgyalás követelménye, az ügyek ésszerű határidőn belül való befejezése, vagy az anyanyelv használata stb. a maguk dogmatikája – az adott jogra vonatkozó sajátosságok alapján – korlátozhatók. Azt mondhatjuk, hogy a tisztességes eljárás követelményének abszolút volta érvényesülési mechanizmusában hasonlít az alapjogi katalógus emberi méltóság (élethez való joggal együtt) történő abszolút jellegéhez. Mindkét esetben – az egyik az állami szervek működésére, a másik az emberi jogokra vonatkoztatva – egy jogi absztrakcióval állunk szemben, amelynek „megismerése" az abból levezett „részjogok" által válhat teljessé. Ezen részjogok – elvek és követelmények – azonban már nem korlátozhatatlanok. Nézzünk néhány példát:

Nyilvánvaló, hogy az indokolási kötelezettség nem zárja ki, hogy jogszabályban meghatározott esetekben az egyszerűsített indokolás alkalmazható legyen. Ugyanakkor ez a lehetőség nem oldhatja fel azt, a jogorvoslathoz való joghoz kapcsolódó elvet, hogy a közigazgatási döntési jogkört meghatározó szabálynak megfelelő szempontot vagy mércét kell tartalmaznia, amely alapján a döntés jogszerűségét a bíróság felülvizsgálhatja,[6] azaz az indokolás rövid voltát lehetővé tevő szabálynak vagy gyakorlatnak ezen elvre eleve tekintettel kell lennie (pl. csak akkor teszi lehetővé, ha a felek jogorvoslati jogukról lemondtak).

A tárgyalás nyilvánosságának elve sem zárja ki, hogy az (alkotmányos) törvényben meghatározott esetekben zárt tárgyalást lehessen tartani. Az elv azt sem zárja ki, hogy jogszabályban meghatározott esetekben a bíróság tárgyaláson kívül is dönthessen az ügyekben. Különösen fontos ez a közigazgatási bíráskodás során, mivel az iratokból eldönthető vagy a magasabb fórum előtt lévő ügyek gyorsabb elintézése (az eljárások gyorsabb befejezése) ez által lehetséges. Ugyanakkor az Alaptörvénybe – s nemzetközi egyezményekbe – foglalt nyilvánosság követelménye azt mindenképpen megköveteli, hogy ha a fél kéri, akkor a szabályozás tegye lehetővé a tárgyalás tartását. Ebben az esetben a tisztességes eljárás csak úgy érvényesül, ha a fél eljárási jogai (nyilvánosság,

[6] Ld. először a 39/1997. (VII.1.) AB határozat rendelkező részét (ABH 1997, 263). E követelmény sérelme több ízben is megállapításra került.

anyanyelv használata stb.) megelőzik az ügyek mihamarabbi befejezéséhez fűződő közérdeket.[7]

Mindezek mellett más szempont uralja a hatóság azon kötelezettségét (és az ügyfél azon jogát), hogy a jogszabályokban meghatározott határidőben döntést hozzon, illetve, hogy a bíróság ésszerű határidőn belül bírálja el az ügyet. Ezekben az esetekben e követelmények betartása ad hozzá az eljárás egészének tisztességes voltához.

Sajátos helyzetben van a jogorvoslathoz való jog a tisztességes eljáráson belül. Ez a sajátos helyzet azt jelenti, hogy míg a tisztességes eljárás, mint minőség abszolút, addig a jogorvoslathoz való jog – a minden alapjogra irányadó mérce szerint – korlátozható alapjog. Az Alaptörvény XXVIII. cikk (7) bekezdése a jogorvoslathoz való jogot a bírósági, hatósági és más közigazgatási döntés ellen biztosítja. Az Alkotmánybíróság – Alaptörvényre is irányadó gyakorlata szerint a jogorvoslathoz való jog lényegi tartalma az érdemi határozatok tekintetében a más szervhez, vagy ugyanazon szervezeten belüli magasabb fórumhoz fordulás lehetősége. A jogorvoslathoz való jog követelményét az egyfokú fellebbezési rendszer is kielégíti, de a törvényhozó ezen túlmenő jogorvoslati lehetőséget is adhat. A jogorvoslathoz való alapjog biztosítását jelenti, ha az eljárásban a törvény garantálja az érintett számára, hogy ügyét az alapügyben eljáró szervtől különböző szerv bírálja el. Minden jogorvoslat lényegi eleme a „jogorvoslás" lehetősége, vagyis a jogorvoslat fogalmilag és szubsztanciálisan tartalmazza a jogsérelem orvosolhatóságát.[8]

A közigazgatási határozatok tekintetében a fentiekből egyrészt az következik, hogy önmagában a kétfokú közigazgatási eljárás nem követelmény, ha az egyfokú eljárásban meghozott döntést a „más szervhez" jellemzően bírósághoz fordulás lehetősége követi. Ugyanakkor a bírósághoz fordulás és a jogorvoslathoz való jog tartalma közigazgatási perekben sajátosan érvényesül, mivel itt (nemcsak az alapjog, hanem) a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára vonatkozó alkotmányi tétel is figyelembe veendő. A jogorvoslathoz való jog szempontjából a bírósági felülvizsgálatot a jogorvoslathoz való alapjog érvényesülése körébe kell sorolni akkor, ha a megelőző közigazgatási eljárás egyfokú. Kétfokú közigazgatási eljárás esetén azonban a jogorvoslathoz való alapjog kö-

[7] Az Alkotmánybíróság a 21/2014. (VII. 15.) AB határozatban találkozott olyan problémával, hogy a törvényi szabályozás a szolgálati bíróság (amelyet bíróságnak kell tekinteni) előtti eljárásban kizárja a nyilvánosságot bírák fegyelmi ügyeiben, s ez sérti a tisztességes eljárás követelményét. Az Alkotmánybíróság a problémával eljárási okból nem foglakozott érdemben (indokolás [110]).

[8] 49/1998. (XI. 27.) AB határozat, ABH 1998, 372, 382.

vetelménye már érvényesült (az ugyanazon szerven belül magasabb fórumhoz fordulással), itt a bírósági felülvizsgálatban már az „államszervezeti elem" – az igazságszolgáltatás felülvizsgálja a végrehajtó hatalom aktusait – a domináns.[9] Mindez a jogorvoslathoz való jog korlátozhatóságát (amire a szükségességi/arányossági teszt vonatkozik) is jól tükrözi a mellett, hogy az eljárás tisztességes volta egyik megoldásban sem vonható kétségbe.

Jól kitapintható részé továbbá a tisztességes eljárásnak a törvény előtti egyenlőség, illetve a diszkriminációtilalom érvényesülése. Ezek az elvek mind a jogalkotásra, mind a jogalkalmazásra irányadóak, amelyeknek saját dogmatikájuk van a tisztességes eljáráson belül. Fontos kiemelni, hogy ezekben az esetekben az egyéneket érintő követelményekről van szó, azaz a különböző jogintézmények közötti diszkrimináció (pl. hogy egyes ügycsoportokban egyfokú eljárás, míg más ügycsoportokban kétfokú eljárás van) alappal nem vethető fel. A diszkrimináció tilalom sérelme az összehasonlíthatósági és indokolhatósági próba alapján dönthető el, míg a megkülönböztetés másik formája, a pozitív diszkrimináció kifejezetten kívánalom a tisztességes eljárás érvényesülése érdekében azokban az esetekben, amikor az az esélyegyenlőtlenség kiküszöbölését célozza.

Természetesen a tisztességes eljárás jogához kapcsolódó követelményekről nem lehet zárt felsorolást adni. A fent kiemeltek azonban jól mutatják, hogy korlátozásban és érvényesülésében eltérő természetű jogok és elvek összessége – azoknak adott esetben alkotmányos korlátozása is – adja ki a tisztességesség követelményét.

4. A közigazgatási hatósági eljárás alapelvei a tisztességesség körében

A rendszerváltás óta alapelvi szinten számos követelmény van jelen. Az ügyféli jogokat illetően a törvény előtti egyenlőség a diszkrimináció tilalma és a jogorvoslathoz való jog alkotmányos megfogalmazása mellett 2005. november 1-től szövegszerűen is megjelent a tisztességes ügyintézéshez való jog; a jogszabályokban meghatározott határidőben hozott döntéshez való jog; az anyanyelv használatának joga. A törvényi szabályozás ekként utólag csatlakozott

[9] Természetesen ez utóbbi esetben is van alapjogi elem, csak az nem a jogorvoslathoz való jog, hanem a bírósághoz fordulás joga.

az Alkotmánybíróság által 1997-ben a közigazgatási perekre is irányadóvá vált tisztességes eljáráshoz való jog mellé.[10]

Az ügyfél kötelezettségeként nyert rögzítést, hogy a közigazgatási hatósági eljárásban az ügyfél köteles jóhiszeműen eljárni, az ügyfél magatartása nem irányulhat a hatóság megtévesztésére vagy a döntéshozatal, illetve a végrehajtás indokolatlan késleltetésére. Emellett alapelv, hogy az ügyfél jóhiszeműségét az eljárásban vélelmezni kell, a rosszhiszeműség bizonyítása a hatóságot terheli.

Az általános közigazgatási rendtartás[11] az alapelvek szerepe körében mind a hatóság, mind az ügyfél vonatkozásában rögzíti a tisztességesség követelményét, amikor kimondja, hogy a közigazgatási hatósági eljárásokban – összhangban az Alaptörvény XXIV. és XXVIII. cikkével – az eljárás minden résztvevője a rá irányadó szabályoknak megfelelően és az eljárás minden szakaszában az e fejezetben meghatározott alapelvek és alapvető szabályok érvényre juttatásával jár el. Ezt követően a hatóságra (jogszerűség elve, hivatalbóliság elve, hatékonyság elve), majd az ügyfelekre vonatkozó alapelveket, majd az eljárás minden résztvevőjére irányadó alapelveket rögzíti.

A jogszerűség elve körében azt írja elő, hogy a közigazgatási hatóság jogszabály felhatalmazása alapján, hatáskörét a jogszabály keretei között, rendeltetésszerűen gyakorolva jár el; a hatóság a hatásköre gyakorlása során a szakszerűség,

[10] A közigazgatási eljárásra vonatkozóan „ősforrásnak" a 39/1997. (VII.1.) AB határozatot tekinthetjük. Az Alkotmánybíróság két alkotmányos tételt a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára és a pártatlan eljárásra vonatkozó szabályt kapcsolta össze a tisztességes eljárás közigazgatást érintő követelményeinek a meghatározása során. A döntés értelmében: „Az Alkotmány 50. §-a szerint a bíróság »a közigazgatási határozatok törvényességét ellenőrzi«. Ezt a rendelkezést az 57. §-ra tekintettel úgy kell értelmezni, hogy az eljárásnak ahhoz kell vezetnie, hogy a bíróság a perbe vitt jogokat és kötelességeket az ott írt módon valóban »elbírálja«: az összes, az Alkotmányban részletezett követelmény – a bíróság törvény által felállított volta, függetlensége és pártatlansága, az, hogy a tárgyalás igazságosan (a nemzetközi egyezmények szóhasználatával: fair, équitablement, in billiger Weise) és nyilvánosan folyjék – ezt a célt szolgálja, csak e követelmények teljesítésével lehet alkotmányosan véglegesnek számító, érdemi, a jogot megállapító döntést hozni. A közigazgatási határozatok törvényességének bírói ellenőrzése tehát alkotmányosan nem korlátozódhat a formális jogszerűség vizsgálatára. A közigazgatási perben a bíróság nincs a közigazgatási határozatban megállapított tényálláshoz kötve, és a jogszerűség szempontjából felülbírálhatja a közigazgatási szerv mérlegelését is. Az így felfogott érdemi elbírálással nem áll ellentétben, hogy a bíróság a határozatot hozó hatóságot új eljárásra utasítja. Azok a jogszabályok, amelyek kizárják vagy korlátozzák azt, hogy a bíróság a közigazgatási határozatot felülvizsgálva a fentiek szerint érdemben elbírálja a jogvitát, ellentétesek az Alkotmány 57. § (1) bekezdésével. Ebből az okból nem csupán az a jogszabály lehet alkotmányellenes, amely kifejezetten kizárja a jogkérdésen túlmenő bírói felülvizsgálatot, vagy annak a közigazgatási mérlegeléssel szemben olyan kevés teret hagy, hogy az ügy megfelelő alkotmányos garanciák közötti érdemi »elbírálásáról« nem beszélhetünk, hanem az olyan jogszabály is, amely az igazgatásnak korlátlan mérlegelési jogot adván semmilyen jogszerűségi mércét nem tartalmaz a bírói döntés számára sem."

[11] A 2016. évi CL. törvény (Ákr.).

az egyszerűség, az ügyféllel való együttműködés és a jóhiszeműség követelményeinek megfelelően, a törvény előtti egyenlőség és az egyenlő bánásmód követelményét megtartva, indokolatlan megkülönböztetés és részrehajlás nélkül, a jogszabályban meghatározott határidőn belül, ésszerű időben jár el[12]. Tehát ebben a körben (egy szakaszban) rögzül három fontos alapelv is: Az ügyfelekkel való együttműködési kötelezettség elve, a diszkrimináció tilalma, és az ügyek észszerű határidőn belül való bejezésének kötelezettsége.

Az officialitás elve alatt azt értjük, hogy a hatóság (a kizárólag kérelemre indítható eljárások kivételével) hivatalból eljárást indíthat, a kérelemre indult eljárást jogszabályban meghatározott feltételek fennállása esetén folytathatja. Hivatalból állapítja meg a tényállást, határozza meg a bizonyítás módját és terjedelmét, valamint e törvény keretei között felülvizsgálhatja a saját és a felügyelete alá tartozó hatóság döntését és eljárását.[13]

A hatóságra irányadó a hatékonyság követelménye is, amelynek értelmében a hatóság úgy szervezi meg a tevékenységét, hogy az az eljárás valamennyi résztvevőjének a legkevesebb költséget okozza, és – a tényállás tisztázására vonatkozó követelmények sérelme nélkül, a fejlett technológiák alkalmazásával – az eljárás a lehető leggyorsabban lezárható legyen.[14]

A tisztességes eljárás elengedhetetlen feltétele, hogy a hatóság értesítse az ügyfelet az eljárás megindulásáról. Ennek elmaradása magát az eljárást nemcsak törvénysértővé, hanem alkotmányellenessé is teszi.[15] Az ügyféli jogok tekintetében a tisztességes eljárás részévé vált – s szintén alkotmányos szintű védelemben részesül – a nyilatkozattételi jog, továbbá az iratbetekintés és az észrevétel tételének joga. Mindez feltételezi azt, hogy az ügyfél aktívan, az önmagért való felelősséget felismerve vesz részt az eljárásban. Az, hogy e jogait sikeresen tudja gyakorolni, a hatóságnak kötelezettsége, hogy biztosítja az ügyfél, továbbá az eljárás egyéb résztvevője számára, hogy jogaikat és kötelezettségeiket megismerhessék, és a hatóságnak elő is kell mozdítania az ügyféli jogok gyakorlását.

Végül, e körben a jog emberképét talán legpregnánsabban bemutató rendelkezés a közigazgatási rendtartásban a jóhiszeműség elve és a bizalmi el, amelyek szerint az eljárás valamennyi résztvevője köteles jóhiszeműen eljárni és a többi résztvevővel együttműködni. Senkinek a magatartása nem irányulhat a

12 Ákr. 2. §.

13 Ákr. 3. §.

14 Ákr. 4. §.

15 10/2017. (V.5.) AB határozat, Indokolás [102].

hatóság megtévesztésére vagy a döntéshozatal, illetve a végrehajtás indokolatlan késleltetésére. Az ügyfél és az eljárás egyéb résztvevője jóhiszeműségét az eljárásban vélelmezni kell. A rosszhiszeműség bizonyítása a hatóságot terheli.

A jog emberképéről azt mondhatjuk, hogy az egy vélelem, az egy ideális állapotot jelenít meg,[16] amelyet az alapelvek is kifejeznek, hiszen a szabályozás kifejezetten hangsúlyozza, hogy aki akár kérelemre akár hivatalból vesz részt a hatósági eljárásban arról feltételezni kell, hogy jóhiszemű, a hatóságról pedig azt, hogy előmozdítja az ügyféli jogok érvényesülését, hatékonyan és jogszerűen folytatja le az eljárást.

5. Alapelvek érvényesülése a közigazgatási hatósági és bírósági eljárás során

Az alapelvek – mint ahogy azt fentebb is látjuk – olyan elvárásokat fogalmaznak meg, amelyeknek át kell hatniuk az adott eljárást, az alapelv mintegy az „eljárás lelke". Az nem kérdés, hogy alkotmányos, vagy törvényekben foglalt alapelvekre lehet hivatkozni az eljárások során, és a hatóság, valamint a bíróság ezt figyelembe veszi az alkalmazandó jogszabályok mellett. Az azonban kérdés, hogy önmagában alapelvi rendelkezésekre alapítható-e érdemi határozat. A gyakorlatot tekintve azt mondhatjuk, hogy a tendencia mindenképpen arra felé halad, hogy önmagában az alapelvek is szolgálhatnak a döntések alapjaként, hozzáfűzve azt, hogy természetesen korlátok között. Az alapelvek önálló alkalmazása a jog dimenziójában elősegíti az önmagáért és a közösség egészéért felelősséget vállaló emberkép erősödését.

Az alapelvek, alkotmányos jogok közvetlen érvényesülésére az Alaptörvény katalizátorként hatott. A közigazgatás tekintetében az Alaptörvénybe foglalt tisztességesség követelményének rögzítését tekinthetjük serkentőnek. A bíróságok vonatkozásában a korábbi alkotmányos környezetet megváltoztatta egyrészt az, hogy a bírói döntésekkel szemben alkotmányjogi panasszal lehet élni (ami arra kényszeríti a bíróságokat, hogy figyeljenek az alkotmányos, alapelvi összefüggésekre), másrészt az Alaptörvény 28. cikke eleve az Alaptörvénnyel összhangban történő jogszabály-értelmezést írja elő.

Az Alaptörvény szabályainak alkalmazása, vagy önmagában valamely közigazgatási, vagy polgári eljárási alapelv bírósági alkalmazhatósága nagyjából azonos megítélés alá esik az alábbi példák szerint.

[16] Maga az Alaptörvény o) cikkébe foglalt, az önmagért és a közösségért viselt felelősség is ilyen.

A Legfelsőbb Bíróság Kfv.IV.37.122/2006/7. számú ítélete szerint a Római Egyezményben foglalt alapelvi, emberi jogi rendelkezések sérelmére alapozva a közigazgatási határozatok hatályon kívül helyezésének nincs helye. Ebben az ügyben a jogerős ítélet ellen a felperesek nyújtottak be felülvizsgálati kérelmet, kérték a jogerős ítélet és hatósági döntés hatályon kívül helyezét és a hatóság „tisztességes eljárás lefolytatására való kötelezését". Arra hivatkoztak, hogy a hatóság eljárása nem felelt meg az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én kelt Egyezmény, és az ahhoz tartozó 8 kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről szóló 1993. évi XXXI. törvény 6. cikk 1. pontjában, 13. cikkében és az első kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikkében foglaltaknak. A Legfelsőbb Bíróság ebben a döntésben (2006-ban) a nemzetközi emberi jogi egyezmény közvetlen alkalmazhatóságát megtagadta, de implicit módon megtagadta az akkor hatályos Alkotmány alkalmazását is, mivel a tisztességesség követelményét ekkorra az Alkotmánybíróság már kibontotta és érvényesítette.

Az emberi jogok bírósági ítéletekben történő alkalmazhatóságának kizártsága nemcsak a fenti, hanem több korábbi ítéletben is megjelenik. Konkrét változás ebben a kérdésben – álláspontom szerint – a 3/2015. (II. 2.) AB határozat révén állt elő. Az Alkotmánybíróság ebben az ügyben a Fővárosi Közigazgatási és Munkaügyi Bíróság 26.K.33.829/2013/6. számú ítéletét vizsgálta felül. Az ítélet indokolása a keresetben foglalt alapjogi hivatkozásokkal és az alapjog-korlátozás arányosságának követelményére tett utalásokkal kapcsolatban kifejtette, hogy a sajtószabadság és a véleménynyilvánítás szabadsága az Alaptörvényben nevesített, védett alapjog, „az alkotmányos alapjog pedig közvetlenül nem érvényesíthető a bíróság előtt". Erre tekintettel a bíróság az alapjogi érveléseket és az Alkotmánybíróság határozataira alapított okfejtéseket nem vizsgálta. Az Alkotmánybíróság – mintegy válaszul – a 3/2015. (II. 2.) AB határozatban a következő iránymutatást adta:

> „Az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdése szerint alapvető jog más alapvető jog érvényesülése vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében, a feltétlenül szükséges mértékben, az elérni kívánt céllal arányosan, az alapvető jog lényeges tartalmának tiszteletben tartásával korlátozható. Az alapjog-korlátozásnak ez a tesztje mindenekelőtt a jogalkotót kötelezi, ugyanakkor hatáskörükhöz igazodva a jogalkalmazókkal szemben is alkotmányos követelményt fogalmaz meg. E követelményből – az Alaptörvény 28. cikkére is tekintettel – a bíróságoknak az a kötelezettsége adódik, hogy ha olyan jogszabályt értelmeznek, amely valamely

alapjog gyakorlását korlátozza, akkor a jogszabály engedte értelmezési mozgástér keretein belül az érintett alapjog korlátozását kizárólag a szükséges és arányos mértékű beavatkozás szintjére szorítsák".[17]

A törvényekbe foglalt alapelvek érvényesülése kapcsán is hasonló tendenciát figyelhetünk meg. A Kúria a Kfv. I.35.007/2012/11. számú döntésében azt fejtette ki, hogy nem lehet egy jogvitát alapelvi rendelkezések alapján eldönteni, ha az adott jogviszonyt speciális jogszabályi rendelkezések szabályozzák. Ezen ügy alapjául szolgáló tényállás szerint a közigazgatási eljárásban a fél arra hivatkozott, hogy nem volt arról tudomása, amely szerint iparűzési adót kell fizetnie, a hatóság erről nem tájékoztatta, ezért nem tett eleget bevallási kötelezettségének. Az elsőfokú bíróság akceptálta ezt az álláspontot, és mindkét fokú közigazgatási határozatot hatályon kívül helyezte. Az elsőfokú bíróság hivatkozott a Ket. 5. § (1) és (2) bekezdésére és kifejtette, hogy az ügyfelet tájékoztatni kell jogairól és kötelezettségeiről. Jelen esetben pedig sem az iparengedélyezési, sem az önkormányzati adóhatóság ezen kötelezettségének nem tett eleget, és noha tudta, hogy a felperes vállalkozási tevékenységet folytat, öt évig nem ellenőrizte a nyilvántartását, így állt elő az a helyzet, hogy egyszerre öt évi adót kellene befizetnie. Jelen esetben a hatóságok mulasztottak, eljárásuk nem felelt meg a Ket., illetőleg az Art. szabályainak, ezért jogszabálysértő a visszamenőleges adóztatás. A Kúria számú döntésében más következtetésre jutott. Kifejtette, hogy az elsőfokú bíróság egy olyan – csupán mögöttes szabályként érvényesülő – alapelvi rendelkezésre alapozta a döntését, amely önmagában nem szolgálhat az ítéleti döntés indokaként, azaz a Ket. alapelvére hivatkozással nem lehetett volna a határozatokat hatályon kívül helyezni, különös tekintettel arra, hogy a perbeli jogügylet mikénti elbírálására speciális jogszabályok vannak. Az ügyben a hatóság elsősorban azt várta az ügyféltől, hogy a több évre vonatkozóan hibásan benyújtott bevallását határidőre javítsa ki, tehát a határozat csak másodlagosan és közvetetten vont maga után adófizetési kötelezettséget.

Ezen 2012-ben – az Alaptörvény hatálybalépését követő pár hónapon belül – keletkezett ügyben tehát a közigazgatási eljárás alapelvi rendelkezéseinek önmagában való alkalmazhatósága (s most tekintsünk el attól, hogy a fenti ügyben más tényállási elemek is voltak) elutasításra került.

[17] Indokolás [21].

A bírói ítélkezési gyakorlat nem állt meg ennél az álláspontnál.[18] A Kúria a Kfv.IV.35.038/2014/5. számú ítéletében megállapította, hogy a Ket. alapelveiben megfogalmazottak perben is érvényesíthető jogok és kötelezettségek. A Ket. alapelvi rendelkezéseiből következő kiszámítható működés a törvényes működés melletti, azzal egyenértékű kötelezettség a közigazgatási szerv számára. A Kfv.IV.35.165/2014/5. számú döntésben kifejtett elvi lényeg szerint a törvényekbe foglalt alapelvi rendelkezések sérelmére hivatkozás esetén a bíróságok nem háríthatják el a vizsgálatot. Törvényi alapelvek megsértése is jogszabálysértés.

Az utóbbi döntésekből tehát az tűnik ki, hogy önmagában alapelvi rendelkezésekre is alapozható bírósági ítélet, ha más jogszabály közbejötte nem releváns az ügyben. Ezáltal a tisztességes ügyintézés és a tisztességes eljárás alapelvi követelményét is normatív rendelkezésnek kell tekinteni, olyan szabálynak, amelynek sérelmére közvetlenül is alapozható törvénysértés.

Mindezek mellett az alapelvi rendelkezések alkalmazásának korlátja is van. A Kúria a Kfv.IV.37.241/2016. számú ítéletében arra hívta fel a figyelmet, hogy az alapelvi rendelkezések közvetlen alkalmazása nem lehet parttalan. Ha például a törvény szerint az adott ügycsoportban nincs helye hiánypótlásnak, akkor a hatóság együttműködési kötelezettsége alapelvének felhívása útján a hiánypótlás elmaradását nem lehet a hatóság terhére róni. A Kúria a Kfv.IV.37.241/2016. számú döntése szerint a közigazgatási eljárás alapelveire nem lehet közvetlenül döntést alapítani tételes jogi szabályok félre tételével.

A fentiekből véleményünk szerint az következik, hogy az alapelvek, alkotmányos jogok közvetlen érvényesítése körében (beleértve a tisztességes eljárást is) az Alkotmánybíróság és a Kúria egy irányba húz, arra, hogy ítélet közvetlenül alapelvre és alkotmányos jogra is alapítható. Különösen fontos ez az állítás a tisztességes ügyintézés és a tisztességes eljárás – mint abszolút követelmények – körében.

6. Záró gondolatok

Nehéz feladat a jog emberképét megragadni. Ezt főképpen az alkotmány szabályaiban illetve az alkotmány-és jogértelmezés dimenzióiban lehet keresni. A

[18] Az alapelvek szabályozásával, szerepével, közvetlen alkalmazásával kapcsolatban ld. Rozsnyai Krisztina: A hatékony jogvédelem biztosítása a közigazgatási bíráskodásban. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények,* 2013/1.; Balogh-Békesi Nóra: Alapelvek a közigazgatási hatósági eljárásban. *Új Magyar Közigazgatás,* 2016. december; Forgács Anna: Alapelvi bíráskodás a közigazgatási hatósági eljárásjogban. *Jogi Tanulmányok,* 2012.

fentiekben kísérletet tettem arra, hogy vajon kimutatható-e az alapelvi rendelkezések szintjén is egyfajta olyan elvárás, amely jellemző (kell, hogy legyen) az egyénre az adott eljárás során. Mert ha igen, akkor az – ahogy bemutattuk – áthatja (át kell, hogy hassa) az eljárás minden részletét. (ezért is foglalkoztam részletebben az alapelvek közvetlen alkalmazhatóságával). A jog által felrajzolt emberkép azonban feltételezi azt is, hogy az eljárás minden részvevője betartja az előre meghatározott szabályokat, ahogy az Alkotmánybíróság korábban fogalmazott: csak a jog által megállapított működési rendben, a jog által a polgárok számára megismerhető és kiszámítható módon szabályozott korlátok között fejti ki tevékenységét.[19] A tisztességes eljáráshoz való jog épp azért abszolút jog, mert az – ahogy fentebb írtuk – maga az „eljárás lelke", pont úgy, ahogy az emberi méltóság az alapjogi rendszer egészében. Ahogy ez utóbbi tekintetében az emberkép könnyebben megragadható, úgy az előbbiben ugyan nehezebben, elrejtve, de megtalálható.

[19] Ld. legutóbb pl. 9/2023. (VIII. 7.) AB határozat Indokolás [58].

AZ ALAPTÖRVÉNY NEMZETFOGALMÁBÓL KIOLVASHATÓ EMBER- ÉS TÁRSADALOMKÉP

Csink Lóránt*

Számos tudomány központi kérdése, hogy ki az ember. Az ember-fogalom ugyanakkor igen sokrétű: másképp közelíti meg a kérdést a biológia, a pszichológia vagy épp a teológia. E tudományok megállapításai nem egymásnak ellentmondóak, hanem – a különböző vizsgálati módszerek révén – kiegészítik egymást.

Mint más társadalomtudományokban, a jogi kutatásoknak is meghatározó témaköre az ember. Mindemellett nagy kísértés, hogy az embert csupán jogalanynak, adóalanynak, ügyfélnek stb. tekintsük, és emberi minőségét figyelmen kívül hagyjuk. Jelen írás arra tesz kísérletet, hogy az Alaptörvény rendelkezéseiből kiindulva milyen emberképet kaphatunk. Az alkotmányjogban azonban az ember nem csupán önálló entitás, hanem a társadalom tagja. Az írás ezért az embert mint a társadalom tagját vizsgálja.

Ennek érdekében elsőként bemutatja, hogy ember és társadalom kapcsolatának milyen lehetőségei vannak, majd rátér arra, hogy az Alaptörvény rendelkezéseiből, a Nemzeti Hitvallásból és különösen a „nemzet" fogalmából melyik megközelítés olvasható ki inkább.

1. Ember és társadalom kapcsolata

A társadalomtudományok, logikus módon, evidensnek tartják, hogy az ember a társadalom tagja. Az egyén és a közösség viszonya ugyanakkor eltérő lehet: a különböző lehetőségek közül kettőt emelek ki: az individualista és a kollektivista megközelítést.

* Egyetemi tanár, Alkotmányjogi Tanszék.

Hozzá kell tenni, hogy – ahogy arra Varga Zs. András rámutat – az „alkotmány emberképe" egy megszemélyesítés: emberképe a jogalkotónak van, nem a tárgyi jognak. A jog emberképére vonatkozó absztrakt kérdés tehát visszavezet a jog és az értékek még absztraktabb előkérdésére.[1] Az emberkép esetében már a keresés sem értéksemleges. Természetesen az értékek között tudományos alapon nincs „helyes" és „helytelen"; egyéni értékítéletünk alapján lehet valamelyik számunkra rokonszenvesebb, de tudományos alapon azonosnak kell a kettőt tekinteni. Mivel az írás célja a különbségek hangsúlyozása, szándékosan a szélsőséges álláspontokat mutatom be.

1.1. Individualista megközelítés

Az individualista megközelítés természetesnek tartja, és az állam alapjának tekinti az egyéni szabadságot és boldogulást. Ennek szemléletes példája az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat:

> „Magától értetődőnek tartjuk, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett, és hogy Teremtőjük felruházta őket olyan elidegeníthetetlen jogokkal, mint az Élet, a Szabadság és a Boldogságra való törekvés. E jogok biztosítása érdekében az emberek kormányokat hoznak létre, amelyek hatalma a kormányzottak jóváhagyásából származik."

A kormány (ebben az értelemben: a közhatalom) létrehozatalának a célja az, hogy az egyén szabadságát és boldogságra való törekvését biztosítsa. A liberális alkotmány célja ezzel azonos: az egyén autonómiájának és méltóságának védelme az önkényes beavatkozással szemben.[2] Leegyszerűsítve az individualista társadalomszemléletben az egyén azt várja a társadalomtól, hogy „hagyja élni"; az állam biztosítsa azokat a feltételeket, amelyek az alapjogok gyakorlásához szükségesek.

A legelkötelezettebb individualista is elismeri a szabályozás szükségességét, és ezzel együtt az alapjogok korlátozását. Ugyanakkor úgy véli, hogy a korlá-

[1] Varga Zs. András: Értelmes-e a jog emberképét keresni? Ld. a jelen kötet 271–279. oldalain.

[2] Wojchiek Włoch: The Democratic Paradox Revisited – how liberal constitutionalism supports democratic equality. In: Agnieszka Bień-Kacała – Lóránt Csink – Tomasz Milej – Maciek Serowaniec (szerk.): *Liberal Constitutionalism – between individual and collective interests.* Toruń, Nicolas Coprnicus University in Toruń, 2017. 14.

tozás alapja csak az lehet, hogy ez az intézkedés, közvetve vagy közvetlenül, mások alapjogát védi.

Az individualista továbbá természetesnek és magától értetődőnek tartja az egyének különbözőségét. Erre tekintettel csak minél kisebb mértékben általánosít; elfogadja, hogy az egyéni szabadság és lelkiismeret különböző.

Az individualista számára különösen is fontos a lelkiismereti szabadság, mert ez az egyéni cselekvés mozgatórugója. Az egyén akkor szabad, ha lelkiismereti belátása szerint cselekedhet. Mivel pedig ez a megközelítés a lelkiismeretet is sokfélének tételezi, nem kíván a lelkiismereti meggyőződések között fontossági sorrendet felállítani. Sőt, az egyéni lelkiismeret érdekében hajlandó kivételt is tenni a jog által előírt kötelezettségek, a főszabály alól.

Ebben a megközelítésben az alkotmány feladata az egyén életébe való állami beavatkozás minimalizálása. Ez a hozzáállás jelentős feladatoktól szabadítja meg az államot, hiszen nem kell kollektív jogi megoldásokat és erőfeszítéseket tenni, ezek jelentős részét a polgárok átvállalják.[3]

A klasszikus alkotmánykoncepció értelmében az állam elsődleges feladata a be nem avatkozás; az egyénnek pedig szabadsága van arra, hogy fellépjen a túlzottan beavatkozó állami szabályokkal szemben.[4] A minimalista állam ugyanakkor maximalista polgárt feltételez: olyat, aki a keretek között szabadon él alkotmányos jogaival.

1.2. Kollektivista megközelítés

Az individualista megközelítéssel ellentétben a kollektivista a közösséget helyezi gondolkodása középpontjába. Az állam feladatát abban látja, hogy – a közösség felhatalmazása alapján – meghatározza, hogy a közösség hogyan éljen. Abból indul ki, hogy a társadalom nem véletlenszerűen egymás mellett élő emberek halmaza, hanem egy olyan közösség, amelynek tagjait közös kultúra, történelem, identitás, esetleg vallás köt össze. Azt vallja, hogy az egyéni szabadság csak másokkal együtt bontakozhat ki, és épp ezért az individualizmusról a közösség szerepére helyezi a hangsúlyt.[5]

---

3 Gerencsér Balázs Szabolcs: „Nyelvében él...” Kárpát-medencei körkép a határon túli magyarok hivatalos anyanyelvhasználati jogairól. Budapest, NSKI–Méry Ratio, 2015. 40.

4 Horst Dreier: *Grundgesetz Kommentar.* Tübingen, Mohr Siebeck, 1996. 60.

5 László Trócsányi – Márton Sulyok: The Birth and Early Life of the Basic Law of Hungary. In: András Zs Varga – András Patyi – Balázs Schanda (szerk.): *The Basic (Fundamental) Law of Hungary.* Clarus, 2015. 12.

A kollektivista azt várja az államtól, hogy a közösség számára fontos elveket és értékeket védje. A kollektivista állam nem értéksemleges. Azokat az értékeket védi, amelyek számára fontosak, és épp ezért az állami szabályozás is értékalapú. Az állam olyan szabályokat teremt, amelyek a közösség ideológiai elköteleződésének leginkább megfelel.[6]

A kollektivista állam is elismeri és védi az alapvető jogokat, de más megfontolásból: mivel az egyének egy szabad társadalomban akarnak élni, ezért a szabadság is egy védeni való (közösségi) érték. Ugyanakkor a szabadságot a közösségre, és nem az egyénre tekintettel védi. Hasonló a helyzet a lelkiismereti szabadsággal: mivel az egyének lelkiismeretesen szeretnének élni (azaz lelkiismeretüknek megfelelően akarnak cselekedni), ezért az is védeni való érték. De a kollektivista államban a lelkiismeret sem értéksemleges. Minél inkább összhangban van a lelkiismeret a közösség emberképével, annál inkább védett.

Mivel a kollektivista társadalomkép lényege a közösségi értékek védelme, ezért csak egész kivételes esetekben látja lehetségesnek azt, hogy az egyéni lelkiismeretre hivatkozva kivételt tegyen a jogi norma főszabálya alól.

A kollektivista álláspont szerint az alkotmány feladata a jogrendszer normatív kereteinek a meghatározása. Ebben az államnak nem csak negatív (be nem avatkozás), hanem pozitív feladata is van. Az államnak mindent meg kell tennie az alkotmány érvényesülése érdekében, akkor is, ha ezt az egyén kifejezetten nem kéri.[7]

2. Az Alaptörvény utalásai emberre és társadalomra

Az Alaptörvény kiemelt figyelmet fordít az emberre: az I. cikk (1) bekezdése értelmében „Az EMBER sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait tiszteletben kell tartani. Védelmük az állam elsőrendű kötelezettsége." Az alkotmányokban szokatlan nagybetűs szedés is azt mutatja, hogy fontos, jelentőségteljes kifejezésről van szó: az Alaptörvény az embert (a „Mi, a Magyar Nemzet tagjai", a „Hazánk" és a „Magyarország" kifejezésekkel együtt) kiemeli más rendelkezések közül. Erre a kiemelésre pedig épp az alapjogokkal összefüggés-

[6] Közkeletű tévedés, hogy a kollektivista megközelítés konzervatív, az individualista álláspont pedig liberális. Még ha az eredeti elgondolás ennek meg is feleltethető, a leírásból kitűnik, hogy egy progresszív álláspont is erősen ideológiai alapú, és e felfogásban kollektivista.

[7] Konrad Hesse: Bestand und Bedeutung. In: Ernst Benda – Werner Maihofer – Hans-Jochen Vogel (szerk.): *Handbuch des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland.* Berlin–New York, 1983. 95.

ben kerül sor, ahol az Alaptörvény elismeri a sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogokat.

Az individualista világképhez közelíthető az Alaptörvény O) cikke is, amely szerint „Mindenki felelős önmagáért"; a két rendelkezést összeolvasva a sérthetetlen jogok egyéni felelősséggel járnak, amely épp az individualista világkép sajátossága. Schanda Balázs rámutat, hogy ez a mondat integrálja a személyes felelősség klasszikus liberális elvét és a társadalmi felelősség elvárását.[8]

Mind a két rendelkezésben megjelennek ugyanakkor a közösségi aspektusok. Az alapjogok védelme az állam elsődleges kötelezettsége (azaz aktív államot feltételez), az egyéni felelősségnek pedig közösségi vetülete van: képességei és lehetőségei szerint mindenki köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni. Szintén a társadalmi felelősségvállalás jelenik meg az Alaptörvény tulajdonhoz való jogot rögzítő rendelkezésében (XIII. cikk).

Az Alaptörvénynek számos olyan utalása van, amely a közösségi értékeket hangsúlyozza. Ezeket elsősorban a Nemzeti Hitvallás sorolja fel: a „büszkék vagyunk" kezdetű szövegrészek olyan közösségi értékeket rögzítenek, amelyek az ország és a magyarság történelmére és kultúrájára utalnak. Az Alaptörvény kontextusában a történelem nem csupán nosztalgikus elem, hanem olyan tényező, amely – az alkotmányozói szándék szerint – segíti a jelenkori jogértelmezést [R) cikk] és a jövőbeli megmaradást (tekintettel arra, hogy a Nemzeti Hitvallás szerint az Alaptörvény szövetség a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között).

A Nemzeti Hitvallás az egyéni szabadságot is közösségi dimenzióba helyezi („Valljuk, hogy az egyéni szabadság csak másokkal együttműködve bontakozhat ki"), ugyanakkor az individualista és kollektivista világképet nem ellentétpárként fogja fel, hanem összekapcsolja azzal, hogy „a polgárnak és az államnak közös célja a jó élet, a biztonság, a rend, az igazság, a szabadság kiteljesítése".

3. A nemzet-fogalom kapcsolata emberrel és társadalommal

A nép és a nemzet fogalomköre az alkotmányjog klasszikus kérdései közé tartozik. Giovanni Sartori csoportosításában a nép jelenthet (1) szó szerint *mindenkit*, (2) nagyobb létszámot, a *sokaságot,* (3) a *köznépet*, az alsóbb néposztályokat, (4) a szerves és oszthatatlan *totalitást*, (5) a többségi elv korlátozás nélküli alkalmazásával kijelölt részét, végül (6) a többségi elv korlátozott alkalmazásával kijelölt részét. Problémaként veti fel Sartori azt is, hogy a *mindenkin*

[8] Schanda Balázs: Az Alaptörvény emberképe. Ld. a jelen kötet 733–746.. oldalain.

az állampolgárokat, az adott területen élőket vagy az állandó lakosokat kell-e tekinteni. A kérdés nyitva hagyásával megjegyzi: a „mindenki" valójában sohasem foglal magában mindenkit.[9] A népszuverenitás alanyai közül például az alkotmányok kihagyják a választójog nélküli kiskorúakat, és az „általános" választójogon a felnőttekre (majdnem) általánosan kiterjedő választójogot értik.[10]

A nép politikai kategória, amely a szuverenitás alanyait, a politikai nemzetet foglalja magába. E kérdés vizsgálatakor azonban fontos kérdés, hogy weberi tipizálás alapján homogén vagy heterogén nemzetről van-e szó.[11] A nemzet jelentéstartalma viszont szükségszerűen együtt változik a társadalommal, így számos példát látunk arra, hogy homogén nemzet heterogénné válik.

Ebben az összefüggésben különös jelentősége van a „MI, A MAGYAR NEMZET tagjai" fordulatnak. Kik vagyunk „mi", ki tartozik a „mi" kategóriába? A homogén nemzet kritikusai szerint a nemzet olyan, csak rá jellemző sajátosságokkal rendelkezik, amely megkülönbözteti a „polgárokat" az „idegenektől", és a vérségi kapcsolatot, a szülőföldet, az anyanyelvet, a vallást és az identitást tartják kapcsolódási pontnak.[12] E kritikus álláspont kifogásolja a „mi" és „ők" elhatárolását, mivel az ellenségkép kialakításának lehetőségét látja benne: épp ezért az Alaptörvény emberképét kirekesztőnek tartják,[13] vagy arra hívják fel a figyelmet, hogy a „mi" kategória kizár egyes csoportokat, például a kommunistákat [Nemzeti Hitvallás, U) cikk], a bevándorlókat [E), XIV., 51A. cikkek] és az LMBT közösség tagjait [L), XVI. cikkek].[14]

A „Mi, a Magyar Nemzet tagjai" fordulatban szereplő személyes névmás azt sejteti, hogy a Magyar Nemzet fogalmának meghatározása egyben önmeghatározás. Ennek során nem hagyható figyelmen kívül, hogy számos – kultúráját és identitását tekintve – magyar él külföldön, különböző okok miatt. Az okok különbözősége miatt a „külhoni magyar" sem homogén kategória. Egyesek az első világháborút követő Trianoni szerződés miatt váltak „külföldivé", a törté-

9 Giovanni Sartori: *Demokrácia.* Osiris, 1999. 21.

10 E problémával kapcsolatban ld. Csink **Lóránt:** Gondolatok az „egyre általánosabb" választójogról. In: El-Beheiri Nadja – Szabó István (szerk.): *Viginti Quinque Annis II. Emlékkonferencia Zliszky János tiszteletére.* Pázmány Press, Budapest, 2020. 509–518.

11 Agnieszka Bień-Kacała – Anna Tarnowska – Wojciech Włoch: The nation, delegation, and constitutional change in Poland. *Hungarian Journal of Legal Studies,* Vol. 59., No. 4. (2018) 358–360. https://doi.org/10.1556/2052.2018.59.4.3

12 Martha C. Nussbaum: *The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age.* The Belknap Press of Harvard University Press, 2012. 13–14.

13 Pap András László: Az Alaptörvény preferenciáiról. *Magyar Jog,* 2014/12. 686–698.

14 Attila Antal: The Constitutionalised Image of Enemy in the Hungarian Fundamental Law. *iCourts Working Paper Series,* 2022/311. IMAGINE Paper No. 29, 15–16.

nelmi Magyarország szétszakadását követően több magyar vált valamelyik másik, környező ország állampolgárává. Egy másik jól körülhatárolható csoport azok a magyarok (és leszármazottaik), akik a szocializmus éveiben (és különösen 1956-ot követően) emigráltak más országba: jellemzően Nyugat-Európába, Észak-Amerikába vagy Ausztráliába. Egy harmadik csoport pedig, akik 2004-et követően, élve az Európai Unió polgárait megillető alapszabadsággal más uniós tagállamban kerestek munkát és telepedtek le. A három csoport tagjainak gazdasági adottságai, politikai gondolkodása, világnézete és motivációja jellemzően különböző. Az Alaptörvény nemzetfogalmából az a célkitűzés olvasható ki, hogy a kulturális nemzetnek e tagjait egyesítse azokkal, akik egyébként is a politikai nemzetnek a tagjai.[15]

Az Alaptörvény társadalomképe továbbra is abból indul ki, hogy a társadalom tagjai közti összekötő kapocs az azonos nemzethez tartozás, és ezzel együtt a közös történelem és kultúra. Ez is az oka annak, hogy az Alaptörvény – történeti megfontolásból kiindulva[16] – azokat a nemzetiségeket tartja államalkotó tényezőnek (azaz kapcsolja a nemzet-fogalomhoz), akiknek közös történelmi múltja, öröksége van a többségi nemzettel. A kultúrát tekintve pedig az Alaptörvény evidenciának tartja, hogy Magyarország keresztény, és az állam szerveit ennek megőrzésére kötelezi [R) cikk (4) bek].[17]

Az Alaptörvény társadalomképe szerint a nemzet tagjaiban vannak identitás-képző elemek, amelyek egyrészt meghatározzák a nemzet sajátosságait, másrészt elhatárolják azoktól, akiknek az identitása különböző. Ez is magyarázata annak, hogy az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdése miért tartja a (magyar) népességre vonatkozó rendelkezések meghatározását olyan elidegeníthetetlen jognak, aminek gyakorlása nem engedhető át az Európai Uniónak. Az Alkotmánybíróság ebben a szellemben értelmezte az Alaptörvényt: a 32/2021. (XII. 20.) AB határozat az emberi méltóságra vezette vissza gyakorlatilag a társadalmi környezet homogenitásának a megóvását.[18]

---

15 Lóránt Csink – Tímea Drinóczi: The Crisis of Liberal Democracy in Hungary – From Liberal to Illiberal Democracy. In: Bertrand Mathieu – Georgios Katrougalos (szerk.): *The Crisis of Liberal Democracy.* Intersentia, 2023. 273.

16 Gábor Kurunczi: On the Issue of the Representation of Nationalities in the Parliament. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law,* 2014/1. 508.

17 Schanda Balázs felhívja a figyelmet arra, hogy ez a rendelkezés nem előíró szabály, hanem a keresztény kultúra tényszerű elismerése. Schanda Balázs: Magyarország keresztény kultúrájának alkotmányos védelme. *Jogtudományi Közlöny,* 2019/4. 153.

18 Indokolás [38] és [41].

4. Az Alaptörvény ember- és társadalomképéről levonatható következtetések

Az Alaptörvény nemzetfogalmából az a társadalomkép olvasható ki, amely nem a mindenkor aktuális „mi" világnézetét és értékválasztását védi, hanem amely elkötelezett egy meghatározott ideológia védelme mellett. Mindez kihat az emberképre is. Az Alaptörvény elismeri és védi az ember szabadságát, a társadalmat ugyanakkor nem az egyes (véletlenszerűen egymás mellett élő, heterogén) emberek összességének tételezi, hanem meghatározott történelmi és kultúrájú közösségnek.

Egyetértve Schanda Balázzsal, az Alaptörvény nem a gyökeret, hanem a gyümölcsöt védi.[19] A kollektivista, közös értékeket valló nemzet fogalmának akkor van létjogosultsága, ha ez találkozik a valósággal: a nemzet tagjai valóban elkötelezettek ezen érdekek megőrzésében és előre mozdításában. Bármely jogi dokumentumnak, így az Alaptörvénynek is, ebben lehet (és kell is legyen) prioritása, de a végső szó a nemzeté.

[19] Schanda (2019) i. m. 154.

A KÖZIGAZGATÁS A KÖZÖNSÉGÉRT VAN – EBBEN MINDENKI EGYETÉRT?

Gerencsér Balázs Szabolcs*

„Most már egész föld a széles haza,
Közcél felé társ már most minden ember”
Madách Imre: *Az ember tragédiája,* Tizenkettedik szín

1. A parafrázis magyarázata és problémafelvetés

Magyary Zoltán 1939-ben papírra vetett és a címben megjelenő mondata természetesen kijelentő módban van.[1] Magyary és kortársai akkor biztosak voltak. Miért volt ilyen magabiztos e tudás? Egyrészt, magyar nézőpontból, akkor még élő ismeret volt a 19. század nagy kodifikációs hulláma, a modern közigazgatás intézményes kiépülése, hiszen alig több, mint két emberöltő telt el a kiegyezés óta. Másrészt, globális nézőpontból, a 20. század elejére felgyorsuló ipari fejlődés közigazgatási lenyomata, azaz az automatizálás, üzemszerűsítés, futótűzként terjedt el a világon és ennek hírhozója is volt az akkori magyar közigazgatási iskola.[2]

Mit is jelent ez a mondat tulajdonképpen? A „közönség” helyett a mai szóhasználatban „társadalom” vagy „polgárok” kifejezést mondhatnánk. Ezek szerint a közigazgatás végső célja a társadalom szolgálata, azaz a polgárok érdekében való cselekvés, a jogszabályok alkalmazása, szervezés, működtetés. A „szolgáltató állam” előképének is lehetne tekinteni ezt a megközelítést, azonban ez több annál: a 20. századig még látjuk nyomát annak a világnak, ahol az ál-

* Habilitált egyetemi docens, Közigazgatási Jogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7469-1313

1 Magyary Zoltán – Kiss István: *A közigazgatás és az emberek*. Budapest, Magyar Közigazgatástudományi Intézet, 1939. 11.

2 Magyary Zoltán: *Amerikai államélet*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.

lampolgárt az állam „nagykorúnak”[3] tekinti, rábíz ügyeket, valódi tartalommal telik meg az, amit ma „decentralizációnak” hívunk. Bár az állam egyre több ágazatban jelen lett a felvilágosodástól fokozatosan a humán majd a gazdasági szférában, ettől még a polgár nem „alárendeltje”, hanem „partnere” az államnak abban az értelemben, hogy azokat az ügyeket, amelyek akár a polgár is el tud látni, azt az állam rá is bízza. Az alábbiakban erre mutatok két példát az oktatásigazgatás (mint humán ágazat) és a vízügyi igazgatás (mint gazdasági ágazat) egy-egy jogintézményén keresztül.

A 20. század azonban többször átfogalmazta a címbéli gondolatot. A 2. világháború után Magyarországon is kiépült kommunista diktatúra egypárt-centrikus világképe a polgárt a hatalom fenntartásának szempontja mögé helyezte. Nem is véletlen, hogy a közigazgatást az államigazgatás kifejezés felváltotta, a kihágást a szabálysértés, az önkormányzatot a tanács. A „dolgozó nép” kellően határozatlan köntösébe bújtatva tulajdonképpen minden a párt érdekeit szolgálta. Ahogy Horváth Attila fogalmaz, „a pártapparátus […], illetve az államigazgatás szervezetének teljes összefonódása következtében minden fontosabb állami feladatért egy erre kijelölt pártfunkcionárius vagy funkcionáriuscsoport volt felelős.”[4] A kommunista rendszer logikája az *eszme* és a *hatalom* minden áron való fenntartása volt, azaz e korra jellemző parafrázis lehetne az, hogy „a ~~köz~~államigazgatás a pártért van” és ezzel mindenkinek egyet kellett értenie.

A rendszerváltozás utáni évek rövid euforikus és nosztalgikus romantikája után az uniós és atlanti csatlakozási időszakunk pragmatikus könyörtelenséggel mutatta meg, hogy a közigazgatás feladata, hogy az ország felzárkóztatását támogassa, így ekkor „a közigazgatás a csatlakozásért van” és ebben majdnem mindenki egyetértett.

Az Európai Unió mindent átitató gazdasági nézőpontja és a 21. század eleji világgazdasági válságok nézőpontot váltottak és máig hatóan a közigazgatás

[3] Hasonló tartalom jelenik meg Kurunczi Gábor írásaiban, aki úgy fogalmaz, hogy a jog a választópolgárokkal szemben az állam egyfajta „tudatossági” követelményt határoz meg. Ez azonban nem annak követelményét jelenti, miszerint csak olyan választópolgárok vehetnek részt a választásokon, akik szavazatuk leadásakor racionális, jól átgondolt, a gazdasági és politikai szempontokat is figyelembe vevő döntést tudnak hozni, ez ugyanis teljesen szembe menne a választójog általánosságának elvével. Ezért a „nagykorú” – Kurunczi szóhasználatával „tudatos” – választópolgár (állampolgár) fogalma alatt a választópolgárok *politikai értelemben vett belátási képességének meglétét érthetjük*. Ld. bővebben: Kurunczi Gábor: *Az egyre általánosabb választójog kihívásai – Az általános és egyenlő választójog elvének elemzése a magyar szabályozás tükrében.* Budapest, Pázmány Press, 2020. 145–146.; továbbá: Kurunczi Gábor: Az általános választójog elvének aktuális kihívásai. *Államtudomány Műhelytanulmányok*, 2018/3. 50.

[4] Horváth Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon.* Budapest, Ludovika, 2024. 534.

céljának különösen a gazdaság támogatását hangsúlyozzák.[5] Ma tehát, amikor az állami feladatokat a gazdasági szempontok minden korábbinál erőteljesebben meghatározzák, joggal gondolhatjuk, hogy „a közigazgatás a gazdaságért van" és ebben a gazdaság irányítói és résztvevői messzemenően egyetértenek.

2. Kiindulópont: a közfeladat

Ha szeretnénk megérteni, hogy Magyary miért a társadalmat, pontosabban vegyük tágabban: *az embert* helyezte a közigazgatás nézőpontjának közepébe, akkor nem tudjuk megkerülni a közfeladat fogalmát. A pozitív jog nem definiálja számunkra a közfeladat fogalmát, így tudományos fogalomként kell rá tekintenünk.[6] A tudomány azonban többnyire kerüli az egzakt definíciót, inkább körülírja. Tamás András rokon fogalomként a *közüggyel* foglalkozik, amelyet a magánügytől határol el: közügy körébe sorolja mindazokat a helyzeteket, amikor az eset magánügyként nem oldható meg. A megoldáshoz tehát kell az állam, a közügyek intézésére specializálódott közhatalom. Sőt, tovább is megy: közügy körébe „tartozik mindaz, ami e közhatalom nélkül megoldhatatlan."[7]

A közügyekből fakadnak a közfeladatok, amelyeket „meg kell tenni (el kell érni), azért, hogy az államcélok és az alapvető állami kötelességek ténylegesen érvényre jussanak."[8] Azonban, hogy mi tartozik majd e körbe, az alkotmányos meghatározottság és a joguralom *(rule of law)* parancsa értelmében jogszabály fogja kijelölni. Röviden tehát azt is mondhatnánk, hogy közfeladat lesz mindaz, amit jogszabály annak nevez. Máshogy fogalmazva: olyan feladat, amely ellátásáért az állam felel valamilyen módon, azonban ez, mint alább látni fogjuk leszűkíti az értelmezési tartományunkat és a cél-eszköz viszonyokat is felcseréli.

A közfeladat magában foglalja a közszolgáltatásokat is, mint amilyen még például a hatósági jogalkalmazás.[9] A közfeladatok körét – elvileg – a valós közszükségletek fogják meghatározni, amelyre Magyary kidolgozott egy ma is használható módszertant. A magyar közigazgatásról írt átfogó művében a valós közfeladat felmérésének három pillérének a területet, a népességet és a

[5] C. Kurt Zorn: The economic perspective on public administration. *International Journal of Public Administration,* 1998/6–8. 1119–1136. https://doi.org/10.1080/01900699808525338

[6] Patyi András: *A közigazgatási működés jogi alapjai*. Budapest, Dialóg Campus, 2017. 9., 23.

[7] Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*. Budapest, Szent István Társulat, 2010. 293.

[8] Patyi i. m. 20.

[9] Péter-Delbó Márta: Kell-e egység a sokféleségben? *Iustum Aequum Salutare,* 2019/4. 157–158.

gazdaságot jelöli meg.[10] Az első faktor a *terület*, amely olyan statikus (többnyire állandó) adatokat tartalmaz, mint például a domborzat, vízrajz, éghajlati adottságok, vagy a településszerkezet. A második faktor a *népesség,* amelyet dinamikus, azaz folyamatosan változó mutatókkal lehet leírni, mint például a népmozgalmi adatok, iskolázottság, belső migráció, népesség eloszlása, életforma, foglalkoztatottság. A harmadik faktor a *gazdaság,* amely mára globális, makro és mikro folyamatokból áll.

A közfeladatra épített közigazgatás tehát azt követeli meg, hogy a valóságot a maga összetett valóságában nézze, sőt mérje, hiszen mindezen mutatók objektív szempontokat adnak. Az is része a közfeladat-központúságnak, hogy bármelyik faktor mögé nézünk, minden esetben *az embert* találjuk – csak eltérő életminőségében, társadalmi, gazdasági funkciójában. Hibás tehát szűkíteni egyik vagy másik területre a fókuszt, sőt még hibásabb a közfeladat lényegétől, a valóságtól eltávolodva, szélsőséges pozitivista nézőpontból azt mondani, hogy feladat csak az, amit a jogszabály annak jelöl. A jog ugyanis a közigazgatás céljának meghatározásában az eszköz, míg a társadalmat, gazdaságot szolgáló közfeladatok helyes meghatározása és ellátása a cél.

A következőkben a humán- és a gazdasági igazgatásból hozok két példát, amely azt mutatja meg, hogy a közfeladat ellátásában az állampolgárnak lehet-e egyáltalán szerepe, bízhat-e az állam az állampolgárra, pontosabban a polgárok egy közösségére feladatot, hatáskört.

3. Példa a humán igazgatás területéről (oktatás)

Magyarországon az oktatás története egyidős az állammal, bár a középkorban az oktatási feladatokat elsősorban az egyház látta el. Az oktatás megszervezése az egyházi közigazgatáshoz igazodott: általános iskolák főleg plébániák mellett működtek, középiskolákat püspöki székhelyeken a káptalanok és kolostorok mellett hoztak létre.[11] Külön működtek leányiskolák is már az első királyi dinasztia korában.

Magyarországon a királyi jogi, normatív szabályozás a 18. századtól egyre több közfeladatot központosított. A Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* című tanügyi rendelet állami feladattá tette az oktatásügyet, szólt a

[10] Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, M. Kir. Nyomda, 1942. 143–173.

[11] IV. 16. Köz- és műveltségi állapotok az Árpád-házi királyok idejében. In: Szalay József – Baróti Lajos: *A Magyar Nemzet Története.* I. k. Budapest, Lampel R. 1879. Digitalizált verzió elérhető: https://mek.oszk.hu/00800/00892/html/

tankötelezettségről, amelyet általánosan azonban csak a kiegyezéssel vezettek be. A dokumentum fontos része az oktatás-igazgatás kialakítása volt, amely egységes szervezetté alakította az addigi oktatási rendszert és központi irányítást vezetett be. Az oktatás feletti felügyeletet a korona gyakorolta, míg az irányítás területi szervei a „tankerületek" voltak, amelyek megyei szintű igazgatási egységek voltak. A második Ratio Educationis rendeletet I. Ferenc király adta ki 1806-ban, amely részben átszervezte a felügyeleti rendszer, de a centralizált irányítást fenntartotta.

A vallás ügyéről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk többek között a vallásoktatás szabadságát, valamint az egyházi (katolikus és protestáns) fenntartású iskolák szabadságát garantálta, valamint a protestáns egyházak jogközelítését a katolikus egyház által gyakorolt jogokhoz. Ezzel az egyházi fenntartású iskolák közötti egyensúlyt teremtette meg az országgyűlés. Kimondta, hogy az egyes területek jogosultak hitük szerinti tanfelügyelőt vagy gondnokot választani, a tanítás módját is szabadon határozhatják meg, a királyi felügyeleti jog fenntartása mellett (5. §).

Az első egységes oktatási törvény, a népiskolai közoktatás tárgyában hozott 1868. évi XXXVIII. törvénycikk (továbbiakban: 1868. évi közoktatási törvény) az osztrák-magyar kiegyezéssel és a monarchia megszilárdulásával jött létre. Bevezette az általános tankötelezettséget, valamint kimondta, hogy nyilvános vagy magán iskolák működhetnek. Az állam annyiban volt köteles iskolát létrehozni egy településen, amennyiben valamely egyház nem tett ilyet. A magasabb szintű felügyeletet a *tankerületnek* nevezett állami szervek gyakorolták, míg az iskola feletti adminisztrációt és kontrollt a községek az *iskolaszék* segítségével, azaz választott testületek útján látták el, így a település lakói közvetlenül részt vettek az iskola működésének életében.

1868. évi közoktatási törvény az iskolaszékeket „népiskolai hatóságoknak" nevezi és külön fejezetben tárgyalja szervezeti és hatásköri szabályait. A testület 9 tagját a helyi lakosok közül a képviselő testület, vagy kisebb településeken a „a községi lakosok közgyülése" választotta három évre, „lehetőleg az oktatásügyhöz értő egyénekből" (117. §). A választott tagokon kívül a lelkészek és a községi népiskola tanítója, vagy ahol több tanító volt, a tanitói testület választott képviselője is szavazati joggal bíró tagjai voltak az iskolaszéknek. A választott tagok újraválaszthatóak voltak, azonban ha a település nem tudott iskolaszéket választani, a tankerület nevezte ki a tagokat egy éves átmeneti időre, amely alatt a település felkészülhetett az újabb iskolaszék-választásra (119. §).

Az iskolaszék az alapfokú oktatás legfontosabb szerve volt. Ez választotta meg (a tankerület képviselőjének vezetésével) a helyi tanítót vagy tanítókat (136. §).

Az iskolaszék hatáskörei rendkívül szélesek voltak (121. §). Döntött a tandíjról, valamint egy-egy tagja hetente ellenőrizte az iskolát. Mindezek mellett végezte az iskolarendészeti feladatokat, azaz felügyelte, hogy a gyermekek rendesen járjanak iskolába, valamint a mulasztók gondviselői felé jelez és ha kell – mai értelemben – szabálysértési eljárást kezdeményez velük szemben. Az iskolaszék felügyelte az iskola pénzügyi helyzetét és kezelte az iskola működtetésére rendelt alapot. Hagyományos intézményfenntartói feladataként rendezte az iskolaépület karbantartását és az iskolának taneszközökkel való ellátását. Sajátos hatásköre volt a tanító és szülő közötti vitás kérdésekben, valamint a fegyelmi ügyekben való döntéshozatal első fokon. Az iskolaszék jelen volt a tanév végi vizsgákon, felügyelte a gondnokot, aki az iskola vagyonának kezelője és az iskola működtetéséért megbízott és fizetett alkalmazott volt. Tevékenységéről évente jelentést tett a képviselő-testületnek, amelyet a település a tankerülethez terjesztett fel.

Az iskolaszék tehát a mai közigazgatási terminológiánk szerint irányítói, gazdasági, igazgatási, hatósági és rendészeti feladatokat is ellátott, amelyekhez sajátosságként társult, hogy tagjai „laikus" állampolgárok voltak. Mivel a község lakosai közvetlenül vettek részt az iskola működtetésében, így azt „sajátjukként" kezelték. Az állami hatóságnak (tankerületnek) elegendő volt rajta tartani az ujját a helyi oktatás ütőerén, azaz mind a felterjesztések, mind a személyes vizsgálat és jelenlét útján biztosítani a jogszerűséget és a közfeladat tényleges megvalósulását.

A kiegyezés óta eltelt másfél évszázad teljesen sok tekintetben átalakította az oktatásigazgatást. Mára az „iskolaszék" bár nevét megőrizte, tartalmában teljesen más funkciót kapott: az iskolán belüli koordinatív, véleményező testület lett. A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény (továbbiakban: Nkt.) 73. § (2) bekezdése szerint „Az iskolában a nevelő és oktató munka segítése, a nevelőtestület, a szülők és a tanulók, az intézményfenntartók, továbbá az intézmény működésében érdekelt más szervezetek együttműködésének előmozdítására a szülők, a nevelőtestület, az iskolai diákönkormányzat azonos számú képviselőjéből álló iskolaszék alakulhat." Az iskolaszék intézkedésre is jogosult szervként jelenik meg máshol a törvényben, mivel kérdezhető és önmaga is jogosult döntéshozatalt kezdeményezni (39. §).

Hatáskörében állhat a házirend elfogadása (Nkt. 25. § (4), vagy szűk körben a döntéshozatal, például a köznevelésben a gyermekkel, tanulóval kapcsolatban hozott, döntések kapcsán az érdeksérelemre hivatkozással benyújtott kérelmet az iskolaszék vizsgálja meg és dönt (Nkt. 38. §). Hasonlóan a nem ingyenes iskolai szolgáltatások legmagasabb összegének meghatározásában is lehet hatásköre Nk. rendelet 34. § (3).

A hivatkozott két jogszabály között eltelt mintegy százötven év alatt a szinte teljesen átalakult az oktatás igazgatásának rendszere és nem szabad elfelednünk, hogy mindezt a megnövekedett lakosságszám, ezzel együtt az intézmények számának és differenciálódásának változásai is indokolták. Nem szabad tehát nyers összehasonlítást elvégeznünk, mert bár a fogalom azonos, a mögötte rejlő tartalom szinte mindenben más. A fent említett hatásköröket ma szinte típusonként más és más szerv látja el, a feladatok volumene pedig megsokszorozódott.

A 19. század végi igazgatási példából azt a tanulságot azonban levonhatjuk, hogy az állam akkor volt olyan bátor, hogy a legkisebb helyi közösségeket bevonta a közfeladatok ellátásába, és rájuk merte bízni az iskola működtetését, azaz élt a szubszidiaritás lehetőségével.[12] A törvényességet pedig intézményes kontroll kialakításával biztosította. Összességében tehát még tapasztalható volt a társadalomban egyfajta felelősségtudat, amelyre az állam a közfeladatellátásban is építhetett.[13]

3. Példa a gazdasági igazgatás területéről (vízjog)

A víz a 21. század „olaja", azaz a legfőbb természeti kincs, amely a globális gazdaságot befolyásolja, az élő organizmusok létszükséglete, amely a klímaváltozással társadalmi folyamatok mozgató rugója lesz. Magyarországon a központosított szabályozás története a 19. századra nyúlik vissza, amikor a vízre úgy tekintettek, mint természeti erőre, amelyet a gépesítés segítségével és érdekében sokkal teljesebben az uralma alá hajtott az ember, mint korábban.[14]

A korábbi, helyi szinten szervezett vízgazdálkodást felváltva, a vízjogi szabályozás csak az 1800-as években került az általános központi döntéshozatal hatáskörébe, ami egybe esett a folyók szabályozásának központosításával is.[15]

[12] Erről részletesen ld. Varga Ádám: A gyermekek és a szülők jogai. In: Csink Lóránt (szerk.): *Alapjogi kommentár az alkotmánybírósági gyakorlat alapján.* Budapest, Novissima, 2021. 208–210., valamint átfogó elemzésében Varga Ádám: A szubszidiaritás mint a helyi önkormányzatiság központi elve. *Magyar Jog,* 2021/7–8., 467–473.

[13] Ezzel szemben érdekes és tanulságos a mai megközelítés, amikor az állam még a gyerekek mobiletelefon-használatát sem bízza az oktatási intézményekre, hanem centralizáltan oldja meg azt. Patyi Gergely: Emberkép az iskolai telefon használat szabályozásában. Ld. a jelen kötet 727–728. oldalain.

[14] A vízgazdálkodás eszközrendszeréről már középkorból van ismeretünk. Gerencsér Balázs Szabolcs: Vízjog és vízügyi igazgatás. In: Lapsánszky András (szerk.): *Közigazgatási jog: Szakigazgatásaink elmélete és működése.* Budapest, Wolters Kluwer, 2020. 506–528.

[15] Andrásfalvy Bertalan: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Budapest, Ekvilibrium, 2007.

Új korszakot nyitott a szabályozásban a vizekről és csatornákról szóló 1840. évi X. tc., amely a vízi munkálatokat, illetve az azokkal okozott károk megtérítését szabályozta és panaszeljárás formájában külön hatósági eljárást rendszeresített. A törvény szétválasztotta a *normatív szabályozást*, amelyet a városi tanács és a megyei közgyűlés látott el, a *hatósági* feladatokat, amely a törvényhatóság hatáskörébe tartozott (alispáni hivatal), valamint a *jogorvoslatot*, amely a tiszti ügyész által indítható bírósági peres eljárást jelentett. A törvény továbbá a vízi munkálatok költségeit a helyi tulajdonosok közösségére bízta, továbbá rendelkezett arról, hogy a vizek szabályozásával okozott károkért kártalanítást kell fizetni.

A vízjogról szóló 1885. évi XXIII. törvénycikk (a továbbiakban: VJ) a monarchia korszakának vízügyi kódexe volt, azonban hatása máig meghatározó.[16] A vízkészletet szabad rendelkezésű vizekre és hatósági rendelkezés alatt álló vizekre osztotta, határvonalat húzva az egyén érdeke és a közérdek közé. Szabályozta az egy vízgyűjtőn megjelenő érdekek összehangolásának módját, amely lényegében az ingatlantulajdonosok vizekkel kapcsolatos tevékenységének szabott bizonyos korlátot.

> „Feladatának a magántulajdonosi érdek összeütközések rendezését tekintette és ezért jog, éspedig »vízjog« volt a szó lehatároló értelmében. Bevezette a vízi munkák elvégzéséhez és a vízi létesítmények megvalósításához a vízjogi engedélyezési rendszert. Ismerte a vízjogi kötelezés jogintézményét is. Részleteiben rendezte a társulati jogot. Az engedélyező hatóság a megyei alispáni hivatal volt. Az engedélyezési eljáráshoz szükséges műszaki szakvéleményeket a megyének nem alárendelt két szakintézmény, a Folyammérnöki Hivatal és a Kultúrmérnöki Hivatal szolgáltatta."[17]

A vízjogról szóló törvény bevezetett egy sajátos, máig működő atipikus intézményi formát: a *vízitársulatokat*. Ennek két szakmai típusát ismerte, a vízrendezésre és a vízhasználatra alakított társulatokat (VJ 68.§), amelyek a sze-

[16] A tárgyban további fontos, a kódexet megelőző jogszabály volt még – csak utalásképpen – az 1871:XXXIX. tc., 1871:XL. tc, 1874:XI. tc., 1879:XXXIV. tc., 1884:XIV. tc. A vízjogi kódexet követően a vízügyi igazgatásban jelentős volt még az 1888:XXVI. tc., 1894:III. tc., 1895:XLVIII. tc., 1913:XVIII. tc., 1913:XLII. tc. A trianoni döntés utáni Magyarország újra szervezett vízgazdálkodását tekintve fontos szabályozás az 1929: I. tc., 1929:III. tc., 1931:XV. tc., valamint kiemelendő az öntözőgazdálkodásról szóló 1937:XX. tc.

[17] Egerszegi Gyula: A vízügyi igazgatás. In: Gerencsér Balázs – Tamás András: *Magyar közigazgatási anyagi jog.* Budapest, PPKE JÁK, 2008. 213. Ld. még Némethy Béla: Árvíz és vízjog. *Magyar Közigazgatás,* 1941/8.

mélyegyesülések sajátos formái voltak. A törvényben kikötött célra jöhettek létre és megalakításuk előzetes hatósági jóváhagyáshoz volt kötve (VJ 72-74.§). A társulat létrehozásának célja a vizek hasznosításával kapcsolatos munkálatok, például mederszabályozás, partbiztosítás, parti munkálatok, árvízvédelem és ezzel kapcsolatos vízlevezetés, valamint öntözés, vezeték-elhelyezés, lecsapolás volt. Ez a jogintézmény azt közvetíti számunkra, hogy a kiegyezéskori államigazgatás – hasonlóan az előbbi példához – a vízgazdálkodásban is számított a helyi közösségre és olyan hatásköröket bízott rájuk, amelyek helyben a hatékonyabban voltak biztosíthatóak.

A vízitársulatok, természetesen alakulva a mai jogrendszeri sajátosságokhoz, fennmaradtak az elmúlt közel száznegyven év alatt. A rendszerváltozást követően megalkotott, a vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvény (továbbiakban: Vgt.) mondja ki, hogy vízgazdálkodási közfeladatok vízgazdálkodási társulatok útján is elláthatók, amelyeknek két típusát ismeri el: a vízitársulatot, és a víziközmű társulatot (Vgt. 34. §). Bár a terminológia változott, a tartalom azonos maradt, azaz a természetes és mesterséges vizekkel kapcsolatos műszaki munkákban, illetve a vizek elvezetésében (vízrendezési, vízkárelhárítási és mezőgazdasági vízhasznosítási feladatok) maradt a vízitársulatoknak hatásköre.

A szervezeti szabályokat külön törvény, a vízitársulatokról szóló 2009. évi CXLIV. törvény (továbbiakban: VT) tartalmazza. A korábbi egyesületi intézményi kereteket ma a gazdasági társasági formára jellemző személyegyesülésként értelmez a jogszabály. Erre utal a törvényi definíció is, amely szerint „a vízitársulat jogi személyiséggel rendelkező, közhasznú szervezetté minősíthető gazdálkodó szervezet" (VT 2. §). A gazdasági társasághoz hasonló jellemzők segítik a társulat fennmaradását azáltal, hogy az vállalkozási tevékenységet is folytathat. A társulat egyfajta *kényszerközösség*, mert a tagjainak körét a működési területe határozza meg. A társulat tagjai ezért a működési területen ingatlantulajdonnal rendelkező vagy az ingatlant a tulajdonos által feljogosított használó természetes és jogi személyek, jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek, valamint a települési önkormányzatok, amelyek a település teljes belterületével tagjai a társulatnak.

A tagsági jogviszonyról alkotott szemlélet sokat változott az elmúlt évszázadokban. Az egyes kisebb társulatok számára ernyőszervezetet is létrehozott például a Tisza szabályozásáról szóló 1884. évi XIV. törvénycikk, amely kimondta, hogy a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása és kármentesítése egységes egészet képez, ezért valamennyi társulatnak, amely a Tisza és mellékfolyói mentén

alakult, kötelezővé tette a belépést a „Tiszavölgyi Társulatba”.[18] A társulatok létrehozásának azonban volt egy civil szerveződési alapja, egyfajta „mozgalmi” vonása, amely nem változott a 19. és 20. század változékony politikai rendszerei ellenére sem, legfeljebb a színezete volt más az államszocializmusban.[19]

A rendszerváltozás természetesen a vízitársulatok tekintetében is változást hozott, amely korántsem volt romantikus színezetű, ugyanis a 20. század társulatszervezési formái az egyre inkább gazdaság-irányított világrendben nem voltak hatékonyak, anyagi javakkal is egyre kevésbé rendelkeztek és a kárpótlási folyamat sem segítette a társulatok megmaradását.[20] Erre már csak hab volt a tortán, hogy a vízügyi igazgatás kormányzati irányítása a rendszerváltozás utáni időkben nagy turbulenciáktól rázkódott és így alakulhatott ki, hogy a társulatok egyszerre akár négy tárcához is tartoztattak (KHVM, FM, KTM, BM), azaz igazából „gazdátlanok” voltak.[21] Tovább nehezítette a helyzetet a 2010 után centralizálódó katasztrófavédelem. Ezért is lehet, hogy jelen tanulmány írásakor, 2024-ben mindösszesen 29 tagja van a Vízgazdálkodási Társulatok Országos Szövetségének.[22] A társulatok államosítása azonban nem új jelenség. Fejér szerint lényegében a kezdetektől fennállt egyfajta „kötélhúzás” az állammal a vízimunkálatok költségeinek megosztása terén.[23]

4. Következtetések

Az előző oldalakon a humán igazgatás és a gazdasági élet igazgatása tárgyköréből vett példákon keresztül tekintettünk rá arra a kérdésre, hogy megjelenhet-e az állampolgár a közigazgatásban nemcsak jogalanyként, hanem például közvetlen tevékenységgel? A lehetséges választ a közfeladat felől közelítettük, amely a legtágabban értelmezve az országos, sőt nemzetközi méretű feladatoktól az egyes állampolgár közvetlen környezetéig és legszorosabb társadalmi kapcsolatrendszeréig tarthat.

---

18 Fejér László: *A vízitársulatok 200 éve*. Budapest, Vízgazdálkodási Társulatok Országos Szövetsége, 2010. 73.

19 Uo. 76–77., 170–171.

20 Uo. 188.

21 Gerencsér Balázs Szabolcs: A vízügyi igazgatás. In: Lapsánszky András (szerk.): *Közigazgatási jog – fejezetek szakigazgatásaink köréből*. II. kötet: Gazdasági közigazgatás, infrastruktúra igazgatás. Budapest, Complex, 2013. 165–203.

22 Az adat a VTOSZ honlapján elérhető: http://www.tir.hu/ Összehasonlításképpen: 1898-ben csak a vízhasználati társulatokból 106-ot tartottak nyilván. Fejér i. m. 79.

23 Fejér i. m. 132.

Az iskolaszékek és a vízitársulatok példája ez utóbbi körhöz tartozik, azaz a társadalom legmélyebb, az állam által szinte „láthatatlan" viszonyrendszerében érvényesül. Olyan munkát végeznek, illetve végeztek, amely a helyi közösség számára fontos, az ő érdekük, hogy a feladatot a lehető legjobban lássák el.

Többféle folyamat együttes hatása eredményezte azt, hogy ma jelentősen csökken a közfeladat ellátásban való intézményes társadalmi részvétel. A vízügyi példa jól szemléltette, hogy egyrészt az állam centralizált a védelmi rendszere (vizek kártételei ellen való védekezésben) egyre nehezebben tud együttműködni decentralizált formákkal. Másrészt a civil alapon működő feladatellátás finanszírozása is jelentős kérdéseket vet fel különösen akkor, amikor a központi költségvetés az egyetlen, vagy a legfőbb anyagi forrás. Nyilván ezen próbált lazítani és lehetőségeket biztosítani a jelenlegi szabályozás, amely vízi társulatok számára vállalkozási lehetőséget is biztosít.

Nehéz továbbá alkotmányos támaszt találni társadalmi csoportok, szerveződések számára biztosított államigazgatás által is értelmezett feladatokhoz. Pedig, ahogy Schanda is fogalmaz, a társadalmi együttélés különböző csoportjai és közösségei „alkotják a társadalom szövetét, azt a szövetet, mely nélkül a demokratikus állam sem létezhet, de amit újrateremteni, fenntartani maga nem képes."[24]

Az összetett és sokszor indokolt folyamatok ellenére, felfedezhető a centralizáció egy nem kívánatos mellékhatása. Bár az Alaptörvény a felelősségről több helyen beszél közösségi és egyéni relációban is,[25] mégis a centralizáltan ellátott feladatok a társadalom felelősség-vesztését is okozza azáltal, hogy helyi mikrofeladatokba alig van bevonva. Mivel mindent az állam lát el helyette, így az állampolgár már el is várja a kiszolgálást, az állami aktivitást, maga nem tesz azért, hogy a közvetlen környezete rendezettebb, vagy védettebb legyen. Azért lehet, hogy az állampolgár követel és elvár, mert mindenre kiterjedő kiszolgálásban elkopott a felelősségtudata és emiatt már együttműködni is nehézkesen tud.

Van-e erre megoldás? Varázsszer biztosan nincs. A fenti vizsgálat alapján azonban a társadalom felelősség-tudatának újraépítése fontos lépésnek tűnik, amelyhez többek között az is elvezethet, hogy a közfeladatok legalsóbb szintjén, újra teret kapjon a helyi közösség, akár gazdaságilag érdekeltté téve, és akkor az államnak az ésszerű kontroll funkciók gyakorlása elegendő lenne és a decentralizáció újra értelmezésével elkerülhető lehet a mottóban utalt falanszterré váló államkép is.

[24] Schanda Balázs: Magyarország keresztény kultúrájának alkotmányos védelme. *Jogtudományi Közlöny,* 2019/4. 150–155.

[25] Schanda Balázs: Az Alaptörvény emberképe. Ld. a jelen kötet 734–739. oldalain.

A GYÜLEKEZÉSI JOG EMBERKÉPE

Hajas Barnabás*

1. Előzetes megjegyzések

A magyar gyülekezési jog szabályozásának fejlődését alapvetően meghatározta a korszerű, törvényi szabályozás iránti sikertelen vágyakozás. Évtizedekig ugyanis – közrendvédelmi, és nem pedig alapjogi megközelítésben – kezdetben partikulárisan, és 1989-ig mindössze rendeleti szinten kerültek a „népgyűlések" szabályozásra.[1] Az 1989 januárjában elfogadott régi Gytv. volt hazánk törvényi szintű gyülekezési szabályozási kísérlete, amelynek jelentősége sem a rendszerváltoztatás sem pedig az azt követő évtizedek politikai életében nem becsülhető túl. Az Országgyűlés 2018 nyarán fogadta el a gyülekezési jogról szóló 2018. évi LV. törvényt (a továbbiakban: Gytv.). Az új törvény hatálybaléphésétől már eltelt hat év, ezért indokolt megvizsgálni, hogy a valóban modern és az európai gyakorlatba illeszkedő szabályozás újdonságaiból levonhatóak-e következtetések arra, hogy a jogalkotó változtatott-e korábbi emberképén.

* Egyetemi docens, Alkotmányjogi Tanszék.

1 Bővebben ld. Bódi Stefánia: Az egyesülési, gyülekezési és a petíciós jog magyarországi szabályozásának története. *Collega,* 2005/1. 5–11.; Bökönyi István: A gyülekezések szabályozása Magyarországon 1945-ig. *Belügyi Szemle,* 1989/9. 47–56.; Bökönyi István: A gyülekezések szabályozása Magyarországon 1945-ig. II. rész. *Belügyi Szemle,* 1989/10. 44–56.; Herendi Károly: A gyülekezési jog a kiegyezéstől az alkotmány megszületéséig. In: Uttó György (szerk.): *Egyes Állampolgári Szabadságjogokról – A belügyi munka tükrében.* Budapest, MTA Államtudományi Kutatások Programirodája, 1988. 135–154.; Horváth Attila: A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle,* 2007/1. 4–15.; Rényi József: *A gyülekezési jog.* Budapest, 1900. 227–247.; Révész T. Mihály: A gyülekezési jog magyarországi fejlődéséhez. In: Mezey Barna (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére.* Budapest, Gondolat, 2005. 105–119.; Révész T. Mihály: Adalékok a gyülekezési jog magyarországi fejlődéséhez. *Levéltári Szemle,* 1977/1. 185–193.; továbbá részben összefoglalólag, illetve a gyülekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény (a továbbiakban: régi Gytv.) történetének részletes bemutatását ld. Hajas Barnabás: *A gyülekezési jog aktuális elméleti és gyakorlati kérdései.* Doktori értekezés. Pécs, 2012. 25–50.

2. A gyülekezési jog az alapjogi rendszerben

Az egyes egyetemes és regionális emberi jogi dokumentumok, valamint számos nemzeti alkotmány áttekintése után a normaszövegekből nem feltétlenül lehet – a sokszor csaknem szó szerint azonos szabályozás ellenére sem – a gyülekezési jog alapjogi rendszerben elfoglalt helyére messzemenő következtetéseket levonni, ezért a rendeltetéséből és jelentőségéből kiindulva lehet az alapjogok rendszerében azt elhelyezni.

A gyülekezési jog tartalma és funkciója szerint politikai és kommunikációs szabadságjog. Az Alaptörvény VIII. cikk (1) bekezdése alapvető jogként határozza meg a gyülekezési jogot, amikor a „mindenkinek joga van" fordulatot használja, és a gyülekezési jog alanyaként nem pusztán saját állampolgárait tételezi, mára ugyanis kijelenthető, hogy a joggyakorlat szerint egyetlen európai államban sem pusztán a saját állampolgárok számára biztosítják a gyülekezési jogot. A gyülekezést a Gytv. 1. §-a is szabadságjogként tételezi. Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a jogalkotó a gyülekezési jogot kizárólag az állam negatív cselekvését (tartózkodását) megkövetelő védelmi jogként határozná meg.

A gyülekezési jog – történelmileg is – szorosan kapcsolódik a véleménynyilvánítás szabadságához,[2] mivel az előbbi – ugyancsak az Alaptörvény VIII. cikkében, és az alkotmányokban gyakran vele együtt szabályozott egyesülési jog mellett – a közügyekben való demokratikus részvétel egyik jelentős eleme, ha tetszik a kommunikációs jogok egyik pillére. A hazai-, külföldi- vagy nemzetközi- esetjog egyaránt, jellemzően a gyülekezési jog kommunikációs jellegét, valamint annak a kommunikációs processzusban betöltött szerepét domborítja ki. A gyülekezési szabadság mint kommunikációs jog jelentőségét növeli, hogy gyakorlatilag közvetlen hozzáférési korlátok nélkül biztosítja mindenki számára a politikai akaratképzésben való részvételt. Az Alkotmánybíróság mellett az ombudsmanok is rendszeresen kiemelték a gyülekezési jog kommunikációs jogi jellegét,[3] azt minden esetben meghatározó jelentőségűnek tekintették, sőt az állampolgári jogok országgyűlési biztosa cenzúraként értékelt olyan helyzeteket, amikor a rendőrség eljárása a békés gyülekezés során valamilyen nyilvánvaló kommunikációt megakadályozott. Mindazonáltal hiba volna arra következtetni, hogy a gyülekezési jog gyakorlása nem más, mint a véleménynyilvánítási

[2] Hasonlóan ld. 30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992., 167, 171.

[3] Ld. pl. az OBH 5205/2002.; OBH 4435/2006.; OBH 2058/2008.; OBH 2452/2008.; OBH 2952/2008.; OBH 3262/2008.; OBH 3444/2008.; OBH 3628/2008.; OBH 5266/2008.; OBH 5593/2008.; OBH 5642/2008.; OBH 2624/2009. sz. jelentéseket.

szabadság gyakorlása során igénybe vehető egyik – vitathatatlanul kiemelkedő jelentőségű – kommunikációs csatorna, médium. Ha ez igaz lenne, akkor nem lenne szükség arra, hogy a gyülekezési jogot nemzetközi jogi dokumentumok, alkotmányok és legtöbbször törvények is szabályozzák, az ugyanis a véleménynyilvánítási szabadság közösen gyakorolt formájaként amúgy is magas szintű védelmet élvezne. A gyülekezési jog ilyen leegyszerűsítő megközelítése elhibázott lenne, az ugyanis több, és minőségileg más, mint pusztán valamiféle közös (esetenként tömeges) véleménynyilvánítás, vagy akár egy kommunikációs csatorna.[4] E más minősége pedig a résztvevők térbeli, fizikai, és időbeli közvetlenségében rejlik. Amint a résztvevők egy szűkebb helyen összejönnek, a gyülekezés térbeli-fizikai dimenzióra tesz szert, amely a megtestesültségével és hatásával sajátos véleménynyilvánításként is felfogható. A közös véleménynyilvánítás során úgy válik ezeknek a térbeli-fizikai összetevőknek és a résztvevők által képviselt céloknak az összekeveredésével egységes hatásúvá, hogy a tömeg már a puszta jelenlétével is adott vélemény mellett kiáll, már önmagában is állást foglal. Sokszor a gyűlés „gyülekezési" és „véleménynyilvánítási" elemei szerves egységet alkotnak, azok nem választhatóak szét, a rendezvény helyszínének, időpontjának kiválasztása, illetve meghatározása önmagában véleménynyilvánítás.[5] Vagyis a gyülekezési jog gyakorlása nem írható le egyszerűen a véleménynyilvánítás szabadságának és a mozgás szabadságának együttes és csoportos gyakorlásaként, ugyanis minőségileg más – és több – azokhoz képest.

A kommunikációs jogi jelleg hangsúlyozása mellett sokkal kevesebb figyelmet szentel a hazai irodalom – az azzal egyébként összefüggésben lévő – politikai hatás-, illetve nyomásgyakorlásnak, mint a gyülekezés jellegzetességének. A gyülekezés említett térbeli-fizikai dimenziója a gyülekezési jog és a véleményszabadság hasonlóságát kérdésessé teszi, illetve legalábbis relativizálja, amikor annak célja a vélemény puszta kifejezésén túlmutat, és tudatos polgárként a közügyek vitelében való részvételre is irányul.[6]

---

4 Azért sem lehet pusztán médiummá „silányítani", mert a véleménynyilvánítás szabadságát nem pusztán ideológiai, hanem „platform-semleges" módon is védi az Alkotmány.

5 Éppen ezért sem lenne elfogadható, ha tüntetéseket kizárólag az állami szervek által előzetesen kijelölt helyszíneken lehetne megtartani. Hasonlóan ld. a Velencei Bizottság és az EBESZ közös véleményét a kirgiz gyülekezési törvényről. CDL-AD(2009)034 Joint Opinion on the Draft Law on Assemblies of the Kyrgyz Republic by the Venice Commission and OSCE/ODIHR. http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL-AD(2009)034-e.pdf [2012. október 18. 10:00])

6 Az Alkotmánybíróság – amint arra már utaltam – a politikai akaratképzésben való részvétel lehetőségének biztosítását a gyülekezési szabadság mint kommunikációs jog jelentőségének növelésében látja. [75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABH 2008., 651, 662–663.

A csoportos véleménynyilvánításhoz képest ez az a többlet, amely az önálló alapjogként történő elismerést indokolja. A gyülekezési jognak ugyanis fogalmi eleme, hogy túl a puszta kommunikáción és a résztvevőkön túlmutató személyi körön a legkülönfélébb döntéshozó szervekre is hatást, sőt a tömegek mozgósításával sokszor kifejezetten nyomást kívánnak gyakorolni. Olyannyira fajsúlyossá a gyülekezési jog e jellemzője, hogy sokszor a hatásmaximalizálást szem előtt tartva kerül meghatározásra a rendezvény időpontja,[7] helyszíne, az alkalmazott kommunikációs csatornák[8] stb. annak érdekében, hogy a lehető legnagyobb médiafigyelem elérésével gyakoroljanak nyomást. Így a gyülekezési jog a demokratikus közügyek vitelében való politikai-részvételi jogként is leírható.

3. A gyülekezési jog részjogosultságai

A gyülekezési szabadság három részjogosultságot foglal magában: a szervezés-, vezetés- és a részvétel jogát. Az első két jogosultság gyakorlóját – függetlenül attól, hogy ő-e a bejelentő – pusztán a tartalmi ismérvek alapján – annak minden pozitív és negatív jogkövetkezményével együtt – szervezőnek lehet tekinteni. Ha az említett jogosultságok akár külön-külön, akár együttesen nem érvényesülnek maradéktalanul, a gyülekezési jog érvényesülése is csorbát szenved. Az egyes részjogosultságok – melyeket ugyan az Alaptörvény nem nevesíti, de a Gytv. szervezőre, vezetőre és résztvevőre vonatkozó rendelkezései azokat meghatározzák – együtt és külön-külön is alaptörvényi védelem alatt állnak.

A gyülekezési jog gyakorlása – a spontán gyűlések kivételével – jellemzően valamilyen előkészítést, szervezést igényel. A Gytv. 3. § (1) bekezdése szerint a gyűlés szervezője az, aki a résztvevőket a gyűlésen való részvételre nyilvánosan felhívja, a gyűlést meghirdeti (a továbbiakban együtt: felhívás), továbbá a gyűlést megszervezi, és azt vezeti. A szervező tehát előkészíti és megszervezi az összejövetelt, ennek keretében általában helyet keres a rendezvénynek, felszólalókat kér fel, meghívja a résztvevőket, a rendezvényt a számára elérhető legszélesebb nyilvánosság előtt hirdeti, nem utolsó sorban pedig a gyűlést bejelenti. A szervezés joga az egyetlen részjogosultság, amely a Gytv. 3. § (3) bekezdése értelmében nem csak természetes személyek, de szervezetek is gyakorolhatnak.

---

7 Március közepe és október vége között, lehetőleg pénteki, de még inkább szombat délutáni időpontok lehetnek a legideálisabbak.

8 Így a Lehet Más a Politika párt lézervetítése az Országház falára.

Az előző pontban említett szervezés jogának biztosítását szolgálja a gyülekezés vezetésének joga, amely mindazon jogosultságot és feladatot magában foglal, amelyek a rendezvény lefolyását érintik. A Gytv. 4. § (1) és (2) bekezdése szerint a gyűlés vezetője meghatározza a gyűlés rendjét és lefolyását, ennek során dönt a szó megadásáról és megvonásáról, a gyűlés berekesztéséről vagy befejezetté nyilvánításáról és szétszéleszti a résztvevőket. Megteszi továbbá a rend biztosítása, illetve fenntartása érdekében szükségessé váló intézkedéseket. Ezek eredménytelensége esetén a gyűlést feloszlatja. Felel a gyűlés békés jellegének megőrzéséért és a gyülekezési hatóság a gyűlés rendjének fenntartása, valamint a közrend biztosítása érdekében hozott határozatban előírtak (Gytv. 11. §) betartásáért. A gyűlés lebonyolításában közreműködő rendezők Gytv. 5. §-a szerinti munkája ugyancsak e jogosultság gyakorlását hivatott elősegíteni.

A Gytv. 6. §-ában csak a résztvevők kötelezettségeit állapítja meg, a részvétel a gyülekezési jog gyakorlásának leginkább kézenfekvő, ugyanakkor leggyakoribb esete a rendezvényen való részvétel. A részvétel joga azt jelenti, hogy az érintett személy a rendezvényhez, melynek célkitűzéseivel egyetért, a rendezvény helyszínén, vagy útvonalán, annak ideje alatt alapvetően bármikor szabadon csatlakozhat.[9] A rendezvény alatti csatlakozást egyfelől a szervező, másfelől pedig az intézményvédelmi feladatának[10] teljesítése során a rendőrség korlátozhatja. Nem egyeztethető össze a gyülekezési jog nyilvános jellegével, ha a szervezők a rendezvényt zártkörűvé teszik. A részvétel azonban nem puszta formalitás, és nem is a jelenlét szinonimája, hanem a vélemény közös kialakításában és kinyilvánításban való közreműködés lehetőségét is magában foglalja. A részvétel joga magában foglalja az egyén azon jogát is, hogy kizárólag saját elhatározásból vegyen részt a rendezvényen. A gyakorlatban jellemzően két élethelyzetben vethetőek fel a nemrészvételhez kapcsolódó kérdések. Senki sem kötelezhető, vagy kényszeríthető arra, hogy bármilyen, gyülekezési jog körébe vonható rendezvényen részt vegyen, a részvétel elmaradásáért hátrány semmiképpen sem érheti.[11] E részjogosultság alapvetően két módon gyakorolható: az adott személy nem megy el a rendezvényre, illetve a rendezvényt elhagyja. Ha valaki egy rendezvény helyszínét el kívánja hagyni, sem a rendezők, sem pedig a rendőrség nem tarthatja vissza. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a távozni kívánó résztvevő a rendezvény elhagyásának helyszínét, vagy

[9] Fogalmilag kizárt, hogy a rendezvény célkitűzésével még részben sem egyet értő személyt a rendezvény résztvevőjének lehessen tekinteni.

[10] Bővebben: 3.5.3 pont alatt.

[11] Vö. május 1-ei felvonulások gyakorlata.

irányát szabadon meghatározhatná, ez ugyanis a rendezvényen résztvevők biztonsága érdekében megtett intézkedéseket lehetetleníthetné el. Mivel a szervező határozza meg a rendezvény célját, illetve napirendjét, amelyeket a szervezés során, az előkészítés kellően korai szakaszában – a részvételre vonatkozó felhívásában – nyilvánosságra is hoz. Ebből következik, hogy a rendezvény céljaival egyet nem értők (ellentüntetők) jelenléte az adott rendezvényen korlátozható. Ha azonban a résztvevők a rendezvény szervező által meghatározott napirendjét „felborítják", a részjogosultságok összeütközése kizárólag úgy oldható fel, ha a szervező a rendezvényt befejezettnek nyilvánítja.[12] A gyűlésen a szónokokat is a szervező határozza meg. A szervezővel szemben senki nem támaszthat sem a rendezvény vezetésére, sem pedig felszólalása megengedésére igényt. A gyűlés vezetésének átadása, visszavétele, vagy akár egyes szervezői, illetve vezetői feladatok átruházása és ennek visszavonása azonban semmiképp sem vezethet a rendezvény rendjének megbomlására. Amint azt a Gytv. 4. § (4) bekezdése is előírja, ha a gyűlés vezetőjének személyében változás áll be, az új vezető a rendőrséggel a gyűlés helyszínén haladéktalanul felveszi a kapcsolatot.

A vezetés jogából fakadó, a rendezvény rendje fenntartásának joga nem gyakorolható önkényesen, így akár az is elképzelhető, hogy a résztvevő joga lesz azzal szemben az erősebb.

4. A gyülekezési jog alanya

A Gytv. a gyülekezési jogot alapvető jogként határozza meg, amelyet – jellegéből fakadóan – jellemzően természetes személyek gyakorolhatnak. Ez alól mindössze a rendezvény szervezése, mint a gyülekezés részjogosultsága jelent kivételt.[13] Sem az Alaptörvény rendelkezése, sem pedig a Gytv. nem határoz meg gyakorlásához általános feltételeket, vagyis a hatályos szabályozás fő szabályként az alapjogi jogképességgel rendelkező természetes személyek részé-

[12] Az ilyen esetben a részjogosultságok összeütközése mellett egy alapjogi konfliktus is megfigyelhető: a véleménynyilvánítási szabadság és gyülekezési jog kerül egymással ellentétbe. Az osztrák alkotmánybíróság egy korábbi döntésének elemzése során hasonló megállapításra jut Alfred Grof: Versammlungs- contra Meinungsäußerungsfreiheit: Anmerkungen zu einer richtungsweisenden Entscheidung des VfGH. *Österreichische Juristen-Zeitung,* Vol. 21. (1991) 733–734.

[13] Ehelyütt a „szervező szerv" fogalmával kapcsolatos értelmezési vitákra részletesen nem térek ki, mindössze jelzem, hogy az Alkotmánybíróság 55/2001. (XI. 29.) AB határozata nyomán már nyugvópontra jutni látszik az vita, hogy a Gytv. hatálya alá tartozó rendezvény szervezője csak természetes személy lehet.

re biztosítja azt. A gyülekezés egyént megillető jog (tehát nem kollektív jog!), amely azonban – a gyűlés Gytv. 2. §-ában meghatározott fogalmára tekintettel – kizárólag másokkal együtt, csoportosan gyakorolható.

Nem alanyai viszont a gyülekezési jognak az állami és önkormányzati szervek, rendezvényeik – egyebek mellett – ezért sem tekinthetőek gyülekezésnek.

Magyarországon nincs olyan tételesjogi rendelkezés, amely a gyülekezési jog gyakorlását életkori korláthoz kötné,[14] vagyis – mivel alapvető jogok alanyai lehetnek – főszabályként elvileg a gyermekek is gyakorolhatják gyülekezési jogukat.[15] Sőt, a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény (a továbbiakban: NYE)[16] 15. cikk 1. bekezdése kifejezetten rendelkezik arról, hogy az Egyezményben részes államok elismerik a gyermek egyesülési és békés gyülekezési jogát, és a 2. bekezdés is csak a más nemzetközi jogi dokumentumokban „megszokott" korlátozásokat teszi lehetővé.[17]

A gyermeknek az a joga, hogy az állam részéről a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemben és gondoskodásban részesüljön, megalapozza az állam alkotmányos kötelességét a gyermek fejlődésének védelmére. A gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való joga egyúttal az államnak a gyermek személyiségfejlődése intézményes védelmére vonatkozó kötelességét is megalapozza. Az államnak ez a védelmi kötelessége a gyermek alapjogainak korlátozásához is vezethet. Alapvető kérdés tehát, hol húzódik a határ a gyermek önálló alapjoggyakorlása és a család (szülő)/állam/társadalom alapjogi gyámkodása között. Két tényező együttes mérlegelése alapján ítélhető meg, hogy indokolt-e a gyermek alapjoggyakorlásának korlátozása: vizsgálan-

---

14 A szlovák gyülekezési törvény megkívánja, hogy a szervező a bejelentéskor már a 18. életévét betöltse. Az Orosz Föderáció 2004. évi gyülekezési törvényének 5. cikkének 1. bekezdése azonban főszabályként 18, egyes törvényben meghatározott rendezvénytípus esetén 16 éves alsó korhatárt határoz meg a szervezőkkel szemben. (Федеральный закон от 19 июня 2004 г. N 54-ФЗ „О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях" Статья 5. Организатор публичного мероприятия

1. Организатором публичного мероприятия могут быть один или несколько граждан Российской Федерации *(*организатором демонстраций*,* шествий *и* пикетирований – гражданин Российской Федерации*,* достигший возраста *18* лет*,* митингов *и* собраний – *16* лет*),* политические партии*,* другие общественные объединения *и* религиозные объединения*,* их региональные отделения *и* иные структурные подразделения*,* взявшие на себя обязательство по организации *и* проведению публичного мероприятия*.*)

15 Bővebben és összefoglalóan ld. Somody Bernadette: Életkori kordon? A gyermekek gyülekezési szabadsága. *Új ifjúsági szemle,* 2007/3. 5–15.

16 Kihirdette a 1991. évi LXIV. törvény.

17 E jogok gyakorlását csak a törvényben meghatározott olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban az állam biztonsága, a közbiztonság és a közrend, illetőleg a közegészségügy és a közerkölcs, vagy mások jogai és szabadságai védelmének érdekében szükségesek.

dó egyfelől, hogy a gyermek általában elég érett-e az önálló döntésre; másfelől pedig a döntés tárgya, vagyis hogy *in concreto* mihez kell az érettség. Nincs alkotmányos indoka a gyermek gyülekezési joga általános korlátozásának. Ki kell emelni, hogy a gyermek is kizárólag személyesen gyakorolhatja a gyülekezési jogát, vagyis nevében szülője (törvényes képviselője) arra nem jogosult.

Az a körülmény, hogy az adott gyermek a Gytv. hatálya alá tartozó rendezvényen szabad elhatározásából (vagy éppen a szülő hozzájárulásával) vesz-e részt, ismeri-e a gyülekezési jog legalapvetőbb szabályait, vagyis tudatos döntés áll a részvétel hátterében, a helyszínen – különösen pedig a rendőrség által – nem vizsgálható.

A gyülekezési jog nem állampolgári jog, így gyakorlása alapvetően független a résztvevők állampolgárságától. Ennek megfelelően a részvétel jogának jogosultja a Magyarország területén tartózkodó valamennyi személy, függetlenül állampolgárságuktól (vagy annak hiányától), szokásos tartózkodási helyüktől, vagy akár attól, hogy jogszerűen vagy jogellenesen lépték át az államhatárt. Tekintettel arra, hogy a gyülekezés résztvevőinek állampolgársága, vagy tartózkodásuk jogszerűsége az alapjoggyakorlás szempontjából semmilyen relevanciával nem rendelkezik, így ezek ellenőrzése (akár pl. a személyi igazolvány felmutattatásával) – a szükségesség hiányában – indokolatlan lenne, amely a gyülekezési jog korlátozását is eredményezheti.

Sajátos korlátozást jelent azonban a Gytv. 3. § (3) bekezdése, amely szerint a rendezvény szervezője magyar állampolgár, a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek beutazásáról és tartózkodásáról szóló törvényben meghatározottak szerint a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező, vagy a harmadik országbeli állampolgárok beutazására és tartózkodására vonatkozó általános szabályokról szóló törvény hatálya alá tartozik, és huzamos tartózkodási jogosultsággal, vagy tartózkodási engedéllyel rendelkező személy lehet.[18] Szervező lehet továbbá olyan magyarországi jogi személy vagy egyéb szervezet, amelynek törvényes képviselője megfelel az előbbi feltételeknek.

[18] Az EJEE 16. cikke kimondja, hogy a 10., 11. és 14. cikkek rendelkezéseit nem lehet úgy tekinteni, mint amelyek akadályoznák a Magas Szerződő Feleket, hogy a külföldiek politikai tevékenységét korlátozásnak vessék alá. Mindeddig még nem merült fel annak vizsgálata, hogy a külföldiek egy részének kizárása s szervezők közül megfelel-e az EJEE rendelkezéseinek. Hasonlóan: Bernd Wieser: Ausländer und Versammlungsfreiheit in Österreich: Konventionswidrigkeit von § 8 VersGesetz. *Europäische Grundrechte Zeitschrift,* 17. Jg., Heft 3/4. (1990) 57. Az ÖVersG. 8. § a szervezés és vezetés jogából kizárja a nem osztrák állampolgárokat.

5. A gyülekezési jog alanyaira vonatkozó korlátozások

Sem az Alaptörvény VIII. cikke, sem pedig a Gytv. nem rendelkezik a gyülekezés jog gyakorlásából kizárt személyekről.

Csaknem hagyományosnak és megszokottnak tekinthető, hogy egyes hivatásrendek tagjai gyülekezési jogának gyakorlását törvényi szabályozással korlátozzák. Az Alaptörvény 24. cikk (8) bekezdése az alkotmánybírák, a 26. cikk (1) bekezdése a bírák, a 29. cikk (6) bekezdése az ügyészek, a 30. cikk (3) bekezdése alapvető jogok biztosa és helyettesei, 45. cikk (4) bekezdése a Magyar Honvédség hivatásos állományú tagjai, a 46. cikk (5) bekezdése pedig a Rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományú tagjai párttagságát és politikai tevékenység folytatását tiltja. Az e személyekre vonatkozó jogállási jogszabályok általános gyülekezés-tilalmat nem határoznak meg. A rendvédelmi feladatokat ellátó szervek hivatásos állományának szolgálati jogviszonyáról szóló 2015. évi XLII. törvény (a továbbiakban Hszt.) a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok tagjai, a honvédek jogállásáról szóló 137/2024. (VI. 28.) Korm. rendelet a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat (a továbbiakban: KNBSZ) tagjai számára írja elő a gyűlésen való megjelenés szándékának előzetes bejelentési kötelezettségét, és amelyen az elöljáró, illetve a KNBSZ főigazgatója a részvételt megtilthatja. A Hszt. ezen túlmenően az egyenruha viselésére vonatkozó korlátozásokat határoz meg.

Ezen túlmenően jelenleg nincs olyan jogszabályi rendelkezés, amely pusztán valamilyen szervezethez tartozás miatt korlátozná egyes személyek gyülekezési jogát.

Jelenleg nincs olyan büntetőjogi büntetés, mellékbüntetés, illetve szabálysértési büntetés, vagy intézkedés, amely kifejezetten a gyülekezési jog gyakorlásának korlátozására irányulna. A szabadságvesztés végrehajtása során azonban a büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról szóló 2013. évi CCXL. törvény (a továbbiakban: Bvtv.) 121. § (1) bekezdésének c) pontja szerint a szabadságvesztés végrehajtása alatt az elítélt, 353. § c) pontja szerint pedig a javítóintézeti nevelés végrehajtása alatt a fiatalkorú gyülekezéshez való joga szünetel. Figyelemmel arra, hogy a Bvtv. a kimaradásra, az eltávozásra, a reintegrációs eltávozásra, vagy külső munkahelyen való munkavégzésre vonatkozó rendelkezései között különös szabályt nem állapít meg, az elítélt a büntetés-végrehajtási intézeten kívül sem vehet részt Gytv. hatálya alá tartozó rendezvényen, de rendezvény szervezője (beje-

lentője) sem lehet.[19] A Bvtv. elzárás végrehajtására vonatkozó szabályai[20] nem rendelkeznek arról, hogy az elzárást töltő személy gyülekezési joga szünetelne. Mindez nem jelenti azt, hogy az elzárásukat töltő személyek korlátozás nélkül gyakorolhatnák gyülekezési jogukat, ugyanis a gyülekezés nem egyeztethető össze a bv. intézetek házirendjével, ráadásul nagy valószínűséggel „nyílt ellenszegüléssel" jár,[21] ezért az fegyelmi vétségnek tekintendő. Amennyiben mindez a „fogvatartás rendjét súlyosan veszélyezteti", akkor alkalmas lehet arra, hogy a Btk. 284. §-ában büntetni rendelt fogolyzendülés tényállását megvalósítsa.

A szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény (a továbbiakban: Szabstv.) 19. § (1) bekezdése[22] ezzel szemben lehetővé teszi, hogy a szabálysértési hatóság a büntetés alkalmazása mellett vagy önálló intézkedésként az eljárás alá vont személyt a sportrendezvényen való részvétellel összefüggő szabálysértés miatt kitilthatja a sportrendezvényről, illetve sportlétesítményből, addig sem a kitiltás büntetőjogi intézkedése, sem pedig a kitiltás szabálysértési intézkedése nem teszi lehetővé, hogy a bíróság Gytv. hatálya alá tartozó rendezvényekről a terheltet a bíróság kitiltsa.

Mindez nem zárja ki, hogy a gyülekezési jog hatálya alá tartozó rendezvényeken, vagy azokkal összefüggésben elkövetett bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások során, az elrendelt pártfogó felügyelet céljának elérése érdekében a bíróság, vagy az ügyész által meghatározott magatartási szabályok keretében az ilyen rendezvényeken való részvételt korlátozzák, vagy – akár bizonyos létszám feletti rendezvényeken – megtiltsák.

6. A gyülekezési jog címzettjei

Az állam alatt a gyülekezési jog címzettjeként nem pusztán Magyarországot, mint jogi személyt kell érteni, hanem – a különböző jogszabályokban meghatározott feladat- és hatáskörében eljárva – valamennyi, ezért általánosságban meg

[19] E kérdésnek annyiban lehet jelentősége, hogy az elítélt kimaradása, vagy eltávozása alkalmával elvileg különösebb nehézség nélkül jelenthetne be rendezvényt.

[20] 122–125. §§

[21] Gyakorlatilag a gyülekezés egyes fogalmi elemeivel megfeleltethető a nyílt ellenszegülés joggyakorlatban kialakított tartalma, mely szerint ez a szembehelyezkedésnek bármely aktív, vagy passzív formája lehet, mind tevéssel, mind pedig mulasztással elkövethető. Az ellenszegülés akkor nyílt, ha kifejezett, határozott, és mások által felismerhető.

[22] A szabálysértésekről szóló 1999. évi LXIX. törvény (a továbbiakban régi Szabstv.) 22/A. § (1) ugyanilyen tartalmú rendelkezést tartalmazott.

nem határozható állami- és önkormányzati szervet is, bár a gyakorlatban többnyire a rendőrséget, a helyi önkormányzatokat, valamint a bíróságokat terhelik a Gytv. kereteit meghaladó jogszabályi kötelezettségek. Ezen – az Alaptörvény I. cikk (1) bekezdésén túlmutató – kötelezettség értelemszerűen egyfelől jogalkotási feladatot jelent, azonban mennyiségében és jelentőségében is kiemelkedő az egyedi jogalkalmazási aktusok súlya.

Az állami- és önkormányzati szervek gyülekezési joggal összefüggő feladatai meglehetősen szerteágazóak, egyfelől tartózkodniuk kell a gyülekezési jog gyakorlásának akadályozásától megzavarásától, másfelől pedig jogalkotással, közterületek átengedésével, vagy éppen a rendezvényhez kapcsolódó közrendvédelmi és közlekedésbiztonsági feladatokkal stb. biztosítaniuk kell a jog gyakorlásának feltételeit.

Jelen formájában a kérdést a magyar jogalkalmazási gyakorlat még nem vetette fel, holott ez több szempontból is indokolt lehetett volna. A Gytv. egyes rendelkezéseinek egyértelműen nem az állami szervek, hanem az egyes részjogosultságok jogosultjai a címzettjei, azonban ebből nem következik, hogy ők egyúttal a gyülekezési jog címzettjeivé válnának. A kérdést helyesen legfeljebb úgy lehetne feltenni, hogy a) a rendezvény megzavarásának tilalma, vagy a megzavarástól tartózkodás kötelezettsége az államon kívül mást is terhelhet-e; és b) e kötelezettség közvetlenül a gyülekezés alapjogából, és nem más jogszabály előírásából fakad-e? A békés gyülekezés körében vonható rendezvények megzavarásától mindenki köteles tartózkodni, azonban ezt egyes tételesjogi szabályok írják elő, és a „magánosok" ez esetben sem válnak az alaptörvényi rendelkezése címzettjévé.[23]

7. A gyülekezési jog jogosultjai és kötelezettjei közötti kapcsolat

A Gytv. – szemben a régi Gytv.-vel – 3–5. §-aiban kifejezetten rendelkezik arról, hogy mik a szervező, illetve a vezető, és mik a résztvevők kötelezettségei. Emellett a 8. §-ban „együttműködésre ítéli" az érintetteket, amikor kimondja,

[23] Jelen értekezés kereteit önmagában meghaladná annak vizsgálata, hogy a közfeladatot ellátó magánszervezetek mennyiben kötelesek a gyülekezési jog gyakorlását biztosítani a saját területükön (pályaudvarok, repülőterek stb.). A kérdés német feldolgozását ld. Jens Kersten – Florian Meinel: Grundrechte in privatisierten öffentlichen Räumen. *Juristen Zeitung,* Vol. 23. (2007) 1117–1134.; és Ivana Mikesic: Versammlungs- und Demonstrationsrecht auf Flughafengelände. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht,* Vol. 7. (2004) 788–792.

hogy a gyűlés szervezője, illetve vezetője és a rendőrség a gyűlés szervezése és megtartása során együttműködik. Az együttműködés keretében a gyűlés szervezője, illetve vezetője – a kockázatok jellegének és mértékének megjelölésével – folyamatosan tájékoztatja a rendőrséget a biztonsági helyzet tudomására jutott jelentős változásairól. A gyűlés szervezése és megtartása során jogait mindenki jóhiszeműen és rendeltetésszerűen gyakorolja. E szabályok tehát a Gytv. egészét áthatják, vagyis az együttműködési kötelezettség, a jóhiszemű és rendeltetésszerű joggyakorlás nem korlátozódik a bejelentést követő egyeztetésre (11. §). Ha ezeket a rendelkezéseket összeolvassuk a gyűlés megtiltására és a megtiltásnál enyhébb korlátozásokra vonatkozó szabályokkal, kitűnik, hogy a gyülekezési jog jogosultjai és címzettjei is új szerepbe kényszerültek. Ez a szerepváltozás azonban nem a formalizált új egyeztetési szabályokban érhető tetten, hanem a gyűlés megtartásának rendőrségi gyakorlatában is. Ez pedig nem elsősorban tételesjogi szabályoknak, hanem a rendőrség – sőt számos európai rendőrség – szerepfelfogásának és abból fakadóan taktikájának és stratégiájának megváltozásában érhető tetten.

Függetlenül attól, hogy a rendezvényt bejelentették-e, a békésnek nem tekinthető gyülekezés – szemben a nem bejelentett, de békés gyülekezéssel – semmiképp nem állhat az Alaptörvény VIII. cikk (1) bekezdésének védelme alatt. A békétlenség tehát nem szinonimája sem a jogsértésnek, de még büntetőjogba ütközésnek sem, vagyis nem vezet feltétlenül minden jogsértés, vagy akár bűncselekményi tényállási elem megvalósítása a békés jelleg elvesztéséhez.[24] Összefoglalva és leegyszerűsítve tehát a gyülekezés békességének követelménye az erőszakos magatartások tilalmaként is leírható.[25]

A gyűlések békés jellegének fenntartására irányuló megoldások az elmúlt évtizedben jelentős változáson mentek keresztül. Korábban a rendőrség ún. magas profilú tömegkezelést *(high profile crowd policing)* folytatott. A magas profilú tömegkezelés sajátossága, hogy az adott feladat biztosítását áthatja a „több jobb" szemlélet, és a rendőrség tevékenysége során létszámbeli és technikai fölényt mutat a tömeggel szemben. Ez a hagyományos, több száz éves, és sok szempontból mára elavult gyalogsági harceljárások örökeként írható le, amikor is elsősorban élőerővel, a létszámfölényt kihasználva, és az azt segítő technikával kell a „csatában" a „győzelmet" kiharcolni. Az „ütközetben" világosan

[24] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne kellene a rendezvényt feloszlatni, ha az bűncselekményt, vagy arra való felhívást valósít meg.

[25] Alfred Dietel – Kurt Gintzel – Michael Kniesel: *Versammlungsgesetz. Kommentar zum Gesetz über Versammlungen und Aufzüge.* 15. Aufl. Köln–München, Heymann, 2008. § 1. 140. margószám.

látható arcvonal – (oszlató) sorfal – mozog, esetleg kézitusára (testi kényszer, bot alkalmazása) is sor kerül, mindeközben pedig foglyokat is ejtenek (vagyis előállításokat foganatosítanak).

Az ilyen helyzetekre jellemző, hogy a közrendvédelmi szerv felvonultatja a technikai eszközeinek garmadáját, vízágyút, járműveket, különféle kordonokat, a rendezvény közvetlen helyszínén is jelentős létszámban, speciális – ütés-, szúrás-, és egyes külföldi rendőri erőknél tűzálló – védőfelszerelésben, ún. hosszúbottal, pajzzsal, lovas- és kutyás rendőrökkel. Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy ez a tömegkezelés hagyományos, ha tetszik klasszikus útja: a tüntetők a rendőri erők látványától vagy jobb belátásra térnek, vagy pedig a rendőrség rendelkezésre álló eszközök alkalmazásával – elvileg a fokozatosság követelményének figyelembevételével – a tömeget feloszlatja. (A könnyebb érthetőség kedvéért: a tömeg tagjait vagy szétkergeti, vagy előállítja, esetleg ezek tetszőleges kombinációját alkalmazza). Mindebből kitűnik, hogy a magas profilú tömegkezelés jellemzően egyirányú kommunikációra épül (ti. a biztosítás parancsnoka adott esetben a tömeget is felszólítja), és reaktív, mert a tömeg viselkedéséhez igazodik, azt követi, illetve arra reagál. Máshonnan megközelítve, erőt mutat és erővel oldja meg a feladatot. Előfordul azonban, hogy ha nem sikerül a fölényt megszereznie, a feladat megoldása sem lesz sikeres.

Gustave Le Bon szerint az emberek a tömegen belül névtelenné válnak és elveszítik az egyéni identitásukat, ebből következően elfelejtik azokat az értékeket és normákat, melyeket általában követnek, elveszítik a gondolkodás, és döntés képességét, irracionálissá, primitívvé és agresszívvé válnak. Vagyis, ha az adott személy a felvetést rendes körülmények között mérlegelné és elutasítaná, a tömeg tagjaként már nem képes annak ellenállni. A tömeg így a szó szoros értelmében esztelen, amelyben az érzelmek futótűzként terjednek. És bár néha a tömeg tagjai is hősiesek, még gyakrabban, mint a primitív lények, barbárok és pusztítók.

Jól jellemzi a hagyományos tömegkezelési módszerek és eljárások kialakítása idején uralkodó felfogást Martin azon álláspontja, miszerint „minden tömeg potenciálisan – ha ténylegesen nem is – gyilkos”,[26] azaz még akkor is, ha a tömeg békésnek tűnik, bármikor erőszakossá válhat. A gyakorlatban ez pedig azt jelenti, hogy a tömeg tagjait mindig kétkedéssel kell kezelni, és bizonyosan nem lehet a közrend fenntartásában partnernek tekinteni.[27] Le Bon nézeteit már

[26] Everett D. Martin,: *The Behaviour of Crowds*. London, Ernest Benn, 1920. 105.

[27] Stephen Reicher – Clifford Stott – John Drury – Otto Adang – Patrick Cronin – Andrew Livingstone: Knowledge-Based Public Order Policing: Principles and Practice. *Policing,* Vol. 1., No. 4. (2007) 405.

Martin idejében is kellő kritikával illették, így Allport szerint a tömeg nem azért erőszakos, mert a békés egyének kivetkőznek magukból (leegyszerűsítve ezeket akár „őrült csőcselék elméleteknek" is nevezhetjük), hanem, mert erőszakos személyekből áll, akik valódi természete a tömegben jelenik meg (leegyszerűsítve „huligán-elmélet"). A XX. század első felében uralkodó mindkét nézet egyetért viszont abban, hogy a tömeg eredendően esztelen, céltalan, agresszív és mindezek alapján a kollektív konfliktus a tömegben gyökeredzik.[28]

A tömegről kialakított ilyen – egyébként mintegy másfél évtizeddel ezelőttig Magyarországon is meghatározó – kép mintegy százhúsz éves gyökerekre[29] és legalább nyolcvan éves múltra tekint vissza, és nélkülözi azokat a tudományos eredményeket, amelyek ezt legalábbis differenciálnák.

A hetvenes-nyolcvanas évek óta a társadalmi identitás-kutatás hagyományosan elutasítja azt az elméletet, hogy az embernek csak egy személyes identitása lehet. Ezzel szemben azt állítja, az identitást olyan rendszernek kell tekinteni, amelynek különböző elemei határozzák meg az adott személy viselkedését a különböző helyzetekben. Természetesen a személyes identitás is meghatározó annyiban, hogy mi tesz minket egyedivé, másoktól különbözővé. Máskor azonban úgy gondolunk magunkra, mint egy csoport tagjára (magyar katolikus, környezetvédő, egyetemi docens, bíró és fociszurkoló stb. vagyok egyszerre), és hogy ez a tulajdonság teszi a csoportot egyedivé, más csoportoktól különbözővé. Ez pedig a szociális identitásunk. Pszichológiailag a személyes identitásról a szociális identitásra váltás az, ami lehetővé teszi a csoportként viselkedést.[30]

Világos, hogy egy katolikus tömeg értékei és normái nagyon eltérőek lesznek a futballszurkolók tömegének, a környezetvédők tömegének, vagy más tömegnek az értékeitől és normáitól. Mi több, ugyanaz a személy tagja lehet a különböző csoportoknak – katolikus labdarúgó szurkoló és környezetvédő egyszerre –, ezért saját viselkedése attól függően fog változni, hogy melyik csoporttagsága a leginkább releváns az adott kontextusban.

---

28 Uo.

29 Bővebben Gustav Le Bon 1895-ben megjelent, és talán az egyik leggyakrabban idézett műve: *Psychologie des foules.* Magyarul „A tömegek lélektana" címmel 1913-ban a Franklin Társulatnál jelent meg először.

30 John. C. Turner: Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group. In: Henry Tajfel. (szerk.): *Social Identity and Intergroup Relations.* Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 15–40.

Ebből következően pedig a csoporton belüli és csoporton kívüli interakciók, és általában a tömeg viselkedése a korábbiakhoz képest teljesen más eredményre vezet, máshonnan nézve pedig teljesen más fellépést kíván.[31]

Nos, a magas profilú (ha tetszik, hagyományos) tömegkezelésnek számtalan buktatója lehet. A „talpig páncélba" öltözött rendőrök megjelenése egyesekben – különösen akik csak a rendezvény helyszínétől távolabb, arról mit sem sejtve találkoznak velük – félelmet kelthet, mozgásuk, kommunikációjuk nehézkes. Gyakori – és banális – konfliktusforrás, hogy a sisakot és plexirostélyt viselő rendőr védőfelszerelései miatt nem jól hallja a hozzá szólókat, akik a rendőr állvédője és rostélya miatt viszont nem értik azt, amit a rendőr mondana. Mindkét eset szükségképpeni folyománya, hogy a felek kiabálni fognak egymással, amely nehezen kezelhető, időnként erőszakossá váló helyzeteket eredményezhet.

Emellett külföldi kutatások támasztják alá, hogy a tömeg gyakran épp a rendőrökkel való találkozás nyomán válik erőszakossá.[32] 2009-ben magunk is tapasztaltuk, hogy a tömeg mögül, a tömegen keresztül haladó rendőri erők megjelenése korbácsolta fel az indulatokat, azt a tüntetők nyilvánvaló provokációként élték meg.[33] Erre a jelenségre pedig nem lehet az a megalapozott válasz, hogy a jogszerűen intézkedő rendőrök megjelenése nyomán a tömeg nem válhat agresszívvé, mert egyfelől legalábbis felületes kezelése a problémának, másfelől pedig a tapasztalat egész Európában mást mutat.

A magas profilú tömegkezelésnek további hátránya, hogy nemcsak azt üzeni, hogy a rendőrség kész a rendelkezésre álló eszközeivel a közrendet fenntartani, hanem azt, hogy harcra, mi több, megütközni is kész.

Végül, de nem utolsósorban a hagyományos tömegkezelési megoldások önmagukban egyre kevésbé tekinthetőek működőképesnek: míg 50-100 évvel ezelőtt valóban ezek taktikai eljárások voltak a közrend és közbékesség fenntartásának leghatékonyabb módszerei, addig manapság ebben a szellemben nem lehet felkészülni az internetes és mobilkommunikációs eszközökkel szervezett rendezvényekre. Amikor a hagyományos tömegkezelés módszertana kialakult, az egyes tüntetések összetétele homogénebb volt, jó előre lehetett tudni, hogy mennyien vesznek majd részt a rendezvényen (gyakran azt is, hogy kik), amelyre talán soha sem utaztak több száz, vagy akár több ezer kilométert a résztvevők. Ezzel szemben ma a nagyobb tüntetések szociális hálózatokon szerve-

[31] Hasonlóan Reicher et. al. i. m. 405–406

[32] Ld. Otto Adang: Initiation and escalation of collective violence: a comparative observational study of protest and football events. In: Tamara D. Madensen – Johannes Knutsson. (szerk.): *Preventing Crowd Violence.* Monsey, NY, Criminal Justice Press, 2010.

[33] Pl. az AJB 6021/2009. számú ügyben.

ződnek (pl. 2010 szeptemberében Svédországban a parlamentbe jutott radikális párt ellen egy tizenéves lány a Facebookon szervezett több tízezres tüntetéseket), a résztvevők más-más társadalmi rétegekből származhatnak, a tömeg így nem nevezhető homogénnek, ráadásul ismert több olyan – informális és internacionális – csoport, amelyek tagjai Athéntől Koppenhágáig, Stockholmtól Lisszabonig, Londontól Barcelonáig minden jelentősebb tüntetésen megjelennek, és kimagasló szerepük van a rendezvény békés jellegének elvesztésében.

A hazai és külföldi tapasztalatok egyaránt rávilágítottak, hogy a hagyományos, magas profilú tömegkezelés nem kellően hatékony, emellett meglehetősen drága.

Az elmúlt évben alacsony profilú tömegkezelés vált a rendőrség gyakorlatává. Több külföldi rendőrség gyakorlatából ismert megoldás szerint a hagyományos eszközök helyett a helyszínen a rendőrök nem védőfelszerelésben *(riot gear)* vannak, nem törekszenek az erőmutatásra (erőfitogtatásra?). Ennyiben tehát a hazai gyakorlat követi a nemzetközi trendeket. Mindazonáltal úgy vélem, hogy az angol, holland, német és svéd rendőrségek alacsony profilú tömegkezelése és a magyar gyakorlat között mindössze a külsőségekben van hasonlóság. Egyszerűebben fogalmazva nem a koncepciók valamelyikének adaptálására, hanem egyes – bár kétséget kizáróan szembetűnő – elemeinek átvételére került sor, mintha a stratégia fő eleme lenne, hogy kordon, vízágyú és védőfelszerelésbe öltözött rendőrök ne legyenek az utcán.

Ez több szempontból emlékeztethet a nyugat-európai rendőrségek paradigmaváltására, ahol mindenütt egy-egy nagyobb (a tüntetők és a rendőrök között egyaránt súlyos sérülésekkel, esetleg halálesettel járó) összecsapásokba torkolló tömegrendezvény után vált világossá, hogy a hagyományos, magas profilú tömegkezelésnek leáldozott.

Nem mellékes különbség viszont, hogy külföldön a rendőrségek a tömegkezelés középpontjába a nem hagyományos eszközöket állítják, stratégiájuk és taktikájuk kialakítása során a legfrissebb társadalomtudományi kutatások eredményeire támaszkodnak, amelyek alapján a tudásalapú tömegkezelés legfontosabb elemei az oktatás/képzés, a facilitáció,[34] a kommunikáció és a differenciálás.[35]

[34] A facilitáció francia eredetű, a társadalomtudományban mára ebben a formában elfogadottá vált kifejezés, eredeti jelentése valaminek a megkönnyítése, (elő)segítése. Jelen esetben a rendőrségnek azt kell elősegítenie, hogy az adott rendezvény a legális célját elérhesse.

[35] Bővebben ld. Hajas Barnabás: Épp egy társadalomtudós mondja meg, mit kezdjen a tömeggel a rendőrség? *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények,* XII. k. 2011. 39–50.

8. Konklúzió helyett

Könnyen belátható, hogy bár a gyülekezési joganyag megújítása alapvetően a korábban kimunkált dogmatikai tételek kodifikálása volt, a hatása azonban ezen messze túlmutatott. Az új tételes szabályok ugyanis csak akkor érvényesülnek, ha valamennyi érintett az alapjoggyakorlás érdekében együttműködik, jogait rendeltetésszerűen gyakorolja. Ez az egész jogrendszert egyébként átható követelmény pedig az érintettektől teljesen új attitűdöt vár el. Azzal, hogy a Gytv. a megtiltásnál enyhébb korlátozásokat preferálja, kirajzolódik nem csak a differenciáltan gondolkodó, a gyűlés megtartását elősegíteni kész gyülekezési hatóság és közrendvédelmi szerv képe előttünk, hanem annak a szervezőnek az alakja is, aki aktívan részt vesz a bejelentést követő egyeztetésben, proaktívan együttműködik a gyűlés megtartása alatt a rendőrséggel. Az elmúlt néhány év tapasztalatai alapján bizton állíthatjuk, hogy ehhez az érintettek felnőttek.

ELITIZMUS VAGY INTEGRITÁSVÉDELEM?

A választójog általánosságának történeti fejlődése és „kiteljesedése", valamint a választójog korlátozásának szerepe a 21. században

Kurunczi Gábor*

1. Bevezető gondolatok

Egy demokratikus államban megkérdőjelezhetetlen elvként jelenik meg, hogy a hatalom forrása minden esetben a nép, vagyis az adott állammal közjogi kapcsolatban álló emberek (elsősorban az állampolgárok). A társadalmi folyamatoknak ugyanis az alapja az ember. Ebből azonban az is következik, hogy az egyén felelőssége is, hogy milyen társadalomban él.[1] A társadalom ugyanis emberekből épül fel, és az ember felelős azért, hogy mit épít.[2] Ezért a demokratikus hatalom formálása nem csak joga, hanem kötelessége is az embernek.

* Egyetemi docens, Alkotmányjogi Tanszék. ORCID: http://orcid.org/0000-0002-0654-4514

1 A Katolikus Egyház társadalmi tanítása szerint az alábbi gondolatmenet alapján tudunk eljutni a demokratikus társadalom követelményéig. Elsőként az emberi méltóságból kell kiindulni (hiszen Isten képére és hasonlatosságára teremtette az embert, de az embernek a feladata is egyben, hogy egyre hasonlóbb váljék Teremtőjéhez). Második lépésként a közjó érvényesülésének szükségességét kell említeni. Ez alapján olyan feltételeket kell biztosítania az államnak, amelyek között az ember méltósága leginkább megvalósítható. Emellett garantálni kell a szubszidiaritás érvényesülését is. (Komáromi László: Demokrácia. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press, 2020. 311–313.) A szubszidiaritás – egyéb ismérvei mellett – a közjó megvalósulásának eléréséhez szükséges hatalmat szabályozza és tiltja a közjóval összeegyeztethetetlen beavatkozást (Varga Ádám: A szubszidiaritás mint a helyi önkormányzatiság központi elve. *Magyar Jog*, 2021/7–8. 467–468.). A demokratikus állam működéséhez tehát a törvényes tekintély mellett, ami a közjó megvalósításához szükséges, az egyének saját hozzájárulása, kezdeményezése is kell. Ezeken keresztül pedig végül el tudunk jutni a részvételi demokrácia gondolatáig. Komáromi i. m. 311–313.

2 Ld. Az egyház társadalmi tanítása – Első pillér, az emberi méltóság. https://katolikus.hu/cikk/az-egyhaz-tarsadalmi-tanitasa

Mindezek alapján azonban egyértelműen következik az is, hogy amikor a jog által definiált emberképről beszélünk, akkor elengedhetetlen vizsgálni az ember, emberi méltóságából fakadó döntési jogát is, amely pedig elvezet minket a választójog általánosságának kérdéséhez.

A választójog általánosságának elve régre nyúlik vissza. Már Jean-Jacques Rousseau is megfogalmazta, hogy a *társadalmi szerződés* arra biztosít jogot az embereknek, hogy másokkal egyenlően vegyenek részt a törvények meghozatalában.[3] Ezzel együtt a választójoggal rendelkező személyek köre a kezdeti időben egy szűkre szabott körben volt csak értelmezhető. Sokkal inkább volt egyfajta kiváltságnak tekinthető, mint sem egy valóban általános, mindenkire (aki a nép tagja) kiterjedő alapjognak. Alapjognak, hiszen a választójog kettős természetéből fakadóan azt nem pusztán technikai szabályok (pl. hogyan lesz a szavazatból mandátum) összességének tekinthetjük, hanem egy politikai alapjognak is, amely a hatalomban vagy a közügyek vitelében való részvételi jogot jelenti, és mint ilyen a választójog alanyi oldalát érthetjük alatta (azaz azt, hogy ki rendelkezik aktív és passzív választójogosultsággal).

Jelen tanulmány célja – a választójognak az alapjogok rendszerében elhelyezése mellett – az, hogy bemutassa a választójog történeti fejlődését valamint kiteljesedését, és a cenzusok mai 'szerepét'. Ahogyan ugyanis azt láthatjuk, az évszázadok során a választójogosultak köre folyamatosan bővült. Ez a bővülés pedig együtt járt a cenzusok visszaszorulásával is. Ez a visszaszorulás azonban közel sem tekinthető teljesnek. A mai napig megtalálhatóak ugyanis korlátozások, kizárások, amelyek alapján a választójog ma sem tekinthető teljesen általánosnak. Addig amíg azonban a 18. században a választójogból való kizárásoknak az oka elsősorban az 'elitizmus' volt (azaz a korlátozások létét az indokolta, hogy a jogalkotó csak keveseket tartott 'alkalmasnak' arra, hogy a közhatalom gyakorlóinak megválasztásában részt vegyenek), addig mára elsősorban a választási rendszer integritásának a védelmével magyarázható a kizárások létezésének oka. E szerint az államnak ugyanis kötelessége megakadályoznia olyan személyek részvételét a választásokon, akik nem képesek felelősségteljes döntést hozni.[4] Az ugyan kétségtelen, hogy a népakarat legteljesebb megvalósulása érdekében a választójogból a lehető legkevesebb személyt kell kizárni, viszont egyúttal az is fontos, hogy a népakarat kinyilvánításában lehet és kell is korlátokat felállítani. Amennyiben ugyanis az állam nem zárja ki azon szemé-

[3] Jean-Jacques Rousseau*: Társadalmi szerződés*. Budapest, Phönix-Oravetz, 1947. 44–45.

[4] Fiala János: A fogyatékossággal élő személyek választójogának kérdései a Kiss Alajos kontra Magyarország döntés tükrében. *Fundamentum,* 2010/3. 109.

lyeket a választójog gyakorlásából, akik nem rendelkeznek minimális politikai belátási képességgel[5] sem, azzal egyfelől a többi választójogosult döntésének súlyát erodálja, másfelől pedig lehetőséget ad a visszaélésekre (pl. arra, hogy a belátási képesség hiányában lévő személy helyett, az érintett személy akaratát figyelmen kívül hagyva más adja le voksát). Az államnak ezért a választójoggal összefüggésben, az intézményvédelmi kötelezettsége körében kötelessége megvédenie a választások tisztaságát, amelyet sok esetben csak bizonyos személyek kizárásával tud garantálni.

2. A választójog alapjogi jellegéről

A választójog, mint alapjog történeti aspektusa tekintetében kiindulási pontként fontos kiemelni, hogy az a polgári forradalmak idején felmerült igénye és a tényleges elismerése között úgy funkcionált, mint a „politikai képességgel" rendelkezők jogosultsága, amelyet az állam mintegy engedélyez az állampolgárok meghatározott körének.[6] A 20. század második felére általánossá vált azonban az a nézet, miszerint a választójog nem csupán olyan alkotmányos állami feladat, amely az egyén által alkotmányosan nem kényszeríthető ki, hanem olyan emberi jog, amelyet az állam köteles biztosítani, és ha e kötelezettségének nem tesz eleget, akkor minden jogosult kikényszerítheti.[7] Ez pedig egyértelműen arra a korábbiakban már írt gondolatra vezethető vissza, mely szerint demokratikus állam csak akkor létezhet, ha annak közvetlenül vagy közvetve a néptől származik a hatalma.

Minden további kérdés vizsgálata előtt annak meghatározása szükséges, hogy a választójogot, mint alapjogot hol tudjuk elhelyezni az alapjogok rendsze-

[5] A politikai belátási képességgel összefüggésben fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez nem azt jelenti, hogy nem rendelkezhetnek választójoggal olyan személyek, akik nem képesek racionális mérlegelésen alapuló döntéseket hozni, és akik nem látják át a tényleges politikai folyamatokat. Azaz nem azt értjük politikai belátási képesség alatt, hogy egy választópolgár nem hozhatja meg a döntését pl. pusztán az alapján, hogy melyik jelöltnek tetszik jobban a haja, vagy éppen a ruhája. A politikai belátási képesség alatt ugyanis ezzel szemben azt érthetjük, hogy az állam az intézményvédelmi kötelezettsége körében felállíthat egy olyan vélelmet (amelyet pl. életkorhoz köt), amely alapján az ennek megfelelő választópolgároknál feltételezi, hogy azok megfelelő politikai érettséggel, rálátási képességgel rendelkeznek. Azaz a politikai belátási képesség megkövetelése esetén nem indulhat ki abból a jogalkotó, hogy aki képtelen átlátni a politikát, az ne szavazhasson.

[6] Dezső Márta: *Képviselet és választás a parlamenti jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1998. 21.

[7] Domahidi Ákos: 70. § [Választójog]. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja I–II.* Budapest, Századvég, 2009. 2474.

rében.[8] Elsőként fontos rögzíteni, hogy a választójogot első generációs, politikai szabadságjognak tekinthetjük,[9] hiszen már a 18. században a klasszikus alapjogok között egyaránt megjelentek a személyi és politikai szabadságjogok.[10] A választójogot azonban nem a klasszikus értelemben vett szabadságjogok közé sorolhatjuk, hanem a részvételi jogok közé. Ugyanis amíg a *szabadságjogok*

> „arra a kérdésre adnak választ, hogy a közhatalom milyen mértékben avatkozhat be az emberek életébe, illetve hogy az embereknek mit szabad és mit nem szabad megtenniük, addig a *részvételi jogok* azt határozzák meg, hogy honnan származnak a közhatalmi döntések, vagyis hogy ki vagy mi a forrása annak a hatalmi beavatkozásnak, amely megszabja az embereknek, hogy mit tehetnek és mit nem."[11]

Ezzel együtt a választójog, mint alapjog a hatalomgyakorlás korlátjának egyik legerősebb eszközeként is értelmezhető, ugyanis a többi alapjogot korlátozni tudó hatalomgyakorlót ez által tudja a nép hatalmától megfosztani.[12] Ezért a választójogot *politikai szabadságjognak* is tekinthetjük, és így a véleménynyilvánítás szabadásával, az információszabadsággal, az egyesülési joggal, a gyülekezési joggal, a petíciós joggal, valamint a közügyek részvételében való joggal együtt értelmezhető.[13] Az Alkotmánybíróság 28/1994. (V. 20.) AB határozata szerinti felosztás alapján is meghatározhatjuk a választójogot, e szerint azt a *klasszikus alapjogok* közé kell sorolnunk, hiszen alanyi jogi jellege is van, az állammal szemben jogi úton, bírói eszközökkel kikényszeríthető. A fentiek mellett a választójogot az állampolgári jogok közé is sorolhatjuk, mivel a politi-

---

8 A választójog alapjogként való elismeréséhez Bodnár Eszter szerint három lépcső vezetett: 1. a választójog fokozatos kiterjesztése, 2. a jogi pozitivizmus állampolgári jogokra alapozó fogalmi készlete, 3. a nemzetközi emberi jogi dokumentumok alapjogi katalógusába való bekerülés. Bodnár Eszter: *A választójog alapjogi tartalma és korlátai.* Budapest, HVG-ORAC, 2014. 30.

9 Ezen nézetet azonban Bodnár Eszter vitatja: vö. Bodnár i. m. 30. Álláspontja szerint ugyanis a XVIII. és XIX. században még nem beszélhettünk demokratikus, általános és egyenlő választójogról, hiszen ebben az időben még a faji, nemi és vagyoni cenzusok voltak a meghatározóak.

10 Steve Foster: *Human Rights and Civil Liberties*. Dorset, Pearson Education, 2003. 9.

11 Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila: Az emberi jogok rendszere. In: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris, 2003. 81–107.

12 Bodnár i. m. 35.

13 Ld. Balogh Zsolt – Schanda Balázs (szerk.): *Alkotmányjog – Alapjogok*. Budapest, Pázmány Press, 2014. 23–25.

kai közösség tagjait illeti meg, amely – a korábbi pontokban írtakkal összhangban – rendszerint az állam állampolgárait foglalja magában.[14]

A választójog szerepe és jelentősége tehát túlmutat a népképviseleti szervek létrehozásán. A választójog ugyanis a közügyekben való részvétel egyik (közvetett) formája is. Így különös jelentősége lesz annak, hogy egy társadalomban ki rendelkezik aktív választójogi jogosultsággal, azaz hogyan alakul a választójog alanyi oldalának meghatározása. E tekintetben alapkövetelményként állíthatjuk, hogy a politikai nemzethez, azaz a néphez tartozó személyeknek joguk van részt venni a népképviseleti szerv tagjainak megválasztásában. Úgy is fogalmazhatunk, hogy polgár abban a politikai közösségben, amelynek a tagja, jogosult maga megválasztani, hogy kik gyakorolják felette a hatalmat, kik legyenek azok, akik döntésének alá lesz rendelve. Bodnár Eszter szerint – e tekintetben – a választójogot egyfajta önrendelkezési jogként is megközelíthetjük, így pedig az végső soron visszavezethető az emberi méltóságra is[15] – amely vizsgálatakor éppen ezért az általános alapjog-korlátozási szabályokat kell alkalmazni. Ebből pedig egyenesen következik, hogy mindenki részt vehet a választásokon, akinek a döntése az életét befolyásolni fogja, így a választójogosultak köréből csak szűk körben lehetséges egyes személyeket kizárni.[16] A fentiekben írtakhoz azonban azt is szükséges hozzátenni, hogy a választójogunk gyakorlásával tulajdonképpen nem csak saját sorsunkról döntünk, hanem az egész közösség, azaz az egész *nép* sorsáról is. Ez az állítás pedig akkor is helytálló, ha magától értetődő módon a valóságban nem mindenki szavazata fog ugyanannyit érni, ugyanis a politikai közösség rendszerint olyan nagy, hogy egy-egy szavazatnak alig van kihatása a választások eredményére, a népképviseleti szerv összetételére. Ennek ellenére nagyon fontos, hogy a nép tagjai közül mindenkinek lehetősége legyen szavazatát leadni. Mert bár lehet, hogy az ő voksának kis mértékben lesz közvetlenül befolyása a szavazás végeredményére, összességében mégis kihatással lesz a szavazatok összességének alakulására. Ennek két oka is van: egyfelől szavazatának elviekben alkalmasnak kell lennie arra, hogy képviseletet eredményezzen, másfelől pedig, ha végeredményben

[14] Ld. Sári János – Somody Bernadette (szerk.): *Alapjogok – Alkotmánytan II.* Budapest, Osiris, 2008. 32.

[15] Az emberi méltósághoz való jog tekintetében fontos kiemelni, hogy az nemcsak alapjog, hanem olyan elv is, amely valamennyi alapjog, így a választójog tartalmát is áthatja, illetve meghatározza. A német Alkotmánybíróság a választójog és az emberi méltóság kapcsolatával összefüggésben még tovább is ment e tekintetben, és megállapította ugyanis, hogy a demokratikus részvétel joga az egyéni felelősség és az emberi méltóság kifejeződése, és így a választójog az emberi méltóság garanciái közé tartozik. Bodnár i. m. 130–131.

[16] Uo. 33.

nem is ér „semmit” a szavazata (mert pl. a vesztes jelöltre szavaz), akkor is fontos, hogy mint a nép tagja leadhatta voksát. Éppen ezért kell minden esetben az egyes korlátozási, kizárási lehetőségekkel a jogalkotónak és a jogalkalmazónak önkorlátozó módon élnie, és azokat csak a legindokoltabb esetben alkalmaznia. Ennek érvényesülése már csak azért is fontos, mivel – a korábban írtakkal összhangban – a választójog szorosan kapcsolódik az önrendelkezési jogon keresztül az emberi méltósághoz. Ebből pedig egyenesen következik, hogy az egyenlő méltóságú személyek között nem lehet különbséget tenni oly módon, hogy szavazatuknak a súlya kisebb vagy nagyobb lesz a politikai közösség többi tagjáénál – tekintettel arra, hogy közösség minden tagjának egyenlő lehetőséget kell adni a közösségi döntéshozatalban való részvételre.[17] Mindezekből következően a választójog alapjogi tartalmát (amely nélkül nem beszélhetünk demokratikus választójogról) a *döntés joga* adja. E szerint a választópolgár szabadon eldöntheti, hogy részt kíván-e venni a választásokon és amennyiben igen, akkor kire adja le voksát. Ezzel összefüggésben különösen fontos hangsúlyozni, hogy a döntés joga nem foglalja magában a döntés eredményességét (azaz, hogy a szavazat feltétlenül mandátumot fog eredményezni), csak azt, hogy a szavazatnak más szavazatokhoz viszonyítva azonos esélye legyen arra, hogy az képviseletet eredményezzen.

A választójog alapjogi jellegének vizsgálata kapcsán természetesen szükséges néhány gondolatot szólni a kötelezetti oldalról is. A választójog kötelezettje természetesen az állam és annak közhatalmat gyakorló szervei. Az állam részéről pedig a választójoggal összefüggésben elsődlegesen az objektív intézményvédelmi kötelezettséget fontos kiemelni. E tekintetben az állam kötelessége a választójog elismerésére, védelmére és a megfelelő gyakorlási feltételek megteremtésére korlátozódik. A választójog esetében fontos, hogy az intézményvédelmi oldal erősebb, mint más alapjogok esetében, az államnak ugyanis nemcsak a választójogot, mint alanyi jogot kell védenie, hanem a szabad választásokat, mint intézményt is.[18] Az állam intézményvédelmi kötelezettsége keretében pedig köteles garantálni, hogy a politikai közösség tagjának tekinthető választópolgár szabadon leadhassa voksát, továbbá azt is, hogy döntése titkos maradhasson (például a szavazás módja tekintetében meghozott intézkedések által).

[17] Uo. 34.

[18] Halász Iván: Választójog. In: Lamm Vanda (szerk.): *Emberi jogi enciklopédia*. Budapest, HVG-ORAC, 2018. 716.

3. A választójog általánosságának történeti fejlődése

Ahogyan arra már a bevezetőben is utaltam a politikai főhatalmat kizárólag az emberek összessége gyakorolhatja, így sem a képviselet, sem a hatalom megosztása nem fogadható el.[19] A francia forradalom idején elfogadott Deklaráció *(Az emberi és polgári jogok nyilatkozata)* VI. pontja úgy fogalmazott, hogy a törvény alkotásában minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselői révén közreműködnie.[20] Az 1791-es francia alkotmány pedig már kifejezetten választójogról szólt (az aktív választójogot az aktív polgárság fogalmához kötötte).[21]

A választásokra (választójogra) való utalásokat több jelentős, korai emberi jogi dokumentumban is találhatunk. Így például az 1689-es Bill of Rights 8. pontja szerint a parlament tagjai megválasztásának szabadnak kell lennie.[22] Az amerikai jognyilatkozatokban is már egyértelműen állást foglaltak a kérdésben: az 1776-os virginiai Bill of Rights 2. cikke szerint minden hatalom a népé és a néptől ered,[23] a 6. cikke pedig úgy szól, hogy a nép képviselői megválasztásának szabadnak kell lennie (a választójog pedig csak a férfiakat illeti meg).[24] A Függetlenségi Nyilatkozat szerint pedig az elidegeníthetetlen jogok biztosítására az ember kormányzatokat létesíthet, amelyek törvényes hatalma a kormányozottak beleegyezésén nyugszik.[25] Az Amerikai Egyesült Államok 1787-es alkotmánya[26] a választójog meghatározását a tagállamokra bízta, a passzív vá-

[19] Ld. Rousseau i. m. 44–45.

[20] Ld. a Deklaráció VI. pont: „A törvény a közakarat kifejezése; alkotásában minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselői révén közreműködnie. A törvény egyformán törvény mindenki számára, akár védelmez, akár büntet; s mivelhogy a törvény előtt minden polgár egyenlő, tehát minden polgár egyformán alkalmazható minden közhivatalra, állásra és méltóságra, erényeik és képességeik különbözőségén kívül egyéb különbséget nem ismerve."

[21] Ld. 1791-es francia Alkotmány III. cím, I fejezet, II. szakasz, 2. cikkét.

[22] A Bill of Rights úgy fogalmaz e tekintetben: „That election of members of Parliament ought to be free."

[23] The Virginia Declaration of Rights SEC. 2.

[24] Uo. SEC. 6.

[25] Az amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata szerint „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőként teremtetett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre. Ezeknek a jogoknak a biztosítására az Emberek Kormányzatokat létesítenek, amelyeknek törvényes hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik […]."

[26] Amelynek 1869. február 26-án elfogadott 15. kiegészítése mondta ki, hogy a választójogot nem lehet faj, szín, vagy korábbi (rab)szolgai állapot alapján korlátozni, a 19. kiegészítése biztosította a nők számára is választójogot, 24. kiegészítése megtiltotta, hogy a szavazati jogot adófizetéshez kössék, a 26. kiegészítése pedig előírta, hogy a 18. életévet betöltőknek biztosí-

lasztójogot azonban egységesen 25. életév betöltéséhez, 7 éve fennálló állampolgársághoz és a tagállam területén meglévő lakóhelyhez kötötte.[27]

A „minden ember egyenlő" elv már a fentebb említett (első) jognyilatkozatokban is megjelent. Ebbe az egyenlőségbe azonban a választójogot kezdetben nem értették bele, és csak az emberi jogok és a polgári jogok közötti határvonal megszűnésével, a polgári államfejlődés folyamán vált fokozatosan elismertté.[28] A kezdeti időszakban természetes volt, hogy a választójogosultságot elsődlegesen a vagyoni helyzet[29] határozta meg. Több mint egy évszázadon keresztül a választójog elnyeréséhez meghatározott vagyont vagy adófizetést kellett igazolni.[30] A választójogban a választójog elnyeréséhez előírt feltételeket nevezzük cenzusnak (pl. vagyonhoz, nemhez, nemzetiséghez vagy épp műveltséghez kötött választójog).[31] Az 1831-es belga alkotmány 47. cikke szerint például a képviselőház küldöttjeit azok a polgárok választották meg, akik a választási törvény által meghatározott, de legalább 20, legfeljebb 100 forint összegű adót fizettek.[32] A cenzusok miatt a 19. században a polgárok csak igen szűk köre rendelkezett választójoggal.[33] 1832 előtt Angliában a lakosság mindössze 4%-a,[34]

tani kell a választójogot. Ld. Michael C. Dorf: Equal protection incorporation. *Virginia Law Review,* Vol. 88., No. 5. (Sep., 2002) 967., 981.

27 Ld. az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya I. cikk 2. §.

28 Bodnár Eszter: A választójog és más alapjogok kapcsolata. *Jogi tanulmányok,* 1. k., 2012. 123–134.

29 Benjamin Constant például úgy fogalmaz a vagyoni cenzussal összefüggésben, hogy az egy közvetlen választás esetében elengedhetetlen követelmény, mivel „[…] akiket az ínség örökös függésben tart és akiket mindennapos munkára ítélet, nem látják át jobban a közügyeket, mint a gyermekek, és nem érdekeltebbek a nemzet felvirágzásában, mint az idegenek, mert nem ismerik a felvirágzás összetevőit, és csak közvetetten részesedtek az előnyeiből." Ld.: Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz, 1997. 114.

30 „No taxation without representation" – ezen híres angol szállóige is jól mutatja azt a sokáig uralkodó klasszikus álláspontot, miszerint a tulajdon (így az adófizetés is) és a képviselethez való jog elválaszthatatlanok voltak. Kovács László Imre: Választás és választási rendszer. In: Fábián György: *Választási rendszerek*. Budapest, Osiris, 1997. 13.

31 Dezső Márta – Tóth Zoltán: *Választás és választási eljárás.* Budapest, Rejtjel, 2002. 16.

32 Ld. az 1831. február 7-ei belga Alkotmány 47. cikkét.

33 A XIX. század végének neves német és magyar közjogászai ugyanis nem ismerték el a választójog alanyi jogi jellegét. Ld. részletesen Hallók Tamás: *Választási részvétel és alkotmányjog.* Budapest, HVG-ORAC, 2015.

34 Angliában az 1750-es évek gyors ipari fejlődésének köszönhetően változott a választójoggal rendelkezők alanyi köre. Ennek ellenére 1832 előtt a lakosság mindössze 4%-ának volt választójoga. 1832-ben azonban elfogadásra került az első reform bill, amely elsősorban az aránytalanságok kiküszöbölésére szolgált. Ld. Dezső Márta – Nagyné Szegvári Katalin – Rytkó Emília: *A választójog.* Budapest, Press Publica, 2002. 10–11.

a 19. század közepén Franciaország lakosságának mindössze 28%-a,[35] Ausztria lakosainak 27%-a, Németország és Belgium lakosságának 22%-a.[36]

A 19. század közepén Európán végig söpört forradalmi hullám nyomán erősödtek azonban azok a hangok, amelyek a választójognak a munkásosztályra való kiterjesztését hirdették. August Emanuel Pfeiffer például úgy fogalmazott: „a túlnyomó többsége azoknak, akik életüket, vérüket a forradalomért, a szabadság ügyéért, a nép jogaiért bevetették, éppen ez iparossegédek, gyári munkások, napszámosok […] a jogot, amiért a barikádokon harcoltak, egyetlen paragrafussal ismét elvenni nem lehet, s ha ezt önök teszik, az államot újabb forradalomba viszik."[37]

A magyar Országgyűlés a 19. században az egész Európában alkalmazott cenzust ismerte: a vagyonit és az értelmiségit, amelyet azonban csak az alsóház megválasztása során alkalmaztak.[38] A francia és angol példák hatására azonban Magyarországon is megjelentek az általános választójog bevezetésének szükségességét hirdető hangok: Széchényi István például már 1833-ban felemelte a hangját a választójogosultság kiterjesztése mellett.[39] Az 1848-as magyarországi forradalmat követően a vita elsősorban a vagyoni cenzus körül bontakozott ki.[40] Az 1848. évi V. törvénycikk az 1. §-ában – amelyben így fogalmazott: „[p]olitikai jogélvezet azoktól, kik annak eddig gyakorlatában voltak elvenni, a jelen országgyűlés hivatásának nem érezhetvén, mindazok, kik a megyékben és szabad kerületekben az országgyűlési követek választásában eddig szavazattal bírtak, e jog gyakorlatában ezennel meghagyatnak[…]" – a népképviselet beve-

[35] A napóleoni Franciaországban, az 1800-as évek elején választójoga csak a 21. életévüket betöltött férfiaknak volt, de nekik is csak akkor, ha nem álltak csődeljárás alatt és nem voltak cselédek. Ld. Dezső–Nagyné Szegvári–Rytkó i. m. 8.

[36] Ld. Varga Lajos: Országgyűlési választások a dualizmus korában. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010.* Budapest, Nagyvilág, 2010.

[37] Dezső–Nagyné Szegvári–Rytkó i. m. 15.

[38] Uo. 18.

[39] Uo. 12.

[40] Az 1848. évi V. törvénycikk országgyűlési vitájában Békés megye követeként eljáró Tomcsányi József pl. felszólalásában a vagyoni cenzussal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „[…] szab. kir. városokban 300 frt fekvő birtok elég arra, hogy valaki választó lehessen […]". Rónay János csanádi követ is Békés megye indítványát támogatta: „[a] 300 frt qualificatio megállítása által az egyenlőséget inkább elérve, s egyszersmind a képviseleti rendszert szélesebb alapra állítva látván, pártolom Békés indítványát." A vagyoni cenzus körüli vitában érdekes kiemelni még Szeged város követét, Renyei Ferdinándot is, aki úgy fogalmazott, hogy „[a] cenzusnak barátja nem vagyok, de ha van, csak akkor nyugtat meg, ha jogegyenlőségből ered."

zetése[41] ellenére ugyanis – hasonlóan az 1848. évi II. erdélyi törvénycikkhez – nem biztosította a választójog általánosságát.[42] Az áprilisi törvények között elfogadott 1848. évi V. törvénycikk reformjára 1874-ben került sor.[43] E módosítás azonban nem hogy bővítette, hanem épp szűkítette a választójogi jogosultságot, bővült ugyanis a vagyoni cenzusok köre.[44] Amíg az áprilisi törvény értelmében közel nyolcszázezer választópolgárnak, azaz a népesség 7,2%-ának volt választójoga, addig az 1874-es módosítás után ez az arány 6,2%-ra csökkent,[45] amely 1910-ig nem is változott jelentősen.[46] A 20. század fordulóján azonban már megjelentek olyan irányok, amelyek a választójog bővítését szorgalmazták.[47] Ezek kö-

41 Jól látható tehát, hogy azzal együtt, hogy a forradalom sikerét követően törekvés volt a választójog bővítésére, fontos volt az eddig szavazati joggal bíró nemesség alkotmányos jogának a megerősítése is. Ld. Balogh Elemér: A polgári jogállam egyik ideája: népképviselet az országgyűlésben – Adalék az 1848. évi V. tc. gyakorlatához. In: Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek Liber Amicorum István Kukorelli*. Budapest, Gondolat, 2017. 185.

42 Az 1848. évi V. törvénycikk ugyanis a szabad királyi városokban, rendezett tanáccsal bíró községekben 300 ezüstforint értékű házat vagy földet, egyéb községekben 1 úrbéri telket szabott meg kritériumként. Ld. bővebben: Ács Nándor: A magyar választási rendszer főbb változásai 1848-tól 1989-ig. In: Cserny Ákos (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Tankönyvkiadó Zrt., 2013. 186. A választójog kiterjesztése révén az addigi mintegy 200 000 (főleg nemesi származású) szavazóról nagyjából 800 000 főre nőtt a választásra jogosultak száma. Balogh i. m. 189.

43 A dualizmus kezdeti időszakában ugyanis a választásra jogosultak körét továbbra is az 1848. évi V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk határozta meg. A választási eljárás részletkérdéseit illető azonban – a szabályozás hiányában – szükség volt ezen törvénycikkeknek a kiegészítésére. Ezen módosításra pedig az 1848. évi V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szóló 1874. évi XXXIII. törvénycikkben került sor. Ld. bővebben: Varga i. m. 11.

44 Ld. az 1848. évi V. törvénycikk és az erdélyi II. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szóló 1874. évi XXXIII. törvénycikk 1–16. §-ait.

45 Bakonyi Péter: Tisza István és az általános választójog. *Jogtörténeti Szemle,* 2005/3. 62–66.

46 Csink Lóránt egy írásában a parlamentarizmus kialakulásának vizsgálatával összefüggésben úgy fogalmazott, hogy a parlamentarizmus igénye Európában az abszolutizmus ellenszereként fejlődött ki, amelynek célja elsősorban az volt, hogy a monarcha önkénye helyett az állam működését a jog kiszámíthatósága (azaz a jogbiztonság), és az általánosan kötelező magatartási szabályok mindenkire egyenlően történő alkalmazása (azaz a jogegység) határozza meg. Álláspontja szerint ezen társadalom-politikai igény folytán alakult ki, hogy az általánosan kötelező normák megalkotása a parlament kezében van (azaz az uralkodó befolyása a törvényhozásra egyre csekélyebb), hogy a törvényhozó hatalmon belül a népképviseleti elvű alsóház szerepe növekszik, és hogy a rendi (születési előjogon alapuló) felsőház érdemi szerepe csökken, továbbá, hogy a választójog egyre inkább általános. Bár Csink Lóránt véleménye szerint az általános választójog, az alsóház-dominanciájú parlament, és a parlament-dominanciájú törvényhozás önmagában még nem tekinthető parlamentarizmusnak, de egy jól kivehető trendet határoznak meg. Csink Lóránt: Az alkotmánybíráskodás szerepe parlamentáris kormányformában. *Jogelméleti Szemle,* 2016/1. 149.

47 Csík Tamás: Cenzusok a századelő választójogában és képviseleti reformterveiben: egy statisztika tanulságai. *Levéltári Szemle,* 2014/64. 19–60.

zül kiemelhető a szociáldemokrata párt 1903-ban elfogadott programja, aminek első pontja tartalmazta azon követelést, miszerint „az általános, egyenlő, közvetlen szavazójogot minden választásnál és szavazásnál, az állam minden 20 éven felüli polgárának, nemi különbözőség nélkül [biztosítani kell]". Később, az 1917-ben hatályba lépett választójogi reformok aztán a női választójog kivételével már a munkás- és paraszt rétegek bevonásával is igyekeztek bővíteni a választójogot.[48]

A választójog általánossá válásának egyik fő állomása a választójognak a nőkre történő kiterjesztése volt. Dirner Gusztáv egy 1910-es művében úgy fogalmazott, hogy vallási és erkölcsi aggodalmaik voltak korábban azoknak is, akik a rabszolgák felszabadítását ellenezték, illetve azoknak is, akiket aggodalommal töltött el a nőknek a tanítói pályára „engedése" vagy épp az egyetemre „bocsátása". Megfogalmazása szerint „[nem] feledkez[hetünk] meg arról, hogy a nő a mi embertársunk…".[49] A választójognak a nőkre kiterjesztése ennek ellenére például még a nagy nyugati demokráciákban is csak a 20. század közepén történt meg.[50] Angliában 1918-ban vezették be az ún. lady választójogot, amit önálló egzisztenciához és magasabb iskolai végzettséghez kötöttek. Ez azonban nem eredményezett látható politikai módosulást (csak a konzervatívokra leadott voksok száma nőtt meg egy kevéssel). Franciaországban szintén 1918-ban kísérletet tettek a női választójog bevezetésére, ezt azonban a szenátus megfontolás végett visszaküldte a kormánynak, és ez a morfondírozás egészen 1946-ig tartott.[51] A nők először az ún. „telepesnemzetekben" kaptak aktív választójogot, így pl. az Amerikai Egyesült Államokban (1920),[52] Új-Zélandon

48 Uo. 22–26.

49 Dirner Gusztáv: *A női választójogról*. Budapest, Franklin-Társulat, 1910.

50 Pl. Franciaországban, Olaszországban 1948-ban, Ausztriában 1967-ben, Svájcban 1971-ben kaptak a nők választójogot, illetve választhattak a férfiakkal azonos feltételek mellett. Dezső–Tóth i. m. 24–25.; továbbá: Nagyné Szegvári Katalin: *A női választójog külföldön és hazánkban*. Budapest, HVG-ORAC, 2001.

51 Dezső–Nagyné Szegvári–Rytkó i. m. 18–19.

52 Az Amerikai Egyesült Államokban is korábbra nyúlik ugyanakkor vissza a nők választójogával összefüggő vita (olyannyira, hogy egyes államokban már a 19. század végén adtak választójogot a nőknek, így pl. Wyomingban 1869-ben, Coloradoban 1893-ben, vagy épp Idahoban és Utahban 1896-ban. Ld. Frank Abbott Magruder: *American Government with a Consideration of the Problems of Democracy*. Boston etc., Allyn and Bacon, 1921. 355.). Az 1920-as kiterjesztés előtt több tudományos cikk is foglalkozott a kérdéssel. Így többek között egy 1919-es tanulmány úgy fogalmazott, hogy a női választójog kérdése az egyik legégetőbb kérdés, mint az Amerikai Egyesült Államokban, mind Európában. Ld. Williem F. Ogburn – Inez Goltra: How women vote. *Political Science Quarterly,* Vol. 34., No. 3. (Sep., 1919) 413–433.; továbbá: Rafael Palma: *Woman and the Right to Vote*. Manila Bureau of Printing, 1919. 289–303.

(1893),[53] Dél-Ausztráliában (1895), továbbá Skandináviában (Finnországban 1906,[54] Norvégiában 1910–1913, Dániában 1915, Svédországban 1918–1920[55]).[56] Magyarországon az 1848. évi V. törvénycikk és II. erdélyi törvénycikk (1. § a) pontjában) a nőket a választójogból kizárta. A törvény szövege értelmében a hazaárulók, a gyújtogatók, a csempészek, a gyilkosok és a nők nem kaptak választójogot.[57] A kiegyezést követően az Országgyűlésben több alkalommal is előkerült a nők parlamenti választójoga, de érdemi előrelépés nem történt. Az 1900-as évek elejétől 1917 végéig a kormányok több választójogi törvény-tervezetet is kidolgoztak, de ezekben sem szerepelt a nők választójoga (annak ellenére, hogy a fentebb idézettek szerint már 1903-ban felmerült a női választójog bevezetése). Az 1918. évi I. néptörvény a nők választójogát a 24. életév betöltéséhez, 6 év magyar állampolgársághoz, illetve írni-olvasni tudáshoz kötötte.[58] A tervezet 1919 márciusában készült el, megvalósítását azonban a proletárdiktatúra létrejötte megakadályozta. A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919 őszén alakult Friedrich-kormány programjában szerepelt az általános és titkos választójog bevezetése. A kormány 1919. november 17-én az 5.985/1919. számú ME. rendelettel új választójogot határozott meg, amelyben a nők választójogát a férfiakéhoz hasonlóan állapították meg, ám itt kikötötték még az írni-olvasni tudást is.[59] Később a 2.200/1922. számú ME. rendelet már egyértelműen a női választójogról rendelkezett, még ha a férfiakénál szűkebb értelemben is.[60] A női választójog kiteljesedése a 20. század második felében a különböző nemzetközi dokumentumok által vált teljessé. A nők politikai jogairól szóló New Yorkban,

---

53 1893-ban először Új-Zélandon (mintegy próbaképpen a Brit Birodalmon belül) adták meg a választójogot a nőknek. Bakonyi i. m. 63.

54 A finn női választójog történetét ld. továbbá: Manon Tremblay (ed.): *Women and legislative representation (electoral systems, political parties and sex quotas.* Basingstoke–New York (NY), Palgrave Macmillan, 2012.

55 Egy 1911-ben Stockholmban tartott konferencián elvként fogadták el, hogy a nők választójoga egyenértékű legyen a férfiakéval. Ld. bővebben Nagyné Szegvári i. m.

56 Ld. Henry Valen: Választójog. In: Vernon Bogdanor (szerk.): *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris, 2001. Ezzel szemben Belgiumban csak 1948-ban, Svájcban pedig csak 1978-ban kaptak választójogot a nők. Ld. Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmustörténet 1945–2005.* Budapest, Osiris, 2006. 656–658.

57 Ld. az országgyűlési követeknek népképviselet alapján választásáról szóló 1848. évi V. törvénycikk 2. §.

58 Ld. 1918. évi I. néptörvény 1. §.

59 Ld. a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról szóló 5.985/1919 ME. rendelet 1–3. §-ait.

60 Ld. az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról szóló 2.200/1922. ME. rendelet 2. §-át. Ld. továbbá: Simándi Irén: A nők parlamenti választójogának története Magyarországon, 1919–1945. *Rubicon Online Plusz,* 2009/4. https://tinyurl.com/bhdpxar2

1953. március 31. napján kelt egyezmény I. és II. cikke már kifejezetten a szavazati jogot és a választhatóság (azaz a passzív választójogosultság) jogát nevesíti,[61] és oly módon tágítja az alkalmazási kört, hogy minden választáson szavazati jogot kell biztosítani, és minden nyilvánosan választott, a nemzeti jogban megfelelően létrehozott szervbe választhatóak a nők.[62] A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény 7. cikke szerint pedig a nőknek nem kizárólag a választójogot kell biztosítani, hanem azt is, hogy részt vegyenek a kormánypolitika kialakításában.[63]

4. A választójog korlátozásának általános kérdései a 21. században

A választójog, ahogyan azt a fentiekben láthattuk, az évszázadok során mindig csak meghatározott keretek között illette meg a természetes személyeket. Ezen keretek (amelyet mintegy megfordítva nevezhetnénk korlátoknak is[64]) természetesen az évtizedek során mind szélesebbre nyíltak, és a cenzusok csökkenésével egyre tágabb körben lettek értelmezhetőek.[65] Ennek ellenére a választójog nem vált teljesen általánossá, azaz a mai napig léteznek korlátok,[66] amelyek bizonyos személyeket kizárnak a választójog gyakorlásából.

---

61 A nők passzív választójoga vonatkozásában érdemes megemlíteni, hogy hazánkban az első női képviselő a parlamentben Slachta Margit volt, akit 1920. március 25-én választottak Budapest I. kerületében nemzetgyűlési képviselővé (Ld. Balogh Margit: Slachta Margit a nemzetgyűlésben, avagy az első női képviselő, 1920–1922. In: Gergely Jenő (szerk.): *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére.* Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, 2000. 27–38.

62 Ld. A nők politikai jogaira vonatkozóan New Yorkban, 1953. évi március hó 31. napján kelt nemzetközi egyezmény I. és II. cikk.

63 Ld. A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény 7. cikkét.

64 William Fenton Myers: *Woman and the Law, Including Rights and Duties of Citizenship (1918).* Kessinger Legacy Reprints, 2010. 515. Frank Abbott Magruder pedig – szintén az 1918-as amerikai választójogi szabályokról szólva – a választójogosultság feltételeként a 21. életév betöltését, az amerikai állampolgárságot, az adott államban való állandó lakóhely meglétét emelte ki. Ld. Magruder i. m. 353.

65 Hollósi Gábor: Országgyűlési választási rendszer és választójog a Horthy-kori Magyarországon. *Pro Publico Bono – Magyar közigazgatás: a Nemzeti Közszolgálati Egyetem közigazgatás-tudományi szakmai folyóirata,* 2015/1. 115–133.

66 Martha E. Kropf a választójog korlátaival összefüggésben – az Amerikai Egyesült Államok gyakorlatát vizsgálva – arra a megállapításra jut, hogy a választójog, bár a történelem során folyamatosan bővült és szélesedett, a mai napig megvannak a korlátai. A szerző ezek közé

A választójog általánosságának korlátai tekintetében fontos kiemelni az Alkotmánybíróság 64/1991. (XII. 17.) AB határozatát. Ezen döntésében a testület az alkotmányjogi jogképesség általánosságának és egyenlőségének elvével foglalkozott. E szerint minden ember, mindenütt, feltétlenül jogalanynak számít: minden ember, nemcsak természetes állapotát, hanem jogállását tekintve is egyenlő. A magyar alapjogi dogmatika szerint tehát alapjogi jogképessége minden embernek van, így a választójog feltételhez kötése az alapjogi cselekvőképességet érinti.[67] A választójog általánosságának korlátozása kapcsán fontos megjegyezni az Alkotmánybíróság 16/1994. (III. 25.) AB határozatát is. Ez azért bír különös jelentőséggel, mert a választójog alkotmányos határait csak az alkotmány *választójogi klauzulájában* lehet meghatározni (azaz annak alkotmányos korlátait – pl. belföldi lakóhely vagy épp a belátási képesség stb. megléte – kijelölni). Ebből következőleg a választójog lényeges tartalmát fogja sérteni minden olyan jogszabályi vagy egyéb rendelkezés, ami a választójogot korlátozza, de nem vezethető vissza az alkotmány választójogi klauzulájában megfogalmazottakra.[68] Az Alkotmánybíróság ezen döntését az 1/2013. (I. 7.) AB határozatában is megerősítette és kimondta, hogy a választójog csak az Alaptörvényben (alkotmányban) meghatározott okból korlátozható, és a korlátozási okok nem bővíthetőek más jogszabályban.[69] Ezen alkotmánybírósági tétel alapján megállapítható, hogy hazánkban a választójog általánosságának határait, azaz korlátait az Alaptörvény *választójogi klauzulájában* – azaz a XXIII. cikkében – találhatjuk. A fentiekkel összhangban és nem azzal szembemenve a választójog korlátozására általában törvényi szinten kerül sor – természetesen szinkronban a *választójogi klauzulában* kijelölt határokkal. A választójogi törvények tehát korlátozásokat állapíthatnak meg a választójoggal kapcsolatban az alkotmány kifejezett felhatalmazása alapján (erre láthatunk példát Spanyolországban,[70] vagy épp Portugáliában[71]), de találunk ellenkező példát is,

sorolja pl. a választási regisztráció előírását. Ld. Martha E. Kropf: *Institutions and the Right to Vote in America*. Charlotte, University of North Carolina at Charlotte, 2016. 80–83.

67 Bodnár (2014) i. m. 81.

68 Bővebben: Kurunczi Gábor: Előzetes regisztráció az alkotmányosság mérlegén. *Pázmány Law Working Papers,* 2012/43. 5.

69 1/2013. (I. 7.) AB határozat, Indokolás [61].

70 Ld. Spanyolország Alkotmánya 68. cikk (1) bekezdése: „A Képviselőház minimum 300 és maximum 400 képviselőből áll, akiket általános, egyenlő, közvetlen és titkos választás alapján, a törvényben megállapított feltételek mellett választanak meg."

71 Ld. Portugál Köztársaság Alkotmánya 49. cikk 1. pontja: „Minden, 18. életévét betöltött állampolgár választójogosult, kivéve az általános törvényben meghatározott cselekvőképtelenség eseteit."

amikor az alkotmány kimondja, hogy törvény a választójogosultságot az alkotmányban megjelölt eseteken túl nem korlátozhatja (ld. pl. Görögország[72]).

A választójog korlátozhatóságának természetesen a nemzetközi jogban is megtalálhatjuk a fő irányvonalait. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottság 25. általános kommentár 4. pontja szerint például a politikai részvételi jogok gyakorlását csak olyan alapon lehet felfüggeszteni vagy korlátozni, amelyet törvény határoz meg, emellett objektív és észszerű (ilyennek tekinthető pl. a minimális életkor). Nem tekinti megengedhető korlátozásnak azonban az Emberi Jogi Bizottság például a testi fogyatékosság miatti cenzust, vagy épp a műveltségi, vagyoni vagy képzettségi cenzust. Ugyanezen kommentár 10. pontja szerint minden korlátozásnak igazolhatónak kell lennie objektív és észszerű kritériummal. Emellett mindenféle korlátozás legfontosabb mércéje a diszkrimináció mentesség: a politikai részvételi jogokat faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.

Az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) a Sukhovetskyy v. Ukraine ügyben hozott döntésében kimondta, hogy a választójog korlátozásának kérdése szorosan összefügg a választójog általánosságának alapelvével, amely ma már főszabály a választójog biztosítása tekintetében. Ez az elv azonban nem jelenti azt, hogy ne lehetne a választójogot, illetve a választójog gyakorlását korlátozásoknak alávetni.[73] Az EJEB a Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium ügyben megállapította, hogy az abban foglalt jogok nem abszolútak, mivel e cikk anélkül ismeri el ezeket a jogokat, hogy kifejezetten meghatározná lényegüket, ezért helye van bizonyos fokú korlátozásnak. A szerződő államnak igazolnia kell azonban, hogy az alkalmazott feltételek nem csorbítják a szóban forgó jogokat olyan mértékben, hogy az a jogok lényeges tartalmát érinti és lerontja azok érvényesülését.[74] A választójog általánosságának korlátozása tekintetében tehát az EJEB számos esetben állást foglalt. Így például a Matthews v. the United Kingdom ügyben és az Aziz v. Cyprus ügyben hozott ítéleteiben megállapította,[75] hogy minden esetben egyezménysértő, ha egy társadalmi cso-

[72] Ld. Görögország Alkotmánya 51. cikk (3) bekezdés: „[…] A törvény a választójogosultságot nem korlátozhatja […].”

[73] Sukhovetskyy v. Ukraine, Judgment of 28 March 2006, no. 13716.

[74] Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium, Judgment of 2 March 1987, no. 9267/81.; továbbá: Peter van Dijk – G. J. H. van Hoof: *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Deventer–Boston, Kluwer Law and Taxation Publishers, 1990. 482–483.

[75] Aziz v. Cyprus, Judgement of 22 June 2004, no. 69949/01.; továbbá: Matthews v. United Kingdom, Judgment of 18 February 1999, no. 24833/94.

portot vagy az egész népességet fosztják meg a választás jogától. Így például az EJEB szerint sértette a szabad választásokhoz való jogot az, hogy Gibraltár lakossága nem vehetett részt az Európai Parlament tagjainak választásán, illetve hogy a Ciprus görög fennhatóság alatt álló területein élő törököket megfosztották a Képviselőház tagjai megválasztásának lehetőségétől.[76] A 21. században egy demokratikus államban ugyanis a választójog általánossága a főszabály (ld. továbbá: Hirst v. the United Kingdom ügyet[77]).

A választójog korlátozása tehát több szempontból is lehetséges. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a korlátozás (kizárás) sohasem lehet állandó (azaz nem lehet megfosztó jellegű), csak átmeneti.[78] Azt is ki kell emelni azonban, hogy előfordulhat olyan helyzet is, hogy az érintett személy minden feltételnek megfelel, nem áll semmilyen korlátozás alatt, mégsem gyakorolhatja választó jogosultságát: ilyennek tekinthető pl., hogy csak az vehet részt a szavazáson, aki szerepel a választójogi névjegyzékben. Ezzel összefüggésben az Alkotmánybíróság az 54/2008. (IV. 24.) AB határozatában megállapította, hogy a választójog általánosságának akadályai az alkotmányjogi korlátokon (választójogi klauzula) túlmenően további objektív korlátokkal nem bővíthetőek, a választójog gyakorlását azonban a törvényhozó eljárási feltételekhez kötheti.

5. Konklúzió

A fentiek alapján jól látható, hogy a választójog általánossága a történelem során nem teljes mértékben jelentette ugyanazt, amit a mai gondolkodásban értünk alatta, annak elvét (és alanyi körét) koronként eltérően értelmezték. A 18–19. században (és még a 20. század elején is) ugyanis a választójogosultság meghatározása nem abból a gondolatból indult ki, hogy mindenkinek van választójoga, aki a néphez tartozik, azaz pl. (és manapság is leggyakrabban alkalmazott feltételként) az adott ország állampolgára, és csak az alkotmányos szinten meghatározott korlátok (pl. életkor,[79] vagy belátási képesség) miatt lehet valakit kizárni ebből a

[76] Uo.

[77] Hirst v. the United Kingdom, Judgment of 6 October 2005, no. 74025/01.

[78] Bodnár (2014). i. m. 143.

[79] Csink Lóránt álláspontja szerint az életkor, mint cenzus fenntartása a 21. században nehezen indokolható. Álláspontja szerint – amelyet hajlamos vagyok magam is osztani – minden állampolgárnak születésétől fogva választójogot kellene biztosítani. Ld. bővebben: Csink Lóránt: Gondolatok az „egyre általánosabb" választójogról. In: El-Beheiri Nadja – Szabó István (szerk.): *Viginti Quinque Annis II. Emlékkonferencia Zlinszky János tiszteletére.* Budapest, Pázmány Press, 2020. 509–518.

jogosulti körből, hanem egy fordított logika alapján a választójogosultságot mintegy kiváltságnak tekintették. Ezt a kiváltságot pedig csak a törvényi szinten rögzített szigorú, normatív, és taxatív feltételek teljesítése esetén lehetett elnyerni (pl. vagyoni vagy műveltségi cenzusoknak való megfelelés által). Ezeket a feltételeket tekinthettük mintegy kompetencia alapú szűrőfeltételeknek is: a kor gondolkodása ugyanis abból a felvetésből indult ki, hogy az iskolázatlan, kevésbé vagyonos férfiak, és általában véve a nők, nem értenek a politikához, így beleszólási jogot sem kell biztosítani nekik annak alakításába. A fentiekben látható fejlődési tendencia alapján (általában egy-egy lényeges külső tényező hatására) aztán ezek a normatív (nemi, vagyoni, vagy kvázi kompetencia alapú) feltételek enyhültek, ezáltal pedig a választójogosulti kör egyre szélesebbé vált. Ezzel összefüggésben Jakab András egy konferencián tartott előadásában[80] úgy fogalmazott, hogy az I. világháborút követően a frontról hazatért túlélő katonáktól nem lehetett megvonni 'cenzusok' alapján a választójogot (hisz életüket kockáztatták hazájukért) így az államok többségében aktív választói jogosultságot kaptak. Hazánkban pl. a háborúban szerzett érdemek alapján az 5.985/1919. számú ME. rendelet életkorra tekintet nélkül biztosította a választójogot azoknak, akik az első világháborúban legálabb tizenkét héten át arcvonalbeli szolgálatra voltak beosztva.[81] Ezen katonák között azonban számos olyan személy is volt, akik a fronton szembesültek a kommunista kiáltvány eszméivel, így azonban félő volt, hogy a nyugati országokban is megerősödnek a kommunista nézeteket valló pártok. Ennek ellensúlyozása érdekében az érintett államok a választói jogosultságot kiterjesztették olyan – a háborút a hátországban átvészelő – személyekre is (elsősorban a nőkre), akik korábban azzal úgyszintén nem rendelkeztek, annak érdekében, hogy a politikai egyensúly fennmaradjon.[82] Később a 20. század második felétől a választójogosultság alapjogiasodott, és így egyfajta paradigmaváltást figyelhettünk meg: pl. a nőiválasztójog bevezetésével a választójog általánosságának korlátai jelentősen leszűkültek, és a főszabállyá a *„mindenki, kivéve aki…”*-elv vált. Az uralkodó ideológia ugyanis egyre inkább az lett, hogy azért van valakinek joga beleszólni a társadalom irányításába, mert a nép tagja, és mint ilyen, tőle származik a fel-

[80] 2013. október 2-án az Európai Választási Szakértők Egyesülete (ACEEEO) és a Mathias Corvinus Collegium (MCC) szervezésében került megrendezésre a „Lépések az általános választójog felé – a választójogosultak körének kibővülése és az ezzel kapcsolatos kihívások” c. szeminárium, amelynek keretében Jakab András kiemelte, hogy „[a]z általános választójog kialakulása részben történelmi szükségszerűségek, részben különböző csoportérdekek bekanalizálásának köszönhető”. Ld. https://aceeeo.org/hu/projektjeink/2014-valasztasok-eve

[81] Hollósi i. m. 115–133.

[82] Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* Budapest, Akadémia, 2009. 197–210.

hatalmazás (ő a népszuverenitás alanya, függetlenül a kompetenciáitól[83]). Kérdés ugyanakkor, hogy ezen elvben mi szükség van a *„kivéve aki…”* fordulatra, azaz a választójogosultság bárminemű korlátozására. Hiszen, ha a nép fogalmának meghatározása során elfogadjuk azt a hipotézist, mely szerint azt a legjobban az állampolgárság megléte mentén tudjuk körülhatárolni, akkor a népakarat minél teljesebb kifejezése érdekében jogosan indulhatnánk ki abból a felvetésből, hogy választójogosultsága valamennyi állampolgárnak van (kell, hogy legyen) – és e tekintetben irreleváns, hogy ezt egyes választópolgárok tudják-e gyakorolni (pl. életkoruk, vagy épp belátási képességük csökkent jellege miatt). Ezzel összefüggésben azonban nem szabad elfelejteni, hogy az államnak a választójoggal, mint alapjoggal összefüggésben (hasonlóan más alapjogokhoz) intézményvédelmi kötelezettsége is fennáll. Ennek keretében egyfelől pl. működtetnie kell a választójogi intézményrendszert, illetve a jogorvoslati lehetőségeket. Másfelől azonban a választójoggal összefüggő intézményvédelmi kötelezettségébe tartozik a választójog integritásának a védelme is.

Mára tehát a választójogosultság szinte minden demokratikusan működő (jog)államban széles körben kerül meghatározásra.[84] Ezen folyamatok ellenére azonban a választójogi szabályozás jellege a tényleges általánosságot, azaz a *„mindenkit”* bizonyos szempontból a mai napig nem érte el: megfigyelhetőek ugyanis különböző választójogosultsági korlátok, amelyek azonban az esetek többségében éppen, hogy a népakarat legteljesebb érvényesülését szolgálják.

[83] A választópolgár kompetenciái tekintetében érdemes megemlíteni, hogy az Amerikai Egyesült Államokban már jelentős azon választópolgároknak a száma, akik az angol nyelvet nem, vagy csak nagyon alapszinten beszélik, és az anyanyelvük inkább a spanyol nyelv. Ennek ellenére fel sem merül ezen személyek esetében, hogy tőlük elvonják a választójogosultságot, holott sok esetben arról sincs teljeskörű tájékozottságuk, hogy az egyes jelölteknek milyen programjuk, jövőképük van. E körben lásd bővebben: Gerencsér Balázs: *A latínók az Amerikai Egyesült Államokban.* Budapest, Pázmány Press, 2019. 78., 85., 106, 110.

[84] Fontos kiemelni, hogy Magyarországon a rendszerváltás előtti, utolsó választási törvény – az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló 1983. évi III. törvény – már szűkítette a választójogból kizártak körét, és az elmebetegségben szenvedők mellett csak a bíróság által kiszabott büntetés miatt vonta meg az általános választójogot. Ld. az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló 1983. évi III. törvény 2. § (2) bekezdés.

EMBERKÉP AZ ISKOLAI TELEFONHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSÁBAN

Patyi Gergely*

1. Bevezetés

Jelen tanulmány megírására az „emberkép a jogban" kari tanulmányok megjelentetése sarkalt. Tanszéki munkatársaimmal folytatott beszélgetések során olyan álláspont alakult ki, amely alapján úgy tűnik egyetértettünk abban, hogy csak a jogalkotónak lehet emberképe, a jognak önmagában ilyen tulajdonsága nincs. A jogalkotó az, aki ráhatással bír a jogrendszerre és a jog, mint társadalmi alrendszer csak az általa vizionált emberképet tudja közvetíteni.[1] Az állásponttal magam is egyetértek, a jogelméleti háttér vizsgálatát meghagyom inkább a jogbölcsészeknek. A tisztán elméleti megközelítés helyett, a gyakorlat által megfertőzött közigazgatási jogászként elsősorban a szabályozási megoldás és kialakulóban lévő gyakorlat vizsgálatára szorítkozom.

Az általam választott téma a diákok iskolai mobiltelefon használatára vonatkozó új szabályozás, amely sokunk gyermekének közvetlen érintettsége és annak időszerűsége miatt talán érdeklődésre tarthat számot. A szabályozás vizsgálata pedig a gyakorlat felől megközelítve is hozhat eredményeket a jogalkotó emberkép felfogásáról.

Tanulmányomban vizsgálni kívánom a szabályozási szükséghelyzetet, annak közjogi alapját, a szabályozás célját és a létrejött szabályozási megoldást. Felvetek továbbá néhány gondolatot a jogalkotó által végiggondolni elmulasztott gyakorlati kérdésekről és az elért eredményekről is.

---

* Egyetemi docens, Közigazgatási Jogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2171-5167

1 Varga Zs. András: Értelmes-e a jog emberképét keresni? Ld. a jelen kötet 271.oldalán.

2. Szabályozási szükséghelyzet

Magyarországon – mondhatni – az oktatás története egyidős az állammal, és már a XVIII. században közfeladatként határozták meg az oktatásügyet. Az igazgatási rendszer szemléletváltásával az állam az iskola működtetésébe bevonta a helyi közösségeket az intézményes kontrollal biztosítva a törvényességet. Azonban az eltelt több mint kétszáz év az oktatásigazgatást is teljes mértékben megváltoztatta.[2]

A XX. század rohamos változása, a digitalizáció előretörése mindannyiunk életére komoly hatást gyakorol. Abban az esetben, ha a feltételezett tanulmányolvasó elővenné zsebéből okostelefonját és megvizsgálná a rajta található alkalmazásokat, bizonyára megdöbbenne hányat is tudna számba venni. Az alapvető eszközökön – mint a telefon – üzenet, fotók és beállítások mellett számos egyéb alkalmazás is lenne a kijelzőn. A sajátomon például, több mint hetven található belőlük, pedig játék nincs is rajta. Mindennapossá vált, hogy a telefonunkat használjuk a bankunkkal történő kapcsolattartásra, a közüzemi szolgáltatókkal törtrénő elszámolásra, kártyás fizetésre, vagy gyermekünk iskolai előmenetelének figyelemmel kísérésére, zseblámpának, zene lejátszónak, azaz szinte bármire.

„Boomer"-ként nem valószínű, hogy ezt annyira szeretjük, a folyamatot azonban ennek ellenére sem fogjuk tudni megállítani. Bennünket ez a folyamat változásként érint, a fiatalabb korosztályok ugyanakkor már ebbe a világba születnek bele. Számukra a virtuális tér jobb esetben csak a világ kiterjedése, rosszabb esetben pedig maga a valóság. Egyre gyakrabban tűnik úgy, hogy inkább a második megállapítás a helytállóbb. A fiatalok számára magától értetődik a kapcsolatok ily módon történő fenntartása, hisz a mindennapi életük az online térben történik, és aki ebben nincs jelen, az gyakorlatilag nem is létezik. Meglepő lehet, de sajnos igaz, hogy egy mai gyermek saját nagyszüleit érő egynapi adatmennyiség több ezerszeresét kapja, amely kihat a fejlődésére, az idegrendszerére is. A helyzet tehát elég egyértelmű, amelyből fakadóan a jogalkotónak is támadhat teendője.

Köztudott, hogy Magyarország Alaptörvényében[3] a családra vonatkozó rendelkezések központi helyet foglalnak el. különösen kiemelve a gyermekekre vonatkozó szabályokat. A XVI. cikk alapján az is ismert, hogy minden gyer-

[2] Gerencsér Balázs Szabolcs: A közigazgatás a közönségért van – ebben mindenki egyetért? Ld. a jelen kötet 681. oldalán.

[3] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.).

meknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz, ami kifejezésre jut abban is, hogy a szülőknek nem pusztán jogaik vannak arra, hogy a gyermeküknek adandó nevelés kérdéseiben dönthessenek, de kötelességük is gondoskodni gyermekükről és taníttatni gyermeküket.[4] Az Alaptörvény X. cikke továbbá egyértelművé teszi, hogy Magyarország biztosítja a tudományos kutatás és művészeti alkotás szabadságát, valamint – a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzése érdekében – a tanulás, és a törvényben meghatározott keretek között a tanítás szabadságát is. A gyermekjogokat az alapjogok második generációja körébe tartozó szociális jogok között tartják számon, így lényegében az állam cselekvési kötelezettségét írják elő, ezáltal az állam kötelezettsége egyértelmű.[5] A fentebb röviden vázolt helyzet és a magyar állami kötelezettség fennállta alapján a jövő nemzedékek egészséges fejlődése érdekében kétségtelenül arányos korlátokat kell felállítania a jogalkotónak. A vizsgálandó kérdés tehát az, hogy hogyan is valósult meg ténylegesen a szabályozás.

3. A szabályozás célja, annak megvalósítása

A Kormány a számára adott felhatalmazás alapján[6] 2024. augusztus 8. napján megalkotta a nevelési-oktatási intézményekben a tiltott és a használatában korlátozott tárgyak köréről, valamint ezen tárgyakra vonatkozó eljárásrend részletes szabályairól szóló kormányrendeletet,[7] amely nem egész egy hónappal később, szeptember 1. napjával hatályba is lépett.

A rendeletben meghatározásra kerültek a tiltott és a használatában korlátozott tárgyak, ezek átvételének és visszaadásának szabályai, az ellenőrzési jog gyakorlásának és az igazgató, valamint a pedagógus általi, a tanuló részére a birtoklás és használat engedélyezésére vonatkozó szabályok. A rendelettel kapcsolatban rögzítésre került, hogy a feladatok ellátásához további anyagi forrás nem szükséges. Első ránézésre tehát a feladatot megoldotta a jogalkotó. Vizsgáljuk meg azonban közelebbről is a kialakult szabályozást.

4 Schanda Balázs: Az alaptörvény emberképe. Ld. a jelen kötet 736. oldalán.

5 Varga Ádám: A gyermekek és a szülők jogai. In: Csink Lóránt (szerk.): *Alapjogi kommentár az alkotmánybírósági gyakorlat alapján.* Budapest, Novissima, 2021. 202–203.

6 A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény 94. § (4) bekezdés t) pont.

7 A nevelési-oktatási intézményekben a tiltott és a használatában korlátozott tárgyak köréről, valamint a tárgyakra vonatkozó eljárásrend részletes szabályairól 245/2024. (VIII. 8.) Korm. rendelet.

A nevelési-oktatási intézménybe a tanuló által nem vihető be a közbiztonságra különösen veszélyes eszköz[8] és az olyan tárgy, amelynek birtoklása akár a szabálysértési, akár a büntető jog alapján büntetendő.[9] Nem vihető be továbbá a tizennyolcadik életévét be nem töltött személy részére nem értékesíthető termék, vagyis az olyan szúró- vagy vágóeszköz, amelynek szúróhosszúsága vagy vágóéle a 8 cm-t meghaladja. Ezen kívül az egyszerűsítés kedvéért a jogszabályt csak kivonatosan ismertetve a dobócsillag, a rugóskés, felajzott íj, számszeríj, francia kés, szigonypuska, parittya, csúzli, boxer, gázspray, elektromos sokkoló lőfegyver és utánzata, álkulcs. Természetesen a jogalkotó kötelezése alapján szintén nem vihető az iskolába kábítószer, pszichoaktív anyag, robbanóanyag, robbanószer, lőfegyver, lőszer, alkohol, szexuális termék, dohánytermék. A magam részéről csodálkoznék, ha ezen eszközök iskolába történő bevitele a házirendek alapján eddig engedélyezett lett volna, ugyanakkor teljes mértékben egyetértek azzal, hogy ezen eszközök oda nem valók, sőt szülőként el is várom, hogy ilyenek az iskolába ne is legyenek. Az már más kérdés, hogy igazgató, vagy pedagógus legyen a talpán, aki a részletes jogszabályi feltételeket maradéktalanul ismeri és a tilalom alá eső tárgyakat tökéletesen azonosítani is képes. Arról már nem is szólva, hogy a szabályozás természetesen a diákokra is vonatkozik, akik feltehetően jogi oktatásuk keretében a jogszabályi hátteret és a fogalmakat minden tekintetben tökéletesen ismerik és azt képesek is maradéktalanul alkalmazni.

A jogalkotó a rendeletben megalkotta a használatában korlátozott tárgyak körét is, amely alapján a tanítási nap folyamán ilyennek minősülnek a telekommunikációs eszközök, különösen a mobiltelefonok, a kép- vagy hangrögzítésre alkalmas eszközök és az internetelérésre alkalmas okoseszközök. Ezen szabályok idézésével el is érkeztünk a vizsgálódásunk középpontját képező területhez. A fogalommeghatározás alapján tehát az iskolának vizsgálnia kell az eszközök képességeit és az egyedi vizsgálat alapján kell tudni beazonosítani, hogy azok a rendelet hatálya alá tartoznak-e. Itt már komoly kétségeim támadnak az elvárt ismeretszinttel kapcsolatban, figyelemmel az eszközök végtelen típusára és változatosságára is.

[8] A közbiztonságra különösen veszélyes eszközökről szóló 175/2003. (X. 28.) Korm. rendelet szerint.

[9] A szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény vagy a Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény szerint.

4. A tiltott és használatában korlátozott tárgyak átvételének és visszaadásának szabályai

A jogalkotó szerint a használatában korlátozott tárgy a nevelési-oktatási intézménybe bevihető, azzal a kiegészítéssel, hogy a tanuló a használatában korlátozott tárgyat a tanítási nap kezdetén, a tanítási órák megkezdése előtt az intézmény házirendjében meghatározottak szerint a tanítási nap időtartamára leadja, és azt a házirendben meghatározottak szerint visszakapja. Az átvételt követően a használatában korlátozott tárgyat a nevelési-oktatási intézmény által a házirendben meghatározott elzárt helyen kell tárolni, és az átvett tárgyat az átvétel időpontja szerinti állapotban kell a tanulónak visszaadni.

A jogalkotó az eszközök átvételéről, tárolásáról, visszaadásáról a fenti szabályokkal rendelkezett, ugyanakkor már az ismertetett részekből is sejthető, hogy a szabályozás megalkotója feltehetően nem ismerve az oktatási intézmények tényleges működését, nem gondolta át a teljes folyamatot, és nem támaszkodott a pedagógusok ismereteire sem. Nem zárnám ki azt a feltételezést sem, hogy a törvényalkotó inkább a büntetés végrehajtási intézetek világában rendelkezik ismeretekkel.

Az iskolákba a tanulók fő szabály szerint nem egyszerre, hanem eltérő időpontokban érkeznek, felsőbb évfolyamokon, gimnáziumokban, szakiskolákban gyakran csoportbontásban tanulnak. Ebből fakadóan már az eszközök átvétele is komoly nehézséget okozhat. Arról nem is beszélve, hogy a leadás – szerintem szükséges bizonylatolása –, az átvételkori állapot rögzítése, az eszközök tulajdonosának megállapítása szintén bonyolult lehet. Olyanra már gondolni sem merek, hogy esetleg egyes idősebb diákok több telefonnal jelennek meg az iskolában, majd a régi telefont leadva, az újat maguknál tartva indulnak neki a napnak. A feltételezett helyzet akár lehetőséget adhat nekik a szünetekben a mosdókban, dohányzás helyett, titokban „kütyüzni". Változik a világ, már nem csak a mosdói dohányzás a kihívás a nevelőknek. Nagyvonalúan túllépve a begyűjtés nehézségein a következő akadályt az eszközök szállítása, tárolása, őrzése jelentheti. Tegyük fel, hogy egy dobozba összeszedi a felcímkézett telefonokat az iskola. A néhány kilós, és értékben akár több milliós értéket képviselő eszközöket hova tegye? Logikus válasz, a rendelet alapján hogy zárja el. Igen ám, de hova? Van neki páncélszekrénye, mint a nyomozónak a rendőrkapitányságon, amely kulcsát megfelelő rendben leadhatja? Vagy a felelősség kérdéskörével mi a helyzet, mi történik, ha véletlen a telefonoknak lába kél? Ki viseli a kárfelelősségét? A diák, az iskola vagy a közismerten jól fizetett pedagógus? Esetleg, ha van neki, az oktatási intézmény felelősség biztosítási szerződését

kell módosítani e körben? Bele sem merek gondolni, hogy mi történhet akkor, ha esetleg valamelyik eszköz leadáskor sem működött – így persze a visszaadáskor sem fog –, de a tanuló azt állítaná, hogy az valahogyan mégiscsak napközben romolhatott el.

Az eszközök begyűjtése magával hozza annak következményét, hogy a pandémia óta igencsak elterjedt oktatási lehetőségek használata is értelemszerűen visszaszorul. Gondolok itt a szótárakra, a nyelvi oktató programokra, filmekre, videókra, amely eszközök a modern oktatás, de legalábbis annak színesebbé tételét eddig megkönnyítették. Mint mindannyiunk számára ismert tény, a jelenlegi fiatalok figyelmét, ahogyan az már a felsőoktatásban is tapasztalható, nem könnyű hagyományos oktatási módszerekkel lekötni, akár még 25 percre sem. Érdekességként megemlíteném még, hogy az étkeztetési szolgáltatók egy része QR kód alapú azonosítást vezetett be, amely a beszedett telefonok hiányában elég érdekes módon teljesíthető. Persze nincs akadálya annak, hogy a kódot kinyomtatva és laminálva vigye magával étkezéshez a diák, csak enyhén anakronisztikusnak tűnik ez a megoldás. A begyűjtött és tárolt eszközök visszaadásával kapcsolatban szintén tapasztalható némi nehézség, már csak annak okán is, hogy a diákok és tanárok eltérő helyeken, időpontokban végezhetnek egy-egy nap.

Ezeken a fentebb említett jogalkotási megoldásokon azonban csak az mutathat túl, ahogy a tiltott és használatában korlátozott tárgyakra vonatkozó előírások betartásának ellenőrzését szabályozta a jogalkotó. A rendelet alapján, ha arra utaló információ merül fel, hogy a tanuló a nevelési-oktatási intézmény területén tiltott tárgyat tart birtokában, akkor a szabályok betartását a pedagógus jogosult ellenőrizni.[10] Az még csak érthető lenne, ha a szabály úgy szólna, hogy a pedagógus nyilatkozattételre szólítja fel a tanulót, hogy van-e nála tiltott vagy használatában korlátozott tárgy. A rendeletben azonban nem ez szerepel, hanem ennek éppen az ellenkezője azaz, hogy a pedagógus annak igazolására szólítja fel a tanulót, hogy nincs a birtokában ilyen. A szerény bizonyításelméleti ismereteim szerint azonban nemleges tényt nem lehet igazolni, még diákként sem. A gondokat tovább fokozhatja, hogy a következő pontban a jogalkotó eljutott odáig, hogy amennyiben az igazolás nem vezetne eredményre, úgy a szabályok betartását a pedagógus akként jogosult ellenőrizni, hogy felszólítja a tanulót a tárgy átadására. Amennyiben a tanuló a felszólítás ellenére a tárgyat nem adja át, úgy a pedagógus annak igazolását kéri a tanulótól, hogy a tiltott vagy használatában korlátozott tárgy nincs a birtokában.

[10] 245/2024. (VIII. 8.) Korm. rendelet 4. § (1) bek.

Érteni vélem, hogy a következő lépésként elméletileg akár feltételezhető a motozás, mint büntető eljárási kényszerintézkedés előírása, de ez még a jogalkotó számára is meghaladta a vállalhatóság szintjét. Talán azonban ennél bölcsebb megoldás is kitalálható lett volna, feltéve persze, csak ha mindenképpen ragaszkodunk hozzá, hogy az iskolai magatartás összes részletét kormányrendeletben kell szabályozni.

Kétségtelen, hogy a jogalkotó kénytelen volt meghagyni a jogalkotó az iskolák számára a házirendben történő egyedi szabályozás lehetőségét. A házirendekben esetleg szerepeltethető lehetne néhány egyéb megoldás, ezért célszerű lehetne ezzel is foglalkozni. Az általam áttekintett házirend alapvetően a rendelet főbb pontjait ismételi meg és néhány egyedi megoldással egészíti azt ki. Ilyen megoldás például, hogy amíg az iskola nem kap minden tanuló számára zárható, egyszemélyes mobiltelefon-tartó értékmegőrzőket, illetve amíg egyéb praktikus alternatíva nem születik, az osztályfőnökök gyűjtik be a készülékeket. Ha a helyettes is hiányzik, a pedagógiai asszisztens szedi be a telefonokat. Azon tanulók esetében akiknek, van egyéni öltözőszekrényük, a mobileszközüket az első tanítási óra előtt a szekrénybe rakják, és utolsó tanítási órájuk után vehetik azt fel. A tanítási nap során a beszedő személy – vagyis az osztályfőnök vagy a helyettese – tárolja a telefonokat a tanáriban (testnevelő tanáriban) lévő íróasztalában.

Ha egy osztály tanulói órarend szerint nem egy időpontban kezdik vagy fejezik be a tanítási napot (elsősorban a fakultációk miatt), a nem első órára érkezők, vagy a többieknél korábban távozók az osztályfőnöknek vagy a helyettesnek adják le a telefonjukat, illetve tőlük veszik fel. A tanulószobát igénybe vevő diákok esetében a tanulószobán ügyelő tanár veszi át a mobiltelefonokat azoktól az osztályfőnököktől (helyettestől), akiknek osztályában van tanulószobás.

A példaként ismertetett házirendi szabályok esetén nyilván megjegyezhető, hogy a beszedett telefonok kezelése, adminisztrációja, logisztikája jelentős terhet ró az egyébként is hiányos létszámú tantestületekre. Esetleg a „kreatív kecske és a káposzta” megoldás, vagyis hogy a diák zárja el a szekrényébe, ami nála van, megszabadíthatna a gondoktól. A házirend végrehajthatósága érdekében az általam ismert iskola a fenntartó tankerülethez fordult zárható szekrények beszerzése céljából. A jelenleg is késlekedő válasz miatt azonban az iskola inkább a diákok szüleit kérte fel az anyagi forrást nem igénylő öltözőszekrények beszerzésére. Csupán érdekesség kedvéért, egy harminc fős osztály esetén az öltöző szekrények beszerzésére adott legkedvezőbb árajánlat közel bruttó egymillió forintot tett ki.

5. Következtetések

Visszatérve immár az „Emberkép a jogban” tanulmánykötet vezérgondolatához, pontosabban a jogalkotó szabályozásában megvalósuló emberképéhez, érdemes összegzésül néhány gondolatot rögzítenünk a vizsgált szabályozással kapcsolatban.

Mivel a jogalkotó az, aki ráhatással bír a jogrendszerre és a jog, mint társadalmi alrendszer csak az általa vízionált emberképet tudja közvetíteni, a vizsgált kormányrendelet is csak a jogalkotó emberképéről árulkodhat. A tanulmány elején a szabályozási helyzet felismerésével azonosulva rögzítettem, hogy a diákok iskolai mobilhasználatával kapcsolatban szükséges volt lépni. Más kérdés, hogy a jelenlegi kormányzati struktúra felépítése alapvetően rányomta bélyegét a kívánatos szabályozás megvalósítására. Nem vitatottan a struktúra kialakítása a kormány jogköre, ugyanakkor az oktatásigazgatás kérdései véleményem szerint nem a parancsutasításra épülő belügyminisztérium égisze alatt vannak a legjobb helyen, amelyet alátámaszthat a vizsgált kormányrendeleten is. Az iskolai élet szabályozása nem büntetésvégrehajtói, hanem inkább a szubszidiaritást[11] előtérbe helyező megoldásokat igényelnének. Nem beszélve arról, ha esetleg a szabályozás kijátszásának lehetőségét a diákok számára már az iskolákban felvillantjuk. A szabályozás tényleges betartása és betartatása azonban szerencsére nem a jogalkotón, hanem az iskolákon, tanárokon és diákokon múlik.

A bevezetett kormányrendeleti szabályozás költségmentességének látszata, valamint az iskolák és diákok motivációjának irányítása szintén sokat mond a jogalkotó emberképéről. A további konklúzió levonását a tanulmány olvasójának képzeletére bízom.

[11] Ld. bővebben: Schanda Balázs: A jog lehetőségei a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare,* 2012/2. 77–88.

AZ ALAPTÖRVÉNY EMBERKÉPE

Schanda Balázs*

1. Az Alaptörvény értékelkötelezettsége

Bár az Alaptörvény mintegy harmada szó szerint, harmada pedig tartalmilag azonos a korábbi alkotmányszöveggel, az összkép mégis alapvetően új.[1] Az újdonság érzetét jelentős részben az adhatja, hogy az Alaptörvény mind a politikai közösség (a nemzet) kulturális identitása, mind a közösséget vezérlő értékek vonatkozásában erőteljesebb elkötelezettséget mutat, mint a korábbi alkotmány. Az alkotmányjogi keret épít azokra a jogot megelőző értékekre, melyek a nemzeti közösség kohézióját biztosítják – hiszen tudjuk, hogy az állam maga nem képes ezeket az értékeket se létrehozni, se fenntartani.[2] Viszonyunk ezen értékekhez – hagyományhoz, a jogrendszer mögötti antropológiai kérdéséhez – nem közömbös. A tételes alkotmányos normák (így az alapjogok) eddig is rendelkeztek értéktartalommal, ugyanakkor 1990 óta az Alkotmány nem hivatkozott kifejezett módon a mögötte álló értékre, és az Alkotmánybíróság is kerülte azt, hogy az Alkotmány értékrendjére hivatkozzon – közben tudatosan törekedett arra, hogy az Alkotmány értéktartalmát kibontsa és sürgette, hogy az Alkotmány értékrendje átjárja a társadalmat.[3] Értékek hangsúlyos, konkrét normáktól elkülönült nevesítésével – az Alaptörvény újdonságot hozott. Nem csak adottságok, hanem tudatos munka kérdése is, hogy a megjelenített értékek és a hagyomány megoszt vagy egyesít. Ez a munka pedig elsősorban nem az

---

* Egyetemi tanár, Alkotmányjogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6876-4152

1 Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: *Egy alkotmány margójára. Alkotmányelméleti és értelmezési kérdések az Alaptörvényről.* Budapest, Gondolat, 2012. 108.

2 Ez következik a „Böckenförde-Diktumból" is: *„Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann."* Ld. Ernst Wolfang Böckenförde: S*taat, Gesellschaft, Freiheit*. 1976. 60.

3 Sólyom László: Alkotmányosság Magyarországon. Értékek és tények. In: Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001. 140., 144.

államszervezet megfelelő működésétől, hanem attól függ, hogy az Alaptörvény mögötti értékek generációról generációra újrateremthetőek-e.

Az Alaptörvény döntően olyan értékeket rögzít, melyeket széles társadalmi egyetértés övez – ilyenre lehet példa a nemzet ügyének, a természeti erőforrások védelmének, vagy a szabadság és méltóság ismételten felhívott tétele. Ugyanakkor a különböző értéktartalmak elismerése önmagában nem sérti azokat sem, akik esetleg az adott értékkel nem azonosulnak.

2. Szabadság és felelősség

Beszédes az alapjogokat rögzítő rész címe. Önmagában a felelősség fogalmának kiemelése is azt jelzi, hogy az alkotmányozó erkölcsi parancsokra épít, hiszen a személy jogi felelőssége az adott összefüggésben aligha szorulna kiemelésre.[4] Az R) cikkben foglalt értelmezési elvekre tekintettel valamennyi alapjog tekintetében szem előtt kell tartanunk, hogy egy adott emberkép, a sérthetetlen méltóságú, magért és a közösségért felelősséget viselő személy áll a jogok középpontjában. Nézőpont kérdése, hogy koherens emberképről beszélhetünk-e, vagy a személy fogalmáról és jogairól.[5] Ugyanakkor az emberkép kérdése – a természetjogi vagy önkényes alapjának kérdése a jogrendszer központi kérdése.[6]

3. Felelősség a közösségért

Az Alaptörvény erőteljesebb hangsúlyt fektet a közösség iránti felelősségre – ugyanakkor ezzel párhuzamosan az egyén önmaga iránti felelősségét is erőteljesebben hangsúlyozza. Ekként sem a kollektivizmus, sem az individualizmus útjára nem lép, ugyanakkor integrálja a személyes felelősség klasszikus liberális elvét és a társadalmi felelősség elvárását [(O) cikk]. Az O) cikk – eddig kevéssé reflektált – értékdeklarációi jó példát jelenthetnek arra, hogy eltérő hátterű értékek kerülhetnek akár ugyanabba mondatba.

---

4 Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest, HVG-ORAC, 2011. 201–202.

5 Hegyi Szabolcs: A személy alkotmányjogi fogalma és felfogásai. In: Menyhárd Attila – Gárdos-Orosz Fruzsina (szerk.): *Személy és személyiség a jogban*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 119–137.

6 Varga Zs. András: Értelmes-e a jog emberképét keresni? Ld. a jelen kötet 277. oldalán.

Az Alaptörvény kinyilvánítja az állam elkötelezettségét a család intézménye iránt: a család „együttélésünk legfontosabb keretei" közé tartozik (Nemzeti hitvallás), a család „a nemzet fennmaradásának alapja", melyet ekként védelem illet meg (L) cikk), a családi élet a magánszféra védelmét élvezi (VI. cikk), a családokat – sérülékeny személykörök mellett – külön intézkedésekkel védi az állam [XV. cikk (5) bekezdés]. A családi viszonyok lényegüket tekintve nem jogi jellegű viszonyok. Ugyanakkor alaptörvényi szinten megjelennek kötelezettségek a családi viszonyokhoz kapcsolódva: a szülőknek nem pusztán jogaik vannak arra, hogy a gyermeküknek adandó nevelés kérdéseiben dönthessenek, de kötelességük is gondoskodni gyermekükről és taníttatni gyermeküket. A nagykorú gyermek pedig köteles rászoruló szüleiről gondoskodni (XVI. cikk).

A család mellett a nemzetet nevezi meg a Nemzeti hitvallás, mint együttélésünk legfontosabb keretét, és megerősítette a nemzet ügye melletti elkötelezettséget. Így a D) cikk a Magyarország határin kívül élő magyarok sorsáért viselt felelősség rögzítése nyilván erősebb a korábbi 6. § (3) bekezdése szerinti felelősség „érzésénél". Maga az alkotmányozó a nemzet képviseletében jár el, és hitet tesz az egységes magyar nemzet fogalma mellett (D) cikk). Ugyanakkor az alkotmányozó hatalom a „A MAGYAR NEMZET TAGJAI" (Nemzeti hitvallás, első mondat), esetleg „Magyarország polgárai" (Nemzeti hitvallás, utolsó mondat), de teljes bizonyossággal „a 2010. április 25-én megválasztott Országgyűlés képviselői" (záró és vegyes rendelkezések, utolsó mondat). Ebben az érttelemben nemzetben vitathatatlanul részét képezik a Nemzeti hitvallás és a XXIX. cikk (1) bekezdése által államalkotó tényezőnek elismert nemzetiségek.[7]

Figyelemre méltó, hogy a család és a nemzet között más közösségek nem jelennek meg a Nemzeti hitvallásban. Egy, a szubszidiaritást érvényesítő társadalom számára kulcsfontosságú lenne a közfeladatokban, a helyi mikrofeladatokban történő intézményes részvétel.[8]

Az Alaptörvény megerősítette Magyarország elkötelezettségét az európai integráció ügye iránt is. Az E) cikk nem csupán abban a tekintetben hoz újdonságot, hogy megemlíti azt, hogy az Európai Unió joga megállapíthat Magyarországon is általánosan kötelező magatartási szabályt, hanem abban is, hogy kifejezetten az Európai Unióhoz kapcsolja Magyarország elkötelezettsé-

[7] Gábor Kurunczi: On the issue of the representation of nationalities in the Parliament. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law,* 2014/1. 507–523.

[8] Gerencsér Balázs: A közigazgatás a közönségért van – ebben mindenki egyetért? Ld. a jelen kötet 687. oldalán.

gét az európai egység megteremtése iránt (E) cikk (1) – korábbi 6. § (4).[9] Az európai egység megteremtésében, mint dinamikus folyamatban való közreműködés az Európai Unióban tagállamként való részvétellel valósul meg, az európai egység megteremtése, mint cél nem közelíthető meg más, az Európai Uniótól eltérő utakon. Az Alaptörvény megerősítette a magyar jogrendszer nyitottságát a nemzetközi jogra [(Q) cikk].

A felelősség kitüntetett vonatozása a nemzet jövője, a jövő nemzedékek iránti felelősség. Az Alaptörvény és a korábbi alkotmányszöveg közötti eltérek között figyelemre méltó, hogy az Alaptörvény több fontos ponton utal a jövőre – míg a korábbi alkotmányszövegben ez a szó nem szerepelt. A Nemzeti hitvallás három hangsúlyos ponton hívja fel a jövő nemzedékeket. Egyrészt rögzíti a felelősséget a jövő nemzedékek életfeltételei vonatkozásában: „[…] anyagi, szellemi és természeti erőforrásaink gondos használatával védelmezzük az utánunk jövő nemzedékek életfeltételeit." Másrészt bizalommal tekint e jövő nemzedékekre:

> „Bízunk a közösen alakított jövőben, a fiatal nemzedékek elhivatottságában. Hisszük, hogy gyermekeink és unokáink tehetségükkel, kitartásukkal és lelkierejükkel ismét naggyá teszik Magyarországot."

A Nemzeti hitvallás magát az Alaptörvényt szövetségként határozza meg „a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között." Az Alaptörvény a Szent Istvánnal megkezdett múltra épít, és a jövőbe tekint, a nemzet, a jövő magyarjai, az utánunk jövő nemzedékek boldogulását is szolgálni akarja.

Az Alaptörvény P) cikke kifejezetten a jövő nemzedékre tekintettel írja elő a természeti erőforrások védelmét, fenntartását és megőrzését:

> P) cikk (1) „A természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége."

Az Alaptörvény P) cikk (1) bekezdése önállósult intézményvédelem, így – alanyi jogi tartalom hiányában – nem érvényesíthető szubjektív jogként (ekként

[9] Gárdos-Orosz Fruzsina: Az Alkotmánybíróság szerepvállalása és annak kötöttségei az uniós jog valamint az alkotmány kapcsolatának meghatározásában. In: Chronowski Nóra (szerk.): *Szuverenitás és államiság az Európai Unióban.* Budapest, ELTE Eötvös, 2017. https://www.eltereader.hu/media/2017/09/Chronowski-Szuverinitas_READER.pdf

kereset, és végül alkotmányjogi panasz sem alapítható rá). Ugyanakkor a természeti erőforrások, és ezáltal a környezet állapotára levezethetőek abszolút jellegű, tartalmi követelmények, melyek így objektív követelményeket jelentek az állammal szemben.[10] Az egészséges környezethez való jog, melyet a XXI. cikk alapvető jogként rögzít, „mindenki" számára, nem utal a jövő nemzedékekre, azaz itt a „mindenki" fogalmát szűken értve azokról van szó, akik jogalanyisággal rendelkeznek, és így e joguk érvényesítése érdekében is felléphetnek.

A közpénzügyek tekintetében is jövő nemzedékek szükségletei állnak a nemzeti vagyonnal történő felelős gazdálkodás mögött:

> 38. cikk (1) „Az állam és a helyi önkormányzatok tulajdona nemzeti vagyon. A nemzeti vagyon kezelésének és védelmének célja a közérdek szolgálata, a közös szükségletek kielégítése és a természeti erőforrások megóvása, valamint a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele. A nemzeti vagyon megőrzésének, védelmének és a nemzeti vagyonnal való felelős gazdálkodásnak a követelményeit sarkalatos törvény határozza meg."

A jövő nemzedékek jogainak intézményes érvényesítését az alapvető jogok biztosának jövő nemzedékek érdekeinek felelős helyettese szolgálja [30. cikk (3)]. A szóhasználat azt sejteti, hogy az alkotmányozó nem döntött a jövő nemzedékek jogalanyisága mellett, így nem a jövő nemzedékek jogait, hanem érdekeit védi.

4. „Mindenki felelős önmagáért…"

Az Alaptörvény erőteljesebb hangsúlyt fektet a közösség iránti felelősségre – ugyanakkor ezzel párhuzamosan az egyén felelősségét is erőteljesebben hangsúlyozza. Ekként sem a kollektivizmus, sem az individualizmus útjára nem lép, ugyanakkor integrálja a személyes felelősség klasszikus liberális elvét és a társadalmi felelősség elvárását [(O) cikk]. Az O) cikk – eddig kevéssé reflektált[11] – értékdeklarációi jó példát jelenthetnek arra, hogy eltérő hátterű értékek kerülhetnek akár ugyanabba mondatba. Az alkotmánybírósági gyakorlat

[10] 28/2017. (X. 25.) AB [30]–[32].

[11] Herbert Küpper: Paternalista kollektivizmus és liberális individualizmus között: az új magyar Alaptörvényben rögzített emberkép normatív alapjai. *Közjogi Szemle,* 2012/3. 8–11.

egyes esetekben már utal az egyén közösségi felelősségére,[12] arra, hogy „az Alaptörvény emberképe nem az elszigetelt egyéné, hanem a társadalomban élő felelős személyiségé."[13] Ugyanakkor az alacsony esetszám miatt is igaz az a megállapítás, hogy „az eddigi gyakorlatban koherens, kiforrott alkotmánybírósági emberképkoncepcióról nem beszélhetünk, hanem csak szórványos utalásokról."[14] Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy éppen az O) cikkből következő együttműködési kötelezettségre hivatkozik az Alkotmánybíróság, amikor a hajléktalan személyek kötelezettségét hangsúlyozza:

> „Ennek az állami feladatnak az ellátásához az Alaptörvény O) cikke értelmében az önmagáért és a közösség tagjaiért egyaránt felelős személy köteles hozzájárulni, annak hatékony ellátásában köteles tevékenyen közreműködni. Másként megfogalmazva, köteles az állami feladat ellátásában együttműködni az állammal. Az egyén önmagáért és a közösségért viselt felelősségéből nem az életvitelszerű közterületi tartózkodás önkéntes, szabad választása és ezzel az alaptörvényi tilalom megsértése, hanem az állammal történő konstruktív együttműködés kötelezettsége kell, hogy következzen."[15]

Az Alkotmánybíróság értelmezésében (a polgári peres eljárásban az anyanyelvhasználat vonatkozásában) az O) cikkből következik, hogy

> „Az egyén közösségben él, jogai, így alkotmányos jogai gyakorlása során is nemcsak önmagáért, de a közösség többi tagja iránt is felelősséggel tartozik; alkotmányos joggyakorlása egyensúlyban kell, álljon a közösség tagjaként a közösségért is viselt felelősséggel. Ennek az egyensúlynak a fenntartásához nélkülözhetetlen az együttműködési kötelezettség teljesítése."[16]

---

12 Zakariás Kinga: Az emberkép-formula. Az egyén és közösség viszonyának értelmezése a német és magyar alkotmánybírósági gyakorlatban. *Iustum Aequum Salutare,* 2015/4. 119., 137.

13 3132/2013. (VII. 2.) AB határozat, Indokolás [95].

14 Lápossy Attila – Burján Evelin – Ambrus István: Az Alkotmánybíróság határozata a közterület életvitelszerű használatának szankcionálásáról Alkotmányos tilalmon alapuló szankcionálás és az alapjogvédelmi mércék konfliktusa. *Jogesetek Magyarázata,* 2020/3–4. 5., 12.

15 19/2019. (VI. 18.) AB határozat [61].

16 2/2021. (I. 7.) AB határozat [93].

A nem túl nagy esetszámban közös, hogy nem az O) cikk önállóságot kiemelő, hanem a felelősséget hangsúlyozó elemére hivatkozik. Az önállóság, a személyi autonómia tekintetében az O) cikk szorosan kapcsolódik az emberi méltósághoz.

Az alkotmánybírósági gyakorlat kezdettől az emberi méltóságból bontotta ki az általános személyiségi jogot, és ezt az Alaptörvény hatályba lépését követően is csak egyes esetekben kapcsolta ahhoz a tételhez, hogy önmagáért mindenki felelős. Az önrendelkezési joghoz – valamennyi szükséges és arányos korlátozásával – kialakult gyakorlat kapcsolódik, a biztonsági öv kötelező használatától a névjogon át az egészségügyi önrendelkezésig, vagy akár a nemi önazonosság kérdéseiig. Az alkotmánybíróság egy sajátos összefüggésben (homoszexszualitással kapcsolódó egyesülethez csatlakozás vonatkozásában) rögzítette, hogy „Önmagának mindenki árthat, s vállalhat kockázatot, ha képes a szabad, tájékozott és felelős döntésre."[17] Az Alkotmánybíróság – az önmagáért felelős ember képét szem előtt tartva – abból indult ki, hogy „az állam korlátozó gyámkodása csak a határesetekben alkotmányossági viták tárgya". A kerékpárosok számára előírt bukósisak, a dohánytermékekhez való hozzáférés korlátozása, a védőoltások körének meghatározása és számos hasonló kérdés felmerül, ahol nem pusztán mások (nemdohányzók, sérülékeny csoportok) védelme érdekében merül fel a korlátozás szükségessége, hanem az emberkép tisztázása az emberi méltóság felhívása előtt is segíthetne az ítéletalkotásban.

Az ember – mindenki – képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátáshoz hozzájárulni (O) cikk), és ennek fontos konkrét megnyilvánulása a közösség gyarapodását is szolgáló munka [XII. cikk (1) bekezdés]. Az Alaptörvény nem ígér szociális biztonságot (egy ilyen ígéret aligha lenne valóban érvényesíthető, ahogy ezt a korábbi alkotmányszöveggel kapcsolatos tapasztalat is mutatta). Az állampolgár önhibáján kívül bekövetkezett munkanélkülisége, az anyaság, betegség, rokkantság, fogyatékosság, özvegység és az árvaság azok az élethelyzetek, ahol az egyén a társadalom támogatására számíthat – törvényben meghatározottak szerint.

5. A méltóság sérthetetlensége

Az Alaptörvény egyértelművé teszi, hogy az emberi jogok – az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogai – az államot megelőző, nem az állam

[17] 21/1996. (V. 17.) AB.

által adott, pusztán az állam által elismert és védendő jogok. Ez a kiindulópont összhangban áll a természetjogi megközelítéssel:

> „Az emberi jogok megelőzik a politikát, abban az értelemben, hogy nem a politikusok adományai, hanem az emberi ész által »felismert« javak, melyek az emberi lét lényegét alkotják."[18]

Az emberi személy – férfi vagy nő, függetlenül minden megkülönböztető szemponttól, méltósággal rendelkezik. Jogai ebből a méltóságból fakadnak. Napjaink kérdése éppen ez: méltóságunk velünk született vagy magunk hoztuk létre? Más szóval: a méltóság objektív vagy szubjektív?[19] Az eutanázia kérdése körüli vita jól tükrözi ezt a kettősséget: sokak számára a méltóság inkább a méltóságérzetet jelenti.[20] Ha a méltóság velünk született, inherens, akkor valamennyi emberi személynek sajátja, azoké is, akik életük bizonyos pontján nyomorultnak érzik magukat. Ha azonban a méltóság velünk született, objektív, akkor arra sürget minket, hogy minden embertársunk méltóságát tiszteljük – és erre sürget az államhatalmat is.

Ugyanakkor egy alkotmány nem jogelméleti dokumentum. A II. cikk egymást követő mondatokban ismeri el az emberi méltóság sérthetetlenségét, valamint minden ember jogát az emberi méltósághoz. Az első mondatból, a méltóság sérthetetlenségéből inkább a méltóság tiszteletben tartásához való jog következne, mint a méltósághoz való jog.

Korunk relativista és szubjektivista mentalitása felveti a kérdést: valóban elismerjük-e még az emberi jogok velünk született, objektív mivoltát? A világosság hiánya az emberi jogok alapjával kapcsolatban a bizonytalanság felé vezet. A kialakuló, világos határvonalak nélküli világban fáradságosabbá, pszichésen is megterhelőbbé válik az élet. Évszázadokon keresztül nem csak a vallás és a felekezeti hovatartozás volt magától értetődő a legtöbb ember számára, és nem csak a hivatás szállt apáról fiúra, de még az öltözet is szinte egyenruha volt, melyet az életkor és a társadalmi helyzet szabott meg. Ha a név, a nem, a haj-

---

18 Janne Haaland Matláry: *When a might becomes a human right. Essays on Democracy and the Crisis of Rationality.* Leominster, Graceving, 2007. 4.

19 Frivaldszky János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. *Acta Humana,* 2014/1. 7–73.

20 Az Alkotmánybíróság 22/2003. (IV. 28.) AB határozatához Dr. Tersztyánszkyné dr. Vasadi Éva alkotmánybíró által fűzött párhuzamos indokolásban az emberi méltóság központi szerepének kifejtése során kifejezetten megjelenik ez a gondolat: „A méltósághoz való jog nem azonosítható a méltóságérzettel."

szín, sőt az egyszer létrejött házasság fennmaradása, a családi helyzet is döntés kérdésévé válik, azaz jóformán minden, ami körülvesz minket, bizonytalanná válik, akkor egyre nehezebb lesz napról napra újra meghatározni magunkat. Nem meglepő, ha ez a fajta szabadság a neurózis terjedéséhez vezet.

Talán a legalapvetőbb, amivel az emberi jogok védelméhez hozzájárulhatunk, az az, ha a jogok alapjáról világosan szólunk. Alapok nélkül maguk a jogok is egyre bizonytalanabbakká válnak. Kiindulópontunk a méltóság sérthetetlensége,[21] másfelől az új és új megfogalmazott jogok is mind a méltóságra hivatkoznak, voltaképpen a méltóságból levezetett rész-jogosítványokról van szó. Ezek között az önrendelkezés joga nyer kitüntetett szerepet – nem véletlen, hogy a régebbi nemzetközi jogi irodalom ezt a fogalmat csak a népek, és nem az egyén jogaként ismerete. A méltóság elismerésre tart számot. Azonban a személy szabadága, mely a méltóságból világosan levezethető, már nem lehet korlátlan. A méltóság elismerésének előfeltétele, hogy a személynek már van identitása, mely elismerésre tarthat számot. Ha az identitás helyét a hangulat, vagy az adott nap változó eszméi határozzák meg, akkor ezek figyelembevétele vagy lehetetlenné válik, vagy önmaga karikatúrájává változtatja a jogot.

6. Az élethez való jog drámája

Az élethez való jog mellett az összes többi alapvető jog szerepe eltörpül. És éppen ezzel kapcsolatban riasztó az élet és a halál közötti határvonalak bizonytalansága. Az abortusz és az eutanázia botránya közismert, és nem lehet túlbecsülni az ezzel kapcsolatos küzdelem szerepét. De számos egyéb kérdés is felmerül: elég, ha arra a fiatalasszonyra gondolunk, aki várandóssága 15. hetében agyvérzést szenvedett, majd a bekövetezett agyhalál ellenére „életben tartották" a várandósság 27. hetéig, hogy 92 nappal „halála" után egészséges gyermeknek adjon életet.[22]

Számossága, a társadalmat generációk óta nagy tömegben érintő és traumatizáló volta miatt külön elemzést igényelne az abortusz kérdése, másképpen fogalmazva a magzati élet védelmének kérdése. Az Alaptörvény éppen eb-

[21] Molnár Sarolta Judit: Az emberi méltóság helye a családi jogban. *Iustum Aequum Salutare,* 2023/4. 69., 73.

[22] Prof. Dr. Póka Róbert: Világra szóló siker részesei voltunk. Agyhalott terhes magzata és négy szervátültetésre váró beteg kapott új életet. In: *Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar Szülészeti és Nőgyógyászati Klinika Évkönyve.* 2013. 202–203. https://drpokarobert.com/wp-content/uploads/2020/04/evkonyv-2013.pdf

ben a kérdésben nem hoz érdemi változást a korábbi alapjogi helyzethez képest: az Alkotmánybíróság húsz évvel ezelőtt megfogalmazott első abortusz-határozata[23] által megnyitott úton, illetve a nyomában alkotott, lényegét tekintve máig változatlan törvény[24] nyomain jár az alkotmányozó, amikor különbséget tesz emberi és magzati élet között. Ebben a tekintetben a 2010 decemberében kialakult alkotmánykoncepcióhoz képest *(„Alapvető emberi jogként minden ember életét, fogantatásától kezdve védelem illeti meg. Az emberi élet és méltóság sérthetetlen.”)* visszalépés történt, hiszen az eseti bizottság által kidolgozott koncepció egyértelművé tette, hogy az emberi élet kezdődik a fogantatással, másként: a megfogant embernek joga van a védelemre.

Kérdés, hogy egy ilyen alkotmányos megfogalmazásból szükségszerűen következik-e az abortusz szabályozásának szigorítása. Az Alkotmánybíróság első abortusz-határozata alapján, ha a törvényhozó nem ismeri el emberi személynek a magzatot (ahogy ez az evidencia ellenére történt), egyensúlyi helyzetet kell létrehozni a nő önrendelkezési joga és az állam életvédelmi kötelezettsége között. A második abortusz-határozat[25] lényegében azt állapítja meg, hogy a „magzati élet védelméről” szóló törvény egyoldalúan az önrendelkezési jogot helyezi előtérbe. Az ezt követő törvénymódosítás csekély mértékben erősítette az életvédelem oldalát, azonban semmiképpen nem beszélhetünk hatékony életvédelemről, az ellensúly maradt formális. Azaz a jelenlegi gyakorlat a korábbi alkotmányos rendelkezések alapján sem volt védhető. Más kérdés, hogy adott társadalmi közfelfogás mellett indokolt-e a magzatelhajtás szélesebb körben történő büntetése, a közjót nem szolgálná-e a büntetés, vagy a büntetéssel való fenyegetés.[26]

Az Alaptörvény rögzít néhány olyan, alapvető tételt, melyeket a hatályos Alkotmány értelmezésével az Alkotmánybíróság még az 1990-es években kimondott. Ahogy ilyen kérdés az, hogy az állam köteles a magzati élet védelmére, úgy az is e kérdések közé tartozik házasság csak férfi és nő között jöhet létre.[27] E kérdésekben nincs változás a korábbi alkotmányjogi helyzetez képest, az újdonság az, hogy immár maga az Alaptörvény, kifejezett módon említést tesz róluk.

---

23 64/1991. (XII. 17.) AB.

24 1992. évi LXXIX. tv.

25 48/1998. (XI. 23.) AB.

26 Hámori Antal: A születés előtti emberi élet alkotmányos védelme (alkotmányozás, alkotmánybíráskodás). *Magyar Jog,* 2012/1. 17.

27 14/1995. (III. 13.) AB.

Ugyanakkor az emberkép változása, melyre Sólyom László már az 1991-ben utalt az Alkotmánybíróság határozatának indokolásában:

> „[…] a természettudományok fejlődése következtében a megszületés többé nem magától értetődő természetes és minőségi választóvonal a magzati és »emberi« lét között. Biológiai (főleg genetikai) szempontból az egyedi emberi élet nem a születés és halál, hanem a fogantatás és halál közötti egységes folyamat. Ezen belül sokfajta minőségi szakasz különböztethető meg, amelyek között az emberi élet elején sem szükségképpen a születés a legfontosabb választóvonal. A magzat társadalmi helyzete is megváltozik. Már nemcsak jövendő társadalmi (vagyoni) pozíciója révén, hanem a maga önálló fizikai valóságában, s egyre inkább egyéni tulajdonságai alapján részt kap a társadalomban. A méhen belüli magzatról az orvosi technika fejlődése és más technikai eszközök alkalmazása révén sokat lehet tudni, például nemét, fizikai tulajdonságait; gyógyítható, manipulálható; a magzat az anya és családja részére is láthatóvá válik, fejlődését nyomon kísérhetik. *A magzat individualitása felerősödik.* […] A változások közvetlenül a technikai lehetőségeknek köszönhetők, ezért terjedésük és népszerűvé válásuk megállíthatatlan. A magzathoz való viszonynak ez az átalakulása a magzat személyként való felfogását a közvéleményben egyre inkább magától értetődővé teszi. Ezek a változások tehát abba az irányba hatnak, hogy a mindennapi, »természetes« ember-fogalom a magzatot is felölelje, azaz összhangba kerüljön azokkal a biológiai és erkölcsi nézetekkel, amelyek az embert fogantatásától kezdve embernek ismerik el.”[28]

Lábady Tamás különvéleménye 1998-ban világossá tette:

> „Minden abortusz az élethez való jogot sérti. Az államnak a törvényhozás és tájékoztatás, az oktatás és a nevelés eszközeivel is szembe kell helyezkednie a terhességmegszakítással. Jogszabályai és az állam alkotmányos felfogása nem sugallhatja azt, hogy e megtűrt jelenség az Alkotmány értékrendjével és emberképével összhangban áll.”

Nem kérdés, hogy az alapkérdés maga az emberkép kérdése. Ahogy az emberkép (társadalmi szinten) változik, úgy van lehetőség a jogrendszer alakítására.

[28] 64/1991. (XII. 17.) AB

7. Az egyenlőség kihívása

Mindenki egyenlő méltóságot élvez – pedig oly sok szempontból különbözőek vagyunk. Az egyenlő bánásmód szerepe egyre nagyobb figyelmet kap. Igen helyesen jelentős összegeket áldozunk a középületek akadálymentesítésére. Ezzel párhuzamosan, Amerikában és Európában a Down-szindróma valószínűségét mutató magzatok több, mint 90%-a abortusz áldozatává válik.[29] A diszkriminációtilalom is önmaga ellen fordul világos emberkép hiányában.

Az egyenlőséggel kapcsolatos viták körében merül fel a házasság kérdése. A házasság és a család az emberi személy lényegét határozzák meg. Ha ezek az intézmények önkényesen új meghatározást kapnak, a személy és az ember jogai lényegét éri kihívás. Nem kérdés, hogy a kényszerházasságok tragédiáját le kellett és le kell győzni, a családalapítás szabadsága, a férfi és nő egyenlő méltósága elismerést igényelt:

> 16. cikk
> (1) Mind a férfinak, mind a nőnek a házasságra érett kor elérésétől kezdve joga van fajon, nemzetiségen vagy valláson alapuló korlátozás nélkül házasságot kötni és családot alapítani. A házasság tekintetében a férfinak és a nőnek mind a házasság tartama alatt, mind a házasság felbontása tekintetében egyenlő jogai vannak.
> (2) Házasságot csak a jövendő házastársak szabad és teljes beleegyezésével lehet kötni.
> (3) A család a társadalom természetes és alapvető alkotó eleme és joga van a társadalom, valamint az állam védelméhez.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata a családot a házassághoz kötötte. Ezzel szemben az újabb emberi jogi dokumentumokban az a törekvés érhető tetten, hogy ezt a kapcsolatot meglazítsák.

2014-ben az Európai Emberi Jogi Bíróság nagykamarája – néhány különvélemény mellett – fenntartotta, hogy az Egyezmény 8. cikke nem értelmezhető akként, hogy a részes államoknak meg kellene nyitniuk a házasság intézményét az azonos nemű párok számára.[30]

---

[29] Az adat forrása Alting Christiaan disszertációja: Christiaan W.J.M. Alting von Geusau: *Human Dignity and the Law in post-War Europe.* University of Vienna, 2012.

[30] Hämäläinen v. Finnország, 2014. július 16., felhívva a Schalk és Kopf v. Ausztria, 2010. június 24. ügyet.

„Az Egyezmény 12. cikke azt a jogot védi, hogy egy férfi és egy nő házasságot kössön és családot alapítson. A házasság szabályozását kifejezetten a nemzeti jogalkotó hatáskörébe utalja. […] Igaz, hogy néhány Szerződő Állam megnyitotta a házasság intézményét az azonos nemű párok számára, a 12. cikk mégsem értelmezhető akként, hogy a Szerződő Felek számára kötelezettséget jelentsen erre."[31]

Azok, a látszólag apró lépések, melyek különböző európai országokban a házasság vonatkozásában történnek, összeurópai szinten ássák alá az intézmény alapjait. Az alkotmányozó számára egykor magától értetődő volt a házasság fogalma – ma pedig a törvényhozók felhatalmazva érzik magukat, hogy megváltoztassák a fogalmat. A nemzetközi szervezetek először azt észlelik, hogy a fogalmak képlékennyé váltak, majd gyakran a bírói önkorlátozás hiánya a fogalmak újradefiniálásához vezet.[32] Sértheti a házaspárok jogait, ha más párok azonos jogokat kapnak, hiszen ez önmeghatározásukat kérdőjelezi meg. Nem más ez, mint a természet elleni agresszió, ami nyíltan sérti mind a személy, mind a család jogait.[33]

Úgy tűnik, növekszik a szabadság, valójában azonban éppen eltűnőben van. Az új jogok ára beláthatatlan. Először a versengő alapjogok, a szólás és a vallás szabadsága kerül veszélybe, hiszen az emberi jogok önjelölt bajnokai kirívóan intoleránsak a velük ellenkező nézeteket vallókkal. Rövid idő alatt homofóbnak bélyegzik a hagyományos házasság mellett kiállókat, és úgy lépnek fel ellenük, mint korábban a rasszistáknak bélyegzettekkel szemben.[34]

8. Értékválasztás és/vagy emberkép?

Ugyanaz a jogi norma másként működik, ha az emberkép megváltozik. A tisztázatlan vagy bizonytalan emberkép alapján a legjobb norma sem érvényesül megfelelően. Az emberkép alakulására a jogi normák csak korlátozottan hatnak. Önmagában egy értékválasztást tükröző jogi norma is csak korlátozot-

[31] Uo. 96. bekezdés.

[32] Molnár Sarolta Judit: *A házasság intézményének perspektívái a köteléket, a tartalmat és az alanyi kört érő kihívások tükrében*. Budapest, Pázmány Press, 2022. 202–208.

[33] Jean Laffitte: A Családjogi Karta – a Katolikus Egyház javaslata. *Iustum Aequum Salutare,* 2014/1., 7., 13.

[34] Sherif Girgis – Ryan T. Anderson – Robert P. George: *What is marriage? Man and Woman: A Defense*. Encounter Books, 2012.

tan alkalmas a célzott eredmény felé közelíteni, mindaddig, amíg a jogalkotó pusztán az értékválasztását próbálja érvényesíteni, azonban nincs világos képe a szabályozás középpontjában álló emberi személyről. Többről van szó, mint az egyén maga iránti, és a közösség iránti felelősségéről, szabadság és felelősség összhangjáról.

A GYERMEK VÉDELEMHEZ ÉS GONDOSKODÁSHOZ VALÓ JOGA AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG GYAKORLATÁBAN

Varga Ádám*

1. Bevezető gondolatok

Az Alaptörvény rendszerében a családra vonatkozó rendelkezések központi helyet foglalnak el, azt teljes mértékben átszövik a családra és – azon belül – a gyermekre vonatkozó szabályok. A család – mint a társadalom szövetének egyik alapvető sejtje – nélkül az állam működése is elképzelhetetlen.[1] Az Alkotmánybíróság megfogalmazásában: harmonikusan működő családok nélkül nincs jól működő társadalom.[2] Az alkotmányos szabályokon belüli kiemelt helye elsősorban nem jogkérdés, hanem a társadalom természetes működésének szükségszerű figyelembevétele. A családdal kapcsolatos kérdéseknek számos összetevője van, de ezek közül is kiemelt figyelmet érdemel a szülő-gyermek viszony.

Az Alaptörvény L) cikke tekinthető a családdal kapcsolatos rendelkezések magjának, ami a házasság és a család védelmének jelentőségét hangsúlyozza, a családi kapcsolat alapjaként pedig a házasság mellett a szülő-gyermek viszonyt nevesíti. A gyermekvállalás támogatásáról is ez a cikk rendelkezik. A P) cikkben megjelenik a családi gazdaságok jelentősége (ami a családnak a gazdasági életben játszott fontos szerepe miatt is kiemelendő), a VI. cikk pedig a magánszférához való jog keretében kiemelten hangsúlyozza a családi élet tiszteletben tartásához fűződő jogot. Az diszkrimináció tilalmára és az esélyegyenlőségre

* Egyetemi docens, Közigazgatási Jogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2960-0195

1 Az Alaptörvény Nemzeti Hitvallása szerint: „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet."

2 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [64].

vonatkozó szabályokat tartalmazó XV. cikk (5) bekezdése értelmében a családot és a gyermekeket Magyarország külön intézkedésekkel is védi, a XVIII. cikk (1) bekezdése a gyermekek foglalkoztatásával kapcsolatban állít fel tilalmakat, míg a (2) bekezdés külön védelem biztosítását írja elő a fiatalok és a szülők munkahelyére vonatkozóan. Mindezeken felül a XXX. cikk (2) bekezdése a közteherviseléssel kapcsolatosan írja elő azt, hogy a gyermeket nevelőknél figyelembe kell venni a közös szükségletekhez való hozzájárulás mértékének meghatározásánál a gyermeknevelés kiadásait.[3] Ezen túlmenően (bár nincs nevesítve a rendelkezések között a gyermek) a XI. cikk is szoros összefüggésben a témával, hiszen oktatáshoz való jog területén az alapfokú és középfokú oktatás is nyilvánvalóan elsősorban a gyermekeket érinti.[4]

Mindezeken túl az Alaptörvény XVI. cikke a gyermekekre[5] és szülőkre vonatkozó speciális szabályokat tartalmaz. A rendelkezések középpontjában a gyermek áll, a cikken belül a szülőkre vonatkozó szabályok is a gyermekhez fűződő jogosultságokon és kötelezettségeken keresztül értelmezhetőek. A fentiek fényében a XVI. cikk tartalmát nem lehet szigetszerű szabályoknak tekinteni, a cikk integránsan illeszkedik az Alaptörvény családra és azon belül a szülő-gyermek viszonyra vonatkozó többi szabálya közé.

Mindezek mellett, kifejezetten a gyermek szempontjából közelítve azt kell kiemelni, hogy a XVI. cikk rendelkezései az ún. gyermekjogok (vagy gyermeki jogok, vagy gyermek jogai) magját jelentik, amelyet ebből a szempontból nézve is az Alaptörvény más rendelkezéseivel együtt kell értelmezni. Éppen a gyermekek jogaira vonatkozó szabályok egyik jellegzetessége, hogy ezen belül nem csak a *sui generis* gyermekjogokat kell érteni (tulajdonképpen bizonyos részben ez jelenik meg a XVI. cikkben), hiszen a gyermekek ugyanúgy alanyai minden más alapjognak is, amelyeknek a XVI. cikk a gyermekekre vonatkozóan egy különleges értelmezési keretet is ad. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a gyermekek (és szülők) esetében az Alaptörvény egyes rendelkezéseit a XVI. cikken átszűrve, rendelkezéseinek figyelembevételével kell értelmezni.

---

3 Vö. Zeller Judit – Rózsás Eszter: *Gyermek- és ifjúságvédelem*. Budapest, NKE, 2014. 4–5.; Halász Zsolt: A magyar adójog emberképe. Ld. a jelen kötet 569–571. oldalain.

4 Ld. bővebben Balázs Szabolcs Gerencsér – Boróka Balla: Education Law and Administration in Hungary. In: Charles J. Russo – Ma Leijun (szerk.): *A Comparative Analysis of Systems of Education Law.* Singapore, Springer Nature, 2024. 175–205.

5 A gyermek meghatározását illetően hangsúlyozni kell, hogy a gyermeket védő szabályok esetében többnyire a 18. életév betöltése számít korhatárnak, ami egyben a teljes cselekvőképesség határa is. Árva Zsuzsanna: *Nagykommentár Magyarország Alaptörvényéhez* [online kiadás]. Budapest, Wolters Kluwer, 2020.

A felhívott rendelkezések közül a XVI. cikk (1) bekezdése tekinthető a szűk értelemben vett gyermekjogok központi rendelkezésének, amely kiemeli a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges védelem és gondoskodás jelentőségét. Jelenleg hatályos tartalmát az Alaptörvény kilencedik módosítása által nyerte el, 2020-ban ugyanis kiegészült a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogának védelmével, továbbá azzal, hogy Magyarország biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést.

Jelen tanulmány a XVI. cikk (1) bekezdésének körébe vonható kérdéseket vizsgálja, áttekintve az Alaptörvény szabályozási logikáját és az Alkotmánybíróság gyakorlatát. Habár a gyermekre és a családra vonatkozó egyéb szabályok részletes bemutatása nem képezi jelen tanulmány részét, de azok szabályozási logikájára igyekszik folyamatosan figyelemmel lenni, ugyanis egyetértve az Alkotmánybíróság megközelítésével: „Az Alaptörvény XVI. cikk (1), (2) és (3) bekezdései egymással összefüggő egységet alkotnak, melynek középpontjában a gyermek legjobb érdeke áll, a XVI. cikk (1) bekezdésének megfelelően."[6]

2. A gyermek jogai az alapjogok rendszerében

> „A gyermek védelme társadalmi és jogi alapkérdés, emberi jogi, nemzetközi és európai egyezményekben, illetve emberi jogi dokumentumokban foglalt és részletezett követelmény, amely áthatja – amelynek át kell hatnia – a jogrendszert."[7]

A gyermekjogokat az alapjogok második generációja körébe tartozó szociális jogok között tartják számon, így lényegében az állam cselekvési kötelezettségét írják elő.[8] A fejlettebb országokban a második világháború után tértek át a klasszikus gyermekvédelemről (amikor az állam csak a szülőt 'leváltva' lépett a jogviszonyba, ha a szülő nem tudta vagy akarta ellátni feladatait) a gyermekjóléti ellátások rendszerére (melyben az állam támogatja a család működését).[9] Ez

[6] 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [66].

[7] Szeibert Orsolya: A gyermek védelme és a gyermekvédelem – a „gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való joga" a gyermekjogok tükrében. *Alkotmánybírósági Szemle,* 2024/1. 9.

[8] Rózsás Eszter: A gyermeki jogok rendszere. *Jura,* 2005/2. 173.

[9] Sári János – Somody Bernadette: *Alapjogok – Alkotmánytan II.* 4., átdolgozott kiad. Budapest, Osiris, 2008. 340.

egyúttal fontos szemléletváltás is volt, az államok ma már biztosítják a jóléthez szükséges védelmet és gondozást (figyelembe véve a szülők/gondozók jogait és kötelezettségeit).[10]

A fent rögzítettek fényében a minden embert (így a gyermekeket is) megillető jogok mellett a gyermekek sajátos helyzete megköveteli egyrészt sajátos, kifejezetten a gyermekekre vonatkozó jogok biztosítását, másrészt szükségessé teszi bizonyos jogok tartalmának világosabb meghatározását és a gyermek helyzetéhez igazítását.[11] Így a gyermekjogok akár három csoportba is tagolhatók: vannak a gyermekeket is általánosan megillető alapjogok, vannak a gyermekeket speciális formában megillető (fokozott védelmet biztosító, vagy speciálisan, képviselő által gyakorolható) alapjogok, továbbá vannak kizárólag gyermekeket megillető alapjogok.[12] A gyermekjogok oszthatatlanok, azaz minden gyermeket megillet valamennyi gyermekjog.[13]

A gyermekjogok sajátossága, hogy ezek a jogviszonyok hárompólusúak. Jogosultja a gyermek, míg kötelezettje elsődlegesen a család (a szülők), másodlagosan pedig – kiegészítő, illetve bizonyos esetekben pótló jelleggel – az állam.[14] A jogalany gyermek és az intézményvédelem kötelezettjeként jelen lévő állam mellett tehát harmadik szereplőként ott van a szülő (gondviselő) is. A szülő kötelezetti pozíciója különbözik az államétól, hiszen egyrészt az állammal szemben alapjogi jogosultként is jelen van, de a gyermekével szembeni kötelezettségeinek teljesítését az állam a szülőket megillető alapjogok korlátozásával is biztosíthatja.[15] Egyúttal a szülők és az állam gyermekkel kapcsolatos kötelezettségeiben közös elem, hogy annak abszolút korlátja a gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való jogának feltétlen érvényre juttatása (az állam esetében

[10] Bényey Noémi: A gyermekek jogainak szabályozása és védelme – különös tekintettel a médiajogra. In: Kocsis Miklós – Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági Alkotmány 20 éve*. Pécs, PAMA, 2009. 316.

[11] Rózsás i. m. 173.

[12] Sári–Somody i. m. 343.

[13] Gyurkó Szilvia: A gyermekjogok helyzete Magyarországon 2021-ben. *Családi Jog,* 2022/4. 27.

[14] 14/2014. (V. 13.) AB határozat, Indokolás [33].

[15] Lux Ágnes: A gyermekek jogai. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. 2018. [5] https://ijoten.hu/szocikk/a-gyermekek-jogai

ez egyaránt vonatkozik az egyes gyermekekkel kapcsolatos egyedi döntések meghozatalára[16] és a vonatkozó jogszabályi környezet megalkotására).[17]

3. Nemzetközi igazodási pontok

A gyermekről alkotott kép idő- és társadalomfüggő, akadhatnak benne eltérések a fennálló etnikai, nemzeti és vallási háttértől függően is.[18] Mindazonáltal történeti hagyományokkal bír a gyermekek védelmének kiemelt társadalmi ügye, de a gyermekek jogainak védelme főként a huszadik században jelent meg.[19]

Éppen azért egységes keretrendszert nehéz felállítani, de az ENSZ égisze alatt 1989-ben elfogadott Gyermek jogairól szóló Egyezmény[20] mégis sikeresnek mondható ezen a téren. Ez az egyezmény tekinthető a gyermekek jogaira vonatkozó legfontosabb nemzetközi dokumentumnak, de már évtizedekkel korábban, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába (a továbbiakban: EJENY) is bekerült néhány gyermekeket és a szülőket érintő szabály (különleges segítés és támogatás, szülők jogai). A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya[21] (a továbbiakban: PPJNE) már viszonylag sok jogosultságot tartalmaz, kezdve a szülők nevelésben való jogaitól,[22] a házasság felbontása esetére a gyermekeket megillető védelmen át,[23] egészen a 24. cikkig, ami kifejezetten a gyermekeket megillető speciális jogosultságokat tartalmaz (a diszkrimináció tilalmával, az anyakönyvezéssel és az állampolgársággal kapcsolato-

16 Megjegyzendő, hogy az állam döntéshozatalát jelentősen tudná befolyásolni, ha a gyermekeket is bevonnák a döntéshozatalba. Ld. Gábor Kurunczi: The Problems and Contradictions of the 'Awareness Constraints' of General Suffrage – Analysis of the Right to Vote for Children and Persons under Guardianship, with Particular Attention to the Hungarian Practice. *Hungarian Yearbook of International Law and European Law,* 2024. 244–254. A gyermekek választójogáról, illetve a családi választójog bevezetésének lehetőségéről ld. továbbá Kurunczi Gábor: Az általános választójog elvének aktuális kihívásai. *Államtudományi Műhelytanulmányok,* 2018/3. 1–95.

17 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [133].

18 Németh Ildikó: A Családjogi Charta és a gyermekek jogainak nemzetközi védelme. *Iustum Aequum Salutare,* 2014/1. 33.

19 Lux Ágnes: A gyermekjogok alkotmányos helyzete és a gyermekvédelem kihívásai Magyarországon. *Alkotmánybírósági Szemle,* 2022/1. 22–23.

20 A Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény.

21 Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya.

22 PPJNE 18. cikk 4. pont.

23 PPJNE 23. cikk 4. pont.

san). Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya[24] (a továbbiakban: GSZKJNE) úgyszintén fontos alapelveket rögzít, elsősorban az anyák munkahelyének védelmével és a gyermekek kizsákmányolásának tilalmával kapcsolatosan,[25] de rendelkezik a szülőket megillető nevelési és iskoláztatási jogokról is.[26]

Az Európai Unió Alapjogi Chartája (a továbbiakban: Alapjogi Charta)[27] rendelkezik a szülők neveléssel kapcsolatos jogairól (amit az államoknak tiszteletben kell tartaniuk) és munkahelyi védelméről, a gyermekek mindenek felett álló érdekének elsődlegességéről, a védelemhez és gondoskodáshoz való jogról (és különösen is véleményük figyelembevételének fontosságáról), a szülőkkel való kapcsolattartásról, továbbá a gyermekmunka tilalmáról.

Mindezek közül azonban a Gyermek jogairól szóló Egyezmény a mai napig kiemelkedik. A gyermekek legfőbb (vagy legjobb vagy mindenek felett álló, de eredetileg és legpontosabban: *„best interests of the child”*[28]) érdeke mint az egész egyezményt átható alapelv[29] köré szerveződve rendkívül részletesen szabályozza a gyermekek jogait, de emellett a szülői jogokra vonatkozó főbb alapelveket is lefekteti (logikusan a gyermekek jogai felől közelít, amely kontextusban a szülő elsősorban kötelezett, de ennek határaihoz azt is meg kell állapítania, hogy a szülők a gyermek jogai gyakorlásának elősegítése érdekében hogyan irányíthatják/nevelhetik a gyermeket).

4. Az Alaptörvény szabályozási logikája és a szubszidiaritás jelentősége

A gyermekek védelme idehaza is egyidős a társadalom fejlődésével, a jogalkotás pedig valamilyen módon mindig igyekezett feleletet adni azokra a társadalmi-gazdasági kihívásokra, amelyek mélyen érintették a gyermekeket.[30]

---

24 Az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya.

25 GSZKJNE 10. cikk.

26 GSZKJNE 13. cikk 3. pont.

27 Alapjogi Charta (2016/C 202/02).

28 Gyermek jogairól szóló Egyezmény 3. cikk 1. pont.

29 Somfai Balázs: A Gyermek Jogairól szóló Egyezmény egyes rendelkezései a hazai jogszabályokban. *Jura,* 2010/1. 156–155.

30 Ld. bővebben Barzó Tímea: A magyar családjog múltja, jelene és jövője. 2. Rész: A gyermekvédelem fejlődésének rövid történeti bemutatása és az európai családjog jövője. *Családi Jog,* 2006/2. 1–10.

A korábbi Alkotmányhoz képest a hatályos szabályozásban különbség, hogy már nincs kifejezetten előírva, hogy a gyermeket a védelem kinek a részéről illeti meg (korábban a család, az állam és a társadalom volt megnevezve). Ez a szövegmódosulás a rendelkezés értelmezése szempontjából érdemi változást mégsem jelent, mivel az Alkotmánybíróság értelmezésében a védelem és gondoskodás változatlanul a család, az állam és a társadalom kötelessége is, méghozzá ebben a sorrendben.[31]

Ezzel valójában a szubszidiaritás elve jut érvényre a neveléssel kapcsolatosan, ami nem azt jelenti, hogy minden esetben az alacsonyabb szinten szervezett közösség joga az összes felmerülő feladat megoldása. Valójában a szubszidiaritás inkább a 'józan ész' elvét ülteti a jogi szabályozásba, ezáltal egy olyan irányító elv, amely a közjó megvalósulásának eléréséhez szükséges hatalmat szabályozza, segíti az alulról felfelé épülő társadalom kiépítését. Ennek alapja, hogy a társadalom egyes rétegei az egyént – mint eredeti referenciapontot – ölelik körül.[32] Lényegében a szubszidiaritás az államot és az egyént egyaránt kötő, önkorlátozásra kényszerítő elv.[33] A hangsúly az egyén és a különböző szintű közösségek együttműködésén van. Ebben az együttműködésben a feladatellátás elsődleges (de nem kizárólagos) helye az egyén vagy az alacsony szinten szervezett közösség. A magasabb szintű közösség feladata főként a segítés, de a legitim hatóság arra is fel van hatalmazva, hogy szükség esetén helyettesítse a kudarcot valló szereplőt. Ami viszont tilalmazott, az a felsőbb fórumok indokolatlan beavatkozása az alsóbbak illetékességi területeire.[34]

A szubszidiaritás elve elválaszthatatlan a személyi méltóságtól és a szolidaritástól, az alapvetően közvetett segítő szerep éppen az érintettek méltóságát tiszteletben tartó, identitást kiteljesítő jellegből adódik.[35] Részt vesz a demokrácia építésében is, mivel az államhatalom korlátozásának és a szabadság biztosítékának eszköze.[36] A szolidaritás–személyi méltóság–szubszidiaritás tri-

[31] 3047/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [55].

[32] Franz-Xaver Kaufmann: Steuerungsprobleme der Sozialpolitik. In: Rolf G. Heinze (szerk.): *Neue Subsidiarität: Leitidee für eine zukünftige Sozialpolitik?* Opladen, Westdeutscher Verlag, 1985. 55.

[33] Varga Zs. András: Alkotmányunk értékei. A fogalmi keretek. *Iustum Aequum Salutare,* 2009/1. 105.

[34] Frivaldszky János: Szubszidiaritás és az európai identitás a közösségek Európájáért. In: Frivaldszky János (szerk.): *Szubszidiaritás és szolidaritás az Európai Unióban*. Budapest, Faludi Ferenc Akadémia, 2006. 36.

[35] Uo. 36–37.

[36] Ld. bővebben Arno Waschkuhn: *Was ist Subsidiarität? Ein sozialphilosophisches Ordnungsprinzip: Von Thomas von Aquin bis zur „Civil Society"*. Wiesbaden, Springer, 1995. 31–182.

ásza nélkül a jogi szabályozás ténybeli megalapozottságát tekintve esetleges, a hatalomgyakorlást többé-kevésbé szabályozó pozitív jogi eszköz lesz.[37]

Mindezen elvi megfontolásokat alapul véve a nevelés, a gondoskodás és a védelmezés elsőrendűen a szülők joga és kötelessége. Ha az állam e hatáskört elvonja, akkor a szülők jogát sértheti (még akkor is, ha egyes sértettek megkönnyebbüléssel fogadnák a lehetőséget). Csak a család segítése és nem a helyettesítése (rosszabb esetben ellensúlyozása) lehet elfogadható cél.[38] A szülői szerep programszerű átvétele azonban sem a szubszidiaritás elve alapján, sem alapjogi szempontból nem elfogadható.[39] Az állam a közoktatás körén túlmenően a szabadidő, a testi-lelki gazdagodás és a gyermekekről való szociális gondoskodás körében csak akkor illetékes, ha a családok nem képesek feladataik ellátására.[40]

A szubszidiaritás elve már az Alkotmánybíróság gyakorlatában is megjelent,[41] ennek értelmében a gyermeknevelés feladata és felelőssége elsődlegesen a szülőket terheli, az állam feladata pedig a szubszidiaritás elvének megfelelően a szülők támogatása-segítése és a szülők nevelési tevékenységének korrekciója (csak olyan egyedi esetekben, amikor az a gyermek legjobb érdekével ellentétes eredményre vezet). Az állami szerepvállalás sem generálisan, sem pedig egyedi esetekben nem veheti át a szülőktől a nevelés jogát és felelősségét akkor, ha a

37 Varga i. m. 107.

38 A hárompólusú viszony bonyolultságát illetően látványos példa az iskolai telefonhasználat tiltása. Ld. Patyi Gergely: Emberkép az iskolai telefon használat szabályozásában. Ld. a jelen kötet 725–732. oldalain.

39 Schanda Balázs: A jog lehetőségei a család védelmére. *Iustum Aequum Salutare,* 2012/2. 79.

40 Schanda Balázs: Házasság és család az alkotmányjogban. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei*. Budapest, Pázmány Press, 2020. 698. [a továbbiakban: Schanda (2020a)].

41 Megjegyzendő, hogy amíg ez a magyar gyakorlatban új elemnek számít, addig német alkotmánybírósági gyakorlat évtizedek óta széles körben támaszkodik a szubszidiaritás elvére, amikor a társadalom felépítésével kapcsolatos kérdéseket vizsgál. A német Alaptörvény 6. cikk (2) bekezdésével kapcsolatban már 1959-ben rögzítette (BVerfG, Urteil des Ersten Senats vom 29. Juli 1959 – 1 BvR 205/58 –, Rn. 1-95) a szubszidiaritás jelentőségét a szülői felügyeleti joggal és a szülők jogainak egyenlőségével kapcsolatban. Úgy tűnik, mintha értelemzési segédletként hívta volna fel ezt az elvet. Arra hivatkozik, hogy nem kifogásolható az állami beavatkozás másodlagossága, különösen amennyiben valaki elfogadja a szubszidiaritás elvét. Bár óvatosan fogalmaz (ha valaki elfogadja), de utána kifejti (majd erre építi a megállapításait is), hogy elsősorban a kisebb közösségnek kell cselekednie, állami eszközökkel csak akkor szabad beavatkozni, ha ez elkerülhetetlenné válik. Visszautal az Alaptörvény „mindenekelőtt" fordulatára a családdal kapcsolatban. A házasság és a család szabadságának garanciája elvileg magában foglalja azt, hogy az állam beavatkozása csak akkor lehetséges, ha a célokat saját maguk nem tudják elérni. (itt hivatkozik saját korábbi megállapítására is: BVerfGE 7, 320 [323]). Eszerint az állam általában köteles a visszafogottságra.

szülők azt a gyermek legjobb érdekének megfelelően, az Alaptörvénnyel összhangban gyakorolják.[42]

Intézményvédelmi oldalról az ifjúság létbiztonságának biztosítása, érdekeinek védelme, a gyermekek testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséről való gondoskodás a legkülönbözőbb állami kötelezettség-teljesítésekben nyilvánul meg.[43] A gyermek oldalán az életkorból adódó hátrányokat az állam azzal egyenlíti ki, hogy aktívan kell cselekednie a gyermekek alapvető jogainak előmozdítása, érvényesülése és védelme érdekében.[44] Ez az állam számára azt írja elő, hogy az egyes jogintézmények szabályozása során tartsa szem előtt a gyermekek érdekeit, segítse elő a megfelelő fejlődésüket, az ehhez szükséges alapvető feltételeket biztosítsa.[45] A gyermeket a védelem mégis elsősorban a családja részéről illeti meg (az állam szabályoz, de sokszor éppen a be nem avatkozás által biztosítja a jogok gyakorlását).[46] A családi védelmet mint belső viszonyt kiegészíti az állami (és társadalmi) védelem, ami család hiányában (vagy nem teljesítő szülő esetében) konkréttá is válik, ilyenkor a családi védelmet és gondoskodást az állam pótolni köteles.[47] Az Alkotmánybíróság megfogalmazásában:

> „Míg a család (a szülők) XVI. cikk (1) bekezdésből fakadó kötelezettsége elsősorban a magánszférában, a gyermek megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéséhez szükséges tartás, gondozás, nevelés, oktatás és az ezeket elősegítő családi légkör kialakításának kötelezettségeként értelmezhető; addig az állami kötelezettség a családokon keresztül a gyermekek támogatását, a fejlődésükre károsan ható kockázatvállalásoktól való megóvását, és az önálló, felelős és tájékozott döntéshozatalra történő felkészítés lehetővé tételét jelenti, akár a gyermekek jogainak az Alaptörvénnyel összhangban álló korlátozásának eszközével is."[48]

A gyermeknek alanyi joga van a gondoskodáshoz, de nincs alanyi joga a gondoskodás meghatározott megvalósulási formáihoz.[49]

---

42 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [70].

43 Az újabb alkotmánybírósági gyakorlatban ld. 3142/2013. (VII. 16.) AB határozat [26].

44 Sári–Somody i. m. 342.

45 3142/2013. (VII. 16.) AB határozat, Indokolás [27].

46 Lux (2018) i. m. [2].

47 3047/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [56]–[57].

48 14/2014. (V. 13.) AB határozat, Indokolás [33].

49 Lux (2018) i. m. [2].

Összességében az alaptörvényi cél a gyermekek legjobb érdekének érvényre juttatása, ami ugyan szövegszerűen nem jelenik meg az Alaptörvényben, de az áthatja az alaptörvényi rendelkezéseket.[50] Természetesen a gyermek legjobb érdeke nem mindig az egyetlen, mindent felülíró szempont, ugyanis előfordulhat, hogy egymással versengő (vagy ellentétben álló) érdekek ütköznek. Ezek lehetnek egyes gyermekek közötti, gyermekcsoportok közötti, vagy gyermekek és felnőttek közötti érdekütközések. Ha nem is lehet mindig teljeskörűen érvényesíteni, de a gyermek érdekeit meg kell vizsgálni és elsődleges szempontként figyelembe kell venni.[51]

Az Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdése az Alaptörvény kilencedik módosítása által 2020-ban egészült ki azzal a mondattal, hogy „Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést." Az előterjesztői indokolás szerint ez az államra hárít újabb intézményvédelmi kötelezettséget, melynek értelmében a jogalkotónak olyan jogszabályi környezetet és intézményrendszert megalapozó szabályokat kell kialakítania, amelyek garantálják a gyermek születésétől fogva megváltoztathatatlanul fennálló önazonosságának megőrzését, illetve megóvását. Hangsúlyozza a javaslat, hogy a nyugati világban bizonyos ideológiák a férfi és női nem teremtettsége iránt kétségeket ébresztettek, amelyek veszélyeztetik a gyermekek egészséges fejlődéshez való jogát. Emiatt a gyermek születési nemének megfelelő önazonossághoz való jogát az államnak (az emberi méltóságból eredően) a rendelkezésére álló összes eszközzel meg kell védenie. A Magyarország alkotmányos identitásán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelés biztosításával az alkotmányozó a felnövekvő nemzedék számára Magyarország magyar identitásának, szuverenitásának, és a kereszténység nemzetmegtartó szerepének megismerését és megóvását kívánta biztosítani.[52]

Az utóbbi rendelkezéssel kapcsolatban Schanda Balázs hangsúlyozza, hogy érdemi változást nem a keresztény kultúra oktatási célként tételezése jelent (kiemelve, hogy a német alkotmányjog sem lát ellentmondást a közoktatás több tartományban is rögzített keresztény jellege és az állam világnézeti semlegessége között), hanem az, hogy a keresztény kultúrához egy értékrendet kapcsol az alkotmányozó, azaz egy értékrenden alapuló oktatást ír elő. Ez továbbra sem

[50] Vö. 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [66].

[51] Somfai i. m. 156–157.

[52] Magyarország Alaptörvényének kilencedik módosításáról szóló T/13647. számú javaslat, Részletes indokolás.

jelent szerinte hitbéli, vallási vagy világnézeti elkötelezettséget, a rendelkezés a XVI. cikk (2) bekezdése, a VII. cikk (1) bekezdése, továbbá a XV. cikk (2) bekezdésének vallási meggyőződésre vonatkozó fordulata figyelembevételével értelmezendő. Álláspontja szerint az állam fogalmilag képtelen a hit kérdéseiben állást foglalni, de a keresztény kultúrát védelmezheti és törekedhet átadni a következő nemzedéknek is. Ettől még azonban a lényeg mindig rejtve marad az állam előtt, mivel az egyéni lelkiismeret és a keresztény közösség ügye marad annak meghatározása, hogy mi felel meg a keresztény névnek.[53] Megjegyzendő, hogy a jogot általában is meghátrálásra kényszeríti a vallási meggyőződés és a vallási hagyomány.[54]

A nemi önazonosságra és a keresztény kultúrán alapuló értékrend szerinti nevelésre vonatkozó részében is új intézményvédelmi kötelezettséget ró az államra. Egyetértve Schanda Balázs fenti gondolataival, ki kell emelni, hogy a rendelkezéseket az Alaptörvény más cikkeivel összhangban kell értelmezni. Bizonyosan nem irányulhat ez a rendelkezés sem a szülő neveléssel kapcsolatos jogainak kiüresítésére, ahogyan az identitás szabad megválasztására vonatkozó önrendelkezés csorbítására sem. Sokkal inkább olyan többletkötelezettség előírását jelenti, ami az abban foglaltak esetében többlet védelmi kötelezettséget ír elő az állam számára. Továbbá a nemi identitással kapcsolatban annyi korlátot mindenképpen állít a szülők és mindenki más elé, hogy általánosságban a gyermek legjobb érdekének az Alaptörvény értelmében nem felelhet meg a nemi identitással kapcsolatos olyan nevelés, ami nem a születési nemen alapul. Ez elvileg mégsem jelentheti az ilyen irányú nevelés tilalmát, de arra a fentiek fényében (teleologikus értelmezéssel) csak a gyermek kifejezett akaratából kerülhet sor.

5. Kapcsolódási pontok a XVI. cikk további rendelkezéseivel

Habár jelen tanulmány a gyermekjogok szempontjából tekint a szülők és a gyermekek közötti viszonyra, röviden szükséges kitérni arra, hogy az Alaptörvény szabályozási logikája egy komplexebb keretrendszerben tekint a kérdésre.

[53] Schanda Balázs: A keresztény kultúrán alapuló értékrend szerinti nevelés kérdése. *Pázmány Law Working Papers,* 2020/16. 1–4. http://plwp.eu/images/2020/PLWP_2020-16_Schanda.pdf [a továbbiakban: Schanda (2020b)].

[54] Schanda Balázs: A kiskorú vallásszabadsága – A gyermek vagy a szülő joga? *Kánonjog,* 2023. 88.

Az Alaptörvény XVI. cikk (2) bekezdése értelmében a szülőknek joguk van megválasztani a gyermeküknek adandó nevelést. Ez a jog (a fentiek szerint) gyakorlatilag minden vonatkozó nemzetközi egyezményben megjelenik, jellemzően ugyanúgy a deklaráció szintjén, ahogyan az Alaptörvényben is.

Az Alaptörvény rendelkezése önmagában nem sok támpontot ad a szülők neveléssel kapcsolatos jogainak meghatározásában. Pontos tartalmát illetően különböző jogszabályok segítenek ugyan az eligazodásban, azonban éppen ezeknek a szabályoknak az alkotmányossága lehet számos esetben kérdéses. Alkotmányjogi szempontból a nevelés megválasztásához való jog határainak kijelölése okozhat nehézséget, különös tekintettel arra, hogy a szülők joga számos esetben kerülhet összeütközésbe a gyermek érdekeivel vagy az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségének jegyében megalkotott szabályokkal. Emellett arról a lehetőségről sem szabad megfeledkezni, amikor a szülők egymással kerülnek nézeteltérésbe. A nevelés jogának sajátos, összetett érdekrendszerben érvényesülését mutatja ez, hiszen a szülők jogai mellett az állam szabályozási igénye és a gyermek érdekei között kell egyensúlyt keresni.[55]

Az Alkotmánybíróság következetes gyakorlata szerint a szülők maguk döntenek arról, hogy hagyományaik, családi szokásaik, társadalmi helyzetük, vallási és erkölcsi meggyőződésük, továbbá anyagi lehetőségeik szerint miként választják meg a gyermek nevelését (továbbá oktatását biztosító intézményt, módszert, eszközöket). Ebbe külső hatalom, a családon kívül álló személy nem avatkozhat be.[56] A gyermek nevelésének megválasztásakor a nemzetközi egyezmények alapján a szülőknek figyelembe kell venniük a gyermek álláspontját is.[57] A gyermek sohasem válhat a szülői hatalom tárgyává, a szülő-gyermek viszonyban is érvényesülnek a gyermek alapvető jogai, ez határok közé szorítja a szülő döntési lehetőségeit.[58]

Mindezek mellett (éppen a fentiekkel összefüggésben) természetesen az állam intézményvédelmi kötelezettsége akár a gyermek szülőkkel szembeni védelmezését is megalapozhatja, az állam korlátozhatja a szülők gyermekkel kapcsolatos jogait, ha a gyermek jogainak védelme ezt megkívánja (például családon belüli erőszak esetén).[59] Az állam fellépése még ilyen egyedi esetekben is csak a gyermek érdekeivel nyilvánvalóan

55 Schanda (2020a) i. m. 698.

56 3047/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [59].

57 Árva i. m.

58 Sári–Somody i. m. 343.

59 Uo. 344.

ellentétes szülői döntések korrekciójára és az elengedhetetlenül szükséges elmaradt döntések pótlására szorítkozhat.[60]

Azt is hangsúlyozni kell, hogy az állam nem illetékes a szülők közötti nézeteltérések tekintetében. A gyámhatóság vagy a bíróság a felügyeletet közösen gyakorló szülők egyetértésének hiányában sem dönthet a lelkiismereti és vallásszabadság körébe tartozó kérdésekben.[61]

Az Alaptörvény XVI. cikk (3) és (4) bekezdései a szülők és a gyermek között fennálló kölcsönös gondozási-tartási kötelezettséget mondják ki. A (3) bekezdés a szülők gondozási kötelezettségét hangsúlyozza a kiskorú gyermekre vonatkozóan (külön is kiemelve a taníttatást), míg a (4) bekezdés a nagykorú gyermek kötelezettségévé teszi a rászoruló szülei tartását. Ez utóbbi bekezdés megalkotásával az Alaptörvény a generációk közötti szolidaritás erkölcsi parancsát emelte normatív szintre,[62] másrészt ezzel a rokontartás családjogi szabályrendszerének alapja került az Alaptörvénybe.[63]

A szülői kötelezettség egyúttal a gyermek oldaláról jogként értelmezhető, azaz a kiskorú (kizárólag a kiskorú) gyermeknek joga van a szülői gondoskodásra.[64] Ez természetesen a (4) bekezdés vonatkozásában fordítva is igaz, itt a kötelezett a nagykorú gyermek, jogosult pedig a rászoruló szülő.

A szülő a kiskorú gyermeke tartására saját igényeit megelőzve is köteles, a szülőtartás azonban aligha lenne megállapítható olyan szülő javára, aki korábban kiskorú gyermeke gondozását elhanyagolta, tartásáról nem gondoskodott vagy más kirívóan súlyos magatartása miatt vált érdemtelenné a tartásra.[65] Az Alkotmánybíróság pedig a szülők felé irányuló tartási kötelezettség anyagi teherbíróképességhez kötésének jelentőségét emelte ki. Álláspontja szerint a rokontartás célja, hogy a tartásra szoruló személy a megélhetéséhez szükséges ellátásban, gondozásban részesüljön. Amíg a polgári jogi jogviszony keretében megvalósuló rokontartás a felek kölcsönös együttműködésén vagy bíróság döntésén alapul (pénzben vagy természetben történhet), addig bizonyos esetekben nem várható el, hogy a tartásra kötelezett természetben teljesítse a kötelezettségeit, illetve ilyen módon a szükséges ellátás nem mindig biztosítható (az eltartásra jogosult egészségi állapota, az eltartásra kötelezett körülményei, vagy a

60 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [69].

61 Schanda (2020a) i. m. 698.

62 Uo. 699.

63 Árva i. m.

64 Zeller–Rózsás i. m. 5.

65 Schanda (2020a) i. m. 699–700.

jogosult és a kötelezett egymás közti viszonya miatt). Ezekben az esetekben az állam által megszervezett szociális ellátórendszer igénybevételével kell a gondozást biztosítani, ami az Alaptörvény XIX. cikkéből következik. A gondozás költségeinek egy részét az állam térítési díj formájában akár a tartásra köteles és képes hozzátartozóra is háríthatja, de az utódokra rótt tartási kötelesség nem háríthat rájuk aránytalan és a teljesítőképességüket meghaladó terheket, nem veszélyeztetheti a kötelezettek saját megélhetését.[66]

6. Az Alkotmánybíróság gyakorlatában megjelenő egyes kérdések

A vizsgált körben gazdag az alkotmánybírósági gyakorlat, ami nem csak a felmerülő kérdések szerteágazóságára mutat rá, de egyúttal az egyes problémák komplex megítélésének szükségességére is rávilágít.

6.1. A gyermekek egészséges fejlődése

A gyermekek egészséges fejlődésével kapcsolatba ki kell emelni, hogy az Alkotmánybíróság az ún. trafiktörvény kapcsán megállapította, hogy több más alapjog mellett a XVI. cikk (1) bekezdésében foglalt alapjog érvényesülése megfelelő súlyú alkotmányos indokát adják a vállalkozáshoz való alapjog korlátozásának, hiszen a dohányzás fiatalkorúak körében történő visszaszorítása és ezen keresztül a társadalom közegészségügyi állapotának közép-, illetve hosszútávon történő javítása ezen alapjogok védelmét és a közérdek érvényesülését szolgálják. Alaptörvényi keretek között a törvényalkotó szabadon mérlegelheti (ezzel a felelősséget is vállalva) azt, hogy az alapjogok védelme és az ezt szolgáló objektív intézményvédelmi kötelezettségének a teljesítése körében milyen preventív, a kockázatokat minimalizáló törvényi szabályozás kialakításával kívánja biztosítani a gyermekek és a fiatalkorúak egészségének védelmét.[67] Azonos következtetésre jutott az Alkotmánybíróság az e-cigaretták reklámozhatóságával kapcsolatban, melynek értelmében a fenti okokból a IX. cikk (1) bekezdésének védelmi körébe tartozó kereskedelmi szólás is korlátozható.[68]

[66] 27/2013. (X. 9.) AB határozat, Indokolás [17]–[23].

[67] 3194/2014. (VII. 15.) AB határozat, Indokolás [30].

[68] 3/2020. (I. 3.) AB határozat, Indokolás [110]–[111].

Habár a védőoltásokkal kapcsolatos ügyek elsősorban a nevelés megválasztásához való jog kapcsán szoktak felmerülni, de a gyermekek egészséges fejlődése kapcsán is jelentőséggel bírnak. Az Alkotmánybíróság megállapította ebben a körben, hogy a kötelező védőoltások beadásának jogszerű indok nélküli megtagadása esetén a gyermek családból való kiemelése és ideiglenes hatályú elhelyezése (mint a gyermekvédelmi gondoskodás körébe tartozó hatósági intézkedés) kétségtelenül korlátozza a szülő nevelés megválasztásához való jogát. Azonban erre a gyermek XVI. cikk (1) bekezdése szerinti alapjogának érvényesítése céljából kerül sor, méghozzá a gyermek veszélyeztetettségének megelőzése, illetve megszüntetése érdekében. A gyermek családból történő kiemelésének célja nem a szülők felügyeleti jogának tartós elvonása, hanem a gyermek jóllétének biztosítása (a szülők jogkövető magatartása esetén megszüntetendő).[69]

Az Alkotmánybíróság azt is kimondta már, hogy az állam az intézményvédelmi kötelezettségéből következően olyan jogszabályi környezetet és intézményrendszert alakíthat ki, amely a gyermekek Alaptörvényben foglalt egészséges fejlődéshez való jogára is tekintettel, meghatározott nemátalakító kezelésekkel szemben garantálja a gyermekek számára az alaptörvényi védelmet.[70]

A korlátok kapcsán kiemelendő, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás megvalósíthatja a gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való alapjoga korlátozását, például amikor lehetővé teszi a tizenkét és tizennégy év közötti gyermek büntetőjogi felelősségre vonását emberölés miatt. Ilyenkor a gyermeket az állam nem védelemben és gondoskodásban részesíti, hanem büntetéssel sújtja. A büntetőjogi felelősségre vonást eredményező állami beavatkozásra olyan esetben kerülhet sor, amikor a gyermek megfelelő fejlődésének biztosításában a család közreműködése nem bizonyul elégségesnek. Az arányosság szempontjából azonban kiemelendő, hogy a tizenkettedik életév betöltése nem általánosan, hanem csupán néhány kiemelt bűncselekmény esetén teszi lehetővé az elkövető büntetőjogi felelősségre vonását, ráadásul a rendszer nem zárja ki a tizenkét és tizennégy év közötti elkövető érzelmi fejlettségének, esetleges érzelmi befolyásoltságának a figyelembe vételét.[71] Az Alkotmánybíróság gyakorlatában az a kérdés is felmerült, hogy az alaptörvényi rendelkezés céljával összeegyeztethető-e a kiskorú szabálysértési bírsággal sújtása prostitúciós tevékenység folytatása esetén. Ez eleve egy olyan cselekmény, amiben a gyermek áldozat,

[69] 3080/2019. (IV. 17.) AB határozat, Indokolás [60], [75]–[76].

[70] 33/2021. (XII. 22.) AB határozat, Indokolás [44].

[71] 25/2022. (X. 26.) AB határozat, Indokolás [44], [48], [60].

de ettől még önmagában indokolt lehet, hogy a gyermek fejlődéséhez és gondoskodáshoz való jogába az állam bizonyos esetben jogalkotási eszközökkel beavatkozzon. Figyelemmel kell lenni egyrészt arra, hogy a szabálysértés ugyan a büntetőjoginál enyhébb szankció, de összességében mégis a súlyosabb jogkövetkezmények közé tartozik. Másrészt a korlátozás arányosságának vizsgálatakor tekintettel kell lenni arra is, hogy az alapvető alkotmányos cél a gyermek érdekének szem előtt tartása, és a megfelelő fejlődés feltételeinek a megteremtése. Ezzel nincs összhangban, és túlzottan súlyosnak minősül olyan szankció alkalmazása, amely adott esetben a szabadságkorlátozást is lehetővé teszi.[72]

6.2. A szülő-gyermek viszony

A szülő-gyerek viszonnyal kapcsolatban a legtöbbször a kapcsolattartás kérdése szokott felmerülni az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Ez általában a külön élő szülő szemszögéből szokott felvetődni, azonban az Alkotmánybíróság szerint a szülők életközösségének megszűnése ellenére a gyermek egészséges fejlődése szempontjából is meghatározó a szülők együttes jelenléte és támogatása.[73] Fontos, hogy a gyermek személyes kapcsolatot és közvetlen érintkezést tarthasson fenn mindkét szülőjével, illetve azt is, hogy a kapcsolattartás és a pótlás során is a gyermek legjobb érdekét kell szem előtt tartani.[74] Éppen emiatt például az elmaradt ünnepnapi kapcsolattartás pótlásának rendeleti úton történő kategorikus kizárása azért sem elfogadható (azaz: mindenképpen törvényben kell szabályozni), mert az ünnep pótlólagos megélésének a lehetősége nem minden esetben lehetetlen, a gyermek szempontjából is kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik a szülő és a gyermek viszonyában az ünnepnapi kapcsolattartás.[75] A bíróság minden olyan esetben rendelkezhet az elmaradt kapcsolattartás pótlásáról, amikor az elmaradt kapcsolattartás végrehajtását elrendelő végzés meghozatalának feltételei teljesülnek.[76]

Az Alkotmánybíróság szerint a pandémia és az emiatt hozott járványügyi intézkedések általánosságban nem lehetetleníthetik el a szülők és a gyermekeik közötti személyes és közvetlen kapcsolatot, erre nem vonatkozik az ún. társa-

[72] 18/2020. (VII. 21.) AB határozat [49]–[65].

[73] 3067/2021. (II. 24.) AB határozat, Indokolás [22].

[74] 3066/2022. (II. 25.) AB határozat, Indokolás [28].

[75] 30/2021. (XII. 1.) AB határozat, Indokolás, [23]–[33].

[76] 14/2023. (VII. 24.) AB határozat, Indokolás [34].

dalmi távolságtartás követelménye, a különélő szülővel való kapcsolattartás is kifejezetten a gyermek érdekét szolgálja. Alternatív kapcsolattartási eszközre korlátozás elsősorban akkor merülhet fel, ha konkrét járványügyi intézkedésre kerül sor. Mérlegelést igénylő helyzetben (ha nincs szülői egyetértés) a bíróságnak a rendelkezésére álló tények figyelembevételével komplex vizsgálatot kell lefolytatnia, melyben egyik érintett fél alapjogai sem üresíthetők ki. Ha a megfertőződés absztrakt lehetősége elegendő lenne a személyes találkozás lehetőségének ismételt, összességében akár hosszú hónapokra történő kizárásához, a kapcsolattartási jog kiüresíthetővé válna.[77]

Nehéz helyzetet teremt a gyermek legjobb érdeke kapcsán az a helyzet is, amikor az apai státusz be van töltve, de a vér szerinti apa szeretné bizonyítani, hogy valóban ő a gyermek apja. Az Alkotmánybíróság szerint az Alaptörvény a származás kiderítéséhez való jognak nem ad feltétlen elsőbbséget. Az Alaptörvény a vérségi kapcsolatra történő utalás nélkül részesíti védelemben a szülő-gyermek viszonyt mint a családi kapcsolat alapját, továbbá garantálja a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való jogot is. A családi jogállás rendezésére szolgáló apasági vélelem léte és stabilitása önmagában is érték, részét képezi a gyermek XVI. cikk (1) bekezdése szerinti alapjogának, továbbá ez ad alapot és jogi keretet a gyermek családban való nevelkedése jogának a biztosítására, amelyen a vérségi kötelék hiánya (és az erről való tudomás) sem változtat, de természetesen előfordulhat, hogy az apasági vélelem megdöntése és a biológiai apa szülői státuszba kerülése szolgálja jobban a gyermek érdekét. Az ilyen helyzetben lévő személyek számos alapjoga ütközhet egymással, de elsődlegesen a gyermek XVI. cikk (1) bekezdés szerinti jogára kell tekintettel lenni, így más okokkal együtt a gyermeknek a családi viszonyok rendezettségéhez és stabilitásához fűződő érdekére tekintettel indokolt a családi jogállás kívülről történő megkérdőjelezhetőségét szűk körre szorítani, ehhez alkalmas eszköz a per megindítását eseti gyám megelőző mérlegelésére bízni. A gyámhatóságnak ehhez a vér szerinti apa, a vélelmezett apa, valamint a gyermek alapvető jogaira, ezen túlmenően a házasságon alapuló stabil családi kapcsolatra is kiterjedő, komplex vizsgálatot és érdekösszemérést kell folytatnia.[78]

[77] 3067/2021. (II. 24.) AB határozat, Indokolás [28]–[37].

[78] 13/2020. (VI. 22.) AB határozat, Rendelkező rész 1. pont, Indokolás [53], [59]–[60].

6.3. Oktatás-nevelés

A gyermekek XVI. cikk (1) bekezdésében lefektetett jogait (és ezek alapjaként a gyermek legjobb érdekét) a szülői nevelési jogok sem írhatják felül, de a XVI. cikk (3) bekezdése is korlátot állít a gyermek taníttatási kötelezettségének előírásával. Az Alkotmánybíróság értelmezésében a XVI. cikkben foglalt rendelkezéseket nem lehet egymástól elvonatkoztatva értelmezni, így a szülő neveléshez való joga egyben a gyermekéről való gondoskodás és védelem biztosításának kötelezettségét is magában foglalja. Ezzel szemben a gyermeket alaptörvényi kötelezettség nem terheli, tehát a védelemhez és gondoskodáshoz való joga a szülő neveléshez való jogával szemben kiemelt védelemben részesül.[79] Úgyszintén az Alkotmánybíróság mondta ki, hogy az Alaptörvény a nevelés keretében kizárólag olyan döntések meghozatalát védi és támogatja, amely összhangban áll a gyermek legjobb érdekével, továbbá nem biztosítja a szülők számára a választás lehetőségét a tanköteles gyermekek taníttatásának kötelezettsége esetében (de a mód megválasztását illetően igen).[80] Tehát a szülők nevelés megválasztásához való joga nem értelmezhető elvonatkoztatva az őket terhelő kötelezettségtől, sem pedig a gyermek jogaitól.[81]

Az Alaptörvény XI. cikke és XVI. cikk (3) bekezdése egymással összefüggésben, egymásra tekintettel szabályozza a művelődéshez (oktatáshoz) való jogot, illetve a tankötelezettséget. A XVI. cikk (3) bekezdése a szülők kötelezettségévé teszi a kiskorú gyermekük taníttatásáról való gondoskodást, így az oktatásban való részvétel nem csak jogosultság, de a szülőknek a gyermek taníttatására vonatkozó kötelezettsége is, ami a gyermeknek az Alaptörvény XVI. cikk (1) bekezdésében rögzített alapvető alkotmányos jogai védelmét szolgálja. A taníttatás kötelezettsége továbbá eleve a neveléshez való jog immanens alaptörvényi korlátja (nincs joga a szülőnek arra a választásra, hogy egyáltalán nem taníttatja a gyermeket). Ha a szülő nem akarja vagy nem képes elérni, hogy gyermeke teljesítse a tankötelezettségét, akkor a gyermek védelmében állami beavatkozásnak is helye van. A tankötelezettség tehát a gyermekvédelem sajátos jogintézményének is tekinthető, melynek biztosításában az – elsődleges szerepet játszó – családon kívül azonban az államnak is feladata van.[82] A köznevelési intézményekben erre tekintettel még a sztrájkjog korlátozása is elfo-

[79] 3018/2016. (II. 2.) AB határozat, Indokolás [43].

[80] 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [66]–[67].

[81] 3046/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [34].

[82] 3047/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [33], [53]–[60].

gadható, hiszen a köznevelési intézmények elsődlegesen a gyermekek jogainak biztosítását szolgálják. Ebből következően az intézmények működése és ezáltal a gyermeki jogok érvényesülése legitim célnak minősülnek a korlátozás szempontjából.[83]

Az Alkotmánybíróság a kötelező óvodai neveléssel kapcsolatban megállapította, hogy az óvodai nevelés a gyermek XVI. cikk (1) bekezdésében foglalt jogai érvényesülése érdekében az iskolai tanulmányok előkészítését, a közösségi beilleszkedést szolgálja. A napi négyórás foglalkozás általánosságban indokolt elsősorban a szocializáció, a majdani iskolai követelményekhez való alkalmazkodás, a társadalomba való beilleszkedés megkönnyítéséhez. Ez alapvetően a szülő gyermekkel való foglalkozását kiegészíti, nem pedig gátolja, de az még a szülők jogainak esetleges korlátozása esetén is szükséges. Amennyiben pedig a gyermek különös érdeke, a családi körülmények indokolják, mód van a felmentésre.[84]

Az Alkotmánybíróság ugyanebben a körben már azt is hangsúlyozta, hogy az óvodai nevelés a XVI. cikk (3) bekezdéséből nem vezethető le, így a szubszidiaritás elvével összhangban a tankötelezettség kezdetét megelőzően az államnak legfeljebb arra lehet joga, hogy kizárólag a gyermek legjobb érdekének biztosítása érdekében (kivételesen) korlátozza a szülő neveléshez való jogát akkor, ha a szülő döntése és a gyermek legjobb érdeke egymással ellentétben állnak. Az általános jogszabályi rendelkezéseknek azonban mindig lehetőséget kell biztosítaniuk az egyéni szempontok érvényesítésére. A szülők neveléshez való jogának az óvodai neveléssel összefüggő állami korlátozása kizárólag abban az esetben fogadható el, ha az összhangban áll a gyermek legjobb érdekével (éppen az ezzel ellentétes szülői döntést korrigálja), továbbá azon esetekre korlátozódik, amikor valamilyen kiemelten fontos cél vetődik fel (pl. az iskolai beilleszkedés elősegítése). Esetleges felmentési kérelem esetében a kérelem elbírálása során a szülő nyilatkozata és adott esetben a szülő által a kérelem mellékleteként becsatolt dokumentáció nem hagyható figyelmen kívül és az csak a gyermek legjobb érdekének sérelme esetén utasítható el.[85]

Az óvodai nevelés alóli felmentés kapcsán a gyermek legjobb érdekét az a szabályozás veszi figyelembe, amely az óvodai felmentést a gyermek, illetve családja körülményeiben bekövetkezett változásokat is figyelembe véve, a szülő kérelme alapján tanévről tanévre teszi lehetővé. Az óvodai felmentés nem

[83] 1/2023. (I. 4.) AB határozat, Indokolás [44].

[84] 3046/2013. (II. 28.) AB határozat, Indokolás [40], [43].

[85] 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [100], [103].

zárható ki objektív alapon azon négy és öt év közötti gyermekek esetén, akik esetében a szülők korábban nem kérelmezték a gyermek óvodalátogatás alóli felmentését.[86]

Az Alkotmánybíróság a gyermek iskolaérettségével kapcsolatosan megállapította, hogy a lényeg az, hogy a gyermek pontosan abban a tanévben kezdhesse meg általános iskolai tanulmányait, amikor az ahhoz szükséges életkort és az iskolaérettséget is eléri (így a felmentés egy nevelési évre történő biztosítása nem kedvezményszabály, hanem az eltérő születési időpontokból következően kialakuló egyenlőtlenségeket kiegyenlítő rendelkezés). Erről elsősorban a szülő dönthet, de a gyermek legjobb érdeke alapján, az államnak pedig mögöttes felelőssége van. Az viszont nem szolgálja a gyermek érdekét, hogy csak amiatt kelljen megkezdeni az iskolát, mert a szülő bármely okból elmulasztja a kérelem megfelelő benyújtását. Az állami intézményrendszernek biztosítania kell, hogy a gyermek csak abban az esetben kezdhesse meg az általános iskolai tanulmányait, ha valóban iskolaérettnek minősül.[87]

Ide kapcsolódik az is, hogy az Alkotmánybíróság szerint a sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének meghosszabbítását csak akkor lehetséges korlátozni, ha biztosítják, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekek az óvodai nevelés során megkaphassák az ahhoz szükséges fejlesztést, amely esélyt ad nekik arra, hogy tankötelezettségüket a normál tanrendű gyermekekkel integrált oktatásban teljesíthessék.[88]

Egy másik ügyben a XVI. cikk (1) bekezdésének sérelmét okozta az Alkotmánybíróság szerint az is, hogy a jogalkotó nem alakított ki a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő gyermekekre vonatkozóan az egyéni szempontok megfelelő mérlegelését lehetővé tevő további kedvezményszabályokat. Ahhoz ugyanis, hogy ezek a tanulók a jövő generációinak aktív, alakító tagjaivá válhassanak, szükség van hatékony, az érintett gyermekek tanulási nehézségeinek felszámolását érdemben segítő, egyénre szabott felzárkóztatás segítő közoktatási nevelési szabályrendszer kialakítása és fenntartása. Ugyan nem vezethető le egy bizonyos meghatározott kedvezmény biztosításához fűződő jog (illetőleg állami kötelezettség), de az állam a közoktatás szabályrendszerének átalakításakor nem számolhat fel szakmailag indokolt, megalapozott kedvezményt anélkül, hogy ezzel egyidejűleg ne gondoskodna az

[86] 20/2022. (X. 13.) AB határozat, indokolás [29]–[30].

[87] 9/2021. (III. 17.) AB határozat, Indokolás [129]–[147].

[88] 17/2021. (V. 13.) AB határozat, Indokolás [54]–[57].

érintettek számára más, a megszüntetett kedvezménnyel egyenértékű, valódi segítséget nyújtó könnyítésről.[89]

6.4. Szociális biztonság

Szociális téren az Alkotmánybíróság részben a XVI. cikk (1) bekezdése alapján [részben pedig a XV. cikk (2) bekezdésére alapozva] megállapította, hogy alaptörvény-ellenes megkülönböztetést valósított meg az a szabályozás, amelynek értelmében a törvény különbséget tett (nem volt ugyanis azonos a családi pótlék mértéke) a közös háztartásban nevelt gyermekek (akiknek a szülei nem közösek) között aszerint, hogy a szüleik élettársi kapcsolatban, vagy házasságban élnek-e.[90]

A gyermekről való gondoskodás körében az Alkotmánybíróság azt is kiemelte, hogy nem jelenti a XVI. cikk sérelmét, ha a beteg gyermek otthoni ápolásáról döntő szülő elesik a társadalombiztosítás bizonyos ellátásaitól (pl. nem szerez biztosítási időt). Ez alappal abban az esetben vetődhetne fel (ahogy a gyermek emberi méltóságának sérelme is), ha az indítványozónak semmiféle választási lehetősége nem lenne, azaz ellenkező szándéka ellenére a gyermeket kötelezően bentlakásos vagy nappali gondoskodást nyújtó intézménybe kellene adnia, azaz nem lenne lehetőség az otthoni ápolással biztosítani a gyermek számára a szülő által legjobbnak tartott gondoskodást.[91]

7. Összegzés

A fentiek alapján látható, hogy a gyermek védelemhez és gondoskodáshoz való joga egy komplex szabályozási rendszer része, amelynél nem csak a nemzetközi szabályozási környezet jelentősége erőteljes, de egyúttal az Alaptörvény alapján álló alkotmányjogi szabályozás is több lábon áll. Alapvetően a családra és azon belül a szülő-gyermek viszonyra vonatkozó kérdéseket is több aspektusból lehetne vizsgálni, ezek közül jelen tanulmány a gyermek szempontjából igyekezett feltérképezni a szabályozási környezetet és az alkotmánybírósági gyakorlatot.

[89] 9/2019. (III. 22.) AB határozat, Indokolás [81]–[82].

[90] 14/2014. (V. 13.) AB határozat, Indokolás [45].

[91] 3222/2018. (VII. 2.) AB határozat, Indokolás [37].

Jelen esetben az alkotmánybírósági gyakorlat kiemelése nem csak annak szól, hogy a vizsgálat középpontjában az alkotmányjogi kérdések elemzése áll, hanem annak is, hogy az Alkotmánybíróságnak kifejezetten gazdag a tárgykörben folytatott gyakorlata.

A fentiek alapján elmondható, hogy az Alkotmánybíróság (különösen az utóbbi néhány évben) rendkívül fontos szerepet vállal a gyermekjogok egyes elemeinek kibontásában és értelmezésében. Látható, hogy az Alkotmánybíróság nagyon nagy figyelmet fordít arra, hogy az Alaptörvény XVI. cikkét érintő ügyekben (de ezen a cikken túlmenően is) minden esetben a gyermek legjobb érdekének figyelembevételét állítsa a vizsgálat középpontjába. A tárgykörben hozott kiemelkedően nagy arányú megsemmisítő döntés pedig jól rávilágít arra, hogy a vizsgált területen nagyon sok olyan speciális eset vetődik fel, amelyet nehéz kizárólag a jogszabályokra támaszkodva eldönteni, ennélfogva az Alkotmánybíróság döntései nem csak reflektálnak a szakjogi döntésekre, de egyúttal kifejezetten előremutatóak is a gyakorlat számára.

VII. Magánjog

A FOGYASZTÓ EURÓPAI ÉS MAGYAR JOGI FOGALMÁNAK VÁLTOZÁSA A RENDSZERVÁLTOZÁSTÓL NAPJAINKIG

Gyulai-Schmidt Andrea*

1. Bevezetés – a sokarcú fogyasztó a német jogfejlődés példáján

A fogyasztó fogalma eredetileg közgazdaságtani és szociológiai gyökerekre vezethető vissza, amely Európában csak a XX. század derekára épült be a jogi terminológiába.[1] Míg a szocializmusból kilábaló országok számára a fogyasztóvédelmi jog önállósodása és a fogyasztó személyének kiemelt értékelése az 1989/90-es rendszerváltozástól datálható,[2] addig Nyugat-Európa jogfejlődése évtizedekkel előttünk járt. Így például a nyugatnémet jogrendszerben már az 1950-es években határozott próbálkozások kezdődtek a fogyasztó fogalmának konkrétabb körülhatárolására,[3] míg az európai integráció történetében ez a folyamat csak a 70-es évektől kezdődik.[4]

Előfutárként a német, illetve nyugatnémet jogban három vezérelv alakult ki a fogyasztó mint speciális jogalany fogalmi megközelítésére. A német Polgári

* Habilitált egyetemi docens, Polgári Jogi Tanszék.

1 Szabó Péter: A fogyasztó fogalma és a fogyasztói szerződés értékelésének egyes kérdései az Európai Unió Bíróságának néhány újabb döntése tükrében. *Európai Jog,* 2017/1. 1.

2 Ld. az 1945 utáni szocialista korszak szűk fél évszázadának fogyasztási szempontból három szakaszra osztott történetét, Valuch Tibor: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk,* 2008/3. 40–41., 45–53.

3 Franziska Weber: Das Verbraucherleitbild des Verbrauchervertragsrechts – im Wandel? *Verbraucher und Recht,* 2020/1. 9.

4 Fazekas Judit: *Fogyasztóvédelmi jog 2.0.* Budapest, Gondolat, 2022. 17–27.

Törvénykönyv (BGB)[5] kezdetben az autonóm polgárt állította a középpontba, és a gazdasági liberalizmus jegyében az egyént racionális és önérdekű lénynek tételezte.[6] Az első német fogyasztóvédelmi modell, az ún. „régi liberális védelmi modell" *(altliberale Schutzmodell)* szerint a fogyasztó mint *„homo oeconomicus"*, nem igényel különösebb védelmet, saját felelősségére cselekszik. A magánautonómia haszonélvezőjeként neki is lehetősége van a hasznok maximalizálására.

A kezdeti liberális modell napjainkra jelentős fejlődésen ment keresztül. Ennek közbenső lépcsőfokaként létrejön az „információra szoruló és informálható" fogyasztó (azaz a „felvilágosítandó *homo oeconomicus*"), aki az „információs modell" *(Informationsmodell)* szerint kellő mértékű tájékoztatásra szorul, hogy optimális döntést hozhasson jogügyletei megkötése során.[7] Ahelyett, hogy azt feltételeznénk, hogy a fogyasztó már minden információval rendelkezik, ez a modell a fogyasztót információt igénylő és egyúttal tájékozódásra képes személynek tekinti. Ha megkapja a hiányzó tájékoztatást, akkor képes önállóan és racionálisan dönteni. Ennek megfelelően a rossz döntések az információhiány következményei.

Míg az „információs modell" a fogyasztói szerződési jogban gyökeredzik, addig az „ingadozó fogyasztó" *(flüchtige Verbrauche")* képe a tisztességtelen versenyfeltételek köréből származtatható. Ezzel összefüggésben beszélünk a német fogyasztóvédelmi jogban „szociális védelmi modellről" *(soziales Schutzmodel")* is.[8] Az ingadozó fogyasztó a jogalanyok azon csoportját foglalja magában, akik például a reklámokat nem különös figyelemmel és megfontolással olvassák, hanem gyorsan átfutják és gyanútlanul veszik tudomásul akár a túlzó állításokat is. Ebből a fogyasztói magatartásból származtatható a „gyámoltalan fogyasztó" modellje, aki például kiskorú, beteg, átfogó gondozásra szorul, és „akit a megtévesztés legkisebb kockázatával szemben is védeni kell".[9]

---

5 Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Hatályos 1900. január 1. Az újraszámozott, az Európai Közösség irányelveit is figyelembe vevő BGB 2002. január 1-jén lépett hatályba. https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/.

6 Peter Häberle: *Das Menschenbild im Verfassungsstaat.* 4. Aufl. (Schriften zum Öffentlichen Recht [SÖR], Band 540) Berlin, Duncker&Humblot, 2008. 53.

7 Marina Tamm: *Verbraucherschutzrecht.* 1. Aufl. Mohr Siebeck, 2011. 143. 9. lj.; Philipp Hacker: *Verhaltensökonomik und Normativität*. Mohr Siebeck, 2017. 399.

8 Weber i. m. 10.

9 Utóbbi megállapításhoz Micklitz találóan jegyzi meg, hogy ez hovatovább a „Schutz der Dummen" (buták védelme). Stephan Micklitz: § 13. Verbraucher, § 14 Unternehmer. In: *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch (BGB).* 5. Aufl. 2010. 13–14. §, 10. széljegyzet.

A méltányossági szemlélet értelmében kezdetben az ingadozó fogyasztó modelljének széleskörű alkalmazása valósult meg. Majd a német fogyasztói szerződési jogban az „információs modell" és a „védelmi modell" kombinált megközelítése alakult ki, de nem általános érvénnyel, hanem ahogyan az eset összes körülménye megkívánja.

2. A fogyasztó fogalmának európai jogi megközelítése

Az 1970-es 80-as években az európai jogértelmezés a fogyasztó személyével összefüggésben mind szerződéses jogi, mind a tisztességtelen kereskedelemre vonatkozó versenyjogi megközelítéssel erősen a védelmi funkcióra összpontosított.10 Ez a szemlélet dominált az Egységes Európai Okmány[11] (1986), illetve a Maastrichti Szerződésben[12] rögzített európai belső piac létrehozataláig. Ettől kezdve a fogyasztó egységes belső piacon betöltött gazdasági szerepe erőteljesebben jelenik meg. Az újabb modellek tehát már nagyobb fokú információfeldolgozó képességet tulajdonítottak a fogyasztónak. Ilyen például a *Steindorff* által kidolgozott „belső piac orientált információs modell",[13] amely szerint a fogyasztótól elvárható, hogy eleget tegyen „a belső piac megteremtése érdekében ráruházott feladatnak", és bizonyos információs terheket viseljen.

A német jog által inspirált „információs modell" irányába történő elmozdulás az áruk szabad mozgásával kapcsolatos európai bírósági ítélkezési gyakorlatban is kimutatható, amennyiben a fogyasztóvédelmi intézkedések indokolhatják az áruk szabad mozgásának korlátozását.[14] Mindazonáltal az Európai

[10] Weber i. m. 10.

[11] Az Egységes Európai Okmány (1986) módosította az Európai Közösségeket létrehozó szerződéseket, és európai politikai együttműködést teremtett. Hatályos: 1987. július 1-jétől. https://tinyurl.com/4zks898v

[12] A Maastrichti Szerződés értelmében az Európai Unió az Európai Közösségekre mint első pillérre, és két további együttműködési területre: a közös kül- és biztonságpolitikára (KKBP) mint második pillérre és a bel- és igazságügyi (IB) együttműködésre mint harmadik pillérre épül. Aláírva: Maastricht (Hollandia), 1992. február 7. Hatályos: 1993. november 1. https://tinyurl.com/bdhu8e4u

[13] Ernst Steindorff: *EG-Vertrag und Privatrecht.* Berlin, Nomos, 1996. 196.

[14] C-120/78. sz. ügy, Rewe-Zentral AG v. Bundesmonopolverwaltung für Branntwein (1979. február 20.), ECLI:EU:C:1979:42; C-193/80. sz. ügy, Bizottság v. Olaszország (1981. december 9), ECLI:EU:C:1981:298; C-178/84. sz. ügy Európai Közösségek Bizottsága v. Németországi Szövetségi Köztársaság (1987. március 12.), ECLI:EU:C:1987:126; C-362/88. sz. ügy, GB-INNO-BM v. Confédération du Commerce Luxembourgeois (1990. március 7.), ECLI:EU:C:1990:102, 17–18. széljegyzet, ld. bővebben az Európai Unió Bírósága áruk szabad mozgására vonatkozó alapügyeihez Roman Wolfsegger: *Das europäische Verbraucherleitbild*

Bíróság (2009. december 1-jével az Európai Unió Bírósága, rövidítve: Bíróság, és EUB) esetjogának célja a határokon átnyúló kereskedelem előmozdítása.[15] Ez az alapszabadságokra épülő esetjog előkészítette az utat az ún. átlagfogyasztó fogalmának megalkotásához, amely fogalom a német bizonytalankodó, „ingadozó fogyasztó" helyébe egy intelligensebb „neoklasszikus *homo oeconomicus*" modellt kíván a középpontba helyezni.[16]

2.1. A fogyasztó fogalmának differenciálódása az irányelvek tükrében

Tekintettel arra, hogy az európai primerjog egzakt definíciót nem használ az európai fogyasztó meghatározására, ezért a fogyasztó fogalmát leginkább az európai szekunder jogforrásokból ismerhetjük meg. Ezeken belül leginkább az európai bírósági jogértelmezésre alapított irányelvek tartalmaznak útmutatást, amelyek a fogyasztó fogalmát általában a természetes személyek körére szűkítik, akik végfelhasználóként kötnek szerződést valamely vállalkozással. Példaképpen említhető itt az Európai Parlament és a Tanács 2008/48/EK irányelve (2008. április 23.) a fogyasztói hitelmegállapodásokról és a 87/102/EGK tanácsi irányelv hatályon kívül helyezéséről,[17] az időközben hatályon kívül helyezett Európai Parlament és a Tanács 1999/44/EK irányelve (1999. május 25.) a fogyasztási cikkek adásvételének és a kapcsolódó jótállásnak egyes vonatkozásairól és az azt felváltó ún. Ikerirányelvek közül az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/770 irányelve (2019. május 20.) a digitális tartalom szolgáltatására és digitális szolgáltatások nyújtására irányuló szerződések egyes vonatkozásairól,[18] és az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/771 irányelve (2019. május 20.) az áruk adásvételére irányuló szerződések egyes vonatkozásairól, az (EU) 2017/2394 rendelet és a 2009/22/EK irányelv módosításá-

unter besonderer Berücksichtigung des Lebensmittelrechts. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Rechtswissenschaften. Linz, Johannes Kepler Universität, 2015. 4–7.

15 Peter Rott: Der „Durchschnittsverbraucher" – ein Auslaufmodell angesichts personalisierten Marketings? *Verbraucher und Recht,* 2015/5. 163.

16 Weber i. m. 11.

17 Az Európai Parlament és a Tanács 2008/48/EK irányelv 3. cikk a) pontja alá tartozó ügyletek keretében a „fogyasztó": olyan természetes személy, aki olyan célból jár el, amely kívül esik szakmája, üzleti tevékenysége vagy foglalkozása körén. EUHL L 133/66. https://tinyurl.com/4answpa2

18 Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/770 irányelve (2019. május 20.) a digitális tartalom szolgáltatására és digitális szolgáltatások nyújtására irányuló szerződések egyes vonatkozásairól, EUHL L 136/1.

ról, valamint az 1999/44/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről,[19] illetve az utóbbi nyáron elfogadott európai parlamenti és tanácsi (EU) 2024/1799 irányelv (2024. június 13.) az áruk javítását előmozdító közös szabályok meghatározásáról, továbbá az (EU) 2017/2394 rendelet, valamint az (EU) 2019/771 és az (EU) 2020/1828 irányelv módosításáról.[20] Nem utolsó sorban kiemelhető még a fogyasztó jogalanyiságának meghatározása tekintetében a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló 2005/29/EK irányelv[21] (a továbbiakban: UPC irányelv)[22], amely nem csak általában definiálja a fogyasztót, de az ún. átlagfogyasztó specifikusabb jellemzőit is igyekszik összefoglalni.

2.1.1. A „fogyasztó" általános fogalma az európai irányelvekben

A 2.1. pontban felsorolt fogyasztóvédelmi irányelvek közös jellemzője, hogy a fogyasztó fogalmát elsődlegesen a természetes személyekre vetítve határozzák meg. Így például az áruk adásvételére irányuló szerződések egyes vonatkozásairól szóló (EU) 2019/771 irányelv (22) preambulumbekezdése szerint:

> „A fogyasztó meghatározásának azokra a természetes személyekre kell kiterjednie, akik nem kereskedelmi, üzleti, kézműipari vagy szakmai célból járnak el. Ugyanakkor a tagállamok szabadon meghatározhatják azt is, hogy olyan *kettős célú szerződések* esetében, amelyeknél a szerződést részben a személy kereskedelmi tevékenységi körébe tartozó, részben pedig azon kívül eső célból kötik, és a kereskedelmi cél annyira korlátozott, hogy a szerződés egésze szempontjából nem elsődleges, az

[19] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/771 irányelve (2019. május 20.) az áruk adásvételére irányuló szerződések egyes vonatkozásairól, az (EU) 2017/2394 rendelet és a 2009/22/EK irányelv módosításáról, valamint az 1999/44/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről, EUHL L 136/28.

[20] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2024/1799 irányelve (2024. június 13.) az áruk javítását előmozdító közös szabályok meghatározásáról, továbbá az (EU) 2017/2394 rendelet, valamint az (EU) 2019/771 és az (EU) 2020/1828 irányelv módosításáról, EUHL L 1–20. ELI: http://data.europa.eu/eli/dir/2024/1799/oj

[21] Az Európai Parlament és a Tanács 2005/29/EK irányelve (2005. május 11.) a belső piacon az üzleti vállalkozások fogyasztókkal szemben folytatott tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatairól, valamint a 84/450/EGK tanácsi irányelv, a 97/7/EK, a 98/27/EK és a 2002/65/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvek, valamint a 2006/2004/EK európai parlamenti és tanácsi rendelet módosításáról („Irányelv a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról") EUHL L 149/22. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=celex:32005L0029.

[22] Ld. bővebben Tárczy Edit: A UCP irányelv és implementálása a nemzeti jogrendszerekbe. *Miskolci Jogi Szemle,* 2012/1. 143–157.

> adott személy fogyasztónak is tekintendő-e, és milyen feltételek mellett."

Az újabb irányelvek keretei között tehát már egyértelműen elfogadott, hogy kétséges esetben, például, ha egy vállalkozás, illetve annak tagjaként, vezető tisztségviselőjeként, esetleg egy fogorvosnő az éves szakmai konferenciára, vagy az orvosbálra vesz magának alkalmi ruhát, akkor ezt mint fogyasztó tehesse meg. A fentiek tükrében egyértelműnek tűnik, hogy ugyanez a személy fogfúrót gazdasági-üzleti tevékenysége körében, falfúrót viszont fogyasztóként vásárol.

Továbbá ugyanezen irányelv (21) preambulumbekezdése azt is kilátásba helyezi, hogy a tagállamok olyan szerződésekre is kiterjesszék a fogyasztók számára nyújtott védelmet, amelyekben a jogosult olyan természetes vagy jogi személy, amely például nem kormányzati szervezet, induló vállalkozás vagy kkv, ezért eredetileg nem tartoznak a természetes személy végfelhasználókat magukban foglaló fogyasztói definíciós körbe.

Példaként említhető még az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/302 rendelete,[23] amely a fenti lazuló tendenciát követve, rámutat arra, hogy

> „[a]z áruk vagy szolgáltatások végfelhasználóként, általános hozzáférési feltételek alapján történő megvásárlásakor a fogyasztó és a vállalkozás – különösen a mikrovállalkozások és a kkv-k – gyakran hasonló helyzetben vannak. Ezért az e rendelet alkalmazásában *vevőként eljáró fogyasztót és vállalkozást* egyaránt védeni kell az állampolgárságon, lakóhelyen vagy letelepedési helyen alapuló megkülönböztetéstől."

E védelem nyilvánvalóan nem terjed ki azokra a vállalkozásokra, akik valamely árut vagy szolgáltatást későbbi viszonteladás, átalakítás, feldolgozás, bérbeadás vagy alvállalkozásba adás céljából vásárolnak meg, mivel ez hatással lenne más vállalkozásokat is érintő forgalmazási rendszerekre, és a vásárlás ez esetben nem történne kizárólag végfelhasználás céljából (16. preambulumbekezdés).

[23] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2018/302 rendelete (2018. február 28.) a belső piacon belül a vevő állampolgársága, lakóhelye vagy letelepedési helye alapján történő indokolatlan területi alapú tartalomkorlátozással és a megkülönböztetés egyéb formáival szembeni fellépésről, valamint a 2006/2004/EK és az (EU) 2017/2394 rendelet, továbbá a 2009/22/EK irányelv módosításáról.

2.1.2. Az „átlagfogyasztó” fogalma az európai irányelvekben

A fogyasztói fogalom további cizellálódásának lehetünk tanúi, amikor a versenyjogi elemeket magában hordozó tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatokról szóló UPC irányelv 5. cikk (2) bekezdésének b) pontja vagy a 6. cikk (1) bekezdése, a 7. cikk (1)–(2) bekezdései vagy a 8. cikke kifejezetten foglalkozik az átlagfogyasztó hátrányára elkövethető jogsértő magatartásokkal.[24] A UPC irányelv (18) preambulumbekezdése arra is felhívja a figyelmet, hogy az átlagfogyasztó modellje az arányosság elvével összhangban, egyfajta viszonyítási alapul szolgál, aki – az Európai Bíróság értelmezése szerint – „megfelelően tájékozott, figyelmes és körültekintő, figyelembe véve a társadalmi, kulturális és nyelvi tényezőket is, ugyanakkor ez az irányelv rendelkezik azon fogyasztók kihasználásának megakadályozásáról is, akik tulajdonságaik alapján különösen kiszolgáltatottak a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatoknak. Amennyiben egy kereskedelmi gyakorlat célzottan egy bizonyos fogyasztói csoportra – például a gyermekekre – irányul, kívánatos, hogy a csoport átlagtagja szempontjából megvizsgálják a kereskedelmi gyakorlat hatását.”

A UPC irányelv 2. cikke a) pontja a fogalommeghatározások között a fogyasztót általában olyan természetes személyként definiálja, „aki az ezen irányelv szabályozási körébe tartozó kereskedelmi gyakorlatok során kereskedelmi, ipari, kézműipari vagy szakmai tevékenységén kívül eső célok érdekében jár el.” Ez egy objektivizált tág fogalom ahhoz képest, hogy a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok körében az irányelv 5. cikke (2) bekezdésének b) pontja a látóterét már az átlagfogyasztóra szűkíti, akinek egy bizonyos termékkel, szolgáltatással kapcsolatos gazdasági magatartását a vállalkozás által tanúsított tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat jelentősen torzítja vagy torzíthatja.

Az irányelv 5. cikkének (3) bekezdése az átlagfogyasztó képét tovább cizellálva, bizonyos *különösen sérülékeny csoportokat*, például a szellemi vagy fizikai adottságuk, valamint életkoruk, hiszékenységük okán helyez a középpontba, akiknek gazdasági magatartását a kereskedői tisztességtelen gyakorlatok torzítják. Ezek olyan csoportok, amelyek alapvetően nem tájékozottak, nem figyelmesek és nem túl intelligensek, vagy tapasztaltak az általuk kötendő vagy megkötött jogügyletek terén. Az irányelvben említett lista e tekintetben nem kimerítő. A társadalmi, kulturális vagy nyelvi sajátosságok miatt a tagállamok között is lehetnek eltérések. A *kiszolgáltatott fogyasztó* az átlagfogyasztói kategóriával szemben mint speciális alcsoport, vagy egyenesen egyfajta kivételként fogható föl.

[24] Ld. bővebben az áltagfogyasztó mércéjéhez Fazekas i. m. 72–73.

A UPC irányelv (18) preambulumbekezdése felhívja a figyelmet, hogy „az átlagfogyasztókra vonatkozó vizsgálat nem statisztikai alapú vizsgálat. A nemzeti bíróságok és hatóságok – az Európai Bíróság esetjogának figyelembevételével – saját mérlegelési jogkörükben határozzák meg az átlagfogyasztó adott esetben tanúsított jellegzetes viselkedését."

2.2. Az átlagfogyasztó fogalma az Európai Bíróság esetjogában

A fogyasztó fogalmának helyes értelmezését illetően a Bíróság ítéleteinek esetjoga[25] tematikailag kettéválik egyrészt aszerint, hogy általában kit tekintünk fogyasztónak, és ez a személy lehet-e akár szűk körben vállalkozás is, vagy csak természetes személy, másrészt pedig aszerint, hogy ez a fogyasztó mint speciális jogalany mely további – egységesített szempontok szerint – objektivizálható személyes tulajdonságai, adottságai miatt védendő, és ezáltal milyen okok vezethetnek arra, hogy a polgári jogi jogügyletek mellérendelő szerkezetét – részben és kivételes jelleggel – felrúgva a fogyasztóra kedvezőbb szabályozás kerüljön megállapításra.[26]

A témában érintett számos európai bírósági ítélet közül, az alábbiakban az átlagfogyasztóra vonatkozó esetjogot mutatjuk be a teljesség igénye nélkül, amelyet a Bíróság az 1990-es évek közepétől dolgozott ki, és a *Gut Springenheide* ítélet[27] óta következetesen a „kellően tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő átlagfogyasztó" mércéjeként alkalmazza a fogyasztói/ átlagfogyasztói definíció meghatározásához.

2.2.1. A Mars ítélet

A Bíróság az 1995-ös Mars ítéletében[28] bontotta ki először az átlagfogyasztó fogalmának koncepcióját. Az ügy alapjául egy reklámkampány szolgált, amely

[25] Az Európai Bíróság átlagfogyasztó fogalmával kapcsolatos joggyakorlatát elemzi: Balogh Virág: Az átlagfogyasztó fogalmával kapcsolatos egyes kérdések. *Jogi Tanulmányok,* 2016. 297–298. https://tinyurl.com/45sn2xwb

[26] Ld. kritikusan Vékás Lajos: A fogyasztói adásvételről szóló EK-irányelv és átültetése a magyar polgári jogba. *Magyar Jog,* 2000/11. 647.

[27] C-210/96. sz. ügy, Gut Springenheide GmbH und Rudolf Tusky v. Oberkreisdirektor des Kreises Steinfurt- Amt für Lebensmittelüberwachung (1998. július 16.), ECLI:EU:C:1998:369.

[28] C-470/93. sz. ügy, Verein gegen Unwesen in Handel und Gewerbe Köln e.V. v. Mars GmbH 1995. július 6.), ECLI:EU:C:1995:224.

olyan pálcikás jégkrémrudakra irányult, amelyek adagolt mennyiségét a termék korábbi változatához képest 10%-kal megnövelték, és ezt a termék csomagolásán egy másik színnel kiemelt csíkkal jelezték, amelyen a „+10%" felirat szerepelt. Kifogásként merült fel a csík vizuális megjelenése, mivel az a csomagolás több mint 10%-át fedte le, és a fogyasztó ezért tévesen azt feltételezhette, hogy a szeletet a csík méretének megfelelően növelték meg.

A Bíróság ítéletében a fogyasztók fenti módon való megtévesztésének kifogását azzal utasította el, hogy álláspontja szerint az észszerűen gondolkodó fogyasztóktól elvárható, hogy tudják, nem feltétlenül van összefüggés a termék mennyiségének növekedését jelző reklámfeliratok mérete és e növekedés mértéke között (24. széljegyzet). Ebben az ítéletben a Bíróság először fogalmazta meg az „észszerűen gondolkodó fogyasztó", illetve az „észszerűen körültekintő fogyasztó" modelljét, aki tisztában van azzal, hogy a termék csomagolásán lévő felirat, jelen esetben a százalékos megjelölés és a valódi fizikai arányok az áru kelendőbbé tétele érdekében olykor eltérhetnek. A Bíróság *Mars* ítéletében abból indul ki, hogy a fogyasztó magabiztos és kritikus gondolkodású, aki a rendelkezésre álló termékinformációkat racionálisan használja fel, a reklámüzenetekre kritikusan reflektál, aki képes a termékinformációk alapján saját ítéletet alkotni és ez alapján helyes vásárlói döntést hozni.

Mindenek ellenére a Bíróság ezen korai határozatából még nem derül ki, hogy a racionális fogyasztónak milyen konkrét követelményeknek kell megfelelnie.

2.2.2. A Gut Springenheide ítélet

A Bíróság *Gut Springenheide* döntése a *Mars* ügy továbbfejlesztéseként kiemelkedik az átlagfogyasztó fogalmát konkretizáló döntések sorából. Az alapügy tényállása szerint egy észak-németországi mezőgazdasági vállalkozás a Gut Springenheide GmbH tojásokat értékesített. A tojások „6 gabona – 10 friss tojás" elnevezéssel történő forgalmazását az Élelmiszer-ellenőrzési Hivatal *(Amt für Lebensmittelüberwachung)* megtévesztőnek értékelte, mert a tyúkok takarmányozásához használt hatféle gabonaféle csak az összes takarmánykeverék 60%-át tette ki. A Bíróság kimondta, hogy a tojás értékesítését elősegítő – a csomagoláson szereplő – állítás jogsértő, fogyasztók megtévesztésére alkalmas voltának értékelésekor, az érintett tagállam nemzeti bíróságának figyelembe

kell vennie, hogy „egy kellően tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő átlagfogyasztó valószínűleg hogyan értelmezi ezt az állítást".[29]

A Bíróság a *Gut Springenheide* ügyben hozott döntése kiegészítéseként a *Sektkellerei Kessler,*[30] a *Darbo*[31] és a *Ruwet*[32] ügyekben is állást foglalt. Megállapította, hogy amennyiben a nemzeti bíróságnak nehézséget okoz a vita tárgyát képező állítás vásárlói megtévesztésre alkalmas jellegének megítélése, a közösségi jog nem tiltja meg neki, hogy ezt a nemzeti joggal összhangban, szakértői vélemény beszerzése vagy a fogyasztók, pontosabban a „kellően tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő átlagfogyasztók" körében végzett felmérés útján állapítsa meg.[33]

A Bíróság tehát megerősítette a korábbi ítélkezési gyakorlatában kifejtetteket, miszerint a „megfelelően tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő átlagfogyasztó" ideáltípusából kell kiindulni annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egy megjelölés, védjegy vagy reklám a fogyasztó megtévesztésének minősül-e.

2.2.3. Az átlagfogyasztó vezérelvének átformálódása a XXI. században

Az alábbiakban két olyan EUB döntés bemutatására kerül sor, amelyek a tisztességtelen verseny tilalmával kapcsolatban a klasszikus átlagfogyasztó vezérelvétől való elmozdulásra tesznek kísérletet.

Az EUB 2012-es *purely creative* ítélete[34] annak a kereskedelmi gyakorlatnak a tisztességtelenségére vonatkozik, amikor a fogyasztót arról tájékoztatják, hogy nyert egy díjat, azonban a díj átvételéért díjat számítanak fel. Mindezzel félrevezető módon azt a benyomást keltik, hogy a fogyasztó már nyert, a díj tehát az övé, csak *mellékesen* az átvételért kell egy *csekély* összeget fizetnie. Az EUB a viselkedési közgazdaságtani kutatások talaján megállapítja, hogy az egyének vonakodnak eltérni a *status quo*-tól. Mégis a birtoklási érzet hatására,

[29] A *Gut Springenheide* ítélet 37. széljegyzet.

[30] C-303/97. sz. ügy, Verbraucherschutzverein e.V. v. Sektkellerei G. C. Kessler GmbH & Co. 1999. január 28), ECLI:EU:C:1999:35.

[31] C-465/98. sz. ügy, Verein gegen Unwesen in Handel und Gewerbe Köln e.V. v. Adolf Darbo AG 2000. április 4.), ECLI:EU:C:2000:184.

[32] C-3/99. sz. ügy, Cidrerie Ruwet SA v. Cidre Stassen SA und HP Bulmer Ltd (2000. október 12.), ECLI:EU:C:2000:560.

[33] Wolfsegger i. m. 27–28.

[34] C-428/11. sz. ügy, Purely Creative Ltd és társai v. Office of Fair Trading (2012. október 18.), ECLI:EU:C:2012:651.

amikor a fogyasztók azt feltételezik, hogy már részesültek valamilyen előnyben, könnyebben hoznak irracionális, észszerűtlen döntést. Megállapítható tehát, hogy a pszichológiailag manipulált körülmények, mint a jelen helyzet is mutatja, akadályozzák a fogyasztók racionális döntéshozatalát.

Noha az EUB következtetéseivel ilyen messzire nem ment, de ezen elemzés fényében az átlagfogyasztót nyíltan *irracionális fogyasztóként* lehetett volna jellemezni, olyan fogyasztóként, aki a konkrét esetben – a nyilvánvalóval ellentétben – általában irracionálisan cselekszik.

Az EUB sokat idézett 2015-ös *Teekanne* ügyben[35] hozott határozata az élelmiszercímkékkel kapcsolatos jogesetek sorába illeszkedik. Az alapügy tényállása szerint a Német Szövetségi Fogyasztóvédelmi Központ (*Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände*, a továbbiakban: BVV) keresetet nyújtott be a Landgericht Düsseldorfhoz a Teekanne GmbH & Co. KG-vel (a továbbiakban: Teekanne) szemben. A BVV álláspontja szerint a „Felix málna-vanília-kaland" elnevezésű gyümölcstea csomagolásán feltüntetett adatok szerinti valódi termékösszetétel, és a csomagoláson megjelenő málnaszemek és vaníliavirágok szembetűnő ábrázolása a fogyasztót megtévesztő módon befolyásolják a vásárlásra. A csomagoláson megjelenített gyümölcsábrázolás, valamint a tea elnevezése is arra utalnak, hogy a tea alkotóelemként vaníliát és málnát, de legalábbis természetes vanília- és málnaaromát tartalmaz. Tekintettel arra, hogy málna vagy vanília még nyomokban sem szerepelt a csomagoláson feltüntetett – egyébként sok más gyümölcsöt tartalmazó – összetevők listáján, ezért a BVV kérte a bíróságtól, hogy pénzbüntetés megállapítása mellett kötelezze a Teekanne-t a gyümölcsteával folytatott kereskedelmi gyakorlat keretében történő reklámozás vagy reklámoztatás abbahagyására (18. széljegyzet).

Az EUB az itt vázolt ügyben megállapította, hogy a 2000/13/EK irányelv[36] 2. cikke (1) bekezdése a) pontjának i. alpontja kimondja, hogy „a címkézés és az alkalmazott módszerek nem lehetnek alkalmasak arra, hogy a vásárlót megtévesszék, különösen az élelmiszer jellemzői, és különösen annak természete, azonosítása, tulajdonságai, összetétele, mennyisége, tartóssága, származása vagy eredete, gyártásának vagy előállításának módja tekintetében." Ezért a

[35] C-195/14. sz. ügy, Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände – Verbraucherzentrale Bundesverband e.V. v. Teekanne GmbH & Co. KG (2015. június 4.), ECLI:EU:C:2015:361.

[36] Az Európai Parlament és a Tanács 2000/13/EK irányelve (2000. március 20.) az élelmiszerek címkézésére, kiszerelésére és reklámozására vonatkozó tagállami jogszabályok közelítéséről, HL L 109., 2000.05.06., 29.

fogyasztó joggal várhatja el, hogy „helyes, semleges és objektív információval" lássák el, amely nem félrevezető (31–32. széljegyzet) Következésképpen, „ha valamely élelmiszer címkézése és az alkalmazott módszerek együttesen egy összetevő jelenlétének benyomását keltik a fogyasztóban, noha valójában ezen összetevő nincs jelen ebben az élelmiszerben, akkor egy ilyen címkézés alkalmas a vásárlónak az említett élelmiszer jellemzőivel kapcsolatos megtévesztésére." (41. széljegyzet) Az EUB rámutatott arra, hogy végső soron az előterjesztő nemzeti bíróság feladata annak megvizsgálása, hogy a gyümölcstea tényállás szerinti címkézése *„a szokásosan tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő átlagos fogyasztó"* számára ténylegesen megtévesztőek lehettek-e a málna és vaníliavirág összetevőként vagy az azokból nyert aromák formájában való jelenlétet illetően (41. széljegyzet), azonban ha a fogyasztó el is olvassa az összetevők listáját, mégis félrevezető lehet számára a csomagoláson megjelenő képi ábrázolás.

Az EUB *Teekanne* döntésében tehát nem a címkén lévő írásos listát tekintette elsődlegesnek, elvárva a fogyasztótól annak végigtanulmányozását, hanem csökkentve a fogyasztó információfeldolgozási képességével szemben támasztott követelményeket, a képi ábrázolás elsődlegessége alapján döntött. Ezáltal nem írta ugyan felül, de némiképp elmozdult az átlagfogyasztó *észszerűen figyelmes és körültekintő* modelljétől. Mint ahogy a Törvényszék korábban az egyesített *El Corte Inglés* ügyekben[37] kifejtette, az átlagfogyasztó általában egészében értelmez egy védjegyet és nem elemzi azt részletesen. Továbbá megállapította, hogy az átlagfogyasztó figyelmének szintje nagymértékben attól függ, hogy milyen termékkel vagy szolgáltatással kapcsolatos védjeggyel összefüggésben kell döntenie.[38]

A fogyasztó megfelelő tájékoztatása körében számos hitelmegállapodásra vonatkozó jogeset is született,[39] amelyek részletes ismertetésére jelen tanulmány keretei között ugyan nincs mód, de például a magyar vonatkozású *Kásler* ügy[40] fő tanulságát említve megállapíthatjuk, hogy a tisztességtelen szerződési feltételekről szóló 93/13/EK irányelv[41] 4. cikkének (2) bekezdését akként kell

[37] T-183/02. és a T-184/02. sz. egyesített ügyek, El Corte Inglés v. Office for Harmonisation in the Internal Market (2004. március 17.), ECLI:EU:T:2004:79.

[38] Balogh i. m. 298.

[39] Szabó i. m. 2–4.

[40] C-26/13. sz. ügy, Kásler Árpád, Káslerné Rábai Hajnalka v. OTP Jelzálogbank Zrt. (2014. április 30.), ECLI:EU:C:2014:282.

[41] Az Európai Tanács 93/13/EGK irányelve a fogyasztókkal kötött szerződésekben alkalmazott tisztességtelen feltételekről

értelmezni, hogy a szerződéses feltétel ne csak nyelvtanilag legyen egyértelmű a fogyasztó számára, hanem olyan módon legyen megfogalmazva – például az érintett feltételben meghatározott külföldi pénznem átváltási mechanizmusának konkrét működése, vagy az e mechanizmus és a kölcsön folyósítására vonatkozó többi feltételben előírt mechanizmus közötti viszony –, hogy a fogyasztó képes legyen felmérni azokat a gazdasági következményeket, amelyek az adott szerződéses feltétel alkalmazása során számára jelentősek.[42] Ezzel a szemlélettel a racionális, de megfelelő tájékoztatásra szoruló fogyasztó képe a Bíróság fogyasztói hitelezéssel kapcsolatos joggyakorlatában ismét előtérbe kerül.[43]

A fenti néhány EUB döntést áttekintve megállapíthatjuk, hogy az észszerűen figyelmes és megfelelő körültekintéssel, illetve óvatossággal eljáró átlagfogyasztó képe az elmúlt évtizedekben számos fogyasztóvédelmi irányelv alkalmazása során alakult és fejlődött a *Gut Springenheide* ügytől napjainkig. Az átlagfogyasztó „felelős" egyén, aki egyre inkább felel önmagáért, amihez a rendelkezésre bocsátott információk pontos feldolgozásának elvárása társul. Mindazonáltal az átlagfogyasztói kört az EUB nem tekinti homogén csoportnak. Elismeri, hogy az átlagfogyasztói személyi kör sem egységes, de akár egy konkrét személy figyelme is változik az áruk és szolgáltatások típusa függvényében. Ezáltal az EUB bizonyos célcsoportokra és kiválasztott, sérülékeny embercsoportokra más mércét alkalmaz a figyelem, a megértés és a tájékoztatás szintje tekintetében.[44]

3. A fogyasztó fogalma a magyar jogban

A fogyasztó fogalmának meghatározása szempontjából számos köz- és magánjogi rendelkezés említhető, mégis témánk szempontjából két fontos jogforrást érdemes kiemelni, melyekhez a fogyasztóvédelmi jog körébe sorolható egyéb fogyasztói meghatározások holdudvarként igazodnak. Egyrészt a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (a továbbiakban Ptk.) és viszonyításképpen elődje az 1959. évi IV. törvény (a továbbiakban: r.Ptk.), másfelől a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvény (a továbbiakban: Fgytv) és

[42] Ld. a *Kásler* ítéletet a szerződési feltételek átláthatóságáról, 71–75. széljegyzet.

[43] Ld. bővebben Pomeisl András: A deviza alapú kölcsönszerződések egyes dogmatikai kérdései. (Doktori értekezések 28.) Budapest, Pázmány Press, 2024. 257., 767.; Pomeisl András: A devizaalapú kölcsön fogalmi elemei és konstrukció jogi megítélése a Kúria gyakorlatában. *Acta Humana,* 2017/4. 84–85.

[44] Weber i. m. 11–12.; ld. még kritikusan Balogh i. m. 298–299.

annak fő változásai emelendők ki. A Ptk.-ban foglalt fogyasztói definícióra hivatkozik például a fogyasztó és a vállalkozások közötti szerződések részletes szabályairól szóló 45/2014. (II. 26.) Korm. rendelet 4. § 2) pontja, amely szerint „fogyasztónak a Polgári Törvénykönyvben meghatározott fogyasztó minősül". A tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatok tilalmáról szóló 2008. évi LXVII. törvény (a továbbiakban: Fttv.) 2. § a) pontja az Fgytv.-hez igazodva szabályozza a fogyasztó fogalmát. A r.Ptk. idején még a megszokott számos jogszabályban való multiplikált és részben divergáló fogalmak helyett a jelenlegi *visszafogott* szabályozás professzionálisabb jogszabályszerkesztésre utal. A továbbiakban a Ptk. és az Fgytv. fogyasztói meghatározásait tekintjük át.

3.1. A fogyasztó fogalma a Ptk. és az Fgytv. tükrében

A Ptk. az értelmező rendelkezései között – a 8:1. § (1) bekezdés 3. pontjában – definiálja a fogyasztó fogalmát. Eszerint fogyasztónak minősül „a szakmája, önálló foglalkozása vagy az üzleti tevékenysége körén kívül eljáró természetes személy". E szabályozás a r.Ptk. 685. § d. pontját váltotta fel, ami szerint a „fogyasztó: a gazdasági vagy szakmai tevékenység körén kívül eső célból szerződést kötő személy". A Ptk. megfogalmazása a r.Ptk.-hoz képest annyiban szűkebb, hogy már csak természetes személyek minősülhetnek fogyasztónak, míg a korábbi definíció értelmében a jogi személyek is élvezhették a fogyasztói minőség előnyeit, ha gazdasági vagy szakmai tevékenységükön kívül kötöttek szerződést. Másrészt a hatályos Ptk. fogyasztó fogalma szélesebb körben fedi le a fogyasztói minőség releváns élethelyzeteit, mivel nem korlátozódik a szerződéskötésre, hanem a megkötött jogügyletet megelőző és az azt követő időszakot is tágan felöleli. A törvényi indoklás szerint a változás a fogyasztóvédelmi irányelvekben használt fogyasztói fogalommal való összhang megteremtését szolgálja.[45] Eszerint a fogyasztó elsődlegesen természetes személy, amely alól csak az utazási csomagról szóló irányelv[46] alapján az utazási szerződések „megrendelő" fogalma képez kivételt.[47]

[45] Ld. bővebben Fazekas i. m. 67.

[46] (EU) 2015/2302 irányelv (2015. november 25.) az utazási csomagokról és az utazási szolgáltatásegyüttesekről szóló irányelv 3. § 6. pont alapján utazónak minősül minden olyan személy, akinek szándékában áll egy, ezen irányelv hatálya alá tartozó szerződés megkötése vagy egy ilyen szerződés alapján utazásra jogosult.

[47] Ezzel harmonizál a Ptk. 254. §-a is.

Az irányelvek szellemében, hasonló átalakulás tanúi lehetünk az Fgytv. 1997-óta nyomon követhető fogyasztói fogalom többszöri módosulása terén. Az Fgytv. fogyasztó fogalma 2008 óta – azaz már a Ptk. módosult hatálybalépését megelőzően – nem általában minden végfelhasználóra vonatkozik, aki önálló foglalkozásán és gazdasági tevékenységi körén kívül jár el, hanem a fogalom leszűkül itt is a természetes személyekre. A Ptk.-val ellentétben azonban a definíció annyiban továbbmegy, hogy részletezi is azokat a jogcímeket, jogi kapcsolatokat, amelyek relevánsak a fogyasztói minőség *elnyerése* szempontjából. Az Fgytv. ezáltal a fogyasztót, a Ptk. szóhasználatával is rímelve, olyan természetes személyként határozza meg, aki az önálló foglalkozásán és gazdasági tevékenységén kívül eső célok érdekében jár el, aki árut vesz, rendel, kap, használ, igénybe vesz vagy az áruval kapcsolatos kereskedelmi kommunikáció, ajánlat címzettje (Fgytv. 2. § 10. pont).

A fogyasztói minőség meghatározó eleme tehát a természetes személyi jogalanyiság, és a tevékenység nem üzleti, gazdasági jellege. Egy üzleti vállalkozás akkor sem lehet fogyasztó, ha gazdasági tevékenységi körén kívül jár el, viszont ugyanezen vállalkozás ügyvezetője, ha családja, illetve személyes igényei kielégítésére vesz, rendel, kap, használ bizonyos árut vagy szolgáltatást, fogyasztónak minősül. Egy bútorkereskedő egyéni vállalkozó tevékenységi körében, viszonteladóként eljárva, nem tekinthető fogyasztónak, azonban ugyanez a személy, ha a nappalijába vásárol egy komódot saját maga és családja örömére, akkor fogyasztói minőségben köt ügyletet.[48] Mindazonáltal a Ptk. szakértői javaslatához Vékás Lajos professzor megállapította, hogy a szabályozás

> „a természetes személyeknek is csak meghatározott élethelyzetben biztosítana magánjogi többletvédelmet. Álláspontja szerint a szerződési szabadságot korlátozó fogyasztóvédelmi normáknak szituációkat (jogviszonyokat) kell védelemben részesíteni. A fogyasztói jogviszony minden esetben azt feltételezi, hogy az ügylet személyes (családi, háztartási) szükségletek kielégítését szolgálja, ezért az új szabályozás kizárólag e jogviszonyok keretében kívánja csak védelemben részesíteni a természetes személyeket.” (Szakértői Javaslat, 757. o.)[49]

[48] Fazekas i. m. 2022. 68.

[49] Osztovits András: A fogyasztófogalma az új Ptk.-ban. *Ptk.2013.hu,* 2013. 05. 02. https://tinyurl.com/yhh2u5w9

Speciális eset a békéltető testületek előtt való fellépés tekintetében, – azaz nem általános jelleggel, – hogy civil szervezet, egyházi jogi személy, társasház, lakásszövetkezet is fogyasztónak minősülhet, amennyiben árut vesz, rendel, kap, használ, igénybe vesz vagy az áruval kapcsolatos kereskedelmi kommunikáció, ajánlat címzettje. 2024. január 1-je előtt még a kis- és középvállalkozás is ebbe a kedvezményezetti körbe tartozott, de ennek vitathatatlan üzleti, gazdasági jellege miatt a jogalkotó végül kivette az egyébként nonprofit civilszervezeteket, illetve az egyértelműen nem gazdasági társaságokat felsoroló listáról.

A fentiekkel ellentétben, a korábbi és időközben megdőlt joggyakorlat szerint még akár egy vállalkozás is lehetett kivételes esetben fogyasztó, ha egyébként végfelhasználói minőségét igazolni tudta. Így például az EBH 2005. 1321. számú döntésében a felperes, aki mint kft. vásárolt telefonkészüléket, nyilvánvalóan a gazdasági és szakmai tevékenységét is elősegítendő célból, mégis lehetett fogyasztó, tekintettel arra, hogy ő volt a telefonkészülék előfizetője és végső felhasználója. Ezért azt nem gazdasági vagy szakmai tevékenysége körében, hanem azon kívül, ún. kettős célú *(dual-use)* szerződés gyanánt, fogyasztóként vásárolta.

3.2. A magyar joggyakorlat egyes tendenciáiról – az átlagfogyasztói idea hazai jellemzőiről

A fogyasztó fogalmát definiáló törvényi szabályozás nem foglalkozik az „átlagfogyasztó” mibenlétével. Sokkal inkább hívható ehhez segítségül a magyar bírói gyakorlat.[50] Például a Fővárosi Ítélőtábla szerint „az utca emberét, az átlagos vásárlót kell alapul venni, azaz nem a szélsőséges személyeket, így nem a rendkívüli képességekkel rendelkező, kiemelkedő tudású embereket, de nem is a beszámítási képességgel kevéssé vagy egyáltalán nem rendelkező gyengeelméjűeket”.[51] A Fővárosi Ítélőtábla fogyasztóképe a felelős és racionális, valamint a körültekintően eljáró és döntő fogyasztói minőséggel szemben egy elnézőbb és inkább az „ingadozó fogyasztó” szociális védelmi szempontjaihoz közelítő tendenciát mutat.

[50] Ld. bővebben Kovács Helga: Miért szubjektív az objektív? Az „átlagolvasó” fogalmának felhasználása a személyiségi jogi perekben. *In Medias Res,* 2025/1. (megjelenés alatt).

[51] Fővárosi Ítélőtábla Vj-3/2010.

A Kúria álláspontja szerint az átlagfogyasztó az EUB döntések fényében egy általánosan tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő személy.[52] Az átlagfogyasztói kör versenyjogi kategóriája ehhez mérten szigorúbb mércével mérhető, miszerint ez

> „egy magasabb képzettségi szintű és a vállalkozások szempontjából kedvezőbb módon nagyobb tájékozottsággal, jártassággal rendelkező közösség". Mindazonáltal „[e]gy átlagos, jól informált, körültekintő, észszerűen figyelmes fogyasztó jól informáltsága nem jelenti azt, hogy köteles utána járni a reklámállítások valóságának, hogy azokat ellenőriznie kellene, sőt, kételkednie kell bennük. Az átlagos fogyasztó bizalommal fordul a reklámok felé […] és különösen érzékenyen reagál azokra a tulajdonságokra, amelyek számára a termékek közötti választásnál preferált kiválasztási szempont".[53]

Az itt vázolt fogyasztókép már nem a szociális védelmi szempontokat képviseli elsődlegesen, inkább vegyíti a racionális, információs elemeket, amelyek szerint az átlagfogyasztó átlagosan intelligens, képes adott esetben komplexebb információ befogadására és racionális döntéshozatalra. Ezáltal viselkedése racionális, információkeresése észszerű mértékű.[54]

A devizahiteles ügyekben a bíróság szintén a racionális, de információra szoruló fogyasztói elvárásokat helyezi előtérbe, amelyek szerint az árfolyamkockázatról nyújtott megfelelő tájékoztatástól elvárható, hogy

> „az általánosan tájékozott, észszerűen figyelmes és körültekintő, átlagos fogyasztó a tájékoztatás alapján a szerződéshez kapcsolódó árfolyamkockázat tényén és mibenlétén kívül azt is felismerheti és értékelni tudja, hogy a nemzeti fizetőeszköz (a forint) árfolyama a kölcsön nyilvántartásba vétele szerinti deviza árfolyamához képest számára akár jelentős mértékben is kedvezőtlenül változhat, és ezáltal a fogyasztó fennálló tartozásának, a szerződés szerinti ütemezésben esedékessé váló fizetési kötelezettségnek mértéke jelentősen megemelkedhet."[55]

---

52 Kúria Gfv.30238/2022/7.

53 Kúria Kfv.37191/2013/8.

54 *A fogyasztói döntések szabadságára vonatkozó, a GVH által követett alapelvek.* Gazdasági Versenyhivatal, 2009. 4., 10. https://tinyurl.com/yc8cb8e5

55 Kúria Pfv.20375/2023/8.; Jpe.I.60015/2021/15.; ld. Kovács i. m.; továbbá Pomeisl (2017) i. m. 86–87.

Tekintettel arra, hogy az átlagfogyasztót szinte állandó információs deficit jellemzi, és az adott jogügylettől függ, hogy mikor milyen részletességgel szorul a vállalkozások részéről tájékoztatásra, ezért esetről-esetre elvárhatja a megfelelő részletességű, valósághű és plurális tájékoztatást, miközben tőle nem várható el, hogy kritikusan – folytonos gyanakvással – eljárva, megkérdőjelezze a vállalkozások által közzétett információ valóságát.

4. Záró gondolatok

Jelen írás tanulságaként rögzíthetjük, hogy a fogyasztó fogalmának körülhatárolása több szempontból is nehézségekbe ütközik. Egyfelől egyfajta absztrahált gyűjtőfogalommal van dolgunk, amelynek átfogó definíciós próbálkozásai már azért is rendszeresen elbuknak, mert a fogyasztók halmaza nélkülözi a homogenitást, még akkor is, ha az ún. átlagfogyasztót és az ehhez mérten intelligensebb, kritikusabb, vagy éppen együgyűbb, tapasztalatlan embertársakat is igyekszünk alkategóriákba rendezni. Másfelől a történeti távlatokat vizsgálva időről-időre változik a 'fogyasztói eszmény', akár a szépségideál vagy a divat. Egyszer molett, aztán vézna, egyszer mini, aztán maxi. Így változik olykor a fogyasztói kép is, a racionális-liberális szemlélettől a szociálisan védendő ingadozó fogyasztó mintájáig, annak függvényében, hogy az atipikus szerződésekkel teli világunkban hogyan bővülnek a másik oldalon a vállalkozások praktikái.

A magyar jogalkotó ebben a sokféleségben igyekszik egyensúlyozni, amely szerint a belső igényeket és kényszereket gyakran felülírják az európai uniós másodlagos jogforrások, főképpen az irányelvek és az európai bírói gyakorlat. A sikeres magyar fogyasztóvédelmi maximumharmonizáció ellenére leng az inga. A *tegnapi* fogyasztó fogalma, ami a vállalkozást is szűk körben ide sorolta, ha az végfelhasználóként járt el, *mára* már szigorúan csak a természetes személyt engedi a kedvezményezetti körbe, habár a kettős célú *(dual-use)* szerződések révén repedés mutatkozik a sziklafalon, és a *holnap* ismét tágító irányokat véve *a vevőként eljáró fogyasztót és vállalkozást egyaránt védő* szemlélettel új irányokat hozhat.

Nyilván a kivételeket továbbra is célszerű szigorúan értelmezni, mert egy tágabb fogyasztófogalom megalkotása lazulást eredményezhet a fogyasztói jogok biztosítása tekintetében. Ezentúl is érvényes marad a *Vékás* professzor úr által feltett pragmatikus kérdés, hogy végül vajon ki fizeti meg a fogyasztói kedvezmények, a polgári jogi elveket felpuhító szabályok nemzetgazdasági árát.

TÁRSULT PEREK A TENDENCIÓZUSAN GYENGÉBB FELEK SZOLGÁLATÁBAN?

Harsági Viktória*

A kollektív igényérvényesítés tekintetében Magyarországon hagyományosan a szektoriális jellegű szabályozás a jellemző, mely – az új Polgári perrendtartás hatálybalépését megelőzően sokáig – főképp a fogyasztóvédelem, az esélyegyenlőség, az egyenlő bánásmód, a versenyjog, a környezetvédelem és az általános szerződési feltételek megtámadásának területeire koncentrálódott. A hazai előzmények közül említést érdemel még a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény módosításáról szóló T/11332. számú törvényjavaslat (2009 decemberéből), amely a csoportos keresetindítás esetén történő eljárást szabályozta volna. A köztársasági elnök által a parlamentnek megfontolásra visszaküldött törvény kitágította volna a kollektív jogérvényesítés lehetőségét, megadva a keresetindítási jogot bármely magánszemélynek, illetve jogi személynek is. Ez a javaslat más – indokolt – okból később nem került elfogadásra. Az utóbbi évek tapasztalatai (súlyosabb környezetszennyezési ügyek, sokasodó fogyasztóvédelmi problémák) arra sarkallták a szakembereket, hogy a kollektív igényérvényesítés kapcsán újragondolják a jelenlegi jogszabályok megfelelőségét. A szabályozás ugyan differenciálódott, a tárgyi hatály is változott valamelyest, de a társult perekre vonatkozó szabályrendszer tárgyi hatálya is korlátozott, tehát a szektorális jelleg a jövőben is fennmarad.

Az új Pp. kollektív igényérvényesítésre vonatkozó fejezete a következő szerkezetet alakította ki. Az eljárásra vonatkozó szabályokat külön fejezetben látta célszerűnek elhelyezni a jogalkotó az új Polgári perrendtartásban „Kollektív igényérvényesítéssel kapcsolatos perek" főcím alatt (Nyolcadik rész). A Nyolcadik rész tartalmaz egyfelől egy fejezetet (XLII. fejezet), mely a már a magyar jogban

* Egyetemi tanár, Polgári Eljárásjogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2489-2249

korábban is létező ún. közérdekből indított per *(actio popularis)* eddig jellemzően különféle jogszabályokban szétszórtan, koordinálatlanul megtalálható szabályaihoz rendel közös eljárásjogi szabályokat, s gyűjti ezáltal őket egy csokorba. Így keretet ad neki, és megkönnyíti a jogalkalmazók helyzetét azzal, hogy valamelyest enyhít a szabályozás jelenlegi szétszórtságán, áttekinthetetlenségén. Másfelől egy másik fejezetében (XLIII.) az újonnan bevezetett társult perek szabályait tartalmazza, mely az aggregált magánérdek érvényesítési eszköze lehet.

A polgári perrendtartásról szóló T/11900. számú törvényjavaslat (2016 szeptember) Általános indokolás „Az új törvényi szabályozás legfontosabb újításai" c. (III. sz.) fejezetének 9. pontja a szabályozni kívánt két kollektív igényérvényesítési módozatot (közérdekből indított perek és a társult perlés) a következőképpen határolja el egymástól: „A társult per szabályai szélesebb körben engedik meg az egyedi igények összevont, kollektív érvényesítését, akkor, amikor a közérdek nem indokolja a közhatalom (pl. ügyész, hatóságok) beavatkozását, viszont az igények nagy száma és hasonlósága miatt a kollektív elbírálás hatékonysági előnyöket nyújt." Az egy évvel későbbi, a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény hatálybalépésével összefüggő egyes törvények módosításáról szóló T/17165. számú törvényjavaslat általános indokolása is csupán ezeket a gondolatokat tartalmazza az elhatárolás tekintetében.

Jelen írás keretei között elsősorban az újonnan bevezetett társult perek intézményére fókuszál a szerző, mivel ez a fejezet tűnik több problémával terheltnek. A Pp. hatálybelépése óta eltelt immár több, mint hat esztendő alatt egyértelműen megmutatkozott, hogy a társult perek nem töltik be azt a szerepet, amit a jogalkotó szánhatott nekik, nincs vonzerejük, a peres eljárás intézményei közül ilyen fokú kihasználatlanságot az utóbbi évtizedek során talán csak az ugró fellebbezés esetében tapasztalhattunk.

Ha az okokat keressük, látnunk kell, hogy a kérdés nagyon komplex. Első lépésben e tanulmány arra törekszik, hogy bemutassa a ki nem használt intézményhez a gyakorlat által fűzött reflexiókat, majd második lépésben egy nagyobb áttekintés keretei között próbál rámutatni olyan, a jogszabályban rejlő hibákra, melyek hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a jogkeresők az intézményt ne vegyék igénybe.

1. A társult per lényegesebb jellegzetességei

A társult perek speciális szabályait az új Polgári perrendtartás XLIII. fejezete tartalmazza. Társult per az e fejezetben meghatározott feltételek esetén in-

dítható, és alapvetően ennek a fejezetnek a szabályai alapján kell lefolytatni. Speciális rendelkezés hiányában a Pp. általános rendelkezései kerülnek alkalmazásra (vö. Pp. 581. §).

Az új Polgári perrendtartás által bevezetni szándékozott társult per *opt-in* rendszerű, figyelemmel a 213/396/EU Bizottsági ajánlásának (2013. június 11.) is. Az új eljárás lényegét leginkább az 583. § rendelkezései juttatják kifejezésre: a felperes egy vagy több olyan jogát, amely tartalmában azonos valamennyi felperes vonatkozásában (reprezentatív jog), társult per formájában érvényesítheti, ha a reprezentatív jogot megalapozó tények érdemben valamennyi felperes vonatkozásában azonosak (reprezentatív tények), és a társult pert a bíróság engedélyezi.

A társult perlést alapvetően az különbözteti meg a pertársaságtól, hogy a felperesek kvázi lemondanak a jogukról, hogy önállóan nevezzenek meg jogi képviselőt, és vegyenek részt a tárgyaláson, vigyenek végbe perbeli cselekményeket. Az így képződött csoportnak egy képviselője van, „egy hangon szólal meg". A társult per lényege az ügyek „egy csokorba fogása", koordinálása. A csoport *opt-in* rendszerben alakul ki, vagyis annak tagjává csak kifejezett nyilatkozata alapján válhat valamely felperes. Minden érdekeltnek magának kell eldöntenie, hogy belép-e a társult perbe. A társult perkénti elbírálás is kérelemre történik, hivatalbóli minősítésre, illetve egyedi ügyeknek a társult perhez való rendelésére nincs lehetőség.

Ugyan a társult perkénti minősítés kapcsán a kezdeményezés a reprezentatív felperes privilégiuma, ám a bíróságnak kell döntenie a társult per engedélyezésének kérdéséről, tehát a minősítést tekintetében a végső döntést a bíróság hozza meg. A csoport tagjai ugyan félnek tekinthetők, de eljárásjogi jogosítványaik korlátozottak. Függetlenül a társult perbe belépett egyének számától minden egyes eljárásjogi cselekményt csak egyszer kell megtenni a perben, ez nemcsak a felperesek javát szolgálja, hanem az alperesét is.

Az *opt-in* rendszerű eljárások célja – a külföldi tapasztalatok alapján – az lenne, hogy gyors, hatékony és arányos módszert biztosítson az ügyek megoldására, ahol az egyedi kár van annyira nagy, ami indokolná ugyan az egyedi per indítását, de a felperesek száma és a felmerülő jog- és ténykérdések természete okán ezek az ügyek nem menedzselhetők kielégítően egyedi eljárásokban. Ám társult perek tárgyi hatályát áttekintve arra juthatunk, hogy míg a munkaügyi és a környezetterhelés által közvetlenül okozott egészségkárosodásból fakadó igények esetén egy *opt-in* rendszer hatékony lehet a fentiek miatt, addig a fogyasztói ügyek többségében – az ösztönzés hiánya miatt – előreláthatóan nem jelent majd a társult per kielégítő eljárási keretet.

A T/11900.sz. törvényjavaslat az eredeti formájában (2016 szeptember) a tárgyi hatályt még a fogyasztói szerződésből eredő követelés érvényesítésére, valamint a törvényjavaslat XXXIX. fejezete szerinti munkaügyi perekre korlátozta. A törvény szövegében a tárgyi hatály jelentős bővülését tapasztalhatjuk, amely bővítés üdvözlendő, de valószínűleg nem elegendő. Erre egyébiránt az Alapvető Jogok Biztosa és a Jövő Nemzedékek Érdekeinek Védelmét Ellátó Biztoshelyettes módosító javaslata nyomán került sor. Így az elfogadott szabályozás hatálya már kiterjed a környezetterheléssel összefüggő igények meghatározott körére (pontosabban fogalmazva az „emberi tevékenységen vagy mulasztáson alapuló, előre nem látható környezetterhelés által közvetlenül okozott egészségkárosodásból fakadó igények vagy vagyoni kárigények" érvényesítésére) is [583. § (2) bek. c) pontja], ám sajnos még ezzel a változtatással együtt sem fedi le mindazokat a területeket, amelyek szabályozást igényelnének.

A T/11900. számú törvényjavaslat 583–585. §-okhoz fűzött indokolásában a tárgyi hatály szűkítését a következőképpen indokolja a jogalkotó: „A Javaslat nem teszi lehetővé bármely érvényesített jog tekintetében a társult perlést, csak a fogyasztói szerződésekkel kapcsolatos jogvitákban, illetve a munkaügyi perekben. E szűkítés indoka az, hogy jellemzően a fogyasztói, munkaügyi jogviták azok, melyekben a kollektív jogérvényesítés által biztosított hatékonysági előnyök nélkül a jogvédelem meghiúsulhatna, mivel egyéni perindításra valószínűleg nem kerülne sor." Ezen érvelés nem igazán következetes (főképp, ha a későbbi hatály-bővítéssel egybevetjük), hiszen a hatály alá tartozó ügytípusok az egyedi pertárgyértékek tekintetében igen különbözőek lehetnek, egyáltalán nem mutatnak homogenitást ebben a vonatkozásban, így egységesen sem kezelhetőek.

A fogyasztói ügyek tekintetében a Pp. 7. § (5) bek. csak egy utaló szabály tartalmaz, ennélfogva önálló eljárásjogi értelmezés nem fűzhető hozzá. Ez az utaló szabály a Ptk. szabályaira mutat, a Ptk 8:1. § (1) bek. értelmében a fogyasztónak kell tekinteni a szakmája, önálló foglalkozása vagy üzleti tevékenysége körén kívül eljáró természetes személyt.

A polgári perrendtartásról szóló T/11900. számú törvényjavaslat (2016 szeptember) Általános indokolás „Az új törvényi szabályozás legfontosabb újításai" c. (III. sz.) fejezetének 9. pontjából kitűnően „ebben a modellben a felperesek személyükben ismertek, azonosítottak. Ennek ellenére a társult per lényege, hogy nem a felperesek egyedi igényeinek összességét (mindegyikét), hanem egyetlen, tipikus igényt, azaz egy érvényesített jogot és egy hozzá tartozó tényalapot bírál el a bíróság. Csak így lehet a társult performánnak hatékonysági előnye az egyedi igények aggregált elbírálásához képest. Ezért a társult per alapvető előkérdése

ennek az egyetlen igénynek a megkonstruálása, leírása, másfelől annak igazolása, hogy a felperesek egyedi körülményei alapján az így megkonstruált tipikus igény illik rájuk, azzal valóban rendelkeznek." A T/11900. számú törvényjavaslat 583–585. §-okhoz fűzött indokolása hangsúlyozza, hogy e perek alapfeltétele a perbe vitt igények azonossága (jog– és tényazonosság), melynek fennállásáról a bíróságnak a perelőkészítés döntenie kell. Ennek hiányában ugyanis, aminek következménye, hogy a társult performa nem alkalmazható, vagyis a pert meg kell szüntetni. Ez nem akadálya a felperesek egyéni igényérvényesítésének.

Az azonos érvényesített jogot az 583. § (1) bek. reprezentatív jognak nevezi, míg az ezt megalapozó tényeket reprezentatív tényeknek. Az egyes felperesek és az érvényesített reprezentatív jog közötti kapcsolatot az ún. összekapcsolással teremtik meg.

A pertársaságtól a társult perlést – sok más mellett – alapvetően a felek nagy száma különböztetheti meg. Az igényeket jellemzően egyedileg is érvényesítik, ám ez a jelenlegi rendszerben nem hatékony, vagy nehezen menedzselhető.

Célszerűnek látszott az ügyek minimális számát – a Szakértői Javaslattal összhangban[1] – tízben limitálni. Ez alatt már valószínűleg nem biztosítana a társult per nagyobb hatékonyságot vagy az ügyek jobb kezelhetőségét, mint a pertársasági forma. Az alsó küszöb beépítése nem jelenti természetesen azt, hogy efölött bizonyos esetekben ne lenne választható a pertársaság a kollektív igényérvényesítési mechanizmusok helyett, ha az ügy természetére tekintettel az tűnik jobb megoldásnak. Azokban az országokban, ahol nem szabtak ilyen alsó küszöböt, ott is találunk – legalább a bírói gyakorlat vagy a jogirodalom szintjén – olyan meghatározásokat, hogy ugyan nincs minimális létszám meghatározva, de elég soknak kell lennie ahhoz, hogy igazolja az eljárásjogi eszköz igénybevételét [Austin v. Miller Argent (South Wales) Ltd. [2011] Ehv LR 32.]

Előfordulhat, hogy a keresetindítás időpontjában a csoport létszáma a küszöbérték felett van, ám később csökken tíz alá. Ilyen esetben a társult per engedélyezése iránti kérelmet elutasítja a bíróság. Tekintettel arra, hogy az engedélyt a keresetlevél benyújtása után leghamarabb 60 napon belül lehet, így kizárt, hogy a kilépések miatt az engedély megadását követően álljon elő a fenti helyzet.

A T/11900. számú törvényjavaslat 586. §-okhoz fűzött indokolásában a Pp.-ben szokatlan szerződési szabályok létjogosultságát igyekszik alátámasztani a jogalkotó. Azzal érvel, hogy e szabályoknak a perrendtartásba való beiktatá-

[1] Harsági Viktória: Társult perlés [a továbbiakban: Harsági (2016a)]. In: Varga István – Éless Tamás (szerk.): *Szakértői Javaslat az új polgári perrendtartás kodifikációjára.* Budapest, HVG-ORAC, 2016. 771.

sának „oka az, hogy a társult per alappillére a jogosultak (majdani felperesek) konszenzusa, szerződése. Ez a szerződés atipikus, és szorosan kapcsolódik a Pp. közjogi természetű eljárási szabályaihoz. E szerződés megkötése befolyásolja mind a peres eljárás lefolytatásának módját, mind a perbeli jogok és kötelezettségek gyakorlásának mikéntjét, továbbá tartalmában eljárási típusú rendelkezéseket tartalmaz abban az értelemben, hogy az eljárási jogoknak és kötelezettségeknek a reprezentatív felperes általi gyakorlása hátterét, felhatalmazás-rendszerét teremti meg. Minderre tekintettel nem rendszeridegen és indokolt e szerződési szabályok Javaslatban történő elhelyezése."

A forma tekintetében a törvény az írásbeliséget irányozza elő (további formai megkötések nélkül) és egy listát tartalmaz arra nézve, mely kérdéseket kell a szerződő feleknek okvetlenül rendezniük a társult perlési szerződésben. Ezek alapvetően három kérdéskör köré csoportosulnak: a költségviselés, a reprezentatív felperes jogosultságai és ellenőrizhetősége és a felpereseket megillető pénzösszeg felosztása.

A modell – a Szakértői Javaslattal ellentétben – nem a bírói kontrollra épít, ezt a nézetet reprezentálja az a szabály is, miszerint a bíróságnak nem feladata ellenőrizni, hogy a reprezentatív felperes a társult perlési szerződésnek megfelelően jár-e el a perben. A jogalkotó a T/11900. számú törvényjavaslat 586. §-hoz fűzött indokolásából kitűnően abban látja a felperesek jogainak védelmét, hogy ugyan

> „nem kógens szabály, mégis a szabályozási kötelezettség előírásával bizonyos védelmet nyújt a Javaslat a feleknek azzal a szabállyal, hogy a szerződésben rendelkezni kell arról, hogy a reprezentatív felperes milyen módon tájékoztatja perviteléről a feleket, illetve hogyan biztosítja a felek tájékozódási lehetőségét, a pervitel ellenőrzését. […] A per bírósága a társult perlési szerződés tartalmát ellenőrzi, a törvényi követelmények teljesítését azzal kényszeríti ki, hogy ha a szerződés nem tartalmazza a törvényben előírt kötelező elemeket, illetve az egyetlen kógens szabállyal ellentétes rendelkezést tartalmaz, akkor a keresetlevelet visszautasítja."

Aggodalomra adhat továbbá okot, hogy számos lényeges eljárási kérdés törvényi szabályozását mellőzve a jogalkotó ezek rendezését egy ún. társult perlési szerződésre hagyja. Ugyan a T/11900. számú törvényjavaslat indokolása a szerződési szabadságot hangsúlyozza, ám félő, hogy nem életszerű az az elképzelés,

miszerint a szerződő felek komolyabb befolyással bírnának majd a gyakorlatban e szerződés tartalmának kialakítására.

A Pp. 588. § az iratok megtekintésére, másolatkészítésre vonatkozó 162. §-hoz képest speciális szabályt jelent. Ez a gyakorlatban a társult perlési szerződés zártan kezelését kell, hogy jelentse. A T/11900. számú törvényjavaslat 587–589. §-hoz fűzött indokolása ezt az általánostól eltérő szabályt arra vezeti vissza, hogy a társult perlési szerződés tartalmának ismerete az alperes perviteléhez nem szükséges, de tartalmazhat olyan információkat (pl. egyezségkötésre felhatalmazás esetén a minimum összeget), melyek tekintetében az alperes tudomásszerzése a társult per felpereseinek érdekeit sértheti.

Ennek a pertípusnak alapvető jellemzője, hogy az azonosítható és nevesíthető felek koordináltan perelnek. A társult per felperesi csoportja a részvétel kinyilvánításán alapulva szerveződik (*opt-in* rendszerű), tehát a társult perbe lépéshez aktivitás szükséges a potenciális felperes részéről. Aktivitást reálisan akkor feltételezhetünk a jogosultak részéről, ha – főként a pertárgyértékre tekintettel – motiváltak abban, hogy a társult perbe belépjenek, ennek költségvonzatát is felvállalva. A nagyszámú igény egy eljárásban való kezelhetősége azt feltételezi, hogy a felperesek „egy hangon" szólaljanak meg, éppen ebben áll a kollektív igényérvényesítési mechanizmusok lényege. Ennélfogva a társult per során ők ugyan felek, de eljárási jogaik terén bizonyos korlátozásokat szenvednek. Így pl. ki lehetnek zárva a perbeli cselekmények befolyásolásából, a szakértők személyének megválasztásából és a bizonyításból. Az egyezségi tárgyalások és az egyezség megkötése akár az ő inputjaik nélkül történhet. Utóbbi tekintetében a társult perlési szerződés rögzítheti azt a minimum összeget és egyéb feltételt, amelynek az egyezségben szerepelnie kell; illetve a felek azt is kiköthetik, hogy az egyezségkötéshez az egyezségtervezet megküldésével hozzájárulásukat kell kérni.

A felperesek eljárási jogainak gyakorlását alapvetően a reprezentatív felperesre telepíti az 589. §, annak tudatában, hogy a kötelező jogi képviseletre tekintettel ez a gyakorlatban várhatóan a jogi képviselő útján valósul meg. Egyfelől a bíróság a reprezentatív felperes eljárási cselekményeit, jognyilatkozatait bírálja el, ugyanakkor a kötelező jogi képviselet előírása miatt a Pp. 74. § (1) bek. alapján a jogi képviselő közreműködése nélkül eljáró fél perbeli cselekménye és nyilatkozata hatálytalan volna. A pervitelre meghatalmazást a reprezentatív felperes ad, a jogi képviselő személyéről azonban a felpereseknek kell dönteniük [vö. 586. § (1) bekezdés *d)* pont].

A reprezentatív felperes azonban nem gyakorolhatja a Pp.-ből fakadó eredő jogait kontroll nélkül. Ennek a kontrollnak a kereteit a társult perlési szerződés

adná a jogalkotó elképzelése szerint. A Pp. 586. § (1) bek. *g)* pontja értelmében a reprezentatív felperes felelősségére vonatkozó szabályokat, különösen a szakszerűtlen pervitelből következő károkért való helytállás módját, eszközét a társult perlési szerződésben kötelezően rögzíteni. Mit kell azonban ezen érteni annak fényében, amit fentebb a jogi képviselő és a reprezentatív felperes viszonyáról már kifejtettünk? A szakszerűtlen pervitelért a reprezentatív felperes olyan értelemben felelős, hogy a jogi képviselőnek ő ad megbízást, a per vitelére vonatkozóan utasításokat.

Felmerül azonban a kérdés, hogy ez a helytállásra kötelezés mennyire hatékonyan valósítható meg, egyáltalában mennyire életszerű egy ilyenfajta megoldás, ha figyelembe vesszük, mekkora volumenű ügyekről lehet szó, s ilyenformán milyen mértékű kár okozható. A szerződésszegésből eredő felelősség kérdéséről, esetleges kártérítésről külön perben kellene döntenie a bíróságnak,[2] ez újabb társult pert eredményezhetne akár. A folyamat és a közvetett hatások nem beláthatóak. Ennél hatékonyabb védelmet jelenthet a felperesek számára, ha a bíróság kontrollfunkciója erősebb.

A T/11900. számú törvényjavaslat Általános indokolásának a III. számú „Az új törvényi szabályozás legfontosabb újításai" c. fejezet 9. pontja szerint a társult per másik hatékonysági előnye abból származik, hogy a jogosultak ugyan mindannyian felperesek a perben, de perbeli jogokat egyedileg, külön-külön nem gyakorolhatnak. Ebből következően viszont a társult per másik fontos szabályozási tárgya annak meghatározása, hogy a csoport nevében ki jár el, illetve a csoport befolyásolhatja-e a pervitelt. Az 589. § (1) bek. kimondja, hogy a társult perben a felpereseket megillető jogokat kizárólagosan a reprezentatív felperes gyakorolhatja. Ez alól kivételt a következők jelentenek: a felperesek jogosultak a tárgyaláson történő részvételre a nyilvánosság kizárása esetén is, továbbá az iratokba betekinthetnek. A reprezentatív felperes e jogainak szerződéssel való bármely korlátozása a reprezentatív felperes nyilatkozatainak, perbeli cselekményeinek érvényességét és hatályosságát nem érinti. A felpereseket megillető perbeli jogok egységesek és csak egységesen gyakorolhatók, pl. a reprezentatív felperes nem módosíthatja a keresetét csak egyes felperesek vonatkozásában, vagy nem fellebbezhet csak egyes felperesek nevében.

A kollektív igényérvényesítési módozatok egyik legfőbb kérdésével foglalkozik az 590. §. A társult per indításának következménye, hogy az ügyben hozott ítélet kötelezi a feleket a reprezentatív jog és reprezentatív tények tekintetében.

[2] Vö. Szalai Ákos: Társult perek: nyitott kérdések és joggazdaságtani elemzés. *Eljárásjogi Szemle,* 2017/3. 23–24., 31.

Az egységes döntés követelménye azt is magában foglalja egyes felperesek keresete tárgyában részítélet nem hozható.

Azok a felperesek élvezik a társult per „gyümölcseit" és osztoznak a terheiben, akik vonatkozásban az összekapcsolás tényleges igazolása az előírt határidőben megtörtént. A T/11900. számú törvényjavaslatnak e §-hoz fűzött indokolása szerint az egységes döntés „viszont nem zárja ki, hogy a per központi kérdése szempontjából nem létfontosságú kérdésekben az azonosság ne legyen teljes, másképpen, a társult per felpereseinek igénye tekintetében apróbb, az ügy lényegét nem érintő kivételek, mint pl. összegszerű eltérések a marasztalásban, fennmaradhatnak." Itt arra volt tekintettel a jogalkotó, hogy a közös jog- és ténykérdések (reprezentatív jog és reprezentatív tények) kapcsán hozott ítélet hatálya kiterjed az egész felperesi csoportra, de ez sok esetben várhatóan csak a jogalap kérdését érinti majd, az összegszerűség tekintetében egyéniesítésre lehet szükség, így egyéni (származékos) perek követhetik az eljárást.

Az akaratnyilvánításon alapuló rezsimmel összhangban volna, ha közvetlenül a felperesekre hárítanánk a költségek előlegezését, illetve viselését. Ugyanis annak tudatában döntenek a potenciális tagok a belépésükről, hogy a döntésüknek költség vonzata lehet. Ám azt, hogy végső soron ők miként vesznek részt a költségek előlegezésében, illetőleg viselésében, a törvény maga nem szabályozza, – sok más mellett ezt is – a perlési szerződésre hárítja. Az 586. § (1) bek. *e)* pontja szerint a társult perlési szerződés tartalmazza e szerződés megkötésével és a társult per előkészítésével kapcsolatos költségek, továbbá a társult per perköltsége előlegezésének, viselésének, megosztásának szabályait. Ennélfogva az 590. § (3) bek. mindössze arra tér ki, hogy a perköltség tekintetében a reprezentatív felperest kell kötelezni.[3] Egységesen kezeli tehát a költségelőlegezés-, és viselés kérdését. Hogy a felperesek egymás közti viszonylatában ez majd hogyan rendeződik, arra nézve csak a társult perlési szerződés igazít el.

A T/11900. számú törvényjavaslatnak az 590. §-hoz fűzött indokolása hangsúlyozza, hogy ez a költségelőlegezési és -viselési rendszer az alperes érdekét is szolgálja, mivel világossá teszi a reprezentatív felperes felelősségét a pervesztesség esetére. Ám ez a megoldás hordoz magában némi rizikót a pernyertes alperes számára, hiszen ő a törvény alapján ugyan világos, hogy a reprezentatív felperestől jogosult követelni a költségeinek megtérítését. De ez azt is jelenti, hogy a többi felperes ilyen irányú – a társult perlési szerződésből és nem a törvényen alapuló kötelezettsége – viszont csak a reprezentatív felperes és az ő viszonylatukban érvényesíthető. Ennek várható volumenét és a Szakértői

[3] Vö. Szalai i. m. 25.

Javaslatban[4] már felmerült perköltségbiztosíték fizetésére kötelezés mellőzését, illetve a reprezentatív felperesek teljesítőképességének különbségét is figyelembe véve igen sok kérdést vethet fel a fenti költségviselési szabályrendszer.

A bíróságnak nem feladata ellenőrizni, hogy a reprezentatív felperes a társult perlési szerződésnek megfelelően jár-e el [Pp. 586. § (4) bek.]. Ennélfogva nem ellenőrzi, hogy a szerződés tartalmaz-e arra vonatkozó kikötést, hogy a reprezentatív felperes meghatározott perbeli nyilatkozatainak, perbeli cselekményeinek megtételéhez (így a fellebbezés előterjesztéséhez is) a felek előzetes jóváhagyása szükséges [Pp. 586. § (1) bek. *j)* pont].

2. Értelmezési kérdések a gyakorlat szemszögéből

Az egyébként nem alkalmazott társult perlési szabályok értelmezése kapcsán egyfelől a Civilisztikai kollégiumvezetők Országos tanácsa tett kísérletet néhány nem egészen egyértelmű szabály vagy összefüggés értelmezésére, másfelől az Új Pp. Konzultációs Testület fűzött hozzá állásfoglalást. Ezek többséges a társult perlési szerződés témája köré sűrűsödik, ami valóban a szabályozás talán legvitathatóbb megoldásai közé tartozhat.

Az eljárásindításhoz kapcsolódóan a Civilisztikai Kollégiumvezetők 2017. július 7-ei Országos Tanácskozásának 30. állásfoglalása a fizetési meghagyásos eljárások és a társult perek viszonyát vizsgálja. Arra a kérdésre keres választ, hogy megelőzi-e fizetési meghagyásos eljárás a társult pert, ha a pertárgyérték a hárommillió forintot nem haladja meg? A válaszát a következőkben foglalta össze. Fizetési meghagyásos eljárással összefüggésben társult per nem indulhat. Ez utóbbi jogértelmezés a következő indokokkal egészíthető ki: A társult per fogalmát és annak megindítását a Pp. külön határozza meg (Pp. 580. §-a szerinti társult per az e fejezet szabályai szerint indított és lefolytatott per), amelyben speciális szabályok érvényesülnek az engedélyezésre és a visszautasításra. A Pp. XVI. Fejezete a fizetési meghagyásos eljárással összefüggő perekre írt speciális rendelkezései a társult perekben alkalmazandó speciális rendelkezések egy részével ellentétes; pl. a Pp. 256. § (2) bekezdés, amely szerint a fizetési meghagyás kézbesítésének ugyanaz a hatálya, mint a kereset közlésének. A társult pert ugyanis a bíróságnak kell engedélyezni, a fizetési meghagyásos eljárásban erre az igény érvényesítéséhez kapcsolódóan a közjegyző által nem kerülhet sor. A társult per engedélyezése iránti kérelmet a keresetlevélben kell

[4] Harsági (2016a) i. m. 780–781.

előterjeszteni, fizetési meghagyásos eljárás esetén ez sem alkalmazható, a közjegyzőnek nincs hatásköre ennek elbírálására (az fmh. kérelemhez nem is csatolható). A kérelemhez melléklet nem csatolható, így az sem ellenőrizhető, hogy a reprezentetív felperes kéri-e kibocsátani, van-e társult perlési szerződés stb. A perben kötelező a jogi képviselet, továbbá speciális szabályokat ír elő a Pp. már a perindításhoz és a perfelvételi szakhoz kapcsolódóan, míg ez a fizetési meghagyással indult de az ellentmondás folytán perre alakult eljárásokban a járásbíróság előtt indult perekben ezek nem alkalmazhatóak. Társult per csak a fogyasztói szerződésből eredő követelés érvényesítése céljából, a XXXIX. Fejezet szerinti munkaügyi perben, vagy emberi tevékenységen vagy mulasztáson alapuló, előre nem látható környezetterhelés által közvetlenül okozott egészségkárosodásból fakadó igények vagy vagyoni kárigények érvényesítése esetén indítható, míg az Fmhtv. 3. § (2) bekezdése kizárja a pénzkövetelés érvényesítését, ha az munkaviszonyból ered.

A Civilisztikai Kollégiumvezetők 2017. július 7-ei Országos Tanácskozásának 31. sz. állásfoglalása arra a kérdésre kívánt választ adni, hogy visszautasítható-e a keresetlevél a Pp. 176. § (1) bekezdése j) pontja alapján, ha az elektronikus kapcsolattartásra köteles jogi képviselő a társult perben a keresetlevélhez elektronikus úton nem csatolja a társult perlési szerződést. Az állásfoglalás értelmében a bíróságnak kötelező elektronikus kapcsolattartás esetén is zártan kell kezelnie a társult perlési szerződést. Azonban – mivel a Pp. 584. § (2) bekezdése alapján a társult perlési szerződést kötelező csatolni a felperesnek a keresetleveléhez – ha azt nem csatolja, a bíróság a keresetlevelet a Pp. 176. § (1) bekezdés j) pontja alapján visszautasítja. Ha azonban a felperes a keresetlevelében utal arra, hogy a társult perlési szerződést a Büsz. 5. § (2a) bekezdése alapján papír alapon vagy adathordozón külön nyújtotta be, a keresetlevél visszautasításának hiánypótlás nélkül nincs helye, csak akkor, ha ez a melléklet ténylegesen nem került benyújtásra.

Az Új Pp. Konzultációs Testület 24. sz. állásfoglalása rögzítette a jogalkotó által nem szabályozott helyzetre vonatkozóan, hogy amennyiben a társult perlési szerződés a társult perlés engedélyezése után szűnik meg, és a felperes nem áll el a keresetétől, a felperes perbeli legitimációjának hiánya miatt a kereset elutasításának van helye. Ha a kereset elutasításának indoka a társult perlési szerződés megszűnése, akkor az elutasító ítélet nem eredményez ítélt dolgot a felperesek által érvényesített igény tekintetében, így nem képezi akadályát ugyanazon felperesek által újabb per megindításának. Az állásfoglalás kifejti, hogy a társult perlési szerződés megszűnhet a társult per engedélyezése előtt és azt követően. Ha a megszűnés oka a társult per engedélyezése előtt következik

be, akkor a bíróság nem engedélyezi a társult perlést, és az eljárást a Pp. 585. § (4) bekezdése alapján megszünteti. Problémát jelent viszont az állásfoglalás szerint, ha a szerződés az engedélyezést követően szűnik meg, amelyre a Pp. nem ad külön szabályozást. A probléma megoldására három alternatívát vázol fel. Abból kiindulva, hogy a felek magánjogi aktusa, így például a társult perlési szerződés közös megegyezéssel történő megszüntetése nem módosíthatja a közjogi aktussal beállt perjogi állapotot, az következne, hogy a bíróság elbírálja a keresetet a társult perlési szerződés megszűnésére tekintet nélkül. A permegszüntetés analógiaként való alkalmazása is megoldást jelenthetne az állásfoglalás szerint, figyelemmel arra, hogy ha az engedélyezést követően szűnik meg a társult perlési szerződés, szerencsésebb, ha olyan eljárásjogi megoldás születik, amihez nem fűződik anyagi jogerőhatás. A konzultációs testület a harmadik alternatívát fogadta el és úgy foglalt állást, hogy ha a társult perlési szerződés megszűnését követően a felperesek a keresettől nem állnak el és a permegszüntetés sem alkalmazható, a felperesek keresetét el kell utasítani. Ezt arra vezeti vissza, hogy ha a társult perlési szerződés megszűnik, akkor megszűnik a reprezentatív jog is. A reprezentatív jogosultság megszűnése a felperesek perbeli legitimációjának elvesztését eredményezi, amelynek szükségképpeni következménye a kereset érdemi elutasítása. Így amennyiben a bíróság a felperesek keresetét a fentiek szerint elutasítja, az nem eredményez res iudicata-t, figyelemmel arra, hogy ebben az esetben az elutasítás indoka csupán a társult perlést megalapozó közös felperesi legitimáció megszűnése. A felperesek így nincsenek elzárva attól, hogy akár egy újabb társult perben, akár külön-külön újból megkíséreljék peres úton érvényesíteni igényeiket.

A nagy költségigény miatt minden kollektív igényérvényesítési mechanizmus egyik kényes pontja a költségek előlegezésének és viselésének kérdése. Ezzel a témakörrel foglalkozott a Civilisztikai Kollégiumvezetők 2017. november 20-21-ei Országos Tanácskozásának 59. állásfoglalása a a bírák helyi képzésein felmerült jogértelmezési problémá(k)ra utalva. A Pp. 589. § (1) bekezdése alapján a felperest megillető jogokat kizárólagosan a reprezentatív felperes gyakorolhatja. A perköltség tekintetében kötelezésre és jogosításra az ítéletben kizárólag a reprezentatív felperes vonatozásában kerül sor, ezért a nem reprezentatív felperes nem kérheti a bíróságtól költségkedvezmény engedélyezését.

A Pp. 589. § (1) bekezdése alapján a felperest megillető jogokat kizárólagosan a reprezentatív felperes gyakorolhatja. A perköltség tekintetében kötelezésre és jogosításra az ítéletben kizárólag a reprezentatív felperes vonatozásában kerül sor, ezért a nem reprezentatív felperes nem kérheti a bíróságtól költségkedvezmény engedélyezését.

3. A hatály és a modellválasztás kérdésköre

Az új Pp. társult pere alapvetően olyan esetekre modellezett eljárás, ahol – már az eljárás kezdetén azonosítható, nevesíthető – meghatározott személyek meghatározott igénye kerül egy eljárásban érvényesítésre.

Az *opt-in* rendszerű (a felek akaratnyilvánításán alapuló) perlés – a külföldi tapasztalatok alapján – alkalmas volna a termékfelelősségi ügyek (pl. gyógyszer cégek elleni perek), vasúti vagy repülőbalesetekből eredő kártérítési igények, környezetszennyezésből, ipari katasztrófákból eredő kárigények érvényesítésére. Ezekből csak keveset ölel fel a jelenlegi szabályozás tárgyi hatálya, ilyen értelemben visszalépést jelent a Szakértői Javaslatban kidolgozott megoldáshoz képest.[5] A Szakértő Javaslat szerint az új Polgári perrendtartásnak egy kifinomultabb megközelítéssel élve kellene vegyítenie a két eljárási rendszert annak érdekében, hogy a bevezetőben említett mindkét típusú problémakörre választ találjunk. Ennek érdekében a Szakértői Javaslat azt az Európában sem gyakori megoldást választotta, hogy a két modellt (*opt-in* és *opt-out*) ötvözi. A szabályozásában a differenciálás alapja a következő: ahol az egyéni kártérítési igény várhatóan magas, a törvényhozó az *opt-in* rendszert preferálja, megkívánva, hogy a csoport tagjai nevesíthetők legyenek. Az önállóan „nem életképes" ügyek tekintetében jellemzően nagy az inaktivitás a potenciális felperesek oldalán. Ez a két eljárástípus egészítené tehát ki a jelenlegi rendszert (lényegében az *actio popularis* intézményét). A közérdek érvényesítésére szánt *actio popularis* fenntartása mellett jelennek meg a fent vázolt új eljárásjogi eszközök. A régi és az új egymás mellett élve, alapvetően jól elválasztható módon jelenhetne meg a Pp. rendszerében.[6] A Szakértői Javaslatban foglalt szabályrendszert részben a horizontális megközelítés (lásd társult perlés), részben pedig a szektorális megközelítés jellemzi (osztályos perek hatályának a fogyasztói ügyekre szűkítése).

Ám az új Polgári perrendtartás az *opt-out* rendszerű osztályos perlést elvetette. A Szakértői Javaslat alapvetően az *opt-in* modellre épült, de azoknál az ügyeknél, ahol a várható pertárgyérték olyan alacsony (a szinguláris ügyekre vetítetten), hogy az *opt-in* rendszer magasabb adminisztratív költsége miatt nem lenne arányos, ki kell egészíteni a rendszert egy *opt-out* alapú modellel. Az utóbbiba olyan ügyeket lehetne becsatornázni, melyek eddig nem jelentek meg az igazságszolgáltatás rendszerében (eltekintettek érvényesítésüktől).

[5] Harsági Viktória: Kollektív igényérvényesítés – Általános indokolás a kollektív igényérvényesítéshez [a továbbiakban: Harsági (2016b)]. In: Varga–Éless (szerk.) i. m. 751–754.

[6] Harsági (2016b) i. m. 751–754.

Ebből következően ez a megoldás nem érintené a fizetési meghagyás hatékonyan működő rendszerét sem, onnan nem vonna el ügyeket, tekintettel arra is, hogy annál gyorsabb eszközt nem tudunk nyújtani az igényérvényesítő számára. Kifejezetten azokat az ügyeket lehet az *opt-out* rendszerbe internalizálni, melyeknek érvényesítéséről jelenleg jellemzően lemondanak a jogkeresők, hatékony eljárásjogi eszközök hiányában. Az előbbi *(opt-in)* rendszer olyan igények érvényesítésére szolgálna, melyek most is jelentkeznek a rendszerben, ám a jelenlegi eljárásjogi keretek között nem eléggé hatékonyan érvényesíthetők.

A fentiekből kiderül, hogy a kollektív igényérvényesítés esetében nem megfelelő a *„one size fits all”* gondolkodásmód. Ha azokat az igényeket vesszük sorra, ahol a jelenlegi rendszer nem biztosít hatékony igényérvényesítési lehetőséget, lényegében két alapszituációt kell elkülönítenünk egymástól: a) egyfelől a nagyobb főként kártérítési ügyeket, ahol nagyszámú károsult próbál egyenként is „életképes” igényt érvényesíteni, és b) másfelől pedig az ún. „szórványos igények”, melyek esetében az egyéni követelés triviális, ám az aggregált igény jelentős lehet.[7] Ezek túl messze vannak egymás ahhoz, hogy lehetővé tennék az egységes megközelítést, kezelést. Ennélfogva a kollektív igényérvényesítés magyarországi szabályrendszerének kialakítása során is kompromisszumra volna szükség, mely a mindkét ügytípus problémáira megfelelően reagál. Ezért az új eljárásjogi mechanizmusok kialakításánál a differenciálás volna a célravezető.

A külföldi tapasztalatok szerint az *opt-in* eljárásokkal kapcsolatos nehézség az attraktivitás hiánya, kisebb pertárgyérték esetén ösztönzési problémák merülnek fel a csoportba való belépés tekintetében. (Ilyenek lehetnek sok esetben a fogyasztói ügyek.) Ezért volna célszerű kiegészíteni a kollektív igényérvényesítés magyar szabályozását egy *opt-out* rendszerű eljárással.

4. A reprezentatív felperes felett gyakorolt kontroll kérdése

A nagyszámú igény egy eljárásban való kezelhetősége azt feltételezi, hogy a csoport tagjai „egy hangon” szólaljanak meg, éppen ebben áll a kollektív igényérvényesítési mechanizmusok lényege. Ennélfogva a társult per során az egyes csoporttagok ugyan felek, de eljárási jogaik terén bizonyos korlátozásokat szenvednek. Így pl. nem választhatják meg, és nem instruálhatják szabadon a jogi

[7] Vö. Gerhard Wagner: Collective Redress – Categories of Loss and Legislative Options. *Law Quarterly Review,* 2011. 78.

képviselőt. Ki lehetnek zárva az eljárási cselekmények befolyásolásából, az közös kérdések meghatározásából, az egyezségi tárgyalásból.

A felperesek eljárási jogainak gyakorlását alapvetően a reprezentatív felperesre telepíti a jogalkotó. A csoportképviselő azonban ezt nem gyakorolhatja kontroll nélkül. Erre több technika létezik: egyfelől a csoporttag, ha nem elégedett a pervitellel kiléphet a csoportból, másfelől bizonyos eljárási jogosítványokat csak részlegesen von el a törvény a felektől az eljárásnak abban a fázisában, ahol a kilépésre már nincsen lehetőség, (pl. a csoport nevében a csoport tagjai legalább egyszerű többségének jóváhagyását követően a csoportképviselő nyújtja be a fellebbezést). Harmadsorban a felek korlátozott eljárási jogosítványai miatt indokolt lehet az egyezségek feletti bírói kontrollt növelni (vagy esetleg szélesebb körben is). Fontos egyensúlyt teremteni a felperesek és alperesek azon jogosultságai között, melyek az egyedi perlés során lennének meg, és a csoport azon érdeke között, hogy az ügyet egy egészként effektív módon terelje bírói útra. A fentiekre tekintettel az eljárásban az általános részi perekhez viszonyítva erősebb bírói kontroll lehet indokolt, erre a felek redukált eljárási jogai miatt garanciális szempontból volna szükség.

A T/11900. számú törvényjavaslat 586. §-hoz fűzött indokolásából kiolvasható, hogy a kérdéssel foglalkozott a jogalkotó, de azt elvetette a szerepek tisztább szétválasztásának szükségességére hivatkozással. Azonban nem tudott olyan módon érvelni, ami a hazai realitásokat is szem előtt tartva megnyugtatónak tűnhetne a tekintetben, hogy a fenti – külföldön már részben vagy egészben bevált – kontrollmechanizmusokat miként tudja a perlési szerződéssel és az ahhoz fűződő felelősségrendszerrel megfelelő módon kiváltani. Illusztrációképpen álljon itt egy hosszabb idézet az indokolásból:

> „Természetesen a jogi képviselő szakmai kamarai kontrollja, ebben az irányban fennálló felelőssége közvetett biztosítékot jelent az érintettek számára a megfelelő pervitelre. (A kamara pl. speciális felelősségbiztosítási szabályokkal erősítheti a társult perek felpereseinek védelmét.) Ez a megközelítés megfelel az általános szabályainknak, melyek alkalmazhatóságán nem változtat az sem, hogy társult perekben esetleg nagyobb számú felperes érdekeinek védelme a tét. A társult perlés egy bizalmi jogviszony, melyben a feleknek kellő gondossággal kell szerződniük. A felperesek a szerződéses jogaikat tehát az általános szabályok szerint, külön perben érvényesíthetik a reprezentatív felperessel szemben. Ha egy ilyen per a társult per folyamatban léte alatt megindulna, a társult per bírósága erre tekintettel belátása szerint felfüggeszthetné a társult

pert, az általános szabályok megfelelő alkalmazásával. A társult perlési szerződés módosítására csak valamennyi társult tag teljes konszenzusa esetén van mód, melyre – a gyakorlati nehézségek miatt – vélhetően ritkán fog sor kerülni. Emiatt a szerződés megkötése, a rendelkezések kialakítása tekintetében a reprezentatív felperest és jogi képviselőjét igen nagy felelősség terheli."

Az elmúlt évek tapasztalataiból kiindulva a többnyire laikus felekre telepíteni a kellő gondossággal kialakított szerződést egyrészt nem reális, másrészt az sem tűnik életszerűnek, hogy egy ilyen komplex ügyben egyáltalán képesek lennének azt átlátni. Így a szakmai felelősség gyakorlatilag előreláthatóan a jogi képviselő vállán nyugszik majd ebben a modellben.

A FELEK AKARATAUTONÓMIÁJA ÉS FELELŐSSÉGE A KIS ÉRTÉKŰ KÖVETELÉSEK PERBELI ÉRVÉNYESÍTÉSE SORÁN

Horváth E. Írisz*

1. Bevezetés

Nehéz feladat hárul a jogalkotókra a polgári eljárásjogi szabályok kidolgozása kapcsán (is), ugyanis e körben számtalan alapelv ütközik egymással, illetve a kitűzött jogpolitikai célokkal, s e képet tovább árnyalhatják az egyéb – cseppet sem mellékes – célok, tényezők. Különösen igaz ez a kis értékű követelések kapcsán, hiszen e körben éppen maga a per tárgya ösztökélné a jogalkotót az eljárásjogi szabályok egyszerűsítésére, illetve a jogalkalmazókat egy egyszerűbb eljárásra, noha ez sok esetben az eljárásjogi garanciák korlátozásával, esetleg megszűnésével, a polgárok igazságszolgáltatásba vetett bizalmának, jogbiztonságérzetének csökkenésével járhat. Fontos tehát megtalálni az egyensúlyt e téren. A jelen tanulmány célja, hogy a felek oldaláról vizsgálja a kis értékű követelések perbeli érvényesítésére vonatkozó hazai szabályokat.

2. A kis értékű követelések perbeli érvényesítése az alapelvek kereszttüzében

Az egyes alapelvek, eljárási követelmények részletes áttekintése után könnyen belátható, az alapelvek és az egyes eljárási követelmények kereszttüzében a jogalkotónak egy olyan polgári peres eljárást kell létrehoznia, mely egyfajta egyensúlyba képes állítani a jogalkotói és a jogalkalmazói, de a jogkeresői igé-

* Egyetemi docens, Polgári Eljárásjogi Tanszék. ORCID: 0000-0002-9277-6329

nyeket is. Ez a feladat nem könnyű – a jogtörténet bármely korszakát is vesszük. A helyzetet tovább nehezíti, ha a jogalkotó arra törekszik, hogy a kis értékű követelések perbeli érvényesítése kapcsán találja meg ezt a kényes egyensúlyt.

Főként két tényező, két elvárás feszül különösen egymásnak a polgári perek kapcsán: a jogviták gyors elbírálása és a tényállás alapos tisztázása. E két tényező nyilvánvalóan egymást gyengíti és a bírák feladata, hogy megtalálják a kellő egyensúlyt közöttük: az alaposság ugyanis általában idővel jár. A felek legalább egyikének – tipikusan a felperesnek – fontos az időtényező, míg az alaposság – jó esetben – mindkettőjük számára jelentőséggel bír. A probléma feloldása érdekében Sárffy két megoldást tart alkalmazhatónak. Mindkét elvárás teljesül akkor, ha a bíróság egymás után két eljárást folytat le: az első eljárás a per iratainak alapos megvizsgálását nem célozza, ellenben gyors és végrehajtható határozattal záruló eljárás, melyet adott esetben egy lassabb, de az alaposság követelményének messzemenően eleget tevő eljárás követ, melyben az első eljárásban hozott határozat teljes felülvizsgálatára jogosult a bíróság. A második lehetőség a fenti két tényező megfelelő szem előtt tartására az, ha a bíróság nagyobb mérlegelési jogkört kap, és saját maga dönti el, hogy melyek a feleknek azok az előadásai, bizonyítási indítványai, melyeket kizár, illetőleg nem engedélyez az eljárás gyors lefolytatása érdekében.[1] Nyilvánvaló, hogy mindkét eljárásnak megvan a maga előnye, hiszen míg az első esetben – noha összességében végül hosszabb eljárásról van szó – csak azon ügyek kerülnek részletes, alapos tárgyalásra, melyek esetében tényleges vita áll fenn, addig a második esetben a jogalkotó a bírák számára biztosít nagyobb önállóságot és a törvényben csak a mérlegelés kereteit rögzíti. A modellek hátránya éppen az előnyükben ragadható meg: az első esetében végül egy hosszabb eljárás folytatódik le, míg a második esetében az alaposság szenved csorbát. Ennek kapcsán feltehető a kérdés, hogy vajon melyik a jobb modell? Véleményem szerint egyik modell sem tud a maga tiszta valójában érvényre jutni, ezért mindenképpen a két modell valamiféle keveréke képes biztosítani az alaposság és a gyorsaság együttes érvényesülését: azaz az eljárás két szakaszból állva, a második, peres szakaszban a bíró mérlegelési jogkörében találhatja meg az egyensúlyt az eljárás gyors lefolytatása és az alaposság között. Az elvárások összeütközése kapcsán ismét felmerülhet a kérdés, hogy a bíró mérlegelési jogkörében konkrét esetekben vajon a gyorsaságot vagy az alaposságot kell, hogy szem előtt tartsa. E körben a válasz nyilvánvalóan csak az lehet, hogy ezt mindig az adott ügy összes körülményét mérlegelve lehetséges eldönteni. Az azonban leszögezhető,

[1] Sárffy Andor: *Magyar polgári perjog*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó, 1946. 148–149.

hogy amennyiben a bíró döntése ellen van helye olyan jogorvoslatnak, amelynek keretében lehetőség van az ügy, a tényállás alapos felderítésére, a bíráknak az eljárás gyorsaságát, mint célt kell inkább szem előtt tartaniuk. Amennyiben azonban a jogorvoslati lehetőségek korlátozottak, illetőleg nem beszélhetünk reformatórius jogkörről, a bíráknak nagyobb figyelemmel kell lenniük az alaposság követelményére.

Sárffy Andor fent ismertetett okfejtését tovább gondolva könnyű belátni, hogy a felek közötti jogviták elbírálásának „gyorsításának" egyik lehetséges módja, ha bizonyos eljárásokat külön eljárásként vagy a peres eljárások köréből kiragadva nemperes eljárásként szabályozunk, külön bíróság vagy esetleg egyéb szerv hatáskörébe utalva. Ez a megoldás meglehetősen speciális feltételeket kíván meg és ennek ellenére kétséges, hogy a kívánt célt el is lehet vele érni. A másik lehetőség a polgári peres eljárások közötti differenciálás, melynek egyik lehetséges módja a perérték szerinti különbségtétel. Ennek nyomán születhetett meg a „kis perértékű ügy" vagy más néven a „bagatell per" kategóriája.

Nagy valószínűséggel fokozottan jelenik meg a hatékonyság, illetőleg a költségek problémája azokban a perekben, melyekben a pertárgyérték alacsony, hiszen az ilyen esetekben a költségek arányaikban magasabbak lehetnek, sőt akár meg is haladhatják a tényleges pertárgyérték összegét. A kis pertárgyértékkel bíró perekben ugyanis az eljárási illeték elvileg ugyanakkora mértékű, mint az általános szabályok szerint folyó eljárásokban.[2] (A magyar eljárásban is a fizetési meghagyás illetékét a felperesnek az alperes ellentmondása nyomán ki kell egészítenie a peres eljárás illetékére.) A bizonyítás költségeit[3] sem befolyásolja általában a pertárgy értéke, hiszen a bizonyítási költségek között tipikusan felmerülő és egyben a legnagyobb összeget kitevő szakértői bizonyítás díját nem a pertárgy értéke alapján határozzák meg. Tekintettel azonban arra, hogy a kis pertárgyértékkel bíró perek között feltehetőleg nagyobb számban fordulnak elő egyszerűbb megítélésű, illetőleg ún. tucatügyek, a bizonyítási költségek a kisértékű perek meghatározott körében talán valamelyest alacsonyabbak lesznek. Amennyiben jogi képviselőt hatalmaz meg valamelyik fél, a jogi képviselő munkadíja is hozzáadódik a perköltségekhez. E költségek révén fokozottan fennáll annak veszélye, hogy a perköltség nagysága a pertárgy értékének akár többszörösét is kiteszi: ez mindenképpen elkerülendő.

E körben az egyik lehetőség arra nézve, hogy a jogalkotó a költségeket csökkentse, az lehet, ha az eljárási költségeket azáltal próbálja meg minimalizálni,

[2] Sőt, bizonyos pertárgyérték alatt „fokozott" illetékfizetési kötelezettséggel találkozhatunk.

[3] Pl. szakértő díjazása, tanú utazási költségei.

hogy bizonyos perbeli jogokat (pl. az ügy elintézése egy tárgyalás keretében, bizonyítás, keresetváltoztatás, viszontkereset, beszámítási kifogás, fellebbezési jog, rendkívüli perorvoslatok igénybevétele) korlátoz: lényegében ezzel a módszerrel élt a magyar jogalkotó a 2017. december 31-ig hatályos, a kisértékű perekre vonatkozó eljárás kapcsán. Ennél sokkal drasztikusabb megoldás az, ha a jogalkotó meghatároz egy értékhatárt, ami alatt nem lehet az igényeket peresíteni. E megoldás az eljárási költségek szempontjából kétségkívül hatékony, azonban nyilvánvaló, hogy bizonyos szempontból gyengítheti éppen a társadalomnak az igazságszolgáltatásba vetett bizalmát, emellett a bírói úton nem érvényesíthető követelések ezen új fajtájának meghonosítása nem biztos, hogy minden esetben a megfelelő irányba terelné a társadalom tagjait, sőt felmerülhet akár az Alaptörvénybe való ütközés kérdése is.[4] A magyar jogalkotó – ahogy az már a fentiekből kiderült – feltehetőleg a jogbiztonság biztosítása okán nem élt ezzel a megoldással: a bírói út kizárása helyett korábban az eljárási szabályok egyszerűsítésével kívánt oldani a pertárgy értéke és az eljárási költségek közötti feszültségen.[5] A hatályos polgári eljárásjogi szabályok pedig a fizetési meghagyásos eljárás viszonylag széles körű kötelező igénybevételének előírásával próbálja meg ezt a helyzetet orvosolni, mintegy tehermentesítve a bíróságokat, hogy azok valóban csak a vitás ügyekkel foglalkozzanak.

A költségek csökkentése a felek részéről az egyezség megkötésével érhető el talán a legmagasabb fokon,[6] ennek persze feltétele, hogy erre az eljárás kezdetén, lehetőleg a bizonyítási eljárás lefolytatása előtt kerüljön sor. Ha ugyanis a felek a polgári perben az eljárás viszonylag késői időpontjában, azaz valamelyik folytatólagos tárgyaláson, a bizonyítási eljárások eredményének fényében kerítenek sort, mintegy „kiegyezve egymással", az már az eljárás költségeire, s így a hatékonyságra nem vagy igen csekély mértékben bír befolyással. Ellenkező esetben azonban nyilvánvalóan csökkennek a perköltségek és a konszenzus révén lényegében eltűnik a jogalkalmazási hiba lehetősége is,[7] ugyanakkor eljárá-

4 Az Alaptörvény XXVIII. cikkének (1) bekezdése értelmében ugyanis mindenkinek joga van ahhoz, hogy valamely perben a jogait és kötelezettségeit törvény által felállított, független és pártatlan bíróság tisztességes és nyilvános tárgyaláson, észszerű határidőn belül bírálja el.

5 Azonban a szerző szerint tulajdonképpen valamiféle hasonló eredményt ért el a jogalkotó az eljárási illeték legalacsonyabb értékének meghatározása által.

6 Vö. Robert Cooter – Thomas Ulen: *Jog és közgazdaságtan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005. 428.; Thomas J. Miceli: The Social versus Private Incentive to Sue. *Economics Working Papers,* 2008/12. 8–11. https://tinyurl.com/4bmddm5m

7 Az esetlegesen felmerülő hibák orvoslására pedig maga a jogalkotó is gondolt a fellebbezés és a perújítás megengedésével az egyezséget jóváhagyó végzéssel szemben.

si értelemben a bíróság végzésével jogerősen jóváhagyott egyezség az ítélettel azonos hatállyal bír.

A kis pertárgyértékkel bíró perek szabályozási sajátosságai vonatkozásában megállapítható, hogy az egyes országokban alapvetően két modellt követnek: vagy valamiféle külön (adott esetben nemperes) eljárást, illetőleg külön bíróságot hoztak létre, melyek eljárnak a kis perértékű ügyekben vagy pedig a kis perértékű ügyek esetén az általános eljárási szabályokat alkalmazzák és esetlegesen a jogorvoslati lehetőségek igénybevételének korlátozásával próbálnak enyhíteni a fent ismertetett problémán. A magyar jog történetében mindkét modell érvényesült: már a reformkorban megjelent a külön eljárás keretében történő szabályozás és ez legutóbb 2009 és 2017 volt így. A jogorvoslati jog korlátozásával élt például a magyar jogalkotó az 1952. évi Polgári perrendtartás kapcsán: 1997-ben került ez bevezetésre és 2009. január 1-jéig volt alkalmazásban és a hatályos szabályok is e körbe sorolhatók.

Az egységes eljárás és az eljárási sokféleség problematikája időről időre gondolkodásra készteti az eljárásjogászokat.[8] Az egységes eljárási rend ugyanis a jogrendszer átláthatóságát és egyszerűségét hozza magával, míg a többféle eljárási rend lehetőséget biztosít arra, hogy az egyes ügyek között differenciálásra kerülhessen sor (akár a pertárgy érték alapján is), ezáltal pedig biztosítani tudják a bíróságok számára annak lehetőségét, hogy az ügyekkel azok súlyának megfelelően tudjanak foglalkozni. E ponton tehát újabb követelmények egymásnak feszülésének lehetünk tanúi: mely vonatkozásban meglátásom szerint ismét nagyon nehéz, szinte lehetetlen állást foglalni, hiszen annak adekvát megválaszolását mindenképpen befolyásolja az adott kor, az adott állam politikai-gazdasági helyzete, a különböző nemzetközi és nemzeti trendek, de akár egyéb, az adott társadalmi berendezkedésre jellemző tulajdonságok is.

[8] Vö. Max Vollkommer,: Fortschritte auf dem Weg zur Verfahrensvereinheitlichung. In: Richard Bartlsperger – Dirk Ehlers – Werne R. Hofmann – Dietrich Pirson (szerk.): *Rechtsstaat. Kirche. Sinnverantwortung. Festschrift für Klaus Obermayer zum 70. Geburtstag.* München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1986. 143–153.; Max Vollkommer: Verfahrensvielfalt oder einheitliches Prozessrecht? *JZ*, 1987/3. 105–110.; Jens Michael Mertens: *Privatrechtsschutz und vertikale Integration im internationalen Handel*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2011.; Peter Gilles: Zur Zweckvielfalt zivilprozessualer Verfahrensvielfalt. In: Jens Dammann – Wolfgang Grunsky – Thomas Pfeiffer (szerk.): *Gedächtnisschrift für Manfred Wolf.* München, C. H. Beck, 2011. 377–391.; Harald Koch: Private Rechtsdurchsetzung: Wilder Westen oder effektive Rechtsbewährung durch Prozessrecht und Compliance? In: Dammann–Grunsky–Pfeiffer (szerk.) i. m. 459–472.; Silvia Jenni – Barbara Klett,: Die Vereinheitlichung der Grundnormen des Prozessrechts bringt Erleichterungen. *KMU-Magazin,* 2010/9. 50–52.

3. Kisértékű perek a régi Pp. alapján

A kis pertárgyértékkel bíró ügyek külön pertípus keretében történő elbírálása lényegében a büntető és a polgári igazságszolgáltatás elkülönítésével, a polgári eljárásjog önálló jogágként való megjelenésével azonos korú hazánkban. Ez a csaknem kétszáz éves múlt, valamint a kis értékkel bíró követelések kapcsán fellépő – jogos – igény az eljárások gyorsabbá és költséghatékonyabbá tételére ösztönözte a jogalkotókat, hogy a jogintézményt újból „felélesszék" és az újra egy külön eljárás formájában öltsön testet a Polgári perrendtartásban. Ennek megfelelően a X. Pp. Novellaként emlegetett 2008. évi XXX. törvény egy régi és egyszersmind új eljárást próbált meghonosítani a magyar polgári eljárásjogban: a kisértékű pert. A kisértékű perek szabályai 2009. január 1-től voltak hatályosak és az ezen időpont után indult eljárások vonatkozásában alkalmazhatók, illetve alkalmazandók egészen az új Polgári perrendtartás 2018. január 1-jei hatálybalépéséig. A kisértékű perekkel a jogalkotó a magyar polgári eljárásjog számára ismert „régi" jogintézményt kívánt feléleszteni, e szándékában nyilvánvalóan sokkal inkább a hatékonyság, gazdaságossági célok vezették, mint a jogi hagyományokhoz való ragaszkodás.

A kisértékű perek körében 2013-ban folytatott empirikus kutatásom[9] kérdőívének utolsó, tizenötödik kérdése a bíráknak a kisértékű perek szabályozásával való elégedettségére, valamint ennek okára irányult. A kisértékű perek kapcsán az elégedettségre vonatkozó kérdést a 48 bíró közül 45 válaszolta meg, akik közül 12 (26,67%) elégedettségét, 25 (55,56%) elégedetlenségét, míg 8 (17,78%) részbeni elégedettségét fejezte ki. Az elégedettség okaként, azaz az eljárás előnyei között leggyakrabban a gyorsaság és a hatékonyság került feltüntetésre, illetve több alkalommal utalás került e körben arra, hogy a kisértékű perek a feleket aktívabb közreműködésre, mintegy a bírósággal való együttműködésre ösztönözte, illetőleg tulajdonképpen kényszerítette is. Ehhez képest a kisértékű perek kapcsán szinte minden esetben kritikaként hozták fel, hogy a bíró részéről a tényállás felderítése nehézségekbe ütközött, a bíró számára túlságosan széles körű mérlegelési jogkört biztosított, ugyanakkor e pertípusok nem igényeltek klasszikus bírói munkát,[10] sőt a szabályokat többen alkalmazhatatlanoknak,

[9] Ld. részeletesen: Horváth Edit Írisz: *Ösztönzők és korlátok a kis értékű követelések perbeli érvényesítése során hazánkban és egyes európai államokban*. Doktori értekezés. Budapest, PPKE JÁK, 2018.

[10] Hogy ez alatt pontosan mit értett a kérdőívet kitöltő bíró, nem részletezte. Feltehetőleg a tömeges ügytípusok elintézése kapcsán érvényesülő bizonyos fokú sablonosságra utalt a klasszikus bírói munka hiányolásakor.

illetve ellentmondásosnak ítélték, valamint többen felhívták arra a figyelmet, hogy kis érték nem feltétlenül takar egyszerűséget, azaz egy kisértékű per is lehetett bonyolult. Ezen kritikai érvek kapcsán megállapíthatjuk, hogy a kérdőívet kitöltő bírák egy részének nem sikerült feltétlenül azonosulnia a kisértékű pereket létrehozó törvényhozói szándékkal. Ezt tükrözte, hogy a polgári pert uraló rendelkezési és tárgyalási elv ellenére a legtöbben a tényállás felderítése, a bizonyítás kapcsán látták az eljárás legnagyobb hiányosságait. Ez valóban sajátossága volt a kisértékű pereknek, azonban a jogalkotó által célzott perkoncentráció már a tárgyalásra szóló idézés által tartalmazott tájékoztatásból egyértelművé válhatott a felek számára, akiknek nyilvánvalóan elemi érdekük volt, hogy minden, a per eldöntéséhez szükséges tényt, bizonyítékot a bíróság rendelkezésére bocsássanak; ellenkező esetben a bizonyítatlanság következményét kellett viselniük. A bíróság tehát ebből a szempontból kötve volt a felekhez, így ha azok nem éltek e jogukkal, a bíróság csak a rendelkezésére álló adatok alapján tudta meghozni döntését. A túlságosan széles körű mérlegelési jogkör, amit szintén kritika illetett, valóban fennállt, azonban a pertípus jellegéből adódóan ez biztosított kellett, hogy legyen, hiszen csak ezáltal volt elérhető a kis értékű követelések gyors és költséghatékony perbeli elbírálása. A szabályok alkalmazhatatlansága, ellentmondásossága, mint kritika részemről nehezen értelmezhető, hiszen – ha valóban ez az eset állt volna fenn – azt valamennyi, az ilyen ügyekben ítélkező bírónak észlelnie kellett volna és ennek alapján a rendelkezések hatályba lépése után pár éven belül ezt nyilvánvalóan rendezték volna. Ezen kritikai pont ellen hat az is, hogy – ha nem is nagy százalékban – de a bírák több, mint egytizede elégedett volt az eljárással: azaz bizonyos bírák – talán éppen a széles jogkörük révén – képesek voltak a törvényi rendelkezések bizonyos nehézségein úrrá lenni, s ezáltal egy gyors és a pertárgy értékét is figyelembe vevő eljárást lefolytatni: ezt tükrözik az egyes statisztikai adatok, különösen a tárgyalások és az egyezségkötések száma kapcsán. Az utolsóként említett kritika, azaz hogy a kis érték nem mindig takar egyszerű eljárást, elfogadható, ezért e körben mindenképpen lehetőséget kellett biztosítani az általános szabályokra való áttérésre.

A kisértékű perek alaposabb vizsgálata, elemzése alapján könnyen leszögezhető, hogy e pertípus kapcsán a jogalkotó igyekezett tekintettel lenni a gazdasági és a polgári eljárásjogi hatékonyságra, s ezt az eljárási garanciák biztosítása mellett egész magas szinten el is érte, legalábbis a jogszabályi rendelkezések szintjén. Ezzel szemben hatott azonban a kisértékű perek esetében alkalmazandó szabályok kvázi fakultatív jellege, mely által a jogalkotó lehetőséget adott a feleknek az Általános rész szabályaira való áttérésre: az ettől való félelem, illet-

ve a kisértékű perek ezen lehetőség révén történő ellehetetlenülése a már említett empirikus kutatás eredményei alapján nem igazán tűnt reálisnak, hiszen a kérdőív hetedik kérdésére adott válaszok értelmében a felek az esetek kevesebb mint egyötödében kérték közösen az általános szabályokra való áttérést. Ezen statisztikai adatok ellenére indokolt lett volna kizárólag bírák kezébe helyezni e döntést. E rendelkezés révén egyrészt elkerülhető lett volna a felek rendelkezési jogának korlátlan érvényesülése, másrészt az érték és az ügy egyszerűsége vagy éppen bonyolultsága közötti ellentmondásokat is fel lehetett volna oldani.

Véleményem szerint a kis értékű követelések perbeli érvényesítésének azon rendszere, hogy egy fizetési meghagyásos eljárás előzi meg és az ellentmondás révén jön létre a (kisértékű) per, melyben a jogalkotók igyekeztek viszonylag nagy fokú perkoncentrációt elérni és a preklúziós szabályokkal egy gyors és a pertárgy értékét is figyelembe vevő eljárást létrehozni, melyben a perorvoslati lehetőségeket is megfelelő keretek közé szorították, megfelelő lenne. A fizetési meghagyásos eljárás, mint a kis értékű követelések érvényesítésének első lépcsőfoka ugyanis szerintem betöltötte a hozzá fűzött reményeket és meglehetősen nagymértékben tehermentesítette a hazai bíróságokat. Ezt támasztja alá a Magyar Országos Közjegyzői Kamara „Fizetési meghagyásos ügyek statisztika 2012." elnevezéssel közreadott statisztikája, mely szerint bár a Hazánkban indult fizetési meghagyásos eljárások 94,81%-a esetében nem éri el a követelés értéke az egymillió forintot, az összes, azaz 531.257 darab egymillió forint érték alatti követelés kapcsán kibocsátott fizetési meghagyás csupán 5,23%-a, azaz 27.809 ügyben jött létre per. Ez pedig a bíróságok előzetes tehermentesítésére utal, mely mindenképpen üdvözlendő. Hogy e perek vajon milyen arányban voltak alkalmasak arra, hogy eleget tegyenek a kisértékű perek alkalmazása kapcsán rögzített feltételeknek, illetőleg hogy ezek közül ténylegesen milyen arányban tértek át az általános szabályok alkalmazására, sajnos további tényleges, számszerű információval nem rendelkezem, de feltehető, hogy 27.809 ügy csak egy részében, saját egyéni becslésem szerint talán körülbelül a felében beszélhettünk csak kisértékű perről.

A fentiek alapján tehát véleményem szerint kisebb módosításokkal, mely különösen az elnevezés módosítása, a pertárgy értékének leszállítása, az általános eljárásra történő áttérés szabályainak pontosítása, a fellebbezés okainak pontosabb megjelölése és a felülvizsgálat lehetőségének teljes kizárása által egy jó és hatékony eljárást lehetett volna meghonosítani a kis értékű követelések bíróság előtt való érvényesítése kapcsán.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezen, az eljárás egészét tekintve apróbb módosítások valóban alkalmasak lettek-e volna arra, hogy betöltsék a szerepüket

és elérjék a jogalkotó által szándékolt célt. E kérdés megválaszolásához a már empirikus kutatás eredményeit hívhatjuk segítségül: első és felületes áttekintés alapján elmondhatjuk, hogy az eljárás képtelen betölteni a szerepét, hiszen az eredmények, különösen az átlaguk erről tanúskodtak. Ha azonban alaposabban megvizsgáltuk az egyes értékeket, belátható volt, hogy voltak olyan bírák, léteztek olyan eljárások, melyek esetében olyan eredményekkel, olyan számarányokkal találkozhattunk, melyek azt támasztották alá, hogy igenis lefolytatható a kisértékű per gyorsan. Igaz, ezek az eredmények a szélsőséges értékek között jelentek meg: azt tükrözték, hogy az eljáró bíró és a felek megfelelő együttműködése esetén, illetve éppen a bíró aktívabb, az eljárást meghatározott keretek között tartó pervezetése révén lehetséges volt ez. Ennek okán tehát véleményem szerint nem a jogalkotás szintjén kellett volna változásokat, változtatásokat eszközölni, hanem sokkal inkább a jogalkalmazás körében: el kellett volna érni, hogy a szélsőséges adatok, értékek idővel általánosakká váljanak. Ennek egyik lehetséges eszköze lehetett volna a bírák (tovább)képzése, melynek keretében e pertípusok sajátosságai kapcsán látták volna el őket megfelelő információval.[11] A másik megoldás lehetett volna, ha a kisértékű pereket egy-egy bíróságon egy bíró elé koncentrálták volna, akik kizárólag ilyen típusú perekben ítélkeztek volna: ezáltal ugyanis elkerülhető lett volna, hogy a bírónak „két tárgyalás közötti szünetben szemléletet kelljen változtatnia". Ennek megvalósulása azonban nehézségekbe ütközött volna, hiszen – bár erre vonatkozóan pontos statisztikai adatokkal nem bírok – feltételezhető, hogy a bírák számára előírt ügyterhelés messze felülmúlja a kisértékű perek számát. Ha ezt a megoldást szerették volna mindenképpen alkalmazni, felmerülhetett volna még annak lehetősége, hogy a kisértékű pereket megyénként egy járási szintű bíróságra, tipikusan a törvényszék székhelyén működő járásbíróságra koncentrálják. Ettől azonban mind ezen bíróságok egyébként is leterhelt volta, mind pedig annak okán óvva intenék, hogy ezáltal eltűnne a kis értékű követelések perbeli érvényesítése kapcsán az egyik legfontosabb kritérium, azaz az, hogy az eljárás földrajzi értelemben is közel legyen a felekhez.

[11] A bírák képzését szervező Magyar Igazságügyi Akadémia képzésekre vonatkozó adatbázisa szerint sajnos a kisértékű perek újszerű szabályainak alkalmazása kapcsán felmerülő kérdésekre előzetesen nem készítették fel a bírákat és később is csak összesen 2 alkalommal szerveztek egy-egy napos képzést a kisértékű perek témájában: 2011 áprilisában „Képzés a kisértékű perekről bírák számára" címmel, míg 2012 novemberében „Egynapos képzés a kisértékű perek jogalkalmazási tapasztalatairól" címmel, melyet az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítása érdekében tartottak, a 2011 áprilisában tartott képzés szerves folytatásaként. Forrás: http://mia.birosag.hu/20150331/kepzes-kereso

A fentiek alapján könnyen beláthatjuk tehát, hogy a jogalkotók a jogalkalmazók, illetve a jogkeresők kezébe helyezték a kisértékű perek hatékonyságát. A felek részéről ennek előmozdítása elemi érdekként jelent meg, hiszen a passzivitásuk nyomán adott esetben a pervesztesség kockázatát kellett felvállalniuk, ami nyilvánvalóan nem lehetett érdekük. A jogalkalmazó bírák vonatkozásában – ahogy arra már fentebb több helyen utalás történt – a jogalkotó egyfajta szemléletváltást irányzott elő, melynek révén alkalmassá váltak volna arra, hogy a felekkel együttműködve hozzájáruljanak a kisértékű perek gyors és hatékony lefolytatásához. A szemléletváltás az általam lefolytatott empirikus kutatás eredményeiből következően nem történt meg minden, kisértékű pereket tárgyaló bíró esetében.

4. A Kúria elnöke által felállított, a kisértékű perekkel kapcsolatos jogalkalmazási problémákkal foglalkozó konzultációs testület állásfoglalásai[12]

A Kúria elnöke 2016 júliusában a kisértékű perekkel kapcsolatos jogalkalmazási problémákkal foglalkozó konzultációs testületet hozott létre, mely testületnek – a jogegység biztosítása érdekében – a bíróságok által a kisértékű perek kapcsán felvetett kérdések vonatkozásában kellett állást foglalnia. Az Orosz Árpád kollégiumvezető-helyettes úr által vezetett, kizárólag bírákból álló szakértői csoport fő feladata az volt, hogy a jogalkalmazási problémákra megoldási javaslatot dolgozzon ki, függetlenül attól, hogy 2018. január 1-jétől – az új Polgári perrendtartás hatályba lépésével – megszűnik a kisértékű per kategóriája.

A konzultációs testület 2017. május 18-i keltezéssel tette nyilvánossá állásfoglalását, melyben a felvetett gyakorlati problémákra tematizáltan próbáltak meg válaszokat adni. Az állásfoglalás ennek megfelelően négy fejezetben tárgyalja a jogalkalmazási nehézségeket: Perelőkészítés, Elsőfokú eljárás, Bizonyítás a kisértékű perekben és Másodfokú eljárás.

A perelőkészítés körében megjelenő gyakorlati problémák négy témakör köré csoportosultak: az írásbeli előkészítés, az ahhoz kapcsolódó hiánypótlás, valamint az ennek kapcsán felmerülő jogkövetkezmények, az az eset, ha az aktanyomat elkerüli az előkészítő iratot, az idézés jogi képviselő esetén, meghatalmazás csatolása hiányában, illetve az elektronikus kapcsolattartással összefüggő

[12] A Kúria elnöke által felállított, a kisértékű perekkel kapcsolatos jogalkalmazási problémákkal foglalkozó konzultációs testület állásfoglalásai. Letölthető: http://kuria-birosag.hu/sites/default/files/sajto/kiserteku_allasfoglalas_06.10.pdf

kérdések. Az elsőfokú eljárást illetően a konzultációs testület vizsgálta a keresetváltoztatás-keresetkiterjesztés, a pertársaság és a jogerő kérdését, a bírósági meghagyás kapcsán felmerülő kérdéseket és a tárgyalási időköz és a tárgyalás elmulasztása témáját, valamint az első tárgyalás keretei, illetve a kisértékű perek szabályainak alkalmazása kapcsán felmerülő jogalkalmazási nehézségeket. A bizonyítás, mint a kisértékű perek egyik gócpontja vonatkozásában a testület a régi Pp. 3. § (3) bekezdése szerinti tájékoztatási kötelezettséggel, a bizonyítási eszköz csatolásával, a bizonyítási indítványok előterjesztésével, valamint az új tényelőadásokkal és új bizonyítékokkal foglalkozott. A másodfokú eljárás kapcsán a fellebbezés tartalmát, valamint az eljárási szabálysértéseket vizsgálta a Kúria elnöke által felállított testület.

A konzultációs testület állásfoglalásának részletes ismertetésétől és elemzésétől eltekintek e tanulmányban, lévén, hogy az kötelező erővel nem bírt: egyfajta segítségként szolgált azon bírák számára, akik a kisértékű perek szabályainak alkalmazása során nehézségekbe ütköztek. Döntésemet emellett az is indokolja, hogy maga az állásfoglalás a kisértékű perekre vonatkozó szabályok hatályba lépése után csaknem nyolc és fél évvel született és mintegy hét hónapig szolgált iránytűként a bírák számára.

5. A kis értékű követelések perbeli érvényesítése 2018. január 1-je után

5.1. A kisértékű perek kiküszöbölése az új Polgári perrendtartásból

A kisértékű perek szabályai, valamint az azok alkalmazása során jelentkező, az előző alfejezetben taglalt problémák nem ösztönözték a 2010-es évek elején megindult kodifikációban részt vevő szakembereket arra, hogy foglalkozzanak azzal a kérdéssel, hogy a kis értékű követelések perbeli érvényesítésére vonatkozóan egy önálló eljárási rendet vagy a különleges perek egy önálló típusát hozzák létre.[13]

A fent említett okból feltehetőleg a kodifikáció későbbi, az Igazságügyi Minisztériumban zajló szakaszában sem merült fel annak gondolata, hogy a kis

[13] Vö. Varga István: Perrendi szabályozási igények azonosítása jogösszehasonlító kitekintéssel. In: Varga István (szerk.): *Codificatio processualis civilis – Studia in Honorem Németh János II*. Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 498.; Kapa Mátyás – Varga István: Különleges perek – különleges szabályozás. In: Németh János – Varga István (szerk.): *Egy új polgári perrendtartás alapjai*. Budapest: HVG-ORAC, 2014. 580–581.

értékű követelések perbeli érvényesítése bármiféle külön szerepet kapjon a készülő új Polgári perrendtartásban. Sőt, a később 2016. évi CXXX. törvényként elfogadott új Polgári perrendtartásról szóló T/11900. számú törvényjavaslatban a 245. §-hoz fűzött indokolás kifejezetten rögzíti:

> „A Javaslat a törvényszéki és járásbírósági hatáskörbe utalt ügyek relációjában alapvetően egységes perrendet alkalmaz oly módon, hogy az általános hatáskörű bíróságként megjelölt törvényszékre és professzionális pervitelre modellezett szabályozást tartalmaz. Elhagyja a kiemelt jelentőségű és a kisértékű perekre vonatkozó eltérő (differenciált) eljárási rendekre vonatkozó szabályozást is. Az eljárás rendjében a Javaslat – bemeneti szinttől függetlenül – döntően a per tárgya alapján a Különleges eljárások esetében határoz meg részben eltérő eljárási rendet eredményező szabályokat."

5.2. A kis értékű követelések perbeli érvényesítése a 2016. évi CXXX. törvény alapján

Az új Polgári perrendtartás tehát nem tartalmaz külön eljárási rendet a kis értékű követelések perbeli érvényesítésére vonatkozóan. A pertárgyérték nagysága okán is mindössze néhány helyen differenciál csak a jogalkotó: a hatáskör, a pénzbírság és a felülvizsgálat megengedhetősége vonatkozásában.

Az új Polgári perrendtartás 20. §-a, mely a bíróságok hatáskörére vonatkozó szabályokat rögzíti, szakít a régi Polgári perrendtartás rendszerével és a törvényszéket tekinti általános hatáskörű elsőfokú bíróságnak és csak a (3) bekezdésben felsorolt esetekben járnak el a járásbíróságok első fokon. A vagyonjogi perek esetén a járásbírságok és a törvényszékek első fokon való eljárási jogosítványa tekintetében a jogalkotó a régi Polgári perrendtartás által is alkalmazott értékhatárt megtartotta, így 2018. január 1-je után is harmincmillió forint az az értékhatár, mely eldönti, hogy mely bíróság jár el első fokon: ezen főszabály alól a (3) bekezdés a) pontjában aa)–ae) pontokban taxatíve rögzített kivételeket határoztak meg. A törvényhez fűzött indokolás szerint a vagyonjogi perek tárgyának értékhatára tekintetében a beszerzett ügyforgalmi adatok alapján nem volt indokolt a változtatás.

Az első tényleges, a kis értékű követelések perbeli érvényesítése vonatkozásában közvetlen hatással bíró rendelkezést az új Polgári perrendtartás 166. § (2) bekezdése tartalmazza, mely rögzíti, hogy kiszabott pénzbírság nem haladhatja

meg a pertárgy értékét, azonban a valóban kis értékű követelések esetében ez alól kivételt enged: az ötvenezer forint alatti pertárgyértékkel bíró perekben a kiszabható pénzbírság legmagasabb összegét százezer forintban maximálja. A jogalkotó ez esetben tehát fenntartotta a korábbi szabályozást, de azt főszabályként rögzítette, mely alól a kis értékű követelések tekintetében kivételt határozott meg, az Indokolás szerint ugyanis csak így biztosítható, hogy a pénzbírság kiszabása valóban érdemi hatást válthasson ki.

A felülvizsgálat tekintetében lényegben fenntartotta a jogalkotó az új Polgári perrendtartásban is a korábbi szabályozást, mikor a 408. § (1) bekezdésében kizárta a felülvizsgálatot azon vagyonjogi perben, amelyekben a felülvizsgálati kérelemben vitatott érték, illetve annak az egyesített perekre történő megfelelő alkalmazásával megállapított értéke az ötmillió forintot nem haladja meg.[14] Ez alól csak néhány kivételt engedett: a közhatalom gyakorlásával kapcsolatos kártérítés, illetve sérelemdíj megfizetése iránt indított perek, valamint a tartási vagy élelmezési követelés, egyéb járadék iránt indított perek esetében ugyanis nem érvényesül a fenti, értékhatár szerinti korlátozás.

Az új Polgári perrendtartás hatálybalépésével az Fmhtv. is módosult: a 3. § (2) bekezdésében hárommillió forintra emelték azt az értékhatárt, mely esetében kizárólag fizetési meghagyás útján lehet érvényesíteni a követeléseket, mely szabály alól csak az új Pp. 167–168. §-aiban rögzített esetekben, azaz a közvetítői eljáráshoz kapcsolódó és anélküli egyezségi kísérlet esetében ad felmentést a jogalkotó. Amennyiben azonban a fizetési meghagyásos eljárás perré alakul, már semmiféle speciális szabályozás nem érvényesül: az általános eljárási szabályok alkalmazandóak.

5.3. Kis értékű perek „egy magasabb dimenzióban”?

A 2018. január 1-je óta hatályos új Polgári perrendtartással a kis értékű követelések perbeli érvényesítésének hazai története egy újabb szakaszába lépett, hiszen ugyanúgy, ahogy az már korábban is többször megtörtént, a jogalkotó nem tartotta szükségesnek, hogy külön eljárási rendet hozzon létre ezen perek vonatkozásában. Ha e döntés indokát kutatjuk, akkor kettő, egymástól merőben eltérő, egymással csaknem ellentétes, ugyanakkor mégis összefüggő ésszerű

[14] E körben érdemes megjegyezni, hogy az új Polgári perrendtartásról szóló T/11900. számú törvényjavaslatban még harmincmillió forint szerepelt, azaz lényegében a járásbíróságokon indult vagyonjogi perek esetében főszabályként kizárni tervezte a jogalkotó a felülvizsgálat igénybevételének lehetőségét.

érv merülhet fel: az egyik a gyakorlat oldaláról jelenik meg, míg a másik kis értékű követelések perbeli érvényesítésének hazai történetéből vezethető le.

Gyakorlati megközelítés alatt azt értem, hogy a kodifikációs munkálatok nyilvánvalóan azzal lépéssel kellett, hogy kezdődjenek, hogy az abban résztvevők feltérképezték a régi Polgári perrendtartásban szereplő eljárásokat és jogintézményeket abból a szempontból, hogy melyek érdemesek arra, hogy azokat átvegyék az új Polgári perrendtartásba. Feltehetőleg a kisértékű perek, mint különleges pertípus e körben olyanként lett címkézve, mely nem érdemes a „továbbvitelre": ezt főként a szabályoknak a régi Polgári perrendtartásban „idegen testként" való elhelyezkedése, valamint a jogalkalmazás részéről érkezett erős kritika indokolhatta.

A másik lehetőség, hogy miért nem szerepel önálló eljárási rend vagy bármiféle külön szabályozás a kis értékű követelések perbeli érvényesítésére vonatkozóan, az lehet, hogy a régi Polgári perrendtartás által szabályozott kisértékű perek – ugyanúgy ahogy a jogtörténetben a sommás eljárások az 1911. évi Polgári perrendtartás előtt – egyfajta kísérleti terepként működtek egy újfajta bíráskodás meghonosítása előtt és a kisértékű perek szabályainak „beválása" vagy éppen ennek ellenkezője okán az új Polgári perrendtartás már nem tartalmaz külön szabályozást ezen perek vonatkozásában. Mivel a kisértékű perek kísérleti jellegére sehol sem lehet még csak egy közvetett utalást sem találni, e kérdés adekvát megválaszolására csak akkor van lehetőségünk, ha az új Polgári perrendtartást alaposabban górcső alá vesszük és elsőként azt vizsgáljuk, hogy vannak-e olyan újításai, melyek az egész eljárást áthatják. Ha erre a kérdésre igenlő választ adunk, következő lépésként az tanulmányozandó, hogy a megvalósított, az egész eljárást átható újítások vajon mennyire hasonlítanak, menynyiben eredeztethetőek a régi Polgári perrendtartás által tartalmazott kisértékű perek szabályaiból.

Az új Polgári perrendtartás kapcsán fő célként az eljárások hatékonyságának növelését tűzték ki, melyet főként a perkoncentráció és a professzionális keretek biztosítása által látott biztosítottnak. Ennek érdekében több újítással is élt a jogalkotó, melyek közül – a témánk szempontjából – kiemelendő az osztott perszerkezet bevezetése, valamint a feszesebb eljárási határidők alkalmazása: ezeket méltán nevezhetjük olyan újításoknak, melyek az egész peres eljárást áthatják. Ha pedig ez így van, akkor a fenti okfejtésem alapján meg kell nézni, hogy vajon ezen újítások mennyire hasonlítanak a régi Polgári perrendtartás által szabályozott kisértékű perek szabályaira. Az osztott perszerkezet vonatkozásában a felületes vizsgálat eredményeként egészen biztosan arra jutunk, hogy – mivel a régi Polgári perrendtartás az egységes perszerkezet modelljét követ-

te – a kisértékű perek esetében alkalmazott eljárási rend és az új Polgári perrendtartás által meghonosított kétosztatú eljárás között semmiféle hasonlóság nincs. Ha azonban hajlandóak vagyunk egy kicsit alaposabban megvizsgálni, összehasonlítani a két eljárást, akár meglepő következtetésre is juthatunk. Az új Pp. 183. § (1) bekezdése kimondja ugyanis, hogy a perfelvétel körében a felek perfelvételi iratban feltüntetett vagy perfelvételi tárgyaláson előadott tényre és jogra vonatkozó állítással, tagadással, be- vagy elismeréssel, ezekből következő kérelemmel, a tények megállapításához szükséges bizonyítási indítvánnyal, a bizonyítékok és a bizonyítási indítványok értékelésére vonatkozó nyilatkozattal, valamint bizonyítási eszköz rendelkezésre bocsátásával – a bíróság közrehatása mellett – meghatározzák a jogvita kereteit. A perfelvételi tárgyalást követően az új Pp. 196. §-a alapján, ha a felek között nem jött létre egyezség és az eljárás nem szünetel, a bíróság nyomban megtartja vagy – ha ezt az ügy körülményei nem teszik lehetővé – kitűzi az érdemi tárgyalást, és arra a feleket idézi. Az érdemi tárgyalási szakban pedig a bíróság a jogvitának a perfelvétel során meghatározott keretei között bizonyítást folytat le és eldönti a pert az új Pp. 214. § (1) bekezdése értelmében. Ezt kiegészítve az új Pp. 215–216. §-ai a kereset, a viszontkereset, illetve a beszámítás és annak megváltoztatása, a 220. §-a pedig a bizonyítási indítványok előterjesztését igyekszik a perfelvételi szakra korlátozni, pontosan rögzítve azokat az eseteket, melyek esetében ettől el lehet térni. Ezek a rendelkezések némileg ismerősnek tűnhetnek, ha a kisértékű perek szabályai még élénken élnek az emlékezetünkben: a kisértékű perek által meghonosított első tárgyalási nap ilyetén módon valamelyest párhuzamba vonható a hatályos Polgári perrendtartás perfelvételi tárgyalásával, azzal hogy a kisértékű perekben – nyilván a pertárgy értékére tekintettel is – a jogalkotó ezt a tárgyalást arra is szánta, hogy ezen a bíró eldöntse a felek jogvitáját (azaz nyomban megtartsa az érdemi tárgyalást), még ha ez a gyakorlatban kevésbé valósult is meg. A kisértékű perek perszerkezetére – meglátásom szerint – tekinthetünk akár az osztott perszerkezet egy nagyon kezdetleges formájaként; a preklúziók alkalmazása mindkét eljárási rend vitathatatlan sajátossága.

Az új Polgári perrendtartás által alkalmazott feszesebb eljárási határidők esetében könnyebb helyzetben vagyunk, mint a perszerkezet vonatkozásában, e körben ugyanis leszögezhetjük, hogy ezzel a módszerrel élt már a kisértékű perek esetében is a jogalkotó.

A fenti, a kisértékű perek „kísérleti jellegére” vonatkozó hosszas fejtegetés alapján arra a következtetésre jutottam tehát, hogy a jogalkotó az új Polgári perrendtartással a kisértékű perekre nagyon sok vonatkozásban hasonlító eljárási rendet tett általánossá – feltehetőleg a legapróbb szándékosság hiánya mellett.

Ez azért érdekes és kiemelendő, mert ahogy az általam elvégzett empirikus kutatás kimutatta, és azt maguk a bírák is elismerték a Kúria elnöke által felállított, a kisértékű perekkel foglalkozó konzultációs testület állásfoglalásaiban, a kisértékű perek szabályai sajnos a gyakorlatban nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött reményeket…

6. Összegzés

A kisértékű perekre vonatkozó szabályok kapcsán tehát leszögezhetjük, hogy a jogalkotó igyekezett tekintettel lenni a perhatékonyság és jóhiszeműség elvére és számos olyan rendelkezést illesztett be a szabályok közé, melyek az eljárás gyorsítását, ezáltal pedig nyilvánvalóan a költségek minimalizálását célozták.[15] E nemes célt azonban – elméleti síkon – sajnos megtöri látszott az a rendelkezés, mely a kisértékű perek kizárásának harmadik eseteként rögzítették, hogy a felek közös kérelme esetén a bíróság a pert az Általános rész szabályai szerint folytatja le. A „kibúvó" a polgári eljárásjog talán legfontosabb alapelvén, a felek rendelkezési jogán alapult: a polgári perben a felek az ügy urai, így a jogalkotó részükre nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy közösen kérjék a jogvitájuk általános szabályok szerinti elbírálását. A perhatékonyság és a jóhiszeműség elvének a rendelkezési elvvel való összeütközése a kisértékű perekben különösen élesen jelent meg: ennek kapcsán a jogalkotó – a liberális polgári per modelljét követve – a felek akaratautonómiája mellett, de ezzel egyidejűleg sajnos a kisértékű perek felett is pálcát tört. A kisértékű perek szabályainak „elhagyását" indokolta ugyanis a pertípus viszonylagos újszerűsége: a jogéletben hosszabb ideje tevékenykedő bírák és ügyvédek feltehetőleg nem szívesen hagyták el a járt utat a kisértékű perek járatlan útjáért, még akkor sem, ha az gyorsabb és a felekre nézve költségkímélőbb volt is. Emellett az általános szabályok szerinti eljárás a felek számára több mozgásteret, szélesebb eljárási garanciákat kínált, ezáltal pedig a jogbiztonság magasabb fokának érzetét keltette. E lehetőség biztosításával azonban az alacsony pertárgyértékkel bíró eljárások kétosztatúvá is váltak, hiszen az általános szabályok szerint lefolytatott perek és a kisértékű perek – már a szabályozás különbözőségéből eredően – más-más jellegzetességgel bírtak.

[15] Pl. a viszontkereset, a beszámítási kifogás, a keresetváltoztatás és a bizonyítási indítvány előterjesztésének az első tárgyalásra való koncentrálása, valamint a fellebbezési jog korlátozása, illetve a felülvizsgálat lényegileg kizárt volta.

A 2018. január 1. óta hatályos polgári perrendtartás immár nem szabályozza külön pertípusként a kis értékű követelések perbeli érvényesítését, így a felek rendelkezési jogát, autonómáját és felelősségét nem is lehet külön vizsgálni, azonban az leszögezhető, hogy az új Pp. a korábbinál jobban épít a felek aktív magatartására – és ennek nyomán talán a felek eljárásjogi felelőssége is nagyobb – a polgári perekben, mint a korábbi szabályok, így lényegében egy, a felek akaratautonómiáján alapuló polgári peres eljárást vezette be (tartottak fenn) a kis értékű követelések perbeli érvényesítésére (is).

A NYILVÁNOS VITÁK VÉDELME ÉS A FELELŐS ÚJSÁGÍRÁS NORMÁI

Az Index.hu v. Hungary-ítélet elemzése

Kovács Helga* – Koltay András**

1. Bevezetés

A sajtószabadság határai és a felelős újságírás normái régóta foglalkoztatják az európai jogrendszereket és az Emberi Jogok Európai Bíróságát (EJEB) is. Viszonylag kevés, e kérdések körül forgó magyar ügy került a strasbourgi testület elé, ami közvetve a magyar jogrendszer szilárdságára és a sajtószabadság magas szintű védelmére utal. Azonban az EJEB nemrégiben hozott ítéletet az Index.hu-ügyben,[1] ami alapvetően érinti a jóhírnév védelmének, a szólás és a sajtó szabadságának, valamint a sajtó etikai kötelezettségeinek kérdéseit. A 2. pontban az ítéletet és előzményeit mutatjuk be, a 3. pontban az EJEB vonatkozó ítélkezési gyakorlatát elemezzük, a 4. pontban a kapcsolódó magyar joggyakorlatot foglaljuk össze, a 5. pontban pedig az EJEB döntésének kritikáját fogalmazzuk meg.

* PhD-hallgató; tanácsvezető bíró, Fővárosi Ítélőtábla.
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1932-530X

** Egyetemi tanár, Polgári Jogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4991-4343

1 Index.hu Zrt. v. Hungary, no. 77940/17., 2024. február 19-i ítélet (a továbbiakban: Index.hu ítélet).

2. Az Index.hu v. Hungary-ügy

2.1. A tényállás

Az egyik magyar televíziós csatorna 2014 novemberében az akkori kormányellenes tüntetések szervezőihez kapcsolható kisebb jelentőségű bűncselekményeket, szabálysértéseket, illetve egyéb cselekményeket hozott nyilvánosságra. Válaszul kampány indult a Facebookon, amelynek szervezői azt kérték, hogy a felhasználók írjanak hasonló, kisebb súlyú, múltbeli jogsértésekről. Ennek keretében egy ismert újságíró 2014. november végén az ismerősei számára elérhető posztot tett közzé a Facebook-oldalán. Annak tartalma szerint sorkatonai szolgálata alatt elzárásbüntetést kapott, ahol fogdatársa volt a bejegyzés idején poszton lévő köztársasági elnök, Áder János, aki tudomása szerint azért kapott 30 napot, mert szolgálati őrhelyét elhagyva, részegen lövöldözött. Röviddel ezután az egyik legismertebb magyar internetes híroldalon cikk jelent meg, amiben közzétették az újságíró visszaemlékezését arról, hogy az aktuális köztársasági elnök sorkatonaként ittasan lövöldözött és fogdára került. Beszámoltak a kampányról, és annak legérdekesebb elemeként az újságíró történetére hivatkoztak. A cikknek része volt a Facebook-poszt, és rövid interjút közöltek az újságíróval is. A cikk utolsó részében kitértek arra, hogy az interjúalany emlékezetére hagyatkozott, maga sem volt biztos benne, hogy az aktuális köztársasági elnök anno tényleg lövöldözött. A cikk szerzője szerint a történetnek ez a része szinte bizonyosan legenda. Jelezte, hogy az ügy miatt az újság megkereste az Elnöki Hivatalt, és szándékában áll a cikk frissítése.

Az írást más sajtószervek is átvették, és a különböző helyeken megjelent szövegeket kommentelni is lehetett. A hozzászólások egy része a köztársasági elnökre sérelmes megjegyzéseket is tartalmazott. A cikk megjelenése után a köztársasági elnök a hivatala útján reagált az írás tartalmára, amit az Index.hu hírportálon külön cikkben, még aznap közzétettek. Kijelentette, hogy sorkatonai szolgálata alatt – kisebb súlyú cselekmények miatt – két alkalommal volt fogdán, de személyével kapcsolatban sem őrhelyelhagyásról, sem ittas lövöldözésről nem volt szó. Az elnök egyik volt katonatársa a cikk elolvasása után felhívta a hírportált, és kifejezte felháborodását a sértő tartalom miatt. Ezután az újságíró törölte az általa közzétett Facebook-posztot.

A köztársasági elnök polgári bíróság előtt kérte annak megállapítását, hogy a hírportál üzemeltetője megsértette a jóhírnevét, mert a cikkben valótlanul híresztelte, hogy katonai szolgálata idején, 1978-ban, azért került fogdára, mert egy külső fegyverraktár őrségét elhagyta, társaival elment egy közeli kocsmá-

ba, és ittasan lövöldözött. Az újságíró pedig azzal sértette a jóhírnevét, hogy a Facebook-oldalán azt a valótlan tényt állította, hogy a hadseregben részeg lövöldözés miatt 30 nap fogdát kapott, valamint egy interjúban közzétett valótlan tényt megismételte.

2.2. A magyar bíróságok ítéletei

Az elsőfokú bíróság megállapította a hírportál üzemeltetőjének valótlan tényállítás miatti felelősségét, eltiltotta a további jogsértéstől, és nyilvános elégtétel adására kötelezte. Vagyoni kompenzációként 50 ezer forintot ítélt meg a felperesnek. Az elsőfokú bíróság figyelembe vette, hogy a felperes az ország köztársasági elnökeként közszereplő volt. Az újságíró a Facebook-oldalán megjelentetett közlését – a társadalmi megmozdulás részeként – egyértelműen közéletinek szánta, a hírportál üzemeltetője pedig a beszámolóval a nyilvánosságot célozta meg. Az újságíró jelentős súlyú katonai bűncselekmény elkövetését állította.

Az elsőfokú bíróság azért utasította el a hírportállal szembeni keresetet, mert a valótlan tény híresztelése ugyan megtörtént, a cikk összességében nem tartalmazott a felperesre nézve sérelmes állítást, és a sérelmezett szövegrészlet nem volt valótlan tény rosszhiszemű közlésének tekinthető.[2] Az újságcikk szerzője a tényeknek utánajárt, illetve a Facebook-poszt szerzőjének közlését társadalmi, politikai kontextusában mutatta be. A megjelenés előtt a felperest megkereste, és később a válaszát is közölte. A poszt szerzője ezzel szemben a Facebookon határozottan állította a valótlan tényt a felperesről, és kijelentését az interjúban is megismételte. A másodfokú bíróság a hírportál üzemeltetőjét is felelősnek találta a jogsértésért, és mindkét alperest 600 ezer forint megfizetésére kötelezte.[3] A felülvizsgálati eljárásban a Kúria ezt az összeget 50 ezer forintra szállította le.[4]

A döntések szerint annak közlése, hogy a felperes sorkatonaként őrhelyét elhagyva, részegen lövöldözött, valótlan és sértő tényállításnak minősül. Nem a felperes aktuális közéleti magatartásáról, teljesítményéről szólt, hanem egy múltbéli eseményről, amelynek valós voltát az alperesek nem bizonyították. Az újságíró állította, a hírportál pedig híresztelte a katonai bűncselekmény elkövetését. A felsőbíróságok egyetértettek abban, hogy az ügy nem kapcsolódik közügyhöz, és a valótlan, sértő tényállítást a közszereplő felperesnek nem kell

[2] Fővárosi Törvényszék P. 20.229/2015/3.

[3] Fővárosi Ítélőtábla Pf. 20.586/2015/4.

[4] Kúria Pfv. 20.903/2016/7.

eltűrnie. A bíróságok nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy az újságcikkben a leírt események megtörténtét részben megkérdőjelezték, illetve az újságíró nem teljesen bizonyos tényként állította az eseményeket.

A Kúria megerősítette azt a jogszabályon alapuló értelmezést, hogy a valótlan és sértő tényállítás híresztelésáért objektív felelősség terheli a sajtószervet. A hírportál a széles nyilvánosság felé közvetítette a viszonylag korlátozott láthatóságú Facebook-bejegyzést, nem várta be a felperes hivatalának válaszát, noha annak haladéktalan közléséhez kiemelt érdek fűződött volna. Az objektív felelősség fennállására figyelemmel az esetleges felróhatóságnak, a jó-, vagy rosszhiszemű magatartásnak nem a jogsértés, hanem a vagyoni elégtétel mértéke megállapításánál volt jelentősége.

Ennek körében a Kúria figyelembe vette, hogy a felperes a nyilvános közleményekre rövid úton reagálni tud, és hivatala már a cikk megjelenésének napján közleményt juttatott el a sajtószervekhez, amit a hírportál teljes egészében közölt is. Emellett a magyar közvélemény nem tulajdonít különösebb jelentőséget az ún. katonatörténetek tartalmának. A perben egyetlen konkrét tiltakozás merült fel. A hírportál feltárta az összefüggéseket, és kifejezte érdemi kételyét is. A vagyoni kompenzáció elsődleges rendeltetése a sértett kielégítése, azonban az ügy körülményei kizárták a másodlagos, „magánjogi büntetés" jelleg érvényesülését. A Kúria a vagyoni kompenzáció összegében kifejezésre juttatta, hogy a felperest nem érte ténylegesen súlyos hátrány, személyének megítélése nem változott érdemben a perbeli közlések miatt, és a jogsértés tárgyi súlya nem volt jelentős.

Az alperesek ezután az Alkotmánybíróságtól kérték a jogerős ítélet megsemmisítését. Alkotmánybíróság megítélése szerint az indítvány a megállapított tényekből új jogkövetkeztetés levonására irányult, amire az Alkotmánybíróságnak nincs hatásköre. A testület sem a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenességet valószínűsítő körülményt, sem alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdést nem észlelt, ezért az alperesek alkotmányjogi panaszát visszautasította.[5]

2.3. Az ügy az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt

Ezt követően a hírportál üzemeltetője az EJEB-hez fordult, az Emberi Jogok Európai Egyezménye (EJEE) 10. cikke szerinti jogának (a véleménynyilvánítás

[5] 3121/2017. (V. 30.) AB határozat.

szabadsága) megsértését állítva. A kérelmező szerint Magyarország köztársasági elnöke és a kormánypárt tagja közszereplőnek minősül, ezért a vele szemben megfogalmazott bírálatokat a véleménynyilvánítás szabadságának megengedett korlátain belül tűrnie kell. A médiakampánnyal foglalkozó cikkben az elnök katonai szolgálat közben tanúsított magatartása az EJEE 10. cikke értelmében a politikai beszéd védelmét élvezte (18. bek.).

A kérelmező szerint tevékenysége megfelelt az újságírói etikai normáknak: megkereste az Elnöki Hivatalt, és annak válaszát teljes terjedelmében közzétette. A cikkben tényszerű információkat közölt, ideértve a releváns körülményeket, valamint a politikai és a társadalmi kontextust, ezenkívül a történet hitelességét illető kétségeit is kifejezte. A harmadik személytől származó információ sajtószervek általi közzétételéért való objektív felelősség szabályának alkalmazását ellentétesnek tartotta a Bíróság 10. cikk szerinti ítélkezési gyakorlatával (19. bek.).

A kormány védekezése szerint a hazai bíróságoknak alapos indokuk volt a kérelmező véleménynyilvánítási szabadságába való beavatkozásra. A sérelmezett kijelentések nem érintettek közérdekű témát, mivel nem a köztársasági elnök nyilvános szereplésére vagy magatartására vonatkoztak. A sajtó egyértelműen hamis információkat terjesztett, sértve a közszereplő személyiségi jogait. A kormány kifejtette, hogy a mások megalázására irányuló sértő és bántó kijelentés nem minősül a véleménynyilvánítás szabadsága gyakorlásának, és a rágalmazó kijelentések nem részesülnek védelemben, ha a beszélő tudott azok valótlanságáról, vagy elmulasztotta a szakmai gondosság tanúsítását. A nemzeti jog objektív felelősséget ír elő a hamis állítások terjesztéséért, a kérelmező pedig nem ellenőrizte az információk valós voltát a cikk közzététele előtt az Elnöki Hivatalnál (20–22. bek.)

A Bíróság a szólásszabadságba való beavatkozás szükségességére és a politikai szólás vagy a közérdekű kérdésekről folytatott viták korlátozására vonatkozó általános elvekből indult ki, felhívva a Morice- és a Perinçek-ügyet.[6] Az objektív és kiegyensúlyozott tájékoztatás lehetséges különböző módszereire utalva[7] hangsúlyozta az etikus újságírás fontosságát[8] (24–25. bek).

[6] Morice v. France, no. 29369/10., 2015. április 23-i ítélet (GC) (a továbbiakban: Morice ítélet); Perinçek v. Switzerland, no. 27510/08., 2015. október 15-i ítélet (GC) (a továbbiakban: Perinçek ítélet).

[7] Jersild v. Denmark, no. 15890/89., 1994. szeptember 23-i ítélet (a továbbiakban: Jersild ítélet).

[8] Pedersen and Baadsgaard v. Denmark, no. 49017/99., 2004. december 17-i ítélet (GC) (a továbbiakban: Pedersen and Baadsgaard ítélet).

A Bíróság kiemelte, hogy különbséget kell tenni a közérdekű – akár kétséges – tények közlése és az egyén magánéletére vonatkozó állítások között. A sajtó kiemelkedő fontosságú a demokráciában, és a szólásszabadság szűkebb korlátozása szükséges annak érdekében, hogy az betölthesse „a nyilvánosság házőrző kutyája" szerepét. A puszta szenzációkeltést célzó és a tisztán magánügyekről szóló tudósítások nem élvezik a 10. cikk kiemelt védelmét,[9] mert az olvasóközönség kíváncsiságának kielégítése nem igazolható a nyomós közérdekkel[10] (25. bek.). A Bíróság azzal zárta általános megállapításait, hogy a sajtó kétségkívül korlátozottan tudja ellátni „őrkutya" szerepélt, ha nem nyomós okból korlátozzák az egyik legfontosabb eszközét, a más személy által tett nyilatkozat terjesztésében való közreműködését[11] (26. bek.).

A Bíróság az EJEE 10. cikkének alkalmazásával összefüggésben megállapította, hogy a kérelmező szólásszabadságába való beavatkozást törvény írta elő (a Polgári Törvénykönyv[12] 2:45. §-a), legitim cél (mások jóhírnevének védelme) érdekében. Ezzel a vizsgálat első két kritériuma teljesült. A Bíróság behatóbban foglalkozott a beavatkozás megengedettségét illető harmadik kritériummal, azzal, hogy az „szükséges volt-e egy demokratikus társadalomban".

A Bíróság nem értett egyet a nemzeti bíróságoknak azzal a megállapításával, hogy a kifogásolt tartalmú közlés nem kapcsolódott közérdekű ügyhöz, a felperes hivatali minőségéhez, és nem volt a közérdekű vita része, ezért kívül esett a véleménynyilvánítás szabadságán. Annak ellenére, hogy a Facebook-posztot közzétevő újságíró kijelentései polemikusak voltak, a nemzeti bíróságok elszakadtak a cikk tágabb kontextusától, és arányt tévesztve magára a kijelentésre összpontosítottak. A Bíróság saját esetjogára utalva hangsúlyozta a kontextus, a közérdek és a szerzői szándék figyelembevételének fontosságát az újságírás provokatív vagy eltúlzott elemeinek értékelésekor[13] (29–31. bek.).

További lényeges körülménynek tartotta, hogy Áder Magyarország köztársasági elnökeként és a kormányzó párt közismert politikusaként a nyilvánosság figyelmét élvezte. A közszereplők magánéletéről szóló hírek – bár gyakran szórakoztatás céljából – hozzájárulnak a nyilvánosság számára elérhető informáci-

9 Armonienė v. Lithuania, no. 36919/02., 2009. február 25-i ítélet (a továbbiakban: Armonienė ítélet).

10 Khadija Ismayilova v. Azerbaijan (No. 2), no. 30778/15., 2020. június 27-i ítélet (a továbbiakban: Ismayilova ítélet).

11 Jersild ítélet; Pedersen and Baadsgaard ítélet.

12 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről (atovábbiakban: Ptk.).

13 Balaskas v. Greece, no. 73087/17., 2020. november 5-i ítélet; Ziembiński v. Poland (No. 2), no. 1799/07., 2016. július 5-i ítélet.

ók sokféleségéhez, ezért részesültek a 10. cikk szerinti védelemben,[14] emellett a közérdek számos magánéleti információ feltárását igazolhatja [Couderc és Hachette Filipacchi Associés kontra Franciaország (2015)]. Ennek megállapításához a közlés tágabb kontextusba helyezése és átfogó vizsgálata szükséges[15] (32–33. bek.).

A Bíróság politikai jelentőségűnek tartotta a köztársasági elnök sorkatonai szolgálata során tanúsított magatartására vonatkozó információkat, amelyek felkelthették a közérdeklődést az elnök személyes felelősségérzete és felelősségvállalása iránt. További fontos körülményként értékelte, hogy a történet egy szélesebb médiakezdeményezés része volt, válaszlépés egy kormányellenes tüntetés szervezői elleni „rágalomkampányra". Ez a vonás egyértelműen közérdekű ügybeli megszólalásnak minősítette a publikációt (34–35. bek.). A köztársasági elnök politikusként olyan személy, aki vállalja a nyilvánosság előtt valamennyi cselekedetét, és az ilyen vizsgálódásokkal kapcsolatban nagyfokú toleranciát kell tanúsítania.[16] Más közszereplőkhöz hasonlóan őt is megilleti jóhírnevének védelme, de ezt az érdeket a politikai kérdések nyílt megvitatásához fűződő közérdekhez kellett volna mérni. Ezt a nemzeti bíróságok elmulasztották: sem azt nem vették számításba, hogy a cikk mennyiben járult hozzá a közérdekű ügyek megvitatásához, sem azt, hogy milyen mértékű kitettsége állt fenn a köztársasági elnöknek a saját tetteivel kapcsolatban. Az érintett jóhírnevének védelme tekintetében pedig a nemzeti bíróságok figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a történet nyilvánosságra hozatala nem okozott a köztársasági elnöknek komoly hátrányt. Nemcsak a válaszlehetőség volt adott a számára, hanem azzal élt is, a közvélemény róla alkotott megítélése pedig nem változott (36–37. bek.)

A Bíróság tévesnek tartotta a nemzeti bíróságoknak a sajtó felelősségével kapcsolatos álláspontját. Megállapította, hogy a kérelmezőt az EJEE 10. cikkében foglalt kötelezettségek terhelik, felelőssége pedig a jóhiszemű cselekvés, valamint az újságírói etikával összhangban lévő, pontos és megbízható tájékoztatás kötelezettségének teljesítése szerint alakul. Értékelte, hogy a kérelmező lépéseket tett az információk pontosságának megvizsgálására, „többek között" rámutatott a nyilatkozatok ellentmondásaira, és még aznap közzétette az elnök

[14] Dupate v. Latvia, no. 18068/11., 2021. február 19-i ítélet (a továbbiakban: Dupate ítélet).

[15] Björk Eiðsdóttir v. Iceland, no. 46443/09., 2012. június 10-i ítélet.

[16] Makraduli v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, no. 64659/11., 24133/13., 2018. október 19-i ítélet (a továbbiakban: Makraduli ítélet).

válaszát. A Bíróság a Timpul Info-Magazin ügyre hivatkozva megismételte,[17] hogy „a „nyilvánosság őrkutyája" szerepköre részeként a média különböző „történetekről" vagy harmadik személyektől származó információkról, továbbá a „közvélekedésről" szóló tudósítása védendő, ha a közzétett információk nem teljesen alaptalanok (39. bek.)

A Bíróság végkövetkeztetése szerint a kérelmező objektív felelősségének megállapítása harmadik személyek nyilatkozatainak közzétételéért, függetlenül a sajtószerv jó- vagy rosszhiszeműségétől, valamint a sajtóra vonatkozó szakmai kötelezettségeinek teljesítésétől, nem egyeztethető össze a 10. cikk alapján kialakult ítélkezési gyakorlattal. Annak ugyanis lényeges eleme az a Jersild-ügyben is megfogalmazott szempont, ami szerint „az újságíró megbüntetése azért, mert közreműködik egy másik személy interjúban tett kijelentéseinek terjesztésében, súlyosan hátráltatná a sajtó hozzájárulását a közérdekű kérdések megvitatásához, és csak különösen nyomós okból szankcionálható" (35. bek.). Mindezek alapján a kérelmező társaság véleménynyilvánítási szabadságába való beavatkozás nem minősült „egy demokratikus társadalomban szükségesnek", ezért az sértette a 10. cikket (41–42. bek.). A Bíróság – erre irányuló kérelem hiányában – nem ítélt meg nem vagyoni kompenzációt, de az eljárási költségek fedezéséhez az államot 5520 euró megfizetésére kötelezte.

3. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának joggyakorlata hírnévsértési ügyekben

3.1. A „szükséges beavatkozás" megítélése a Bíróság gyakorlatában

A Bíróság saját gyakorlatában nem vitatja el, hogy a nemzeti bíróságok rendelkeznek bizonyos mérlegelési jogkörrel az EJEE 10. cikke által védett véleménynyilvánítás szabadságába való beavatkozás szükségességének és terjedelmének megítélésénél. Ha arra következtet, hogy a nemzeti fórumok a Bíróság által megállapított kritériumoknak megfelelően mérlegelték az ügyben azonosítható versengő érdekeket, akkor „komoly indokokra van szükség ahhoz, hogy a nemzeti bíróságok álláspontját saját álláspontjával helyettesítse."[18] Azonban a Bíróság a szükséges beavatkozás meghatározása tekintetében fenntartotta ma-

[17] Timpul Info-Magazin and Anghel v. Moldova, no. 42864/05., 2008. június 2-i ítélet (a továbbiakban: Timpul Info-Magazin ítélet).

[18] MGN Ltd. v. the United Kingdom, no. 39401/04., 2011. január 18-i ítélet, 150., 155. bek.; Palomo Sanchez and Others v. Spain, no. 28955/06., 28957/06., 28959/06., 28964/06., 2011,

gának a végső döntés jogát.[19] Ennek gyakorlása során arra szorítkozik, hogy az ügy egészének fényében értékelje a kifogásolt beavatkozást, és dönt arról, hogy az „arányos volt-e az elérni kívánt jogszerű céllal", valamint hogy a nemzeti bíróságok, hatóságok által annak igazolására felhozott indokok relevánsak és elegendők voltak-e. Vizsgálódásába a nemzeti jogszabályokat is bevonja, és az EJEE alkalmazásával összefüggésben – az összeegyeztethetőség szempontjából – értékeli. A Bíróság felfogásában a védelem szintje a közügyekkel kapcsolatos megszólalásoknál magas, és állandóan ismételt formulája, hogy a megszólalás megengedettségét sem bizonyos fokú rosszindulat, sem a közlés súlyossága vagy erőteljessége nem zárja ki.[20]

Nyilvánvaló, hogy az EJEB általános alapvetéseiben felhívott esetek és az ügy jogi megítélése között kisebb-nagyobb átfedések vannak. A szólásszabadság korlátozásával kapcsolatban elsőként hivatkozott Morice-ügyben a Bíróság a szólásszabadságot illető, a demokratikus társadalomban szükséges beavatkozás körében a „szükséges" fordulatot a „nyomós társadalmi szükséglettel" azonosította. A „szükséges beavatkozás" megítélése alapvetően az érdek-kiegyensúlyozás módjától, a figyelembe vett szempontoktól és az ügy tágabb kontextusától függ, és kiterjed a jogsértés megállapítása miatt alkalmazott szankcióra is.

A Bíróság gyakorlata a 10. cikk által védett szólásszabadság és a 8. cikkbe foglalt magánszféra tiszteletben tartásához fűződő jog ütközése esetén érvényesülő jogi szempontok terén meglepően sokat és nem feltétlenül egy irányban változott.[21] Kezdetben nem „versengő jogokként" ütköztette őket, hanem a véleménynyilvánítás szabadságát tekintette a legfontosabb érdeknek, ami mellett a jóhírnév védelmét csak szűk kivételként kezelte.[22] Azonban az EJEB 2004-től a 8. cikk részeként azonosítja a jóhírnevet, ami már a szólásszabadság jogával való kiegyensúlyozást kívánt meg,[23] de csak akkor, ha az eset megítélésénél a 8. cikk érvényesülhet. Ellenkező esetben a hírnév védelme – jelentőségét és a

szeptember 12-i ítélet (GC), 57. bek.; Bédat v. Switzerland, no. 56925/08., 2016. március 29-i ítélet, 54. bek.

19 Koltay András: *Az új média és a szólásszabadság.* Budapest, Wolters Kluwer, 2019. 46. [a továbbiakban: Koltay (2019a)].

20 Morice ítélet 124–125. bek.

21 A témát részletesen tárgyalja Tanya Aplin – Jason Bosland: The Uncertain Landscape of Article 8 of the ECHR: The Protection of Reputation as a Fundamental Human Right? In: Andrew T. Kenyon (szerk.): *Comparative Defamation and Privacy Law.* Cambridge, Cambridge University Press, 2016. 265–290.

22 Lingens v. Austria, no. 9815/82., 1986. július 8-i ítélet, 38. bek. (a továbbiakban: Lingens ítélet).

23 Radio France and Others v. France, no. 53984/00., 2004. március 30-i ítélet, 31. bek. (a továbbiakban: Radio France ítélet); Chauvy an Others v. France; no. 64915/01., 2004. szeptember 29i ítélet, 70. bek.

döntésre gyakorolt hatását tekintve – visszatér a 10. cikk alóli kivételek közé. Az érvényesülés nem automatikus, a jóhírnév elleni támadásnak el kell érnie egy minimális alsó határt („küszöbteszt"), amely már akadályozza a 8. cikk szerinti jog gyakorlását.[24]

A Karakó-ügyben a Bíróság távolította egymástól a magánéletet és a hírnevet, kinyilvánítva, hogy a jóhírnév (mint a személy külső értékelése) önmagában nem kapcsolódik a magánélethez.[25] Az Axel Springer-ügyben pedig egyértelműen kizárta a 8. cikk alkalmazhatóságát a hírnévvel kapcsolatos olyan sérelem miatt, amely az érintett saját cselekményének előrelátható következménye volt, vagyis amelynél a sérelem nem a szoros értelemben vett magánszférasértéssel függ össze.[26] A magánélethez való jog ugyanakkor az állam azon pozitív kötelezettségét is magában foglalja, hogy ne csak a személyek magánéletét, hanem jó hírnevét is védje, így a „magánélet" kiterjed a személyes identitásra és a jó hírnévre vonatkozó szempontokra is.[27] Az EJEB frissebb, precedensvonásokat mutató ítéleteinek megközelítése szerint a 8. cikk szerinti védelem – a súlyossági küszöböt elérve – akkor érvényesíthető, ha a sérelmes kijelentések alkalmasak arra, hogy rontsák az érintett hírnevét, szakmai és társadalmi környezetében a megítélését.[28]

A magánélet tiszteletben tartásához való jog és a véleménynyilvánítás szabadsága közötti méltányos egyensúlyra vonatkozó általános elveket a Couderc-ügyben fejtette ki.[29] A kritériumok a következők: a) a cikk hozzájárulása az általános érdekű vitához; b) mennyire ismert az érintett személy, és mi a jelentés tárgya; c) az érintett személy magatartása a cikk megjelenése előtt; d) az információ megszerzésének módja és valódisága; e) a közzététel tartalma, formája és következményei; f) a kiszabott szankció súlyossága. Az EJEB az e döntésre legutóbb visszautaló Abbasaliyeva-ítéletében[30] a versengő érdekek kiegyensúlyozásának releváns kritériumai között szerepeltette különösen a következőket:

---

24 Roberts v. the United Kingdom, no. 59703/13., 2016. január 5-í ítélet, 40. bek.; Popovski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia, no. 12316/07., 2014. március 24-i ítélet, 88. bek.; A. v. Norway, no. 28070/06., 2009. április 9-i ítélet, 64. bek.; Axel Springer AG v. Germany, no. 39954/08., 2012. február 7-i ítélet (GC), 83. bek. (a továbbiakban: Axel Springer ítélet).

25 Karakó v. Hungary, 39311/05., 2009. április 28-i ítélet, 22. bek. (a továbbiakban: Karakó ítélet).

26 Axel Springer ítélet 83. bek.; később Sidabras and Džiautas v. Litvania, no 55480/00., 59330/00., 2003. július 1-jei befogadhatósági döntés, 49. bek.

27 Ion Cârstea v. Romania, no. 20531/06., 2015. január 28-i ítélet, 29–30. bek.

28 Drousiotis v. Cyprus, no. 42315/15., 2022. augusztus 24-i ítélet, 47. bek.

29 Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France, no. 40454/07., 2015. november 10-i ítélet, 83–93. bek. (a továbbiakban: Couderc and Hachette Filipacchi Associés ítélet).

30 Abbasaliyeva v. Azerbaijan, no. 6950/13., 2023. július 27-i ítélet.

a) a közlés hozzájárult-e a közügyek vitájához; b) a kérelmező státusza (általános társadalmi ismertsége) és korábbi magatartása; c) a közzététel tartalma, formája és következményei (ideértve az újságírókra vagy kiadókra kiszabott szankciók súlyosságát is[31]).

A Bíróság gyakorlatában különbséget tesz a magánszemélyek és a közéletben politikai vagy közéleti személyiségként tevékenykedő személyek között. Ennek megfelelően míg a nyilvánosság előtt ismeretlen magánszemély igényelheti a magánélethez való jogának különleges védelmét, addig a közéleti személyiségek nem,[32] akikre vonatkozóan a kritikai észrevételek korlátai tágabbak, mivel elkerülhetetlenül és tudatosan ki vannak téve a nyilvánosságnak, és ezért különösen nagy a tűrési kötelezettségük.[33] Az esetről esetre vizsgálódásnál az előbbi sorrend és szempontrendszer érvényesül.

3.2. A valótlan tényállítás védelme

A Bíróság esetjogában a közérdek fogalma igen tág, abba beleértendő minden olyan ügy, amely iránt a nyilvánosság kíváncsisága, érdeklődése jogos lehet, amelyek felkeltik vagy nagymértékben érintik a köz érdeklődését. Ide tartoznak a jelentős, széles személyi körre kiterjedő viták, a fontos társadalmi témák és olyan problémafelvetések is, amelyekkel kapcsolatban a közvéleménynek érdeke fűződik a tájékozódáshoz.[34]

A közügyben tett valótlan tényállítás védettsége a hírnév- és a becsületvédelem legkényesebb területe, és egyensúlyozást követel a bíróságoktól annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a szólásszabadság és a többi jog ütközéséből eredő, szükségszerű érdeksérelmeket. A közügyhöz tartozó kijelentésekért fennálló felelősség foka a strasbourgi gyakorlatban rendkívül alacsony, az EJEB a nemzeti jogok által megkövetelt bizonyítás kötelezettségét gyakran túlságosan erős beavatkozásnak tekinti a véleménynyilvánítás szabadságába. Természetesen nem kizárt, hogy a Bíróság bizonyos esetekben arra következ-

[31] Von Hannover v. Germany (No. 2), no. 40660/08., 60641/08., 2012. február 7-i ítélet (GC),109–13. bek. (a továbbiakban: von Hannover ítélet).

[32] Minelli v. Switzerland, no. 14991/02., 1983. március 25-i ítélet; Petrenco v. Moldova, no. 20928/05., 2010. október 4-i ítélet, 55. bek. (a továbbiakban: Petrenco ítélet).

[33] Ayhan Erdoğan v. Turkey, no. 39656/03., 2009. április 13-i ítélet, 25. bek.; Kuliś v. Poland, no. 15601/02., 2008. március 18-i ítélet, 47. bek.; Milisavljević v. Serbia, no. 50123/06., 2021, október 11-i ítélet, 32–34. bek.; von Hannover ítélet 108–113. bek.

[34] Couderc and Hachette Filipacchi Associés ítélet 103. bek.

tessen, hogy a rágalmazó tények kimondása túlmutat az EJEE 10. cikkében biztosított véleménynyilvánítási szabadságon, még akkor is, ha az egy közszereplővel szembeni kritika volt.[35] Ám az esetek többségében a véleménynyilvánítás a tagállami bíróságok ítéleteihez képest jelentősebb védettséget kap.

A 10. cikk alkalmazására vonatkozó nagyszámú ügy rendkívül színessé teszi a Bíróság gyakorlatát. Az egyes esetekben – relevanciájuk alapján – jelen vannak az ítélkezés állandó és az ügy egyedi körülményei által generált egyéb szempontok is. Az ügyek csoportosítása lehetséges a szerint, hogy kitől származik a vitatott kijelentés. A skála egyik végpontján azok a döntések helyezkednek el, amikben a Bíróságnak a rágalmazó saját, személyesen tett állítását elbíráló nemzeti döntéseket kell értékelnie, a másik végén azok, amikben a sajtó más személy nyilatkozatát közvetítette tovább. A két véglet között az előbbi jellemzők különféle ténybeli variációi sorakoznak. Az ügyek megítélését tovább árnyalja a Bíróság EJEE által védett szabadságokhoz kidolgozott, folyamatosan fejlődő szempontrendszere.[36]

A Bíróság bizonyos ügyekben a valótlan tényállítások védettségét arra vezeti vissza, hogy a hamis ténynek a szöveg tartalmához, mondanivalójához mérve nincs jelentősége. Ilyen esetekben a tény valós voltát eleve nem szükséges bizonyítani, vagy az az alperestől – a szükséges bizonyítás körülményei miatt – nem várható el. Ha bebizonyosodik, hogy az állítás valótlan, de a rágalmazás viszonylag csekély és korlátozott mértékű, annak nyilvánosságra hozatala fontos közérdekeket érintő témában történt, és a sajtó is eleget tett a tényellenőrzésre vonatkozó gondossági követelményeknek, a véleménynyilvánítás szabadságának kell érvényesülnie az érintett jogaival szemben.[37]

A bizonyíthatóság összefügg azzal is, hogy a vitatott kijelentés – az általános megkülönböztetési szempont szerint – tényállításnak, vagy értékítéletnek minősül. A rágalmazó személy számos ügyben mentesült a bizonyítás kötelezettsége alól azon az alapon, hogy a közügyben való megszólalás nem tényállításnak, hanem értékítéletnek minősül. A vélemények szélesebb körben élveznek védelmet, mint a valótlan – vagy vitatott – tények, és megítélésüknél előtérbe kerül a nyelvhasználat, a kifejezésmód vizsgálata is. Értékelni kell, hogy a kijelentés

[35] Keller v. Hungary, no. 33352/02., 2006. április 4-i befogadhatósági döntés. A témát tárgyalja Koltay András: A jóhírnév és a becsület védelme a közügyek szabad vitáinak és a közéleti szereplők jogainak fényében. In: Koltay András (szerk.): *Magyar és európai médiajog.* Budapest, Wolters Kluwer, 2019. 382–383. [a továbbiakban: Koltay (2019b)]

[36] Ilyen például a véleménynyilvánításnak a magánélethez való joggal ütközésére meghatározott szempontrendszer az Axel Springer-ügyben született ítélet 90–109. bek.

[37] Tønsbergs Blad AS and Haukom v. Norway, no. 510/04., 2007. június 1-jei ítélet, 101. bek.

túlzó volt-e, vagy tárgyilagos, és hogy a szándék bántó, megbélyegző volt-e, vagy sem. Azonban a sértő jelzők használata (például „tökfilkó", „náci" vagy „neofasiszta"), nem eredményezik automatikusan a szankcionálás jogosságát."[38]

A tényállítás és az értékítélet megkülönböztetése volt az alapja a Makraduli-ügyben hozott ítélet indokolásának is. Jani Makraduli ellenzéki politikust rágalmazás miatt ítélték el két alkalommal. Először a macedón hírszerzés vezetőjét kritizáló kijelentéseket tett a politikai pártok hivatalos sajtótájékoztatóján, azt állítva, hogy a macedón tőzsde befolyásolása érdekében visszaélt a hatáskörével, másodszor – saját pártja vizsgálatát ismertetve – kijelentette, hogy egyes állami tulajdonú földeket olyan személyek szereztek meg, akik szoros kapcsolatot ápolnak a miniszterelnökkel. Az EJEB az ügy körülményeiből arra következtetett, hogy mindkét eset közügyben megszólalásnak minősül, a kijelentéseket Makraduli pártja alelnökeként és országgyűlési képviselőként, hivatalos sajtótájékoztatón tette, tehát azok a politikai beszéd részei voltak, így vonatkozik rájuk az EJEE 10. cikke szerinti magas szintű védelem.[39] A Bíróság – megismételve korábbi formuláját – nem tartotta összeegyeztethetetlennek a 10. cikkel, hogy a rágalmazási eljárásban az alperestől (észszerű mércével) megköveteljék egy nyilatkozat valós tartalmának bizonyítását. Azonban ezzel egyidejűleg felidézte a Kurski- és a Braun-ügyben hozott ítéleteit.[40] A határozatokban kifejtett tartalom alapján, ha egy magánszemélyt fontos nyilvános vitába vonnak be, „a tényállítások bizonyításának kötelezettsége megfoszthatja a kérelmezőt a 10. cikk által biztosított védelemtől." A Bíróság megállapította, hogy mivel Makraduli kijelentéseivel csak megismételte az első ügyben a már nyilvánosságra került vádakat, „csupán az általános érdeklődésre számot tartó kérdéseket bocsátotta nyilvános vitára, ami […] a politikusok és a parlamenti képviselők feladata." A Bíróság szerint „észszerűtlen, ha nem lehetetlen feladat" annak megkövetelése, hogy Makraduli bizonyítsa állításának igazát. A második ügyben pedig Makraduli kijelentései „a megengedett túlzás vagy provokáció határain belül maradtak," valamint „tisztességes észrevételnek minősültek a jogos közérdekű kérdésekben."[41]

[38] Bayer Judit: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának 10. cikkellyel kapcsolatos joggyakorlatának egyes súlypontjai. *Állam- és Jogtudomány,* 2017/4., 122.

[39] Makraduli ítélet 65. bek.

[40] Kurski v. Poland, no. 26115/10., 2016. október 15-i ítélet; Braun v. Poland no. 30162/10., 2015, február 4-i ítélet, 75. bek.

[41] Makraduli ítélet 78–79., 81. bek.

A Voskuil-ügyben[42] a rendőri túlkapások ellen cikket író újságíró nem volt hajlandó a belső (rendőrségi) forrása felfedésére, ezért 17 nap szabadságvesztésre ítélték. A Bíróság nem vitatta a holland kormány aggodalmát a rendőrség jóhírnevének lehetséges sérelmével kapcsolatban, különösen olyan esetekben, amikor az alapul szolgáló információ hamis. Azonban ezt a félelmet jelentéktelenné tette az az érv, hogy egy demokratikus jogállamban a közhatalom helytelen módszereinek alkalmazása olyan téma, amelyről a nyilvánosságnak joga van tájékozódni. Ezért az EJEB megállapította a 10. cikk megsértését. A Bíróság általánosságban elfogadhatónak tartja, hogy a rágalmazó állítások esetében a tény állítója köteles legyen az állítás valós voltának bizonyítására,[43] és a nemzeti jogok ilyen jellegű előírásait önmagukban nem tartja egyezménysértőnek. Azonban a bizonyítási kötelezettséget – legalábbis a közügyek esetében – nem engedi szigorúan értelmezni.[44] A megengedő megítélés példája, hogy a sajtó bizonyos körülmények között pletykákra is támaszkodhat, ha a közérdekű ügyről egyébként elfogadható módon tudósít.[45]

Az értékítélettel kapcsolatos elfogadhatósági kritérium az, hogy a kijelentésnek valamilyen (megfelelő) ténybeli alappal kell rendelkeznie. Ha a kritikát megalapozó ténybeli valóság kellő mértékben igazolható, az üggyel kapcsolatban kifejtett vélemény nem lépi túl a véleménynyilvánítás megengedett határát. A ténybeli alap mellett általában elférnek a hamis tényállítások is, azoknak a közügyben megszólalás miatt nem lesz jelentőségük. A Bíróság a Morice-ügyben azt állapította meg, hogy a kérelmező ügyvéd a *Monde* című újságban kellő ténybeli alappal rendelkező értékítéletet fogalmazott meg, és közérdekű üggyel kapcsolatos észrevételei nem lépték túl a véleménynyilvánítás szabadságához való jogot. Ezért az Egyezmény 10. cikkébe ütközőnek tartotta az ügyvédnek két nyomozási bíró rágalmazása miatti elmarasztalását. Az EJEB – a sérelmezett szövegrészeket összefüggéseikben vizsgálva – megállapította, hogy a kifejtett vélemény inkább értékítéletnek minősült, nem pedig puszta tényállításoknak, mivel elsősorban a nyomozási bírák vizsgálat során tanúsított magatartásának átfogó értékelését tükrözte. Az észrevételeknek továbbá kellő

[42] Voskuil v. the Netherlands, no. 64752/01, 2008. február 2-i ítélet, 70. bek.

[43] Rumyana Ivanova v. Bulgary, no. 36207/03., 2008. május 14-i ítélet, 39. bek. (a továbbiakban: Rumyana Ivanova ítélet); McVicar v. the United Kingdom, no. 46311/99., 2002. augusztus 7-i ítélet, 87. bek.

[44] Toby Mendel: *Freedom of Expression: A Guide to the Interpretation and Meaning of Article 10 of the European Convention on Human Rights.* Strasbourg, Európai Tanács, 2020. 59. https://rm.coe.int/16806f5bb3 ; Dalban v. Romania, no. 28114/95., 1999. szeptember 28-i ítélet, 50. bek.

[45] Thorgeir Thorgeirson v. Iceland, no. 13778/88., 1992. június 25-i ítélet, 65. bek.

ténybeli alapjuk volt, és nem voltak megtévesztők. A két vizsgálóbíró jó hírneve vagy feddhetetlensége elleni indokolatlan támadásként sem lehetett őket értékelni, mivel céljuk az volt, hogy feltárják az igazságszolgáltatás súlyos hiányosságait.[46]

A sajtó a Bíróság felfogása szerint kiemelkedő szerepet játszik a jogállamban, és kötelessége, hogy feladatainak megfelelően politikai és más közérdekű kérdésekről információkat és eszméket terjesszen.[47] Mindazonáltal az EJEE 10. cikke még a fontos közérdekű kérdések esetében sem biztosít teljesen korlátlan véleménynyilvánítási szabadságot a sajtó számára. Ahhoz, hogy élvezhessék az Egyezményben biztosított védelmet, az újságíróknak a felelős újságírás elveit kell követniük feladataik teljesítésekor, azaz jóhiszeműen kell eljárniuk, pontos és megbízható információval kell szolgálniuk, objektív módon kell ismertetniük a nyilvános vitában részt vevők véleményét, és tartózkodniuk kell a szenzációhajhászástól.[48] Az újságírói szabadság bizonyos mértékű túlzás vagy provokáció alkalmazását is megengedi, azonban a sértés kívül eshet a véleménynyilvánítási szabadság által biztosított védelem körén, például ha a nyilatkozat kizárólagos célja maga a sértés.[49]

Például a 2008-as román országgyűlési választások előtt egy újságíró cikket írt az egyik jelöltről, azt állítva, hogy pénzért bármilyen megállapodásra kész, hajlandó elárulni a választókat, sőt a saját pártját vagy akár a hazáját is. A véleménycikk ismertette a jelölt és a neki hitelező pénzintézet közötti, választottbírósági eljárás alatt álló jogvita részleteit. A cikkből vett kijelentéseket harmadik személyek választási szórólapokon is terjesztették. A jelölt mintegy száz szavazattal veszített a választókörzetében. Az EJEB egyetértett a nemzeti bíróságoknak azzal az álláspontjával, hogy az újságírónak nem az volt a célja, hogy a jelölt közszereplői tevékenységét kritizálja, hanem hogy közzétegye a két magánfelet érintő perre vonatkozó, egyoldalú nézetét. A cikk szerzője nem tartotta be a gondosság minimális követelményét, mert nem tanúsított jóhiszemű magatartást, és a jelölt jóhírnevét sértő, a kellő súlyossági szintet elérő, a 8. cikk szerinti magánélet tiszteletben tartásához való jogot sértő támadást intézett ellene. A képviselőjelöltnek a magánéletének védelméhez fűződő joga megelőzte a véleménynyilvánítás szabad gyakorlásához fűződő jogot.[50]

---

46 Morice ítélet 166. bek.

47 Prager and Oberschlick v. Austria, no. 15974/90., 1995. április 26-i ítélet, 34. bek.

48 Ungváry and Irodalom Kft. v. Hungary, no. 64520/10., 2014. március 3-i ítélet, 42. bek. (a továbbiakban: Ungváry és Irodalom Kft. ítélet).

49 Uo. 43. bek.

50 Prunea v. Romania, no. 47881/11., 2019. április 8-i ítélet, 35–36. bek.

A sajtó jelentős engedményekben részesül a más személy nyilatkozatainak tovább-közvetítésével kapcsolatban. A Bíróság szerint az interjúk vizsgálatánál különbséget kell tenni aszerint is, hogy a vitatott kijelentések az újságírótól származnak-e, vagy másoktól vett idézetek. Ennek azért van jelentősége, mert az újságíró megbüntetése amiatt, hogy közreműködik egy másik személy kijelentéseinek terjesztésében, súlyosan hátráltatná a sajtót a közérdekű kérdések megvitatásához való hozzájárulásában. A Pedersen-ügyben a dán bíróság pénzbüntetésre és kártérítés megfizetésére ítélt két televíziós újságírót, akik egy büntetőügyet feldolgozó dokumentumfilmjükben a nyomozást vezető főfelügyelőt rágalmaztak. Azt állították, hogy meghamisította a bizonyítékokat annak érdekében, hogy a gyanúsítottat elítéljék, amit a bíróság bizonyítható tényállításnak minősített. Az újságírók „csak két választási lehetőséget hagytak a nézőknek, nevezetesen, hogy a taxisofőr 1981-es nyilatkozata létfontosságú részének eltüntetéséről vagy egyedül a főfelügyelő, vagy ő és a repülőosztag vezetője közösen döntött."[51] Az újságírók kijelentésüket a taxis vallomására alapították, állást foglaltak annak igazáról, és úgy mutatták be a nézőknek, hogy az tény, azonban a vád más bizonyítékkal való alátámasztását nem kísérelték meg. Az EJEB az interjúalany és az újságíró felelősségének elhatárolását tekintve kinyilvánította, hogy a dán bíróságok a két újságírót a saját állításaik, nem pedig az interjúalany taxis nyilatkozata miatt ítélték el, ez pedig nem minősült a 10. cikket sértő eljárásnak.[52]

Arra is van példa, hogy a sajtó feltételezésekbe bocsátkozik, de állításait a Bíróság nem tényállításoknak, hanem értékítéletnek minősíti. A De Carolis-ügy alapját az adta, hogy Patrick de Carolis dokumentumfilmet készített 2001. szeptember 11-ről, amiben Turki Al Faisal szaúd-arábiai herceget, a dokumentumfilm egyik alanyát azzal vádolta, hogy segítette és finanszírozta az Al-Káidát, amikor Szaúd-Arábiában a hírszerző szolgálat vezetője volt. A kijelentések egy része bírálta a herceget, amiért anyagi támogatást nyújtott az al-Káidának egy olyan időszakban, amikor már nem volt kétséges, hogy a szervezet terrorcselekményeket végez, ami arra utal, hogy személyes felelőssége volt a szeptember 11-i merényletekben. A film szerint csak diplomáciai megfontolások, nevezetesen a herceg amerikai nagykövetté kinevezése és az emiatt élvezett diplomáciai mentessége, nem pedig az ellene felhozott vádak gyengesége magyarázhatják a büntetlenségét. A herceg sikeres pert indított Franciaországban a dokumentumfilmes és egy másik újságíró ellen rágalmazás miatt.

[51] Pedersen and Baadsgaard ítélet 70. bek.

[52] Uo. 75–76. bek.

A strasbourgi Bíróság azonban megállapította, hogy az ítélet sérti az EJEE 10. cikkét. Az EJEB ismét abból indult ki, hogy a sajtószabadság alapvető és létfontosságú a demokratikus társadalom megfelelő működéséhez, különösen „házőrző kutyaként", amely feladatot gyakran híradásokon keresztül látja el. Emiatt egy újságíró megbüntetése azért, mert egy interjú során egy másik személy kijelentéseinek terjesztésében közreműködik, súlyosan hátráltatná a sajtó közreműködését, és ahhoz komoly indokok szükségesek. A dokumentumfilm kétségtelenül közérdekű üggyel foglalkozott, a herceg pedig kiemelt közszereplő volt, ezért a szólásszabadság korlátozásának lehetősége jelentősen csökkent. A dokumentumfilmben elhangzott állításokat az EJEB értékítéleteknek minősítette, és arra a következtetésre jutott, hogy azok kellő ténybeli alappal rendelkeztek.[53]

A politikai és oknyomozó újságírás magas szintű védelmet élvez, elsősorban azért, mert az oknyomozó újságírókat gátolja a közérdeklődésre számot tartó ügyekről való tudósításban, ha fennáll annak veszélye, hogy magánszemélyek hírnevének indokolatlan megsértéséért börtönbüntetésre ítélik, vagy eltiltják őket foglalkozásuk gyakorlásától. Az ilyen szankcióktól való félelem dermesztően hat az újságírói szabadság gyakorlására, és a társadalom egészére nézve káros.[54] Az oknyomozó újságírók feladata, hogy pontosan tájékoztassák és figyelmeztessék a közvéleményt a nemkívánatos társadalmi jelenségekről, amint a megfelelő információ a birtokukba kerül.[55] Ugyanakkor őket is terhelik az újságírás szokásos szabályai, így az azzal kapcsolatos felelősség, hogy ne tegyenek közzé olyan állításokat, amelyekről tudják vagy tudniuk kellett volna, hogy megalapozatlanok.[56]

A Bíróság gyakorlata mindezek alapján egyértelmű abban a tekintetben, hogy a közérdekű ügyekben közzétett valótlan információval kapcsolatos felelősség megállapításánál feltétlenül vizsgálni kell a közlő személy eljárását. A felelősség sem a saját nyilatkozat, sem a mástól származó információ tekintetében nem zárható ki. Amennyiben a nyilatkozattevő jóhiszeműen járt el a rendelkezésre álló, általa észszerűen igaznak gondolt információk alapján, a véleménynyilvánítás szabadsága akkor is védi a tényállítását, ha arról utóbb bebizonyosodik, hogy hamis.[57] A hivatásos újságírók hamis állításai akkor vé-

[53] De Carolis and France Télévisions v. France, no. 29313/10., 2016. január 21-i ítélet, 44–46., 52–53., 57. bek.

[54] Mosley v. the United Kindgom, no. 48009/08., 2011. szeptember 15-i ítélet, 113–114. bek.

[55] Cumpănă and Mazăre v. Romania. no. 33348/96., 2004. december 17-i ítélet, 96. bek.

[56] Rumyana Ivanova ítélet 65. bek.

[57] Lepojić v. Serbia, no. 13909/05., 2008. március 31-i ítélet, 77–78. bek.

dettek, ha jóhiszeműen jártak el annak érdekében, hogy az újságírás etikájával összhangban pontos és megbízható tájékoztatást adjanak a közönségnek.[58]

3.3. A közszereplő társadalmi ismertsége és korábbi magatartása

A Bíróság kezdettől következetes gyakorlata szerint az elfogadható bírálat határai a közszereplő politikusok (és bizonyos magas rangú közszolgák) tekintetében szélesebbek az átlagpolgárokra vonatkozóknál.[59] Egy politikus elkerülhetetlenül és tudatosan teszi ki minden megnyilvánulását és tettét az újságírók és a közvélemény alapos ellenőrzésének, ezért nagyobb fokú toleranciát kell tanúsítania, különösen akkor, ha ő maga tesz kritizálható nyilvános kijelentéseket. Természetesen egy politikusnak is joga van a jóhírnév védelmére, akkor is, ha nem magánszemélyként jár el, de a védelmet össze kell vetni a politikai kérdések nyílt megvitatásának érdekével.[60] A politikusok közéleti szereplésével összefüggésben tett kijelentések általánosan magas szintű védelmet élveznek.

Egy polgármesteri hivatal magas rangú köztisztviselőjéről tett azon állítást, hogy a tulajdonában álló taxivállalkozás nem egyeztethető össze a köztisztviselői státuszával, az EJEB a nemzeti bíróságok ítéletétől eltérően ténybeli alap nélküli állításnak, nem pedig értékítéletnek minősítette, ezért annak közzététele a magánélet sérelmét eredményezte.[61] A hivatásuk miatt közszereplőknek minősülő személyek kimondottan kevés védelmet élveznek a rájuk vonatkozó kritikákkal szemben. Egy ügy alapját képező, Recep Erdoğan török miniszterelnököt kritizáló cikkek szerzője azt állította, hogy a miniszterelnök „idegroncscsá válik", továbbá „agresszív pszichopata betegségben szenved". Az EJEB a véleménynyilvánítás szabadságába való szükségtelen beavatkozásként értékelte a török bíróságok rágalmazásért elítélő ítéleteit. Kifejtette, hogy a kérelmező észrevételei és nézetei aktuális eseményeket és kérdéseket érintettek, például magas rangú politikusok és közszereplők állítólagos jogellenes magatartását és korrupcióját, valamint a miniszterelnök állítólag agresszív válaszait a különböző eseményeken. Nem kétséges, hogy ezek a politikai vita körébe tartozó és fontos kérdések voltak, és egy demokratikus társadalomban a nyilvánosságnak

58 Niskasaari and Otavamedia Oy v. Finland, no. 32297/10., 2015. június 23-i ítélet, 58. bek.

59 Lingens ítélet 31., 36. bek.

60 Például Oberschlick v. Austria, no. 11662/85., 1991. május 23-i ítélet, 29. bek.; Lopes Gomes da Silva v. Portugal, no. 37698/97., 2000. december 28-i ítélet, 30. bek.; Unabhängige Initiative Informationsvielfalt v. Austria, no. 28525/95., 2002. május 26-i ítélet, 36. bek.

61 Jalbă v. Romania, no. 43912/10. 2014. február 18-i ítélet (a továbbiakban: Jalbă ítélet).

jogos érdeke fűződött ahhoz, hogy tudomást szerezzen róluk. A Bíróság emlékeztetett a sajtó demokratikus társadalomban betöltött alapvető funkciójára is. Az ítélet eredményeként a nagyon magas rangú politikus nagyobb fokú toleranciát volt köteles tanúsítani a reá vonatkozó kritikával szemben.[62]

Azonban a védettség nem terjed ki a ténybeli alappal egyáltalán nem rendelkező, sértő véleményekre. Egy történész egyesület elnökéről és egyetemi tanárról tett azon állítás, hogy egyetemi tanári kinevezését és történészi karrierjét annak köszönhette, hogy korábban együttműködött a szovjet titkosszolgálattal, a KGB-vel, nem részesülhetett védelemben. Az, hogy egy személy együttműködött a KGB-vel, nem csupán spekuláció, hanem történelmi tény, amely megfelelő bizonyítékokkal alátámasztható, ezért az egyértelműen tényállításnak minősül. A Bíróság elvi megállapítása szerint egy személy politikusi vagy más közszereplői státusza még nem szünteti meg annak szükségességét, hogy a jóhírnevet sértő kijelentések elegendő ténybeli alappal rendelkezzenek, akkor is, ha azokat értékítéletnek, nem pedig tényállításnak kell tekinteni. Mivel nem volt jele annak, hogy a kérelmező együttműködött a szovjet titkosszolgálattal, nem állt meg a sajtótermékeknek általában megengedett „provokációra" vagy „túlzásra" hivatkozása sem. Az ügyben a valóságot hamis színben tüntették fel, a kijelentéseknek nem volt ténybeli alapja, azok pusztán a szerző spekulációi voltak, és túllépték az elfogadható kritika határait.[63]

Jelentős különbség van a közszereplők és a nem közszereplők védettsége tekintetében a régmúlt eseményeinek felelevenítésével kapcsolatban is. A Bíróság legújabb gyakorlatában az elfeledtetéshez való jogot nem tekinti abszolútnak, mégis elismeri, hogy az időmúlásra tekintettel lehetővé kell tenni az egyéneknek, hogy újjáépítsék életüket anélkül, hogy a nyilvánosság tagjai szembesülnének múltbeli hibáikkal.[64] Kérdéses azonban, hogy ha egy ügy körülményei között jelen van a közügyhöz kapcsolódás, és az információ közszereplőre vonatkozik, milyen mértékben csökken a szólásszabadsággal szembeni védelem. Az EJEB a 10. cikk esetjogában más jogokkal kapcsolatban is fontolóra veszi az azok elsőbbsége melletti érveket.[65] A magánélet 8. cikk általi védettsége meg-

[62] Tuşalp v. Turkey, no. 32131/08., 41617/08., 2012. május 21-i ítélet, 44–45. bek.

[63] Petrenco ítélet 65–66. bek.

[64] Bálint János – Lendvai Gergely Ferenc: Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete az Hurbain kontra Belgium ügyben. *Jogesetek Magyarázata,* 2023/4. (Hurbain v. Belgium, no. 57292/16., 2023. július 4-i ítélet, 149–157. bek.)

[65] Például Mediengruppe Österreich GmbH v. Austria, no. 37713/18., 2022. április 26-i ítélet. Ebben az ügyben megtiltották a médiának egy olyan fénykép közzétételét egy volt elítéltről, amelynek felirata szerint az ábrázolt személy elítélt neonáci. Az érintett letöltötte büntetését, és 16 évvel azelőtt szabadult, hogy a sajtószerv közzétett egy cikket egy osztrák elnökjelölt-

előzi a szólásszabadság érvényesülését, ha a magánjellegű információ közzétételének célja pusztán a közönség kíváncsiságának kielégítése, de ilyenkor is elengedhetetlen feltétel, hogy az ügy ne kapcsolódjon valamilyen társadalmi vitához.[66] Ennek megfelelően egy politikus korábbi büntetőjogi elítélése olyan kérdés, amely más nyilvános viselkedésével együtt releváns tényező lehet annak értékelésekor, hogy alkalmas-e politikai funkciók gyakorlására.[67]

A magas rangú tisztviselők személyes erkölcsi integritása szigorú nyilvános vizsgálat alá eshet egy demokratikus társadalomban. Ezért a legmagasabb rangú tisztségviselőknek – akiket politikai eljárásban választanak meg – el kell fogadniuk, hogy a korábbi állami feladatuk és politikai tevékenységük továbbra is folyamatos nyilvános vizsgálatnak van kitéve. Ha a közlés nem a szóban forgó személy magánéletét, hanem a múltbeli közéleti viselkedését érinti, ami bizonyos mértékig kapcsolódik a jelenlegi helyzetéhez, a reá vonatkozó közlésekkel szemben nagyobb toleranciára köteles.[68]

4. A hírnévrontással kapcsolatos magyar bírósági gyakorlat

4.1. Általános jellemzők

A magyar Polgári törvénykönyv[69] jogvédelmet biztosít az érintettnek a valótlan tényekkel, illetve a valótlan és sértő tényekkel szemben, míg az alkotmányos szempontrendszerben kiemelt szerepe van annak a tényezőnek, hogy közügyekben a valótlan tények közzétételének ne legyenek túlságosan súlyos jogi következményei, azok alkalmazása mellett is biztosított legyen a véleménynyilvánítás és a sajtó szabadsága. Az Alkotmánybíróság véleménynyilvánítás tárgyú ügyeiben jellemzően szem előtt tartja az EJEB által kidolgozott szempontrendszert, annak precedenseit és a bennük foglalt elvi megállapításokat. Az alkotmánybírósági iránymutatás lényegében párhuzamos az EJEB gyakorlatával, és abban kiemelt szerepe van a 10. cikk által védett jog szabad gyakorlását elősegítő értelmezésnek.

---

ről a folyamatban lévő elnökválasztás idején, amely egy régi fényképet is tartalmazott őróla, jobboldali politikusok között.

66 Ismayilova ítélet; Armonienė ítélet; Dupate ítélet.

67 Schwabe v. Austria, no. 13704/88., 1992. augusztus 28-i ítélet, 32. bek. (a továbbiakban: Schwabe ítélet).

68 Ungváry és Irodalom Kft. ítélet 64. bek.

69 Ptk. 2:45. § (2) bek. és 2:44. §.

A jelenleg érvényesülő szempont szerint még az alkotmányos értékkel egyébként nem bíró, utóbb hamisnak bizonyult tények esetében is indokolt, hogy a jogi felelősségre vonás során a felróhatóság és az esetleges joghátrányok mértékének meghatározásakor figyelembe vegyék a közéleti viták minél szabadabb folyásának érdekét.[70] Ez mind a büntető-, mind a polgári perekben irányadó. Emellett érvényesül az a szempont is, ami szerint „a közügyeket érintő, ámde hamisnak bizonyult tényállításokat már csak abban az esetben oltalmazza a véleményszabadság, ha a tényt állító vagy híresztelő jóhiszemű volt."[71] E követelményeknek a felróhatóság és a joghátrányok megállapításánál kell érvényesülniük. A valótlan tényállítások alkotmányjogi védettsége a választási kampányidőszakkal összefüggő ügyekben és a politikusok egymás közötti politikai vitájában érvényesül a legerősebben, ideértve az országgyűlést, az önkormányzati ülést és mindazokat a nyilvános tereket, amiken a politikai vita zajlik.

A közlések értékelésének jelentős eleme a tényeknek a véleményektől (értékítéletektől) való elválasztása. Ennek ugyanaz a jelentősége, mint a Lingens- és az Oberschlick-ügyekben kifejtett elvnek: a vélemények bizonyítása nem követelhető meg, mert az nem lehetséges.[72] Az elhatárolás olyan szempontokkal is kiegészül, amelyek már a tényként, vagy értékítéletként minősítés folyamatában is determinálják a bíróság végkövetkeztetését a jogsértés megállapíthatósága tekintetében. Ennek eredményeként az értékelési szempontok az alkotmányjogi relevanciájú ügyekben a polgári jogi hírnévrontás két leglényegesebb elemét, a tény valótlanságát és sértő voltát is relativizálják. A valótlan tényeket a közlés egészére hivatkozva más értékelési tartományba helyezik, ezért azok bizonyos feltételek között jelentéktelenekké válnak, a sértő jellegre vonatkozó tűrésküszöböt pedig jelentősen megemelik.

A viszonyítás további elemeként az Alkotmánybíróság szempontrendszere meghatározott témákban vélelmeket állít fel, ennek eredményeként előfordulhat, hogy egy – más körülmények között nyilvánvalóan tényközlésnek minősülő – kijelentést értékítéletként kell azonosítani. Tipikusan ilyen elv, hogy politikai vitákban (különösen választási kampány során) a tényállításokra vonatkozó, a jogszerűtlenség megállapíthatósága tekintetében megengedőbb teszt alkalmazására csak szűk körben van lehetőség, vagyis a tényállítás alkotmányjogi fo-

[70] 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [50] bek.

[71] 13/2014. (IV. 18.) AB határozat, Indokolás [31] bek.

[72] Koltay (2019b) i. m. 377–378.

galmát megszorítóan kell értelmezni. Ezt az Alkotmánybíróság később a jogi értelemben vett kampányidőszak tartamán túlra is kiterjesztette.[73]
A magyar bírósági gyakorlat következetesen érvényesíti, hogy valamely tény közlése is kifejezhet személyes véleményt, tényközlések nélkül a véleményformálás is ellehetetlenülne,[74] és a véleménynyilvánítás tárgyú ügyekben a tényállítások alkotmányjogi fogalmát megszorítóan kell értelmezni.[75] A közügyek legbensőbb részéhez tartozó politikai vitákban megfogalmazott tényállítások nem értékelhetők a bizonyíthatósági teszt köznapi értelemben vett automatikus alkalmazásával, azaz nem lehet kizárólag a vizsgált kijelentés szó szerinti tartalmának értelmezésére szorítkozni – a közügyek intenzív vitájában résztvevők jogi felelősségre vonásához nem elegendő annak kimutatása, hogy a vizsgált megszólalás bizonyos elemei ténylegesen megcáfolhatók.[76]

4.2. A közszereplők közügyben érintettsége

A közügyhöz kapcsolódó közlések kategóriájában elsősorban a közügyben érintettségnek, és nem az érintett személy státuszának van jelentősége. A bíróságok a véleménynyilvánítás határait tágnak tekintik, és a státuszban való különbséget a tűrési kötelezettség korlátozottságánál értékelik, súlyozva az adott ügy körülményeit. Amikor az értékelendő véleménynyilvánítás a közügyek vitájához tartozik, akkor a szólásszabadság alkotmányos szempontjai felerősödnek, és a véleménynyilvánítással érintettek személyiségvédelme mindenképp – az önkéntes közszereplésre utaló tényezők lététől függetlenül – korlátozottabbá válik. Ez egyébként teljesen azonos az EJEB által alkalmazott állandó értékelési szemponttal, ami szerint a nyilvános térbe való belépés megemeli a személy tűrési kötelezettségét, és a politikai színtérre lépés szükségszerű következménye, hogy az érintettnek számolnia kell azzal, hogy minden cselekedeteit potenciálisan közfigyelem övezi.[77]

A bíróságok a véleménynyilvánítás tárgyú perekben elsőként arról foglalnak állást, hogy az adott közlés a közügyek megvitatásához kapcsolódott-e. Ha megállapítják, hogy azt közügyben tették, megvizsgálják, hogy az érintettek az eset

[73] 3107/2018. (IV. 9.) AB határozat, Indokolás [37] bek.

[74] 7/2014. (III. 7.) AB határozat.

[75] 107/2018. (IV. 9.) AB határozat.

[76] 3240/2019. (X. 17.) AB határozat.

[77] A legutóbbi példák közül Genner v. Austria, no. 55495/08., 2016. június 6-i ítélet, 35. bek.

körülményeinek fényében közszereplőnek minősülnek-e. Ezt a tények és a vélemények elhatárolása követi. A bizonyíthatósági tesztet – az Alkotmánybíróság iránymutatása szerint – bizonyos esetekben „megengedőbben" alkalmazzák.

A közügyben érintett közszereplők hírnévvédelmének megítélésénél az alkotmányos szempontok szerinti, megengedőbb értelmezés kívánalmát az ítélkezési gyakorlat nem teljesen egységesen érvényesíti, bár kétségtelenül a megengedőbb irányba halad. A bírói gyakorlat attól a jellegadó szemponttól, hogy a tény valós volta bizonyítható, nem szakadt el. Ha az eset összes körülményét értékelve a bíróság arra következtet, hogy a vitatott közlés tényállítás, akkor valószínűbb, hogy megállapítja a jogi felelősséget, kivéve, ha a tényt állító személy nem tudott annak valótlanságáról, és kellő körültekintéssel járt el. A közügy tárgyú és közszereplőre vonatkozó valótlan közlések összességében, az Alkotmánybíróság elvárásaihoz képest, egyelőre kisebb védettséget élveznek, azonban a tényállításokat is tartalmazó értékítéletek és az értékítélettel terhelt tényállítások megkülönböztetésének gyakorlata változik. A tényállásköttött jogi következtetés bináris logikájú, az ilyen tartalmak is vagy tényközlésnek, vagy értékítéletnek minősíthetők, köztes megállapítás nem tehető. A megengedőbb szempontrendszer eredményeként a bíróságok egyre kevesebb kifogásolt tartalmat tekintenek értékítéletet magában foglaló tényközlésnek, és egyre többet tényállítást is magában foglaló értékítéletnek. Ebben nagy szerepet játszik az ügy tágabb összefüggéseinek mérlegelése, az előzményeinek és a következményeinek feltárása és értékelése is.

A közügyben érintett közszereplők hírnévvédelmét illető magyar ítélkezési gyakorlat sokat változott a strasbourgi bírósági és a magyar alkotmánybírósági esetjog ismeretében. Mára jelentősen eltávolodott attól az értelmezéstől, hogy a véleménynyilvánítás szabadsága csak a bírálat, a jellemzés és a nézet szabadságát foglalja magában, de az alkotmányos védelem nem vonatkozik a tények meghamisítására, valamint hogy a közéleti szereplő sem kötelezhető valótlan és sértő tényállítások eltűrésére. A bíróságok a korábbiakhoz képest nagyobb figyelmet szentelnek a közlő jóhiszeműségének, az általa tanúsított gondosságnak. Közéleti vitával, közérdeklődésre számot tartó üggyel összefüggően még a valótlan tényállítás is csak akkor vonhat maga után polgári jogi szankciókat, ha az a tények szándékos meghamisításának minősül, illetve a közlő nem tanúsította a foglalkozására tekintettel általában elvárható gondosságot. Az EJEB ítélkezési gyakorlata, ami szerint a szólásszabadság korlátozását közérdekű kérdésekben megszorítóan kell értelmezni,[78] teljes mértékben érvényesül. A maga-

[78] Például Kość v. Poland, no. 34598/12., 2017. szeptember 1-jei ítélet, 38. bek.

sabb szintű védelem nemcsak a véleményeket, értékítéleteket illeti meg, hanem bizonyos esetekben a valótlan tényállításokat is. A tényállításokkal kapcsolatban is erőteljesebben kell érvényesíteni a közügyek szabad és nyílt megvitatásának érdekét, és abba kisebb, jóhiszemű pontatlan tényállítások is beletartoznak. Ugyanez a követelmény érvényesül a Bíróság ítélkezési gyakorlatában a ténybeli pontatlanságokkal kapcsolatos toleranciát illetően.[79]

A bíróságok ennek alapján jelentős számú ügyben tekintik szélesebb körben védettnek a közügyi megszólalás körében tett valótlan tényállítást. Megállapítják például, hogy a politikai tevékenység motivációját, finanszírozottságát, az antikorrupciós tevékenység hitelességét érintő kijelentésekkel kapcsolatban az érintettet igen magas fokú tűrési kötelezettség terheli. A hamis tényállítások önmagukban nem állnak alkotmányos védelem alatt, de az ügy körülményei miatt előfordulhat, hogy védettséget élveznek. A tényállítások védelmi köre szűkebb, a valótlan és sértő közlés esetén a felelősség szempontjából jelentősége van a közlő jóhiszeműségének is. A jóhiszeműség kapcsán pedig azt kell értékelni, hogy a közlő tudta-e, vagy foglalkozására tekintettel tudnia kellett-e, hogy az általa közölt tény valótlan.

Ettől függetlenül az a gondolat, hogy a tudottan valótlan tényközlés nem védett, továbbra is jelen van az ítélkezésben. Ennek a bíróságok által kiemelt indoka általában az, hogy demokratikus közvélemény csak valós információk alapján kibontakozó közéleti vitában alakulhat ki. Az alperes nem hivatkozhat személyiségi jogsértés alóli mentesülése alapjaként társadalmi, politikai vitára akkor, ha a vita indításaként valótlan tényt közölt, mert a társadalomnak nem fűződhet érdeke ahhoz, hogy valótlan tények, bizonyítást nem nyert adatok alapján folytasson le társadalmi-politikai vitát. Álhírek vitatása nem lehet közéleti diskurzus tárgya, a széles körű tájékoztatáshoz fűződő érdek jogi elismerése nem terjed ki az ártó szándékkal közzétett, valótlan híresztelésekre, amelyek nem mozdítják előre a közügyek eldöntését, ahhoz nem járulnak hozzá releváns információval. Emiatt a közszereplésnek kizárólag a véleménynyilvánítás jogsértő volta megítélésénél lehetne jelentősége, azonban valótlan tényállításokat vagy a való tényeket hamis színben feltüntető közléseket közszereplőként sem kell eltűrni.

A közügyben érintett eseti közszereplők tűrési kötelezettsége szerepük jelentőségétől függően alakul, a velük szemben alkalmazható tűrési küszöbről pedig a bíróságoknak mindig az ügy összes körülménye alapján kell állást foglalniuk. Az Alkotmánybíróság által kialakított értelmezési gyakorlat szerint a polgári

[79] Axel Springer SE v. Germany, no. 8964/18., 2023. január 17-i ítélet, 41. bek.

per alapjául szolgáló tényállásnak a közügyhöz kapcsolódó jellege más dimenzióba helyezi az ügy körülményeinek értékelését. Az érintett személyek – akár önszántukból, akár akaratuk ellenére – bizonyos ideig elnyerik a nyilvánosság figyelmét, és ennek során a véleményalkotással szembeni tűrési kötelezettségük mértéke is megnő. A nem közszereplőknek a közügyben érintettségük miatt a nyilvánosság látószögébe kerülése leggyakrabban a sajtó közreműködésének eredménye. A sajtó pedig – helyzettől függően – felveti, tárgyalja és maga is alakítani kívánja a társadalmi diskurzus tematikáját.

A társadalmat élénken foglalkoztató – nem ritkán politikai színezetű – kérdésekben a sajtó gyakran helyezi magát tényfeltáró szerepbe. Az ennek során megjelenő, tipikusan véleménycikknek tartható újságírói műfaj számos közembert és a nyilvánosság előtt ismeretlen személyt von be a közügyről folyó társadalmi vitába. Az érintettek – szerepük jelentőségétől függően – kisebb-nagyobb részben tűrni kötelesek az ilyen megnyilvánulásokat, a velük szemben alkalmazható tűrési küszöbről pedig mindig az ügy összes körülménye alapján kell állást foglalni. Az úgynevezett oknyomozó riport megítélése egyebekben úgy alakul, hogy az abban megjelenő tartalom nem sért személyiségi jogot, ha az újság az általa elérhető valamennyi releváns információt közölte, eleget tett a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményének, és kellő gondossággal járt el, de a közlés hamisságát ennek ellenére nem ismerhette fel.

A közszereplő nyilatkozatát továbbközvetítő sajtó esetében értelmezési elv, hogy a nyilatkozat eredeti jelentéstartalmának teljes mértékű eltorzítása nem lehet a véleménynyilvánítás alapja. Az e körbe nem tartozó, több lehetséges értelmezés közül bármelyik megengedett, és ezek magukban foglalhatnak akár valótlan tényállításokat is. Bár a tudatosan tett valótlan tényállítás nem védett, a jóhiszeműségnek, az elvárható szakmai gondosság tanúsításának nagy jelentősége van a jogsértés megállapítása szempontjából. Ugyanakkor a közügyekre vonatkozó, közszereplőkkel, politikusokkal, közhatalmat gyakorló személyekkel kapcsolatos információkat felkutató személyek kiemelt felelősséggel tartoznak azért is, hogy ne vezessék félre az olvasóközönséget, a való tényeket ne tüntessék fel hamis színben. A bíróság az alkotmányos védelem határait aszerint tartja meghúzhatónak az utóbb hamisnak bizonyult tényállítások tekintetében, hogy a sajtószerv tudta-e, hogy a közlés valótlan, illetve elmulasztotta-e a foglalkozása körében elvárható körültekintést. Egy közszolgálati orgánumtól elvárható, hogy jelentős súlyú állítások esetén az információkat objektíven, kritikával kezelje, több forrásból is megkísérelje ellenőrizni, vagy legalább az érintettet nyilatkoztassa, illetve a témával kapcsolatos publikált nyilatkozatát figyelembe vegye, valamint hogy a létező álláspontokat bemutassa. A sajtószerv

eljárásával kapcsolatos mérce szerint be kell tartani a szakmai szabályokat, és a tevékenység során a tőle elvárható gondossággal kell eljárni. Ha valaki a más sajtószervtől származó értesülés továbbadása során a tőle elvárható gondossággal jár el, az a felelősség alóli mentesüléséhez vezethet.

5. Az Emberi Jogok Európai Bírósága ítéletének kritikája

Nem kétséges, hogy az ügyben érintett Áder Magyarország legmagasabb rangú közjogi tisztségét töltötte be, ezért kiemelt közszereplőnek kell tekinteni. A nemzeti bíróságok és az EJEB is egyhangúan megállapították, hogy a véleménynyilvánítással szemben a köztársasági elnök magas fokú tolerancia tanúsítására köteles. Abban a kérdésben viszont, hogy az általa sérelmezett valótlan tényállítást is tűrnie kell-e, a nemzeti bíróságok nemlegesen foglaltak állást. Ennek oka alapvetően az volt, hogy az ügy körülményeinek vizsgálata alapján nem tartották a kijelentést a közügyek vitájába tartozónak, ezért az általa kért személyiségvédelem szintje is magasabb volt. Mint említettük, a magyar bíróságok ezt a konkrét helyzet elemzése, és nem a kijelentések közügyhöz tartozása alapján döntötték el, amivel talán közelebb jártak a közlés reális értékeléséhez, mint az EJEB.

5.1. A közérdekű ügyhöz kapcsolódás értékelése

Az ítélet általános alapvetéseinél az esetjogból felhívott ügyek többségében a közérdekhez kapcsolódás nem igényelt különösebb okfejtést sem a nemzeti bíróságok, sem az EJEB részéről. Az örmény nép által elszenvedett mészárlások és deportálások népirtásnak minősítése, illetve annak nyilvános tagadása,[80] az igazságszolgáltatás működésének visszásságai,[81] a Monaco uralkodói státuszára várományos leszármazói ág feltárása,[82] és a közpénzek elköltésének átláthatósága[83] egyértelműen a közérdekű témák kategóriájába sorolhatók. Azonban a jelen ügyben az EJEB – az előbbi, kétségtelenül fontos társadalmi témáktól némileg eltávolodva – azt állapította meg, hogy a köztársasági elnök katonai

[80] Perinçek ítélet.

[81] Morice ítélet; Pedersen and Baadsgaard ítélet.

[82] Couderc and Hachette Filipacchi Associés ítélet.

[83] Timpul Info-Magazine and Anghel ítélet.

szolgálata során tanúsított magatartására vonatkozó információk politikai jelentőséggel bírnak, és ez felkelthette a közérdeklődést az elnök „felelősségteljessége" iránt. A megállapítás egyáltalán nem tekinthető evidensnek, az a logikai kapcsolat pedig, amit a Bíróság a huszonéves Áder sorkatonaként tanúsított, egyszeri (nem bebizonyosodott) viselkedése és az évtizedekkel későbbi hivatásgyakorlása között felállított, érezhetően erőltetett.

A közvéleményt természetesen érdekli a politikusok magánélete, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a magánélet védettebb szférájában mindenki, így egy politikus is hajlamos közvetlenebb, ezért őszintébb, önazonosabb viselkedésre. Ebből pedig következtetni lehet akár az érintett személy hitelességére is. Meglehetősen kétségesnek tűnik, hogy egy 36 évvel korábbi esemény során tanúsított viselkedésből bármilyen releváns információ nyerhető az illető politikus személyiségéről, figyelemmel arra is, hogy mára e személyiség kiteljesedésének alapvető társadalmi és egzisztenciális jellemzői gyökeresen megváltoztak. A Bíróság mégis úgy foglalt állást, hogy a közel négy évtizeddel korábbi történetnek a jelentős időmúlás ellenére is befolyása lehet a jelenkor eseményeire, vagyis az ilyen – erősen elméleti és közvetett – összefüggés tekintetében nincs helye sem a realitás, sem a validitás szempontjának. A közérdek ugyanis – a Bíróság saját felfogásában – olyan ügyeket foglal magában, amelyek vitákat válthatnak ki, vagy fontos társadalmi kérdéseket érintenek, vagyis amelyeknél az értékességet maga a közösségi gondolatcsere, a társadalmi diskurzus adja hozzá a témához.

Az ítéletből látványosan hiányzik az az egyértelmű magyarázat, ami a megszólalást a közügyek kategóriájához sorolhatóvá teszi, nem szerepel benne a szóban forgó közügy meghatározása. A Bíróság egyfelől hangsúlyozta, hogy az elnök személyes felelősségérzete és felelősségvállalása iránti (általa a közvélemény részéről feltételezett) érdeklődésnek politikai jelentősége van. Ebből az következne, hogy a politikusok személyes hitelességének kérdése miatt minősítette a történetet közügyben megszólalásnak. Másfelől a Bíróság azt emelte ki, hogy a közlésnek aktuális esemény, a kormányellenes médiakampány szolgált hátteréül, és ebből következtetett arra, hogy a kifogásolt nyilatkozat a „megfelelő összefüggésben" közügyben való megszólalás volt.[84] Annak azonban egyáltalán nem tulajdonított jelentőséget, hogy az ügyben szó sem volt médiakampányról, az általa „megfelelő összefüggésként" leírt esemény, a megszólalás apropója egy ellenzéki aktivistákkal szolidaritást vállaló blogger magánkezde-

[84] Index.hu ítélet 35. bek.

ményezése volt, aki Facebook-felhívással kívánt reagálni egy általa támadásként értékelt helyzetre.

A kezdeményezés nem váltott ki általános vitát, más publikációk és kommentátorok sem foglalkoztak vele, egyedül a kérelmező kapta fel, és annak számára legérdekesebb részére, a köztársasági elnökről szóló történetre építette fel a cikkét. A kifejezetten bulvárjellegű írás a közönség pletykaéhségére épített. Kétségtelenül megadta a hír forrását, és megemlítette annak előzményeit, de egyetlen más személy történetét sem tartotta megosztásra érdemesnek, kizárólag a köztársasági elnökről szóló visszaemlékezésre fókuszált, tehát sem komplex, sem pontos bemutatásra nem törekedett. A szóban forgó Facebook-felhívás egyebekben a sajtó jóhiszemű eljárásával kapcsolatos jogi aggályokat is felvet, mivel az újság olyan tartalmat közvetített tovább mindenféle tényellenőrzés nélkül, amely a célközönséget a jogsértésekről szóló beszámolók megosztására, lényegében a saját vagy mások személyének tudatos lejáratására buzdította.

A közérdekű vitához való hozzájárulás értékelését a Bíróság számonkérte a nemzeti bíróságokon („nem vettek figyelembe olyan megfontolásokat, amelyek a cikknek a közérdekű ügyek vitájához való hozzájárulásokra vonatkoztak”[85]), de maga is adós maradt ezekkel az érvekkel. A magyar felsőbíróságok egyébként azért nem vették figyelembe a közérdekhez kapcsolódásra vonatkozó megfontolásokat, mert egyhangúan arra következtettek, hogy a sérelmes kijelentések nem minősülnek közügyben megszólalásnak, mivel a megszólalás nem az elnök közfeladatának ellátásához kapcsolódott, nem nyilvános szereplésére vagy magatartására vonatkozott. Ebből következően a közérdekhez kapcsolódást nem az eset körülményeitől elszakadva, elméleti szinten, hanem a cikk konkrét tartalma alapján vizsgálták meg, és arra következtettek, hogy annak nem volt a közérdekhez köthető eleme. Ennél tágabb összefüggésbe helyezés kiszolgáltatottá tenné a peres feleket olyan bizonytalan körülményeknek, amelyekre a per megindításakor egyáltalán nem kell számítaniuk.[86] Nyilvánvaló, hogy valamely megszólalás közérdekű jellegének megállapítása nem igényelhet különösebb megfontolást, mivel e tekintetben bizonyításnak nincs helye, a minősítést a rendelkezésre álló általános ismeretek alapján kell elvégeznie a bíróságoknak. A közügy meghatározása tehát egyértelmű kell legyen, és a közlés közügyhöz kapcsolódása sem lehet homályos, közvetett vagy további értelmezést igénylő, ezáltal bizonytalan. A Bíróság nemcsak a közügy megha-

[85] Uo. 36. bek.

[86] A kitágított kontextus követelményének veszélyére vonatkozó, hasonló megközelítésre ld. Koltay (2019b) i. m. 383.

tározását, hanem a közlés kapcsolódását sem tisztázta, így döntését lényegében indokolatlanul alapította a közügyben érvényesülő szólásszabadság mércéi melletti vélelemre.

A Bíróság másfelől elismerte, hogy a nemzeti bíróságok rágalmazó kijelentésként értékelték a támadott közlést, tehát az állítások hamisak voltak. Általános alapvetés, hogy a közérdekre vonatkozó vagy a nyilvános vitához hozzájáruló közléseket az EJEE 10. cikke magas szinten védi, mivel egy demokratikus társadalom koncepciójának lényege a politikai vita szabadsága, a közérdekű kérdésekről folyó szabad és nyílt vita biztosítása. Azonban a Bíróság szerint a véleménynyilvánítás szabadságának védelme nem terjed ki a tudatosan hamis tényállításra, mert az ilyen közlés túllépi a megengedett kritika határát.[87] Ezért arra a kérdésre, hogy a közlés mivel járult hozzá a közügyekről folytatott vitához, még nehezebb válaszolni. A közérdekű ügyekről folyó vitához való hozzájárulás hamis tényállításoknál fogalmilag kizárt, és ezt a körülményt a Bíróság azzal kerülte meg, hogy a hozzájárulást nem annak eredménye, hanem – a nemzeti bíróságokkal szemben – pusztán elvi lehetősége felől értékelte. Az ítélet 34. bekezdésében úgy foglalt állást, hogy az információ *felkelthette volna* a közvélemény figyelmét az elnök felelősségteljességével kapcsolatban. Ez elegendő indokul szolgált a hír tálalásához, függetlenül attól, hogy a történet valótlan és sértő volt az elnök személyes reputációjára nézve, továbbá egyetlen peradat sem utalt arra, hogy az elnök felelősségteljes magatartása a cikk alapján bárkit foglalkoztatott volna. Azt a lehetőséget pedig, hogy a Bíróság az előbbi, hipotetikus megfontolással éljen, az a körülmény teremtette meg, hogy az információ nem tartozott a szigorúan vett magánélet szférájába (például nem volt szexuális jellegű vagy egészségi állapotot érintő).

A Bíróság által más ügyben kifejtettek szerint az elfogadható kritika határai még tágabbak, ha a kritika politikusra irányul. Azonban a véleménynyilvánítási jog határainál azt is figyelembe kell venni, hogy a kifogásolt kifejezés az egyén magánéletét, vagy hivatalos minőségében tanúsított viselkedését érinti-e.[88] Ebben a kérdésben a magyar bíróságok nézetünk szerint helyes álláspontot foglaltak el, és annak – következetesen eljárva – jelentőséget is tulajdonítottak. Figyelemre méltó körülmény, hogy a Bíróság valójában nem végezte el – legalábbis teljeskörűen – a maga által korábban felállított érdek-kiegyensúlyozási tesztet az EJEE 8. cikke által védett magánélet védelméhez fűződő és a 10. cikkben biztosított jog között. A döntés indokolásában ugyan megjelent a köz-

[87] Nilsen and Johnsen v. Norway, no. 23118/93., 1999. november 25-i ítélet, 49. bek.

[88] Lepojić v. Serbia, no. 13909/05., 2008. március 31-i ítélet, 75. bek.

érdek, a politikus érintett státusza, a közérdekű kérdésről szóló vitához való hozzájárulás, a kijelentések minősítése, az eset konkrét körülményei és a kiszabott szankció rövid elemzése, de a 10. cikk megsértésének perspektívájából a 8. cikkben garantált védelemhez való joggal történő összevetés elmaradt. A Bíróság érintőlegesen sem foglalkozott a jóhírnév védelmére vonatkozó szempontokkal, holott más, hasonló tényállású ügyekben ezt megtette. A Ruusunen-ügyben a finn bíróság elítélte a miniszterelnökkel korábban titkos viszonyt folytató szerzőt a kapcsolatról szóló könyv megjelentetéséért a személyes szférába tartozó információk közzétételével történő megsértése miatt, és pénzbírságot szabott ki rá.[89] A bíróság szerint a könyv intim részleteivel szükségtelenül megsértette a volt kormányfő védett magánszférájának lényegi elemét. A kérelmezőnek joga van saját magánéletéről írni, de egy másik ember magánélete intim részleteinek közzétételéhez mindig szükséges annak beleegyezése. A miniszterelnök politikai funkciójának, állami pozíciójának e tekintetben nincs jelentősége.

A Bíróság egyetértett a nemzeti bíróság ítéletével, és kinyilvánította, hogy a jóhírnév vagy mások jogainak védelme érdekében a véleménynyilvánítás szabadságába történő beavatkozás szükségességének vizsgálata során a Bíróság közelmúltban megfogalmazott elveit kell alkalmazni. A véleménynyilvánítás szabadságának a magánélethez való joggal való összevetésekor figyelembe kell venni, hogy mennyiben járul hozzá a közlés a közérdekű vitához, mennyire ismert az érintett személy, mi a riport témája, milyen az érintett személy korábbi magatartása, milyen az információ megszerzésének módja és annak hitelessége, a közzététel tartalma, formája és következményei, valamint a kiszabott szankció súlyossága. A Bíróság szerint a sértett a könyv megjelenésekor közszereplő volt, ezért egy magánszemélynél nagyobb mértékben kellett elviselnie a közvélemény ellenőrzését – ami negatív hatással lehet a becsületére és jó hírnevére. A könyv a kérelmező magánéletére helyezte a hangsúlyt, de közérdeklődésre számot tartó elemeket is tartalmazott. A könyv megjelentetése ezért abból a szempontból indokolt volt, hogy a közvéleménynek joga van az információhoz a közérdeklődésre számot tartó témákban. A Bíróság figyelembe vette a kérelmezőre kiszabott szankció súlyosságát is, ami csupán 300 euró pénzbírság volt, és

[89] Ruusunen v. Finland, no. 73579/10., 2014. április 14-i ítélet.

a kérelmező nem lett büntetett előéletű, ezért a szankciót észszerűnek találta.[90] Hasonló mérlegelést végzett más ügyekben is.[91]

Egyesek a Bíróság gyakorlatát azért tartják következetlennek, mert azokban az esetekben, amikben a rágalmazó állítások egyértelműen a közjogi személyek szakmai működésére vonatkoznak,[92] a Bíróság a Morice-ügyben hozott ítélethez hasonlóan kevésbé hajlandó a 8. és a 10. cikk szerinti jogok mérlegelési tesztjének kereteit használni. Homályosnak tartják azt a gyakorlatot, hogy a Bíróság a Nagykamara 2012. február 7-i, a von Hannover- és az Axel Springer-ügyben hozott ítéletei után, néha az előre meghatározott öt-hat kritérium szerinti értékelést végzi, míg a beavatkozást más esetekben kizárólag az EJEE 10. cikkének szemszögéből elemzi, más kritériumokat alkalmazva, és tovább szűkítve az alperes állam nemzeti hatóságainak mozgásterét.[93]

5.2. A rágalmazó (valótlan) tények értékelése

A Bíróság maga is tényállításoknak tartotta a sérelmezett kijelentéseket, és elfogadta, hogy azok valótlanok. Ezért kifejezetten okszerűtlenül (szükségtelenül) hívta fel a tolerancia határaival kapcsolatos gyakorlatának azt az elemét, hogy az érintettet nem terhelte a ténybeli pontatlanságok eltűrésének kötelezettsége. Az ugyanis arra vonatkozik, hogy az újságírói szabadság magában foglalja egy bizonyos fokú túlzás igénybevételének lehetőségét vagy akár a provokációt is.[94] Azonban a ténybeli pontatlanság (más szóval a lényegtelen ténybeli tévedés) és a közlés szempontjából lényeges valótlan tény nem azonos megítélésű, és nem is azonos fokú közjogi védettséget élveznek. Ennek a Bíróság semmilyen jelentőséget nem tulajdonított, így a saját gyakorlatával kapcsolatban is következetlen volt. Ezek után nyitott kérdés, hogy a valótlanság hogyan lehet értékelhető bizonyos mértékű provokációként vagy túlzásként, tekintettel arra, hogy az ittas lövöldözésről tett rágalmazó állításnak semmilyen ténybeli alapja nem volt.

---

90 Uo., 42–43., 47., 49., 53. bek.

91 Pfeifer v. Austria, no., 12556/03., 2008. február 15-i ítélet; Saaristo and Others v. Finland, no. 184/06., 2011. január 12-i ítélet.

92 Karakó ítélet; Polanco Torres and Movilla Polanco v. Spain, no. 34147/06., 2011. február 21-i ítélet; Pipi v. Turkey, no. 4020/03., 2009. május 12-i ítélet; Ümit Bilgiç v. Turkey, no. 22398/05., 3012. szeptember 3-i ítélet.

93 Inger Høedt-Rasmussen – Dirk Voorhoof: A Great Victory for the Overall Profession of Lawyers. *Strasbourg Observers,* 2015. május 6. https://strasbourgobservers.com/2015/05/06/a-great-victory-for-the-overall-profession-of-lawyers/

94 Dichand and Others v. Austria, no. 29271/95., 2022. február 26-i ítélet, 40–41. bek.

A „hazudni még egy közszereplő kárára sem szabad”[95] megállapítás volt a tanulsága annak az ügynek, amiben a Bíróság az egyértelműen hamisnak tekintett információval kapcsolatban kinyilvánította, hogy az ilyen tényállítást nem lehet megengedhető „túlzásként” vagy „provokációként” felfogni.[96] A Flux-ügyben pedig a Bíróság éppen azt az értelmezést fejtette ki,[97] hogy a véleménynyilvánítás szabadsága nem adhat egy újságnak abszolút jogot arra, hogy felelőtlen módon eljárva, ténybeli alap hiányában, bűncselekményekkel vádoljon meg személyeket anélkül, hogy lehetőséget kínálna azok cáfolatára. Az ítéletben foglaltak szerint az információ nyilvánossággal való közléséhez fűződő jognak vannak határai, és egyensúlyt kell teremteni e jog és a sértettek jogai között. A Bíróság figyelembe vette azt is, hogy az újságot – polgári per keretében – viszonylag szerény összegű kártérítés megfizetésére kötelezték, és végkövetkeztetése szerint az újság a felelős újságírás kötelezettségeinek kirívó figyelmen kívül hagyásával járt el, a véleménynyilvánítás szabadságába való beavatkozás indokolt volt.[98]

A jelen ügyben az elnök fiatalkori énjének ténybeli alap nélküli, katonai bűncselekménnyel megvádolására került sor. A bűncselekménnyel való alaptalan vádolás más, hasonló tényállású esetekben kifejezetten a Bíróság rosszallását váltotta ki. A Filatenko-ügyben[99] azért tartotta kétségbevonhatatlannak a kérelmező jóhiszeműségét, mert a közléssel kapcsolatban nem volt jele annak, hogy bárkit is bűncselekmény elkövetésével szándékozott volna megvádolni. Ez a jelen ügyben aligha lenne állítható az interjúalanyról, illetve az újságról. A Facebook-felhívás kifejezetten a különböző jogsértő cselekmények önkéntes feltárására ösztönözte a felhasználókat, az újság pedig egy ilyen, de a nyilatkozótól különböző személyre vonatkozó hírt tett közzé. Az EJEB, a nemzeti bíróságokkal ellentétben, az ittas lövöldözéssel kapcsolatos, megismételt állításokat nem tekintette olyan jellegűnek és súlyúnak, hogy azok alkalmasak lettek volna a becsület és a jóhírnév megsértésére,[100] míg más ügyekben azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti bíróságok hozzá képest kedvezőbb helyzetben vannak ahhoz, hogy megállapítsák a kifogásolt szövegrészek mögöttes szándékát, a releváns

95 Tóth J. Zoltán: *A büntetőjogi rágalmazás és becsületsértés.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2017. 201.

96 Radio France ítélet 38. bek.

97 Flux v. Moldova (No. 6), no. 22824/04., 2008. október 29-i ítélet.

98 Uo., 31., 32., 43. bek.

99 Filatenko v. Russia, no. 73219/01., 2008. március 6-i ítélet.

100 Index.hu ítélet 37. bek.

tényeket és azok jogi elemzését,[101] megítéljék, hogy a közvélemény az ilyen mondatokat hogyan értelmezné, illetve hogyan reagálna rájuk.[102]

A magánélet és a véleménynyilvánítás szabadsága közötti egyensúly megteremtésénél a Filatenko-ügyben kifejtettek szerinti releváns körülmény, a „szerény" (50 ezer forint) összegű kártérítés (hasonlóan a Ruusunen-ügyben kiszabott 300 eurós pénzbírsághoz, mint észszerű szankcióhoz) szintén jelen volt az ügyben, ezt azonban a Bíróság ismét következetlenül értékelte. A kártérítés összegét az ütköző jogok kiegyensúlyozása tekintetében egyáltalán nem vette figyelembe, hanem abból következtetett az okozott sérelem mértékére.[103] Egészen valószínű, hogy ezt nem tette volna meg, ha a nemzeti bíróságok által kiszabott összeg nem a bagatell mértékhez közelít, hanem jelentős anyagi terhet ró a sajtószervre. Az általa használt érv ezért nélkülözte a meggyőző erőt.

5.3. A sajtó etikai kötelezettségeinek értékelése

Az újságírói kódexekben meghatározott etikai normák megsértése közvetve befolyásolhatja a sajtószabadság terjedelmére vonatkozó bírósági döntéseket. Az is bizonytalan, hogy ez a „kikényszerített etika"[104] mennyiben jelent tényleges kötelezettséget a médiára, illetve az újságírókra vonatkozóan. Az EJEB többször is állást foglalt a kérdésben, és szerinte

> „a véleménynyilvánítás szabadságának gyakorlásával járó »kötelességek és felelősségek« miatt a 10. cikk által az újságíróknak a közérdekű kérdésekről való tudósítással kapcsolatban nyújtott védelem feltétele, hogy jóhiszeműen, az újságírói etikának megfelelően, a pontos és a megbízható tájékoztatás érdekében járjanak el."[105]

[101] Ringier Axel Springer Slovakia, A.S. v. Slovakia, no. 41262/05., 2011. július 26-i ítélet, 109. bek.; Soltész v. Slovakia, no. 11867/09., 2014. január 22-i ítélet, 52. bek.

[102] Jalbă ítélet 33. bek.

[103] Index.hu ítélet 37. bek.

[104] Thomas Gibbons: „Fair Play to All Sides of the Truth": Controlling Media Distortions. *Current Legal Problems,* Vol. 62., No. 1. (2009) 311.

[105] Selistö v. Finland, no. 56767/00., 2004. november 16-i ítélet, 54. bek.; Bergens Tidende and Others v. Norway, no. 26132/95., 2000. május 2-i ítélet, 53. bek.; Fressoz and Roire v. France, no. 29183/95., 1999. január 21-i ítélet, 54. bek.; Schwabe ítélet 34. bek.

Jan Oster amellett érvel, hogy az EJEB az ítélkezési gyakorlatában valóban alkalmazza az „etikus újságírás" és a „felelős újságírás" normáit.[106]

Az Index.hu-ügyben az EJEB megállapította, hogy a kérelmező megfelelt az etikus, jóhiszemű újságírás követelményeinek.[107] A kérelmező társaság pontosította, hogy az információ forrása nem emlékezett tökéletesen a történetre, magyarázatot adott a nyilatkozataiban lévő ellentmondásokra, és még aznap közzétette az elnök reakcióját. A kérelmező nem fejezte ki jóváhagyását vagy támogatását a közzétett információval kapcsolatban. „A média mint a »közösség házőrző kutyája« védelmet élvez, ha – a kérelmezőtől eltérő személyektől származó – »történetekről« vagy »pletykákról«, illetve »közvéleményről« tudósít, amennyiben ezek nem teljesen alaptalanok."[108] Ez az okfejtés több okból is problémás. Először, a kérelmező nem várta meg a Köztársasági Elnök Hivatalának válaszát, ami az elvárható időn belül – a cikk megjelenését követően órákkal – megérkezett. Ez az idő ugyanakkor nem elég rövid ahhoz, hogy a néhány órára reflexió nélkül maradó cikk ne fejtse ki káros hatását, ahhoz azonban igen, hogy az újságírói etika szabályai szerint bevárható legyen, főleg, mert a beszámoló nem olyan aktuális közügyhöz kapcsolódott, amely indokolttá tette volna a rendkívüli sietséget. Másodszor, a kérelmező nem az újságcikk frissítésével közölte az elnöki választ, hanem külön cikkben – az eredeti cikk a mai napig a reflexió nélkül érhető el. Harmadszor, a kérelmező hatásvadász címet adott a beszámolónak, a cikk bevezetőjében külön is kiemelte a valótlan tényállításokat, a valóságtartalmuk felőli kételyt pedig csak a cikk végén fogalmazta meg. Az újságolvasói szokások ismeretében ez azt jelentette, hogy a legtöbb olvasó arról nem értesülhetett.

A valóban etikus újságírói magatartás az lett volna, ha a kérelmező megvárja az elnöki választ, illetve az oknyomozó újságírás eszközeivel utánajár az állítások helyességének, ami meglehetősen könnyedén kivitelezhető lett volna, és a cikkben nemcsak megismétli a súlyos állításokat, hanem egyúttal jelzi is oknyomozása eredményét, ami minden valószínűség szerint arra jutott volna, hogy az állítások hamisak.

---

106 Jan Oster: The Press Freedom Jurisprudence of the European Court of Human Rights. In: Paul Wragg – András Koltay (szerk.): *Global Perspectives on Press Regulation, Vol. 1. Europe.* Oxford, Hart, 2023. 247–248.

107 Index.hu ítélet 38. bek.

108 Uo. 39. bek.

6. Következtetések

A Bíróság az ügyből két olyan körülményt emelt ki, amelynek saját esetjogában kiemelkedő jelentőséget tulajdonít. A közügyhöz kapcsolódás megállapíthatósága érdekében indokolatlanul szélesre tárta a figyelembe vehető körülmények körét, majd meggyőző indokok nélkül azonosította a közügyhöz kapcsolódás tényét. Az érintett személy státuszát formálisan kezelte, mindezekkel pedig más erőtérbe állította a szólásszabadság védelmét. Korábbi, előremutató döntéseitől elszakadva, nem is törekedett az EJEE 8. és 10. cikke által védett érdekek méltányos kiegyensúlyozására, ennek során a közszereplő magánéletének védelmére vonatkozó elvi megállapításainak egyikét sem vette figyelembe. A sérelmezett kijelentések közzétételének körülményeit helytelenül értékelte, és tévesen ítélte meg az újságírókkal szemben megkövetelt minimális gondosság tanúsítását, figyelmen kívül hagyva, hogy az újság a cáfolat lehetőségét csak formálisan biztosította. A válaszadásra szolgáló méltányos, észszerűen elvárható időtartam letelte előtt a megjelentetés mellett döntött, jóhiszeműsége tehát semmiképp nem lett volna megállapítható. Ennek az ügy elbírálásakor feltétlenül jelentőséget kellett volna tulajdonítania, mivel a feltárt tényeket nem vonta kétségbe, és a magyar bíróságok – az alkalmazandó szankció körében – annak ellenére is megvizsgálták és értékelték a sajtó eljárásának gondosságát, hogy a nemzeti szabályozás szerinti objektív felelősségre utalva hozták meg a határozataikat. Az EJEB – erre vonatkozó gyakorlatával szemben – az alkalmazott szankció jellegét és a vagyoni kompenzáció összegét sem tekintette észszerűnek, holott annak összege még a hazai viszonyok között is rendkívül csekélynek minősült.

URNÁK A PADLÁSON, KEGYE(LET)T(E)LEN SZOKÁSOK[1]

Van-e „halott ember”-képe a polgári jognak – az eltemetéssel összefüggésben?

Landi Balázs[*]

„Esik a hó! Nincs mán virág!
Temető az egész világ.
Én is a fődd alatt vagyok:
a pintzébe búslakodok.”
Gárdonyi Géza: Téli nóta (részlet)

1. Elvis Presley lánya, Lisa Maria Presley önéletrajzi írása 2024 októberében jelent meg.[2] A könyv alapjául szolgáló történetek egy részét Lisa Maria Presley már ágyában fekve, betegen mondta el lányának, Riley Keough-nak, aki azt édesanyja halálát követően jelentette meg. Ebben olvasható, hogy miután fia, Benjamin Keough 2020-ban öngyilkosságot követett el, talált egy „empatikus” temetkezési vállalkozót, aki a fia holttestét kiszállította otthonába, amit egy erre

[*] Egyetemi docens, Polgári Jogi Tanszék.

[1] A tanulmány címéhez és stílusához az ötletet Várady Tibor: *Zoknik a csilláron, életek hajszálon* című, a Magvető Kiadónál 2014-ben, Budapesten megjelent könyve adta. Várady Tibor írása így kezdődik: „A prózában az ember rendszerint kanyarog gondolatok, képzettársítások, emlékek között, és mindez leginkább egy történet és néhány szereplő köré fonódik. […] E könyvet az ellenkezőjével kezdeném. Az itt következő szövegek valódi történetekre épülnek, és a szereplők is valódi szereplők.” Ez a tanulmány is képzettársítások, gondolatok, érzések, egyházi- és világi értékek, szokások és azok jelentős változásai között, gyakorta búskomoran bolyongó írás, ami rólunk, élő és leendő elhunyt emberekről szól, s azt járja körül mivé lettek a „halott joga”-i? Már csak a téma miatt is búskomor és kétségekkel, sőt helyenként félelmekkel teli írás hangulatát vetíti előre a tanulmány elején szerepeltetett Gárdonyi Géza idézet.

[2] Lisa Marie Presley – Riley Keough: *From Here to the Great Unknown*. New York, Random House, 2024.

a célra átalakított – hűtött – hálószobában tartott hónapokig. Az édesanya és a lánya idővel úgy döntöttek, hogy készíttetnek egy közös tetoválást az elhunyt Benjamin emlékére, s amikor a tetoválóművész kért egy fotót a mintáról, azt mondták, hogy fotójuk nincs, de meg tudják mutatni, s odavezették a hűtött szobába. Még Riley Keough elmondása szerint is, ez volt élete egyik legabszurdabb pillanata, amit követően úgy döntöttek, mégis eltemetik az elhunytat, így végül Benjamin Keough végső nyugvóhelye Gracelandben lett, Elvis Presley mellett, ahova Lisa Marie Presley-t is eltemették 2023-ban.

A magyar Elvis Presley-ként is emlegetett Komár László, aki a rock and roll stílus követőjeként szintén nagy Elvis-rajongó volt, s akinek munkásságát 2011-ben a Hungaroton életműdíjjal ismerték el – hosszú betegséget követően – 2012 októberében hunyt el. Temetésére 2012. november 6-án került sor az Új köztemetőben, s kérésének megfelelően, a ravatalról egy hetvenes évekbeli Cadillac autóval kísérték utolsó útjára, amit több színes, köztük egy babarózsaszínű amerikai autó is kísért.[3]

2. A halott eltemetéshez fűződő és elvitathatatlan „joga" legősibb és legismertebb története Szophoklész drámája, amelyben Antigoné elhunyt testvére eltemetését – az isteni törvények parancsa ellenében – megtiltó Kreónnal[4] és a király tiltó rendelkezésével dacolni nem merő testvérével, Iszménével[5] is szembeszáll. A dráma végén Kreónt utoléri a végzet, s ítéletet mondanak felette: „Példája is mutatja: emberek között / Meggondolatlanságnál nincs nagyobb csapás / […] Az isteneket tisztelni kell, / Gőggel teli ajkon a nagy szavak / Nagy romlásra vezetnek –[…]",[6] hiszen minden olyan eljárás sérti a személy kegyelethez való jogát, amely a tisztes eltemettetés lehetőségétől megfosztja, amint arra akárcsak évezredekkel később, a múlt századi önkényuralmi rendszerek idején is fájdalmasan sok példa volt. Még ha az elhunyt életében igazoltan is jogsértő,

3 Vö. a Legf. Bír. Pfv.IV.20.488/1999. sz. határozatával, ami valamivel több mint tíz évvel Komár László temetését megelőzően még kegyeletsértőnek ítélte, hogy miután a temetési szertartás a szokásoknak megfelelő külsőségek mellett, rendben lezajlott, az alperes – még a gyászolók eltávozása előtt – egy narancssárga, ti. „a gyászszertartáshoz nem illő színű" furgonnal állt a ravatalozóhoz, hogy az urnát és a virágcsokrokat a felperes által megjelölt településre elszállítsa, mivel ez önmagában alkalmas volt, hogy a gyászszertartás résztvevőinek megbotránkozását kiváltsa. (BH2001.10.471)

4 „[…] Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő / Lehet, mely engem istenek nem változó / Íratlan törvényét áthágni kényszerít. / Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az, / De nincs ember, ki tudná, hogy mióta áll.". Szophoklész: Antigoné. (Fordította: Trencsényi-Waldapfel Imre.) In: *Görög drámák.* Budapest, Európa Kiadó, 1968. 53.

5 „Te itt ezekre, én azokra gondolok"; Uo. 56.

6 Uo. 75. és 78.

a társadalmi együttélés szabályait semmibe vevő életet élt, az államhatalom és a közösség rosszallása véget kell, hogy érjen a hallállal, hiszen „[…] Hádész egy törvény szerint itél”,[7] és a minimális tisztességgel történő eltemettetés a köz ellenségének is kijár.[8]

Bár a magyar jogi népszokások alapján a „halott joga”-ként kell szólni az eltemetés mellett a gyászhoz, a ravatalozáshoz, a búcsúztatáshoz, a nem házas személynek a lakodalomhoz és a torhoz fűződő jogokról is, azokkal összefüggésben Tárkány-Szücs Ernő is jogász szakmai alapossággal rögzíti, hogy:

> „[…] jogokkal csak élő ember rendelkezhet, és a modern jogrendszerek sem a meghalt ember személyiségi jogait részesítik védelemben, hanem a halott hozzátartozóinak a személyhez fűződő jogait terjesztik ki arra, hogy a halott vagy emlékének megsértése, meggyalázása esetén intézkedéseket tehessenek.”[9]

Ez az uralkodó álláspont érvényesült már az Mtj.-ben[10] is, mely szerint a személyiség a halállal megszűnik, s a halál után csak annyiban részesül védelemben, amennyiben azt a kegyelet megkívánja, vagyis nem létező személynek, így a halott embernek nincsenek személyiségi jogai. A magyar polgári jog pedig az Mtj. óta fenntartja ezt a dogmatikai-logikai következtetésen alapuló szabályozást,[11] jóllehet egyes külföldi jogok[12] elismerik a halott ember személyiségi jogát, így már az Mtj. korában is óvatosan, sőt megengedőn fogalmazott a jogirodalom:

---

7 Uo. 55.

8 Vö.: „Más kérdés, hogy közületek részéről a tisztesség megadása szabad, diszkréciós jog, tehát az egyházával nyíltan, konokul és haláláig szembe fordult egyén részére az egyházi végtisztesség az egyház belső szabályzata szerint megadható, de meg is tagadható. Minthogy e kérdés a vallásszabadság védelme alatt áll, az állásfoglalással szemben jogorvoslati lehetőség nem létezik.”. Zlinszky János: A kegyelet magánjogi kérdései – személyi jog, vagyoni jog, és kötelezettség. *Polgári Jogi Kodifikáció*, 2/2005. 13.

9 Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. (Második bővített kiadás.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 180.

10 Mtj. „109. § A személyiség joga a halál után is védelemben részesül, amennyiben a kegyelet megkívánja.”

11 Vékás Lajos – Gárdos Péter (szerk.): *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz*. 1. k. Budapest, Wolters Kluwer, 2014. 164.

12 Pl. a francia jogban, ld. Törő Károly: *Személyiségvédelem a polgári jogban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.; Petrik Ferenc: *A személyiség jogi védelme*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.

„Mert bár a személyiség hordozója rendszerint az egyén, de ez a viszony nem kizárólagos, a személyiség, mint negatívum, mint a külvilág tagadása, a halál után is aktuális lehet, s ennyiben a személyiség joga a halál után is gyakorolható, csakhogy nem azáltal az egyén által, aki életében a személyiség hordozója volt, hanem más egyének által. Az elhalt ember személyisége az igazi »erkölcsi« személy, melynek empirikus joggyakorló szerve empirikus egyén ugyan, de nem okvetlenül a személyiséget eredetileg hordozó, hanem esetleg más egyén, aki erre leginkább alkalmas, elsősorban a közeli hozzátartozók. Ebben a tekintetben a tételes jog rendelkezése igen hasznos és kívánatos, de nem nélkülözhetetlen."[13]

S legalább ugyanennyire óvatos, megengedő és „érző" megfogalmazással szembesültünk fél évszázaddal később, a Ptk. kodifikációja során is:

„Az Alkotmányban foglalt rendelkezés, valamint a Polgári Törvénykönyv előírásai ellenére nehezen tudjuk elfogadni – elismerve a puszta jogi realitás mellett az érzelmi dominancia előtérbe kerülését – az elhunyt személyiségi értékeinek megszűntét. […] valljuk, hogy személyiségi értékei nem hogy lehetnek, hanem az elhunytnak személyiségi értékei vannak, melyeket védelemben kell részesíteni, melyre jelenleg a kegyeleti jog intézménye a legalkalmasabb."[14]

A kegyeleti jog – a fentiek értelmében – a személyiségi jogok rendszeréhez kapcsolódik tehát, de azt a Ptk. mintegy a túlélők nevesített személyiségi jogaként szabályozza.[15] A kegyeleti jog ezen része, amely az elhunyt személy emlékét védi:

„a Ptk.-nak az egyik kivételes szabálya, amely a személyiségi jogokhoz kapcsolódóan az ember transzcendens, nem testi és nem fizikai valóságban megjelenő jelenlétéhez kapcsolódik. Az emlék az egyéni és a közösségi tudatban megjelenő képzet, reflexió és tudati ismeret, érzésekkel,

[13] Balázs P. Elemér: Személyiségi jog. In: Szladits Károly (szerk.): *A magyar magánjog. Általános rész. Személyi jog.* Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1941. 644.

[14] Görög Márta: A kegyeleti jog gyakorlásának jogosultjairól és az érvényesíthetőség időbeli korlátairól. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 2/2005. 16.

[15] Ptk. 2:50. §.: „[Kegyeleti jog] (1) Meghalt ember emlékének megsértése miatt bírósághoz fordulhat a hozzátartozó vagy az, akit az elhunyt végrendeleti juttatásban részesített. (2) A kegyeleti jogsértéssel elért vagyoni előny átengedését bármelyik örökös kérheti. Több örökös esetén az elvont vagyoni előny az örökösöket a hagyatékból való részesedésük arányában illeti meg."

az emlékezés töredékességével és az élet adta lehetőségekkel vegyített világ. A személy halálon túli valóságát a jogban ez az emlékezet jelenti. Viszont a jog tagadja, hogy az elhunyt személynek jogai lehetnének, a polgári jogban csak élő személy jogairól beszélünk. Amennyiben az ember meghalt, jogai sincsenek, és így védendő érdeke sem marad. Az emlékezet valósága viszont ezt a rendkívül formalisztikus megközelítést megtöri, az emlékezet közege így vezet át az elhunyt világából a jog jelenvalóságába, a jogilag védhető javak körébe."[16]

3. E „nem testi" és „nem fizikai", hanem valamiféle, a világi jogon felül és kívül létező, de a jog világába mégis átsugárzó parancs érvényesülését – magától értetődő természetességgel – nemcsak a jog, hanem metajurisztika körébe utaló, nem ritkán szintén metafizikai normák és hiedelmek is elősegítették: „A néphitben ugyanis erősen élt a tudat, hogy ha a halott nem kapta meg azt, amihez joga volt, visszajár, és az élőket kedvezőtlen időjárással, betegséggel, éjszakai zavarással kényszeríteni, zavarni tudja."[17] Azaz a néphiedelem és a mindennapi gyakorlat, az egyházi- és világi jogi szabályozás kéz a kézben járt, mert megélt, közös élmény volt a „halott jogai"-val kapcsolatos értékrend és hitvilág a társadalmunkban. Ebben következett be egy törés a 19.század végén – hasonlóan a házassághoz, miután szintén a 19.század végén megszűnt a kötelező egyházi házasság[18] –, mely nyomán elhalványult a „halott jogával" kapcsolatos közös hiedelem és mindennapos gyakorlat[19], amit a (polgári) jogi szabályozás már

[16] Csehi Zoltán: A kegyeleti jogok egyes kérdéseiről. (előadás-részlet) 20 éves a magyarországi temetkezési törvény. Temetkezési- és Kegyelti Jogi Konferencia. PPKE JÁK, Budapest, 2019. október 25.

[17] Tárkány Szücs i. m. 181.

[18] „A múlt század végén az állam a házassági ügyekre is kiterjesztette a hatáskörét […] A kötelező egyházi házasság megszűnte közelről érintette főleg a lakosság szegényebb rétegeit, és a folklórban máig is fennmaradt dalok azt bizonyítják, hogy egyet is értettek a törvénnyel. Országszerte danoltak még a hatvanas években is olyan rigmusokat, hogy: »Wekerle hozta törvénybe; / Ne essünk rózsám, kétségbe! / Zsidó a lelkem, szeressél engem! / Se bu, se bánat nem ver le.«, illetve: »Örvendezhet a világ, / Mert van polgári házasság. / Fiatalok és vének / Bátran férjhez mehetnek. / Apám kibékül rabinus nélkül; / Anyám se bánja, ha az ő lánya / Házasságra lép hit nélkül.«" Tárkány Szücs i. m. 252.

[19] Ld. például 1932-ben megépült a debreceni Nagyerdő mellett az első hazai krematórium Boros József tervei szerint, amit ugyan közel két évtizedig nem helyeztek üzembe Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök tiltakozása miatt, de végül 1951-től mégis megkezdte működését, s azt – a növekvő igényekre figyelemmel – egymás után követték az újabb krematóriumok létesítése Budapesten és más vidéki nagyvárosokban. Polgár Szilvia: Hamvasztás Magyarországon. A debreceni krematórium rövid története. *Aetas,* 2/2016. 99–102.

nem tudott önmagában megőrizni és fenntartani a társadalomban. Ez a helyzet kettős veszéllyel járt: mert nemcsak „Sajnálatos, hogy meghasonlott korunkban törvény kell arra, aminek természetes jó érzésből kellene fakadnia”,[20] de abból következik, hogy:

> „Ha […] a jog szabályai mögött önkéntes jogkövetés nem áll, ha a jogot az általánosan elfogadott, minimális erkölcsi egyetértés nem támogatja, akkor az állam saját jogszabályait szaporíthatja és bonyolíthatja, egyik előírással próbálva megvédeni a másikat, ám végül is a túl komplikált és meggyőződésre nem támaszkodó jogrend működésében zavarok lépnek fel […]”.[21]

Az egyházi tiltakozást – ahogy a házasság esetében is! – nem a temetkezéssel kapcsolatos „monopólium vesztés” motiválta, hanem önön tanítása lényegének védelme: a halott ember eltemetése Krisztus húsvéti szent titkát jelképezi; a hitből, amelyben a hívők a keresztség által egy testté válnak a meghalt és feltámadt Krisztussal, majd együtt támadnak fel a halálból. Később ez az egységes, kiforrott teológiai álláspont került be a *Corpus iuris canonici*-be, amely egészen a 20. század második feléig meghatározta az egyházi temetések sajátosságait.[22] Mivel azonban a hamvasztás megítélésében egyre inkább előtérbe került a végrendelkezők ezirányú akaratának figyelembe vétele, másfelől a kötelező orvosi vizsgálatra átadott, ún. kórházi holttesteket is elhamvasztották többnyire, a Katolikus Egyház érdemben változtatta meg álláspontját a hamvasztással kapcsolatban,[23] mindazonáltal az 1983. november 27-én hatályba lépett új

[20] Zlinszky i. m. 12.

[21] Erdő Péter: *A bűn és a bűncselekmény.* Budapest, Szent István Társulat, 2013. 11.

[22] Az 1917. május 27-én XV. Benedek pápa által kihirdetett CIC (1917) a XII. címében rendelkezett az egyházi temetkezésről, amely az 1203–1242. kánonokat foglalta magában. Ezek a szabályok kivétel nélkül a hagyományos temetkezési szokásokhoz kötődtek mind a temetőkkel, mind a temetési illetékességgel, mind a temetés megtagadásának eseteivel kapcsolatban.

[23] „[…] ha az elhunyt elégetésre vonatkozó kérése ellenére bizonyítható, hogy kitartott a test feltámadásának, illetve a lélek halhatatlanságának a hitében, lehetséges hamvainak egyházi eltemetése. Az erre vonatkozó kéréseket a helyi ordinárius jogosult elbírálni és a temetést engedélyezni. Minden esetben engedélyezett a hamvasztás és az azt követő egyházi temetés, ha születéskor bekövetkezett halálról van szó. Akkor is megengedett az elhamvasztott tetem eltemetése, ha a halál után orvosi vizsgálatra lett átadva.”. Szuromi Szabolcs: Az egyházi temetés, mint a lelkek üdvösségének szolgálata: megjegyzések a katolikus egyház temetési fegyelméhez. *Iustum Aequum Salutare,* 2008/3. 214.

Egyházi Törvénykönyv megerősítette, hogy „nyomatékosan ajánlja" a test eltemetésnek hagyományos szokását.[24]

A hamvasztás világi- és egyházi jog szerinti legalizálását követően már – Kreón parancsa és önkényuralmi rendszerek hiányában is! – egyenes út vezetett napjaink gyakorlatához, melyben sem a világi jog, sem a társadalmi hiedelem nem tiltakozik, de még csak nem is emeli fel szavát a temetetlenül maradt elhunyt embertársaink „jogai" védelmében.

Különösen fájó mindez azért, mert bár a Ptk. a Második Könyvében „csak" jogként – de nem kötelezettségként – biztosítja a hozzátartozóknak és a végrendeleti juttatásban részesített személyeknek a kegyeleti jogsértésekkel szembeni – így többek között a nem illő eltemetés, vagy éppen a temetés elmaradása, mint kegyeleti jogsértés esetében történő – fellépés lehetőségét, a Hetedik Könyvben már kötelezettségként fogalmazza meg ugyanezt a hagyatéki tartozások körében.[25] Eszerint az örökös az örökhagyó egyetemes jogutóda: anyagi felelősség terheli tehát az örökhagyó tartozásaiért az örökhagyó hitelezőivel szemben. Ennek elvi alapja az, hogy az örökös a hagyaték tárgyait – sok esetben az elhunyt szellemi hagyatékát, szerzői és alkotói jogait is beleértve – ellenszolgáltatás nélkül szerzi meg, indokolt tehát, hogy helytálljon a tartozásokért, s azok sorában is minden mást megelőzően az elhunyt „illő eltemetésének" költségeiért.[26]

---

[24] Egyházi Törvénykönyv 1176. kán. 3. §: „Az egyház nyomatékosan ajánlja, hogy tartsák meg az elhunytak teste eltemetésének jámbor szokását; nem tiltja azonban a hamvasztást, kivéve, ha azt a keresztény tanítással ellenkező okok miatt választották."

[25] Ptk. 7:94. §: „[Hagyatéki tartozások] (1) Hagyatéki tartozások a) az örökhagyó illő eltemetésének költségei; b) a hagyaték megszerzésével, biztosításával és kezelésével járó szükséges költségek (a továbbiakban: hagyatéki költségek), valamint a hagyatéki eljárás költségei; c) az örökhagyó tartozásai; d) a kötelesrészen alapuló kötelezettségek; e) a hagyományon és a meghagyáson alapuló kötelezettségek. (2) A hagyatéki tartozásnak ezen a minőségén és fennállásán nem változtat, hogy a tartozás – az öröklés megnyílása előtt vagy azt követően – az örökös mint hitelező javára keletkezett."

[26] A kialakult ítélkezési gyakorlat szerint az „illő eltemetés" fogalmába tartozik a szokásos méretű és minőségű síremlék állítása és a helyi szokásoknak megfelelően a halotti tor költsége is: „Nincs akadálya annak, hogy az örökhagyó a vagyona jelentős részét temetésére és síremlék állítására rendelje felhasználni. Ha azonban az ilyen örökhagyói rendelkezés (amely általában végintézkedésben történik) egyértelműen nem bizonyított, az örökösök joga – és egyben kötelessége – az örökhagyó illő eltemettetéséről gondoskodni; ennek keretében közös egyetértéssel dönthetnek arról is, hogy milyen értékű síremléket állítanak. Olyan esetben viszont, amikor a síremlék állításáról csak az örökösök egy része határoz, és ehhez a többi örökös egyetértését nem kérik ki, vita esetén hagyatéki teherként csak a szokásos méretű és minőségű síremlék költségét lehet elszámolni." (Pfv. II. 20 339/1993.)

4. A tekintetben, hogy a jogalkotó mit gondolt az „illő eltemetés" fogalma alatt, képet nyerhetünk az ún. „Temetkezési törvény" (Tem.tv.) 2013.évi módosítása alapján.[27] Az elhunyt ember személyiségének „jogi visszfényeként" a fenti törvénymódosításban megjelenő („halott ember"-)kép azonban inkább árnykép, vagy még inkább rémkép, mintsem visszfény. Ebben a 2013. évi törvénymódosításban jelent meg ugyanis a hamvak temetőn kívüli elhelyezésének[28] és a szociális temetésnek[29] a jogi lehetősége is. Mindannyiunk, élők és holtak méltósága védelme érdekében a – sem eszmeiségében, sem társadalmi- és jogi hatásai tekintetében végig nem gondolt – szociális temetés hatálybalépését bár közel egy évtizedig görgette maga előtt a kormány[30], végül a még hatályba sem lépett módosítást is teljes egészében elvetette. Azonban az elhamvasztott embertársaink „el nem temetésé"-vel kapcsolatos szabály jelenleg is hatályban van, jól lehet az több kérdést, kétséget és jogos kritikát felvet az „illő eltemetés" társadalmi követelményének és személyes kötelezettségének ismeretében. Ezeket mutatom be a tanulmány további részében.

A Tem.tv. „A temetés" cím alatt határozza meg többek között a temetésre kötelezettek személyi körét és a temetés módját is. Ezek szerint az elhunytat elsősorban az köteles eltemetni, aki a temetést szerződésben vállalta[31], ennek

---

27 Ld. T/11212. számú törvényjavaslat indokolással – A temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény módosításáról (2013. évi CXXXVIII. törvény).

28 2013.évi CXXXVIII.tv. 5. § (2): „A Ttv. 21. §-a a következő (4)-(6) bekezdéssel egészül ki: […] (5) A hamvakat tartalmazó urna temetőn, temetkezési emlékhelyen kívüli elhelyezése esetén az eltemetésre köteles személy nyilatkozatában vállalja, hogy az urnát kegyeleti igényeknek megfelelő körülmények között tárolja és az elhunyt közeli hozzátartozói részére a kegyeleti jog gyakorlásának lehetőségét biztosítja, valamint az elhunyt közeli hozzátartozóit az urna elhelyezésére szolgáló hely címének változásáról tájékoztatja. (6) Ha az elhunyt végrendelete a hamvak sorsáról nem rendelkezett vagy nincs végrendelet, a hamvak szétszórása esetén az eltemetésre köteles személy nyilatkozatának tartalmaznia kell azon kijelentést, hogy az elhunyt közeli hozzátartozói egyetértenek a hamvak szétszórásának helye, ideje és módja tekintetében.».

29 2013. évi CXXXVIII.tv. 8. §: „A Ttv. II. Fejezete a következő 24/A-24/C. §-sal és az azt megelőző alcímmel egészül ki: „A szociális temetés […] 24/A. § (5) Szociális temetés választása esetén az eltemettetőt temetési költségek nem terhelik, és azok hagyatéki teherként sem érvényesíthetők. […] (7) Az eltemettető vagy az általa felkért személy a szociális temetés igénylése során nyilatkozatban vállalja, hogy maga látja el a következő temetkezési szolgáltatásokat: a) az elhunyt temetésre való előkészítése (mosdatása, felöltöztetése) […], b) sír vagy urnasír kiásása és visszahantolása, c) koporsó, urna gépjármű nélküli szállítása a temetőn belül, és d) a sírba helyezés vagy urnaelhelyezés […]."

30 Landi Balázs: Az emberi méltóság, mint polgári jogi személyiségi jog az emberi élet ellenében, sőt azon is túl? Gondolatok a halál és a kegyeleti jog kapcsán. *Iustum Aequum Salutare,* 2020/2. 59–70.

31 Tem.tv. 20. § (1) bek. a) pont.

hiányában az, akit arra az elhunyt végrendelete kötelez[32], végintézkedés hiányában az elhunyt elhalálozása előtt vele együttélő házastársa vagy élettársa[33], az előzőek hiányában pedig az elhunyt egyéb közeli hozzátartozói – a törvényes öröklés rendje szerint[34]. Miközben ez a személyi kör lényegileg átfedést mutat a Ptk. Második Könyvében kegyeleti jogosultként meghatározott személyek – ti. a hozzátartozók és a végrendeleti juttatásban részesülők – körével[35], érdemi eltérés, hogy azok a Tem.tv.-ben nem jogosultjaként, hanem kötelezettként kerültek felsorolásra. A temetés módjára és helyére nézve – a Ptk. Hetedik Könyvében érvényre jutó *favor testamenti* elvvel egyező módon – a Tem.tv.-ben is az elhunyt még életében tett rendelkezése lesz az irányadó[36], azzal a megszorítással, hogy az nem róhat aránytalanul nagy terhet az eltemettetőre.[37] Ha azonban az elhunyt még életében nem rendelkezett az eltemetéséről, annak módját és helyét az eltemetést magára vállaló határozza meg.[38] A temetés módja csupán kétféle lehet a Tem.tv. alapján: hamvasztással vagy hamvasztás nélkül.[39] A két temetési mód joghatása között azonban rendkívül jelentős különbség mutatkozik. Így például a hamvasztás nélküli temetés esetén az elhunytat csak temetőben lehet elhelyezni,[40] a temetkezési hely felett sajátos rendelkezési jogot biztosítanak[41], sírnyitásra csak előzetes hivatalos engedély birtokában kerülhet sor[42] – de az elhalálozástól számított öt éven belül még ez esetben is csak külön meghatározott feltételek mellett[43] –, a koporsót csak erre a célra kialakított, ún. halottszállító

32 Tem.tv. 20. § (1) bek. b) pont.

33 Tem.tv. 20. § (1) bek. c) pont.

34 Tem.tv. 20. § (1) bek. d) pont.

35 Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a Tem.tv.-ben és a Ptk.-ban meghatározott személyi kör, de a szabályozás szellemisége is hasonlóságot mutat, mert ahogy a Ptk. bizonyos esetekben – ti. közérdekből – lehetővé teszi az ügyész fellépését a kegyeleti jogsértésekkel szemben, úgy abban az esetben, ha nincs a temetésről gondoskodni köteles személy, vagy van, de kötelezettségét nem teljesíti, a települési önkormányzatra telepíti az eltemettetés kötelezettségét; azaz a kegyeletnek, amellyel az eltávozott embertársunk iránt viseltetünk, van közjogi vonatkozása is (Tem.tv. 20. § (2) bek.).

36 Tem.tv. 19. § (2) bek.

37 Ez a korlátozás szintén összhangban áll a hagyatéki tartozásokért való felelősség Ptk.-ban érvényesülő korlátozott – elsődlegesen *cum viribus,* másodlagosan *pro viribus* – felelősségi szabályával (Ptk. 7:96. §).

38 Tem.tv. 19. § (3) bek.

39 Tem.tv. 19. § (1) bek.

40 Tem.tv. 21. § (1) bek. első mondata.

41 Tem.tv. 22. §.

42 145/1999. (X.1.) Korm.rendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról (Tem.vhr.) 35. § (1) bek.

43 Tem.vhr. 37. § (2) bek.

járművel szabad szállítani,[44] a halottszállítást legalább kettő, a ravatalozást és sírgödörbe való koporsó helyezést legalább négy főnek kell végeznie temetkezési szolgáltatásként – külön figyelemmel arra, hogy a közreműködők a munka során kötelesek méltó magatartást tanúsítani, ennek részeként pl. megfelelő ruházatot hordani[45] stb. Ehhez képest a hamvasztással történő temetés választása esetén, a hamvakat a temetőn kívül is el lehet helyezni[46], a sírnyitáshoz nem kell előzetes hivatali engedély,[47] sőt a hamvak az eltemettető személy kérésére több szelencében vagy urnában is elhelyezhető – Kaffka regénybe illő „többletgarancia elem"-ként megkövetelve, hogy a hamvakat részletekben tartalmazó szelencék átvételéről kiállított bizonylatokat a hamvasztóüzemnek meg kell őriznie.[48] A hamvasztás nélküli és a hamvasztás melletti temetés közötti döntés tehát egy sajátos „metamorfózissal", mint különös joghatással is együtt jár: a „[…] porból vagy és porrá leszel."[49] fordulatban tetten érhető emberi esendőség és törékenység átalakul a „dologból vagy[50] és dologgá leszel[51]" nagyon is kiábrándító, profán és tárgyiasult valóságává.

5. A „dologból vagy és dologgá leszel" világában a halott embertársaink földi maradványai temetetlenül marad(hat)nak, nem kerül(het)nek temetőbe, de adott esetben még földbe sem;[52] hamvaikat részekre választhatják szét, sőt azokból ékszereket és egyéb dísztárgyakat készítet(het)nek.

---

44 Tem.vhr. 44. §.

45 Tem.vhr. 44. §.

46 Tem.tv. 21. § (1) bek. második mondata.

47 Tem.vhr. 39. §.

48 Tem.vhr. 57. § (3) bek.

49 Ter 3,19.

50 Ld. az az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény IX. Fejezetét (Az emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárások, az embriókkal és ivarsejtekkel végzett kutatások, a művi meddővé tétel), s annak is elsődlegesen az ivarsejt- és embrió letéttel kapcsolatos szabályait (Eü.tv. 170-179. §§).

51 „Az emberi holttestnek, és a holttest maradványainak dologi jogi megítélése egészen különleges, és ez is nagyon jól jelzi, hogy a dologi jog alapfogalmai és alapvető kategóriái menynyire rugalmasak. Az ember halálával személyisége is megszűnik. A holttest tehát nem személy, személyiségi jogi védelmet nem kaphat […], kétségkívül birtokba vehető testi tárgy, bár tulajdoni tárgynak és a dologi jogi szabályok alá eső dolognak külön szabályozás hiányában sem tekintenénk, elsősorban azért, mert a holttest vagyonjogi relációba nem helyezhető. Lehetségesnek kell ugyanakkor tartanunk a holttest feletti birtokot és birtokvédelmet. Ugyanakkor más megítélés alá esne például egy ókori múmia, amely ezt a személyes kötöttséget elvesztette, és vagyoni forgalom tárgyaként való kezelése elfogadott.". Menyhárd Attila: *Dologi jog.* Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 46.

52 Ld. a temetkezési hely megválasztásával kapcsolatban a Katolikus Egyház álláspontját: „Csak olyan temetkezési hely nevezhető egyházilag törvényesnek, amelyet a jóváhagyott

Íme a világi jog meghasadt „halott ember”-képe.

Miközben a polgári jog akár a kegyeleti jogban, akár a szerzői jogban elismeri az „ember transzcendens jelenlétét”, az elhunyt ember személyiségének „jogi visszfényét”, sőt ezek sérelme estén azokat kikényszeríthetővé – ti. per tárgyává – is teszi a „visszfény csendes elhomályosulásáig”[53] vagy éppen hetven évig,[54] addig a krematórium kemencéjében az elhunyt földi maradványai mellett kegyeleti jogai is elhamvadni, de legalábbis tárgyiasulni látszanak: a magántulajdonban lévő ingatlanokban, padlásokon és polcokon vagy éppen ékszerekben és dísztárgyakban „elhelyezett” – de semmi esetre sem eltemetett – elhunyt emberek személyisége „jogi visszfényének elmúlása” nem csendes, hanem némaságra ítélt és dologi jogi jelleget ölt. Az elhunyt ember személyiségét anyagi világunkban hordozó hamvai, de különösen azok egy részéből készült ingó vagyontárgyak dologi jellegű védelme pedig tehetetlen akár a – kegyeleti jogosultak akaratán kívüli, vagy akarata elleni – megsemmisülés, vagy megsemmisítés, de még az egyes eredeti- vagy éppen származékos szerzésmódokkal – például az ilyen kegyeleti ékszerek és dísztárgyak találásával vagy átruházásával – szemben is, amik mind térben, mind időben – például a találás esetében egy évre, vagy az elbirtoklás esetén tíz/tizenöt évre – korlátozzák, és végső soron ellehetetlenítik az elhunyt személy emlékének méltó megőrzését. Mindezt úgy fogalmazta meg Zlinszky János, hogy:

> „Amint a magatehetetlen gyermek, a magáról gondoskodni már nem képes öreg vagy beteg személy marad, noha mások gondozására szorul. S e gondozás egyik alapvető szempontja, hogy személyes méltóságát a magatehetetlen is már-még megtartsa, így a kegyeleti személyi jogi védelem is a személynek szól, aki már nincs, de volt, és aki (nem amely!)

liturgikus könyvek előírásainak megfelelően megáldottak. Az 1180. kánon, de a Temetési Szertartáskönyv sem beszél a hagyományos értelemben vett temetkezőhelyeken túl (temető, templom, kápolna, családi sírbolt) más törvényes nyughelyről. Így az elhunyt hozzátartozók földi maradványainak magánlakásban történő elhelyezése, mely az utóbbi időben egyre gyakoribb, nem nevezhető a végtisztesség kánonjog által elismert formájának. Az elhunyt ilyen jellegű elhelyezése, melynek okai között sokszor anyagi indokok vannak, komoly aggályokat vet fel, mind a végtisztesség megadása, a földi maradványok méltósága, mind az elhunyt lelki üdvének előmozdításáért érzett felelősség tekintetében.”. Szuromi i. m. 215–216.

53 „[…] az emberi személyiséget mindaddig védelmezni kell, amíg az elhalt társadalmi hatása véglegesen meg nem szûnik, emléke el nem enyészik […]”; Törő Károly: Személyiségvédelem a halál után. *Magyar Jog,* 1987/6. 495.

54 A szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény 31. § (1) bek.: „A szerzői jogok a szerző életében és halálától számított hetven éven át részesülnek védelemben.”

> továbbra is, személytelenül is, igényt tarthat nevesített tisztessége megőrzésére, védelmére."[55]

Ennek előfeltétele és egyúttal záloga, hogy az elhunyt embertársainkat el kell temetni, és a jogalkotónak – valamint az általa megalkotott jogszabályoknak –, mint Antigonének is „azokra" – ti. az elhunyt emberekre –, s nem csak és kizárólag „ezekre" – ti. az élőkre – kell(ene) gondolnia. Hiszen szükségképpen nem lehet egyetlen, emberi hamvakat tartalmazó polc vagy dísztárgy sem annyira míves és értékes, ami ne volna méltatlan – az anyagi világunkon kívül és felett álló – elhunyt embertársunk emlékéhez, mert „[…] Sötét van idelenn! […] De fény van odafenn!"[56].

[55] Zlinszky i. m. 12.

[56] „»Add vissza Föld! hisz benned van eltemetve!« / A Föld nem felel. Sötét van idelenn! / »Add vissza Ég! ha benned ég a lelke!« / Az Ég is hallgat. De fény van odafenn!"; Gárdonyi Géza: Sírnál.

A PTK. CSALÁDJOGI KÖNYVÉNEK EMBERKÉPE

Molnár Sarolta*

A Ptk.[1] visszaemelte a családi jogot a polgári jogi kódexbe, így feltétlen felvetődik, hogy milyen családot vizionál a jogalkotó, mit tesz az alkotmányos védelem alatt álló család és házasság magánjogi intézményévé. Van-e a Ptk.-nak egyáltalán egységes emberképe és ez milyen család- és házasságképre ültethető át?[2] Szladits Károly két fő területet jelöl meg a magánjog tárgyának meghatározásakor: „a magánjog lényegében vagyonjog és családjog".[3]

Az Alaptörvény Szladitshoz hasonlóan határozza meg azt, hogy mely jogi tények hoznak létre családi kapcsolatot: házasság és leszármazás.

A Ptk. emberképe örököse az ókori Róma a jó és gondos családapát, a *bonus et diligens pater familias*-t[4] a jog absztrakt jogalanyává állító szemléletének. A római magánjog olyan személyt jelöl meg, akinek családja van, aki apa, gondoskodik, felelős másokért, a sajátjaiért. Maga a család feletti hatalma sem az elnyomásról szól, azt áthatja a jog, az erkölcs és az isteni törvény.[5] Ugyanakkor a társadalomban elfoglalt helye szorosan kötődik ahhoz, hogy a közösséget építő következő generációt neveli, családtagjairól gondoskodik. Tehát már kiindulópontjában is kapcsolati és nem individualista szemléletű. Vagyis a magánjog jogalanya olyan, aki a családban betöltött szerepénél fogva kerül abba a felelősségteljes pozícióba, hogy jogok és kötelezettségek példaszerű alanya legyen. Hasonlóképpen értelmezhető a magyar magánjog jó gazda fogalma is, aki a

---

* Egyetemi adjunktus, Polgári Jogi tanszék.

1 2013. évi V. törvény a polgári törvénykönyvről [a továbbiakban: Ptk.].

2 Lenkovics Barnabás: Ptk. és alkotmány, ember- és társadalomkép. *Alkotmánybírósági Szemle,* 2011/2. 62.

3 Szladits Károly: *Magyar magánjog I.* Budapest, Grill, 1941. 38.

4 Lábady Tamás: Alkotmányjogi hatások a készülő Ptk. szabályaira. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 2000/2. 15.

5 Zlinkszky János: *Ius privatum*. Budapest, Orsiris, 1998. 29.

kor gazdasági struktúrájában családi vagyonnal gazdálkodó jogalany.[6] Bár a Ptk. kodifikációja során visszatér a *bonus et diligens paterfamilias* klasszikus fogalmára épülő polgári emberképhez,[7] ez a klasszikus kodifikációk nyomán individualista szemléletet hordoz. Családjogi szempontból, egy individualizálódott, fogyasztói társadalomban, hogyan kell értelmezni az ilyen előképektől származó magánjogi jogalanyt? A Ptk. emberképe más, már nem kapcsolataiból kiindulva, hanem egyedüliként tekint alanyára, nem tekinthető egységesnek sem: az adott helyzetben általában elvárhatót cselekvő ember képét sok más alanyiság tarkítja, így például a fogyasztó és vállalkozás stb. Mellettük épp a szűkebb és tágabb családot sorolja fel a Ptk. értelmező rendelkezései között.[8]

1. Az ember kapcsolataiban a családi jog alanya

A modern jog individualista nyelvezete[9] gyakran megnehezíti, hogy a jogi szabályozás alapját képező társadalmi valóságot ne kizárólag individualista értékrend szerint közelítsük meg. A jog ideálja, különösen a családi jog emberképe, nem korlátozódhat az önmegvalósító egyén fogalmára. A személyiség szabad kibontakoztatása nem ezt jelenti,[10] ahogyan az emberi méltóság tiszteletben tartása sem értelmezhető kizárólag az egyén szintjén.

Az emberi élet sokkal összetettebb annál, hogy pusztán individuális perspektívából szemléljük. A személyiség kibontakozása nem elszigetelten, hanem kapcsolatokban valósul meg. Ezek a kapcsolatok formálják identitásunkat, és általuk tudjuk valóban kiteljesíteni önmagunkat.[11]

A személyes autonómia és az elkötelezettség között feszültség alakulhat. Hasonlóan, a társadalmi normák és a vállalt kötelezettségek is korlátozó hatásúak. Az egyéni szabadság ugyan kiindulópont, de az individualizmus mellett kapcsolati autonómiaként is értelmezhető, amely figyelembe veszi az ember társas természetét.

---

6 Lenkovics i. m. 62.

7 Landi Balázs: Emberkép, magatartásmérték, felelősség. *Iustum Aequum Salutare,* 2016/1. 1 (201655.

8 Ptk. 8:1. § (1) 1. és 2. pont.

9 Gondoljunk az emberi jogi dokumentumokra, ahol a jogosult többségében egy személy, nem közösség, ahol a jogok túlsúlyba kerülnek a kötelezettségekkel szemben.

10 8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990, 42., 44.

11 Jonathan Herring: *Relational Autonomy and Family Law.* Cham, Springer, 2014. 21. https://doi.org/10.1007/978-3-319-04987-8

A magánjogi kodifikáció során elméleti alapként szolgált a családi kapcsolatok védelmének elve, amely az Alkotmányban, majd az Alaptörvényben rögzített családvédelemből fakad. Ez a megközelítés nem csupán az egyént, hanem a „családot mint közösséget" helyezi védelem alá.[12] Ez a szemlélet hangsúlyozza az egyén kapcsolatokba ágyazottságát, és nem az önállóságot vagy függetlenséget állítja a középpontba.

Ez a megközelítés közelebb áll a valósághoz, hiszen az élet alapvetően kapcsolatokra épül, amelyek felelősséggel és kötelezettségekkel járnak. Az egyéni szabadság is ezen kapcsolati háló kontextusában értelmezhető. A családi élet így nem az egyéni jogok összeütközésének színtere, hanem közös erőfeszítések, önfeláldozás és együttműködés terepe – egy olyan közeg, ahol a kapcsolatok működtetése a felelősségvállalás és nem az elszámolás szellemében történik.[13] A családi jogban a családtagok érdekeit nem lehet egyszerűen szembeállítani egymással, mivel ami az egyikük számára hátrányos, az elválaszthatatlanul érinti a másikat is, így az a kapcsolat egészére sérelmes.[14] Például a szülő és a gyermek érdekei szoros összefonódásban állnak: ami az egyiküknek árt, az közvetlenül vagy közvetve a másiknak is káros.[15] Ez a szoros összefüggés rávilágít arra, hogy elköteleződés nélkül, amely stabil keretet biztosít a kapcsolatainknak, a személyiség kibontakoztatása sem valósítható meg teljes mértékben.

A jogi elkötelezettséget igénylő kapcsolatok szabályozása – például a tartási kötelezettség, legyen szó gyermekről vagy házastársról – korlátozza ugyan az egyéni autonómiát, de ezt a korlátozást a kapcsolatok javára teszi. Ezek a kapcsolatok a kölcsönös elköteleződésre, egyenlőségre, egymásra támaszkodásra és gondoskodásra épülnek, amelyeket a jog megfelelő védelemmel kell, hogy ellásson.[16]

Noha kihívást jelent meghúzni a határvonalat az autonómia elvesztése és a kapcsolatban való elköteleződés között, ez nem vezethet teljes önfeladáshoz. Az elkötelezett felek a kapcsolat keretein belül is megőrzik szabadságukat, mi-

---

12 Kőrös András: „Fontolva haladás" – Az új Ptk. Családjogi Könyve 16. Rész: Alapelvek. *Családi Jog,* 2009/1. 2.

13 Herring i. m. 20.

14 Uo. 29.

15 Ehhez képest bár a gyermek saját jogú igényét nem, de a bírói gyakorlat elismeri a szülők kártérítési igényét a fogyatékossággal született gyermekeik vonatkozásában. Hogy lehet a gyermek létét jogi nyelvre kárként lefordítani? Mit mond ez el a társadalmunkról? Ld. Zoltán Navratyil: Wrongful life – Gondolatok a fogyatékossággal született gyermek sajátjogú kártérítési igényéről. *Magyar Jog,* 2009/4. 224.

16 Herring i. m. 22.

közben fenntartják az elköteleződést, akár távol vannak egymástól, akár nem.[17] Fontos továbbá figyelembe venni, hogy az ilyen kapcsolatokban született döntések nemcsak egyéni szinten, hanem a kapcsolati struktúrában értelmezhetők, és a kapcsolatok befolyásoló erejének megértése nélkül ezek a döntések nem érthetők meg teljes egészében.

2. Miért szükségesek külön alapelvek a családjogi könyvhöz?

A jogalkotó – a Szerkesztő Bizottság nyomán – felismerte, minthogy a klasszikus kódexek is a polgári jog integráns részeként magától értetődően tartalmazzák a családjogot,[18] mivel az a legintimebb magánjogot szabályozza, így átfogó szabályozásának itthon is a magánjogi kódexben van a helye.[19] A kodifikációs folyamat során ez nem volt mindig ilyen egyértelmű, a Család Jogi Könyvvel foglalkozó albizottság vezetője Kőrös András, kúriai tanácselnök, maga is elismerte, hogy a munka kezdetén még az különállást tartotta indokoltnak, azonban később meggyőződött róla, hogy mivel a családjog valójában a legintimebb magánviszonyokat szabályozza, így azt egy átfogó magánjogi kódexben kell elhelyezni.[20] Lábady Tamás mindig azon az állásponton volt, hogy a polgári jog és a családi jog különbségei nem szolgáltatnak megfelelő alapot a családjognak magánjogból való kiszakítására.[21] Hasonlóképpen Jobbágyi Gábor, aki a családjog történeti elkülönülését és sajátos jegyeit elismerve („a családi jogi viszonyok számos sajátossággal is rendelkeznek, melyek nem érvényesülnek a polgári jog más területén”) is arra jutott, hogy nem indokolt az elkülönítés és a törvényhozásban valamint a jogtudományban is vissza kellett térnie a polgári

[17] A szabadság nem csupán azt jelenti, hogy valaki kiléphet a házastársi kapcsolatból, hanem azt is, hogy szabadon dönthet úgy, hogy a kapcsolatban marad és nem hagyja el házastársát. A szabadság nem pusztán a kötöttségek elutasításának lehetőségét jelenti, hanem azt a képességet is, hogy valaki tudatosan és szabadon választja az elköteleződést és a kapcsolat fenntartását.

[18] Pl. a francia Code civil 1804. vagy az osztrák ABGB 1811.

[19] Kőrös András: „Múlt s jövendő tán együtt van” – megőrzendő és új elemek a családjogban az új Ptk. kodifikációja során. In: Gyekiczy Tamás (szerk.): *Ami a múltból elkísér. A Családjogi törvény 50 éve*. Budapest, Gondolat–DE ÁJK, 2005. 11.

[20] Az eltérő véleményekről összefoglalóan ld. Hegedűs Andrea: Házassági vagyonjogi rendszerek az új Ptk.-ban. In: Sápi Edit (szerk.): *Decem anni in Europaea Unione III: Civilisztikai Tanulmányok*. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2015. 217–219.

[21] Lábady Tamás: *A magyar magánjog (polgári jog) általános része*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2002. 37.

jogba.[22] Ezzel szemben Weiss Emília, aki szerint, minthogy a jogtudomány nézete ellenére a családjog soha nem nyert egységes Ptk.-szabályozást és a külön szabályozás már negyven éve működő állapot, a korunk viszonyai között a családjog „a polgári jogtól különálló, nem a készülő új Polgári Törvénykönyvben való szabályozását" tartotta indokoltnak.[23] A Ptk. helyesen, követve a klasszikus magánjogi kodifikációk hagyományait,[24] integrálta a polgári jog e jelentős bírósági gyakorlattal rendelkező[25] területét.

Mindazonáltal a családjogi jogviszony sajátos, *sui generis* jogviszony, más polgári jogi jogviszonyokkal közös vonásai ellenére is számos szempontból egyedi. A mellérendeltség és egyenjogúság mellett a kölcsönösség, nem pedig visszterhesség, továbbá a komplementaritás is jellemzi. Minthogy az kétségtelen, hogy a családjog igen speciális viszonyokat rendez, szükséges, hogy a Családjogi Könyv elején az általános magánjogitól eltérő, vagy azt kiegészítő sajátos alapelvek rögzítésre kerüljenek. A bírói gyakorlat által eddig is alkalmazott polgári jogi alapelvek, a magánjogi kódexbe integrálódás miatt vonatkoznak a családjogi viszonyokra is. Tehát a Családjogi Könyv Alapelvei a Ptk. Bevezető rendelkezéseivel együtt alkalmazandók, a családjogi viszonyok sajátosságait figyelembe véve.[26] A Ptk. 1:2. §-a értelmezési alapelvéből következik, hogy a nemzetközi jogforrások fényében kell értelmezni a Ptk.-t, így például az ENSZ Gyermek Jogairól szóló New Yorki 1989. november 20-i Egyezmény, vagy az Európai Unió családjogi tárgyú jogforrásai is befolyásolják a jogalkalmazást. A Családjogi Könyvben mindenképpen helyet kaptak eljárási szabályok is, így a megjelenő közigazgatási jogviszonyok miatt is szükséges, hogy „védelmi-típusú" alapelvek biztosítsák a jogalanyokat.

---

22 Jobbágyi Gábor: *Személyi és családi Jog.* Budapest, Szent István Társulat, 2005. 193.

23 Weiss Emília: Az új Polgári Törvénykönyv és a családjogi viszonyok szabályozása. *Polgári Jogi Kodifikáció,* 2000/2. 7.

24 Pl. a francia Code civil 1804. vagy az osztrák ABGB 1811.

25 2018-ban 114 669 polgári peres ügy érkezett Magyarországon a járásbíróságokra, ebből csak a házassági bontóperek száma 24 452 volt. www.birosag.hu, *1. 22. Polgári perek a járásbíróságoknál a per tárgya szerint*. 2023-ban 106402 polgári peres eljárás indult a járásbíróságokon, melyből családi jogi tárgyú esetek körében 12311 bontóperben volt kiskorú gyermek érintett. OBH. adatközlés.

26 Így például a jognyilatkozat pótlása nem lehetséges ld. Barzó Tímea: A családjog alapelvei és érvényesülésük nehézségei. *Miskolci Szemle Különszám,* 2017. 38.

3. A család védelme

A házasság és a család védelme 4:1. §-ban önállóan is nyomatékot és magánjogi garanciát kap az az Alaptörvényben foglalt tétel, hogy a házasság és a család különös védelemben részesül. Azonban fontos hogy a Polgári Törvénykönyv a magánjogi házasság- és családképet kell, hogy védje, ami egyébként összhangban az alkotmányos renddel, de minden polgári jogi jogviszonyban kötelezi az értelmezőt.[27] Bár a Legfelsőbb Bíróság 17. sz. irányelvét a Kúria 1/2014. sz. PJE határozatában, a Ptk. eltérő rendelkezései miatt nem tartotta irányadónak, a bevezetőben megfogalmazottak feltehetőleg továbbra is a jogalkalmazás szeme előtt lebegnek: „A család – és ezen belül elsősorban a gyermek – sokoldalú védelme olyan alapvető követelmény, amelyet a társadalom joggal támaszt mind a jogalkotással, mind a családjogi perekben folytatott ítélkezési gyakorlattal szemben."[28] Mivel a család a magyar jogrendben is „olyan elsődleges és természetes közösség, amely általában elsőbbséget élvez az állammal és bármely más közösséggel szemben".[29]

Bár a családnak nincs jogi személyisége, létezik olyan jogrendszer,[30] ahol a család mint egység oltalom alatt áll, olyan struktúra, amely elsőbbséget kaphat, külön-külön minden egyes taghoz képest.[31] A családjog jellegzetessége az egyéni akarat autonómiájának korlátozása, a jog és kötelezettség egységében.[32] A családi kapcsolatokban elsőbbséget élvez a családi érdek, mivel a jogrend szándéka, ezen összefüggésben a család és nem az egyén szükségleteinek támogatása. A szabályok sokszor kógensek és az engedélyezett jogok is bizonyos kötelezettségek jobb teljesíthetőségére irányulnak.

---

27 Magán a Ptk.-n belül is kérdés, hogy ez mennyire valósul meg például a kötelesrész családvédelmi elve gyengült ld. Landi Balázs: A Hetedik Könyv – A Hetedik Pecsét, avagy a Polgári Törvénykönyv életvégi ember- és családképe. *Iustum Aequum Salutare,* 2016/36.3 (2016 167.

28 LB 17. számú irányelv a gyermek elhelyezésével kapcsolatos szempontokról.

29 Lábady i. m. 36.

30 A spanyol Alkotmánybíróság egy határozatában megállapította, ha ezen intimitáshoz való jogban sértenek valakit mint a család egy tagját, akkor a sértett fél a család is; ld. Sentencia del Tribunal Constitucional STC 231/1988 de 2 de diciembre.

31 Frivaldszky János: Szempontok a családvédelmi törvény értékeléséhez. *Iustum Aequum Salutare*, 2012/2. 2 (201267.

32 Lacruz Berdejo: *„La potestad doméstica de la mujer casada",* hivatkozva: María DoloresDíaz-Ambrona Bardaji – Francisco Hernández Gil: *Lecciones de Derecho de Familia*. S.A., Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 2007. 161.

4. A gyermek érdeke

A gyermek érdekének védelméről szóló 4:2. § a Ptk. 1:1. §-ban foglalt alapelvét egészíti ki, illetve irányítja a speciális családjogi viszonyokra, ahogy a következő két alapelv is. A Ptk. kiindulópontja az egyenjogúság és a mellérendeltség a polgári jogi viszonyokban, ennek értelmezése különleges a Negyedik Könyvben, mivel a családi viszonyok nem üzleti elvekre, hanem személyes, intim kapcsolatokra épülnek, a felek kölcsönös függésben vannak és kölcsönösen felelősek egymásért.

Amennyiben nem biztosítható, hogy a gyermek saját családjában nevelkedjen, akkor is törekedni kell arra, hogy lehetőleg családi környezetben nőjön fel és amennyire lehetséges, megőrizze saját családi kapcsolatait. Ez a kitétel azért fontos, mert a más családban nevelkedés olyan élethelyzeteket hozhat létre, amit megnehezíthet a saját családdal történő kapcsolattartás, így annak szabályait a lehető legkörültekintőbben kell kialakítani, ennek lehetőségeit a Gyermekvédelmi törvény[33] 34. §-a tartalmazza. Továbbá a nemzetközileg aktuálisan vitatott azonos neműek általi örökbefogadás kérdése kapcsán is felmerül. Természetesen bizonyos élethelyzetekben a családból való kiemelés az egyetlen járható út a gyermekérdekében, azonban fontos, hogy ez ultima ratio jellegű legyen.

5. Házastársak

A házastársak egyenjogúak, ezt erősíti a 4:3. §, ami már Csjt.-ben is megjelent és tulajdonképpen a jogegyenlőség és a mellérendeltség általános polgári jogi elvének konkretizálódása és a házastársak egyenlőségének kétirányúságát jelenti. Személyi viszonyaik terén ez arra vonatkozik, hogy egyrészt önállóan döntenek, másrészt alkalmazkodniuk kell egymáshoz és a családi élet támasztotta követelményekhez, mindezt a 4:25. §-ban szabályozza a törvény. Ez alkotmányos alapelv is, hiszen az Alaptörvény XV. cikkének (3) bekezdése is kimondja, hogy a nők és férfiak egyenjogúak. Azonban kiemelendő, hogy a két nem egyenlősége épp a házasságban jelenik meg a magánjogban.[34]

[33] 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról [a továbbiakban: Gyvt.].

[34] E tényből fakadó meghatározottság a házasság és a leszármazás kapcsán releváns, hiszen a két nem egymást kiegészítő biológiai összetartozása vezet a nemzéshez, a fogantatáshoz, az új élethez.

6. Méltányosság

Az utolsó alapelv a méltányosság és a gyengébb fél védelmének elve 4:4. §-ban a jogalkalmazást segítő jogelvek, általánosan, minden családi jogi viszonyra történő megfogalmazása, amelyeket a családi jogi joggyakorlat előzőleg is alkalmazott; a méltányosság negatív oldalról a Csjt.-ben (31.§) is szerepelt a házastársi vagyoni viszonyok rendezésnél, és tiltotta, hogy valamelyik fél méltatlan előnyhöz juthasson, ehhez hasonlít a Ptk. 4:83. § (2) a lakáshasználatnál. Megjelenik egyes további konkrét szabályhelyeknél is, így a tartás esetén különös méltánylást érdemlő esetről szól a 4:29.§ és élettársak esetén a 4:86. §. A vagyoni igények rendezésénél felmerül kérdésként, hogy méltányosságból el lehet-e térni a törvényes vagy a szerződéses vagyonjogi rendszertől. A bírói gyakorlat esetről estre vizsgálja, hogy mi idézne elő méltánytalan helyzetet, illetve hogy adott esetben el lehet-e térni a szerződésben vagy a törvényben meghatározott megosztástól.[35] Az, hogy gyengébb félről is szól az alapelv felvetheti az egyenjogúság és mellérendeltség alapvető polgári jogi princípiumának megkérdőjelezését. Azonban, ahogy a Ptk. monista szemlélete ellenére különbséget tesz például a fogyasztó és vállalkozás között,[36] úgy a családi jog területén is indokolt a komplexebb emberkép kialakítása. Sőt talán még indokoltabb, hiszen a családjogi viszonyok jellemzően hosszabb időn keresztül állnak fenn. A bírónak élesszemmel kell észrevenni, hogy az egyenrangú felek között mégis van-e valamilyen erőeltolódás, akár gazdasági, pszichés, fizikai erő megfogyatkozása vagy mentális hátrány okán, hogy a jogalkalmazás ne vezessen méltánytalan helyzethez, tehát ez egész embert kell meglátnia.

7. A családjogi szabályozás természete

A XX. század során a családra vonatkozó jogi szabályozás jelentős változásokon ment keresztül, és ezek a változások napjainkban is alapvetően befolyásolják a család intézményének alakulását. Egyrészt a büntetőjogi normák jelentős része háttérbe szorult, és bizonyos, korábban erkölcstelennek minősített magatartásokat ma már a magánélet részének tekintenek, amelyeket az állam nem kíván szabályozni. Különösen igaz ez a házassági hűtlenségre, amely ugyan továbbra is jogellenes magatartásnak számít, de a jogrendszer már nem alkalmaz

[35] Barzó i. m. 52.

[36] Ennek kritikájaként Landi látszólag monistának nevezi a Ptk.-t, ld. Landi i. m. 56.

büntetőjogi szankciókat az érvényesítésére. Ez némileg ellentmondásos, mert a Ptk. továbbra is kötelezettségként tételezi és a származás jogkövetkezményét fűzi hozzá.

A családjogi normák nagy része eltérést nem engedő, kisebb, ám hangsúlyos része diszpozitív jellegű, illetve továbbra is sajátos az anyagi jogi szabályok között található viszonylag nagyszámú eljárási szabály. A kógencia oka, hogy a családjogi viszonyokban a kötelezettségek egy része a gyermek érdekét szolgálja, azt csorbítani nem lehet, más része a kívülálló harmadik személyeket védi és a házasságra vonatkozó kógens szabályok azt is biztosítják, hogy csak egyféle házasság legyen köthető, hogy az intézmény tartalma egységes legyen. A diszpozivitás a családjogi jogviszonyokban azért juthat fontos szerephez, mert a családjogi szabályozás célja, hogy megfelelő jogi környezetet biztosítsanak a családban való együttéléshez, ha pedig bizonyos kérdésekben a felek egyeznek meg, rendezik jogviszonyukat, akkor annak betartása mellett az az előny is várható, hogy úgy tudják magukra szabni a jogviszonyt, hogy az alkalmazkodjon az életükhöz.

Közelebbről vizsgálva a diszpozitív szabályokat a házasság esetén a vagyonjogi rendezésben ad tág teret a feleknek, bár itt is van át nem léphető határ például a vagyonelkülönítés esetén a család védelmi elvből kiindulva a gyermek gondozása és a közös háztartás költségeit mindenképp közösen kell viselniük.[37] A bontás esetén is felekre bízza, hogy megállapodjanak a szülői felügyeletről, kapcsolattartásról, gyermektartásról, lakáshasználatról és házastársi tartásról.[38] Mégsem teljesen ad szabad kezet, hiszen megállapodásuk csak a bíróság jóváhagyása esetén jogosít fel az egyszerűsített bontásra, a bíróság pedig vizsgálja a befolyásmentes akaratot és a gyermek érdekét.

Ez a kettős felosztás azonban nem szemlélteti elég jól a normák színességét és azt a változást, ami az elmúlt bő évszázadban alakította a házasságot. További szempont, hogy a normák egy része a házastársakra, mint egységre, más része a házasfelekre, mint egyénekre vonatkozóan rendelkezik, ami többnyire egybe esik a felek belső és külső viszonyaival. Ugyanakkor például a tanúzási mentességekre vonatkozó szabályok, bár az egyik házasfelet mentik fel, arra tekintettel teszik ezt, hogy a házasok egységet alkotnak. Az individualistább szemlélet kevesebb egységre, több egyénre vonatkozó szabályt ad,[39] bár például a képvise-

[37] Ptk. 4:73. § (2).

[38] Ptk. 4:21. § (3).

[39] William N. Jr. Eskridge: Family Law Pluralism: The Guided Choice Regime of Menus, Default Rules, and Override Rules. *Georgetown Law Journal,* Vol. 100., No. 6. (2012) 1910.

leti jog változása – a női egyenjogúság elismerésével – igazából bővülés, mivel nem csak a férj képviselheti a feleséget, hanem az egyenlőségből fakadóan ez kölcsönösen valósul meg.

A szülő és gyermek viszony esetén abból indul ki a törvény, hogy a gyermek anyja és apja együtt gyakorolja a szülői felügyeletet, ha nem is élnek együtt, de felhatalmazást ad, hogy másként állapodjanak meg,[40] vagy a bíróság másként határozzon, a gyermek érdekének elsődleges figyelembevételével. A mediációra való széles felhívás mely több helyen megjelenik a családjogi könyvben szintén azt tükrözi, hogy a felek együttműködésére számítana a jogalkotó, hogy család érdekében való felelős, gondos, felnőtt, érett együttműködő emberképét várja el családi jogviszonyokban. A valóság szomorúbb képet fest, például ha az elhúzódó felügyeleti ügyekre gondolunk.

8. Kapcsolati szerepeinkhez kötött emberkép

A családi jog alanyai egymáshoz képesti viszonyukban kapnak családjogi alanyiságot, vagyis a feleség a férjéhez képest feleség, a gyermek a szülőjéhez képest gyermek, a rokonok is egymáshoz képest kerülnek ebbe a státuszba, melyből kötelezettségek és jogok fakadnak. A szerepekhez kötődő feladatok alakítják a felelősséget és a jogok rendszerét is. Ahogy említettem ez azért is speciális, mert a relatív jogviszony kifele harmadik személyek fele is joghatásokkal bír. A családi jogban ezek a kapcsolatok vagy a felek elhatározásával alakulnak ki vagy a leszármazás, rokonság tényén keresztül. Ebből további két különleges hatás következik. Az akaratelhatározáson alapuló kapcsolatok kizárólagosak és ugyan megszűnhetnek és megszüntethetőek bizonyos helyzetekben, azonban mégsem teljesen szakadnak el a felek, akár jelentős, akár maradvány joghatások tekintetében beszélünk volt házastársról, volt élettársról (élettársak esetén ez jóval gyengébb lévén nem státusjogról van szó) és túlélő házastársról. Más polgári jogviszonyokban ez a helyzet nem fordul elő: a jogalany több adásvételi szerződésben is lehet párhuzamosan eladó, haszonélvező több ingatlanban és amint megszűnik a kötelem, megtörténik a dologi jog átszállása, a szerződés teljesítése után nem beszélünk volt tulajdonosról, volt bérlőről, volt haszonélvezőről. Persze fel lehet vetni a szavatosságot, azonban az azért való helytállási kötelezettség még az eredeti kötelem része. A másik, hogy a leszármazáson, rokonságon alapuló családjogi viszonyok nem szűnnek meg, eltörölhetetlenek. Persze

[40] Ptk. 4:164. (1)–(2).

megszűnhet a szülői felügyeleti joga egy szülőnek akár azért, mert a gyermek nagykorú lett, a bíróság döntött így a gyermek érdekében, maga járult hozzá gyermek örökbefogadásához vagy más okból, ami nyilván korlátozza a kapcsolatból következő jogokat, de attól még a gyermeke marad. Még az örökbefogadás esetén is fennmaradhat valamilyen joghatás a vérszerinti szülővel kapcsolatban. Kitagadható egy családtag az öröklésből, vagyis korlátozhatóak a családjogi jogviszonyból fakadó jogok, de magát a kapcsolatot ez nem szünteti meg.

Ahogy a jogképességről, a cselekvőképességről nem lehet lemondani,[41] mert emberi méltóságunk, ember létünk, emberi természetünk normatív fogalmának alapja, jellemzője.[42] Így családi kapcsolataink eltörölhetetlensége is emberi természetünk a jog általi megragadásának lenyomata. A családjogi jogviszonyok közvetlen tárgya, ahogy más jogviszonyoknál is, az emberi magatartás, azonban ez nem csupán jogok és kötelességek összessége, ez maga a kapcsolat.

Ilyen szerepek a horizontális vagyis akaratnyilatkozaton alapuló család jogi jogviszonyokban a házastársak, tehát a férj és feleség, az élettársak, a volt házastárs, a túlélő házastárs, és a volt élettárs. A magánjogban a házasság fogalmát alapvetően kétféleképpen lehet megközelíteni: szerződésként vagy szövetségként. A magyar házassági szabályozás terminológiája erőteljesen szerződésalapú,[43] ami részben a német jogi hagyományokból ered. Sok szempontból a házasságfelfogás az egység helyett a felekre, az individuumokra koncentrál.[44] Ennek a jelenségnek egyik indikátora lehet a házasság szerződéses koncepciója, amit annak szövetségi jellemzőivel állíthatunk szembe.[45] Érzékelhető egy eltolódás a házasság szerződésként való felfogása felé, noha Magyarországon továbbra is elsősorban szövetségként tekintünk rá, amely a feleket egyesíti.[46] Ugyanakkor vitatható az az álláspont, miszerint a szolidaritáson alapuló szövetségi megközelítés kevésbé szinallagmatikus lenne. A felek egyenjogúsága ugyanis a jogok és kötelezettségek egyenlőségét is magában foglalja, így a szerződéses alapvetés nem feltétlenül biztosítja jobban az igények kiegyenlítését. Ezzel szemben a

41 Ptk. 2:1. § (2) és 2:8. § (3).

42 Székely László: Második Könyv Első Rész. *Kommentár a Polgári Törvénykönyvhöz 1–2. – Kommentár a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényhez*. 1. Budapest, Wolters Kluver, 2021. 29. a cselekvőképesség természetesen korlátozható kor vagy mentális állapot okán a személy érdekében, azonban ő maga nem korlátozhatja. Ld. uo. 37.

43 Ellenkező véleményen Szeibert Orsolya: A házasság és jogi ellenpontja, az élettársi kapcsolat: szövetség vagy szerződés? *Társadalomkutatás,* 2012/4. 348.

44 Anita Bernstein: For and against Marriage: A Revision. *Michigan Law Review,* Vol. 2. (2003) 138.

45 Szeibert i. m. 343–357.

46 Szeibert i. m. 344.

szövetségi szemléletnél sem szükségszerű, hogy az egyik fél hátrányba kerüljön. Az egységes, szövetségi alapú megközelítés jobban összhangban állhat a házasság céljával, valamint a felek és a család hosszú távú érdekeivel is.

A házasság természeténél fogva nem illeszkedik az adok-kapok jellegű, kereskedelmi szemléletmódhoz[47] vagy a kötelmi jogban megszokott visszterhesség elvéhez.[48] A házasság nem üzleti megállapodás, és nem alapulhat az ilyen típusú kompenzációs elvárásokon, hanem a kapcsolatban megvalósuló közös jó kerül előtérbe.[49] A házasságot nem tekinthetjük egyszerű magánjogi szerződésnek, mert annak célja és motivációja nem a kompenzáció megszerzése, hanem a közös élet és a hosszú távú elköteleződés megteremtése, ami nem összeegyeztethető a családjog emberképével.[50]

Ha a házasságot pusztán szerződésként értelmeznénk, az azt feltételezné, hogy a felek azért tesznek a kapcsolatért, hogy ellenszolgáltatást kapjanak, ami alapvetően idegen a házasság valódi természetétől. Ez a megközelítés aláásná a házasság mint státusz alapvető jellemzőjét, amely hosszú távú, felelős elköteleződést jelent. A házasság nem csupán két fél közötti megállapodás, hanem egy olyan közösségi kapcsolat, amely a kölcsönös áldozatvállalásra és az egyéni érdekeken túlmutató családi összetartozásra épül. Ebben a keretben a jog feladata, hogy megfelelő védelmet nyújtson a feleknek akkor is, ha a dolgok kedvezőtlenül alakulnak, és biztosítsa a stabilitást, amely a család hosszú távú fennmaradásához szükséges.[51]

---

47 Ezzel kapcsolatban majd a házassági vagyonjogi szerződések körében tárgyaljuk azt, hogy amennyiben a felek bizonyos házassági kötelezettségekből kiszerződhetnek, ez milyen hatással van a házasságra. Itt azonban el kell mondani, hogy bár a problémafelvetés helyes továbbra sem érthetünk egyet az olyan állásponttal, amely az alapján érvénytelenítene egy házassági vagyonjogi szerződést, hogy a partnerkapcsolatot, mint közös vállalkozást tekintve a felek hozzájárulásaikat a megtérülés igényével teszik, így a visszterhes kompenzáció elvárható, vagyis ha ezzel ellentétes a megállapodás az érvénytelen ld. Martha M. Ertman*: Love's promises: How Formal and Informal Contracts Shape All Kinds of Families.* Boston, Bacon Press, 2015. 182. Azonban pont a felek jogai és kötelezettségei egyelőségéből következik e jogok és kötelezettségek megbonthatatlansága, nem elszámolási alapú rendszere és végső soron a házasság nem szerződéses, különösen nem kereskedelmi jogi jellege.

48 Persze, ezzel szemben fel lehet hozni, hogy azért a magánjogban sem ismeretlen, hogy valaminek nincs ára és mégis vagyoni úton nyer ellentételezést, ilyen – leegyszerűsítve – a sérelemdíj.

49 Herring i. m. 40.

50 Ebben az esetben felvethető lenne, hogy a házasság jogi fogalmának eltörlésével az emberek különböző igényeikre, akár különböző személyekkel szerződéseket kötve alakítsák ki az életüket, ami ijesztő társadalmi disztópiát rajzol elénk. Vö. Clare Chambers: The Marriage-Free State. *Proceedings of the Aristotelian Society,* (2013) 131.

51 Brenda Hale: Equality and autonomy in family law. *The Journal of Social Welfare & Family Law*, Vol. 33., No.1. (2011) 13. https://doi.org/10.1080/09649069.2011.5714661 (2011

A jogi reformok a válási lehetőségek bővülése óta tartózkodtak a magánéletbe való közvetlen beavatkozástól, és inkább az egyéni autonómiát helyezték előtérbe. A válásra irányuló szándékot személyes döntésként kezelik,[52] amelyet a bíróság nem kérdőjelez meg. A felek közötti megállapodásokat – például a gyermektartásra és a gyermekfelügyeletre vonatkozó egyezségeket – leszámítva a bíróságok egyre kevésbé vizsgálják kritikusan az ügyeket.[53] Egyre erősebb az a tendencia, hogy a házastársak teljes szabadságot kapnak gazdasági ügyeik rendezésében, miközben a család, mint egység jelentősége háttérbe szorul az egyéni jogok előtérbe kerülésével.[54]

A törvény elsőként a hűség kötelezettségét, melyet a joggyakorlat eddig is tágabb értelemben értelmezett, nem csupán érzelmi elköteleződésként, hanem a kölcsönös lojalitás, egymás ügyeinek és életének támogatása formájában is. Ezt hangsúlyozza a törvény azon kitétele, amely a közös célok érdekében történő együttműködést külön is megfogalmazza. A kölcsönös támogatás kiterjed az élet minden területére, legyen szó anyagi segítségről, egymás fejlődésének elősegítéséről, ápolásról vagy gondozásról. Ez a kötelezettség olyan mélyen gyökerezik a házasfelek kapcsolatában, hogy bizonyos esetekben, a törvény előírásai szerint, még a házasság felbontása után is fennállhat, például tartási kötelezettség formájában.

Bár ilyen személyi kötelezettségeket élettársak esetében nem ír elő a Ptk. korábban a Legfelsőbb Bíróság kiemelte, hogy az élettársi kapcsolat érzelmi közösségi jellegéből fakadóan a felek között a kölcsönös támogatási kötelezettség fennáll, függetlenül a közös tulajdonszerzéstől vagy a háztartás fenntartásához való hozzájárulás mértékétől.[55] Ugyanakkor ez a kötelezettség nem jelent törvényen alapuló eltartási kötelezettséget. Ennek megfelelően az élettársak köthetnek tartási vagy gondozási szerződést, ha annak törvényi feltételei teljesülnek. Az ítélkezési gyakorlat szerint azonban ellenszolgáltatás csak az élettársi kapcsolat alapvető tartalmát meghaladó, az együttéléssel nem szükségszerűen együtt járó tevékenységekért járhat. Emellett a tartási, ápolási és gondozási költségek hagyatéki hitelezői igényként való érvényesítéséhez az is szükséges,

[52] Mely során egyébként a Ptk. arra kötelezné a házastársakat, hogy közösen, de legalábbis a család érdekére figyelemmel döntsenek, ld. Ptk. 4:25. §.

[53] Elizabeth S. Scott – Robert E. Scott: Marriage as Relational Contract. *Virginia Law Review*, Vol. 84., No. 7. (1998) 1235.

[54] Uo. 1233.

[55] BH 2005.4.141 sőt egymásnak nyújtott szolgáltatások elvárhatóságára vonatkozó ítélet még szeretők között is megállapításra került EH 1999.103.

hogy az örökhagyó életében az élettárs az átlagos mértéket meghaladó szolgáltatásokért ne kapjon megfelelő ellenszolgáltatást.

Tulajdonképpen az élettársak a VI. könyvben kerülnek meghatározásra,[56] azonban kétségtelenül vonatkoznak rájuk családjogi joghatások, valamint az Emberi Jogok Európai Bírósága az Emberi Jogok Európai Egyezménye 8. cikkének értelmezésekor családi jogviszonyként hivatkozik az élettársak kapcsolatára és ez a Ptk.-t is köti. Az a tény, hogy a magánjogi kódex családi jogi könyvében nem szerepelnek nem kirívó európai összehasonlításban, inkább az a kivételes, hogy a Ptk. milyen sokat foglakozik velük és milyen sok jogosultsággal ruházza fel kapcsolatukat. Átfogó szabályozás akár a családi jogot rendező törvényben, akár külön jogszabályban csak az uniós országok kisebb részében létezik. Ilyenek hazánk mellett Horvátország, Finnország, Írország, Olaszország, Málta, Szlovénia, Svédország.[57] A bejegyzett élettársak ugyan nem jelennek meg a Ptk.-ban, azonban a rájuk vonatkozó törvény utaló szabálya a legtöbb jog tekintetében a házasokkal azonossá teszi őket,[58] de kötelez valamilyen elismerésre a már említett strasbourgi bíróság gyakorlata is.

Vertikális családjogi kapcsolatokban, ahol a leszármazás vagy oldalági rokonság köti össze a feleket, a megnevezett családtagok az anya, az apa, a gyermek, testvér és más rokonok. Ahogy az alapelveknél szó volt róla a gyermek különleges védelmet kap, ami nem csak a negyedik könyvre terjed ki, hanem a Ptk. egészére. A Ptk.-ban kettős jelentése van a gyermeknek, egyrészt jelenti a kiskorú gyermeket, másrészt jelenti a leszármazás, vagy örökbefogadás útján gyermeki pozícióban lévő gyermeket, aki lehet nagykorú is. A gyermeket koránál fogva, a cselekvőképességi szabályok körében, saját érdekében korlátozzák jognyilatkozatai tekintetében, tehát a családjogi könyvön kívül a második könyvben is számottevő szabályozás vonatkozik rá. Megemlítendő még a hetedik könyv, hiszen az öröklés körében a gyermekek kiemelt törvényes örökösök.

A negyedik könyvben a gyermek jogai a szülők szülői felügyeleti jogából származó kötelezettségeinek oldaláról kerülnek megfogalmazásra. Kiemelendő,

[56] Ptk. 6:514. § (1).

[57] Horvátország: Obiteljski Zakon Narodne novine (NN; Official Gazette of the Republic of Croatia) Nos 103/15 and 98/19; Finnország: Laki avopuolisoiden yhteistalouden purkamisesta 26/2011; Írország: Civil Partnership and Certain Rights and Obligations of Cohabitants Act 2010; Málta: Cohabitation Act, XXVII of 2020; Olaszország: Regolamentazione delle unioni civili tra persone dello stesso sesso e disciplina delle convivenze 76/2016; Szlovénia: Družinski zakonik, Official Gazette of the Republic of Slovenia, no. 15/2017, 21/2018, 22/2019, 67/2019 és Zakon o partnerski zvezi, no. 33/2016; Svédország: Sambolag (2003:376).

[58] 2009. évi XXIX. törvény a bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról (Bét.).

hogy a gyermek megkérdezése, meghallgatása, bevonása az őt érintő döntésekbe általános elvé válik a Ptk.-ban is.[59] Ugyanakkor ez nem jelenti a felelősség áthárítását a gyermekre, azért a szülők joga bizonyos döntések meghozatala, mert az azzal járó felelősséget is ők viselik. A gyermek képviseletében szülője vagy gyámja jár el, méghozzá olyan gondossággal, mint a polgári jog általános alanyának emberképe szerinti elvárhatóságnak megfelelő személy. Épp azért képviseli jogügyeleteiben a gyermeket a felnőtt, hogy védelmezze őt, és bár a családjogi emberkép nem esik teljesen egybe a magánjogi emberképpel,[60] ugyanakkor nem is független tőle.

A Ptk. nem szól a gyermek kötelességeiről, azonban a jogai korlátozásának tűrése nyilvánvalóan kötelesség. Ez nem jelenti, hogy a gyermek nem tartozna kötelességekkel a szülő-gyermek jogviszonyban, noha ez csak később a tartás szabályainál kerül kifejezetten kimondásra, hiszen a kölcsönösségből az is következik, ha szülei tartották a gyermeket, akkor ő is tartani köteles, ha erre rászorulnak és nincs a tartás sorrendjében előrébb kötelezhető.[61]

A családon belüli felelősségvállalás nemcsak a családokat, hanem az egész társadalmat összetartja, amely így nem pusztán egyének halmaza, hanem szerves egységként működik. Az ilyen kapcsolati dinamika adja a családjog koherenciáját, amely túlmutat az egyéni viszonyokon, és egyben logikus alapot szolgáltat az olyan területek szabályozására, mint az öröklés vagy a gyámrendelés, ahol a szélesebb családi kör is szerephez juthat. Számos ponton megjelentik a Ptk.-ban az előrelátó, gondos személy kezébe eszközt adva a családtagjairól való gondoskodáshoz is.[62]

A magyar jogban megfigyelhetők párhuzamok a törvényes öröklés, a házastársi tartás és a rokontartás között. Tartási kötelezettség elsősorban azt a házastársat terheli, aki az örökhagyó halálakor törvényes örökösként kiemelt helyet foglal el: például örökli a közös lakás haszonélvezeti jogát, valamint egy gyermekrésznyi örökséget. Hasonlóképpen, a tartásra jogosult eltartására elsődlegesen azok a leszármazók kötelesek, akik az örökhagyó halálakor a törvény szerint elsőként örökölnének.[63] Ez a rendszer biztosítja, hogy a családon belüli

59 Ptk. 4:148. §.

60 Weiss Emília: Néhány gondolat a családjog kodifikációjához a készülő Polgári Törvénykönyvben. In: Sárközy Tamás – Vékás Lajos (szerk.): *Eörsi Gyula Emlékkönyv.* Budapest, HVG-ORAC, 2002. 243.

61 Ptk. 4:194. § (1) és 4:196. § (2).

62 Landi i. m. 52–53.

63 Ptk. öröklési szabályai: 7:55. §, 7:58–66. §§ és a rokontartás szabályai: 4:196–202. §§.

felelősségvállalás és támogatás az élet különböző területein, így az öröklési és tartási jogban is összefonódjon.

9. Összegzés

Életünket szüleinken keresztül kapjuk, és méltóságunk alapjait is először a családunkban ismerjük meg. A méltóság az ember veleszületett tulajdonsága, amely a fogantatástól a haláláig emberi létéből fakad. Az emberi méltóság nem valaki mástól származik, különösen nem az államtól vagy a jogrendszertől. Létünk értéke velünk született *(inheritent, congenital)*,[64] létezésünk velejárója, amely mélyen gyökerezik abban a családi közegben, amelybe beleszületünk. Ezért mondható, hogy az emberi méltóság természetes otthona a család.

Ez pedig kötelezettséget ró az államra: biztosítania és támogatnia kell azt a közeget, amelyben az emberi méltóság megszületik és először megtapasztalható. Olyan jogi és társadalmi környezetet kell kialakítania, amelyben a család kiteljesedhet, és betöltheti alapvető szerepét az egyének, a családtagok és az egész társadalom érdekében.

Az ember méltóságával együtt születik, és minden esetben egy biológiai anya és apa révén jön a világra, még akkor is, ha ez a két személy nem alkot szociológiai értelemben vett családot. Amikor valaki kiszakad abból a kapcsolati hálóból, amelyben léte megalapozódik, sokkal sebezhetőbbé válik, és méltóságának megóvása is nehezebb.[65] Az emberi személy, aki a családi jog alanya is, a családban születik.

---

[64] Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata és számos egyezmény beszél *„inherent”* vagyis öröklött jogokról, méltóságról, a magyar fordítás nem minden esetben adja vissza az eredeti jelentést, így a Nyilatkozat *„inherent dignity”*-jét a magyar fordítás jelző nélkül méltóságnak, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 6. cikk *„inherent right to life”*-ját veleszületett jognak, az Európai Emberi Jogi Egyezmény Tizenharmadik Kiegészítő Jegyzőkönyvében *„inherent dignity”*-jét minden emberben természettől benne rejlő méltóságnak fordították. Talán az utóbbi van legközelebb a jelentéshez, mindenesetre a jogokat és a méltóságot sem a születéssel, hanem az emberi mivoltunkkal szerezzük ezek alapján.

[65] Gondolhatunk a közelmúltban napvilágot kapott nevelőotthonokban történt visszaélésekre, vagy az asszisztált reprodukció kapcsán felmerülő etikai dilemmákra ld. Navratyil Zoltán: Az anyatesten kívüli embrió mint „jogi személy”? In: Csehi Zoltán –Koltay András –Landi Balázs – Pogácsás Anett (szerk.): *(L)ex Cathedra et Praxis: Ünnepi kötet Lábady Tamás 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Pázmány Press, 2014. 402.

APAKÉPEK A POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV VILÁGÁBAN

Navratyil Zoltán*

A biológiai apaság nem feltétlenül mindig fedi a jogi apaságot.[1] A Polgári Törvénykönyv a leszármazáson alapuló rokoni kapcsolatok körében a korábbi, a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (Csjt.) szabályozáshoz képest pontosabb és áttekinthetőbb szerkezetben szabályozza az apasági vélelmek rendszerét.

A Ptk. részben megőrizte a Csjt. egyes rendelkezéseit, részben teljes mértékben új szabályokat adott, részben pedig a korábbi bírói gyakorlatot megváltoztatva nyújtott új rendelkezéseket. Érdemes ugyanakkor rámutatni arra, hogy a részben megújult szabályozás mellett is bizonyos külföldön már megtörtént esetek alapján értelmezési nehézségek adódhatnak, amennyiben hasonló ügy hazánkban is felvetődne.

A törvény négy apasági vélelmet sorol fel, a házassági köteléken alapuló apasági vélelmet, az asszisztált reprodukciós eljáráson alapuló apasági vélelmet, az apai elismerő nyilatkozaton alapuló apasági vélelmet és a bírósági határozaton alapuló apasági vélelmet.[2] Mind a négy apasági vélelem egyenértékűnek számít, jogi hatásaikban azonosak, és fontos – s a korábbi szabályozáshoz képest ez egyértelműen meg is jelenik –, hogy a felsorolás egyben sorrendiséget is jelent.[3] Azaz amíg a sorrendben előrébb álló apasági vélelem alapján az apai jogállás betöltött, addig nem kerülhet sor a sorrendben hátrább álló apasági vélelem alapján annak betöltésére.

---

* Egyetemi docens, Polgári Jogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9798-014X

1 Nizsalovszky Endre: *A család jogi rendjének alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 281.

2 Ptk. 4:98. §.

3 Csiky Ottó: A családi jogállás. In: Kőrös András (szerk.): *A családjog kézikönyve*. Budapest, HVG-ORAC, 2007. 354.

Elmondhatjuk továbbá, hogy az első három vélelem az apaság keletkezésének automatikus vagy önkéntes formája, míg a negyedik, a bírósági határozaton alapuló vélelem a jogi apaságot mindig 'kényszerrel' hozza létre.

1. Apakép 'hűségesen'

A Ptk. a korábbi Csjt.-vel egyezően szabályozza az apasági vélelem sorrendben első alapesetét, a házasságon alapuló apasági vélelmet. Ennek megfelelően a gyermek apjának azt a férfit kell tekinteni, akivel az anya a gyermek fogamzási idejének kezdetétől a gyermek születéséig eltelt idő vagy annak egy része alatt házassági kötelékben állt. A vélelem szempontjából a házasság jogi – de jure – fennállásának van jelentősége, a tényleges életközösségnek nincs.[4] Előfordulhat az is, hogy a gyermek megszületésekor a házasság már nem áll fenn, mert azt bíróság felbontotta, vagy a férj elhunyt, de ha a férfi a gyermek fogamzási idejének kezdetétől bármilyen rövid ideig az anyával házasságban élt, az apaság rá nézve fennáll. E vélelem alapeset, elsőbbséget élvez a többi vélelemhez képest és automatikusan beáll, ahhoz semmiféle nyilatkozatra vagy jogcselekményre nincs szükség. A szabályozás hátterében a házastársi kötelezettségként megfogalmazott hűség húzódik meg – amely ugyan kikényszeríthetetlen, de ettől függetlenül fontos jogkövetkezmények társulhatnak hozzá, tipikusnak tekintendő, hogy házasság esetében a feleség és a férj kapcsolatából származik a gyermek.[5]

A gyermek fogantatásának ideje kiszámításának tekintetében egy ún. fogamzási időnaptár alkalmazására kerül sor, amelyhez a gyermek születésének idejét kell pontosan ismerni. Ehhez képest a fogantatás ideje a születés napjától visszafelé számított 182. és 300. nap közötti idő. Fontos rögzíteni, hogy a fogamzási idő is vélelem, tehát valószínűségen és nem bizonyosságon alapul, így ellenbizonyításnak helye lehet, miszerint a gyermek fogamzása a vélelmezett fogamzási idő előtt vagy után történt.

Végül szabályozásra kerül az anya újabb házasságkötésének a joghatása és az ún. mögöttes apasági vélelem is. Előfordulhatnak olyan esetek, amikor már a gyermek fogamzása után az anya házassága megszűnik, de még a gyermek születése előtt újabb házasságot köt. Ilyenkor a jog az új férjet tekinti a gyermek apjának akkor is, ha a korábbi házasság megszűnése és a gyermek születése között 300 nap (a vélelmezett fogamzási idő) nem telt el, tehát tudjuk azt, hogy nem

[4] Uo. 356.

[5] Nizsalovszky i. m. 375.; vö. BDT2011. 2554.

az új férjtől fogant biológiailag a gyermek. Az új férjre nézve fennálló apasági vélelem azonban megdönthető, s ekkor a korábbi férjet kell apának tekinteni.

2. Apakép 'asszisztáltan, művileg'

A Ptk. a korábbi szabályozásnál pontosabban rendelkezik az asszisztált reprodukció nyomán született gyermek esetében az apaság vélelméről, miszerint ha az apaság a házassági köteléken alapuló vélelem alapján nem állapítható meg, akkor a gyermek apja az a férfi, aki az anyával élettársi kapcsolatban áll, és az anyával az asszisztált reprodukciós eljárásban részt vett.[6] Az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) 167. §-a adja e szabály hátterét, amely lehetővé teszi, hogy asszisztált reprodukciós eljárásban – bizonyos feltételek esetén – házastársak és különnemű élettársak is részt vegyenek. A sorrendiség e tekintetben is fontos, hiszen amennyiben házastársi kapcsolatban álló személyeknél végzik el az eljárást, akkor az apaság a házassági köteléken alapuló vélelem alapján áll be. Amennyiben viszont élettársi kapcsolatban álló személyek vesznek részt az asszisztált reprodukciós eljárásban, indokolt az apaságra nézve speciális szabályt adni, e célt szolgálja a törvénynek e rendelkezése.[7]

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy asszisztált reprodukciós eljárás nyomán – mind házastársak, mind élettársak esetén – az apaság vélelme független attól, hogy a férfi saját ivarsejtjéből vagy donor ivarsejtből fogan-e a gyermek. Az élettárs apasága kizárólag asszisztált reprodukciós eljárás következtében állapítható meg a fent részletezett szabályok alapján, ha a gyermek természetes úton fogan az anya élettársától, akkor e tény automatikusan nem keletkeztet apasági vélelmet.

A korábbi szabályozás nem adott választ arra a helyzetre, hogy mi történjék akkor, ha az anya az élettársával eredményesen vesz részt asszisztált reprodukciós eljárásban, viszont a gyermek megszületése előtt mégis egy másik férfival házasságot köt. Mi alapján álljon be az apasági vélelem, a házasság alapján (férj) vagy az asszisztált reprodukciós eljárásban való részvétel alapján (élettárs)? A törvény az utóbbinak biztosít elsőbbséget, tehát az asszisztált reprodukciós el-

[6] A Ptk. a 4:98. § b) pontjában átveszi az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvény IX. fejezete által használt „emberi reprodukcióra irányuló különleges eljárás" kifejezést, ami jogtechnikailag helyes, noha megemlítendő, hogy e kifejezés az Eütv.-ben is meglehetősen idegen, gyökértelen, helyesebb lenne a nemzetközileg is bevett „asszisztált reprodukciós eljárás" vagy asszisztált reprodukciós technika" kifejezés használata.

[7] Vö. Vékás Lajos (szerk.): *A Polgári Törvénykönyv magyarázatokkal*. Budapest, Complex, 2013. 301.

járásban részt vett élettárs lesz a gyermek apja, s nem az anyával ezt követően házasságra lépett másik férfi. E megoldás azzal indokolható, hogy egyfelől a felek (élettársak) eredeti szándéka, akarata volt az, amely egyértelműen a gyermek fogantatására irányult, s arra, hogy az élettárs legyen az apa, s az anya ezek korábbi szándékától csak utóbb tért el valamely okból. Másfelől az Eütv. szerint szabályozott és elvégzett asszisztált reprodukciós eljárás jogkövetkezménye nem hat ki az eljárásban részt nem vevő személyre, az anya későbbi férjére.

Érdemes megemlíteni a Kúria egy eseti döntését, mely az asszisztált reprodukciós eljáráson alapuló apasági vélelem megdöntésével foglalkozik,[8] s amely a férfi hozzájáruló nyilatkozatának hiánya, illetve annak tartalmi elemei tekintetében irányadó szempontokat rögzít. A Ptk. alapján az asszisztált reprodukciós eljáráson alapuló vélelmet akkor lehet megtámadni, ha a férfi az eljáráshoz nem járult hozzá.[9] Az eset tényállása szerint a férfi részéről volt beleegyező nyilatkozat, s ennek tartalma lett később vitás, az ugyanis kifejezetten nem zárta ki a donor spermium igénybevételét, de a férfi állítása szerint saját ivarsejtet kívántak eredetileg felhasználni, a nő mégis donor spermiumot vett igénybe, s így született a gyermek, aki vonatkozásában a férfi az apaság megdöntését kezdeményezte. A Kúria döntése értelmében kétséget kizáróan megállapítható volt, hogy az esetben fel sem merült idegen donor hímivarsejtjének felhasználása, mivel felek azt a tájékoztatást kapták, hogy saját ivarsejtjeikkel a beavatkozás sikeresen elvégezhető, s a beavatkozásra vonatkozó orvosi dokumentáció is spermadonorként a férfi élettársat tüntette fel. Továbbá a perbeli bizonyítékok sem hagytak kétséget a felől, hogy felek a saját, vér szerinti gyermek vállalása érdekében vetették alá magukat asszisztált reprodukciónak, és a beavatkozással járó mentális és fizikai megterhelésnek kizárólag annak érdekében történtek, hogy közös vér szerinti gyermekük szülessen.

Az eset alapján levonható az a következtetés, hogy amennyiben rendelkezésre is áll a férfi részéről a hozzájárulást tartalmazó nyilatkozat, annak kifejezett tartalma nem hagyható figyelmen kívül.

3. Apakép 'szívességből'

A teljes hatályú apai elismerő nyilatkozat tételének feltételei közül a Ptk. elhagyta azt a korábbi szabályt, mely szerint apai elismerő nyilatkozatot az a férfi tehet,

[8] BH2015. P.8. sz.

[9] Ptk. 4:107. §.

akitől a gyermek származik. Ennek oka, hogy a vérségi származás kérdését a gyakorlatban senki nem vizsgálja, hiszen az elismerés önkéntes, s az történhet 'szívességi' alapon is a rendezetlen családi jogállású gyermek érdekében.[10]

A teljes hatályú apai elismerő nyilatkozat megtételének a feltételei és jellemzői stabilak. Tehát az apai jogállás betöltetlen kell legyen; a férfi 16 évvel idősebb kell legyen a gyermeknél, a nyilatkozat a gyermek fogantatási idejének kezdetétől bármikor megtehető, a gyermek születése előtt is, s akár a gyermek halála után is. A nyilatkozat csak személyesen tehető meg, és annak teljes hatályúvá válásához – a biztonságos családi kapcsolatok kialakulására tekintettel – az anyának és a 14. életévét betöltött gyermeknek a hozzájárulására is szükség van.

Érdekességként megemlíthető, hogy a Ptk. a régebbi bírói gyakorlatot új szabály beiktatásával változtatta meg, amely a teljes hatályú apai elismerő nyilatkozaton alapuló vélelem megtámadhatóságát érinti. A korábbi Csjt. nem tartalmazott szabály arra nézve, hogy a teljes hatályú apai elismerő nyilatkozat megtámadható-e, például akarathiba miatt. Egy eseti döntés tényállása szerint a férfi teljes hatályú apai elismerő nyilatkozattal magáénak ismerte el a gyermeket, azonban később tévedés címén meg kívánta támadni jognyilatkozatát.[11] Állítása szerint a nyilatkozat megtételekor a magyar nyelvet nem ismerte, a gyámhatósági eljárásban tolmácsot nem alkalmaztak, nem volt tisztában azzal, hogy milyen nyilatkozatot ír alá. A Kúria álláspontja szerint mivel a Csjt. az apaság elismerésén alapuló vélelmének akarathiány címén való megtámadásáról kifejezetten nem szólt, ezért a jogszabály hallgatását az ítélkezési gyakorlatnak kell értelmezni a jogalkotói szándék vizsgálatával. E tekintetben pedig arra a következtetésre jutott, hogy az „önálló jogágiságú családjog" jellemzője a családi jogállással kapcsolatos jognyilatkozatok mindenkivel szembeni hatályossága. Ez pedig az erre vonatkozó bírói ítéleteknek is sajátossága, amiből következik, hogy amikor a családjogi szabályokból az akarathiányok következményeinek szabályai hiányoznak, azt – a testület álláspontja szerint – nem lehet egyszerűen a polgári jog megfelelő szabályaira való utalásként értelmezni. Ez az értelmezés a bíróság szerint a nyilatkozat hatályával érintett, de annak megtételében részt nem vevő személyek érdekeit védi, a Csjt. egyéb rendelkezései ugyanakkor lehetőséget nyújtanak a közvetlenül érintett személyek családi jogállásának a rendezésére.

[10] Csiky i. m. 371.

[11] BH2003. 70.

A korábbi bírói gyakorlat tehát az akarathiba (tévedés, megtévesztés, fenyegetés) miatt történő megtámadhatóságot egyértelműen kizárta, viszont a Ptk. a 4:107. § (2) bekezdés b) pontjában kifejezetten lehetőséget biztosít erre.

4. 'Kényszerű' apakép

Sorrendben a következő apasági vélelem a bírósági határozaton alapuló apasági vélelem, melynek feltétele, hogy az apai hely az előzőekben szabályozott vélelmek alapján betöltetlen legyen. Ennek megfelelően, ha az apai jogállás a házasságon alapuló, a reprodukciós eljáráson alapuló, az elismerésen alapuló vélelem valamelyike alapján betöltött, akkor az apaság bírói úton történő megállapítása iránt per nem indítható. Így – ha az apai jogállás betöltött – előbb a már fennálló apaság megdöntése iránt kell pert indítani, s csak ezt követően kerülhet sor az – új – apaság bírói úton történő megállapítására.

Fontos, hogy a Ptk. két konjunktív feltétel vizsgálata és bizonyítása alapján teszi lehetővé a férfivel szemben az apaság megállapítását: a férfi az anyával a fogamzási időben *nemileg érintkezett,* és az összes körülmény gondos mérlegelése alapján alaposan következtethető, hogy a gyermek ebből az érintkezésből *származik.* Ez utóbbi feltétel az orvostudomány fejlődéséből adódóan meglehetősen könnyen – egyetlen bizonyítékkal[12] – bizonyítható. A jog itt vérségi származást kíván meg,[13] amelyet a DNS-vizsgálat lehetőségének köszönhetően igen nagy, 99,97 %-os valószínűséggel – szinte bizonyossággal – meg lehet állapítani. Ebből adódik az is, hogy a Ptk. a bírósági határozaton alapuló vélelmet megdönthetetlen vélelemként kezeli. Korábban a bírói gyakorlatban jóval szélesebb körű bizonyításra és mérlegelésre volt szükség. Így nagy szerepe volt a tanúvallomásoknak is, például a tanú elmondása szerint a férfi „udvarolt az anyának", „bálban voltak, és innen együtt mentek el", az anya a tanúnak elmondta, hogy „ez alkalommal nemileg érintkeztek";[14] az anyának a testvére vallotta, hogy „egy hajnalon hallotta és látta, amint az alperes az anyától eltávozott" stb.[15]

[12] Vö. BH1993. 619.; BH2000. 18.

[13] Sári Péterné Vass Margit (szerk.): *A családjogi törvény magyarázata*. Budapest, KJK-KERSZÖV, 2002. 727.

[14] BH1983. 362.

[15] BH1979. 269

5. 'Alkalmi' apakép

Hangsúlyozni kell viszont, hogy a Ptk. szerint nemcsak a származás kérdése, de a nemi érintkezés ténye is bizonyítást kell nyerjen. Egyes külföldön történt esetek bizonyítják e kérdésnek a nehézségét. Például egy ügyben a nő és a férfi megállapodtak abban, hogy kapcsolatukból gyermek nem születhet, s bizonyos időszakokban csupán orális úton érintkeznek.[16] A nő azonban egy ilyen alkalommal – megtévesztvén a férfit – az ejakulátumot felhasználta, s később egy kislánynak adott életet. Az anya az apaság megállapítása és gyermektartás miatt indított pert, ahol a genetikai vizsgálat bebizonyította, hogy a gyermek a férfitől származik, s a bíróság a gyermektartási kérelemnek helyt adott. Ez alapján – a hazai jog tükrében – felvetődik a kérdés, hogy az orális közösülés tényét nemi érintkezésnek lehet-e tekinteni? Megkockáztatható a kijelentés, hogy nem, mert alapesetben, biológiailag, egyéb cselekmények nélkül önmagában az orális közösülésből gyermek nem foganhat. A nemi érintkezés hiánya pedig az apasági vélelmek megtámadásakor a Ptk. szerint bizonyítható is. De megemlítendő az is e körben, hogy külföldön állapította már meg bíróság azt – igaz ugyan nem annyira magánjogi, inkább alapjogi szempontból, a reprodukciós szabadság tekintetében –, hogy a férfi reprodukciós jogai az ejakulációval megszűnnek.[17]

Ugyanakkor rögzítendő, hogy amennyiben a nemi érintkezés bekövetkezik – függetlenül a nem kívánt terhesség elleni módszerek használatától –, s az anya a fogamzásgátló szerek használatával kapcsolatban téveszti meg a férfit, az apaság bírói úton megállapítható. A két feltétel megléte esetében tehát az apaság megállapítása független a férfi szándékától, akaratától, az apaságot ilyenkor mintegy kikényszeríti a jog.

A Ptk. kimondja, hogy nem lehet az apaságot megállapítani azzal a férfivel szemben, aki asszisztált reprodukciós eljárásban, annak lefolytatásához hímivarsejtet vagy embriót adományozott, azaz a spermadonorral szemben. Ilyenkor az Eütv.-nek megfelelően a jog célja más, meddő párok gyermekvállalásának elősegítése. Megjegyzendő, hogy e szabály következik abból is, hogy az apaság bírósági megállapításához nemi érintkezés is szükséges, ami ilyenkor nincs meg. Az Eütv. rendelkezéseiből következik, hogy ilyen esetekben a gyermek a genetikai-vérségi származását nem is ismerheti meg, mert a spermium donációja kizárólag anonim formában lehetséges.

---

16 Phillips v. Irons. 883 North Eastern Reporter (2d Series), 1152 (2005); Dawn R. Swink – Brad J. Reich: Cavaet Vendor: Potential Progeny, Paternity, and Product Liability Online. *Brigham Young University Law Review,* No. 4. (2007) 874.

17 Kass v. Kass. 663 New York Supplement (2d series) 581 (1998).

6. Apakép 'szerződéssel'

A nemi érintkezés megléte vagy hiánya szempontjából érdemes kitérni arra, hogy egy férfi csupán szívességből is vállalhatja, hogy ivarsejtet szolgáltat a nőnek egészségügyi intézményen, asszisztált reprodukciós eljáráson kívül. Így egy otthoni, anyatesten belüli *'homemade'*, 'házi', de hangsúlyozottan 'művi' megtermékenyítés is történhet akár az internet adta lehetőségekből fakadóan is bizonyos esetekben.[18] Ebben az esetben a donor személye mindenképpen ismert, és az anyatesten belüli 'művi' megtermékenyítés egészségügyi szolgáltató közreműködése nélkül történik. A külföldi bírói gyakorlat és jogirodalom rávilágít arra, hogy ennek következményeként, hogy az apai – a jogi apai – státusz gyakran kérdésessé válik.

Nem fér kétség hozzá, hogy 'privát' adományozás esetén a donor férfi és a recipiens között megállapodás, szerződés jön létre szóban vagy írásban. Azonban kiterjedhet-e ez a megállapodás a szülői státuszra is? Érvényesen köthetnek-e a felek ilyen szerződést? Mi történjen, ha utóbb a férfi jogilag is a gyermek apja kíván lenni, noha a szerződésben ezt kizárták? Vagy esetleg az anya gondolja meg magát, és kezdeményezni kívánja a donor férfivel szemben az apaság jogi megállapítását. Vagy a gyermek – valamilyen módon – tudomást szerez fogantatásának körülményeiről, és ő kívánja kezdeményezni ugyanezt. Meg lehet-e állapítani bírósági úton az apaságot a férfivel szemben bármelyik fél kérésére, ha a felek annak ellenkezőjében állapodtak meg? S ezek a kérdések gyakran annak következményeként merülnek fel, hogy az e területre vonatkozó jogszabályok hatálya az egészségügyi intézmény közreműködésével történő reprodukciós eljárásokra terjednek ki.

Magyarországon az asszisztált reprodukciós eljárás keretei között hímivarsejt adományozása és felhasználása a jogszabályi környezetből fakadóan jelenleg kizárólag anonim módon történhet. Ez levezethető az egészségügyi törvény vonatkozó rendelkezéseiből. Tehát konkrétan az egészségügyi szolgáltató által kezelt, a donor nevére és lakcímére vonatkozó adat nem, bármely egyéb adat – személyazonosításra alkalmatlan módon – az így fogant gyermek által megismerhető nagykorúságának elérését követően.[19] S e rendelkezésekből az is

[18] Joyce Harper – Emily Jackson – Laura Spoelstra-Witjens – Dan Reisel: Using an Introduction Website to Start a Family: Implications for Users and Health Practitioners. *Reproductive Biomedicine & Society Online,* Vol. 4. (2017) 13.

[19] 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről (a továbbiakban: Eütv.) 179. § (1); 172. § (1)-(3). A recipiens megismerheti például a donor hajszínét, szemszínét, testmagasságát, testsúlyát, vércsoportját, nemzetiségét, az adományozás során végzett orvosi vizsgálatait.

levezethető, hogy maga az anya előtt is ismeretlen a donor, számára is csupán ugyanezek az adatok szolgáltathatók ki.[20]

Megjegyzendő, hogy hazánkban az anonimitás kétarcú jelenség. A petesejtek donációja is sokáig csak anonim módon történhetett, a gyakorlatban azonban ez egy megoldhatatlan problémát vetett fel, ugyanis anyatesten kívüli művi megtermékenyítés során össze kellett hangolni a donor és a recipiens ciklusát, ami szükségképpen azonos egészségügyi intézményben azonos idejű fizikai jelenlétet jelentett, azaz ebben az esetben nem feltétlenül 'véletlenszerűen' ismerhette meg a recipiens a donor személyét. Ebből adódóan a jogalkotó úgy módosította az egészségügyi törvényt, hogy a petesejt adományozásának bizonyos esetekben már nem feltétele az anonimitás, a jogszabály kiterjesztette a petesejt-adományozás lehetőségét bizonyos hozzátartozók, illetve rokonok közötti donációra is, valamint e személyi körön kívül eső, a donor által meghatározott recipiens számára történő adományozásra is. Az orvostudomány ugyanakkor – már a jogszabályi módosítást követően – kifejlesztette az ún. vitrifikációs eljárást, ami gyakorlatilag a petesejteknek a mélyfagyasztását, fagyasztva tárolását jelenti. Ez a hímivarsejtek mélyhűtésével ellentétben sokáig nem létezett (illetve eredményessége csekély volt) biológiai okok miatt. Jelenleg azonban már alkalmazzák, azaz ilyenkor a törvény főszabálya – az anonimitás – az irányadó petesejt-adományozás esetén is, a szűk körű kivételeket leszámítva.[21]

Ahogy korábban szó volt róla, hazánkban a gyermek családi jogállása, az apaság donor hímivarsejt felhasználásakor egyértelműen szabályozott, azt elsőként a házasságon alapuló apasági vélelem dönti el; ha ez nem áll fenn, akkor azt a férfit kell apának tekinteni, aki az anyával – különnemű élettársi kapcsolatuk fennállása alatt – asszisztált reprodukciós eljárásban vett részt, és a származás a reprodukciós eljárás következménye. A Ptk. tiszta helyzetet teremt, mert egyrészt külön apasági vélelmet fogalmaz meg élettársak tekintetében az asszisztált reprodukciós eljárásra vonatkozóan, továbbá az apaság vélelmét csak abban az esetben lehet megtámadni, ha a reprodukciós eljáráshoz az anya férje vagy élettársa nem adta hozzájárulását, egyéb esetben nem, ezen túlmenően pedig a donor apaságának a megállapítását a jogszabály egyértelműen kizárja.[22]

[20] Ezzel a szabályozással hazánk – ellentétben számos európai országgal – az egyesült államokbeli megoldáshoz áll közel, ahol az adományozás gyakran szintén anonim formában történik (ugyanakkor ott lehetőség van a 'privát', nyílt adományozásra is ismert donor által, és a szabályozás is töredékes, ezért az összehasonlítás nehéz. I. Glenn Cohen – Travis G. Coan: Can You Buy Sperm Donor Identification; An Experiment. *Journal of Empirical Legal Studies,* Vol. 10., No. 4. (2013) 2.

[21] Eütv. 171. § (4).

[22] Ptk. 4:107. § (3); 4:103. § (5).

Kérdésként merülhet fel, hogy mi történjék Magyarországon a fent említett 'privát', azaz egészségügyi szolgáltató közreműködése nélkül történő, *'homemade'* művi megtermékenyítés esetén. Az egészségügyi törvény szerint asszisztált reprodukciós eljáráshoz ivarsejtet kizárólag – meghatározott feltételeknek megfelelő – egészségügyi szolgáltatónak lehet felajánlani, természetes személynek közvetlenül nem. Ebből levonható lenne olyan lehetséges következtetés, hogy a törvény hatálya a 'privát' donációra nem terjed ki.[23] Azaz, ha a felek megállapodnak ebben, szerződésük jogszabályba ütközik, így semmis. A lehetséges következtetésen túlmenően viszont, ha a 'privát' adományozás folyományaként gyermek születik, akkor a gyermek tekintetében a hagyományos apasági vélelmek feltételei vizsgálandók. Az anya házassága esetén a házasságon alapuló vélelem beállhat; a reprodukciós eljáráson alapuló vélelem viszont nem; a 'privát' donor tehet apai elismerő nyilatkozatot; bíróság viszont nem állapíthatja meg a donorral szemben az apaságot, mivel ilyenkor – ugyan a származás megállapítható – nem történt a Ptk. szerint előírt nemi érintkezés, amelyből a gyermek származhatna.

7. Apakép és énkép

Szólni szükséges arról, hogy a hímivarsejt-adományozás kötelező jellegű anonim rendszere egy alkotmányjogi-alapjogi kérdést is érinthet. Az anonim donáció előírásával a jogalkotót – mint korábban minden jogalkotót – az a jogpolitikai cél vezérelte, hogy a tradicionális családnak mint kollektív egységnek a védelmét asszisztált reprodukciós eljárást követően is fenntartsa. Ebből fakadóan az egészségügyi törvény szerint a gyermeknek csak ahhoz van joga, hogy a nagykorúságának elérését követően fogamzásának, születésének körülményeit a rendelkezésre bocsátható adatok körére kiterjedő módon megismerje.[24] Ezek az adatok személyazonosításra alkalmatlanok, tehát a gyermek genetikai szülőjének, a donornak a személyét – például nevét, lakcímét – nem ismerheti meg, még akkor sem, ha egyébként érdeklődne felőle.

[23] Eütv. 171. § (2)–(2a). Lehetséges következtetés az is, hogy ellenkező esetben a hímivarsejt megszerzése jogellenes, amely a Btk. 175. § (1) bekezdésébe ütközik: „Aki emberi […] ivarsejtet jogellenesen megszerez […] bűntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő."

[24] Eütv. 179. § (1). Fontos megjegyezni, hogy ezt a tájékoztatást a gyermek vér szerinti szülője, illetőleg a nagykorúságának elérését közvetlenül megelőzően törvényes képviselőjének minősülő személy jogosult megadni. Ugyanakkor nem köteles arra.

A szabályozás alapján azonban adódik a lehetőség az Alkotmánybíróság egy 1991-es határozatában foglaltak átgondolására. (Maga az ügy egy alkotmányjogi panasz nyomán az apasági vélelmekkel foglalkozott, de az asszisztált reprodukción kívüli kontextusban.) Az Alkotmánybíróság kimondta, hogy alkotmányellenesek azok a szabályok, melyek sértik a gyermeknek családi jogállása, vérségi származása tisztázásával kapcsolatos alkotmányos jogát, mert ezzel elütik a gyermeket attól a legszemélyesebb jogától, hogy vérségi származását kiderítse. Rámutatott a Testület, hogy a vérségi származás kiderítése, mindenkinek a legszemélyesebb joga, amely az általános személyiségi jog körébe tartozik. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az általános személyiségi jog részét képezi az önazonossághoz és önrendelkezéshez való jog is. Az önazonossághoz és önrendelkezéshez való jog pedig azt is magában foglalja, hogy mindenkinek a legszemélyesebb joga vérségi származását kideríteni, vérségi jogállását kétségbe vonni vagy felkutatni.[25] A gyermek vérségi származása kiderítéséhez való jogának elvonása az Alkotmánybíróság jogértelmezése szerint tehát alkotmányellenes.

A határozat alapján analógia vonható az asszisztált reprodukciós eljárások során előírt anonim adományozással. A vérségi származás kiderítéséhez fűződő jogot a törvény nem csupán korlátozza, hanem teljes egészében elvonja. A gyermek individuális alapjogai felőli mérlegelés sem maradhat figyelmen kívül, aki – amennyiben tudomást szerez fogantatásának körülményeiről – felnőtt ‘fiktív’ szülőkkel szembesül, s felmerül az ily módon születő gyermek ‘genetikai identitászavarának’ veszélye.

8. ‘Ingatag’ apakép

Az apasági vélelem megtámadása tekintetében ki kell térni arra, hogy a hosszabb ideig tartó bizonytalan családjogi helyzeteket elkerülése céljából a Ptk. egyértelmű határidőket szab, amelyek elévülési jellegűek. Ezek közül kiemelendő, hogy a kiskorú gyermek és az anya (törvényes képviselő) a pert a kiskorú gyermek 3 éves koráig indíthatja meg.

E korlát indoka szintén a fent említett vérségi származás kiderítéséhez fűződő személyiségi jogban, és az erről szóló alkotmánybírósági gyakorlatban keresendő. Mivel a vérségi származás kiderítése és az apaság vitatása az általános személyiségi jog körébe tartozik, így indokolt a gyermek részére biztosí-

[25] 57/1991. (XI. 8.) AB határozat.

tani, hogy nagykorúsága elérését követően maga kezdeményezze a perindítást. Amennyiben ugyanis a kiskorú gyermek törvényes képviselője – az anyja – korlátlanul perindítási jogosultságot kapna, ezzel a gyermeket végérvényesen megfosztaná attól a jogától, hogy vérségi származásának vitatását maga kezdeményezze nagykorúvá válása után. Előfordulhat ugyanis, hogy a szülők kapcsolatának megromlása vagy a házasság felbontása után az anya a gyermeket az apával szemben eszközeként használja fel, s olyan okból kerülne sor az apaság vitatására, amely nyilvánvalóan nem állna a gyermek érdekében. A vérségi származás megismerésének jogát, s annak személyes gyakorlását a gyermektől elvonni alkotmányellenes, ez azonban nem jelenti azt, hogy a vérségi származás kiderítéséhez való jogot ne lehetne korlátozni.

A jogalkotónak tehát összhangba kellett hozni a gyermek családi kapcsolatainak stabilitását és vérségi származásának kiderítéséhez fűződő alkotmányos jogának korlátozását. Ebből kiindulva teszi lehetővé a Ptk. azt, hogy a kiskorú törvényes képviselője, adott esetben az anyja csak a gyermek 3 éves koráig indíthasson pert az apaság megdöntése iránt, elfogadván azt a feltevést, hogy eddig a korig – a gyermek oldaláról nézve – a gyermek és a vélelmezett apa között stabil és biztos kapcsolat még nem alakulhatott ki. A gyermek 3 éves kora után azonban a törvényes képviselő már nem, hanem csak a gyermek nagykorúságát követően maga indíthat pert, maga döntvén el azt, hogy a vélelmezett apjával való kapcsolata vagy a vérségi származásának vitatása fontosabb számára.

Szűk körben lehetőség van az apaság vélelemének a megdöntésére nemperes úton is, amely bizonyos feltételek fennállása esetén jelentősen egyszerűbbé teszi a családi jogállás rendezését. Gyakran előfordul, hogy a férfi és a nő életközössége már megszűnt, de házasságuk még fennáll, viszont a nő már másik férfival él együtt, akitől gyermeke is születik. Mivel a korábbi házassága fennáll, jogilag a gyermek apja a férj lesz, noha az életközösség már több mint 300 napja (vélelmezett fogantatási idő kezdete) megszűnt, amely alapján nyilvánvaló, hogy a gyermek apja nem a férj. Ilyenkor pert kellene indítani a férj apaságának a megdöntésére, s csak ez után kerülhetne sor a gyermek jogállásának a rendezésére azáltal, hogy az anya élettársa apai elismerő nyilatkozatot tesz. Ennél lényegesen egyszerűbb módot biztosít a nemperes eljárás.

Ennek feltétele, hogy házassági köteléken alapul az apaság vélelme, a házastársak életközössége legalább 300 napja megszűnt, és az a férfi, akitől a gyermek ténylegesen származik (rendszerint az anya élettársa), a gyermeket teljes hatályú apai elismerő nyilatkozattal a magáénak kívánja elismerni. Ilyenkor a bíróság nemperes eljárásban a vélelmezett apa (férj), az anya és a gyermeket teljes hatályú apai elismerő nyilatkozattal magáénak elismerni kívánó férfi közös

kérelmére megállapítja, hogy a gyermeknek nem az anya férje vagy volt férje az apja. Ugyanebben az eljárásban kell megtenni az apai elismerő nyilatkozatot is. Ha a bíróság az apaság vélelemének megdöntése iránti kérelmet jogerősen elutasítja, a határozat jogereje nem zárja ki, hogy a felek ezen igényüket a későbbiekben ismételten nemperes eljárásban érvényesítsék, ahogy az sem kizárt, hogy a jogosultak ezt követően peres eljárást kezdeményezzenek.

Gyakorlati következménye lehet ennek, hogy az apasági vélelem megdőlte esetén a vélelmezett apa (jelen esetben a férj) a jogalap nélküli gazdagodás szabályai szerint követelheti a gyermekre fordított költségei és a teljesített tartásdíj megtérítését attól a férfitól, aki teljes hatályú elismerés folytán a megüresedett apai státuszba lépett.[26]

9. Zárszóképp: Szülőkép-kaleidoszkóp

Napjainkban a szülőség tradicionálisan nem csupán két személyt érinthet. Beszélhetünk *'szándékszülőről'* vagy más néven 'kívánságszülőről', akinek eredetileg a szándékában állt a gyermek születése, akinek a szándéka elindította azt a folyamatot, amelyből egy gyermek született. Ez független attól, hogy természetes vagy mesterséges úton történt-e a gyermekvállalás.

Létezik a genetikai vagy *biológiai szülő*, akinek az ivarsejtjéből fogant meg a gyermek. Ez akár egybe is eshet az előzővel, például ha a gyermeknemzés természetes úton történik. Ezektől el lehet határolni a *'szülő' szülőt*, amely kifejezés az anyára mint szülőanyára vonatkozik, ő az, aki kihordja és megszüli a gyermeket. Asszisztált reprodukció esetében viszont lehetséges az is, hogy nincs genetikai kapcsolata a gyermekkel, mert adományozott petesejt igénybevételével történik a megtermékenyítés. Végül használható a *szociális szülő* megjelölés is azon személyekre, akik a gyermeket felnevelik, gondoskodnak róla, de nem feltétlenül van vele biológiai kapcsolatuk. A *pszichológiai szülő* kifejezés is értelmet kaphat ezek alapján.

Ennek megfelelően egy tradicionális családban – a jogi elismertségen kívül – az anyának és apának több kapcsolódási pontja van a gyermekkel.[27] Azonban egy nem tradicionális, hanem alternatív családban mindez már korántsem jelenti azt, hogy a gyermeknek jogilag csak egy anyja vagy egy apja lehet egyidejű-

[26] EBH2010. 2228.

[27] Anne Sanders: Multiple Parenthood: Towards a New Concept of Parenthood in German Family Law. In: Harry Willekens – Kirsten Scheiwe – Theresa Richarz – Eva Schumann (szerk.): *Motherhood and the Law*. Göttingen, Universitätsverlag Göttingen, 2019. 148.

leg,[28] ezen a téren is egyfajta *'de facto' szülő* irányba való eltolódás figyelhető meg.[29] Mindez pedig a jog számára kihívásokkal teli útvesztőket hoz létre.

[28] Korábbi egyesült államokbeli esetek bizonyítják, hogy többféle szülői státuszt ítélhet meg a bíróság adott esetben, például 'pszichológiai' szülői státuszt, 'de facto' szülői státuszt. Ld. részletesen pl. Emily Zapotocny: My Two Mums: California's Supreme Court Decision in K.M V. E.G. and Why Gay Marriage Offers the Best Protection for Same–Sex Families. *Wisconsin Women's Law Journal,* Vol. 21. (2006) 119–125.; John G. New: „Aren't You Lucky You Have Two Mamas?": Redefining Parenthood in Light of Evolving Reproductive Technologies and Social Change. *Chicago-Kent Law Review,* Vol. 81., No. 2. (2006) 781.

[29] Vö. Molnár Sarolta Judit: *A házasság intézményének perspektívái. A köteléket, a tartalmat és az alanyi kört érő kihívások.* Budapest, Pázmány Press, 2022. 260.

A PLATFORMSZABÁLYOZÁS EMBERKÉPE

Az egyéni autonómia és a társadalmi felelősség megjelenése a DSA rendeletben

Papp János Tamás*

1. Bevezetés

Az Európai Unió digitális szolgáltatásokról szóló rendelete[1] (*Digital Services Act,* DSA) egy jelentős mérföldkőnek tekinthető a digitális platformok és szolgáltatások szabályozásában, amely új irányelveket és kötelezettségeket vezet be a digitális tér szereplői számára. A DSA lényeges változást hoz a platformok működésében, különös hangsúlyt helyezve a felhasználói jogok fokozott védelmére és az online tartalmak hatékonyabb szabályozására. Az új jogszabály az átláthatóság és elszámoltathatóság magasabb szintjeit írja elő, aszimmetrikus módon, vagyis részletesebb és mélyrehatóbb szabályokat alkalmazva az óriásplatformokra melyek befolyása különösen meghatározó az online térben. Azáltal, hogy a DSA olyan intézkedéseket vezet be, amelyek elősegítik az átláthatóbb és felelősségteljesebb működést, az Európai Unió egy sokkal robosztusabb szabályozási keretrendszert hoz létre, amely nemcsak a felhasználók érdekeit és jogait hivatott védeni, hanem az európai digitális piac integritását is erősíti. Ennek a tanulmánynak a célja, hogy részletesen bemutassa, milyen emberképre alapoz a DSA, vagyis milyen felhasználói, állampolgári és közösségi értékeket tart szem előtt, illetve hogyan igyekszik védeni az így azonosított emberi és közösségi értékeket.

* Egyetemi adjunktus, Polgári Jogi Tanszék. ORCID: 0000-0001-8682-6900

1 Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/2065 rendelete (2022. október 19.) a digitális szolgáltatások egységes piacáról és a 2000/31/EK irányelv módosításáról (digitális szolgáltatásokról szóló rendelet) HL L 277., 2022.10.27, 1–102. o.

2. Emberkép és emberi méltóság

Koltay András szavait idézve a média világára vonatkozó szabályozás „nem ítélkezik az egyes ember felett, aki lehet öntudatlan médiafogyasztó, vagy öntudatos, cselekvő állampolgár – a médiaszabályozás mindkettő igényeit megpróbálja kielégíteni."[2] Bár a platformszabályozás nem a médiaszabályozás fogalmi rendszerével operál, a közösségi média felületek mára már kétségtelenül a médiaszabályozás alá vont médiaszolgáltatók nyilvánosságban betöltött szerepével versengenek.[3] Az információs társadalom szolgáltatásai az Európai Unió gazdaságának és az állampolgárok mindennapjainak alapvető részévé váltak, amelyeket a polgárok széleskörűen, naponta használnak.[4] A DSA emberközpontú szabályozásként felismeri, hogy az emberek közötti kapcsolatok, az információhoz való hozzáférés, valamint a vélemények megosztása egyre inkább az online térben valósul meg. A rendelet ezt a folyamatot nemcsak elismeri, hanem támogatja is azáltal, hogy az online szolgáltatásokat igénybe vevő személyeket – legyenek azok üzleti felhasználók, fogyasztók vagy egyéb igénybe vevők – egyenrangú felekként kezeli.[5] Ebből következően tehát párhuzamot vonhatunk a médiafogyasztó és a platform-felhasználó emberképe között. Vagyis azt mondhatjuk, hogy az optimális platformszabályozás az érdekvédelem szempontjából szintén nem tesz különbséget az „öntudatlan" felhasználó és a cselekvő állampolgár között. A szabályozás célja elsősorban a felhasználók és állampolgárok jogainak megőrzése kell, hogy legyen, mivel az online térben közvetített információkkal kapcsolatos döntések különös jelentőséggel bírnak az emberek közössége és akár a demokratikus nyilvánosság szempontjából is.[6]

Az emberi méltóság megsértésének tilalma közvetetten a demokratikus nyilvánosság működését biztosítja, nem pedig az egyén közvetlen jogait, így az európai civilizáció alapértékeit védi, kizárva a tisztelet és egyenlő státus elismerését

---

2 Koltay András: A média és a médiajog. David Goldberg – Gavin Sutter – Ian Walden (szerk.): *Media law and practice.* Oxford–New York, Oxford University Press, 2009. 640 p. *Iustum Aequum Salutare,* 2010/2. 97.

3 Gosztonyi Gergely – Lendvai Gergely Ferenc: Az Európai Tömegtájékoztatás Szabadságáról Szóló Jogszabálytervezet 17. Cikkének Kritikai Elemzése. *Médiakutató Médiaelméleti Folyóirat,* 2023/3. 45–47.

4 DSA 1. preambulumbekezdés.

5 DSA 2. preambulumbekezdés.

6 Giancarlo Frosio – Christophe Geiger: Taking Fundamental Rights Seriously in the Digital Services Act's Platform Liability Regime. *European Law Journal,* Vol. 29., No. 1–2. (2023) 38.

megkérdőjelező tartalmakat.[7] Az emberi méltóság védelme szoros összefüggésben áll a felhasználói jogokkal, a tisztességes eljárások biztosításával, valamint az online térben tapasztalható jogsértések elleni fellépéssel. A preambulum szerint[8] DSA egyik központi eleme a jogsértő tartalmak gyors és hatékony eltávolításának elősegítése. Az illegális tartalmak terjedése, például a gyűlöletbeszéd, a zaklatás és a rágalmazás nem csupán az egyéni jogokat, hanem az emberi méltóságot is sérti. A rendelet olyan mechanizmusokat ír elő, amelyek a felhasználók számára lehetővé teszik, hogy bejelentést tegyenek az ilyen tartalmakról, a szolgáltatók pedig kötelesek azokat gyorsan eltávolítani.[9] A tárhelyszolgáltatók kötelesek haladéktalanul intézkedni az olyan bejelentett tartalmakkal kapcsolatban, amelyek veszélyeztetik egyének méltóságát vagy biztonságát.[10] Ezzel összhangban biztosítaniuk kell, hogy a bejelentő magánszemélyek vagy szervezetek időben, megfelelő tájékoztatást kapjanak a bejelentés nyomán hozott intézkedésekről, hiszen az emberi méltóság megőrzése nemcsak a tartalom eltávolítását, hanem az érintett személyek megfelelő tájékoztatását is megköveteli.[11]

Az uniós szinten harmonizált bejelentési és cselekvési mechanizmus azt hivatott biztosítani, hogy minden bejelentés feldolgozása gondos, alapos és nem önkényes módon történjen, ezáltal védve az egyének méltóságát az online térben. Az emberi méltóság tiszteletben tartása azt is jelenti, hogy a mechanizmusok egyenlő bánásmódot, igazságos eljárást és megfelelő tájékoztatást biztosítanak az érintettek számára, különösen azok számára, akik jogellenes tartalmak áldozatává váltak. Az emberi méltóság védelme a bejelentési mechanizmusokban különösen hangsúlyossá válik olyan esetekben, amikor a bejelentett tartalom közvetlenül sérti az egyének integritását vagy biztonságát vagy bűncselekményt valósít meg.[12]

A DSA az online platformok és az online óriásplatformok számára külön kockázatkezelési kötelezettségeket is előír, hogy felismerjék és csökkentsék azokat a rendszerszintű kockázatokat, amelyek veszélyeztethetik a felhasználók biztonságát és méltóságát.[13] A gyűlöletbeszéd, a dezinformáció és a zaklatás terjedése az egyéni és kollektív emberi méltóságot is fenyegeti, hiszen

7 Koltay András: Az emberi méltóság védelmének újabb gyakorlata a médiaszabályozásban. *Iustum Aequum Salutare,* 2023/4. 140.

8 DSA 55. preambulumbekezdés.

9 DSA 16. cikk.

10 DSA 6. cikk.

11 DSA 16. cikk.

12 DSA 18. cikk.

13 DSA 34. cikk.

elősegítheti a társadalom egyes csoportjainak elnyomását, megbélyegzését és dehumanizálását. A kockázatkezelési előírások révén a DSA hozzájárul ahhoz, hogy a platformok ne csupán az egyéni esetek szintjén, hanem rendszerszinten is felismerjék és kezeljék ezeket a fenyegetéseket. Ezáltal a DSA nemcsak az egyéni jogokat, hanem a digitális közösség méltóságát is védi, amelyhez így együtt biztosít egy komplex védelmi rendszert.[14]

3. Az egyéni szabadságjogok és a véleménynyilvánítás szabadsága

Az emberi méltóság védelméből sok egyéb részletjogosultság is levezethető, így vannak akik szorosan az emberi méltósághoz és az ezt biztosító egyéni autonómiához kötik a véleménynyilvánítás szabadságát is.[15] A DSA szabályozása egyszerre hivatott védeni az egyéni ember kifejezési szabadságát és a közösségi diskurzusok szabadságát is azáltal, hogy külön nevesíti a véleménynyilvánítás és tájékozódás szabadságát is mint védendő értékeket.[16] Ezen jogok nevesített védelme eddig nem volt jellemző a platformszabályozás terén, így a szabályozás ezen része mindenképpen megsüvegelendő újításnak számít A DSA célja e kiemelt értékek védelme révén egy olyan digitális közösségi tér megteremtése, amely nemcsak biztonságos és kiszámítható, hanem egyben megteremti a nyilvános viták és demokratikus diskurzus fennmaradásának és fejlődésének alapvető feltételeit is, vagyis a szabályozás remélhetőleg hozzájárul majd ahhoz, hogy a digitális terekben zajló interakciók és információáramlás a demokratikus normáknak megfelelően történjen, ezzel is támogatva az egyéni állampolgári részvételt és a közösségi kohéziót.

A DSA 14. cikkének 4. bekezdése a véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban különösen jelentős szabályozási elemet fogalmaz meg, amely azért is érdekes, mert közjogi normák révén avatkozik be az online platformok és felhasználóik közötti jogviszonyokba, az alkotmányjogi elvek integrálásával a magánjogi szerződésekbe. Ez a rendelkezés azt írja elő a platformok számára, hogy a felhasználói tartalmak korlátozása vagy eltávolítása során kövessék az eljárási gondosság, objektivitás és arányosság elveit. A szabályozás értelmében a platformoknak figyelemmel kell lenniük az érintett felek jogaira és jogos érdekeire,

[14] Frosio–Geiger i. m. 47.

[15] Perry Keller: *Európai és nemzetközi médiajog.* Budapest, Wolters Kluwer, 2014. 52.

[16] DSA 3. preambulumbekezdés.

különös tekintettel a felhasználók alapvető jogaira, így például a véleménynyilvánítás szabadságára, a sajtószabadságra, valamint az Európai Unió Alapjogi Chartájában biztosított egyéb alapvető jogokra. Ezzel a rendelet egyfajta közjogi garanciát teremt, amely biztosítja, hogy az online tartalomszabályozás során a platformok nem sértik meg az alkotmányos alapelveket, és megfelelően mérlegelik a felhasználói jogokat.[17] A rendelkezés normatív tartalma, végrehajtása és valódi szamon kérhetősége a platformokon egyelőre még igencsak kétséges, azonban így is ez a szakasz az egyik legjelentősebb újítása a rendeletnek.[18]

4. Autonómia és átláthatóság

Az emberi méltóság jogából továbbá egyenesen levezethető egyrészről az egyéni autonómia fontossága, másrészről pedig ehhez kapcsolódóan a mellérendeltség, egyenjogúság biztosítása.[19] A DSA rendeletben mindkét aspektus védelme kapcsán találunk példát. A DSA az egyéni önrendelkezés minél szélesebb érvényesülését igyekszik garantálni. A felhasználó autonómiájához a rendelet emberképe alapján nagyon szorosan hozzá tartozik, hogy a lehető legtöbb releváns információval rendelkezzen arról, milyen szabályok vagy alapelvek vonatkoznak a közte és a platform között fennálló jogviszonyra. A DSA ezt különböző átláthatósági előírások bevezetésével kívánja garantálni. A rendelet előírja, hogy a platformok egyértelműen és világosan fogalmazzák meg azokat a szabályrendszereket, amelyek a platform és a felhasználó viszonyát közvetlenül szabályozzák, ami által a felhasználók nem csupán informáltak lesznek az őket körülvevő online környezettel kapcsolatban, hanem lehetőségük nyílik a platformok döntéseinek megfelelő értékelésére, összevetésére és vitatására is, ha úgy érzik, hogy jogszerűtlen volt a velük szemben alkalmazott szankció vagy intézkedés. A közvetítő szolgáltatókra vonatkozó harmonizált követelmények célja, hogy az autonómiával bíró, cselekvő felhasználók világosan megérthessék, milyen szabályok és feltételek mellett veszik igénybe az online platformok szolgáltatásait, valamint elősegítik, hogy a platformok által alkalmazott technikai mechanizmusok át-

[17] DSA 14. cikk (4) bek.

[18] Ld. még ezzel kapcsolatban: Klein Tamás: A DSA alapjogvédelmi mechanizmusa mint alkotmányjogi nóvum. In: Koltay András – Szikora Tamás – Lapsánszky András (szerk.): *A vadnyugat vége? Tanulmányok az Európai Unió platformszabályozásáról*. Budapest, ORAC, 2024. https://doi.org/10.59851/9789632586328_13

[19] Koltay András: Az emberi méltóság védelmének kérdései a médiaszabályozásban és a joggyakorlatban. In: Koltay András: *Tíz tanulmány a szólásszabadságról*. Budapest, Wolters Kluwer, 2018. 122.

láthatók legyenek, és a felhasználók pontos ismeretekkel rendelkezzenek arról, hogy milyen elvek alapján kerül sor a tartalom kezelésére és korlátozására. A DSA ezen felül azt is előírja a platformok számára, hogy rendszeres jelentéseket készítsenek a tartalommoderálási gyakorlatokról. Ezen jelentéseknek tartalmazniuk kell, hogy milyen kritériumok alapján törölnek vagy korlátoznak bizonyos tartalmakat, illetve milyen lépéseket tesznek az illegális tartalom terjedésének megakadályozása érdekében.[20] A platformok számára ez azt jelenti, hogy nem csupán technológiai döntéseikért, hanem azok társadalmi hatásaiért is felelősséggel tartoznak, ugyanis a jelentések útján a nyilvánosság széles köre ismerheti meg ezeket a lépéseket és nem csupán az egyének, hanem a közösségek számára is megjelenik az elszámoltathatóság kérdése.

Az átláthatósági kritériumok célja tehát, hogy a felhasználók minél szélesebb köre legyen tisztában a platformok működési elveivel és az általuk érvényesített tartalmi szabályokkal, ezáltal elősegítve a felhasználók megalapozott döntéshozatalát és védve őket a platformok egyoldalú önkényétől. Az egyértelmű és hozzáférhető szabályzatok megkövetelése jogilag azt biztosítja, hogy a felhasználók nem kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe egy-egy tartalom vagy fiók eltávolítása esetén, hanem a szolgáltatási feltételekből adódóan pontosan értesülnek jogaikról és kötelezettségeikről, azon kérdésekben pedig amelyek kapcsán önállóan lehet hogy nem képesek megalapozott döntéseket hozni, várhatóan a közösség fog tudni segíteni, hiszen az átláthatósági jelentések és a közérthető felhasználási feltételek miatt biztosan lesznek olyan felhasználók vagy kutatók akik kollektív érdekeket szem előtt tartva igyekeznek felvilágosítást adni a felhasználók számára a platformok esetleges visszaélésszerű gyakorlatáról.

Az egyenlőség szempontjából elsősorban azokat a garanciális szabályokat emelhetjük ki, amelyek a platformokkal szemben biztosítanak jogosultságokat a felhasználók számára, ezzel igyekezve megteremteni a megfelelő egyensúlyt a felhasználók és a platformok között. A 17. cikk előírja az online platformok számára, hogy olyan belső panaszkezelési rendszert hozzanak létre, amely lehetővé teszi a felhasználók számára, hogy kifogást emeljenek a platform döntései ellen, például ha tartalmukat eltávolították vagy hozzáférésüket korlátozták. A panaszkezelési rendszer kiépítése és elérhetővé tétele nem csupán a felhasználói jogorvoslathoz való jog gyakorlását teszi lehetővé, hanem biztosítja a platformok döntéshozatalának átláthatóságát és indokoltságát is. A belső panaszkezelési rendszer bevezetése jogi alapot nyújt arra, hogy a felhasználók vitathassák a platformok döntéseit, és ezzel a DSA közvetetten a platformok egyoldalú hatal-

[20] DSA 13. cikk.

mának korlátozására törekszik. A jogorvoslati lehetőségek szélesítése a felhasználók számára biztosított jogok megerősítését is jelenti, mivel lehetőséget ad a felhasználók számára, hogy az általuk vélt jogsértések esetében akár belső panaszkezelés, akár a peren kívüli vitarendezés[21] eszközeivel élhessenek, és ezzel kiegyenlítettebb hatalmi viszonyok jöjjenek létre. A felhasználói bejelentések hatékonyságának biztosítása érdekében a 19. cikk külön rendelkezik a „megbízható bejelentőkkel" való együttműködésről, akik a platformokon megjelenő illegális tartalmak gyors és hatékony eltávolításában segédkeznek. A megbízható bejelentők olyan személyek vagy szervezetek, akik a közösségi érdek védelme érdekében jogosultságot kapnak a platformoktól arra, hogy az illegális tartalmak felkutatásában és bejelentésében közreműködjenek. Ez a rendelkezés két fontos aspektust tükröz: egyrészt az online platformok és felhasználók közötti együttműködés előmozdítását, másrészt az illegális tartalmakkal szembeni közösségi szintű védelem megerősítését. Az ilyen típusú együttműködés hozzájárul ahhoz, hogy a platformok és felhasználók közötti kapcsolat ne csupán jogi keretek között, hanem a közösségi bizalom szintjén is megerősödjön, miközben a platformoknak biztosítaniuk kell, hogy a megbízható bejelentőkkel való együttműködés a felhasználói jogok tiszteletben tartásával történjen. A 23. cikk értelmében az online órásplatformok és keresőmotorok évente részletes átláthatósági jelentéseket kötelesek közzétenni. Ezek a jelentések átfogó betekintést nyújtanak a platformok tartalommoderálási tevékenységeibe, a felhasználói panaszok kezelésének módjába és az egyes esetek kezelésének eredményeibe. E jelentési kötelezettség kulcsfontosságú abból a szempontból, hogy a platformok tevékenységei a felhasználók és a szabályozó hatóságok számára is ellenőrizhetővé válnak, így lehetőség nyílik a társadalom számára is releváns döntések indokoltságának és igazságosságának megítélésére. A kockázatértékelési jelentések közzététele, valamint a potenciális rendszerszintű kockázatok kezelésére tett intézkedések átláthatósága kulcsfontosságú abból a szempontból is, hogy a felhasználók és a társadalom tagjai tisztában legyenek a platformokon jelenlévő esetleges fenyegetésekkel. Az ilyen jelentések nyilvánosságra hozatala révén a platformok nem csupán a jogi követelményeknek tesznek eleget, hanem társadalmi szerepvállalásuk szintjét is emelniük kell, hiszen e kötelezettségek révén számot kell adniuk arról, hogy milyen mértékben képesek a felhasználók tömegeinek biztonságát garantálni.

[21] DSA 21. cikk.

5. Az egyén és a közösség védelme

Ahogy már korábban megállapítottuk, a DSA alapján megalkotott ember- és közösségkép egyaránt koncentrál az online tér közösségi dimenziójára és az egyén jogainak védelmére is. Ezt a kialakult képet tovább árnyalja a preambulum azon megállapítása is, amely szerint a platformok nemcsak üzleti szereplőként, hanem közösségformáló hatalomként is működnek, így felelősségük van abban, hogy a jogellenes tartalmakat kezeljék és a társadalmi kockázatokat minimalizálják.[22] Ez a felelősség azonban nem egyoldalú, hiszen a közösség minden tagjának – üzleti felhasználóknak, fogyasztóknak és egyéb igénybe vevőknek – van szerepe az online tér alakításában, például a platformokon folytatott tevékenységeik, bejelentéseik és visszajelzéseik által. A DSA kimondja, hogy a közösségi tér biztonsága és jogszerűsége érdekében minden fél, így a felhasználók és a szolgáltatók közötti együttműködés szükséges, ezáltal egy közösségi együttműködésen alapuló, integrált, digitális társadalmat vizionál.[23] Az adott szolgáltatás által megcélzott, vagy egy adott szolgáltatást igénybe vevő közösséget többféle módon is lehet értelmezni, lehet őket „összegyűlt emberekként", „megszólított emberekként" vagy akár „egy helyen lévő emberekként" is tekinteni.[24] A DSA a közösség fogalmát olyan dinamikus és jogilag elismert entitásként kezeli, amelynek érdekei és biztonsága szorosan összefonódnak a platformok működésével és a digitális szolgáltatások igénybevételének szabályozásával. A DSA közösségi szemléletmódja egyaránt tükröződik a rendelet célkitűzéseiben, az egyéni jogok és kollektív védelem közötti egyensúly keresésében, valamint azokban a mechanizmusokban, amelyek elősegítik a közérdek érvényesítését és a közösségi kockázatok minimalizálását.

A közösség fogalma a DSA rendszerében alapvetően kettős szereppel bír: egyrészt mint a platformok által szolgáltatott digitális terek természetes közösségi formálója, másrészt mint az ezen közösségek számára biztosított jogok, kötelezettségek és kockázatok hordozója.[25] A közösségre vonatkozó szabályozások tükrözik a platformok azon kettős funkcióját, hogy nemcsak az egyének, hanem a közösségek számára is jogokat és védelmet kell biztosítaniuk, ezzel támogat-

[22] 9. preambulumbekezdés.

[23] 27. preambulumbekezdés.

[24] Denis McQuail: *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Wolters Kluwer, 2015. 481.

[25] Aina Turillazzi – Mariarosalia Taddeo – Luciano Floridi – Frederico Casolari: The digital services act: an analysis of its ethical, legal, and social implications. *Law, Innovation and Technology,* Vol. 15., No. 1. (2023) 83–106. https://doi.org/10.1080/17579961.2023.2184136 101

va a társadalmi kohézió és a közbizalom megerősítését.[26] E közösségi szempont megjelenik az online óriásplatformokkal szemben előírt kötelezettségekben, amelyek egyértelműen a közösség védelmét és érdekeit kívánják szolgálni. Az óriásplatformok esetében a már korábban említett kockázatértékelési és -kezelési kötelezettségek például a közösség jólétére gyakorolt hatások vizsgálatát célozzák, és a platformok számára kötelezővé teszik, hogy tevékenységüket a közösség érdekeinek figyelembevételével folytassák. E kockázatértékelés a rendszerszintű veszélyek feltárására és kezelésére irányul, és célja, hogy a platformok rendszeresen azonosítsák és kezeljék azokat a kockázatokat, amelyek nemcsak az egyéni felhasználókat, hanem a kollektív társadalmi normákat, az állampolgári részvételt és a közérdek védelmét is fenyegethetik. Az ilyen kockázatok közé tartozik például a dezinformáció terjedése, a gyűlöletbeszéd, valamint más olyan jelenségek, amelyek gyengíthetik a társadalmi kohéziót és veszélyeztethetik a demokratikus közösségek alapjait. A DSA a közösséget itt olyan entitásként kezeli, amely jogosultsággal bír a platformok működésének megértésére, és amelynek érdekeit védeni kell a rendszerszintű kockázatok ellen. A közérdek további védelme érdekében a 27. cikk kimondja, hogy az óriásplatformok kötelesek a kockázatok minimalizálására szolgáló kockázatcsökkentő intézkedéseket bevezetni. Az ilyen intézkedések közé tartozhatnak például olyan tartalomkezelési eszközök, amelyek célja, hogy megakadályozzák a dezinformációs kampányok és a társadalmi normákat aláásó tartalmak terjedését, továbbá különös figyelmet fordítanak arra, hogy a közösségi normákat és a közbiztonságot támogató gyakorlatokat alakítsanak ki. A kockázatcsökkentés biztosítása jogi kötelezettségként jelenik meg, és olyan mechanizmusokat von maga után, amelyek a kollektív érdekvédelmet a platformok feladatai közé emelik.

A DSA közösségi szemlélete megjelenik emellett a kutatók különböző adatokhoz való hozzáférésére vonatkozó rendelkezésekben.[27] Ez a rendelkezés lehetővé teszi, hogy a kutatók hozzáférést kapjanak a platformok működéséhez kapcsolódó adatokhoz, így alaposabban tanulmányozhatják a rendszerszintű kockázatokat és a platformok közérdekre gyakorolt hatásait. Az adathozzáférés biztosítása különösen fontos a közérdek szempontjából, mivel lehetővé teszi, hogy a kutatók objektív és átfogó elemzéseket készítsenek a platformok működéséről, és az így szerzett ismeretek alapján javaslatokat tegyenek a közösségi biztonságot támogató szabályozások fejlesztésére. A kutatói hozzáférés is alá-

[26] Anupam Chander: When the Digital Services Act Goes Global. *Berkeley Technology Law Journal,* Vol. 38., No. 3. (2023) 1073.

[27] DSA 40. cikk.

húzza a platformok társadalmi felelősségét, és ennek megfelelően ösztönzi az átláthatóságot, különösen olyan kérdésekben, amelyek a közösségi érdekeket érintik. A kutatói hozzáférés tehát nem csupán az akadémiai kutatások előmozdítását szolgálja, hanem hozzájárul a közösség egészének védelméhez, hiszen az így szerzett információk alapján a szabályozók és a közösség is megalapozottabb döntéseket hozhatnak a platformok társadalmi felelősségére vonatkozóan.

A DSA-ban szereplő, közösséget védő rendelkezések tehát azt a kettős célt szolgálják, hogy megvédjék a közösségek integritását és biztonságát, valamint hogy biztosítsák a közösségi érdekképviselet és jogérvényesítés lehetőségét a platformokkal szemben. A DSA keretein belül ez a megközelítés nem csupán a közösség jogi elismerését tükrözi, hanem a közösségi érdekek jogi védelmét is szavatolja, amelyek így nem függnek a platformok egyoldalú döntéseitől vagy saját érdekeiktől. Ezzel a DSA egy olyan jogi rendszert teremt, amely a közösségre mint jogi érdekérvényesítő félre tekint a digitális térben, ezáltal az emberképét nem csupán az egyéni felhasználók magányos tevékenységére korlátozza, hanem kiterjeszti azt a közösen, közösségben cselekvő felhasználókra.

6. Összegzés

Összességében a DSA a platformok és felhasználók közötti viszonyt olyan jogi keretrendszerrel szabályozza, amelyben a felhasználói jogok védelme, a jogorvoslati lehetőségek biztosítása és az átláthatóság elve alapvető szerepet kap. A DSA ezáltal egy bizalomra épülő közösséget képzel el, amelyben a felhasználók tudatában vannak az őket érintő folyamatoknak, és élvezhetik a digitális tér által kínált szabadságokat. A rendelet célja, hogy megerősítse a felhasználók helyzetét a platformokkal szemben, és egyúttal biztosítsa a platformok elszámoltathatóságát, különösen a tartalommoderálás, a panaszkezelés és az adatkezelés terén. A DSA ilyen módon megpróbál egyensúlyt teremteni a platformok és a felhasználók jogai között, egyaránt szem előtt tartva a digitális szolgáltatások biztonságát és méltányosságát a közösségi normák és egyéni jogok védelmében. A DSA emberképe alapvetően egy olyan társadalom víziójára épül, ahol az egyén jogaiban és szabadságaiban egyenlő, informált és biztonságban érzi magát. Az egyéni jogok és szabadságok megőrzése mellett a rendelet célja egy olyan közösségi tér létrehozása, amely tiszteletben tartja az emberi méltóságot, elősegíti a véleménynyilvánítás szabadságát, és elszámoltatható a kollektív értékek védelme érdekében. A rendelet biztosítja, hogy a platformok ne csak az egyéni felhasználókkal való kapcsolataikért, hanem a szélesebb társadalmi

érdekek megőrzéséért is felelősséggel tartozzanak, ugyanakkor a felhasználók kapcsán is egy olyan emberképet alkot, amelyben az egyének nemcsak fogyasztók, hanem tudatos közösségi szereplők, akiknek alapvető jogaik és felelősségeik vannak az online térben.

AZ ALKOTÓ EMBER VÉDELME

Átalakulóban a szerzői jog emberképe?

Pogácsás Anett*

„Előbb csináld azt, ami szükséges, utána azt,
ami lehetséges, és máris azt fogod csinálni, ami lehetetlen.”
Assisi Szent Ferenc

1. Alkotok, tehát szerző(i jogi jogosult) vagyok

A szerzői jog történetének romantikus verziója minden bizonnyal azzal a felismeréssel venné kezdetét, hogy az emberiség ráeszmélt, az alkotó ember személyiségét ebben a minőségben, az alkotásra tekintettel is védelem illeti, és ezen természetes jogát pozitív jog formájában is megjelenítve ruházta fel szerzői joggal. Bár vannak elméletek, melyek erre a logikára építik a szerzői jog létezésének okát és egyben célját, ezek az elméletek – más, eltérő kiindulópontot képviselő nézetekkel együtt – valójában inkább magyarázni kívánták a már megszületett védelem mozgatórugóit, vagy méginkább, ezzel az aspektussal is megtámogatni létezését. A legcinikusabb megközelítésben: ha már létrejött, ne engedjük el pozitív hozadékait, legfőképpen azt, hogy épp a szerző került a szerzői jogi univerzum középpontjába.

Hiszen az alkotás ténye sokáig nem volt elégséges ahhoz, hogy az szerzői jogot is keletkeztessen. Akkor vált erre tekintettel jogosulttá is az alkotó, amikor a fellendülő kulturális piacon szükség volt egy stabil, jól védhető kiindulópontra, valakire, akitől származtatni lehetett a kizárólagos jogokat. Bár lehetett volna a kialakulásának mozgatórugója, valójában a szerzői jog nem azáltal keletkezett, hogy az állam hosszú évszázadok után felismerte, és elismerte az alkotómunka

* Habilitált egyetemi docens, Polgári Jogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/ 0000-0003-0832-5515

vagyoni értékesíthetőségét: a döntő lépés a mű többszörözéséről való döntési jogosultság, az afeletti rendelkezés kizárólagos jellegének jogi biztosítása volt, „függetlenül attól, hogy kinek a birtokába vagy akár tulajdonába kerülnek is közben a mű példányai."[1] Ahogyan Boytha György igen kifejezően megfogalmazta: „Az alkotásokkal kapcsolatos erkölcsi igények forgalmazási érdek hiányában nem izmosodhattak alanyai joggá."[2]

Az, hogy a szerzői jog kialakulását nem önmagában az alkotó ember léte, illetve az elismerésére való igény indította el, még nem jelenti, hogy a szerzőre egyfajta „erkölcstelen" folyamat legalizálásának eszközeként kellene tekintenünk. Egyrészt a könyvnyomtatás megjelenése nemcsak a többszörözés ipari mennyiségét tette lehetővé: a szabályozatlan közegben hatalmas zavart és méltánytalan helyzetet idézhetett elő, ha egy nyomda komoly befektetésének a megtérülése a versenytársak „szabad rablása" nyomán került veszélybe. Ahogyan Palágyi Tivadar felhívta rá a figyelmet, a kiadónak sok áldozatába és fáradságába került a mű kéziratának megszerzése, kinyomtatása, kiadása, ez a tevékenység is védelemre érdemes[3] – éppen a kulturális befektetés végső haszonélvezői, a műélvező közönség miatt is. Másrészt a rohamos tempóban kialakuló új kulturális piac középpontjába „csöppenő" alkotó ember pozíciója villámgyorsan megerősödött, hiszen nem csak számos elmélet sietett megtámogatni, de több nemzetközi és nemzeti jogszabály is körbebástyázta. Megintcsak a társadalom a haszonélvezője ugyanis, ha az embert – a számára biztosított jogok révén – további alkotómunkára ösztönözzük, amihez a legkülönfélébb irányokból, de a legtöbb megközelítés eljutott.

2. Az ember helye az alkotófolyamatban

A szerzői jog létjogosultságát magyarázó elméletek nem csak időben, de térben is „bábeli képet" mutatnak: az egyes jogrendszerek igen eltérő prioritások mentén fejlesztették tovább szerzői jogi rendszerüket. Ahogy Ujhelyi Dávid kifejti, még a jogirodalomban sincs egységes elmélet kidolgozva,[4] sőt, az is

[1] Boytha György: Bevezetés. In: Benárd Aurél – Tímár István: *A szerzői jog kézikönyve*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 15.

[2] Uo. 16.

[3] Palágyi Róbert: *A magyar szerzői jog zsebkönyve*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 13.

[4] Ujhelyi Dávid: A szerzői jog célja és emberképe a szellemi alkotásokat megalapozó elméletek tükrében. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle,* 2014/5. 35.

jól látszik, hogy ezekből a különféle elméletekből mennyire eltérő irányokba lehetett elindulni. Vegytisztán talán nem is lehet rábukkanni az alaptípusaira, és – ahogyan például Mitchell Longan érvel[5] – egyre kevésbé is tudnának eredeti formájukban valódi igazolást és hatékony működési logikát biztosítani a modern szerzői jogban.

Kizárólagos jog biztosítására a tulajdoni szemlélet tűnt alkalmasnak, a rendelkezés jogát vagy az alkotó munkájának jutalmaként, vagy személyiségéből fakadó nyilvánvaló jogosultságként felfogva. Ez utóbbi szempont a szerzői személyhez fűződő jogokat – köztük a nyilvánosságra hozatalról való döntés jogát – is „kitermelte" egyes jogrendszerekben.[6] A francia jogalkalmazás már egészen korán, az 1900-as évek elején több olyan ítéletről híres, amely ezt a megközelítést követte. Így Charles Camoin festőművész is ezen az alapon kaphatta vissza néhány festményét Francis Carco írótól, aki azokat komoly összegért árveresztette el, ám nem a festőtől vásárolta meg őket – lévén, hogy a művész elégedetlen volt ezen alkotásaival, így széttépte, és a kukába dobta a darabokat –, hanem egy párizsi bolhapiacon egy leleményes eladótól, aki a vászondarabokat a szemetesből kivette és összeillesztette.[7]

> „– Hogy meri ő eladni a képeket, melyek őt meg sem illetik, mert a szemétdombon voltak? Ifjúkori kísérletek e festmények s ártanak művészi hírnevemnek. Kérek ötezer frank kártérítést – fordult a bíróhoz a festő – művészi hírnevem kompromittálása miatt.
> – Szó sincs róla – replikázott az író ügyvédje, – hogy ez a kérés jogos volna. A festő egyszerűen elhagyta a képeket, amit pedig eldobott magától, az nem az övé. Erkölcsileg igen, de tulajdonjogilag nem."[8]

A német filozófusok már világos személyiségi jogi alapot határoztak meg a szerzői jog számára, Kant munkássága a XIX. század végi gondolkodást alapvetően határozta meg a szerzői személyhez fűződő jogok vonatkozásában.[9]

---

5 Mitchell Longan: A System Out of Balance: A Critical Analysis of Philosophical Justifications for Copyright Law through the Lenz of Users' Rights. *Michigan Journal of Law Reform,* Vol. 56., No. 3. (2023) 782. https://doi.org/10.36646/mjlr.56.3.system

6 Tomasovszky Edit: Személyhez fűződő jogok a szerzői jogban. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* (Szerzői jog és iparjogvédelem rovat) 2023. [10]. https://tinyurl.com/yeyutndm

7 Palágyi i. m. 16.

8 M. Gy.: Figyelő. *Művészeti Szalon,* 1928/4–5. 22.

9 Grad-Gyenge Anikó – Sarkady Ildikó: *A média-értéklánc szerzői jogi vonatkozásai.* Budapest, Médiatudományi Intézet, 2012. 24.

Kohler már kettéválasztja a kétféle érdeket és a rájuk épülő jogokat vagyoni és személyhez fűződő jogokra – az előbbit tekintve erősebbnek –,[10] Gierke pedig ennek a kettősségnek az elismerése mellett az utóbbi jogcsokrot helyezi előtérbe.[11] Ennek a dualizmusnak az alapja lényegében a monista elméletekben is megjelenik, azonban az elkülönültségük itt csak elméleti síkon fedezhető fel, azokat elválaszthatatlannak tekintik működésükben.[12]

Nem ez az egyetlen kettősség a szerzői jogban: magának az embernek a helye az alkotófolyamatban legalább ennyire összetett. A szerző egyszerre szolgálja a saját, és a társadalom (különféle) érdekeit. A rendkívül színes kulturális piacon már magának az alkotónak minősülő személynek a szándéka és érdekei is szerteágazók, nem is beszélve a felhasználók különféle kategóriáiról. Ez utóbbi „skatulyák" már nem csak a felhasználás módjától vagy céljától, de a felhasználó tudattartalmától függően is különbözhetnek: az EUB a GS Media ügyben úgy foglalt állást, hogy amikor egy hiperlink elhelyezése haszonszerzési célból történik, az ilyen elhelyezést megvalósító személytől elvárható, hogy meggyőződjön arról, hogy az érintett mű nem jogellenesen lette közzétéve azon az internetes oldalon, amelyre az adott hiperlink vezet. Ez azt jelenti, hogy az EUB vélelmezhetőnek tartja, hogy a link elhelyezése teljesen tudatosan történt, „az említett mű jellegénél és annak interneten való közzétételét illetően a szerzői jogi jogosult esetleges engedélyének hiányánál fogva".[13]

A szerzői jog fejlődése során nem csak a felhasználásnak a fogalma alakul folyamatosan, de a szerzők tábora is egyre népesebbé és heterogénebbé vált. A szabályozástól egyszerre várunk megoldást az influencer által megosztott több terrabájtnyi tartalom védelme, egy hosszú évekig készülő opera, egy munkaviszonyban létrehozott szoftver vagy egy épület homlokzatára készített terv vonatkozásában, holott egészen különböző alkotói pozíciók és igények rajzolódnak ki az egyes esetekben. A szerző a különféle kontextusokban egyszerre jelenik meg mint a kreativitás forrása és a kreativitás akadályozója; a tudás és információ terjesztője és monopolizálója; a komoly alkotómunka elismerésre érdemes, nélkülözhetetlen megvalósítója és a digitális tömegtermelésben sodródó „árnyékjogosult".

---

10 Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest, KJK, 1978. 276.

11 Gyenge Anikó: A szerzői jog metamorfózisai és az editio princeps jogintézménye. *Magyar Jog,* 2003/11. 649.

12 Legeza Dénes: *A kiadói szerződés története a reformkortól 1952-ig.* Szeged, Iurisperitus, 2018. 161.

13 C160/15. sz. GS Media BV kontra Sanoma Media Netherlands BV és társai ügyben 2016. szeptember 8. napján hozott ítélet, ECLI:EU:C:2016:644, 51. pont.

3. Mit várunk ma a szerzői jogtól?

A különféle kialakult elméletek, illetve azok ötvözése nyomán igen magas elvárásokat támasztunk a jogterülettel szemben. A tulajdonjogi megközelítés a szerzők vagyoni jogainak védelméhez megfelelőnek bizonyult, de – ahogyan Kenedi Géza fogalmazott – „vannak olyan testetlen javak is, amelyek a tulajdonjogból vett analógiával nem védhetők, holott azok védelme egyetemes társadalmi érdek és nemcsak a szerző személyes jogérdeke."[14] Az önálló szerzői jog elmélete már ötvözni próbálta ezeket az érdekeket, vagy egységben tartva, vagy duális megközelítést alkalmazva rájuk. Mindeközben az angolszász jogcsalád az utilitarista alapokon fejlődött tovább, más irányt tartva, de nagyon hasonló kérdések mentén tovább formálódva.[15]

Az, hogy mit vártak az egyes gondolkodók a szerzői jogtól, milyen jelleget tulajdonítottak neki, nagyban függött tehát a személyiségi joghoz való viszonyától. Balás P. Elemér úgy vélte, hogy a szerzőnek mind szellemi, mind vagyoni érdekei megóvására irányuló joga benne rejlik az általános magánjogi személyiségi jog tartalmában, és hangsúlyozza, hogy a törvényhozás nem is illetékes dönteni abban, hogy ez a jog a szerzőségénél fogva illeti-e meg a szerzőt, vagy csak a törvény erejénél fogva, hiszen mindenképpen ez a megoldás körvonalazódik, ha gyakorlatiasan mérlegeli és „kellő összhangba hozza az egyéni és társadalmi tényezők jelentőségét a szellemi alkotás létrejövetele körül".[16] A kizárólagos jog tehát a kiindulópont, és ehhez képest mindig a kivételt takarja a korlátozás – a személyiségi jog keretein belül csak ez a szerkezet képzelhető el.[17] Szladits Károly is összegzi ezt a kettősséget: „gyökere a szerzői jognak a személyiségi jogba nyúlik le, technikusan kidolgozott szabályai a dologi joggal rokon vonásokat mutatnak."[18] Világossá teszi, hogy épp a forgalomképes, áruként is szemlélhető szellemi alkotás vezetett a szerzői jog kialakulásához.[19]

Miután az egyes művek nem „légüres" térbe érkeznek, Palágyi Tivadar a szerzői jog egyfajta szociális szerepét is elemzi, ami nem csak a szerző szemé-

---

14 Kenedi Géza: *A magyar szerzői jog. Az 1884:XVI. törvénycikk rendszeres magyarázata, valamint a vele egybefüggő törvények és rendeletek*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1908. 16–17.

15 Mezei Péter: A jogkimerülés intézményének kialakulása és fejlődése az Egyesült Államokban. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle,* 2014/2. 27.

16 Balás P. Elemér: *Törvényjavaslat a szerzői jogról*. Budapest, Magyar Jogászegylet, 1947. 60.

17 Uo. 61.

18 Balás P. Elemér: Általános rész – Személyi jog. In: Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog I.* Budapest, Grill, 1941. 675.

19 Balás P. i. m. 694.

lyes érdekének védelmében mutatkozik meg, hanem annak a biztosításában, hogy az alkotók támaszkodhassanak elődeikre, az ő alkotásaikra.[20] Sőt, a szerzői jogtól azt is kívánjuk, hogy ezáltal, és a védelem korlátozott volta révén magát a „kultúraszervező államot" is szolgálja:

> „[h]árom évszázados tapasztalat, hogy a kizárólagos szerzői jogok a fogyasztó számára sokkal hatékonyabban és olcsóbban termelik ki a kulturális és szórakoztató termékek széles választékát, mint az állami támogatások vagy a mecenatúra. A történelemben soha nem állt rendelkezésre ennyi mű, nem volt ilyen olcsón hozzáférhető szórakozásra, továbbalakításra, mint most."[21]

Folyamatosan érkeztek kritikus hangok az angolszász megközelítéshez is: Alfred C. Yen 1992-ben amellett érvel, hogy az amerikai szerzői jogi elméletet is ki kellene terjeszteni a természetjogi modellre, hiszen ez nem azt jelenti, hogy a gazdasági alapú modellt fel kell számolnunk. Úgy fogalmaz, hogy bár a szerzői jog kétségtelenül gazdasági eszközként működik társadalmunkban, és ez így is kell maradjon, de ettől még nem szabad szőnyeg alá seperni a közgazdaságtani szempontokon kívüli kérdéseket. Létalapja egyszerre a társadalmi jólét előmozdítása és az, hogy „minden egyes ember számára biztosítson egy alapvető emberi jogot."[22] Mint ahogyan az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata rögzíti: „Mindenkinek joga van minden általa alkotott tudományos, irodalmi és művészeti termékkel kapcsolatos erkölcsi és anyagi érdekeinek védelméhez."[23]

A szerzői jogtól tehát azt várjuk, hogy az *embert* a kulturális piacon elfoglalt valamennyi pozíciójában védje, szolgálja – egyszerre adjon ösztönzést a művet létrehozó alkotónak, de támogassa az alkotások továbbgondolását, felhasználást,[24] a kulturális piac élénkségét, a befektetők érdekeinek védelme és munkájuk elősegítése mellett a műélvező közönség és az egész társadalom szolgálatára. Az elvárás világos, de cseppet sem alacsony: egy abszolút win-win helyzetet remélünk, minden oldal számára – ami lényegében nem kevesebbet, mint a világ összes személyét jelenti – hatékony megoldásokkal.

---

20 Palágyi 14–15., 21.

21 Gyertyánfy Péter: Jog nélkül kultúra sem terem – Kultúrpoltika és szerzői jog. *Magyar Jog,* 2006/8. 449–454.

22 Alfred C. Yen: The Interdisciplinary Future of Copyright Theory. *Cardoso Arts & Entertainment,* Vol. 10., No. 1. (1992) 425–426.

23 Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, 27. cikk 2. bek.

24 Christopher S. Yoo: Rethinking Copyright and Personhood. *University of Illinois Law Review,* Vol. 2019., No. 1. (2019) 1049.

4. A lehetetlen mint mellékhatás

Mi változott az utóbbi évekre? Az, hogy személyiségi jogi alapúvá vált a szerzői jog a világ számos jogrendszerében, önmagában feszültséget okozott, ez azonban nem újkeletű probléma. Az elhíresült Wheaton v. Peters ügy kapcsán Craig Joyce keserűen jegyzi meg, hogy a BUE-hoz való csatlakozással az Egyesült Államok addig hatékony eszköze, a „formalitás fenevada" hirtelen „fogatlan tigrissé" vált.[25] A formalitás tilalma ugyanis megerősítette a szerzői jog azon megközelítését, amely szerint az az ember alapvető, az alkotó ember személyiségéből fakadó, természetes joga.[26] A tulajdonjogi megközelítés rendszerébe könnyebben beilleszthető a belépési pont korlátozása, azaz a szerzői jog keletkezésének valamilyen formalitáshoz kötése.[27] Ha a szerzői jog az ember személyiségéből eredeztethető, annak korlátozása egészen más – szűkebb – keretek között képzelhető el.[28] A formalitásmentes oltalom elvére tehát – eredeti célján túl – rácsatlakoztak a szerzői jog alapjellemzőjét és funkcióját is meghatározó és értékválasztást jelentő elvek, célkitűzések is.[29] Így beilleszkedett azon alapelvek rendszerébe, amelyek a cenzúramentes oltalom és a rendezett jogszármaztatás biztosításának igényéből fakadva alakultak ki, és persze a jogviszony sajátosságai indokolták őket, mint a személyhez fűződő és vagyoni jogok összefonódása, vagy a szerzőnek a szerződéskötési folyamatban elfoglalt tipikusan gyengébb pozíciója.[30]

Bár ezt a jogrendszerek közötti feszültséget a szerzői jog megtanulta kezelni, azaz a különböző művek felhasználása a territorialitás és az erős különbségek ellenére mondhatni zavartalanul folyt. Ugyanakkor a szerzői jog céljáról, szerepéről, mozgatórugóiról tovább folyt a tudományos vita – már csak azért is, mert minden egyes új műfaj, új felhasználási mód vagy jelentősebb jogvita esetén meghatározza a fejlődés irányát a jogterületről vallott nézet.[31] Márpedig az

[25] Craig Joyce: „Curious Chapter in the History of Judicature": Wheaton v. Peters and the Rest of the Story (of Copyright in the New Republic). *Huston Law Review,* Vol. 42., No. 2. (2005) 389.

[26] Vö. Mritunjay Kumar: Natural Rights Theory of Copyright Protection. *Ad Valorem, Journal of Law,* Vol. 3., No. 1. (2016) 86.

[27] „[…] the Court had made clear that copyright in the United States, at least respecting published works, was a creature of federal statute only." Joyce i. m. 384.

[28] Jane C. Ginsburg: The Concept of Authorship in Comparative Copyright Law. *DePaul Law Review,* Vo. 52., No. 4. (2003) 1063. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.368481

[29] Oren Bracha: The Ideology of Authorship Revisited. *University of Texas Law, Public Law Research Paper,* No. 82. (2006). http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.869446

[30] Faludi Gábor: A szerzői jog és az iparjogvédelem történeti fejlődése. In: Lontai Endre – Faludi Gábor – Gyertyánfy Péter – Vékás Gusztáv: *Szerzői jog és iparjogvédelem*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2012. 153.

[31] Longan i. m. 779.

angolszász rendszer alapjait jelentő – Jeremy Bentham vagy John Stuart Mill elméletein alapuló – utilitarista megközelítés „következményelvűként" írhatók le, azaz leginkább a szellemi alkotások előállításának ösztönzése mint társadalmi jóléti cél eszközeként fogják fel a szerzői jogot.[32]

Eddig is voltak tapintható jelei a különbségekből fakadó eltérő következményeknek, ám most épp a mesterséges intelligencia kapcsán sejlik fel igazán, hogy komoly jelentősége lehet, hogy az *ember alkotói folyamatban elfoglalt helyét* is máshogyan jelöli ki az egyik, és a másik megközelítés.

A szerzői jogi paradigma jellegadó sajátossága az állandó alkalmazkodás, változás, az eddigiekben a szerzői művek és hasonló teljesítmények továbbítása, felhasználása kapcsán formálódtak újabb mérföldkövek. Most mind az MI bemeneti oldalán (jelesül, hogy felhasználásnak – leginkább többszörözésnek, illetve átdolgozásnak – minősül-e a különféle szerzői művek és teljesítmények használata, vagy csupán egyfajta statisztikai halmazként kell tekintenünk rá), mind a kimeneti oldalán (hogyan kezeljük az emberi alkotómunka eredményeként megszületett művekkel versengő, MI generált és asszisztált tartalmakat) olyan kérdések merülnek fel, amelyek a szerzői jogi felhasználás fogalmát, terjedelmét, ütemét, de egyúttal az alkotói folyamatokat is alapvetően rengetik meg.

Miután a szabályozás mindig igényel némi időt, azaz a folyamatok kilengésének valamiféle nyugvópontra jutását, jelenleg a bírói gyakorlattól, sőt, még azt megelőzően is a kulturális piac szereplőinek magatartásától várhatunk válaszokat, vagy legalábbis azt, hogy kirajzolja a jövőbeli irányokat. Így például az Artisjus a mesterséges intelligencia használatával létrejött (itt: asszisztált) művekhez külön bejelentőlapot bocsátott rendelkezésre, amelyen a szerző maga nyilatkozik az alábbiak szerint: „[a]lulírott nyilatkozom, hogy a műbejelentett mű létrehozásában természetes személyként én vettem részt, az az én saját alkotásom, mindemellett a mű megalkotásakor mesterséges intelligenciát használtam fel."[33] Ugyan ez jelenleg leginkább egyfajta önbevalláson alapuló (fél)megoldás, az ellenőrzésére sem eszköz, sem kapacitás nem mutatkozik, ugyanakkor jelzi, hogy a zenei jogkezelés szempontjából (sem) mindegy, és a jogdíjfelosztásra is komoly hatása lehet annak, ha az alkotói folyamat máshogyan alakult az eddig megszokottnál.

---

[32] Caterina Sganga: The Theoretical Framework of Copyright Propertization: History, Challenges and Opportunities. In: Caterina Sganga: *Propertizing European Copyright*. Cheltenham, Edward Elgar, 2018. 19. https://doi.org/10.4337/9781786430410.00008

[33] Artisjus: Műbejelentő nyomtatvány mesterséges intelligenciával készült művek bejelentésére. https://www.artisjus.hu/szerzoknek/mubejelentes/nyomtatvanyok-2/

Továbbmenve, az Artisjus 2024 novemberében javaslatot fogalmazott meg arra nézve, hogy az MI-zenék kereskedelmi felhasználása esetén a közös jogkezelők a jogvédett művek felhasználása után járó jogdíjakkal azonos mértékű jogdíjat szedhessenek. Ezt tartják megfelelő eszköznek a kimeneti oldal kapcsán, amelyet az így létrehozott tartalmakat felhasználó vállalkozások fizetnének meg, míg a bemeneti oldalon az MI-fejlesztő cégeket terhelné egy tervezett jogdíj.[34] Hogy mennyire lenne kivitelezhető, és egyáltalán reális elképzelés-e, azt ők maguk – és a nemzetközi porond esélyeit latolgatva a szakirodalomban mások is[35] – boncolgatják. Azt viszont jól mutatja, hogy ebben az új közegben is keresnünk kell az *embert* az alkotói folyamatban – akár önálló, a szerzői jogon kívüli, kulturális alapokról érkező jogalkotói megoldásokkal. Bár a módszer, az eszköz és a megoldási lehetőségek eltérőek lehetnek, de valamennyi elméleten nyugvó rendszerben be kell látni, hogy alkotó ember nélkül nem értelmezhető a kultúra, még ha a kulturális piac számos szegmense jó hatásfokot is ér el kortárs alkotók nélkül. Azaz lényegében az alkotó ember személyiségét a középpontba helyező, és az utilitarista megközelítés is (ismét) azonos eredményre kell vezessen, legalábbis a hosszútávú érdekeket szemlélve még akkor is, ha most egészen másként látják az ember helyzetét és az MI-be ötvözött emberi kultúrát. A kiéleződött és több irányból jelentkező verseny lépéskényszerbe hozza a jogrendszereket az – ahogyan Faludi Gábor fogalmazott – „virtuális utánzás" kapcsán, a nemzetek feletti egységesítésnek azonban különösen nagy jelentősége lenne, túl az uniós harmonizáción.[36]

Az optimista álláspont szerint az MI 'kapóra jöhet' atekintetben, hogy az emberi alkotómunka rangját megerősítse, valamiféleképpen megemelve, vagy legalábbis megkettőzve a szerzői jogi belépési küszöböt.[37] Bár most még a *szükséges* lépések megtételére is alig vagyunk képesek, fel kell térképezni a *lehetséges* irányokat – és akár a sürgetőnek tűnő tünetek kezelésén túl egyúttal a szerzői jog régóta fennálló, akut betegségére is gyógymódot remélhetünk. Talán nem *lehetetlen*!

[34] Szinger András: Mesterséges intelligencia a zeneiparban – díjazzuk? *Artisjus Blog,* 2024. november 19. https://dalszerzo.hu/2024/11/19/mesterseges-intelligencia-a-zeneiparban-dijazzuk/

[35] Ficsor Mihály: A WIPO válaszára várva – mesterséges intelligencia és a nemzetközi szerzői jog. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle,* 2024/5. 219.

[36] Sganga i. m. 19–20.

[37] Ld. pl. Gyertyánfy Péter: A hollywoodi takácsok és a szerzői jog. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle,* 2024/5. 225.

GONDOLATOK A MAGYAR BÍRÓSÁGI ILLETÉKFIZETÉSI ÉS KÖLTSÉGKEDVEZMÉNYI RENDSZER MEGÚJÍTÁSÁHOZ AZ OSZTRÁK ÉS A NÉMET SZABÁLYOZÁSI MODELL FIGYELEMBEVÉTELÉVEL

Suri Noémi*

1. Bevezetés

A magyar állami jogi segítségnyújtó rendszer szabályozása a 2003-ban lefektetett alapokon nyugszik. Ahogyan arra a 2000-es évek elején Kengyel Miklós rámutatott, Magyarország európai uniós csatlakozásának egyik elengedhetetlen feltétele volt „[…] a megfelelő színvonalon működő állami jogi segítségnyújtó rendszer létrehozása."[1] Az új polgári perrendtartás megalkotása során mind a jogtudomány, mind a jogalkalmazás képviselői egyetértettek abban, hogy az 1952. évi Pp. költségkedvezményi rendszer megújításra szorul, a meglévő szabályozás egyszerűsítése, a kedvezmények fajtáinak rendszerbe sorolása nélkülözhetetlen.[2] Az új polgári perrendtartás költségkedvezményeket érintő szabályozása érdemeként emelhető ki, hogy a törvény immáron „teljes körűen és rendszerbe foglaltan felsorolja a kedvezmények fajtáit, leírja azok lényeges

* Egyetemi docens, Polgári Eljárásjogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1074-3783

1 Kengyel Miklós: *A magyar polgári eljárásjog.* Budapest, Osiris, 2008. 184.

2 Juhász Edit – Cserba Lajos – Kovács Anikó – Király Lilla – Nagy Adrienn – Pomeisl András – Pribula László – Simon Károly László – Szécsényi-Nagy Kristóf – Szőcs Tibor: A perköltségre vonatkozó perrendbeli szabályozás megújítása. In: Németh János – Varga István – Cserba Lajos (szerk.): *Egy új polgári perrendtartás alapjai.* Budapest, HVG-ORAC, 2014. 215–304.; továbbá Az új polgári perrendtartás koncepciója: 8. sz. melléklet. 2015. január 14. https://tinyurl.com/mpsajj46

tartalmát, meghatározza azok fogalmát, rendezi azok időbeli hatályát és meghatározza az engedélyezőt".[3]

A COVID világjárvány okozta gazdasági recesszió, majd az ukrán-orosz háború Magyarországot érintő negatív gazdasági hatásai megkérdőjelezhetetlenek, és minden kétséget kizáróan az évről évre egyre csökkenő tendenciát mutató induló polgári peres eljárások számában is leképződnek. A gazdasági, esetlegesen erkölcsi válsághelyzetekben újra- és újra előtérbe kerül, egyben felértékelődik az államnak a joghoz való jutás biztosításában betöltött szerepe. Így jelen tanulmány célja az osztrák és a német illetékfizetési és költségkedvezményi rendszerek bemutatása a „jó gyakorlatok" összegyűjtésének szándékával, mely esetlegesen muníciót adhat a jogalkotó számára a hatályos szabályozás továbbfejlesztéséhez.

2. A szabályozási környezet átgondolásának szükségessége

Az új polgári perrendtartás hatálybalépésével egyidejűleg módosult, illetve azóta is folyamatosan módosul a bírósági illetékfizetési kötelezettséget szabályozó, illetve a költségkedvezményi rendszerét érintő, vagy arra kiható magyar joganyag. Az utolsó módosítások körében kiemelendő a bírósági eljárási illeték illetékbélyeggel történő megfizetésének 2024. január 1-jei hatállyal történő kivezetése, ezzel egyidejűleg az elektronikus kapcsolattartásra nem kötelezett fél részére a készpénz-átutalási megbízás használatának biztosítása a bírósági eljárási illeték lerovása során. Pozitívumként értékelhető, hogy a jogalkotó az igazságszolgáltatáshoz való minél könnyebb hozzáférés biztosítása terén is reagál, egyben törekszik lépést tartani az információs technológia egyre erősödő térnyerése által generált gazdasági (társadalmi?) fejlődési iránnyal, ugyanakkor a szerzőben e sorok megírása során az újabb módosítás a szabályozási környezet átgondolásának szükségességének kérdését veti fel.

A fenti hivatkozás szerint az új Pp. immáron rendszerbe foglalja és nevesíti a költségkedvezmények fajtáit, ugyanakkor a polgári peres és nemperes eljárásokban mind az igényérvényesítők, mind az engedélyezők számára továbbra is nehézséget jelent a különböző jogszabályokba ágyazott kapcsolódó joganyagoknak történő megfelelés. A bírósági illetékfizetési kötelezettséget előíró, illetve a költségkedvezményi rendszert meghatározó hatályos jogforrások között

[3] Havasi Péter: Költségkedvezmények. In: Petrik Ferenc (szerk.): *Polgári eljárásjog I–II. – új Pp. – Kommentár a gyakorlat számára*. (E-kiadvány.) Budapest, Orac, Jogkódex adatbázis. https://jogkodex.hu/doc/1089485

– a teljesség igénye nélkül – elsődlegesen irányadó jogszabályok között a polgári perrendtartáson túl, a jogi segítségnyújtásról szóló 2003. évi LXXX. tv, az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény, a költségmentesség és a költségfeljegyzési jog polgári és közigazgatási bírósági eljárásban történő alkalmazásáról szóló 2017. évi CXXVIII. törvény (a továbbiakban: Kmtv.), a díjfizetési jog engedélyezésének alapjául szolgáló körülmények igazolásáról, valamint a fizetési meghagyásos eljárással összefüggő költségek előlegezéséről, megfizetéséről és behajtásáról szóló 27/2017. (XII. 27.) IM rendelet, továbbá, a jogi segítségnyújtás keretében igénybe vehető támogatások iránti kérelem tartalmára és a támogatások igénybevételére vonatkozó részletes szabályokról szóló 28/2017. (XII. 27.) IM rendelet (a továbbiakban: Jskim.), a polgári és közigazgatási bírósági eljárás során meg nem fizetett illeték és állam által előlegezett költség megfizetéséről szóló 30/2017. (XII. 27.) IM rendelet, a pártfogó ügyvéd, az ügygondnok és a kirendelt védő részére megállapítható díjról szóló 32/2017. (XII. 27.) IM rendelet, valamint a 44/2004. (XII. 20.) PM rendelet az eljárási illetékek megfizetésének és a megfizetés ellenőrzésének részletes szabályairól emelhető ki. A hazai szabályozási környezettel összevetve és párhuzamba állítva Ausztriában a polgári és bírósági eljárásban az eljárás lefolytatásával összefüggő illetékfizetési kötelezettség alapvető szabályait a bírósági illetékekről szóló törvény[4] tartalmazza. E jogszabály határozza meg az illeték alapját és az egyes eljárásokban fizetendő illetékek mértékét. Ezen túlmenően háttérjogszabályként az Illetéktörvény[5] rendelkezései is irányadók. A költségkedvezmények szabályozása a GGG-ben és a ZPO-ban található.

Németországban a polgári és közigazgatási bírósági eljárásban fizetendő illetékfizetési kötelezettségről a Bírósági költségekről szóló törvény (GKG)[6] rendelkezik, a költségkedvezmények szabályozásának jogforrásai között a ZPO és BerHG[7] rendelkezéseit kell megemlíteni.

---

4 Gerichtsgebührengesetz – GGG: Gerichtsgebührengesetz BGBl. Nr. 501/1984 zuletzt geändert durch BGBl. I Nr. 179/2023. https://tinyurl.com/ye28vbcy

5 Gebührengesetz 1957 (GebG): Gebührengesetz 1957 (GebG) StF: BGBl. Nr. 267/1957 (WV). https://tinyurl.com/4b3nenyy

6 Gerichtskostengesetz (GKG) – Gerichtskostengesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 27. Februar 2014 (BGBl. I S. 154), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 14. Dezember 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 365) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/gkg_2004/GKG.pdf

7 Gesetz über Rechtsberatung und Vertretung für Bürger mit geringem Einkommen (Beratungshilfegesetz – BerHG): Beratungshilfegesetz vom 18. Juni 1980 (BGBl. I S. 689), das zuletzt durch Artikel 12 des Gesetzes vom 25. Juni 2021 (BGBl. I S. 2154) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/berathig/BerHG.pdf

3. A polgári bírósági eljárásban az eljárás lefolytatásával összefüggő illetékfizetési kötelezettség alapvető szabályai Ausztriában és Németországban

Annak érdekében, hogy a költségkedvezmények szabályozására vonatkozó osztrák és német jó gyakorlatokat feltárhassuk, nélkülözhetetlenek tartom az illetékfizetési kötelezettség alapvető szabályainak tisztázását és bemutatását.

Az osztrák rendszerben a polgári (és közigazgatási) peres és nemperes eljárásokban egyaránt tételes átalány illetékeket határozott meg a jogalkotó. A bírósági illetékekre irányadó tarifarendszer áttekintését követően megállapítható, hogy a szabályozás értékarányos megközelítésű, nem határoz meg maximálisan fizetendő összeget, hanem sávosan rögzít tételes fix összegeket.

A GGG. a polgári peres eljárásra nézve 3 tarifatételt rögzít, az 1. tarifatétel az elsőfokú peres eljárásra, 2. tarifatétel a másodfokú fellebbezési eljárásra, a 3. tarifatétel a harmadfokú eljárásra, beleértve a felülvizsgálati eljárást is irányadó. A 4. tarifatétel a végrehajtási eljárásra, az 5. tarifatétel a fizetésképtelenségi eljárásokra, illetve az egyes reorganizációs eljárásokra vonatkozik. A 7. tarifatétel a bírósági hatáskörben lévő nemperes eljárásokra irányadó. A 8. tarifa tétel a hagyatéki bíróság hatáskörébe tartozó eljárásokra vonatkozik. A 9. tétel tárgyi hatálya az ingatlan-nyilvántartási ügyekre terjed ki.

A 10. tarifa tétel tartalmazza a cégnyilvántartási és hajózási nyilvántartási ügyekre irányadó illetékeket. A 11. tétel okiratok hitelesítése, okiratok nyilvántartásba vételére vonatkozik. A 12. tétel a személyi állapotot érintő bírósági nemperes eljárások, és a házassági vagyonjoggal kapcsolatos bírósági nemperes eljárásokra irányadó, a 12a pedig az ehhez kapcsolódó jogorvoslati eljárásokra. A 13. tétel a magánvádas büntető eljárások, 13a Szabadalmi Hivatal határozatai ellen benyújtott jogorvoslati eljárások, 14. egyes bírósági szolgáltatási díjak: tanúsítványok, apostille stb.; 15. minden további a 14. tarifatétel alá nem eső további kiadmányokért fizetendő illetékek.

Németországban a GKG 1. §-a szerint e jogszabály valamennyi rendes polgári és közigazgatási bírósági eljárásra irányadó, beleértve a jogorvoslati eljárásokat is. Az illeték alapjának meghatározása során a főszabályt a GKG 3. § (1) bekezdése tartalmazza: Amennyiben a törvény másként nem rendelkezik, az illeték mértéke a jogvita tárgyának értékétől függ. A német szabályozási modell az un. rögzített perköltség rendszer talaján áll, vagyis a törvényben meghatározott tételes illetéket kell értékhatárokhoz rendelten megfizetni a GKG 34. §-ban rögzített szabályok szerint. Az illeték alapja a perben vitatott követelés összege a GKG 2. számú melléklete szerint.

4. A költségkedvezmények rendszerének szabályozása Ausztriában – az osztrák modell

Ausztriában a költségkedvezmények rendszerét, jogalapját és eljárási szabályait a ZPO 63–73. §-ai rögzítik. A költségkedvezmények mind a természetes, mind a jogi személyeket egyaránt megilletik. A költségmentességet részben vagy egészben meg kell adni a félnek, amennyiben a fél nem képes az eljárás lefolytatásának költségeit a szükséges tartás károsodása nélkül fedezni, és a tervezett peres eljárás vagy jogi védekezés nem tűnik nyilvánvalóan szándékosnak vagy alaptalannak. Szükséges tartásnak minősül az a tartás, amelyet a fél saját maga és családja egyszerű életviteléhez szükséges, amelynek biztosításáért felelős [ZPO 63. § (1) bekezdése].

A költségkedvezmények a jogi segítségnyújtás alábbi formát foglalják magukba, vagyis a ZPO 64. § -a a *következő* kedvezményeket nevesíti:

1. Ideiglenes mentesség az alábbiak megfizetése alól (vagyis a magyar dogmatikai rendszernek megfeleltetve tartalmilag ez a költségfeljegyzési jogot jelenti, tulajdonképpen a költségek előlegezése alóli mentesség):
   a) bírósági illetékek és egyéb, a szövetségi törvény által előirányozott állami illetékek;
   b) a bíróságon kívüli hivatalos cselekmények költségei;
   c) a tanúk, szakértők, tolmácsok, fordítók és ülnökök díjai és költségei;
   d) a hirdetményekkel kapcsolatos költségek;
   e) a törvényes képviselő költségei;
   f) a bíróság által kijelölt törvényes képviselő, illetve a fél által megbízott ügyvéd vagy képviselő szükséges készpénzköltségei.
2. Mentesség a perköltség-biztosíték letétele alól.
3. Kötelező jogi képviselet esetén ügyvéd ideiglenes ingyenes kirendelése, mely esetében a jogi képviselő részére nem kell meghatalmazást adni, kivéve az egyezségkötés és a jogról való lemondást.
4. Ha olyan ügyben, amelyben a törvény nem írja elő a kötelező jogi képviseletet, és a félnek nincs jogi képviselője és a pert a fél lakóhelye szerinti járásbíróságon kívüli bíróság előtt kell megindítani, arra vonatkozó jog, hogy a keresetet a költségmentesség iránti kérelemmel együtt a fél lakóhelye szerinti járásbíróságnál jegyzőkönyv felvétele útján előterjeszthesse, és kérje, hogy ezt a jegyzőkönyvet küldjék meg az eljáró bíróságnak, és hogy ez utóbbi jelöljön ki egy bírósági

ügyintézőt vagy egy joggyakornokot, aki a szóbeli tárgyaláson térítésmentesen képviseli a felet;

5. Ha a bíróság elrendeli a fél személyes meghallgatását a tényállás tisztázása céljából, a fél szükséges utazási költségeinek megtérítését foglalja magába.[8]
6. A költségkedvezmény tárgyában a bíróság kérelemre, vagyis nem hivatalból, végzéssel határoz. A végzés ellen fellebbezésnek van helye. A költségmentesség terjedelme és tartalma a kérelmező jövedelmétől vagy vagyonától függ, és mindig egyedileg kerül meghatározásra.[9]

Hasonlóan a magyar eljárásjogi dogmatikai rendszerhez, Ausztriában is az illetékkedvezmények a jogi segítségnyújtás részeként a költségkedvezmények rendszerében helyezkednek el. Ennek megfelelően a szabályozás jogalapját egyrészről a ZPO,[10] másodsorban a GGG rendelkezései teremtik meg.

A ZPO 64. § (1) bekezdés 1. pontja rögzíti, hogy a költségkedvezmény első nevesített fajtája az illetékmentesség. Az illetékmentesség hatálya az egész eljárásra kiterjed, vagyis abban az esetben, ha a bíróság a fél részére az elsőfokú eljárásban illetékmentességet állapít meg, az a jogorvoslati eljárásokra és a végrehajtási eljárásra is irányadó lesz.

Az illetékmentesség tartalmi szabályozását a GGG 8, 10, 11, 12 és 13. §-a tartalmazzák. A jogszabály az illetékmentesség két fajtáját különbözteti meg: a személyes és a tárgyi illetékmentességet. A személyes illetékmentesség tartalmilag mindig az adott személyre vonatkozik, a tárgyi illetékmentesség a jogügyletre, azaz a személyes illetékmentességgel ellentétben ez a mentességi rendelkezés nem csak egy személyre, hanem az adott jogügyletben érintett valamennyi személyre egyaránt kiterjed. A személyes illetékmentesség a GGG 8. és 10. §-i alapján csak arra a félre vonatkozik, akinek a bíróság illetékmentességet engedélyezett, és ez nem száll át a jogutódokra (pl. örökösökre).

Ha az illetékköteles beadványt egy vagy több illeték fizetésére kötelezett fél (pertárs) és egy illetékmentességben részesült fél terjeszti elő, az illeték fizetésére kötelezett félnek az illeték teljes összegét meg kell fizetnie. Ugyanez vonatkozik az egyes kiadmányokra is.

8 Ld. ZPO 64. § (1) bekezdését. https://tinyurl.com/dm6acsk2

9 https://www.oesterreich.gv.at/themen/dokumente_und_recht/zivilrecht/2/Seite.1010330.html

10 Gesetz vom 1. August 1895, über das gerichtliche Verfahren in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten (Zivilprozessordnung – ZPO). StF: RGBl. Nr. 113/1895. https://tinyurl.com/29hmvhju

A törvény személyes illetékmentességet határozott meg az Osztrák Állam, az un. bírósági felügyelők *(Gerichtskommissäre)*, az egyes biztonsági és rendvédelmi szervek, valamint Igazságügyi Támogatási Ügynökség *(Justizbetreuungsagentur)* számára.

Személyes illetékmentességet alapozhat meg az az eset, ha a fél személyi, jövedelmi, vagyoni helyzetére tekintettel nem tudja fedezni az eljárás lefolytatásának költségeit a szükséges tartás sérelme nélkül. A szükséges tartás fogalmát a ZPO 63. § (1) bekezdés 1 pontja) határozza meg, mely szerint szükséges tartásnak minősül az a tartás, amelyet a fél saját maga és családja egyszerű életviteléhez szükséges, amelynek biztosításáért felelős. További feltétel, hogy a tervezett peres eljárás vagy jogi védekezés nem tűnik nyilvánvalóan szándékosnak vagy alaptalannak.

Az EheG.[11] 55a. §-a szerinti házasság felbontására irányuló eljárás és az EheG 55a. § (2) bekezdése szerinti megállapodás kérelme díjmentes annak a félnek, akinek vagyona nem haladja meg a 4944 euro összeget, és akinek éves jövedelme nem haladja meg a 14 834 euro összeget.

Tárgyi illetékmentesség illeti meg a felet:

- munkajogi perekben 2500 euros értékhatárig elsőfokon, másodfokon és a felülvizsgálati eljárás során is,
- végrehajtási eljárásban és az ahhoz kapcsolódó jogorvoslati eljárásokban 2500 euros értékhatárig,
- az egyes közhiteles nyilvántartásokból való törlés esetén, ha a hatóságnak az eljárási cselekményt hivatalból kellett volna foganatosítania,
- az ingatlan-nyilvántartási bejegyzés javítása (helyesbítés) során,
- A Könyvvizsgálói Egyesület által nyújtott tájékoztatás illetékmentes.

Amennyiben a törvény másként nem rendelkezik, illetékmentes:

a) Az UbG[12] és a HeimAufG[13] hatálya alá tartozó eljárások,

[11] Ehegesetz – dRGBl. I S 807/1938 zuletzt geändert durch BGBl. I Nr. 125/1999. https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Bundesnormen/NOR12041166/NOR12041166.pdf

[12] Bundesgesetz über die Unterbringung psychisch kranker Personen in Krankenanstalten (Unterbringungsgesetz – UbG) StF: BGBl. Nr. 155/1990 (NR: GP XVII RV 464 AB 1202 S. 132. BR: AB 3820 S. 526.) https://tinyurl.com/44tdt7p8

[13] Bundesgesetz über den Schutz der persönlichen Freiheit während des Aufenthalts in Heimen und anderen Pflege- und Betreuungseinrichtungen (Heimaufenthaltsgesetz – HeimAufG) StF: BGBl. I Nr. 11/2004 (NR: GP XXII RV 353 AB 378 S. 46. BR: 6966 S. 705.) https://tinyurl.com/5cn5en2c

b) A tuberkulózisról szóló törvény[14] és a járványügyi törvény[15] szerinti eljárások,
c) Származásra vonatkozó nemperes eljárások (AußStrG[16] 81.§)
d) Kiskorú gyermek örökbefogadására és az ilyen külföldi határozatok elismerésére vonatkozó eljárások,
e) A felügyeleti jog és a személyes kapcsolattartás szabályozására vonatkozó nemperes eljárások (AußStrG 104. §),
f) A gyermekek jogellenes elviteléről szóló Hágai Egyezmény szerinti eljárások (AussStrG 111a. és azt követő §-ok),
g) Felnőttek védelmét szolgáló eljárások (AußStrG 116a. §),
h) Családi jogállás rendezésére irányuló eljárások.

Fentieken túlmenően illetékmentes:
a) a bíróság, az ügyészség vagy valamely igazságügyi igazgatási hatóság által a feleknek vagy az eljárásban részt vevő más feleknek hivatalból kézbesített iratok kiadmánya; hasonlóképpen azok újbóli megküldése a jogerő beálltának igazolásával;
b) az ügyirat másolatának kiállítása a közigazgatási segítségnyújtás keretében a jogalkalmazásban eljáró jogi személyek és a parlamenti vizsgálóbizottságok számára;
c) az ügyirat másolatának kiállítása ügyvédek számára a büntetőeljárásban jogi tanácsadóként végzett munkájuk keretében;
d) a teljes iratmásolat első alkalommal történő kiállítása a gyermekjogi tanácsadók számára az AußStrG 104a. § (3) bekezdésének hatálya alatt, ezt követően havonta, illetve különleges okokból korábban is kiegészítésre kerülhet;
e) a joggyakornokok képzési bizonyítványainak és értékeléseinek (RPG[17] 8. §), valamint a bírójelöltek képzési státuszának értékeléséről

[14] Tuberkulosegesetz – BGBl. Nr. 127/1968 zuletzt geändert durch BGBl. I Nr. 104/2020. https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Bundesnormen/NOR40226612/NOR40226612.pdf

[15] Epidemiegesetz 1950. BGBl. Nr. 186/1950 zuletzt geändert durch BGBl. I Nr. 69/2023. https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Bundesnormen/NOR40253519/NOR40253519.pdf

[16] Bundesgesetz über das gerichtliche Verfahren in Rechtsangelegenheiten außer Streitsachen (Außerstreitgesetz – AußStrG) StF: BGBl. I Nr. 111/2003 (NR: GP XXII RV 224 AB 268 S. 38. BR: AB 6895 S. 703.). https://tinyurl.com/mr25e2sw

[17] Rechtspraktikantengesetz – BGBl. Nr. 644/1987 https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Bundesnormen/NOR11002823/NOR11002823.pdf

(RStDG[18] 12. §) készült másolatok vagy kinyomtatott példányok bemutatása;

f) a fizetésképtelenségi szakértő részére kiállított hiteles kiadmányok;

g) a gyámhatósági eljárásokban és az olyan hagyatéki ügyekben kiadott hiteles kiadmányok, amelyekben nem tartanak hivatalból hagyatéki eljárást.

5. A költségkedvezmények rendszerének szabályozása Németországban – a német modell

A bírósági perköltségek alóli mentesülést biztosító kedvezmények szabályait a ZPO 114–127. §-ai tartalmazzák. A költségkedvezmény engedélyezésével kapcsolatos hatáskörök bírósági hatáskörben összpontosulnak. Ahogyan arra Király Lilla rámutat:

> „A jogkeresőknek költségkedvezményért való folyamodás esetén ún. »szegénységi bizonyítványt« *(„Armutszeugnis")* kell beszereznie a lakóhelye szerinti önkormányzattól. Ennek elkészülte után bármelyik ügyvédet felkeresheti jogi problémájával, és a meghatalmazott jogi képviselő a bíróság előtti eljárás kezdeményezésével egyidejűleg költségkedvezmény engedélyezése iránti kérelmet is előterjeszthet a bíróság előtt *(un. judicare-rendszer)*."

A költségkedvezményről a bíróság dönt, melynek során egy kötött költségkedvezményi tábla *(„Prozesskostenhilfetabelle")* alapján határozzák meg a rászorultságot. A ZPO különbséget tesz a teljes és a részleges költségkedvezmény között. A teljes költségkedvezmény *(„ratenfreie Prozesskostenhilfe")* tartalmilag a perköltségek viselése alóli mentesülést és ügyvéd kirendelését foglalja magában. Részleges költségkedvezmény *(„Prozesskostenhilfe mit Ratenzahlungen")* engedélyezése esetén a felet a per lezárulásakor meghatározott költség megfizetésére kötelezik, amelyet részletekben az állam javára kell meg fizetnie.[19]

[18] Bundesgesetz über das Dienstverhältnis der Richterinnen und Richter, Staatsanwältinnen und Staatsanwälte und Richteramtsanwärterinnen und Richteramtsanwärter (Richter- und Staatsanwaltschaftsdienstgesetz – RStDG) StF: BGBl. Nr. 305/1961 (NR: GP IX RV 506 AB 522 S. 89. BR: S. 182.) https://tinyurl.com/ye9t3zbj

[19] Király Lilla: *A szegényjogoktól a jogi segítségnyújtásig.* Doktori értekezés. Pécs, 2011. 77–78.

A költségmentességi szabályok körében továbbá kiemelendő, hogy a költségmentesség engedélyezése nem terjed ki automatikusan a fellebbezésekre. A jogorvoslathoz való jog az ítélet jogerőre emelkedésével megszűnik. A költségmentesség iránti igény ugyanakkor a fellebbezési eljárásban újra előterjeszthető. A fellebbviteli bíróság megvizsgálja, hogy a fél továbbra is rászoruló-e, továbbá a fellebbezés alaptalanságát. A bíróság a fellebbezés alaptalanságát nem vizsgálja, amennyiben az ellenérdekű fél fellebbezési ellenkérelmet nyújt be. Ha ezek a feltételek teljesülnek, a költségmentességet kérő fél jogosult költségmentességre a jogorvoslati eljárás során is.[20] A bírósági nemperes eljárásokban irányadó költségkedvezményeket a bírósági és közjegyzői költségekről szóló törvény[21] tartalmazza.

Hasonlóan az osztrák és a magyar szabályozási modellhez, a német eljárásjogi szabályozás is különbséget tesz az illetékmentesség két fajtása a személyi és tárgyi illetékmentesség között, melyet különböző eljárásjogi törvények rögzítenek.

A bírósági és a közjegyzői nemperes eljárásokban irányadó költségekről szóló törvény[22] 2. §-a szerint **személyi illetékmentességgel bír** a szövetségi kormány és a tartományok, valamint a szövetségi vagy tartományi költségvetéssel összhangban kezelt közintézmények, ezeken túl az egyes alapok mentesülnek a bírósági költségek megfizetése alól.[23]

A közigazgatási eljárásokban irányadó költségekről szóló törvény[24] 8. § (1) bekezdése szerint **a hatósági cselekmények díja alól mentesülnek:**

1. A Németországi Szövetségi Köztársaság és azon szövetségi közjogi jogalanyok, amelyek költségeit részben vagy egészben a szövetségi költségvetésből finanszíroznak,
2. a tartományok és a tartományi közjogi jogi személyek, amelyeket állami költségvetési terve szerint kezelnek és finanszíroznak,

[20] https://e-justice.europa.eu/37129/DE/legal_aid?GERMANY&member=1

[21] Gesetz über Kosten der freiwilligen Gerichtsbarkeit für Gerichte und Notare (Gerichts- und Notarkostengesetz – GNotKG): Gerichts- und Notarkostengesetz vom 23. Juli 2013 (BGBl. I S. 2586), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 20. Dezember 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 391) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/gnotkg/GNotKG.pdf

[22] Gerichts- und Notarkostengesetz vom 23. Juli 2013 (BGBl. I S. 2586), das zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 20. Dezember 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 391) geändert worden ist. https://www.gesetze-im-internet.de/gnotkg/GNotKG.pdf

[23] https://dejure.org/gesetze/GNotKG/2.html

[24] Verwaltungskostengesetz (VwKostG). G. v. 23.06.1970 BGBl. I S. 821; aufgehoben durch Artikel 5 G. v. 07.08.2013 BGBl. I S. 3154. Geltung ab 27.06.1970. https://www.buzer.de/gesetz/958/index.htm

3. az önkormányzatok és önkormányzati társulások, feltéve, hogy a hatósági aktusok nem érintik azok gazdasági, kereskedelmi vállalkozásait.

6. Költségkedvezmények a jogi személy (gazdasági társaságok) számára

Magyarországon a rászoruló természetes személyek, illetve a közjogi jogalanyok (jogi személyek) részesülnek (illetve részesülhetnek) költségkedvezményben. Ausztriában és Németországban a jogszabályok a magánjogi jogi személyek körére is kiterjesztették a kedvezmények meghatározott fajtáit.

Ausztriában A ZPO 63. § (2) rögzíti, hogy a költségmentesség megilleti a jogi személyt vagy más, az eljárásban perbeli jogképeséggel rendelkező egyéb személyt is, ha az eljárás lefolytatásához szükséges pénzeszközöket sem ő, sem az eljárás lefolytatásában gazdaságilag érintett felek nem tudják előteremteni, és a tervezett peres eljárás vagy jogvédelem nem tűnik nyilvánvalóan szándékosnak vagy alaptalannak; ugyanez vonatkozik a hivatalosan kijelölt szervre vagy a hagyatéki gondnokra is, ha az eljárás lefolytatásához szükséges pénzeszközöket sem a hagyatékból, sem az eljárás lefolytatásában anyagilag érintett felek (érdekeltek) nem tudják előteremteni.

Az osztrák Alkotmánybíróság (VfGH) 2011. október 5-i, G 26/10-11* számú ítéletében[25] alkotmányellenesnek minősítette a jogi segítségnyújtásnak a természetes személyekre való korlátozását. Ennek eredményeként került beillesztésre a ZPO fentebb hivatkozott rendelkezése, mely szerint Ausztriában a jogi személyek 2013. január 1. óta igényelhetnek költségkedvezményt a peres eljárás megindítása során.[26]

Az osztrák ítélkezési gyakorlat szerint egy társaság általában vagy hitelképes vagy fizetésképtelen, és ezért csak indokolt kivételes esetekben igényel költségkedvezményt.[27] Ezenkívül a csődvagyon (vagyis érdemben a felszámoló) Ausztriában nem jogosult költségmentességre, ha az eljárás költségeit olyan hitelező tudja fedezni, akinek követeléseit az eljárás sikere esetén jelentős mértékben ki lehetne elégíteni.[28]

---

25 https://tinyurl.com/rzf4wfww

26 Zu § 63 Abs. 2 ubd 3. https://tinyurl.com/5n8d226d

27 EvBl. 187/160; LGZ Wien MietSlg. 55,642.

28 OLG Wien EvBl. 1986/104; OLG Innsbruck JBl. 1988, 120.

Jogi személyek esetén a költségmentesség engedélyezése során a forráshiány felmérése körében a forgóeszközök, a rövid lejáratú kötelezettségek (működési költségek) és a közeljövőben várható bevételek figyelembevételével kell eljárni.[29]

Megállapítható, hogy az osztrák szabályozás nem tesz különbséget a közjogi és magánjogi jogi személyek között, vagyis a költségkedvezmény valamennyi jogi személyt megilleti.

Németországban a természetes személyek mellett jogi személyek is részesülhetnek költségkedvezményben szigorú feltételek teljesítése esetén. A jogi személyek vagy egyesületek, amelyek Németországban peres eljárásban félként vehetnek részt (vagyis perbeli cselekvőképességgel rendelkeznek), kérelemre költségmentességet kaphatnak, ha a költségeket nem tudják viselni, illetve a jogvita tárgyában gazdaságilag érintett felek nem tudják viselni, és ha a per lefolytatásának elmulasztása ellentétes lenne az általános érdekekkel.

A Szövetségi Legfelső Bíróság *(Bundesgerichtshof)* 2020. július 30-án kelt határozatában[30] foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a gazdasági társaságok milyen feltételek mellett kaphatnak költségmentességet. A társasági jog általános elvei szerint az önálló jogi személynek minősülő gazdasági társaságok vagyonát általában szigorúan el kell különíteni tagjai saját vagyonától. Ugyanakkor ez a vagyoni szegregáció nem vonatkozik a költségmentesség igénylésére. A ZPO 116.§-a figyelembe veszi a jogvitában gazdaságilag érintett valamennyi személy vagyonát. Ez azt jelenti, hogy a társaság csak akkor kérhet költségmentességet, ha a tagjai nem tudják finanszírozni az igényérvényesítést. Ezenkívül a ZPO 116. §-a további követelményeket határoz meg a jogi személyeknek nyújtott költségmentesség tekintetében: az igényérvényesítés elmulasztása ellentétes az általános érdekekkel. E kritérium hatályát a jogszabály nem határozta meg, így Szövetségi Legfelsőbb Bíróságnak (BGH) többször kellett határoznia a jogi személyek költségmentességét érintő kérdésekben. A BGH 2019. július 23-án kelt elutasító határozatában a szabály céljával kapcsolatban kijelentette:

[29] Lisa Eremionkhale: *Verfahrenshilfe im Zivilverfahrensrecht – ein systematischer Überblick*. Diplomarbeit. Linz, Johannes Kepler Universität, 2021. https://tinyurl.com/4fmjuza8

[30] III. ZA 10/20. sz. ügy.

> „Ez a követelmény azt hivatott megakadályozni, hogy a »szegény« egyesületek saját gazdasági érdekeiket a lakosság rovására valósíthassák meg. Figyelembe veszi a jogi személyek és a jogi személyiséggel felruházott egyesületek sajátos körülményeit, amelyeknek csak akkor van jogrendszer által elismert létjogosultsága, ha önállóan is képesek elérni céljaikat […].”[31]

Az általános érdek kritériumával kapcsolatban rögzítésre került:

> „E rendelkezés értelmében közérdek akkor feltételezhető, ha a perben gazdaságilag érintetteken kívül az érintettek jelentős csoportját [...] érintené, az egyesület akadályozná a jogot szolgáló feladatok ellátását.” Vagy ha „A cég léte annak a folyamatnak a megvalósításától függ, amelynek megőrzéséhez a munkahelyek nagy száma miatt általános érdek fűződik.”

Itt nem a formális, jogi, hanem inkább a tényleges gazdasági perspektíva a fontos.

A BGH által elbírált esetek másik csoportját a nagyszámú kishitelező kielégítésének közelgő ellehetetlenülése képezi. A releváns kritérium tehát az érintettek száma. Ezzel szemben az egyes esetekben a hatás súlyossága nem jelentős. Ezek a megfontolások egy régebbi, 1985. november 5-i BGH-határozatnak is megfelelnek, amelyben ez áll: „A felperes semmi olyat nem igazolt az eljárás során, amely azt bizonyítaná, hogy nagyszámú beszállító céget vett igénybe, és ezek olyan mértékben függenek tőle, hogy őket is gazdaságilag érintené a jelen jogvitában hozott döntés. A felperes által közölt 400 000 DM éves forgalmának összege nem támasztja alá ezt kellőképpen.”[32] A BGH jelenlegi ítélkezési gyakorlata átveszi a korábbi (1985-ös) ítélkezési gyakorlatot, a lényegi kritérium a közvetlen gazdasági érintettség.[33] Egy gazdasági társaság költségmentesség iránti kérelmének csak két esetben lehet helyt adni:

i. Az igényérvényesítés elmaradása kifejezetten veszélyezteti a társadalom létét (különösen munkaviszony esetén számos ember megélhetése függ tőle). Ha az eljárást nem folytatják le, a cég fizetésképte-

[31] II ZR 56/18. sz. ügy.

[32] X ZR 23/85. sz. ügy.

[33] III ZA 10/20. sz. ügy.

lenné válhat, ebben az esetben már nem garantálható az összes külső kötelezettség teljesítése.

ii. A vita konkrét tárgya közvetlen gazdasági hatással van számos harmadik félre.[34]

7. Következtetések

A tanulmány a jó gyakorlatok összegyűjtésének szándékával tárta fel az osztrák és a német illetékfizetési és költségkedvezményi rendszerre vonatkozó, a magyar eljárásjogi rendszertől jelentősen eltérő szabályozási megoldásokat. Az eljárási költségekre vonatkozó hatályos joganyag továbbfejlesztése körében megfontolásra érdemesnek tartanám a bírósági eljárásokra vonatkozó fizetési kötelezettségeknek (illetékek, díjak), illetve költségkedvezményeknek egy normába illesztését, de legalábbis a szabályozási környezet jelenlegi szintjének egyszerűsítését, valamint a személyes és tárgyi illetékkedvezmények feltételeinek további egyszerűsítését.

A COVID világjárvány okozta gazdasági recesszió, majd az ukrán-orosz háború gazdasági hatásaival az elmúlt években nemcsak a természetes személyek, hanem gazdasági társaságok is megküzdöttek. Az Országos Bírósági Hivatal Statisztikai évkönyveinek tanúsága szerint míg 2019-ben 11.689, addig 2022-ben 17.620, 2023-ban pedig 27.726 db felszámolási eljárás indult Magyarországon.[35] A költségkedvezmények személyi hatályának bírósági polgári peres és nemperes eljárásokban való magánjogi jogi személyekre történő kiterjesztése útján a gazdasági társaságok számára az egyes reorganizációs eljárásokhoz való könnyebb 'hozzáférhetőség' valódi alternatívája lehet a fizetésképtelen adós gazdasági társaság jogutód nélküli megszüntetésének.

[34] Tobias Nielsen: BGH: Prozesskostenhilfe für Kapitalgesellschaften. *Unternehmensrecht Aktuell,* September 14, 2020. https://tinyurl.com/yacf4bwm

[35] Ld. az Országos Bírósági Hivatal Statisztikai évkönyveinek felszámolási eljárásokra vonatkozó adatait 2019-ből, 2022-ből és 2023-ból. https://tinyurl.com/4cbn7b6a

A TERMÉSZETES SZEMÉLY MAGÁNJOGA EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBÓL

Ember, személy és dolog a magánjog rendszerében Christian von Bar kutatása alapján

Szilágyi Ferenc*

Jelen összefoglaló írás célja, hogy áttekintést adjon a személy és tárgy közötti határvonal alakulásáról napjainkban, európai perspektívából, Christian von Bar *A természetes személy közös európai magánjoga (Gemeineuropäisches Privatrecht der natürlichen Person)*[1] című kutatása eredményeiről beszámolva és azokra alapozva.

1. A természetes személy magánjoga *versus* az ember magánjoga

A természetes személy és az ember egymással szorosan összefüggő (jogi) fogalmak. A Ptk. Második Könyve az *Ember mint jogalany* címet viseli, ugyanakkor ezen a könyvön belül a személy fogalmát használja. A Ptk.-ban a természetes személy fogalmával összesen huszonnyolc helyen találkozhatunk, eltérő gyakorisággal a Harmadik, Negyedik, Ötödik, Hatodik és Nyolcadik könyvekben.

Európai perspektívából szemlélve a természetes személy tűnik annak a fogalomnak, amely a közös nevező szerepét betöltheti, bár ettől eltérő megoldásokkal is szép számmal lehet találkozni. Például a lengyel polgári törvénykönyv

* Egyetemi docens, Polgári Jogi Tanszék. ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2601-1827

1 Christian von Bar: *Gemeineuropäisches Privatrecht der natürlichen Person*. München, C. H. Beck, 2023.

1. cikke a fizikai személyről *(osoba fizyczna)* szól,[2] míg a portugál polgári törvénykönyv[3] (a továbbiakban: portugál ptk.) a természetes személyt jelölő „egyedi személy" *(pessoa singular)*[4] és a jogi személyt jelölő „kollektív személy" *(pessoa coletiva)*[5] között tesz különbséget.

A természetes személy alatt az embert értjük, aki a magánjog keretében más emberekkel vagy jogképes társaságokkal – tehát jogalanyokkal – áll kapcsolatban. A természetes személy lényegében a *szerepmaszkot (karaktermaszkot)*[6] felöltő ember.[7] A személyi jog szabályai tipikusan eltérést nem engedő rendelkezések, amelyek gyakran igényelnek állami közreműködést.[8]

Mivel a magánjog a *személyre* összpontosít, nyitva hagyja azt a kérdést, hogy valójában mi vagy ki az ember. A személyi jog szerint embernek minősül mindenki, aki élve született és még nem hunyt el. Bár a magzat a magánjog – nem csupán az alkotmányjog – szemszögéből is embernek tekinthető, ettől még nem válik személlyé. A személy státuszát az élveszületés pillanatában szerzi meg.[9]

Von Bar szerint az *ember magánjoga* elnevezés félreérthető, mivel az emberiség szemszögéből nincs más jog, csak az emberek által alkotott és embereknek címzett jog. Nem beszélhetünk az embernél magasabb rendű lénytől származó jogról, ahogy meghatározott személyek által alkotott jogról sem, hiszen egy személy önmagában nem képes jogot alkotni – ez ellentmondás lenne. A magánjog természetes személyekre vonatkozó szabályait – vagyis a *személyi jogot – a magánjog emberre irányuló nézőpontjaként* lehet értelmezni. Az Európai Unió

---

2 „Art. 1 [Geltungsbereich] Dieses Gesetzbuch regelt die Zivilrechtsverhältnisse zwischen natürlichen und juristischen Personen." Patricia Elbers – Rober Siwik (ford./szerk) Katharina Bösch (szerk. mtsa): *Polnisches Zivilgesetzbuch mit Einführung.* Regensburg, de-iure-pl, 2012. 29.

3 Código Civil, Decreto-Lei n.º 47344. Hatályos szövegállapot forrása: https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/1966-34509075

4 Portugál ptk. I. könyv az általános részről, II. cím a jogviszonyokról, I. alcím a személyekről, I. fejezet az egyedi személyekről: 66–156. cikk (Livro I Parte geral, Título II: Das relações jurídicas, Subtítulo I: Das pessoas, Capítulo I: Pessoas singulares: Art. 66–156.).

5 Portugál ptk. I. könyv az általános részről, II. cím a jogviszonyokról, I. alcím a személyekről, II. fejezet a kollektív személyekről: 157–194. cikk (Livro I Parte geral, Título II: Das relações jurídicas, Subtítulo I: Das pessoas Capítulo II: Pessoas colectivas: Art. 157–194.).

6 A gazdasági karaktermaszk (szerepmaszk) a marxista szociológia fogalmaként is megjelenik, a kapitalizmusban élő elidegenedett embert fejezi ki. Ez az ember a gazdasági viszonyok megszemélyesítőjévé válik. Ld. pl. Heidrun Kämper: Wörterbuch zum Demokratiediskurs 1967/68. Berlin, Akademie Verlag, 2013. 306–307. https://doi.org/10.1524/9783050065113

7 Von Bar (2023) i. m. 1. széljegyzetszám (a továbbiakban: szj.).

8 Uo. 42. szj.

9 Uo. 153. szj.

magánjogi jogalkotása – teljesen érthetően – nem érinti a személyi jog területét, hiszen elsősorban a *belső piac,* és így a *vagyonjog* szabályozására összpontosít. [10]

Mi tartozik a természetes személy magánjogának szabályozási körébe von Bar megközelítésében? Az emberi létezés fizikai-testi és szellemi-lelki vonatkozásokkal bír, ezért e jogterülethez tartoznak azok a szabályok, amelyek *az emberi testet és méltóságot kivonják* a magánjogi (kereskedelmi) forgalom köréből. Ide tartoznak továbbá a jogalanyiságra, a természetes személy nemére, nevére és cselekvőképességére vonatkozó szabályok, amelyek biztosítják a magánjogi forgalomban való részvételt. [11]

Más a helyzet, ha más személy testi épségének vagy emberi méltóságának megsértéséről van szó, illetve ha valaki saját vagy más testét, valamint saját vagy más emberi méltóságát magánjogi ügyletek tárgyává kívánja tenni. A jogsértő magatartás következményeit elsősorban a kártérítési jog (deliktuális jog) kezeli. Ugyanakkor a konkrétan fenyegető jogsértésekkel szemben számos jogterület nyújt védelmet, ezek közül például a *személyi jog*, amennyiben személyiségi jogokról van szó. [12]

A Ptk. szerint a személyiségi jogsértéssel okozott kárért való felelősség, valamint a nem vagyoni sérelemért érvényesíthető sérelemdíj iránti igény személyiségi jogi intézmény. Ezeknek az igényeknek a normatív alapját a Ptk. 2:52. § és 2:53. § rendelkezései adják. Von Bar rámutat, hogy nem szokatlan, ha a természetes személy (személyiségi) jogainak védelmét olyan intézményen keresztül biztosítják, amely elsősorban a vagyoni pozíciók védelmét szolgálja, például a kártérítési vagy a dologi jogon *(actio negatoria)* keresztül.[13] Ez különösen igaz, ha a német jogot vesszük alapul, ahol nincs átfogóan kodifikált személyiségi jogi szabályozás, mint a Ptk.-ban, hanem a védelem jogalapja a védett szelvényjog tárgya szerint alakul. Az élet, testi épség, egészség, szabadság vagy név jogtárgyak megsértése esetén a német polgári törvénykönyv (*Bürgerliches Gesetzbuch,* a továbbiakban: német ptk.) vonatkozó rendelkezései – a deliktuális jogi felelősség alapesetének tekinthető 823. § (1) bekezdése vagy a névviseléshez való jogot érintő 12. § – szolgáltatják a normatív alapot. Ezzel szemben a személyiséghez kapcsolódó immateriális érdekek (pl. jó hírnév, becsület, képmás) megsértése esetén az ún. általános személyiségi jog tanára támaszkodnak, amelyet a német alaptörvény 1. cikkének (1) bekezdéséből (az emberi méltóság

[10] Uo. 2. szj.

[11] Uo. 5–7. szj.

[12] Uo. 5. szj.

[13] Uo.

tiszteletben tartása) és a 2. cikkének (1) bekezdéséből (személyiség szabad kibontakozásához fűződő jog) vezetnek le.[14]

A személy testének és lelkének 'hordozóiról' nem lehet rendelkezni, ezért a vagyontárgyak (vagyoni jogok) átruházására vonatkozó szabályok alkalmazása nem jön szóba. Az ilyen rendelkezések nemcsak tilosak, hanem egyenesen lehetetlenek. Ennek oka, hogy ha az ember *önmagát tárgyiasíthatná,* akkor megfosztaná magát a személy státuszától, és ezzel attól a jogától, hogy részt vegyen a jogi forgalomban.[15]

A személyi jog területét jelentős mértékben formálják az emberi jogok és az alapjogok. A természetes személy magánjoga – vagyis a személyi jog – kiemelten *emberi jog-* és *alapjog-érzékeny* terület.[16]

2. A személy és tárgy (dolog) dichotómia

A magánjogi alanyi jogok esetében beszélünk a *jogosultról* és a *jog vonatkoztatási pontjáról*. Például a tulajdonjog jogosultja a tulajdonos, míg a vonatkoztatási pontja a dolog. Általános megközelítés, hogy a magánjogi jogviszonyok jog'alanyokról' és jog'tárgyakról' szólnak, vagyis a személyek kölcsönös jogairól és kötelezettségeiről, különösen olyan jogokról, amelyek vagyontárgyakra és dolgokra vonatkoznak.[17]

A klasszikus elhatárolás szerint a személy különbözik a dologtól. Ezt kifejezetten rögzíti például a természetjogi kodifikációként ismert osztrák polgári törvénykönyv (a továbbiakban: osztrák ptk.) 285. §-a,[18] és láthatóan ezt a megközelítést alkalmazta a cseh jogalkotó is a 2014-ben hatályba lépett új polgári törvénykönyv (a továbbiakban: cseh ptk.) 489. §-ában.[19] A személy és tárgy (do-

[14] Ld. Szilágyi Ferenc: A személyiség magánjogi védelmének dogmatikája a német jogban. *In Medias Res,* 2013/2. 347–361.

[15] Von Bar (2023) i. m. 5. szj.

[16] Uo. 41. szj.

[17] Uo. 179. szj.

[18] Osztrák ptk. „§ 285 Alles, was von der Person unterschieden ist, und zum Gebrauche der Menschen dient, wird im rechtlichen Sinne eine Sache genannt."

[19] Cseh ptk. angol nyelvű fordításban „§ 489 A thing in a legal sense (hereinafter a "thing") is everything that is different from a person and serves the needs of people." Forrás: http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/Civil-Code.pdf

log), valamint a személyi és vagyoni jogok dichotómiája számtalan tankönyvben visszaköszön. [20]

Felmerül azonban a kérdés, hogy ez a bináris megközelítés időszerű-e napjainkban, vagy esetleg szükség lenne egy harmadik, a személy és dolog kategóriák elemeit ötvöző hibrid kategória létrehozására (lásd 5.4. alfejezetet).

Neuner rámutat a személy és a dolog közötti határvonal képlékenységére az ivarsejtek későbbi megtermékenyítés vagy a két előmag (előembrió) továbbtenyésztése céljából történő lefagyasztásával kapcsolatban. A német törvényi szabályozás tiltja az in vitro fertilizációt elhunyt férfi ivarsejtjeivel.[21] Ugyanakkor vitatott, hogy ez a tiltás vonatkozik-e a lefagyasztott két előmagra (előembrióra) is.[22] A két előmag (előembrió) – az ivarsejtekhez hasonlóan – *dolognak* minősül, amely a két ivarsejt adományozó közös tulajdonának minősül a német ptk. 947. § (1) bekezdése alapján. Ezt a tulajdonjogot azonban felülírja a személyiségi jog védelme. A tartósított ivarsejtek (két előmag) felróható megsemmisítése személyiségi jogsértés miatt nem vagyoni kártérítést von maga után. Ennek normatív alapját a német ptk. 823. § (1) bekezdése adja, összhangban a német alaptörvény 1. cikkének (1) bekezdésével, valamint 2. cikkének (1) bekezdésével.[23]

A bírói gyakorlat azonban eltérő megközelítést alkalmaz: testi épség megsértésének minősíti a helyzetet, és ennek alapján – a német ptk. 253. § (2) bekezdésére támaszkodva – sérelemdíjat ítél meg.[24] Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, miként tekinthető a test szerves részének az intézménynél tárolási célból elhelyezett ivarsejt?[25]

3. A természetes személy potenciálisan *dolog* 'elemei'

Az ember csak addig minősül személynek, amíg életben van. A holttest egy átmeneti időszakot követően dologgá „alakul át", hasonlóan az élő ember tar-

[20] Menyhárd Attila: *Dologi jog.* Budapest, ELTE Eötvös, 2013. 16–17.; Lábady a magánjog tudományos rendszerét a tárgya alapján személyi és vagyonjogra osztja – ld. Lábady Tamás: *A magánjog általános tana.* Budapest, Szent István Társulat, 2018. 120.

[21] Gesetz zum Schutz von Embryonen v. 13.12.1990 (Embryonenschutzgesetz – ESchG) 4. § (1) bekezdés 3. pont.

[22] Jörg Neuner: Der nondum conceptus im Privatrecht. *Juristische Schulung (JuS)*, 2019/1. 1.

[23] Jörg Neuner: Das Recht auf reproduktive Selbstbestimmung: Facetten durchkreuzter Nachwuchsplanung. *Archiv für die civilistische Praxis,* 2014/4. 506.

[24] BGH Urteil v. 09.11.1993 (VI ZR 62/93). *Neue Juristische Wochenschrift (NJW),* 1994/2. 127–128.

[25] Neuner (2019) i. m. 2.

tósan eltávolított testrészeihez. Hasonlóképpen, egy (élettelen) dolog elveszíti dologi jellegét, ha beültetik egy élő ember testébe. A beültetéssel – vagyis a dologi minőség elvesztésével – megszűnik a tulajdonjog is.[26] Úgy tűnik – legalábbis a német jog alapján –, hogy a tulajdonjog akkor sem éled fel, ha az érintett személy elhunyt.[27] E tekintetben a hamburgi tartományi felsőbíróság 2011-ben hozott határozatát lehet alapul venni. A bíróság megállapította, hogy az elhamvasztás után a fogarany uratlan dolognak minősül a német ptk. 958. §-a értelmében. Ugyanakkor az elhunyt hozzátartozóit elsőbbségi jog illeti meg a birtokbevétellel történő tulajdonszerzésre. A hamvasztóüzem csak a hozzátartozók kifejezett hozzájárulásával szerezhet birtokbavétellel tulajdont. Az, hogy a hozzátartozók nem élnek elsőbbségi jogukkal, nem értelmezhető e jogukról való hallgatólagos lemondásként. A bíróság ítélete alapján a hamvasztóüzem megvádolt munkavállalójának a német büntetőtörvénykönyv (továbbiakban: német btk.) szerinti lopási kísérlet, letétkezelési kötelezettség megszegése és az elhunyt nyugalmának megzavarása bűncselekmények miatt kellett felelnie. Az ítélet rögzítette, hogy a fogarany az elhunyt hamvainak részét képezi, amelyet kifejezetten véd a német btk. elhunyt nyugalmának megzavarásáról szóló tényállása (egészen pontosan a 168. § (1) bekezdése, amely kifejezetten kiterjed az elhunyt a hamvaira is).[28]

Az emberi test maradványai csak akkor nyernek dologi minőséget, ha már nem hordozzák a személy megismételhetetlen és megmásíthatatlan jellemzőit, vagyis egyediségét. Ez akkor valósul meg, ha az emberi maradványokat (például a testet vagy testrészeket) tudományos célokra készítik elő, vagy olyan módon kezelik, amely megakadályozza a természetes bomlási folyamatot.[29] Az előbbiekből az is következik, hogy régészeti vagy antropológiai jelentőséggel bíró emberi maradványok dologi minőséggel bírnak, ugyanakkor forgalomképességük a jogrendszertől függ.[30]

A cseh jogalkotó ezeket a kérdéseket a polgári törvénykönyvben szabályozta: a 111. és 112. §-ok a „Rendelkezés az emberi test részeiről" címet viselik. A cseh ptk. 111. § (3) bekezdéséből – az (1) és (2) bekezdésekkel összefüggésben – az következik, hogy az ember testéből eltávolított szervek továbbra is a szemé-

[26] Von Bar (2023) i. m. 180. szj; Christian von Bar: *Gemeineuropäisches Sachenrecht.* Band I. München, C. H. Beck, 2015. 91–93. szj; Menyhárd i. m. 46.

[27] Von Bar (2023) i. m. 180. szj. (212. oldal, 157. lj.).

[28] OLG Hamburg, Beschluss v. 19.12.2011 (2 Ws 123/11). *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, 2012/22. 1601–1608.

[29] Von Bar (2015) i. m. 92. szj.

[30] Uo. 92. szj.; hasonló álláspontot fogalmaz meg Menyhárd i. m. 46.

lyiségének részei maradnak.[31] A cseh ptk. 112. §-a alapján kivételt képeznek ez alól a test olyan részei, amelyek érzéstelenítés nélkül, fájdalommentesen eltávolíthatóak, és amelyek természetes úton regenerálódnak; ezeket ingó dolognak kell tekinteni.[32]

Érdemes kitérni az átültetés céljából eltávolított szövetek, szervek és egyéb, emberi DNS-t hordozó anyagok helyzetére. Von Bar vizsgálódása alapján úgy tűnik, hogy az uralkodó álláspont Európában a dologi minőség irányába mutat. A testből való végleges eltávolítással a sejtanyag már nem része az emberi testnek. Így az adományozott és feldolgozással átömlesztés céljára előkészített vért általában minden további nélkül dologként lehet kezelni, hasonlóan a lefejt anyatejhez.[33] Más a helyzet, ha az anyatejet azért fejik le, hogy az egészségügyi intézményben kezelés alatt álló gyermekét táplálják. Ilyenkor aligha lehet meghatározónak tekinteni a dologi minőséget.[34]

A problematika még szembetűnőbbé válik, ha az egyik házastárs a másik házastársának, vagy a szülő a gyermekének (vagy fordítva) adományozott vesét, amelyet már eltávolítottak a testből, de még nem ültettek be, és közben a szervet nem kezelik szakszerűen.[35] Von Bar szerint ilyen esetekben aligha lehet megtagadni a nem vagyoni kártérítést (az általános személyiségi jog megsértése miatt) arra hivatkozva, hogy ez csupán dologrongálásnak minősül.[36] Álláspontja szerint az előzőkben vázolt jelenségek nem számolják fel, és nem kérdőjelezik meg a személy és a dolog közötti elvi szintű különbségtételt. Lényegében nem többről van szó, mint a személyi jog dologi jogra való kisugárzásáról. Ezek a kisugárzások kizárólag annak a kérdésnek a megválaszolásánál bírnak jelentőséggel, hogy milyen feltételek mellett válhatnak dologi jog tárgyává (dologgá) az emberi szervek, testnedvek, a holttest és más, emberi DNS-t tartalmazó anyagok.[37]

---

31 Cseh ptk. „111. § (3) What applies to human body parts shall also apply, by analogy, to anything that proceeds from the human body."

32 Cseh ptk. „112. § An individual may leave a part of his body to another only under conditions laid down by other legal regulations. This does not apply in the case of hair or similar parts of the human body, which can be painlessly removed without anaesthesia and which are naturally restored; they may be relinquished to another, even for remuneration, and are considered to be a movable thing."

33 Von Bar (2015) i. m. 91. szj

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

37 Von Bar (2023) i. m. 180. szj.

Az emberi DNS-t hordozó anyagokra kötött szerződés érvénytelen, hiszen az emberi szerv vagy szövet nem lehet sem adásvételi, sem csere, sem ajándékozási ügylet tárgya. Ennek oka, hogy hiányzik a dologi minőség, mivel ezek az emberi test – és ezzel együtt a személyiség – részét képezik, amelyekről érvényesen rendelkezni nem lehet. A szervadományozásra tett ígéret (pontosabban: megállapodás) nem sorolható az ajándékozási szerződés fogalma alá, még akkor sem, ha azt olyan közeli hozzátartozó teszi, akinek jogszabály biztosítja a szervadományozás lehetőségét.[38]

A haj vagy a köröm is csak a levágásuk után válhat tulajdonjog átruházására irányuló szerződés tárgyává.[39] A szerv- és szövetkereskedelem kérdése fogalmilag csak azt követően merül fel, hogy a szervet vagy szövetet eltávolították az ember testéből, vagy az ember elhunyt. Magánjogi szempontból ilyenkor úgy a szerződési jog, mint a dologi jog *személyi (személyiségi) jogilag* átformált szeletéről beszélhetünk,[40] amely esetekben rendszerint a *személyi (személyiségi) jogi* szempont *dominál*: amíg az eltávolított szerv (egy másik személy testében) működőképes marad, nem lehet szerződéses megállapodás tárgya.[41]

4. A személyes adatok magánjogi státusza

Von Bar megállapítása szerint – eltérően a testi épséghez, méltósághoz, jogképességhez, cselekvőképességhez, nemhez való tartozáshoz és névviseléshez való jogtól – az „adatok joga" nem kizárólag a természetes személyhez kapcsolódik, még akkor sem, ha személyes adatokról van szó. A személyes adatokhoz fűződő jog mindig csak specifikusan szabályozott jogviszonyok kontextusában valósul meg, és csak ezek keretében értelmezhető.[42] A személyes adat fogalmát von Bar az Európai Unió Általános Adatvédelmi Rendeletének[43] (a továbbiakban: GDPR) meghatározása alapján tárgyalja (GDPR 4. cikk 1. pont). Fontos megjegyezni, hogy von Bar az adatokat az információ, vagyis a jelentés (sze-

38 Uo. 98. szj.

39 Uo.

40 Uo.; von Bar (2015) i. m. 88. szj.

41 Von Bar (2023) 98. szj.

42 Uo. 9. szj.

43 2016/679 EU rendelet a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet), HL L 119., 2016.05.04., 1–88. (ELI: http://data.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj).

mantika) szintjén és szempontjából vizsgálja. Példaként említi a levelet, amely egyszerre adatként és adathalmazként is értelmezhető.[44]

A személyes adatok védelme nem tartozik a természetes személy magánjogának szabályozási körébe, mivel a jogrendszer nem *a személyi minőség egyik konstitutív elemeként rendeli hozzá ezeket az adatokat a személyhez*, hanem azért, mert a személyes adatok általában a magánjogi forgalom tárgyai (vagyontárgy-minőség).[45]

Kivételt jelent ez alól például a személyi azonosító számsor (személyi szám, személyi azonosító jel), amely a személy nevének egyfajta kiegészítéseként fogható fel, és ahhoz hasonló szerepet tölt be.[46]

Az adatokról szabadon lehet rendelkezni, és „természetükből következően" átruházhatók: átengedésükhöz és továbbadásukhoz hozzá lehet járulni, vagy a birtokunkban (ellenőrzésünk alatt) lévő adatokat tovább lehet adni. A magánjogi forgalom tárgyának minősülő személyes adat – amely természetesen nem minősül dolognak – gyűjtését és feldolgozását követően a személytől függetlenül létezik. Teljesen önállóan létezik, nem függ az érintett (adatalany) létezésétől.[47]

Az adatjog egy több jogágat átfogó, interdiszciplináris szabályozás. A magánjogban érinti a dologi, családi és öröklési jogot, valamint a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés, illetve az általános szerződési feltételek szabályozását. Külön figyelmet érdemel a kártérítési jog kapcsolódása, amelynek keretében utalni kell a fenyegető kárral (jogsértéssel) szembeni megelőző jogvédelemre.[48]

Von Bar „magánjogi adatjogról" beszél, amikor ide sorolja például az örökbefogadott gyermek vérségi származásának megismeréséhez való jogát (vö. Ptk. 4:135. §). Ez családjogi – és nem személyi jogi – kérdés, mivel nem kizárólagosan a gyermek személyéhez kapcsolódik, és annak nem konstitutív eleme. Hasonlóan az öröklési jog is ide sorolható, például amikor a szülők a közösségi média szolgáltatójától hozzáférést követelhetnek az öngyilkosságban elhunyt gyermekük fiókjához. A német Szövetségi Legfelsőbb Bíróság párhuzamot vont az elhunyt fiókjában tárolt adatok (információk) és az örökhagyó hátrahagyott naplói vagy levelei között, amelyek dolgokként a hagyaték részét képezik.[49] A bíróság megállapította a szerződéses jogviszony szülőkre, mint örökösökre való

44 Von Bar (2023) i. m. 9. szj.

45 Uo.

46 Uo. (10. oldal, 28. lábjegyzet).

47 Uo.

48 Uo. 10. szj.

49 BGH Urteil v. 12.07.2018 (III ZR 183/17). *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, 2018/43. 3182., 49. szj.

átszállását.[50] A „magánjogi adatjog" tulajdonképpeni súlypontját a kártérítési jog képezi, amelynek keretében jelentős szerepet játszhat az Emberi Jogok Európai Egyezményének[51] 8. cikke, valamint a GDPR.[52]

Von Bar a személyes adatok körében tárgyalja a genetikai integritáshoz fűződő jogot is, különös tekintettel két Európai Uniós tagállam, Csehország és Franciaország szabályozására. Ennek középpontjában a genetikai azonosítás problematikája áll. A francia jogalkotó a kérdést egyenesen a francia polgári törvénykönyv *(Code Civil)* keretében rendezte: az I. könyv polgári jogokról szóló I. címének „A személy genetikai jellemzőinek vizsgálata és az egyén azonosítása genetikai lenyomatai alapján" című III. fejezete (16–10. cikk – 16–13. cikk) szabályozza e kérdést.[53]

5. Jogképesség

5.1. Jogképesség, cselekvőképesség és *cselekvési* képesség

A jogképességből következik a jogalanyiság, vagyis az, hogy az ember magánjogi alanyi jogok jogosultja lehet, ebből fakad a személy minősége is.[54] A személy minősége azt is jelenti, hogy az ember nem lehet sem önmaga, sem mások tulajdona.[55] Az emberi élet a jogképesség tényleges, valós oldala, amelynek legfeljebb csak előhatásairól és utóhatásairól lehet beszélni. A természetes személy főszabályként minden magánjogi alanyi jogot képes megszerezni.[56]

Von Bar rámutat, hogy helytelen a méhmagzat részbeni jogképességéről beszélni, mivel élveszületés nélkül magánjogi értelemben nem lehet szó jogképességről: az emberi minősége megvolt, de a személy minőséget nem szerezte meg.[57] Ugyanakkor nincs akadálya annak, hogy az élveszületett gyermekhez olyan jogokat rendeljünk hozzá, amelyek keletkezésének alapja születését, vagy

50 Uo. 3179., 17. szj.

51 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről.

52 Von Bar (2023) i. m. 11. szj.

53 https://tinyurl.com/mr2zf5t2

54 Von Bar (2023) i. m. 54. szj.

55 Uo.

56 Uo.

57 Uo. 67. szj.

akár a fogantatását megelőző időpontra esik.[58] Például a még meg nem fogant gyermeket *(nondum conceptus)* is örökösnek lehet nevezni a végrendeletben.[59] Az *in vitro* fertilizációval létrehozott embrió alkotmányos szinten védett, méhmagzatnak azonban vagy az embrió felhelyezésétől, vagy annak beágyazódásától számít.[60] Ahogy Jörg Neuner rámutat, magánjogi szempontból védhetetlen lenne az a következtetés, hogy a gyermek azért esik el öröklési, kártérítési vagy más jogoktól, mert az apa már a megtermékenyített petesejt beágyazódása előtt elhunyt.[61]

A cselekvőképesség azt jelenti, hogy a személy saját jogügylete révén szerezhet jogokat, rendelkezhet ezekről a jogokról, és saját akaratelhatározásából vállalhat szerződéses kötelezettséget. (Ez a megközelítés jól tükrözi a rendelkezési és kötelezettségvállalási ügylet közötti különbségtételt, amely a német jogban tipikus.)

Európai perspektívában gyakran megkülönböztetik egymástól az „általános" és „különös" cselekvőképességet. Von Bar álláspontja szerint rendszerezési szempontból célszerűbb lehet a jogképesség „párját" a *cselekvési képesség* kategóriájában meghatározni, amely a személy jogi képességeinek gyűjtőfogalmaként szolgál. A cselekvőképesség a tágabb értelemben vett cselekvési képesség egyik esete. A cselekvőképességen túl a cselekvési képesség körébe tartoznak azok az esetek is, amikor a természetes személy saját elhatározásából jogokat szerezhet. Von Bar erre példaként említi a birtokosi pozíció megszerzését a dolog feletti tényleges hatalom megszerzésével („birtokbavétellel"), az elbirtoklást, és a megbízás nélküli ügyvitelt.[62]

Ezen túlmenően a *cselekvési képesség* magában foglalja azt a jogot, hogy a személy megvédhesse már megszerzett jogait, testi épségét és méltóságát. Ez a joggyakorlás egy sajátos formájaként értelmezhető, amely kiterjed arra is, hogy a személy hozzájárulhasson a dolga megrongálásához vagy testi épségének megsértéséhez. Ugyanakkor nem tekinthető a cselekvési képesség gyakorlásának, ha a személy szerződésen kívül kárt okoz.[63] A jogképesség és a cselek-

58 Uo.

59 Vö. Az örökösnevezés érvénytelen, ha az örökös az öröklés megnyílásakor még meg sem fogant – ld. Vékás Lajos: A Ptk. 7:25. §-ához fűzött magyarázat. In: Vékás Lajos – Gárdos Péter (szerk.): *Nagykommentár a Polgári Törvénykönyvhöz.* 2. k. Budapest, Wolters Kluwer, 2020. 2650.

60 Neuner (2019) i. m. 1.

61 Uo.

62 Von Bar (2023) i. m. 55. szj.

63 Uo.

vőképesség a *természetes személyt* megillető jogok, amelyeknek legfontosabb gyökere az emberi méltóság védelme, még akkor is, ha ez a védelem részleteiben egyes alapjogok védelmén keresztül bontakozik ki.[64]

5.2. A személy és a mögötte meghúzódó „réteg”

Von Bar a természetes személy és a jogi személy dichotómiája mentén vizsgálja, hogy miben áll e két személy-kategória. A természetes személy jogképessége és a jogi személy jogképessége alapvetően eltérő fogalmak. E magánjogi személy-kategóriák szoros kölcsönhatásban állnak a mögöttük meghúzódó „réteggel”. Elég csak arra gondolni, hogy léteznek tiltott (betiltott) társaságok, amelyeket nem illetnek meg jogok, ugyanakkor (ma már) nincsenek „tiltott” emberek, vagyis „tiltott” természetes személyek sem.[65]

Ez az eltérés különböző minőséggel és tartalommal ruházza fel a természetes személy és a jogi személy jogképességét: a természetes személy jogképessége tartalmában gazdagabb, mint a jogi személyé. A jogi személy jogképessége korlátozott lehet, például nem terjed ki minden ügyletfajtára, illetve egyes tevékenységek meghatározott jogi személy (társasági) formát követelnek meg [például a bankok esetében a részvénytársasági formát, lásd Hpt. 11. § (1) bekezdés].

Ahogy von Bar kifejti, az ember *sokkal több*, mint a természetes személy jogi fogalma. Az ember egyediségéből és megismételhetetlenségéből kifolyólag sokkal gazdagabb és komplexebb jelenség. Magát az *embert* jogilag „megragadni” aligha lehetséges, a *személyét* azonban annál inkább. A természetes személy lényegében az embernek a magánjog szempontjából releváns „egyszerűsítése”. A természetes személy sokkal több összetevőből áll, mint a jogi személy. A jogi személy összetevői alapvetően arra korlátozódnak, hogy vagyoni jogok jogosultjaként vagy kötelezettjeként részt vehessen a vagyoni forgalomban. Anyagi jogi szempontból ez a lényege, míg eljárásjogi szempontból pedig az, hogy félként léphessen fel. Értelemszerűen a családi jog intézményei nem nyitottak a jogi személyek számára, és az öröklési jog is csak annyiban, amennyiben a hagyaték vagy annak egyes tárgyainak megszerzéséről van szó az örökhagyó akarata alapján.[66] Ahhoz, hogy a jogi személyek részt vehessenek a vagyoni

[64] Uo. 58. szj.

[65] Uo. 157. szj.

[66] Uo. 158. szj.

forgalomban, szükségük van egy természetes személy „segítségére", aki nevükben jognyilatkozatot tesz. Ugyanígy nincsenek önálló gondolataik, és ezért nem lehetnek szerzők sem a szerzői jog értelmében, mivel nem képesek egyéni, eredeti jellegű mű létrehozására.[67] Különösen szembeötlő különbség, hogy a jogi személyeknek nincs érinthetetlen lényege, vagyis emberi méltósága.[68]

5.3. Miért nem (lehetnek) jogalanyok a dolgok?

Erre a kérdésre von Bar azt a választ adja, hogy azért, mert ami tulajdonjog tárgya – tehát dolog –, az nem lehet önmagának vagy más valaminek a tulajdonosa. Számos európai kodifikáció külön rendelkezést iktatott be polgári törvénykönyvébe az állatokról. Így a német és osztrák jogalkotó rögzítette, hogy az állatok nem dolgok, és esetükben a dologokra vonatkozó szabályok megfelelő alkalmazásáról rendelkezett (német ptk. 90a. §; osztrák ptk. 285a. §).

A portugál jogalkotó megoldása első pillantásra merésznek tűnhet, hiszen a portugál ptk. az I. könyv (az általános rész) II. címében, amely a jogviszonyokról szól, a személyekről szóló I. alcím és a dolgokról szóló II. alcím *közé* beiktatta az *állatokról szóló I-A. alcímet*, amely három cikket foglal magában (201-B, 201-C, 201-D).[69] Ez a megoldás azt a benyomást keltheti, hogy az állatok köztes helyet foglalnak el a személyek és a dolgok között, egyfajta átmentet képezve. Ennek alátámasztására a 201-B. cikk az állatokat *érző élőlényekként* határozza meg, amelyek *természetükből adódóan jogi védelem alatt állnak*. Mi több, a beillesztés helyéből és számozásából (*I-A. alcím*) akár arra is lehet következtetni, hogy az állatokról szóló szabályok inkább a személyekről szóló szabályokhoz állnak közel (*I. alcím*), egyébként a dolgokról szóló II. alcímet követően illesztették volna be és *II-A.* számozása lenne. Azonban ezt az értelmezést némileg árnyalja a 201-D. cikk, amely rögzíti, hogy *speciális törvényi rendelkezés hiányában az állatokra a dolgokra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni,* amennyiben ezek nem ellentétesek az állatok természetével. Ezáltal egyértelművé válik, hogy bár az állatok különleges státuszt kaptak a portugál ptk.-ban, a szabályozás elsődlegesen az állatvédelem célját szolgálja. Ugyanakkor a dolgokra

67 Uo. 159. szj.

68 Lábady i. m. 88.

69 Portugál ptk. I. könyv az általános részről, II. cím a jogviszonyokról, I-A. alcím az állatokról: 201-B., 201-C., 201-D. cikkek (Livro I Parte geral, Título II: Das relações jurídicas, Subtítulo I-A: Dos animais: Art. 201-B, 201-C, 201-D.).

vonatkozó szabályok továbbra is alkalmazni kell az állatokra, amennyiben azok összeegyeztethetők az állatok természetével.

A magánjog logikájának megfelelő megoldást tükröz a Ptk. 5:14. § (3) bekezdése. A magyar jogalkotó nem deklarálta, hogy az állatok nem dolgok, hanem előírta a dologra vonatkozó szabályok alkalmazását, figyelembe véve a természetüknek megfelelő eltéréseket megállapító törvényi rendelkezéseket. Tehát az állatok speciális dolgok, amelyekkel kíméletesen kell bánni. Von Bar megállapítja, hogy az állatokat a dolog fogalma alól kivonó jogrendszerek dogmatikai szempontból létrehoztak ugyan egy, a dologtól eltérő tárgykategóriát, ebből azonban semmiképpen nem lehet azt a következtetést levonni, hogy egy új jogalany-kategória jött volna létre. Álláspontja szerint a dolog minőség tagadása a magánjog szempontjából l'art pour l'art megoldás: egy állatbarát szerződési, tulajdon- vagy kárfelelősségi jog nem függ attól, hogy az állatok dolognak minősülnek-e vagy sem.[70] Az állatvédelem nem arra irányul, hogy az állatokat jogokkal ruházza fel; célja, hogy az állatokat védjék az állatkínzással szemben. Az állatnak nem lehet jogképessége, mert egyik állat sem lehet vagyontárgy (vagyoni jog) jogosultja. Jogalanyisága sincs, mivel az állatoknak nincs hozzáférésük az ember alkotta és működtette jogrendszerhez.[71] Az állat sorsa az állattartó kezében van, ő dönt az „élet-halál" kérdésében. Házi- és haszonállatok esetében *nem beszélhetünk élethez való jogról*, de ez nincs másképp a kóborállatok vagy vadon élő állatok esetében sem.[72]

Találkozhatunk a földrajzi területek (életterek) jogalanyiságával is. Ez az elképzelés az Európán kívüli őshonos vallási közösségek nézeteiben gyökerezik, és többnyire szent folyóvidékekre vonatkozik. Az európai gyarmatosító hatalmak által elnyomott hagyományokat és nézeteket ma sok helyen újraélesztik, és beépítik az állami jogrendszerbe.[73] Új-Zéland volt az első, amely megtette ezt a lépést: két földrajzi területet, a Te Urewera nemzeti parkot és a Whanganui folyóvidéket 'jogi személlyé' *(legal person)* nyilvánította. Utóbbi jogalannyá minősítéséről a magyar internetes portálok olyan címekkel számoltak be, mint például: „Ez a folyó beperelheti azt, aki beszennyezi",[74] vagy „Jogi személyként ismertek el egy hegyet Új-Zélandon."[75] Az új-zélandi kormány Te Urewera-ról

[70] Von Bar (2023) i. m. 181. szj.

[71] Uo. 182. szj.

[72] Uo.

[73] Uo. 183. szj.

[74] *Travelo,* 2020. március 23. https://tinyurl.com/4dsfa7xs

[75] *Greenfo,* 2017. december 25. https://tinyurl.com/2nyj2c8j

szóló honlapja már az első mondatban rögzíti, hogy „Te Urewera is recognised in New Zealand law as a living person."[76] A 'jogi személlyé' minősítéssel megszűnt a terület nemzeti park minősítése.[77] Ahogy von Bar rámutat, a jogi személlyé minősítésnél nem a környezetvédelmi szempontok játszották az elsődleges szerepet, hanem az a cél, hogy a brit korona és az őshonos lakosság közötti viszonyt új alapokra helyezzék. A cél az volt, hogy a folyó ne legyen a brit korona tulajdona.[78] Ilyen jellegű szabályozással találkozhatunk Ausztráliában, Indiában, Bangladesben, Ecuadorban és Kolumbiában is.[79] Európában egy 2022-ben elfogadott spanyol törvény jogalanyisággal ruházta fel a spanyolországi Mar Menor lagúnát és annak vízgyűjtő területét.[80] A Mar Menor lagúna olyan jogalany, amelynek csak jogai lehetnek, kötelezettségei azonban nem.[81] Von Bar ezekben a megközelítésekben pusztán politikai célt lát, amely szerinte nem egyeztethető össze a magánjogi jogképesség funkciójával, mivel szembemegy a magánjog logikájával, és azt érzelmi eszközzé torzítja. Az új-zélandi Whanganui folyóvidék jogi személlyé minősítésével összefüggésben rámutat, hogy a vonatkozó jogszabály nem érinti a Whanganui folyót érintő dologi jogokat vagy a vízre vonatkozó bármilyen más jogokat, és arról sincs szó, hogy az ott élő állatokat jogalannyá minősítették volna.[82] Az új-zélandi törvény a földrajzi területet, mint spirituális és fizikai egységet tekinti 'jogi személynek'. Az állam ezzel elismerte a maori népcsoport felfogását, amely szerint a földrajzi terület egy önálló élőlény, amely a népcsoport és a folyó egységét képezi. Von Bar álláspontja szerint ez legfeljebb vallási toleranciaként értékelhető, a magánjoghoz azonban semmi köze.[83]

---

76 *Te Urewera,* https://tinyurl.com/4ezx4dww

77 Natalie Middleton: Meet Te Urewera, the New Zealand Rainforest That Has Legal Personhood. *Orion Magazine,* February 14, 2024. https://tinyurl.com/3w9x3asd

78 Von Bar (2023) i. m. 183. szj.

79 Uo. 183. szj. (215. oldal, 175–179. lábjegyzetek).

80 Blanca Soro Mateo – Santiago Álvarez: The Mar Menor Lagoon Enjoys Legal Standing: and now, what? *Verfssungsblog,* 14 October 2022. https://tinyurl.com/uk2hdmse

81 Von Bar (2023) i. m. 183. szj.

82 Uo.

83 Uo.

5.4. Mesterséges intelligencia, mint személy (e-személy)?

A személyi jogban is a *numerus clausus* az uralkodó elv: a magánjog a természetes és a jogi személyek dichotómiájára épül, ez képezi a kiindulópontot. Von Bar a „robotok jogalanyisága" vagy a „mesterséges intelligencia jogalanyisága" kérdéskörét az „e-személy" (elektronikus személy) elnevezés alatt tárgyalja. Az e-személyekkel kapcsolatos vita a mesterséges neurális hálózatok (mesterséges intelligencia, a továbbiakban: MI) létrehozása kapcsán merül fel, érintve a szerződési, kártérítési és dologi jog területeit.[84] Ahogy von Bar kifejti, ezek a mesterséges hálózatok olyan nagyszámú nemlineáris egyenletet képesek megoldani, hogy az egyes műveletek jelenleg emberi értelemmel se nem előrejelezhetők, sem nem visszafejthetők. Az eredményhez vezető út rejtve marad (*black box* jelleg, a rendszer képes az algoritmust alakítani), és a forgalomban elvárt gondosság mellett sem lehet teljességgel ellenőrzés alatt tartani vagy befolyásolni. Ez a *rejtettség* abból fakad, hogy az autonóm rendszerek önálló tanulási képességgel rendelkeznek, és képesek vezérlőalgoritmusukat – és ezzel együtt „cselekvésüket" – emberi beavatkozás nélkül önállóan megváltoztatni.[85]

Jó példa a pénzügyi eszközökkel végzett ún. nagyfrekvenciás kereskedés (HFT – *high frequency trading*). Azonban ezekben az esetekben is gyakran csupán *automatizált,* nem pedig *autonóm* rendszerekről beszélhetünk. Az *automatizált* rendszer azt jelenti, hogy a fejlesztő által programozott utasításokat hajtja végre.[86] Az *autonóm* rendszer ezzel szemben kvázi önállóan „hoz döntéseket". Abban, hogy az MI (a robot) kezdeményezi és bonyolítja le az ügyletet, egyesek „önálló döntéshozatalt" („akaratot") vélnek felfedezni, amelyet a szerződési jog eddig kizárólag csak embernek tulajdonított. A magánjogi forgalom tárgyainak kategóriájából (immateriális jellegük miatt alapvetően nem minősülnek dolgoknak) nemcsak hogy dologgá avanzsálnának, hanem bizonyos szempontból *felemelkednének* a személyek egy különleges csoportjává.[87]

Von Bar szkeptikus e kérdésben (és a puszta ötletet illetően is): hogyan lehetne ezt megvalósítani? Lenne például erre a célra létrehozott nyilvántartás? Abszurdnak tűnik az a gondolat, hogy az MI-t kellene perelni, vagy hogy az MI maga perelne! Különösen a német jogirodalomban találkozhatunk számos olyan állásponttal, amely szerint az MI-t egyfajta korlátozott jogképességgel kellene

[84] Uo. 184. szj.

[85] Uo.

[86] Uo. 185. szj. (218. oldal, 190. lábjegyzet).

[87] Uo.

felruházni. Legalábbis képviselőként, teljesítési segédként (közreműködőként) vagy más „segítő személyként" kellene kezelni. Ugyanakkor az MI-k kutatása még nem jutott el arra a pontra, hogy pontosan megértsük, mit is csinálnak ezek a rendszerek. Von Bar álláspontja szerint ez nem tartozik a jog érzékelési körébe. A jog ugyanis jogosítványokat és felelősséget allokál, amelyekhez olyan résztvevők szükségesek, akik képesek előre látni a jövőt, tudatában vannak múltjuknak, *és képesek empátiát kialakítani*. Ezekkel a tulajdonságokkal az MI-k nem rendelkeznek.[88] Az Európai Parlament 2017-ben az MI-hez kapcsolódó polgári jogi felelősség tárgyában elfogadott határozatában[89] előkerült az e-személy ötlete.[90] A kapcsolódó, 2020-ban elfogadott határozata már nem tartalmazta az e-személy elképzelést.[91]

Von Bar szerint különösen *fontos fenntartani az ellenállást az e-személy elképzeléssel* szemben. Az e-személy konstrukciójánál az előnyök és hátrányok nincsenek egyensúlyban, sőt, a prognosztizálható hátrányok jelentősen túlsúlyban vannak. Igaz ugyan, hogy a *„black box"* jelleg (érthetetlenség) csupán a folyamatban lévő kutatások jelenlegi állapotát tükrözi, és eddig még nem nyert bizonyítást, hogy a *„black box"* megfejtése teljesen lehetetlen lenne. Minél gyorsabban érnek el áttörő eredményeket ezen a területen, *annál hamarabb omlik össze a robotok személlyé emeléséről* szóló vita. Még ha ideiglenesen el is fogadnánk az e-személy koncepcióját, ennek elméleti és dogmatikai háttere nemcsak a magánjog etikai színvonalának hanyatlásához vezetne, hanem a szerkezetének stabilitását is jelentősen meggyengítené.[92]

Ez egy teljesen új személytípus megalkotásáról szól, amely az ember és a gép (dolog) között helyezkedne el. Ezt egyrészt arra a még nem bizonyított állításra alapozzák, hogy *„black box"*, azaz „megfejthetetlen" jellege van, másrészt pedig az autonómia túlságosan képlékeny, szubszumcióra alkalmatlan fogalmára. Nem elegendő az a feltételezés, hogy az állítólag önálló döntések meghozatalára képes e-személy – e tulajdonságából fakadóan – már nem tartható ellenőrzés alatt (nem kontrollálható).[93] Ezzel szemben a jogi személyek emberi irányítás

88 Uo.

89 P8 TA(2017)0051 A robotikára vonatkozó polgári jogi szabályok. Az Európai Parlament 2017. február 16-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a robotikára vonatkozó polgári jogi szabályokról, (2015/2103(INL)), HL C 252, 2018.07.18, 239–257.

90 Von Bar (2023) i. m. 186. szj.

91 Az Európai Parlament 2020. október 20-i állásfoglalása a Bizottságnak szóló ajánlásokkal a mesterséges intelligenciára vonatkozó polgári jogi felelősségi rendszerrel kapcsolatban (2020/2014(INL)), HL C 404., 2021.10.6., 107—128.

92 Von Bar (2023) i. m. 187. szj.

93 Uo.

alatt állnak: sem saját cselekvőképességgel, sem döntési képességgel nem rendelkeznek, a magánjogi forgalomban mindig *embereken (személyeken) keresztül* vesznek részt. Az e-személyek viszont olyan személyek lennének, akik önállóan cselekednek és döntenek, ezért nem lenne szükségük emberi képviselőre.[94] Átgondolatlan továbbá a dolog és a személy viszonya. Az MI-knek ugyanis továbbra is magánjogi (kereskedelmi) forgalom tárgyának kell minősülniük. Olyan személy, amely más személyek vagyoni jogának a tárgya, önmagában is ellentmondás. Emellett eddig senki sem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy a fizikai és jogi körvonalak hiányában pontosan mi is lenne az e-személyek mögött meghúzódó „réteg".[95]

Még ha sikerülne is az MI adott megjelenési formáját a jog nyelvére úgy lefordítani (meghatározni), hogy alkalmas legyen a magánjog és a nyilvántartásokra vonatkozó jog céljaira, elegendő lenne vagyontárgyként kezelni. Az e-személyről szóló elmélet nemcsak hibás, hanem haszontalan is. A személyi jogi (jogalanyiságí) megoldás semmilyen előnyt nem nyújtana a tárgykénti (dologkénti) megközelítéssel szemben. Hiszen ennél szolgáltatásokról van szó, nem dolgokról, és még kevésbé személyekről.[96]

A kárfelelősségi jog szempontjából kizárólag az releváns, hogy legyenek olyan kritériumok, amelyek alapján az MI hozzárendelhető egy üzembentartóhoz vagy működtetőhöz, hasonlóan a francia *gardien*[97] felelősséghez, lényegében tehát a Ptk. veszélyes üzemi felelősségi rezsimje szerint. A termékfelelősségi jog alkalmazása szempontjából tisztázni kell a lefedett kártípusokat, a termék fogalmát és a fejlesztési kockázatért való felelősséget.[98] E kérdéseket a nemrég elfogadott új termékfelelősségi irányelv (a továbbiakban: Irányelv) kezeli: terméknek minősül a szoftver (4. cikk 1. pont), amely magába foglalja az MI-t; az MI szolgáltatóját gyártónak kell tekinteni ((13) preambulumbekezdés). A (13) preambulumbekezdés rögzíti, hogy a „digitális korban a termékek lehetnek materiálisak vagy immateriálisak." Az Irányelv 5. cikkében meghatározott széles kárfogalom MI-barát, így magába foglalja például az adatvesztéssel vagy adatromlással okozott kárt ((20) preambulumbekezdés). Von Bar a tárgyi (nem felróhatóság/vétkesség alapú) felelősségi alakzat alkalmazását szorgalmazza a

94 Uo.

95 Uo.

96 Uo.

97 A *gardien* felelősséggel kapcsolatban ld. Szilágyi Ferenc: Európai deliktuális jogi koncepció Európai Polgári Törvénykönyv Kutatócsoport – Osnabrücki Munkacsoport. *Európai Jog,* 2005/1. 20.

98 Von Bar (2023) i. m. 188. szj.

személyiségi jogsértésekre, a diszkriminációra és a szerzői jogilag védett tartalmat közvetítő adatok feldolgozásával megvalósuló jogsértésekre.[99] Amennyiben az MI bizonyos formái a megfelelő gondosság mellett sem tarthatóak irányítás alatt, kézenfekvőnek tűnik, hogy ezt a hiányosságot a tárgyi (nem felróhatóság/vétkesség alapú) felelősségi alakzaton keresztül kezeljék.[100] A termékfelelősség intézménye a legalkalmasabb arra, hogy az MI-val kapcsolatos kockázatokat kezelje. Amennyiben az MI-ben rejlő kockázatokat nem lehet teljes mértékben kizárni, az csak akkor valósítható meg, ha előzetesen gondoskodtak arról, hogy az adott kockázat megvalósulásából eredő károkat megfelelően megtérítsék. Ez akkor is igaz, ha az MI gazdaságpolitikai szempontból egyébként kívánatos.[101]

Von Bar szintén határozottan elutasítja azt az elképzelést, hogy az MI-t és a hasonló adatgyűjtési és -elemzési technológiai vívmányokat a magánjogi forgalomban emberhez hasonló módon képviselőként, teljesítési segédként (közreműködőként) vagy más típusú „segítő személyként" kezeljék. Az egyértelmű ellenérv az, hogy erre *csak akkor kerülhetne sor*, ha a mesterséges intelligencia jogok és kötelezettségek alanya lehetne, vagyis jogképes lenne. Gyakran elhangzik az az érv, hogy az autonóm rendszer jogképességét korlátozni lehetne kizárólag a képviseleti képességre. Ez azonban ellentmondásos, hiszen azt jelentené, hogy az autonóm rendszer jogképessége származtatott lenne, a „másikból" (a képviselt személyből) származna.[102]

Ráadásul nem világos, hogy egy autonóm rendszer *kit* képviselhetne. Esetleg egy másik rendszert? Ebben az esetben felmerülne az a további kérdés, hogy a két rendszer közül melyiket kellene autonómabbnak tekinteni.[103] Emellett a képviseletre korlátozott jogképesség gyakorlatilag *teljesen felesleges és haszontalan elképzelés*, hiszen a képviselet szabályainak eleve biztosítaniuk kell, hogy az olyan személy, aki képviseleti jog nélkül jár el (álképviselő), kárfelelősséggel tartozzon jóhiszemű harmadik személyekkel szemben.[104] Ugyanakkor a jogképesség nélküli álképviselő MI nem rendelkezhetne vagyonnal, ezért a kárfelelőssége nem jöhet szóba. Továbbá, a meghatalmazás és a meghatalmazó azonosításának lehetőségén túl szükség lenne egy olyan szabályrendszerre is, amely

[99] Uo.
[100] Uo.
[101] Uo.
[102] Uo. 189. szj.
[103] Uo.
[104] Uo.

alapján el lehet dönteni, hogy az MI *kinek* a nevében járt el.[105] Be kell látni, hogy mindez *teljesen szükségtelen* és *csak bonyodalmat okozna*.[106]

Az MI nem tesz semmilyen nyilatkozatot, különösen nem tesz jognyilatkozatot, hiszen nincs akarata. A szerződési jog szempontjából kizárólag az üzemeltető akaratáról lehet szó, és ennek jogszabályi szintű tisztázására valóban szükség lenne! Von Bar az *automatizált* rendszerekkel – vagyis azokkal, amelyek a fejlesztő által meghatározott szabályokat követik – összefüggésben a német Szövetségi Legfelső Bíróság egy 2012-es ítéletét idézi, amely kimondta: *„Nem a számítógépes rendszer, hanem az a személy (vagy vállalkozás), aki vagy amely kommunikációs eszközként használja, teszi meg a jognyilatkozatot, vagy minősül a jognyilatkozat címzettjének.”*[107] Von Bar – jogosan – felveti a kérdést: miért kellene ezt másként látni az autonóm rendszereknél, amelyeknek nem a konkrét algoritmust kell követniük, hanem elegendően nagy mennyiségű adatot bocsátanak rendelkezésükre és meghatározzák a kívánt eredményt? Csak azért, mert az ilyen rendszerek „megtanult” algoritmusait jelenleg még nem értjük teljesen?[108] Ráadásul a hagyományos, „algoritmikusan strukturált rendszerek”, amelyek a fejlesztő által bekódolt szabályokat követik („ha-akkor” utasítási séma mentén), szintén elérhetnek olyan komplexitási szintet, amelynél működésük már nem teljesen átlátható.[109]

Von Bar lényegre törő zárómondata az e-személyekkel kapcsolatban: *„nem léteznek elektronikus személyek és nincs is rá ok, hogy létrehozzák őket”!*[110]

105 Uo.

106 Uo.

107 BGH Urteil v. 16.10.2012 (X ZR 37/12). *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, 2013/9. 598., 17. szj.

108 Von Bar (2023) i. m. 189. szj.

109 Uo.

110 Uo.

VIII. Nemzetközi és uniós jog

A SEMMIBŐL JÖTT HŐS

Az egyén szerepének változásai a modern nemzetközi jogban

Ádány Tamás Vince*

A modern kor történelmének nagyívű folyamatai nem csak a gazdaság vagy a hadtörténet szempontjai szerint értelmezhetőek, de érzékletesen leírhatóak a szuverén és az egyén viszonyának változásain keresztül is. A szuverenitásról szóló első gondolkodók a feudális, személyi alapon szervezett társadalmi struktúrák felbomlásának idején; az abszolút uralkodók, vagyis a dinasztikus szuverenitás korában igyekeztek a hatalom természetét megérteni és magyarázni. Az ezt követő két évszázadban az egyén helyzete az államon belül gyökeresen megváltozott: alattvalóból állampolgár lett. A népszuverenitás azonban a XIX. században még csak sporadikusan tudott az államok közötti kapcsolatokban is megjelenni, a népek önrendelkezési joga csak a XX. században változtatta meg a dinasztikus elvek mentén rendeződő nemzetközi közösség belső szerkezetét.[1]

A nemzetközi jog tehát ekkor szinte kizárólag a szuverének egymás közötti ügyleteivel foglalkozott. A XX. század első felének jellemzően pozitivista jogtudománya ezért szinte teljes egészében arra következtetésre jutott, hogy az ember a nemzetközi jognak nem alanya, hanem annak puszta tárgya. Ez az ún. „jogtárgy elmélet" *(object theory)* a II. világháborúig egyeduralkodó volt, de már a XIX. század végétől kezdve komoly elméleti kritikákkal kellett küzdenie, tulajdonképpen sikertelenül. A negyvenes évekre olyan sarkosan megfogalmazott ellenvélemény is megjelentek az elmélettel szemben, amely szerint egyszerűen állandó ismétlés révén, de megalapozatlanul vált az állam kizárólagos

* Tanszékvezető, egyetemi docens, Nemzetközi Közjogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0009-0009-1103-3530

1 Bibó István: A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai – Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Magvető, 1990. 325–326.; Ian Brownlie: The Place of the Individual in International Law. *Virginia Law Review,* Vol. 50., No. 3, (1964) 435–462.

nemzetközi jogi jogalanyisága látszólag magától értetődővé,[2] amely így tehát az állam és a nemzetközi jog természetének félreértésén alapul.[3] Ezzel együtt az elmélet túlélte a II. világháború okozta sokkhatást, és egészen a század közepéig felbukkant meghatározó nemzetközi jogi írásokban.

Lassa Oppenheim korszakos művének eredeti, XX. század első éveire datálható szövege az egyén nemzetközi jogi jogalanyiságának még a lehetőségét is szenvedélyesen tagadta.[4] Oppenheim elismerte ugyan az ember fontosságát a nemzetközi kapcsolatokban, de mégis, egy önálló szakaszt szentelt annak kifejtésére, hogy az egyén soha nem lehet a nemzetközi jog alanya.

Mi sem fejezi ki jobban azonban az emberkép megváltozását a nemzetközi jogban, mint ugyanennek a munkának a száz évvel későbbi kiadása, ahol az akkori szerzők, Sir Arthur Jennings és Sir Robert Watts strukturálisan ugyanebben a fejezetben már az egyének jogalanyiságáról értekeznek, közvetlenül a nemzetközi jog alapján szerzett egyéni jogokról szólva, amelyeket az ember a saját nevében érvényesíthet nemzetközi törvényszékek előtt. E fejezet nyitányaként jegyzik meg, hogy a „nemzetközi jog már nem kizárólag az államokkal foglalkozik – ha egyáltalán így volt ez valaha."[5]

Ez az elméleti háttér teszi igazán látványossá az egyén szerepének megváltozását az 1940-es évek végétől az ezredfordulóig. A nemzetközi jog ötezer éves történetéhez képest a teljes paradigmaváltáshoz szükséges alig öt évtized szinte felfoghatatlanul gyors folyamatokat jelent. Ennek eredményeképpen a mai, emberközpontúbb nemzetközi jogban lényegében megszűnt az államok szerepének kizárólagossága, mind a jogalanyiság kérdésben, mind az őket terhelő kötelezettségek létrehozása során. Ez a két terület ráadásul szorosan összefügg egymással: a nemzetközi közösség reprezentatív többsége által minden államra kötelezően elfogadott normák ugyan viszonylag kis számban ismertek, de ezek többsége az embert védi az állam legsúlyosabb túlkapásaival szemben. Az ezredforduló óta azonban érezhető egy szuverenista visszalépésre törekvés, az államok mintha vissza szeretnének lépni azokba az időkbe, amikor az egyének

---

2 Hans Aufricht: Personality in International Law. *The American Political Science Review,* Vol. 37., No. 2. (Apr., 1943) 217–243. Hasonló lakonikus magyarázattal szolgál George Manner is, amennyiben az ember azért vált a nemzetközi jog tárgyává, mert a nemzetközi jog akként kezelte. George Manner: The Object Theory of the Individual in International Law. *The American Journal of International Law,* Vol. 46., No. 3. (Jul., 1952) 429.

3 Manner i. m. 432.

4 Lassa Oppenheim: *International Law – A Treatise*. London, Longman, Green & Co., 1905. 341–345.

5 Sir Robert Jennings – Sir Arthur Watts (szerk.): *Oppenheim's International Law: Volume 1 Peace*. 9th Ed. Oxford University Press, 2008. 846–847.

a nemzetközi joggal még kizárólag a szuverének kegyes közvetítése révén kerülhettek kapcsolatba.

1. A jogtárgy elmélet és kritikája a XX. század első felében

A XIX. század végén a nemzetközi jog főszabályként még valóban az államok közötti kapcsolatokat szabályozta, és az egyének csak az állam által közvetített módon léphettek be nemzetközi jogviszonyokba. A korabeli jogtudomány képviselőinek pozitivista többsége ezért arra a következtetésre jutott, hogy az egyén a nemzetközi jognak nem alanya, hanem annak puszta tárgya, hasonlóan az állam területéhez. Ma ez az álláspont az emberrel szemben ridegnek és elutasítónak tűnhet, de ez az ún. jogtárgy elmélet már önmagában egyfajta reakció volt az egyén egyre látványosabb előretörésére az államon belül és az államok közötti kapcsolatokban. Az elmélet alapját jelentő tagadás ugyanis még így is nagyobb figyelmet szentel az egyénnek, mint a korábbi pozitivista irodalom egyszerű ignoranciája a kérdés iránt. Például a korszak egyik meghatározó autoritása, az eredetileg 1880-ban megjelent, többször átdolgozott *Hall's International Law* még jóval későbbi, 1924-es nyolcadik kiadásában sem foglalkozik az egyén lehetséges jogalanyiságának kérdésével, az embert kizárólag az egyes államok állampolgáraként értelmezi, és az állampolgársággal szemben felmerülő kollíziós kérdéseket tárgyalja.[6]

A jogtárgy elmélet a XIX. század végének német és francia irodalmában született,[7] és a *lex lata* állapotokat inkább leíró korabeli pozitivista irodalomban és a jogi oktatásban a következő bő fél évszázadra lényegében egyeduralkodóvá vált.

A jogtárgy elmélet hazai helyzete lényegében azonos volt a nemzetközi irányokkal. Az első magyar nyelvű nemzetközi jogi tankönyvben Apáthy István az európai fősodorhoz hasonlóan írja, hogy az „egyes physicai személyek a nemzetközi forgalomban csak mint valamely állam képviselői, vagy védenczei szerepelhetnek." Az egyén szerepének fontosságát a jogtárgy elmélet képviselőinek egy része is elismerte, Apáthy megfogalmazása e tekintetben mégis kiemelkedő, amennyiben az állam jogalanyiságának rekvizitumaként tételezi

6 Pearce Higgins: *A Treatise on International Law by William Edward Hall*. OUP, 1924. 275–300.

7 Vö. August von Bulmerincq: *Praxis, Theorie und Kodifikation des Völkerrechts.* Leipzig, 1874. (magyar fordításban ld. Karsai Sándortól, Budapest, Lampel Róbert Könyvkereskedése, 1892. 4.,9. Ld. bővebben: Manner i. m. 428–449.

hogy az államok „minden egyes ember önálló személyiségét […] elismerjék”.[8] Csarada János úgy jut ezzel azonos következtetésre,[9] hogy önálló fejezetet szentel az egyének nemzetközi jogi szerepének, ez azonban szintén csak az állampolgársági kérdésekkel foglalkozik, és kifejezetten kizárja, hogy az emberek közvetlenül jogokat szerezzenek a nemzetközi jog alapján.[10] Irk Albert „Az új nemzetközi jog – a béke joga” című 1922-es művében szintén a jogtárgy elméletet fogadja el.[11]

Mindez azt igazolja, hogy főszabályként az ember valóban csak az állam által közvetítve jelenhetett meg a nemzetközi jogi jogviszonyokban, azonban ez a sajátosság már ekkor sem volt kizárólagos. Léteztek azonban már ekkor is az egyénekre vonatkozó nemzetközi jogi jogok és kötelezettségek – Oppenheim értelmezésében ezek azonban az államon keresztül hatnak, és nem közvetlenül az egyénre vonatkoznak. E jogosítványok tagadása vagy bagatellizálása csak a lokálisan és elszórtan jelentkező példákkal szemben jelenthettek cáfolatot, de a II. világháború után az emberi jogok előretörésével az elmélet támogatóit a tételes jog látványosan bírálta felül, hiszen ezúttal már a korábbi, regionális és lokális példákon túl általános nemzetközi jogban léteztek az egyéneket megillető jogok és őket terhelő kötelezettségek, amelyek közvetlenül nemzetközi fórumokat előtt lehetett érvényesíteni. A jogtárgy elmélet beágyazottságát mindenesetre jól példázza, hogy még az 1950-es évek elején is tartotta magát. A háború követően például Georg Schwarzenberger „látszólagos paradoxonként” továbbra is a nemzetközi jog tárgyaként írt az emberről, de a kijelentés súlyát már mérsékelni igyekezett a diplomáciai védelem szokásjogi szabályainak ilyetén keretezésével.[12]

A valóságosan létező jogi alrendszerekkel és az ember morális szerepével szembeni érzéketlensége miatt a jogtárgy elmélet – elsöprő dominanciája ellenére – a kezdetektől fogva komoly és megalapozott kritikákat kapott részben morális, részben pozitív jogi alapokon. George Manner szerint az elmélet azért nem egyeztethető össze a tényleges gyakorlattal, mert az államok révén gyakran részesülnek nemzetközi jogi eredetű jogosítványokban. A két háború közötti időszak szerzőinél viszonylag gyakran felbukkant például a Nemzetközi

8 Apáthy István: *Tételes európai nemzetközi jog.* Budapest, Frankin Társulat. 1888. 55.

9 Csarada János: *A tételes nemzetközi jog rendszere*. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1901. 96.

10 Uo. 309–350.

11 Irk Albert: *Az új nemzetközi jog [A béke joga].* (Diplomáciai kézikönyvek I.) Budapest, 1922. 48.

12 Georg Schwarzenberger: *A Manual of International Law.* London, Stevens & Sons, 1947. 53.

Zsákmánybíróságról szóló egyezmény rendszere, ez azonban, mint ma már tudjuk, soha nem lépett hatályba. Ezzel szemben, miután a Párizs környéki békék átrajzolták Európa térképét, a Nemzetek Szövetsége kialakított jó néhány olyan, helyi jelentőségű nemzetközi jogi alrendszert, amely az egyének közvetlen jogérvényesítését tette lehetővé, nemzetközi fórumok előtt. Az angol nyelvű irodalom által dominált kortárs jogtudományban méltatlanul alulreprezentált például a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszere.[13] Magyar vonatkozásban a Trianoni szerződés alapján működő vegyes döntőbíróságok jelentettek ilyen fórumot, igaz, itt fellebbezni már csak a Magyar Állam közvetítésével lehetett az Állandó Nemzetközi Bírósághoz.[14] Hasonló megoldás működött a felső-sziléziai területeken, amelyekkel nem csak a korabeli nemzetközi bíróságok jól ismert néhány ügye foglalkozott, de több ezer ügyet vizsgált ki az ottani nemzetközi vegyes döntőbizottság.[15]

A fenti, lokális példákon túlmenően, az általános nemzetközi jog is ismert közvetlenül egyéneknek címzett jogokat. Philip Marshall Brown 1924-ben ilyen példaként említi a kalózkodást és a rabszolga-kereskedelem elleni, vagy az idegen halászok státuszát rendező egyezményeket.[16] Ugyanő lényegében természetjogi alapon, szenvedélyesen, de hosszas moralizálás nélkül mutat rá a jogtárgy elmélet alapvető problémájára:

> „Lehetne még más példákat is felhozni, de ez a három, a kalózokra, rabszolgákra és halászokra vonatkozó példa megfelelően szemlélteti a jogirodalom azon állításának tényleges tapasztalatokkal nem igazolható valótlanságát, miszerint az emberek csupán a nemzetközi jog »tárgyai«, és hogy, mint a kóbor marháknak, nincsenek más jogaik, mint amit a gazdáik a nevükben érvényesíthetnek!”

[13] Szerencsére nem teljesen feledésbe merült témáról van szó, ld. pl. Peter Hilpold: The League of Nations and the protection of minorities–Rediscovering a great experiment. In: *Max Planck Yearbook of United Nations Law Online*, Vol. 17., No. 1. (2013) 87–124.

[14] 1930-tól kezdve az alperes államok helyébe egy Agráralap lépett a perekben. Ld. 1930. évi II. Párizsi Egyezmény A földreformokra és a Vegyes Döntőbíróságokra vonatkozó kérdések rendezéséről. Kihirdette: 1931. évi XI. törvénycikk a trianoni szerződésből folyó kötelezettségekre vonatkozó egyezmények becikkelyezéséről.

[15] Marek St. Korowicz: The Problem of the International Personality of Individuals. *The American Journal of International Law,* Vol. 50., No. 3. (Jul.,1956) 533–562

[16] Philip Marshall Brown: The Individual and International Law. *The American Journal of International Law,* Vol. 18., No. 3. (Jul., 1924) 533.

A jogtárgy elmélet újabb, cáfolattal felérő alternatív magyarázatát adja Ellery Stowell 1931-ben megjelent monográfiája. A szerző itt három tényezőre vezette vissza a nemzetközi jog kialakulását: 1) az államok közötti háborúra, 2) az idegen állampolgárságú kereskedők mozgására, és 3) a humanitárius jogi kérdésekre. Az ember nemzetközi jogi helyzetét illetően épp ezért kritikus a jogtárgy elmélettel szemben, mert a fenti tényezők közül csak az első klasszikusan államközi kérdés. A korabeli viszonyok alapján viszont – Stowell értelmezésében – mindhárom esetben kizárólagosan az állam lesz a jogok végrehajtásának eszköze. Ezt a végrehajtási képviseletben megjelenő kizárólagosságot szerinte természetesen könnyű összekeverni a jogalanyisággal. Következtetése szerint tehát a nemzetek joga lényegében az emberek joga, amelyet az államok alkalmaznak: ezzel a módszerrel végeredményben a nemzetközi magánjogot is beemeli a nemzetközi jog keretei közé.[17] Brown fenti művét idézve máshol Stowell már ekkor arról írt, hogy az egyén, és nem az állam a nemzetközi jog valódi alanya.[18]

Magyarországon pl. Faluhelyi Ferenc munkásságában található meg a jogtárgy elmélet nyílt kritikája. 1936-as tankönyvének címe („Államközi jog") alapján meglepő lehet, hogy az egyének jogalanyiságát, feltételesen elismeri, amennyiben

> „jogosultságuk, illetve kötelezettségük közvetlenül az államközi megegyezésből eredő államközi jogtételekre vezethető vissza, illetve valahányszor az egyesek az államközi megegyezés alapján őket megillető jogokat nemcsak, vagy egyáltalában nem saját államuk hatóságai előtt, hanem a megfelelő államközi szervek előtt jogosultak érvényesíteni."[19]

A francia nyelvterületen messze túlmutató hatása volt az ember központi szerephez jutásában Georges Scelle munkásságának.[20] A nemzetközi jogra akkoriban elterjedt kifejezést kiegészítve ő a „népek alkotmányjogáról" *(droit*

[17] Ellery C. Stowell: *International Law – A Restatement of Principles in Conformity with Actual Practice*. London, Sir Isaac Pitman & Sons, 1931. 8.

[18] Uo. 345. (1) jegyzet.

[19] Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan.* Pécs, Dr. Karl Könyvesbolt Kiadása, 1936. 242.

[20] Hubert Thierry: The Thought of Georges Scelle. *European Journal of International Law,* Vol. 1. (1990) 193–209.; Antonio Cassese: Remarks on Scelle's Theory of „Role Splitting" (Dedoublement Fonctionnel) in International Law. *European Journal of International Law,* Vol. 1. (1990) 210–232.

des gens consitutionnel) értekezett,[21] ezzel is a rendszer központjaként értelmezett ember szerepét hangsúlyozva az állammal szemben. Az egyén Scelle rendszerében nem csak hogy osztozik az állammal a nemzetközi jogalanyiságban, de annak kizárólagos, igazi alanya.[22] George Manner értelmezésében hasonló megállapításra jutott többek között Hans Kelsen, William Westlake vagy a fent említett Elery Stowell is.[23]

Az 1940-es évekre a kisebbségvédelmi szabályokon, és az egyes ágazati szabályozásokon túl az egyén jogalanyisága új tendenciákban is kezdett kibontakozni: a harmincas évek végén indult meg például a Nemzetközi Büntetőbíróság létrehozásáért folyó munka, amelyről a korabeli szerzők még nem tudhatták, hogy több, mint hatvan évig tart majd valóra váltani. Részben e tendenciák, részben a természetjogi vagy morális alapú kritikák hatására a jogtárgy elmélet dominanciája megroppant. A II. világháború közepére már négy gondolati iskolát lehetett megkülönböztetni a kérdésben, de ezek közül még mindig a jogtárgy elméletet hirdette a kor meghatározó jogászainak többsége:[24]

> „(1) A magánszemélynek nincs jogi személyisége; ez a tulajdonság az államok számára van fenntartva. (2) A magánszemély a nemzetközi jog tárgya, nem pedig alanya. (3) Az állam jogi személyisége fiktív; a nemzetközi jog »valódi« alanyai csak a magánszemélyek. (4) Az államok a nemzetközi jog »normális« alanyai, de az egyénekre vonatkozó szabályok érvényessége nem kizárt."[25]

A II. világháború pusztítása ebben a kérdésben egy paradigmaváltás iránti igényt eredményezett, amelyet remekül fejezi ki Clyde Eagleton 1946-os előadásában megfogalmazott állítása:

> „sokan felteszik a kérdést, hogy a mindez idáig kielégítő állam mostanra nem vált-e alkalmatlanná a kölcsönös függőség és a totális háború nyomása alatt, és hogy vajon az nemzetközi jog elveit, szabályait és fikcióit nem kellene-e közvetlenebb szerephez juttatni az egyének

[21] Georges Scelle: *Précis de droit des gens – principes et systématique.* II. k. Sirey, Párizs, 1934. 11.

[22] Georges Scelle: *Précis de droit des gens – principes et systématique*. I. k. Sirey, Párizs, 1932. 42.

[23] Manner i. m. 430. (5) jegyzet.

[24] Aufricht i. m. 231.

[25] Uo. 229.

érdekeinek és jólétének érvényesítése és védelme érdekében. Valóban van egyfajta sürgetés ebben az érzületben, mert a mostanában szerzett tapasztalatok kétséget kizáróan azt mutatják, hogy az állam önmagában nem megfelelő sem arra, hogy az egyes állampolgárt megvédje a háború veszélyétől, sem arra, hogy érdekeit a kölcsönös függőség világában képviselje. Ezért egyre több ember számára az állam már nem a *ne plus ultra*, és már egy nemzetközi rendszer iránti hűség, vagy a nemzetek jogából fakadó egyéni jogok és kötelezettségek koncepciója sem tűnik különcnek vagy hazafiatlannak."

Az 1950-es évek elejére ezért a jogtárgy elmélet oly mértékben meghaladottá vált, hogy a legtöbb szerző ekkor már az ember szerepét újraértékelve vázolta nemzetközi jogi tanait.[26] A II. világháború utáni jogfejlődésben szemmel láthatóvá vált a korábbi kritikusok által hiányolt, az emberekre közvetlenül vonatkozó, de nemzetközi jogi eredetű, és a nemzetközi jogban kikényszerített jogok és kötelezettségek rendszere. Ezért aligha meglepő, hogy a későbbi jogirodalom mindmáig az ember jogalanyiságának határait értelmezi, de nem a létét tagadja.

1964-ben Ian Brownlie ennek érdekében négy területen vizsgálta az ember szerepének változását: a nemzetközi bűncselekmények, az emberi jogok, az Európa Tanács és az ENSZ működése alapján. Következtetése ekkor még az volt, hogy az egyén jogalanyiságának elméleti kérdését praktikus szempontok alapján helyesebb megválaszolatlanul hagyni, hiszen vagy az, vagy nem.[27] Mindazonáltal leszögezte, hogy „Nyilvánvaló, hogy sok konstruktív irányú jogi fejlődés ment végbe, de az is világos, hogy a politikai feltételek határozzák meg a jogi kötelezettségek és intézmények terén elért haladás mértékét és tartósságát." Későbbi korszakos jelentőségű tankönyvének utolsó saját szerkesztésű, hetedik kiadásában sem említi az embert a jogalanyok között, de önálló fejezetben tárgyalja például az emberi jogok vagy a nemzetközi büntetőjog kérdését.[28] (A kötet következő kiadását már James Crawford szerkesztette át, de ezekben a kérdésekben nem tért el lényegesen a nagy elődtől.)[29]

Hasonlóképpen, a jogalany-jogtárgy dichotómia megkerülését javasolja Rosalyn Higgins is, a nemzetközi jogot egyfajta döntéshozatali eljárásként téte-

[26] Vö. Manner i. m. 430–431.

[27] Brownlie (1964) i. m. 461.

[28] Ian Brownlie: *Principles of public international law.* 7. kiad. Oxford University Press, 2008.

[29] Vö. Marti Koskenniemi: Brownlie's Principles of Public International Law by James Crawford. In: *British Yearbook of International Law.* OUP, 2013. 2–7.

lezve.[30] Ebben a modellben ugyanis nem jogalanyok és jogtárgyak szerepelnek, hanem az eljárás résztvevői. Az emberek pedig éppúgy részt vesznek a döntéshozatali folyamatokban, mint az államok vagy a nemzetközi szervezetek. Hasonló kreativitással került meg a jogalanyiságról szóló kérdés technikai részleteinek vizsgálatát Antonio Cassese angol nyelvű nemzetközi jogi tankönyvének a jogalanyokról szóló fejezetében, ahol a II. világháború utáni jogfejlődés eredményeképpen kialakuló új érdekpólusként említi az egyéneket.[31]

A kortárs irodalomban jelenleg is zajlik vita arról, hogy az egyén rendelkezik-e nemzetközi jogalanyisággal, de ez a vita már kevésbé kiélezett, mint néhány évtizeddel korábban volt. A nemzetközi forgalomban lévő tankönyvek többsége azonban nem említi az egyént a jogalanyok között.[32] Ennek oka nagyrészt az, hogy az egyén *valamilyen* releváns nemzetközi jogi szerepét a tudományos fősodorhoz tartozó szerző ma már nem vitatja. Nemzetközi fórum előtt, közvetlenül nemzetközi jogból származó egyéni jogok és kötelezettségek bonyolult rendszere töri meg az államok kizárólagosságát, azonban az egyének ilyen lehetőségei még nem terjednek ki az állam valamennyi nemzetközi jogi kötelezettségére, másrészt a fórumok hozzáférhetősége és hatékonysága földrajzilag erős változatosságot mutat.

Kovács Péter a nemzetközi jog humanizációját kettős értelemben írja le: egyrészt ez továbbra is megoldandó cél, de egyben a kortárs nemzetközi jog már létező hatásmechanizmusa is. A nemzetközi jognak sem az elmélete, sem a gyakorlata nem elégszik meg már hosszú ideje azzal, hogy a szuverének egymás közötti ügyleteivel foglalkozzon, hanem kiterjed arra is, hogy az államhatalom mit és hogyan tesz a saját területén, a saját polgáraival; hiszen az abszolút hatalom igen gyakran abszolút igazságtalansággal jár együtt.[33]

---

30 Rosalyin Higgins: Conceptual Thinking about the Individual in International Law. *British Journal of International Studies,* Vol. 4., No. 1. (Apr., 1978) 5.

31 Antonion Cassese: *International Law*. OUP, 2001. 46–47.

32 Petra Perišiæ: Some Remarks on the International Legal Personality of Individuals. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa,* Vol. 49., No. 2. (2016) 229.

33 Kovács Péter: L'humanisation du droit international public en pratique. In: Jean-Marc Thouvenin (szerk.) *Les défis du droit international au tournant du centenaire de l'Académie de droit international de La Haye / Challenges of International Law at the Time of the Centenary of The Hague Academy of International Law.* Leiden, Brill, 2024. 277–290.

2. Az egyén nemzetközi jogi helyzete napjainkban

A mai nemzetközi jogban az egyén tehát bizonyos értelemben továbbra sem tekinthető általános jogalanynak, *stricto sensu* jogai és kötelezettségeinek menynyisége és strukturális elterjedtsége alapján nem az állammal egyenértékű szereplője a nemzetközi kapcsolatoknak. Mindazonáltal, az egyén jogalanyisága kulcsfontosságú területeken ténylegesen érvényesül, és bizonyos értelemben mára lényegében megelőzi az államét.

Az egyén szerepe meghatározó lett az elmúlt közel másfél évszázadban a humanitárius jog és ahhoz kapcsolódva a nemzetközi büntetőjog területén. Történelmi távlatokban vizsgálva ugyan csak néhány naposnak vagy akár órásnak[34] látszó késéssel, de ezt a kötelezetti oldalt követte (azzal lényegében egy időben kialakulva) a tételes emberi jogi rendszer megszületése, ezen belül kiemelten fontos az állampolgárságra épülő rendszer kizárólagosságát megtörő menekültügyi szabályok univerzálissá válása. A békés nemzetközi kapcsolatok jogában az egyik legősibb kérdés volt – legalább az antik görög világig kimutatható jogi szabályozással[35] – az idegen államból érkező kereskedők jogállása. Ennek ma új dimenziókat ad a befektetésvédelmi bíráskodás.[36] Végül, de nem utolsósorban az emberek életét leginkább érintő problémákra mindig is választ vártak vezetőiktől. Ahogy a helyi földesúri hatalomra épülő struktúrák már nem tudtak ezekre kielégítő megoldást kínálni, egyre magasabb szintű szervezeti egységek erősödtek meg, és kialakultak a ma ismert nemzetállamok. Napjainkban a környezetvédelem globális, kézzel fogható, és egyre veszélyesebb állapotromlása az államokkal szemben támaszt olyan elvárásokat, amelyeket önmagukban már képtelenek megoldani, és egyre erősebb az igény a globális együttműködésen alapuló rendszerek iránt, amilyeneket a távközlés

[34] A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék 1947-ben hozott ítéletet a háborús főbűnösök perében. A Genocídium egyezmény szövegét pedig egy nappal az Egyetemes Nyilatkozat előtt fogadta el az ENSZ Közgyűlése.

[35] Ld. pl. Nagy Károly: *A nemzetközi jog, valamint Magyarország külkapcsolatainak története*. Antológia Kiadó, 1995.; David J. Bederman: *International law in antiquity*. Vol. 16. Cambridge University Press, 2001. 130–131.

[36] Bővebben ld. Sonnevend Pál – Csaba Orsolya – Orosz Dzsenifer: Emberi jogi garanciák befektetésvédelmi eljárásokban. In: Menyhárd Attila – Varga István (szerk.): *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai (I–II. K.)* Budapest, Eötvös, 2018. 1282–1295.; Hajdu Gábor: Értékdilemmák befektetésvédelmi szerződésekben: gazdasági fejlődés kontra közérdek In: Fejes Zsuzsanna – Lichtenstein András – Márki Dávid (szerk.): *Jog, erkölcs, kultúra. Értékdilemmák és identitások a jogrendszerekben.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2020. 51–60.

forradalmi változásait kihasználva az egyének akár már közvetlenül is ki tudnak építeni egymás között.[37]

A nemzetközi humanitárius jog ma ismert szabályai több, mint másfél száz éve részei a nemzetközi kapcsolatoknak. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának nagyhatalmak általi 1864-es elfogadása óta a rendszer fokozatosan vált egyre szofisztikáltabbá.[38] A humanitárius jog és az egyén szerepének alakulásában is fordulópontot jelentett az ún. Martens-záradék elfogadása.[39] Az 1899-es hágai békekonferencián született, az első egyezmény preambulumában szereplő kompromisszum szerint:

> „Amíg a háborús törvények teljesebb kódexe nem kerül kiadásra, a Magas Szerződő Felek célszerűnek tartják kijelenteni, hogy az általuk elfogadott szabályzatban nem szereplő esetekben a lakosok és a hadviselő felek a nemzetek jogának védelme és uralma alatt maradnak, amint az a civilizált népek között kialakult szokásokból, az emberiesség törvényeiből és a közerkölcs diktálásából következik."

Az elv kulcsszavai az „emberiesség törvényei" és „a nemzetek jogának védelme és uralma". Utóbbi fordulat a XXI. század jogásza számára „az emberi jogok elismerése (védelem) és az állami szuverenitás fennmaradó kiváltságai (uralom) közötti kapcsolat évszázados átalakulását hangsúlyozza."[40] Valóban, a Martens záradék révén a humanitárius jogban a lassú és vonakodó állami akaratot ideiglenesen pótolni lehet az emberséges bánásmód iránti morális igény teljesítésével, és ezt az alapvetően természetjogi logikájú elvet sikerült a tételes, pozitív nemzetközi jog egyik legfontosabb szabályává tenni.

---

37 Vö. pl.: Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay) ítélet. ICJ Reports, 2010. 14. Bővebben: Ádány Tamás Vince: A szuverenitás gyakorlásának nemzetközi jogi keretei. In: Csink Lóránt – Schanda Balázs – Varga Zs. András (szerk.): *A magyar közjog alapintézményei.* Budapest, Pázmány Press, 2020. 193.

38 Kortárs alkalmazására nézve ld. pl. Réka Varga: International Red Cross and Red Crescent Movement and Humanitarian Activities for Migrants. *Hungarian Yearbook of International and European Law,* Vol. 4. (2016) 369–382.; és Varga Réka: A Nemzetközi Vöröskereszt és Vörös Félhold mozgalom működésének alapelvei és humanitárius tevékenysége a migránsválsággal kapcsolatban. *Iustum Aequum Salutare,* 2016/2. 343.

39 Jeffrey Kahn: Protection and empire: the Martens Clause, state sovereignty, and individual rights. *Vancouver Journal of International Law,* Vol. 56. (2016) 1. ; Antonio Cassese: The Martens Clause: half a loaf or simply pie in the sky? In: Michael N. Schmitt –Wolff Heintschel von Heinegg (szerk.): *The Development and Principles of International Humanitarian Law.* Routledge, 2017. 373–402.; Rotem Giladi: The enactment of irony: reflections on the origins of the Martens Clause. *European Journal of International Law,* Vol. 25., No. 3. (2014) 847–869.

40 Kahn i. m. 6.

Az emberiesség törvényeinek megszegése a nürnbergi eljárások révén egyéni büntetőjogi felelősséggel egészült ki: az ember tehát nemcsak haszonélvezője a morális minimum szabályok betartásának, hanem arra kötelezett is, még akkor is, ha egy állam közhatalmat gyakorló tisztviselőjeként cselekszik.[41] Történelmi jelentőségű fordulat, hogy a közhatalom gyakorlójának saját országán kívüli eljárási immunitása a nemzetközi törvényszékek előtt a legsúlyosabban embertelen cselekmények miatt már nem érvényesíthető. A nemzetközi büntetőjog ezért jelentős mértékben járult hozzá az ember szerepének javításához a nemzetközi jogban, egyértelművé téve, hogy semmilyen államérdek sem igazolhatja a tömeges atrocitások elkövetését, vagy az elkövetők mentegetését.

Az ember szerepváltozását a nemzetközi jogban a legnyilvánvalóbban az emberi jogok rendszerének kialakulása szemlélteti. Az első lépést az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elfogadása jelentette 1948. december 10-én, az ENSZ Közgyűlésében.[42] Az Alapokmány 10. cikke szerint a Közgyűlés határozatai az államok felé csak ajánlási erővel bírnak: ez tehát nem a folyamat vége, hanem annak első lépése volt, amely nélkül értelemszerűen a többi sem következhetett volna be. Mivel a II. világháború egyértelművé tette, hogy morálisan nem igazolható annak jogszerűsége, hogy az embereket a felettük uralkodó állam teljhatalmának tegyük ki, ezért az emberi jogok nemzetközi szintű szabályozása felé tett első lépés valódi, a maga korában potenciálisan, utóbb bizonyítottan mélyreható hatású, de önmagában mégis csekély mértékű revelációként hatott. A dokumentum szövegének kidolgozói közül a közvélemény számára legismertebb, és ezért az eszme terjesztésében minden bizonnyal legnagyobb hatású résztvevője Eleanore Roosevelt volt, a néhai amerikai elnök özvegye. Az ENSZ new york-i székházának parkjában több állam impozáns ajándéka között, egy csendes ösvény mellett áll Eleanore Roosevelt emlékműve. Talapzatán az egyik, szállóigévé vált mondását idéző felirat tökéletesen példázza az első szikra erejéből születő világformáló változást: „She would rather light a candle than curse the darkness, and her glow has warmed the world."

---

41 Guido Acquaviva: At the origins of crimes against humanity: clues to a proper understanding of the nullum crimen principle in the Nuremberg Judgment. *Journal of international criminal justice,* Vol. 9., No. 4. (2011) 881–903.; Sévane Garibian: Crimes against humanity and international legality in legal theory after Nuremberg. *Journal of Genocide Research,* Vol. 9., No. 1. (2007) 93–111.

42 Kovács Péter: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata kidolgozásának története és elfogadásának körülményei. *Iustum Aequum Salutare,* 2009/2. 55–66.; Varga, Zs András: Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának hatása jogszemléletünkre: A közhatalom perlése mint alapvető jog. *Iustum Aequum Salutare,* 2009/2. 103–126.; Kardos, Gábor: A nemzetközi jog diszkrét bája. Ötvenéves Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata. In: Nagy Boldizsár – Jeney Petra (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv.* Budapest, Osiris, 2002. 199–205.

Mára ezt az egykori ajánlást a nemzetközi jog kötelező, szokásjogi normái között tartjuk számon;[43] regionális szinten Európában, Amerikában és Afrikában is több-kevesebb hatékonysággal működő emberi jogi bíróságok működnek; az ENSZ keretei között lehetőség van egyéni panaszeljárások lefolytatására: így az emberi jogok rendszerének még vázlatos leírása is meghaladná e rövid tanulmány kereteit.

Az emberi jogok rendszeréhez kapcsolódva alakult ki önálló területként a menekültügy, amelynek keretében az üldöztetés elől menekülő személyek jogainak védelmében kifejezetten az állampolgárság szerinti állam pillanatnyi érdekei ellenére is érvényesíthetőek az üldözött személy jogai. Néhány évtizeddel korábban, a jogtárgy elmélet révén az állampolgárság az egyén és a nemzetközi közösség közötti egyedüli átjárót jelentette: a menedékkéréshez való jog elismerésével az ember jogainak védelmére az állampolgárság szerinti állam helyébe egy másik állam léphet. A menekültekre vonatkozó bonyolult szabályrendszer sok szempontból reformokra szorul a mai, tömeges migráció idején, de emberközpontúságát továbbra is kifejezi a menekültügy esszenciális szabálya, a visszatoloncolás tilalma, azaz a *non-refoulement* elve. A kínzás tilalmához és az élet védelméhez kötődő pozitív állami kötelezettségek révén a menekültügyön túlmutató életre kelő elv lényegében azt tiltja, hogy valakit olyan helyre toloncoljanak vissza, ahol élete vagy testi épsége veszélyben van. Modern értelmezésében[44] tehát a befogadó államra telepít olyan kötelezettséget, amely lényegében az embert védi az állampolgársága szerinti államtól.

Az egyén állammal szembeni védelme iránti igény általános megfogalmazásában egy nehezen feloldható ellentmondáshoz is elvezetett a nemzetközi jog alapvető szabályai közötti. A humanitárius intervenció kérdése a XX. század első harmadától jelen volt a nemzetközi jogban, azonban az erőszak tilalom és az emberek jogai közötti egyensúly megtalálása komoly kihívásokat jelent. Jelenleg ehhez legközelebb a 2005-ös csúcsértekezleten elfogadott védelmi felelősség koncepciója áll. Ez három lépcsőben írja le az államok kötelezettségeit az emberek védelmére:

---

43 Hurst Hannum: The UDHR in national and international law. *Health and Human rights,* Vol. 3., No. 2. (1998) 144–158.; Kenneth S. Gallani: Use of Comparative Law in Determining the Customary International Law of Human Rights. *Florida Journal of International Law,* Vol. 24. (2012) 429.

44 Ld. pl. Zénó Suller: How the Safe Third Countries Concept Results in Prohibited Non-Refoulement and What Are the Limits of Forum Shopping in Migration? *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények,* 2022/3. 181–196.; Erna Kristin Blöndal – Oddný Mjöll Arnardóttir: Non-refoulement in Strasbourg: Making sense of the assessment of individual circumstances. *Oslo Law Review,* Vol 5., No. 3. (2019) 147–174.

Elsőként minden állam felelőssége, hogy megvédje saját lakosságát a népirtástól, emberiesség elleni bűncselekményektől, háborús bűncselekményektől vagy az etnikai tisztogatástól. Második lépésben az államok kötelesek együttműködni, a nemzetközi közösség egészének kell fejlesztenie a megelőzésben releváns képességeit. Végül, a harmadik lépés a humanitárius intervenció egykori koncepciójával rokonítva akár a fegyveres beavatkozás lehetőségét is felveti, ha az egyes államok nyilvánvalóan elmulasztják védelmi felelősségük teljesítését. Ilyen „időben történő és határozott" válaszlépésre azonban csak az ENSZ-en erre hivatott intézményrendszerén, azaz főszabály szerint a Biztonsági Tanácson keresztül kerülhet sor.[45]

Az állami és az egyéni érdekek közötti egyensúlyváltozás azonban nem csak a védelmi felelősségben kicsúcsosodó, politikai-hatalmi vetületben érhető tetten, hanem a tételes jog szintjén is. A nemzetközi jog ötezer éves történetében korábban ismeretlen normatív változások zajlottak le a XX. század második felében, amelyek eredményeképpen megjelentek az általános nemzetközi jog feltétlen alkalmazást igénylő szabályai.

3. Az ember a szuverenitás ellen, a szuverenitás az ember ellen?

Jogtechnikai értelemben a Martens záradékhoz hasonlítható vízválasztó volt az 1970-es évektől kezdve a *jus cogens* és az *erga omnes* normák megjelenése a nemzetközi jogban. A két fogalom egymással szoros összefüggésben áll, helyenként akár – pontatlanul – egymás szinonimájaként is értelmezhetőek.

A *jus cogens* norma elsősorban anyagi jogi értelemben használatos: olyan feltétel nélküli szabályokat jelent, amelyekkel nem lehet érvényben ellentétes tartalmú norma. Ez a koncepció az 1969-es szerződések jogáról szóló bécsi egyezménnyel jelent meg, akkori meghatározásának két eleme a mai napig érdemben változatlan maradt: egyrészt az általános nemzetközi jog szabályáról van szó – tehát nem bilaterális vagy regionális szinten értelmezhető kérdésekről; másrészt olyan szabályról, amely nem engedi meg a jogszerű eltérés lehetőségét: tehát feltétel nélkül alkalmazandó. Ez utóbbi tulajdonság az, amely az ilyen normák anyagi jogi joghatásokon túlmutató, *erga omnes* jellegét is megmagyarázza: egy ilyen szabály minden állam között érvényesül, kötelező erejét

[45] Bővebben: Szalai Anikó: A védelmi felelősség koncepciója, avagy van-e új a nap alatt? *Pro Futuro,* 2013/1. 67–78.; Sulyok Gábor: Szövegezési zavarok és értelmezési nehézségek a védelmi felelősség leírásában. *Külügyi Szemle,* 2014/3. 127–142.

nem az egyedi állami elfogadás adja, hanem az, hogy a nemzetközi közösség egésze, mint olyan fogadja el ilyen természetét.[46]

Az ilyen szabályok pontos katalógusát azonban a tételes nemzetközi jog szándékosan nem adta meg. A koncepció több nemzetközi bírósági ítéletben is felbukkant, az évtizedek alatt fokozatosan bővültek azok a példák, amelyeket a nemzetközi joggyakorlat alapján nagyjából egységesen fogadott el a jogtudomány. 1970-ben a Barcelona Traction ítélet alapján még a népirtás tilalma, a rabszolgaság tilalma, az emberi személy bizonyos alapvető jogai tartoztak ebbe a körbe.[47] Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága 2022-ben adott ki egy tervezetet a témában, amelynek egy rövidke függeléke egy hangsúlyozottan példálódzó jellegű pillanatfelvételként felsorol nyolc ilyen szabályt. Ezek az agresszió tilalma; a népirtás tilalma; az emberiesség elleni bűncselekmények tilalma; a humanitárius jog alapvető szabályai; a faji megkülönböztetés és az apartheid tilalma; a rabszolgaság tilalma; a kínzás tilalma és a népek önrendelkezési joga.[48]

Ezek tehát a nemzetközi jog jelenleg legerősebb szabályai, amelyekben az egyes állami akarat már nem csak megtört, hanem háttérbe szorult a nemzetközi közösség reprezentatív többségének akaratához képest. A lista alapján szembetűnő, hogy mindössze az első elem, az agresszió tilalma az, amely a hagyományos, államközi kapcsolatok szintjén értelmezhető. Az utolsó, a népek önrendelkezési joga (pontosabban a bírósági gyakorlat alapján annak tiszteletben tartása)[49] a közösségek jogaival foglalkozik. A fennmaradó döntő többség azonban az ember helyzetét határozza meg az állammal szemben: olyan mini-

[46] Csapó Zsuzsanna: […] és amelyet csak a nemzetközi jognak az ugyanilyen jellegű későbbi szabályával lehet megváltoztatni." Az 1969. évi bécsi egyezmény és a ius cogens módosíthatósága. *Állam-és Jogtudomány,* Vol. 61., No. 1. (2020) 25–43.; Galambosi Gábor: A jus cogens normák természetéről, különös tekintettel azok lényegi tartalmára és forrásaira. In: Bándi Gyula – Pogácsás Anett (szerk.): *A tudomány kertjéből. Válogatott doktorandusz tanulmányok.* Budapest, Pázmány Press, 2022. 71–83.; Kardos, Gábor: Jus cogens és erga omnes kötelezettségek. In: Kende Tamás – Nagy Boldizsár – Sonnevend Pál – Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog.* Budapest, Complex, 2014. 164–165.; Takács Izolda: Emberi jogok és a ius cogens ereje: Elméleti és gyakorlati dilemmák a ius cogens körül a nemzetközi jogban. *Jogelméleti Szemle,* 2022/1. 127–144.

[47] ICJ Barcelona Traction ítélet 38. §.

[48] International Law Commission: Draft conclusions on identification and legal consequences of peremptory norms of general international law (jus cogens) 2022. In: *Yearbook of the International Law Commission*. Vol II. Part 2. (Nyomtatásban megjelenés alatt. Hozzáférhető: https://legal.un.org/ilc/texts/1_14.shtml)

[49] Jahid Al-Mamun – A. B. M. Asrafuzzaman: ICJ Advisory Opinion on Legal Consequences of the Separation of the Chagos Archipelago From Mauritius in 1965 (Chagos Advisory Opinion): A Critical Analysis. *Dhaka Univ. Law Journal,* Vol 34. (2023) 95.

mum szabályok ezek, amelyeket az állam még saját állampolgáraival szemben sem szeghet vagy kerülhet meg.

Egy olyan jogrendszerben, ahol egy évszázada az embert a szerzők többsége még egyszerűen jogtárgynak tételezte, és amelyben kizárólag az állam akarata érvényesült, ez a lista egy döbbenetes erejű változást jelez: mára a jogalanyiság kérdésétől függetlenül valóban az ember lett a nemzetközi jogrendszer legfontosabb mércéje, ezért a nemzetközi jogban a közjó fogalmát sem köthetjük kizárólag az államokhoz, különösen nem az államok kizárólagosan érvényesülő akaratához. Ma már igazabb, mint valaha a jogtárgy elmélet száz évvel ezelőtti kritikusának előrejelzése: „Az emberek mindenfelé kezdik észrevenni annak igazságát, hogy az állam nem önmagáért való célként létezik, hanem az egyének jólétének és boldogságának eszközeként."[50]

A jelen szakasz címében felvetett, provokatívnak szánt kérdés tehát azért nem válaszolható meg helyesen, mert az egyén és az állam viszonya ma már nem kétszereplős kamaradráma, ami egyetlen helyszínen, az állam területén zajlik. Sokkal összetettebb, Shakespeare-t idéző szereposztásról van, szó, amelyben minimum három típusú szereplő jelenik meg: az ember és az állam mellett fontos szerephez jut a nemzetközi közösség, amely jelen lehet egyrészt egyetemes, vagy regionális formáiban; létezhet államok által vezérelten, de ezzel párhuzamosan új hatalmi struktúrák is kialakultak. Nem elhanyagolható a transznacionális társaságok és a nem-kormányzati szervezetek szerepe sem. Utóbbiak pedig tipikusan nem az állami érdeket erősítik – bár ez nem jelenti azt, hogy feltétlenül az ember oldalán állnának a címben sugallt hamis dichotómiában: e tekintetben elég csak a cégek nemzetközi szerepvállalása által felvetett emberi jogi kérdésekre utalni.[51]

A közjó meghatározása a nemzetközi közösség mai komplex viszonyrendszerében ezért ma már nem lehetséges csak az államok figyelembevételével. Az államnál már fontosabb tényezője kell, hogy legyen ennek a vizsgálatnak az ember, és az állam, a cégek, az NGO-k pedig az emberi szerveződés különböző szintjeinek feleltethetőek meg, amelyek közül az állam a nemzetközi jogban továbbra is domináns, kiemelt szereplő maradt. Kizárólagosságát azonban már elvesztette, még úgy is, hogy vezető szerepe fennmaradt.

A nemzetközi értelemben vett közjó tehát nem egy államra, hanem egyrészt az államok közösségére értendő. „[N]yilvánvaló, hogy az egyes államok, elkü-

[50] Brown i. m. 534.

[51] John C. Ruggie: Business and Human Rights. *Dovenschmidt Quarterly,* No. 4. (December 2013) 168–171.

lönülve a többitől, saját érdekeikről megfelelően gondoskodni, magukat, amint ez szükséges, fejleszteni egyáltalán nem tudják. Bármily államnak ugyanis a jóléte és fejlődése már a többi jólétének és fejlődésének részben a következménye, részben az oka."[52] Ez a hatvanas években felgyorsuló ütemű kölcsönös függőség a globalizáció bonyolult folyamatán keresztül oda vezetett, hogy az az egyre intenzívebb és kiterjedtebb kölcsönös kapcsolatok és függőségek hálózatát teremti meg, és az egyes társadalmi alrendszerek átlépték a területi államok határait, és ma már globális méretekben hatnak és kapcsolódnak össze,[53] még akkor is, ha az utóbbi évek válságai miatt a globalizáció jelenleg egyik legmélyebb hullámvölgyébe merül.

A globalizáció nyilvánvalóan nem csak az egyes államok, de az emberek helyzetét is gyökeresen átalakította – és távolról sem mindig pozitív irányba, hiszen elsődleges alakítói nem az emberek voltak közvetlenül, hanem az államok mellett a meghatározó gazdasági társaságok is. Az ember szerepét tehát ebben a megváltozott nemzetközi közösségben kell megtalálnunk és erősítenünk.

> „A világméretű kölcsönös függőség feltartóztathatatlan növekedésével szemben erősen érezhető az Egyesült Nemzetek Szervezete, mind pedig a nemzetközi gazdasági és pénzügyi rendszer reformjának sürgető szükségessége, még az ugyancsak világméretű recesszió közepette is, azért, hogy a népek családjának koncepciója valódi, konkrét formát kaphasson."[54]

XVI. Benedek pápa ezzel összefüggésben még a védelmi felelősség koncepciójára is kitért, annak megvalósításához új, innovatív formákat azonosítását szorgalmazott.[55] Egy korábbi beszédében a védelmi felelősséget egyenes az emberi méltóság szempontjából üdvözölte: „Az emberi család egységének elismerése, a minden férfi és nő veleszületett méltóságára irányuló figyelem új hangsúlyt kap a védelmi felelősség elvében."[56]

---

52 XXIII. János pápa: Pacem in terris kezdetű enciklikája az igazságon, igazságosságon, szereteten és szabadságon felépítendő békéről a nemzetek között. Róma, 1963. november 4. 131. pont. https://www.katolikus.hu/dokumentumtar/pacem-in-terris

53 Bayer József: Merre tart a globalizáció? *Educatio,* Vol. 31., No. 4. (2022) 531–541.

54 XVI. Benedek pápa: *Caritas in veritate* kezdetű enciklika az ember teljes értékű fejlődéséről a szeretetben és az igazságban. 2013. január 22. 67. pont. https://katolikus.hu/dokumentumtar/2694 .

55 Uo.

56 Őszentsége XVI. Benedek pápa beszéde az ENSZ Közgyűlés tagjaihoz. New York, 2008. április 18. Ld. https://tinyurl.com/32h448pe

A kialakuló kihívások között Ferenc pápa tanítása már nem az állam önálló cselekvésében látja az elsődleges tényezőt, amely az embert képes megfelelően megvédeni, kiemelt helyzetéhez illően kezelni. Két enciklikájában is megjelenik a nemzetközi intézményrendszer erősítésének igénye:

> „A XXI. század, miközben letűnt korokra jellemző irányítási rendszert tart fenn, a nemzetállamok meggyengülésének tanúja, különösen azért, mert a nemzetek feletti jellemzőkkel rendelkező gazdasági-pénzügyi szektor egyre inkább eluralkodik a politika felett. Ebben az összefüggésben nélkülözhetetlenné válik olyan erősebb és hatékonyan megszervezett nemzetközi intézmények kialakítása, amelyeknek a vezetőségét a nemzeti kormányok közötti egyetértéssel igazságosan jelölik ki és hatalommal vannak felruházva a jogsértések szankcionálására."[57]

[57] Ferenc pápa: Laudato si' kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról. Róma, 2015. jún. 18. 175. pont. https://katolikus.hu/dokumentumtar/laudato-si ; Ferenc pápa: *Fratelli Tutti kezdetű enciklika – A testvériségről és a társadalmi barátságról.* Assisi, 2020. október 3. 172. pont. https://katolikus.hu/dokumentumtar/fratelli-tutti---mindnyajan-testverek-enciklika

GONDOLATOK A TÁRGYALÓTEREMBEN

Csehi Zoltán*

Az olasz Semmítőszék előzetes döntéshozatali kérelemmel fordult az Európai Unió Bíróságához az európai büntetőjogi együttműködésről szóló, az európai elfogatóparancsról rendelkező 2002/584/IB[1] kerethatározat értelmezése tárgyában.[2] A legfelső olasz bíróság bírái annak értelmezését kérték a luxemburgi testülettől, hogy az egyik tagállamban elítélt, de a másik tagállamban tartózkodó személyre vonatkozó kiadatási eljárásban meg lehet-e tagadni egy anya kiadatását, ha kiskorú gyermekeivel él egy háztartásban. A megtagadási ok értelmezéséhez a nevezett keretegyezmény 1. cikkének (2) és (3) bekezdését, valamint a 3. és 4. cikkeit hívták fel. A luxemburgi bíróságnak címzett kérdések kitértek arra is, hogy a felhívott uniós jogszabályi rendelkezések alapján az anya kiadatása megtagadható-e, ha a kiadatás végrehajtása elszakítja az anyát a vele közös háztartásban élő kiskorú gyermekeitől. Az olasz bírók kérdésében megfogalmazódott, hogy a kiadatási eljárásban a megkeresett hatóságnak, jelen esetben az olasz hatóságnak, az uniós jogszabályok alkalmazása során figyelemmel kell-e lennie a gyermek mindenek felett álló érdekére, a Charta 7. cikkére, 24. cikk (3) bekezdésére, az Emberi Jogok Európai Egyezmény 8. cikkére és az Emberi Jogok Európai Bíróságának vonatkozó ítélkezési gyakorlatára, továbbá a tagállamok közös alkotmányos hagyományaira.

Nem kívánjuk a legfelső olasz bíróság által felhívott jogszabályi helyeket ismertetni és az Emberi Jogok Európai Egyezmény 8. cikkének vonatkozó ítélkezési gyakorlatát áttekinteni. Az olasz jog kifejezetten előírta, hogy az európai elfogatóparancs végrehajtását meg lehet tagadni abban az esetben, amikor az elfogatóparancs várandós nő vagy három éven aluli, vele együtt élő gyermek

---

* Egyetemi tanár, Polgári Jogi Tanszék.

1 2002/584/IB kerethatározat az európai elfogatóparancsról és a tagállamok közötti átadási eljárásokról.

2 2023. december 21-ei ítélet, C-261/22, nagytanács, 15 bíró részvételével.

anyja ellen irányul. Ezt a 2005-ös olasz szabályt azonban 2021-ben hatályon kívül helyezték annak érdekében, hogy a nevezett 2002/584. sz. uniós kerethatározattal összhangba hozzák az olasz jog előírásait. Mivel a nevezett kerethatározat nem tartalmaz ilyen megtagadási okot, ezért az olasz jogból is kivették ezt a kivételt. Mindennek ellenére az olasz bírák lelkiismeretük okán, vagy a kialakítandó egységes jogalkalmazás, illetve az anyák iránti tisztelet, és a gyermek-anya viszony értékének védelme érdekében – és még találgathatnánk mi más lehetett a valós indítékuk –, de végülis úgy gondolhatták, hogy az olasz jogból kitörölt szabály mélységesen mélyen az emberi lélek és az emberi tisztesség erkölcsi parancsát fordította le a jogba, amely konkrét jogi norma formális hatályától függetlenül akkor is parancsként érvényes, ha annak az írott jog nem ad külön nyomatékot vagy kifejezést.

Az európai elfogatóparancsot kibocsátó belga igazságügyi hatóság, a nevezett ügyben az antwerpeni elsőfokú bíróság, embercsempészet bűncselekménye és illegális bevándorlás elősegítésének bűncselekménye miatt kiszabott öt év szabadságvesztés büntetésének végrehajtása céljából kereste meg az olasz hatóságot, hogy a nevezett személyt fogják el és adják ki részükre a büntetés végrehajtása érdekében. A megkeresés nyomán 2021-ben Bolognában letartóztatták a keresett személyt, vele volt kiskorú fia, továbbá várandós is volt, majd ezt követően hat hónap múlva második gyerekének is életet adott. A bolognai fellebbviteli bíróság szerette volna megtudni az elfogatóparancsot kibocsátó belga hatóságtól, és hivatalos tájékoztatást kért erre vonatkozóan, miként kívánják a kiskorú gyermekével élő anyával szemben az ítéletet végrehajtani (végrehajtás módja), valamint tudakozódott az alkalmazandó büntetésvégrehajtás bánásmódja felől és a kiskorú gyerekekre vonatkozó intézkedésekről, továbbá arról, hogy a büntetésnek a vádlott távollétében történt kiszabásával befejezett eljárás folytatható-e (17. p.).[3] A belga hatóság csak azt jelezte, hogy ezekre a kérdésekre ő nem tud válaszolni, csak a szövetségi igazságügyi hivatal, végül – legalábbis az előzetes megkeresés és az ítélet alapján – a konkrét olasz kérdésekre nem érkezett érdemi válasz. Az olasz bíróság ezért szabadon engedte az anyát gyerekeivel. A gyerekek adták vissza anyjuknak a szabadságát. Az olasz hatóság nem látott arra vonatkozó biztosítékot, hogy az elfogatóparancsot kibocsátó állam jogrendszere az olasz államhoz hasonló védelmet és különös bánásmódot biztosít az anyának, és biztosítja a gyermekek számára a szükséges anyagi és családi támogatást, amelyet az olasz alkotmány és a gyermek jogairól szóló New York-i Egyezmény 3. cikke, valamint az Európai Alapjogi Charta 24. cikke is garantál.

[3] Ezt tartalmazza az ítélet.

Ezen döntés elleni jogorvoslat folytán került a kérdés az olasz Semmitőszék elé. Valójában nem az Európai Unió Bírósága 2023 karácsonya előtt néhány nappal kihirdetett értelemzése miatt idéztük fel ezt az esetet, hanem annak kulturális háttere okán. Az Unió Bírósága a megkeresésre adott értelmezésében a korábbi gyakorlatát felhívva abból indult ki, hogy a főszabály szerint az európai elfogatóparancsot végre kell hajtani. A végrehajtás megtagadása csak kivétel lehet, amely kivételt megszorítóan kell értelmezni (37. pont). Mivel a kivételek közt nem nevesíti a kerethatározat azt az esetet, hogy a megkeresendő személy kisgyermekes anya, az uniós jog alapján ítélkező testület abból indult ki, hogy vélelem áll fenn arra vonatkozóan, hogy ilyen esetekben az anya fogvatartási és a gyermek gondozási körülményei az elfogatóparancsot kibocsátó tagállamban ehhez a helyzethez, tehát a kisgyermekes anya helyzetéhez igazodnak (38. pont). A kerethatározat külön utal az Alapjogi Chartában biztosított alapvető jogok tiszteletben tartására, amely a jelen ügyben a Charta 7. cikkét jelenti, a magán- és családi élet védelmét, a 24. cikk (2) bekezdése pedig a gyermek mindenek felett álló érdekének elsődlegességét írja elő. Az ENSZ 1989-es gyermek jogairól szóló egyezmény 3. cikk (1) bekezdése és a Charta 24. cikk (2) bekezdése kapcsán az EUB korábbi esetjogában már felmerült a gyermek védelme (C-112/20, 36–37. pontok), és a gyermek mindenek felett álló érdekének mérlegelése, utal erre a luxemburgi testület a döntésében. A gyermek esetleges veszélyeztetése az elfogatóparancs végrehajtásával kapcsolatban vizsgálható az EUB ítélete szerint, de önmagában az, hogy a végrehajtó hatóság nem rendelkezik „bizonyossággal" a gyermek elhelyezésével kapcsolatban a kibocsátó tagállamot illetően, nem elegendő az elfogatóparancs megtagadásához. Ezt követően az EUB iránymutatást ad arra, hogy a végrehajtó igazságügyi hatóság mely esetekben dönthet úgy, hogy az elfogatóparancs esetleg megtagadható azon az alapon, hogy az érintett személy fogvatartási vagy a gyermekének gondozási körülményeire vonatkozó bizonyítékokból feltételezhető, hogy a nevezett jogok megsértésének valós veszélye áll fenn (48. pont). Az Unió Bírósága egy kétlépcsős tesztet állított fel.[4] Ezen túlmenően a kibocsátó és a végrehajtási igazságügyi hatóság együttműködési, így tájékoztatási kötelezettségének alapjait határozza meg az ítélet. Majd végkövetkeztetése szerint önmagában nem lehet a végrehajtás megtagadásának az az indoka, hogy az elfogatóparancs kisgyermekes anya kiadására irányul (57. pont).

[4] Első szakasz, léteznek-e objektív, megbízható, pontos és kellően naprakész adatok annak bizonyítására, hogy hiányosságok lennének a kibocsátó államban (47. pont). Második szakasz, a hiányosságok a konkrét esetben kihathatnak-e az adott ügyben érintett személy jövőbeli fogva tartásának körülményeire (48. pont.).

A bíróság ítélete kapcsolódik számos korábbi döntéséhez, amelyekben a gyermek mindenek felett álló érdeke alapvető szempont volt az uniós jog értelmezése során. Az anya-gyermek kapcsolatát az uniós jog vizsgálta már az EUMSZ 21. cikkén alapuló szabad mozgás és tartózkodás alapján is. Az Írországban született gyermeke után, aki egyszerre elnyerte az ír állampolgárságot és az uniós polgárságot, az édesanya, a gyermek gondozását ténylegesen ellátó szülőként is jogosultságot szerzett a szabad tartózkodás jogára (C-200/02, 2004. okt. 19-i ítélet, 45–47. pontok). A gyermek joga kisugároz a szülőkre is. A Zambrano-doktrínaként elhíresült ügyben az EUB kimondta, hogy a Belgiumban született gyermekek után, akik belga állampolgárságot és egyúttal uniós polgárságot szereztek, az eltartásukról gondoskodó harmadik országbeli állampolgárok szabadon tartózkodhatnak abban az államban, ahol gyerekeik, mivel a szabad tartózkodás joga tőlük nem tagadható meg (C-34/09).[5] Számos ítélet idézhető az uniós családegyesítési jogot szabályozó 2003-as, a 2003/86/EK tanácsi irányelv értelmezése köréből, amelyekben a gyermek mindenek felett álló érdekének Charta-ba foglalt szabálya adja az értelmezés egyik legfontosabb kiindulási pontját.[6] A gyermek mindenek felett álló érdekét akkor is figyelembe kell venni, ha a határozatnak nem címzettje.[7] A gyermek jogellenes elvitelére vonatkozó uniós jog, és annak EUB ítélkezési gyakorlata is a gyermek legfőbb érdekét helyezi a központba.[8]

Ezt követően gondolataink elhagyják az előbb idézett, a kiadatás tárgyában hozott uniós bírósági ítéletet és az európai elfogatóparancs normáit. Az eset kapcsán felmerül, vajon jogi normáink, amelyeket megszelídítettek és átértékeltek az alapjogok, emberi jogok, milyen premisszákon alapulnak, ha az olyan alapvető és az élet elengedhetetlen kapcsolatának a kettévágásával járhatnak, mint az anya elválasztása kicsi gyerekétől, illetve a kicsi gyerek elválasztása az anyjától annak érdekében, hogy a bűnösnek ítélt anya elnyerje a rá kiszabott büntetését. Öt év szabadságvesztés, még akkor is, ha nem a teljes időt kell börtönben letölteni az anyának, súlyos büntetés, de talán még súlyosabb

[5] Zambrano C-34/09 (2011. március 8.); ld. ehhez: Gyeney Laura: A család(ban) marad? Az uniós polgárok harmadik országbeli családtagjainak tartózkodási jogai. In: Gyeney Laura – Szabó Marcel: *Az uniós polgárság jelene és jövője: úton az egységes európai állampolgárság felé?* Budapest, Orac, 2023. 143.

[6] Pl. C-273/20 és C-355/20.sz. egyesített ügyben, 38. pont; C-560/20.

[7] C-112/20, 2021. március 11-i ítélet, a 2008/115/EK irányelv, röviden kiutasítási irányelv, az idézett ügyben a gyermek apjáról van szó, nem az anyjáról.

[8] Bereczki Ildikó: Családi viszony. 9. A gyermek jogellenes külföldre vitele. In: Csehi Zoltán (szerk.): *Magyarázat a nemzetközi magánjogról.* Budapest, Wolters Kluwer Hungary, 2020. 425–443.

az, hogy a gyermeket elveszik az anyjától, amit kiskorú gyermekek esetében nem lehet sem években, sem pénzben kifejezni. Kit büntet ilyen esetben a jog? Nyilvánvaló, hogy a gyereket is. Nem vagyok a büntetőjog alapos ismerője és specialistája, egyszerű naivitással csak arra lettem figyelmes ebből az ügyből, miként lehetséges az, hogy az anyaságot, az anya-gyermek viszonyt két európai ország – a rendelkezésre álló információk fényében – vélhetően eltérően ítéli meg. Jóllehet az ítéletből nem tudjuk meg, hogy a kibocsátó belga hatóság az anya-gyermek viszonyt egy ilyen rendkívüli esetben miként kezeli, de azt igen, hogy arra az olasz megkeresésre, hogy miként fogják az anyát és gyerekeit őrizni, érdemi választ nem adtak. Jóllehet önmagában az, hogy nem érkezett válasz az olasz kérésre, inkább bizonytalanságra utalhat, vagy jószándékú mulasztásra, de nem tudjuk, hogy milyen a belga valóság, és ismeretek hiányában ne legyünk elfogultak.

Feltehetjük a kérdést, vajon miért nem tartalmazza az európai uniós elfogatóparancsra vonatkozó szabály ezt a kitételt, amelyet az olasz jog korábban ismert? Mi ennek a hiányosságnak az oka? A valós kérdés inkább az, hogy az anya-gyermek védelme mennyiben kíván egyértelműen kimondott és megszövegezett, jogászi nyelvre precírozott szavakat, mintsem a maga természetességében, amiként a világ legtermészetesebb dolga, avagy maga a világ rendje, a jogászi megszövegezés nélkül, írott jog parancsa hiányában is felvethető lenne még a büntetőjogi együttműködés keretén belül is.

Az élet misztériumának mágikus testi-lelki-szellemi mikrokozmosza az anya-gyermek viszony, emberjogi kategóriák, a gyermek védelmét proklamáló jogi parancsok ennek megfogalmazására nem hivatottak, a lényegét nem képesek kifejezésre juttatni, még csak a felszínét sem tükrözik ennek a kozmosznak. Erre csak a művészet vállalkozhat. Olaszországból jött a megkeresés az Európai Unió Bíróságához, abból az országból, ahol kicsi, apró kápolnáktól kedve a különböző nagyságú és magasságú templomokon keresztül a bazilikákig, külső homlokzatokon, udvarokon és sikátorokban, látható és elrejtett helyeken a Madonna a gyermekkel ábrázolások megszámolhatatlan ezrei láthatók, mint a természet része. Aki ebben a vizuális környezetben nő fel, aki a Madonna gyermekkel képek, freskók, rajzok vizualitásában éli mindennapi életét, és ahol ezek az ábrázolások minden korban ugyanazon gondolatot – az anya-gyermek kapcsolatát – ismétlik és jelenítik meg, természetesen annak vallási, teológiai és minden más kulturális és érzelmi konnotációjával együtt, amely az olasz hétköznapok megélésének olyan alapeleme, mint a levegővétel. Ebben a vizualitásban, ebben a sok évszázados képi és vallási értelmezésben, amely elsődlegesen az érzelmekre, a lélekre, a szépérzetre, és a képpel való szellemi kapcsolattal az

emberi tudatot befolyásoló erejével az anya-gyermek ábrázolás az élettapasztalat megélt valósága mellett vizuálisan, az esztétika erejével, a szépség és annak transzformáló hatásával mélyen az emberi lélekbe vésődik a megélt valóság mellett. Babits Mihály *Amor Sanctus* esszé-tanulmányában a középkor latin himnuszköltészet kapcsán írja, hogy „tudva vagy tudatlanul, mindannyian e jámbor középkori himnuszköltők örökösei vagyunk, formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, és koldusok lennénk őnélkülük."[9] Babits említi a Magnificat himnuszt is, mint a kereszténység egyik első himnuszát, amelyben az áldott állapot csodás éneke szólal meg, és amely a történelem során zeneművek és képek végeláthatatlan során jelenik meg a napi imádságok termékenyítő talaján. Magyarországon M.S. Mester remekműve, a Vizitáció bachi magasságokba emeli ezt a vizualitásban megfogalmazott és megjelenítő gondolatot és évszázadok óta közvetíti a nézők felé, szakrális tartalommal, de adott esetben ennek olvasatára nem fogékony személő számára egyaránt, így vált kultúránk jelentéshordozó csillagává.

A himnuszok az érzések áramlásának vezetői, kiváltói és vivői, teológiai tételek, emberi érzelmek és ösztönök képi-zenei megjelenítői. Mária, a „mennyei szerelem" szimbóluma, egyben az anyaság megtestesítője és megjelenítője. A Mária-himnuszok zengése az emberi lélek mélyéről szállt és száll fel a magasba és átitatva a teljes emberi szellemet és életet. Ez a Mária-kultusz nem csak az európai költészet kifogyhatatlan megtermékenyítője, hanem az európai ember tudatalatti énjének, a nem racionális emberi lét befolyásolója, meghatározója. Szeretnénk gondolatainknak magyar szálat is adni két versrészlettel annak igazolásául, hogy anya-és-gyermek a magyar költészet legszebb soraiban is megjelenik az örökkévalóság horizontján. Így József Attila „A Dunánál" versében:

> A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
> másra gondoló anyának ölén
> a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
> és nevetgéltek a habok felém.

A Víz nagy mitológiájában élő és éltető víz, a termékenység teremtő örök mozgásban lévő és nyugalmat sugárzó víz, amelytől elválaszthatatlan a víz kavarta habok és hullámok jelensége, nem más mint maga a természet jelensége.[10]

---

9 Babits Mihály: Amor Sanctus (1932). In: *Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok*. II. kötet. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978. 350.

10 Német G Béla: *11 + 7 vers. Verselemzések, versértelmezések*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. 367.

Anya és nevető gyermek az élet folyásának szimbóluma. Petőfi Sándor „Itt van az ősz, itt van újra” versében az anya a Nap, a gyermek a Föld:

Mosolyogva néz a földre
A szelíd nap sugara,
Mint elalvó gyermekére
Néz a szerető anya.

Kozmikus anya-gyermek kép a Nap és Föld szimbólumaként vetül elénk.

Felvethetjük a kérdést, vajon morális értékek megtapasztalhatók-e?[11] Vajon az értékek, morális értékek megítélése csak a racionalitás mentén lehetséges, vagy érzéseken és szubjektív megérzéseken keresztül? Ebből fakadóan a bírói ítélet igazsága és a „jó” morális értéke miként kap megfogalmazást a bírói ítéletben? Mitől lesz „igazságos” és mitől válik „JÓ”-vá a jogi nyelven, a jog gondolkodásában megfogalmazott kinyilatkoztatása a döntésnek? A jog igazsága pusztán az értelem, a jogi meggyőzés vagy egyúttal az érzelem szférája is, vagy mindkettő megjelenítője és kiváltója? A kérdés még messzebbre nyúló távlatokat feszeget, régi-régi múltba tekint. Napjainkban az emberi döntések racionális alapját a modern közgazdaságtan és pszichológia is kétségbe vonja. Mitől igazságos, mitől jó egy bírói ítélet? Mi adja egy bírói ítélet hitelét, erejét? Meggyőző voltát? A jogi gondolkodás egyszerű, de adott esetben áttekinthető struktúrája, amely az eredményt, az ügy megoldását levezeti? A nyelvi és gondolati ereje, meggyőző üzenete? Vagy a probléma megoldásának jogászi, logikai helytállósága? Az értelem vagy az érzelem, amely az ítéletben kifejezésre jut, vagy az olvasóban keltett racionális meggyőző hatás percepciója?

Véletlen vagy a sors hozta az olaszországi kisgyermekes anya ügyét Luxemburgba, hogy az életnek erről az alapkérdéséről elmélkedhessünk az Uniós jog kapcsán? Nem lehet véletlen, hiszen a sorsukról is szóló, már fentebb említett ítéletben a Bíróság idézi egy néhány hónappal korábbi, 2023. április 8-án meghozott saját döntését.[12] Ez a döntés szintén a büntetőügyekben folytatott igazságügyi megkeresés tárgyában alkalmazandó keretegyezmény értelmezésének nehéz kérdésében született. Az áprilisi ítélet alapját zadari bíróság elfogatóparancsa képezi, ez a bíróság kereste meg az olasz hatóságot, hogy büntetőeljárás lefolytatása iránt, Horvátország területén elkövetett kábítószer-ke-

[11] Ignácz Lilla: Karol Wojtyla perszonalizmusának filozófiai gyökerei. In: Sárkány Péter – Szalay Mátyás (szerk.): *Karol Wojtyla emberképe*. Budapest, Szent István Társulat, 2024. 14.

[12] C-699/21., 2023. április 18.

reskedelem és -értékesítés bűncselekménye miatt fogják el és adják át a keresett személyt. A Corte d' appello di Milano (milánói fellebbviteli bíróság) által elrendelt pszichiátriai szakértői vélemény szerint gyógyszeres és pszichoterápiás kezelés folytatása miatt az érintett személy nem alkalmas a börtönéletre. Az egészségi állapot romlásának a veszélye és az öngyilkosság kockázata alapján az olasz bíróság úgy ítélte meg, hogy az európai elfogatóparancs megtagadásának lehet a helye, de a vonatkozó olasz törvény ezt nem tartalmazta. Ezzel összefüggésben fordult Szent Ambrus városának bírósága az olasz alkotmánybírósághoz, az olasz jog által felvetett alkotmányossági kételyeik alapján, majd ez utóbbi fórum pedig előzetes döntéshozatali kérelemmel élt a luxemburgi Európai Bíróság felé az uniós jog értelmezése miatt. A kérdés lényegében arra irányult, hogy a keresett személy átadása megtagadható-e olyan betegség fennállása esetén, amikor az átadás az érintett személy egészségét fenyegető súlyos veszéllyel járhat. A válasz szerint a kiadatás megtagadásnak nem lehet helye, mert vélelem áll fenn, hogy a tagállamokban ilyen jellegű betegségek gyógyításához szükséges ellátások és kezelések rendelkezésre állnak. Viszont a keretegyezmény 23. cikk (4) bekezdése lehetőséget ad rendkívüli körülmények közt arra, hogy az átadást ideiglenesen felfüggesszék „súlyos emberiességi okból", ha annak végrehajtása, az átadás nyilvánvalóan veszélyeztetné a keresett személy életét vagy egészségét. Ha az ok megszűnik, akkor viszont végre kell hajtani a megkeresést. A Bíróság értelmezése szerint, ha a végrehajtás céljából történő átadás nyilvánvalóan veszélyezteti az érintett személy egészségét, azt ideiglenesen fel lehet függeszteni. Abban az esetben viszont, ha a veszély észszerű időn belül nem hárítható el, meg kell tagadni az elfogatóparancs végrehajtását. Mivel az európai keretegyezmény önmagában erre nem adott elegendő alapot, ezért a jogi érveléshez a Bíróság az Alapjogi Charta 4. cikkét hívta segítségül, az embertelen és megalázó bánásmód tilalmát, tekintettel az emberi méltóság védelmére is.

Az erkölcsi princípiumokat helyettesítsük be az emberi jogok védelmét megfogalmazó tételekkel, vagy „jogiasítsuk" ez utóbbiak alkalmazásával? Korunk ebbe az irányba mozdult el, ez a bírósági tárgyalótermekben is jelen van. Marton Géza római jogi tankönyvének bölcsessége felhívható ebben a környezetben is, aki a jog fogalmáról így értekezett száz éve:

> „Nem lehet különösen a jogszabály és más társadalmi szabály különbségét a szabály tartalmában keresni, mert ez a kétféle szabálycsoport gyakran összefolyik: a jogszabály ugyanazt parancsolja, amit a vallás, erkölcs, társadalmi tisztesség stb., azaz a jogparancs egyúttal vallási,

erkölcsi stb. parancs is lehet. Vö. Ulpianus híres formulázását (D. 1. 1. 10.): »A jog parancsai ezek: tisztességesen élni, mást nem bántani, kinek-kinek megadni a magáét«. *(Juris praecepta haec sunt: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere)*. Mindezek erkölcsi és vallási parancsok is. E különböző szabályok viszonya az, hogy általában egymást támogatják: a jog az erkölcsöt, emez a jogot. Természetesen egyes részletszabályozásokat egyik a másiknak teljesen átenged. Ha azonban a jog egy másnemű társadalmi norma védelmét magára vállalta, akkor ez a norma ezzel és ennyiben jogi normává is lett."[13]

Írásunk címe is utal Vörösmarty halhatatlan versére, amelyben a költő kétszer is rákérdez arra, mi dolgunk a világon? Első alkalommal azt válaszolja, küzdeni: „És tápot adni lelki vágyainknak."

Majd másodszorra:

„Mi dolgunk a világon? küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekért.
Előttünk egy nemzetnek sorsa áll."

Küzdés az életben, ezt látjuk az élet jogilag torzult vetületeiben, küzdelem az igazságért, mindenki a magáért. És Vörösmarty nyomán kérdezhetjük:

Ment-e a bírói ítéletek által a világ elébb?

Az emberi lény, amennyiben meg kívánja haladni önmagát, túllép azon, ami vele történik tudatilag és érzelmileg, testével és pszichéjével, és keresi a jóságra vonatkozó igazságot – Karol Józef Wojtyła szerint.[14.] Az ember mint szellemi, spirituális lény – követve az előző gondolatot – csak így képes meghaladni magát, és a közjó mércéje révén másokkal való együttműködésben képes korlátozni magát: „Az ember azon képessége, hogy ura legyen tetteinek, olyan tulajdonság, mely megkülönbözteti másoktól, s feltételezi az önuralmat,"[15] ezért az emberi tettek etikai dimenzióval rendelkeznek, vagyis egy helyes értékrendhez

[13] Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1957. 22.

[14] Alfonso Aguilar González: Az emberi cselekedetek mutatják meg, ki az emberi személy. Karol Wojtyla fenomenológiai antropológiája Személy és tett című művében. In: Sárkány–Szalay i. m. 24.

[15] Uo. 26., idézi Wojtylát.

viszonyulva alakulnak, s tekintettel kell lenniük a másik ember meggyőződéseit megalapozó vallásosságára.[16]

Az a bírói döntés, amely egyszerre követi a jog évszázados észjárását és amelyben a fentiek megnyilvánulnak, talán az nevezhető emberinek, igazságosnak és jónak is, amelyre illik az örök tétel: *Grande carmen istud est.* Nagy költészet szól a himnuszokból és nagy bűvölet[17]…, – ez nagyszerű példa lehet, adott esetben a nagy bírói ítéletre is – még ha csak kivételesen is.

[16] Uo.

[17] Bevezetés. In: Sík Sándor (ford.): *Himnuszok könyve*. Budapest, A Szent István Társulat Kiadása, 1943. (elektronikus változat).

AZ ÖNMAGÁÉRT FELELŐS POLGÁR KONCEPCIÓJA, MINT AZ UNIÓS POLGÁRSÁG SAJÁTOS ÉRTELMEZÉSE AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG GYAKORLATÁBAN

Gyeney Laura*

1. Bevezető gondolatok

A második világháborút követően az európai integráció gondolatának megszületése, így a szén- és acélipar közös felügyelet alá helyezése nem csupán az összeomlott gazdaság újjáélesztését célzó történelmi kísérlet volt. A gazdasági integráció magasztosabb célokat is szolgált. Így a megrendült európai szellemiség helyreállítását és az európai társadalmak újjászületését a szolidaritás és a világbéke jegyében.[1]

Az európai integrációs törekvéseknek értelemszerűen politikai legitimációt kellett nyerniük a polgárok szintjén is. Ezt célozta az uniós polgárság intézményének Maastrichti Szerződéssel való megteremtése, illetve a szabad mozgás jogának általános hatályú kiterjesztése. Sokan az uniós polgárság intézményének megszületésétől várták az elszakadást a piaci polgár fogalmától és a határon átnyúló elem szükségességét hangsúlyozó belső piaci szemlélettől egy olyan alapvető jogállás formájában,[2] amely immár az integráció demokratikus és szociális arculatát volt hivatott erősíteni. Noha az uniós polgárság intézményét a

* Habilitált egyetemi docens, Európajogi Tanszék.

1 Ahogy a Schuman-nyilatkozat fogalmaz: „Az ily módon a termelésben kialakuló szolidaritás világossá teszi, hogy ettől kezdve bármiféle háború Franciaország és Németország között nemcsak elképzelhetetlen, hanem gyakorlatilag is kivitelezhetetlen lenne.” Elérhető: https://tinyurl.com/ap9f3yu3

2 Ferdinand Wollenschläger: A New Fundamental Freedom beyond Market Integration: Union Citizenship and its Dynamics for Shifting the Economic Paradigm of European Integration. *European Law Journal,* Vol. 17., No. 1. (2011) 1–34.

mai napig érik kritikák,[3] épp e jogállás alapvető jelleggel való felruházásának köszönhetően, a jogirodalom képviselői – még ha visszafogott optimizmussal is –, de igyekeztek rávilágítani az intézményben rejlő lehetőségekre.[4] Ez a kezdeti optimizmus mára jelentősen veszített erejéből. Azt beárnyékolni látszik az uniós polgárság belső piaci szempontú megközelítésének továbbélése,[5] az uniós polgársággal kapcsolatos rendelkezések felhívhatóságának, illetve az Alapjogi Charta aktiválásának határon átnyúló elemhez kötése,[6] valamint a státusz elvesztésével kapcsolatban felmerült bizonytalanságok a Brexit vonatkozásában.[7] Jelen tanulmány azt a kérdést járja körül, vajon az uniós polgárság intézménye be tudja-e tölteni a küldetését, megteremtve az európai azonosságtudat alapjait, vagy épp ellenkezőleg, azáltal, hogy különböző szintű jogosítványokat ad az uniós polgárok egyes csoportjainak, nem összehozza, hanem éppen megosztja azokat, felerősítve a már korábban is meglévő ellentéteket. A tanulmány elsőként azt vizsgálja, hogy a vonatkozó uniós joganyag valóban kiemelten kezeli-e a mobil polgárokat, és azon belül is elsősorban a gazdaságilag aktív polgárokat, majd ezt követően az írás arra keres választ, vajon az Európai Bíróság jogértelemező gyakorlatán keresztül nyújt-e bármiféle kapaszkodót/mentőövet az elesettek és a kiszolgáltatott helyzetben lévők számára.

2. Az uniós polgári státusz szelektív jellege – a differenciált másodlagos jogi szabályozás továbbélése

Az uniós polgár státusz járulékos jellegénél fogva minden tagállami polgárt megillet, amely közös státusz elviekben elősegíti a közös identitást. Az Európai

[3] Martijn van den Brink: EU Citizenship and (Fundamental) Rights: Empirical, Normative and Conceptual Problems. *European Law Journal,* 2019/1, 21–36; Simon Hix: *What's Wrong with the European Union & How to Fix It.* Cambridge, Polity Press, 2008.

[4] Theodora Kostakopoulou: Towards a Theory of Constructive Citizenship in Europe. *Journal of Political Philosophy,* Vol. 4., No. 4. (1996) 337–358; Antje Wiener: Assessing the Constructive Potential of Union Citizenship – a Socio-Historical perspective. *European Integration Online Papers,* Vol. 1. (1997).

[5] Karmelia Yiannakou: EU Citizenship: A Social Empathy Perspective. In: Dora Kostakopoulou – Daniel Thym: *Research Handbook on European Union Citizenship Law and Policy.* Cheltenham, Edward Elgar, 2022. 85.

[6] Ez alól természetesen szűk körben vannak kivételek, így példaképp a későbbiekben bemutatásra kerülő Zambrano-doktrína.

[7] Utóbbiról ld. bővebben: Eleanor Spaventa: Brexit and the Free Movement of Persons: What Is EU Citizenship Really About? In: Niamh Nic Shuibhne: *Revisiting the Fundamentals of the Free Movement of Persons in EU Law.* Oxford University Press, 2023. 127–158.

Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSz) uniós polgárságot szabályozó cikkei[8] számos, az uniós polgárok által gyakorolható jogosítványt ruháznak a tagállami polgárokra.[9] Jelen tanulmány szempontjából ezen jogosítványok közül a szabad mozgás és tartózkodás jogának van kiemelt jelentősége.

Az uniós polgári státusz tulajdonképpen két jogosultsági szintet foglal magában, egyfelől a „szabadon mozgók klubjához való csatlakozás lehetőségét",[10] másfelől pedig jogokat, amely csak a klubhoz való tényleges csatlakozást, azaz a joggyakorlást követően illetik meg a kérdéses polgárt. Néhány kivételtől eltekintve ugyanis az uniós polgárok jogaik meghatározó részét a szabad mozgásból fakadó járulékos jogokon (tartózkodás, munkavégzés, családegyesítés, szociális jogok)[11] keresztül gyakorolják, amely jogok az elmúlt fél évszázadban számos másodlagos uniós forrásban, valamint az Európai Bíróság gyakorlatában is megerősítést nyertek.[12] A klubhoz való csatlakozás azonban sokak számára csak egy nagyon távoli, elvi lehetőség. A legtöbb uniós polgár nem érez késztetést, avagy kellő bátorságot ahhoz, hogy élve a szabad mozgás jogával egy másik tagállamba költözzön.

A szabad mozgás jogának gyakorlása erőfeszítéseket kíván a polgártól, tekintve, hogy az messze nem feltétlen. A vonatkozó elsődleges jog, az EUMSZ 21. cikk (1) bekezdése úgy rendelkezik, hogy „A Szerződésekben és a végrehajtásukra hozott intézkedésekben megállapított korlátozásokkal és feltételekkel minden uniós polgárnak joga van a tagállamok területén való szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz." A jog érvényesülésének tehát megvannak a másodlagos jogban rögzített feltételei és korlátai, mindenekelőtt az uniós polgárok és családtagjaik szabad mozgását és tartózkodását szabályozó szabad mozgás irányelv[13]

8 EUMSz 20–24. cikkek.

9 Az EUMSz 21–24. cikkeiben nevesített jogok: a szabad mozgás és tartózkodás joga; választójog a helyhatósági és az európai parlamenti választásokon; a diplomáciai és konzuli védelemhez való jog harmadik ország területén tagállami képviselet hiányában; polgári kezdeményezéshez való jog; petíció benyújtása az Európai Parlamenthez; az európai ombudsmanhoz fordulás joga; az uniós intézményekhez fordulás joga a Szerződések nyelveinek valamelyikén.

10 Gareth Davies: How Citizenship Divides: The New Legal Class of Transnational Citizens. *European Law Papers,* Vol. 4., No. 3. (2019) 677.

11 Továbbá az ahhoz kapcsolódó egyenlő bánásmód elvén keresztül.

12 Ld. Gyeney Laura: Európai uniós polgárság. In: Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* 2020. 12. pont.

13 Az Európai Parlament és a Tanács 2004/38/EK irányelve (2004. április 29.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, valamint az 1612/68/EGK rendelet módosításáról, továbbá a 64/221/EGK, a 68/360/EGK, a 72/194/EGK, a 73/148/EGK, a 75/34/EGK, a 75/35/EGK, a 90/364/EGK, a 90/365/EGK és a 93/96/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről.

formájában. Noha a szabad mozgás általános jogát biztosító EUMSZ 21. cikke értelmében a szabad mozgás bármilyen cél érdekében gyakorolható, az irányelv máig megőrizte történeti rétegeltségét. Ekképp az továbbra is fenntartja az uniós polgárok között a gazdasági aktivitásuk alapján történő megkülönböztetést. Az irányelv középpontjában azok a polgárok állnak, akik a munkájukkal vagy egyéb erőforrásaik révén képesek eltartani magukat és nem szorulnak a fogadó állam támogatására.[14] A társadalom elesettebb tagjai, így a tartózkodáshoz kellő forrásokkal nem rendelkezők, ezzel szemben nem nyerhetnek három hónapon túli tartózkodási jogot egy másik tagállamban. Mi több, azoknak, akik valamilyen szerencsétlen körülménynél fogva kiesnek az önmagukat fenntartók kategóriájából, nagy valószínűséggel e jog elvesztésével kell számolniuk. A magyarázat egyszerű: a tagállamok csak olyan polgárokat látnak szívesen, akik nem jelentenek terhet a szociális ellátórendszerükre. Gareth Davies egyenesen úgy fogalmaz, hogy a szabadon mozgók táborába a „társadalmi elit" tartozik, így a fiatalok, a jól képzettek, mindazok, akik erősek, sikeresek, és meg tudják valósítani önmagukat.[15] Ez persze egyenes következménye annak, hogy az uniós szabályozás mit vár el tőlük, egészen pontosan fogalmazva kiket zár ki a szabadon mozgók köréből. Sokan joggal gondolhatják, hogy az elit megjelölés nem feltétlenül illik azokra a kelet-európai munkavállalóra, akik sokszor részállásokban, kevésbé jól fizetett munkát végeznek a tőlük nyugatabbra fekvő tagállamokban. Nyilván nem lehet összehasonlítani egy gyári munkást egy több nyelven beszélő, a high-tech iparban elhelyezkedő informatikussal. Mégis, ha más szemszögből közelítjük meg a kérdést, láthatjuk, hogy még a fizikai munkás is a kiváltságosok közé sorolható, hiszen kellően bátor volt ahhoz, hogy felszámolva korábbi életét, némi forrással a zsebében útnak induljon egy jobb élet reményében. A szabadon mozgók elsősorban tehát azok, akik képesek kezükbe venni és formálni saját személyes sorsukat, szemben a hátramaradottakkal.

Ez a könnyen mobilizálható, 'elit kör' ugyanakkor nem válik a fogadó ország közösségének valódi tagjává. Ha úgy tetszik, egyfajta láthatatlan szerződés jön

[14] Amíg ugyanis a gazdaságilag aktív munkavállalók és egyéni vállalkozók, az uniós jog kínálta széleskörű jogosítványok birtokában élvezhetik a szabad mozgással járó belső piaci előnyöket, addig az inaktív polgárok három hónapon túli tartózkodása nem feltétel nélküli: az a szabad mozgás irányelv 7. cikk (1) bekezdésének b) pontjában rögzített elegendő anyagi forrás és teljes körű egészségbiztosítás követelményéhez kötött, hogy előbbiek ne jelentsenek indokolatlan terhet a fogadó állam szociális ellátórendszerére

[15] Davies i. m. 680.; Paivi Neuvonen: Free Movement as a Means of Subject-Formation: Defending a More Relational Approach to EU Citizenship. In: Floris de Witte – Rainer Bauböck – Jo Show (szerk.): *Freedom of movement under attack: Is it worth defending as the core of EU citizenship?* EUI Working Papers, RSCAS 2016/69. 13–15.

létre a mobil polgár és a befogadó társadalom között. Mindaddig, amíg a polgár hasznos tagja a közösségnek és be akar, illetve be tud kapcsolódni a társadalmi vérkeringésbe, addig a tartózkodása kétségkívül jogszerű. Ha viszont már nem képes önerőből fenntartani magát, messze nem olyan szívesen látott vendége a fogadó tagállamnak. Ez fordított irányba is így működik. Ha egy másik tagállamban kedvezőbbek a lehetőségek, akkor tovább kell lépni, hiszen a piaci logika ezt követeli meg.[16]

3. Az Európai Bíróság gyakorlata az uniós polgárság kezdeti időszakában – individualizált megközelítés a szolidaritás jegyében

Az uniós polgárság létrejöttét követő kezdeti gyakorlatában a Bíróság még kiemelten fontosnak tartotta az uniós polgársághoz fűződő jogok hatékony érvényesülését, illetőleg azok mind teljesebb biztosítását. Ezért az uniós polgárságra, mint alapvető jogállásra hivatkozással egyfajta korlátot emelt a másodlagos jogban foglalt szigorú feltételek tagállam általi megkövetelhetősége elé. Ezt jól példázza a megfelelő anyagi források feltételére vonatkozó Grzelczyk ügy,[17] amelyben egy átmeneti pénzügyi nehézséggel küzdő francia diák sikertelenül igényelt egy belga szociális segélyt. A Bíróság a 2001-es ítéletében hangsúlyozta, hogy az átmeneti anyagi nehézséggel küzdő uniós polgárságú diák nem veszítheti el tartózkodási jogát automatikusan pusztán azért, mert a fogadó tagállam szociális támogatásáért folyamodott, sőt kifejezetten rögzítette, hogy az állampolgárságon alapuló diszkrimináció tilalmát előíró EUMSZ 18. cikke értelmében a szabadon mozgó polgár jogosult lehet a fogadó állam polgáraival való egyenlő bánásmódra a szociális juttatások tekintetében is. A fogadó tagállamnak bizonyos mértékű pénzügyi szolidaritást kell vállalnia annak érdekében, hogy a más tagállamból származó uniós polgárok élni tudjanak a szabad mozgás és tartózkodás jogával.

Lényegében hasonlóan járt el a Bíróság a teljes körű egészségbiztosítás feltételével kapcsolatos Baumbast ügyben[18] is, amikor arra a következtetésre jutott, hogy aránytalan a tartózkodási jog megtagadása csak azért, mert Baumbast úr

[16] Dion Kramer: From Worker to Self-Entrepreneur: The Transformation of Homo Economicus and the Freedom of Movement in the European Union. *European Law Journal*, Vol. 23., No. 3–4. (2017) 185.

[17] C-184/99. sz. Rudy Grzelczyk ügy, ECLI:EU:C:2001:458.

[18] C-413/99. sz. Baumbast és R ügy, ECLI:EU:C:2002:493.

egészségbiztosítása nem fedezi a fogadó tagállamban a sürgősségi egészségügyi ellátásokat.

Mint láthatjuk, a Bíróság az 1990-es évek időszakában az uniós polgárságra, mint alapvető jogállásra hivatkozással egyfajta korlátot emelt a másodlagos jogban foglalt szigorú feltételek tagállam általi megkövetelhetősége elé, arra hivatkozással, hogy e feltételek célja elsősorban annak elkerülése, hogy a más tagállami polgárok észszerűtlen anyagi terhet jelentsenek a fogadó tagállam számára. Márpedig e célkitűzés megvalósulhat anélkül is, hogy az érintettek maradéktalanul megfelelnének a másodlagos jog szigorú követelményeinek.[19] Az Európai Bíróság lényegében tehát abból a vélelemből indult ki, hogy a szabad mozgás jogával élő, gazdaságilag inaktív polgár csak átmeneti segítségre szorul, melyet a fogadó tagállamnak az uniós polgárság érvényesülése érdekében biztosítania kell.

A Bíróság ebben az időszakban számos további, a családegyesítés körében mérföldkőnek számító határozatot hozott, amelyek egy tág értelmezés talaján állva, lényegében az uniós polgársághoz kapcsolódó jogok hatékony érvényesülését biztosítják. Példának okáért ekkor született meg annak a Zhu és Chen ügyben hozott döntése,[20] amelyben kidolgozta a gyermeket nevelő személy jogszerű tartózkodásának doktrínáját,[21] vagy a Metock döntése,[22] amelyben megerősítette, hogy az uniós polgárhoz csatlakozó családtagnak nem kell előzetesen az Unió területén tartózkodnia ahhoz, hogy a fogadó államban jogszerű tartózkodást nyerjen.

A Bíróság joggyakorlatát ebben az időszakban különösen jellemezte az uniós polgársággal kapcsolatos joganyagra általában is irányadó személy-központú megközelítés.[23] E megközelítésben hangsúlyos szerepe van a konkrét tények

---

19 Gyeney Laura: Dolgozni muszáj? A gazdaságilag inaktív polgárok jogállása az EU jogában. In: Gyeney Laura – Szabó Marcel: *Az uniós polgárság jelene és jövője: Úton az egységes európai állampolgárság felé?* Budapest, ORAC, 2023. 116–129.

20 C-200/02. sz. Zhu and Chen ügy, ECLI:EU:C:2004:639. Erről bővebben ld.: Gyeney Laura: Aki a bölcsőt ringatja, avagy az uniós polgárságú gyermeket nevelő, harmadik állambeli személy státusza a közösségi jogfejlődés fényében. *Iustum Aequum Salutare,* 2006/1–2. 113–129.

21 A Bíróság egy kínai származású, de az Egyesült Királyság területén született és ír állampolgársággal rendelkező gyermek ügyében határozott úgy, hogy a kislány tartózkodási joga származékos úton az őt nevelő személyre, a konkrét esetben az édesanyára is kiterjeszthető. Álláspontja szerint ugyanis a gyereket nevelő személy jogszerű tartózkodásának megtagadása megfosztaná a gyermeket az őt egyébként megillető uniós jogosítványok hatékony gyakorlásától.

22 C-127/08. sz. Metock és mások ügy, ECLI:EU:C:2008:449.

23 Dimitry Kochenov: EU Citizenship: Some Systemic Constitutional Implications. *European Papers,* Vol. 3., No. 3. (2018) 1061.

vizsgálatának, azaz, hogy a kérdéses szabály alkalmazása arányos és indokolt-e az adott helyzetben. Pont ez a szemlélet eredményezhette azt, hogy amíg a másodlagos szabályok szerint a kellő forrásokkal nem rendelkező inaktív polgárok nem jogosultak szociális segélyre, a Bíróság az egyes ügyekben mégis úgy találta, hogy ez az általános tilalom aránytalan lehet, és csakis az érintett személy egyéni körülményének vizsgálata fényében állapítható meg, hogy a kérdéses polgár jogosult lehet-e a támogatásra vagy sem. Ez a megoldás az egyes személyek vonatkozásában ugyan igazságosabb eredményre vezethet, de egészében tekintve a feje tetejére állítja a rendszert. Alaphelyzetben ugyanis az egyén akkor lenne jogosult a támogatásra, ha megfelel a vonatkozó kritériumoknak. Az uniós szabadságjog és az ahhoz kapcsolódó egyenlő bánásmód elvének minél szélesebb értelmezése ugyanakkor ahhoz vezetett, hogy az Európai Bíróság az egyes ügyekben lényegében azt vizsgálta vajon a kérdéses kritériumot észszerű-e adott esetben a szabadon mozgó polgárra alkalmazni.

4. Az Európai Bíróság kiterjesztő joggyakorlatának járulékos hatásai

Ez a szabadon mozgók körében alkalmazott, sok esetben 'kifacsart' bírói értelmezés egyes szerzők körében komoly kritikát váltott ki, amennyiben az a mobil polgárokat mintegy kiemeli az uniós polgárok köréből, a fogadó ország polgáraihoz képest (is) kedvezőbb helyzetet eredményezve ezzel számukra.[24] E kritikák szerint, az egyenlő bánásmód sajátos luxemburgi értelmezése nem a mobil polgárok integrációját, sokkal inkább azok különállását szolgálja, amikor is előbbiek komoly kellemetlenségre, avagy szakmai és magánéleti hátrányokra hivatkozva eltérnek a statikus polgárokra irányadó szabályoktól. Ennek a legékesebb példája a visszatérő polgárok speciális jogállása. Az a polgár ugyanis, aki valaha élt a szabad mozgás jogával, saját hazájában is hivatkozhat az uniós jogra. Így példaképp a tagállami hatóságoknak a saját országban szerzett szakmai képesítés helyett egy másik tagállamban folytatott szakmai gyakorlatot is el kell fogadniuk,[25] vagy épp az uniós jogra hivatkozással megkerülhetők a szigorú hazai bevándorlási szabályok.[26]

[24] Davies i. m. 684–686.; Rainer Bauböck: The New Cleavage Between Mobile and Immobile Europeans. In: Witte–Bauböck–Shaw (szerk.) i. m. 19–20.

[25] C-115/78. sz. Knoors ügy, ECLI:EU:C:1979:31.

[26] C-370/90. sz. Surinder Singh ügy, ECLI:EU:C:1979:31.

A luxemburgi gyakorlat tehát a szabadon mozgó polgárok esetében a fogadó tagállam normáitól való eltérést biztosít, ha ezek a normák nem veszik figyelembe a mobil személyek sajátos szükségleteit vagy jellemzőit.[27] Ez a helyzet a névviseléssel kapcsolatos szabályok,[28] de akár olyan érzékeny kérdések tekintetében is, mint az azonos neműek házassága,[29] azok szülői jogállása[30] vagy épp a nemi identitásváltás[31] kérdése. Jóllehet a Bíróság nem győzi hangsúlyozni ezen esetekben, hogy az uniós tagállamok szabadságot élveznek a tekintetben, hogy rendelkeznek-e, vagy sem az azonos nemű személyek házasságáról, szülői jogállásáról a belső jogrendszerükben, e tagállamoknak mindazonáltal tiszteletben kell tartaniuk az uniós polgárok szabad mozgása alapján őket terhelő kötelezettségeket.[32] Az elismerési kötelezettségnek köszönhetően ezzel lényegében exportálhatják az egyik tagállamban élvezett jogaikat a másik tagállamba, a helyi szabályozástól független „személyes érték – buborékokat" hozva létre.[33]

5. Irányváltás az Európai Bíróság gyakorlatában

A tagállami jóléti rendszerekhez való hozzáféréssel kapcsolatos viták a 2008-as gazdasági válsággal[34] egyre kiélezettebbekké váltak,[35] azonban az igazi fordulatot a Bíróság 2013-as Dano-ügyben[36] született döntése hozta el. Az ügyben irányadó tényállás szerint egy román állampolgárságú hölgy és fia igényelt szo-

[27] Koen Leanerts – Jose Antonio Guiterrez-Fons: Epilogue on EU Citizenship: Hopes and Fears. In: Dimitry Kochenov: *EU Citizenship and Federalism: The Role of Rights,* Cambridge University Press, 2017. 751.

[28] C-148/02. sz. Carlos Garcia Avello ügy, ECLI:EU:C:2003:539.

[29] C-673/16. sz. Coman ügy, ECLI:EU:C:2018:385.

[30] C-490/20. sz. V.M.A. ügy, ECLI:EU:C:2021:1008.

[31] C-4/23. sz. Mirin ügy, ECLI:EU:C:2024:845.

[32] Lehóczki Balázs: A „házastárs" fogalma az uniós polgárok szabad mozgáshoz való jogáról szóló uniós rendelkezések alkalmazása körében. *Acta Humana,* 2018/2. 140.

[33] Davies i. m. 685.

[34] Ld. bővebben: Agustín José Menéndez: The Existential Crisis of the European Union. *German Law Journal,* Vol. 14., No. 5. (2013) 453–526.

[35] A Bíróság eltérő megközelítésében a 2008-as gazdasági válságon túl két további tényező is rendkívül fontos szerepet játszott. Egyfelől, 2004-ben megtörtént az EU történetének legnagyobb kibővülése, amely hatására megindult egy kelet-nyugat irányú vándorlás. Másfelől, a 2004. évi kibővüléssel egyidőben lépett hatályba a már említett szabad mozgás irányelv is. A másodlagos uniós jog változása pedig önmagában is lehetőséget teremtett a Bíróság számára, hogy a korábbi, meglehetősen megengedő gyakorlatát immáron sokkal inkább a jogszabályok betűjéhez igazítsa.

[36] C-333/13. sz. Dano ügy, ECLI:EU:C:2014:2358.

ciális ellátást Németországban, melyet azonban a német hatóságok megtagadtak tőlük. Dano nem folytatott keresőtevékenységet és arra sem utalt semmi, hogy bármikor is munkát keresett volna, Németországban a testvére tartotta el. Ezen szélsőségesen sajátos körülmények ellenére ugyanakkor Dano rendelkezett a német hatóságok által kiállított, korlátlan időtartamra szóló tartózkodási igazolással, azaz németországi tartózkodása jogszerűnek minősült.[37]

A Bíróság e döntésében eltért az uniós polgárok szociális ellátásokhoz való hozzáférésével kapcsolatos korábbi ambiciózus gyakorlatától, és deklarálta, hogy az egyenlő bánásmód követelménye a szociális ellátás tekintetében csak azokra terjed ki, akik tartózkodása megfelel a szabad mozgás irányelv 7. cikkében foglaltaknak. Mint az fent már említésre került, a kérdéses rendelkezés a tartózkodási jogot a pénzügyi önellátásnak rendeli alá, azzal a céllal, hogy megakadályozza a gazdaságilag inaktív uniós polgárokat a fogadó tagállam jóléti rendszerének kiaknázásában. Ezzel együtt látnunk kell, hogy a Bíróság a fenti rendelkezésnek egy rendkívül kiterjesztő értelmezését nyújtja.[38]

Ez a megközelítés ugyan megfelel a szabad mozgás irányelv betűjének, azonban teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a Szerződésben foglaltakat, így az EUMSZ 18. cikke szerinti, állampolgárságon alapuló hátrányos megkülönböztetés tilalmát. Azáltal ugyanis, hogy Dano németországi tartózkodása jogszerűvé vált, helyzete szükségképpen „a Szerződések alkalmazási körébe" került. Márpedig a Dano ítélet lényegében különbséget tesz az uniós polgárok között az alapján, hogy a jogszerű tartózkodásuk alapja az uniós jog (mindenekelőtt a szabad mozgás irányelv) vagy a tagállam diszkrecionális döntése.[39]

A fenti restriktív joggyakorlatra reagálva a jogirodalom számos képviselője adott hangot azon aggodalmának, hogy e megszorító megközelítés hosszabb távon alááshatja a szabad mozgás jogának legitimitását és szembemegy a „valódi

[37] Kérdéses ugyanakkor, hogy az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlata alapján Dano mennyiben minősült Németország területén jogszerűen tartózkodó uniós polgárnak. Az Európai Bíróság a Dias ügyben (C-325/09. sz. Dias ügy, ECLI:EU:C:2011:498, 54. pont) kifejezetten azt rögzíti, hogy önmagában egy tartózkodási igazolás megléte még nem teszi minden kétséget kizáróan jogszerűvé az adott uniós polgár tartózkodását. Álláspontom szerint ugyanakkor egyfelől a tartózkodási igazolás egy megdönthető vélelmet állít fel az uniós polgár jogszerű tartózkodása mellett (mely vélelem megdöntésének terhe nem az Európai Bíróságot, hanem a tagállamot terheli, már csak az előzetes döntéshozatali eljárás eljárásjogi sajátosságaiból adódóan is), másfelől pedig az uniós jogban ugyancsak elismert bizalomvédelem elve is azt követeli meg, hogy mindaddig, amíg egy uniós polgár rendelkezik egy tagállam által kiállított tartózkodási igazolással, addig a tartózkodását az adott tagállamban jogszerűnek kell tekinteni.

[38] Francesco Costamagna – Stefano Giubboni: EU Citizenship and the Welfare State. In: Frand Pennings – Gijsbert Vonk (szerk.): *Research Handbook on European Social Security Law.* Cheltenham, Edward Elgar, 2023. 236–237.

[39] Gyeney (2023) i. m. 124–125.

uniós polgárságról alkotott elképzeléssel".[40] Ezen álláspont szerint az újabb ítélkezési gyakorlat nemcsak hogy merőben eltér a Bíróság korábbi megközelítésétől, így az uniós polgári státusz alapvető jogállásként való meghatározásától, hanem a kiszolgáltatott helyzetben lévő polgárokért való teljes felelősséget is kizárólag a származási államra hárítja. Álláspontom szerint a Bíróság érvelése nem azért problémás, mert elutasítja a kérdéses polgár számára a szociális ellátáshoz való hozzáférést a fogadó tagállamban, hanem mert teljes mértékben hiányzik a határozat indokolásából az arányossági teszt és ezáltal az egyedi körülmények vizsgálata. Az mindenképpen érdemi indokolást igényelt volna a Bíróság részéről, hogy a fogadó tagállamban jogszerűen tartózkodó uniós polgár esetében miért is teljesen nyilvánvaló, hogy nem élhet egy másik uniós polgárt egyébként megillető jogosultsággal. Azon gazdaságilag inaktív polgárok helyzetét tehát, akik nem teljesítik az irányelv szerinti tartózkodási kritériumokat, lényegében teljes bizonytalanság övezi, hiszen nem feltétlenül utasítják ki őket, de nem is juthatnak hozzá bizonyos szociális ellátásokhoz

A Bíróság Dano határozatának indokolása szerint a szociális támogatásra vonatkozó szabályok nem tartoznak az uniós jog hatálya alá,[41] ezért az Alapjogi Charta esetükben nem hivatkozható. Ugyanakkor az sem valószínű, hogy ezeket a polgárokat pusztán a jogellenes tartózkodás alapján kiutasítanák.[42] Amint arra Thym rámutatott, a maradáshoz való joggal nem rendelkező személyek tartózkodása tehát továbbra is jogellenes, akiket a hazai hatóságok megpróbál-

[40] Katarina Hylten-Cavallius: *EU Citizenship at the Edges of Freedom of Movement.* Hart Publishing, 2020. 122.; Eleanor Spaventa: Earned Citizenship – Understanding Union Citizenship through Its Scope. In: Dimitry Kochenov (szerk.): *EU Citizenship and Federalism*. Cambridge University Press, 2017. 205.

[41] Dano ítélet, 90. pont.

[42] Ennek kapcsán erős kritikák is érik a Bíróságot, miszerint az nem foglalkozik a szürke zónás tartózkodás megannyi árnyalatával. Noha a tagállamok a szociális támogatás megtagadásának indokaként gyakran hivatkoznak a külföldi állampolgár jogellenes tartózkodására, ugyanakkor nem áll szándékukban tényleges lépéseket tenni a kiutasításukra (C-133/15. sz. Chavez-Vilchez ügy, ECLI:EU:C:2017:354). Ennek oka, hogy a fogadó tagállamok nem akarják viselni a más tagállami polgárok tartózkodásával kapcsolatos költségeket. Davies egyenesen úgy érvel, ha egy tagállam de facto eltűri az uniós polgár területén való jelenlétét, és nem kívánja kiutasítani ezeket a polgárokat, akkor az ilyen polgárok tartózkodását a nemzeti jog értelmében de facto jogszerűnek kell tekinteni. E logika szerint a tagállam csak akkor hivatkozhatna a felelősségének hiányára, ha ténylegesen kiutasít egy személyt a területéről. Gareth Davies: When Do Union Citizens and their Families Have the Right to Equal Treatment on Ground of Nationality in EU Law. *European Journal of Migration and Law*, Vol. 26., No. 3. (2024) 274.; Dion Kramer: EU Citizenship: A Double-Edged Sword for European Social Security. In: Pennings–Vonk (eds.) i. m. 182–203.

nak gyakorlatilag 'kiéheztetni' a szociális ellátásokhoz való hozzáférés megtagadásával.[43]

Erre a problematikára elviekben megoldást jelenthetne, ha Dano asszony és a hozzá hasonló polgárok munkát vállalnának, vagy valamilyen vállalkozásba kezdenének, ez azonban azon túl, hogy egy idealista elképzelés, merőben ellentétes a Bíróság által korábban hirdetett „a polgárok alapvető jogállásának szánt" valódi uniós polgárság elképzeléssel. A Bíróság újabb gyakorlatában az önmagáért felelős polgár koncepciója tükröződik, amely szerint az uniós polgárok által gyakorolt jogok terjedelme „az anyagi erőforrásoktól, az egészségi állapottól és a jó magaviselettől függ", és amely aláássa azoknak a polgároknak az esélyeit, akik nem minősülnek „elég jónak".[44] E gyakorlat értelmében a tagállami polgár már nem pusztán tárgya, hanem felelős szereplő alanya a társadalmi beilleszkedésnek, aki cselekedeteivel vagy épp mulasztásával formálja személyes sorsát. E felelősség nem egy absztrakt, elvont felelősség, hanem nagyon is konkrét kötelezettségeket ró tehát a polgárokra.[45]

6. Szolidaritásvállalás az elesettekkel, kiszolgáltatottakkal és a szolidaritás határai

A tagállamköziség és a megfelelő források követelményének jogalkalmazók általi következetes érvényesítése, illetve a tagállami kiutasítási politika gyakorlati nehézségei[46] egyre gyakrabban vezetnek nehezen kezelhető tényállásokhoz. Ezért a Bíróság egészen kivételes helyzetekben lehetővé teszi az uniós polgári jogok, illetve az Alapjogi Charta rendelkezéseinek a felhívását, ha az uniós szabályok szigorú alkalmazása egyébként igazságtalan vagy méltatlan helyzeteket eredményezne a kiszolgáltatott helyzetben lévő polgárok számára.

Ennek egyik illusztratív példája a Bíróság által elsőként kifejezetten a statikus uniós polgárok körére alkalmazott Zambrano doktrína,[47] amely értelmében

[43] Daniel Thym: When Union Citizens Turn into Illegal Migrants: the Dano Case. *European Law Review*, Vol. 40., No. 2. (2015) 258.

[44] Kochenov (2018) i. m. 1064.

[45] Erről lásd bővebben: Gyeney Laura: Uniós polgárok kiutasítása más EU-tagállamból az Európai Bíróság legújabb gyakorlatában I. *Belügyi Szemle,* 2023/2. 201–220.; Stephen Coutts: The Absence of Integration and the Responsibilisation of Union Citizenship. *European Papers,* Vol. 3., No. 2. (2018) 761–780.

[46] Harmadik országbeli polgárok esetén a non refoulement elvének az érvényesítése.

[47] A Zambrano ügy tényállása szerint Ruiz Zambrano és házastársa menedékjogot kért Belgiumban, a belga hatóságok azonban elutasították a kérelmeiket, és elrendelték Belgium

az uniós polgárok abban az esetben is felhívhatják az EUMSZ 20. cikkéből fakadó uniós polgári jogosítványaikat, ha korábban sosem éltek a szabad mozgással, de a jogaik lényegének tényleges élvezete egyébként sérülne. A Zambrano döntés ezzel lényegében egy „alternatív utat" kínál az uniós polgárok számára a jogállásukból fakadó jogaik érvényesítésére, arra az esetkörre, ha nincs olyan határon átnyúló elem a tényállásban, amely egyébként megalapozná az uniós joggal való kapcsolatot. A Zambrano doktrína azonban csak egészen kivételes esetekben alkalmazható. A Bíróság szerint ahhoz, hogy a teszt alkalmazható legyen, olyan helyzetnek szükséges fennállnia, amely eredményeként az uniós polgár valójában kénytelen elhagyni az EU egészének területét.[48] Önmagában puszta gazdasági megfontolások, avagy a családi egység EU területén való fenntartásának kívánalma nem elegendő az EUMSZ 20. cikk szerinti származékos tartózkodás elnyeréséhez. Azaz a doktrína alkalmazásának feltétele, hogy az uniós polgár és a tartózkodás jogát elnyerni kívánó harmadik országbeli polgár között olyan eltartotti/függőségi viszony álljon fenn, amelynek következtében az uniós polgár arra kényszerül, hogy harmadik országbeli hozzátartozóját követve elhagyja az EU területét, amennyiben utóbbi nem lenne jogosult az orttartózkodásra.[49] Ez a függőségi viszony tipikusan a kiskorú uniós polgárok és harmadik országbeli hozzátartozóik között állhat fenn. A Bíróság még egyszer sem állapította meg, hogy a házastársak, élettársak, illetve a nagykorú gyermekek jogosultak lennének az EUMSZ 20. cikke szerinti védelemre.

A Bíróság hasonlóan járt el az inaktív polgárok szociális ellátásával kapcsolatos CG ügyben,[50] amelyben egy kiskorú gyermekeket nevelő, férje által bántalmazott hölgy esetében nyert megállapítást, hogy bár tartózkodása nem felel meg a szabad mozgás irányelv szerinti követelményeknek, helyzete mégis az uniós jog alá tartozik, így esetében alkalmazást kell nyernie a Chartának.

---

területének elhagyását, az azonban a non-refoulement elve miatt nem került végrehajtásra. Ezt követően Zambrano (noha nem rendelkezett munkavállalási engedéllyel) teljes munkaidőre szóló határozatlan idejű munkaszerződést kötött, majd megszületett a házaspár második gyermeke, aki belga állampolgárságot is szerzett (a kolumbiai jog előírásaiból következő módon a szülőknek kifejezetten kérniük kellett volna, hogy a gyermekük kolumbiai állampolgár legyen, ám ilyen kérelmet nem terjesztettek elő). Néhány évvel később Zambrano harmadik gyermeke is megszületett, az apa pedig elegendő forrással rendelkezett ahhoz, hogy a család megélhetését biztosítsa, jóllehet tartózkodási jogcíme legalábbis „rendezetlen" volt. Időközben a belga hatóságok megtiltották Zambrano számára a munkavégzést, és egyben elutasították Zambrano tartózkodási jogcímének rendezése iránti kérelmét is. Zambrano gyermeke Belgiumban élő (és ott is született) belga állampolgár volt, azaz a szabad mozgás irányelv rendelkezései fogalmilag nem voltak felhívhatóak. C-34/09. sz. Zambrano ügy, ECLI:EU:C:2011:124.

48 C-256/11. sz. Dereci és mások ügy, ECLI:EU:C:2011:734, 66. pont.

49 C-82/16. sz. K.A. és társai ügy, ECLI:EU:C:2018:308, 52. pont.

50 C-709/20. sz. CG ügy, ECLI:EU:C:2021:602.

A Bíróság az ügyben felülvizsgálta a Dano ítéletéből következő, tarthatatlanul merev álláspontját, amely a konkrét ügyben egy elfogadhatatlan mértékben igazságtalan döntést eredményezett volna. Az ügyben irányadó tényállás szerint a horvát-holland kettős állampolgárságú CG az akkor még uniós tagállam Egyesült Királyságba érkezett gyermekei apjával, majd a szakítást követően egy bántalmazott nők számára fenntartott befogadóotthonba költözött két kiskorú gyermekével együtt. Az Egyesült Királyságban való tartózkodása során sohasem dolgozott és semmilyen más forrással nem rendelkezett, azaz a szabad mozgás irányelv értelmében nem tartózkodott jogszerűen a fogadó állam területén. CG azonban a Brexitet követően, előzetesen letelepedett jogállást nyert el, ami alapján az Egyesült Királyság számára ideiglenes tartózkodási jogot ismert el. Miután CG tartózkodása jogszerűvé vált, szociális segély iránti kérelmet terjesztett elő, amelyet azonban a hatóságok azzal utasítottak el, hogy az ideiglenes tartózkodási jog szociális ellátás igénybevételére nem jogosít. A Bíróság ítéletében egyértelműen rögzítette, hogy CG tartózkodása nem felel meg a szabad mozgás irányelv követelményeinek, így nem hivatkozhat az egyenlő bánásmód követelményére (e területen ugyanis vannak különös szabályok). A Bíróság azonban érvelésében továbbment: „valamely tagállam állampolgára, mint uniós polgár, aki egy másik tagállamba ment, élt a szabad mozgáshoz való jogával, és így helyzete az uniós jog hatálya alá tartozik."[51] Ez pedig egyben azt is jelenti, hogy mivel a tagállam uniós jogot hajt végre, CG helyzetére alkalmazni kell az Alapjogi Charta rendelkezéseit, így az emberi méltósághoz való jogot, a magán- és családi élethez való jogot és a gyermek legjobb érdeke figyelembevételének kötelezettségét is.[52] Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy ez a megállapítás lényegében valamennyi, egy másik tagállamban szociális ellátás iránti kérelmet előterjesztő uniós polgárra igaz, azaz a CG eset akár oly módon is értelmezhető, hogy a másik tagállamban szociális ellátás iránti kérelmet előterjesztő uniós polgárok kérelmének elbírálása során az Alapjogi Charta rendelkezéseit alkalmazni kell – azonban az állampolgárságon alapú hátrányos megkülönböztetés tilalma kivételével. Végül röviden érdemes megemlíteni a Saint Prix esetet,[53] amelyben a Bíróság a várandóssággal és gyermekszüléssel járó különleges élethelyzetet értékelte a szabad mozgás kontextusában. Saint Prix francia állampolgár, az Egyesült Királyságban dolgozott óvodai helyettesítőként, majd hat

[51] C-709/20. sz. CG ítélet, 64. pont.

[52] Gyeney (2023) i. m. 126–128.

[53] C-507/12. sz. Saint Prix ügy, ECLI:EU:C:2013:841. Ld bővebben: Laura Gyeney: Legal Challenges of the Retention of Worker Status as Reflected in Recent Case Law of the CJEU. *Hungarian Yearbok of European and International Law,* 2019., 303–325.

hónapos terhesen felhagyott ezzel, mert túl kimerítővé vált számára. A szülés várható időpontját megelőző tizenegy héttel jövedelemtámogatás iránti kérelmet nyújtott be, amelyet a hatóságok elutasítottak, mondván, már nem minősül munkavállalónak és így az Egyesült Királyságban jogszerűen tartózkodó személynek. A Bíróság által vizsgálandó fő kérdés lényegében az volt, hogy Saint Prix az uniós jog mely rendelkezése alapján tarthatja meg munkavállalói jogállását és az ebből fakadó juttatásokat. Az Európai Bíróság leszögezte, hogy a szabad mozgás irányelv munkavállalói jogállás megtartásáról rendelkező 7. cikk (3) bekezdése nem említi kifejezetten az olyan nő helyzetét, aki a terhesség előrehaladott szakasza, illetőleg a szülés által okozott fizikai korlátok miatt különleges helyzetben van. A Bíróság Saint Prix munkavállalói státuszát illetően mégis arra jutott, hogy önmagában a várandóssággal és a szüléssel járó ideiglenes munkaerőpiaci távollét, főszabály szerint nem fosztja meg azt „munkavállalói" minőségétől, így helyzete a munkaerő szabad áramlását szabályozó EUMSZ 45. cikk hatálya alá tartozik.[54] Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Saint Prix átmeneti munkaerőpiaci távolléte csak akkor nem zárja ki a jogállás megtartását, ha észszerű határidőn belül visszatér állásába, avagy más állást talál. A Saint Prix döntés így csupán elvi szinten kínál védelmet a szabad mozgás jogával élő kismamának, tekintve, hogy szigorú feltételt szab az állásba való visszatérés határidejét illetően. Azt, hogy mi minősül 'észszerűnek', az Európai Bíróság a nemzeti bíróság hatáskörébe utalta, amely számos további kérdést vet fel. Így mi a helyzet, ha a kismama nem tud ismételten elhelyezkedni (vagy a korábbi munkahelyére visszatérni), mert a munkahelye időközben megszűnt, avagy a megváltozott családi körülmények miatt nem talál számára megfelelő munkát. Tovább bonyolíthatja a helyzetet az óvodai/bölcsődei ellátás magas ára, vagy egy beteg/speciális igényű gyermek ellátása, aki mellett a korai visszatérés nem, vagy csak igen nehezen megoldható.

7. Következtetések

Az uniós polgárság intézménye születésétől fogva arra volt hivatott, hogy megteremtse az európai azonosságtudat alapjait és közelebb hozza egymáshoz 'Európa népeit'. Azáltal azonban hogy az uniós polgárokra vonatkozó joganyag

[54] C-507/12. sz. Saint Prix ítélet, 40. pont. A Bíróság fenti érvelését, az elrettentő hatás doktrínájával támasztotta alá. Ennek értelmében, az uniós polgárt visszatartaná szabad mozgáshoz való jogának gyakorlásától, ha esetleges várandósságával és így a munkaerőpiactól való távollétével munkavállalói jogállását kockáztatná.

és annak Bíróság általi értelmezése – különösképpen a Dano döntés óta – kizárólag az „erőseket” támogatja, az uniós polgárság ideálképe sérülni látszik.

Az uniós jog különleges jogállást biztosít a szabadon mozgó polgároknak, azoknak tehát, akik kellően bátrak ahhoz, hogy átlépve a tagállami határokat egy új életbe kezdjenek. E státusz új perspektívákat nyit meg a szabadon mozgó uniós polgárok köre előtt. Nem pusztán egyenlő bánásmódot biztosít számukra, hanem egyenesen lehetővé teszi, hogy különállásukat érvényesítve, megkérdőjelezzék a fogadó tagállam azon szabályait, amelyek szükségtelen kényelmetlenséget okoznak számukra. Ennek feltétele azonban, hogy tegyenek eleget az önmagáért felelős, jó piaci polgár követelményének.

A Bíróság egészen kivételes helyzetekben persze lehetővé teszi az uniós szabályok, illetve az Alapjogi Charta rendelkezéseinek a felhívását a statikus, illetve a szociális segélyért folyamodó de facto inaktív polgárok számára is. Így, ha az uniós szabályok szigorú alkalmazása egyébként igazságtalan vagy méltánytalan helyzetet eredményezne a kiszolgáltatott helyzetben lévő polgárok számára (példaképp el kellene hagyniuk az Unió területét). Ezek a kiszolgáltatott vagy függő helyzetben lévő uniós polgárok elsősorban kiskorú polgárok, vagy olyan édesanyák, akik kénytelenek felhagyni munkájukkal, mert a várandósságuk alatt az túl kimerítővé vált számukra, esetleg bántalmazó kapcsolatban éltek. Persze látnunk kell, hogy a Bíróság még ezekben a kivételes helyzetekben sem tud elszakadni a piaci polgár fogalmától, hiszen például a CG ügyben fenntartotta a Dano ítéletből következő megállapítását, miszerint az egyenlő bánásmód minden esetben irányelv szerinti tartózkodást követel. Azaz CG nem válhat jogosulttá az ellátására pusztán azért, mert mások részesülnek ilyen ellátásban. Hasonlóképpen a Saint Prix ügyben, ahol különleges státusz, így a munkavállalói jogállás fennmaradása a munkaerőpiacra való észszerű időn belüli visszatéréshez kötött.

Márpedig egy valódi uniós polgárság – túllépve a *homo economicus* fogalmán – az egyetemesség talaján áll, ahol a jogok elsősorban nem a társadalmi-gazdasági státuszhoz kapcsolódnak.

AZ EMBERKÉP A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÓSÁG JOGGYAKORLATÁBAN

Kovács Péter*

A Nemzetközi Büntetőbíróság emberképét megítélésem szerint annak alapján lehet megrajzolni, hogy megnézzük a Nemzetközi Büntetőbíróságot *(International Criminal Court / Cour Pénale Internationale)* létrehozó Római Statútum vonatkozó rendelkezéseit, valamint az intézménynek ezen szerződésre és a hozzá kapcsolódó dokumentumokra alapított gyakorlatát.[1]

1. Emberi jogi tartalmú rendelkezések a Római Statútumban

A Római Statútumnak az ítélkezési gyakorlatra vonatkozó rendelkezései között mindenekelőtt a terheltekkel és a vádlottakkal szembeni eljárásra vonatkozó, emberi jogi vetületeket érintő, döntően az ENSZ 1948. évi Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában és az 1966. évi Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglaltak szóhasználatát figyelembe véve megfogalmazott általános[2] és különös[3] szabályokat kell megemlíteni. Ezek

* Egyetemi tanár, kutatóprofesszor, Nemzetközi Közjogi Tanszék.

1 A tanulmányt a szerző kutatói minőségében készítette, és az nem tekinthető a Nemzetközi Büntetőbíróság hivatalos álláspontjának. A tanulmányban hivatkozott internetes anyagok letöltési ideje: 2024. július.

2 Római Statútum 21. cikk *Alkalmazandó jog*
„[…] 3. A jog jelen cikknek megfelelő alkalmazásának és értelmezésének összhangban kell állnia a nemzetközileg elismert emberi jogokkal, és nem lehet hátrányosan megkülönböztető a nemek 7. cikk 3. bekezdésében meghatározott szempontja, életkor, faj, bőrszín, nyelv, vallás vagy vallásos meggyőződés, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti, etnikai vagy társadalmi származás, vagyon, születés vagy egyéb helyzet szerint."

3 Római Statútum 22. cikk: *Nullum crimen sine lege*; 23. cikk: *Nulla poena sine lege*; 24. cikk: *A személyi hatály visszamenőleges alkalmazásának tilalma*; 25. cikk: *Az egyén büntetőjogi felelőssége*; 26. cikk: *A 18 éven aluli személyek fölötti joghatóság kizárása*; 55. cikk: *A személyek*

mellett a sértetteknek (áldozatoknak) az eljárási részvételre[4] és a kárpótlásra[5] való jogosítványai, valamint a bíróvá választás egyes kritériumai[6] tekinthetők olyannak, amelyekben az emberi jogi indíttatás tetten érhető.

2. A Főügyészség emberképe, a vizsgálati irányokról készített tájékoztató dokumentumok alapján

Részben az elvárt joggyakorlati koherencia és transzparencia okán, részben azzal a szándékkal, hogy az ICC gyakorlata iránt érdeklődő akadémiai világ és gyakorló politikusok betekintést kapjanak azokba az elvi megfontolásokba, amelyek az ügyészség tevékenységét a Római Statútum alapján irányítják, a Nemzetközi Büntetőbíróság mindegyik főügyésze több, a szó szoros értelmében vett jogi kötelező erővel nem bíró, viszont orientációs illetve informatív értékű dokumentumot, ún. *Policy paper*-t bocsátott ki, amelyek egyrészt eljárásának egyes fázisaira, másrészt bizonyos fókuszcsoportokra világítanak rá. Ezen dokumentumok egy része bizonyos tipikus áldozatkategóriákhoz (mindenekelőtt a nőkhöz,[7]

jogai a nyomozásban; 66. cikk: *Az ártatlanság vélelme*; 67. cikk: *A vádlott jogai*; 78. cikk *A büntetés mértékének megállapítása*.

4 Római Statútum 68. cikk: *A sértettek és a tanúk védelme, részvételük a tárgyaláson*.

5 Római Statútum 75. cikk: *A sértetteknek nyújtandó jóvátétel*; 79. cikk: *A Jóvátételi Alap.*

6 Római Statútum 36. cikk: *A bírák képzettsége, jelölése és megválasztása:*
„3. (a) A bírákat nagy erkölcsi tekintélyű, pártatlan és becsületes személyek közül választják meg, akik megfelelnek a saját Államukban a legmagasabb bírói tisztségek betöltéséhez megkívánt követelményeknek.
(b) A bírói tisztségre jelölt minden személy:
(i) Elismert büntető anyagi és eljárásjogi szaktudással, és bíróként, ügyészként, ügyvédként vagy más hasonló minőségben a szükséges büntetőbírósági tárgyalási tapasztalattal rendelkezik; vagy
(ii) A nemzetközi jog területein, így a nemzetközi humanitárius jog és az emberi jogok területén elismert szaktudást, és a Bíróság igazságszolgáltatási tevékenységében érintett jogászi minőségben nagy tapasztalatot szerzett; […]
8. (a) A Részes Államok a bírák választásakor a következő szempontokat veszik figyelembe a Bíróság összetételére vonatkozóan: (i) A világ fő jogrendszereinek megfelelő képviselete; (ii) A méltányos földrajzi eloszlás; (iii) A női és férfi bírák megfelelő képviselete.
(b) A Részes Államok figyelembe veszik továbbá, hogy legyen a Bíróságon olyan bíró, aki speciális kérdésekben joggyakorlattal rendelkezik, többek között a gyerekek és nők elleni erőszak kérdéseiben."

7 Policy Paper on Sexual and Gender-Based Crimes, 2014. https://tinyurl.com/52wbm4hc; Policy on the Crime of Gender Persecution, 2022. https://tinyurl.com/yrkt68jf; Policy on Gender-based Crimes, 2023. https://tinyurl.com/ywh7c6nt

a gyermekekhez[8]) kötődik, másik részük pedig az ügyek feldolgozásában szerepet játszó szempontokat[9] összegzi, amelyek között az áldozatokra való fokozott figyelem, a bűncselekmények jellegének, számuknak, közvetlen közeli és távolabbi kihatásaiknak a figyelembevételét hangsúlyozza.

Ezekben a dokumentumokban az emberi jogi aspektus hangsúlyozottan jelen van, úgy az áldozatok tekintetében, mint az eljárás során alkalmazandó eljárási garanciák vonatkozásában.

3. A büntető eljárás vádlottjáról az ítélek nyomán alkotható emberkép

A Nemzetközi Büntetőbíróság gyakorlatából érdemes kiemelni a büntetéskiszabás során az enyhítő körülmények fennállásának megítélése során figyelembe vett tényezőket.[10] Tapasztalataim szerint a Nemzetközi Büntetőbíróság bírái előtt a vádlottnak az adott bűncselekmények elkövetése után és különösen a vádemelési és tárgyaláskori fázisokban tanúsított magatartása akkor tudott eredményezni számára kedvező elbírálást, ha abból a bűncselekmények megbánása, azok áldozataival való együttérzés és az emberi életekben és vagyonban esett károk súlyának felismerése, személyes, nyilvános és őszinte bocsánatkérés, továbbá a legalábbis szimbolikus kárpótlási készség megléte tükröződött.[11] Ezek mellett a Nemzetközi Büntetőbíróság és annak különböző

8 Policy on Children, 2016. https://tinyurl.com/yve6j68p; Policy on Children, 2023. https://tinyurl.com/3nkc5ues

9 Documenting international crimes and human rights violations for accountability purposes: Guidelines for civil society organisations, 2022. https://tinyurl.com/4hepnssv; Policy on Cultural Heritage, 2021. https://tinyurl.com/35wuab9f; Policy on Situation Completion, 2021. https://tinyurl.com/3cez3f2n; Policy paper on case selection and prioritisation, 2016. https://tinyurl.com/4b9pyv47; Policy Paper on Preliminary Examinations, 2013. https://tinyurl.com/2ed342zh; Policy Paper on Victims' Participation, 2010. https://tinyurl.com/5n9anarj

10 Ld. részletesebben pl.: Sadegh Salimi: Mitigating Circumstances in the ICC Sentencing Judgments. *Journal of Criminal Law and Criminology,* Vol. 8., Iss. 16. (January 2021) 53–78. https://jclc.sdil.ac.ir/article_125297.html?lang=en ; Margaret M. deGuzman: Proportionate Sentencing at the International Criminal Court. *Temple University Legal Studies Research Paper,* No. 2014-15, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2423501 ; Edith Riegler: Rehabilitating Enemies of Mankind: An Exploration of the Concept of Rehabilitation as a Sentencing Aim at the ICTY and the ICC. *International Criminal Law Review,* Vol. 20. (2020) 701–727. https://brill.com/view/journals/icla/20/4/article-p701_701.xml

11 The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute, ICC-01/04-01/06-2901 10-07-2012. https://tinyurl.com/mr34rt2p , §§ 85-87, p. 32. (*Nota bene*: itt az eljáró tárgyaló kamara Lubangának a közössége veszélyeztetettségéről és a

szervei iránt tanúsított tisztelet, az eljárás során megvalósult együttműködés, a hágai fogházkomplexumban az ICC által bérelt részlegben az előírt szabályok betartása illetve szabálysértés meg nem történte mellett a társadalomba történő visszailleszkedésre való törekvés elismerése található meg a különböző ítéletekben valamint egyes végzésekben.[12]

Érdemes rámutatni arra, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság előtti eddigi eljárások elítéltjei bizonyos keretek között maguk is korábban áldozatok voltak: a tuszi etnikumú Bosco Ntaganda húsz éves korában élte túl a szomszédos Rwandában történt népírtást, ahol több családtagját is megölték a hutuk, Dominic Ongwent pedig kilenc évesen rabolta el az észak-ugandai hátterű, az ún. Az Úr Ellenállási Hadserege *(The Lord's Resistance Army)* nevű, az acholi etnikumhoz kötődő félkatonai formáció, amelynek az azt követő évtizedekben az egyik katonai parancsnoka lett. E két vádlott védői jelentős súlyt helyeztek e tényezőkre, azaz, hogy a Kongói Demokratikus Köztársaság Ituri tartomá-

gyermekkatonáknak a tárgyidőszak végén történt leszereléséről szóló beszédéből érezhetően hiányolja a megbánást.); The Prosecutor v. Germain Katanga, Decision on Sentence pursuant to article 76 of the Statute, ICC-01/04-01/07-3484-tENG 22-09-2015. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2015_18046.PDF , § 117, p. 47. és § 121, p. 49.; Decision on the review concerning reduction of sentence of Mr Germain Katanga, ICC-01/04-01/07-3615 13-11-2015. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2015_21153.PDF, § 50, és § 82, 111, 114, pp. 20., 31., 41., 42. (*Nota bene*: itt az eljáró tárgyaló kamara érezhetően értékelte, hogy Katanga a pár évvel korábbihoz képest már együttérzéssel, saját felelősségét elismerve, a nyilvános és esetleg a családokkal történő személyes bocsánatkérésre is készen nyilatkozott.); The Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Sentencing judgment, ICC-01/04-02/06-2442 07-11-2019. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2019_06674.PDF , §§ 218, 236, 239, pp. 99., 109–110. (*Nota bene*: itt az eljáró tárgyaló kamara jelezte, hogy bár bizonyos együttérzést kifejezett a vádlott záróbeszédében, de az távol volt attól, hogy őszinte megbánásnak legyen tekinthető.); The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Judgment and Sentence, ICC-01/12-01/15-171 27-09-2016. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_07244.PDF, § 98, 100, 103, pp. 44–46. (*Nota bene*: Al Mahdi (az Al Kaida egy éves uralma idején a három rendőrségi formáció közül mintegy fél évig az ún. Hezbah, az erkölcsrendőrség parancsnoka vádalkut kötött, így ellene csak a timbuktui mauzóleumok lerombolása miatt emeltek vádat. A tárgyaló kamara pedig pozitíven érdekelte, hogy Al Mahdi magától felajánlotta az egyik elpusztított objektumnak, a Szidi Jahja Mecset ajtajának a rendbehozatalát [lásd § 104, p. 46.]: a helyi hívők úgy tartják, hogy amikor az ajtó megnyílik, akkor az *Utolsó Ítélet* veszi kezdetét…);The Prosecutor v. Dominic Ongwen, Sentence, ICC-02/04-01/15-1819-Red 06-05-2021. https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2021_04230.PDF , § 394, p. 130. (*Nota bene*: E pontban az eljáró tárgyaló kamara megjegyezte, hogy Ongwen záróbeszédéből az áldozatok iránti empátia, és bármiféle felelősség elismerése teljesen hiányzott.)

12 The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Decision on Sentence pursuant to Article 76 of the Statute, § 91, p. 34.; Decision on the review concerning reduction of sentence of Mr Germain Katanga, §§ 26, 28, 32, 87, 111, pp. 11–13., 22., 41.; The Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Sentencing judgment, §§ 229, 235, pp. 106., 109.; The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Judgment and Sentence, §§ 97, 99, 101–102, pp. 43–45.; The Prosecutor v. Dominic Ongwen, Sentence, § 49, p. 20.

nyában tevékenykedő Ntaganda tulajdonképpen a saját etnikumát védte volna a másik oldal mészárlásaitól[13] (ugyanis a rwandai tuszik az ituri hemákkal, míg a rwandai hutuk az ituri lendu és ngiti etnikumokkal bírnak közös nyelvvel, kultúrával), Ongwen halált megvető bátorsága pedig szinte a halál tudatos keresése volt a fegyveres akciókban, mivel ő a saját életét már helyrehozhatatlanul összetörtnek tartotta.[14] Az ítéletekben a bírák láthatóan foglalkoztak ezekkel az összefüggésekkel, ugyanakkor – szemben a fent említett őszinte megbánás kritériumával – nem tekintették e két eset egyikében sem olyannak, mint ami kellő indokot szolgáltatna egy jelentős enyhítésre.

4. Az áldozatok részvétele a büntető eljárásban és a részükre nyitott kárpótlási eljárásban

A Nemzetközi Büntetőbíróság emberképe az áldozatok iránt tanúsított figyelemben, eljárási részvételük biztosításában[15] és mindenekelőtt az ún. kárpótlási eljárásokban tükröződik igazán.

A római diplomáciai konferencián és annak előmunkálatai során az államok képviselői, részben a sértettek közvetlen eljárási részvételének immár a regionális emberi jogi mechanizmusokban is elismert bizonyos formáit szem előtt tartva, részben a Biztonsági Tanács által felállított ex-jugoszláv (ICTY) és rwandai (ICTR) nemzetközi büntetőtörvényszékek tapasztalatait is figyelembe véve, a sértetti pozíció iránt megértőbbé váló hangulatban tárgyaltak, és késznek mutatkoztak arra, hogy a sértetti részvételnek a Nemzetközi Büntetőbíróságon intézményes, saját jogon járó megoldást biztosítsanak.

A nemzetközi büntetőtörvényszékek között ez az első ilyen megoldás, és a szakirodalom a sértetti részvételt és a sértettek kárpótlását tekinti olyannak, mint ami hosszú távon is elismerést fog hozni a Nemzetközi Büntetőbíróságnak.[16]

---

13 The Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Sentencing judgment, § 210, pp. 94–95.

14 The Prosecutor v. Dominic Ongwen, Sentence, §§ 65, 84, 88, 388. pp. 26., 33., 35., 127–128.

15 Sarah Pellet: Victimes (participation des victimes, Cour pénale internationale). In: Olivier Beauvallet (szerk.) *Dictionnaire encyclopédique de la justice pénale internationale.* Paris, Berger Levrault, (2017) 982–985.

16 Claude Jorda – Jérôme Hemptinne: The status and the role of the victim. In: Antonio Cassese – Paula Gaeta – John Jones (szerk.): *The Rome Statute of the International Criminal Court*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 1408.; Olasolo Hector – Alejandro Kiss: The Role of victims in criminal proceedings before the International Criminal Court. *Revue Internationale de droit pénal,* Vol. 81., No. 1. (2001) 125–126. https://tinyurl.com/247bpjmh; Natacha Bracq: Analyse comparée de la participation des victimes devant la Cour Pénale Internationale et devant les juridictions pénales des pays de tradition romano-germanique, Comparative study

Ez a tárgyalás-előkészítési és a tárgyalási szakaszban egy *sui generis* résztvevői pozíció (ti. ott a vád és a védelem a két fél), de a kárpótlási eljárás során már a sértettek jelentik az egyik, kvázi felperesi oldalt, míg az elítélt mintegy alperesként a másik fél.

Mivel a sértettek száma többnyire meglehetősen nagy, valamint annak érdekében, hogy az ő laikus jellegük dacára a terhelt, illetve a vádlott védői, illetve a Főügyész és annak szakértői csapata valódi partnereként lépjenek fel az eljárásban, a sértettek részvétele a Nemzetközi Büntetőbíróság rendszerében alapvetően közvetett, de intézményesített formában valósul meg, az ő nevükben eljáró ügyvédek vagy az ICC erre hivatott különleges szerve, a Sértetti Közvédői Hivatal, az *Office of Public Counsel for Victims* (OPCV) révén.

A vád megerősítésének eljárási szakaszában a sértetti képviselő írásbeli beadványokat készít és – már a megerősítési tárgyalás során – szóban is kifejtheti álláspontját. Ennek pontos szabályait, időbeli és terjedelmi korlátait a Tárgyaláselőkészítő Kamara állapítja meg. Az elsőfokú eljáráshoz kötődő tárgyalásokon a sértetti képviselőknek joguk van kérdéseket feltenni a vád és a védelem tanúinak, sőt saját tanúk állítását is indítványozhatják. Akár a kérdésekről, akár a saját tanúról van szó, a sértetti képviselet nem „kettes számú ügyészként" viselkedik, hanem a sértettek személyes és közösségbeli helyzetét, érzéseiket, tipikus problémáikat próbálja láttatni.

A sértetti képviseletnek tehát nem arra kell koncentrálnia, hogy „mi történt?", „hogyan történt?", hanem arra, hogy ami történt, annak mi lett a következménye. Emlékezetem szerint ez mindenekelőtt a sértett testi-lelki károsodására, annak sikeres, vagy csak részben sikeres vagy éppen lehetetlen reparációjára, társadalmi be- és visszailleszkedésének ritka sikereire és gyakoribb akadályaira való rákérdezést jelentette.

A büntető ítélettel szembeni fellebbezések eljárásában a sértetti képviselőknek módjuk van kifejteni álláspontjukat, akár elmarasztalást, akár felmentést mondott ki az ítélet.

A kárpótlási eljárásban pedig a sértettek az előzőekben említett fázisokhoz képest nem *sui generis* státusban vannak, hanem ők jelentik kvázi a felperesi oldalt, és az elítélt ekkor az alperes fél. Ilyenkor a Főügyészre már nincs szükség, ő elvben semmilyen formában nem résztvevője a kárpótlási eljárásnak.

on victims' participation at the ICC and at criminal courts in civil law countries. *La revue des Droits de l'Homme,* No. 4. (2013) 10. https://journals.openedition.org/revdh/316 ; Philip Ambach: The International Criminal Court Reparation Scheme – A Yardstick for Hybrid Tribunals? In: Gerhard Werle – Andreas Zimmermann (szerk.): *The International Criminal Court in Turbulent Times.* Berlin–Heidelberg, Springer, 2019. 132.

Mivel az eljárások viszonylag hosszú ideig tartanak, és az elkövetők – az eddigi tapasztalatok szerint - ténylegesen vagy mindenesetre az okozott kár volumenéhez kötődő kártérítési kötelezettség tekintetében relatíve vagyontalanok, az államok létrehoztak egy, az ICC keretei között, de jelentős autonómiával tevékenykedő különleges intézményt, az Áldozatok Kárpótlási Alapját *(Trust Fund for Victims)*[17] amely eljárhat az idő alatt is, amíg a büntetőper eljárása még nem fejeződött be (ez az ún. támogatási mandátum, *assistance mandate*)[18], illetve elvégzi a kárpótlás menedzselését *(reparation mandate).* Utóbbit teheti az elítélt bűnelkövetők elkobzott vagyonelemeiből, kiszabott bírságokból *(saját forrás)*, illetve ennek híján[19] (és úgy tűnik, ez lesz a tipikus) az államok, természetes és jogi személyek részéről történt felajánlásokból. (Ez az *egyéb forrás.)* A saját forrás tekintetében az eljáró kamara teljes jogkörrel dönt, azonban, ha az egyéb források felhasználására is szükség van, akkor a pénzügyi kifizetések az Áldozatok Kárpótlási Alapja igazgató tanácsának autonóm döntéseitől függenek.

A kárpótlás akár közvetlen sértett, akár közvetett sértettről van szó (azaz rendszerint az elhunyt közvetlen sértett hozzátartozójáról), mindenekelőtt a szükséges orvosi, pszichológusi kezelések megszervezésében és költségeinek fedezésében, valamint igen gyakran oktatási programok felállításában valósul

[17] „In this light, the ICC Statute is not only innovative because it has incorporated the possibility for victims of the crimes within the jurisdiction of the ICC to claim reparation within international criminal justice, but also in its approach to the reparation mechanism, by the creation of an independent administrative mechanism connected to the Court, the TFV. […] it stems clearly that the TFV is not a judicial mechanism that deals with reparations, but rather an administrative mechanism linked to a judicial procedure (the ICC proceedings). It is a kind of complementary organ of the Court and an integral part of the reparative scheme set up by the ICC. The TFV is independent from the Court." Miriam Cohen: Paving a New Road for Reparation for Victims of International Crimes: The ICC Trust Fund for Victims. *Revista do Instituto Brasileiro de Direitos Humanos,* Vol. 13. (2013) 250–251. https://tinyurl.com/bdzcytjh

[18] „[…] the assistance mandate is a vital intermediate engagement with the victims of systematic human rights violations, preparing them to better engage with the demands of international criminal justice - in addition to the benefits of beginning the healing process earlier. What this means in practice is that the earlier the intervention which engages directly with trauma and the direct physical and psychological legacies of violence for victims will be more likely to ensure that victims can move forward positively with their lives." Anne Dutton – Fionnuala Ní Aoláin: Between Reparations and Repair: Assessing the Work of the ICC Trust Fund for Victims Under Its Assistance Mandate. *Chicago Journal of International Law,* Vol. 19., No. 2. 2019. 547.

[19] „One might say that the source of all problems with reparations before the ICC is the nefarious ability that individuals have for causing harm on a magnitude that is incommensurable with their ability to repay it." Fréderic Mégret: Reparations before the ICC: The Need for Pragmatism and Creativity. In: Richard H. Steinberg (szerk.): *Contemporary Issues Facing the International Criminal Court.* Nijhoff–Boston, Brill–Leiden, 2016. 253.

meg. Utóbbiak célja nemcsak a polgárháborús helyzetek miatt elvesztett évek bepótlása, hanem egyrészt piacképes szakmai készség elsajátíttatása vagy a továbbtanulás segítése, valamint a gyakran etnikai hátterű vagy azzá vált konfliktus érintettjeinek a kirekesztés elutasítása, a tolerancia, a reszocializáció, a közösssági együttműködés irányába való ösztönzése. Ennek azért is van kiemelt jelentősége, mivel az áldozatok egy jelentős része szexuális bűncselekmények többszörös sértettje volt, annak testi, fizikai, egészségügyi következményeivel, és nemritkán azzal is szembesülve, hogy az ellenséges etnikumhoz tartozó erőszaktevőtől származó egy vagy akár több gyermekét a család vagy a nagyobb közösség nem fogadja be.[20] Az anyán esett fizikai és pszichés sérelem pedig nemritkán az ún. transzgenerációs károsodás formájában a később született gyermeken is megjelenhet.[21]

Mivel az elítélt elkövetők terhére rótt cselekmények többnyire egy hosszabb időfolyamban és nagy területen folyó konfliktus egy időben és térben behatárolt szegmensét jelentik, így magában az eljárásban a *de facto* áldozatoknak csak egy része jelenik meg *de jure* sértettként. (Ez történhet például akkor, ha az illető ellen elkövetett háborús vagy emberiesség elleni bűncselekmény a megerősített vádban említett településeken, vagy említett időtartamon kívül valósult meg.) Ennek következménye, hogy az adott személy, jóllehet magában a kárpótlási eljárásban nem vehet részt, ugyanakkor a támogatási mandátum alapján szervezett programok már rá is kiterjedhetnek, többnyire hasonló szolgáltatásokkal.

5. Az emberi jogi háttér és annak szimbólumai a Nemzetközi Büntetőbíróság emberképében

A Nemzetközi Büntetőbíróság emberképéről a fentiekben írottakat összegezve azt mondhatjuk, hogy az ICC figyelmének az előterében az az ember áll, aki:

i. ha áldozat volt, úgy

– többnyire nő, avagy az elkövetéskori időben gyermek volt,

[20] Ld. részletesebben: Jeanne Prin: Le traitement des violences sexuelles en temps de guerre par la Cour Pénale Internationale. *Institut du Genre en Géopolitique,* 22.11.2020. https://igg-geo.org/?p=2592

[21] Ld. pl. Patryk Gacka: Remote Victimisation and the Proximate Cause. Transgenerational Harms before the International Criminal Court. *International Criminal Law Review,* Vol. 22. (2022) 438–474. https://brill.com/view/journals/icla/22/3/article-p438_003.xml

– jogos igénye van arra, hogy az ellene elkövetett bűncselekmény felelősét megbüntessék,
– jogosult intézményesített formában részt venni az eljárásban, és a véleményére odafigyelnek,
– rászorul a nemzetközi közösség figyelmére és támogatására, hogy saját tragédiáját el nem felejtve, hazai társadalmában megbecsült személyként és az ottani életviszonyoknak megfelelő szinten élhessen;

ii. ha elkövető volt, úgy
– felelősséget kell, hogy vállaljon az elkövetett súlyos bűncselekményekért,
– de a felelősségre vonását úgy kell végrehajtani, lehetőleg már otthon, de ha az nem történt meg, akkor a Nemzetközi Büntetőbíróság előtt, hogy az emberi jogi hátterű eljárási garanciákat aprólékosan betartják, különös figyelemmel arra, hogy ha elítélik, az kétségbe vonhatatlanul szabályos és igazságos legyen.

Az emberkép szimbolikus formákat is ölthet, és esetenként megjelenik a Nemzetközi Büntetőbíróságnak adott nemzeti ajándékokban.

Ezek a nemzeti ajándékok – amelyeknek van egy előzetes jóváhagyó, elfogadó bizottsága – nem pusztán tárgyiasult adományok, hanem a vonatkozó szabályzat szerint filozófikus üzenetet is kell, hogy hordozzanak, ami egyszerre kötődik az adományozó államhoz és az ICC missziójához. Ezek közül kettőt emelnék ki.

A Nemzetközi Büntetőbíróság épülete előtt van egy „tüntetési sarok" (az ún. Demonstrációs sarok), a holland nemzeti ajándék, a sókristály szobor mellett. Az impozáns méretű, stilizált fém sókristály szimbolizálja a holland partok melletti tengert, az élethez szükséges sót, de azt a sót is, ami a háborús és emberiség elleni bűncselekmények áldozatainak és hozzátartozóiknak könnyeiben volt, vagy van jelen.

A számos egyéb nemzeti ajándék mellett különösen érdemes a figyelemre az, amelyet a kanadai kormány adományozott, és egy ottani eszkimó (inuit) művész alkotása: egy *inuksuk*, azaz a nyomtatott nagy A betűre emlékeztető, egymásra rakott kövekből összállított kompozíció, ami az ő nyelvükön a „Jó úton jársz!" üzenetét hordozza.

AZ ERASMUS-PROGRAM EMBERKÉPE

Láncos Petra Lea*

1. Bevezetés

Az Európai Unió tagállamaiban lebonyolított Erasmus-program az európai integráció egyik legsikeresebb eleme[1] és jelentős mértékben hozzájárul az egyre szorosabb unió megvalósításához.[2] A program névadójáról, a Rotterdami Erasmusról Thompson így ír:

> „A Hollandiában kiemelkedő személyiség, Erasmus, még annál is nagyobb európai volt. […] Párizsban, Londonban, Cambridge-ben, Velencében, Bázelben, Louvainban, Freiburgban és másutt élt és dolgozott. […] Az értelmiség körében, a tudomány világában Erasmus neve eggyé vált azzal kötelékkel, ami a művelt embereket felekezeti, nemzeti és ideológiai határokra tekintet nélkül egymással egybefűzi."[3]

Az Erasmus-program így már csak névadója kapcsán is egy meghatározott emberképet sejtet, mely jól tükrözi a program inputját, azaz jogosulti körét, illetve outputját, vagyis a program által elérni kívánt készségeket és mentalitást.

Az alábbiakban az Erasmus-program elemzése, valamint a szakirodalom áttekintése útján igyekszem megragadni a programból kirajzolódó emberképet. Az első bekezdésben röviden vázolom az Erasmus-program bővülését, számot

---

* Egyetemi tanár, Európajogi Tanszék.ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1174-6882

1 Kristijan Breznik – Vesna Skrbinjek: Erasmus student mobility flows. *European Journal of Education,* Vol. 55., No. 1. (2020) 105–117.; Luca Benedictis – Silvia Leoni: Gender bias in the Erasmus network of universities. *Applied Network Science,* Vol. 64., No. 5. (2020) 1.; Florentina-Cristina Cojocaru: Erasmus mobilities and European identity- an exploratory incursion. *Journal of Educational Sciences,* Vol. 40., No. 2. (2020) 66.

2 Európai Unióról szóló szerződés, preambulum.

3 C. R. Thompson: Erasmus as Internationalist and Cosmopolitan. *Archiv für Reformationsgeschichte,* Vol. 13. (1955) 167.

adva a programot igénybe venni jogosultak köréről. A jogosultakból kirajzolódó uniós polgár az, akiknek a programon keresztül lehetőségeket kíván adni az Unió szakpolitikai célkitűzéseinek (versenyképesség, fenntarthatóság, demokrácia) megvalósítására. Az írást egy kitekintéssel zárom, mely a hazai modellváltó egyetemek Erasmus-programból való kizárásának kérdéseire koncentrál.

2. Input: A jogosultak köre

Az 1987-ben bevezetett Erasmus-program elnevezése nem csupán névadója, a híres kozmopolita református tudós miatt érdekes, hanem mert egy beszédes betűszót takar. Az Erasmus ugyanis egyben a **E**u**R**opean Community **A**ction **S**cheme for the **M**obility of **U**niversity **S**tudents rövidítése, mely világosan utal arra, hogy a mobilitási programot eredetileg az egyetemi hallgatók számára dolgozták ki. Azóta óta több, mint 15 millióan vették igénybe a programot Unió-szerte, s az elmúlt négy évtizedben egyre bővült a mobilitásban részt vevők köre. Ez a folyamatos fejlődés, különösen a jogosultak körének bővülése fontos adalékokkal szolgálhat az Erasmus-program változó emberképének megrajzolásához.

Az eredetileg egyetemi hallgatókra kitalált rendszert hamar továbbfejlesztették, és az 1995-től futó program az átfogóbb Socrates program keretei közé került át. Ez immár nem csupán a graduális képzésben részt vevő hallgatók tanulmányi mobilitását, de doktori programban részt vevők cseréjét, valamint az egyetemi hallgatók szakmai gyakorlatát is támogatta; egyben a felsőoktatási intézmények oktatói és adminisztratív munkatársai számára is megnyitotta a mobilitás lehetőségeit.[4] Nyilvánvalóvá vált, hogy az Erasmus-program által megvalósítani kívánt célok csak úgy realizálhatók, ha a hallgatókat formáló oktatók, valamint a programot lebonyolító adminisztratív dolgozók is részesülnek a mobilitás tapasztalataiból, javítják nyelvi, kulturális és szakmai készségeiket.

2007-ben az *élethosszig tartó tanulás* hétéves ciklusát nyitotta meg az Erasmus-program, ami 2014-től Erasmus+ néven folytatódott, a jogosultak még szélesebb körére (önkéntesek, gimnazisták, gyakornokok stb.) terjesztve ki a mobilitást. A legújabb, 2021 óta futó ciklus a *perspektívák* elnevezést kapta; a programra fordított források megduplázásával immár 12 millió mobilitás valósítható meg Unió-szerte. Az új periódus célja a zöld átmenet, a digitális átalaku-

[4] Enric Llurda – Lídia Gallego-Balsà – Clàudia Barahona – Xavier Martin-Rubió: Erasmus student mobility and the construction of European citizenship. *The Language Learning Journal,* Vol. 44., No. 3. (2016) 325.

lás, az inklúzió és sokszínűség, valamint a demokratikus részvétel támogatása.[5] A jogosulti kör elemzése kapcsán az inklúziós cél bír különös jelentőséggel.

Egy tíz évvel ezelőtti felmérés eredményei arra utaltak, hogy elsősorban a tehetősebb családok köréből kikerülő hallgatók engedhetik meg maguknak az Erasmus-mobilitásban való részvételt.[6] Talán ezért is döntött úgy az Unió, hogy a 2021-2027-es Erasmus+ programszakasz egyik fontos célja az inklúzió és a sokszínűség.[7] Ennek köszönhetően további esélyegyenlőségi kiegészítő forrásra pályázhatnak azok, akik társadalmi vagy gazdasági helyzetükből adódóan, fogyatékosságuk vagy egészségi állapotuk miatt, esetleg földrajzilag távoleső lakóhelyük okán hátrányos helyzetben vannak, és a kiegészítő támogatás teszi csak lehetővé számukra a mobilitásban való részvételüket. A társadalmi mobilitás, valamint szociális egyenlőség szempontjából az Erasmus-program előnye tehát, hogy segítségével nem csupán a tehetősebb családok leszármazottjai, hanem a társadalom szélesebb rétegei előtt megnyílt az út a külföldi tanulás, tapasztalatszerzés előtt.

Az inklúziót segíti a mobilitásnak a sport szférájára történő kiterjesztése is, mely a profi és amatőrsportolók edzői és a sportszervezésben résztvevő egyéb szereplők számára nyújt mobilitási és tapasztalatszerzési lehetőségeket. Ez jól illeszkedik az Erasmus-programért felelős Oktatás, Fiatalok, Kultúra és Sport bizottsági főigazgatóság profiljába, lefedve ezáltal a főigazgatóság kompetenciájába tartozó valamennyi szakpolitikai területet.

Elmondható, hogy míg az Erasmus-program eredetileg a hallgatói mobilitást célozta, mára az oktatás-nevelés széles spektrumát lefedő mobilitási, hálózatépítési és értékközvetítő rendszerré fejlődött. A jogosultak köre immár a kompetens bizottsági főigazgatóság teljes tevékenységi területeit lefedi, túlmutatva a felsőoktatás területén, kiterjesztve azt a középiskolások, a fiatal felnőttek és a sportolók közösségére is. Ezen túlmenően az inklúziót növelő intézkedések, mint amilyenek a fogyatékossággal élők, egészségi, társadalmi vagy gazdasági okokból hátrányos helyzetű jogosultak számára biztosított esélyegyenlőségi támogatások az Erasmusnak egy olyan emberképét vetítik előre, mely nem korlátozódik a jómódú, egészséges, illetve a többségi társadalom tagját kitevő uniós

[5] Dora Resende Alves – Vera Cecília Escorel: From Erasmus to European Education Area and a Case Study, *EDULEARN24 Proceedings,* 2024. 7653–7661.

[6] Magali Ballatore – Martha K. Ferede: The Erasmus programme in France, Italy and the United Kingdom: Student Mobility as a Signal of Distinction and Privilege. *European Educational Research Journal,* Vol. 12., No. 4. (2013) 525–533. https://doi.org/10.2304/eerj.2013.12.4.525

[7] Európai Bizottság: Implementation guidelines Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy, Version 1 – 29/04/2021. https://tinyurl.com/2czrctnm

polgárra. De Benedictis és Leoni ugyanakkor kritikailag megállapítják, hogy az Erasmus-programot már a kezdetektől fogva inkább a nők vették igénybe, ez a tendencia pedig az egyes programperiódusokkal semmit sem csökkent. A szerzőtársak egyetemi hallgatók mobilitását mutató bizottsági adatok alapján a 2007–2015 periódusra nézve éves bontásban mutatják be, hogy a női hallgatók következetesen 30%-al magasabb mobilitást értek el, mint a férfi hallgatótársaik ugyanabban az időszakban.[8]

3. Output: európai mentalitás, versenyképes készségek

Az Erasmus-program célja, hogy a részvételre jogosult polgárok a mobilitásnak köszönhetően európai identitásra tegyenek szert, valamint olyan versenyképes készségeket sajátítsanak el, melyek elősegítik munkaerőpiaci integrációjukat.[9] Utóbbiak között megjelenik a magas szintű nyelvtudás, az interkulturális kompetenciák, valamint a széleskörű szakmai tapasztalat. Mindezek alapján az Erasmus-program emberképe egy európai identitással rendelkező, politikailag aktív, több nyelvet beszélő, nyitott, környezettudatos uniós polgár.

3.1. Európai polgár

Az Erasmus-program egyik sokat elemzett aspektusa az európai identitásra gyakorolt hatása. Kutatások szerint az európai identitás elsősorban azoknak sajátja, akik idegennyelveket beszélnek, határon átívelő kapcsolataik vannak, nyitottak más kultúrák megismerésére és szívesen dolgoznak multikulturális környezetben, érdeklődnek transznacionális kérdések iránt.[10] Mivel az Uniót mint soknyelvű gazdasági és politikai közösséget éppen ilyen uniós polgárok vihetik előrébb az egyre szorosabb integráció útján, a fent említett kompetenciák fejlesztése, és ezáltal az európai identitás és affinitás elmélyítése fontos célkitűzés.

Az Erasmus-programnak az európai identitásra gyakorolt hatását elemezve Jacobone és Moro azt állapították meg, hogy míg a kutatásban vizsgált válasz-

8 Benedictis–Silvia (2020) i. m. 7.

9 Florentina-Cristina Cojocaru: Developing (new) language skills through student mobility – the impact of an Erasmus+ experience. *Journal of Educational Sciences,* Vol. 37., No. 1. (2018) 54.

10 Cojocaru (2020) i. m. 69.

adók nemzeti és regionális identitása az Erasmus-programban való részvételük nyomán alig változott, európai identitásuk jelentős növekedést mutatott. A szerzőtársak szerint „empirikus bizonyítékok támasztják alá azt a feltételezést, hogy az oktatási csereprogramok növelik az európai identitást és hozzájárulnak a mobilitásban résztvevők európai elköteleződéséhez."[11] Érdemes megjegyezni, hogy a kutatások azt is igazolják, nem csupán az európai identitás kialakulásához, de a mobilitásban résztvevők énképének fejlődéséhez is nagyban hozzájárul a program során elsajátított tapasztalat: „a külföldi tanulmányok diákokra gyakorolt hatását értékelő szakirodalom szerint a külföldi tanulmányi programokban résztvevők globális gondolkodásmódra tesznek szert, intellektuálisan és személyiségükben is fejlődnek."[12]

3.2. Politikailag aktív polgár

Az Erasmus+ programnak a tanulmányi mobilitáson túlmutató, demokratikus részvételt elősegítő kezdeményezése a jelenlegi finanszírozási időszakban a *DiscoverEU* alprogram. Az új kezdeményezés a frissen nagykorúvá vált uniós polgároknak szól, és kedvezményesen teszi lehetővé a más tagállamok felfedezését és más uniós polgárokkal való összekapcsolódást. A programpályázaton nyertesek az Unió-szerte megvalósított rendezvényeken találkozhatnak kortársaikkal és cserélhetnek eszmét közös ügyeikről, ezáltal is növelve demokratikus elköteleződésüket, valamint nemzetek feletti politikai aktivitásukat.

3.3. Szakmai, nyelvi és interkulturális kompetenciákkal rendelkező polgár

Az Erasmus-program nem csupán az európai identitás építését szolgálja, hanem azon a belátáson alapul, hogy a külföldi tapasztalatszerzés nagyban hozzájárul az egyén képességeinek bővítéséhez: „Különböző értékelések és hatásvizsgálatok hangsúlyozták a mobilitás értékét. Ezek azt mutatják, hogy a külföldre utazás a mai és a jövőbeli munkaerő-piaci készségekkel ruházza fel az európai fiatalokat, és javítja karrierkilátásaikat. A mobilis diákok kétszer nagyobb va-

[11] Vittoria Jacobone – Giuseppe Moro: Evaluating the impact of the Erasmus programme: skills and European identity. *Assessment & Evaluation in Higher Education,* Vol. 40., No. 2 (2014) 326.

[12] Ibid. 310.

lószínűséggel találnak állást egy évvel a diploma megszerzése után, mint nem mobilis társaik".[13]

A program során fejlesztett munkaerőpiaci készségek között fontos szerephez jut a nyelvtudás, melyet idegennyelvi környezetben mélyítenek el a hallgatók.[14] Cojocaru 2015 és 2017 Erasmus-mobilitásban résztvevő romániai hallgatókat mért fel kérdőíves kutatással, melyben egyebek között arra kérdezett rá, hogy javultak-e idegennyelvi kompetenciáik a programban való részvételnek köszönhetően. A válaszadók 84%-a úgy nyilatkozott, hogy javult az idegennyelvtudásuk, és csupán 2%-uk vélte úgy, hogy az a program során romlott.[15]

Emellett a résztvevők interkulturális kompetenciáinak fejlődését is támogatja az Erasmus-mobilitás.[16] Jacobone és Moro ezt úgy fogalmazzák meg, a program „egyrészt közvetlenül megismerteti a diákokat a különböző európai kultúrákkal, másrészt segíti őket multikulturális készségeik és európai tudatosságuk fejlesztésében, harmadrészt pedig erősíti a résztvevők kompetenciáit, vagyis hatékony eszköz az idegennyelvtudás, és önismeret fejlesztésére, valamint a munkahely megszerzésére és megtartására."[17]

Az új periódusban az interoperabilitás és mobilitás megvalósításán túlmutató, szorosabb együttműködést tesz lehetővé a *European Universities Initiative* alprogram, mely egyetemközi hálózatok építését, közös képzések, mikro-tanúsítványok közös kibocsátását, illetve a hallgatók számára szabad áthallgatást tesz lehetővé. Az Erasmus Without Paper kezdeményezés a digitális átalakulás kapcsán kívánja korszerűsíteni a mobilitási dokumentáció előállítását és nyilvántartását, programcél egyben az uniós versenyképesség fokozása érdekében a mobilitásban érintettek digitális készségeinek fejlesztése is.

3.4. Környezettudatos polgár

Ami az új programperiódusban célzott zöld átmenetet illeti, az Európai Zöld Megállapodás kontextusában az Erasmus-program egyszerre kívánja fokozni a

13 Európai Bizottság: From Erasmus to Erasmus+: a story of 30 years. Brüsszel, 2017. január 26. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/memo_17_83

14 Llurda–Gallego-Balsà–Barahona–Martin-Rubió (2016) i. m. 323.

15 Cojocaru (2018) i. m. 59.

16 Kristijan Breznik – Vesna Skrbinjek – Kris Law – Goran Đaković: On the Erasmus Student Mobility for Studies. Zadar, Horvátország (2013. június 19–21.): *Active Citizenship by Knowledge Management & Innovation management, Knowledge and Learning International Conference 2013.* 105.

17 Jacobone–Moro (2014) i. m. 328.

jogosultak mobilitását és csökkenteni ezek karbonlábnyomát, ezért anyagilag is támogatja, illetve ösztönzi a „zöld" utazási formák igénybevételét a mobilitások megvalósításakor. A program Gabrielczak és Sokolowicz szerint alkalmas arra, hogy a mobilitásban résztvevőket nagyobb környezeti tudatosságra nevelje, felhívva a figyelmet az alacsonyabb kibocsátású utazási lehetőségekben rejlő előnyökre.[18]

4. Kitekintés: modellváltó hazai egyetemek kiszorulása az Erasmus-programból

Az Erasmus-program hazánkban is nagy népszerűségnek örvend a felsőoktatásban részt vevő hallgatók és oktatók körében; habár egy tíz évvel ezelőtt végzett felmérés alapján a legintenzívebben Spanyolország, Olaszország, Franciaország, Németország és Portugália intézményei vesznek részt a programban mint küldő és fogadó tagállam egyaránt.[19] Mára a 2020-tól kezdődően lezajlott ún. „modellváltás"[20] (és az uniós intézmények szerint ezzel együtt járó, az egyetemi autonómiát érintő súlyos korlátozások)[21] miatt a magyar felsőoktatás szereplőinek többsége, és ezáltal a magyar egyetemi hallgatók, oktatók és adminisztratív munkatársak nagyobb része kiszorult az Erasmus-programokban való részvételből.

---

18 Piotr Gabrielczak – Marius E. Sokołowicz: Is Erasmus going green? The carbon footprint of European academic mobility and sustainability policies of European universities. *European Spatial Research and Policy,* Vol. 31., No. 1. (2024) 26–27.

19 Breznik–Skrbinjek–Law–Đaković (2013) i. m. 1376.

20 A nemzeti vagyonról szóló 2011. évi CXCVI. törvény 14/A. §-a szerint
(1) Ha az állam törvényi felhatalmazás alapján az állami közfeladat ellátását az államháztartás önkormányzati alrendszerébe tartozó, vagy államháztartáson kívüli személy, vagy szervezet részére adja át, és a közfeladat ellátása, illetve a közfeladat ellátásának elősegítése céljából állami vagyon tulajdonjogát – törvény felhatalmazásán alapuló jognyilatkozattal, szerződéssel vagy jogi személy létesítő okiratával (a továbbiakban együtt: alapokirat) – ingyenesen átruházza […].
(2) Az (1) bekezdés alapján állami vagyon ingyenesen átlátható szervezetnek minősülő
[…]
d) közérdekű vagyonkezelő alapítvány,
[…]
javára ruházható át.

21 Árva Zsuzsanna: Felsőoktatási autonómia-viták, kérdések és válaszok a közigazgatás(tudomány) szemszögéből. *Debreceni Jogi Műhely,* 2023/3–4. 29–30.

Az Európai Unió Tanácsa 2022-es határozatában[22] kimondta, hogy bizonyos jogállamisági elvek Magyarország általi megsértése miatt, az uniós költségvetés védelme érdekében a közérdekű vagyonkezelői konstrukcióban működő, „modellváltó" hazai egyetemek nem részesülhetnek uniós pályázati forrásokban, így például Erasmus forrásokban sem. A Tanács határozata alapján hazánk a közérdekű vagyonkezelő alapítványok esetében nem biztosította az összeférhetetlenségi szabályok érvényesülését,[23] hiszen a magyar jogszabályi környezet

> „nem akadályozza meg, hogy magas rangú tisztviselők, köztük az Országgyűlés és a magyar autonóm szervek politikai felsővezetői bekerüljenek a közérdekű vagyonkezelő alapítványok vezetőtestületeibe. Ezen túlmenően Magyarország 2022. november 1-jétől újra bevezette azt a lehetőséget (az általános tilalom alóli kivételként), hogy a politikai felsővezetők más, javadalmazással járó tisztséget is betölthessenek, többek között a közérdekű vagyonkezelő alapítványok vezetőtestületeiben".[24]

A Tanács ezt olyan súlyos kockázatként értékelte az uniós költségvetésre nézve,[25] hogy a határozata 2. cikkében, az uniós források védelme érdekében, kizárta a magyar közérdekű vagyonkezelő alapítványokat azon jogi személyek köréből, akiknek irányába a Bizottság az uniós költségvetés végrehajtása során jogi kötelezettségvállalást tehet.

A „modellváltó" egyetemek Erasmus-finanszírozásból való kizárására válaszul a magyar kormány 10 milliárd forint keretösszeggel létrehozta az ún. Pannónia-programot, mely az Erasmus-programhoz hasonlóan a partneregyetemekkel kötött megállapodás szerint teszi lehetővé az érintett hazai egyetemek hallgatói, oktatói és munkatársai számára a mobilitást. Habár még korai lenne a 8000 fő mobilitására létrehozott Pannónia-program sikerességét értékelni, 2024 szeptemberében már úgy nyilatkozott Hankó Balázs kultúráért és innovációért felelős miniszter, hogy „Meg kell szüntetni a magyar egyetemek kizárását az Erasmus és Horizont programokból, ez az év nem telhet el úgy, hogy ne ta-

[22] A Tanács (EU) 2022/2506 végrehajtási határozata (2022. december 15.) az uniós költségvetésnek a jogállamisági elvek magyarországi megsértésével szembeni védelmét szolgáló intézkedésekről, HL L 325/94.

[23] Uo. (11) preambulumbekezdés.

[24] Uo. (43) preambulumbekezdés.

[25] Uo. (62) preambulumbekezdés.

láljunk megoldást."[26] Mindez arra utal, hogy a magyar kormány lépéseket fog tenni annak érdekében, hogy a hazai felsőoktatási intézmények visszakerülhessenek az Erasmus-finanszírozott intézmények körébe. Ez annál is inkább üdvözlendő, hiszen az Erasmus-program a nyelvi és szakmai készségek fejlesztésén túl olyan értékeket közvetít a jogosultak számára, melyek nagymértékben hozzájárulnak az uniós demokrácia és versenyképesség erősödéséhez. Ebben a rendszerben pedig a magyar hallgatóknak, oktatóknak és más jogosultaknak is helye kell, hogy legyen. A mobilitásban részt vett uniós polgárok jórészt hazatérnek, és saját országukat gazdagítják tapasztalataikkal, tudásukkal és világlátásukkal. Miként az Utazók és Vándorlók Lelki Gondozásáért Felelős Pápai Tanácsa fogalmaz:

> „Már most is kiváló programok működnek az egész kontinensen, és dicséretre méltó az olyan csereprogramok folyamatos fejlesztése, mint *a Socrates* és *az Erasmus*. Az oktatási munka és a tandíjak megosztása Unió-szerte óriási potenciált rejt magában a felsőoktatás területén. […] Habár elsőhelyen a diák méltóságát kell szem előtt tartani, azt sem szabad elfelejteni, hogy a diák nem csak a fogadó országban, hanem származási országában is jót tehet, amikor visszatér."[27]

[26] Hankó Balázs: Meg kell szüntetni a magyar egyetemek kizárását az erasmus és Horizont programokból. *kormany.hu,* 2024. szeptember 19. https://tinyurl.com/4abx4tst (utolsó megtekintés: 2024.11.12.).

[27] Antonio Maria Vegliò – Agostino Marchetto: Message to the members of S.E.C.I.S. gathered for their Annual Meeting in Bonn, Germany, July 2009. Pontifical Council for the Pastoral Care of Migrants and Itinerant People, 2009. https://tinyurl.com/49casz7u (saját fordítás).

A GYERMEK LEGFŐBB ÉRDEKE ELVÉNEK ÉRVÉNYESÜLÉSE A MAGYAR NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN

Raffai Katalin*

„A családban, mint személyek közösségében igen nagy gondot kell fordítani a gyermekre azáltal, hogy tiszteletben tartják személyi méltóságát, nagyra becsülik és nemes akarattal oltalmazzák jogait."
II. János Pál pápa (Familiaris consortio)

1. Bevezető gondolatok

Harmincöt éve került elfogadásra az ENSZ Gyermekjogi Egyezménye,[1] a legszélesebb körben ratifikált nemzetközi emberi jogi dokumentum, amely egyben az első olyan kötelező érvényű nemzetközi jogi eszköz, amelyik kifejezetten a gyermekek jogainak védelmére szolgál. A gyermekek jogai olyan emberi jogok, amelyek kifejezetten a gyermekekhez igazodnak, figyelembe veszik törékenységüket, kiszolgáltatottságukat, sajátosságaiknak és életkoruknak megfelelő szükségleteiket, valamint fejlődésüknek szükségességét. A Gyermekjogi Egyezmény egyik nagy hozadéka, hogy szemléletváltást valósított meg a gyermekek megítélésében, hiszen a gyermekekre olyan egyénekként tekint, akiknek jogaik és kötelességeik vannak, ám ezek a jogok és kötelességek a gyermekek folyamatosan fejlődő képességeihez igazodnak. Felöleli a gyermekek jogainak széles skáláját, kiterjed a polgári, civil, politikai, kulturális, szociális és gazdasági jogokra, valamint meghatározza a 18 éven aluliak jogainak védelmé-

* Egyetemi docens, Nemzetközi Magánjogi Tanszék.

1 1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről (továbbiakban: Gyermekjogi Egyezmény)

re szolgáló keretrendszert is.[2] A gyermekek jogainak meghatározása körében központi szerepet tölt be a gyermek legfőbb érdeke *(child's best interests, das Kindeswohl, a gyermek mindenek felett álló érdeke)*, melyet a Gyermekjogi Egyezmény 3. cikk 1. a következőképpen határoz meg: „A szociális védelem köz- és magánintézményei, a bíróságok, a közigazgatási hatóságok és a törvényhozó szervek minden, a gyermeket érintő döntésükben a gyermek mindenek felett álló érdekét veszik figyelembe elsősorban." A gyermek legfőbb érdekének sem a Gyermekjogi Egyezményben, sem más uniós- vagy nemzetközi jogi eszközökben, sem pedig az egyes jogrendszerek belső szabályaiban nincs egységes jogi meghatározása, tartalma térben és időben változó, minden esetben a releváns tényezők figyelembevételével kell megállapítani.[3] A jogi-kulturális-, gazdasági-, tradicionális megközelítésekből fakadó eltérő értelmezések egységesítésének elősegítése céljából született meg, 2013-ban az ENSz Gyermekjogi Bizottsága 14. számú Véleménye.[4]

Jelen tanulmányban azt kívánom röviden bemutatni, hogy a gyermekek jogait keretező elv a gyermek legfőbb érdeke hogyan jelenik meg a NMTv. gyermeket érintő családjogi szabályaiban.[5] Elsőként röviden áttekintem a gyermek legfőbb érdeke elvének megjelenését a gyermekjogok körében, annak nemzetközi szabályozási hátterét, azt követően röviden ismertetem az ENSZ Gyermekjogi Bizottságának az elv értelmezése kapcsán született állásfoglalását, végül pedig a családi jogállás tényállására vetítve megvizsgálom, hogy miként jelenik meg ezen elv az NMTv. gyermeket érintő határon átnyúló tényállások kollíziós szabályaiban.

2. A gyermek legfőbb érdeke elvének nemzetközi jogi szabályozása

A gyermek legfőbb érdekének elve a gyermekjogi kérdések egyik alappillérének számít, és az ENSZ Gyermekjogi Egyezménye szerint a gyermekeket érintő valamennyi intézkedés során elsődleges szempontként kell figyelembe venni. Amint azt a bevezető gondolatokban is kiemeltük a legfőbb érdek azon-

2 https://www.coe.int/hu/web/compass/children

3 Ld. részletesen: Bereczki Ildikó: *Gyermeki jogok a szülői felelősségről szóló nemzetközi magánjogi szabályozás perspektívásjából.* Budapest, Wolters Kluwer, 2021.

4 Committee on the Rights of the Child (továbbiakban: Gyermekjogi Bizottság). https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crc

5 2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról.

ban egy megfoghatatlan fogalom és elv, amelynek nincs egységes és egyértelmű meghatározása vagy leírása. Nemzetközi és hazai vonatkozásban is számos jogterületen, mint például a családjogban (kiemelt szerep jut a jogellenes gyermek elviteli ügyekben, örökbefogadásnál, vagy a családi jogállás meghatározásában), öröklési jogban, büntető jogban a mindenek felett álló érdek elve ezért rugalmasságot igényel, és eseti megközelítéssel lehet a legjobban érvényesíteni, amint az a Gyermekjogi Bizottság lent ismertetésre kerülő véleményéből, az EUB és az EJEB döntéseiből is kiderül.[6]

3. A gyermek legfőbb érdeke elve értelmezése a Gyermekjogi Bizottság 14. számú Véleménye[7] alapján

A Gyermekjogi Bizottság 14. számú Véleményében iránymutatást adott arról, hogy a gyermek legfőbb érdeke fogalmát hogyan kell értelmezni és alkalmazni. Érdemes röviden összefoglalni, melyek azok a főbb vezérelvek melyeket a vélemény iránymutatásként felsorakoztat.

A Gyermekjogi egyezmény 3. cikkének (1) bekezdése biztosítja a gyermek számára azt a jogot, hogy minden őt érintő intézkedés vagy döntés során – mind a köz-, mind a magánszférában – elsődleges szempontként értékeljék és vegyék figyelembe az érdekeit. A Gyermekjogi Bizottság a 3. cikk (1) bekezdését a Gyermekjogi Egyezmény négy általános alapelvének egyikeként határozza meg minden gyermekjog értelmezése és végrehajtása tekintetében. Kiemeli a Bizottság, hogy ez egy dinamikus fogalom, amely mindig az adott kontextusnak megfelelő értékelést igényel, amely számos, folyamatosan változó kérdést foglal magában, de értelemszerűen magába foglalja a mindenkori alkalmazó mérlegelési jogkörét is. A Gyermekjogi Bizottság 14. számú Véleménye keretet biztosít a gyermek legfőbb érdekének értékeléséhez és meghatározásához, de

6 Számos döntés hivatkozási alapját képezte a gyermek legfőbb érdekének vizsgálata, mely nem képezi jelen tanulmány tárgyát. Az EUB válogatott döntései: C-523/07. sz. ügy A., ECLI:EU:C:2009:225; C-256/09. sz. Purrucker ügy; C-497/10 PPU sz. Mercredi ügy; C-491/10 PPU sz. Zarraga ügy; C-436/13. sz. E. v. B. ügy; C-656/13. sz. L. v. M ügy; C-215/15. sz. Gogova ügy stb. EJEB válogatott döntései: Wagner v. Luxembourg no. 76240/ 01; Harroudj v France No. 43631/09; Elski v Austria No. 21949/03; Mennesson and Labassee v France, autres c. Belgique Nos. 65192/11, 65941/11; Paradiso and Campanelli v. Italy, No. 25358/12 stb.

7 General comment no. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as primary consideration (art. 3, para. 1) (továbbiakban: Gyermekjogi Bizottság 14. számú Véleménye). https://digitallibrary.un.org/record/778523?v=pdf

nem próbálja meg előírni azt, hogy mi a legjobb a gyermek számára bármely adott helyzetben és bármely időpontban.[8]

A gyermek legfőbb érdeke fogalmának célja, hogy biztosítsa mind az Gyermekjogi Egyezményben elismert valamennyi jog teljes és hatékony gyakorlását, mind a gyermek holisztikus fejlődését. A Vélemény emlékeztet arra, hogy a Gyermekjogi Egyezményben nincs joghierarchia; az abban előírt valamennyi jog a gyermek mindenek felett álló érdekét szolgálja, és egyetlen jog sem kerülhet veszélybe a gyermek mindenek felett álló érdekének negatív értelmezése miatt.[9]

A Gyermekjogi Egyezménynek olyan alapvető elvéről van szó, amelyre az egyezmény más cikkeiben is kifejezett utalás történik, ilyenek például 9. cikk: a szülőktől való elválasztás; 10. cikk: családegyesítés; 18. cikk: szülői felelősség; 20. cikk: a családi környezet megvonása és alternatív gondozás; 21. cikk: örökbefogadás; 37. cikk c) pont: fogva tartott felnőttektől való elválasztás; 40. cikk (2) bekezdés b) pontjában megfogalmazott eljárási garanciák, beleértve a szülők jelenlétét a törvényekkel összeütközésbe került gyermekeket érintő büntetőügyekben tartott bírósági tárgyalásokon. Ahogyan a gyermek mindenek felett álló érdekeire utal az Egyezményhez csatolt, a gyermekek eladásáról, a gyermekprostitúcióról és a gyermekpornográfiáról szóló fakultatív jegyzőkönyv (preambulum és 8. cikk), valamint az Egyezményhez csatolt, a kommunikációs eljárásról szóló fakultatív jegyzőkönyv (preambulum és 2. és 3. cikk) is.[10]

A Gyermekjogi Bizottság véleményében hangsúlyozza, hogy a gyermek mindenek felett álló érdeke fogalomnak szükségszerűen hármas értelmezési tartományban kell működnie:

a) Anyagi jogi: minden gyermeknek joga van ahhoz, hogy amikor esetében különböző érdekeket mérlegelnek egy döntési helyzetben, akkor a gyermek mindenek felett álló érdekét értékeljék és vegyék elsődleges szempontként figyelembe. Fontos azonmban, hogy ne csak egyedi esetekben, hanem ugyanez a szempont érvényesüljön, a gyermekek egy csoportját vagy általában a gyermekeket érintő döntések esetén is. A 3. cikk (1) bekezdése belső kötelezettséget teremt az államok számára, közvetlenül alkalmazandó (önvégrehajtó), és bíróság előtt lehet rá hivatkozni.
b) Alapvető, értelmező jogelv: ha egy jogszabályi rendelkezés többféleképpen is értelmezhető, akkor azt az értelmezést kell választani, amelyik a

8 Gyermekjogi Bizottság 14. számú Vélemény 3.

9 Uo.

10 Uo.

leghatékonyabban szolgálja a gyermek mindenek felett álló érdekét. Az Egyezményben és annak fakultatív jegyzőkönyveiben foglalt jogok adják az értelmezési keretet.

c) Eljárási jogi: amennyiben olyan döntést kell hozni, amely egy adott gyermeket, vagy általában a gyermekeket érinti, a döntéshozatali folyamatnak tartalmaznia kell a döntésnek az érintett gyermekre vagy gyermekekre gyakorolt lehetséges (pozitív vagy negatív) hatásának értékelését. A gyermek mindenek felett álló érdekének értékelése és meghatározása eljárási garanciákat igényel. Ez azt is jelenti, hogy az adott határozat indokolásában utalásnak kell történnie arra, hogy ezen elvet kifejezetten figyelembe vették, milyen kritériumokon alapul ez a döntés; és hogyan mérlegelték a gyermek érdekeit más megfontolásokkal szemben.[11]

4. A gyermek legfőbb érdeke elvének megjelenése és érvényesülése a magyar nemzetközi magánjogban

A modernkori magyar nemzetközi magánjog vizsgálata során a kiindulópontot az 1979. évi 13. sz. tvr rendelet (továbbiakban: NMTvr.) jelenti, mely jogforrás megalkotása idején a gyermekek jogainak koncepcionális háttere, a gyermekek egyes jogainak nevesítése még igencsak kezdetleges állapotban voltak, korántsem mutatták a jelenlegi kidolgozottságot, sem nemzetközi, sem pedig hazai vonatkozásban. Ugyan léteztek már nemzetközi jogforrások,[12] amelyek a gyermekek jogainak kérdését beemelték az emberi jogok körébe, de ezek vagy nem haladták meg az általános alaptételek kinyilatkoztatásának szintjét, mint például az 1924-es Genfi Nyilatkozat a gyermek jogairól,[13] illetve az 1959-ben az ENSZ Közgyűlése által elfogadott A Gyermekek Jogairól Szóló Nyilatkozat,[14] és amelyek kötelező erővel nem rendelkeztek, illetve a másik megoldás, az emberi jogokat szabályozó nemzetközi dokumentumaiban tértek ki néhány rendelkezés erejéig a gyermekeket érintő kérdésekre, mint például az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata,[15] a Polgári és Politikai Jogok

[11] Uo. 4.

[12] A téma részletes feldolgozását ld. Bereczki i. m. 28–45.

[13] Geneva Declaration of the Rights of the Child Adopted 26 September, 1924, League of Nations. http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm

[14] Declaration of the Rights of the Child (1959). https://digitallibrary.un.org/record/57719?ln=en

[15] Universal Declaration of Human Rights. https://tinyurl.com/s3e54mf9

Nemzetközi Egyezségokmánya,[16] vagy a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya.[17]

Ilyen nemzetközi jogi előzményeket követően került sor az NMTvr. megalkotására, amely már ekkor, az egyes családjogi kollíziós tényállásoknál figyelembe vette annak lehetőségét, hogy olyan szabályozási hátteret hozzon létre, amely a gyermek érdekét veszi alapul.[18] A törvényerejű rendelet a gyermeket középpontba helyező jogviszonyoknál, mint a családi jogállás, a gyermek és szülő között fennálló családi jogi jogviszonyok, a gyermektartási kötelezettségek,[19] valamint gyámság[20] szabályozása körében olyan speciális kapcsoló elvet rendelt alkalmazni, amely a gyermek érdekére tekintettel őt előnyben részesíti, és ez a kedvezőbb jog kapcsoló elve. Burián László megjegyzi, hogy vannak olyan kapcsoló elvek, amelyek a kollíziós kapcsolás neutrális sémájától eltérően, az alkalmazandó jog meghatározása során a jogalkalmazótól „több jog tartalmi értékelését is megkívánják". Ilyen esetekben méltányossági szempontokból kiindulva több jogrendszer anyagi jogi szabályainak vizsgálatát teszik lehetővé, éppen azért, hogy a szóban forgó jogalany számára a kedvezőbb legyen alkalmazható.[21] E kapcsoló elv speciális családjogi adaptációja a gyermekre kedvezőbb jog alkalmazása.

A jelenleg hatályos NMTv. családjogi fejezetének kollíziós szabályai folytatják az NMTvr. gyermek legfőbb érdeke minél szélesebb körben való érvényesítését kifejezésre juttató, a gyermekre kedvezőbb jog alkalmazásának elvét. A családjogi fejezet két központi kapcsoló elve a házasság esetén a házastársak közös állampolgársága,[22] valamint a gyermeket érintő tényállásokban az egyébként irányadó jog helyett, a magyar jog alkalmazásának lehetőségét, ha

[16] 1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről.

[17] 1976. évi 9. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről.

[18] Az NMTvr. méltatásáról ld. Vékás Lajos: Az új nemzetközi magánjogi törvényről. *Jogtudományi Közlöny* 2018/10. 413–421.

[19] 1979. évi.13. sz. Tvr. 46.§.

[20] 1979. évi.13. sz. tvr. 48. §. (3).

[21] Burián László: A családi viszonyok szabályai a magyar nemzetközi kollíiós magánjogban. In: Burián László – Czigler Dezső Tamás – Kecskés László – Vörös Imre: *Európai és magyar nemzetközi kollíziós magánjog.* Budapest, KRIM Bt., 2010. 280.

[22] Jelen tanulmányban a nemzetközi házasság kérdését nem vizsgáltuk.

az a gyermekre kedvezőbb.[23] A gyermek legfőbb érdekének érvényesítése a Gyermekjogi Egyezmény születése óta, minden gyermeket érintő nemzetközi (és belföldi) családi kapcsolatot érintő döntés vezérelve. Magyarország is részes állama a Gyermekjogi Egyezménynek, és e nemzetközi kötelezettségvállalással összhangban az NMTv. hatálya alá eső minden tényállás kapcsán és a magyar joghatóság alá tartozó minden gyermek tekintetében biztosítani kívánja a magyar jog alkalmazását, amennyiben az a gyermekre nézve kedvezőbb, ezáltal a kollíziós jog útján is teret enged a gyermek legfőbb érdeke alapelve érvényesülésének.[24] Ezzel az elvvel összhangban az NMTv. hatálya alá eső tényállások kapcsán minden gyermek tekintetében biztosítani kívánja a magyar jog alkalmazását, ha az a gyermekre nézve kedvezőbb.

A gyermeket érintő egyik kiemelt tényállás a családi jogállás meghatározása, ezért ezen keresztül mutatjuk be, miként jut kifejezésre a magyar nemzetközi magánjogban a gyermekre kedvezőbb jog elvében a gyermek legfőbb érdeke. Például egy külföldi állampolgárságú anya magzata esetén, ha az anya állampolgársága szerinti külföldi jog nem tenné lehetővé a meg nem született gyermekre nézve az apai elismerést, a magyar jog vonatkozó kedvezőbb szabálya alapján az időközben elhunyt apa által már megtett ilyen nyilatkozat elfogadható. A családi jogállásra vonatkozó rendelkezések kapcsán a gyermek, illetve az anya személyes joga helyett – korlátozott körben – az üggyel szoros kapcsolatban lévő más külföldi jog is szerepet kaphat, ha az alapján az apai jogállás betölthető, és ilyen értelemben az a gyermekre nézve kedvezőbb.[25]

Az NMTv. családjogi fejezete családi jogállás tényállása esetén fő szabályként a gyermek születése idején fennálló személyes jogát rendelik alkalmazni. Az NMTv. személyes jogra vonatkozó rendelkezései rugalmasabbak a korábbi NMTvr. szabályaihoz képest, különös tekintettel a többes állampolgárságú gyermekekre. A korábbi szabályozás szerint ilyen esetekben, ha a gyermek egyik állampolgársága magyar volt, akkor kizárólag a magyar jogot lehetett alkalmazni.[26] A jelenlegi szabályozás előrelépést jelent ezen többes állampolgárságú személyek vonatozásában, akiknek egyik állampolgársága magyar, mert a szorosabb kapcsolat elve alapján a másik állampolgárság szerinti jog is

[23] 2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról 25. § „A gyermeket érintő családjogi jogviszonyokra a magyar jogot kell alkalmazni, ha az a gyermekre nézve kedvezőbb."

[24] Bereczki Ildikó – Raffai Katalin: Az új nemzetközi magánjogi kódex családjogi fejezetének reformja. *Iustum Aequum Salutare,* 2018/3. 78.

[25] Bereczki–Raffai i. m. 78.

[26] 1979. évi.13. sz. tvr. 11.§. (2) „Ha valakinek több állampolgársága van, és egyik állampolgársága magyar, személyes joga a magyar jog."

alkalmazható.[27] A szorosabb kapcsolatot a magyar fórum mérlegelési jogkörében eljárva határozza meg. Így, ha a magyar állampolgárságú gyermek születés útján megszerzi a születés helye szerinti másik állam állampolgárságát is, akkor az új szabályozás alapján a családi jogállás kérdése immár ez utóbbi állam joga alapján is rendezhető. E jogi megoldás azért jelent előrelépést a korábbi szabályozással szemben, mert a fórum eldöntheti, hogy a gyermek melyik állampolgársága szerinti jog alkalmazása kedvezőbb számára.[28]

Amint már említettük az NMTv. is az állampolgárságon alapuló személyes jogi szabályozást preferálja, e szabályozásban benne rejlik egy ún. 'ördögi kör' kialakulásának a lehetősége, azoknál a gyermekeknél, akik olyan államban születtek, amely nem, vagy nem tisztán a területi elvet vallja (így az itt született gyermek a születéssel nem szerez automatikusan állampolgárságot), amely szerint ugyanakkor a szülők együttélése önmagában apasági vélelmet keletkeztet. Ilyen esetben a gyermekkel szintén szoros kapcsolatban lévő másik jog, így adott esetben a szokásos tartózkodási hely szerinti jog, vagy akár az apa állampolgársága szerinti jog alkalmazása útján lenne biztosítható a családi jogállás rendezésére, ha az a gyermekre e tekintetben kedvezőbb. Ebből a célból született az NmTv. új kollíziós jogi szabálya, amely a gyermek, illetve az anya személyes jogán túlmenően is biztosítja az üggyel szoros kapcsolatban lévő más állam jogának alkalmazását, kisegítő jelleggel, az ügy rövid úton (esetleges hosszadalmas per megelőzése, apa felkutatása) és méltányos módon való rendezése végett. Az NMTv. a Ptk.-hoz hasonlóan abból indul ki, hogy a gyermeknek alapvető érdeke fűződik ahhoz, hogy az apai jogállása rendezett legyen *(favor filiationis elve)*, és ha a gyermek személyes jogán kívüli más jog alapján az apai jogállás betöltött, akkor ezt a magyar jog elismeri. További kiemelt szempont az apai jogálláshoz kapcsolódó joghatások elmaradásának megelőzése (állampolgárság, öröklés, tartás, szülői felelősség). Az új szabály értelmében ezért amennyiben az apai státusz még üres (házasságon kívül született gyermek), és az ügy egy másik külföldi joggal szoros kapcsolatban áll, akkor ez utóbbi jog alapján is betölthető az apai jogállás, és ez gyakorlatilag a gyermekre kedvezőbb jog elve.[29] Például, ha a magyar állampolgárságú anya élettársi kapcsolatából

[27] 2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról 15. §. (3) „Akinek több állampolgársága van, és egyik állampolgársága magyar, személyes joga a magyar jog, kivéve, ha a másik állampolgársághoz szorosabb kapcsolat fűzi."

[28] Bereczki–Raffai i. m. 84.

[29] 2017. évi XXVIII. törvény a nemzetközi magánjogról 32. §. „Ha a 31. § alapján alkalmazandó jog szerint az apai jogállás betöltetlen, *az üggyel szoros kapcsolatban álló másik állam joga alkalmazandó, ha az e tekintetben a gyermekre nézve kedvezőbb.*"

Kanadában született gyermeke vonatkozásában a kanadai jog alapján az élettársi kapcsolat fennállására tekintettel apasági vélelem keletkezik, az megalapozza az élettárs apaként történő hazai anyakönyvezését. Az apai jogállás személyes jog szerinti betöltetlenségére való utalással a jogalkotó el akarta kerülni a magyar joggal való esetleges összeütközést, például, ha a házasság fennállása alatt külföldön, az anya új partnerétől született gyermek esete, amikor a magyar jog szerint az apai jogállás már betöltöttnek tekintendő. hangsúlyozandó, hogy ezt a rendelkezést az NMTv. kifejezetten az apai státusz betöltésére vonatkoztatja, az anyaság megállapítására nem alkalmazható, így egy esetleges béranyaság kapcsán nincs lehetősége a magyar jogszabályok megkerülésére.[30]

Röviden összegezve, a fent ismertetett szabályozások a gyermek helyzetét emelik ki, és ezen indokolt gyermekközpontú megközelítésnek köszönhetően a gyermek legfőbb érdekét juttatják érvényre a magyar nemzetközi kollíziós magánjogban.

5. Zárszó

Hagyományosan a nemzetközi (kollíziós) magánjogot gyakran, mint semleges (neutrális) jogot jellemzik, abban az értelemben, hogy a határokon átnyúló jogviszonyok rendezése során szabályai a belföldi vagy külföldi jogot rendelik alkalmazni, olyan objektív összefüggések alapján (kapcsoló tényezők), amelyek függetlenek és közömbösek a kijelölt jog anyagi tartalmától. E semlegesség nemcsak az alkalmazandó jog meghatározására jellemző, hanem a joghatósági kérdések megválaszolásának mikéntjére is. Ezen szabályok is „semlegesnek" nevezhetők, hiszen az eljáró fórum joghatóságát vagy egy külföldi ítélet elismerését és végrehajtását is olyan objektív tényezők alapján határozzák meg, amelyek a külföldi és a belföldi kapcsolatokat egyenlően kezelik. Jelen tanulmány keretei között nem vizsgáltuk mélyrehatóbban a gyermek legfőbb érdeke elvének a magyar nemzetközi magánjogban való megnyilvánulását, azt kívántuk elsődlegesen érzékeltetni, hogy az emberi jogok, és részeként a gyermekek jogai, egyre inkább áttörik a nemzetközi magánjog semlegességi korlátját, markánsan beékelődnek a nemzetközi családi viszonyok körébe és új dimenzióba helyezik a vitás nemzetközi magánjogi tényállások megoldásának lehetőségét.

[30] Bereczki–Raffai i. m. 85.

NEMZETKÖZI JOG ÉS KÖZIGAZGATÁSI JOG AZ EMBERÉRT

avagy az exklávék és kondomíniumok sajátos esete

Sabjanics István*

Az ember több, mint puszta jogalany. Jelentése gazdagabb és teljesebb, mint azt a jog keretei között létező tartalommal képesek volnánk leírni. A jog nyelvén az ember lehet természetes személy, sértett, panaszos, bejelentő, állampolgár, hontalan és az adott jogviszonytól függően még megannyi más. Nincs állam állampolgárok és a területén jogszerűen tartózkodó további természetes személyek nélkül, úgymint harmadik állam állampolgárai, menedékkérők és hontalanok. Ők együtt adják az állam Jellinek szerinti három fogalmi eleme közül a *lakosságot*. A lakosság mellett beszélhetünk az állam területéről és az azon, illetve a lakosság vonatkozásában megvalósuló főhatalomról. A főhatalom tekintetében különösen elvárás a *stabilitás*, vagyis, hogy a hatalom folyamatosan érvényesüljön, de valójában mindhárom jellemző esetében azt várjuk el, hogy megszakítás és nagyobb fennakadás nélkül érvényesüljön, különben könnyen használják az állam helyzetének értékelésekor a *diszfunkcionális* jelzőt. A mai viszonyok között az állam területére egyfajta *statikusság* is jellemző, amelyre az ENSZ Alapokmánya 1. cikkében meghatározott nemzetközi béke és biztonság, mint viszonyítási pont jelentős befolyást gyakorol. Ebből fakad, hogy a korábbi évszázadokhoz képest ma jóval nagyobb nemzetközi figyelmet élveznek a különféle területi változások, legyen szó konvencionális háborút[1] vagy polgárháborút[2] lezáró konfliktusrendezésről, mi több, a fennálló politikai egység békés megbontásáról.[3]

Az államhatárok történelmi szemüvegen át nézve viszont kifejezetten dinamikusnak látszanak, amelyre külső és belső hatások egyaránt jelentős változást

* Egyetemi adjunktus, Közigazgatási Jogi Tanszék.

1 Ld. a 2020-as hegyi-karabahi háború.

2 Ld. Dél-Szudán 2011-es függetlenné válása.

3 Ld. Szerbia–Montenegró 2006-os szétválása.

gyakorolhatnak. Az exklávék kialakulása is rendszerint egy nagyobb horderejű nemzetközi eseményhez, pl. háborúhoz, polgárháborúhoz vagy függetlenedéshez köthető. Ez az exklávék kialakulására adekvát magyarázatot adhat. Ugyanakkor egy exklávé meghatározta sajátos állapot fenntartására a két érintett állam viszonylatában a tradíciószerető szemlélet hangsúlyozása önmagában nem nyújt racionális magyarázatot. Ahhoz, hogy megértsük az államok azon magatartásának okát, hogy miért vállalják az exklávéval járó nemzetközi és belső jogi szabályozási többlet kötelezettséget, a ma érvényesülő nemzetközi jogrendet kell alapul vennünk. Az államok a nemzetközi kötelezettségükből fakadóan és saját jól felfogott érdektől vezérelve törekednek arra, hogy a közös államhatárokat konfliktusmentesen kezeljék. Vagyis az államok magatartását a nemzetközi jogsértés, illetve a vele járó retorzió és elszigetelődés elkerülése, továbbá a szomszédos államokkal való kiegyensúlyozott kapcsolatokból fakadó gazdasági és politikai előnyök érvényesítése, pontosabban ezek *szintézise* határozza meg. Ez a magyarázat arra, hogy miért vannak olyan nemzetközi állapotok, amely exklávék létezéséhez vezetnek. Vitathatatlan, hogy bizonyos esetekben meghatározóbbnak látszik az exklávé megtartásából fakadó katonai előny, illetve katonai érdekérvényesítés képessége, mint a terület elhelyezkedéséből vagy egyéb sajátosságaiból következő gazdasági lehetőségek kiaknázása. Mindazonáltal elmondható, hogy az exklávék hosszútávú megtartásának záloga valójában nem a katonai jelenléten múlik, hanem azon, hogy mennyire képes az állam funkcionális államterületté tenni az exklávét, illetve ennek következményeként és jeleként megvalósul-e az exklávé politikai integrációja.

Természetesen az exklávé mérete, földrajzi sajátosságai, éghajlata és a történelmi meghatározottsága is befolyásolja az ott élő lakosság számát és igényeit. Azt bátran kijelenthetjük, hogy a pusztán városméretű exklávék igazgatását nem képes úgy megoldani az anyaállam, hogy legalább valamilyen mértékben ne venné igénybe a másik állam(ok) közreműködését. Legyen szó éppen a közmű ellátásról, vagy csak a megközelíthetőségről. Ennek elsődlegesen érthető fizikai okai vannak, történetesen az exklávé területe csak egy másik állam területületén keresztül érhető el. Ugyanakkor fontos szociológiai szempontok is szerepet játszanak a közigazgatási sajátosságok kialakításánál. Az exklávék lakosságára jellemző, hogy sokkal elterjedtebbek a vegyes házasságok, valamint a két- vagy többnyelvű családok. A gyerekeket – kényszerűségből vagy tudatosan – többnyire az exklávét körülölelő állam iskoláiba járatják szüleik. Ugyanígy gyakran előfordul, hogy a lakosság többsége az exklávét körülölelő államban vállal munkát. Mindezek a folyamatok legfeljebb korlátozottan befolyásolhatók az anyaállam részéről és egy esetleges szigorítás sokszor éppen az ellentétes

hatást érik el, amely idővel az exklávé elveszítéséhez is vezethet. Érdekes párhuzam figyelhető meg az exklávé és a környező állam lakosságának életszerű keveredése során: az exklávé funkcionális jellegének erősödésével egyidejűleg az anyaállammal való politikai integráció gyengülhet. A terület politikai integrációjának fenntartása alapvetően az anyaállam belső jogi és belpolitikai kérdése. Ugyanakkor a terület funkcionalitásához elengedhetetlen az exklávét körülvevő harmadik állam támogató magatartása. Hétköznapi példával élve a két állam együttműködésében felmerülhetnek közlekedést érintő településfejlesztési kérdések, adóigazgatási kérdések, és nem utolsó sorban oktatásigazgatási kérdések is, azaz milyen nyelven, tananyagból és tanrend szerint tanulnak az exklávéban lakó gyerekek. A hangsúlyt azért is érdemes az érintett gyerekek tanulási és szociális lehetőségeire helyezni, mert valójában így kerülhető el az exklávé kiürülése. Vállalkozások képesek szolgáltatást nyújtani az exklávét körülvevő államhatár mindkét oldaláról, ahogyan a munkavállalással járó ingázás is megoldható. Azonban mindegyik esetben valójában a mobilitás lehetőségéről és esetleges akadályairól van szó. Családalapítást követően viszont felértékelődik a lakóhely megtartó ereje, amely nagymértékben függ az állam közigazgatás útján kifejtett tevékenységétől, annak minőségétől.

Nem minden esetben van azonban gyakorlati jelentősége az exklávét létrehozó államhatárnak, amelynek több oka lehet. *Organikus módon*, a két érintett állam szoros történelmi kapcsolata, vagy a helyi lakosok emberemlékezet óta tartó kevert összetétele és jellemző kétnyelvűsége könnyen elfeledteti a mindennapokban csak papíron létező államhatárt – ilyen pl. Baarle település esete, amelyet érintő területi vitában 1959-ben a Nemzetközi Bíróság is döntött.[4] Az EU tagállamainak belső határellenőrzése a Schengen óta eltelt 30 év alatt közelebb hozta az exklávék lakosait az anyaországhoz az őket elválasztó államhatártól függetlenül, vagyis a két állam kapcsolatán túl mutató, de az exklávét létrehozó államhatárt közvetlenül nem érintő *nemzetközi jogi viszonyok alakulása* is jelentős hatást tud gyakorolni. Mützingen (Monschau) esete bizonyítja, hogy nem minden esetben jelent minőségi változást az exklávét létrehozó államhatár, különösen, ha az *fizikailag* nem jár valódi szeparációval és az exklávét körülvevő állam érdemben nem akadályozza az anyaországgal való kapcsolat fenntartását. Ezzel ellentétes példát láthatunk a boszniai Međurečje esetében, amelynek nemzetközi jogi státuszát nem vitatja senki, ugyanakkor minden tekintetben Szerbia gyakorolja *a főhatalmat a terület felett*, Bosznia-Hercegovina pedig – egyelőre – nem tiltakozott a szerb gyakorlat ellen.

[4] https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/38/038-19590620-JUD-01-00-EN.pdf

Baarle városa – a magyarok lakta Szelmenchez[5] hasonlóan – két államban van, Baarle-Hertog Belgiumhoz,[6] míg Baarle-Nassau[7] Hollandiához tartozik. A városon belül a holland és a belga államterület pettyezett képet fest és a lakosok lakcíme alapján meg lehet határozni, hogy melyik állam lakosairól beszélünk, hiszen akár egy utcán belül is többször átléphetjük a két állam határát. A rendkívül bonyolult államhatár középkori eredetű, amely évszázadok során alakult ki a Brabant hercege és Breda városának elöljárói között megkötött számtalan egyezség, területcsere és adásvétel következtében. Baarle város esetében a település részeinek áramellátása az anyaországból van megoldva, külön áramszolgáltatóval kötelesek szerződni a lakosok. A víz- és gázellátást Hollandia biztosítja a település lakóinak, míg a hulladék heti kétszeri elszállításáról megosztva, egyszer Hollandia, egyszer Belgium gondoskodik. Érdekességképpen megjegyzendő, hogy a Hollandiában kötelező vasárnapi zárva tartás érinti a boltok egy részét, míg a megengedőbb belgiumi szabályozás miatt a város másik felében többnyire nyitva vannak az üzletek vasárnap is. A városi rendőrség egy épületben, de szervezetileg elkülönülten működik, míg a holland és a belga önkéntes tűzoltók 2010. január 1-jén egyesültek.[8]

Büsingen am Hochrein[9] egy német település, amelyet Svájc vesz körül. Eredetileg a Habsburgok (Ausztria) tulajdonát képezte, azonban a napóleoni háborúk után a franciákkal szövetséges Württemberghez csatolták 1805-ben. Az első világháborút követően népszavazást is tartottak a településen, amelyen kimagaslóan nagy támogatottsága volt a Svájchoz való csatlakozásnak, azonban Svájc nem tudott felajánlani semmit cserébe Németországnak, így a tervezett területcserére végül nem került sor. A második világháborút követően az 1964-ben megkötött, 1967-ben hatályba lépett német–svájci nemzetközi szerződés rendezte a két állam közös határát és a Büsingennel kapcsolatos egyes joghatósági kérdéseket is. A szerződés alapján a schaffhauseni kantoni rendőrség foganatosíthat rendőri intézkedést Büsingen területén, mi több, a Németország területén őrizetbe vett személyeket előzetes fogva tartására Svájcba szállíthatják

5 Szelmenc Ung vármegye része volt, 1920-ban Csehszlovákiához került, 1938-ban az első bécsi döntéssel visszakerült Magyarországhoz, majd 1944-ben a szovjet Vörös Hadsereg megszállta és 1946-ban Csehszlovákia lemondott róla hálája jeléül. Az újonnan meghúzott határvonal Csehszlovákia és a Szovjetunió között átszelte Szelmencet, így a szlovákiai Nagyszelmenc és az ukrajnai Kisszelmenc ma is két országban, egymástól 8 méterre fekszik.

6 https://www.baarle-hertog.be

7 https://www.baarle-nassau.nl/

8 https://www.erwin-bakker.nl/kazernes/nederlandmiddenenwestbrabant/

9 https://www.buesingen.de/willkommen

át. A svájci rendőrök számát 10 főben maximálja a két állam közötti szerződés, míg a német rendőrök száma minden 100 lakos után 3 fővel emelkedik. A német rendőröknek előre meghatározott és a svájci rendőrség által jóváhagyott útvonalon közelíthetik meg Büsingent, de Svájc területén nem intézkedhetnek. A lakosság Németország felé köteles személyi jövedelemadót fizetni, de az általános forgalmi adót Svájc felé fizetik meg. Mivel a két állam eltérő adópolitikája miatt jelentős hátrány éri a lakosokat, ezért Németország a lakóhelyükre tekintettel személyi juttatásban részesíti őket. A büsingeni lakosok Schaffhausen, Thurgau és Zürich kantonokban vállalhatnak munkát, cserébe a svájci lakosok is szabadon vállalhatnak munkát Büsingenben. A büsingeni gazdák magasabb földalapú támogatást kapnak Svájctól, mint a határ túloldalán a németországi gazdák. A büsingeni jáműveknek önálló német szabályozás szerinti rendszámtáblája van.[10] A gépjárműadót pedig Svájc felé kötelesek fizetni a lakosok. A városlakók szabadon választhatnak a német vagy a svájci állami egészségbiztosítás között. Egy általános iskola alsó tagozata található Büsingenben és a szülők szabad választása alapján írathatják be gyermekeiket német vagy svájci középiskolába.

Campione d'Italia[11] a Luganói tó partján fekvő olasz település, amelyet Svájc vesz körül. II. Gyula pápa ajándékozta a területet Svájcnak a Velence elleni háborúban vállalt szerepéért cserébe. A település területe viszont a milánói Sant' Ambrogio-apátság tulajdonában maradt és így Olaszországhoz került. A d'Italia toldalékot a két világháború között kapta a település, hogy ezzel is hangsúlyozzák az Olaszországhoz való tartozásukat. 2019-ben nagy változás következett be Campione lakosainak életében, ugyanis a település az EU vámtérségébe került át. Campione az olasz mellett 2019-ig svájci irányítószámmal is rendelkezett. A kereskedelemben párhuzamosan használatban van az Euro és a svájci frank. A campionei lakosokhoz regisztrált gépjárműveket Ticino kantonban vették nyilvántartásba és a lakosok vezetői engedélye is svájci volt, amelyet 2019-et követően két év türelmi időn belül kellett újra regisztráltatni, immár az olasz szabályok alapján. A közrendet az olasz állami és helyi rendőrség *(Arma dei Carabinieri e dalla Polizia locale)* biztosítja. Jelen van továbbá az olasz polgári védelem is.

[10] A büsingeni rendszámtábla körzetkódja: BÜS.

[11] https://www.comune.campione-d-italia.co.it/

Jungholz[12] Ausztria része, de az Alpok terepviszonyai miatt csak Németország irányából közelíthető meg. 1342-ben, az akkor még lakatlan területet egy bajor földbirtokos eladta egy osztrák adószedőnek, aki összekapcsolta azt további birtokaival Tirolban, amely évszázadokon keresztül egységben szerepelt az osztrák adónyilvántartásokban. Az 1844-es bajor–osztrák határszerződés alapján Jungholz véglegesen Ausztriához került. Jungholzban az Euro bevezetése előtt a német márkát használták. A települést 1938-1945 között a bajor Sonthofen járáshoz *(Landkreis)* csatolták. A település a német távközlési szolgáltató hálózatára van rákötve, illetve a német posta kiszolgálási területébe tartozik.

Monschau[13] egy német település Észak-Rajna-Vesztfália tartományban, amelynek Mützenich településrészét Belgium veszi körül, sajátos helyzete azonban nem olyan régi történet. Az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződés rendelkezése alapján a Vennbahn vasútiszárnyvonalat, amely keleti irányból elkerüli a települést, Belgiumhoz csatolták, de a települést meghagyták Németországban. Sokáig tervezte Belgium a terület annektálását, de végül a második világháborút követő évek során erről letett. Monschau valamennyi településrésze, azok is, amelyeket Belgium ölel körbe, igazgatási szempontból teljesen megegyezik más németországi települések helyzetével. Ennek túlnyomórészt az az oka, hogy a német exklávékat mindösszesen néhány méter választja el az anyaországtól, a terület infrastruktúrája és közműellátása Németországhoz kötődik, hiszen a belga oldalon javarészt lakatlan terület, sűrű erdők, nehezebb domborzati viszonyok határolják az exklávékat.

Végezetül – a teljesség érdekében – két további példa, amelyekkel összefüggésben számottevő helyi lakosság híján kurrens közigazgatási problémáról nem igazán beszélhetünk, mindamellett a két terület nemzetközi jogi státusza miatt említésre méltó. Az egyik Brezovica Žumberačka, Horvátország mikroméretű települése, amely a horvát–szlovén határ mentén egybe nőtt a Fehér Karniolában fekvő szomszédos szlovén településsel Brezovica pri Metlikivel. A másik Međurečje[14] Bosznia-Hercegovina, azon belül is a Bosznia-Hercegovinai Szerb Köztársaság részét képező település, amely közel 1 km távolságra fekszik a Szerbiával közös határ túlsó oldalán. Bár Szerbia elismeri, hogy a terü-

12 https://www.jungholz.gv.at/

13 https://www.monschau.de/de/

14 Rajko Golić: Međurečje - Bosnian enclave in Serbia. https://tinyurl.com/3hnt24b7

let Bosznia-Hercegovinához tartozik, valamennyi közigazgatási tevékenységet korlátozás nélkül Szerbia gyakorol a terület felett.

Végül röviden szót kell ejtenünk a *kondomíniumokról* is. Európában négy esetben beszélhetünk olyan kialakult nemzetközi gyakorlatról, amikor egy terület felett egyidejűleg több állam gyakorolja a főhatalmat. Ezek közül a baszkföldi Fácán-sziget,[15] amely felett Franciaország és Spanyolország gyakorolja közösen a főhatalmat, illetve az Apach sziget,[16] amely felett Franciaország, Luxemburg és Németország gyakorolja közösen a főhatalmat közös jellemzője, hogy lakatlanok. Utóbbi érdekessége, hogy mellette épült meg az Apachi Duzzasztógát és Vízierőmű, amelyet Németország kezdett el építeni a második világháború alatt, majd a háborút követően fejezték be akkor már a megszálló francia hadsereg felügyelete alatt.

Az exklávék és a kondomíniumok sajátos nemzetközi jogi helyzetet teremtenek a területek felett gyakorolt hatalom vonatkozásában, közigazgatási jogi szempontból pedig atipikus területeknek minősülnek. Mindegyik vizsgált példa esetében igaz, hogy sajátos történelmi utat járt be a terület, amelynek során több állam is ragaszkodott a területhez és ennek a ragaszkodásának háborúkkal adtak hangot. Az exklávék kialakulásának másik tipikus történelmi útja, ha az állam hátrányosan megkülönböztetést alkalmazott egy terület etnikai, vallási sajátosságainak kezelésére, amely rendszerint polgárháborúhoz és szeparatizmushoz vezetett. Minden állam törekszik az államhatárok stabilitására; ennek közvetlen eszköze a katonai erő, amely viszont nem alkalmazható korlátlanul és nem is lehet az állam első választott eszköze az érdekérvényesítés során. A gazdag történelmi múlttal és erős identitással rendelkező exklávék anyaállamainak érdekében áll, hogy az exklávéjuk megmaradjon elő, pezsgő területnek, amely szerves része a nemzetgazdaságnak és egyúttal az európai gazdasági és politikai térségnek. Az állam mindazon törekvését, amellyel egy terület regionális versenyképességét, sajátos, pontosabban az exklávét körülvevő államtól különböző identitásának meghatározását, illetve lakosságának megtartását úgy lehet összefoglalóan meghatározni, hogy az állam az exklávé hosszútávú megőrzése érdekében megtesz mindent azért, hogy az exklávé is funkcionális államterület legyen.

[15] Eva Serra: The Treaty of the Pyrenees 350 years later. *Catalan Historical Review,* 2008/1. 81–99. https://docslib.org/doc/9760782/the-treaty-of-the-pyrenees-350-years-later

[16] Jakub Handrlica: Paradise of territoriality lost: rethinking extraterritoriality in administrative law. *Juridical Tribune,* Vol. 11., No. 3. (2021) https://doi.org/10.24818/TBJ/2021/11/3.06

Azoknak az exklávéknak az esetében, amelyek regionális beágyazottsággal rendelkeznek a lakosság megtartása valójában a két érintett állam, az anyaállam és a körülvevő állam közös érdeke. Ennek a közös érdeknek a középpontjában valójában az ember van: a helyben lakó ember, aki tanul, vállalkozik, családot alapít stb. Az exlávékat érintő magasabb szintű politikai és gazdasági együttműködés, vagyis a vonatkozó nemzetközi szerződések teszik lehetővé azt, hogy a két állam közigazgatása együtt tudjon dolgozni az exklávé és régiója lakossága érdekében. Valójában egy exklávé esetében a közigazgatás szokványos feladatai közé bekerül egy újabb is, amely a terület sajátosságaiból következik: a lakosság helyben maradásának támogatása igazgatási oldalról. Az exklávék esetében a helyi lakosság kapcsolatát az anyaországi és a körülvevő állam közigazgatásával egyszerre határozza meg a terület és lakossága történelmi szempontjai, a két érintett állam kapcsolatának minősége, és nem utolsó sorban az exklávé lakosságának gazdasági perspektívái, vagyis az, hogy a boldogulás jegyében idővel rákényszerül-e a lakosság arra, hogy elhagyja lakóhelyét. A sikeres exklávék egyik élő példája Baarle esete, amely nem működne, a két érintett állam, Belgium és Hollandia szoros kapcsolata nélkül. A két állam kapcsolatának minőségét mutatja, hogy a 2015-ben történt területcsere során valójában nem ugyanakkora mennyiségű terület cserélt gazdát, ugyanis Belgium kisebb területet kapott Hollandiától a 14 hektáros átadott területért cserébe. A Maas folyó 1960-as években történt szabályozása részben új helyzetet teremtett infrastrukturális és rendészeti szempontból, és ez praktikus magyarázattal is szolgálhat a területcsere aránytalanságára,[17] ugyanakkor a jogügyletről szóló kormányzati kommunikáció a két nép történelmi barátságát hangsúlyozza és a sajtóban[18] egyszerűen ajándékozásként írtak róla.

[17] Randall Lesaffer: Demarcating SovereignityA history of Dutch-Belgian land swaps. *Oxford Public International Law*, é.n. https://opil.ouplaw.com/page/527

[18] Joris van Poppel: Nederland krijgt Belgisch schiereiland. *NOS Nieuws Woensdag,* 22 juni 2016, 20:09 https://nos.nl/artikel/2112869-nederland-krijgt-belgisch-schiereiland

A HATÁROKON ÁTNYÚLÓ JÓHÍRNÉVSÉRELEM JOGHATÓSÁGI SZABÁLYÁNAK KIHÍVÁSAI ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGÁNAK GYAKORLATA

Szabó Sarolta*

„Többet ér a jó hírnév a nagy gazdagságnál,
a jóindulat jobb az ezüstnél és az aranynál."
(Péld. 22,1)

Az ember elválaszthatatlan részét képezi a személyiségének integritása. A párbaj hagyományának felszámolásával pedig már törvényi védelem óvja a személyiségi jogokat.[1] A határokon átnyúló jóhírnévsérelemmel kapcsolatos bírósági ügyek politikai és kulturális szempontból érzékeny területet képeznek, megoldásuk nehézkes, az internet jelenléte pedig sokszorosára növelte azok gyakoriságát, összetettségét és intenzitását.[2] Láncos találó kifejezésével a sértett személyt „egy egész globális falu veszi szájára".[3] A jogi feszültség gyökere, hogy az egyes államok eltérő hangsúlyt tesznek egyfelől a véleménynyilvánítás és az információhoz való hozzáférés szabadságára, másfelől a családi élet és a személy jó hírnevének védelmére. Ez az alapvető jogfelfogásbeli különbség a nemzetközi magánjogi szabályokban is kiütközik. A helyzetet bonyolítják a szólásszabadság új alanyai, azaz az internetes tartalmat a közösséghez juttató

* Egyetemi docens, Nemzetközi Magánjogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3645-9089

1 Láncos Petra Lea: Mint akit elvágtak. A feledtetéshez, törléshez és hozzáférhetetlenné tételhez való jog. In: Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 3*. Budapest, Wolters Kluwer, 2016. 193.

2 Dan Jerker B. Svantesson – Symeon C. Symeonides: Cross-border internet defamation conflicts and what to do about them: Two proposals. *Journal of Private International Law,* Vol. 19., No. 2. (2023) 137. https://doi.org/10.1080/17441048.2023.2236419

3 Láncos i. m. 194.

ún. internetes kapuőrök *(gatekeepers)*, akik – ahogy Koltay szemléletesen kifejti – a médium és a közösség között közvetítenek.[4] Korábban ezt a funkciót a kisbíró, az újságárus, a posta, stb. látta el, akiknek szerepe korántsem volt olyan meghatározó (ellenpéldaként azért Gyuri atyus felhozható Örkény Tóték kisregényéből), mint az internetszolgáltatók, keresőmotorok és a közösségi média napjainkban. Ráadásul ezek az internetes közvetítőszolgáltatók egy része a felhasználókkal egy állami jogtól függetleníteni kívánt, kvázi jogszabály-rendszert „teremtett", amely számos előnye mellett jelentős kockázatot is rejt.[5]

1. Problémafelvetés

Az angol elnevezésből *(libel suits)*[6] magyarul rágalmazási pereknek fordított eljárások megindításakor különböző államokban eltérő jogi környezettel találkozunk. Közismert, hogy például Angliában és Wales-ben a felperesnek kedvezőbb joghatósági és alkalmazandó jogi szabályok vonzzák az ilyen típusú eljárások megindítását, nem véletlen, hogy innen eredeztethető a rágalmazás-turizmus *(libel tourism)* jelensége. A rágalmazás-turizmus tulajdonképpen egy *forum shopping* jelenség, azaz a leendő felperes az előtt az országnak a fóruma előtt indítja meg az eljárást, ahol számára vélhetően kedvezőbb döntés születik. Az angol igazságszolgáltatás kapuinak kitárását a Lordok Háza a *Berezovsky v. Michaels* ügyben[7] hozott ítélete erősítette meg. Egy amerikai kiadó ellen vajon eljárást indíthat-e egy orosz üzletember angol fórum előtt egy olyan cikk miatt, amelyből kétezer példány keringett Angliában (az Egyesült Államokban 800 000)? Annak ellenére, hogy a felperesnek csak korlátozott kapcsolatai voltak Angliával, a bíróság megállapította, hogy a sértettnek az országban hírneve van, tehát joghatósággal bírnak az angol fórumok.[8] Jól jellemzi a kialakult

[4] Koltay András: Az internetes kapuőrök és az Emberi Jogok Európai Egyezményének 10. Cikke – A sajtószabadság új alanyai. *Állam- és Jogtudomány,* 2017/4. 130.

[5] Bővebben az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) ezzel kapcsolatos döntéseiről: Uo. 132–139.

[6] A *'defamation'* gyűjtőfogalom alatt a *'libel'* az írásbeli, a *'slander'* a szóbeli sérelmet jelöli.

[7] Berezovsky v. Michaels [2000] 1 WLR 1004.

[8] Lord Hoffmann különvéleményében megjegyezte, hogy egy országhoz való kapcsolatok és az ottani hírnév egyáltalán nem ugyanaz, ti. Berezovsky „nemzetközi hírnévvel" rendelkezett, angliai ismertsége „csupán elválaszthatatlan része volt a világszintű hírnevének". Hivatkozza: Richard Garnett – Megan Richardson: Libel Tourism or Just Redress? Reconciling the (English) Right to Reputation With the (American) Right to Free Speech in Cross-Border Libel Cases. *Journal of Private International Law,* Vol. 5., No. 3. (2009) 476. https://doi.org/10.1080/17536235.2009.11424367

nemzetközi viszonyokat, hogy például a dán újság által Dániában publikált Mohamed prófétát ábrázoló karikatúrák esetében az újság azután fizetett kártérítést 90 000 prófétai leszármazottnak, miután az őket képviselő szaúd-arábiai ügyvéd londoni perindítást helyezett kilátásba.[9] A leghírhedtebb angol–amerikai 'jogi párbaj' az *Ehrenfeld* ügy,[10] amelyben *Khalid bin Mahfouz* angol bíróságok előtt beperelte *Rachel Ehrenfeld* amerikai írót, aki *Funding evil* c. könyvében azt állította, hogy a szaúdi milliárdos anyagilag támogatja a terrorista szervezeteket. *Bin Mahfouz* a *forum shopping* lehetőséget kihasználva azon az alapon indított pert Angliában, mert bár a könyvet nem forgalmazták, de az interneten keresztül 23 példány eljutott az Egyesült Királyságba. Az írónő nem vett rész az eljárásban, nem vitatta a joghatóságot, a keresetet megalapozottnak találták.[11] Ezt követően *Ehrenfeld* amerikai bíróságokhoz fordult az angol ítélet végrehajthatósága kérdésében,[12] és ez vezetett később az Egyesült Államokban – szövetségi szinten – az ún. *SPEECH Act* elfogadásához.[13] A törvény kimondja, hogy a külföldi rágalmazási ítéletek nem hajthatók végre az amerikai bíróságokon, kivéve ha a külföldi jogszabályok által biztosított védelem legalább olyan mértékű, amelyet a szólásszabadságra vonatkozó Első Alkotmánykiegészítés biztosít, vagy az alperest akkor is marasztalták volna, ha az ügy amerikai jog alapján került volna elbírálásra. Izgalmas következmény tehát, hogy a „vendégszerető" angol joghatósági (és alkalmazandó jogi) szabályokat, ezáltal a *libel tourism* jelenséget az amerikai jogalkotás az ítéletek végrehajthatóságának megtagadásával korlátozza.[14]

Jelen tanulmány a nemzetközi magánjogi kérdések közül a joghatósággal foglalkozik, ti. ezen szabályok nyitják meg az utat a személyiségi jogok megsértése esetén a *libel tourism*-ra. Az elemzés – a terjedelmi korlátokra tekintettel – az EU joghatósági szabályát és annak Európai Unió Bírósága (EUB) általi ér-

9 További esetek: Peter Arnt Nielsen: Libel Tourism: English and EU Private International Law. *Journal of Private International Law,* Vol. 9., No. 2. (2013) 270. https://doi.org/10.5235/17441048.9.2.269

10 Mahfouz v. Ehrenfeld [2005] EWHC 1156 (QB).

11 Végül 30 000 font kártérítést ítéltek meg (ez a törvény által engedélyezett maximális összeg), továbbá a perköltségek (150 000 font) megfizetésére kötelezték.

12 Ehrenfeld v. Mahfouz 9 NY 3d 501 (NY Court of Appeals 2007).

13 Securing the Protection of our Enduring and Established Constitutional Heritage (SPEECH) Act (2010). Először New York állam alkotta meg az *Ehrenfeld Act*nek is nevezett *Libel Protect Terrorism Act*-et (2008), majd több hasonló szövetségi állambeli szabályozást követően született meg föderális szinten a *SPEECH Act*.

14 Bővebben: Mark D. Rosen: The SPEECH Act's Unfortunate Parochialism: Of Libel Tourism and Legitimate Pluralism. *Virginia Journal of International Law,* Vol. 53., No. 1. (2012) 99–126.

telmezését, valamint az *Institute of International Law* javaslatát és *Svantesson* modellegyezményét öleli fel.

2. Brüsszel I rezsim

Az európai integráció folyamatában viszonylag korán felmerült, hogy a határozatok szabad áramlásának biztosítása érdekében szükséges a joghatósági, valamint a határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó szabályok egységesítése. Kezdetben az eljárásjog harmonizációja, azaz az EU-n belüli igazságügyi együttműködés keretében „a joghatóság, valamint a külföldi határozatok elismerése és végrehajtása képezte a jogegységesítés húzóágazatát".[15] Már 1968-ban megkötötték a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról és a bírósági határozatok végrehajtásáról szóló Brüsszeli Egyezményt (Brüsszeli Egyezmény), amelyet 2000-ben váltotta a fel 44/2001/EK rendelet (Brüsszel I rendelet),[16] ami ezzel a Brüsszeli Egyezmény helyébe lépett. Az együttműködés célja tulajdonképpen már akkor is a tagállamok igazságügyi hatóságai közötti kooperáció megerősítése, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés megkönnyítése és természetesen a belső piac megfelelő működésének[17] elősegítése volt.

Az EU immár az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSZ) 81. cikkének felhatalmazása alapján, a Heidelbergi jelentésen alapuló átdolgozás után fogadta el az új Brüsszel I rendeletet (Brüsszel Ia rendelet).[18] Az általános joghatósági szabály nem változott, eszerint annak a tagállamnak a bírósága rendelkezik eljárási képességgel, ahol az alperes lakóhelye, székhelye található [4. cikk (1) bekezdés].[19] Az általános joghatósági okon kívül a Brüsszel Ia rendelet – akár csak az elődei – bizonyos esetekben különös (más elnevezéssel: párhuzamos, vagylagos) joghatósági okokat is megállapít, amelyeket a 7. cikk sorol

[15] Simon Károly: Második fejezet. In: Gombos Katalin – Simon Károly László (szerk.): *Hatóságok közötti határon átnyúló együttműködés polgári és kereskedelmi ügyekben*. Budapest, Dialóg Campus, 2020. 27.

[16] A Tanács 44/2001/EK rendelete (2000. december 22.) a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, HL L 12., 2001.1.16., p. 1–23.

[17] (1)–(2) preambulumbekezdés.

[18] Az Európai Parlament és a Tanács 1215/2012/EU rendelete (2012. december 12.) a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról (átdolgozás), HL L 351., 2012.12.20., p. 1–32.

[19] 4. cikk.
(1) E rendelet rendelkezéseire is figyelemmel valamely tagállamban lakóhellyel rendelkező személy, állampolgárságára való tekintet nélkül, az adott tagállam bíróságai előtt perelhető.

fel. A bíróság és a per közötti szoros kapcsolat az indoka ezen joghatósági okok megalkotásának, elkerülve ezáltal, hogy az alperes ellen egy olyan tagállam bíróságán indíthassanak eljárást, amelyre észszerűen nem számíthatott. A (16) preambulumbekezdés kiemeli, hogy ez különösen fontos a magánélet és a személyiségi jogok – többek között a jóhírnév – megsértéséből eredő szerződésen kívüli kötelmi viszonyokkal kapcsolatos jogviták tekintetében.

A jóhírnév megsértésére vonatkozó joghatósági rendelkezés a különös joghatósági részben a Brüsszeli Egyezmény 5. cikk 3. pontjában, a Brüsszel I rendelt 5. cikk 3. pontjában és a Brüsszel Ia rendelet 7. cikk 2. pontjában található. A következőképpen szól: „[v]alamely tagállamban lakóhellyel rendelkező személy más tagállamban perelhető jogellenes károkozással, jogellenes károkozással egy tekintet alá eső cselekménnyel vagy ilyen cselekményből fakadó igénnyel kapcsolatos ügyekben annak a helynek a bírósága előtt, ahol a káresemény bekövetkezett vagy bekövetkezhet" *(forum loci delicti)*. A következőkben e jogszabályhely EUB által kimunkált joggyakorlatán keresztül időrendi sorrendben mutatjuk be a rendelkezés „evolúcióját", online térre történő „ráillesztését".

3. Az EUB joggyakorlata

3.1. Shevill ügy

Még a nyomtatott sajtóval kapcsolatosan merült fel az első, a közismert *Shevill* ügy.[20] A felperes, a brit *North Yorkshire*-i lakóhelyű *Fiona Shevill* 1989-ben jó hírnév megsértése miatt nem vagyoni kár megtérítése iránt nyújtott be keresetlevelet a párizsi telephelyű francia *Presse Alliance SA* gazdasági társaság ellen angol fórum előtt. Az alperes által kiadott *France-Soir* újságban 1989. szeptember 23-án megjelent cikk megszövegezéséből az tűnt ki, hogy *Shevill* egy kábítószer-kereskedő hálózatnak pénzmosást végez. Az alperes az angol bíróság joghatóságának hiányát kifogásolta, azzal az indokolással, hogy a Brüsszeli Egyezmény 5. cikk 3. pontja szerinti „káresemény bekövetkezési helye" nem Anglia, ugyanis a *France-Soir* főleg Franciaországban terjesztett lap, ahol az eladott példányok számát több mint 237 000-re, míg a többi európai országban eladott számokat 15 500-ra becsülték (Angliában és Walesben csak kb. 230 példányt forgalmaztak). Az alperes arra is hivatkozott, hogy a francia bíróságok

[20] C-68/93. sz. ügy Fiona Shevill, Ixora Trading Inc., Chequepoint SARL és Chequepoint International Ltd v. Presse Alliance SA. [ECLI:EU:C:1995:61].

rendelkeznek általános joghatósággal,[21] tehát az angol fórum nem járhat el az ügyben. A Lordok Háza az EUB-hoz fordult, a személyiségi jogsértés esetében a „káresemény bekövetkezésének helye" értelmezését kérte.

Az EUB kifejtette, hogy az „azon hely, ahol a káresemény bekövetkezett" kifejezés egyaránt vonatkozik a kárt okozó esemény bekövetkezésének helyére *(forum loci damni infecti)* és a kár tényleges bekövetkezésének helyére *(forum loci delicti commissi)*.[22] E két hely a joghatóság szempontjából jelentős kapcsolatnak minősülhet, mivel a körülményektől függően mindkettő alkalmas arra, hogy a bizonyítást és az eljárásszervezést illetően különösen hasznos információkkal szolgáljon. Végkövetkeztetésként a testület megállapította, hogy a jóhírnév több szerződő államban közzétett sajtócikk révén megvalósuló megsértése esetén, a sértett a kiadó ellen kártérítés iránti keresetet indíthat: a jóhírnevet sértő tartalmat közzétevő kiadó székhelye szerinti szerződő állam bírósága előtt, és ez a bíróság a jóhírnév megsértéséből eredő teljes kár megtérítésének elbírálására joghatósággal rendelkezik, vagy bármely azon szerződő állam bírósága előtt, ahol a közzététel megvalósult, és ahol a sértett jóhírnevét állítólag megsértették, de ez a bíróság kizárólag az ebben az államban okozott kár elbírálására rendelkezik joghatósággal. Ez utóbbi megközelítést nevezzük mozaik elvnek *(mosaic principle, Mosaikbetrachtung)*. Utalva arra, hogy az egyes tagállamban indított peres eljárások, mint mozaik darabkák adják ki a sérelem és kompenzálása „teljes képét".

3.2. eDate és Martinez ügyek

Majd 20 év különbséggel merült fel az online jóhírnévsérelem, amelyet két esetben – a kérdések hasonlósága miatt – az EUB összevontan tárgyalt. Az *eDate* ügyben[23] a Németországban lakóhellyel rendelkező X-et és bátyját egy német bíróság 1993-ban életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélte egy ismert színész megölése miatt. Az ausztriai *eDate Advertising* internetes portált üzemeltetett, és 2007. június 18-ig letöltésre kínált egy 1999. augusztus 23-i hírt. Ebben X, valamint a bátyja nevének megjelölésével – bűnesetük rövid leírása mellett – arról adtak tájékoztatást, hogy a Szövetségi Alkotmánybíróság előtt panaszt nyúj-

[21] Brüsszeli Egyezmény 2. cikk.

[22] C-21/76 Bier v. Mines de Potasse d'Alsace [ECLI:EU:C:1976:166].

[23] C-509/09. és C-161/10. sz. egyesített ügyek eDate Advertising GmbH v. X és Olivier Martinez és Robert Martinez kontra MGN Limited [ECLI:EU:C:2011:685].

tottak be az elítélésük ellen. A felperes német bíróságok előtti indított eljárást, végül a BGH előzetes döntéshozatal céljából az EUB-hoz fordult.

A *Martinez* ügyben a francia színész *Olivier Martinez* és apja, *Robert Martinez* a magánéletük tiszteletben tartásához fűződő joguk, valamint *Olivier Martinez* jóhírnevéhez fűződő jogának megsértésére hivatkoztak, amelyet a www.sundaymirror.co.uk internetes oldalon angol nyelven közzétett és hozzáférhető, 2008. február 3-án kelt *„Kylie Minogue újra együtt Olivier Martinezzel”* című cikk szövege okozott, amely részletezi állítólagos találkozásukat. A brit lap honlapját szerkesztő, angol MGN társaság a joghatóság hiányára hivatkozott azzal az indokkal, hogy nincs meg a kellő kapcsolat a vitatott internetes közzététel és a francia területen okozott állítólagos kár között, a francia fórum az EUB-hoz fordult.

A megválaszolandó kérdés mindkét esetben az, hogy a személyiségi jogok internetes honlap tartalma általi állítólagos megsértésekor mit jelent az a kitétel „ahol a káresemény bekövetkezett vagy bekövetkezhet”. A rendelet rendszerére és célkitűzéseire figyelemmel az EUB kifejtette, hogy a különös joghatósági szabály alapja a jogvita és a káresemény bekövetkezésének vagy esetleges bekövetkezésének helye szerinti bíróságok *(forum loci delicti)* közötti szoros kapcsolat fennállása.[24] Ellentétben azonban a *Shevill* üggyel, ahol a nyomtatott sajtótermék területileg behatárolt és korlátos, az internetes honlapon közzétett tartalom mindenütt jelen van, hiszen az egész világon nyomban letöltheti meghatározhatatlan számú internetfelhasználó, függetlenül attól, hogy közzétevőjének szándéka arra irányult-e, hogy azt a letelepedési helye szerinti tagállamon kívül is letöltsék, így a letöltések kívül esnek a hatókörén. Az EUB álláspontja szerint ezért az internet csökkenti a terjesztéshez kapcsolódó kritérium hasznosságát, mivel az interneten közétett tartalom főszabály szerint bárhol hozzáférhető. Ezen túlmenően, valamely konkrét tagállam vonatkozásában műszakilag nem mindig lehetséges teljes bizonyossággal és hitelt érdemlően számszerűsíteni az online terjesztést, ezért nem mindig lehetséges felmérni a kizárólag e tagállamban okozott kárt sem. A *Shevill* ügyben hozott ítéletből eredő, a kár tényleges bekövetkezéséhez kapcsolódó kritérium internetes összefüggésben való alkalmazása tehát nehézkes, ráadásul szemben áll azon sérelem súlyosságával, amely valamely személyiségi jog jogosultját érheti, hiszen a jogot sértő tartalom a világ minden pontján hozzáférhető.[25] Az EUB ‘kiigazította’ a *Shevill* ügyben foglaltakat akként, hogy a sértett személynek

[24] Ítélet 38. és 40. pont.

[25] Ítélet 47. pont.

lehetősége van arra, hogy az okozott teljes kár megtérítésére keresetet nyújtson be azon tagállam bíróságaihoz, ahol a sértett érdekeinek központja *(centre of his interests)* található.[26] Az EUB szerint e szempont felel meg a joghatósági szabályok kiszámíthatósága célkitűzésnek, mert egyszerre teszi lehetővé egyrészt a felperesnek azon bíróság nehézségek nélküli azonosítását, amelyhez fordulhat, másrészt az alperesnek annak észszerűen történő felmérését, hogy mely bíróság előtt indítható ellene eljárás[27] A sértett érdekeinek központja pedig általában a sértett szokásos tartózkodási helyének[28] felel meg. Az EUB logikája szerint a jogsértés általában azon államban lehet jelentős, ahol személy életvitelének központja van, hiszen ott rendelkezik hírnévvel, ezen tagállam bíróságai a legalkalmasabbak az ügy megítélésére. Azonban – tette hozzá az EUB – a személy érdekeinek központja olyan tagállamban is lehet, ahol nem rendelkezik szokásos tartózkodási hellyel, amennyiben más ténykörülmények, úgymint valamely szakmai tevékenység gyakorlása, az ezen állammal való különösen szoros kapcsolatra utalhatnak. Ezen túlmenően a testület megtartotta a mozaik elvet, miszerint a kereset benyújtható bármely olyan tagállam bíróságához is, amelynek a területén az interneten közzétett tartalom hozzáférhető, vagy hozzáférhető volt, azonban e bíróságok kizárólag a tagállamuk területén okozott kár elbírálására rendelkeznek joghatósággal.[29]

Ahogy Bartóki-Gönczy megfogalmazza a kibertérben és az online média esetén nehezen értelmezhetők a szuverén államok földrajzi határain alapuló joghatósági szabályok.[30] Ráadásul a jogsértő tartalom szinte azonnal mindenütt hozzáférhető, így a sérelem mértéke is sokkal nagyobb lehet, hiszen „az internet nem felejt" vagy legalábbis nehezen.[31] Következésképp a jogtudomány egy része kritikával illeti az interneten elkövetett személyiségi jogi jogsértések esetén a *Shevill* ügyben kidolgozott mozaik elv fenntartását,[32] helyette felvetődik,

[26] Ítélet 48. pont, 52. pont.

[27] Ítélet 50. pont.

[28] A magyar fordítás 'szokásos lakóhely' kifejezést használ, de a nemzetközi magánjogban a *'habitual residence'* fogalmát 'szokásos tartózkodási hely'-ként fordítjuk.

[29] Ítélet 51. pont.

[30] Bartóki-Gönczy Balázs: Joghatósági kérdések az interneten elkövetett személyiségi jogi jogsértések esetén. *In Medias Res*, 2012/1. 91.

[31] A témáról bővebben pl. Láncos i. m. 181–212.; Navratyil Zoltán: Internet és szólásszabadság: a „felejtés" joga és a „feledésbe merüléshez" való jog. *Iustum Aequum Salutare,* 2015/2. 83–113.

[32] Pl. Bartóki-Gönczy i. m. 98.; Michel Reymond: The ECJ eDate Decision: A Case Comment. In: Andrea Bonomi – Gian Paolo Romano (szerk.): *Yearbook of Private International Law.* SELP, 2011. 493.; Marek Swierczynski – Remigijus Jokubauskas: Special Jurisdiction in Infringements of Personality Rights. In: Karolina Wierczyńska – Łukasz Gruszczyński – Aleksandra

hogy a felperes érdekeinek központja, mint egyedüli kapcsolóelv önmagában nem lett volna-e elegendő.[33] Ez a tulajdonképpeni *forum actoris* azonban szélesebbre nyitná a kaput a *forum shopping* előtt. Más jogtudók szerint a felperes érdekeinek központja nem megfelelő megoldás,[34] helyette inkább a mozaik elv megtartását (és plusz feltételekkel történő kiegészítését), illetve más joghatósági okokat javasolnak.[35]

3.3. Bolagsupplysningen ügy

A társaságok jóhírnevének sérelme esetén mit jelent az *eDate* ügyben bevezetett „sértett személy érdekeinek központja"? Erre (is) adott választ az EUB a *Bolagsupplysningen* esetben.[36] A *Bolagsupplysningen*, észt jog szerint létrejött társaság és alkalmazottja, *I. Ilsjan* 2015. szeptember 29én keresetet indított a svéd jog szerint megalakult *Svensk Handel* társaság ellen észt fórum előtt. Felperesek az alperes internetes oldalán közzétett valótlan állítások helyreigazítását és az ott szereplő hozzászólások eltávolítását, továbbá kártérítés megfizetését kérték. Alperes ugyanis internetes oldalán a *Bolagsupplysningen*t „feketelistára" tette, annak feltüntetésével, hogy e társaság csalárd és megtévesztő cselekményeket követ el. Az oldalon található fórum hozzávetőleg 1000 hozzászólást tartalmazott, köztük a *Bolagsupplysningen*nel és alkalmazottaival, így többek között *I. Ilsjan*nal szembeni erőszakos cselekményekre történő közvetlen felhívást is. Felperes sérelmezte, hogy ez megbénítja az észt társaság svédországi gazdasági tevékenységét. Míg az elsőfokú és másodfokú észt fórum joghatóság hiányára hivatkozással elutasította a keresetlevelet, mert a kár nem Észtországban következett be, az észt Legfelső Bíróság (LB) az EUB-hoz fordult. A LB egyfelől annak értelmezését kérte az uniós taláros testülettől,

Mężykowska (szerk): *Polish Yearbook of International Law*. Institute of Law Studies PAS, 2021. 240.

33 Bartóki-Gönczy i. m. 98.

34 A nemzetközi hírnévvel rendelkező személyeknek előnyös. Bővebben: Csongor István Nagy: The Word is a Dangerous Weapon: Jurisdiction, Applicable Law And Personality Rights in EU Law – Missed and New Opportunities. *Journal of Private International Law,* Vol. 8., No. 2. (2012) 275. Ugyanígy kritikával illeti: Peter Mankowski: Article 7. In: Ulrich Magnus – Peter Mankowski (szerk.): *European Commentaries on Private International Law. Vol. I. Brussels Ibis Regulation*. Köln, Verlag Dr. Otto Schmidt KG, 2016. 327.

35 Mankowski i. m. 327.; Nagy i. m. 275–278.

36 C-194/16. sz. ügy Bolagsupplysningen OÜ, Ingrid Ilsjan kontra Svensk Handel AB [ECLI:EU:C:2017:766].

hogy a valótlan állítások interneten történő közzétételével okozott vagyoni kár megtérítését a számára okozott teljes kár tekintetében követelheti-e a jogi személy sértett, és ez esetben hol található az érdekeinek központja? Másfelől a jóhírnevet sértő online tartalomban szereplő állítások helyreigazítása és eltávolítása minden olyan tagállam bíróságai előtt kérhető, amelynek területén az interneten közzétett információ hozzáférhető vagy hozzáférhető volt?

Az EUB utalva a bíróság és a jogvita közötti szoros kapcsolat jogbiztonságot garantáló szempontjára,[37] valamint annak fontosságára, hogy olyan fórum eljárjon el, amelyre a leendő alperes észszerűen számíthatott, *Ilsjan* érdekeinek központját illetően követte az *eDate* ítéletet, miszerint természetes személyek esetében ez általában megegyezik a szokásos tartózkodási helyükkel.[38] Ezért *Ilsjan* érdekközpontja Észtországban található, így az észt bíróság jogosult a teljes kár megítélésére.

Az első kérdésben pedig akként döntött, hogy a jogi személy érdekeinek központja nem kötődik ahhoz az államhoz, ahol a létesítő okirata szerinti székhelye található, ugyanis ha a jogi személy tevékenységeinek legnagyobb részét egy másik tagállamban végzi, akkor e tagállamban követelheti a teljes kár megtérítését.[39] A jogi személy érdekeinek központja tehát azt a helyet jelenti, ahol az érintett cég üzleti jóhírneve a leginkább megalapozott, ahol a gazdasági tevékenységének túlnyomó részét végzi. Amennyiben pedig ez nem állapítható meg, akkor nem lesz lehetősége a rendelet 7. cikk 2. pont alapján bírósághoz fordulni.[40] A jogi személy bejegyzett székhelye ugyan Észtországban van, de ha gazdasági tevékenységeinek túlnyomó részét Svédországban végzi, akkor csak a svéd bíróság rendelkezik eljárási képességgel (ez tulajdonképpen az *actor sequitur forum rei*).

Az EUB kiemelte, hogy a sértett érdekeinek központjának joghatóságát a megfelelő igazságszolgáltatáshoz fűződő érdek, és nem a felperes védelme igazolja. Ez a különös joghatósági szabály nem ugyanazt a célt követi, mint a Brüsszel Ia rendelet biztosítási, fogyasztói és munkaszerződésekre vonatkozó joghatósági okok, amelyek a leggyengébb fél részére adott védelemre irányulnak.[41] Ugyanakkor nehezen lenne tagadható, hogy a természetes személyeknél, ahol az érdekközpont egybeesik a sértett szokásos tartózkodási helyével, egy

37 Brüsszel Ia rendelet (16) preambulumbekezdés.

38 Bár előfordulhat, hogy a szakmai tevékenység helyéhez kapcsolódik szorosabban.

39 Ítélet 43–44. pont.

40 Ítélet 43. pont.

41 Ítélet 38–39. pont.

forum actoris jön létre, amely fokozza a sértett védelmét,[42] kivételként szerepel ha más ténykörülmények, úgymint valamely szakmai tevékenység gyakorlása, az ezen állammal való különösen szoros kapcsolatra utal. A jogi személyeknél tehát egyfajta korlátozással találkozunk, kizárólag a kereskedelmi, gazdaság tevékenységének súlya[43] lokalizálja az eljáró fórum államát, amely pusztán egybe eshet a bejegyzett székhely államával. Joggal merülhet fel egy újabb probléma, a 'gazdasági tevékenység' fogalmának értelmezése. Pl. ez azt a helyet jelöli, ahol valamely gazdasági szereplő az értékesítéseinek többségét végzi (a haszon vagy a forgalom számít?), vagy azt a helyet jelöli, ahol a jogi személy számára a tevékenységének végzéséhez szükséges pénzügyi, emberi és műszaki erőforrások vannak?[44] A jóhírnév ráadásul nyilvánvalóan kihatással lehet pl. más államban részvényesekre, hitelezőkre, kereskedelmi kapcsolatokra, stb.

Arra a kérdésre, hogy a jóhírnevet sértő állítások helyesbítése és az említett hozzászólások törlése iránt minden olyan tagállam bíróságai előtt eljárás indítható-e, amelynek a területén az interneten közzétett információk hozzáférhetők vagy hozzáférhetők voltak, az EUB elutasító választ adott.[45] Az EUB úgy ítélte meg, hogy a téves állítások helyesbítése és a hozzászólások eltávolítása földrajzilag nem osztható fel,[46] így csak azon tagállami fórum előtt kérhető, amely a teljes kár megítélésére joghatósággal rendelkezik.

3.4. Mittelbayerischer Verlag

A *Mittelbayerischer Verlag* esetben[47] tovább finomította az EUB eddigi ítélkezési gyakorlatát. A tényállás szerint a felperes egy lengyelországi lakóhellyel rendelkező lengyel állampolgár, aki a második világháború alatt az auschwitzi (Lengyelország) megsemmisítő tábor foglya volt. A *Mittelbayerischer Verlag* egy regensburgi (Németország) székhelyű társaság, amely német nyelven regionális újságot tesz közzé a honlapján és – mások mellett – Lengyelországból

42 Ugyanígy pl. Anabela Susana de Sousa Gonçalves: International Jurisdiction in Cross-border Infringement of Personality Rights. *Masaryk University Journal of Law and Technology,* Vol. 16., No. 2. (2022) 133. https://doi.org/10.5817/mujlt2022-2-1

43 Ennek mérlegelése tekintetében a nyelvet a bíróság kiemelte. Ítélet 42. pont.

44 C-251/20. sz. Hogan főtanácsnok indítványa: Gtflix Tv v. DR ügy [ECLI:EU:C:2021:745] 73. pont.

45 Ítélet 49. pont.

46 Gonçalves i. m. 134.

47 C-800/19. sz ügy Mittelbayerischer Verlag KG kontra SM [ECLI:EU:C:2021:489].

is elérhető. A lap internetes oldalán 2017. április 15-én *„Ein Kämpfer und sein Zweites Leben”* (Egy harcos és az ő második élete) címen cikket tett közzé a zsidó származású holokauszttúlélő, *Israel Offman* sorsát bemutatva, melyben azt írták, hogy a lánytestvérét „a treblinkai lengyel megsemmisítő táborban ölték meg”. Ez a megfogalmazás mindössze pár órán át volt elérhető az interneten, mert a müncheni lengyel konzulátus elektronikus levélben közölt tiltakozása következtében az említett fordulat helyére „a nácik ölték meg a megszállt Lengyelországban, Treblinkában található nemzetiszocialista megsemmisítő táborban” fordulat került a helyére. 2017. november 27-én SM keresetet indított a *Mittelbayerischer Verlag* ellen a varsói regionális bíróság előtt – hivatkozással az *eDate* ügyre is –, amelyben az említett kifejezés használata miatt sérült személyiségi jogainak, különösen nemzeti identitásának és méltóságának védelmét kérte. Alperes a lengyel bíróságok joghatóságának hiányára hivatkozott, hiszen az általa az interneten közzétett újságcikk nem közvetlenül SM-re vonatkozott, továbbá utalt arra, hogy az alapvetően regionális hírekkel német nyelven foglalkozó tevékenysége Felső-Pfalzra (Németország) terjed ki. A joghatósági szabályok kiszámíthatóságának rendeletben előírt követelményére hivatkozva azzal érvelt, hogy ilyen körülmények között objektíve nem láthatta előre a lengyel bíróságok joghatóságát.

2019. április 5-i végzésével a varsói regionális bíróság megállapította az eljárási képességét. Indoklásában kitért arra, hogy a *Mittelbayerischer Verlag* honlapja, valamint az ezen a honlapon közzétett vitatott cikk Lengyelországban megtekinthető volt, és a „lengyel megsemmisítő tábor” kifejezést lengyel olvasók is észlelhették, következésképp a *Mittelbayerischer Verlag* előre láthatta, hogy Lengyelország olyan helynek minősülhet, ahol ezen olvasók személyiségi jogai sérülnek, és hogy ezért lengyel bíróságok előtt is perelhető. A varsói fellebbviteli bíróság fordult az EUB elé, amelyben arra várt választ, hogy vajon az állítólagosan sértett érdekeinek központja szerinti bíróság csak akkor rendelkezik joghatósággal a teljes kár megítélésére, ha e tartalom közvetlenül vagy közvetve lehetővé teszi a konkrét személy azonosítását vagy sem?

Az EUB megállapította, hogy a személyiségi jogoknak az interneten közzétett tartalmak révén történő állítólagos megsértése esetén a sértettnek lehetősége van arra, hogy az okozott teljes kár megtérítése címén felelősség megállapítása iránti keresetet nyújtson be azon tagállam bíróságaihoz, ahol az érdekeinek központja található. Ismét kinyilvánította, hogy ezt a lehetőséget a megfelelő igazságszolgáltatáshoz fűződő érdek, nem pedig konkrétan a kérelmező vé-

delme indokolja.[48] A korábbi ügyekben azonban név szerint megemlítették a sértetteket, azaz a személyiségi jogaik állítólagos megsértésére hivatkozó személyekre közvetlenül vonatkoztak az interneten közzétett tartalmak.[49] Az EUB jogbiztonságra irányuló célkitűzések jegyében kifejtette, hogy a személyiségi jogok online sérelme és a személy között kapcsolatnak nem kizárólag szubjektív, pusztán e személy egyéni érzékenységéből fakadó elemeken, hanem olyan objektív és ellenőrizhető elemeken kell alapulnia, amelyek lehetővé teszik a konkrét személy közvetlen vagy közvetett azonosítását.[50] Nem lehetett tehát Varsóban eljárást indítani, amely a lengyel jog várható alkalmazása miatt lett volna a felperesnek fontos *(law shopping)*.[51] A lengyel anyagi jogi szabályok ugyan nem említik kifejezetten a nemzeti identitást, a nemzeti méltóságot vagy a lengyel nemzet történelmi igazságának tiszteletben tartásához való jogot (lengyel Ptk. 23. és 24. cikk), de a lengyel bíróságok döntéseiből következhet, hogy egyes állítások a személyek nagyobb csoportját sérthetik, ideértve a teljes nemzetet. Az ilyen állításra alapított kérelem benyújtásához a kérelmezőnek bizonyítania kell, hogy a szóban forgó állítás személyében érintette. A lengyel állampolgárok személyiségi jogai magukban foglalják a nemzeti identitásuk és a nemzeti méltóságuk védelmét, valamint a lengyel nemzet történelmi igazságának tiszteletben tartásához való jogot.[52] Ebből ered, hogy van olyan vélemény, amely szerint az EUB anélkül alkalmazta a jóhírnévsérelemre vonatkozó „érdekeinek központja" fogalmat, hogy figyelembe vette volna, hogy ez nem jóhírnévsérelemről szólt, mint a korábbi esetek, hanem más személyiségi jogok megsértéséről.[53] Ennek némileg ellentmond, hogy az *eDate* ügyben is megjelent a magánélet tiszteletben tartásához való jog sérelme.

3.5. Gtflix Tv ügy

A *Gtflix* ügyben[54] az EUB egyértelműsíti a *Bolagsupplysningen* ügyben hozott álláspontját. A *Gtflix* Csehországban rendelkezik székhellyel és érdekeltsége-

48 Ítélet 31–32. pont.

49 Ítélet 35. pont.

50 Ítélet 42. pont.

51 Az EUB döntés kritikája: Swierczynski–Jokubauskas i. m. 236–251.

52 C-800/19. sz Bobek főtanácsnok indítványa: Mittelbayerischer Verlag KG v. SM [ECLI:EU:C:2021:124] 8–9. pont.

53 Swierczynski–Jokubauskas i.m. 247.

54 C-251/20. sz. ügy Gtflix Tv kontra DR ügy [ECLI:EU:C:2021:1036].

inek központja e tagállamban található, felnőtt audiovizuális tartalmakat állít elő és terjeszt, főként internetes oldalán keresztül. DR ugyanilyen típusú filmeknek Magyarországon lakóhellyel rendelkező filmrendezője, producere és forgalmazója, amelyeket magyarországi szervereken tárolt internetes oldalakon forgalmaznak. A Gtflix Tv állítása szerint DR különböző weboldalakon és fórumokon rágalmazó megjegyzéseket tett közzé, ezért ideiglenes intézkedés iránti kérelmet nyújtott be a francia fórumhoz, melyben kérte, hogy bírság terhe mellett kötelezzék ezen cselekmények abbahagyására, valamint egy francia és angol nyelvű bírósági közlemény közzétételére az érintett internetes fórumokon, továbbá, hogy engedélyezzék számára, hogy ugyanott ő is közzé tehessen egy megjegyzést, végül pedig egy jelképes, egy euró vagyoni és egy euró nem vagyoni kártérítést. A francia Semmítőszék az EUB-hoz fordult, miszerint, ha egyszerre kéri a felperes a helyreigazítást és törlést, valamint kártérítést, akkor minden egyes olyan tagállam bíróságai előtt kérheti bíróság tagállamának területén okozott kár megtérítését, amelynek területén e megjegyzések hozzáférhetők vagy hozzáférhetők voltak?

Az ítélet követi a *Bolagsupplysningen* ügyben is hangsúlyozott elvet, miszerint az online tartalom helyreigazítására és eltávolítására irányuló kérelem egységes és oszthatatlan kereset. Ezért az ilyen kérelmet annak a tagállamnak a bíróságához kell benyújtani, amelyik a teljes kár megítélésére jogosult, azaz az alperes lakhelye/székhelye, vagy az állítólagos sértett érdekeinek központjának a helye. Az EUB továbbá megerősítette, hogy a kár megtérítésére irányuló kérelem tárgya lehet akár teljes, akár részleges kártérítés, mert nem lenne indokolt a felperes azon lehetőségének kizárása, hogy a részleges kártérítés iránti kérelmét bármely más olyan bíróságnál benyújthassa, amelynek területén úgy véli, hogy kárt szenvedett.[55] Ismételten megerősítette tehát a mozaik elvet.

Érdemes *Hogan* főtanácsnok véleményét megnézni, aki szerint ez az ügy a kereseti kérelem miatt versenyjogi eset,[56] ezért nem a *Shevill* ítélet vonalát kellene alapul venni. Továbbá javasolja, hogy a 'mozaik-joghatóság' fennállásához a hozzáférhetőségen túl álljon fenn valamilyen minimális kapcsolat a jogvita és az adott tagállam között.[57] *Hogan* álláspontja szerint definiálni kellene egy további kapcsolódási pontot az adott jogvita és egy tagállam között, ti. egy „fókuszálásra vonatkozó kritérium" bevezetését javasolja a mozaik modellbe. E

[55] Ítélet 35. pont.

[56] Gtflix a francia tisztességtelen versenyre vonatkozó jogszabályokra alapozta követeléseit, azt állítva, hogy a DR cselekedetei versennyel kapcsolatos károkozásnak minősülnek.

[57] C-251/20. sz. Hogan főtanácsnok indítványa Gtflix Tv v. DR ügy [ECLI:EU:C:2021:745] 87.

kritérium szerint ahhoz, hogy valamely tagállam bíróságai joghatósággal rendelkezzenek, a szóban forgó tartalomnak nem pusztán elérhetőnek kell lennie az interneten, hanem az is szükséges, hogy a kiadvány kifejezetten az érintett tagállam területére irányuljon.[58] Ezt a javaslatot végül az EUB ítéletében nem vette figyelembe.

Összességében a *Gtflix Tv* ügyben született főtanácsnoki vélemény és ítélet élesen rávilágít arra, hogy szükséges lenne a Brüsszel Ia rendelet 7. cikk 2. pontban meghatározott joghatósági szabály újra definiálása, különösen – de nem kizárólagosan – az internetes joghatóság és a személyiségi jogok metszéspontján elhelyezkedő viták esetében.[59] Vitathatatlan az is, hogy a jogalkotói reform elfogadhatóbb megoldásnak tűnik, mint az ítélkezési gyakorlatra épülő, fragmentált megközelítés.

4. Brüsszel Ia reformjához

A felperesnek kedvezőbb, a sértett érdekeinek központját joghatósági okként beemelő *eDate* ítéletet az EUB többi döntésében megerősítette, bár a *Bolagsupplysningen* ügyben tartalmát a jogi személyek tekintetében korlátozta. Ez a joghatósági elv azonban kizárólag a személyiségi jogok határokon átnyúló megsértésére vonatkozik, más kártérítési igényekre vagy deliktumokra nem alkalmazható. Ennek következtében a Brüsszel Ia rendelet jövőbeni felülvizsgálata során célszerű lenne külön, a többi jogellenes károkozástól elkülönülő joghatósági szabályt alkotni. Az EUB által döntéseiben következetesen fenntartott mozaik elv egyéb kritériumok nélkül bizonyosan nem a legmegfelelőbb megoldás az online térben elkövetett személyiségi jogsértésekre. Az elemzések szerint a mozaik elv alkalmazása veszélyezteti az igazságszolgáltatás megfelelő működését, a joghatósági szabályok kiszámíthatóságát, valamint a különböző, ugyanazon helyzethez kapcsolódó igények következetes elbírálását.[60] Érdemes

[58] Vélemény 88. pont.

[59] Marco Buzzoni: CJEU Adds a New Piece to the 'Mosaic' in Gtflix Tv. *The EAPIL Blog*, 2022. január 13. https://eapil.org/2022/01/13/cjeu-adds-a-new-piece-to-the-mosaic-in-gtflix-tv/

[60] Fabrizio Marongiu Buonaiuti: Jurisdiction Concerning Actions by a Legal Person for Disparaging Statements on the Internet: The Persistence of the Mosaic Approach. *European Papers,* Vol. 7., No. 1. (2022) 360. https://doi.org/10.15166/2499-8249/565 ; ugyanígy Gonçalves i. m. 140.; Teresa Kyselovská: Critical Analysis of the „Mosaic Principle" Under Art. 7 Para 2 Brussels Ibis Regulation for Disputes Arising out of Non-Contractual Obligations on the Internet. *PME,* No. 1. (2019) 38-40.; lásd még 33. lj.

lehet néhány újabb javaslatot is beemelni a vizsgálódásba, igaz ezek a javaslatok nemzetközi – és nem csak uniós – szintű szabályozásra törekednek.

4.1. Institute of International Law javaslata

2019-ben az *Institute of International Law* elfogadott nemzetközi egyezménymintának szánt határozatot a személyiségi jogok interneten keresztüli megsértésével kapcsolatos joghatóságról, alkalmazandó jogról és külföldi ítéletek elismeréséről (Határozat).[61] Ebben a mozaik elv helyett a 'holisztikus elv' alkalmazására törekszik.[62] Eszerint a sértettnek egyetlen keresetet kell benyújtania a teljes kár megtérítése iránt, azon országok valamelyikének bíróságánál, amelylyel releváns kapcsolat áll fenn. Szigorú *lis pendens* gátolja a további eljárások megindítását. Amint egy felperes a személyiségi jogainak megsértése miatt kereseti kérelmet nyújt be valamelyik, joghatósággal rendelkező bírósághoz, minden más bíróság tartózkodni köteles az ügy érdemi tárgyalásától.[63]

A Határozat négy joghatósági okot ad meg: a) az alperes meghatározó magatartásának bekövetkezési helye; b) az alperes lakóhelyének állama; c) az az állam, ahol a legsúlyosabb káros hatások bekövetkeztek vagy bekövetkezhetnek; d) a sértett lakóhelyének állama, amennyiben a közzétett anyag az adott államban hozzáférhető volt, vagy az illető ott szenvedett kárt. A Határozat szabályai arra törekednek, hogy egyensúlyt teremtsenek a felek érdekei között.[64] Egyrészt olyan fórumokat határoznak meg, amelyek közelebb állnak a feltételezett felelős pozíciójához, például az alperes meghatározó magatartásának bekövetkezési helye vagy az alperes lakóhelye szerinti állam, ez megfeleltethető a Brüsszeli Ia rendelet általános joghatósági szabályának. Másrészt a felpereshez közelebb álló fórum is eljárhat, például a felperes lakóhelye szerinti államami megfelel az EUB által az *eDate* ügyben kialakított „érdekeinek központja" kritériumnak,

[61] Erik Jayme – Symeon C. Symeonides: *Injuries to Rights of Personality Through the Use of the Internet: Jurisdiction, Applicable Law and Recognition of Foreign Judgments.* Institut de Droit International, 2019.

[62] Art. 3 of the Resolution and the Final Report of the 8th Commission of the Institute of International Law. Erik Jayme – Symeon C. Symeonides (Rapporteurs): Internet and the Infringement of Privacy: Issues of Jurisdiction, Applicable Law and Enforcement of Foreign Judgments (preparatory work). *Institut de Droit International,* 2019. 261. Hivatkozza: Buonaiuti i. m. 357–358.; Svantesson–Symeonides i. m. 142.

[63] Ez alól csak szűk körű kivételek tehetők, amelyek célja az igazságszolgáltatás megtagadásának elkerülése.

[64] Ugyanígy Buonaiuti i. m. 359.; Svantesson–Symeonides i. m. 141.

vagy annak az államnak, ahol a legsúlyosabb káros hatások jelentkeztek, ez pedig a *Bolagsupplysningen* ügy elméleti megalapozásával mutat hasonlóságot.

Fontos, hogy a határozat a felperes számára kedvezőbb fórumokra vonatkozó szabályok alkalmazhatóságát kivételekhez köti. Az alperes, kifogást emelhet a c) és d) pontban megjelölt fórum eljárásával szemben, ha bizonyítani tudja, hogy nem származott semmilyen pénzügyi vagy más jelentős előnye abból, hogy az érintett államban az állítás hozzáférhető volt, vagy ha egy észszerűen gondolkodó személy nem láthatta volna előre, hogy a vitatott információ hozzáférhetővé válik az adott állam bíróságának területén, illetve hogy az adott államban kárt okoz.

4.2. Svantesson modellegyezménye

Svantesson professzor első modellegyezményre irányuló javaslatát még 2007-ben tette közzé,[65] majd 2021-ben bővítette.[66] Álláspontja szerint a joghatóságot rendszerint az az állam gyakorolja, ahol az anyag valamely olyan felperesen kívüli személy(ek) („harmadik személyek") tudomására jut, akik az érintett államban tartózkodnak (5. cikk). Ez megfelel annak a helyszínnek, ahol a károkozás befejeződik *(locus delicti perfecti)*.[67] Ez a szabályozás jelentős mértékű kiszámíthatóságot biztosít a közzétevő számára, és más rendelkezésekkel együtt korlátozza a *forum shoppingot*. A (2) bekezdés ugyanis hozzáteszi, hogy ez a bíróság jogosult kártérítést megítélni a más helyen bekövetkezett jóhírnévsérelemért is, amennyiben az az érintett államban tartózkodó harmadik személyek tudomására jutott anyagból fakad. Például, ha egy svéd felperes Dániában perel rágalmazó tartalom miatt, amely harmadik személyek tudomására jutott Dániában, a dán bíróság nemcsak a Dániában elszenvedett károkra rendelkezik joghatósággal, hanem a Svédországban bekövetkezett károkra is, amennyiben azok abból származtak, hogy svédek megtekintették a tartalmat, miközben Dániában tartózkodtak.[68] Lehetőséget biztosít a modellegyezmény a fórumválasztásra is. A 7. cikk külön szabályokat állapít meg olyan helyzetekre, amikor a vélelmezett rágalmazó tartalom kizárólag egy személy vagy egy csoport érdekeit érinti, és a hely, ahol a tartalom harmadik személyek tudomására

[65] Dan Jerker B. Svantesson: *Private International Law and the Internet.* Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2007.

[66] Dan Jerker B. Svantesson: *Private International Law and the Internet.* Wolters Kluwer, 2021.

[67] Svantesson–Symeonides i. m. 154.

[68] Uo. 154.

jutott, véletlenszerű, átmeneti és nem jelentős. Ekkor a felperes abban az államban indíthat eljárást, amely a legszorosabb kapcsolatban áll az érintett személylyel vagy csoporttal, feltéve, hogy az alperes nem tett észszerű lépéseket annak elkerülésére, hogy kapcsolatba kerüljön ezzel az állammal, és a tartalom vagy az alperes szándéka szerint, vagy pedig valószínűsíthető következményként vált elérhetővé ebben az államban.[69] A 8. cikk külön szabályokat tartalmaz a hagyományos műsorszórásra vonatkozóan, amely földrajzilag nem korlátozható államhatárok mentén. A 9–11. cikkek pedig olyan helyzetekkel foglalkoznak, amikor a felperes nem kártérítést, hanem például végzést kér.

5. Összegzés

A tanulmány célja, hogy rávilágítson a személyiségi jogok határokon átnyúló online megsértésével kapcsolatos nemzetközi magánjogi problémákra, az EUB által kialakított speciális rendelkezésekre és felvillantson pár újabb javaslatot. Az EUB döntéseinek elemzése egyértelművé teszi, hogy a személyiségi jogok határokon átnyúló megsértésével kapcsolatban már kikristályosodott a sértett érdekeinek központja joghatósági szabálya, amely főszabály szerint az *eDate* üggyel a természetes személy szokásos tartózkodási helye. A *Bolagsupplysningen* és a *Gtflix Tv* ügyekben a bíróság inkább a már korábban alkalmazott deliktum-orientált megközelítést követte. Eszerint, ha az online tevékenységek kárt okoznak, a káresemény bekövetkezésének helye az érintett jog természetétől és annak földrajzi védelmi terjedelmétől függ. Az EUB az *eDate* ügyben kinyitott kaput a *Bolagsupplysningen* és a *Gtflix Tv* ügyekben igyekszik „bentebb hajtani" épp azért, hogy a problémafelvetésben jelzett *libel tourism* jelenségének az EU-n belül is kevesebb teret adjon. Ugyanezt az irányt erősíti a helyesbítési és törlési kérelem kizárólagosan a teljes kár megítélésére jogosult fórumhoz való telepítése.

Megkérdőjelezhető azonban a mozaik elv fenntartása, amely jelen formájában nem igazodik az online környezet realitásához.[70] Ritka kivételektől eltekintve egy átlag európai uniós polgár vagy KKV nem valószínű, hogy több országban szeretne pereskedni, még akkor sem, ha az államok alkalmazandó joga számára kedvezőbb, mint az a jog, amit a teljes kár megítélésére jogosult bíróság kollíziós szabálya kijelöl. (Nyilvánvalóan a helyzeten egy egységes

[69] Uo. 155.

[70] Buonaiuti i. m. 360.

uniós kollíziós szabály sokat javíthatna.) Online személyiségi jogsértéseknél technikailag is nehéz a kárt több ország között elosztani, és az adott területen belüli kár mértékét megítélni.[71] Tulajdonképp a mozaik elv jelen formájában történő megtartásával szabad utat kapnak a – közismert angol rövidítéssel – SLAPP eljárások. A közéleti részvételt akadályozó perek, ún. SLAPP (Strategic Lawsuits Against Public Participation; franciául: *recours bâillon*) a természetes és jogi személyekkel, különösen újságírókkal és jogvédőkkel szemben, közéleti részvételük miatt határon átnyúló polgári ügyekben indított, nyilvánvalóan megalapozatlan vagy visszaélésszerű bírósági eljárások. Az Európai Bizottság 2022-ben előterjesztette a SLAPP-vel szembeni védelemről szóló irányelvtervezetét,[72] amelyet az Európai Parlament és a Tanács 2024. április 11-én fogadott el, és a tagállamoknak legkésőbb 2026. május 7-ig kell implementálniuk.[73] Ebben különböző eljárási garanciák jelennek meg, így pl. az ilyen eljárások korai megszüntetése; felperesi bizonyítási teher, hogy az ügy nem megalapozatlan; a felperes állja a peres eljárás minden költségét; a tagállamok nem ismerik el harmadik országokban hozott olyan ítéleteket, amelyet SLAPP áldozatai ellen hoztak, stb. Hogy ez vajon elegendő védelmet biztosít-e, arra majd a közeli jövő eseményei adnak választ.

A határokon átnyúló online jóhírnévsérelemmel kapcsolatos 'legjobb fórum' beazonosítása önmagában nyilvánvalóan nem lehetséges. A joghatóság, alkalmazandó jog, elismerés és végrehajtás triászának jövőbeli megalkotásával lehetne jelentősen korlátozni a *forum shopping*-ot, és ezzel megteremteni az EU-n belüli egységesebb igazságügyi teret. Addig is megfelelő útmutatást az egyén számára a Bibliából nyerhetünk: *„Elalszik a tűz, ha nincs több tüzelőfa, ha nincs rágalmazás, megszűnik a viszály."* (Péld. 26, 20)

[71] Gonçalves i. m. 138.

[72] A közéletben részt vevő személyeknek a nyilvánvalóan megalapozatlan vagy visszaélésszerű bírósági eljárásokkal szembeni védelméről szóló irányelvtervezet, COM(2022) 177 final.

[73] Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2024/1069 irányelve (2024. április 11.) a közéletben részt vevő személyeknek a nyilvánvalóan megalapozatlan keresetekkel vagy visszaélésszerű bírósági eljárásokkal („közéleti részvételt akadályozó stratégiai perekkel") szembeni védelméről, OJ L, 2024/1069, 2024.04.16.

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA MANIPULATÍV ALKALMAZÁSAINAK EGYES ETIKAI KÉRDÉSEI ÉS LEKÉPEZŐDÉSE AZ EURÓPAI UNIÓ JOGI SZABÁLYOZÁSÁBAN

A kognitív szabadság megsértésének első jogszabályi kereteiről

Tahyné Kovács Ágnes*

„A 'megélt' élet és a 'tapasztalt' élet közötti összefüggést és integrációt nem lehet elvetni a funkcionális teljesítmény és a fenntartható költségek egyszerű ideológiai számítása érdekében. Azok az etikai problémák, amelyek abból adódnak, hogy ezek az új eszközök hogyan szabályozhatják az egyének születését és sorsát, megújult elkötelezettséget igényelnek közös történelmünk emberi minőségének megőrzése iránt."

Ferenc pápa[1]

1. Bevezetés

A tanulmány az európai jog egy viszonylag új szegmense által megjelenített jelen idejű emberképet érint, a mesterséges intelligencia (a továbbiakban: MI) egyes – manipulatív - alkalmazásai körében etikai és jogi vonatkozásokat vizsgál. A kutatás aktualitását adja, hogy az MI alkalmazásai az életvitel szinte minden területén megjelenőben vagy már jelen vannak; és megfogalmazva vagy megfogalmazatlanul számos etikai kérdést vet fel. Az emberkép vonatkozásában a tanulmányt az a kérdés járja át, hogy etikusak-e a manipulatív MI

* Egyetemi docens, Környezetjogi és Versenyjogi Tanszék.
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1885-5229.

1 Részlet: Discorso del Santo Padre ai partecipanti alla Plenaria della Pontificia Accademia per la Vita letto da S.E. Mons. Vincenzo Paglia, 28.02.2020 [B0134]. a Szentatya beszéde a résztvevőkhöz a Pápai Élet Akadémiájának plenáris ülésén, Msgr. Paglia, 2020.02.28. [B0134].

alkalmazások? Megengedhető-e a személy kognitív szabadságának megsértése? A vonatkozó európai uniós szabályozás miként jelenik meg az első európai uniós horizontális jogszabályban (a továbbiakban: MI rendelet)[2]?

Az MI-rendszerek nem egy jog nélküli világban működnek. Számos jogilag kötelező európai, nemzeti és nemzetközi szabály már vonatkozik az MI-rendszerek kifejlesztésére, elterjesztésére és használatára, illetve azok szempontjából releváns. A releváns jogforrások között szerepel többek között az elsődleges uniós jog (az Európai Unió Szerződései és Alapjogi Chartája), a másodlagos uniós jog (például az általános adatvédelmi rendelet, a hátrányos megkülönböztetést tiltó irányelvek, a gépekről szóló irányelv, a termékfelelősségi irányelv, a nem személyes adatok szabad áramlásáról szóló rendelet, a fogyasztói jogra és a munkahelyi biztonságra és egészségre vonatkozó irányelvek), továbbá az ENSZ emberi jogi egyezményei és az Európa Tanács egyezményei (például az emberi jogok európai egyezménye), valamint számos uniós tagállam joga. A horizontálisan alkalmazandó szabályok mellett különféle olyan szakterületi szabályok is léteznek, amelyek meghatározott mesterséges intelligencia alapú alkalmazásokra vonatkoznak (például az egészségügyi ellátási ágazatban az orvostechnikai eszközökről szóló rendelet). A jog tevőleges és tartózkodási jellegű kötelezettségeket is előír, nem csak megtilt egyes cselekményeket, hanem másokat lehetővé is tesz.[3] E tekintetben megjegyezhető, hogy az EU Charta a „vállalkozás szabadságára" és a „művészet és a tudomány szabadságára" vonatkozó cikkek mellett olyan cikkeket is tartalmaz, amelyek olyan területekkel foglalkoznak, amelyek az MI megbízhatóságának biztosítása szempontjából jelentősebbek, beleértve például az adatvédelmet és a megkülönböztetés mentességet.

Az Európai Unió elsőként alkotott átfogó jogszabályt az MI alkalmazásokra vonatkozóan és ebben a jogszabályban számos etikai felvetés megjelent. A tanulmány vizsgálatát a manipulatív alkalmazásra szűkíti, közelebbről azok miként csoportosíthatók, kezelésük mit vár a jogi kodifikációtól és mindez hogyan jelent meg az európai szabályozás említett elemében.

A témát nem klasszikus etikai módszerekkel vizsgáljuk, az etikát csupán a kérdésfeltevéshez hívjuk segítségül az elsősorban leíró-bemutató módszerű

[2] Az Európai Parlament és Tanács 2024/1689 rendelete: 2024/1689 rendelet a mesterséges intelligenciára vonatkozó harmonizált szabályok megállapításáról, valamint a 300/2008/EK, a 167/2013/EU, a 168/2013/EU, az (EU) 2018/858, az (EU) 2018/1139 és az (EU) 2019/2144 rendelet, továbbá a 2014/90/EU, az (EU) 2016/797 és az (EU) 2020/1828 irányelv módosításáról (a mesterséges intelligenciáról szóló rendelet) 2024. június 13. (a továbbiakban: MI rendelet).

[3] Ld. bővebben: Gerencsér Balázs Szabolcs – Varga Ádám – Bérces Viktor: *Közigazgatási szankciótan*. Budapest, Pázmány Press, 2023.

tanulmányban. Számos leágazó és kapcsolódó terület vizsgálatára a téma összetettsége és a tanulmány terjedelmi okaiból sem tér ki. Így nem vizsgálja pl. a fogyasztóvédelmi vonatkozásokat az energetikai, fenntarthatósági kérdéseket, a munkajogi elemeket, a gyermekek és a jövő generáció jogait a MI manipulatív alkalmazásai tekintetében.

A manipulatív alkalmazások szempontjából a rövid történeti bevezetőt követően az MI fogalmára koncentrálunk. A tanulmány első felének hangsúlyos eleme a manipulatív MI alkalmazások egy lehetséges meghatározása, és a kognitív szabadság megsértésének elemei. A jogalkotási válasz előzményeit tekintjük át, majd az MI rendelet vonatkozó elemeit és azok összefüggéseit vizsgáljuk. A tanulmány zárása az EU -nak az MI rendelet végrehajtása elősegítésére tett egyes intézkedései számbavétele.

1.1. Etika szerepe

Az etika fogalmi meghatározásában Turay azt írja:

> „[a] görög felfogás szerint az ember végzete, illetve sorsának alakulása – vázlatosan és nagy körvonalakban – kiolvasható magából az emberi természetből. Az ige [*'étheó'*] másik jelentése: kifeszülök valami felé, feszítetten törekszem valamire. Ez a jelentés a görög világban arra utal, hogy az emberi lény természetszerűen irányul az életében körvonalazódó vázlatra, arra a tervre, amelyet az istenség »álmodott meg róla«, és ezt akarva-akaratlan meg kell valósítania. A zsidó és a keresztény vallások alapján tájékozódó filozófiák lényegesen módosítják ezt a szemléletet, amennyiben az ember szabadságát hangsúlyozva azt állítják, hogy az embernek szabad döntések sorozatában kell megvalósítania a rá vonatkozó »isteni álmot«."[4]

A globális megatrendeket[5] látva érzékelhető az emberiség útkeresése és értékválsága, amikor az etikai megfontolások súlyvesztése figyelhető meg egy olyan folyamatban, amelyben éppen az etikai vizsgálódásra és megközelítésekre van – szó szerint – életbevágóan szükség.

[4] Turay Alfréd: *Az ember és az erkölcs. Etika*. Szeged, 2000. 5.

[5] Háború, éhínség-túlfogyasztás, nagy mértékű környezetszennyezés, a természeti erőforrások kizsákmányolása, az emberi tevékenységből eredően a fajok tömeges pusztulása, társadalmi igazságtalanságok, stb.

Az „egyes normatív szintek a közösség életének szabályozása érdekében szoros kapcsolatban állnak egymással”,[6] hatnak egymásra. A demokratikusan kialakított jog szorosan kapcsolódik a konszenzusos etikához. A jogpozitivista megközelítés szerint a megfelelő legitimációval rendelkező szuverén parancsai olyan rendszert képeznek, melyek további magyarázatot, erkölcsi vagy vallási megalapozottságot nem igényelnek. Ezzel ellentétben már az ókori szerzők műveiben is felmerült, hogy a jognak önálló, a vallástól és az erkölcstől elkülönülő értékrendje nem lehet: Ulpianus megfogalmazásában a jog a jó és a méltányos művészete.[7] A tanulmánynak nem tárgya, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a jog, az erkölcs és a vallás normarendjei,[8] mi az a történelmi összefüggésrendszer, amely összekapcsolja őket.[9] Ugyanakkor annyit szükségesnek tartunk a vizsgálat szempontjából megjegyezni, hogy a jog évezredek óta a funkcionális, összetartó társadalmak fenntartásának elsődleges módja. Így állapítják meg, kommunikálják és értik meg az emberek, hogy milyen cselekedetek szükségesek, megengedettek és tiltottak a társadalmi szférákban. Jelentős tapasztalat áll rendelkezésre a szabályok kidolgozásában, elfogadásában, érvényesítésében, peres eljárásban és a szabályok fenntartásában. A kodifikációtól[10] várható a MI rendszerek alkalmazása során az a fehér doboz hatás, amely az etikus, biztonságos, humánus működés előfeltétele és garanciája lehet.

Az etikai értékek adják a jogrendszerek erénymagját, és tükrözik a törvény szellemét. A következményeken alapuló héjak körül veszik az ilyen magokat, és meghatározzák a törvény betűjét. A jog és az etika közötti ilyen kapcsolat teszi a jogot természetes megoldássá az ember és az MI értékek összehangolására.[11] Az értékek konszolidálására és időbeli frissítésére szolgáló jogi mechanizmusok segítségével az emberi és a mesterséges intelligencia értékei a technológiák és a környezeti feltételek változásával együtt is összhangban maradhatnak.

> „A megbízható mesterséges intelligencia megvalósítása érdekében nem csak a jognak kell megfelelni, mivel ez a megbízható mesterséges in-

6 Ld. Birher Nándor: A normák kapcsolati rendszerének feltárása a hatékonyabb szabályozási formák kialakítása érdekében. *Polgári Szemle,* 2020/ 4–6. 306–314.

7 Birher Nándor: Jog, erkölcs, vallás. In: Birher Nándor – Homicskó Árpád (szerk.): *Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai*. Budapest, KRE ÁJK, 2019. 9–24.

8 Uo.

9 Ld. bővebben: Birher Nándor: *Értékalapú közigazgatás.* Budapest, L’Harmattan, 2021.

10 Gerencsér Balázs Szabolcs: A kodifikáció munkafázisairól és a kodifikátor kelléktáráról. *Iustum Aequum Salutare,* 2024/4.

11 Uo.

telligencia három alkotóelemének pusztán az egyike.[12] A jogszabályok nem mindig tudják tartani a lépést a technológiai fejleményekkel, időnként előfordulhat, hogy nem felelnek meg az etikai normáknak, vagy bizonyos kérdések kezelésére egyszerűen nem alkalmasak. Ahhoz, hogy az AI-rendszerek megbízhatók legyenek, e rendszereknek etikusaknak is kell lenniük az etikai normákkal való összhang biztosítása révén."[13]

Fennáll ugyanis a veszélye annak, hogy a technológia konstruktív és innovatív nagyívű víziója mögött idővel egy destruktív realizmus árnyképe húzódhat majd meg. A kérdés tehát az, hogy mi jellemzi a manipulatív MI alkalmazásokat?

2. Az MI kiemelt történeti elemei és munka fogalma

2.1. Ideghálózat matematikai megközelítéssel

Bár az MI fogalma az 1950-es években alakult ki, az emberiség régi szándéka, hogy egyes tevékenységeit gépekkel helyettesítse. Arisztotelész Politika című művében automatonnak nevezte ezeket a rabszolgákat helyettesítő berendezéseket. Ötlete nem valósult meg, de Organon (ami görögül szerszámot jelent) című munkájában lefektette a logika és a szillogizmus alapjait, amelyeket később a matematikában és a MI kidolgozásában alkalmaztak. Euklidész a számelméleti algoritmust Elemek című munkájában írta le. Az algoritmus kifejezés a Bagdadban élt perzsa Mohammed Ibn Musa Al-Khvarizmitől (Kr. u. 780–850) származik, aki matematikai, csillagászati és földrajzi tanulmányai mellett zsidó kalendáriumot is szerkesztett. A mai MI-ben a konvolúciós neurális hálózat az agytekervények mintázatát reprodukálja. A 19. század végén olyan élettani, neurológiai és szövettani felfedezések történtek, amelyek utóbb beépültek az MI fogalmaiba, hiszen azok az idegrendszer szerkezeti mintájára alakultak ki.

Az ideghálózat első matematikai megközelítését Warren McCullogh végezte 1943-ban a chicagói egyetem pszihiátriai tanszékén, felismerve, hogy az idegrendszer „mindent vagy semmit" elv alapján működik, így matemati-

[12] A megbízható mesterséges intelligencia három elemből áll: jogszerű, etikus, műszaki és társadalmi szempontból is stabil. Ld. az Európai Bizottság által 2018 júniusában létrehozott mesterséges intelligenciával foglalkozó magas szintű független szakértői csoport megbízható mesterséges intelligenciára vonatkozó etikai Iránymutatása, Európai Bizottság B-1049 Brüsszel, 2019. (15).

[13] Uo. (22)–(23).

kailag modellezhető: ezáltal létrehozható a mesterséges neuron. Az MI hazai meghonosítása Roska Tamás akadémikus nevéhez fűződik, aki az 1980-as években munkatársával, Leon O. Chuával a berkeley-i Kaliforniai Egyetemen kifejlesztette a celluláris neurális számítógépet és az ahhoz kapcsolt chipet. Hámori Józseffel közösen végzett kutatásai a bionikus szemprotézis kifejlesztését tűzték ki célul. A megjelent OpenAI első chat programja forradalmasította a mesterséges intelligenciáról és a számítógépekről, a robotokról alkotott korábbi elképzeléseket. Míg a ChatGPT2-t nem tették publikussá az álhírgeneráló képessége miatt, így többek közt ez a marketingfogás is segített előkészíteni a GPT3-ra épülő ChatGPT sikerét, ami már valós párbeszédre képes az emberrel. Ezen lépések pedig megsokszorozták az etikai kérdések számát. Megalkotása során igazi kommunikációs helyzetekben osztályozták a rendszer első reakcióit, amiket megtanult. Az így okosított rendszer reakcióit ismét osztályozták, és így tovább. A szöveges promptok videóvá alakításának[14] lehetőségével ismét egy fontos mérföldkőhöz értek a fejlesztők. A képi világ által alkotott és a tényleges valóság közti különbség tudatos felismerése sosem volt ekkora kihívás az átlagfogyasztók számára. E rövid kultúrtörténeti bevezető után lássuk, mi maga a mesterséges intelligencia.

2.2. MI fogalom

A mesterséges intelligencia gyorsan fejlődő technológiacsalád, amely az ágazatok és a társadalmi tevékenységek teljes spektrumában gazdasági, környezeti és társadalmi előnyök széles skálájához járul hozzá.[15]

Munkafogalomként az MI egy olyan önálló entitás – gyakran fizikai megjelenési forma nélkül – amely alkotójától részben vagy teljes egészében függetlenül működik, egyfajta 'tudással' (betáplált tudástárral) rendelkezik, amelyet képes nem kizárólag a kódolása által meghatározott módon hasznosítani, valamint képes kommunikálni a külvilággal.

Az MI rendelet 3. cikke szerint

> „'MI-rendszer': gépi alapú rendszer, amelyet különböző autonómiaszinteken történő működésre terveztek, és amely a bevezetését követően alkalmazkodóképességet tanúsíthat, és amely a kapott bemenetből – exp-

[14] https://openai.com/index/sora/

[15] MI rendelet preambulum (4) preambulum.

licit vagy implicit célok érdekében – kikövetkezteti, miként generáljon olyan kimeneteket, mint például előrejelzéseket, tartalmakat, ajánlásokat vagy döntéseket, amelyek befolyásolhatják a fizikai vagy a virtuális környezetet."

Az Európai Uniós szabályozási ív kezdetén iránymutató fogalom meghatározásként tekinteték az Európai Bizottság MI-val foglalkozó szakértői csoportja meghatározását:[16] MI fogalom intelligens viselkedésre utaló rendszereket takar, amelyek konkrét célok eléréséhez elemzik a környezetüket és –bizonyos mértékű autonómiával – intézkedéseket hajtanak végre.

Az MI intelligens viselkedése azt jelenti, hogy olyan kérdésekre is választ formál, amikre közvetlenül, konkrétan és célzottan eredetileg nem készítették fel. Az MI-alapú rendszerek lehetnek tisztán szoftveralapúak, a virtuális világban fellépve (pl. digitális asszisztens, képelemző szoftver, keresők, beszéd- és arcfelismerő rendszerek), vagy beágyazódhatnak hardvereszközökbe (pl. fejlett androidok, önvezető autók, drónok, egyéb alkalmazások).[17]

Felmerül, hogy a megbízható mesterséges intelligencia vajon milyen kell legyen?

Az Európai Bizottság által 2018 júniusában létrehozott mesterséges intelligenciával foglalkozó magas szintű független szakértői csoport megbízható mesterséges intelligenciára vonatkozó etikai iránymutatása három elem köré csoportosította a hosszas szakértői konzultáció eredményeit. A rendszer életciklusának egésze során 1. jogszerűnek kell lennie, vagyis meg kell felelnie a hatályos törvényeknek és rendelkezéseknek; 2. etikusnak kell lennie, vagyis biztosítania kell az etikai elveknek és értékeknek való megfelelést; valamint 3. műszaki és társadalmi szempontból is stabilnak kell lennie, mivel az AI-rendszerek még jó szándék esetén, akaratlanul is okozhatnak kárt.[18]

A mesterséges intelligencia etikája az alkalmazott etika olyan részterülete, amely a mesterséges intelligencia kifejlesztéséből, elterjesztéséből és használatából eredő etikai kérdéseket helyezi a középpontba. Kérdése annak meghatározása, hogy a mesterséges intelligencia hogyan segítheti elő az egyének jó életét vagy vethet fel azzal kapcsolatos aggályokat, akár az életszínvonalról vagy a

[16] A közös európai adattér kialakítása felé COM(2018) 237, 2018.4.25.

[17] Ld. *Hogyan alakítsuk jól a jövőt? – a mesterséges intelligencia és alapvető jogok.* Az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége, 2021. 3.

[18] Az Európai Bizottság által 2018 júniusában létrehozott mesterséges intelligenciával foglalkozó magas szintű független szakértői csoport megbízható mesterséges intelligenciára vonatkozó etikai Iránymutatása, Európai Bizottság B-1049 Brüsszel, 2019. (15).

demokratikus társadalmakhoz szükséges emberi autonómiáról és szabadságról van szó.[19]

A technikai haladás árjával együtt érkezett az a folyamatos digitális zajhatás – a MI manipulatív alkalmazásaival –, amely mind a közösségek kohéziója, mind az egyén belső világa szempontjából jelentős hatású lehet.[20] A nagy „játékok" színes és végeláthatatlan nagy játékboltja a technikai forradalom után az internet lett. A további fejlesztések és az átlagfogyasztók számára az egyre szélesedő hozzáférés a nagy játékboltot egy vidámparkká varázsolta, a jegy olcsónak tűnik, bár figyelmünkkel és időnkkel fizetünk.

3. Manipulatív MI alkalmazások egy lehetséges meghatározása

A mesterséges intelligencián alapuló viselkedési befolyásolásra szolgáló új digitális és online szociotechnikai rendszerek, például a közösségi média, a mikrotargetáló hirdetések és a személyre szabott keresési algoritmusok növekvő elterjedése új módszereket hozott létre a felhasználókkal való kapcsolattartásra, adataik gyűjtésére és viselkedésük potenciális befolyásolására. Ezek a technológiák és technikák azonban aggályokat is felvetettek a manipuláció lehetőségével kapcsolatban, mivel példátlan lehetőségeket kínálnak az egyének széles körű és finomabb (pontosabb tárgy és személy szerinti), automatizáltabb (egyben gyorsabb) és elterjedtebb célzására és befolyásolására, mint valaha.

Kiindulásnak tekintjük Marcello Ienca álláspontját, aki a szakirodalom egyik példájában az MI alkalmazási manipuláció leírására az alábbi négy fő követelményen alapuló leírást adja: szándékosság, az eredmény aszimmetriája, az átláthatóság hiánya és az autonómia megsértése.[21] Eszerint bár a manipuláció nem új jelenség, bizonyos digitális technológiák elterjedtsége, automatizmusa és átláthatatlansága új típusú manipulációt vethet fel, amelyet 'digitális manipulációnak' neveznek. Ide sorol Ienca minden olyan befolyást, amelyet a digitális technológia használatával gyakorolnak, és amelyet szándékosan úgy terveztek, hogy megkerülje az értelmet, és az adatfeldolgozó (vagy az abból hasznot húzó harmadik fél) és az érintett közötti eredmény-aszimmetriát hozzon létre. A

[19] Uo. (32).

[20] Robert Sarah – Nicolas Diat: *Esteledik, a nap már lemenőben – Robert Sarah bíborossal Nicolas Diat beszélget*. Budapest, Szent István Társulat, 2019. 381.

[21] Marcello Ienca: On Artificial Intelligence and Manipulation. *Topoi,* Vol. 42., (2023) 833–842. https://doi.org/10.1007/s11245-023-09940-3

pszichológia, a szociológia és a számítástechnika tapasztalataira támaszkodva azonosítja azokat a kulcsfontosságú tényezőket, amelyek a manipulációt hatékonyabbá vagy kevésbé hatékonnyá tehetik, és rávilágít kutatásában ezeknek a technológiáknak az egyénekre és a társadalomra gyakorolt potenciális kockázataira és előnyeire. A mesterséges intelligencián és a kapcsolódó digitális technológiákon keresztül történő manipuláció minőségileg nem különbözik a fizikai világban az ember-ember interakció révén történő manipulációtól. Néhány funkcionális jellemző azonban potenciálisan valószínűbbé teszi az alany kognitív védekezésének elkerülését. Következtetése szerint ez növelheti a manipuláció valószínűségét és súlyosságát. Ezenkívül sértheti a szabadság vagy jogosultság néhány alapvető elvét, amelyek az ember agy- és elmetartományával kapcsolatosak, ezért neurojogoknak vagy idegi jogoknak is nevezik.[22]

Az ókori Rómában a *manipulus* egy körülbelül 60–120 katonából álló katonai egység volt, amelyet a római légiókban alkalmaztak. Az így kapott *manipulare* igét arra használták, hogy leírja egy parancsnok cselekedeteit, aki irányította vagy irányította ezeket a katonákat, mai értelmében a 18. század közepén jelent meg a modern európai nyelvekben.[23] Erkölcsi és politikai filozófia[24] összefüggésében a manipulációt a megtévesztéssel, kényszerítéssel vagy kizsákmányolással járó befolyásolás vagy ellenőrzés egyik formájaként értelmezték, ezért erkölcsileg megvetendőnek tartották.[25]

---

[22] A hétköznapi nyelvben a „manipuláció" szó arra utal, hogy valakit vagy valamit fondorlatosan befolyásolnak vagy irányítanak, gyakran megtévesztés vagy előnyszerzés szándékával. A kifejezés a latin *manipulare* szóból származik, jelentése: kezelni.

[23] A francia és angol nyelvben a szót a következő értelemben használták kezdetben: kezelni, irányítani, (illetve egyfajta érc ásási módszer leírásaként is használták).

[24] Az ókori görög filozófiában, különösen Platón munkájában, a manipulációt gyakran társították a „szofisztika" fogalmához, amely okos vagy megtévesztő érvek használatára utalt mások meggyőzésére. Míg Arisztotelész osztotta Platón kritikáját a szofisztikáról, a retorikával kapcsolatos munkája új fogalmi eszközöket is biztosított a manipulatív retorika lehetővé tételéhez. Egyes kutatások szerint Arisztotelész aktívan részt vett a manipulatív retorika tanításában, és felvázolta a rezsim megőrzésének stratégiáját diákjai számára. A felvilágosodás korában olyan filozófusok, mint Immanuel Kant és Jean-Jacques Rousseau foglalkoztak a hatalom és a kényszer használatával a politikában, valamint azzal, hogy az egyéneket hogyan manipulálhatják a hatalmon lévők. A gyakorlati ész kritikájában (1788) Kant közismerten amellett érvelt, hogy az egyéneket önmagukban vett célokként kell kezelni, és nem csupán egy cél elérésének eszközeként. Ezért, ha a manipuláció magában foglalja valakinek a fondorlatos módon történő befolyásolását vagy irányítását azzal a megtévesztő szándékkal, hogy előnyhöz jusson, akkor ez magában foglalja a manipulált személy kezelését egy cél elérésének eszközeként. Bár radikálisan eltérő filozófiai premisszáktól indult el, Rousseau a The Social Contract (1762) című művében hangsúlyozta a népszuverenitás fontosságát és a társadalmi szerződés szükségességét, hogy megvédje az egyéneket a manipulációtól és a kizsákmányolástól.

[25] A 20. században olyan filozófusok, mint Hannah Arendt és Michel Foucault kifejezetten politikai fókusszal vizsgálták a hatalom, a tudás és a manipuláció közötti kapcsolatot. Arendt

A jelenlegi pszichológiai szakirodalomban a manipulációt jelentős problémának tekintik az interperszonális kapcsolatokban, különösen azokban az esetekben, amikor az egyik személy megpróbálja irányítani vagy kihasználni a másikat. A manipuláció gyakran hatalmi egyensúlytalanságokkal jár, és számos negatív eredményhez vezethet, beleértve az önbecsülés csökkenését, a társadalmi elszigeteltséget, valamint a szorongást vagy a depressziót.[26] A manipuláció interperszonális kizsákmányolás formájában, mint társadalmi manipuláció is megjelenhet. A manipulációt gyakran az erkölcsi kudarc egyik formájaként írják le, amelyet a manipulátor a manipuláltak költségén hajt végre. Még a pszichológiai szakirodalomban is, annak ellenére, hogy programszerű kísérletek történtek arra, hogy értékmentes és nem ítélkező álláspontot képviseljenek a személyiségzavarokkal kapcsolatos pszichológiai vonásokról, a manipulációt gyakran erkölcsileg megvetendő cselekedetnek nevezik, és nem csupán bizonyos rendellenességek tünetének. Ebben a hagyományban a manipuláció etikailag helytelennek minősül, mert magában foglalja valaki viselkedésének vagy meggyőződésének átláthatatlan módon történő befolyásolását, amely (i) aláássa autonómiáját, szabadságát vagy méltóságát, (ii) elősegíti a manipulátor személyes nyereségét a manipulált kárára, és (iii) közvetlen vagy közvetett kárt okozhat a manipuláltaknak.[27]

A technológiai manipulációval kapcsolatos etikai aggályok a technológia fejlődésével párhuzamosan alakultak ki, a reklám etikájáról szóló régebbi vitáktól a mesterséges intelligencia etikájáról szóló újabb vitákig.

> „A digitális forradalom szabadabbá tehet bennünket, de akkor biztosan nem, ha – a ma ismert kifejezéssel – visszhangkamrákba *(echo chamber)* zár be. Ilyenkor azt kockáztatjuk, hogy ahelyett, hogy növelnénk a tájékoztatás pluralizmusát, beleveszünk egy névtelen mocsárba, a piac vagy a hatalom érdekeinek engedelmeskedve."[28]

azzal érvelt, hogy a totalitárius rendszerek a nyelv és a propaganda manipulációjára támaszkodtak az ellenőrzés fenntartása érdekében, míg Foucault azt vizsgálta, hogy a fegyelmi intézmények, például a börtönök és a kórházak hogyan használhatók fel az egyének manipulálására és hatalmuk gyakorlására. Ld. bővebben: Ienca (2023) i. m. 2.

26 Uo.

27 Uo.

28 Message of his Holiness Pope Francis for the 58th World Day of Social Communications Artificial Intelligence and the Wisdom of the Heart: Towards a Fully Human Communication.

A kritikusok gyakran azzal érveltek, hogy a reklám sokszor megtévesztő, manipulatív és kizsákmányoló, és sérti az autonómia, az őszinteség és a személyek tiszteletének elveit. John Kenneth Galbraith közgazdász a reklámot „a fogyasztói vágy manipulációjának" nevezte, és a reklám célpontját ahhoz hasonlította, hogy „démonok támadják meg, amelyek néha selyemingek, néha konyhai eszközök, [stb. …] iránti szenvedélyt csepegtetnek belé."[29] Idővel a reklámetikai kódexek is kialakultak az alapvető reklámetikai elvek, melyek megsértését ma már a jog eszközeivel szankcionálják.

A szakirodalom különbséget tesz a manipulatív és a meggyőző viselkedési befolyás között.[30]

Sok filozófus, köztük Platón és Arisztotelész, úgy vélte, hogy a retorika és a meggyőzés jó vagy rosszra használható, a beszélő szándékától és jellemétől függően. Számos kortárs szociálpszichológus, például Robert Cialdini és Cass Sustein, azzal érveltek, hogy a manipuláció magában foglalja a kognitív torzítások és heurisztikák kihasználását az emberek döntéseinek befolyásolására a tudtuk vagy beleegyezésük nélkül. Azt sugallják, hogy a meggyőzés magában foglalja az átlátható kommunikációt és az egyén értelmére és érdekeire való hivatkozást.

Ienca nyomán rámutatunk Cialdini[31] vizsgálatára, aki szerint az egyének manipulálhatók a kognitív torzítások és heurisztikák kihasználásával. Munkája számos olyan taktikát azonosított a marketingben és a reklámban, mint például a társadalmi bizonyíték, a tekintély és a szűkösség, amelyek felhasználhatók a viselkedés és a döntéshozatal befolyásolására az egyén tudta vagy beleegyezése nélkül.

Ienca azt állítja, hogy egy bizonyos viselkedési befolyást manipulatívnak kell tekinteni, ha a szándékosság, az eredmény aszimmetriája, átláthatóság hiánya és az autonómia megsértése együttes előfordulását mutatja.

---

29 Ld. bővebben: John Kenneth Galbraith: *The afuent society*. New York, Houghton Mifin, 1958.

30 Az ókori görög filozófiában a „manipuláció" és a „meggyőzés" kifejezéseket gyakran használták a mások feletti befolyás vagy ellenőrzés különböző formáinak leírására. A szofistákat gyakran vádolták manipulációval, hogy vitákat nyerjenek és befolyást szerezzenek mások felett. Ezzel szemben a meggyőzést etikusabb és legitimebb befolyásolási formának tekintették, amely magában foglalja az igaz és tisztességes érvek bemutatását, amelyek célja mások meggyőzése az értelem, nem pedig a megtévesztés. Arisztotelész retorikája szerint a meggyőzés három bizonyítási módon alapult: logosz (logikai érvek használata), ethosz (a beszélő hitelessége és tekintélye) és pátosz (az érv érzelmi vonzereje). Ld. bővebben: Ienca (2023) i. m. 1–10.

31 Robert B. Cialdini – Lloyd James et al.: *Infuence: science and practice*. Tucson, University of Arizona Press, 1984.

3.1. Adatgyűjtés – szándékosság, valamint az átláthatóság hiánya

A digitális technológiákon alapuló társadalmi-technikai trendek közül, a manipuláció lehetősége szerint kiemeljük a következőket: közösségi média platformok, mikrocélzásos hirdetések, személyre szabott keresési algoritmusok és *deepfake* technológiák. Ezek alkalmazása során megvalósuló manipuláció előfeltétele a közösségi média felületek egyik főtevékenysége, a nem titkolt adatgyűjtés. Ezek a szolgáltatások pénzügyi értelemben ingyenesek, de az adatainkkal (valamint időnkkel, figyelmünkkel) fizetünk a használatért."[32] (Mindezt egy olyan fogyasztásra és a fogyasztói érdekek kielégítésére épülő környezetben, ahol az adat már értékesebb, mint az olaj.)

A fenti jelenséget vizsgálva az emberi cselekvés etikai vonatkozásait vizsgáljuk, valamint megjelenését az MI rendelet-ben.

Vajon helyes-e, megengedhető-e erkölcsi, etikai szempontból a média-fogyasztó egyénektől közvetlen beleegyezésük hiányában vagy annak egy gyengébb formája, esetleg a beleegyezésre ráutaló magatartásuk esetén, hogy a technológiai cégek adatokat gyűjtsenek és közben új igényeket indukáljanak? A szóban forgó platformok napjaink új digitális közösségi terei, akár nevezhetjük piactérnek vagy virtuális valóságnak is. Azonban nem csupán az emberek átmeneti lekötésére, illetve vásárlási szokásaik megváltoztatására alkalmas, hanem szórakoztatóipari ágensként is virágzik, sőt a platform további funkciója a szervezés és az emberek kontrollálásának új eszköze.[33] Általánosan feltételezhető, hogy a legtöbb közösségi média használó bízik abban, hogy személyes adatai, levelezései és egyéb hozzá fűződő akár érzékeny adatai (tehát az általa generált adatok) biztonságban vannak az adott cég szerverein. A bizalom többé-kevésbé töretlennek mondható annak ellenére, hogy 2018-ban kitört Cambridge Analityca botrány rámutatott, hogy a Facebook *felhasználási feltételek elfogadása* gomb megnyomása nem jelenti, hogy adataink valóban biztonságban is vannak.

A nyers adatokon túl a *Big Data* jelenséggel a jogalkotók egy új, még soha nem látott problémahalmazzal találják szembe magukat. Az emberekről gyűjtött adatokat felhasználva képesek egyes cégcsoportok profitra szert tenni, mellyel párhuzamosan egyre nagyobb – akár politikai – befolyással is rendelkeznek a fogyasztóik felett.

---

[32] Bernáth László: Etika előadás – A mesterséges intelligencia alkalmazásai. PPKE ITK, 2023.10.20.

[33] Ződi Zsolt: Algoritmus menedzsment a platformmunka világában. *Állam- és Jogtudomány,* 2022/1. 89–108. https://doi.org/10.51783/ajt.2022.1.05

A szándékosság és az átláthatóság hiánya a fent leírt adatgyűjtési tevékenységben tetten érhető. A manipuláció természeténél fogva nem átlátható, mivel a befolyásolás olyan formáját foglalja magában, amely általában rejtett és nehezen észlelhető az áldozat számára. Az eredmény aszimmetriája és az autonómia megsértése vonatkozásában a hatalom fogalmát vizsgáljuk a mesterséges intelligencia egyes alkalmazásainál.

3.2. Hatalomgyakorlás az eredmény aszimmetriája, az egyéni autonómia megsértése

Az alábbiakban áttekintjük a hatalomgyakorlás új módjainak jellemzőit, a klasszikus hatalomgyakorláshoz viszonyítva. A politika a hatalom megszerzésének és megtartásának módszere, melynek alkalmazásával az emberek egy adott köre együttesen fennmarad az időben és a térben. A hatalmat a mesterséges intelligenciához hasonlóan meglehetősen nehéz definiálni. A hatalom tartalma és fogalmának kerete függ az adott hatalom gyakorlójától és attól, aki felett gyakorolja. Például az államhatalom azt a főhatalmat jelöli, amely egy meghatározott területen, meghatározott népesség fölött tényleges és kizárólagos hatalmat gyakorol. Ahogy Balogh Arthur is írja a *Magyar közjog* című munkában, az „Az államhatalom(főhatalom) az állami legfőbb akarat érvényesülése."[34] Azonban, hogy a hatalom gyakorlati dimenzióját is szemléltessük Robert Dahl megfogalmazása helyénvaló, amely szerint „A-nak annyiban van hatalma B felett, amennyiben rá tudja venni (megvan a képessége) B-t arra, hogy megtegyen olyasmit, amit egyébként nem tenne meg."[35]

Alapvető paradigma, hogy erőszak alkalmazására kizárólag az államnak van olyan legitim felhatalmazása,[36] amely alapján az erőszakmonopólium eszközével élve betartatja saját törvényeit. Az állam azért alkalmazhat erőszakot, „mert a társadalom másként nem maradhat fenn [...]",[37] ez az államhatalom megtartásának is az eszköze. Azonban a digitalizált világban, amikor a mindennapjaink

[34] Balogh Arthur: *Magyar közjog.* (Tudományos zsebkönyvtár 133.) Pozsony, Stampfel Károly, 1903. 18.

[35] Robert Dahl*:* The Concept of Power. *Behavioral Science,* Vol. 2., No. 3. (1957) 201–215. https://doi.org/10.1002/bs.3830020303 .

[36] Ld. még: Patyi András – Varga Zs. András: *Általános közigazgatási jog.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2012.

[37] David Hume: Az eredeti szerződésről. In: *Hume összes esszéi II.* Budapest, Atlantisz, 1994. 241.

szervesen az internethez vannak kapcsolva a különféle programok, eszközök (IoT)[38] és közösségi média által, az ezeket fejlesztő cégek új szerepbe kerülnek. Míg az államok kezében az erőszak különböző – fizikailag megjelenő – formái állnak rendelkezésre, hogy hatalmukat gyakorolják, addig a multinacionális technológiai cégek a kódok felhasználásával teszik ugyanezt. Ebből adódóan ezek gyártói a saját 'törvényeiket' a saját hatalmi eszközeikkel képesek 'végrehajtani'. A kódok által működtetett algoritmusok a saját szabályaik szerint generálnak keresési találatokat, megfelelő indokolás nélkül hajtanak végre letiltásokat, képesek a fogyasztót manipulálni, *szűrőbuborékokba* zárni.[39]

A közösségi médiabeli közbeszéd narratíva alkotásakor nem az objektív vagy objektivizált valósághoz rendeli saját narratíváját, hanem a narratívához rendeli a valóságot. A digitális világban a (látszat) valóságról már nem véleményeket kreálnak, hanem saját tényeket, vagy tényként kezelt látszat tényeket.

A manipuláció tehát olyan viselkedést foglal magában, amely pozitív kimenetelű a manipulátor számára (pl. személyes haszon) és negatív kimenetelű a manipulált számára (pl. fizikai vagy pszichológiai sérülés, olyan cselekedetek végrehajtása, amelyek nem szolgálják az áldozat legjobb érdekeit). A manipuláció után a manipulátor jobban, míg a manipulált rosszabbul járhat. A gyűjtött adatok tehát az azzal rendelkezőt sajátos hatalommal ruházza fel, ami előidézi egyrészt az eredmény aszimmetriáját, másrészt az autonómia megsértését.

4. A kognitív szabadság megsértése

Nem átlátható jellege miatt a manipuláció magában foglalja a manipulált egyén vagy csoport személyes autonómiájának megsértését, mivel a szabad és kompetens döntések meghozatalának képessége csökken vagy akár meg is szűnik. A manipulációt a másik személy autonómiája és önrendelkezése tiszteletben tartásának hiánya jellemzi, és alapvető emberi jogaik megsértésének tekinthető. (Ezzel szemben a befolyásolás más formái tiszteletben tarthatják és fenntarthatják a másik személy autonómiáját, lehetővé téve számára, hogy saját döntéseket hozzon a neki bemutatott információk és érvek alapján.) A személyes autonómia

[38] Az IoT (Internet of Things) a dolgok internete koncepció szerint különböző elektronikus eszközök képesek adatokat gyűjteni és továbbítani, összekapcsolódnak az interneten keresztül, és így intelligens módon kommunikálnak egymással és az emberekkel. (pl. okosotthonokban, a közlekedésben, az iparban, az egészségügyben, a mezőgazdaságban, a kiskereskedelemben és a kormányzatban).

[39] Gálik Mihály: Visszhangkamrák és szűrőbuborékok. A hírfogyasztásról szóló vita a digitális hálózati média-ökoszisztéma világában. *Médiakutató,* 2020/1. 31.

megsértése nem csak a manipulatív magatartásra jellemző, hanem elsősorban a kényszerre jellemző. Ezért tisztázni kell, hogy a személyes autonómia megsértésének milyen formája jellemző a manipulációra, szemben a kényszerítéssel.

Ienca vizsgálata szerint a *kognitív szabadság fogalma* viszonylag új vitaterület a filozófiában és az etikában, amely a saját tudat és mentális folyamatok ellenőrzésének szabadságával foglalkozik. [40] E koncepció szerint az egyéneknek joguk van hozzáférni és irányítani saját gondolataikat, érzelmeiket és észleléseiket, mások beavatkozásától vagy kényszerétől mentesen. A kognitív szabadság támogatói azzal érveltek, hogy a kognitív szabadság az egyéni autonómia és az emberi méltóság alapvető eleme, és számos más szabadság, például a szólásszabadság és a véleménynyilvánítás szabadságának szükséges előfeltétele. Azzal érvelnek, hogy az idegtudomány és a kapcsolódó technológiák fejlődése nagymértékben növelheti a kognitív szabadságot azáltal, hogy lehetővé teszi az egyének számára, hogy nagyobb ellenőrzést szerezzenek saját mentális folyamataik felett, és leküzdjék a kognitív akadályokat, például a mentális betegségeket vagy a kognitív fogyatékosságokat. Ugyanakkor azt is megjegyezték, hogy ugyanezek a technológiák felhasználhatók az egyének manipulálására vagy kényszerítésére, potenciálisan megsértve kognitív szabadságukat és autonómiájukat. A legújabb munkák kiemelték, hogy a kognitív szabadság fogalma hasznos eszköz nemcsak az agyba közvetlenül beavatkozó technológiák (úgynevezett neurotechnológiák), hanem az olyan technológiák erkölcsi valenciájának vizsgálatára is, amelyek nem férnek hozzá közvetlenül az alany agyához, de lehetővé teszik az alany érzékszervi és viselkedési képességeivel való kölcsönhatást.[41] Ienca szerint az őszinte és átlátható kommunikáción alapuló meggyőzés összhangban lehet a kognitív szabadsággal, mivel lehetővé teszi az egyének számára, hogy pontos információk és érvelés alapján tájékozott döntéseket hozzanak.

A szakirodalom meghatározta az *aracionális befolyás* fogalmát, amely olyan típusú befolyás, amely nem explicit vagy racionális érvekre támaszkodik, hanem a meggyőzés finomabb és közvetettebb eszközeire. Ellentétben áll a racionális befolyással, azaz az explicit és racionális érveken alapuló befolyással.[42]

---

40 Ld. bővebben: Ienca (2023) i. m. 1–10.

41 Marcello Ienca – Gianclaudio Malgieri: Mental data protection and the GDPR. Journal of Law and the Biosciences, Vol. 9., No. 1. (2022) https://doi.org/10.1093/jlb/lsac006.

42 David Birks – Thomas Douglas (szerk.): *Treatment for Crime: Philosophical Essays on Neurointerventions in Criminal Justice*. Engaging Philosophy.Oxford, 2018. (online kiadás: Oxford Academic, 22 Nov. 2018.) https://doi.org/10.1093/oso/9780198758617.001.0001.

Érvényesül egyfajta áttetsző hatás, amely megkerülheti az értelmet, ezáltal tudás és akarat nélkül irányíthat döntéseket.

A manipulált *felhasználó értelmi tudatossága megkerülésével* nyeri el a manipulátor az aszimmetriában megjelenő hatalmát, illetve gazdasági haszonná váltható lépéselőnyét. A manipuláció beavatkozik a személyes autonómia egyik alapvető tartományába, a kognitív szabadságba. Egy másik szakirodalmi forrás – ahogy erre Ienca rámutat – ezt nevezi *rejtett befolyásolás*nak.[43]

A manipulatív alkalmazások fenti jellemzése után vizsgálatunk arra irányul, hogy az etikai szempontok miként nyernek megfogalmazást az Európai Unió mesterséges intelligencia rendeletében és az azt megelőző jogalkotási folyamatok során.

5. Jogalkotási előzmények az EU-ban

A digitális egységes piaci stratégia félidős felülvizsgálatát követően az Európai Tanács megállapította, hogy az EU-nak gyorsan kell cselekednie a kialakulóban lévő új trendeknek való megfelelés érdekében, például a mesterséges intelligencia területén és egyúttal az adatvédelem, a digitális jogok és az etikai normák magas szintű tiszteletben tartásával, valamint felkérte a Bizottságot, hogy terjesszen elő javaslatot a mesterséges intelligencia európai megközelítésére vonatkozóan.[44] A szabályozási folyamatban, különösen az etikai kérdések feltárásában kulcsszerepet játszik *A tudomány és az új technológiák etikai kérdéseit vizsgáló európai csoport (European Group on Ethics in Science and New Technologies)* (a továbbiakban: EGE), amelynek feladata, hogy a Bizottság felkérésére vagy saját kezdeményezésére független tanácsokat adjon.[45] Az EGE ennek során egyrészt azonosítja, meghatározza és megvizsgálja a tudományos és technológiai fejlődés következtében felmerülő etikai kérdéseket; másrészt az uniós szakpolitikák vagy jogszabályok kidolgozása, végrehajtása és nyomon követése szempontjából kritikus jelentőségű iránymutatást ad vélemények és nyilatkozatok formájában ismertetett elemzésekkel és ajánlásokkal, amelyek az

[43] Daniel Susser – Beate Roessler – Helen Nissenbaum:.. Technology, autonomy, and manipulation. *Internet Policy Review,* Vol. 8., No. 2. (2019) https://doi.org/10.14763/2019.2.1410

[44] Az Európai Tanács ülése, Következtetések, 2017.10.19. https://tinyurl.com/4swbzxhw

[45] Független horizontális tanácsadást kell nyújtania a Bizottság számára valamennyi olyan uniós szakpolitikával és jogszabállyal kapcsolatban, amelyek esetében az etikai, társadalmi és alapjogi szempontok közös metszetet alkotnak a tudomány és az új technológiák fejlődésével.

etikus uniós politikai döntéshozatal előmozdítására irányulnak, összhangban az Európai Unió Alapjogi Chartájával.

A közös európai adattér kialakításáról szóló bizottsági közlemény (2018) meghatározta a MI-ra vonatkozó európai kezdeményezést, amelynek célja volt többek között az EU technológiai és ipari kapacitásainak megerősítése mellett többek között a megfelelő etikai és jogi keret biztosítása az Unió értékeire alapozva és az EU alapjogi chartájával összhangban. Az európai digitális évtized víziója szerint „a digitális világnak az európai értékeken kell alapulnia, […] Európa digitális évtizedében mindenki rendelkezik a mindennapi technológia használatához szükséges készségekkel."[46] Az európai MI stratégia[47] célja, hogy az EU-t a MI világszínvonalú központjává tegye, és biztosítsa, hogy a MI emberközpontú és megbízható legyen. A közös európai adattér kialakításáról szóló bizottsági közlemény külön pontot (3.3.) szentelt az etikai és jogi vonatkozásoknak. Eszerint az EU erős és kiegyensúlyozott szabályozási keretre tud építeni, ami világszinten referenciaként szolgálhat egy fenntartható megközelítésmód kialakításához. Az Unió magas szintű követelményeket alkalmaz a biztonság és termékfelelősség vonatkozásában.[48] 2019 áprilisában iránymutatást tett közzé a megbízható mesterséges intelligenciáról. A fenti folyamat eredményeként a Bizottság közleményben foglalta össze a magas szintű szakértői csoport iránymutatásában megfogalmazott hét követelményt: az emberi cselekvőképesség és emberi felügyelet; műszaki stabilitás és biztonság; az adatvédelem és adatkezelés; az átláthatóság; a sokféleség, megkülönböztetésmentesség és méltányosság; a társadalmi és környezeti jólét; valamint az elszámoltathatóság alapvető elveit.

A társadalmi konzultáció kialakítására, 2020-ban „Fehér könyv a mesterséges intelligenciáról: a kiválóság és a bizalom európai megközelítése" címmel[49] adta ki az uniós párbeszéd elindításához javaslatát az Európai Bizottság.[50] Ennek oka, hogy a jogszabályi téren megvalósuló fejlődés alapvetően logikai következtetéseken alapul és nem feltétlen tükrözi mindig a társadalmi konszen-

46 https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/europes-digital-decade

47 Az Európai Bizottsági közleménye a közös európai adattér kialakítása felé COM(2018) 237 final, Brüsszel, 2018.04.25. https://tinyurl.com/mpkszwpt

48 Uo.

49 A fehér könyvet kísérő jelentés elemzi a releváns jogi keretet. Azonosítja e keret alkalmazásának bizonytalanságait, tekintettel az MI-rendszerekből és más digitális technológiákból adódó speciális kockázatokra.

50 Fehér könyv a mesterséges intelligenciáról: a kiválóság és a bizalom európai megközelítése, COM/2020/65 final/2. https://tinyurl.com/bdfaj5me

zust.[51] Ezzel párhuzamosan az EU szorosan közreműködött az OECD mesterséges intelligenciára vonatkozó etikai alapelveinek kidolgozásában.[52] A G20-ak ezt követően a kereskedelemről és a digitális gazdaságról szóló, 2019. júniusi miniszteri nyilatkozatukban jóváhagyták ezeket az elveket. 2020-ban még nem volt közös európai szabályozási keret.

Az OECD jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a hatályos termékbiztonsági jogszabályok a biztonság kibővített koncepcióját támogatták, amely a termék használatának megfelelően az abból eredő valamennyi kockázattal szemben védelmet nyújt. A jogbiztonság növelése érdekében azonban az újonnan megjelenő digitális technológiák új kockázatait kifejezetten lefedő rendelkezéseket is be lehet vezetni. A fehér könyv szerint ezek jellemzői megkérdőjelezhetik a felelősségi keretek egyes összetevőit, és csökkenthetik azok hatékonyságát.

Mindeközben több tagállam már megvizsgálta, hogy nemzeti jogában milyen lehetőségek vannak a MI jelentette kihívások kezelésére,[53] a nemzeti jogban való eltérő szabályozási megjelenés az egységes piac széttagolódásának kockázatát vetette fel. A divergáló nemzeti szabályok minden valószínűség szerint akadályoznák azon vállalkozások tevékenységét, amelyek MI-rendszereket kívánnak értékesíteni és működtetni az egységes piacon. A Bizottság arra a következtetésre jutott, hogy – a meglévő jogszabályok esetleges kiigazításán túl – szükség lehet egy kifejezetten a MI-ra vonatkozó új jogszabályra is annak érdekében, hogy az uniós jogi keret megfeleljen a jelenlegi és várható technológiai és kereskedelmi fejleményeknek.

Az új szabályozási keretnek hatékonynak kell lennie a célkitűzések elérésében, ugyanakkor nem lehet túlzottan előíró jellegű sem, így az egyensúly megteremtése érdekében a Bizottság úgy vélte, hogy kockázatalapú megközelítést kell követnie.

6. Az MI rendelet egyes etikai elemei előkészítéséről

Az EU digitális stratégiájának részeként szabályozza a mesterséges intelligencia használatát, hogy jobb feltételeket biztosítson az innovatív technológia fejlesz-

[51] Hárs András: Szabályozás hálójában – a mesterséges intelligencia és emberi jogok. *NKE Kormányzás és Tudomány BLOG,* 2022.11.30. https://tinyurl.com/dn5pxxfw

[52] https://www.oecd.org/going-digital/ai/principles/

[53] Pl. Német *Adatetikai Bizottság* (*Data Ethics Commission)* kezdte meg munkáját 2018-ban, amely a kockázatalapú szabályozási rendszer kialakítását szorgalmazta.

téséhez és használatához. Az Európai Parlament vonatkozó jogalkotási állásfoglalásában (2020)[54] azt kérte, hogy a Bizottság hozza létre a MI fejlesztésére, bevezetésére és használatára vonatkozó etikai elvek jogi keretét, a robotika és a kapcsolódó technológiák Unión belüli használatának alapját.

Minden tagállamnak ki kell jelölnie egy nemzeti felügyeleti hatóságot, amely felelős annak biztosításáért, értékeléséért és felügyeletéért. A magas kockázatú MI, robotika és kapcsolódó technológiák fejlesztése, bevezetése és használata megfeleljen az MI-re vonatkozó uniós szabályozási keretnek, felelős továbbá a nézőpontok cseréjének lehetővé tételéért, együttműködésben az érintett érdekelt felekkel és a civil társadalommal. A nemzeti felügyeleti hatóságoknak együtt kell működniük egymással, melyet az Európai Bizottság koordinál a következő alapelvekre figyelemmel. Az MI emberközpontú legyen, tehát ember alkotta és ember által irányított legyen. Szerepet kap a kötelező megfelelőségi értékelése, a biztonság, átláthatóság és elszámoltathatóság, az elfogultság elleni biztosítékok, a jogorvoslathoz való jog; a társadalmi felelősségvállalás, a környezeti szempontból fenntartható mesterséges intelligencia, a magánélet tiszteletben tartása, a mesterséges intelligenciával kapcsolatos jó kormányzás, az intézményi ellenőrzés. A második jogalkotási állásfoglalásában (2021) az Európai Parlament felszólított a nagy kockázatot jelentő MI-val működő rendszerek üzemeltetői polgári jogi felelősségre vonási rendszer bevezetésére és azok harmonizálására. Elfogadott egy sor ajánlást a szellemi tulajdonjogok és a büntetőjog terén és a MI-val kapcsolatos közös uniós megközelítést szorgalmazta az oktatás, a kultúra és az audiovizuális területek, valamint a mesterséges intelligencia polgári és katonai felhasználása területén.

Az Európai Bizottság javaslatot terjesztett elő 2021 áprilisában az MI rendszerek konkrét felhasználására és a kapcsolódó kockázatokra vonatkozó uniós keretszabályozásra, ami az első kísérlet volt egy horizontális szabályozás megalkotására. A Bizottság javasolta a technológiasemleges fogalom-meghatározást, valamint az MI rendszerek osztályozását kockázatalapú megközelítés alapján, miszerint egyes, elfogadhatatlan kockázatot jelentő MI-val működő rendszereket be kell tiltani. A magas kockázatú MI-val működő rendszerek széles köre engedélyezett, de egy sor követelmény és előírás hatálya alá tartoznának, és számos kötelezettség teljesítéséhez kötött az uniós piacra való belép-

[54] A mesterséges intelligencia, a robotika és a kapcsolódó technológiák etikai szempontjainak kerete, Az Európai Parlament 2020. október 20-i állásfoglalása a Bizottsághoz intézett ajánlásokkal a mesterséges intelligencia, a robotika és a kapcsolódó technológiák etikai szempontjainak keretéről (2020/2012(INL) (2021/C 404/04).

tetés. A csak korlátozott kockázatot jelentő MI-t alkalmazó rendszerekre csak nagyon enyhe átláthatósági kötelezettségek előírását javasolták.

Az Európai Tanács 2022-es MI-ról szóló jogi aktusra vonatkozó közös álláspontja (általános megközelítés) célja, hogy az EU-ban használt MI rendszerek biztonságosak, átláthatóak, nyomon követhetők, megkülönböztetésmentesek és környezetbarátok legyenek. Fontos etikai kitétele, hogy a MI-t alkalmazó rendszereket a káros kimenetelek megelőzése érdekében nem automatizálással, hanem emberekkel kell felügyelni. A Parlament emellett egy technológiasemleges, egységes definíciót is létre kívánt hozni a MI-ra vonatkozóan, amelyet a jövőbeli rendszerekre is alkalmazni lehetne. A Parlament 2023 júniusi szavazása nyomán a szöveg-javaslat jelentős módosításokat tartalmazott a bizottsági javaslatához képest, többek között a MI rendszerek fogalmának felülvizsgálatát, a tiltott MI rendszerek köre listájának kibővítését, valamint az általános célú MI és a generatív MI modellekre vonatkozó kötelezettségek előírását.

A manipulatív alkalmazások egyes etikai megfontolásai a tiltott rendszerekre vonatkozó szabályozásban megjelentek. Az alábbiakban az MI rendelet szabályozási koncepcióját majd a jogszabály legfontosabb sarokpontjait mutatjuk be.

7. Az MI rendelet kockázat alapú osztályairól

Az MI rendelet a kockázatalapú (*'risk based approach'*) megközelítést követi, és kötelezettséget állapít meg a szolgáltatók és a felhasználók számára attól függően, hogy az MI-rendszerek milyen mértékű kockázatot jelenthetnek a személyekre.

A rendelet preambulumában akként rendelkezik, hogy az MI-rendszerekre vonatkozó, kötelező erejű szabályok arányos és hatékony rendszerének bevezetése érdekében egyértelműen meghatározott, kockázatalapú megközelítést kell alkalmazni. Ennek keretében a szabályok típusát és tartalmát hozzá kell igazítani az MI-rendszerek által keltett kockázatok intenzitásához és nagyságrendjéhez. Ezért meg kell tiltani bizonyos elfogadhatatlan MI-gyakorlatokat, míg a nagy kockázatú MI-rendszerekre vonatkozóan követelményeket, az érintett gazdasági szereplőkre vonatkozóan pedig kötelezettségeket kell megállapítani, valamint átláthatósági kötelezettségeket kell előírni bizonyos MI-rendszerek tekintetében.[55]

[55] MI rendelet preambulum (26) bekezdés.

Bár a kötelező erejű szabályok arányos és hatékony rendszerének alapját a kockázatalapú megközelítés képezi, a jogszabály preambulumában emlékeztet a Bizottság által kinevezett független magas szintű MI-szakértői csoport által a megbízható mesterséges intelligenciára vonatkozóan 2019-ben kidolgozott etikai iránymutatásokra (ld. fentiekben a 2.2. pontban). A magas szintű MI-szakértői csoport iránymutatásaiban meghatározott, az MI megbízhatóságát és etikai megalapozottságát segítő hét elvet megismétli.

Az MI rendelet szigorúan betiltja az olyan MI-rendszereket, amelyek elfogadhatatlan mértékű kockázatot jelentenek az emberek biztonságára nézve, ideértve azokat a rendszereket is, amelyek szubliminális vagy célzott manipulatív technikákat alkalmaznak, kihasználják az emberek sebezhetőségét vagy társadalmi pontozásra használják őket (az embereket társadalmi viselkedésük, társadalmi-gazdasági helyzetük, személyes jellemzőik alapján osztályozzák).[56] Az Európai Parlament akként módosította a korábbi szövegtervezeti tilalmi listát, hogy az magában foglalja az MI-rendszerek tolakodó és diszkriminatív használatának tilalmát is, kiterjesztette a magas kockázatú területek besorolását, hogy az magában foglalja az emberek egészségét, biztonságát, alapvető jogait vagy a környezetet érintő károkat is. Emellett azokat a mesterségesintelligencia-rendszereket is felvették a magas kockázatú jegyzékbe, amelyeket az emberek befolyásolására használnak a politikai kampányokban és a közösségimédia-platformok által használt ajánlórendszerekben, amelyek a digitális szolgáltatásokról szóló jogszabály értelmében több mint 45 millió felhasználóval rendelkeznek.

Tilos – az orvosi vagy biztonsági okokból történő alkalmazást kivéve – a természetes személyek érzelmeiből következtetést levonó MI-rendszerek forgalomba hozatala, e konkrét célra történő üzembe helyezése, illetve használata a munkahelyek és az oktatási intézmények területén. Az elfogadhatatlan kockázatú MI-rendszerek ugyanis olyan alkalmazások, amelyek sértik az alapvető jogokat vagy veszélyeztetik a biztonságot (a társadalmi pontozás rendszerei *'social credit system'*, a tömeges megfigyelés eszközei vagy a gyermekek manipulálására szolgáló játékok, illetve tartalmak).[57]

---

[56] MI rendelet 5. cikk.

[57] Kitiltott alkalmazások. Felismerve, hogy a mesterséges intelligencia bizonyos alkalmazásai potenciális veszélyt jelentenek a polgárok jogaira és a demokráciára, a társjogalkotók megállapodtak abban, hogy megtiltják:

- érzékeny jellemzőket (pl. politikai, vallási, világnézeti meggyőződés, szexuális irányultság, faj) használó biometrikus kategorizálási rendszerek;
- arcképek nem célzott lekaparása az internetről vagy CCTV-felvételek arcfelismerő adatbázisok létrehozása céljából;
- érzelemfelismerés a munkahelyen és az oktatási intézményekben;

Az 'érzelemfelismerő rendszer' fogalmát a rendelet olyan MI-rendszerként írja elő meghatározni,

> „amely arra szolgál, hogy biometrikus adataik alapján azonosítsa vagy kikövetkeztesse természetes személyek érzelmeit vagy szándékait. A fogalom érzelemre vagy szándékra utal, mint például a következőkre: boldogság, szomorúság, düh, meglepettség, undor, zavar, izgatottság, szégyen, megvetés, elégedettség és derű. Nem foglalja magában a fizikai állapotokat, így például a fájdalmat vagy a kimerültséget, ideértve például az olyan rendszereket, amelyeket hivatásos pilóták vagy járművezetők kimerültségi állapotának detektálására használnak balesetek megelőzése céljából. Ez nem foglalja magában az egyértelműen nyilvánvaló kifejezések, gesztusok vagy mozdulatok puszta detektálását sem, kivéve, ha azokat érzelmek azonosítására vagy kikövetkeztetésére használják. Az említett kifejezések lehetnek alapvető arckifejezések, így például rosszalló tekintet vagy mosoly, vagy gesztusok, így például a kezek, a karok vagy a fej mozgatása, vagy egy személy hangjának jellemzői is, így például a felemelt hang vagy a suttogás."[58]

A kockázat alapú besorolás második kategóriája,[59] *a magas kockázatú MI-rendszerek, amelyek jelentős hatást gyakorolhatnak az emberek életére vagy egészségére*, és ezért szigorú követelményeknek kell megfelelniük, mielőtt beléphetnének az EU piacára. Például az egészségügyi diagnosztikai rendszerek, a közlekedési irányító rendszerek vagy a munkaerő-felvételi rendszerek. A nagy kockázatú MI-rendszerek szolgáltatóit ösztönzik arra, hogy – önkéntes alapon – már az átmeneti időszakban kezdjenek el megfelelni e rendelet releváns kötelezettségeinek. A nagy kockázatú MI-rendszereket úgy kell megtervezni és fejleszteni – többek között megfelelő ember–gép interfész eszközökkel –, hogy azokat a használatuk időtartama alatt *természetes személyek hatékonyan felügyelhessék*.

– társas viselkedésen vagy személyes jellemzőkön alapuló társadalmi pontozás;
– olyan mesterségesintelligencia-rendszerek, amelyek manipulálják az emberi viselkedést annak érdekében, hogy megkerüljék szabad akaratukat;

A mesterséges intelligenciát az emberek (életkorukból, fogyatékosságukból, társadalmi vagy gazdasági helyzetükből eredő) sebezhetőségének kihasználására használták.

58 MI rendelet preambulum (18) bekezdés.

59 MI rendelet 6. cikk.

Ennek célja az egészséget, a biztonságot vagy az alapvető jogokat érintő azon kockázatok megelőzése vagy minimalizálása, amelyek a nagy kockázatú MI-rendszer rendeltetésszerű használata vagy észszerűen előrelátható rendellenes használata esetén merülhetnek fel.[60] Garanciaelem a szolgáltatók minőségirányítási rendszerrel[61] való rendelkezése és címkézési kötelezettsége (CE-jelölés).[62]

Összességében a *biztonságot vagy az alapvető jogokat negatívan befolyásoló MI rendszerek magas kockázatúnak minősülnek, és két kategóriába sorolhatók.*

Egyrészt azokban rendszerekben, amelyeket az *EU termékbiztonsági jogszabályainak hatálya alá tartozó* termékekben használnak. Ide tartoznak például a játékok, a légi közlekedés, az autók, az orvostechnikai eszközök és a felvonók.

Másrészt a *meghatározott területekre eső MI rendszerek*, amelyeket egy uniós adatbázisban kell nyilvántartásba venni. Ilyen a kritikus infrastruktúrák kezelése és működtetése, az oktatás és szakképzés, a foglalkoztatás, munkaerő-gazdálkodás és az önfoglalkoztatáshoz való hozzáférés, az alapvető magánszolgáltatásokhoz, valamint a közszolgáltatásokhoz és juttatásokhoz való hozzáférés és azok igénybevétele, a jogérvényesítés, a migráció, menekültügy és határellenőrzés, a segítségnyújtás a jogértelmezésben és a jogalkalmazásban. Minden magas kockázatú mesterséges intelligenciát alkalmazó rendszert a forgalomba hozatal előtt és az életciklusuk során is értékelni fognak, és meg kell felelniük a rendelet követelményeinek.[63]

Ahogy már a rendelet preambulumában megjelent és a jelen tanulmány első részében elemeztük, a mesterséges intelligencia számos hasznos felhasználási módja mellett, azt rendellenesen is fel lehet használni, valamint új és hatékony eszközöket biztosíthat manipulatív,[64] kizsákmányoló és társadalmi ellenőrzési gyakorlatokhoz, pl. a mélyhamisított (*'deepfake'*) videók, a chatbotok vagy az online hirdetések. Az ilyen gyakorlatok különösen károsak és visszaélésszerűek, és azokat a rendelet szerint meg kell tiltani, mivel ellentétesek az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia és a jogállamiság uniós értékeivel, továbbá a Chartában rögzített alapvető jogokkal.[65] A Charta által védett alapvető jogokra az MI-rendszer által gyakorolt kedvezőt-

60 MI rendelet 14. cikk (1) bekezdés.

61 MI rendelet 16–17. cikkek.

62 MI rendelet 16. cikk.

63 MI rendelet 8–27. cikk.

64 Ld. még MI rendelet preambulum (29) bekezdés.

65 MI rendelet preambulum (48) bekezdés.

len hatás mértéke különösen fontos egy adott MI-rendszer nagy kockázatúként való besorolásakor. Az említett jogok közé tartozik az emberi méltósághoz való jog, a magán- és családi élet tiszteletben tartása, a személyes adatok védelme, a véleménynyilvánítás és a tájékozódás szabadsága, a gyülekezés és az egyesülés szabadsága, a megkülönböztetésmentességhez való jog, az oktatáshoz való jog, a fogyasztóvédelem, a munkavállalók jogai, a fogyatékossággal élő személyek jogai, a nemek közötti egyenlőség, a szellemitulajdon-jogok, a hatékony jogorvoslathoz és a tisztességes eljáráshoz való jog, a védelemhez való jog és az ártatlanság vélelme, valamint a megfelelő ügyintézéshez való jog. Az említett jogok mellett fontos kiemelni azon tényt, hogy *a gyermekek* a Charta 24. cikkében és az Egyesült Nemzetek Szervezetének a gyermekek jogairól szóló egyezményében foglalt – a gyermek jogairól szóló ENSZ-egyezmény digitális környezetre vonatkozó 25. sz. általános észrevételében részletesebben kifejtett – *különös jogokkal rendelkeznek*. Mindkét okmány előírja a gyermekek sebezhetőségének figyelembevételét, valamint a jóllétükhöz szükséges védelem és gondoskodás biztosítását.[66]

8. A végrehajtás segítő intézkedések

Az új szabályozási keretre való áttérés megkönnyítése érdekében a Bizottság elindította azt az intézkedés csomagot (AI Pact), [67] amely a jövőbeli végrehajtást kívánja támogatni, és arra kéri az európai és Európán kívüli AI-fejlesztőket, hogy idő előtt tegyenek eleget az AI-törvényben foglalt legfontosabb kötelezettségeknek. A folyamat egyik pillére, hogy az érintettek jó gyakorlatokat osztanak meg egymással, további pillére az előzetes kötelezettségvállalás nyilatkozatok formájában.

A Bizottságon belül a Kommunikációs Hálózatok, Tartalmak és Technológia Főigazgatóság igazgatási struktúrájának részeként létrehozzák az Európai Mesterséges Intelligencia Hivatalt[68] *(European Artificial Intelligence Office).* A Hivatalnak a Bizottság belső folyamataival összhangban kell működnie, és létrehozása nem érintheti az illetékes nemzeti hatóságok, valamint az Unió

[66] Azon kár súlyosságának értékelésekor, amelyet egy MI-rendszer tud okozni, figyelembe kell venni a magas szintű környezetvédelemhez való, a Chartában rögzített és az uniós szakpolitikákban végrehajtott alapvető jogot is, többek között a személyek egészségével és biztonságával kapcsolatban. MI rendelet preambulum (25) bekezdés.

[67] https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-pact

[68] https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/ai-office

szervei, hivatalai és ügynökségei hatáskörét és illetékességét a mesterséges intelligencia rendszerek felügyelete terén, amint azt a mesterséges intelligenciára vonatkozó harmonizált szabályok megállapításáról szóló rendelet és más ágazati uniós jogszabályok előírják. Az Európai Mesterséges Intelligencia Hivatalnak úgy kell ellátnia feladatait, különösen az iránymutatások kiadását, hogy az ne legyen párhuzamos az ágazatspecifikus jogszabályok alapján az Unió érintett szerveinek, hivatalainak és ügynökségeinek tevékenységeivel. Mivel titkos információkhoz férnek hozzák, titoktartási kötelezettség terheli őket. Ennek szabályozása szintén etikai kérdéseket vethet fel.

A Bizottság a Mesterséges Intelligenciával Foglalkozó Európai Testülettel *(The European Artificial Intelligence Board)* (a továbbiakban: AI Board) folytatott konzultációt követően legkésőbb 2026. február 2-ig iránymutatásokat ad, amelyekben meghatározza gyakorlati végrehajtást, valamint a nagy kockázatú és a nem nagy kockázatú MI-rendszerek felhasználási eseteire vonatkozó gyakorlati példák átfogó listáját.[69] (A 2024. augusztus 1-jén hatályba lépett MI rendelet hozta létre EU MI-politikája irányítási és koordinációs feladatai ellátásra, biztosítva az AI-törvény hatékony végrehajtását az EU egészében.[70] Segíti a rendelet végrehajtásáért felelős nemzeti illetékes hatóságok koordinálását, valamint összegyűjti és megosztja a műszaki és szabályozási szakértelmet, de a bevált gyakorlatokat is. Léteznek olyan alcsoportok, amelyek platformként szolgálnak a nemzeti hatóságok együttműködéséhez, valamint olyan alcsoportok, amelyek a mesterséges intelligenciával kapcsolatos szakpolitikai témákkal foglalkoznak.)

9. Záró gondolatok

Az MI-n alapuló manipulatív technikák felhasználhatók arra, hogy nem kívánt magatartásformákra vegyék rá az embereket, vagy megtévesszék őket azáltal, hogy oly módon ösztönzik őket döntésekre, amely aláássa és csorbítja autonómiájukat, döntéshozatalukat és szabad választásukat. Ezek alkalmazása valószínűleg jelentős károkkal, így különösen a testi, pszichológiai egészségre vagy a pénzügyi érdekekre nézve kellően jelentős kedvezőtlen hatásokkal jár, rendkívül veszélyes, és ezért az Európai Unió szabályozása szerint be kell tiltani.

69 MI rendelet 5. cikk (5) bekezdés.

70 A testületben minden EU-tagállam képviselteti magát, munkáját az Európai Bizottság AI Irodája támogatja, amely a Testület titkárságaként szolgál.

Az ilyen MI-rendszerek olyan szubliminális alkotóelemeket – például hang-, képi és videoingereket – alkalmaznak, amelyeket a személyek nem képesek észlelni, mivel az említett ingerek túlmutatnak az emberi észlelésen, vagy más olyan manipulatív vagy megtévesztő technikákat használnak, amelyek úgy ássák alá vagy csorbítják a személy autonómiáját, döntéshozatalát vagy szabad választását, hogy az említett technikáknak az emberek nincsenek tudatában, vagy ha tudatában vannak is azoknak, az embereket mégis megtéveszthetik, vagy nem képesek azokat irányítani, vagy azoknak ellenállni.[71]

Az MI – a konkrét alkalmazásával, használatával és technológiai fejlettségi szintjével kapcsolatos körülményektől függően – kockázatokat is generálhat, valamint sértheti a közérdeket és az uniós jog által védett alapvető jogokat. Az ilyen kár lehet vagyoni vagy nem vagyoni kár, ideértve a fizikai, pszichés, társadalmi vagy gazdasági kárt is.[72]

Tekintettel arra a jelentős hatásra, amelyet a MI a társadalomra gyakorolhat, valamint figyelemmel a bizalomépítés szükségességére, alapvető fontosságú, hogy a MI fejlesztése és szabályozási keretének kidolgozása az Európai Unióról szóló szerződés (EUSZ) 2. cikkében foglalt uniós értékekkel, a Szerződésekben rögzített alapvető jogokkal és szabadságokkal, valamint – az EUSZ 6. cikke értelmében – a Chartával összhangban történjen. Ennek előfeltétele, hogy a MI emberközpontú technológia legyen. Eszközként kell szolgálnia az emberek számára, azzal a végső céllal, hogy növelje a jólétüket.[73]

Ugyanakkor az előrejelzések javításával, a műveleteknek és az erőforrások elosztásának optimalizálásával, valamint az egyének és a szervezetek rendelkezésére álló digitális megoldások személyre szabásával az MI használata kulcsfontosságú versenyelőnyt biztosíthat a vállalkozások számára, és társadalmi és környezeti szempontból kedvező eredményeket hozhat, például az egészségügy, a mezőgazdaság, az élelmiszerbiztonság, az oktatás és képzés, a média, a sport, a kultúra, az infrastruktúra-működtetés, az energia, a közlekedés és a logisztika, a közszolgáltatások, a biztonság, az igazságszolgáltatás, az erőforrás- és energiahatékonyság, a környezetvédelmi monitoring, a biológiai sokféleség és az ökoszisztémák megőrzése és helyreállítása, valamint az éghajlatváltozás mérséklése és az ahhoz való alkalmazkodás terén.

A számos etikai aspektust és szabályozó elemet tartalmazó MI rendelet célja, hogy javítsa a belső piac működését, valamint, hogy előmozdítsa az em-

[71] MI rendelet preambulum (29) bekezdés.

[72] MI rendelet preambulum (5) bekezdés.

[73] MI rendelet preambulum (6) bekezdés.

berközpontú és megbízható MI elterjedését, biztosítva ugyanakkor az Unióban az egészség, a biztonság és az Alapvető Jogok Chartájában rögzített alapvető jogok – többek között a demokrácia, a jogállamiság és a környezetvédelem – magas szintű védelmét az MI-rendszerek káros hatásaival szemben, továbbá, hogy támogassa az innovációt.[74] A fokozott védelem célja az MI rendelet szerint minden fél számára előnyös, mivel a fogyasztók profitálhatnak a fokozott átláthatóságból, az üzemeltetők a jogbiztonságból, az államok számára pedig az azonos szabályozási rendszeren alapuló versenyképességben láthatják meg a pozitívumot.

A nagy kérdés csak az, hogy az uniós szabályozás korlátai vajon jelenthetnek-e versenyhátrányt az európai fejlesztők termékeinek piacra lépésekor?

[74] MI rendelet 1. cikk.